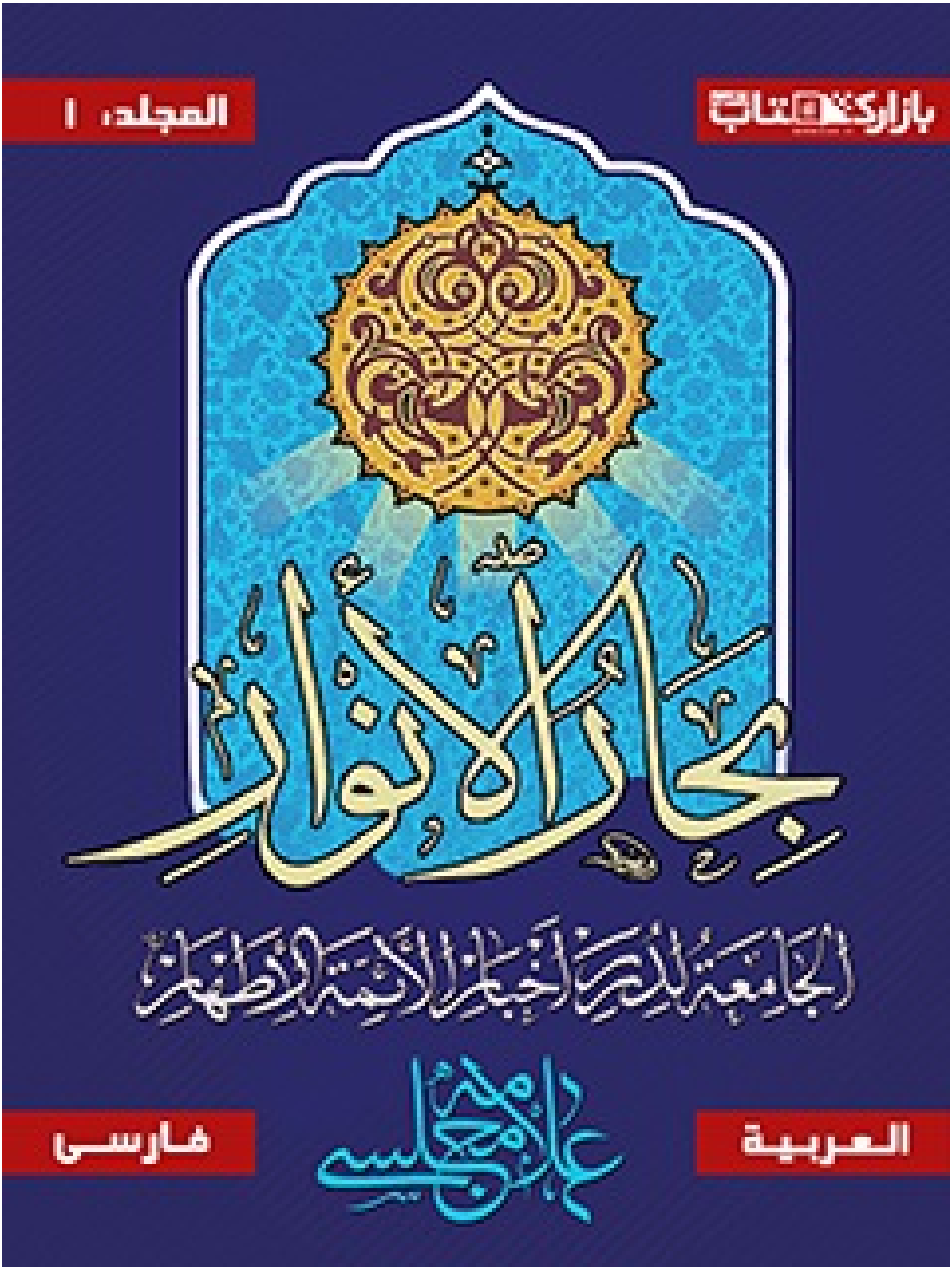

بازار کتاب
المجلد، 1
بحار الأنوار
الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار
علامه مجلسی
العربية
فارسی

بسم الله الرحمن الرحیم

بحارالانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار علیهم السلام با ترجمه فارسی

کاتب:

محمدباقر بن محمدتقی علامه مجلسی

نشرت فی الطباعۀ:

مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان

رقمی الناشر:

مرکز القائمیۀ باصفهان للتحریات الکمبیوتریۀ

الفهرس

اشاره

سرشناسه: مجلسی محمد باقربن محمدتقی ۱۰۳۷ - ۱۱۱۱ق.

عنوان و نام پدیدآور: بحارالانوار: الجامعه لدرر أخبار الائمه الأطهار تالیف محمدباقر المجلسی.

مشخصات نشر: بیروت داراحیاء التراث العربی [۱۴۴۰].

مشخصات ظاهری: ج - نمونه.

یادداشت: عربی.

یادداشت: فهرست نویسی بر اساس جلد بیست و چهارم، ۱۴۰۳ق. [۱۳۶۰].

یادداشت: جلد۲۴، ۵۲،۶۵،۶۶،۶۷،۸۷،۹۲،۹۱،۹۴،۱۰۳،۱۰۸(چاپ سوم: ۱۴۰۳ق.=۱۹۸۳م.=[۱۳۶۱]).

یادداشت: کتابنامه.

مندرجات: ج .۲۴. کتاب الامامه. ج.۵۲. تاریخ الحجه. ج۶۵،۶۶،۶۷. الایمان و الکفر. ج.۸۷. کتاب الصلاه . ج. ۹۱،۹۲ .الذکر و الدعا. ج. ۹۴. کتاب السوم. ج.۱۰۳.فهرست المصادر. ج.۱۰۸.الفهرست.-

موضوع: احادیث شیعه — قرن ۱۱ق

رده بندی کنگره: BP۱۳۵/م۳ب ۳۱۳۰۰ ی ح

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۲۱۲

شماره کتابشناسی ملی: ۱۶۸۰۹۴۶

ص: ۱

**[ترجمه]

سرشناسه : مجلسی، محمد باقربن محمدتقی، ۱۰۳۷ - ۱۱۱۱ق.

عنوان قراردادی : بحار الانوار .فارسی .برگزیده

عنوان و نام پدیدآور : ترجمه بحارالانوار/ مترجم گروه مترجمان؛ [برای] نهاد کتابخانه های عمومی کشور.

مشخصات نشر : تهران: نهاد کتابخانه های عمومی کشور، موسسه انتشارات کتاب نشر، ۱۳۹۲ -

مشخصات ظاهری : ج.

شابک : دوره : ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۶۶-۵ ؛ ج.۱ : ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۶۷-۲ ؛ ج.۲ : ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۶۸-۹ ؛ ج.۳ : ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۶۹-۶ ؛ ج.۴ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰۷۰-۲ : ؛ ج.۵ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۷۱-۹ : ؛ ج.۶ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۷۲-۶ : ؛ ج.۷ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۷۳-۳ : ؛ ج.۸ : ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۷۴-۰ ؛ ج.۱۰ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۷۶-۴ : ؛ ج.۱۱ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۸۳-۲ : ؛ ج.۱۲ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۶۶-۵ : ؛ ج.۱۳ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۸۵-۶ : ؛ ج.۱۴ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۸۶-۳ : ؛ ج.۱۵ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۸۷-۰ : ؛ ج.۱۶:۹۷۸--۶۰۰-۷۱۵۰-۸۸-۷ ؛ ج.۱۷:۹۷۸--۶۰۰-۷۱۵۰-۸۹-۴ ؛ ج.۱۸ : ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۹۰-۰ ؛ ج.۱۹:۹۷۸--۶۰۰-۷۱۵۰-۹۱-۷ ؛ ج.۲۰:۹۷۸--۶۰۰-۷۱۵۰-۹۲-۴ ؛ ج.۲۱: ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۹۳-۱ ؛ ج.۲۲:۹۷۸--۶۰۰-۷۱۵۰-۹۴-۸ ؛ ج.۲۳:۹۷۸--۶۰۰-۷۱۵۰-۹۵-۵

مندرجات : ج.۱. کتاب عقل و علم و جهل.- ج.۲. کتاب توحید.- ج.۳. کتاب عدل و معاد.- ج.۴. کتاب احتجاج و مناظره.- ج. ۵. تاریخ پیامبران.- ج.۶. تاریخ حضرت محمد صلی الله علیه وآله.- ج.۷. کتاب امامت.- ج.۸. تاریخ امیرالمومنین.- ج.۹. تاریخ حضرت زهرا و امامان والامقام حسن و حسین و سجاد و باقر علیهم السلام.- ج.۱۰. تاریخ امامان والامقام حضرات صادق، کاظم، رضا، جواد، هادی و عسکری علیهم السلام.- ج.۱۱. تاریخ امام مهدی علیه السلام.- ج.۱۲. کتاب آسمان و جهان - ۱.- ج.۱۳. آسمان و جهان - ۲.- ج.۱۴. کتاب ایمان و کفر.- ج.۱۵. کتاب معاشرت، آداب و سنت ها و معاصی و کبائر.- ج.۱۶. کتاب مواعظ و حکم.- ج.۱۷. کتاب قرآن، ذکر، دعا و زیارت.- ج.۱۸. کتاب ادعیه.- ج.۱۹. کتاب طهارت و نماز و روزه.- ج.۲۰. کتاب خمس، زکات، حج، جهاد، امر به معروف و نهی از منکر، عقود و معاملات و قضاوت

وضعیت فهرست نویسی : فیپا

ناشر دیجیتالی : مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان

یادداشت : ج.۲ - ۸ و ۱۰ - ۱۶ (چاپ اول: ۱۳۹۲) (فیپا).

موضوع : احادیث شیعه -- قرن ۱۱ق.

شناسه افزوده : نهاد کتابخانه های عمومی کشور، مجری پژوهش

شناسه افزوده : نهاد کتابخانه های عمومی کشور. موسسه انتشارات کتاب نشر

رده بندی کنگره : BP۱۳۵/م۳ب۳۰۴۲۱۶۷ ۱۳۹۲

رده بندی دیویی : ۲۹۷/۲۱۲

شماره کتابشناسی ملی : ۳۳۴۸۹۸۵

ص: ۱

**[ترجمه]

المجلد ۰: [المدخل] مقدمه

اشاره

سرشناسه: مجلسی محمد باقربن محمدتقی ۱۰۳۷ - ۱۱۱۱ق.

عنوان و نام پدیدآور: بحارالانوار: الجامعه لدرر أخبار الائمه الأطهار تالیف محمدباقر المجلسی.

مشخصات نشر: بیروت داراحیاء التراث العربی [۱۴۴۰].

مشخصات ظاهری: ج - نمونه.

یادداشت: عربی.

یادداشت: فهرست نویسی بر اساس جلد بیست و چهارم، ۱۴۰۳ق. [۱۳۶۰].

یادداشت: جلد۲۴،۵۲،۶۵،۶۶،۶۷،۸۷،۹۲،۹۱،۹۴،۱۰۳،۱۰۸(چاپ سوم: ۱۴۰۳ق.=۱۹۸۳م.=[۱۳۶۱]).

یادداشت: کتابنامه.

مندرجات: ج .۲۴. کتاب الامامه. ج.۵۲. تاریخ الحجه. ج۶۵،۶۶،۶۷. الایمان و الکفر. ج.۸۷. کتاب الصلاه . ج. ۹۱،۹۲ .الذکر و الدعا. ج. ۹۴. کتاب السوم. ج.۱۰۳.فهرست المصادر. ج.۱۰۸.الفهرست.-

موضوع: احادیث شیعه — قرن ۱۱ق

رده بندی کنگره: BP۱۳۵/م۳ب۳۱۳۰۰ ی ح

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۲۱۲

شماره کتابشناسی ملی: ۱۶۸۰۹۴۶

ص: ۱

**[ترجمه]

سرشناسه : مجلسی، محمد باقربن محمدتقی، ۱۰۳۷ - ۱۱۱۱ق.

عنوان قراردادی : بحار الانوار .فارسی .برگزیده

عنوان و نام پدیدآور : ترجمه بحارالانوار/ مترجم گروه مترجمان؛ [برای] نهاد کتابخانه های عمومی کشور.

مشخصات نشر : تهران: نهاد کتابخانه های عمومی کشور، موسسه انتشارات کتاب نشر، ۱۳۹۲ -

مشخصات ظاهری : ج.

شابک : دوره : ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۶۶-۵ ؛ ج.۱ : ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۶۷-۲ ؛ ج.۲ : ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۶۸-۹ ؛ ج.۳ : ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۶۹-۶ ؛ ج.۴ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰۷۰-۲ : ؛ ج.۵ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۷۱-۹ : ؛ ج.۶ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۷۲-۶ : ؛ ج.۷ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۷۳-۳ : ؛ ج.۸ : ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۷۴-۰ ؛ ج.۱۰ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۷۶-۴ : ؛ ج.۱۱ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۸۳-۲ : ؛ ج.۱۲ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۶۶-۵ : ؛ ج.۱۳ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۸۵-۶ : ؛ ج.۱۴ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۸۶-۳ : ؛ ج.۱۵ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۸۷-۰ : ؛ ج.۹۷۸:۱۶-۶۰۰-۷۱۵۰-۸۸-۷ ؛ ج.۹۷۸:۱۷-۶۰۰-۷۱۵۰-۸۹-۴ ؛ ج.۱۸ : ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۹۰-۰ ؛ ج.۹۷۸:۱۹-۶۰۰-۷۱۵۰-۹۱-۷ ؛ ج.۹۷۸:۲۰-۶۰۰-۷۱۵۰-۹۲-۴ ؛ ج.۲۱: ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۹۳-۱ ؛ ج.۹۷۸:۲۲-۶۰۰-۷۱۵۰-۹۴-۸ ؛ ج.۹۷۸:۲۳-۶۰۰-۷۱۵۰-۹۵-۵

مندرجات : ج.۱. کتاب عقل و علم و جهل.- ج.۲. کتاب توحید.- ج.۳. کتاب عدل و معاد.- ج.۴. کتاب احتجاج و مناظره.- ج. ۵. تاریخ پیامبران.- ج.۶. تاریخ حضرت محمد صلی الله علیه وآله.- ج.۷. کتاب امامت.- ج.۸. تاریخ امیرالمومنین.- ج.۹. تاریخ حضرت زهرا و امامان والامقام حسن و حسین و سجاد و باقر علیهم السلام.- ج.۱۰. تاریخ امامان والامقام حضرات صادق، کاظم، رضا، جواد، هادی و عسکری علیهم السلام.- ج.۱۱. تاریخ امام مهدی علیه السلام.- ج.۱۲. کتاب آسمان و جهان - ۱.- ج.۱۳. آسمان و جهان - ۲.- ج.۱۴. کتاب ایمان و کفر.- ج.۱۵. کتاب معاشرت، آداب و سنت ها و معاصی و کبائر.- ج.۱۶. کتاب مواعظ و حکم.- ج.۱۷. کتاب قرآن، ذکر، دعا و زیارت.- ج.۱۸. کتاب ادعیه.- ج.۱۹. کتاب طهارت و نماز و روزه.- ج.۲۰. کتاب خمس، زکات، حج، جهاد، امر به معروف و نهی از منکر، عقود و معاملات و قضاوت

وضعیت فهرست نویسی : فیپا

ناشر دیجیتالی : مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان

یادداشت : ج.۲ - ۸ و ۱۰ - ۱۶ (چاپ اول: ۱۳۹۲) (فیپا).

موضوع : احادیث شیعه -- قرن ۱۱ق.

شناسه افزوده : نهاد کتابخانه های عمومی کشور، مجری پژوهش

شناسه افزوده : نهاد کتابخانه های عمومی کشور. موسسه انتشارات کتاب نشر

رده بندی کنگره : BP۱۳۵/م۳ب۳۰۴۲۱۶۷ ۱۳۹۲

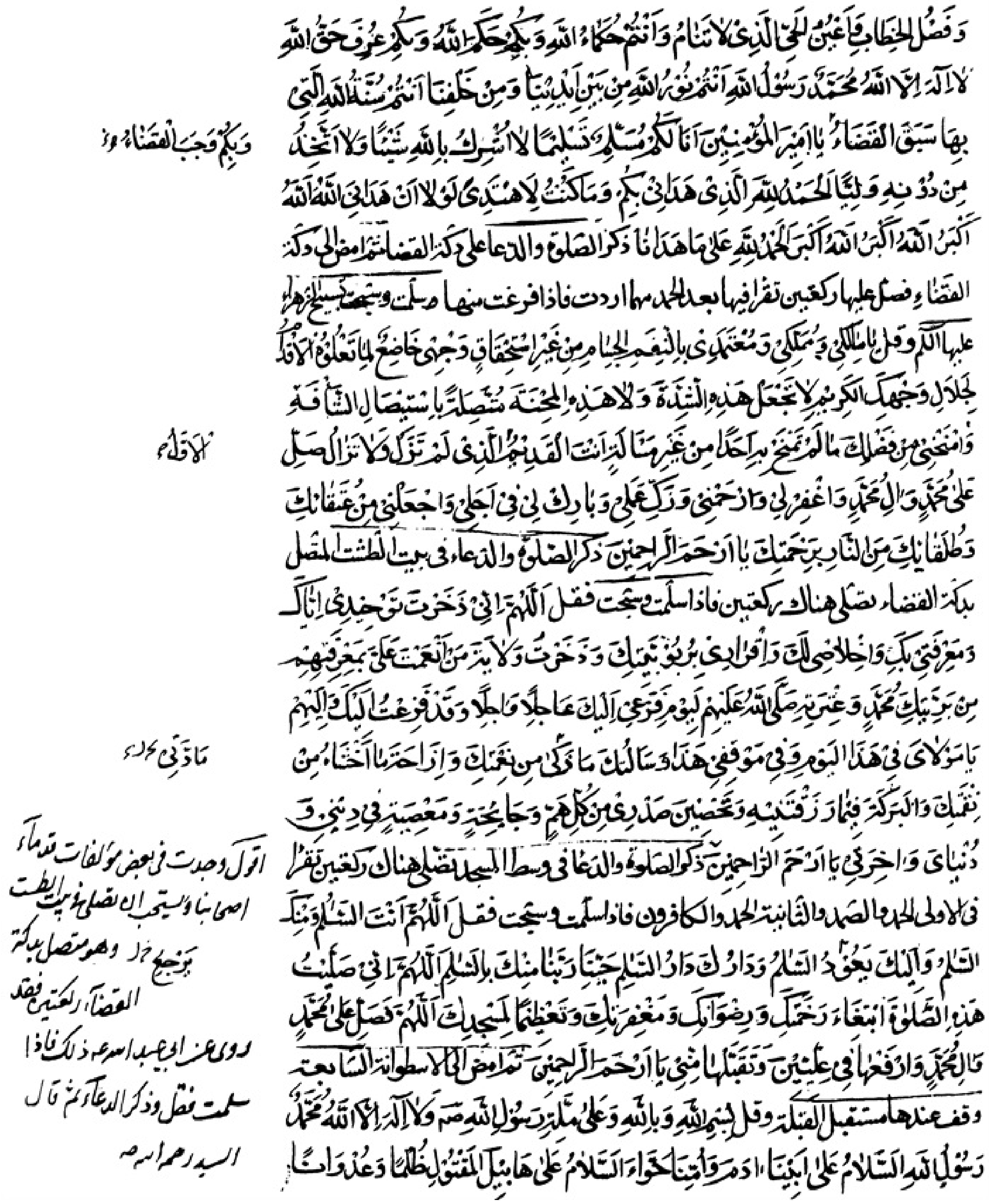
رده بندی دیویی : ۲۹۷/۲۱۲

شماره کتابشناسی ملی : ۳۳۴۸۹۸۵

ص: ۱

**[ترجمه]

تصوير

وفصل الخطاب وأعين الحي الذي لا تنام وأنتم حكماء الله وبكم حكم الله وبكم عُرف حق الله
لا إله إلا الله محمد رسول الله أنتم نور الله من بين أيدينا ومن خلفنا أنتم سنة الله التي
بها سبق القضاء يا أمير المؤمنين أنا لكم مسلّم تسليماً لا أشرك بالله شيئاً ولا أتخذ
من دونه وليّاً الحمد لله الذي هداني بكم وما كنت لأهتدي لولا أن هداني الله الله
أكبر الله أكبر الحمد لله على ما هدانا ذكر الصلوة والدعاء على دكة القضاء ثم امض إلى دكة
القضاء فصلّ عليها ركعتين تقرأ فيهما بعد الحمد مهما أردت فإذا فرغت منهما وسلّمت وسبّحت تسبيح الزهراء
عليها السلام وقل يا مالكي ومملّكي ومتغمّدي بالنعم الجسام من غير استحقاق وجهي خاضع لما تعلوه الأقدام
لجلال وجهك الكريم لا تجعل هذه الشدة ولا هذه المحنة متصلة باستئصال الشأفة
وامنحني من فضلك ما لم تمنح به أحداً من غير مسألة أنت القديم الذي لم تزل ولا تزال صلّ
على محمد وآل محمد واغفر لي وارحمني وزكّ عملي وبارك لي في أجلي واجعلني من عتقائك
وطلقائك من النار برحمتك يا أرحم الراحمين ذكر الصلوة والدعاء في بيت الطشت المتصل
بدكة القضاء تصلي هناك ركعتين فإذا سلّمت وسبّحت فقل اللهم إني ذخرت توحيدي إياك
ومعرفتي بك وإخلاصي لك وإقراري بربوبيتك وذخرت ولاية من أنعمت عليّ بمعرفتهم
من بريّتك محمد وعترته صلى الله عليهم ليوم فزعي إليك عاجلاً وآجلاً وقد فزعت إليك وإليهم
يا مولاي في هذا اليوم وفي موقفي هذا وسألتك ما زكى من نعمتك وإزاحة ما أخشاه من
نقمتك والبركة فيما رزقتنيه وتحصين صدري من كل همّ وجائحة ومعصية في ديني و
دنياي وآخرتي يا أرحم الراحمين ذكر الصلوة والدعاء في وسط المسجد تصلي هناك ركعتين تقرأ
في الأولى الحمد والصمد والثانية الحمد والكافرون فإذا سلّمت وسبّحت فقل اللهم أنت السلام ومنك
السلام وإليك يعود السلام ودارك دار السلام حيّنا ربنا منك بالسلام اللهم إني صليت
هذه الصلوة ابتغاء رحمتك ورضوانك ومغفرتك وتعظيماً لمسجدك اللهم فصلّ على محمد
وآل محمد وارفعها في عليين وتقبلها مني يا أرحم الراحمين ثم امض إلى الأسطوانة السابعة
وقف عندها مستقبل القبلة وقل بسم الله وبالله وعلى ملة رسول الله صلى الله عليه وآله ولا إله إلا الله محمد
رسول الله السلام على أبينا آدم وأمنا حواء السلام على هابيل المقتول ظلماً وعدواناً

وبكم وجب القضاء

الأول

ما زكى

أقول وجدت في بعض مؤلفات قدماء أصحابنا ويستحب أن تصلي في بيت الطشت وهو متصل بدكة القضاء ركعتين فقد روي عن أبي عبد الله عليه السلام ذلك فإذا سلمت فقل وذكر الدعاء ثم قال السيد رحمه الله

صُورَه المُؤلّف «قدّس سرّه»

لان في تخيل القبر أولى والاظهر هو الوجه الاول كما فهمه الشيخ رحمه الله وغيره وحكموا باستقبال القبر مطلقا
وهو الموافق للاخبار الاخر الواردة في زيارة البعيد فانه يدل عليه ما رواه في يب عن احمد بن محمد بن عيسى عن ابن ابي
عمير عمن رواه قال قال ابو عبد الله عليه السلام اذا بعدت باحدكم الشقة ونأت به الدار فليعل اعلى منزله وليصل
ركعتين وليوم بالصلوة الى قبورنا فان ذلك يصل الينا ويسلم على الائمة عليهم السلام من بعيد كما يسلم
عليهم من قريب غير انك لا يصح ان تقول اتيتك زائرا بل تقول في موضعه قَصَدْتُكَ بِقَلْبِي زَائِراً اِذْ
عَجَزْتُ عَنْ حُضُورِ مَشْهَدِكَ وَوَجَّهْتُ اِلَيْكَ سَلَامِي لِعِلْمِي اَنَّهُ يَبْلُغُكَ صَلَّى اللهُ عَلَيْكَ فَاشْفَعْ
لِي عِنْدَ رَبِّكَ جَلَّ وَعَزَّ وَتَدْعُو بِما احببت اقول قوله ويسلم على الائمة عليهم السلام الى آخر الكلام من كلام
الشيخ وليس من تتمة الخبر كما يظهر من الكافي ومما اوردنا في اول الباب يب كا العدة عن احمد بن محمد
عن القاسم عن جده عن الحسين بن ثوير بن ابي فاختة قال كنت انا ويونس بن ظبيان والمفضل بن عمر
وابو سلمة السراج جلوسا عند ابي عبد الله عليه السلام وكان المتكلم يونس وكان اكبرنا سنا فقال له جعلت فداك
اني كثيرا ما اذكر الحسين صلوات الله عليه فاي شيء اقول فقال قل صَلَّى اللهُ عَلَيْكَ يَا اَبَا عَبْدِ اللهِ تعيد ذلك
ثلثا فان السلام عليه يصل اليه من قريب وبعيد اقول قال الشهيد رحمه الله في الذكرى قال ابن الجنيد
رحمه الله من زار وهو مقيم في بلده قدم الصلوة ثم زار عقيبها وقال رحمه الله في الدروس يستحب
زيارة النبي والائمة صلى الله عليهم كل يوم جمعة ولو من البعد واذا كان على مكان عال كان افضل اقول
لا يبعد القول بالتخيير للبعيد بين تقديم الصلوة وتأخيرها لورود الروايتين بهما كما عرفت وما ذكره رحمه الله
من جواز الزيارة في اي مكان تيسر وان لم يكن موضعا عاليا لا يخلو من قوة لعمومات بعض ما مر من الاخبار
وان كان الافضل والاحوط ايقاعها في سطح عال او صحراء ق زيارة للحسين صلوات الله عليه
من بعد البلاد اَلسَّلَامُ عَلَيْكَ يَا وَلِيَّ اللهِ اَلسَّلَامُ عَلَيْكَ يَا حُجَّةَ اللهِ اَلسَّلَامُ عَلَيْكَ يَا نُورَ اللهِ فِي
ظُلُمَاتِ الْاَرْضِ اَلسَّلَامُ عَلَيْكَ يَا اِمَامَ الْمُؤْمِنِينَ وَسُلَالَةَ النَّبِيِّينَ وَالْوَصِيِّينَ وَشَاهِدَ يَوْمِ الدِّينِ
اَلسَّلَامُ عَلَى حَبِيبِكَ رَسُولِ اللهِ سَيِّدِ الْمُرْسَلِينَ وَخَاتَمِ النَّبِيِّينَ اَلسَّلَامُ عَلَى اَبِيكَ اَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ وَوَارِثِ
عِلْمِ النَّبِيِّينَ اَلسَّلَامُ عَلَى اُمِّكَ فَاطِمَةَ بِنْتِ رَسُولِ اللهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ اَلسَّلَامُ عَلَى اَخِيكَ وَشَقِيقِكَ الْحَسَنِ
اِمَامِ الْمُؤْمِنِينَ وَحُجَّةِ رَبِّ الْعَالَمِينَ اَشْهَدُ اَنَّكَ وَآبَاءَكَ الَّذِينَ كَانُوا مِنْ قَبْلِكَ وَاَبْنَاءَكَ
الَّذِينَ مِنْ بَعْدِكَ مَوَالِيَّ وَاَوْلِيَائِي وَاَشْهَدُ اَنَّكُمْ اَصْفِيَاءُ اللهِ وَحُجَّتُهُ الْبَالِغَةُ عَلَى خَلْقِهِ اِنْتَجَبَكُمْ

علي بن الحسين ع للمستقبل لكونه مستدبرا عند القبر ملاحظا للمستقبل اذا كان ... ولا يبعد واستقبل القبلة يكون كذلك ان يكون القبلة منتصف القبر م

ثم اعلم انا قد اوردنا زيارة جامعة للبعيد في باب زيارة النبي صلى الله عليه وآله من البعيد فلا نعيده منه

وخيرته م

[المدخل]

**[ترجمه]

ص: ۲

ص: ۳

ص: ۴

ص: ۵

ص: ۶

مقدمه گروه ترجمه کامل بحار الانوار

خداوند را شاکریم که توفیق ترجمه کامل بزرگترین مجموعه حدیثی شیعه یعنی بحار الانوار اثر محدث و متکلم بزرگ و نام آور شیعه علامه محمد باقر مجلسی - رحمه الله - را نصیب ما کرد. این توفیق رهین ژرف اندیشی و پایمردی برادر ارجمند، فاضل و فرهیخته جناب آقای مهندس منصور واعظی دبیر کل محترم نهاد کتابخانه های عمومی سراسر کشور بود که هزینه و لوازم انجام این پروژه بزرگ و چاپ و انتشار آن را از سوی موسسه کتاب نشر (وابسته به نهاد مزبور) فراهم نمود.

در باره این ترجمه نکات و مطالب زیر گفتنی است:

۱. در باره اهمیت بحار الانوار و نیز ابعاد و عظمت شخصیت علامه مجلسی در مقدماتی که از سوی ناشران به متن عربی بحار الانوار ملحق شده است از جمله مقدمه جناب آقای محمد باقر بهبودی از مصححین متن عربی (که همگی در همین مجلد منعکس شده است) مطالب مفیدی مطرح شده است که ما را از طرح مجدد آن در این مقدمه بی نیاز می کند و تنها به ذکر یک نکته مهم که روشنگر غلطی مشهور در باره بحار الانوار است، اکتفا می کنیم و آن این که برخی چنین پنداشته اند که مرحوم مجلسی در این موسوعه عظیم تنها در صدد گرد آوری احادیث اعم از غث و سمین و صحیح و ضعیف بوده و التفاتی به صحت و سقم آنها نداشته است و بحار او شامل صدف و خزف و درست و غلط است و برخی نام گذاری این موسوعه به بحار را از سوی مرحوم مجلسی دلیلی بر این پندار خود گرفته اند در حالی که مجلسی نام «بحار الانوار» (دریاهای نور) و نه «بحار» را بر موسوعه خود نهاده است. مجلسی در مقدمه خود بر اعتماد و اعتقادش به محتوای بحار بدین بیان تصریح می کند:

«ای برادران دینی من و ای دوستان ائمه طاهرین علیهم السّلام! اگر شما در اظهار دوستی خود صادق هستید، بشتابید به جانب خوانی که من گسترده ام، با دست های اعتراف و یقین آن را بگیرید، با وثوق و اطمینان به آن چنگ زنید و از آنها نباشید که چیزی بر زبان می رانند که در دل ندارند. و از آنها نباشید که از روی نادانی و گمراهی، دل هایشان از بدعت گذاری و هواپرستی سیراب شده و آنچه را که ادیان حقه ترویج کرده اند، با مطالب و عقاید باطل و شبیه به حق منکران شرایع مخلوط

می سازند.

برادران من! به شما مژده می دهم؛ مژده می دهم به کتابی که جامع مقاصد و دارای نکات بی نظیری است که روزگار به خوبی و روشنی آنها نیاورده است، و ستارگانی است که از افق غیب درخشیده و چشم بندگان به روشنی و درخشندگی آنها ندیده است؛ رفیق شفیقی است که پیش از این کسی در صداقت و وفا، مانند آن را یاد ندارد.

ای بیچاره ای که منکر شاخه های تناور و ساقه های فضل و احسان آن هستی، همان حسد و عناد و کوردلی که داری برای تو کافی است!

و ای کسی که اعتراف به مقام بلند و حلاوت بیان بحار الانوار نمی کنی، تردیدی که از جهل و گمراهی و حماقت تو سرچشمه گرفته، برایت بس است!!

من نظر به اینکه این کتاب مشتمل بر انواع علوم و حکمت ها و اسرار است و از مراجعه به تمام کتب بی نیازکننده می باشد، آن را «بحار الانوار»، (دریاهای نور) جامع گوهرهای اخبار ائمه اطهار علیهم السلام، نامیدم.» - . بحار الانوار ۱ : -

بر این اساس، باطل بودن این پندار که خود مجلسی نیز معترف به عدم اعتبار کامل بحار و مخلوط بودن آن از احادیث و روایات درست و نادرست و معتبر و غیر معتبر است، روشن می شود.

جای جای مجلدات بحار مطالبی یافت می شود که حاکی از نقد و انتقاد مجلسی بر برخی از احادیث و بی اعتمادی او به برخی کتب روایی است. به عنوان مثال در مقدمه خود بر بحار در باره کتاب مصباح الشریعه می نویسد:

«در کتاب مصباح الشریعه مطالبی وجود دارد که خردمند ماهر را به شک می اندازد. اسلوب آن شبیه سایر کلمات و احادیث و آثار اهل بیت علیهم السلام نیست. شیخ طوسی در کتاب مجالس خود بعضی از روایات مصباح الشریعه را چنین نقل می کند: روایت کرده اند برای ما جماعتی از ابی مفضل شیبانی با اسنادش از شقیق بلخی از فردی از اهل علم که برای او روایت کرده است. این نحوه نقل روایت بیانگر این است که مصباح الشریعه نزد شیخ و در عصر او موجود بوده و از آن روایت می کرده اما اطمینان کاملی به آن نداشته است و نزد او انتساب روایات آن به امام صادق علیه السلام ثابت نبوده چون سند آن به صوفیه (شقیق بلخی) منتهی می شود و از این رو مشتمل بر اصطلاحات و تعابیر صوفیان و مبتنی بر روایت از مشایخ آنان و کسانی که صوفیان در روایاتشان بدانان اعتماد دارند، می باشد.» - . بحار الانوار ۱ : ۳۲ -

به عنوان نمونه دیگر مجلسی در مورد دو کتاب حافظ رجب برسی با عنوان مشارق انوار الیقین و الفین در مقدمه بحار می نویسد: من اعتمادی به آنچه که فقط در این دو کتاب نقل می شود (و در کتب دیگر روایی نیامده است) ندارم زیرا این دو کتاب برسی مشتمل بر روایاتی است که موهم خبط و خلط و غلو است و به همین دلیل ما تنها روایاتی از این دو کتاب را در بحار نقل کرده ایم که با روایات برگرفته شده از اصول و منابع حدیثی معتبر موافقت دارند.» - . بحار الانوار ۱ : ۱۰ -

حتی گاهی مجلسی روایتی را مثلاـ به خاطر این که شیخ صدوق نیز آن را روایت کرده است، نقل می کند اما در انتهای

روایت می نویسد: «در نظر من این خبر بسیار عجیب و غریب است و من به آن اعتماد ندارم چون از اصل معتبری نیست، گرچه به صدوق نسبت داده شده است.» - . بحار الانوار ۵۴ : ۳۴۱ -

پس مجلسی نه محدثی ساده نگر و سطحی و صرفا روایتگر، بلکه عالمی نقاد و حدیث شناس و جدا کننده سره از ناسره است.

با این حال این سئوال را می توان مطرح کرد که آیا هر آنچه از احادیث و روایات در بحار آمده است معتبر و صحیح است؟ پاسخ این سئوال بدون شک منفی است و نمی توان منکر وجود برخی احادیث ضعیف - . مقصود از صحیح و ضعیف در اینجا صحیح و ضعیف در اصطلاح متاخرین نیست بلکه مقصود از این دو عنوان در اصطلاح متقدمین است. - در موسوعه عظیم بحار شد و این به دلایلی چند می تواند باشد:

۱. عدم دقت کافی در برخی موارد از سوی مرحوم مجلسی و همکاران او در جمع آوری احادیث موجب ورود برخی احادیث ضعیف و غیر معتبر به بحار شده باشد.

۲. بسیاری از محدثان بر اساس رهنمودهایی از اهل بیت علیهم السلام در مورد عدم رد و طرد احادیث منقول از آنان به صرف استبعاد ذهنی و جور در نیامدن با اندیشه ها و آرای شخصی، روایاتی را که به راحتی نمی توان حکم به صحت مضمون آنها نمود اما قطع به ضعف آنها نیز نمی توان پیدا کرد و احتمال معنایی درست در مورد محتوای آنها می دهند را در کتب خود روایت می کنند و علم در مورد آن را به خداوند و خود اهل بیت علیهم السلام واگذار می کنند. از این رو ممکن است روایاتی از این قبیل در بحار یافت شود که بسیاری مضمون آنها را نپسندند و صدور آن را از معصوم علیه السلام بعید بشمارند اما به دلیلی که گفتیم مجلسی آنها را در بحار آورده است.

۳. در پاره ای از موارد ممکن است روایتی بر اساس اجتهاد و مبانی فقه الحدیثی متکلم، فقیه و محدثی، ضعیف و غیر معتبر قلمداد شود اما بر اساس اجتهاد و مبانی عالمی دیگر صحیح و قابل اعتماد باشد. در مورد برخی از روایات بحار نیز چنین موضوعی مطرح است.

۲. ترجمه بحار الانوار عمدتا برای دانشجویان و پژوهشگرانی صورت گرفته است که به دلیل عدم آشنایی و تسلط بر زبان عربی نمی توانند از این منبع عظیم و

منحصر به فرد حدیثی بهره ببرند اگر چه بسیاری از روایات و مطالب آن برای عموم فارسی زبانان نیز قابل استفاده است.

۳. مراجعه کنندگان به بحار الانوار و بسیاری دیگر از کتب روایی، چه عربی زبان باشند و چه فارسی زبان و یا هر زبان دیگر، باید متوجه این موضوع باشند که در برخی از موارد نمی توان به صرف مشاهده یک یا چند حدیث بر اساس آنها حکم، فتوا و نظریه ای را صادر کرد بلکه نیازمند کاری اجتهادی و تحقیقی جامع در آیات و روایات است که طبعا از عهده هر کسی بر نمی آید و اهل و تخصص خود را می خواهد. از این رو باید در برخورد با بسیاری از احادیث چه از جهت پذیرش مضمون و یا رد آنها احتیاط به خرج داد و توقف نمود و علم و نظریه پردازی در مورد آن را به اهلش واگذار کرد و یا برای رفع ابهام به عالمان فن مراجعه کرد. در همین مساله باید به بسیاری از روایاتی که در موضوعات فقهی در بحار آمده است اشاره کنیم که

اساسا نمی تواننـد منشأ عمل باشـند و اشـخاص بایـد به مرجع تقلیـد خود و رساله های عملیه مراجعه کننـد و تکلیف خود را از آنها بجویند.

۴. ترجمه موسوعه بحـار در فرصتی ۱۸ مـاهه انجام شـد و این به دلیل ملاحظات و محـدودیت هایی بود که نهاد کتابخانه های عمومی کشور که سفارش دهنده کار بود داشت. طبعا این فرصت محدود برای انجام چنین کاری بسیار اندک بود اما به لطف خداوند و با تلاشـی که صورت گرفت و با تجربه ای که پیشتر در ترجمه تفسیر روایی البرهان داشتیم این کار انجام شد و همه تلاشمان را برای ارائه کاری کم اشکال به کار گرفتیم اما نمی توان انکار کرد که حتما کاستی ها و اشکالاتی در امر ترجمه و ویراستاری وجود دارد که باید انشاء الله در فرصتی مجدد و ویرایشی دیگر آنها را رفع نمود.

۵. ۷ مجلـد بحار شامل مجلدات ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳ و ۳۴ با عنوان «الفتن و المحن» به مباحث مورد اختلاف بین شیعه و سنی پرداخته است که اگر چه در زمره ضروری ترین مباحث و روایات شیعه است و حقانیت تشیع را فریاد می کنند اما به دلیل پرهیز از تفرقه افکنی بین شـیعه و سنی در شرایط حساس کنونی که دشمنان اسلام در صدد بر افروختن آتش جنگ بین پیروان این دو مذهب هستند، از

انتشار آنها صرف نظر شد اگر چه متن عربی آنها پیش از این در بیروت به چاپ رسیده و در بازار نشر موجود است.

۶. در مواردی توضیحاتی در پاورقی کتاب با عنوان توضیح مترجم آمده است و این عمدتا مربوط به برخی احادیث و روایاتی بوده است که به دلیـل مضامین خاص و گاه غریب آنها توضـیح مزبور لازم دیـده شـده است. اگر چه این امر خود کاری ویژه است که انجام تمام و کامل آن از فرصت و عهده و تخصص این جمع خارج بوده است.

۷. در ترجمه، سـندهای روایات به دلیل عـدم نیاز مراجعه کننـده فارسـی زبان، حـذف شـده و ترجمه نشده است و گاه تنها نام اولین راوی آمده است.

۷. تعـدادی از مجلـدات بحـار پیش از این و برخی حـتی پیش از پیروزی انقلاـب اسـلامی و اغلب از سـوی انتشـارات اسـلامیه ترجمه و منتشـر شـده بود که در این ترجمه همانهـا مبنـای کـار مـا قرار گرفت امـا اولاـ عموم این ترجمه هـا ناقص و با حـذف توضـیحات مرحوم مجلسی و گاه حذف برخی احادیث بود که همه مطالب محذوف ترجمه شد و ثانیا در حد فرصت و امکان ترجمه های مزبور روان و ویراسته شد. البته در شناسنامه هر مجلدی که قبلا ترجمه شده بود به نام مترجم آن اشاره شده است.

۸. در این مقدمه جای دارد از مصححان متن عربی بحار که زحمات بسیار سترگی را در پیراسته کردن آن و چاپ آن در یک صد و ده مجلد (چاپ قدیم بحار در ۲۵ مجلد قطع رحلی بوده است) کرده اند، بویژه استاد محقق محمد باقر بهبودی و مرحوم آیت الله عبدالرحیم ربانی شیرازی تقدیر و تشکر نماییم و پاداشی در خور را برای آنان از خداوند متعال طلب کنیم.

۹. این ترجمه بر اسـاس متن بحـار الانوار یکصـد و ده جلـدی چاپ دار احیاء التراث العربی بیروت صورت گرفته است. گفتنی است که ۹ جلـد آخر از این مجموعه به مباحث رجالی و شـرح حال علما و ذکر اجازات حـدیثی و ... اختصاص دارد که ما از ترجمه آنها خودداری کردیم و مجموعه ترجمه ما با احتساب جلد مقدمه مصححان متن عربی یک صد و دو جلد می شود.

۱۰. و اما در پایان این مقدمه به نام همکارانی که در ترجمه و مقابله و ویرایش این مجموعه نقشی قابل توجه به لحاظ کمی و کیفی داشته اند، اشاره می کنیم و ضمن سپاس از آنان که اگر همت و تلاش فشرده آنان نبود این کار به سرانجام نمی رسید، برای آنان از خداوند منان آرزوی توفیق و بهروزی داریم.

در اینجا باید تشکر ویژه داشته باشیم از جناب آقای دکتر رضا ناظمیان که مسئولیت اشراف بر ترجمه ۵۰ مجلد بحار را بر عهده داشته اند.

اسامی همکاران مترجم:

۱. حجت الاسلام و المسلمین مهدی حسینیان

۲. حجت الاسلام عبد الحمید اسکندری

۳. حجت الاسلام سید محمد موسوی

۴. حجت الاسلام مهدی رحیمی

۵. حجت الاسلام حسین علی نصراللهی

۶. حجت السلام مسلم خاطری

۷. حجت الاسلام سید سعید شاهچراغی

۸. حجت الاسلام سید مهدی شاهچراغی

۹. دکتر رضا ناظمیان، دکترای ادبیات و زبان عربی

۱۰. دکتر علی چراغی؛ استاد دانشگاه علوم قضایی

۱۱. پیمان حسینی، دانشجوی دکترای زبان و ادبیات عربی

۱۲. سمیه اونق، دانشجوی دکترای زبان و ادبیات عربی

۱۳. حسام حاج مؤمن؛ دانشجوی دکترای زبان و ادبیات عربی

۱۴. دکتر مصطفی پارسایی پور، استاد دانشگاه امام خمینی قزوین

۱۵. محمد مهدی رضائی؛ دانشجوی دکترای زبان و ادبیات عربی

۱۶. منیژه سعیدی؛ کارشناس ارشد مترجمی زبان عربی

۱۷. کامران عبداللهی، کارشناس ارشد زبان و ادبیات عربی

۱۸. مهدی طاهری، دانشجوی دکترای زبان و ادبیات عربی

۱۹. اباذر اسدی اجیرلو، کارشناس ارشد فقه و حقوق

۲۰. حامد رحمانی، کارشناس ارشد فقه و حقوق

۲۱. مهدیه قیصری، دانشجوی دکترای زبان و ادبیات عربی

۲۲. دکتر علیرضا شیخی

۲۳. عباس نوروزپور نیازی، دانشجوی دکترای زبان و ادبیات عربی

۲۴. طالب ربیعی، دانشجوی دکترای زبان و ادبیات عربی

۲۵. پیام کریمی، دانشجوی دکترای زبان و ادبیات عربی

۲۶. محسن خوش قامت، دانشجوی دکترای زبان و ادبیات عربی

۲۷. زهرا صدریان، کارشناس ارشد زبان و ادبیات عربی

۲۸. بهرام بهرامی، کارشناس ارشد زبان و ادبیات عربی

۲۹. ابولفضل کریمی، دانشجوی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات عربی

۳۰. حجت الله رنجی، کارشناس ارشد زبان و ادبیات عربی

۳۱. سمیه برزین، دانشجوی دکترای زبان و ادبیات عربی

۳۲. علی ساجد، کارشناس ارشد مترجمی زبان و ادبیات عربی

۳۳. علی مرتضوی دانشجوی دکترای زبان و ادبیات عربی

۳۴. علی اسلامی، دانشجوی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات عربی

۳۵. مهدی پورآذر؛ دانشجوی دکترای زبان و ادبیات عربی

۳۶. محمد علی صابری، دانشجوی دکترای علوم قران و حدیث

۳۷. اصغر محمدی دانشجوی دکترای علوم قران و حدیث

ب: اسامی مقابله کنندگان و ویراستاران:

۱. حجت الاسلام و المسلمین مهدی حسینیان

۲. حجت الاسلام و المسلمین سید مختار حسینی

۳. حجت الاسلام و المسلمین محسن محقق

۴. حجت الاسلام و المسلمین حسین حسینی هراندهی

۵. حجت الاسلام عبد الحمید اسکندری

۶. حجت الاسلام مهدی رحیمی

۷. حجت الاسلام حسین علی نصر اللهی

۸. حجت الاسلام سید مهدی شاهچراغی

۹. حجت الاسلام متقیان

۱۰. حجت الاسلام مسلم خاطری

۱۱. حجت الاسلام ذاکری

۱۲. حجت الاسلام مشفق

۱۳. محمد علی صابری دانشجوی دکترای علوم قران و حدیث

۱۴. اصغر محمدی دانشجوی دکترای علوم قران و حدیث

۱۵. محمود سبزواری

۱۶. مسلم ناد علیزاده کارشناس ارشد معارف اسلامی و دانشجوی دکترای ادبیات فارسی

۱۷. حمزه ناد علیزاده کارشناس ارشد فلسفه و کلام اسلامی

۱۸. جواد نظری مقدّم دانشجوی دکترای فرهنگ و ارتباطات

۱۹. محسن داوری کارشناس ارشد معارف اسلامی و دانشجوی دکترای حقوق عمومی

۲۰. صالح زارعی کارشناس ارشد علوم قران و حدیث و دانشجوی دکترای انقلاب و تمدن اسلامی

۲۱. محمّد زارعی دانشجوی دکترای فقه

۲۲. مهدی رعنایی دانشجوی دکترای فلسفه

۲۳. ابوالفضل حاجی حیدری دانشجوی دکترای علوم قران و حدیث

۲۴. مهدی نیکجو کارشناس ارشد فقه و مبانی حقوق

۲۵. سیّد محمّدعلی میربلوکی کارشناس ارشد قران و حدیث

۲۶. محمّدرضا فقیه ایمانی کارشناس ارشد قران و حدیث

۲۷. محمّد حیدری فرد کارشناس ارشد فلسفه و کلام

۲۸. میثم شعیب کارشناس ارشد فقه و مبانی حقوق

۲۹. سعدالله همایونی دانشجوی دکترای زبان و ادبیات عرب

۳۰. علی عبدالله زاده کارشناس ارشد قران و حدیث

۳۱. محمّد امیری فر دانشجوی دکترای زبان و ادبیات عرب

۳۲. مهدی پور آذر دانشجوی دکترای زبان و ادبیات عرب

۳۳. فرشته مزینانی، کارشناس ارشد قران و حدیث

۳۴. زینب ناظمیان کارشناس ارشد زبان و ادبیات عرب

۳۵. طاهره طوبایی کارشناس ارشد زبان و ادبیات عرب

مهدی نصیری

مسئول و مجری طرح ترجمه کامل بحار الانوار

**[ترجمه]

[كلمه الناشر]

بسم اللّه الرّحمن الرّحيم

الحمد للّه ربّ العالمين و الصلاه و السلام على أفضل انبيائه و خاتم رسله محمّد المصطفى و على آله الأطهار الأخيار.

و بعد فقد وفقنا اللّه تبارك و تعالى للقيام بطبع هذا التراث الجليل و السفر العظيم و نشره فى المجتمع الحضارى المتقدم راجين من اللّه أن يسدد خطانا انه سميع مجيب.

و قد ارتأينا أن نهدى كل جهودنا الى مولاتنا أم الإمامه و مهد التراث الإسلامى «فاطمه الزهراء» صلوات اللّه عليها نرجو من اللّه و منها القبول.

كما و نودّ أن نبدى شكرنا الصادق و تقديرنا العميق الى كل من سعى فى اخراج هذا التراث فى طبعتها الأولى فانهم هم الوحيدون الذين يشكرون و يحمدون على ما قاموا به من جهد و خدمه فى سبيل الإسلام.

فمنهم من قدم على الكتاب او علق عليه او صحّحه او وضع له الفهارس او قام بطبعه او نشره و أخص منهم بالذكر المرحوم آيه اللّه الشيخ عبد الرحيم الربانى الشيرازى و العلامه الحجه الشيخ محمّد باقر البهبودى و حجه الإسلام و المسلمين الحاجّ السيّد هدايه المسترحمىّ و فضيله

ص: ٧

الحاجّ السيّد جواد العلوى و فضيله الحاجّ الشيخ محمّد الآخوندى و الحاجّ السيّد إسماعيل الكتابچى و إخوانه الاجلاء و السيّد إبراهيم الميانجى و فضيله الميرزا على أكبر الغفارى و فضيله السيّد محمّد مهدى الموسوى الخرسان و فضيله الأستاذ يحيى العابدى الزنجانىّ و فضيله السيّد محمّد تقى مصباح اليزدىّ و فضيله السيّد كاظم الموسوى المياموى فجزاهم اللّه عن الإسلام خير جزاء و حشرنا و اياهم مع الأئمه الأطهار و صلّى اللّه على محمّد و آله الأخيار.

بيروت ۱۷/ ربيع الأوّل/ ۱۴۰۳ ه‍- ۱/ ۱/ ۱۹۸۳ م

دار احياء التراث العَرَبى

ص: ۸

**[ترجمه]بسم اللّه الرّحمن الرّحیم

سپاس خداوندی را که پروردگار جهانیان است ودرود و سلام بر با فضیلت ترین پیامبرانش و آخرین فرستادگانش حضرت محمد مصطفی وبر خاندان پاکیزه وبر گزیده او.

خداوند تبارک وتعالی توفیق داد تا اقدام به چاپ این میراث ارزشمند واثر بزرگ وانتشارآن در محافل علمی وادبی نماییم. امید است که خداوند ما را از خطا محفوظ بدارد، به درستی هم اوست که شنوا و جواب دهنده است.

اهدا می کنیم همه تلاش وکوششمان را به سرورمان، مادر امامت ومهد میراث اسلامی\\"حضرت فاطمه زهرا\\" سلام الله علیها بدان امید که مورد قبول خداوند وحضرتش قرار بگیرد.

تشکر صادقانه وتقدیر عمیق خود را نثار هر کسی می کنیم که برای احیای این میراث در چاپ اول آن اقدام کرده است. از جمله کسانی که بر کتاب مقدمه و یا حاشیه نوشتند و یا آن را تصحیح کردند و برای آن فهرست قرار دادند و نیز کسانی که آن را منتشر کردند. مخصوصا یاد می کنیم از مرحوم آیت الله شیخ عبد الرحیم ربانی شیرازی و علامه شیخ محمد باقر بهبودی وحجت الاسلام والمسلمین حاج سید هدایت مسترحمی و فاضل ارجمند

ص: ۷

حاج سید جواد علوی و فاضل ارجمند حاج شیخ محمد آخوندی و حاج سید اسماعیل کتابچی و برادران بزرگوار ایشان و سید ابراهیم میانجی و فاضل ارجمند میرزا علی اکبر غفاری و فاضل ارجمند سید محمد مهدی موسوی خراسانی و فاضل ارجمند استاد یحیی عابدی زنجانی و فاضل گرامی محمد تقی مصباح یزدی و فاضل ارجمند سید کاظم موسوی میاموی. پس خداوند بهترین پاداش را از اسلام به ایشان دهد و ما و آنها را با ائمه اطهار علیهم السلام محشور کند و درود خداوند بر حضرت محمد و خاندان برگزیده ی او.

بیروت ۱۷/ ربیع الأوّل/ ۱۴۰۳ ه- ۱/ ۱/ ۱۹۸۳ م

ص: ۸

**[ترجمه]

کلمه الناشر للطبعه الأولى

بسم اللّه الرّحمن الرّحيم

الحمد للّه الّذى جعل الحمد مفتاحا لذكره و سببا لمزيد فضله و الصلاه على نبيّه الّذى أرسله على حين فتره من الرّسل و طول هجعه من الأمم و كان الناس فى غمار الهمجيّه يخوضون و فى بيداء الضلال يخبطون، فقام محمّد صلّى اللّه عليه و آله داعيا إلى شريعته، معلنا بنبوّته، فى قوم قد ملكت سجايا الحيوانيّه أعنّه نفوسهم و أفسدت ضوارى الشهوات قلوبهم التى فى صدورهم؛ و سيطرت مخازى العبوديّه على طبائعهم، تائهين فى مهمه خائف و سيل إشراك جارف، فجاء صلّى اللّه عليه و آله و معه كتاب ربّه؛ و قام بأعباء الدعايه؛ و أنار نبراس؟؟؟ المدنيّه؛ و أوقد مقباس الهدايه؛ و أخمد نيران الغوايه؛ و دعا الناس إلى عباده من يدبّر شئون الكيان و رفض الطواغيت و الأصنام؛ و حثّ الناس على التعاطف و التراحم و ترك البغى و التنازع و التخاصم فلمّا انقضت أيّامه و أتى عليه يومه ترك بين الناس الثقلين: كتاب اللّه و عترته و نصّ بنجاه من تمسّك بهما من امّته، فلم يمض حتّى بيّن لهم معالم دينهم و تركهم على قصد سبيلهم و أقام أهله علما و إماما للخلق و أوصاهم باتّباع أمرهم و الانتهاء عن نهيهم فقام بعده

أوصياؤه فيما شرّع و احتذوا مثاله فى كلّ ما صدع، شرحوا كلمه و نشروا دينه و أناروا طرقه و سلكوا مسلكه و أقاموا حدوده و علّموا الناس دقائق كتابه و حقائق سنّته؛ يؤلمهم بقاء الامّه فى الجهل و يؤذيهم خروجهم عن صراط الفطره و العقل؛ و استنقذوهم عن معاسيف السبيل و معامى الطريق؛ و نهضوا بهم من دركات السفاله و أخاديد الخمول و هوى الجهل إلى مستوى العلم و الفضيله و العقل؛ و أوردوهم منهلا نميرا رويّا صافيا تطفح ضفّتاه و لا يترنّق جانباه.

و هناك رهط من الامّه، الامويّه الغاشمه، قد ضرب اللّه بينهم و بين الحقّ بسور ظاهره الرّحمه و باطنه العذاب، أرادوا خضد شوكه العتره و إضاعه حقّهم و إباحه نصبهم و نبذوا كتاب اللّه وراء ظهورهم و أبقوا شطرا من الامّه فى الذهول و بيئه الضلاله و الاستكانه و الخمول، أحيوا البدعه و أماتوا السنّه و فعلوا ما فعلوا و ابتدعوا ما ابتدعوا و أحدثوا فى الإسلام ما ليس فى الحسبان.

ص: ۹

و اخری قوم رضی اللّه عنهم و رضوا عنه، استضاءوا بنور القرآن و تمسّکوا بحجزه أهل بیت الوحی و شیّدوا بهم و وطّدوا بهم دعائم دینهم و أشادوا بذکرهم و اقتصّوا آثارهم و نهجوا منهجهم و ذبّوا عن حریمهم و قاموا بواجب حقوقهم، لم یثبّط هممهم بعد الغایه الّتی یقصدون و لم یحل شی ء بینهم و بین ما یرجون و لم تأخذهم فی اللّه لومه لائم، رجال صدقوا ما عاهدوا اللّه علیه، فنهضوا لتدعیم الحقّ و تنویر أفکار المجتمع فجمعوا فی عامّه العلوم و شتّی أنواع الفنون ما أخذوا عن الأئمّه الکرام و عیبه علم الملک العلّام فألّفوا و أفادوا و دوّنوا فأجادوا و خلّفوا من أصناف التصانیف و آلاف التآلیف فی جمیع الأنحاء و الأغراض و الأنواع من فقه و معارف و خطب و رسائل و حکم و مواعظ و أخلاق و سنن و ملاحم و فتن کتبا منشّره و صحفا مکرّمه مرفوعه مطهّره. فأبقت لهم کیانا خالدا و ذکرا جمیلا و صحیفه بیضاء تبقی مع الدّهر تذکر و تشکر.

و من الأسف قد نشبت بین أجیال المسلمین خلال تلک القرون حروب طاحنه و فتن غاشمه و دواهی عظیمه منذ عهدهم الأوّل عهد الصحابه الأوّلین ثمّ فی أدوارهم المتتابعه و تعرّضوا فی بعض تلکم الحوادث للمکتبات العامره الإسلامیه الّتی تربو عدد مجلّداتها مئات الالوف کمکتبه «الصاحب» و مکتبه «شیخ الطائفه» و غیرهما تاره بالإحراق و اخری بالإغراق و ما بقیت بعد هاتیکم الکوارث و الهنابث ذهبت و اندرست أو دثرت و انطمست جلّها فی حادثه «التاتار» فما بقی من تلک المؤلّفات الذّهبیه و الآثار المذهبیّه إلّا قلیل من کثیر و ذلک فی زوایا نسجت علیها عناکب النسیان.

فهنالک نهض بطل عبقریّ إلهیّ کأنّه أمّه فی نفسه، شمّر عن ساق الجدّ و جمع ما لدیه من هذه الأصول و بعث من یفحص عنها من العظماء و الفحول، فتفحّصوا عن الدفائن المغموره و خزائن الکتب المهجوره و المکتبات الدارسه المطموره و تجسّسوا عن علماء الأمصار و تتّبعوا خلال الدّیار؛ فجمع ما وصل إلیه من الأثر و قام بإحیاء ما دثر، ضامّا شعثها، جامعا شملها، و بذل همّته القعساء فی تنظیم ما جاءت من الأرجاء، فرتّب أصوله و قرّر فصوله و بوّب أبوابه و أسّس أساسه و علّوا علیها صروحه و فسّر غریبه و أوضح جدده و أبلج معضله و جاء بکتاب کریم لم یری الدّهر مثله. فهو و الحقّ مشکاه أنوار الوحی و مصباح السالک فی دهماء الوخی، تمثّل مجلّداته الضخمه أمام القارئ کالنجوم الزاهره

أو كالبحار الزاخره، يحمل بين دفّتيه من العلوم كلّها و من الفنون جلّها، يحتوى ما تحتاج إليه الامّه و لا يغادر منه شيئا، فلن يفقد الناظر فيه بغيته و يجد كلّ طالب بلغته، بحر متلاطم الأمواج، جيّاش العباب، فيه اللّؤلؤ و المرجان و الدّرّ الوضّاء و الحجّه البالغه و البرهان الساطع و العلم الناجع و الأدب الناصع، و فيه ... و فيه ما ليس فى وسعنا و أىّ ثقافىّ دينىّ أن نحصيه و نعدده. فجزى اللّه مؤلّفه العلّامه مولانا «المولى محمّد باقر المجلسىّ» عنّا و عن جميع المسلمين خير الجزاء على موسوعته الّتى لا تتناهى.

ألا ـ و قد طبع ذلك الكتاب بتمامه فى خمس و عشرين مجلّدا بنفقه صاحب السماحه و الكرم اورومه الفضل و الهمم «الحاجّ محمّد حسن الأصفهانىّ» أمين دار الضرب الملقّب ب [الكمپانى] فنفدت تلكم النسخ مع كثره من يرغب فى اقتنائها و شدّه مسيس الحاجه إليها فمنّ المولى سبحانه و أنعم علينا و شرّفنا بتجديد طبعه على هذا الجمال البهىّ و الطرز المرغّب فيه مزدانا بتعاليق نافعه علميّه لجمع من أعلام قم المشرّفه؛ فالواجب علينا أن نسدى شكرنا الجزيل و ثناءنا العاطر إلى حضره العلّامه الجليل «الحاجّ السيّد محمّد حسين الطباطبائى» أبقاه اللّه علما للخلق و منارا للحقّ الذى هو رأس هذه اللّجنه، و قد بيّن من الكتاب ما أشكل فهمه على الطالب المستنير و نرمز إلى تعاليقه ب [ط]. و إلى العالم الخبير و المتتبع البصير «الشيخ عبد الرحيم الربانىّ الشيرازىّ» أدام اللّه إفضاله و كثّر أمثاله حيث بذل جهده فى تصحيح الكتاب سندا و متنا و ترجم بعض رجاله و أوضح مشكله و شرح غامضه و علّق عليه مقدّمه ضافيه شافيه ليتيسّر لمعتنقيه أن يرتشفوا مناهله و يقتطفوا ثمار محاسنه. و إلى الفاضل الأديب و المحقّق الأريب «الشيخ يحيى العابدىّ الزنجانىّ» أيّده اللّه و وفّقه لمراضيه الذى بذل غايه سعيه وراء تصحيح الكتاب و تحسينه و تنميقه و مقابلته و عرضه على نسخه المتعدّده فجاء الكتاب- بحول اللّه و طوله- يروق طبعه هذا كلّ مثقّف دينىّ له إلمام بهذا المهمّ و ذلك لخلوّه من الخلل و الخطأ إلّا نزر زهيد لا يعبأ.

و فى الختام لا يسعنا إلّا أن نثنى على مجهود شقيقنا الفاضل «علىّ أكبر الغفارىّ» حيث عاضدنا فى كثير من الموارد الّتى تحتاج إلى دقّه النظر. و كان حقّا علينا أن نسطّر لهم آيه من الحمد فى تضاعيف هذا السفر القيم الخالد و لروّاد الفضيله الذين وازرونا فى هذا المشروع شكر متواصل غير ممنوع و لا مقطوع.

الحاجّ السيّد جواد العلوى

**[ترجمه]بسم اللّه الرّحمن الرّحیم

حمد وسپاس خدایی را که حمد را کلید یاد خودش و سبب زیادشدن فضلش قرار داد و درود بر پیامبرش در هنگامه فترت و غیبت پیامبران و غفلت و نا آگاهی طولانی امتها؛ در آن هنگام که مردم در نا آگاهی و پستی غوطه ور و در بیابان گمراهی سر گردان بودند. پس به پا خاست حضرت محمد که درود خداوند بر او وخاندانش باد دعوت کننده به شریعت خویش و اعلان کننده به نبوت خود در قومی که ملکات و سجایای حیوانی جانهای آنها را لگام زده بود و ابرهای سیاه شهوات قلب هایی را که در سینه داشتند فاسد کرده بود و ننگ و شرم بردگی بر طبیعت آنها مسلط شده بود و در بیابان های بی آب سر گردان و ترسان و در سیل شرک مصیبت زده بودند. پیامبر صلی الله علیه واله در حالی که کتاب پروردگارش همراه او بود، مبعوث شد و برای فراهم کردن آرامش قیام کرد؛ چراغ مدنیت را روشن و آتش هدایت را شعله ور و شعله های گمراهی را خاموش کرد. و مردم را به عبودیت کسی فرا خواند که شئون عالم را تدبیر می کند. او طاغوتها و بتها را شکست و مردم را بر مهربانی و ترحم به یکدیگر و ترک فساد و تباهی و جنگ و خصومت تحریک کرد.

آن گاه که عمرش به پایان و مرگش فرا رسید، برای مردم دو شیء گران بها باقی گذاشت: کتاب خدا و اهل بیتش را؛ و به نجات یافتن کسانی از امتش تصریح نمود که تمسک به آن دو کنند. پس لحظه ای نگذشت مگر اینکه برای آنها علوم دینشان را بیان و آنها را بر پیمودن راه راست تشویق کرد. و اهل بیتش را پیشوا و امام برای خلق قرار داد و آنها را به تبعیت از امر و ترک کردن نواهی ایشان سفارش نمود. جانشینان او در تمامی امور به آنچه که او تشریع کرده بود اقتدا کردند و سخنان او را تبیین و دینش را منتشر کردند و مسیر او را روشن ساختند و به راه و روش او طی طریق کردند و حدود الهی را بر پا داشتند و مردم را از دقائق کتاب و حقایق سنتش اگاه ساختند، چه آن که باقی ماندن امت در جهل بر ایشان دردناک بود و خروج آنها از صراط فطرت وعقل آزارشان می داد، از این رو آنها را از انحراف از مسیر و سر گردانی در راه نجات دادند. و آنها را از اعماق پستی و گودالهای نادانی به مسیر هموار علم و فضیلت و عقل رهنمون و آنها را به چشمه ای پاک و زلال که محتوای آن لبریز و اطراف آن تیره ناشدنی است، وارد کردند.

و بودند گروهی از امویان ستمگر، که خداوند بین آنها و بین حق دیواری قرار داد که ظاهر آن رحمت و باطن آن عذاب بود. اینان شکستن شوکت اهل بیت و ضایع کردن حق آنها و مباح کردن مناصب آنان را اراده کردند و کتاب خدا را پشت سر انداختند و گروهی از امت را در فراموشی و سرگشتگی و حالت گمراهی و بیچارگی و تنگنا قرار دادند. بدعت را زنده و سنت را میراندند و کردند آنچه که کردند و آغاز کردند آنچه که آغاز کردند و احداث کردند در اسلام آنچه را که از دین محسوب نمی شد.

ص: ۹

و گروهی دیگر که خداوند از آنها راضی است و آنان نیز از خداوند راضیند، به نور قرآن روشنایی جستند و به خاندان اهل بیت وحی علیهم السلام تمسک کردند و به وسیله آنها پشتوانه های دینشان را محکم واستوار کردند؛ به یاد آنان سر بلند شدند و در پی آنان رفتند و راه آنان را پیمودند و از حریمشان دفاع کردند و برای حقوق واجب آنها قیام کردند، به خاطر هدفی که در پی آن بودند همتهایشان سرد نشد و چیزی بین آنان و بین آنچه امید آن را داشتند مانع نشد و سرزنش

سرزنشگران آنان را از راه خدا باز نداشت. مردانی که در عهدی که با خداوند بسته بودند صادقانه ایستادند، پس برخاستند برای محکم ساختن حق و روشن کردن افکار جامعه. پس در همه علوم و انواع مختلف فنون آنچه را که از امامان با کرامت و مخزن علم ملک علّام گرفته بودند، جمع آوری و تالیف کردند و انواع تصنیف ها و هزاران تالیف در همه انواع و غرضها و انواع علوم از فقه ومعارف وخطبه ها ودانش نامه ها وحکمتها و موعظه ها و اخلاق و سنتها و اشعار حماسی و پند و عبرتها را منتشر کردند؛ کتاب هایی روح افزا وصفحاتی مورد تکریم و بلند مرتبه وپاکیزه. پس باقی ماند همراه روزگار برای آنها شخصیتی جاودان و یادی زیبا و صحیفه ای نورانی. درود و سپاس بر آنان.

و متاسفانه در این میان بین گروهی از مسلمین جنگ های از بین برنده و فتنه های ظالمانه و کینه های بزرگ رخ داد که از خلال آن به آثار اسلامی و شیعی که تعداد آنها صدها هزار، مثل نوشته های \\"الصاحب\\" و نوشته های\\"شیخ الطائفه\\" وغیر آنها بود، تعرض کردند. یک بار با آتش زدن و بار دیگر با غرق کردن و آنچه که بعد از آن سختی ها و مصیبت ها باقی ماند، در حادثه حمله مغولان از بین رفت و کهنه و یا محو و نابود گشت. پس از آن تالیفات طلایی وآثار مذهبی چیزی باقی نماند مگر اندکی از آن و آن در گوشه هایی بود که تارهای فراموشی بر آنها تنیده شده بود.

در این هنگام به پا خاست نابغه ای بزرگ و الهی که گویی خود به تنهایی بسان امتی بود. با جدیت کمر همت بست و آنچه را که از این اصول نزد وی بود، جمع کرد و کسانی را فرستاد که آنها را از بزرگان و اعاظم جستجو کنند، پس جستجو کردند از دفینه ها و خزینه های کتاب های کنار گذاشته شده و نوشته های درسی پنهان شده وتجسس کردند از علمای شهرها وگشتند در بین دیار، پس جمع کرد آنچه که رسید به او از آثار و قیام کرد به زنده کردن آنچه که از بین رفته بود. گرد اوری کرد آنچه را در هم ریخته بود، جمع کرد آنچه را که از هم پاشیده شده بود و مبذول کرد همت والای خود را در تنظیم آنچه که به دست آمده بود. پس مرتب کرد اصول آن را و تقریر کرد فصل های آن و باب باب کرد آن را و اساس آن را تاسیس نمود و نظرات خود را بیان نمود و سختی های آنرا توضیح داد و دشواری های آن را روشن ساخت ، و کتابی با کرامت ارائه کرد که روزگار مانند آن را نخواهد دید. پس آن به حق چراغ دان انوار وحی و چراغ سالک است در تاریکی راه، جلدهای ستبر آن در پیش روی خواننده بسان ستارگان تابان یا همانند دریاهای سرشار و مواج می ماند؛ حمل می کند در میان مجلدات خود تمامی علوم و قسمت اعظمی از فنون را، در بر دارنده آنچه است که احتیاج دارند امت به آن و فرو نگذاشته است از آن چیزی را، پس هرگز بیننده در آن خواسته و مطلوب خود را گم نخواهد کرد و هر آنچه را که می خواهد می یابد؛ دریایی است با امواج توفنده، رودیست خروشان. درونش لولوء و مرجان و گوهرهای درخشان و حجت بالغه و دلایل محکم و علم مفید و ادب روشن است، و درون آن است آنچه که ذکر آن در وسع ما نیست. به راستی کدامین عالم ماهر و با فراست دینی است که بتواند محاسن آن را بشمارد. خداوند به خاطر این موسوعه مولف آن علامه آقای ما مولی محمد باقر مجلسی را از جانب ما و از جانب تمامی مسلمین پاداشی بی پایان دهد.

بدانید که همه این کتاب در بیست وپنج جلد با خرج صاحب بزرگواری و کرامت از تبار فضل و همت \\"حاج محمد حسن اصفهانی\\" امین دار الضرب ملقب به \\" کمپانی\\" چاپ شد و در مدتی کوتاه درحالی که هنوز افراد زیادی در پی تهیه آن بود ند و بدان احساس نیاز می کردند، نسخه های آن تمام شد.

پس خداونـد سـبحان بر ما منت نهاد و به ما نعمت وشـرافت داد به خاطر تجدیـد چاپ آن به این زیبایی و نیکویی به گونه ای که به مطـالعه آن رغبت است و در حـالی که به حواشـی سود منـد علمی از اعلام قم شـریف آراسـته است. از همین رو واجب است بر ما که تشـکر فراوان و سپاس فرح بخش خود را به حضرت علامه جلیل\\"حاج سید محمد حسین طباطبایی\\" ابلاغ کنیم. خداوند او را پیشوایی برای خلق و راهنمایی برای حق، باقی بدارد. ایشان آنچه را از کتاب که فهمش برای طالب روشـن فکر مشکل بـود تـبیین کرد و مـا پـاورقی هـای ایشـان را بـا «ط» رمز گـذاری کردیـم و نیز قـدردانی خـود را به عـالم آگـاه و جسـتجوگر بینا \\"شـیخ عبـدالرحیم ربانی شـیرازی\\"- که خداونـد فضائلش را مسـتدام و امثال وی را زیاد کنـد - ابلاغ می کنیم چرا که کوشـش خود را در تصـحیح کتاب هم از حیث سـند و هم متن مبذول داشت و بعضی از رجال کتاب را روشن و مشـکلات آن را توضـیح و دشواری هـای آن را شـرح کرد و به آن مقـدمه ای پر محتوا و قـانع کننـده اضـافه کرد تا طالبان به آسـانی از آب آن بنوشـند و میـوه هـای نیکـوی آن را بچیننـد. و نیز از فاضـل ادیب و محقـق کـاردان \\"شـیخ یحیی عابـدی زنجانی\\" - خداوند او را تایید کند و موفق بدارد - تشـکر می کنیم که نهایت سـعی خود را در جهت تصحیح کتاب و نیکو کردن و آراسـتگی آن و مقابله آن وعرضه کردن آن بر نسـخه های متعـدد مبـذول داشت. و به حول وقوه الهی کتاب به جایی رسـید که چاپ آن چشم هر عالم فرهیخته دین را که به این امر مهم توجه داشته باشد خیره می کند. و این به خاطرخالی بودن کتاب از سستی وخطاست مگر کم و اندک که قابل اعتناء نیست.

در پایان باید سـپاس گزاری کنیم از برادر تلاشگر فاضلمان \\"علی اکبر غفاری\\" که ما را در بسیاری از مواردی که نیاز به دقت نظر داشتیم کمک کرد و حق است بر ما که بنویسـیم برای آنها نشانه ای از سپاس و تشکر بی پایان در اضافات این کتاب بزرگ استوار و پر فضیلت جاودان، کسانی که مارا در این کار یاری کردند.

حاجّ سیّد جواد علوی

**[ترجمه]

كلمه الناشر: المكتبه الإسلاميه

بسمه تعالى

الحمد للّه على فضله و إحسانه، و الشكر له على نعمائه و سوابغ آلائه، حيث وفّقنا لاحياء تراث الدّين و نشر آثار خير المرسلين محمّد و عترته الأمجاد الأطهرين:

الأئمّه الأبرار، عليهم صلوات اللّه الرّحمن ما دام اللّيل و النهار.

و بعد- فهذه الموسوعه الكبرى من ينابيع علومهم الفاخره، و مناهل حكمهم القيّمه الزاخره، و هو بحار الأنوار الجامعه لدرر أخبار الأئمّه الأطهار، الّذى لم ينسج على منواله و لم يجمع على شاكلته: جمعا و نظما و شرحا و إيضاحا و تبيانا، لمؤلّفه العبقرىّ الفذ البطل: وحيد عصره، و فريد دهره، غوّاص بحار الحقائق، حلال الغوامض و الدقائق، المولى العلّامه البحّاثه، ذى الفيض القدسى مولانا محمّد باقر المجلسىّ، أعلى اللّه فى غرفات الجنان مقامه، و حشره مع أحبّائه محمّد و آله، وفّقنا اللّه تعالى- و له المنّ و الشكر- لاخراج هذا السفر القيّم و تكميل طبعتها بهذه الصوره الرائقه: ضبطا و تصحيحا و إتقانا، يروق جماله كلّ ناظر يفصل بين الغثّ و السمين و كلّ باحث ثقافىّ ينقد الزيّف المموّه من العقيان الثمين.

و لقد ساعدنا فى تحقيق هذه العزمه لجنه من الفضلاء و المحققين، فوازرونا فى إنجاز هذا المشروع، و بذلوا إمكانيّاتهم فى تحقيق أجزاء الكتاب و تخريج أحاديثها و تصحيح ألفاظها و ضبطها، و السعى وراء هذه الأمنيّه الصالحه بكلّ جدّ و جهد.

فمنهم الفاضل المكرّم و الحبر المعظم الحاجّ السيّد إبراهيم الميانجى دام ظله، فقد ساهمنا فى تصحيح كلّ الأجزاء الّتى صدرت بعنايتنا عند طبعها فنصحنا فى سبيل هذه الفكره باخلاص و وفاء.

ص: ١٢

و منهم الفاضل البحّاثه و العلم الحجّه السيّد محمّد مهدى الموسوى الخرسان، حيث ساهمنا بتحقيق شطر من الأجزاء، أرسلها إلينا من مهد العلم و الشرف النجف الأشرف، فله ثناؤنا العاطر و شكرنا الجزيل الفاخر، أبقاه اللّه علما للثقافه و الدّين بمحمّد و عترته الطاهرين.

و منهم الفاضل المكرّم السيّد هدايه اللّه المسترحميّ الأصبهانيّ، حيث رتّب فهرسا عامّا لهذه الموسوعه الكبرى، و هو فهرس عامّ شامل لمواضيع الكتاب عن آخرها و الإشاره إلى غرر الأحاديث و نوادرها، بما فيها من استخراج فوائده الرجاليه أو مباحثه اللّغويّه و الأدبيّه (يتم فى ثلاثه اجزاء: ۵۴- و قد خرج و ۵۵ تحت الطبع و ۵۶ سيتم إنشاء اللّه).

و منهم الفاضل الحبر الذكيّ على أكبر الغفاريّ صديقنا المكرّم حيث ساهمنا فى تحقيق بعض الأجزاء و تخريج نصوصه من المصادر و التصحيح عند الطباعه و الإشراف عليه بالتعليق و التنميق، أبقاه اللّه لخدمه الدّين و الثقافه و العلم.

و منهم الفاضل الخبير المضطلع بأعباء هذا الثقل الفادح، محمّد الباقر البهبودى، حيث ساهمنا فى تصحيح كلّ الأجزاء عند طبعها بمعاضده الفاضل المحترم الميانجى المقدّم ذكره، و مع ذلك ساعدنا فى تحقيق شطر كبير من الأجزاء الّتى صدرت بعنايتنا، و بذل جهده فى تحصيل النسخ الأصيله الثمينه و مقابله ۳۰ جزءا من أجزاء هذه المطبوعه عليها بدقه و إتقان.

*** فللّه درّهم بما أخلصوا اللّه ما وعدوه، و علينا تقديم الشكر الجزيل إليهم و إطراء الثناء الجميل عليهم، حيث أجابوا ملتمسنا فى تحقيق هذه الفكره القيّمه، و اللّه هو الموفّق المعين.

المكتبه الإسلاميه الحاجّ السيّد إسماعيل الكتابچى و إخوانه

ص: ۱۳

***و من المناسب فی ختام هـذه الطبعه، أن نشـكر مسـاعی أعضـاء مطبعتنا أيضا و هم: ١- السـيّد هادی گيتی آرا ٢- بهروز كشور دوست ٣- حسين موحدان پيمان حقّ ۴- علی ابريشـمی: حيث جاهدوا معنا فی سبيل هذه الخدمه المرضيّه و التسريع فی إخراج المطبوعه هـذه بصوره رائقه نفيسه فتحمّلوا المشاقّ فی قراءه الأصل (مطبوعه الكمبانی) و ترصـيف الحروف بدقّه و رعايه الفواصل و العلامات، و المساهمه فی ذلک مع المصـحّحين و مطاوعتهم فی ضـبط الكلمات و تشكيلها و استدراک ما سقط عن الأصل (مطبوعه الكمبانی) داخل المتن و هذا ممّا يصعب علی مرصّف الحروف جدّا، فجزاهم اللّه خير الجزاء.

المطبعه الإسلاميه

**[ترجمه]سپاس است برای خداوند به خاطر فضل و احسانش، و شکر برای اوست به خاطر نعمتها و کامل بودن نشانه هایش، که توفیق داد به ما برای زنده کردن میراث دین و منتشر کردن آثار بهترین فرستادگان حضرت محمد (صلی الله علیه و آله) و خاندان او امامان نیکو کار که با عظمت ترین وپاک تریننـد، درود خداونـد بخشنده بر آنان تا وقتی که شب و روز بر قرار است.

و بعد- پس این کتابی بزرگ از چشمه های علوم فاخر اهل بیت علیهم السلام و زلال حکمت های استوارجوشان آنهاست؛ دریای روشنایی هاست که در بر دارنـده گوهر های اخبار ائمه اطهار است، کتابی که منظم نشده بر منوال خود و جمع نگشته برشکل خود ماننـد جمع کردن ونظم وشرح توضیح دادن وتبیین کردن مولف نابغه یگانه پهلوان آن: یگانه زمان و روزگار خود، غواص دریاهای حقایق، حل کننده پیچیدگی ها و دقایق، سرور علامه دانشمند، دارای فیوضات قدسی، سرور ما محمد باقر مجلسی که خداونـد در منزلگاه های بهشت مقامش را بلنـد گرداند و با دوستانش حضرت محمد و خاندانش محشورش کند.

توفیق داد خداوند بلند مرتبه- و برای اوست منت و سپاسگزاری- برای انتشار این کتاب استوار و کامل کردن چاپ آن به این صورت پاکیزه و ناب، از حیث ضبط وتصحیح و متقن بودن، که خیره می کنـد زیبایی آن هر بیننـده ای را که فرق بین غث و سمین را دریابـد و هر محقق فرهیخته ای را که سکه تقلبی را از زر ناب و با ارزش باز شناسد و ما را در تحقیق این امر واجب گروهی از فضلا و محققین یاری کردند و بار ما را در انجام این کار بر دوش کشیدند و امکانات خود را در تحقیق مجلدات

کتاب و خارج کردن احادیث آن و تصحیح الفاظ و ضبط کردن آن مبذول داشتند. از زمره آنهاست فاضل مکرم و دانشمند بزرگوار حاج سید ابراهیم میانجی

که ما را در تصحیح همه مجلداتی که صادر شده بود با توجه ودقت و اخلاص و وفاداری یاری و راهنمایی کرد.

و از جمله آنان است فاضل محقق سید مهدی موسوی خراسانی که ما را در تحقیق بعضی از مجلدات یاری کرد و آنها را از مهد علم و شرف نجف اشرف برای ما فرستاد، سپاس نیکوی ما و تشکر فراوان و با شکوهمان نثار او باد. خداوند او را جلودار فرهیختگی و دین باقی بدارد به حق محمد وخاندان پاکیزه اش.

واز جمله آنهاست فاضل ارجمند سید هدایت الله مسترحمی اصفهانی که فهرست عام این کتاب بزرگ را مرتب کرد، و آن فهرستی است که شامل موضوعات کتاب از آخر واشاره به احادیث ناب و و نادر است. و درآن است استخراج فواید رجالی یا مباحث لغوی وادبی آن.

و از جمله فاضل دانشمند و هوشمند علی اکبر غفاری دوست مورد تکریم ما است که در تحقیق بعضی از مجلدات وخارج کردن نصوص آن از مصدر هایش و تعلیق بر آن و تصحیح اغلاط چاپی یاریمان کرد. خداونـد او را در خدمت دین و فرهیختگی و علم باقی بدارد.

و از آن جمله است فاضل آگاه و ذو ابعاد در فراهم آوردن این بار سنگین و سخت، محمـد باقر بهبودی که به ما در تصحیح

همه مجلدات هنگام چاپ آن به همراه فاضل محترم میانجی که قبلا از وی یاد شد، کمک کرد و در تحقیق قسمت بزرگی از مجلداتی که مد نظر ما بود، یاریمان کرد و تلاش خود را با دقت و استواری در به دست آوردن نسخه های اصلی با ارزش و مقابله ۳۰ جلد از مجلدات این کتاب مبذول داشت. خداوند به آنها به خاطر کار خالصانه ای که انجام دادند به آنچه که خود وعده داده جزای خیر دهد و بر ماست که تشکر فراوان خود را به آنان تقدیم کنیم، چرا که درخواست ما را در تحقیق این اندیشه استوار اجابت کردند وخداوند است که توفیق دهنده و یاری رسان است.

و مناسب است در خاتمه این نوشتار از کمک های اعضای چاپ خانه آقایان:۱. سید هادی گیتی آرا ۲. بهروز کشور دوست ۳. حسین موحدان پیمان حق ۴. علی ابریشمی تشکر کنیم، چرا که همراه ما در راه این خدمت مورد رضایت و سرعت بخشیدن در انتشار این چاپ به صورت نفیس و چشمگیر تلاش کردند و سختی ها را در خواندن نسخه اصلی (چاپ کمپانی) و چیدمان حروف با دقت و رعایت فاصله ها و علامات تحمل کردند و در این مورد با مصححین درضبط کلمات و شکل آنها و استدراک آنچه که از نسخه اصلی (چاپ کمپانی) افتاده بود، همکاری کردند. خداوند بهترین پاداشها را به ایشان عطا فرماید.

انتشارات اسلامی

حاج سید اسماعیل کتابچی و برادران

**[ترجمه]

کلمه تفضل بها الفاضل المکرم الحاجّ السیّد إبراهیم المیانجی بمناسبه ختم الکتاب

شکر و تقدیر

الحمد للّه الّذی یکلّ اللّسان عن إحصاء نعمائه و نعت جلاله، و الصلاه و السلام علی نبیّه المصطفی محمّد و آله.

و بعد لقد قیّض اللّه سبحانه و اختار- و له الخیره- الاخوان الکرام و الأعزّه العظام الکتابچیّین علی رأسهم الأخ المعظم المحترم- الحاجّ السیّد إسماعیل الکتابچی- دامت توفیقاتهم، لنشر ما وصل إلینا من الأخبار و الآثار عن نبیّنا صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و آله الأئمّه الأطهار صلوات اللّه علیهم ما دامت اللّیل و النّهار، فنشروا من کلم اولئک الساده صلوات اللّه علیهم أجمعین جوامع و کتبا قیّمه تکلّ الألسن عن وصفها، و یقصر البیان عن مدحها و تعریفها.

منها کتاب وسائل الشیعه الّذی هو منیه المرید و طلبه الباحث للشیخ الحرّ العاملی أعلی اللّه مقامه، و لقد عکفت علیه الفقهاء العظام فی استخراج الأحکام من حین تألیفه إلی الیوم، و جعلوه مرجعا فی الحلال و الحرام، و هذا الکتاب فی الطبقه العلیا من موساعات العلم و العمل، أخرجوه فی عشرین مجلّدا بورق صقیل و شکل جمیل.

و منها کتاب مستدرک الوسائل لخاتمه المحدّثین العلّامه النوریّ نوّر اللّه مضجعه فی ثلاث مجلّدات المطبوع بالافست.

و منها کتاب منهاج البراعه فی شرح نهج البلاغه للعلّامه الخوئی قدّس سرّه فی أحد و عشرین مجلّدا.

و غیرها من آثار باقیه خالده تزید علی ثلاثمائه، یری القاری فهرسها فی رساله مستقلّه مطبوعه.

و فی طلیعه تلک الکتب، هذا الکتاب القیّم الّذی لم یأت الزّمان بمثله:

ص: ۱۵

كتاب بحار الأنوار الجامعه لـدرر أخبار الأئمّه الاطهار فانه مع اشـتماله على الأخبار و ضـبطها و تصـحيحها، محتو على فوائـد غير محصوره، و تحقيقات متكثّره، و لم يوجـد مسأله إلّا و فيها أدلّتها و مباديها و تحقيقها و تنقيحها مذكوره على الوجه الأليق، و قد وصـفه علماؤنـا الأعلام فى المعـاجم و التراجم بكلّ جميل، و أثنوا على مؤلّفه العلّامه المجلسـىّ أعلى اللّه مقامه بالفقه و العلم و الفضل و التبحّر و التضلّع فى الحديث، يكفيك منها المراجعه إلى كتاب الفيض القدسـى للعلّامه النورىّ قدّس سره المطبوع فى مقدّمه الجزء ۱۰۵ من هذه الطبعه.

و قد شـرعوا وفّقهم اللّه تعالى فى نشـر هذا الكتاب من الجزء العاشر إلى الجزء الخامس و العشرين آخر الأجزاء من الطبع القديم (إلّا الجزء الرابع عشر) فأخرجوا الأجزاء ۱۰ و ۱۱ و ۱۲ و ۱۳ فى أحد عشـر جزءا من هذا الطبع الجديد، مبتدئا من الجزء ۴۳ إلى الجزء ۵۳، ثمّ من الجزء ۶۷ إلى الجزء ۱۱۰ آخر الأجزاء، فللّه درّهم و عليه أجرهم.

و قد نشـروا المصـحف الشريف إلى اليوم فى ۶۰ نوعا على أشـكال مختلفه و مزايا متنوّعه بعضـها فوق بعض يسـرّ الناظر، و يجلو الخاطر، و قد ورد عن الإمام الصادق عليه السّلام:

ستّ خصال ينتفع بها المؤمن بعـد موته: ولـد صالـح يسـتغفر له، و مصـحف يقرأ فيه و قليب يحفره، و غرس يغرسه، و صدقه ماء يجريه، و سنّه حسنه يؤخذ بها بعده.

فنحن نشكرهم باخراجهم تلك الكتب القيّمه، بصوره بهيّه و تهذيب كامل، و نسأله تعالى أن يؤيّدهم و يسدّدهم، و يجعل ذلك ذخرا و ذخيره لمعـادهم، يوم لا ينفع مال و لا بنون، فجزاهم اللّه عنّا و عن الامّه المسـلمه خير جزاء المحسـنين و السـلام عليهم و رحمه اللّه و بركاته. السادس من شهر شعبان سنه ۱۳۹۲

العبد: السيّد إبراهيم الميانجى عفى عنه و عن والديه

ص: ۱۶

**[ترجمه]سپاس مخصوص خداوندی است که زمان از شمردن نعمت هایش و وصف کردن جلالش ناتوان است. و درود و سلام بر پیامبرش محمد مصطفی و خاندانش.

و بعد؛ خداوند سبحان مقرر نمود و اختیار کرد برادران گرامی و عزیزان معظم کتابچی را و در رأس آنها برادر محترم و معظم، حاج سید اسماعیل کتابچی (که توفیقاتشان همیشگی باد) به خاطر انتشار آنچه که از اخبار و آثار از جانب پیامبر اکرم وخاندانش ائمه اطهار که درود خداوند بر آنان باد به ما رسیده است.

آنان از احادیث و کلمات آن سروران، جوامع و کتاب های درست و استواری نشر دادند که زبان از وصف آن ناتوان است و بیان از مدح و تعریف آن کوتاه که از جمله آنهاست کتاب «وسائل الشیعه» - در ۲۰ مجلد با ظاهری اراسته و زیبا - که خواسته و آرزوی اهل بحث و علم است، نوشته شیخ حر عاملی که خداوند مقامش را بلند گرداند.

از زمان تالیف این کتاب تا به امروز همه فقیهان بزرگ در استخراج احکام شرعی به این کتاب مراجعه کرده اند و آن را مرجع در حلال و حرام قرار داده اند، و این کتاب در مرتبه ای بالا از دایره المعارف علم و عمل قرار دارد.

و از جمله آنهاست کتاب «مستدرک الوسائل» به قلم خاتم المحدثین علامه نوری (نورالله مضجعه) در سه جلد با چاپ افست. و از جمله آنهاست کتاب «منهاج البراعه» در شرح نهج البلاغه به قلم علامه خویی (قدس سره) در بیست و یک جلد و غیر از آنها، از آثار باقیمانده که زیادتر از سیصد عنوان است که خواننده فهرست آن را در رساله ای با چاپ مستقل مشاهده خواهد کرد.

و در صدر همه آنها، کتاب محکم و درست «بحار الانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار» قرار دارد که زمانه مثل آن را نیاورده است. این کتاب علاوه بر اشتمال بر احادیث و اخبار و ضبط و تصحیح آن، حاوی فوایدی بی شمار و تحقیقاتی بسیار است، و مساله ای را نمی یابی مگر اینکه به وجهی روشن و درخشان، در ادله و مبادی و تحقیق و تنقیح آن بحث شده است. و علمای اعلام ما در همه معجم ها و فهرست نگاری ها، آن را کتابی مفید و درخشان توصیف کرده اند و مؤلف آن، علامه مجلسی را (که خداوند مقامش را بلند گرداند) به فقه و علم و فضیلت و تبحر و توانمندی در حدیث، ثنا و ستایش کرده اند. مراجعه به کتاب «فیض قدسی»، نوشته علامه نوری (قدس سره) چاپ شده در مقدمه جلد یکصد و پنجم از این چاپ، تو را از مطالب بالا کفایت می کند.

انتشار این کتاب از جلد دهم تا بیست و پنجم، آخرین مجلد از طبع قدیم (مگر جلد چهاردهم) را شروع کردند. پس مجلدات دهم، یازدهم، دوازدهم و سیزدهم را در یازده جلد از این چاپ جدید، از ابتدای جلد پنجاه و سوم، سپس از جلد شصت و هفتم تا جلد یکصد و دهم - که آخرین جلد است - انتشار دادند. پس تلاش و کارشان برای خدا بود و بر خداوند است اجرشان.

و مصحف شریف را تا امروز در شصت نوع به شکل های مختلف و مزایای متنوع منتشر کردند که بیننده را مسرور می کند و خاطر را جلا می دهد. و از امام صادق علیه السّلام شش خصلت وارد شده است که مؤمن به واسطه آن بعد از مرگش نفع می

برد: ولـد صـالحی که برایش طلب بخشـش کنـد؛ قرآنی که در راه او خوانـده شود؛ چـاهی که حفر می کنـد؛ درختـی که می کارد؛ صدقه جاریه؛ و سنت نیکویی که بعد از او به آن عمل شود.

پس ما به خاطر تحقیق و انتشار این کتاب های ارزشـمند و وزین به صورت ظریف و زیبا و در آراسـتگی کامل، از آنها تشـکر می کنیم. و از خداونـد متعال درخواست می کنیم که آنها را تاییـد کند و این عملشان را ذخیره آخرتشان قرار دهد؛ روزی که نه مال نفعی دارد و نه فرزندان. پس خداوند از طرف ما و امت مسلمان به آنان بهترین پاداش احسان کنندگان را عطا فرماید و سلام و رحمت و برکات خداوند بر آنان باد.

ششم شعبان سال ۱۳۹۲

العبد: سید ابراهیم میانجی، که خداوند او و پدرو مادرش را بخشاید.

**[ترجمه]

کلمه موجزه حول الکتاب و مؤلّفه:

بسمه تعالی

الحمد للّه ربّ العالمین، و الصلاه و السلام علی محمّد رسول اللّه و خاتم النبیّین، و علی آله الأئمّه الطهر المیامین.

و بعد: فمن منن اللّه علیّ أن وفّقنی لتحقیق آثار أهل البیت و سبرها و غورها و الاغتراف من بحار علومهم و الاقتباس من منار فضائلهم، و ذلک بعد ما أخلصنی اللّه عزّ و جلّ إلی العاصمه و قیّضنی لتصحیح الآثار و الإشراف علی شتّی المآثر و الأخبار من تاریخ الدین و أبواب الفقه و الحدیث و التفسیر، و فی مقدمها کتاب بحار الأنوار الجامعه لدرر أخبار الأئمّه الاطهار، لمؤلّفه العلّامه العلم الحجّه ذی الفیض القدسی العلّامه المجلسیّ قدّس اللّه لطیفه، فقد کان لی- و للّه المنّ و الشکر- فی إخراج هذه الموسوعه

الکبری دائره معارف المذهب أکبر سهم و أوفر نصیب و أسنی توفیق، حیث أشرفت علی تمام الأجزاء عند الطباعه مقابله و سبرا و غورا- و أحیانا نقدا و تعلیقا اللّهمّ إلّا عشرین جزءا من أجزائها المائه عشر (۱۱).

و أمّا الإشراف علیها بالتحقیق و التخریج و التعلیق، فقد کان حظّی فی ذلک أوفر من غیری، حیث أشرفت علی ۴۵ جزءا منها بتحقیق متونها و تخریج نصوصها عن المصادر و مقابلتها علی النسخ المطبوعه و المخطوطه، و خصوصا ما یسّر اللّه لنا من نسخ الأصل بخطّ مؤلّفه العلّامه، فقابلنا المطبوعه هذه علیها فجاء بحمد اللّه-

ص: ۱۷

و له المنّ أصحّ- و أمتن و أكمل من غيرها(۱)، و عند اللّه أحتسب عناى فى ذلک و ما قاسيت من المشاقّ و المتاعب و سهر اللّيل و يقظه الهواجر، و ابيضاض لمّتى فى سبيل ذلک.

فلعلّ الباحث الكريم الناظر فى هذه الوريقات، لا ينازعنى أن أغتنم هذه الفرصه، فأتكلّم حول الكتاب و سيره مؤلّفه العلامه فى تدوينه، بكلمه موجزه يحضرنى عاجلا، بعد ما أحطت به خبرا و فى غوره سبرا و تحقيقا و نقدا طيله عشر سنوات فأقول:

و من اللّه العصمه:

أما الكتاب، فهو الجامع الوحيد الّذى يجمع فى طيّه آلافا من أحاديث الرسول و أهل بيته و آثارهم الذهبيّه و مآثرهم الخالده فى شتّى معارف الدين الدائره بين المسلمين، فقد استوعب فى كلّ كتاب من كتبه و كلّ باب من أبوابه ما يناسب عنوان الباب لا يشذّ عنه شاذّ.

و أقلّ فائده فى ذلک أنّ الباحث عن موضوع من المعارف الدينيّه يجد كمال بغيته و تمام أمنيّته حاضرا عنده كالمائده بين يديه: قد قرّب له كلّ بعيد نادر، و اتيح له كلّ مستوعر شارد، فيتمكّن بذلک من الغور فيها، و تحقيق متن الحديث و تصحيح إسناده، و ذلک بتطبيق بعضها على بعض، و تكميل الناقص الساقط منها بالكامل التامّ منها»(۲).

و ربما ينقدح له عند ذلک أنّ الحديث متواتر أو مستفيض و قد كان عنده

۱- ۱. حيث وجدنا نسخه الكمبانىّ المطبوعه سابقا بالنسبه الى أصل المؤلّف كثير التصحيف و السقط، كما أشرنا إلى ذلک فى التعليق؛ و خصوصا كتاب الاجازات فقد كان التصحيف و السقط فيها بحيث لم يتيسر لنا الالمام بها فى ذيل الصفحات لكثرتها؛ و لا يجد صدق ذلک الا من قابل بين الطبعتين.

۲- ۲. راجع فى ذلک ج ۸۰ ص ۱۲۷ و ۱۸۷ و ۲۷۵ و ۲۹۱ و ۳۲۱ ج ۸۱ ص ۷ و ۱۶۴ ج ۸۳ ص ۳۱۸ و ۳۶۱ الى غير ذلک من الموارد التى يجدها الباحث المتتبع.

يعدّ من الآحاد، أو يراه متعاضدا متكاملا من حيث المتن، و قد كان عنده متهافتا متساقطا مضطرب الأطراف.

لست أريد أن أقول فى ذلك قولا ـ زورا: أحكم على الكتاب أوله بما هو خارج عن حدّه و طوره- معاذ اللّه- حقيق علينا أن لا نقول فى ذلك إلّا الحقّ الصريح و القول السديد، و هو أنّ الكتاب- بما جمع فى طيّه من شتات الأحاديث و متفرّقات الآثار- هو المرجع الوحيد فى تحقيق معارف المذهب، و نعم العون على معرفه السقيم من الصحيح، و نقد الغثّ من السمين.

فكلّ باحث ثقافىّ يريد تحقيق الحقّ من دون عصبيّه، لا مغنى له و لا مندوحه عنده عن مراجعه هذه الموسوعه العظمى، و التعمّق فى كلّ باب منها، مع ما يجد فيها من الفوائد فى بيان المعضلات و حلّ المشكلات، و شرح غرائب الحديث من ألفاظها فقد كان مؤلّفه الفذّ العبقرىّ بما وهبه اللّه عزّ و جلّ من حسن التقرير و سلامه الفهم و صائب الرأى و ثاقب الفطنه، فى الرعيل الأوّل؛ لم يسبقه سابق و لا يلحقه لا حق.

و أمّا ما ينقد على الكتاب بأنّه محتو على روايات متهافته أو متناقضه، مثلا يوجد فى باب منه روايه ينسب قضيّه أو معجزه إلى الإمام الكاظم عليه السّلام، و فى روايه اخرى تنسب تلك القضيّه أو المعجزه بعينها إلى الإمام الرضا عليه السّلام.

فعندى أنّ معرفه أمثال هذا التناقض أيضا من بركات هذا الكتاب، و لو لا سرد الروايات من الكتب المختلفه و جمعها فى باب واحد، لما ظهر هذا التناقض، فانّ من وجد أحد هذين الحديثين فى كتاب لا يتطرّق إلى ذهنه أنّه متناقض مع روايه اخرى فى كتاب آخر فيرويه و يعرّج عليه من دون تتبع و الحال أنّه ساقط بالتناقض.

فهذا و أمثاله من بركات هذا السفر القيّم، حيث سهّل سبيل المناقشه و التدقيق، و سدّ باب الجهل و الضلاله و القول بلا تحقيق.

كما أنّى كثيرا ما رأيت فى أوّل الباب نقل حديثا ملخّصا لا بأس به من حيث المتن، ثمّ أشرفت فى ذيل هذا الباب بعينه على أصل الحديث بتمامه من مصدر آخر،

فوجدته متناقضا متهافتا، فظهر لی أنّ من لخّص الحدیث و أورده فی کتابه قد أسقط من الحدیث ما یشین علیه و یسقطه من الاعتبار، و لو لا هذا السفر القیّم و جمعه الشوارد و النوادر من هنا و هاهنا فی باب واحد، لما ظهر لی ذلک.

و هکذا عند ما أشرفت علی الجزء ۷۱ ص ۳۵۴، رأیت أنّه قدّس سرّه قد أخرج تحت عنوان (ختص- ضا) فصلا واحدا مشتملا علی عدّه روایات بلفظ واحد، تنبّهت إلی أنّ کتاب الاختصاص لا یصحّ أن یکون للشیخ المفید قدّس سرّه، لأنّه أجلّ شأنا أن یروی عن کتاب التکلیف (الّذی عرف عند المتأخّرین بفقه الرضا علیه السّلام و إملائه) فینقله بلفظه و عبارته، و لو لا ذلک لما علمت ذلک أبد الآبدین (۱).

و هکذا عند ما أشرفت علی کتاب الدعاء و زاولت الأدعیه المطوله، رأیت فی الأکثر أنّ فی اسنادها واحدا أو اثنین من الکتّاب المنشئین کفضل بن أبی قره و ابن خانبه و أضرابهما، فتنبهت إلی حقیقه أشرت إلی شطر منها فی ج ۸۷ ص ۲۹۶.

فالیوم تری من لا خبره له یحفظ حدیثا من أوّل الباب و یلقیها علی الناس المستمعین کأنّه وحی منزل و یلعب بأفکار الناس و عقائدهم، و لا یتعب نفسه بالمراجعه إلی ذیل هذا الباب لیظهر علی تناقضه، فکیف إذا کان الحدیثان باقیین فی مصادرهما، فقلّ من یراجع تلکم المصادر لیحقّق الحقّ کما حقّقه مؤلّفنا العلّامه؟

و کذا أرباب التآلیف الحدیثیه، حیث لا یحققون الحقّ بعد تسهیل الطریق فیوردون الحدیث فی مؤلّفهم تأییدا لمزعمتهم، مع أمّه متناقض مع الحدیث الآخر الّذی أضرب عنه صفحا.

فاللازم علینا أن نشکر هذه السیره الجمیله من المؤلّف و نثنی علیه ثناء بالغا، حیث أورد فی کتابه کلّ ما وصل إلیه، و أحال تمییز الصحیح من السقیم إلی معرفه الناظرین و إحاطتهم و أنظارهم، من دون أن یتحاکم بفکره و نظره فیتحامل علی بعض الأخبار بأنّ هذا مخالف للمذهب ساقط من حدّ الاعتبار فلا أورده و هذا سلیم من العلل

۱- ۱. راجع بیان ذلک فی ج ۷۱ ص ۳۵۴ ج ۹۱ ص ۱۳۸ ذیل الصفحات.

و العیوب أورده، و لعلّ فیما یورده کثیر من المتعارضات أو فیما ترکه و طرحه إلحاق الحقیق بالمذهب (۱).

و أمّا ما نجد فی بیاناته قدّس سرّه من توجیه الروایات المتعارضه، و تأویلها و رفع التخالف عمّا بینها، فلیس ذلک حکما منه بصحّه الحدیث و قبوله، فانّ هذا شأن کلّ جامع من الجوامع الحدیثیّه، سیره متّبعه بین الفریقین السلف منهم و الخلف (۲) و ذلک لأنّ شأن الجامع المحدّث الاستقصاء و التتبع و تأیید الأحادیث مهما أمکن بالجمع و التأویل، و أمّا قبول الروایه و الاعتقاد بها، فکلّ محقّق و نظره الثاقب، فلعلّه یرضی بهذا الجمع و التأویل، أو یوجّهه و یؤوّله بوجه آخر، أو یطرحه، فیکون بیان الحدیث و توجیهه من باب هدایه الطریق و النصح لیس إلّا.

و هکذا الکلام فیما ینقد علی الکتاب من اشتماله علی أخبار ضعاف لا یوجب علما و لا عملا فانّ هذا شأن کلّ جامع من الجوامع الحدیثیّه، تری فیها الضعاف و الحسان و الصحاح. فهذه الکتب الأربعه مع اشتهارها و تواترها، یوجد فیها آلاف من الأحادیث لا یحتجّ بها: إمّا لضعفها أو مخالفتها للأصول و المبانی، أو إعراض

---

۱ - ۱. و بذلک ینقد علی أصحاب الصحاح من جوامع الحدیث، حیث أوردوا فی کتبهم ما کان صحیحا موافقا للمذهب بزعمهم و أسقطوا ما کان سقیما مخالفا لرأیهم تحکما منهم، فأوجب هذا أن یکون سائر العلماء و المحققین تبعا لهم فی معرفه المبانی و الأصول، و خصوصا عند ما یصیر صحاحهم! رائجه عند الناس یتلقی بالقبول تصیر سائر المصادر و الروایات مطعونا فیها من دون وجه، حتی أن الحاکم ابن البیع ینادی من وراء الشیخین و یستدرک علیهما أحادیث کثیره علی شرطهما، فلا یصغی إلیه.

۲ - ۲. و لذلک تری الشیخ الطوسیّ یقول فی مقدّمه کتابه التهذیب(الذی ألفه لا یراد الاخبار المخالفه للمذهب ثمّ البحث عنها):« و مهما تمکنت من تأویل بعض الأحادیث من غیر أن أطعن فی اسنادها فانی لا أتعداه».

الأصحاب عنها مع صحّتها و قوّتها(۱) فلا ينكر بذلك لا على تلك الكتب، و لا على مؤلّفيها، مع أنّهم لم يكونوا بصدد الاستيعاب و الاستقصاء، بل على وتيره أصحاب الصحاح: يوردون من الأحاديث المخالفه للمذهب انموذجا منها، ليصحّ البحث عنها بالجمع أو الطرح، فلا يوردون الباقى منها و إن كانت صحيحه، و يقتصرون فيما يوافق المذهب على المعتبر منها، لعدم مسيس الحاجه إلى غيرها، اللّهمّ إلّا للتأييد.

فكما ذكرنا فى المسأله السابقه، وظيفه المحدّث الجامع النقل و الاستيفاء و تكثير الاسناد و الروايات، و أمّا البحث عن صحّه الحديث و سقمه و ضعفه و قوّته:

بالفحص عن رجال سنده، فهو شأن آخر يتكفّل بها علم الرجال و الدرايه، و ليس يخفى هذا الشأن إلّا على كلّ جاهل مغفّل: إمّا مفرّط يحكم على المؤلّف بسقوطه و عدم تورّعه حيث أورد الأحاديث الضعاف فيردّ الكتاب رأسا، و إمّا مفرط يظنّ أنّ اعتبار الحديث يعرف من اعتبار مؤلّفه و جامعه، فيقبل أحاديثه كملا، و يغفل عن أنّ لكلّ مؤلف طريقا إلى المعصوم قد بيّن شطر منها فى كتب المشيخه و الاجازات، و الشطر الآخر مذكور فى صدر الأحاديث، و لا بدّ من اعتبار هذين الطريقين معا.

و مؤلّفنا العلّامه قد أتقن عمله فى ذلك و أوضح طريقه إلى المعصوم فى كلّ من الوجهين:

أما القسم الأوّل: فقد صنّف فيه كتاب الاجازات، ليتّضح طريقه إلى المصادر المذكوره فى متن الاجازات، و ما لم يذكر- و هو القليل منها(۲)-

قد أبان

ص: ۲۲

۱- ۱. راجع فى ذلك شرح المؤلّف العلامه على الكافى مرآه العقول، و هكذا بياناته فى كتاب الطهاره و الصلاه و غيرهما.

۲- ۲. قال العلامه الافندى فيما ذكره من خطبه كتاب الاجازات ج ۱۰۵ ص ۹۲: « و بالجمله فقد صار هذا المجلد هو الكافل لصحه أكثر كتب أصحابنا».

فی مقدّمه البحار کیفیّه تحصیلها و الظفر بالنسخ المعتبره منها، معترفا بأنّها غیر متواتره:

قال قدّس سرّه فی مقدّمه کتابه البحار (ج ۱ ص ۳ من هذه الطبعه):

«ثمّ بعد الإحاطه بالکتب المتداوله المشهوره، تتبّعت الأصول المعتبره المهجوره الّتی ترکت فی الأعصار المتطاوله و الأزمان المتمادیه ... فطفقت أسأل عنها فی شرق البلاد و غربها حینا، و الحّ فی الطلب لدی کلّ من أظنّ عنده شیئا من ذلک و إن کان به ضنینا.

و لقد ساعدنی علی ذلک جماعه من الإخوان ضربوا فی البلاد لتحصیلها، و طلبوها فی الأصقاع و الأقطار طلبا حثیثا، حتّی اجتمع عندی بفضل ربّی کثیر من الأصول المعتبره الّتی کان علیها معوّل العلماء فی الأعصار الماضیه(۱)، فألفیتها مشتمله علی فوائد جمّه خلت

---

۱ - ۱. و من هنا یعرف أن أکثر مصادر البحار التی یوجد نسخها مصحّحه منسقه منقحه بالکثره و الوفور من برکات وجوده الشریف و من راجع تذییلنا علی البحار یجد التصریح فی موارد منه أن الشیخ الحرّ العاملیّ کان یعتمد علی نسخ البحار بدلا من مراجعه المصادر المعوزه عنده. فکثیرا ما کنت أراجع أبواب کتاب الوسائل المطبوعه جدیدا، لاستخرج الحدیث بمعاونه ذیله(و ذلک لان مصادر الوسائل- غیر الکتب الأربعه- متحده مع مصادر البحار و قد أخرجها الفاضل المکرم الربانی فی ذیل الوسائل) فعند ذلک عرفت أن صاحب الوسائل کان ینقل من نسخ البحار معتمدا علیها، من دون مراجعه المصدر، حیث انه کلما کانت نسخه البحار فی بعض النسخ- و قد طبعت علیها نسخه الکمبانیّ- مصحفه أو ساقطا منها بعض الجملات أو ذات إملاء غیر صحیحه، قد انتقل کلها فی الوسائل بما علیها بصورتها. ففی بعض هذه الموارد أشرنا فی ذیل الکتاب بما ینبه القارئ الکریم علی ذلک و ربما صرحت بذلک کما فی ج ۸۴ ص ۶۸ و غیر ذلک من الموارد لا یحضرنی الآن.

عنهـا الكتب المشـهوره المتـداوله، و اطّلعت فيها على مـدارك كثير من الأحكام، اعترف الأكثرون بخلوّ كلّ منها عمّا يصـلح أن يكون مأخذا له، فبذلت غايه جهدى فى ترويجها و تصحيحها و تنسيقها و تنقيحها.

و لمّا رأيت الزّمان فى غايه الفساد، و وجدت أكثر أهلها حائدين عمّا يؤدّى إلى الرشاد، خشـيت أن ترجع عمّا قليل إلى ما كانت عليه من النسـيان و الهجران، و خفت أن يتطرّق إليها التشتّت لعدم مساعده الدهر الخوّان، و مع ذلك كانت الأخبار المتعلّقه بكلّ مقصد منها متفرّقا فى الأبواب، متبدّدا فى الفصول، قلّما يتيسّر لأحد العثور على جميع الأخبار المتعلّقه بمقصد من المقاصد منها، و لعلّ هذا أيضا كان أحد أسباب تركها و قلّه رغبه الناس فى ضبطها.

فعزمت بعد الاسـتخاره من ربّى ... على تأليفها و نظمها و ترتيبها و جمعها فى كتاب متّسـقه الفصول و الأبواب مضبوطه المقاصد و المطالب، على نظام غريب، و تأليف عجيب، لم يعهد مثله ... فجاء بحمد اللّه كما أردت ...».

فترى المؤلّف العلّامه يصـرّح فى مقاله هـذا أنّ مصادر البحار كانت أكثرها مهجوره متروكه قد خرجت بذلك عن حدّ التواتر، و انقطع نسبتها إلى مؤلّفيها من طريق المناوله و السماع و الاجازه، و هذا اعتراف منه قدّس سرّه بأنّها سقطت بذلك عن حدّ الصحّه المصطلحه إلى حدّ الوجاده(۱).

ص: ۲۴

۱- ۱. الوجاده فى الحـديث: أن يجـد المؤلّف روايه بخط بعض العلماء من دون اجازه، و هـذا كالاحاديث التى وجدها المؤلّف بخـط الوزير العلقمى و الشـيخ البهائى و الشـيخ الشـهيد و غيرهم، راجع كتاب الاجازات ج ۱۱۰ ص ۱۷۳. و أمّـا الوجاده للكتب فهو أن يجـد المؤلّف كتابا أو رساله فيها أحاديث، و قد ذكر فى صدرها أو ذيلها أو على ظهر النسـخه أنّها تأليف فلان الفلانى- من مشاهير العلماء و المحـدثين مثلا- من دون أن يكون الكتاب أو الرساله متناولا من مؤلّفه بالاجازه أو-- السـماع، و ذلك فى مصادر البحار كثير، مثل قرب الإسـناد. كتاب المسائل، علل الشـرائع، تفسـير القمّىّ، الاختصاص، جامع الأخبار، مصباح الشريعه، فقه الرضـا ... مع ما ظهر من بعـد المؤلّف أن بعض هـذه الكتب لغير من انتسب إليه، كما فى مصـباح الشـريعه فقه الرضا، تفسـير القمّىّ، الاختصاص، جامع الأخبار و ....

و لـذلك نراه عنـد ما يبحث فى البحار عن مسئله فقهيّه أو كلاميّه يتـذكّر أنّ هذا الخبر ضـعيف (لعدم تواتر مصدره) لكنّه بعين متنه و أحيانا مع سـنده مرويّ فى إحـدى الكتب المتواتره بطريق صـحيح أو حسن أو موثّق (١). فنعلم بـذلك أنّه لم يكن ليقابل كتـابه هـذا مع كثره فوائـده بـالكتب الأـربعه، و لاـ ليعامـل مع مـا أخرجه فى البحار معامله الصـحيح مطلقا، إلّا إذا كانت الوجاده لمصادرها محفوفه بالقرائن الموثّقه، و لذلک عقد الفصل الثانى من مقدّمه البحار، إيضاحا لهذه القرائن و اختلافها(٢).

و لذلک نفسه، نراه يتحرّج عن إيراد الكتب الأربعه فى البحار- على الرغم من إلحاح بعض الفضلاء من أصحابه (٣)

لئلا يكون سببا لنسخها و تركها فيصير بعد

ص: ٢٥

١- ١. راجع ج ٨٠ ص ٦٢، ٢٧٨، ٣٠٩، ٣٦٧ ج ٨١ ص ٧ ج ٨٣ ص ١٥، ٣٤ ١٩٨، ٢١٣، ٢١٤ ٢٦١، ٣١٥ ج ٤٣ ص ٢١٥.

٢- ٢. راجع ج ١ ص ٢٦- ٤٥.

٣- ٣. هو العلامه المرزا عبـد اللّه الافنـدى قال فى مكتوب له الى اسـتاذه:(ج ١١٠ ص ١٧٨) مـا هـذا نصه: و أيضا من نعم اللّه العظيمه على طلبه العلوم الـدينيه أن يجـدوا جميع الاخبـار الوارده فى مطلب من المطالب العلميه أو العمليه مجتمعا محصورا مبينا فى الباب الـذى وضع لها، لانه بـذلك يعلم واحـديه الخبر و تواتره الى غير ذلک من الفوائـد التى لا تعد و لا تحصـى. و من هنا قال بعض تلامذتكم: كان الاصوب أن تدخل الكتب الأربعه أيضا فى البحار أو فى شرحه- إنشاء اللّه- فانها ليست على ما ينبغى فـان.- كتـاب التهـذيب يحتـاج الى تهـذيب آخر لاشـتمالها على أبواب الزيـادات كثيرا و لـذا أخطـأت جماعه منهم الشـهيد فى الـذكرى و غيره فى غيره، فحكموا بعـدم النصّ الموجود فى غير بـابه. و لاـ ينفع كثيرا جمع من جمعهـا من المعروفين كصـاحب الوافى و صاحب تفصـيل وسائل الشـيعه الى مسائل الشـريعه و غيرهما لما ذكر، و لعدم الاعتماد على ما فهموه من مراد المعصوم عليه السلام».

برهه من الزمن متروكه مهجوره لا يمكن الاحتجاج بها(۱) فتبتلی فيما بعد بما ابتليت به سائر الأصول المعتبره اليوم، حيث كانت فی الزمن الأوّل متواتره أو معروفه تتناول بالسماع و الاجازه، و صارت بعد ذلک مهجوره متروكه بلا تواتر و لا سماع و لا إجازه.

و أمّا القسم الثانی من طريق المؤلّف، أعنی ذكر رجال الاسناد، فقد احتاط قدّس سرّه فی ذلک أشدّ الاحتياط، و مع ما كان بصدده من الاقتصار و الحذر من التطويل على ما سيجیء شرحه، قد ذكر رجال المصدر، بحيث خرج عن الإبهام و الإرسال.

قال قدّس سرّه فی المقدّمه ج ۱ ص ۴۸:

«الفصل الرابع فی بيان ما اصطلحنا عليه للاختصار فی الاسناد، مع التحرّز عن الإرسال المفضی إلى قلّه الاعتماد، فانّ أكثر المؤلّفين دأبهم التطويل ... و بعضهم يسقطون الأسانيد فتنحطّ الأخبار بذلک عن

۱- ۱. راجع ج ۱ ص ۴۸ من مقدّمه البحار.

درجه المسانيد(۱)،

فيفوت التميز بين الأخبار فى القوّه و الضعف و الكمال و النصّ اذ بالمخبر يعرف شأن الخبر، و بالوثوق على الرواه يستدل على علو الروايه و الاثر فاخترنا ذكر السند بأجمعه مع رعايه غايه الاختصار، لئلّا يترك فى كتابنا شى ء من فوائد [قواعد] ظ الأصول، فيسقط بذلك عن درجه كمال القبول».

و يدلّ على احتياطه أيضا أنّه لمّا بلغ إلى الفروع الفقهيّه، عدل عن اختصار الكلام فى رجال الاسناد، و رفع فى نسبهم و لقبهم إلى حيث لا يشتبه أحد بسميّه، كما أنّه عدل عن إيراد الرّموز إلى تسميه المصادر نفسها، لئلا تصحّف فتشتبه بغيرها(۲).

ص: ۲۷

۱- ۱. يريد امثال تفسير العيّاشىّ الموجود نسخته، حيث قال مؤلّفه: « انى لما نظرت فى التفسير الذى صنفه أبو النضر العيّاشىّ بإسناده و رغبت الى هذا و طلبت من عنده سماعا من المصنّف أو غيره فلم أجد فى ديارنا من كان عنده سماع أو اجازه منه، حذفت منه الاسناد و كتبت الباقى على وجهه ليكون أسهل .... فان وجدت بعد ذلك من عنده سماعا أو اجازه أتبعت الأسانيد و كتبتها على ما ذكره المصنّف» انتهى. و لعله نظر الى أن مناوله الكتاب من دون اجازه و لا سماع هى الوجاده التى لا يحكم عليها الا بحكم المراسيل فلا يفيد ذكر اسناده شيئا، و هذا و ان كان حقا، لكنه لو كان ذكر الأسانيد كان أحسن، حيث ان أصل الكتاب مفقود اليوم، و انما وصلت الينا نسخته وحدها و هى ساقطه الاسناد و لذلك قال المؤلّف العلّامه المجلسىّ عند ذكر هذا التفسير(ج ۱ ص ۲۸)« لكن بعض الناسخين حذف أسانيده للاختصار، و ذكر فى أوله عذرا هو أشنع من جرمه».

۲- ۲. قال قدّس سرّه فى مقدّمه البحار ج ۱ ص ۴۸:« و عند وصولنا الى الفروع، نترك الرموز و نورد الأسماء مصرحه- إنشاء اللّه- لفوائد تختص بها لا تخفى على أولى النهى، و كذا نترك هناك الاختصارات التى اصطلحناها فى الأسانيد ... لكثره الاحتياج الى السند فيها».

و ذلـك لأنّ الفروع الفقهيّه لا يجوز التمسّـك فيهـا إلّا بالصـحيح أو الحسن من الروايـات الّتى تسـتخرج من المصادر الموثوقه نسبتها إلى مؤلّفيها: فلا بدّ إذا من معرفه المصدر حتّى يعلم أنّه من الكتب المعتمد عليها أو لا، و لو ذكرت المصادر بالرموز، فقد تصحّف الرموز و تشتبه بعضها ببعض فى القراءه أو الكتابه(۱)

فيختلّ معرفه المصـدر و يسـقط الاحتجاج بحديثه، كما أنّه لا بدّ من معرفه رجال السـند حتّى يعلم أنّهم ثقات أو لا؟ و لو اقتصـر فى أسامى الرجال بذكر والدهم أو الوصف و الكنيه و اللقب فقد يوجب الاشتباه و التعميه و يتوهّم الصحيح سقيما أو بالعكس.

فقد كان نظره قدّس سرّه هذا، لكنّه لم يوفّق لمراده إلّا فى كتاب الطهاره و الصلاه، و هكذا كتاب السماء و العالم (۲)،

فرحل إلى جوار اللّه و رحمته قبل أن يوفّق لهذا الهدف المقدّس فى ساير كتب الفروع، و ذلك لأنّ المؤلّف العلّامه لم يكن من أوّل التدوين

على هـذا الأـمر، و إنّمـا بـدا له هـذا الرأى بعـد تـدوين الروايات باسـتخراجها من المصادر، و لـذلك وجـدنا المؤلّف العلّامه فى الأصول المبيضّه الّتى وصلت إلينا بخطّه قدّس سرّه، يتدارك فيما بين السطور هدفه فى ذلك بالتصريح بأسماء الكتب و تعريف الرواه بما لا يشتبه معه بغيره.

هـذا دأبه و ديـدنه فى الفروع الفقهيّه، و أمّـا ساير الأبواب من التاريـخ و الفضائل و المعجزات، فقـد كان المتقـدّمون من الفقهاء كلّهم يعملون على قاعده التسامح فى الآداب و السنن و الفضائل، لا ينكرون على الأحاديث الوارده فى ذلك

۱- ۱. راجع ج ۱۰۴ ففيه كثير من هذه التصحيفات، ميزنا مواضعها بعلامه صوره النجم.

۲- ۲. كتاب السماء و العالم و ان كان فى عداد غير الفروع، لكنه لما كان آخر هذا الكتاب أبواب الاطعمه و الاشربه و ما يحل و مـا لا يحـل، جعله فى عـداد الفروع و عامـل معه معاملتهـا، و قـد يمكن أن يكون هـدفه من ذلك رفع الاتهام، حيث كان عنوان الكتـاب: «السـماء و العالم» بـديعا يأخـذ بالاسـماع و العيون، و لعلّ فى المخالفين من يناقش فى وجود تلك الأحاديث المتكثره الباحثه عن شـئون السـماء و العالم بهذا الاستيعاب، فيراجع-- الرموز المصـحفه أو المشتبهه فلا يجد الحديث فى المصدر، فيتهم المؤلّف بوضع الحـديث. و هكذا بالنسبه الى أسامى الرواه، عامل معهم معامله الفروع ليكون الناظر فى الحديث على بصـيره من ضعف الحديث و قوته، و هذا مفيد جدا كما لا يخفى.

نکیرهم فی أبواب الفروع (۱)، فهکذا فعل المؤلّف العلّامه، و مع ذلک لم یسقط الاسناد رأسا- و له الشکر و الثناء- لیکون الناظر فی تلک الأحادیث علی بصیره تامّه من التحقیق و التدقیق.

***

و أمّا کیفیه تدوین الکتاب، فقد أوضحنا ذلک فی مقدّمه الجزء ۱۰۶:

فهرس مصنّفات الأصحاب (۲)

فی کلام مستوفی، و ذکرنا أنّه- قدّس سرّه- کان بصدد أن یکتب لهذه الکتب غیر المتداوله غیر المتواتره فهرسا عامّا، فعمل أوّلا عناوین الکتب و الأبواب، عامّا شاملا بأحسن سلیقه و أتمّ استیعاب، ثمّ شرع فی مطالعه الکتب و ترتیب فهرسها، و بعد ما فرغ من فهرس عشره منها، بدا له أنّ هذا الفهرس لا ینتفع به إلّا الخواصّ، فرجع عن ذلک و کتب هذا الکتاب الجامع

۱- ۱. و لنا فی نفوذ هذه القاعده و المراد من أحادیث من بلغ کلام لطیف راجع ج ۸۷ ص ۱۰۲.

۲- ۲. قد کان قدّس سرّه أول من تنبه الی ان الباحث المحقق بحاجه ماسه من فهرس جامع للاخبار، لکونها غیر منتظمه تنظیما یسهل للطالب العثور علیها، فأراد أن یعمل لها فهرسا عاما شاملا لکنه لما أخرج فهرس عشره من المصادر، و هو الذی جعلناه فی جزء علی حده(۱۰۶) أعرض عن ذلک، لکون الکتب غیر مطبوعه لا- ینتفع بالفهرس الا الخاص من الخواص. فکما أنّه قدّس سرّه أول من بوب آیات اللّه البینات بصوره تفصیلیه(تفصیل آیات القرآن الحکیم) هو أول من فهرس کتب الأحادیث بصوره عامه شامله(الجامع المفهرس) فرضوان اللّه علیه من رجل ما أعظم برکه وجوده الشریف.

بحار الأنوار على منواله و ترتيب أبوابه و كتبه.

و قال قدّس سرّه فى مقدّمه البحار ج ۱ ص ۴۶، عند مقال له آخر فى إيراد الرموز:

«و نوردها فى صدر كلّ خبر، ليعلم أنّه مأخوذ من أىّ أصل و هل هو فى أصل واحد أو متكرّر فى الأصول (۱)،و لو كان فى السند اختلاف نذكر الخبر من أحد الكتابين و نشير إلى الكتاب الآخر بعده و نسوقه إلى محلّ الوفاق، و لو كان فى المتن اختلاف مغيّر للمعنى نبيّنه و مع اتّحاد المضمون و اختلاف الألفاظ و مناسبه الخبر لبابين نورد بأحد اللفظين فى أحد البابين و باللفظ الآخر فى الباب الآخر»(۲).

أقول: و قد كان قدّس سرّه يعمل على هذه الوتيره، و هى فى غايه الدقّه و المتانه، حيث تتضمّن و تشمل على جميع فوائد الحديث مع غايه الاختصار و اجتناب التطويل، فحيث ما كان تكرار الحديث نافعا كرّره، و حيثما كان تكثير السند و الطريق موجبا لتقويه الحديث و استفاضته، كثّره و نقله من سائر المصادر، و حيثما كان اختلاف الألفاظ مغيّرا للمعنى تعرّض له، و حينما كان الاختلاف يسيرا تافها لم يتعرّض له (۳).

ص: ۳۰

۱- ۱. و قد وجدناه إذا كانت الرموز متعدّده، و لفظ الحديث مختلف أحيانا فى المصادر كان اللفظ للرمز الأخير دون الأول منها أبدا، و لذلك لم نتعرض لاختلاف الألفاظ فى الذيل فيما أشرفت أنا على تحقيقه، كما كان يتعرض الفاضل المكرم الربانى المحترم فيما أشرف على تحقيقه لذكر الاختلافات اليسيره فيما بين المصادر، و لان هذه الاختلافات كانت غير مغيره للمعانى، و لذلك أضرب المؤلّف العلامه عن التعرض لها فى المتن فأضربنا عنه تبعا له و مضيا على أهدافه.

۲- ۲. و لعلّ من أكثر على المؤلّف العلامه بالاستدراك، لم ينظر الى سيره المؤلّف هذه، فأخرج فى كتابه المستدرك على البحار كل هذه الأحاديث، و ليس على ما ينبغى.

۳- ۳. و هذا أيضا من حسن سليقته و سلامه فطرته رضوان اللّه عليه.

و أمّا من حيث فهم معانى الحديث و مغزاه (١) و نقله فى الباب الفلانى دون الآخر، فلا أحسب أنّ أحدا يردّ عليه سلامه فهمه و حسن رأيه و فطنته الثاقبه السليمه، و هكذا فى اختلاف الألفاظ و أنّ هذا الاختلاف مغيّر للمعنى أو لا، و من أراد حسن ثناء العلماء عليه فليراجع الفيض القدسى الرساله الّتى كتبها شيخنا النوريّ فى ترجمه العلّامه المجلسيّ، و قد طبع فى صدر الجزء ١٠٥ من طبعتنا هذه.

*** و أمّا تعرّضه للمسائل الحكميّه و التكلّم فيها و الردّ و النكير عليها أحيانا فقد كان قدّس سرّه مع اطّلاعه على مبانى القوم (٢)، يظنّ بهم ظنّه و يتّهمهم فى سلامه براهينهم و أدلّتهم سيما إذا ما خالف النصوص المأثوره و ذلك لاختلاف مسلكى الاشراق و

المشّاء و تناقض آراء كلّ فريق ثمّ تهافت آراء المتقدّمين منهم مع آراء المتأخرين، مع أنّ كلّ واحد منهم يدّعى البرهان على رأيه و يقيمه، فيجى ء الآخر و ينسبه إلى السفسطه و يقيم البرهان بوجه آخر على خلافه.

و قد كان ظنّه قدّس سرّه صائبا صادقا حيث أسفر ضياء العلم عن وجه هذه

ص: ٣١

١- ١. راجع كلام العلامه الافندى فى بعض ما سبق، و نصه فى آخر كتاب الاجازات(١١ ص ١٧٨).

٢- ٢. قال قدّس سرّه فى مقدّمه البحار ج ١ ص ٢: « انى كنت فى عنفوان شبابى حريصا على طلب العلوم بأنواعها، مولعا باجتناب فنون المعالى من أفنانها، فبفضل اللّه سبحانه وردت حياضها و أتيت رياضها، و عثرت على صحاحها و مراضها، حتى ملات كمى من ألوان ثمارها، و احتوى جيبى على أصناف خيارها، و شربت من كل منهل جرعه رويه، و أخذت من كل بيد حفنه مغنيه». و معلوم أنّه قدّس سرّه قد كان تتلمذ فى المعقول و النجوم و الحساب، فان هذه العلوم قد كانت متداوله فى عصره متعارفا بينهم، مع ما نجد فى كتابه هذا بحار الأنوار خصوصا فى كتابه السماء و العالم شيئا كثيرا من ذلك.

الظنّه، فضرب على أكثر مباحثها و مبانيها خطّ الترقين و البطلان، فهذا نجومهم و قد كانوا مشغوفين بها مقرّبين بذلك عند الملوك و هذا هيئتهم البطلميوسيّه و أفلاكهم التسعه الّتى كانت شقيقا للعقول العشره(۱)، و هذا فلسفتهم فى الطبيعيّات و من شعبها طب الأبدان و النفوس قد صارت هباء منثورا(۲)

كمثل صفوان عليه تراب فأصابه وابل فتركه صلدا لا يقدرون على شى ء ممّا كسبوا ....

ص: ۳۲

۱- ۱. و قد كانوا يزعمون أن الواحد لا يصدر منه الا الواحد، فالصادر الأول هو العقل الأول و هذا الصادر الأول صدر منه العقل الثانى و الفلك الأول، و صدر من العقل الثانى العقل الثالث و الفلك الثانى .... و انما أنهوا عدد العقول الى العشره ليتم لهم القول بوجود الافلاك التسعه، و لو كانوا قائلين بمائه فلك، لاحتاجوا أن يقولوا بوجود مائه و واحد من العقول، و لو اكتفوا بوجود أربعه أفلاك لقالوا بوجود خمس عقول. و أمّا قولهم بالافلاك التسعه فقد أحوجهم الى القول بها تعليل حركات الكواكب من حيث مسيرها و لذلك أيضا احتاجوا أن يقولوا بالافلاك التدويريه الكثيره، تعليلا لحركات بعض الاجرام الشاذه من حيث المسير، و إذا كان فلك القمر و هو بزعمهم لا يقبل الخرق و الالتيام قد خرقوا جوها و نزلوا عليها و هكذا فلك المشترى و زهره أنزلوا عليهما سفائنهم، فما بالهم يعرجون على أهوائهم و تصوراتهم الكاسده؟! نعوذ باللّه من العمى.

۲- ۲. و قد كنت أنا فى أوائل تحصيلى فى المشهد الرضوى أقرأ شرح الاشارات على شيخى المعروف بالشيخ هادى الكدكنى أعزه اللّه، فيقرأ علىّ و على نفرين آخرين من أصدقائى بحث اتصال الجسم الطبيعى و يقيم برهان الشيخ على ذلك بالطفره و أمثالها، و كنت أنا فى نفسى أضحک على ذلک، لما كنت أعرف من الفلسفه الجديده التجربيه أن الجسم الطبيعى متألف من الجواهر و كل جوهر متألف من أجزاء صغار جدا و بين كل جزء من هذه الاجزاء فاصله تناسب الفاصله بين الأرض و الشمس بعد التحفظ على رعايه صغر الاجسام و كبرها.

***

فعلی مؤلّفنا العلامه رضوان اللّه و سلامه، حیث لم یأل جهدا فی النصیحه و جاهد فی اللّه و فی سبیل الدین حقّ جهاده، أسکنه اللّه بحبوحه جنانه و سقاه من الرحیق المختوم.

محمد الباقر البهبودی

ص: ۳۳

lt;meta info="(به قلم مصحح بحار استاد محمد باقر بهبودی)

سپاس مختص پروردگار عالمیان است، و درود و سلام بر محمد رسول خدا خاتم پیامبران و بر آل او؛ امامان پاکیزه و صاحب میمنت و خجستگی و برکت.

و بعد؛ به درستی که از منت های خداوند بر من است که مرا به تحقیق در آثار اهل بیت و عمیق شدن و غور در آن و بهره برداری از دریای علوم آنها و بهره مند شدن از روشنایی فضیلت های آنها توفیق داد. و این منت بعد از آن است که خداوند عزوجل مرا به سوی پایتخت روانه کرد و به من آمادگی تصحیح آثار و اشراف بر دیگر آثار و اخبار، از تاریخ دین و ابواب فقه و حدیث و تفسیر ودر صدر آنها کتاب بحار الانوار را که جامع گوهر ها و درّهای اخبار امامان پاکیزه است عطا کرد؛ کتابی که تالیف نشانه و حجت و صاحب فیض قدسی، علامه مجلسی است (خداوند توفیقاتش را مقدس گرداند).

برای من است – و برای خداست منت و شکر – در آماده سازی این موسوعه بزرگ و دایره المعارف مذهب، سهمی بزرگ و نصیبی وافر و توفیقی نیک، از این جهت که بر تمام مجلدات بحار – به جز ۲۰ جلد از مجلدات صد و ده گانه آن – پیش از چاپ از جهت مقابله و ماخذ یابی و غور و بررسی و در مواردی نقد و حاشیه زنی اشراف پیدا کردم

و اما در اشراف بر آن به واسطه تحقیق و آماده سازی و حاشیه زنی، حظ و بهره من بیشتر از غیر من بود. چرا که در چهل و پنج جلد از آن، به تحقیق متن های آنها و خارج کردن نص های آنها از منابع اصلی و مقابله آنها با نسخه های چاپ شده و خطی اشراف پیدا کردم، خصوصا اینکه خداوند نسخه های اصل بحار به خط مؤلف علامه اش را در دسترس من قرار داد و من مجلدات این چاپ را با آنها مقابله کردم که به حمد خداوند (و برای اوست منت) این چاپ صحیح تر و استوارتر و کامل تر از بقیه چاپ ها شد. – . همان گونه که ما نسخه کمپانی چاپ قدیم را نسبت به نسخه مؤلف زیاد ساقط و تصحیف شده یافتیم، همان طور که در تعلیقات به آن اشاره کردیم، مخصوصا کتاب اجازات، تصحیف و افتادگی در آن چنان زیاد بود که به خاطر کثرت آنها، توجه به آنها در ذیل صفحات برای ما میسر نشد، و نمی یابد راستی این مطلب را مگر کسی که بین دو چاپ را مقابله کند. –

و زحمت خودم را در این راه و آنچه که از سختی ها و مشقت ها و رنج ها و بی خوابی شب و سفید شدن موهای سرم در این راه بر من آمد را نزد خداوند محاسبه می کنم

پس شایسته است که پژوهشگر با کرامت که به این اوراق نگاه می کند، با من بر سر این منازعه نکند که این فرصت را مغتنم دانسته ام و پیرامون کتاب و سیره مؤلف آن علامه مجلسی در تدوین آن با کلماتی موجز و خلاصه سخن می گویم. این امر در حالی است که نسبت به این کتاب در مدت ده سال تحقیق و بررسی خبرویت و اشراف یافته ام. لذا می گویم و صیانت از خطا را از خداوند می طلبم:

کتاب بحار الانوار اثر یگانه ای است که هزاران حدیث از احادیث رسول گرامی و اهل بیتش و آثار طلایی ایشان و اثرهای ماندگار آنها در معارف گوناگون دین را که دایر بین مسلمین است، در درون خود جمع کرده است. پس به تحقیق فراگیر

است در هر کتـابی از کتـاب هـای آن و هر بابی از ابوابش آنچه که مناسب عنوان آن باب است و هیـچ چیز حتی کمی از قلم نیافتاده است.

و کمترین فایده آن این است که پژوهشـگر موضوعی از معارف دینی، کمال خواسته و تمام آرزو و مرادش را همانند میوه ای در دسـتانش، در نزدش حاضـر می یابـد؛ هر مطلب دور نـادری به او نزدیـک می شـود و هر نکته رمنـده و گریزانی را برای او آمـاده می کنـد. و به واسـطه آن، غور در کتـاب و تحقیق در متن حـدیث و تصـحیح سـندهایش ممکن می شود. و این مهم به واسـطه تطبیق بعضـی از آن بر بعضـی دیگر و تکمیـل آنچه که ناقص بود و ساقط شـده بود با مراجعه به نسـخه کامل و تام آن حاصل شـده است. - . رجوع کنید درباره آن به ج ۸۰، ص: ۱۲۷، ۲۷۵،۱۸۷، ۲۹۱، ۳۲۱.ج ۸۱، ص:۷ و۱۶۴. ج۸۳، ص: ۳۱۸ و ۳۶۱ و غیر آنها از مواردی که آنها را محقق و پژوهشگر اهل جستجو می یابد. -

و چه بسا برای پژوهشگر روشن می شود که حدیثی متواتر است یا مستفیض، درحالی که او آن را از آحاد می شمرده است، یا آن حدیث را از حیث متن متعاضد و متکامل می بیند، در حالی که نزد او متهافت و متساقط و مضطرب الاطراف بوده است.

بنا ندارم در باره این کتاب سـخن باطل و اغراق آمیز و خارج از حد و اندازه آن - پناه بر خدا - بگویم و بر ماست که جز حق روشن و سـخن درست و محکم در بـاره این کتـاب نگـوییم. بر این اسـاس این کتـاب بـا تـوجه به جـامعیت آن در گرد آوری احـادیث و آثـار روایی پراکنـده، مرجع منحصـر به فرد برای تحقیق در معـارف مـذهب تشـیع است و یـاریگر بسـیار عـالی در تشـخیص روایات درست از نادرست و فربه از لاغر است. از این رو هیچ محقق و پژوهشـگر معارفی ای که تحقیق حق را بدون تعصب اراده کرده است، از مراجعه به این دایره المعـارف عظیم و عمیق شـدن در هر بـابی از آن، با وجود فوایـدی که در بیان معضلات و حل مشکلات و شرح الفاظ غریبه و دور از ذهن حدیث در آن می یابد، بی نیاز نیست و چاره ای جز آن ندارد.

پس به درستی که مؤلف کتاب نابغه ای کامل و والا بود به آنچه که خداوند عزوجل از نیکویی تقریر مطالب و سلامت فهم و رأی درست و فهمی نافذ و برتر در شـکافتن اول (ابتکاری نو) به او هدیه کرده بود که مسـبوق به هیچ سابقه ای نبوده و بعد از آن نیز مثـل آن نیامـده است. و اما نقـدی که بر کتاب وارد است، این است که حاوی روایات مخالف و متناقض است. مثلاً در بـابی از آن روایتی یـافت می شود که قضـیه یـا معجزه ای را به امام کاظم علیه السّـلام نسـبت می دهـد و در روایتی دیگر، آن قضـیه یا معجزه به وضوح به امام رضا علیه السّلام نسبت داده شده است که برای من معرفت امثال این تناقض نیز از برکات این کتاب است.

و اگر نبود بیان نیکوی روایات از کتاب های مختلف و جمع آنها در یک باب، این تناقض آشکار نمی شد. پس به درستی که اگر کسی که یکی از این دو حدیث را در کتابی پیدا کند، به ذهنش خطور نمی کند که آن با روایت دیگری در کتابی دیگر متنـاقض است. پس آن را روایت می کرد و بـدون تتبع و جسـتجو روی آن پافشاری می کرد، در حالی که آن روایت به خاطر تناقض ساقط است.

این دسـتاورد و امثال آن از برکات این نوشـته درست است، چرا که راه مناقشه و دقت را آسان و باب جهل و گمراهی و سخن بـدون تحقیق را مسـدود کرد، همان طور که من بسـیار زیاد دیـدم که در اول باب حدیثی خالص و تمام نقل شده که از حیث

متن حرفی در آن نیست، سپس در ذیـل همین باب، به اصل حـدیث و تمام آن از مصـدری دیگر اشـراف پیـدا کردم و آن را متناقض و مخالف با هم یافتم. پس برای من روشن شد که کسی حدیث را خلاصه کرده و آن را درکتابش وارد کرده است و از این حـدیث، آنچه را که نزد او معیوب آمـده، انـداخته است و آن را از اعتبـار ساقط کرده است. و اگر این نوشـته راست و درست نبود و احادیث نادر و رمنده را از اینجا و آنجا در یک باب جمع نمی کرد، این مطالب برایم روشن و آشکار نمی شد.

همچنین هنگامی که بر جلد هفتاد و یکم صـفحه سیصد و پنجاه و چهار اشراف پیدا کردم، دیدم که علامه (قدس سره) تحت عنوان «ختص – ضا» فصـلی را اسـتخراج کرده که مشـتمل است بر تعدادی از روایات با لفظ واحد. آگاه شدم به اینکه صحیح نیست که کتاب «اختصاص» برای شیخ مفید (قدس سـره) باشد، به خاطر اینکه شأن او بالاتر از این است که از کتاب «تکلیف» روایت کنـد (کتـابی که نزد متـأخرین، به «فقه الرضـا علیه السّـلام» و به املای آن حضـرت شـناخته شـده) و آن را بـا الفـاظ و عباراتش نقل نمایـد. و اگر نبود این مقابله هایی که انجام دادم، هیچگاه به این مطلب علم و آگاهی پیدا نمی کردم. - . رجوع شود به بیان این مطلب در ج۷۱، ص: ۳۵۴. ج ۹۱، ص: ۱۳۸در ذیل صفحات. -

و همچنین هنگامی که به «کتاب دعا» اشـراف پیدا کردم و به دعاهای طولانی آن پرداختم، دیدم در اکثر سـندهای آنها یک یا دو مورد از نویسندگان انشاء کننده مثل فضل بن ابی قره و ابن خانبه و امثال آنها وجود دارد، پس به حقیقتی آگاه گردیدم که به بخشی از آنها در جلد هشتاد و هفتم، صفحه دویست و نود و شش اشاره کرده ام.

پس امروز می بینی کسـی که خبره نیست، حدیثی را از اول باب حفظ می کند و به مردمی که شنونده او هستند، القاء می کند که این حـدیث وحی منزل است و با افکار و عقاید مردم بازی می کند، و خودش را به سـختی نمی اندازد به اینکه به ذیل این باب مراجعه کنـد تا از تناقض آن آگاه شود. در حالی که هر دو حـدیث در مصادرشان باقی هسـتند؟ پس کم است کسـی که مراجعه کند به آن مصادر تا احقاق حق کند، همان گونه که مؤلف علامه این کار را کرده است.

همچنین صاحبان تالیف های حـدیثی، آنجا که بعد از آسان شدن راه، احقاق حق نمی کنند. آنان حدیثی را وارد می کنند که به گمان خودشان مورد تایید است، با اینکه آن حدیث، با حدیثی دیگر که در صفحه ای دیگر قرار دارد، متناقض است

از این رو بر ما لازم است که از این سیره و روش زیبای مؤلف سپاسگزاری کنیم؛ سپاسی بلیغ و رسا. چرا که در کتاب خود هر آنچه را که بـدان دست یـافته وارد کرده است و تشـخیص درست از نادرست را به معرفت ناظرین و بیننـدگان و احاطه و دقت آنهـا واگـذار کرده است، بـدون اینکه به فکر و نظر خود حکم کنـد، پس بر بعضـی از اخبار تحمیل کنـد که این خبر مخالف است بـا مـذهب و ساقط است از حـد اعتبـار، در حالی که این اشـکال وارد نیست، و یا این خبر از اشـکال عاری است، در در حـالی که عیوبی داشـته باشـد. و چه بسـا در آنچه که وارد کرده است، بسـیاری از متعارضـات یا آنچه که ترک نموده یا کنار گذاشـته است، حقایقی از حقیقت های مـذهب بوده باشـد. - . و به همین خاطر است که این نقد بر صاحبان صـحاح از جوامع حـدیثی وارد است، آنجـا که در کتـاب هایشـان آنچه را که به گمان خودشان صـحیح و موافق مـذهب است وارد کرده انـد و آنچه را که نادرست و مخالف با نظر خودشان بوده ساقط کرده اند و حکم خودشان را بیان کرده اند.

پس این امر موجب می شود که سـایر علمـا و محققین نیز از آنـان در شـناخت مبـانی و اصول تبعیت کننـد. خصوصـا آنجا که

صحاح آنها نزد مردم تلقی به قبول می گردنـد، سایر مصادر و روایات بدون وجه مورد طعن واقع می شوند. تا اینکه حاکم ابن البیع از وراء شیخین نـدا داده است و حـدیث های زیادی را بر مبنای خودشان استدراک کرده است که به آنها توجهی نشـده بوده است. -

و اما آنچه که ما در بیانات مؤلف (قدس سره) از توجیه روایات متعارضه، و تاویل آنها و رفع مخالفت هایی که بین آنها وجود داشت یافتیم، پس آن موارد حکم از جانب وی به صحت حـدیث و قبول آن نیست. این موارد شأن همه جوامع حدیثی است؛ سیره ای که بین هر دو فرقه هم گذشتگان از آنها و آنان که بعـد از آنها بودند تبعیت می شود. - . به همین خاطر می بینی که شیخ طوسی در مقدمه کتاب تهذیب (کتابی که برای وارد کردن اخبار مخالف با مذهب در آن و سپس بحث درباره آنها تألیف کرده است) می گویـد: تـا آنجا که برایم ممکن بود، از تاویل بعضـی از احادیث بـدون اینکه طعنی بزنم در اسناد آن، پس به درستی که من از آن نگذشتم. -

و این به خاطر آن است که شأن جامع یک محدث، تتبع و جستجو و تایید احادیث تا آنجا که امکان دارد، و جمع بین آنها و یـا تاویل آن است. و اما در قبول کردن روایت و اعتقاد به آن، پس هر محققی خودش هست و نظر نافـذ خودش. پس چه بسا راضـی می شود به این جمع و تاویـل و یـا اینکه به وجهی دیگر توجیه و تاویـل می کنـد، یا اینکه آن را کنار می گـذارد. پس بیان حدیث و توجیه آن نیست، مگر از باب راهنمایی و هدایت و نصیحت.

و همچنین کلام در اینکه انتقاد می شود بر کتاب از شامل بودنش بر اخبار ضعیف، که موجب علم و عمل نمی شود، چرا که ایـن امر، شـأن همه جوامع حـدیثی است و در آن احـادیث ضـعیف و حسن و صـحیح را می بینی. پس این کتب اربعه بـا همه شهرت و تواتری که دارند، در آنها هزاران حدیثی یافت می شود که به آنها احتجاج نمی شود، حال یا به خاطر ضـعف آنها یا به خاطر مخالفت آنها با اصول و مبانی یا اعراض اصحاب از آنها، با وجود اینکه صحیح و قوی هستند. - . رجوع کنید به شرح مؤلف علامه بر کافی مرآت العقول و همچنین بیاناتش در کتاب «طهاره» و «صلاه» و غیر این دو. -

پس به خـاطر این مسئله، نه خود کتـاب هـا و نه مؤلفـانش انکار نمی شونـد، چرا که آنها در صـدد جستجوی کامل و فراگیر نمودن نبودنـد، بلکه بنـا بر روش اصـحاب صـحاح، از احـادیث مخالف با مـذهب نمونه ای را وارد می کردنـد تا بحث درباره آنها، به واسطه جمع یا طرح صحیح شود. و باقی آنها را اگرچه صـحیح بودنـد وارد نمی کردنـد و به آنچه که موافق مـذهب بود، بر آنچه که از آنها معتبر بود اکتفا می کردند چرا که نیاز و حاجتی به غیر آن نیست، مگر برای تایید.

پس همان گونه که ما در مساله گذشته ذکر کردیم، وظیفه محدثی که جمع کننده [حدیث] است، نقل فایده رساندن و تکثیر اسناد و روایات است. اما بحث از صحت و سقم حدیث و ضعف و قوت آن، به واسطه فحص کردن از رجال سند آن، شأن و مطلبی دیگر است که متکفـل آن علم رجـال و درایه است. و این شـأن مخفی نیست، مگر بر هر جاهـل غافلی که یا تفریط می کند و حکم می کند به سقوط مؤلف و عدم ورع و تقوای او، آنجا که احادیث ضعیف را آورده است. پس کتاب را رأساً رد می کند، یا افراط می کند و گمان می کند که اعتبار حدیث از اعتبار مؤلف و جمع کننده آن شناخته می شود. پس احادیثش را تماماً قبول می کنـد و از این غفلت می ورزد که برای هر مؤلفی، طریقی به جانب معصوم هست که گاهی بعضـی از آنها را در کتب مشیخه و اجازات بیان می کنـد و بعضـی دیگر را در اول احادیث ذکر می کند و ناگزیر باید هر دو طریق با هم معتبر

باشـند. و مؤلف ما علامه، به تحقیق عملش را در آن استوار کرده و طریقش را به معصوم، در هر دو وجه و جهت توضیح داده است:

امـا قسم اول: پس به تحقیـق دربـاره آن کتـاب اجـازات را گردآوری کرد تـا طریـق خـودش را به سـوی مصـادری که در متن اجازات ذکر شـده است، توضـیح دهد. و آنچه که ذکر نکرده (مقدار ذکر نشده کم است) - . علامه افندی در آنچه ذکر کرد آن را از خطبه کتاب اجازات: ۱۰۵ : ۹۲ گفت: «و بالجمله تحقیقاً این جلد متکفل صـحت اکثر کتاب های اصحاب ما گردیده است.» -

کیفیت تحصـیل آن و دستیابی به نسـخه های معتبر از آن را تحقیقاً در مقدمه بحارالانوار ذکر کرده است، در حالی که معترف است به اینکه آنها متواتر نیستند:

قـدس سـره در مقـدمه کتابش بحار الانوار (ج ۱، صـفحه ۳ از این چـاپ) گویـد: «سـپس بعـد از احـاطه به کتاب های متـداول مشهور، اصول معتبر مهجوری را که در عصر های طولانی و زمان های متمادی ترک شده بود، جستجو کردم....سپس دست به کـار شـدم (و) هم زمـان از آنها در شـرق شـهرها وغرب آن سوال کردم، و نزدیک شـدم در طلب نزد هر کسـی که گمان می کردم نزد او چیزی از آنها باشد، اگر چه به آن مظنون باشد.

و کمـک کردنـد مرا بر این مطلب جمعی از برادرانی که در شـهرها برای تحصـیل آن (اصول) کوچ کرده و طلب کرده بودند آن را در سـفرها و... طلبی سریع. تا اینکه به فضل پروردگارم، بسیاری از اصول معتبره ای که علما در زمان های گذشته بر آن یـاری جسـتند، نزد من جمع شـد. - . و از همین جا دانسـته می شود که اکثر مصـدرهای بحار الانوار که نسـخه های مصـحح و منظم و اصـلاح شـده آن را به وفور و زیاد یافتیم، از برکات وجود شـریف وی می باشد و کسـی که به حاشیه های ما بر بحار الانوار مراجعه بکنـد، تصـریح را در مواردی می یابـد، از آن جمله است که شـیخ حر عاملی به جای مراجعه به مصدرهایی که دسترسی به آن نداشت، به نسخه های بحار الانوار اعتماد می کرد.

پس مراجعه بسیاری به ابواب کتاب وسائل چاپ جدیـد کردم برای اسـتخراج حدیث به کمک ذیل آن کتاب (و این به خاطر آن است که مصـدر های وسائل (غیر از کتب اربعه) با مصـدرهای بحار الانوار متحـد است و آنها را فاضل گرامی آقای ربانی در ذیل وسائل خارج کرده است). پس در این هنگام دانستم که صاحب کتاب وسائل، احادیث را به خاطر اعتماد به آن، بدون اینکه به مصـدر مراجعه کنـد، از نسـخه هـای بحـار الا‌نوار نقـل می کرده. از آنجـا که هرگاه بوده است نسـخه بحار الانوار در بعضـی از نسـخه ها (و تحقیقاً نسـخه کمپانی بر اساس آن چاپ شده) صـحافی شده یا ساقط شده از آن بعضـی از جملات و یا نوشـته ای غیر صـحیح به تحقیق کـل آن به همـان صورتی که در بحـار الانوار بوده است، در وسائل منتقل شـده است. پس در بعضی از این موارد اشاره کردیم در ذیل کتاب به آنچه که آگاه شده است خواننده با کرامت بر آن و چه بسا تصریح کردم به آن در جلد هشتاد و چهارم، صفحه ۶۸ و غیر آن از مواردی که الان حضور ذهن ندارم. -

پس تالیف کردم آن را که مشتمل بود بر فایده های انبوهی که از آن کتاب های مشهور و متداول خالی بود.

و اطلاع پیدا کردم در آن به مدارک کثیری از احکام، که اکثر علما به خالی بودن همه آن کتاب ها از آنچه که صلاحیت دارد به اینکه مأخذ باشد برای آن، اعتراف کردند. پس نهایت کوششم را در ترویج و تصحیح و نظم و اصلاح کردن آنها مبذول داشتم.

و وقتی دیدم که زمان در نهایت فساد است و دریافتم که اکثر اهل آن را دشمن آنچه که هدایتگر است به سوی رشد و کمال، ترسیدم که به همان فراموشی و مهجوریت بازگشت کند و بیمناک شدم که به خاطر عدم مساعدت روزگار خیانتکار، پراکندگی به سراغ آن بیاید. و با این وجود چون خبرها و احادیث متعلق به هر مقصدی، در ابواب مختلف متفرق بود و در فصل ها پراکنده بود، کم میسر می شد برای کسی که آگاه شود بر همه اخباری که متعلق باشد به مقصدی از مقاصد آن. و چه بسا همین مطلب یکی از اسباب ترک آن و کمی رغبت مردم در ضبط آن بود.

پس بعد از طلب خیر از پروردگارم، عزم خود را جزم کردم ... بر تالیف و نظم و ترتیب و جمع آن در کتابی که ابواب فصول آن سامان یافته و مقاصد و مطالب آن ضبط شده است، بر نظمی غریب و تالیفی عجیب که مثل آن نیامده است ... پس سامان یافت بحمد الله همان گونه که اراده کردم...»

پس دیدی که مؤلف علامه در این گفتار خود تصریح کرد که اکثر مصدرهای بحار الانوار، مهجور و متروک بوده است که گاهی به این واسطه از حد تواتر خارج شده است و نسبت آن به مؤلفانش، از جمله طریق مقابله و سماع و اجازه قطع شده است. واین اعترافی است از او (قدس سره) به اینکه آن مصادر، بدین واسطه از حد صحت مصطلح به حد وجاده - . وجاده در حدیث این است که مؤلف روایتی را به خط بعضی از علما بدون اجازه می یابد، و این مثل احادیثی است که مؤلف به خط وزیر علقمی و شیخ شهید و غیر آنها یافته است. رجوع کنید به کتاب اجازات ۱۱۰ : ۱۷۳

واما وجاده برای کتاب ها آن است که مؤلف کتاب یا رساله ای را می یابد که در آن احادیثی است و گاهی در اول آن یا در ذیل آن یا در پشت نسخه ذکر شده که آن تالیف فلانی- مثلا از مشاهیر علما و محدثین- است، بدون اینکه کتاب یا رساله شامل اجازه یا سماع مؤلفش باشد. و آن در مصادر بحار الانوار زیاد است، مثل قرب الاسناد، کتاب المسائل، علل الشرایع، تفسیر قمی، اختصاص، جامع الاخبار، مصباح الشریعه، فقه الرضا... با اینکه بعد از مؤلف روشن شد که بعضی از این کتاب ها برای غیر آنهایی است که منسب به آن هستند، مثل مصباح الشریعه، فقه الرضا، تفسیر قمی، اختصاص، جامع الاخبار و... -

ساقط شده است.

و به همین خاطر می بینیم کسی که در مورد بحار الانوار از مساله ای فقهی یا کلامی بحث می کند، متذکر می شود که این خبر ضعیف است (به خاطر عدم تواتر مصدرش) لیکن آن مساله با عین متن و احیاناً با سند آن، در یکی از کتاب های متواتر با طریقی صحیح یا حسن یا موثق روایت شده است. - . رجوع کنید به ج ۸۰، ص ۳۶۷،۳۰۹،۲۷۸،۶۲،ج ۸۱، ص: ۷. ج ۸۳، ص: ۳۱۵،۲۶۱،۲۱۴،۲۱۳،۱۹۸،۳۴،۱۵. ج ۴۳، ص :۲۱۵ -

پس دانستیم به واسطه اینکه آن شخص، کتابش را - با اینکه فواید کثیری دارد - با کتب اربعه مقابله نکرده و با آنچه که در

بحار خارج کرده است، مطلقا معامله صحیح نکرده است، مگر زمانی که وجاده برای مصدرهایش، محفوف به قرائن موثق بوده باشد. و به همین خاطر فصل دوم از مقدمه بحار، توضیحی برای این قرائن و اختلاف هایش بسته شد. - . رجوع کنید به ج۱، ص :۲۶ و ۴۵ -

به همین خاطر است که می بینیم از وارد کردن کتب اربعه در بحار، علی رغم اصرار بعضی از فضلاء از یاران ایشان، قدغن کرد، - . او علامه میرزا عبدالله افندی است. -

به این خاطر که سبب نسخ و ترک آن نباشد و بعد از در برهه ای از زمان متروک و مهجور واقع شود که احتجاج به آن ممکن نباشد - . رجوع کنید به ج ۱، ص۴۸ از مقدمه بحار الانوار. -

و بعد از این، به آنچه که امروز سایر علوم معتبر دچار آن شده اند، دچار شود. از این حیث که در زمان اول متواتر یا معروف بود که شامل سماع و اجازه می شد، ولی بعد از آن مهجور و متروک و بدون سماع و اجازه گردید.

و اما قسم دوم: از طریق مؤلف یعنی ذکر رجال سندها، پس تحقیقاً علامه (قدس سره) در این باره احتیاط کرده است؛ احتیاطی شدید. در حالی که در صدد خلاصه گویی و حذر کردن از طولانی شدن بوده بر آنچه که بعداً شرح آن خواهد آمد. به تحقیق رجال مصدر را به گونه ای ذکر کرده است که آنها را از ابهام و ارسال خارج کند.

وی (قدس سره) در مقدمه جلد اول صفحه یکصد و چهل و هشت گوید: «فصل چهارم در بیان آنچه که در آن به جهت اختصار در سندها مصطلح کردیم، و با دوری جستن از ارسال که منجر به کمی اعتماد می شود. پس به درستی که اکثر مؤلفین روششان طولانی کردن است ... و بعضی از آنها سندها را می اندازند، پس خبرها بدین واسطه از درجه مسندها - . اراده کرده است امثال تفسیر عیاشی که نسخه آن موجود است، آنجا که مؤلفش گفته است: «به درستی که من نظر کردم به تفسیری که آن را ابوالنصر عیاشی با سند خودش نوشته بود و رغبت پیدا کردم به آن و طلب کردم از جانب او سماعی را از مصنف یا غیر او، پس در شهرمان کسی را نیافتم که نزد او سماع یا اجازه ای از او داشته باشد و آن سند ها را حذف کردم و باقی آن را بر وجهی که آسان تر باشد نوشتم...تا اگر بعد از آن از جانب وی سماع یا اجازه ای را یافتیم، در ادامه سندها را بنا بر آنچه که مصنف ذکر کرده است بنویسم.»

و شاید او نظر کرده است به اینکه داد و ستد کتاب بدون اجازه و سماع، وجاده ای است که حکم نمی شود بر آن، مگر همان حکمی که با روایات مرسل می شود، پس ذکر اسنادش هیچ فایده ای ندارد. و این مطلب اگر چه حق است، لکن اگر او سندها را ذکر می کرد بهتر بود. چرا که امروز اصل کتاب مفقود است و همانا به ما نسخه ای رسیده است که اسنادش ساقط شده اند و به همین خاطر مؤلف علامه مجلسی در ذکر این تفسیر (ج۱،ص۲۸) گفته است: «لیکن بعضی از نسخه نویسان اسانید را به جهت اختصار حذف کرده اند و در اول نسخه، عذری را که بدتر از جرمشان است ذکر کرده اند.» -

منحرف می شود. پس تشخیص بین اخبار در قوت و ضعف و کمال و نص، فوت می شود، چرا که به واسطه خبر دهنده، شأن خبر شناخته می شود و واسطه وثاقت روایت کنندگان، بر برتری روایت و اثر استدلال می شود. پس ذکر سند را به تمامی آن

اختیـار کردیم، البته همراه بـا رعـایت کردن نهـایت اختصـار، برای اینکه در کتاب ما چیزی از فایـده های (قاعـده های) اصول ترک نشود و بدین وسیله از درجه کمال و مقبولیت ساقط شود.»

و همچنین دلالت می کند بر احتیاط علامه بر اینکه وی هر زمان به فروع فقهی رسـیده است، از اختصار کلام در رجال سـندها عـدول کرده است و در نسب و لقب آنهـا بالا رفته است، تا جایی که هیـچ کس اسم آنها را اشـتباه نکنـد، همان طور که او از آوردن رمز به جای اسامی مصادر خودش عدول کرده است، به این خاطر که اشتباه خوانده نشود و با غیر آن - . مؤلف (قدس سره) در مقدمه بحار الانوار ج۱ ص۴۸ گفته است: «و زمان رسـیدنمان به فروع، رموز را ترک می کنیم و- اگر خدا بخواهد - اسـمای تصـریح شده را به خاطر فوایدی که مختص به آن است که بر خردمندان مخفی نیست، می آوریم. و همچنین در آنجا اختصاراتی را که صلاح دیدیم در اسانید ... به خاطر زیادی احتیاج به سند در آن، ترک می کنیم.» -

اشـتباه شود. و این مطلب به خـاطر آن است که تمسک به فروع فقهی جایز نیست، مگر توسط روایات صـحیح یا حسـنی که از مصادری که نسـبت آن به مؤلفش موثق و حتمی است، اسـتخراج می شود. پس در این هنگام ناگزیر هستیم از شـناخت مصدر تا دانسـته شود که آنها از کتب قابل اعتماد هسـتند یا نه، و اگر مصادر با رمز ذکر شوند، به تحقیق رمزها تصـحیف می شوند و بعضـی با بعض دیگر در قرائت یا نوشـتن اشتباه می شوند، - . رجوع کنید به ج ۱۰۴ پس در آن بسیاری از این گونه تصحیف ها وجود دارد. -

پس شـناخت مصـدر مختـل می شود و احتجـاج به احادیث آن ساقط می گردد، کما اینکه ناگزیریم از شـناخت رجال سـند تا بدانیم آنها ثقه هسـتند یا نه. و اگر در اسامی رجال، فقط به ذکر پدرانشان و وصف و کنیه و لقب اکتفا شود، به تحقیق موجب اشتباه و کوری می شود و این توهم پیش می آید که حدیث صحیح نادرست است و یا بالعکس.

پس به تحقیـق نظر مؤلـف (قـدس سـره) این بوده است، ولیکن در مرادش موفق نشـده است، مگر در «کتـاب طهـاره و صـلاه» وهمچنین «کتـاب سـماء والعـالم.» - . «کتـاب السـماء و العالم» اگرچه در زمره کتب غیر فروع شـمرده می شود، لیکن چون در آخر این کتـاب، بـاب های خوردنی ها و آشامیـدنی ها و آنچه حلال و غیر حلال است آمـده است، آن را در زمره کتب فروع قرار می دهـد و بـا آن معـامله کتب فروع می شـود. و چه بسـا ممکن است هـدفش از این کـار رفع اتهـام باشـد. چرا که عنوان «کتاب السـماء و العالم» عنوان جدیدی است که به گوش ها و چشم ها می خورد، و چه بسا در مخالفین کسی باشد که مناقشه بکند در وجود زیاد این احادیث که بحث بکند از شـئون آسمان و عالم به این فراگیری، پس رجوع می کند به رموز تصحیف شـده یا مشـتبه، پس حـدیثی را در مصـدر یافت نمی کنـد و مؤلف را به جعل حدیث متهم می کند. و همچنین است نسـبت به اسامی راویان، با آنان معامله فروع می شود تا اینکه بیننـده حـدیث از ضـعف و قوت آن بصـیرت داشـته باشد. و همان طور که مخفی نیست، این مطلب جدا مفید است. -

(نـام کتاب ترجمه شود) پس قبل از اینکه در سایر کتاب های فروع به این هـدف مقـدس موفق شود، به سوی جوار خداونـد و رحمت او رحلت کرد. و این به خـاطر آن است که مؤلف علامـه از اول تـدوین کتاب نسـبت به این امر اهتمام نداشـته است و همانا بعد از اینکه روایات را با اسـتخراج آنها از مصادر تدوین کرد، این رأی و نظر برای او پیش آمد. و به خاطر همین مؤلف علامه را در اصول روشـنی که رسـید به ما با خط خودش (قدس سره) یافتیم که در بین سطرها هدفش را درباره این مطلب، به

واسطه تصریح به اسامی کتاب ها و شناساندن روایت کنندگان، به نحوی که با غیر آن اشتباه نشود، جبران کرده است.

این دأب و روش او در فروع فقهی بود. و اما سایر باب ها از تاریخ و فضایل و معجزات، پس به تحقیق متقدمین از فقهاء همگی بر طبق قاعده تسامح در آداب و سنت ها و فضایل عمل می کردند و احادیثی را که در این موضوعات وارد شده است، منکر نمی شدند به اندازه ای که در باب های فروع منکر می شدند. - . و برای ما نفوذ این قاعده و مراد از احادیث من بلغ کلام لطیفی است. رجوع کنید به ج ۸۷، ص:۱۰۲ - پس

مؤلف علامه به همین گونه عمل کرده است و با این وجود، سندها را از رأس ساقط نکرده است - و برای اوست تشکر و ستایش - برای اینکه کسی که به آن احادیث نگاه می کند، بصیرتی کامل از تحقیق و دقت داشته باشد.

و اما کیفیت تدوین کتاب؛ پس ما این موضوع را در مقدمه جزء یکصد و ششم، فهرست تصنیف های اصحاب - . این گونه بود که مؤلف (قدس سره) اولین چیزی را که به آن توجه داشت، این بود که بحث کننده محقق، به فهرستی جامع از اخبار حاجتی شدید دارد، چرا که آنها فاقد نظمی بودند که برای طالب دسترسی به آن آسان باشد. پس اراده کرد که برای آن فهرست عام و دارای شمولی را بنویسد، ولیکن وی وقتی فهرست ده مجلد از مصادر را تهیه کرد (و آن مصادر آنهایی هستند که ما آنها را در جزئی جداگانه (یکصد و ششم) قرار دادیم) از آن اعراض کرد، به این خاطر که کتاب های غیر مطبوع، مگر برای خواص بهره ای به فهرست نمی رساند. پس همان گونه که علامه (قدس سره) اولین کسی بود که آیات محکم خداوند را به صورت تفصیلی (تفصیل آیات قرآن کریم) باب بندی کرد، اولین کسی هم هست که کتاب های حدیثی را به صورت عام و فراگیر (جامع المفهرس) فهرست کرد. پس رضوان خداوند بر او؛ مردی که برکتی عظیم تر از وجود شریف او نباشد. - در کلامی کامل توضیح دادیم و ذکر کردیم که علامه (قدس سره) در صدد این بود که برای این کتاب های غیر متداول و غیر متواتر، فهرستی عام بنویسد. در مرحله اول عناوین کتاب ها و باب های آن را به صورتی عام و دارای شمول با بهترین سلیقه و کامل ترین فراگیری نوشت. سپس شروع کرد در مطالعه کتاب ها و ترتیب فهرست آنها و بعد از اینکه از فهرست ده مجلد از آنها فراغت یافت، تغییری در رأی او حاصل شد که از این فهرست جز خواص نفع نمی برند، پس از آن روش برگشت و این کتاب جامع بحار الانوار را بر منوال خود و ترتیب ابواب و کتاب هایش نوشت.

و وی (قدس سره) در مقدمه بحار جلد اول صفحه چهل و شش در گفتاری دیگر از خودش درباره وارد کردن رموز گوید: «و رموز را در اول هر خبر وارد کردیم تا دانسته شود که آن از کدام اصل گرفته شده و آیا آن در یک اصل است یا اینکه در اصول تکرار شده است. - . و دریافتیم زمانی که رموز متعدد بوده است و لفظ حدیث مختلف بوده است، احیاناً در مصادر همیشه لفظ رمز اخیر، غیر از اولی از آن بوده است، و به همین دلیل به اختلاف الفاظ در ذیل آنجاهایی که من در تحقیق آن اشراف پیدا کردم، متعرض نشدم. کما اینکه فاضل محترم آقای ربانی نسبت به آنچه که اشراف پیدا کرده است در تحقیقاتش به ذکر اختلافات آسان در بین مصادر، متعرض شده است. و این به خاطر این است که این اختلاف تغییری در معانی ایجاد نمی کنند. به همین خاطر مؤلف علامه از تعرض آن در متن گذشته است. پس ما هم به تبعیت از او و پیروی از اهداف وی آنها را کنار می گذاریم. -

و اگر در سند اختلافی بود، خبر را از یکی از دو کتاب ذکر کرده و به کتاب دیگر بعد از آن اشاره می کردیم و آن را به

محل توافق جهت می دادیم. و اگر در متن اختلافی بود که معنا را تغییر می داد، آن را بیان می کردیم. و در صورتی که مضمون ها با هم یکی بود و فقط الفاظ با هم مختلف بود و خبر مناسب با دو باب بود، یکی از الفاظ رادر یکی از باب ها و لفظ دیگر را در باب دیگر وارد می کردیم.» - . و شاید کسی که به واسطه استدراک بر مؤلف زیاد اشکال گرفته است، توجه به این سیره مؤلف نداشته است و سپس خارج کرده از کتاب المستدرک بر بحار الانوار خود کل این احادیث را. و این سزاوار نیست. -

و به تحقیق مؤلف (قدس سره) به این روش عمل می کرده است و این روش در نهایت دقت و متانت است، چرا که متضمن و مشتمل است بر همه فایده های حدیث همراه با نهایت اختصار و اجتناب از طولانی شدن. پس هرجا که تکرار حدیث نفعی داشت، آن را تکرار کرده است و هر کجا که زیاد کردن سند و طریق حدیث موجب تقویت ومستفیض شدن آن می شده است، آن را زیاد کرده و از سایر مصادر نقل کرده است، و هر جا که اختلاف در الفاظ تغییر دهنده معنا بود، متعرض آن شده و هر زمان که اختلاف آسان و قابل چشم پوشی بود، متعرض آن نشده است. - . و این نیز از حسن سلیقه و سلامت فطرت مؤلف (رضوان الله علیه) است. -

و اما از حیث فهم معانی حدیث و مطالب آن - . رجوع کنید به کلام علامه افندی در بعض آنچه که گذشت و تصریح وی در آخر کتاب اجازات. (ج ۱۱۰، ص:۱۷۸) -

و نقل آن در فلان باب نه در دیگر ابواب، و همچنین در اختلاف الفاظ و اینکه این اختلاف موجب تغییر معنی هست یا نه، گمان نمی کنم که هیچ کسی بر سلامت فهم و حسن رأی و سرشت تیزبین و سالم وی ایرادی بگیرد. و کسی که می خواهد تعریف های نیک علما از وی را ببیند، پس به کتاب «فیض قدسی» مراجعه کند، رساله ای که آن را شیخ ما نوری در شرح حال علامه مجلسی نوشته است و در اول جزء یکصد و پنجم از این چاپ ما، چاپ شده است.

و اما تعرض علامه در رابطه با مسائل حکمت (فلسفه) و حرف زدن پیرامون آن و رد و انکار بر آن، احیاناً این گونه بود که با وجود اطلاعش بر میانی قوم، - . علامه (قدس سره) در مقدمه بحار الانوار ج۱،ص۲ گوید: «به درستی که من در اوایل جوانی خود بر طلب انواع علوم حریص بودم، و مشتاق بودم که مبادا فنون برتر و متعالی را از دست دهم. و به فضل پروردگار وارد گشت و گذار در آنها و وارد بوستان آن شدم و در درست و نادرست آنها دقت کردم، تا اینکه ظرف وجودم از میوه های آن پر شد و گریبانم محتوی انواع خوبی های آن شد و از هر چشمه آن جرعه ای گوارا نوشیدم و از هر خرمن آن مشتی بی نیاز کننده بر گرفتم.»

و معلوم است که علامه (قدس سره) به تحقیق در علوم عقلی و نجوم و ریاضی تحصیل کرده است. پس به درستی که این علوم بین آنها متداول و متعارف بوده است. علاوه بر اینکه ما در این کتاب بحار الانوار وی، مخصوصاً در «کتاب السماء و العالم» بسیاری از این امور را یافتیم. -

نسبت به آنها مظنون بوده و آنها را درباره سلامت برهان ها و دلیل هایشان، خصوصاً آنهایی که مخالف نص های وارده بود متهم می کرد، و این امر به خاطر اختلاف دو مسلک اشراق و مشاء و تناقض آرای هر یک از دو فرقه است. و سپس آرای

متقدمین آنها با آرای متاخرین آنها را با اینکه هر کدام از آنها مدعی است که بر رأی خود برهان دارد اختلاف داشته و آن را درست و محکم می کند. سپس دیگری می آید و برهان او را به سفسطه نسبت می دهد و برهان را به صورتی دیگر و بر خلاف آن اقامه می کند.

وبه تحقیق گمان علامه (قدس سره) درست و صادق بود، چرا که کوچ می کند روشنی علم از وجه این گمان ها. پس بر اکثر مباحث و مبانی آن خط بطلان زد. پس این نجوم آنهاست که دلباخته آن بودند و به وسیله آن از نزدیکان پادشاهان شدند. و این هیئت بطلمیوسی و فلک های نه گانه آنهاست که قسمی از عقول ده گانه بود. - . و به تحقیق گمان می کردند که از واحد جز واحد صادر نمی شود. پس صادر اول همان عقل اول است و این صادر اول، ازآن عقل دوم و فلک اول صادر شده است، و از عقل دوم، عقل سوم و فلک دوم صادر شده است و... و همانا عدد عقل ها را تا ده عدد شمردند تا برای آنها قول به وجود افلاک نه گانه تام و درست شود. و اگر قائل به صد فلک می شدند، احتیاج داشتند که به صد ویک عقل قائل شوند و اگر به وجود چهار فلک اکتفا می کردند، قائل به وجود پنج عقل می شدند.

و اما حاجت قائل شدن آنها به افلاک نه گانه، به این خاطر بود که بتوانند علت حرکات ستارگان را از حیث مسیر آن را بیان کنند. به همین خاطر نیز محتاج شدند که به افلاک دورزننده زیاد قائل شوند، به خاطر علت آوردن برای حرکات بعضی از اجرام آسمانی خلاف قاعده از حیث مسیر.

و زمانی که فلک ماه را - که به گمان آنها قابلیت شکاف و التیام را ندارد - به تحقیق جو آن را شکافتند و بر آن پایین آمدند، همچنین سفینه هایشان بر فلک مشتری و زهره پایین آمدند، پس چگونه لنگ لنگان به سوی هوای نفس خود و تصورات بی رونقشان می روند؟ پناه می بریم به خداوند از کوری. - و این فلسفه آنهاست در طبیعیات و از اقسام آن، طب بدن ها و نفوس است که به تحقیق گرد و غباری پراکنده گشت. - . به تحقیق که من در اوائل تحصیلم در مشهد امام رضا علیه السّلام، شرح اشارات را نزد شیخی معروف به شیخ هادی کدکنی - که خداوند عزیزش گرداند - خواندم. پس برای من و دو نفر دیگر از دوستانم بحث اتصال جسم طبیعی را خواند و برهان شیخ بر آن را با طفره رفتن و امثال آن اقامه کرد و من پیش خودم به آن می خندیدم، چرا که از فلسفه جدید تجربی می دانستم که جسم طبیعی از جوهرها به وجود آمده است و هر جوهری از اجزای کوچکی جدا به وجود آمده است و بین هر جزئی از این اجزاء، بعد از رعایت و حفظ کوچکی و بزرگی اجسام، فاصله ای است متناسب با فاصله بین زمین و خورشید. -

مثل سنگی که اندکی خاک بر آن باشد و بارانی شدید به آن برسد و آن را صاف رها کند و آنها از کاری که انجام داده اند، چیزی به دست نمی آورند... پس رضوان و سلام خداوند بر مؤلف علامه ما، چرا که از هیچ کوششی در نصیحت کردن فروگذاری نکرد و در راه خدا و در راه دین حق مجاهدت کرد. خداوند در باغ های بهشتی اسکانش دهد و او را از شراب زلال مهر شده بهشتی بنوشاند.

محمد باقر بهبودی

**[ترجمه]

تصدیر [فی قیمه کتاب بحار الأنوار]

بسم اللّه الرّحمن الرّحیم

بحار الأنوار:

موسوعه حافله فی العلم و الدین، و الکتاب و السنّه، و الفقه و الحدیث، و الحکمه و العرفان و الفلسفه، و الأخلاق و التاریخ و الأدب، إلی الذکر و الدعاء، و العوذه و الرقیه و الأحراز و الأوراد.

البحار: دائره معارف تجمع فنون العلوم الإسلامیّه، و تحوی اصولها إلی فروعها. و مدخل واسع إلی الحقائق الراهنه و دروسها العالیه، إلی ینابیع الحکم و الآداب، و جوامع الدقائق و الرقائق.

البحار: أکبر جامع دینیّ یطفح بالفضیله و یمتاز عمّا سواه من التآلیف القیّمه بغزاره العلم، و جوده السرد، و حسن التبویب، و رصانه البیان، و طول باع مؤلّفه الجلیل فی التحقیق و التدقیق و التثبت وسعه الاطّلاع.

البحار: آیه محکمه تدلّ علی تضلّع مؤلّفه من فنون العلم، و هو لعمر الحقّ عب ء فادح تنوء به العصبه من الفطاحل اولو منّه، و یبهظ حمله الجمّ الغفیر من عباقره العلم و الأدب و التاریخ، و یفتقر مثله من التألیف الحافل بالعلوم و الفنون المتنوّعه إلی جماعات و زرافات من أساتذه کلّ فنّ یبحث عنه المؤلّف فی طیّ کتابه.

أخرج فیه شیخنا الحجّه المجلسیّ العظیم قدّس سرّه من الأحادیث المرویّه عن النبیّ الأعظم و آله الأئمّه المعصومین علیهم السّلام جمله وافیه و عدّه جمّه ممّا أوقفه البحث و السبر علیه من أصول السلف الصالح القیّمه، و الکتب القدیمه الثمینه ممّا قصرت عن نیله أیدی الکثیرین، و إنّما أنهته إلیه و أبلغته إیّاه همّته القعساء و مثابرته علی البحث عن ضالّته المنشوده.

ص: ۳۴

حفّل تلكم الدروس الراقيه بما أفادت يمناه من الغرر و الدرر فى تحقيق المعانى و توضيح مغاز و دلالات، و حلّ مشكل الحديث، و الإعراب عمّا هو المراد منه، و بما جادت غريزته السليمه عند بيان نوادر الألفاظ، و غرائب اللّغات، و تعارض الآثار، و تشاكس المعانى.

أتى قدّس سرّه فى غضون مجلّدات هذا السّفر القيّم الضخمه أبوابا واسعه النطاق كنطاق الجوزاء فى شتّى فنون الإسلام و علومه، و لم يدع رحمه اللّه بحرا إلّا خاضه، و لا غمره إلّا اقتحمها، و لا واديا إلّا سلكه، و لا حديثا إلّا أفاض فيه، و لا فنّا إلّا ولجه، و لا علما إلّا بحث عنه و أبلجه، حتّى جاء كلّ مجلّد فى بابه من العلم كتابا حافلا فى موضوعه، جامعا شتاته، حاويا نوادره و شوارده، جمّع الفرائد و ألّف الفوائد، كلّ ذلك بنسق بديع، و سلك منضّد، و ترتيب يسهل للباحث بذلك الوقوف على فصوله.

و الباحث مهما سبح فى أجواء هذا البحر الطامى، و غامس فى غمراته، و اغتمس فى أمواجه يرى أمرا إمرا، و يحوله سيبه الفيّاض، غير آسن ماؤه، أصفى من المزن، و أطيب من المسك.

برز هذا الكتاب الكريم إلى الملأ العلمىّ بحلّه زاهيه، و روعه و جمال، ساطعه أنواره، زاهره أنواره (۱)،

ناصعه حقائقه، رقراقه دقائقه، يجمع كلّ من أجزائه بين دفّتيه من العلم الناجع ما لا غنى عنه لأىّ باحث متضلّع، ففيه ضالّه الفقيه، و طلبه المفسّر، و بلغه

المحدّث، و بغيه العارف المتألّه، و مقصد المؤرّخ، و منيه المفيد و المستفيد، و غايه الأديب الأريب، و غرض النطاسىّ المحنّك، و نهايه القول إنّه مأرب المجتمع العلمىّ من أمّه محمّد صلّى اللّه عليه و آله، فالكتاب تقصر عن استكناه وصفه جمل الثناء و الإطراء، و ينحصر دون إدراك عظمته البيان، و ما فاه به الأشدق الذلق الطلق فهو دون حقّه و حقيقته.

قد استصغر شيخ الإسلام المجلسىّ ما كابده و عاناه و قاساه فى تنسيق كتابه هذا، و استسهل ما تحمّل من المشاقّ فى السعى وراء غايته المتوخّاه و تأليفه الباهظ، كلّ

ص: ۳۵

۱- ۱. النور بالفتح: الزهر. ج: انوار.

ذلک أداء لواجب الشریعه، و قیاما بفروض الخدمه للحنیفیّه البیضاء، و إحیاء لما قد درس من معالم الدین و طمس تحت أطباق البلی، و إعلاء لکلمه الحقّ، کلمه العدل و و الصّدق، و نشرا لألویه معارف الإسلام المقدّس، و ذبّا عن المذهب الإمامیّ الصحیح.

و کان فی هواجس ضمیره أن یستدرک ما فاته من مصادر استجدّها أو ممّا لم یک یأخذ منه لدی تألیفه لغایه له هنالک (۱)،

غیر أنّ القضاء الحاتم و الأجل المسمّی المحتوم حالا بینه و بین ما تحتّم علی نفسه، فأدرکه أجله قبل بلوغ أمله، عطّر اللّه مضجعه.

و الکتاب فی النهایه صوره ناطقه عن عبقریّه مؤلّفه العلّامه الأوحد، و تقدّمه فی النفسیّات الکریمه و الملکات الفاضله، و سبقه إلی الفضائل و تضلّعه من العلوم، تعرب صفحاته عن تاریخ حیاته، و لا تدع القارئ مفتقرا إلی أیّ ترجمه له توجد فی طیّات المعاجم (۲)،

غیر أنّا نورد هنا جملا منها إعجابا به و تقدیما لمقامه و إیفاء لحقّه، و نذکرها فی مقدّمه و نردفها باخری تتضمّن لتراجم مؤلّفی مصادر کتابه، و نرجو من اللّه التوفیق و التسدید.

---

۱ - ۱. قال فی آخر الفصل الثانی من المجلد الأول: اعلم أنا سنذکر بعض أخبار الکتب المتقدمه التی لم نأخذ منها لبعض الجهات، مع ما سیتجدد من الکتب فی کتاب مفرد سمّیناه بمستدرک البحار إن شاء اللّه الکریم الغفار، إذ الالحاق فی هذا الکتاب یصیر سببا لتغییر کثیر من النسخ المتفرقه فی البلاد، و اللّه الموفق للخیر و الرشد و السداد. أقول: قد فصل أحد تلامذته فی کتاب کتبه إلیه شرح الکتب التی لم یخرج منها، و أورده العلّامه المجلسیّ لکثره فائدته فی آخر مجلد الاجازات.

۲ - ۲. و قد فصلت ترجمته فی کتب التراجم، و صنّف العلامه النوریّ کتابه الفیض القدسی فی ترجمته و بیان أحواله، و نحن نذکر فی المقدّمه الأولی مختصرا من ذلک.

**[ترجمه]بحار الانوار: موسوعه ای است در بردارنده علم و دین و کتاب و سنت و فقه و حدیث و حکمت و عرفان و فلسفه و اخلاق و تاریخ و ادب تا ذکر و دعا و عوذات و... وحرزها و وردها.

بحار: دایره المعارفی است که فنون علوم اسلامی را جمع کرده است و حاوی اصول تا فروع آن است و مدخلی گسترده است به حقایق پایدار و درس های عالیه؛ به چشمه های حکمت ها و آداب و جمع کننده دقائق و لطافت هاست.

بحار: بزرگ ترین مجموعه دینی است که لبریز از فضیلت است و بر تالیف های محکم دیگر به فزونی علم و بخشندگی پیاپی و نیکویی تبویب و استواری بیان و بلندهمتی مؤلف جلیل آن در تحقیق و دقت و تثبیت و وسعت اطلاع، برتری دارد.

بحار: آیه ای است محکم که دلالت می کند بر چند بعدی بودن مؤلف آن از فنون علم، و او حق سنگین و بزرگی را ساخت که از آن گروه های دانشمندان بزرگ و صاحبان احسان بهرمند شدند، و حمل آن بر جمعیتی انبوه از بزرگان علم و ادب و تاریخ، سخت و گران می آید. و نیازمند است مانند این تالیف که توجه دارد به علوم و فنون متنوع به جماعات و گروه هایی از اساتید هر فنی که بحث کرده است از آن مؤلف در طی کتابش.

در این کتاب شیخ ما که حجت است، علامه مجلسی عظیم (قدس سره) از احادیث روایت شده از پیامبر اعظم و آل او امامان معصوم علیهم السّلام جملاتی تام و کامل را استخراج کرده است و تعداد زیادی از آنچه را که به بحث و دقت نظر بر آن از اصول صلاحیت دار و محکم و درست گذشته متوقف است، و کتاب های قدیمی پر محتوایی که دست بسیاری از رسیدن به آن کوتاه بود. و همانا همت بلند وی و پافشاری اش برای جستجوی گمشده ها، موجب شد که به آن دسترسی پیدا کند و نائل شود.

این کتاب دربردارنده درس های روان است از آنچه که برکاتش از چشم روشنی ها و گوهرها در تحقیق معانی و توضیح مراد و دلالت ها، و حل مشکل حدیث و اعراب از آنچه که مراد آن است، فایده می رساند. و به آنچه که غریزه سالم او هنگام بیان الفاظ نادر و لغات غریب و تعارض آثار و بخل و بد غلقی معانی نیکو کرد.

مؤلف (قدس سره) در مجلدات این نوشته درست و استوار، باب هایی منظم را در علوم و فنون پراکنده اسلامی آورده است. و مؤلف (رحمه الله) دریایی را فرو نگذاشت مگر اینکه فرورفت در آن، و نه سختی و دشواریی را مگر اینکه آن را درنوردید، و نه وادیی را مگر اینکه آن را طی نمود، و نه حدیثی را مگر اینکه دوید در راه آن، و نه فنی را مگر اینکه فرورفت در آن، و نه علمی را مگر اینکه از آن بحث کرد و آن را روشن نمود، تا اینکه هر جلدی در همان باب ازعلم پدید آمد، کتابی که جمع کننده آن موضوع است. در حالی که پراکندگی های آن را جمع کرد و حاوی نوادر و گریزان های آن است. جمع کرد فردها را و تالیف کرد فایده ها را، همه این امور با نظمی جدید و تازه و چینشی سازمان یافته و ترتیبی که بدین واسطه وقوف بر فصل های آن را برای بحث کننده آسان می کند. و بحث کننده هر گاه کوشش کند، در اعماق این دریای بزرگ، در سختی ها و امواج آن فرو برود و چیزی شگفت آور را ببیند. پیرامون آن مجرای فیض رساننده ای است که هیچگاه آب آن فاسد نمی شود؛ آبی که زلال تر از آب باران و معطرتر از مشک است.

این کتاب کریم در جوامع علمی از جایگاهی شاداب برخوردار است. و شگفتی و زیبایی انوار آن تابنده است، تابناک است انوار آن، روشن است حقائق آن و رقیق است دقائق آن.

هر کدام از اجزای آن در درون خود از علم مفید چیزی را جمع دارد که هر بحث کننده دارای ابعاد مختلف، از آن بی نیاز نیست. پس در آن گم شده فقیه و مطلوب مفسر و خوراک محدث و نیاز و مطلوب عارف متاله و مقصد مورخ، و مطلوبی مفید و مورد استفاده است. و نهایتاً به درستی که این کتاب نیاز جامعه علمی از امت محمد صلی الله علیه و آله است. پس جمله های ثناء و تعریف و ستایش، از وصف کنه این کتاب عاجزند، و در بردارنده اموری است که بیان کوچک تر از ادراک عظمت آن است، و آنچه که سخنور حاذق و آزاد و تیز زبان بر زبان براند، پس آن پایین تر از حق و حقیقت آن است.

محققاً شیخ اسلام علامه مجلسی آنچه سختی و رنج و شدت که در تنظیم این کتاب خود متحمل شد کوچک شمرد و مشقت هایی را که در سعی برای رسیدن به تنها هدف خود و تالیف سخت و گران سنگ خود تحمل کرد، آسان شمرد. همه این ها برای ادا کردن واجب شریعت و قیام به خدمت واجب برای اسلام نورانی است و زنده کردن آنچه که از تعلیمات دین آموخته بود و در طبقه های بلایا دگرگون شده بود، و بالا بردن کلمه حق، کلمه عدل و راستی و نشر دادن ناشناخته های اسلام مقدس و به خاطر حمایت از مذهب امامی صحیح.

و در درون، نیت مؤلف این بود که آنچه را که فوت شد از او جبران بکند؛ مصادری را که آنها را بریده بود یا آنهایی را که برای هدفی که در آن زمان داشت، در تالیفش اخذ نکرده بود - . وی در آخر فصل دوم از جلد اول گوید: «می دانم که به زودی بعضی از اخبار کتاب های متقدمی را که آنها را به خاطر بعضی جهات اخذ نکردم ذکر می کنیم، همراه آنچه که به زودی از کتاب ها، کتابی واحد تجدید می شود که اسم آن را «مستدرک البحار الانوار» می گذاریم به خواست خدای کریم بخشنده. چرا که الحاق در این کتاب سبب تغییر بسیاری از نسخه های متفرقه در شهرها می گردد. و خداوند توفیق دهنده خیر و رشد و استحکام است.» به تحقیق یکی از شاگردان علامه در کتابی که برای علامه نوشته بود، شرح کتاب هایی را که از آن خارج نمی شود تفصیل داد، و علامه مجلسی آن را به خاطر زیاد بودن فایده آن، در آخر جلد اجازات وارد کرد. -

غیر از اینکه قضای حتمی و اجل حتمی فاصله شد بین او و بین آنچه که بر خودش حتمی کرده بود. پس اجل خود را قبل از اینکه به آرزویش برسد درک کرد. خداوند معطر گرداند مزجعش را.

و کتاب در نهایت به صورتی است که بازگو کننده بزرگی و نبوغ مؤلف علامه یکتای آن را و مقدم بودن او در نفسیات کریمه و ملکات فاضله و سبقتش به سوی فضیلت ها و چند بعدی بودن او در علوم است. پس صفحات آن را از تاریخ حیاتش عربی کرد و خواننده به ترجمه ای که در درون معجم ها - . و به تحقیق ترجمه آن را در کتاب های ترجمه تفصیل دادم. و علامه نوری کتاب «فیض قدسی» خود را در ترجمه آن و بیان احوال آن تصنیف کرده است و ما مختصری از آن را در مقدمه اول ذکر می کنیم. -

یافت می شود نیازی ندارد، غیر اینکه ما جملاتی را به اعجاب او و تقدیم کردن مقام او و ایفای حقش وارد کردیم و آن را در مقدمه ذکر کردیم و در کنار دیگر جملات قرار دادیم، و از خداوند توفیق و تحکیم را امیدواریم.

❊❊[ترجمه]

الثناء علیه

هو الإمام العلّامه شیخ الإسلام المولی محمّد باقر بن المولی محمّد تقیّ المجلسیّ نوّر اللّه ضریحه و قدّس روحه.

الثناء علیه: قد أجمع العلماء علی جلاله قدره و تبرّزه فی العلوم العقلیّه و النقلیّه و الحدیث و الرجال و الأدب. و السابر لکتب التراجم جدّ علیم بأنّه من أکابر الرجال فی علوم الدین و الشریعه، و النظر فی کتبه العلمیّه یهدینا إلی أنّه واقع فی الطلیعه من الفقهاء الأعلام و أنّه عظیم من عظماء الشیعه، و أنّ کلّ ما فی التراجم و المعاجم من جمل الإکبار و التبجیل دون ما هو فیه، فلنذکر هنا نبذه ممّا هتف به العلماء من ألفاظ المدح و الإطراء فی حقّه.

قال المولی الأردبیلیّ (۱):

محمّد باقر بن محمّد تقیّ بن المقصود علیّ الملقّب بالمجلسیّ مدّ ظلّه العالی أستادنا و شیخنا و شیخ الإسلام و المسلمین، خاتم المجتهدین، الإمام العلّامه، المحقّق المدقّق، جلیل القدر، عظیم الشأن، رفیع المنزله، وحید عصره، فرید دهره، ثقه، ثبت، عین، کثیر العلم، جیّد التصانیف، و أمره فی علوّ قدره و عظم شأنه و سموّ رتبته و تبحّره فی العلوم العقلیّه و النقلیّه و دقّه نظره و إصابه رأیه و ثقته و أمانته و عدالته أشهر من أن یذکر، و فوق ما یحوم حوله العباره، و بلغ فیضه و فیض والده رحمهما اللّه دینا و دنیا بأکثر الناس من العوام و الخواص، جزاه اللّه تعالی أفضل جزاء المحسنین، له کتب نفیسه جیّده، قد أجازنی دام بقاه و تأییده أن أروی عنه جمیعها.

و قال محمّد بن الحسن الحرّ العاملیّ (۲):

مولانا الجلیل محمّد باقر ابن مولانا محمّد تقیّ

ص: ۳۷

۱- ۱. جامع الرواه ج ۲ ص ۷۸.

۲- ۲. امل الامل ص ۶۰.

المجلسیّ عالم، فاضل، ماهر، محقّق، مدقّق، علّامه، فهّامه، فقیه، متکلّم، محدّث ثقه ثقه، جامع للمحاسن و الفضائل، جلیل القدر، عظیم الشأن، أطال اللّه بقاه، له مؤلّفات کثیره مفیده.

و قال البحرانیّ (۱):

العلّامه الفهّامه، غوّاص بحار الأنوار، و مستخرج لآلی الأخبار و کنوز الآثار، الّذی لم یوجد له فی عصره و لا قبله و لا بعده قرین فی ترویج الدین، و إحیاء شریعه سیّد المرسلین، بالتصنیف و التألیف، و الأمر و النهی، و قمع المعتدین و المخالفین من أهل الأهواء و البدع و المعاندین سیّما الصوفیّه المبدعین، «محمّد باقر بن محمّد تقیّ بن مقصود علیّ الشهیر بالمجلسیّ» و هذا الشیخ کان إماما فی وقته فی علم الحدیث و سائر العلوم، و شیخ الإسلام بدار السلطنه أصفهان، رئیسا فیها بالرئاسه الدینیّه و الدنیویّه، إماما فی الجمعه و الجماعه، و هو الّذی روّج الحدیث و نشره لا سیّما فی الدیار العجمیّه، و ترجم لهم الأحادیث العربیّه بأنواعها بالفارسیّه، مضافا إلی تصلّبه فی الأمر بالمعروف و النهی عن المنکر، و بسط ید الجود و الکرم لکلّ من قصد و أمّ، و قد کانت مملکه الشاه سلطان حسین لمزید خموله و قلّه تدبیره للملک محروسه بوجود شیخنا المذکور، فلمّا مات انتقصت أطرافها، و بدا اعتسافها، و اخذت فی تلک السنه من یده قندهار، لم یزل الخراب یستولی علیها حتّی ذهبت من یده.

و قال المولی محمّد شفیع (۲):

منهم السحاب الهابر، و البحر الزاخر، فتّاح العلوم و الأسرار، کشّاف الأستار من الأخبار، مستخرج اللّئالی من الآثار، مفخر الأوائل و الأواخر مولانا محمّد باقر المجلسیّ نور اللّه روحه (۳).

و قال الأمیر محمّد صالح الخواتون آبادیّ فی حدائق المقرّبین (۴): مولانا محمّد باقر المجلسیّ نوّر اللّه ضریحه الشریف و قدّس روحه اللّطیف هو الّذی قد کان أعظم أعاظم

ص: ۳۸

۱- ۱. لؤلؤه البحرین ص ۴۴.

۲- ۲. الروضه البهیه ص ۳۶.

۳- ۳. ثم وصفه بما تقدم من البحرانیّ بالفاظه مع اختلاف یسیر.

۴- ۴. الروضات ص ۱۲۱ من الطبعه الثانیه.

الفقهاء و المحدّثين، و أفخم أفاخم علماء أهل الدين، و كان فى فنون الفقه و التفسير و الحديث و الرجال و أصول الكلام و أصول الفقه فائقا على سائر فضلاء الدهر، مقدّما على جمله علماء العلم، و لم يبلغ أحد من متقدّمى أهل العلم و العرفان و متأخّريهم منزلته من الجلاله و عظم الشأن، و لا جامعيّه ذلك المقرّب بباب إلهنا الرحمن. إلى آخر ما قاله رحمه اللّه.

و فى كتاب مناقب الفضلاء(۱):

ملاذ المحدّثين فى كلّ الأعصار، و معاذ المجتهدين فى جميع الأمصار، غوّاص بحار أنوار الحقائق برأيه الصائب، و مشكاه أنوار أسرار الدقائق بذهنه الثاقب، حياه قلوب العارفين، و جلاء عيون السالكين، ملاذ الأخيار، و مرآه عقول اولى الأبصار، مستخرج الفوائد الطريفه من أصول المسائل، مستنبط الفرائد اللّطيفه من متون الدلائل، مبيّن غامضات مسائل الحلال و الحرام، و موضح مشكلات القواعد و الأحكام، رئيس الفقهاء و المحدّثين، آيه اللّه فى العالمين، أسوه المحقّقين و المدقّقين من أعاظم العلماء، و قدوه المتقدّمين و المتأخّرين من فحول أفاخم المجتهدين و الفقهاء، شيخ الإسلام، و ملاذ المسلمين، و خادم أخبار أئمّه المعصومين عليهم السّلام، المحقّق النحرير العلّامه المولى محمّد باقر المجلسىّ طيّب اللّه مضجعه.

و وصفه العلّامه الطباطبائى بحر العلوم (۲)

فى إجازته للسيّد عبد الكريم ابن السيّد جواد بقوله:

خاتم المحدّثين الجلّه، و ناشر علوم الشريعه و الملّه، العالم الربّانىّ، و النور الشعشعانىّ، خادم أخبار الأئمّه الأطهار، و غوّاص بحار الأنوار، خالنا العلّامه المولى محمّد الباقر لعلوم الدين.

و أطراه السيّد عبد اللّه فى إجازته بقوله:(۳)

الجامع بين المعقول و المنقول، الأوحد فى الفروع و الأصول، مروّج المذهب فى المائه الثانيه عشر، أستاد الكلّ فى الكلّ، ناشر أخبار الأئمّه الطاهرين عليهم السّلام، و مسهّل

۱- ۱. الفيض القدسى ص ۵.

۲- ۲. الفيض القدسى ص ۵.

۳- ۳. الفيض القدسى ص ۵.

مسالک العلوم الدینیّه للخاصّ و العامّ. ا ه.

و قال المحقّق الکاظمیّ (۱)

بعد ذکر والده المعظّم:

منها(۲): المجلسیّ لولده و تلمیذه الأجلّ الأعظم الأکمل الأعلم، منبع الفضائل و الأسرار و الحکم، غوّاص بحار الأنوار، مستخرج کنوز الأخبار و رموز الآثار، الّذی لم تسمح بمثله الأدوار و الأعصار، و لم تنظر إلی نظیره الأنظار و الأمصار، کشّاف أنوار التنزیل و أسرار التأویل، حلّال معاضل الأحکام و مشاکل الأفهام بأبلج السبیل و أنهج الدلیل، صاحب الفضل الغامر، و العلم الماهر(۳)، و التصنیف الباهر، و التألیف الزاهر، زین المجالس و المدارس و المساجد و المنابر، عین أعیان الأوائل و الأواخر من الأفاضل و الأکابر، الشیخ الواقر الباقر، المولی محمّد باقر جزاه اللّه رضوانه، و أحلّه من الفردوس مبطانه. ا ه

و مهما تکثّرت الأقوال من العلماء فی حقّ شیخنا المترجم فإنّا نری البیان یقصر عن تحدید نفسیّاته، و ینحسر عن توصیف محامده و ما آتاه اللّه من ملکات فاضله، و صفات حمیده، و ما وفّقه من ترویج شریعته و إحیاء سنّه نبیّه، و إماته الأحداث الهالکه و البدع المهلکه، و إرشاد الناس إلی الطریق السویّ و الصراط المستقیم بکتبه النافعه، و بثّها فی البلدان و القری، و فی الحاضر و البادی، و ذلک فضل اللّه یؤتیه من یشاء من عباده و اللّه ذو الفضل العظیم.

ص: ۴۰

۱- ۱. مقابس الأنوار ص ۲۲.

۲- ۲. أی من الألقاب.

۳- ۳. کذا فی النسخ.

**[ترجمه]او امام و علامه شیخ الاسلام مولی محمد باقر بن مولی محمد تقی مجلسی (نورالله ضریحه و قدس روحه) می باشد.

تعاریف از او: علماء بر بزرگی منزلت و بارز بودن او در علوم عقلی و نقلی و حدیث و رجال و ادبیات اتفاق نظر دارند. و کتاب های تراجم کوشش عالمانه ای کردند به این که علامه از بزرگان رجال در علم دین و شریعت است و نگاه به کتاب های علمی او، ما را به این سمت هدایت می کند که او در ابتدا از فقهای نامدار و از بزرگ ترین عالمان شیعه بوده است. و هر چه که در کتاب های تراجم و معجم ها، از جملات بزرگان و بزرگ شمردن او آمده، کمتر از آنچه که او هست می باشد. ما در اینجا پاره ای از آنچه را که علماء، از تعریف و مدح و ستودن در حق او بدان اشاره کرده اند، می آوریم.

مولی اردبیلی می گوید: - . جامع الرواه ۲ : ۸۷ - محمد باقر بن محمد تقی بن مقصود علی ملقّب به مجلسی (مدّ ظله العالی) استاد و شیخ ما و شیخ الاسلام و المسلمین، آخرین از مجتهدان، امام علامه، محقق دقیق، جلیل القدر، عظیم الشأن، دارای منزلت والاء یگانه عصر، بی نظیر دوران، موثق، ثابت، چشم، دارای علم بسیار، دارای تالیفات نیکو، که والایی جایگاهش و عظمت شأنش، بزرگی رتبه اش، مهارتش در علوم عقلی و نقلی، نظر دقیق و رأی صائب و وثاقت و امانت و عدالت مشهورتر از آن است که گفته شود و فوق آن چیزی است که این عبارت ها مقصود ما را برساند. و فیض دینی و دنیایی او و پدرش (رحمهما الله) به اکثر مردم از خواص و عام رسیده است که خداوند به او بهترین اجر نیکوکاران را عنایت کند. برای او کتاب های گرانقدر و نیکوست. علامه (دام بقائه و تائیده) اجازه ای به من داد که از او همه احادیث را روایت کنم.

محمد بن حسن حرّ عاملی می گوید: - . امل الآمل:۶۰ -

مولای بزرگوار ما محمد باقر فرزند مولای ما محمد تقی مجلسی، عالم، فاضل، ماهر، محقق، دقیق، علامه، بسیار فهم، فقیه، متکلم، محدث، مورد وثاقت و ثقه، جامع خوبی ها و فضیلت ها، جلیل القدر، عظیم الشأن (اطال الله بقائه)، برای او تالیفات زیاد و قابل استفاده ای است.

بحرانی می گوید: - . لؤلؤة البحرین: ۴۴ - علامه بسیار فهم، غواص دریای نور، استخراج کننده گوهرهای اخبار و گنج های آثار، کسی که در دوران او و نه در قبل و نه در بعدش در ترویج دین قرین و در احیای دین آقای پیامبران از تالیف و تصنیف و امر و نهی و قلع و قمع تجاوزگران و مخالفان از اهل هوا و بدعت گزاران و دشمنان خصوصاً صوفی های بدعت گزار، مانندش پیدا نمی شود. او محمد باقر بن محمد تقی بن مقصود علی مشهور به مجلسی است. این استاد در روزگار خود امام در علم حدیث و دیگر علوم بود و در دارالسلطنه اصفهان شیخ الاسلام به شمار می آمد. در اصفهان ریاست دینی و دنیایی داشت و امامت جمعه و جماعت را بر عهده گرفته بود. او حدیث و انتشار حدیث را خصوصاً در ایران رواج داد و برای آنها انواع احادیث عربی را به فارسی ترجمه نمود. اضافه بر آن، در امر به معروف و نهی از منکر سختگیر بود و دستش برای سخاوت و کرم بر هرکسی که همراهی اش می کرد باز بود. مملکت شاه سلطان حسین به جهت زیادی سستی و کمی تدبیر مملکت داری، به وجود این شیخ حراست می شد و وقتی علامه فوت کرد، از اطراف حکومتش کاسته شد و استبداد شروع گردید و در همان سال قندهار از دستش گرفته شد، و ویرانی بر آن منطقه استیلا پیدا نکرد مگر زمانی که از دست او خارج گردید.

مولی محمد شفیع می گوید: - . الروضة البهیة: ۳۶ -

از جمله آنها، ابر بارنده و دریای لبریز، گشاینده علوم و اسرار، کنار زننده پرده هایی از احادیث، استخراج کننده گوهرهایی از این آثـار، افتخـار اولین و آخرین مولای ما محمـد باقر مجلسـی (نورالله روحه). - . سـپس او را با آن الفاظی که بحرانی آورده توصیف کرده، البته اختلافات فراوانی دارد. -

امیر محمـد صالح خاتون آبادی در «حدائق المقربین» می گوید: - . روضات الجنات: ۱۲۱ از چاپ دوم - مولای ما محمد باقر مجلسـی (نورالله ضـریحه و قـدس روحه اللطیف)، بزرگ ترین بزرگـان فقه و حـدیث می باشـد و عـالی مقام ترین علمای اهل دین، کسـی که در فقه و تفسیر و حدیث و رجال و اصول کلام و اصول فقه بر همه فضلای دوره خود فائق بود، بر همه علمای علم تقـدم داشت و کسـی از متقـدمین از اهل علم و عرفان و متاخرین آنها به منزلت و بزرگی و عظمت شأن او نمی رسد. و او جامع ترین مقرب به در گاه خداوند است.

در کتاب «مناقب الفضلاء» آمده است: - . فیض قدسی: ۵ - همراه محدثان در همه دوره ها؛ پناه مجتهدان در همه شهرها؛ فرو رونده در دریای نور حقیقت با آرای درست؛ چراغ نورانی اسـرار با ذهنی دقیق؛ زندگی بخش دل های عارفان؛ روشـنی بخش چشم های سالکان؛ همراه خوبان؛ آینه عقول صاحبان بصـیرت؛ استخراج کننده فایده های مهم از اصول مسائل؛ استنباط کننده نکته های لطیف از متن های استدلالی؛ روشن کننده سخت ترین مسائل حلال و حرام؛ توضیح دهنده اشکالات احکام و قاعده ها؛ ریاست فقیهان و روایت کنندگان؛ آیت خداوند در دو جهان؛ برگزیده محققان و اهل دقت در بین بزرگان علماء؛ پیشوای علمای متقدم و متاخر از بزرگان مجتهدان و فقیهان؛ شـیخ الاسلام و همراه مسلمانان و خدمتگذار امامان معصوم علیهم السّلام، محقق توانمند علامه مولی محمد باقر مجلسی (طیب الله مضجعه). علامه طباطبایی بحرالعلوم: - . فیض قدسی: ۵ -

در اجازه اش به سـید عبدالکریم بن سـید جواد او را توصـیف کرده و می گوید: خاتم محدثین بزرگوار، ناشـر علوم شریعت و اسـلام، عـالم ربـانی، نور پرتو افکن، خدمتگـذار روایـات ائمه اطهـار و غواص دریـای نور، دایی مـا علامـه مولی محمـد بـاقر، شکافنده علوم دین.

سیـد عبـدالله هم در اجازه اش او را سـتوده و می گوید: - . فیض قدسـی: ۵ - جـامع بین علـوم عقلی و نقلی، یگـانه در فروع و اصول، ترویج کننده شـیعه در قرن دوازدهم، اسـتاد کلّ در کلّ، نشـر دهنده احادیث ائمه طاهرین علیهم السّـلام و آسان کننده راه های غلوم دینی برای شیعه و اهل سنت.

محقق کاظمی بعد از ذکر پدر بزرگوار علامه می گوید: - . مقابس الانوار: ۲۲ - از آن جمله - . یعنی از القاب -

مجلسـی، فرزنـد و شـاگرد گرانمـایه و بزرگوار و دانـای با کمال؛ سرچشـمه فضـیلت ها و رازها و حکمت ها؛ غواص دریاهای روشـنایی ها؛ اسـتخراج کننده گنج های اخبار و اسـرار آثار که روزگاران و دوران چون او به گوش نشنیده و دیدگان به مانند او ندیـده؛ کشف کننده انوار کلام خداوندی و اسـرار تفسـیر و تاویل؛ گشاینده پیچیدگی های احکام و مشـکلات دانش ها به روشن ترین روش و بهترین دلیل، آن که احسانی سرشار و دانشی بسیار - . همچنین در دیگر نسخه ها چنین است -

و نوشـته های روشـنگر و تالیفات درخشان دارد؛ زینت دهنـده مجالس و مدارس و منبرها، بزرگ و شـریف فاضـلان و مهتران

دوران گذشته و حال، استاد متین، گسترش دهنده دانش، مولی محمد باقر است - که خدای، رضوان خویش را بدو پاداش دهد و او را در منزلگاه فردوس [برین] جای دهد.

هر چه از اقوال علما درباره استادی که شرح حالش را بیان داریم، می بینیم بیان از محدوه حالاتش کوتاه است و به وصف خوبی هاش، و آنچه خداوند از فضایل و صفات نیکو به او عنایت کرده نزدیک هم نمی شویم. و خداوند او را موفق نمود در رواج دینش و زنده نگه داشتن سنت نبوی، و میراندن مسائل جدید و بدعت های کشنده، و ارشاد نمودن مردم به راه درست و مستقیم به واسطه کتاب های سودمندش، و انتشار آن در همه شهرها وروستاها و آبادی ها و بیابان ها. و این از عنایت خداست که به هریک از بندگانش خواست عطا می نماید و خداوند صاحب فضیلت های بزرگ است.

**[ترجمه]

مؤلّفاته بالعربيه

«۱»- کتاب بحار الأنوار فی خمسه و عشرین مجلّدا(۱):

الأول: کتاب العقل و الجهل، و فضیله العلم و العلماء و أصنافهم، و فیه حجّیّه الأخبار و القواعد الکلّیّه المستخرجه منها، و ذمّ القیاس. و أورد فی مقدّمته فصولا مفیده، و فیه أربعون بابا.

الثانی: کتاب التوحید و الصفات و الأسماء الحسنی، فی أحد و ثلاثون بابا.

و فیه تمام کتاب توحید المفضّل و الرساله الإهلیلجیّه.

الثالث: کتاب العدل و المشیئه و الإراده و القضاء و القدر، و الهدایه و الإضلال و الامتحان، و الطینه و المیثاق و التوبه و علل الشرائع، و مقدّمات الموت و ما بعده، و فیه تسعه و خمسون بابا.

الرابع: کتاب الاحتجاجات و المناظرات و هو یشتمل علی ثلاثه و ثمانون بابا و فیه کتاب المسائل لعلیّ بن جعفر.

الخامس: فی أحوال الأنبیاء و قصصهم و فیه ثلاثه و ثمانون بابا.

السادس: فی أحوال نبیّنا الأکرم صلّی اللّه علیه و آله و أحوال جمله من آبائه، و فیه شرح حقیقه الإعجاز، و کیفیّه إعجاز القرآن، و فیه ترجمه سلمان و أبی ذرّ و عمّار و مقداد، و بعض آخر من الصحابه و ذکر أحوالهم، و فیه اثنان و سبعون بابا.

السابع: فی مشترکات أحوال الأئمّه علیهم السّلام و شرائط الإمامه و أحوال ولادتهم و غرائب شئونهم و علومهم و فضلهم علی الأنبیاء، و ثواب محبّتهم و فضل ذرّیّتهم، و فی آخره بعض احتجاجات العلماء فی مائه و خمسین بابا.

الثامن: فی الفتن بعد النبیّ صلّی اللّه علیه و آله و سیره الخلفاء و ما وقع فی أیّامهم، و کیفیّه حرب الجمل و صفّین و النهروان و غارات معاویه علی أطراف العراق، و أحوال بعض

۱- ۱. او سته و عشرین کما ستعرف وجهه.

أصحاب أمير المؤمنين عليه السّلام، و شرح جمله من الأشعار المنسوبه إليه، و شرح بعض كتبه فی اثنين و ستّين بابا.

التاسع: فی أحوال أمير المؤمنين عليه السّلام من ولادته إلی شهادته، و أحوال أبيه و ذكر إيمانه، و أحوال جمله من أصحابه، و النصوص الوارده علی الأئمّه الاثنی عشر عليهم السّلام؛ فی مائه و ثمانيه و عشرين بابا.

العاشر: فی أحوال سيّده النساء عليها السّلام و الإمامين الهمامين الحسن المجتبی و أبی عبد اللّه الحسين عليهما السّلام، و أحوال المختار و أخذه الثار؛ فی خمسين بابا.

الحادی عشر: فی أحوال الأئمّه الأربعه بعد الحسين، و هم السجّاد و الباقر و الصادق و الكاظم عليهم صلوات اللّه، و أحوال جماعه من أصحابهم و ذراريهم فی ستّه و أربعين بابا.

الثانی عشر: فی أحوال الائمّه الأربعه قبل الحجّه المنتظر عليهم السّلام، و هم أبو الحسن الرضا، و التقیّ الجواد، و الهادی النقیّ، و الزكیّ العسكریّ، عليهم السّلام و فيه ذكر أحوال بعض أصحابهم، فی تسعه و ثلاثين بابا.

الثالث عشر: فی أحوال الحجّه المنتظر عجّل اللّه تعالی فرجه من ولادته إلی غيبته، و علّه غيبته، و علائم ظهوره، و فيه ذكر من تشرّف بخدمته، و إثبات الرجعه؛ فی أربع و ثلاثين بابا.

الرابع عشر: فی السماء و العالم و حدوثهما و أجزائهما من الفلكيات و الملك و الجانّ و لإنسان و الحيوان و العناصر، و فيه أبواب الصيد و الذباحه و الأطعمه و الأشربه، و تمام كتاب «طبّ النبیّ» و كتاب «طبّ الرضا» فی مأتين و عشره أبواب.

الخامس عشر: فی الإيمان و الكفر، و هو فی ثلاثه أجزاء: «۱» الإيمان و شروطه و صفات المؤمنين و فضلهم، و فضل الشيعه و صفاتهم. «۲» الأخلاق الحسنه و المنجيات.

«۳» الكفر و شعبه، و الأخلاق الرذيله، فی مائه و ثمانيه أبواب.

و كان فی عزمه قدّس سرّه فی أوّل الشروع فی التأليف أن يدخل أبواب العشره فی هذا المجلّد، لكن لمّا شرع فی تأليف كتاب الإيمان و الكفر رأی أنّ كتاب العشره

يصلح أن يجعلها كتابا برأسها، و لذا عدل عن عزمه الأوّل و جعله مجلّدا برأسه، قال قدّس سرّه فى أوّل المجلّد الخامس عشر: و قد أفردت لأبواب العشره كتابا لصلوحها مجلّدا برأسها و إن أدخلناها فى هذا المجلّد فى الفهرس المذكور فى أوّل الكتاب انتهى.

و بالجمله يعدّ أبواب العشره المجلّد السادس عشر بحسب الترتيب الثانوىّ، و هو فى مائه و سبعه أبواب.

السادس عشر: على الترتيب الأوّلى فى الآداب و السنن، و يعرف بالزىّ و التجمّل أيضا، فيه أبواب التنظيف و الاكتحال و التدهّن، و أبواب المساكن و السهر و النوم و السفر و جوامع المناهى و الكبائر و المعاصى و الحدود، و فصّل مجموع أبوابه فى فهرسه فى مائه و واحد و ثلاثين بابا، و كانت النسخه الّتى طبع عنها هذا المجلّد غير تامّه، و جمله من أبوابه كالمناهى و الكبائر و الحدود اقتصر فيها بذكر العنوان، و لم يخرّج فيها رواياتها، فأسقط المباشرون لطبعه العناوين المجرّده عن الحديث من الكتاب لعدم الجدوى فيها فخرج هذا المجلّد عن الطبع ناقصا، و ظفر العلّامه الرازىّ (1) و العلّامه ميرزا محمّد الطهرانىّ بنسخه كامله(2) كتبت فيها بعد عنوان كلّ باب أحاديث الباب و هى

ص: ۴۳

۱- ۱. راجع كتاب الذريعه ج ۲ ص ۲۳، و الجزوه المطبوعه بأمر العلامه ميرزا محمّد الطهرانىّ قدّس سرّه سنه ۱۳۶۲ ففيهما. تفصيل لذلك.

۲- ۲. هذه النسخه أيضا ناقصه بعده أبواب، و ليست كامله كما ظنّ العلامه الرازىّ و الطهرانىّ و بها لا يتم المجلد السادس عشر، و تفصيل ذلك أن النسخه المذكوره التى طبعت بعد سقطت منها ۲۱ بابا إليك تفصيلها: (۱): باب كثره الثياب لم يخرج فيه أخباره.(۲): باب نادر هذا أيضا عنوان بلا خبر تحته. (۳): باب ۱۱۲ النهى عن التعرّى بالليل.(۴): باب ۱۱۳ ألوان الثياب و التماثيل فيها.(۵): باب ۱۱۴ النهى عن التزيى بزى أعداء اللّه.(۶): باب ۱۱۵ ما يجوز لبسه من الجلود و ما لا يجوز، و لبس الذهب و الفضه و الحرير و الديباج.(۷): باب ۱۱۶ لبس القطن و الصوف و الشعر و الوبر و الخز و الكتان.(۸): باب ۱۱۷ آداب لبس الثياب و نزعها و ما يقال عندهما، و ما يكره من الثياب، و مدح التواضع و النهى عن التبختر فيها.(۹): باب ۱۱۸ التقنع و التوشح فوق القميص.(۱۰): باب ۱۱۹ آداب النظر فى المرآه.(۱۱): باب ۱۲۰ الرداء و الكساء و العمامه و القلنسوه و السراويل.(۱۲): باب ۱۲۱ أدعيه اللباس و النظر فى المرآه، طبع منه أو من باب ۱۱۷ حديثين تحت باب النهى عن التعرّى بالليل و النهار.(۱۳): باب ۱۲۲ تشبّه النساء بالرجال و العكس، و تشبّه الشباب بالكهول و العكس.(۱۴): باب ۱۲۳ النوادر.(۱۵): باب ۱۲۴ الاحتذاء و التنعل و آدابهما و ألوانهما.(۱۶): باب ۱۲۵ التدهن و آدابه.(۱۷): باب ۱۲۶ الادهان، و طبع باب ۱۲۷ و اسقط ما بعده.(۱۸): باب ۱۲۸: ما يحلّى بالذهب و الفضه من المرآه و السرج و اللجام و السيف و غيرها.(۱۹): باب ۱۲۹ فضل التختم و كيفيته.(۲۰): باب ۱۳۰: الفصوص و نقوشها.(۲۱): باب ۱۳۱ التختم بالذهب و الفضه و الحديد و الصفر، و نرجو من اللّه سبحانه العثور على نسخه كامله تامّه.

نسخه عصر المصنّف أو قريبا من عصره، و كان صاحبها لا يبرزها مخافه التلف، و استنسخ هذه القطعه فخر المحدّثين الحاجّ الشيخ عبّاس القمّىّ رحمه اللّه عليه، بخطّه الشريف و أشار إلى وجودها عنده فى كتابه سفينه البحار فى مادّه «قمر» عند ذكر القمار(۱).

و طبع تلك النسخه فى سنه ۱۳۶۲ بأمر العلّامه ميرزا محمّد الطهرانىّ قدّس سرّه فى ۴۴ صحيفه.

السابع عشر: فى المواعظ و الحكم فى ثلاثه و سبعين بابا(۲).

الثامن عشر: فى جزءين: الطهاره فى ستّين بابا، و الصلاه فى مائه و أحد و ستّون بابا، و فيه تمام رساله «إزاحه العلّه» لشاذان بن جبرئيل.

التاسع عشر: فى جزءين: أوّلهما فى فضائل القرآن و آدابه و ثواب تلاوته و إعجازه، و فيه تفسير النعمانىّ كلّه فى مائه و ثلاثين بابا؛ ثانيهما فى الذكر و أنواعه، و آداب الدعاء و شروطه، و فيه الأعواذ و الأحراز و أدعيه الأوجاع، و صحيفه إدريس، و غير ذلك فى مائه و أحد و ثلاثين بابا.

العشرون: فى الزكاه و الصدقه و الخمس و الصوم و الاعتكاف و أعمال السنه، فى مائه و اثنين و عشرين بابا.

الحادى و العشرون: فى الحجّ و العمره و أحوال المدينه و الجهاد و الرباط، و الأمر بالمعروف و النهى عن المنكر، فى أربعه و ثمانين بابا.

الثانى و العشرون: فى المزار فى أربعه و ستّين بابا.

الثالث و العشرون: فى العقود و الإيقاعات فى مائه و ثلاثين بابا.

الرابع و العشرون: فى الأحكام الشرعيّه و ينتهى إلى الديات فى ثمانيه و أربعين بابا.

الخامس و العشرون: فى الإجازات و فيه تمام فهرس الشيخ منتجب الدين، و منتخب من كتاب سلافه العصر، و أوائل كتاب الإجازات للسيّد ابن طاوس و الإجازه الكبيره لبنى زهره، و إجازه الشهيد الأوّل و الثانى و غيرها.

۱- ۱. ج ۲ ص ۴۴۴.

۲- ۲. و استدرك عليه العلامه النورىّ و سماه معالم العبر، طبع فى تبريز مع مستدركه سنه ۱۲۹۷.

الثانی: مرآه العقول: فی شرح أخبار آل الرسول، و هو شرح للکافی فی اثنی عشر مجلّدا.

الثالث: ملاذ الأخیار: فی شرح تهذیب الأخبار، خرج منه من أوّله إلی کتاب الصوم و من کتاب الطلاق إلی آخره.

الرابع: شرح الأربعین.

الخامس: الفوائد الطریفه فی شرح الصحیفه، خرج منه إلی آخر الدعاء الرابع.

السادس: الوجیزه فی الرجال.

السابع: رساله الاعتقادات.

الثامن: رساله الأوزان و هی أوّل ما صنّفه.

التاسع: رساله فی الشکوک.

العاشر: المسائل الهندیّه، سألها عنه أخوه المغفور المولی عبد اللّه من هند.

الحادی عشر: الحواشی المتفرّقه علی الکتب الأربعه و غیرها.

الثانی عشر: رساله فی الأذان، ذکرها فی اللؤلؤه.

الثالث عشر: رساله فی بعض الأدعیه الساقطه عن الصحیفه الکامله.

**[ترجمه]

۱. کتاب بحار الانوار در بیست و پنج جلد: - . یا بیست و شش جلد که علتش به زودی می آید. -

اول: کتاب عقل و جهل؛ در فضیلت علم و عالمان و هم صنفان علم، و در آن به مباحثی چون حجیت اخبار و قواعد کلی که از اخبار استخراج شده و مذمت قیاس پرداخته است. در مقدمه اش فصول مفیدی آمده و این کتاب دارای چهل باب است.

دوم: کتاب توحید؛ در صفات و اسماء حسنای الهی، در سی و یک باب که همه «کتاب توحید مفضّل» و «رساله اهلیلجه» در این کتاب آمده است.

سوم: کتاب عدل؛ در مشیت و اراده و قضا و قدر الهی، هدایت و ضلالت و امتحان الهی، طینت و میثاق و توبه و ادله شریعت و مقدمات مرگ و احوال بعد از مرگ. این کتاب دارای پنجاه و نه باب است.

چهارم: کتاب احتجاجات و مناظرات؛ که شامل هشتاد و سه باب است و «کتاب مسائل از علی بن جعفر» در این کتاب آمده است.

پنجم: در حالات انبیاء و داستان آنان؛ که دارای هشتاد و سه باب است.

ششم: در حالات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم و حالات پدران پیامبر؛ در این کتاب به حقیقت معجزه و چگونگی معجزه بودن قرآن و همچنین به شرح حال و ذکر حالات سلمان، ابوذر، عمّار، مقداد و بعضی دیگر از اصحاب پیامبر پرداخته است. این کتاب دارای هفتاد و دو باب است.

هفتم: در مشترکات حالات امامان علیهم السّلام و شرائط امامت؛ در این کتاب به حالات ولادت، آیاتی که در شأن آنها آمده و علوم امامان، فضیلت امامان بر انبیا، ثواب محبتشان و فضیلت فرزندانشان و در پایان کتاب به بعضی از احتجاجات علماء پرداخته است. این کتاب دارای یکصد و پنجاه باب است.

هشتم: در فتنه های بعد از پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم؛ در این کتاب سیره خلفاء و آن چه در روزگار خلفاء اتفاق افتاد و کیفیت جنگ های جمل، صفین و نهروان و غارت های معاویه در اطراف عراق و حالات بعضی از اصحاب امیرالمومنین علیه السّلام و شرح مقداری از اشعار منسوب به امیرالمومنین علیه السّلام و شرح بعضی از کتاب های امیرالمومنین علیه السّلام آمده است. این کتاب دارای شصت و دو باب است.

نهم: در حالات امیرالمومنین علیه السّلام از ولادت تا شهادت؛ در این کتاب حالات حضرت ابوطالب و ایمان او و همچنین حالات تعدادی از اصحاب و روایات وارده بر امامت امامان دوازده گانه علیهم السّلام آمده است. این کتاب دارای یکصد و بیست و هشت باب است.

دهم: در حالات حضرت فاطمه سلام الله علیها و دو امام همام حضرت امام حسن مجتبی و حضرت اباعبدالله الحسین علیهما

السّلام و حالات مختار و خونخواهی او؛ این کتاب دارای پنجاه باب می باشد.

یازدهم: در حالات چهار امام بعد از امام حسین علیه السّلام که عبارتند از امام سجاد، امام باقر، امام صادق و امام کاظم علیهم السّلام و تعدادی از اصحاب و فرزندان این امامان؛ این کتاب دارای چهل و شش باب است.

دوازدهم: در حالات چهار امام قبل از حضرت حجت علیه السّلام که عبارتند از امام رضا، امام محمد تقی، امام علی نقی و امام حسن عسگری علیهم السّلام و ذکر حالات تعدادی از اصحابشان؛ این کتاب دارای سی و نه باب می باشد.

سیزدهم: در حالات حضرت حجت منتظر عجل الله تعالی فرجه الشریف از ولادت تا غیبت؛ علت غیبت، علائم ظهور، ذکر کسانی که به خدمت حضرت مشرف شده اند و اثبات رجعت از دیگر مباحث کتاب است. این کتاب دارای سی و چهار باب می باشد.

چهاردهم: در کتاب «آسمان و جهان» که در این کتاب به مباحث حدوث و جزئیات این دو، ملائکه، جن، انسان، حیوان، عناصر، صید و ذباحه، اطعمه و اشربه و همچنین تمام «کتاب طب النبی» و «کتاب طب الرضا» پرداخته است. این کتاب دارای یکصد و ده باب می باشد.

پانزدهم: در ایمان و کفر؛ این کتاب دارای سه بخش می باشد: ایمان و شرایط آن، صفات مومنان و فضیلتشان و فضیلت شیعه و صفاتشان؛ اخلاق حسنه و نجات بخش؛ و کفر و شعبه های آن و اخلاق زشت. این کتاب دارای یکصد و هشت باب می باشد.

قصد علامه مجلسی (قدس سره) در شروع تالیف بحار الانوار آن بود که ابواب معاشرت را در همین جلد پانزدهم بیاورد. اما وقتی که تالیف کتاب ایمان و کفر را شروع نمود، متوجه شد که «کتاب معاشرت» قابلیت آن را دارد که یک کتاب مستقل قرار بگیرد و لذا از نظر اول برگشت و آن را یک مجلد مستقل قرار داد.

علامه (قدس سره) در اول جلد پانزدهم چنین گوید: «برای ابواب معاشرت و قابلیت آن مجلدی را به تنهایی قرار دادم، هر چند که در فهرست اول این کتاب آن را ذکر کرده ام.» پس ابواب معاشرت بنا بر ترتیب دوم، جزو جلد شانزدهم به شمار می آید و دارای یکصد و نه باب می باشد.

شانزدهم: بنا بر ترتیب اولی در آداب و سنت ها است و همچنین به آداب زندگی و زیبایی های آن شناخته می شود. در این جلد ابواب مختلفی از نظافت، سرمه کشیدن و روغن مالی و همچنین ابواب خانه ها، بیداری، خواب و مسافرت و همه آنهایی که نهی شده و گناهان کبیره و گناهان و حدود آنها آمده است. و مجموع این ابواب را در فهرستش در یکصد و سی و یک باب بسط داده است. و نسخه ای که این جلد از آن به چاپ رسیده، کامل نبوده و ابوابی مثل نواهی و گناهان کبیره و حدود را فقط در حد عنوان، آورده و روایاتش را نیاورده است. و دست اندرکاران چاپ این جلد، عناوین را بدون احادیث آوردند به دلیل آنکه به آن دسترسی نداشتند، لذا این جلد ناقص منتشر گردید.

در این بین علامه رازی - . رجوع کنید به کتاب «الذریعه ۲/۲۳» و جزوه ای که به دستور میرزا محمد تهرانی (قدس سره) در سال ۱۳۴۲ چاپ گردید که در این دو به تفصیل آمده است. - و علامه میرزا محمد تهرانی - . این نسخه همچنین از نظر ابواب ناقص است و چنان چه که علامه رازی و تهرانی گمان می کردند، کامل نیست و با این ابواب جلد شانزدهم تمام نمی شود. مفصل این نسخه که نام برده شد، آن است که بعد از انداختن ۲۱ باب از آن چاپ شد و تفصیل آن چنین است: ۱) باب لباس زیادی، که روایاتش نیامده است؛ ۲) باب نادر، این عنوان هم روایتی در ذیلش نیامده است؛ ۳) باب یکصد و دوازدهم: نهی از لخت شدن در شب؛ ۴) باب یکصد و سیزدهم: رنگ های لباس و نمونه هایی ازآن؛ ۵) باب یکصد و چهاردهم: نهی از زندگی نمودن مانند دشمنان خدا؛ ۶) باب یکصد و پانزدهم: آنچه که از پوست حیوانات پوشیدنش جایز و جایز نیست و همچنین لباس های طلا، نقره، حریرو ابریشم؛ ۷) باب یکصد و شانزدهم: پوشیدن لباس های پنبه، پشم، مو، کرک، خز و کتان؛ ۸) باب یکصد و هفدهم: آداب پوشیدن لباس و در آوردن آن و آنچه که در این دو گفته شده و آنچه که از لباس ها مکروح است و تعریف و تمجید از متواضع بودن و نهی از فخر فروشی؛ ۹) باب یکصد و هجدهم: التقنع و التوشح فوق القمیص؛ ۱۰) باب یکصد و نوزدهم: آداب نگاه در آینه؛ ۱۱) باب یکصد و بیستم: قبا، عبا، عمامه، کمربند و شلوار؛ ۱۲) باب یکصد و بیست و یکم: دعای لباس و نگاه در آینه، مقداری از این باب یا از باب یکصد و هفدهم دو حدیث است که تحت عنوان نهی از تعری در شب و روز چاپ شده است؛ ۱۳) باب یکصد و بیست و دوم: شبیه درآمدن زنان و مردان و بالعکس و همچنین شبیه در آمدن جوانان به پیران و بالعکس؛ ۱۴) باب یکصد و بیست و سوم: نوادر؛ ۱۵) باب یکصد و بیست و چهارم: پوشیدن کفش و نعلین و آداب و رنگ آنها؛ ۱۶) باب یکصد و بیست و پنجم: روغن مالیدن و آداب آن؛ ۱۷) باب یکصد و بیست و ششم: روغن مالی، باب یکصد و بیست و هفتم چاپ شده و مابعد آن افتاده است؛ ۱۸) باب یکصد و بیست و هشتم: آنچه که در آن طلا ـ و نقره به کار رفته مثل آینه، زین، لگام، شمشیر و غیر از اینان؛ ۱۹) باب یکصد و بیست و نهم: فضیلت انگشتر و کیفیت آن؛ ۲۰) باب یکصد و سی ام: نگین و نقش های آن؛ ۲۱) باب یکصد و سی و یکم: انگشتر طلا، نقره، آهن و روی. که از خدا می خواهیم به نسخه کامل و تام آن دست بیابیم. -

به نسخه کاملی دست یافتند که بعد از هر عنوان، همه احادیث آن باب نوشته شده است و این یا نسخه زمان مؤلف و یا نزدیک به آن زمان می باشد و صاحب نسخه از بروز آن به جهت ترس از بین رفتن، جلوگیری نموده و همین مقدار را افتخار محدثان، حاج شیخ عباس قمی (رحمه الله) به خط مبارک نسخه برداری نموده و در کتابش «سفینه البحار» در کلمه «قمر» هنگامی که از «قمار» ذکری به میان آمد، اشاره نمود. - . جلد دوم: ۲۴۴ - و این نسخه در سال ۱۳۶۲ به دستور علامه میرزا محمد تهرانی (قدس سره) در چهل و چهار صفحه چاپ گردید.

هفدهم: در موعظه ها و حکمت ها می باشد؛ این کتاب دارای هفتاد و سه باب می باشد - . علامه نوری بر این مجلد افزوده و نامش را «معالم العبر» نامیده است. این کتاب به همراه المستدرک در سال ۱۲۹۷ در تبریز به چاپ رسیده است. - .

هجدهم: در دو جزء می باشد؛ طهارت در شصت باب و نماز در یکصد و شصت یک باب. در این مجلد تمام «کتاب ازاحهٔ العلهٔ» شاذان بن جبرئیل آمده است.

نوزدهم: در دو جزء می باشد؛ جزء اول در فضیلت، آداب، ثواب و اعجاز قرآن است که با تمام تفسیر نعمانی در یکصد و سی

باب آمده است. جزء دوم در ذکر و انواع آن، آداب دعا و شرایط آن است. در این جزء بعضی از مناجات ها، حرزها، دعاها و صحیفه ادریس در یکصد و سی و یک باب آمده است.

بیستم: در زکات، صدقه، خمس، روزه، اعتکاف و اعمال ماه رمضان می باشد؛ این کتاب دارای یکصد و بیست و دوم باب می باشد.

بیست و یکم: در حج و عمره، حالات مدینه، جهاد و مرزبانی، امر به معروف و نهی از منکر می باشد؛ این کتاب دارای هشتاد و چهار باب می باشد.

بیست و دوم: در زیارات است و دارای شصت و چهار باب می باشد.

بیست و سوم: در عقدها و ایقاعات و دارای یکصد و سی باب می باشد.

بیست و چهارم: در احکام شرعی تا پایان دیات؛ که دارای چهل و هشت باب می باشد.

بیست و پنجم: در اجازات است و در این کتاب تمام «فهرست» شیخ منتجب الدین، منتخبی از کتاب «سلافهٔ العصر»، اوائل کتاب «اجازات» سید بن طاووس، «اجازهٔ الکبیرهٔ» بنی زهره، اجازه شهید اول و دوم و دیگر اجازات آمده است.

۲. مراهٔ العقول فی شرح اخبار آل الرسول؛ این کتاب شرح کافی و دارای دوازده جلد است.

۳. ملاذ الاخیار فی شرح تهذیب الاخبار؛ این کتاب از اول تا کتاب صوم و از کتاب طلاق تا پایان افتادگی دارد.

۴. شرح اربعین.

۵. الفوائد الطریفهٔ فی شرح الصحیفهٔ؛ تا پایان دعای چهارم افتادگی دارد.

۶. الوجیزه فی الرجال.

۷. رسالهٔ الاعتقادات.

۸. رسالهٔ الاوزان؛ این کتاب اولین نوشته علامه بوده است.

۹. رسالهٔ فی الشکوک.

۱۰. المسائل الهندیهٔ؛ سئوالاتی که برادرش مولی عبدالله از هند، از علامه پرسیده است.

۱۱. حواشی متفرقه بر کتب اربعه و دیگر کتب.

۱۲. رسالهٔ فی الاذان؛ نام این کتاب در «اللؤلؤهٔ» آمده است.

۱۳. رسالهٔ فی بعض الادعیهٔ که از صحیفه کامل جا مانده است.

**[ترجمه]

مؤلّفاته بالفارسيه

«۱»- عين الحياه(۱)

«۲»- مشكاه الأنوار مختصر عين الحياه

«۳»- حقّ اليقين و هو آخر تصانيفه (۲)

«۴»- حليه المتّقين (۳)

«۵»- حياه القلوب فى ثلاث مجلّدات «۱» فى أحوال الأنبياء عليهم السّلام «۲» فى أحوال نبيّنا صلّى اللّه عليه و آله «۳» فى الإمامه، لم يخرج

منه إلّا قليل (۴)

«۶»- تحفه الزائر(۵)

«۷»- جلاء العيون (۶)

«۸»- مقباس المصابيح (۷)

«۹»- ربيع الأسابيع (۸)

«۱۰»- زاد المعاد(۹)

«۱۱»- رساله الديات (۱۰)

«۱۲»- رساله فى الشكوك

«۱۳»- رساله فى الأوقات (۱۱)

«۱۴»- رساله فى الرجعه

«۱۵»- رساله فى اختيارات الأيّام و هى غير ما اشتهرت نسبتها إليه

«۱۶»- رساله فى الجنّه و النار(۱۲)

«۱۷»- رساله مناسك الحجّ

«۱۸»- رساله اخری

«۱۹»- مفاتیح الغیب فی الاستخاره

«۲۰»- رساله فی مال الناصب

«۲۱»- رساله فی الکفّارات

«۲۲»- رساله فی آداب الرمی

«۲۳»- رساله فی الزکاه

«۲۴»- رساله فی صلاه اللّیل

«۲۵»- رساله فی آداب الصلاه(۱۳)

«۲۶»- رساله السابقون السابقون

«۲۷»- رساله فی الفرق بین الصفات الذاتیّه و الفعلیّه

«۲۸»- رساله مختصره فی التعقیب

۱- ۱. طبع بایران کرارا منها: سنه ۱۲۹۷ و ۱۲۴۰ و ۱۲۷۳ و فی غیرها.

۲- ۲. طبع بایران کرارا منها: سنه ۱۲۴۱ و ۱۲۵۹ و ۱۲۶۸ و فی غیرها.

۳- ۳. طبع بایران کرارا منها: سنه ۱۳۷۲ و ۱۲۸۷.

۴- ۴. طبع بایران کرارا منها: سنه ۱۲۶۰ و ۱۳۷۴.

۵- ۵. طبع بایران کرارا منها: سنه ۱۲۶۱ و ۱۳۰۰ و ۱۳۱۲ و ۱۳۱۴.

۶- ۶. طبع بایران سنه ۱۳۵۲ و بالنجف سنه ۱۳۵۳.

۷- ۷. طبع بایران سنه ۱۳۱۱.

۸- ۸. طبع بایران.

۹- ۹. طبع کرارا منها سنه ۱۲۷۲ و ۱۲۷۳ و فی غیرها.

۱۰- ۱۰. طبع بنول کشور فی ۱۲۶۲، کما فی الذریعه ج ۶ ص ۲۹۷.

۱۱- ۱۱. قال العلامه الرازیّ: رأیت منه عده نسخ منها فمن مجموعه من رسائله الفارسیه فی کتب سلطان المتکلّمین بطهران« الذریعه ج ۲ ص ۴۸۰».

۱۲- ۱۲. رأیتها ضمن مجموعه من رسائله فی النجف.« الذریعه ج ۵ ص ۱۶۳».

۱۳- ۱۳. توجد فی خزانه کتب الحاجّ علی محمّد النجف آبادی، و الحاجّ شیخ عبّاس القمّیّ، و محمّد علی الخونساری فی النجف الأشرف« الذریعه ج ۱ ص ۲۱».

«۲۹»- فی البداء(۱)

«۳۰»- رساله فی الجبر و التفویض (۲)

«۳۱»- رساله فی النکاح

«۳۲»- رساله صواعق الیهود فی الجزیه و أحکام الدیه

«۳۳»- رساله فی السهام

«۳۴»- رساله فی زیاره أهل القبور

«۳۵»- مناجات نامه

«۳۶»- شرح دعاء الجوشن الکبیر

«۳۷»- إنشاءات کتبها بعد المراجعه من المشهد الغریّ فی الشوق إلیه

«۳۸»- کتاب مشکاه الأنوار فی آداب قراءه القرآن و الدعاء و شروطهما

«۳۹»- ترجمه عهد أمیر المؤمنین علیه السّلام إلی مالک الأشتر

«۴۰»- ترجمه فرحه الغریّ لابن طاوس (۳)

«۴۱»- ترجمه توحید المفضّل (۴)

«۴۲»- ترجمه توحید الرضا علیه السّلام (۵)

«۴۳»- ترجمه حدیث رجاء بن أبی الضحّاک، ألّفهما فی طریق خراسان

«۴۴»- ترجمه زیاره الجامعه

«۴۵»- ترجمه دعاء کمیل

«۴۶»- ترجمه دعاء المباهله

«۴۷»- ترجمه دعاء السمات

«۴۸»- ترجمه دعاء الجوشن الصغیر

«۴۹»- ترجمه حدیث عبد اللّه بن جندب

«۵۰»- ترجمه قصیده دعبل

«۵۱»- ترجمه حدیث ستّه أشیاء لیس للعباد فیها صنع:

المعرفه، و الجهل، و الرضا، و الغضب، و النوم، و الیقظه

«۵۲»- ترجمه الصلاه

«۵۳»- أجوبه المسائل المتفرّقه.

و ینسب إلیه غیر ما تقدّم: کتاب اختیارات الأیّام، و کتاب تذکره الأئمّه، و کتاب صراط النجاه، و کتاب فی تعبیر المنام. و قد یقال: إنّ رسالتی الاختیارات و صراط النجاه و تذکره الأئمّه من مؤلّفات سمیّه المولی محمّد باقر بن محمّد تقیّ اللّاهیجیّ، لکنّ الشاهد علی عدم صحّه نسبه التذکره إلیه أنّ تلمیذه الفاضل الآغا میرزا عبد اللّه الأصفهانیّ قال فی کتابه الریاض فی الفصل الخامس المعدّ لذکر الکتب المجهوله و قد کتب هذا الموضع منه فی حیاه أستاده کما یظهر من مطاوی الفصل ما لفظه: کتاب تذکره الأئمّه فی ذکر الأخبار المرویّه فی بیان تفسیر الآیات المنزله فی شأن أهل البیت علیهم السّلام، من تألیفات

۱- ۱. طبع سنه ۱۲۶۵ مستقلا، و طبع ضمن مجموعه الرسائل السته له بالهند« الذریعه ج ۱ ص ۵۴».
۲- ۲. رأیته ضمن مجموعه من موقوفات الشیخ عبد الحسین الطهرانیّ« الذریعه ج ۴ ب ۹۶».
۳- ۳. قال فی کشف الحجب: ان فیه المعجزات و الغرائب التی ظهرت من مرقد أمیر المؤمنین علیه السلام« الذریعه ج ۳ ص ۱۲۲».
۴- ۴. طبع بایران سنه ۱۲۸۷.
۵- ۵. طبع فی آخر التحفه الرضویه للبسطامی سنه ۱۲۸۸.

بعض أهل عصرنا ممّن كان له ميل إلى التصوّف، و قد ينقل عن صافى المولى محسن الكاشى انتهى.

و ذكر فى الذريعه له رساله اخرى تسمّى بالجنّه و النار و هى شرح للحديثين:

أحدهما فى الوعد، و الآخر فى الوعيد، و يقال لها: شرح حديثى الوعد و الوعيد(۱).

و نسب إليه أيضا ترجمه الباب الحادى عشر(۲).

ثمّ اعلم أنّ جماعه من أعلام العلماء حاولوا ترجمه عدّه من مؤلّفاته و لا بأس بالإشاره إلى بعضها:

«۱»- ترجمه المجلّد الأوّل و الثانى من البحار لبعض الأصحاب، ترجمهما إلى الفارسيّه لبعض أبناء ملوك الهند المعبّر عنه فى الكتاب: بشاهزاده السلطان محمّد بلنداختر، و للمجلّد الأوّل ترجمه اخرى اسمها: عين اليقين، و للمجلّد الثانى ترجمه اخرى اسمها:

جامع المعارف، طبع بإيران (۳).

«۲»- ترجمه السادس من البحار لبعض الأعلام (۴).

«۳»- ترجمه الثامن تسمّى بمجارى الأنوار(۵).

«۴»- ترجمه المجلّد التاسع لآغا رضىّ ابن المولى محمّد نصير ابن المولى عبد اللّه ابن المولى محمّد تقىّ الأصفهانىّ (۶).

«۵»- ترجمه العاشر للمفتى مير محمّد عبّاس التسترىّ اللكهنوئىّ، و ترجمه أيضا ميرزا محمّد علىّ المازندرانىّ، و لهذا المجلّد ترجمه اخرى تسمّى بمحن الأبرار، و ترجمه بلغه اردو(۷).

«۶»- ترجمه الثالث عشر للشيخ محمّد حسن بن محمّد ولىّ الاروميّ، طبع بطهران

۱- ۱. راجع الذريعه ج ۵ ص ۱۶۳.
۲- ۲. الذريعه ج ۴ ص ۸۳.
۳- ۳. راجع الذريعه ج ۳ ص ۱۸ و ج ۴ ص ۸۲.
۴- ۴. الذريعه ج ۳ ص ۱۹.
۵- ۵. الذريعه ج ۳ ص ۲۷.
۶- ۶. الذريعه ج ۴ ص ۸۸.
۷- ۷. راجع الذريعه ج ۳ ص ۲۰ و ج ۴ ص ۱۱۵.

سنه ۱۳۱۹. و ترجمه أيضا ميرزا عليّ أكبر من أهل ارومیّه. و له ترجمه اخری لبعض علماء الهند ألّفه باستدعاء الشاه بیکم زوجه السلطان نصير الدين حيدر. و للعلّامه النوريّ كتاب جنّه المأوى فى الاستدراک علیه (۱).

«۷»- ترجمه الرابع عشر للشيخ محمّد تقيّ المدعوّ بآغا نجفيّ الأصفهانيّ المتوفّی سنه ۱۳۳۴(۲).

«۸»- ترجمه السابع عشر تسمّى بحقائق الأسرار لآغا نجفيّ الأصفهانيّ المذكور، و لشيخنا النوريّ معالم العبر فى الاستدراک علی السابع عشر طبع سنه ۱۲۹۷(۳).

**[ترجمه]۱. عين الحيات - . مكرر در ایران چاپ شده است، از جمله در سال های ۱۲۹۷، ۱۲۴۰ و ۱۲۷۳ و همچنین در غیر ایران منتشر شده است. -

۲. مشكات الانوار؛ خلاصه ای از کتاب عين الحيات

۳. حق اليقين؛ این کتاب آخرین تصنیف علامه است - . مكرر در ایران چاپ شده است، از جمله در سال های ۱۲۴۱، ۱۲۵۹ و ۱۲۶۸ و همچنین در غیر ایران منتشر شده است. -

۴. حليهٔ المتقين - . مكرر در ایران چاپ شده است، از جمله در سال های ۱۳۷۲ و ۱۲۸۷ -

۵. حيات القلوب؛ در سه جلد (۱. در حالات انبياء؛ ۲. در حالات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله؛ ۳. در امامت، که مقدار کمی از آن نوشته شده است) - . مكرر در ایران چاپ شده است، از جمله در سال های ۱۲۶۰ و ۱۲۷۴ -

۶. تحفهٔ الزائر - . مكرر در ایران چاپ شده است، از جمله در سال های ۱۲۶۱ ، ۱۳۰۰ ، ۱۳۱۲و ۱۳۱۴ -

۷. جلاء العيون - . در ایران در سال ۱۳۵۲ و در نجف در سال ۱۳۵۳ چاپ شده است. -

۸. مقباس المصابيح - . در ایران در سال ۱۳۱۱ چاپ شده است. -

۹. ربيع الاسابيع - . در ایران چاپ شده است. -

۱۰. زاد المعاد - . مكرر در ایران چاپ شده است، از جمله در سال های ۱۲۷۲ و ۱۲۷۳ و همچنین در غیر ایران منتشر شده است. -

۱۱. رسالهٔ الديات - . در سال ۱۲۶۲ چاپ شده است. همان گونه که در «الذريعه۶ : ۲۹۷» آمده است. -

۱۲. رساله ای در شکیات نماز

۱۳. رساله ای در اوقات نماز - . علامه رازی می گوید: «تعدادی از نسخه های این کتاب را در مجموعه ای از رساله های فارسی از کتاب های سلطان المتكلمين در تهران دیده ام» (الذريعه ۲ : ۴۸۰) -

۱۴. رساله ای در رجعت

۱۵. رساله ای در اختیارات الایام؛ نسبت این کتاب به علامه مشهور نیست

۱۶. رساله ای در بهشت و جهنم - . این رساله را در ضمن رساله های علامه در نجف دیده ام. (الذریعه ۵ : ۱۶۳) -

۱۷. رساله مناسک حج

۱۸. رساله دیگری در حج

۱۹. مفاتیح الغیب؛ در استخاره

۲۰. رساله در اموال ناصبی

۲۱. رساله ای در کفارات

۲۲. رساله ای در آداب تیراندازی

۲۳. رساله ای در زکات

۲۴. رساله ای در نماز شب

۲۵. رساله ای در آداب نماز - . این رساله در کتابخانه حاج علی محمد نجف آبادی، حاج شیخ عباس قمی و محمد علی خوانساری در نجف موجود است. (الذریعه۱ : ۲۱) -

۲۶. رساله السابقون السابقون

۲۷. رساله ای در فرق بین صفات ذاتی و فعلی

۲۸. رساله ای مختصر در تعقیبات

۲۹. رساله ای در بداء - . در سال ۱۲۶۵ مستقلاً چاپ شد و یک بار هم در ضمن مجموعه رساله های شش گانه علامه در هند چاپ گردید. (الذریعه۱ : ۵۴) -

۳۰. رساله ای در جبر و تفویض - . این رساله را در ضمن مجموعه ای از موقوفات شیخ عبدالحسین تهرانی دیده ام. (الذریعه ۴: ۹۶) -

۳۱. رساله ای در نکاح

۳۲. رساله صواعق الیهود؛ در آداب و احکام جزیه و دیه می باشد

۳۳. رساله ای در سهم ها

۳۴. رساله ای در زیارت اهل قبور

۳۵. مناجات نامه

۳۶. شرح دعای جوشن کبیر

۳۷. انشائات؛ این را بعد از مراجعت از نجف و در اشتیاق بدانجا نوشته است

۳۸. کتاب مشکات الانوار در آداب قرائت قرآن و دعا و شرائط آن

۳۹. ترجمه عهدنامه امیرالمومنین علیه السّلام به مالک اشتر

۴۰. ترجمه «فرحة الغری» از ابن طاووس - . در کشف الحجب آمده است : «در این کتاب معجزات و غرائبی که از مقبره امیرالمومنین علیه السّلام ظاهر شده، می باشد.» (الذریعه ۳ : ۱۲۲) -

۴۱. ترجمه توحید مفضّل - . در ایران به سال ۱۲۸۷ چاپ شده است. -

۴۲. ترجمه توحید الرضا علیه السّلام - . در پایان کتاب تحفه رضویه بسطامی در سال ۱۲۸۸ چاپ شده است. -

۴۳. ترجمه حدیث رجاء بن ابی الضحاک؛ این دو کتاب آخر را در راه خراسان تالیف کرده است

۴۴. ترجمه زیارت جامعه

۴۵. ترجمه دعای کمیل

۴۶. ترجمه دعای مباهله

۴۷. ترجمه دعای سمات

۴۸. ترجمه دعای جوشن صغیر

۴۹. ترجمه حدیث عبدالله بن جندب

۵۰. ترجمه قصیده دعبل

۵۱. ترجمه روایتی که شش چیز است که دست انسان در پیدایش آن دخالتی ندارد و آنها عبارتند از: خداشناسی، جهل، رضا، غضب، خواب و بیدار

۵۲. ترجمه نماز

۵۳. جواب به مسائل متفرقه

همچنین آثاری غیر از آنچه که گذشت را نسبت به علامه می دهند: کتاب اختیارات الایام، کتاب تذکرهٔ الائمه، کتاب صراط النجات، کتابی در تعبیر خواب.

گفته می شود که این رساله های «اختیارات» و «صراط النجات» و «تذکرهٔ الائمهٔ» از تالیفات مولی محمد باقر بن محمد تقی لاهیجی است، اما شاهدی که بر صحیح نبودن انتساب تذکره به او وجود دارد، این است که شاگرد فاضل علامه آغا میرزا عبدالله اصفهانی در کتاب «ریاض» در فصل پنجم، آن را در شمار کتاب های مجهول آورده و این را در زمان حیات استادش نوشته است، چنان چه از همین فصول بر می آید و عبارتش چنین است: «کتاب تذکرهٔ الائمهٔ که در ذکر روایاتی است که در تفسیر آیات نازل شده، در شأن اهل بیت علیهم السّلام آمده است، از تالیفات بعض معاصرین ماست که تمایل به تصوف داشت و این از «صافی» مولی محسن کاشی نقل شد.»

در الذریعه برای علامه رساله دیگری ذکر نموده که «بهشت و جهنم» نامیده می شود و این شرح دو حدیث است؛ یک حدیث در وعد و دیگری در وعید، به این رساله «حدیث وعد و وعید» هم می گویند. - . رجوع کنید به الذریعه ۵ : ۱۶۳ -

همچنین ترجمه باب حادی عشر را هم به علامه نسبت داده اند. - . الذریعه ۴ : ۸۳ -

سپس بدان که جماعتی از بزرگان علماء ترجمه تعدادی از تالیفات علامه را انجام داده اند که به بعضی از آنها اشاره می کنیم:

۱. ترجمه جلد اول و دوم بحار از بعضی از اصحاب؛ ترجمه این دو جلد به فارسی از بعضی از پسران پادشاهان هند بود که در کتاب از آنها به شاهزاده محمد بلند اختر تعبیر شده است. جلد اول ترجمه دیگری هم داشت که اسم آن «عین الیقین» و ترجمه دیگری برای جلد دوم بود به نام «جامع المعارف» که در ایران چاپ شده است. - . رجوع کنید به الذریعه ۳ : ۱۸، ۴ : ۸۲ -

۲. ترجمه جلد ششم بحار از بعضی از بزرگان - . الذریعه ۳ : ۱۹ -

۳. ترجمه جلد هشتم بحار به نام «مجاری الانوار» - . الذریعه ۳ : ۲۷ -

۴. ترجمه جلد نهم بحار از آغا رضی بن مولی محمد نصیر بن مولی عبدالله بن مولی محمد تقی اصفهانی - . الذریعه ۴ : ۸۸ -

۵. ترجمه جلد دهم از مفتی میر محمد عباس تستری لکهنوئی و همچنین ترجمه میرزا محمد علی مازندرانی. برای این جلد

ترجمه دیگری به نام «محن الابرار» است و به اردو هم ترجمه شده است. - . رجوع کنید به الذریعه ۳ : ۲۰، ۴ : ۱۱۵ -

۶. ترجمه جلد سیزدهم از شیخ محمد حسن بن محمد ولی ارومی که در تهران به سال ۱۳۱۹ چاپ شده است. و همچنین این جلد ترجمه دیگری از میرزا علی اکبر از اهالی ارومیه دارد. و ترجمه دیگری هم از بعضی علمای هند هست که آن به خواهش شاه بیگم همسر سلطان نصیرالدین حیدر تالیف شده است و علامه نوری در «جنةالمأوی» بر آن استدارکی دارد. - . الذریعه ۳ : ۲۱، ۴ : ۹۲ -

۷. ترجمه جلد چهاردهم از شیخ محمد تقی معروف به آغا نجفی اصفهانی متوفی سال ۱۳۳۴ می باشد. - . الذریعه ۳ : ۲۲ -

۸. ترجمه جلد هفدهم به نام «حقائق الاسرار» از آغا نجفی اصفهانی (در قبل ذکر شد) است و شیخ ما نوری کتاب «معالم العبر» دارد که استدراکی از جلد هفدهم می باشد و در سال ۱۲۹۷ چاپ شده است. - . الذریعه ۳ : ۲۴ جلد ۷ -

**[ترجمه]

۱- ۱. الذریعه ج ۳ ص ۲۱ و ج ۴ ب ۹۲.

۲- ۲. الذریعه ج ۳ ص ۲۲.

۳- ۳. الذریعه ج ۳ ص ۲۴ و ج ۷ ص.

مختصرات بحار الأنوار

و تصدّى عدّه من العلماء باختصار بحار الأنوار إليك جمله من تلكم المقتنيات:

«۱»- جامع الأنوار فى مختصر سابع البحار لآغا نجفىّ المذكور(۱).

«۲»- مختصر السابع لآغا رضىّ ابن المولى محمّد نصير المتقدّم ذكره (۲).

«۳»- جوامع الحقوق فى انتخاب المجلّد السادس عشر لآغا نجفىّ المذكور(۳).

«۴»- درر البحار تأليف المولى محمّد بن محمّد بن المرتضى الشهير بنور الدين ابن أخى المحدّث الحكيم المولى محسن الكاشانىّ، أسقط المكرّرات و الأسانيد، و اقتصر من الكتب و الروايات على أصحّها و أوثقها، اختصر جمله من مجلّداته، و بعضها مطبوع (۴).

«۵»- مختصر المزار لبعض فضلاء استرآباد(۵).

«۶»- الشافى، الجامع بين البحار و الوافى (۶)

للمولى محمّد رضا ابن المولى عبد المطّلب التبريزىّ، جمع بينهما مع حذف المكرّرات و البيانات، خرج منه سبع مجلّدات ضخام (۷).

۱- ۴. الذريعه ج ۵ ص.

۲- ۵. راجع الفيض القدسى.

۳- ۶. الذريعه ج ۵ ص ۱۴۹.

۴- ۷. راجع الفيض القدسى و الذريعه ج ۳ ص ۱۶.

۵- ۸. الفيض القدسى و الذريعه ج ۳ ص ۱۱.

۶- ۹. و يقال له أيضا: الشفا فى أخبار آل المصطفى.

۷- ۱۰. الفيض القدسى، و الذريعه ج ۳ ص ۲۷.

«۷»- مستدرک الوافی الّذی هو تلخیص للبحار.

«۸»- ملخّص الربع الأخیر من کتاب الصلاه منه.

«۹»- المنتخب من جمیع البحار و غیرها ممّا یوجد ذکره فی الذریعه ج ۳ ص ۲۷.

و استدرک علیه جماعه اخری، منهم:

«۱»- الشیخ العلّامه میرزا محمّد العسکریّ الطهرانیّ، استدرک علی جمیع مجلّداته (۱).

«۲»- العلّامه النوریّ، له جنّه المأوی فی الاستدراک علی المجلّد الثالث عشر، و معالم العبر فی استدراک السابع عشر(۲).

و له فهارس وضعها عدّه من العلماء، منها:

«۱»- سفینه البحار و هو فهرس عامّ لجمیع الکتاب علی ترتیب حروف الهجا للشیخ المحدّث الصالح عبّاس بن محمّد رضا القمّیّ المتوفّی فی ۲۳ ذی الحجّه ۱۳۵۹(۳).

«۲»- مفتاح الأبواب فهرس لأبوابه طبع بطهران سنه ۱۳۵۲.

«۳»- فهرس أحادیثه مع تعیین محالّها فی الکتب المأخوذ عنها.

«۴»- فهرس الکتب الّتی هی مآخذ البحار مفصّلا، و کأنّه شرح للفصل الأوّل من مقدّمه البحار.

«۵»- فهرس جمله من مطالبه.

«۶»- مصابیح الأنوار فی فهرس أبوابه لتسهیل استدراکها(۴).

هذا کلّه ممّا یتعلّق بکتابه القیّم «بحار الأنوار» و أمّا ما یتعلّق بسائر کتبه من تراجمها و شروحها فقد ترجم کثیر منها، نشیر إلی بعضها:

«۱»- ترجمه الاعتقادات إلی الفارسیّه لبعض الأصحاب.

۱- ۱. راجع الذریعه ج ۱ ص ۱۲۹ و ج ۳ ص ۲۷.

۲- ۲. طبع فی آخر السابع عشر، و طبع جنه المأوی فی آخر الثالث عشر.

۳- ۳. طبع فی النجف الأشرف سنه ۱۳۵۵.

۴- ۴. راجع الذریعه ج ۳ ص ۲۷.

«۲»- ترجمته أيضا للمولى محمّد كاظم بن محمّد شفيع الهزار جريبىّ (۱).

«۳»- ترجمته بلغه اردو للمولى عابد حسين الهندىّ طبع بالهند(۲).

«۴»- ترجمه جلاء العيون بلغه اردو، طبع بالهند للسيّد محمّد باقر الهندىّ المعاصر.

«۵»- ترجمته بالعربيّه للسيّد عبد اللّه بن محمّد رضا الشبّر المتوفّى سنه ۱۲۴۲.

۶ و ۷- مختصره فى عشره آلاف بيت يسمّى منتخب الجلاء، و مختصر آخر فى خمسه آلاف، كلاهما للسيّد عبد اللّه شبّر المذكور(۳).

«۸»- ترجمه تحفه الزائر بالعربيّه للسيّد عبد اللّه شبّر(۴).

«۹»- ترجمه حقّ اليقين بلغه اردو للسيّد محمّد باقر الهندىّ المتقدّم (۵).

«۱۰»- ترجمته بالعربيّه للسيّد عبد اللّه شبّر(۶).

«۱۱»- ترجمته أيضا بالعربيّه، عرّبه المولى محمّد مقيم بن درويش محمّد الخزاعىّ، أسماه ترجمه شهاده الخصوم (۷).

«۱۲»- الجواب عن اعتراض بعض العامّه على مباحث إمامه حقّ اليقين، للسيّد أحمد الأصفهانىّ الخاتون آبادىّ المتوفّى سنه ۱۱۶۱(۸).

«۱۳»- ترجمه حليه المتّقين بلغه اردو، للسيّد مقبول أحمد الدهلوىّ المعاصر أسماه تهذيب الإسلام (۹).

«۱۴»- ترجمته بالعربيّه(۱۰).

«۱۵»- ترجمه عين الحياه بلغه اردو للسيّد محمّد باقر المتقدّم ذكره.

«۱۶»- ترجمته بالعربيّه لبعض الأصحاب (۱۱).

۱- ۱. الذريعه ج ۴ ص ۷۹.

۲- ۲. الذريعه ج ۴ ص ۷۹.

۳- ۳. الذريعه ج ۵ ص ۱۲۵.

۴- ۴. الذريعه ج ۳ ص ۴۳۸.

۵- ۵. الذريعه ج ۴ ص ۹۸.

۶- ۶. الفیض القدسی، و الذریعه ج ۷ ص ۴۱.

۷- ۷. الذریعه ج ۴ ص ۱۱۰.

۸- ۸. الفیض القدسی، و الذریعه ج ۵ ص ۱۷۴.

۹- ۹. الذریعه ج ۳ ص ۵۰۸.

۱۰- ۱۰. الذریعه ج ۷ ص ۸۳.

۱۱- ۱۱. الذریعه ج ۴ ص ۱۲۰.

**[ترجمه] عده ای از علماء مسئولیت تلخیص بحار الانوار را داشته اند، که تعدادی از آنان چنین می باشند:

۱. «جامع الانوار» در مختصری از جلد هفتم بحار از آغا نجفی (در قبل ذکر شد) - . الذریعه جلد ۵ -

۲. مختصری از جلد هفتم بحار از آغا رضی بن مولی محمد نصیر (ذکرش قبلاً گذشت) - . رجوع کنید به فیض قدسی -

۳. «جوامع الحقوق» منتخبی از جلد شانزدهم بحار از آغا نجفی(در قبل ذکر شد) - . الذریعه ۵/۱۴۹ -

۴. «درر البحار» تالیف مولی محمد بن محمد بن مرتضی معروف به نورالدین برادر زاده محدث و حکیم ملا محسن کاشانی. در این کتاب تکراری ها و سندها را حذف و به کتاب ها و روایات صحیح و موثق بسنده کرده و تعدادی از مجلدات را خلاصه کرده که بعضی از آن چاپ شده است. - . رجوع کنید به فیض قدسی و الذریعه ۳/۱۶ -

۵. «مختصر المزار» از یکی از از فضلای استرآباد - . فیض قدسی و الذریعه ۳/۱۱ -

۶. «الشافی» جمع بین بحار و وافی - . به این کتاب «الشفا فی اخبار آل المصطفی» هم می گویند -

کرده؛ از مولی محمد رضا بن مولی عبدالمطلب تبریزی می باشد. او بین آن دو جمع کرده و تکراری ها و بیانات را حذف نموده است. نتیجه آن هفت جلد ضخیم می باشد. - . فیض قدسی و الذریعه ۳/۲۷ -

۷. «مستدرک الوافی»، خلاصه ای از کتاب بحار می باشد.

۸. خلاصه ای از یک چهارم پایانی کتاب الصلاه از بحار

۹. منتخبی از همه بحار و غیر از بحار که ذکری از آن در الذریعه ۳/۲۷ شده است.

جمعی هم استدراکی از بحار داشتند که از آنها عبارتند از:

۱. شیخ علامه میرزا محمد عسگری تهرانی؛ که استدراکی از همه مجلدات داشته است. - . رجوع کنید به الذریعه ۱/۱۲۹، ۳/۲۷ -

۲. علامه نوری؛ از او «جنۀ المأوی» در استدراک جلد سیزدهم و «معالم العبر» در استدراک جلد هفدهم می باشد. - . «معالم العبر» در پایان جلد هفدهم و «جنه الماوی» در پایان جلد سیزهم بحار الانوار چاپ شده است. -

برای بحارالانوار فهرست هایی توسط عده ای از علما نوشته شده که عبارتند از:

۱. «سفینۀ البحار»؛ فهرست عامی از همه بحار که بنا بر ترتیب حروف الفبا، از شیخ محدث و صالح، عباس بن محمد رضا قمی، متوفا در بیست و سوم ذی حجه ۱۳۵۹ می باشد. - . در سال ۱۳۵۵ در نحف اشرف به چاپ رسیده است -

۲. «مفتاح الابواب» فهرستی از ابواب بحار که در تهران به سال ۱۳۵۲ چاپ گردید.

۳. فهرست احادیث بحار با معین کردن کتابی که حدیث از آن گرفته شده است.

۴. فهرست تفصیلی کتاب هایی که به عنوان مأخذ بحار شناخته می شود، کانّ شرح فصل اول از مقدمه بحار می باشد.

۵. فهرست مقداری از مطالب بحار.

۶. «مصابیح الانوار» در فهرست ابواب بحار برای استدراک آسان آن.

تمام آنچه که گذشت، به کتاب گرانقدر «بحارالانوار» تعلق داشت، و امّا آنچه که به دیگر کتب علامه مجلسی از ترجمه ها و شرح ها مربوط است و بسیاری از آنها نیز ترجمه شده است که به تعدادی ازآنان اشاره می کنیم:

۱. ترجمه اعتقادات به فارسی از بعضی از اصحاب

۲. ترجمه اعتقادات از مولی محمد کاظم بن محمد شفیع هزار جریبی - . الذریعه ۴/۷۹ -

۳. ترجمه اعتقادات به اردو، از مولی عابد حسین هندی که در هند چاپ شده است. - . الذریعه ۴/۷۹ -

۴. ترجمه جلاء العیون به اردو که در هند چاپ شده است، از سید محمد باقر هندی (معاصر)

۵. ترجمه جلاء العیون به عربی، از سید عبدالله بن محمد رضا شبّر متوفای سال ۱۲۴۲

۶ و ۷. خلاصه ای در ده هزار بیت به نام «منتخب الجلاء» و مختصر دیگری در پنج هزار بیت که هردو از سید عبدالله شبّر (در فوق ذکر شد) می باشد. - . الذریعه ۵/۱۲۵ -

۸. ترجمه تحفهٔ الزائر به عربی از سید عبدالله شبّر - . الذریعه۳/۴۸۳ -

۹. ترجمه حق الیقین به اردو از سید محمد باقر هندی (ذکرش در قبل گذشت) - . الذریعه ۴/۹۸ -

۱۰. ترجمه حق الیقین به عربی از سید عبدالله شبّر - . فیض قدسی، الذریعه ۷/۴۱ -

۱۱. ترجمه دیگر حق الیقین به عربی که مولی محمد مقیم بن درویش محمد خزاعی آن را به عربی برگردانده و نامش را ترجمه «شهاده الخصوم» گذاشت. - . الذریعه ۴/۱۱۰ -

۱۲. جواب به اعتراض تعدادی از اهل سنت به مباحث امامت در کتاب حق الیقین، از سید احمد اصفهانی خاتون آبادی متوفای سال ۱۱۶۱ - . فیض قدسی، الذریعه ۵/۱۷۴ -

۱۳. ترجمه حلیـهٔ المتقین به اردو از سـید مقبول احمـد دهلوی (معاصـر) که نامش را «تهذیب الاسـلام» نهاده است. - . الذریعه - ۳/۵۰۸

۱۴. ترجمه حلیهٔ المتقین به عربی - . الذریعه ۷/۸۳ -

۱۵. ترجمه عین الحیات به اردو از سید محمد باقر (که ذکرش گذشت)

۱۶. ترجمه عین الحیات به عربی از بعضی از اصحاب - . الذریعه ۴/۱۲۰ -

**[ترجمه]

أساتذته و مشايخه

تتلمذ على عدّه من حمله العلم و الأدب و الفقه و الدرايه و روى عنهم، منهم:

«۱»- الشيخ العالم الفاضل القاضى أبو الشرف الأصفهانىّ. قال فى أمل الآمل ص ۷۴:

كان عالما فاضلا، نروى عن مولانا محمّد باقر المجلسىّ (۱) عنه.

«۲»- العالم النحرير الفقيه أبو الحسن المولى حسنعلىّ التسترىّ ابن عبد اللّه الأصفهانىّ الفاضل الكامل الفقيه المعروف فى عصر السلطان صفىّ الصفوىّ، و الشاه عبّاس الثانى، مؤلّف كتاب التبيان فى الفقه، و رساله فى حرمه صلاه الجمعه فى الغيبه، المتوفّى سنه ۱۰۷۵ ذكر فى تاريخ وفاته هذا المصرع: «علم علم بر زمين افتاد»(۲).

«۳»- العالم الفاضل الجليل النبيل القاضى أمير حسين، كذا وصفه فى رياض العلماء و قال: هو من مشايخ الأستاد الاستناد(۳).

«۴»- العالم المتبحّر الجليل المولى خليل بن الغازىّ القزوينىّ، المتولّد سنه ۱۰۰۱ و المتوفّى سنه ۱۰۸۹، شارح كتاب الكافى (۴).

«۵»- الفاضل الصالح ابن عمّه والده الشيخ عبد اللّه ابن الشيخ جابر العاملىّ، قال فى أمل الآمل (۵):

كان فاضلا عالما عابدا فقيها(۶).

۱- ۱. المستدرك ج ۳ ص ۲۱۳، و تأمل فى ذلك و نقل عن صاحب الرياض: ان أستاده المجلسىّ يروى عن والده عنه كما صرّح صاحب الامل فى الفائده الخامسه من كتابه الوسائل بذلك.

۲- ۲. المستدرك ج ۳ ص ۲۱۳ و يوجد ترجمته فى ص ۳۹ من أمل الآمل و قال: نروى عن مولانا محمّد باقر المجلسىّ عنه، و ذكر عن سلافه العصر أنّه توفّى سنه ۱۰۲۹، و أورد صاحب الرياض ذلك فى كتابه و لم يتعرض عليه.

۳- ۳. المستدرك ج ۳ ص ۳۱۲.

۴- ۴. المستدرك ج ۳ ص ۲۱۳ و يوجد ترجمته مع التبجيل و الاطراء فى ص ۴۴ من أمل الآمل و فى جامع الرواه ج ۱ ص ۲۹۸.

۵- ۵. أمل الآمل ص ۲۰، و فيه: يروى عن تلامذه الشيخ علىّ بن عبد العالى العاملى الكركى.

۶- ۶. المستدرك ج ۳ ص ۴۱۶.

«۶»- السیّد الجلیل الشریف الأمیر شرف الدین علیّ بن حجّه اللّه بن شرف الدین الطباطبائیّ الشولستانیّ، مؤلّف کتاب توضیح المقال فی شرح الاثنی عشریّه فی الصلاه لصاحب المعالم، المتوفّی سنه ۱۰۶۰(۱) المجاور بالمشهد المقدّس الغرویّ حیّا و میّتا(۲).

«۷»- السیّد الأمجد السیّد نور الدین علیّ بن علیّ بن الحسین بن أبی الحسن الحسینیّ الموسویّ العاملیّ، المجاور لبیت الحرام حیّا و میّتا، طیّب اللّه تربته، أجاز له بالمراسله مع الشیخ الثقه علیّ بن السندیّ البحرانیّ،(۳) ولد سنه ۹۷۰، و توفّی سنه ۱۰۶۸ له شرح المختصر النافع، و الفوائد المکّیه، و شرح الاثنی عشریّه للشیخ البهائی و غیرها.

«۸»- الشیخ الجلیل النبیل الشیخ علیّ ابن العالم النحریر الشیخ محمّد ابن المحقّق البصیر الشیخ حسن ابن الشهید الثانی، صاحب التصانیف الرائقه کشرح الکافی، و الدرّ المنثور و غیرها ولد سنه ۱۰۱۳ أو ۱۴ و توفّی سنه ۱۱۰۳ و قد بلغ التسعین (۴).

«۹»- الفاضل النحریر و المتبحّر الجلیل السیّد علی خان ابن السیّد نظام الدین أحمد بن محمّد معصوم الحسینیّ الشیرازیّ المدنیّ، شارح الصحیفه و الصمدیّه، و صاحب کتاب سلافه العصر و درجات الرفیعه فی طبقات الإمامیّه و أنوار الربیع فی أنواع البدیع و غیرها من التصانیف الرائقه، المتولّد سنه ۱۰۵۷، و المتوفّی سنه ۱۱۲۰(۵).

«۱۰»- السیّد الفاضل الأجلّ الأکمل الأمیر فیض اللّه ابن السیّد غیاث الدین محمّد الطباطبائیّ القهبائیّ (۶)

الّذی یروی عن السیّد الجلیل السیّد حسین الکرکیّ المفتی.

«۱۱»- والده المعظّم البحر الخضم، وحید عصره، فرید دهره، محمّد تقیّ المجلسی (۷).

۱- ۱. المستدرک ج ۳ ص ۴۰۹، و فی ص ۵۵ من امل الامل: شرف الدین الحسینی الشولستانی کان عالما فاضلا محققا شاعرا أدیبا نروی عن مولانا محمّد باقر المجلسیّ عنه.

۲- ۲. إجازه المجلسیّ للاردبیلی راجع جامع الرواه ج ۲ ص ۵۵۱.

۳- ۳. اجازه المجلسیّ للاردبیلی راجع جامع الرواه ج ۲ ص ۵۵۱، و له ترجمه مع الاکبار و التبجیل و الثناء فی أمل الآمل ص ۲۱، و فی المستدرک ج ۳ ص ۳۸۹، و فی السلافه.

۴- ۴. راجع الفیض القدسی و المستدرک ج ۳ ص ۴۰۹، و امل الامل ص ۲۲.

۵- ۵. راجع خاتمه المستدرک ص ۳۸۶ و ۴۰۹، و امل الامل ص ۵۱.

۶- ۶. خاتمه المستدرک ص ۴۱۲.

۷- ۷. سیأتی ترجمته مفصلا.

«۱۲»- شیخ المحدّثین محمّد بن الحسن الحرّ العاملیّ صاحب کتاب الوسائل (۱).

«۱۳»- سیّد الحکماء و المتألّهین، النحریر الأفخم آغا میرزا رفیع الدین محمّد بن حیدر الحسینیّ الحسنیّ الطباطبائیّ النائینیّ صاحب الرسائل و الحواشی الکثیره الّتی منها حواشیه علی الکافی، و صرّح المولی الأردبیلیّ فی جامع الرواه(۲) بأنّه کان أفضل عصره، توفّی سنه ۱۰۹۹(۳)

«۱۴»- السیّد السند، المحدّث النحریر، السیّد محمّد المشتهر بسیّد میرزا الجزائریّ ابن شرف الدین علیّ بن نعمه اللّه الموسویّ، صاحب جوامع الکلم فی الحدیث. قال فی أمل الآمل ص ۶۴: کان من فضلاء المعاصرین، عالما فقیها محدّثا حافظا عابدا، من تلامذه الشیخ محمّد بن خاتون العاملیّ ساکن حیدرآباد، نروی عنه (۴).

«۱۵»- العالم الفاضل الصالح، المولی محمّد شریف بن شمس الدین محمّد الرویدشتیّ الأصفهانیّ (۵).

«۱۶»- العالم العلّام، و المولی المعظّم القمقام، فخر المحقّقین، الزاهد المجاهد، المولی محمّد صالح ابن المولی أحمد السرویّ الطبرسیّ، المدقّق المحقّق، الجامع الماهر

۱- ۱. المستدرک ج ۳ ص ۳۹۰ و ۴۰۹. أمل الآمل ص ۶۰ فی ترجمه المجلسیّ. و فی خاتمه الوسائل فی الفائده الخامسه قال: هو آخر من أجازنی و أجزت له.

۲- ۲. ج ۱ ص ۳۲۱ وصفه فیه بقوله: فرید عصره، وحید دهره، قدوه المحققین، سید الحکماء و المتألهین، برهان أعاظم المتکلّمین، و أمره فی جلاله قدره و عظم شأنه و سمو رتبته و تبحره فی العلوم العقلیّه و دقه نظره و اصابه رأیه و حدسه و ثقته و أمانته و عدالته أشهر من أن یذکر ا ه. ثمّ ذکر مصنّفاته و أرخ عام وفاته سنه ۱۰۷۹ فی شهر شوال. و قال صاحب الروضات: توفی بأصبهان فی سابع شوال سنه ثمانین. و قیل اثنتین و ثمانین بعد الألف من الهجره و هو فی سن خمس و ثمانین سنه.

۳- ۳. المستدرک ج ۳ ص ۴۰۹.

۴- ۴. المستدرک ج ۳ ص ۴۰۹.

۵- ۵. المستدرک ج ۳ ص ۴۰۹ و فیه: هو والد العالمه المحدثه حمیده، ثمّ ذکر من ریاض العلماء ترجمتها مشفوعا بالثناء الجمیل و الاکبار، و قال: لها حواشی و تدقیقات علی کتب الحدیث کالاستبصار تدل علی غایه فهمها و دقتها و اطلاعها و خاصّه فیما یتعلق بالرجال، توفیت سنه ۱۰۸۷.

فى المعقول و المنقول، الناقد فى أخبار آل الرسول عليهم السّلام، شارح الكافى، المتوفّى سنه ۱۰۸۱(۱).

«۱۷»- العالم الجليل النبيل، عين الطائفه و وجهها، المولى محمّد طاهر بن محمّد حسين الشيرازىّ النجفىّ القمّىّ، صاحب المؤلّفات الرشيقه النافعه كشرحه على التهذيب، و حكمه العارفين، و الأربعين فى الإمامه، و تحفه الأخبار بالفارسيّه فى فضائح الصوفيّه و غيرها، المتوفّى سنه ۱۰۹۸(۲).

«۱۸»- السيّد الخبير الفاضل الأمير محمّد قاسم ابن الأمير محمّد الطباطبائىّ القهبائىّ (۳).

«۱۹»- المحدّث العلّامه، العالم الفاضل، الفقيه الشهيد بالحرم الإلهى فى سنه ۱۰۸۸ السيّد محمّد مؤمن بن دوست محمّد الحسينىّ الأسترآبادىّ المجاور بمكّه المعظّمه صهر المحدّث الأسترآبادىّ، له كتاب الرجعه(۴).

«۲۰»- العالم الفاضل المتبحّر المحدّث العارف الحكيم المولى محمّد بن الشاه مرتضى ابن الشاه محمود المدعوّ بمحسن المشتهر بالفيض الكاشانىّ، صاحب الوافى و الصافى و المفاتيح و غيرها، المتوفّى سنه ۱۰۹۱ عن ۸۴(۵).

«۲۱»- العالم الصالح الفاضل المولى محمّد محسن بن محمّد مؤمن الأسترآبادىّ (۶).

ص: ۵۵

۱- ۱. المستدرك ج ۳ ص ۴۱۲ ترجمه الشيخ الحرّ فى ص ۶۴ من أمل الآمل، و أرّخ المولى الأردبيلىّ عام وفاته ۱۰۸۶ و بالغ فى مدحه و الثناء عليه. راجع جامع الرواه ج ۲ ص ۱۳۱.

۲- ۲. المستدرك ج ۳ ص ۴۰۹، و أورد أسماء مؤلّفاته فى فيض القدسى، و اطراه الشيخ الحرفى ص ۶۴ من أمل الآمل و بالغ فى توثيقه و اكباره كالمولى الأردبيلىّ فى رجاله راجع جامع الرواه ج ۲ ص ۱۳۳.

۳- ۳. المستدرك ج ۳ ص ۴۰۹، اجازه المجلسىّ للاردبيلى. راجع جامع الرواه ج ۲ ص ۵۵۰.

۴- ۴. المستدرك ج ۳ ص ۳۸۸ و ۴۱۰ و يوجد ترجمته فى ص ۶۷ من أمل الآمل.

۵- ۵. المستدرك ج ۲ ص ۴۲۱، و ترجمه الشيخ الحرفى ص ۶۸ من أمل الآمل.

۶- ۶. المستدرك ج ۳ ص ۴۰۹. اقول: يوجد ذكر عده منهم فى الفائده الخامسه من آخر الوسائل و فى جامع الرواه ج ۲ ص ۵۵۰.

**[ترجمه]علامه مجلسی در نزد عده بسیاری از حاملان علم، ادب، فقه و درایت شاگردی کرده و از آنها روایت نقل نموده که از جمله آنها عبارتند از:

۱. شیخ عالم و فاضل قاضی ابوشریف اصفهانی؛ در کتاب «امل الآمل» صفحه ۷۴ آمده است: او عالم و فاضل بود که مولانا محمد باقر مجلسی - . المستدرک ۳/۲۰۳، در این نکته تامل کنید. نقلی از صاحب ریاض است که: «استادش مجلسی از پدرش روایت کرده است.» همان طور که صاحب «الامل» در فائده پنجم کتاب وسائل به این نکته تصریح کرده است. - از او روایت نقل نموده است.

۲. عالم حاذق و فقیه، ابوالحسن مولی حسنعلی تستری فرزند عبدالله اصفهانی؛ فاضل و کامل و فقیه مشهور در عصر سلطان صفی صفوی و شاه عباس دوم، مؤلف کتاب «التبیان فی الفقه» و رساله ای در حرمت نماز جمعه در عصر غیبت، متوفای سال ۱۰۷۵ که در تاریخ وفاتش این مصرع ذکر شده است: «علم علم بر زمین افتاد.» - . المستدرک ۳/۲۱۳ و ترجمه ای از او در کتاب امل الآمل: ۳۹ آمده که می گوید: «مولانا محمد باقر مجلسی روایت از او نقل می کند.» همچنین از کتاب «سلافة العصر» ذکر شده که او متوفای سال ۱۰۲۹ است. این مطلب را صاحب ریاض در کتابش آورده و اعتراضی به آن نکرده است. -

۳. عالم فاضل و جلیل بزرگوار قاضی امیر حسین؛ وصف او در «ریاض العلما» آمده و می گوید: «او از مشایخ و استاد سند ما می باشد.» - . المستدرک ۳/۳۱۲ -

۴. عالم حاذق و جلیل مولی خلیل بن غازی قزوینی؛ متولد سال ۱۰۰۱ و متوفای سال ۱۰۸۹ که شارح کتاب «کافی» است. - . المستدرک ۳/۲۱۳، شرح حالی از او با بزرگی و احترام در امل الآمل: ۴۴ و در جامع الروات ۱/۲۹۸ آمده است. -

۵. فاضل صالح، پسر عمه پدر علامه، شیخ عبدالله بن شیخ جابر عاملی؛ در امل الآمل - . امل الآمل:۲۰ و در آن آمده است: «از شاگردان شیخ علی بن عبدالعالی عاملی کرکی روایت می کند.» -

آمده: فاضل، عالم، عابد و فقیه بود. - . المستدرک ۳/۴۱۶ -

۶. سید جلیل و شریف امیر شرف الدین علی بن حجت الله بن شرف الدین طباطبایی شولستانی؛ مؤلف کتاب «توضیح المقال» در شرح «اثنی عشریة فی الصلاه» از صاحب معالم، متوفای سال ۱۰۶۰ - . المستدرک ۳/۴۰۹، در کتاب امل الآمل: ۵۵ آمده: «شرف الدین حسینی شولستانی عالم، فاضل، محقق، شاعر وادیب که مولانا محمد باقر مجلسی از او روایت کرده است.» - که در زنده بودن و در مرگ، مجاور نجف اشرف بود. - . اجازه مجلسی از اردبیلی. رجوع کنید به جامع الروات ۲/۵۵۱ -

۷. سید بزرگوار سید نورالدین علی بن علی بن حسین بن الحسن حسینی موسوی عاملی؛ که در زنده بودن و مرگ مجاور بیت الله الحرام بود (طیب الله تربته). در نامه ای به شیخ ثقه علی بن سندی بحرانی اجازه ای برای او صادر کرد. - . اجازه مجلس از اردبیلی. رجوع کنید به جامع الروات ۵/۵۵۱، در ترجمه او با بزرگ شمردن و ثنا گویی در امل الآمل:۲۱ و در المستدرک ۳/۳۸۹ و در سلافه مطالبی آمده است. - متولد سال ۹۷۰ و متوفای سال ۱۰۶۸ می باشد. آثار او عبارتند از «شرح مختصر

النافع»، «فوائد المكیه» و شرح «اثنی عشریه» از شیخ بهایی و کتاب های دیگر.

۸. شیخ جلیل و بزرگوار شیخ علی پسر عالم حاذق شیخ محمد پسر محقق بصیر شیخ حسن بن شهید ثانی؛ صاحب تالیفات ناب مانند «شرح کافی»، «درر المنثور» و دیگر کتاب ها که در سال ۱۰۱۳ یا ۱۰۱۴ متولد و متوفای ۱۱۰۳ می باشد که سن او به نود رسیده بود. - . رجوع کنید به فیض قدسی و المستدرک ۳/۴۰۹ و امل الآمل:۲۲ -

۹. فاضل حاذق و زبردست و جلیل سید علی خان بن سید نظام الدین احمد بن معصوم حسینی شیرازی مدنی؛ شارح صحیفه و صمدیه، صاحب کتاب «سلافة العصر» و «درجات الرفیعه» در طبقات امامیه و «انوار الربیع» در انواع بدیع و دیگر کتاب ها از تصانیف ناب، متولد سال ۱۰۵۷ و متوفای ۱۱۲۰ می باشد. - . رجوع کنید به خاتمهٔ المستدرک: ۳۸۶ و ۴۰۹ و امل الآمل: ۲۲ -

۱۰. سید فاضل و جلیل القدر و کامل امیر فیض الله بن سید غیاث الدین محمد طباطبایی قهبایی؛ - . خاتمه المستدرک: ۴۱۲ - که از سید جلیل سید حسن کرکی، صاحب فتوا روایت می کند.

۱۱. پدر بزرگوارش اقیانوس علم، یگانه عصر و بی نظیر دوران محمد تقی مجلسی. - . شرح حال او در آینده مفصلاً خواهد آمد. -

۱۲. شیخ المحدثین محمد بن حسن حر عاملی مؤلف کتاب «الوسائل.» - . المستدرک ۳/۳۹۰ و۴۰۹. امل الآمل:۶۰ و در شرح حال مجلسی و در خاتمه وسائل در فائده پنجم می گوید: «او آخرین کسی بود که اجازه خواست و به او اجازه دادم.» -

۱۳. سید حکیمان و الهی دانان، حاذق عالیمقام آغا میرزا رفیع الدین محمد بن حیدر حسینی حسنی طباطبایی نائینی؛ مؤلف «الرسائل» است و حاشیه های زیادی دارد که می توان به حاشیه بر کافی اشاره کرد. اردبیلی در جامع الروات - . او را چنین وصف کرده است: «بی نظیر دوران، یگانه عصر، پیشوای محققین، سید حکیمان و الهی دانان، دلیل بزرگان متکلمین، و در بزرگی قدر و والایی شأن و مقام و مرتبه و مهارتش در علوم عقلی و نظر دقیق و صائب و وثاقت و امانت و عدالت مشهورتر از آن است که ذکر شود.» بعد تصنیفاتش را ذکر می کند و تاریخ فوتش را سال ۱۰۷۹ در ماه شوال می داند. صاحب روضات الجنات می گوید: «در اصفهان در هفتم شوال سال ۱۰۸۲ هجری فوت کرد که در سن ۸۵ سالگی بود.» - تصریح کرده که او فاضل ترین روزگارش بوده است. متوفای سال ۱۰۹۹ می باشد. - . المستدرک ۳/۴۰۹ -

۱۴. سید سند، محدث حاذق سید محمد مشهور به سید میرزا جزائری بن شرف الدین علی بن نعمت الله موسوی؛ صاحب کتاب «جوامع الکلم» در حدیث می باشد. در امل الآمل صفحه شصت و چهار آمده است: از فضلای معاصر، عالم، فقیه، محدث، حافظ و عابد که از شاگردان شیخ محمد بن خاتون عاملی ساکن حیدرآباد دکن که از او روایت کرده است. - . المستدرک ۳/۴۰۹ -

۱۵. عالم فاضل و صالح مولی محمد شریف بن شمس الدین محمد رویدشتی اصفهانی. - . المستدرک ۳/۴۰۹ آورده است: «او پدر عالمه محدثه حمیده است.» سپس از ریاض العلماء شرح حال او را با تعریف و تمجید و بزرگواری نقل می کند و می گوید: «از این عالمه حواشی دقیقی بر کتاب های حدیثی مثل استبصار موجود است که دلالت بر نهایت فهم، دقت، و اطلاع او

خصوصاً بر مباحث رجالی دارد. وی در سال ۱۰۸۷ فوت کرد.» -

۱۶. عالم علامه و بزرگوار و بخشنده، افتخار محققین، زاهد جهادگر، مولی محمد صالح بن مولی احمد سروی طبرسی؛ محقق دقیق و جامع و زبردست در علوم عقلی و نقلی، بررسی کننـده در اخبار آل رسول علیهم السّلام، شارح کافی که متوفای سال ۱۰۸۱ می باشد. - . المستدرک ۳/۴۱۲. شرح حال او را شیخ حر در امل الآمل: ۶۴ آورده و مولی اردبیلی تاریخ وفاتش را سال ۱۰۸۶ نوشته و در مدح و ثنای او مبالغه کرده است. رجوع کنید به جامع الرواة ۲/۱۳۱ -

۱۷. عالم جلیل و بزرگوار، چشم و آبروی طائفه، مولی محمد طاهر بن محمد حسین شیرازی نجفی قمی؛ صاحب تالیفات سودمند مثل «شرح بر تهذیب» و «حکمت العارفین» و «الاربعین» در امامت و «تحفۀ الاخبار» به زبان فارسی در رسوایی صوفیه و دیگر کتاب ها. او متوفای سال ۱۰۹۸ می باشد. - . المستدرک ۳/۴۰۹. اسامی تالیفاتش در فیض قدسی آمده است و شیخ حر در امل الآمل: ۶۴ مانند مولی اردبیلی در رجالش، در توثیق و بزرگی او مبالغه نمودند. رجوع کنید به جامع الرواة ۲/۱۳۳ -

۱۸. سید آگاه و فاضل امیر محمد قاسم بن امیر محمد طباطبایی قهبایی. - . المستدرک ۳/۴۰۹، اجازه مجلسی از اردبیلی. رجوع کنید به جامع الرواة ۲/۵۵۰ -

۱۹. محدث علامه، عالم و فاضل فقیه و شهید در حرم الهی در سال ۱۰۸۸، سید محمدمؤمن بن دوست محمد حسینی استرآبادی؛ که در مجاورت مکه معظمه بود. وی داماد محدث استرآبادی است و کتاب «الرجعت» از اوست. - . المستدرک ۳/۴۳۸۸.۴۱۰ و زندگی او در امل الآمل: ۶۷ موجود است. -

۲۰. عالم و فاضل و زبردست و محدث عارف حکیم مولی محمد بن شاه مرتضی بن شاه محمود معروف به محسن و مشهور به فیض کاشانی؛ صاحب کتاب های «الوافی» و «الصافی» و «المفاتیح» و دیگر کتاب ها، متوفای سال ۱۰۹۱ در هشتاد و چهار سالگی. - . المستدرک ۲/۴۲۱ و زندگی او توسط شیخ حر در امل الآمل: ۶۸ آمده است. -

۲۱. عالم صالح و فاضل مولی محمد محسن بن محمد مومن استرآبادی. - . المستدرک ۳/۴۰۹ ذکر عده ای از اساتید و مشایخ در فائده پنجم در پایان وسائل و جامع الرواة ۲/۵۵۰ آمده است. -

**[ترجمه]

تلامذته و من روی عنه

تتلمـذ علیه عـدّه کثیره من علمـاء الطائفه و کان مجلس درسه مجمعا للفضـلاء، و کان یحضـره علی ما قیل: ألف رجل أو أکثر، أورد العلّامه النوریّ فی الفیض القدسیّ، إلیک أسماؤهم:

«۱»- المولی الفاضل الصالح التقیّ الزکیّ مولانا إبراهیم الجیلانیّ کذا وصـفه شیخه، و أجازه بخطّه فی آخر مجموعه من رسائله و رسائل والده.

«۲»- العـالم الجلیل و الحبر النبیل السیّد إبراهیم ابن الأمیر محمّـد معصوم القزوینیّ والـد السیّد الأکمل السـیّد حسـین القزوینیّ، ذکره آیه اللّه بحر العلوم فی إجازته للسیّد حیدر ابن السیّد حسین الیزدیّ.

«۳»- أبو أشرف الأصفهانیّ، قال فی أمل الآمل: عالم فاضل یروی عن مولانا محمّد باقر المجلسیّ.

«۴»- الفاضل الصالح السعید الحاجّ أبو تراب.

«۵»- العالم العامل، الفاضل الکامل، أفقه المحـدّثین الشـریف العـدل المولی أبو الحسن ابن محمّـد طاهر بن عبد الحمید الفتّونیّ النباطیّ العاملیّ الأصـفهانیّ الغرویّ، و کانت أمّه اخت السیّد الأمیر محمّد صالح الآتی ذکره (۱)، و هو جدّ صاحب الجواهر، له تفسیر مرآه الأنوار و غیره، توفّی فی أواخر عشر الأربعین بعد المائه و الألف (۲).

«۶»- العالم الأمجد، الفاضل الأرشد، الشـیخ أحمد ابن الشیخ محمّد بن یوسف الخطّیّ البحرانیّ، مؤلّف ریاض الدلائل و حیاض المسائل و غیرها، بالغ شیخه العلّامه فی إجازته له فی توصیفه توفّی سنه ۱۱۲۱.

«۷»- المولی الفاضل الکامل الصالح المتوقّد الذکیّ الألمعیّ مولانا جمشـید بن محمّد زمان الکسـکریّ، کذا وصـفه شیخه بخطّه فی آخر الفقیه الّذی قرأه علیه. و بخطّه

۱- ۱. تحت الرقم ۳۴.

۲- ۲. أورده أیضـا العلامه الرازیّ فی ج ۱ ص ۱۴۹ من الـذریعه، و ذکر له من العلّامه المجلسـیّ اجازتین، تاریـخ احدهما ثالث ربیع الأوّل سنه ۱۱۰۷، و ثانیهما شهر شعبان سنه ۱۰۹۶.

رحمه اللّه أيضا فى آخر كتاب الأطعمه من التهذيب: أنهاه المولى الفاضل الصالح الزكىّ مولانا جمشيد الكسكرىّ وفّقه اللّه تعالى سماعا و تصحيحا و تدقيقا فى مجالس آخرها بعض أيّام شهر محرّم الحرام من سنه ۱۰۹۸ فأجزت له روايته عنّى بأسانيدى المتّصل إلى المؤلّف العلّامه قدّس اللّه روحه.

«۸»- الشيخ العالم العامل البارع التقىّ الزكىّ الألمعىّ الشيخ حسن بن الندىّ البحرانىّ، وصفه شيخه فى إجازه له وجدتها بخطّه فى آخر أصول الكافى الّذى كان بخطّ التلميذ المذكور و قد قرأه عليه.

«۹»- الشيخ الجليل، العلّامه الربّانىّ، الزاهد الورع، الشيخ سليمان بن عبد اللّه ابن علىّ بن الحسن بن أحمد بن يوسف بن عمّار الماحوزىّ البحرانىّ، صاحب البلغه و المعراج فى الرجال، و الأربعين فى الإمامه، و هو كما فى اللّؤلؤه أحسن تصانيفه توفّى سنه ۱۰۲۷.

«۱۰»- العالم المتبحّر النقّاد، المضطلع الخبير البصير، الّذى لم ير مثله فى الاطّلاع على التراجم، آغا ميرزا عبد اللّه ابن العالم الجليل عيسى بن محمّد صالح الجيرانىّ التبريزىّ ثمّ الأصفهانىّ، الشهير بالأفندىّ، مؤلّف كتاب رياض العلماء، و الصحيفه الثالثه. قال فى آخر باب ألقاب كتاب رياض العلماء: اعلم أنّ لنا طرقا عديده إلى كتب الأصحاب، أسدّها و أقومها و أقواها و أعلاها و أقربها ما نروى عن الأستاد الاستناد مولانا محمّد باقر المجلسىّ، عن الشيخ الجليل عبد اللّه ابن الشيخ جابر العاملىّ ابن عمّه والده الأستاد، عن جدّ والد الأستاد من طرف أمّه و هو الشيخ الجليل مولانا كمال الدين درويش محمّد ابن الشيخ حسن النطنزىّ، عن الشيخ علىّ الكركىّ.

«۱۱»- الفاضل الصالح المولى عبد اللّه المدرّس ببعض المدارس فى المشهد الرضوىّ، قال فى الرياض: هو من تلامذه الأستاد الاستناد أيّده اللّه تعالى، قد قرأ عليه فى أوان مجاورته- سلّمه اللّه تعالى- بتلك الروضه المقدّسه، ثمّ لمّا خرج حفظه اللّه تعالى سافر معه إلى الأصبهان و قرأ عليه بها أيضا شطرا من كتب الفقه و الحديث. و فى أمل الآمل: مولانا عبد اللّه بن شاه منصور القزوينىّ مولدا الطوسىّ مسكنا كان فقيها مدرّسا، له شرح

ألفيّه ابن مالك فارسيّ، و رساله فى إثبات إمامه أمير المؤمنين عليه السّلام فارسيّه سمّاه الغديريّه، من المعاصرين. انتهى. قال صاحب الرياض: لم نعرف رجلا معاصرا بهذا الاسم سوى المولى عبد اللّه المدرّس.

«۱۲»- الفاضل المتتبّع، الخبير النقّاد، الشيخ عبد اللّه بن نور الدين صاحب العوالم فى مجلّدات كثيره شائعه.

«۱۳»- الفاضل المولى الرضيّ الزكيّ عبد اللّه اليزديّ.

«۱۴»- السيّد الفاضل الموفّق المسدّد مير عبد المطّلب قرأ عليه أصول الكافى إلى آخره و مدحه فى آخره بما ذكرنا فى سادس شهر شوّال سنه ۱۰۷۴.

«۱۵»- السيّد الجليل آغا ميرزا علاء الدين محمّد گلستانه.

«۱۶»- السيّد الأيّد، الحسيب النسيب، اللّبيب الأديب، الفاضل الكامل، المتوقّد البارع الألمعيّ الأمير عليّ خان الجرفادقانى، كذا ذكره شيخه بخطّه فى آخر كتاب التهذيب الّذى قرأه عليه فى مجالس آخرها شهر جمادى الأولى سنه ۱۰۹۷.

«۱۷»- تاج الفضلاء، فخر النجباء الأزكياء، صدر الدين السيّد على خان الشيرازيّ شارح الصحيفه.

«۱۸»- العالم الكامل السيّد عليّ ابن السيّد محمّد الأصفهانيّ، المعروف بالإماميّ ابن السيّد أسد اللّه ابن السيّد أبى طالب مؤلّف كتاب التراجيح فى الفقه، و هو كما فى الرياض يقرب من ثلاث مائه ألف بيت، ذكر فيه أقوال جميع الفقهاء، و كتاب ترجمه الشفاء لابن سينا بالفارسيّه، كتاب ترجمه الإشارات بالفارسيّه، و كتاب هشت بهشت و هو ترجمه ثمانيه كتب من كتب أصحابنا كالخصال و إكمال الدين و العيون و الأمالى.

«۱۹»- الفاضل العلّام، فلّاق رءوس أهل الحكمه و الكلام الفاضل الأجلّ مولانا على أصغر المشهديّ الرضويّ، وصفه الفاضل الشيخ عبد النبيّ صاحب تتميم أمل الآمل فى إجازته لبحر العلوم، و صرّح بأنّه من تلامذه العلّامه المجلسيّ و المحقّق آغا جمال الدين.

«۲۰»- السيّد السند، و الشريف الأمجد، و العالم المؤيّد، جامع الكمالات،

و حائز قصبات السبق فى مضمار السعادات، نجل الأكرمين، الأمير عين العارفين الحسينىّ القمّىّ العاشورىّ، وصفه بهذا شيخه العلّامه فى آخر المجلّد الأوّل من التهذيب فى إجازه كتبها له بخطّه، و صرّح فى موضعين من هوامشه أنّه قرأ عليه التهذيب فى مجالس آخرها بعض أيّام شهر جمادى الآخره سنه ۱۰۹۲.

«۲۱»- المولى الأجلّ التقىّ، و الفاضل الكامل اللّوذعى، مولانا محمّد إبراهيم السريانى إجازته مذكوره فى كتاب البحار.

«۲۲»- السيّد الموفّق المسدّد، العامل الكامل، الأديب الأريب، الأمير محمّد أشرف صاحب كتاب فضائل السادات.

«۲۳»- العالم الكامل، المحقّق المدقّق، الشيخ محمّد أكمل، صرّح ولده الأستاد الأكبر فى إجازته لبحر العلوم.

«۲۴»- شيخ المحدّثين، و أفضل المتبحّرين، الشيخ محمّد بن الحسن الحرّ العاملىّ صاحب كتاب وسائل الشيعه.

«۲۵»- المولى المتبحّر فى الأخبار مولانا محمّد حسين الطوسىّ البغجمىّ، يروى عنه الشهيد السعيد سيّد نصر اللّه الحائرى.

«۲۶»- سبطه العالم الجليل المعظّم الأمير محمّد حسين ابن الأمير محمّد صالح.

«۲۷»- العالم الفاضل المولى محمّد حسين بن يحيى النورىّ صاحب رساله فى صلاه المسافر، و ملخّص الربع الآخر من المجلّد الثامن عشر من البحار، و فى آخره: تمّ ما أردنا استخراجه من أبواب المجلّد الآخر لكتاب الصلاه من بحار الأنوار للمحقّق العلّامه مولانا و أستادنا محمّد باقر علم الدين المجلسىّ أعلى اللّه تعالى مجلسه فى أعلى علّيين، فى ليله السادس و العشرين من شهر رمضان سنه سبع و عشرين و مائه بعد الألف على يد المتمسّك بالمصطفين ابن يحيى النورىّ محمّد حسين حامدا مصلّيا. انتهى. قاله محمّد علىّ الكشميرىّ فى كتاب نجوم السماء.

«۲۸»- المولى الفاضل الذّكى المتوقّد محمّد داود، وصفه كذلك شيخه فى آخر فروع الكافى الّذى قرأه عليه و أجازه فى رابع ذى الحجّه سنه ۱۰۸۷.

«۲۹»- الفاضل الزكىّ الألمعىّ المولى محمّد رضا ابن المولى محمّد صادق ابن المولى مقصود علىّ المجلسىّ الأصفهانىّ ابن عمّ المجلسىّ، عندى استبصار بخطّه قرأ من أوّله إلى آخره على شيخه العلّامه، و فى آخره إجازه له.

«۳۰»- العالم النحرير المولى محمّد رفيع بن فرج الجيلانىّ المعروف بملّا رفيعا.

«۳۱»- السيّد الفاضل الكامل، الحسيب النسيب، الأديب الأريب اللّبيب، التقىّ الزكىّ، الأمير محمّد صادق المازندرانىّ، كذا وصفه شيخه فى إجازته له، رأيتها فى آخر الاستبصار الّذى قرأه عليه.

«۳۲»- المولى الفاضل الكامل، الفقيه النبيل، العالم العامل، المحدّث النقىّ، الجليل الفائق آغا محمّد صادق التنكابنىّ ثمّ الأصبهانىّ ابن العالم الجليل العلّامه المولى محمّد ابن عبد الفتّاح كذا وصفه السيّد الأكمل السيّد حسين الخونسارىّ فى إجازته لبحر العلوم و صرّح بروايته عنه.

«۳۳»- السيّد الفاضل قدوه أرباب التحقيق الأمير محمّد صالح الحسينىّ القزوينىّ.

«۳۴»- العالم العلّامه، و المحقّق الفهّامه، السيّد الأجل الأمير محمّد صالح بن عبد الواسع صهره، صاحب المؤلّفات الأنيقه كشرح الاستبصار، و الذريعه، و روادع النفس، و الحديقه، و حدائق المقرّبين، و غيرها توفّى سنه ۱۱۱۶.

«۳۵»- الفقيه العالم الربّانىّ، الورع التقىّ الثقه العدل الحاجّ محمّد طاهر بن الحاجّ مقصود علىّ الأصبهانىّ.

«۳۶»- المحقّق المدقّق، العلّامه الفهّامه المولى محمّد بن عبد الفتّاح التنكابنىّ المعروف بالسراب، صاحب التصانيف الرائقه الّتى تبلغ ثلاثين ككتاب سفينه النجاه، و رساله الإجماع و الأخبار، و الرساله الكبيره فى حكم صلاه الجمعه.

«۳۷»- الفاضل الكامل، المتبحّر الخبير المولى محمّد بن علىّ الأردبيلىّ مؤلّف كتاب جامع الرواه، أورد فى آخره إجازه العلّامه المجلسىّ له.

«۳۸»- الفاضل الحبر، العالم العامل، الشيخ محمّد فاضل. و كان من تلامذه والده أيضا.

«۳۹»- الفاضل الكامل الفقيه مولانا محمّد قاسم بن محمّد رضا الهزار جريبىّ، كذا وصفه

فخر الأواخر آغا باقر الهزار جريبىّ فى إجازته لبحر العلوم.

«۴۰»- الفاضل الألمعىّ المولى محمّد قاسم بن محمّد صادق الأسترآبادىّ.

«۴۱»- العالم الجليل، المفسّر النبيل، المتبحّر الفاضل اللّوذعى آغا ميرزا محمّد المشهدىّ ابن محمّد رضا بن إسماعيل بن جمال الدين القمّىّ صاحب تفسير كنز العرفان فى أربع مجلّدات من أحسن التفاسير و أجمعها، رأيت على ظهر المجلّد الأوّل منه مدحا عظيما و ثناء بليغا من العلّامه المجلسىّ له و لتفسيره، و رأيت عليه إجازته له.

«۴۲»- العالم الفاضل، الزكىّ الألمعى محمّد بن مرتضى الشهير بنور الدين صاحب تفسير الوجيز و درر البحار، ابن اخى المولى محسن الكاشىّ.

«۴۳»- الفاضل المجاهد آيه اللّه فى الفضل و العلم الأمير محمّد مهدىّ ابن السيّد إبراهيم يروى عن المجلسىّ بلا واسطه و بواسطه أبيه.

«۴۴»- الفاضل النبيل الحاجّ محمّد نصير الگلبايگانى، قاله آغا باقر المازندرانىّ فى إجازته لبحر العلوم.

«۴۵»- الشيخ الفقيه، العابد الصالح محمّد بن يوسف بن علىّ بن كنبار النعيمىّ البلادىّ، الشاعر الماجد الّذى له مقتل أبى عبد اللّه عليه السّلام، الشهيد بأيدى الخوارج فى البحرين سنه ۱۰۳۱.

«۴۶»- المولى الفاضل، الصالح الفالح، المتوقّد الذكىّ الألمعىّ مولانا محمود الطبسىّ، كذا وصفه شيخه بخطّه فى آخر التهذيب الّذى قرأ عليه، و أجازه فى رابع عشر شهر جمادى الأولى سنه ۱۰۹۶، له مختصر شرح النهج لابن أبى الحديد.

«۴۷»- الفاضل التقىّ الصالح الحاجّ محمود بن غياث الدين محمّد الأصبهانىّ.

«۴۸»- الفاضل الصالح مسيح الدين محمّد الشيرازىّ، مدحه شيخه فى إجازات البحار بأوصاف حسنه جميله.

«۴۹»- السيّد الجليل و المحدّث النبيل السيّد نعمه اللّه الجزائرىّ، صاحب التصانيف الرائقه، ذكره سبطه الأجلّ السيّد عبد اللّه فى إجازته الكبيره.

ص: ۶۱

**[ترجمه]عـده زیـادی از عالمان نزد او شاگردی کرده انـد و جلسه درس او مجمعی برای فضـلا بوده است. و چنان چه گفته انـد در محضـر درس او هزار مرد یـا بیشتر شـرکت داشـتند که علاـمه نوری در «فیض قدسـی» آنها را آورده است. اسامی آنان چنین است:

۱. مولی فاضل، صالـح، متقی و پرهیزگار مولای ما ابراهیم گیلانی؛ اسـتادش او را چنین وصف کرده و اجازه ای به او داده که به خط استاد در پایان مجموعه رساله های او و رساله های پدرش موجود می باشد.

۲. عـالم جلیل و دانشـمند بزرگوار سـید ابراهیم بن امیر محمـد معصوم قزوینی پـدر سـید کامل، سـید حسـین قزوینی؛ آیت الله بحرالعلوم در اجازه اش به سید حیدر بن سید حسین یزدی نام او را ذکر کرده است.

۳. ابو اشرف اصفهانی؛ در امل الآمل می گوید: «عالم فاضل که از مولای ما محمد باقر مجلسی روایت می کند.»

۴. فاضل صالح و سعادتمند حاج ابوتراب.

۵. عـالم عامـل، فاضـل کامـل، فقیه ترین محـدثین عـادل، مولی ابوالحسن بن محمـد طـاهر بن عبدالحمیـد فتّونی نبـاطی عاملی اصـفهانی غروی؛ مادرش خواهر سید امیر محمد صالح است (که ذکرش در آینده می آید). - . در ذیل شماره ۳۴ آمده است. - او جـدّ صـاحب جـواهر اسـت و تفسـیر «مرآت الانـوار» و غیر از ایـن کتـاب هـای از اوسـت. وی در دهـه آخر سـال ۱۱۴۰ درگـذشت. - . علامه رازی در جلد اول صـفحه ۱۴۹ الـذریعه نـامش را آورده است و برای او دو اجازه از علامه مجلسـی نقل شده که تاریخ یکی از آنها سوم ربیع الاول سال ۱۰۷۷ و دومین آنها در ماه شعبان ۱۰۹۶ می باشد. -

۶. عـالم بـا عظمت، فاضـل بزرگ، شـیخ احمـد بن شـیخ محمـد بن یوسـف خطّی بحرانی؛ مؤلـف «ریـاض الـدلائل و حیـاض المسائـل» و غیر این کتـاب است. اسـتادش علاـمه در اجازه ای که به او داده، در وصف او مبالغه نموده است. او در سال ۱۱۲۱ درگذشت.

۷. مولی فاضل، کامل، صالح، روشـنگر، با ذکاوت و هوشیار، مولای ما جمشید بن محمد زمان کسکری؛ استادش به خط خود در پایـان کتـاب «الفقیه» که برایش خوانـده بود، او را توصـیف کرده است. همچنین به خـطّ علاـمه (رحمه الله) در پایان کتاب اطعمه از کتـاب «التهـذیب» آمـده است: «قرائت کردم تـا اینجـای کتـاب را برای مولاـی فاضل و صالـح پاک سـیرت مولای ما جمشـید کسکری (وفقه الله تعالی) جهت شنیدن و تصحیح و دقت در آن، در چند مجلس که آخرین آن در بعضی از روزهای ماه محرم الحرام از سال ۱۰۹۸ بود و اجازه دادم از من روایت کنـد به همه اسانیدی که از من به مؤلف علامه (قدس الله روحه) می رسد.»

۸. شـیخ عالم، عامل و اسـتاد متقی و وارسـته و هوشـیار شـیخ حسن بن ندی بحرانی؛ اسـتادش او را در اجازه ای به او توصـیف کرده که آن را به خـطّ او و در پایـان نسـخه ای از اصول کـافی که به خط شاگردش می باشـد یافتیم، و شاگرد آن را نزد علامه قرائت کرده است.

۹. شیخ جلیل، علامه ربّانی، زاهد وارسته، شیخ سلیمان بن علی بن حسن بن احمد بن یوسف بن عمّار ماحوزی بحرانی؛ صاحب «البلغه» و «المعراج» در رجال و «الاربعین» در امامت است که چنان چه در الؤلؤة آمده، از بهترین کتاب های اوست. در سال ۱۰۲۷ درگذشت.

۱۰. عالم زبردست و نقّاد، مستحکم و آگاه و بصیر، که در آگاهی از تراجم مانند او دیده نشده است، آغا میرزا عبدالله فرزند عالم جلیل عیسی بن محمد صالح جیرانی تبریزی و سپس اصفهانی، مشهور به آفندی؛ نویسنده کتاب «ریاض العلماء» و «الصحیفه الثالثه». در پایان باب القاب کتاب ریاض العلماء می گوید: «بدان، برای ما جهت رسیدن به کتاب های اصحاب راه های متعددی هست که محکم ترین، با دوام ترین، قوی ترین، و والاترین و نزدیک ترین آنها آن است که ما روایت می کنیم از استاد مستندات مولای ما محمد باقر مجلسی از شیخ جلیل، عبدالله بن شیخ جابر عاملی پسر عمه پدر استاد، از جدّ پدر استاد از سوی مادر که او شیخ جلیل مولای ما کمال الدین درویش محمد بن شیخ حسن نطنزی می باشد از شیخ علی کرکی.

۱۱. فاضل صالح، مولی عبدالله که از مدرسین بعضی از مدارس مشهد رضوی می باشد؛ در ریاض می گوید: «او از شاگردان استاد سند (ایده الله تعالی) می باشد که دروس را نزد او و در اوائلی که استاد (سلمه الله تعالی) در آن روضه مقدسه مجاورت داشت خوانده است. سپس هنگامی که استاد (حفظه الله تعالی) از آن روضه خارج شد و با او به اصفهان مسافرت کرد و نزد او مقداری از کتاب های فقه و حدیث را خواند.» در امل الآمل می گوید: «مولای ما عبدالله بن شاه منصور متولد قزوین و ساکن طوس از فقیهان مدرّس بود. از تالیفات او شرح «الفیه ابن مالک» به زبان فارسی و رساله ای در اثبات امامت امیرالمومنین (ع) به فارسی است که نام آن «الغدیریه» می باشد و از معاصرین است.» صاحب الریاض می گوید: «مردی از معاصرین به این اسم را نمی شناسیم، مگر مولی عبدالله مدرّس باشد.»

۱۲. فاضل اهل تحقیق و تتبع، آگاه و نقّاد، شیخ عبدالله بن نورالدین نویسنده «العوالم» در مجلدات بسیار.

۱۳. فاضل، راضی به رضای الهی و با تقوا مولی عبدالله یزدی.

۱۴. سیّد فاضل، موفق و پایدار میر عبدالمطلب که اصول کافی را تا آخر نزد او خواند و در آخرش او را مدح کرد، بنا بر آنچه که در ششم ماه شوال سال ۱۰۷۴ ذکر کردیم.

۱۵. سید جلیل، آغا میرزا علاءالدین محمد گلستانه.

۱۶. سید مورد تائید، با حسب و نسب، خردمند و ادیب، فاضل کامل، روشنگر، ماهر و هوشیار، امیر علی خان جردفادقانی؛ استادش به خط خود او را در پایان کتاب «التهذیب» ذکر کرده که در جلساتی آن را نزد استاد خوانده است که آخرین آنها ماه جمادی الاولی سال ۱۰۹۷ بوده است.

۱۷. تاج فضلا و افتخار نجیبان و با تقوایان، صدر الدین سید علی خان شیرازی شرح کننده «الصحیفه».

۱۸. عالم کامل، سید علی بن سید محمد اصفهانی معروف به امامی فرزند سید اسدالله بن سید ابی طالب؛ مؤلف کتاب

«التراجیح فی الفقـه» است و این کتـاب چنـان چه در الریـاض آمـده، نزدیـک به سـیصد هزار بیت در آن می باشـد که در آن نظرات همه فقهـاء آمـده است. همچنین از اوست کتـاب ترجمه «الشـفاء» از ابن سـینا به فارسـی و ترجمه کتـاب «الاشـارات» به فارسـی و کتـاب «هشت بهشت» که ترجمه هشت کتـاب از کتاب های اصـحاب مثل خصال و اکمال الـدین، عیون و امالی می باشد.

۱۹. فاضل و علّامه، شـکافنده مسائل مهم حکمت و کلام، فاضل بزرگوار مولای ما علی اصـغر مشـهدی رضوی؛ شیخ عبدالنبی که از فضـلاست و نویسـنده تتمه امل الآمل می باشد، در اجازه اش به بحرالعلوم او را توصـیف کرده و تصـریح نموده که او از شاگردان علامه مجلسی و محقق آغا جمال الدین می باشد.

۲۰. سـید سـند، و شـریف با عظمت، و عالم مورد تائید، جامع تمام کمالات، رباینده گوی سـبقت در مسیر خوشبختی، از نسل انسان های با کرامت، امیر عین العارفین حسینی قمّی عاشوری؛ استاد علامه اش در پایان جلد اول از کتاب «التهذیب» در اجازه ای که به خط خود به او داده، او را توصـیف نمود و در دو جا از حواشـی این کتاب تصریح کرده که او در جلساتی تهذیب را نزد من خواند که آخرین آنها بعضی از روزهای ماه جمادی الثانی سال ۱۰۹۲ بوده است.

۲۱. مولای بزرگوار متقی و فاضل کامل زبان دان، مولای ما محمد ابراهیم سریانی، که اجازه اش در کتاب بحار آمده است.

۲۲. سید موفق و پایدار، عامل و کامل، ادب دان حاذق، امیر محمد اشرف نویسنده کتاب «فضائل السادات».

۲۳. عالم کامل، محقق دقیق، شیخ محمد اکمل؛ فرزندش استاد بزرگ در اجازه اش به بحرالعلوم به این تصریح دارد.

۲۴. شیخ المحدثین و فاضل ترین حاذقان، شیخ محمد بن حسن حرّ عاملی نویسنده کتاب «وسائل الشیعه».

۲۵. مولای حاذق در روایات، مولای ما محمد حسین طوسی بغجمی؛ از او شهید سعادتمند سید نصرالله حائری روایت می کند.

۲۶. فرزندش عالم جلیل و بزرگوار امیر محمد حسین بن امیر محمد صالح.

۲۷. عالم فاضل مولی محمد حسـین بن یحیی نوری؛ نویسنده «رسالهٔ فی صلاهٔ المسافر» و خلاصه کننده یک چهارم پایانی جلد هجـدهم بحار که در پایان می گویـد: «تمام شـد آنچه را اراده کردیم که اسـتخراج شود از ابواب جلد آخر از «کتاب الصـلاهٔ» بحارالاـنوار اثر محقق علاـمه مولاـ و اسـتاد ما محمـد باقر علم الـدین مجلسـی (اعلی الله تعالی مجلسه فی اعلی علیین) در شـب بیست وشش از ماه رمضان سال ۱۰۲۷ به دست کسی که تمسک می جوید به قرآن و عترت، محمد حسین فرزند یحیی نوری، در حالی که شکر گزار و ذاکر است.» این را محمد علی کشمیری در کتاب «نجوم السماء» می گوید.

۲۸. مولی فاضل و با ذکاوت و روشـنگر، محمد داود؛ استادش در پایان کافی که برای او می خوانده، او را توصیف کرده و در چهارم ذی الحجه سال ۱۰۸۷ به او اجازه داده است.

۲۹. فاضل متقی و هوشـیار، مولی محمد رضا بن مولی محمد صادق بن مولی مقصود علی مجلسـی اصـفهانی؛ پسر عمه علامه

مجلسی. نزد من کتاب «استبصار»ی است که به خطّ او می باشد و او آن را از اول تا پایان نزد استادش علامه مجلس خوانده و در پایان هم اجازه ای به او داده است.

۳۰. عالم ماهر مولی محمد رفیع بن فرج گیلانی معروف به ملا رفیعا.

۳۱. سید فاضل و کامل، دارای حسب و نسب، ادب دان حاذق و خردمند، متقی و پاک امیر محمد صادق مازندرانی؛ استادش در اجازه ای که به او داده، توصیف کرده است. این اجازه را در پایان کتاب الاستبصار که نزد استاد می خواند، دیده ام.

۳۲. مولی فاضل و کامل، فقیه اصیل، عالم عامل، محدث متقی، بزرگوار و پیروز، آغا محمد صادق تنکابنی و سپس اصفهانی؛ فرزند عالم جلیل علامه مولی محمد بن عبدالفتاح. سید اکمل، سید حسین خونساری در اجازه اش به بحرالعلوم او را توصیف کرده و به روایت نمودن از او تصریح کرده است.

۳۳. سید فاضل و پیشوای اهل تحقیق، امیر محمد صالح حسینی قزوینی.

۳۴. عالم علامه، محقق بسیار فهم، سید بزرگوار امیر محمد صالح بن عبدالواسع داماد علامه؛ نویسنده تالیفات شگفت انگیز مثل «شرح الاستبصار» و «الذریعه» و «روادع النفس» و «الحدیقه» و «حدائق المقربین» و دیگر کتاب ها. وی در سال ۱۱۱۶ درگذشت.

۳۵. فقیه و عالم ربانی، نیک کردار متقی، موثق و عادل حاج محمد طاهر بن حاج مقصود علی اصفهانی.

۳۶. محقق دقیق، علامه بسیار فهم، مولی محمد بن عبدالفتاح تنکابنی معروف به سراب؛ نویسنده تالیفات شگفت انگیز که به سی اثر می رسد، مثل کتاب «سفینهٔ النجات» و رساله «الاجماع و الاخبار» و رساله ای بزرگ در حکم نماز جمعه.

۳۷. فاضل کامل، حاذق آگاه، مولی محمد بن علی اردبیلی؛ نویسنده کتاب «جامع الرواة» که در پایان این کتاب، اجازه علامه مجلسی به او را آورده است.

۳۸. فاضل دانشمند، عالم عامل، شیخ محمد فاضل؛ او از شاگردان پدرش نیز بوده است.

۳۹. فاضل کامل و فقیه مولای ما محمد قاسم بن محمد رضا هزارجریبی؛ فخر الاواخر آغا باقر هزارجریبی در اجازه اش به بحرالعلوم او را توصیف کرده است.

۴۰. فاضل هوشیار مولی محمد قاسم بن محمد صادق استرآبادی.

۴۱. عالم جلیل و مفسّر اصیل، حاذق و فاضل زبان دان آغا میرزا محمد مشهدی بن محمد رضا بن اسماعیل بن جمال الدین قمّی؛ نویسنده تفسیر «کنز العرفان» در چهار جلد که از بهترین و جامع ترین تفاسیر می باشد. بر پشت جلد اول این تفسیر یک تعریف بزرگ و تمجید رسا از علامه مجلسی برای او و تفسیرش دیده ام و همچنین بر آن اجازه علامه به او را نیز دیدم.

۴۲. عالم فاضل و پاک و هوشیار محمد بن مرتضی مشهور به نورالدین؛ نویسنده تفسیر «الوجیز» و «درر البحار»، برادر زاده مولی محسن کاشی.

۴۳. فاضل جهادگر، آیت الله در فضیلت و دانش امیر محمد مهدی بن سید ابراهیم؛ که از علامه مجلسی بدون واسطه و به واسطه پدرش روایت می کند.

۴۴. فاضل اصیل، حاج محمد نصیر گلپایگانی؛ این را آغا باقر مازندرانی در اجازه اش به بحرالعلوم گفته است.

۴۵. استاد فقیه، عابد صالح محمد بن یوسف ین علی بن کنبار نعیمی بلادری؛ شاعر با عظمت که کتاب مقتل حضرت اباعبدالله علیه السّلام از اوست. او به سال ۱۰۳۱ در بحرین به دست خوارج به شهادت رسید.

۴۶. مولی فاضل و صالح رستگار، روشنگر با ذکاوت و هوشیار، مولای ما محمود طبسی؛ استادش به خط خود در پایان کتاب «التهذیب» که در نزد او خوانده، او را توصیف نمود و اجازه ای در چهارم ماه جمادی الاول سال ۱۰۹۶ به او داد. کتاب «مختصری از شرح نهج البلاغه» ابن ابی الحدید از اوست.

۴۷. فاضل متقی و صالح حاج محمود بن غیاث الدین محمد اصبهانی.

۴۸. فاضل صالح مسیح الدین محمد شیرازی؛ استادش در اجازات بحار او را با اوصاف نیکو و زیبا توصیف کرده است.

۴۹. سید جلیل و محدث اصیل سید نعمت الله جزائری؛ نویسنده تالیفات شگفت انگیز که فرزند بزرگوارش سید عبدالله آنها را در اجازه بزرگش آورده است.

**[ترجمه]

وفاته و مدفنه

توفّی قدّس سرّه علی ما فی وقائع الأیّام و فی اللّؤلؤه فی ۲۷ شهر رمضان سنه ۱۱۱۱ تاریخه: «غم و حزن». و نقل فی الروضات عن کتاب حدائق المقرّبین أنّه توفّی فی ۲۷ شهر رمضان سنه ۱۱۱۰، و کان عمره ذاک ۷۳ سنه، و قیل فی تاریخ وفاته بالفارسیّه: «مقتدای جهان ز پا افتاد» و أیضا «عالم علم رفت از دنیا» و أیضا «رونق از دین برفت» و أیضا «باقر علم شد روان بجنان» و أحسن ما قیل فی هذا المعنی قول بعضهم:

ماه رمضان چو بیست و هفتش کم شد*** تاریخ وفات باقر أعلم شد

و دفن رحمه اللّه بأصفهان فی الباب القبلی من جامعه العتیق فی القبّه الّتی دفن فیها أبوه، و فیها مدفن عدّه من العلماء الأمجاد(۱).

۱- ۱. راجع الفیض القدسی و روضات الجنّات ص ۱۲۳.

**[ترجمه]بنـا بر آنچه که در کتـاب «وقـایع الایـام» و «لؤلؤة» آمـده است، علامـه مجلسـی (قـدس سـره) در بیست و هفت مـاه رمضان ۱۱۱۱ وفات نمود و تاریخش «غم و حزن» می باشد.

در کتـاب روضـات الجنـات از کتاب «حـدائق المقربین» نقل کرده است: «او در بیست و هفتم ماه رمضان ۱۱۱۰ وفات کرده و سن او در آن وقت هفتاد و سه سال بوده است.»

عـده ای در تاریـخ وفات او به فارسـی گفته انـد: «مقتدای جهان ز پا افتاد»، و همچنین «عالم علم رفت از دنیا»، و «رونق از دین برفت»، و «باقر علم شد روان به جنان» و بهترین چیز آنکه در این باره گفته شد:

ماه رمضان چو بیست و هفتش کم شد تاریخ وفات باقر اعلم شد

علامه (رحمه الله) در جامع عتیق اصفهان و در باب القبله در مقبره ای که پدرش مدفون است، دفن گردید. آنجا مدفن عده ای از علماء بزرگ هم می باشد. - . رجوع کنید به فیض قدسی و روضات الجنات صفحه ۱۲۳ -

**[ترجمه]

حیاته و کلمات العلماء فی حقه

هو محمّد تقیّ بن مقصود علیّ المجلسیّ من أعاظم علماء الإمامیّه و أجلّائهم، ذکره العلماء فی تراجمهم مقرونا بالحفاوه و الإجلال، مرموقا بعین الإکبار و الاحترام. قال المولی الأردبیلیّ: محمّد تقیّ بن المقصود علیّ الملقّب بالمجلسیّ وحید عصره، فرید دهره، أمره فی الجلاله و الثقه و الأمانه و علوّ القدر و عظم الشأن و سموّ الرتبه و التبحّر فی العلوم أشهر من أن یذکر، و فوق ما یحوم حوله العباره، أورع أهل زمانه و أزهدهم و أتقاهم و أعبدهم، بلغ فیضه دینا و دنیا بأکثر أهل زمانه من العوام و الخواصّ، و نشر أخبار الأئمّه صلوات اللّه علیهم بأصفهان جزاه اللّه تعالی خیر جزاء المحسنین (۱).

و قال الشیخ حرّ العاملی فی کتابه أمل الآمل ص ۶۱۰: کان فاضلا، عالما، محقّقا، متبحّرا، زاهدا، عابدا، ثقه، متکلّما، فقیها.

و قال صاحب حدائق المقرّبین: کان فی علوم الفقه و التفسیر و الحدیث و الرجال فائق أهل الدهر، و فی الزهد و العباده و التقوی و الورع و ترک الدنیا تالیا تلو أستاده الأوّل،(۲)

مشتغلا طول حیاته بالریاضات و المجاهدات، و تهذیب الأخلاق، و العبادات، و ترویج الأحادیث، و السعی فی حوائج المؤمنین، و هدایه الخلق، و انتشر بیمن همّته أحادیث أهل البیت، و اهتدی بنور هدایته الجمّ الغفیر. و نقل فی بعض مؤلّفاته الرائقه قال: اتّفق لی التشرّف بزیاره العتبات العالیات فلمّا وردت النجف الأشرف اخذ فی الشتاء فعزمت علی الإقامه هنا فرأیت لیله فی الطیف إذا أنا بأمیر المؤمنین علیه السّلام یلاطف بی کثیرا و یقول: لا تقم بعد ذلک هاهنا، و اخرج إلی بلدک أصفهان، فإنّ وجودک فی ذلک المکان أنفع و أبرّ و بالغت کثیرا فی استدعاء الرخصه عنه فی التوقّف

فلم ینفع ذلک شیئا و قال: إنّ الشاه عبّاس قد توفّی فی هذه السنه، و إنّما یجلس مجلسه الشاه صفیّ الصفویّ و یحدث فی بلادکم الفتن الشدیده و اللّه تبارک و تعالی یرید أن تکون فی هذه النائره

ص: ۶۳

۱- ۱. جامع الرواه ج ۲ ص ۸۲.

۲- ۲. أراد به المولی عبد اللّه التستریّ.

بأصفهان باذلا جهدك فى هدايه الخلق فارجع فلا بدّ لك من الرجوع (۱).

و وصفه فى مناقب الفضلاء بقوله: الفقيه النبيه العلّامه، و الفاضل الكامل الفهّامه، شيخ الفقهاء و المحدّثين، و رئيس الأتقياء المتورّعين، مقتدى الأنام فى زمانه، و مفتى مسائل الحلال و الحرام فى أوانه، زبده العارفين، و قدوه السالكين، و جمال الزاهدين، و نور مصباح المتهجّدين و ضياء المسترشدين، صاحب الكرامات الشريفه، و المقامات المنيفه(۲).

و وصفه التسترىّ فى المقابس بقوله: منها(۳)

المقدّسى للشيخ الأجلّ الأكمل الأفضل الأوحد الأعلم الأعبد الأزهد الأسعد، جامع الفنون العقليّه و النقليّه، حاوى الفضائل العلميّه و العمليّه، صاحب النفس القدسيّه، و السماه الملكوتيّه، و الكرامات السنيّه، و المقامات العليّه، و ناشر الأخبار الدينيّه، و الآثار المدنيّه، و الأحكام النبويّه، و الأعلام الإماميّه، العالم العلم الربّانى، المؤيّد بالتأييد السبحانى المولى محمّد تقىّ ابن مجلسىّ الأصفهانىّ قدّس اللّه روحه و نوّر ضريحه. انتهى (۴).

و أطراه صاحب الروضات بقوله: كان أفضل أهل عصره فى فهم الحديث، و أحرصهم على إحيائه، و أقدمهم إلى خدمته، و أعلمهم برجاله، و أعملهم بموجبه، و أعدلهم فى الدين، و أقواهم فى النفس، و أجلّهم فى القدر، و أكملهم فى التقوى، و أورعهم فى الفتوى، و أعرفهم بالمراتب العاليه، و أوقفهم لدى الشبهات، و أجهدهم فى الطاعات و القربات ينتهى نسبه من جهه الأب إلى الحافظ النبيل أبى نعيم الأصفهانىّ كما اشير إليه فى ترجمته، و من جهه الامّ إلى المولى درويش محمّد بن الحسن النطنزىّ الّذى يوجد اسمه أيضا فى طرق إجازاته، و قيل: إنّه كان أوّل من نشر حديث الشيعه بعد ظهور دوله الصفويّه راويا عن الشيخ علىّ الكركىّ المشتهر بالمحقّق الثانى، و يروى عنه الشيخ عبد اللّه بن جابر العاملىّ ابن عمّه صاحب العنوان و أحد مشايخ إجازه ولده العلّامه المجلسىّ،

۱- ۱. ثم ذكر رجوعه الى أصفهان و وقوع الامر كما سمع فى المنام. راجع الروضات ص ۱۳۱.

۲- ۲. راجع الفيض القدسى الفصل الرابع.

۳- ۳. أى من الألقاب. و الظاهر ان المقدسى تصحيف المجلسىّ و إلّا فلم نعثر بمن لقّبه بذلك.

۴- ۴. المقابس ص ۲۲.

فظهر من ذلک أیضا أنّ محتد الرجل و أصله من «جبل عامل» الّتی هی من الأرض المقدّسه الّتی بارک اللّه حولها، و کانت مجمع علماء هذه الطائفه الحقّه دائما ا ه(۱).

و السابر لسائر کتب التراجم یری المترجم له فی الصفّ الأوّل من العلماء الباحثین و فی الرعیل المقدّم من رجال التحقیق و التدقیق.

و کان والده المولی مقصود علی علی ما فی مرآه الأحوال بصیرا و رعا مروّجا لمذهب الاثنی عشریّه، جامعا للکمال و الحسن فی المقال، و کان له أبیات رائقه بدیعیّه و لحسن محاضرته و جوده مجالسه سمّی بالمجلسیّ و تخلّص به، فصار هذا لقبا فی هذه الطائفه الجلیله و السلسله العلیّه(۲)

و کانت أمّه عارفه صالحه مقدّسه بنت العالم المولی کمال الدین محمّد بن الشیخ حسن العاملیّ ثمّ النطنزیّ (۳)، و کانت زوجه المولی محمّد تقیّ والده العلّامه المجلسیّ من أقارب العالم الشیخ عبد اللّه بن جابر العاملیّ.

**[ترجمه]محمد تقی بن مقصود علی مجلسی از بزرگان علمای امامیه است. علما در تراجم و آثارشان از او به بزرگی یاد کرده اند و با چشم بزرگی و احترام به او نگریسته اند.

اردبیلی می گوید: «محمد تقی بن مقصود علی ملقب به مجلسی، یگانه عصر و بی نظیر روزگارش بوده و در بزرگی، وثاقت، امانت، بزرگی درجه، جلالت شأن، والایی مرتبه و مهارت در علوم، مشهورتر از آن است که گفته شود و بالاتر از آن است که عبارات آن را بیان کنند. پرهیزکارترین، زاهدترین، عابد ترین و با تقوا ترین اهل زمان خود بود و فیوضات دینی و دنیایی او، به عوام و خواص هم عصرانش رسیده بود و ناشر اخبار ائمه علیهم السّلام در اصفهان بود. خداوند بهترین جزایی که به محسنین داده می شود را به او بدهد.» - . جامع الروات ۲/۸۲ -

شیخ حر عاملی در کتاب «امل الآمل» صفحه ششصد و ده می گوید: «او فاضل، عالم، محقق، حاذق، زاهد، عابد، موثق، متکلم و فقیه بود.»

صاحب حدائق المقربین می گوید: «در علوم فقه، تفسیر، حدیث و رجال سرآمد هم روزگارانش بود و در زهد، عبادت، تقوا، پرهیزکاری و در ترک دنیا، تالی تلو استادش بود. - . منظور مولی عبدالله تستری می باشد. -

در مدت زندگی خود به مجاهده و ریاضت، تهذیب اخلاق، عبادت، ترویج روایات، تلاش برای حوائج مردم و هدایت خلق اشتغال داشت و به برکت همت او احادیث اهل بیت منتشر گردید و از نور هدایتشان گروه بیشماری هدایت یافت.»

او در یکی از تالیفات ناب خود نقل کرده است: «برای من تشرف به عتبات عالیات اتفاق افتاد. وقتی وارد نجف اشرف شدم، تابستان بود و تصمیم به اقامت در آن شهر گرفتم. شبی در رویای کوتاهی دیدم که امیرالمومنین علیه السّلام به من لطف بی شماری دارد و می فرماید: «اینجا اقامت نکن و به سوی شهرت اصفهان برگرد! همانا وجود تو در آنجا نافع تر و بهتر است.» من بسیار درخواست اجازه نمودم که در آنجا بمانم، ولی هیچ فایده ای نداشت.»

و می گوید: «شاه عباس در همین سال درگذشت و شاه صفی صفوی جانشین او شد و در شهرهای بسیاری فتنه هایی پدیدار شد و خدای تبارک و تعالی در این اوضاع اصفهان اراده کرده است که از کوشش در هدایت مردم دریغ ننمایی. پس برگرد و تو ناچار از این بازگشتی.» - . ذکر برگشت او به اصفهان و آنچه برایش واقع شد و در خواب شنیده بود، تمام گشت. رجوع کنید به روضات الجنات صفحه ۱۳۱ -

در مناقب الفضلاء او را چنین وصف کرده و می گوید: «فقیه آگاه و علامه، فاضل کامل و بسیار فهم، شیخ الفقها و المحدثین و رئیس پرهیزکاران و متقیان، مقتدای مردم در روزگار خود، و فتوا دهنده مسائل حلال و حرام در آغاز، برگزیده عرفا و پیشوای سالکین و جلوه زیبای زاهدان، روشنی چراغ شب زنده داران و نور ارشادکنندگان، صاحب کرامت و مقامات بلند.» - . رجوع کنید به فیض قدسی، فصل چهارم -

شوشتری در المقابس او را چنین وصف کرده است: «از جمله آنها - . یعنی از القاب، و ظاهراً این «مقدسی»، ادای نادرست مجلسی باشد، و الاّ کسی او را بدین لقب نخوانده است. - «المقدّسی»، برای استاد بزرگوارترین، کامل ترین، فاضل ترین، یگانه ترین، عالم ترین، عابدترین، زاهدترین، سعادتمندترین، جمع کننده همه فنون عقلی و نقلی، در بر دارنده همه فضیلت های علمی و عملی، صاحب انفاس قدسی، و نشانه های ملکوتی، و کرامات بلند بالا، و مقامات والا، و نشر دهنده اخبار دینی، و آثار المدنیه، و احکام پیامبر اکرم، و بیرق های امامان، عالم به علوم ربانی، و مورد تایید خداوند سبحان، مولی محمد تقی بن مجلسی اصفهانی (قدس الله روحه و نور ضریحه).» - . المقابس: ۲۲ -

صاحب روضات الجنات هم او را ستوده و می گوید: «در عصر خود در فهم حدیث از همه فاضل تر، در احیای حدیث از همه حریص تر، در خدمت به حدیث از همه جلوتر، در رجال حدیث از همه عالم تر، در عمل به حدیث از همه عامل تر، در امر دین از همه عادل تر، در مهار نفس از همه قوی تر، در منزلت از همه بزرگ تر، در تقوا از همه کامل تر، در فتوا دادن از همه پرهیزکارتر، در مراتب عالی عرفان از همه عارف تر، هنگام بروز شبهات از همه ایستاده تر، و در عبادات و تقرب جستن الهی از همه کوشاتر بود. از جهت پدر نسب او به حافظ آگاه ابی نعیم اصفهانی می رسد، چنان چه در شرح حالش بدان اشاره شد، و از جهت مادر نسب او به مولی درویش محمد بن حسن نطنزی می رسد که نام او در طریق اجازاتش دیده می شود. و گفته اند: «او اولین کسی است که احادیث شیعی را بعد از به کار آمده دولت صفویه منتشر نمود، و از شیخ علی کرکی مشهور به محقق ثانی روایت می کند. همچنین از او شیخ عبدالله بن جابر عاملی پسر عمه و یکی از مشایخ اجازه فرزندش، علامه مجلسی، روایت نقل می کند. و از این جا ظاهر می شود که مردی با اصل و ریشه است که اصالت او از «جبل عامل»، از اراضی مقدسه ای است که خداوند آن جا را مبارک گردانده و به طور دائم محل تجمع علمای شیعه بوده است.» - . روضات الجنات: ۱۳۰ -

آنچه به صورت ظاهر بر می آید، این است که دیگر کتاب های تراجم هم پدر علامه را در صف اوّل عالمانی آورده اند که از آنها بحث می شود و او را در شمار عالمان تحقیق و تدقیق مقدم می دارند.

و پدر علامه، مولی مقصود علی بنا بر آنچه در «مرآت الاحوال» آمده است: «بصیر، پرهیزکار، ترویج دهنده مذهب ائمه اثنا عشر، جامع کمالات و نیکویی در گفتار بوده و برای او اشعار ناب و بدیع وجود دارد و به جهت خوش محضر بودن و نیکویی

در مجالست ها، به «مجلسی» نامیده شد و بدان تخلّص می کرد. و این لقب بدین طریق در بین این طایفه بزرگ و سلسله عالی می گردد.» - . فیض قدسی، فصل چهارم -

و مادرش عارفه صالحه و مقدسه، دختر عالم مولی کمال الدین محمد بن شیخ حسن عاملی و سپس نطنزی - . علامه مجلسی در اجازه اش به اردبیلی می گوید: «از آنها کسی که خبر داد مرا به آن، شیخ موثق عبدالله بن شیخ جابر عاملی از جدّ پدر من از طرف مادری شیخ فاضل و محدث مولای ما درویش محمد بن شیخ حسن (برّد الله مضاجعهم) الی آخر.» رجوع کنید به جامع الروات ۲/۵۵۱ -

و همسر مولای محمد تقی، مادر علامه مجلسی از نزدیکان عالم شیخ عبدالله بن جابر عاملی می باشد.

**[ترجمه]

۱- ۱. الروضات ص ۱۳۰.

۲- ۲. راجع الفیض القدسی الفصل الرابع.

۳- ۳. قال العلّامه المجلسیّ فی اجازته للاردبیلی: منها ما أخبرنی به الشیخ الثقه عبد اللّه بن الشیخ جابر العاملی عن جد والدی من قبل أمه الشیخ الفاضل المحدث مولانا درویش محمّد بن الشیخ حسن برّد اللّه مضاجعهم« الخ، راجع جامع الرواه ج ۲ ص ۵۵۱.

من روی عنهم

یروی مولانا المترجم محمّد تقیّ عن جمله من المشایخ:

«۱»- شیخ الطائفه الإمامیّه فی عصره العلّامه المحقّق الزاهد الورع المولی عبد اللّه ابن الحسین التستریّ المتوفّی فی العشر الأوّل من المحرّم سنه ۱۰۲۱ و کان رحمه اللّه قد قرأ علی المولی أحمد الأردبیلیّ، و علی الشیخ نعمه اللّه بن أحمد بن محمّد بن خاتون العاملیّ، و علی ابنه أحمد بن نعمه اللّه رحمهم اللّه.

«۲»- شیخ الإسلام و المسلمین الشیخ بهاء الدین العاملیّ المتوفّی سنه ۱۰۳۰ أو ۱۰۳۱.

«۳»- المحقّق النحریر میر محمّد باقر الحسینیّ الأسترآبادیّ المعروف بالداماد المتوفّی ۱۰۴۱.

«۴»- الشیخ الفاضل العابد الشیخ یونس الجزائریّ.

ص: ۶۵

«۵»- السيّد حسين ابن السيّد حيدر الكركيّ

«۶»- القاضی أبو الشرف الأصفهانیّ و قد تقدّم ذكره فی مشايخ ولده ص ۱۹.

«۷»- الشيخ عبد اللّه بن جابر كما يظهر من آخر الوسائل.

«۸»- الشيخ جابر عبّاس النجفیّ.

«۹»- القاضی معزّ الدين محمّد بن تقیّ الدين الأصفهانیّ.

«۱۰»- الشيخ أبو البركات.

«۱۱»- السيّد ظهير الدين إبراهيم بن الحسين الحسينیّ الهمدانیّ (۱).

«۱۲»- الأمير إسحاق الأسترآبادیّ (۲).

و يروی عنه كثير من العلماء الأعلام. قال صاحب حدائق المقرّبين: و أكثر العلماء الأعلام من تلامذته مثل آغا حسين الخونساریّ، و أستادنا المولی محمّد باقر، بل سائر الفضلاء الأعيان الّذين كانوا قبل هذه الطبقه كانوا من تلامذته، و أخذوا عنه الفقه و الحديث و التفسير، و لو لم يكن له أثر غير ولده المبرور لكان يكفيه فضلا عن سائر فضلاء عصره الّذين صاروا ببركته علماء الدين. ا ه(۳)

**[ترجمه]محمد تقی مجلسی از عده ای از مشایخ روایت می کند:

۱. شیخ طایفه امامیه در روزگار خودش، علامه محقق و زاهد پرهیزکار مولی عبدالله بن حسین تستری متوفای دهۀ اول محرم سال ۱۰۲۱ و او بر مولی احمد اردبیلی و بر شیخ نعمت الله بن احمد بن محمد بن خاتون عاملی و بر پسرش احمد بن نعمت الله (رحمه الله) تدریس کرده است.

۲. شیخ الاسلام والمسلمین شیخ بهاءالدین عاملی متوفای سال ۱۰۳۰ یا ۱۰۳۱

۳. محقق حاذق میر محمد باقر حسینی استرآبادی معروف به داماد، متوفای ۱۰۴۱

۴. استاد فاضل و عابد شیخ یونس جزائری

۵. سید حسین بن سید حیدر کرکی

۶. قاضی ابو شریف اصفهانی

۷. شیخ عبدالله بن جابر، چنان چه از آخر وسائل معلوم گردید.

۸. شیخ جابر عباس نجفی

۹. قاضی معزالدین محمد بن تقی الدین اصفهانی

۱۰. شیخ ابوالبرکات

۱۱. سید ظهیرالدین ابراهین بن حسین حسینی همدانی - . بر این مطلب علامه نوری در خاتمه المستدرک صفحه ۴۱۷ تصریح کرده و زندگی او را آنجا آورده است. پس به آن رجوع کنید. -

۱۲. امیر اسحاق استرآبادی - . روضات الجنات: ۱۳۱ -

از او بسیاری از علمای بزرگ روایت می کنند. صاحب «حدائق المقربین» می گوید: «بسیاری از علمای بزرگ از شاگردان او بوده اند، مثل آغا حسین خوانساری و استاد ما مولی محمد باقر، بلکه همه فضلای معروف که قبل از این طبقه بوده اند، از شاگردان او می باشند و از او فقه و حدیث و تفسیر فرا گرفته اند. و اگر نباشد برای او هیچ اثری غیر از فرزندش، هر آینه او را کفایت می کرد، اگر چه سایر فضلای روزگارش به برکت او از علماء دین گشته اند. - . رجوع کنید به روضات الجنات: ۱۳۱ -

**[ترجمه]

۱- ۱. نص علی ذلک العلامه النوریّ فی خاتمه المستدرک ص ۴۱۷ و أورد ترجمتهم هنا فلیراجع.

۲- ۲. الروضات ص ۱۳۱.

۳- ۳. راجع الروضات ص ۱۳۱.

وفاته و قبره

توفّی قدّس اللّه روحه بأصفهان سنه ۱۰۷۰ و له نحو من سبع و ستّین سنه و قبره بأصفهان له قبّه عالیه هی مطاف الشیعه.

ص: ۶۶

**[ترجمه]او به سال ۱۰۷۰ در اصـفهان وفات کرد و سن او شـصت و هفت سال بود. قبر وی در اصفهان در قبه عالیه ای است که زیارتگاه شیعیان است.

**[ترجمه]

أولاده

له قدّس سرّه سبعه أولاد ثلاثه منها ذكور:

«۱»- الأكبر: العالم المهذّب المولى عزيز اللّه (۱).

«۲»- الأوسط: العالم الفاضل المقدّس الصالح المولى عبد اللّه (۲).

«۳»- الأصغر: العلّامه محمّد باقر المجلسيّ.

و أربعه منها اناث:

«۱»- الفاضله الصالحه: آمنه بيكم زوج العلّامه الفهّامه المولى محمّد صالح المازندرانى شارح الكافى (۳).

«۲»- زوج المولى محمّد عليّ الأسترآباديّ (۴).

«۳»- زوج العالم الوحيد ميرزا محمّد بن الحسن الشيروانيّ الشهير بملّا ميرزا، صاحب الحواشى المعروفه على المعالم و غيره (۵).

«۴»- زوج الفاضل المتبحّر آغا ميرزا كمال الدين محمّد الفسويّ شارح الشافيه.

و قد فصّل العلّامه النوريّ قدّس سرّه فى كتابه الفيض القدسيّ ذكر أولاده و أحفاده و ذراريه، و من خرج من بيته الرفيع الساميّ من العلماء الفطاحل و أساتذه الفقه و الحديث.

ص: ۶۷

۱- ۱. له حواشى على المدارك و التهذيب، و كان قليل النظير فى حسن العباره، و إنشاء وقائع الروم له مشهور. راجع الفيض القدسى.

۲- ۲. بالغ فى الثناء عليه صاحب الرياض فقال: قرأ على والده العلامه فى الشرعيات، و فى العقليات على الأستاد المحقق، و سافر الى بلاد الهند و أقام بها الى ان مات فيها فى سنه ۱۰۷۴ تقريبا.

۳- ۳. ترجمها صاحب الرياض و مرآه الأحوال و أثنيا عليها، راجع الفيض القدسى.

۴- ۴. المترجم فى جامع الرواه ج ۲ ص ۱۵۲.

۵- ۵. ترجمه الأردبيليّ فى جامع الرواه ج ۲ ص ۹۲.

**[ترجمه]مرحوم مجلسی دارای هفت فرزند بود که سه تن از آنها پسر بودند:

۱. بزرگ ترین؛ عالم مهذب مولی عزیزالله - . از او حواشی بر کتاب های مدارک و تهذیب می باشد. او در حسن عبارت کم نظیر بود و نگارش وقایع روم از او مشهور است. رجوع کنید به فیض قدسی. -

۲. میانی؛ عالم، فاضل، مقدس و صالح مولی عبدالله - . در تعریف او صاحب ریاض مبالغه نموده و می گوید: «شرعیات را نزد پدر علامه اش خواند و عقلیات را استاد محقق فرا گرفت و به شهرهای هند سفر نمود و در آنجا اقامت گزید تا در حدود سال ۱۰۷۴ در آنجا درگذشت.» -

۳. کوچک ترین؛ علامه محمد باقر مجلسی

چهار تن از فرزندان نیز دختر بودند:

۱. فاضله صالحه، آمنه بیگم همسر علامه بسیار فهم مولی محمد صالح مازندرانی شارح کافی - . صاحب ریاض و مرآت الاحوال شرح حال او را آورده اند و او را تعریف و تمجید کرده اند. رجوع کنید به فیض قدسی. -

۲. همسر مولی محمد علی استرآبادی - . شرح حال او در جامع الروات ۲/۱۵۲ -

۳. همسر عالم یگانه میرزا محمد بن حسن شیروانی مشهور به ملا میرزا، صاحب حاشیه معروف بر معالم و دیگر کتب - . شرح حال او را اردبیلی در جامع الروات ۲/۹۲ آورده است. -

۴. همسر فاضل متبحر، آغا میرزا کمال الدین محمد فسوی شارح شافیه

علامه نوری در کتاب «فیض قدسی» به تفصیل به ذکر اولاد و نوادگان و ذریه مرحوم مجلسی پرداخته که از این خاندان رفیع، عالمان بزرگ و اساتید فقه و حدیث زیادی بیرون آمده اند.

**[ترجمه]

الثناء علیه

أمره فی العلم و الفهم و الثقافه و الفقاهه و الجلاله و الوثاقه و کثره التصنیف و جوده التألیف فوق أن تحیطه الأقلام و یحویه البیان، و قد بالغ فی إطرائه و الثناء علیه کلّ من تأخّر عنه، و فی مقدّمهم الرجالیّ الکبیر النجاشیّ حیث قال فی فهرسه:

محمّد بن علیّ بن الحسین بن موسی بن بابویه القمّیّ أبو جعفر نزیل الری، شیخنا و فقیهنا و وجه الطائفه بخراسان، و کان ورد بغداد سنه خمس و خمسین و ثلاثمائه، و سمع منه شیوخ الطائفه و هو حدث السنّ. ا ه

و تبعه الشیخ الطوسیّ فی رجاله و فهرسه، و وصفه بأنّه کان حافظا للأخبار، بصیرا بالرجال، ناقلا للآثار، لم یر فی القمّیّین مثله فی حفظه و کثره علمه.

و أثنی علیه العلّامه فی الخلاصه، و ابن إدریس فی السرائر، و الأسترآبادیّ فی منهج المقال و فی الوسیط، و أبو علیّ فی منتهی المقال، و التفرشیّ فی نقد الرجال، و الأردبیلیّ فی جامع الرواه، و الخونساریّ فی روضات الجنّات، و المامقانیّ فی تنقیح المقال، و أورد ترجمته الخطیب فی تاریخ بغداد(۱). و الباحث یری فیها و فی غیرها من المعاجم و التراجم توثیقه و إکباره و تبجیله، و ناهیه عن تلکم التراجم کلّها ما فی الفوائد الرجالیّه للعلّامه بحر العلوم قدّس سرّه و إلیک نصّه:

محمّد بن علیّ بن الحسین بن موسی بن بابویه أبو جعفر القمّیّ شیخ من مشایخ الشیعه و رکن من أرکان الشریعه، رئیس المحدّثین، و الصدوق فیما یرویه عن الأئمّه الصادقین، ولد بدعاء صاحب الأمر و العصر علیه السّلام، و نال بذلک عظیم الفضل و الفخر، و وصفه الإمام علیه السّلام فی التوقیع الخارج من الناحیه المقدّسه بأنّه: فقیه، خیّر، مبارک ینفع اللّه به. فعمّت برکته الأنام، و انتفع به الخاصّ و العامّ، و بقیت آثاره و مصنّفاته

ص: ۶۸

۱- ۱. ج ۳ ص ۸۹.

مدی الأیّام، و عمّ الانتفاع بفقهه و حدیثه فقهاء الاصحاب، و من لا یحضره الفقیه من العوام. ا ه

**[ترجمه]در علم، فهم، روشنگری، فقاهت، بزرگی، وثاقت و زیادی تصانیف و خوبی تالیف، بالاتر از آن است که قلم ها بر آن احاطه پیدا کند و بیان ما بدان برسد. و در ستودن او و تعریف از او همه کسانی که بعد از او آمده اند، مبالغه نمودند.

سرآمد همه آنها رجالی بزرگ نجاشی در فهرستش گفته است: «ابو جعفر محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی ساکن ری، استاد و فقیه ما و چهره ای شناخته شده در خراسان است. در سال ۳۵۵ وارد بغداد شد و اساتید طایفه از او حدیث شنیدند، در حالی که جوان بود.»

به تبع نجاشی، شیخ طوسی در رجال و فهرستش او را به این اوصاف توصیف کرده: «حافظ اخبار، آشنای به رجال، ناقل آثار که در بین قمیین در حفظ حدیث و زیادی علم دیده نشده است.»

علامه در «خلاصهٔ»، ابن ادریس در «سرائر»، استرآبادی در «منهج المقال» و در «وسیط»، ابوعلی در «منتهی المقال»، تفرشی در «نقد الرجال»، اردبیلی در «جامع الرواة»، خوانساری در «روضات الجنات» و مامقانی در «تنقیح المقال»، او را تمجید کرده اند. خطیب در تاریخ بغداد شرح حال او را آورده است. - . تاریخ بغداد ۳/۸۹ -

جستجوکننده در زندگی صدوق در این کتاب ها و دیگر کتاب ها از معجم ها و تراجم، وثاقت و بزرگی و عظمت او را می بیند. و تو را بی نیاز می کند از همه آن تراجم، آنچه در «فوائد رجالیه» علامه بحرالعلوم (قدس سره) آمده که عبارتش چنین است:

«بوجعفر محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی، پیشوایی از پیشوایان شیعه و ستونی از استوانه های شریعت است. او رئیس محدثین، و در آنچه از ائمه صادقین علیهم السّلام روایت کرده، صدوق و راستگو است. وی با دعای امام زمان علیه السّلام متولد شد، و از این راه به فضیلت و افتخاری بزرگ نائل گشت. در توقیع مقدس آمده بود که او فقیه، نیک سرشت، پربرکت و از جانب خداوند سودبخش خواهد بود. از این رو برکت وجود او شامل حال تمام خلائق شد و خاص و عام از وی منتفع گشتند، و آثار و تألیفاتش در گذر روزگار باقی ماند، و عموم فقهای شیعه از فقه و حدیثش نفع بردند.»

**[ترجمه]

ولد رحمه اللّه بقم و نشأ بها و تلمذ على أساتذتها و تخرّج على مشايخها، ثمّ هاجر إلى الرى بالتماس أهلها و أقام بها، ثمّ سافر إلى مشهد الرضا- عليه السّلام- فى سنه ۳۵۲، ثمّ عاد إلى الرى، و دخل بنيسابور فى شعبان من تلك السنه، و سمع من جمع من مشايخها منهم: الحسين بن أحمد البيهقىّ، و أبو الطيّب الحسين بن أحمد، و عبد اللّه بن محمّد بن عبد الوهّاب. و حدّثه بمرو الرود جماعه، منهم: محمّد بن علىّ الشاه الفقيه، و أبو يوسف رافع بن عبد اللّه بن عبد الملك. ثمّ رحل إلى بغداد فى تلك السنه، و سمع من جماعه من مشايخها، منهم: الحسن بن يحيى العلوىّ، و إبراهيم بن هارون، و علىّ بن ثابت الدواليبىّ. و فى سنه ۳۵۴ ورد الكوفه، و سمع من مشايخها منهم: محمّد بن بكران النقّاش، و أحمد بن إبراهيم بن هارون الفامىّ، و الحسن بن محمّد بن سعيد الهاشمىّ، و علىّ بن عيسى- المجاور فى مسجد الكوفه- و الحسن بن محمّد السكونىّ المزكىّ، و يحيى بن زيد بن العبّاس بن الوليد. و فى تلك السنه ورد همدان بعد منصرفه عن بيت اللّه الحرام، و سمع فيها من القاسم بن محمّد بن أحمد بن عبدويه السرّاج، و الفضل بن الفضل بن العبّاس الكندىّ، و محمّد بن الفضل بن زيدويه الجلّاب. و حدّثه بفيد بعد منصرفه من مكّه أحمد بن أبى جعفر البيهقىّ.

و يظهر من النجاشىّ دخوله بغداد مرّه اخرى فى سنه ۳۵۵ و لعلّه كان بعد منصرفه عن بيت اللّه الحرام.

و يظهر من كتابه المجالس أنّه زار مشهد الرضا عليه السّلام مرّتين اخراويّين: مرّه فى سنه ۳۶۷ و أملى فيه فى يوم الغدير من تلك السنه على السيّد أبى البركات علىّ بن الحسين الحسينىّ، و على أبى بكر محمّد بن علىّ، و رجع إلى الرى قبل المحرّم من سنه ۳۶۸. و مرّه اخرى عند خروجه إلى ديار ما وراء النهر، و كان يوم الثلثاء السابع عشر شعبان سنه ۳۶۸

ص: ۶۹

فی هـذا المشـهد. و رحل إلى بلـخ و سـمع من مشايخها، منهم: الحسـين بن محمّد الأشـنانی الرازیّ العدل، و الحسـين بن أحمد الأسترآبادیّ، و الحسن بن علیّ بن محمّد بن علیّ بن عمرو العطّار، و كان جدّه علیّ بن عمرو صاحب علیّ بن محمّد العسكریّ عليهما السّلام، و الحاكم أبو حامد أحمد بن الحسين بن علیّ، و عبيد اللّه بن أحمد الفقيه و غيرهم. و سمع بإيلاق من محمّد بن عمرو بن علیّ بن عبد اللّه البصریّ، و من محمّد بن الحسن بن إبراهيم الكرخیّ و غيرهما.

و ورد بتلك القصبه، الشريف الدّين أبو عبد اللّه محمّد بن الحسن المعروف بنعمه، و سأله أن يصنّف له كتابا فی الفقه و يسمّيه بكتاب من لا يحضـره الإمام، فأجاب ملتمسه. و ورد سـرخس و سـمع من أبی نصر. محمّد بن أحمد بن تميم السرخسیّ الفقيه. و حدّثه بسمرقند عبدوس بن علیّ الجرجانیّ، و عبد الصمد بن عبد الشهيد الأنصاریّ. و حدّثه بفرغانه تميم بن عبد اللّه القرشیّ، و محمّد بن جعفر البندار، و إسماعيل بن منصور بن أحمد

**[ترجمه]در قم متولد شد و در آن شـهر رشد نمود و در نزد اساتيد آن شهر شاگردی كرد و نزد آن اساتيد تربيت شد. سپس به درخـواست مردم ری به آن شـهر مهـاجرت كرد و در آنجـا اقـامت گزيـد. بعـد در سـال ۳۵۲ به مشـهد رضوی عليه السّـلام مسافرت كرد و دوباره به ری بازگشت. در ماه شـعبان همان سال به نيشابور وارد شـد و از تعـدادی از مشايـخ آن شـهر حديث شنيـد كه حسـين بن احمد بيهقی، ابو طيب حسـين بن احمد و عبدالله بن محمد بن عبدالوهاب از آن جمله اند. جماعتی هم در مرورود او را حـديث كردنـد كه محمـد بن علی شاه فقيه و ابو يوسف رافع بن عبدالله بن عبدالملك از آن جماعتند. سـپس در همان سال به بغداد رفت و از مشايخ آن شهر حديث شنيد كه از آن جمله اند: حسين بن يحيی علوی، ابراهيم بن هارون و علی بن ثابت دواليبی.

در سال ۳۵۴ به كوفه وارد شـد و از مشايـخ آنجا هم حـديث شـنيد كه عبارتند از: محمد بن بكران نقّاش، احمد بن ابراهيم بن هارون فامی، حسن بن محمد سـعيد بن هاشـمی، علی بن عيسـی - ملازم و معتكف در مسجد كوفه - حسن بن محمد سكونی مزكّی و يحيی بن زيد بن عباس بن وليد.

در آن سال بعـد از آنكه از مسافرت به بيت الله الحرام منصـرف شـد، به همـدان رفت و از قاسم بن محمـد بن احمد بن عبدويه سراج، فضل بن عباس بن فضل كندی و محمد بن فضل بن زيدويه جلّاب حديث شـنيد و بعد از انصـراف از مكه، در «فيد» هم از احمـد بن ابی جعفر بيهقی حـديث كرد. از كلام نجاشـی به نظر می رسـد كه در سال ۳۵۵ بار ديگر به بغـداد رفته است كه احتمالاً بعد از انصرافش از بيت الله الحرام باشد.

از كتاب مجالس چنين معلوم می شود كه او دو بار ديگر به زيارت مشـهد رضوی عليه السّلام رفته است: يك بار در سال ۳۶۷ كه در روز غـدير همـان سال به سـيد ابی بركات علی بن حسـين حسـينی و ابی بكر محمـد بن علی حـديث املا نمود و قبل از محرم سال ۳۶۸ به ری بازگشت؛ بار ديگری كه به مشـهد رفت هنگام خروجش به ماوراءالنهر در سه شـنبه هفدهم شعبان سال ۳۶۸ بود.

او سپس به بلخ رفت و از مشايخ آن شهر حديث شنيد كه از آن جمله اند: حسن بن محمد اشنانی رازی عدل، حسين بن احمد استرآبـادی، حسن بن علی بن محمـد بن علی بن عمرو عطـار (جـدّ او علی بن عمر از مصاحبـان امـام علی بن محمـد عسـگری

علیهما السّلام بود) حاکم ابو حامد احمد بن حسین بن علی، عبیدالله بن احمد فقیه و.....

در ایلاق از محمد بن عمرو بن علی بن عبدالله بصری و محمد بن حسن بن ابراهیم کرخی و دیگر مشایخ حدیث شنید. شریف الـدین ابو عبـدالله نحنـد بن حسن معروف به نعمت وارد این قصـبه شـد از او خواست که کتابی در فقه بنویسـد و نامش را «من لایحضره الامام» بگذارد و او به این درخواست جواب داد.

به سـرخس رفت و از ابی نصـر محمد بن احمد بن تمیم سرخسـی فقیه حدیث شـنید و در سـمرقند عبدوس بن علی جرجانی و عبدالصـمد بن عبدالشـهید انصاری او را حدیث کردند. در فرغانه هم تمیم بن عبدالله قرشـی، محمد بن جعفر بندار و اسـماعیل بن منصور بن احمد او را حدیث نمودند.

**[ترجمه]

مشایخه و أساتذته

أمّا أساتذته و مشایخه الّذین تدور روایته علیهم إجازه و قراءه فبعد المراجعه إلی مشیخه الفقیه و کتبه: الخصال و التوحید و العلل و العیون و المعانی و غیرها وجدناهم تزید علی مائتی رجلا، قد أوردناهم مفصّلا فی رساله فی ترجمته، و قدّمنا قبلا عدّه منهم، و نشیر إلی بعض آخر من مشاهیرهم:

«۱»- أحمد بن محمّد بن یحیی العطّار الأشعریّ القمّیّ (۱).

«۲»- أبو محمّد جعفر بن أحمد بن علیّ الفقیه المروزیّ الإیلاقیّ صاحب المسلسلات (۲).

«۳»- أحمد بن الحسن بن علیّ بن عبد اللّه القطّان (۳).

«۴»- جعفر بن محمّد بن مسرور(۴).

«۵»- الحسن بن یحیی بن ضریس (۵).

۱- ۱. علل الشرائع ص ۱۱۵.
۲- ۲. العیون ص ۸۷ و ۱۰۰. التوحید ص ۷۳.
۳- ۳. المشیخه ص ۷.
۴- ۴. العیون ص ۶۰ و ۱۵۰. المشیخه ص ۴.
۵- ۵. الأمالی ص ۲۳۴.

«۶»- الحسين بن إبراهيم بن ناتانه(۱).

«۷»- الحسين بن أحمد بن إدريس (۲).

«۸»- حمزه بن محمّد العلوىّ (۳).

«۹»- علىّ بن أحمد بن عبد اللّه بن أحمد بن محمّد بن خالد البرقىّ (۴)

«۱۰»- علىّ بن أحمد بن محمّد بن عمران الدقّاق (۵).

«۱۱»- علىّ بن حاتم القزوينىّ (۶).

«۱۲»- علىّ بن الحسين والده المعظّم (۷).

«۱۳»- محمّد بن إبراهيم بن إسحاق المكتب الطالقانى (۸).

«۱۴»- محمّد بن أحمد ابن أحمد بن سنان المعروف بالسنانى (۹).

«۱۵»- محمّد بن الحسن بن أحمد بن الوليد القمّىّ (۱۰).

«۱۶»- محمّد بن علىّ ماجيلويه (۱۱).

«۱۷»- محمّد بن موسى بن المتوكّل (۱۲).

«۱۸»- محمّد بن محمّد بن عصام الكلينىّ (۱۳)

«۱۹»- محمّد بن القاسم المفسّر.(۱۴)

«۲۰»- محمّد بن أحمد القضاعىّ.

«۲۱»- المظفّر بن جعفر بن المظفّر العلوىّ.(۱۵)

۱- ۱. مشيخه الفقيه ص ۱۳. العيون ص ۵۰ و ۱۵۳. الأمالى ص ۳۵.

۲- ۲. المشيخه ص ۹. العيون ص ۲۱ و ۶۶. المعانى ص ۵۱.

۳- ۳. العيون ص ۳۰۲. التوحيد ص ۸۴. العلل ص ۲۶.

۴- ۴. المشيخه ص ۱. العيون ۱۵۲. التوحيد ص ۸۶.

۵- ۵. العيون ص ۱۰. التوحيد ص ۸۶ الاكمال ص ۴۴.

۶- ۶. المشيخه ص ۳۹. العلل ص ۴۵.

۷- ۷. المشيخه ص ۱. التوحيد ص ۵.

۸- ۸. المشيخه ص ۳۲. العيون ص ۱۳. التوحيد ص ۵۱.

۹- ۹. المشيخه ص ۳. العيون ص ۶۶.

۱۰- ۱۰. المشيخه ص ۱. العيون ص ۱۴. التوحيد ص ۶.

۱۱- ۱۱. المشيخه ص ۱ و ۳.

۱۲- ۱۲. المشيخه ص ۲. الاكمال ص ۱۲. العيون ص ۱۰.

۱۳- ۱۳. المشيخه ص ۳۳. الأمالى ص ۱۶۶ العلل ص ۵۵. العيون ص ۶۸.

۱۴- ۱۴. العيون ۲۹۹.

۱۵- ۱۵. المشيخه ص ۲۵. العيون ص ۴۷. التوحيد ص ۱۷۰ العلل ص ۲۸.

**[ترجمه]اساتید و مشایخی شیخ صدوق که در اجازات و قرائت روایات به او آمده است، بعد از مراجعه به مشیخه کتاب من لا یحضره الفقیه و کتاب های خصال، توحید، علل، عیون، معانی و دیگر کتاب ها، بیش از ۱۰۰ نفر می باشند که ما در رساله ای که درباره زندگی صدوق نوشته ایم، مفصل به آن پرداخته ایم. در مطالب قبلی هم به تعدادی از آنها اشاره شد که اینک اسامی مشهور ترین آنان را می آوریم:

۱. احمد بن محمد بن یحیی عطار اشعری قمی - . علل الشرایع: ۱۱۵ -

۲. ابو محمد جعفر بن احمد بن علی، فقیه مروزی ایلاقی صاحب کتاب مسلسلات - . عیون: ۸۷ و ۱۰۰، توحید:۷۳ -

۳. احمد بن حسن بن علی بن عبدالله قطّان - . مشیخه: ۷ -

۴. جعفر بن محمد بن مسرور - . عیون: ۶۰ و ۱۵۰، مشیخه: ۴ -

۵. حسن بن یحیی بن ضریس - . امالی: ۲۳۴ -

۶. حسین بن ابراهیم ناتانه - . مشیخه: ۱۳، عیون: ۵۰ و ۱۵۳، امالی: ۳۵ -

۷. حسین بن احمد بن ادریس - . مشیخه: ۹، عیون: ۲۱ و ۶۶ ، معانی: ۵۱ -

۸. حمزه بن محمد علوی - . عیون: ۳۰۲ ، توحید:۸۴ ، علل: ۲۶ -

۹. علی بن احمد بن عبدالله بن احمد بن محمد بن خالد برقی - . مشیخه: ۱ ، عیون: ۱۵۲ ، توحید: ۸۶ -

۱۰. علی بن احمد بن محمد بن عمران دقّاق - . عیون: ۱۰ ، توحید: ۸۶ ، اکمال: ۴۴ -

۱۱. علی بن حاتم قزوینی - . مشیخه: ۳۹ ، علل: ۴۵ -

۱۲. علی بن حسین (پدر بزرگوارش) - . مشیخه: ۱ ، توحید: ۵ -

۱۳. محمد بن ابراهیم بن اسحاق مکتب طالقانی - . مشیخه: ۳۲ ، عیون: ۱۳ ، توحید: ۵۱ -

۱۴. محمد بن احمد بن احمد بن سنان معروف به سنانی - . مشیخه: ۳ ، عیون: ۶۶ -

۱۵. محمد بن حسن بن احمد بن ولید قمی - . مشیخه: ۱ ، عیون: ۱۴ ، توحید: ۶ -

۱۶. محمد بن علی ماجیلویه - . مشیخه: ۱ و۳ -

۱۷. محمد بن موسی بن متوکل - . مشیخه: ۲ ، اکمال: ۱۲ ، عیون: ۱۰ -

۱۸. محمد بن محمد بن عصام کلینی - . مشیخه: ۳۳ ، امالی: ۱۶۶ ، علل: ۵۵ ، عیون: ۶۸ -

۱۹. محمد بن قاسم مفسّر - . عیون: ۲۹۹ -

۲۰. محمد بن احمد قضائی

۲۱. مظفر بن جعفر بن مظفر علوی - . مشیخه: ۲۵ ، عیون: ۴۷ ، توحید: ۱۷۰ ، علل: ۲۸ -

**[ترجمه]

تلامذته و الرواه عنه

يستفاد ممّا سمعت آنفا من النجاشيّ: «أنّ شيوخ الطائفه سمعوا منه و هو حدث السنّ» أنّ تلامذته و الراوين عنه كثيرون جدّا، و لم يتيسّر لنا الوقوف على الصحيح من عددهم و استقصائهم، و عاقنا عن ذلك عجل الطباعه، و ما ظفرت به منهم يبلغ خمسه عشر رجلا:

«۱»- أحمد بن محمّد المعمّرىّ (۱).

«۲»- أبو الحسين جعفر بن الحسن بن حسكه القمّىّ (۲).

«۳»- الحسن بن الحسين بن علىّ بن بابويه (۳).

«۴»- الحسن بن عبيد اللّه الغضائرىّ (۴).

«۵»- الحسين بن علىّ بن بابويه (۵).

«۶»- عبد الصمد بن محمّد التميمىّ (۶).

«۷»- علىّ بن أحمد بن العبّاس النجاشىّ والد الرجالىّ الكبير(۷).

«۸»- علىّ بن الحسين الجوزىّ الحسينىّ (۸).

«۹»- علىّ بن محمّد بن علىّ الخزّاز(۹).

«۱۰»- محمّد بن أحمد بن العبّاس ابن فاخر الدوريستىّ (۱۰).

«۱۱»- محمّد بن أحمد بن علىّ القمّىّ المعروف بابن شاذان (۱۱).

۱- ۱. الخرائج ص ۲۴۷.

۲- ۲. فهرست الشيخ الطوسىّ ص ۱۵۷.

۳- ۳. بشاره المصطفى ص ۹، ۱۱، ۱۴، ۲۱.

۴- ۴. فهرست الشيخ الطوسىّ ص ۱۵۷.

۵- ۵. بشاره المصطفى ص ۱۴۵.

۶- ۶. بشاره المصطفى ص ۱۷۹ و بعدها.

۷- ۷. الرجال للنجاشىّ ص ۲۷۹.

۸- ۸. أمالی الصدوق المجلس الأول، الخرائج ص ۲۴۷ و ۲۷۴.

۹- ۹. قد أكثر الروايه عنه فی كفايه الاثر.

۱۰- ۱۰. خاتمه المستدرک ص ۴۸۰، و الخرائج ص ۲۷۴.

۱۱- ۱۱. الروضات ص ۵۳۳، و المجلس الأول من أمالی الصدوق.

«۱۲»- محمّد بن سليمان الحمرانىّ (۱).

«۱۳»- محمّد بن طلحه بن محمّد(۲).

«۱۴»- محمّد بن محمّد بن النعمان المفيد(۳).

«۱۵»- أبو محمّد هارون بن موسى التلعكبرىّ (۴).

**[ترجمه]از آنچه که از نجاشی شنیده شد، چنین استفاده می شود که «بزرگان طایفه از او حدیث شنیدند در حالی که او جوان بود.» به درستی که شاگردان و روایت کنندگان او بسیار زیاد می باشند و برای ما استقصا و شمارش صحیح آن ممکن نبود و عجله داشتن در چاپ ما را از این بازداشت و به جز پانزده تن از آنها دست نیافتیم که عبارتند از:

۱. احمد بن محمد معمّری - . خرائج: ۲۴۷ -

۲. ابو حسین جعفر بن حسن بن حسکهٔ قمی - . فهرست شیخ طوسی: ۱۵۷ -

۳. حسن بن حسین بن علی بن بابویه - . بشارهٔ المصطفی: ۹ ، ۱۱، ۱۴، ۲۱ -

۴. حسین بن عبیدالله غضائری - . فهرست شیخ طوسی: ۱۵۷ -

۵. حسین بن علی بن بابویه - . بشارهٔ المصطفی: ۱۴۵ -

۶. عبدالصمد بن محمد تمیمی - . بشارهٔ المصطفی: ۱۷۹ به بعد -

۷. علی بن احمد بن عباس نجاشی؛ پدر رجالی بزرگ - . رجال نجاشی: ۲۷۹ -

۸. علی بن حسین جوزی حسینی - . امالی صدوق مجلس اول، خرائج: ۲۴۷ و ۲۷۴ -

۹. علی بن محمد بن علی خزّاز - . اکثر روایات او در کفایهٔ الاثر آمده است. -

۱۰. محمد بن احمد بن عباس بن فاخر دوریستی - . خاتمه المستدرك: ۴۸۰ ، خرائج: ۲۷۴ -

۱۱. محمد بن احمد بن علی قمی معروف به ابن شاذان - . روضات الجنات: ۵۳۳ ، مجلس اول از امالی صدوق -

۱۲. محمد بن سلیمان حمرانی - . فهرست شیخ طوسی: ۱۵۷ -

۱۳. محمد بن طلحهٔ بن محمد - . تاریخ بغداد ۳/۸۹ -

۱۴. محمد بن محمد بن نعمان؛ مفید - . فهرست شیخ طوسی: ۱۵۷، در امالی بسیار از او نقل شده است. -

۱۵. ابو محمد هارون بن موسی تلعکبری - . خاتمه المستدرک: ۵۲۴ -

**[ترجمه]

۱- ۱. فهرست الشیخ الطوسیّ ص ۱۵۷.

۲- ۲. تاریخ بغداد ج ۳ ص ۸۹.

۳- ۳. فهرست الشیخ الطوسیّ ص ۱۵۷، و فی أمالیه قد أکثر النقل عنه.

۴- ۴. خاتمه المستدرک ص ۵۲۴.

آثاره الثمینه و مؤلّفاته القیمه

یبلغ قائمه مصنّفاته إلی ثلاث مائه مصنّف، نصّ علی ذلک شیخ الطائفه فی الفهرست و عدّ منها أربعین کتابا، و أورد النجاشیّ فی رجاله نحو مائتین من کتبه، و أخرج العلّامه المجلسیّ فی البحار عن سبع عشر منها:

«۱»- عیون أخبار الرضا المطبوع بإیران سنه ۱۲۷۵ و ۱۳۱۸.

۲ و ۳- علل الشرائع و الأحکام و معانی الأخبار المطبوعان بإیران فی ۱۳۱۱.

«۴»- إکمال الدین و إتمام النعمه فی الغیبه المطبوع بإیران فی ۱۰۳۱.

«۵»- التوحید طبع مرّه بهند سنه ۱۳۲۱ و مرّه اخری بطهران سنه ۱۳۷۵.

«۶»- الخصال المطبوع بإیران فی ۱۳۰۲ و ۱۳۴۷.

«۷»- الأمالی و یسمّی بالمجالس أیضا، طبع بإیران فی ۱۳۰۰ و ۱۳۷۴.

۸ و ۹- ثواب الأعمال و عقاب الأعمال المطبوعان بإیران فی ۱۲۹۸ و ۱۳۷۵.

«۱۰»- الهدایه المطبوع بإیران فی ۱۲۷۶ فی مجموعه تسمّی بالجوامع الفقهیّه.

«۱۱»- العقائد المطبوع بإیران فی ۱۳۲۰ ضمیمه الباب الحادی عشر، و فی غیرها.

«۱۲»- صفات الشیعه؛ مخطوط.

«۱۳»- فضائل الشیعه؛ مخطوط.

«۱۴»- فضائل الأشهر الثلاثه؛ مخطوط.

«۱۵»- مصادقه الإخوان.

«۱۶»- النصوص؛ مخطوط.

«۱۷»- المقنع المطبوع بإیران فی ۱۲۷۶ فی مجموعه تسمّی بالجوامع الفقهیّه.

و له أیضا کتاب من لا یحضره الفقیه، أحد الجوامع الأربعه الّتی علیها مدار الفقه فی الأعصار، طبع ثلاث مرّات: مرّه بتبریز فی ۱۳۳۴ و مرّه بلکهنو فی مجلّدین و مرّه بطهران. و له أیضا کتاب مدینه العلم، کان أکبر من من لا یحضره الفقیه، و یستفاد من الشهید فی الذکری أنّه کان موجودا عنده.

**[ترجمه]تعداد تصنیفاتش به سیصد می رسد و به این کلام شیخ الطائفه در فهرست تصریح کرده و چهل کتاب آن را بر شمرده است. نجاشی هم در رجالش دویست کتاب او را آورده است و علامه مجلسی در بحارالانوار، روایات را از هفده کتاب او استخراج کرده است:

۱. «عیون اخبار الرضا» که در سال های ۱۲۷۵ و ۱۳۱۸ در ایران به چاپ رسیده است.

۲. «علل الشرایع و الاحکام»،

۳. «معانی الاخبار» که هر دو در سال ۱۳۱۱ در ایران چاپ شده اند.

۴. «اکمال الدین و اتمام النعمهٔ فی الغیبهٔ» در ایران به سال ۱۰۳۱ چاپ شد.

۵. «التوحید» یکبار در هند به سال ۱۳۲۱ و بار دیگر در تهران به سال ۱۳۷۵ چاپ گردید.

۶. «الخصال» در سال های ۱۳۰۲ و ۱۳۴۷ در ایران چاپ شده است.

۷. «الامالی» که «المجالس» هم نامیده می شود، درسال های ۱۳۰۰ و ۱۳۷۴ در ایران چاپ گردید.

۸. «ثواب الاعمال»،

۹. و «عقاب الاعمال» که هر دو در سال های ۱۲۹۸ و ۱۳۷۵ در ایران چاپ شده است.

۱۰. «الهدایه» درسال ۱۲۷۶ در ایران در مجموعه ای به نام «الجوامع الفقهیه» چاپ شده است.

۱۱. «العقائد» به ضمیمه باب حادی عشر و دیگر کتب، در سال ۱۳۲۰ در ایران چاپ گردید.

۱۲. «صفات الشیعه» نسخه خطی.

۱۳. «فضائل الشیعه» نسخه خطی.

۱۴. «فضائل الاشهر الثلاثه» نسخه خطی.

۱۵. «مصادقهٔ الاخوان»

۱۶. «النصوص» نسخه خطی.

۱۷. «المقنع» که در ایران به سال ۱۲۷۶ در مجموعه ای به نام «الجوامع الفقهیه» چاپ شده است.

۱۸. و «من لایحضره الفقیه» از کتب اوست که یکی از کتب اربعه می باشد که در دوره های مختلف فقه بر مدار آن می چرخید. این کتاب سه بار چاپ شده است: یک بار در سال ۱۳۳۴ در تبریز و بار دیگر در دو جلد در لکهنو و مرحله دیگر در تهران منتشر شد.

همچنین کتاب «مدینهٔ العلم» از اوست که از کتاب «من لایحضره الفقیه» بزرگ تر است و شهید در ذکری از او استفاده نموده و احتمالاً نزد شهید نسخه ای از این کتاب وجود داشته است.

**[ترجمه]

مرجعيته فى الفتيا

كانت لشيخنا المترجم مضافا إلى ما مرّ من شيخوخيّته فى الحديث و الإجازه و عبقريّته فى العلم و العمل مرجعيّه واسعه فى الفتيا، ترسل إليه من أرجاء العالم الإسلاميّه أسئله مختلفه فى شتّى العلوم، يوقفك على ذلك ما أثبته النجاشىّ فى رجاله من جوابات المسائل، قال: و له كتاب جوابات مسائل الوارده عليه من واسط، كتاب جوابات مسائل الوارده من قزوين، كتاب جوابات مسائل وردت من مصر، جوابات مسائل وردت من البصره، جوابات مسائل وردت من الكوفه، جواب مسأله وردت عليه من المدائن فى الطلاق، كتاب جواب مسأله نيسابور، كتاب رسالته إلى أبى محمّد الفارسىّ فى شهر رمضان، كتاب الرساله الثانيه إلى أهل بغداد فى معنى شهر رمضان. كما أنّ له مباحثات ضافيه و أجوبه شافيه، فى مناصره المذهب الحقّ و مناجزه الباطل، منها: ما وقع بحضره الملك ركن الدوله البويهىّ الديلمىّ (۱)

و ذلك كان بعد أن بلغ صيت فضله الآفاق فأرسل الملك إليه و استدعى حضوره لديه، فحضر قدّس سرّه مجلسه فرحّب الملك به، و أدناه من نفسه، و بالغ فى تعظيمه و تكريمه و تبجيله، و ألقى إليه مسائل

ص: ۷۴

۱- ۱. هو أبو علىّ الحسن بن أبى شجاع بويه من آل سابور ذى الاكتاف، الملقب بركن الدوله، صاحب أصفهان و الرى و همدان و جميع عراق العجم، و هو والد عضد الدوله فنا خسرو، كان ملكا جليل القدر، عالى الهمه، توفى ليله السبت فى ۲۸۴، و ملك أربعا و أربعين سنه و شهرا و تسعه أيام، ترجمه ابن خلكان فى تاريخه ج ۱ ص ۵۸ و ۱۵۴ من المطبوع بايران.

غامضه فی المذهب، فأجاب عنها بأجوبه شافیه، و أثبت حقّیه المذهب ببراهین واضحه، بحیث استحسنه الملک و الحاضرون، و لم یجد بدّا من الاعتراف بصحّتها المخالفون.

و قد کتب الشیخ جعفر بن محمّد الدوریستیّ رساله فی شرح ذلک، و أوردها الفاضل التستریّ فی مجالسه (۱).

و له مباحثه اخری مع بعض الملحدین بحضرته، أورد بعضها فی ص ۵۲ من إکمال الدین (۲).

**[ترجمه]برای شیخ صدوق که به شرح حالش اشاره می کنیم، اضافه بر استاد بودن در حدیث و اجازه و شکوه در علم و عمل، مرجعیت وسیعی در فتوا داشت که سئوالات زیادی در علوم گوناگون از نقاط مختلف اسلامی برای او ارسال می گشت. نجاشی در رجالش درباره جواب این مسائل نکاتی را ثبت نموده و می گوید: «برای شیخ کتاب جواب مسائل رسیده از واسط، کتاب جواب مسائل رسیده از قزوین، کتاب جواب مسائل رسیده از مصر، جواب مسائل رسیده از بصره، جواب مسائل رسیده از کوفه، جواب مسائل طلاق رسیده از مدائن، کتاب جواب مسائل نیشابور، نامه اش به ابی محمد فارسی در موضوع ماه رمضان و نامه دوم به اهالی بغداد در موضوع معنای ماه رمضان.»

چنان چه برای او مباحثات زیاد و جواب های شفاهی در یاری دادن مذهب حق و مبارزه با مذهب باطل نیز بود که از آن جمله اند: «آنچه که در محضر حکمروا رکن الدولهٔ بویهی دیلمی - . او ابو علی حسن بن ابی شجاع بویه از آل شاپور ذی الاکتاف و ملقب به رکن الدوله حاکم اصفهان و ری و همدان و همه عراق عجم، و پدر عضدالدوله فنا خسرو بود که حاکم جلیل القدر و دارای همت عالی بود که در شب شنبه سال ۲۸۴ فوت نمود. وی چهل و چهار سال و یک ماه و نه روز حکومت کرد. شرح حال او را ابن خلکان در تاریخش جلد یک صفحه پنجاه و هشت و یکصد و پنجاه و چهار چاپ ایران آورده است. -

واقع شد و آن اینکه بعد از اینکه آوازه فضل و علم او به همه جا رسید، حاکم برای او فرستاده ای گسیل داشت و از او خواست که نزد او بیاید. او (قدس سره) در مجلس حاکم حاضر شد و او را تحسین کرد و نزدیک خود نشاند و در بزرگداشت و تکریم و عظمت او مبالغه نمود و مسائل پیچیده مذهب را به او القا نمود و آنها را شفاهی جواب داد و حقانیت مذهب را با ادله واضح اثبات کرد، به گونه ای که حاکم و حاضران او را تحسین نمودند و چاره ای نداشتند جز اینکه مخالفان نیز به درستی آن اعتراف کنند.»

شیخ جعفر بن محمد دوریستی در این باره رساله ای نوشته و فاضل تستری در مجلسش آن را آورده است. - . رجوع کنید به مجالس المومنین: ۱۹۵ چاپ ایران -

و برای شیخ صدوق مباحثات دیگری با عده ای از ملحدینی که نزدش حاضر می شدند هست که بعضی از آن مباحثات در صفحه پنجاه و دو اکمال الدین آمده است. - . نجاشی از کتاب های او شمرده است: سخن های او در مجلسی که در نزد رکن الدوله انجام شد و ذکر جلسه ای دیگر و ذکر جلسه سوم و ذکر جلسه چهارم و ذکر جلسه پنجم. -

**[ترجمه]

۱- ۱. راجع مجالس المؤمنين ص ۱۹۵، المطبوع بطهران.

۲- ۲. عدّ النجاشىّ من كتبه: حديث ذكر مجلس الذى جرى له بين يدى ركن الدوله، ذكر مجلس آخر، ذكر مجلس ثالث، ذكر مجلس رابع، ذكر مجلس خامس.

[ولادته بدعاء الحجه علیه السلام]

یوجد ذکره الخالد فی کتب التراجم مشعوفا بالتبجیل و الحفاوه، و الإکبار و الجلاله، قال الرجالیّ الأقدم النجاشیّ فی فهرسه ص ۱۸۴: علیّ بن الحسین بن موسی ابن بابویه القمّیّ أبو الحسن شیخ القمّیّین فی عصره و متقدّمهم و فقیههم و ثقتهم، کان قدم العراق و اجتمع مع أبی القاسم بن روح رحمه اللّه، و سأله مسائل، ثمّ کاتبه بعد ذلک علی ید علیّ بن جعفر الأسود، یسأله أن یوصل له رقعه إلی الصاحب علیه السّلام و یسأله فیها الولد، فکتب إلیه: قد دعونا اللّه بذلک و سترزق ولدین ذکرین خیّرین، فولد له

ص: ۷۵

أبو جعفر و أبو عبد اللّه من أمّ ولد، و كان أبو عبد اللّه الحسين بن عبد اللّه يقول: سمعت أبا جعفر يقول: أنا ولدت بدعوه صاحب الأمر عليه السّلام و يفتخر بذلك. ا ه

و قال ابن النديم فی فهرسه ص ۲۷۷: ابن بابويه، و اسمه علیّ بن الحسين بن موسی القمّیّ من فقهاء الشيعه و ثقاتهم. و له ترجمه فی رجال الشيخ و فهرسه، و الخلاصه، و سائر التراجم و لا نحتاج إلی الإيعاز إليها بعد ما ورد من الإمام الحسن العسكریّ عليه السّلام فی حقّه فی توقيعه الشريف: يا شيخی و معتمدی و فقيهی (۱).

**[ترجمه]ذکر ماندگار او در کتاب های تراجم از اکرام و بزرگی و عظمت پر است. نجاشی رجالی متقدم، در صفحه یکصد و هشتاد و چهار فهرست خود می گوید: «ابوحسن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی معروف به شیخ القمیین، در عصر خود متقدم، فقیه و مورد وثوق قمیین بود. وی به عراق رفت و با ابوالقاسم بن روح دیداری داشت و از او مسائلی را پرسید که بعدها هم با مکاتبه می کردند که این مکاتبات، توسط علی بن جعفر اسود انجام می پذیرفت. در یکی از این نامه ها از او خواست که نامه ای را به دست حضرت حجت علیه السّلام برساند و در آن نامه درخواست فرزند نمود. پس در پاسخ او چنین آمد که: «ما از خداوند متعال درخواست نمودیم که فرزندی به تو عنایت فرماید و به زودی دو فرزند ذکور نیکوکار و خیر نصیب تو خواهد شد.» پس از آن ابو جعفر و ابو عبدالله از امّ ولد متولد شد. از ابو عبدالله حسین بن عبیدالله آمده است که می گفت: «از ابا جعفر می شنیدم که بارها می گفت: «من با دعای صاحب امر و امام زمان علیه السّلام به دنیا آمده ام» و به این عنایت افتخار می کرد.»

ابن ندیم در صفحه دویست و هفتاد و هفت فهرست خود می گوید: «ابن بابویه، اسمش علی بن حسین بن موسی قمی از فقها و موثقان شیعه است که شرح حال او در رجال و فهرست شیخ، الخلاصه، و دیگر تراجم آمده است که دیگر نیازی به بازگو کردن آنها نیست، بعد از آنچه که از امام حسن عسگری علیه السّلام در توقیع شریفشان در حقّ او فرمود: «یا شیخی و معتمدی و فقیهی.» - . رجوع کنید به جامع المقال: ۱۹۵ -

**[ترجمه]

۱- ۱. راجع جامع المقال ص ۱۹۵.

أساتذته و مشايخه

تتلمـذ على عـدّه كثيره من المشايـخ و أساتذه الفقه و الحديث و روى عنهم. و إحصاؤهم يتوقّف على تصـفّح أسانيد الأخبار، و متون التراجم و الإجازات، فمن ظفرنا بهم:

«۱»- أحمد بن إدريس (۱).

«۲»- أيّوب بن نوح (۲).

«۳»- أحمد بن علىّ التفليسىّ (۳).

«۴»- حبيب بن الحسين الكوفىّ (۴).

«۵»- الحسن بن أحمد المالكىّ (۵).

«۶»- الحسن بن عبد اللّه بن محمّد بن عيسى (۶).

«۷»- الحسن بن قالولىّ (۷).

«۸»- الحسين بن محمّد بن عامر(۸)

و الظاهر أنّه متّحد مع الحسين بن محمّد بن عمران

۱- ۲. مشيخه الفقيه ص ۱۲۰ و العيون ص ۱۷ و ۲۵.

۲- ۳. اكمال الدين ص ۱۹۱.

۳- ۴. المجالس ص ۱۸۲.

۴- ۵. العلل ۱۷۷. و الأمالى ص ۸۵.

۵- ۶. العيون ص ۱۷۲ و ۱۸۶ و الأمالى ص ۱۸۳.

۶- ۷. العيون ص ۱۵.

۷- ۸. ثواب الأعمال ص ۹۵.

۸- ۹. العلل س ۱۰۵ و المشيخه ص ۴.

ابن أبی بکر الأشعریّ شیخ الکلینیّ و ابن بابویه، و علی فرض التعدّد فهو أیضا یعدّ من مشایخه.

«۹»- الحسین بن موسی (۱).

«۱۰»- سعد بن عبد اللّه بن أبی خلف الأشعری القمّیّ أبو القاسم المتوفّی سنه ۳۰۱ و قیل: ۲۹۹(۲).

«۱۱»- سعد بن محمّد بن الصالح (۳).

«۱۲»- سوید بن عبد اللّه (۴).

«۱۳»- عبد اللّه بن جعفر أبو العبّاس الحمیریّ، صاحب کتاب قرب الإسناد(۵).

«۱۴»- عبد اللّه بن الحسن المؤدّب (۶).

«۱۵»- علیّ بن إبراهیم بن هاشم أبو الحسن القمّیّ (۷) و یستفاد من الأمالی ص ۲۷ و ۳۶۳ حیاته فی سنه ۳۰۷.

«۱۶»- علیّ بن الحسن بن علیّ الکوفیّ (۸)

و لعلّه علیّ بن الحسن بن علیّ بن عبد اللّه بن المغیره الکوفیّ، کما حکی عن الوحید.

«۱۷»- علیّ بن الحسین السعدآبادیّ (۹).

«۱۸»- علیّ بن سلیمان الرازیّ،(۱۰)

و الظاهر أنّ الصحیح «الزراریّ» کما فی رجال النجاشیّ، و هو علیّ بن سلیمان بن الحسن بن الجهم بن بکیر بن أعین الزراریّ،

۱- ۱. الأمالی ص ۳۹۷.

۲- ۲. المشیخه ص ۱ و العیون ص ۱۷ و أکثر ابنه فی کتبه الروایه عنه بواسطه أبیه.

۳- ۳. الاکمال ص ۲۶۹.

۴- ۴. المشیخه ص ۱۷ و الاکمال ص ۹۱.

۵- ۵. المشیخه ص ۱۰ و العیون ص ۳۹.

۶- ۶. العلل ص ۷۲ و رجال الشیخ باب من لم یرو عنهم.

۷- ۷. فهرست الشیخ الطوسیّ ص ۸۹ و المشیخه ص ۱ و العیون ص ۵۳.

۸- ۸. المشیخه ص ۱۰ و التوحید ص ۳۹۱.

۹- ۹. المشیخه ص ۲۲ و العلل ص ۱۳۴.

١٠- ١٠. العلل ص ١٣٩ و ١٥٣.

«۱۹»- علیّ بن محمّد بن قتیبه(۱).

«۲۰»- علیّ بن موسی بن جعفر بن أبی جعفر الکمیدانیّ (۲).

«۲۱»- القاسم بن محمّد بن علیّ بن إبراهیم النهاوندیّ وکیل الناحیه(۳).

«۲۲»- محمّد بن أبی عبد اللّه (۴).

«۲۳»- محمّد بن أبی القاسم ماجیلویه (۵).

«۲۴»- محمّد بن أحمد بن علیّ بن الصلت (۶).

«۲۵»- محمّد بن إسحاق بن خزومه النیسابوریّ (۷).

«۲۶»- محمّد بن الحسن الصفّار(۸)

المتوفّی سنه ۲۹۰ بقم.

«۲۷»- محمّد بن علیّ بن أبی عمر الهمدانیّ (۹).

«۲۸»- محمّد بن معقل القرمیسینیّ (۱۰).

«۲۹»- محمّد بن یحیی العطّار(۱۱).

«۳۰»- محمّد بن هشام (۱۲).

«۳۱»- أحمد بن مطهّر أبو علیّ المطهّر.(۱۳)

«۳۲»- أبو الحسن العبّاس بن عمر بن عبّاس بن محمّد بن عبد الملک بن أبی مروان

۱- ۱. الأمالی ص ۶۲.

۲- ۲. العیون ص ۱۴۳ و المشیخه ص ۸.

۳- ۳. العلل ص ۱۹۳ و العیون ص ۱۶۰.

۴- ۴. العلل ص ۱۰۸.

۵- ۵. العلل ص ۱۶۵.

۶- ۶. التهذیب ج ۱ ص ۸۸ و المعانی ص ۱۴ و الأمالی ۴۶.

۷- ۷. العلل ص ۱۲۷.

۸- ۸. الاکمال ص ۲۰۰.

۹- ۹. العقاب ص ۲۱.

۱۰- ۱۰. العلل ص ۷۱.

۱۱- ۱۱. المشیخه ص ۱ و العیون ۱۶.

۱۲- ۱۲. ثواب الأعمال ص ۱۶.

۱۳- ۱۳. خاتمه المستدرک ص ۷۸۰.

الکلودانیّ رحمه اللّه، قال: أخذت إجازه علیّ الحسین بن بابویه لمّا قدم بغداد سنه ۳۲۸ بجمیع کتبه (۱).

**[ترجمه]ابن بابویه نزد بسیاری از مشایخ و اساتید فقه و حدیث شاگردی نمود و از آنها روایت نمود که شمارش آنان متوقف بر دیدن سندهای روایت و متون تراجم و اجازه ها می باشد که جمعی از کسانی که ما به آن دست یافتیم، عبارتند از:

۱. احمد بن ادریس - . مشیخه: ۱۲۰ ، عیون: ۱۷ و ۲۵ -

۲. ایوب بن نوح - . اکمال الدین: ۱۹۱ -

۳. احمد بن علی تفلیسی - . مجالس: ۱۸۲ -

۴. حبیب بن حسین کوفی - . علل: ۱۷۷. امالی: ۸۵ -

۱. حسن بن احمد مالکی - . عیون: ۱۷۲ و ۱۸۶، امالی: ۱۸۳ -

۲. حسن بن عبدالله بن محمد بن عیسی - . عیون: ۱۵ -

۳. حسن بن قالولی - . ثواب الاعمال: ۹۵ -

۴. حسین بن محمد عامر، - . علل: ۱۰۵، مشیخه: ۴ - ظاهراً او با حسین بن محمد بن عمران بن ابی بکر اشعری که از مشایخ کلینی بود، یکی باشد. بر فرض این که دو تا باشند، باز هم از مشایخ وی به شمار می رود.

۵. حسین بن موسی - . امالی: ۳۹۷ -

۶. ابی القاسم سعد بن عبدالله بن ابی خلف اشعری قمی، متوفای سال ۳۰۱ که عده ای سال وفات را ۲۹۹ می گویند. - . مشیخه: ۱، عیون: ۱۷ و پسرش در بیشتر کتاب ها روایت را از پدرش نقل می کند. -

۷. سعد بن محمد بن صالح - . اکمال الدین: ۲۶۹ -

۸. سوید بن عبدالله - . مشیخه: ۱۷. اکمال الدین: ۹۱ -

۹. عبدالله بن جعفر، ابوالعباس حمیری صاحب کتاب قرب الاسناد - . مشیخه: ۱۷، عیون: ۳۹ -

۱۰. عبدالله بن حسن مودّب - . علل: ۷۲ ، در رجال شیخ بابی هست از کسانی که از او روایت کرده اند. -

علی بن ابراهیم بن هاشم ابوالحسن قمی، - . فهرست شیخ طوسی: ۸۹ ، مشیخه: ۱، عیون: ۵۳ -

این را از صفحات بیست و هفت و سیصد و شصت و سه امالی استفاده نمودیم. زندگی او در سال ۳۰۷ می باشد.

۱. علی بن حسن بن علی کوفی. - . مشیخه: ۱۰، توحید: ۳۹۱ - چنان چه از «توحید» حکایت شده، شایسته است نامش را این چنین بگوییم: علی بن حسین بن علی بن عبدالله بن مغیره کوفی.

۲. علی بن حسین سعدآبادی - . مشیخه: ۲۲، علل: ۱۴۳ -

۳. علی بن سلیمان رازی. - . علل: ۱۳۹ و ۱۵۳ - چنان که در رجال نجاشی آمده است، باید «زرارّی» صحیح باشد و نامش علی بن سلیمان بن حسن بن جهم بن بکیر بن اعین زرارّی می باشد.

۴. علی بن محمد بن قتیبه - . امالی:۶۲ -

۵. علی بن موسی بن جعفر بن ابی جعفر کمیدانی - . عیون: ۱۴۳، مشیخه: ۸ -

۶. قاسم بن محمد بن علی بن ابراهیم نهاوندی که از ناحیه مقدسه دارای وکالت بود. - . علل: ۱۹۳، عیون: ۱۶۰ -

۷. محمد بن ابی عبدالله - . علل: ۱۰۸ -

۸. محمد بن ابی القاسم ماجیلویه - . علل: ۱۶۵ -

۹. محمد بن احمد بن علی بن صلت - . تهذیب ۱/۸۸ ، معانی: ۱۴، امالی: ۴۶ -

۱۰. محمد بن اسحاق بن خزومهٔ نیشابوری - . علل: ۱۲۷ -

۱۱. محمد بن حسن صفّار، - . اکمال الدین: ۲۰۰ - متوفای سال ۲۹۰ در قم می باشد.

۱۲. محمد بن علی بن ابی عمر همدانی - . العقاب: ۲۱ -

۱. محمد بن معقل قرمسینی - . علل: ۷۱ -

۲. محمد بن یحیی عطّار - . مشیخه: ۱، عیون: ۱۶ -

۳. محمد بن هشام - . ثواب الاعمال: ۱۶ -

۴. احمد بن مطهّر، ابوعلی مطهّر - . خاتمه المستدرک: ۷۸۰ -

۵. ابوالحسن عباس بن عمر بن عباس بن محمد بن عبدالملک بن ابی مروان کلودانی (رحمه الله) گفت: هنگامی که حسین بن بابویه در سال ۳۲۸ به بغداد آمد، اجازه ای از او درباره همه کتاب هایش دریافت نمودم. - . رجال نجاشی: ۱۸۵ -

شاگردان و کسانی که از او روایت کرده اند

**[ترجمه]

۱- ۱. رجال النجاشی ص ۱۸۵.

بيته و علماء نبغوا من هذا البيت الشريف

بيته فى قم من أعظم بيوت الشيعه و أرفعها، يتّصف بالسؤدد و المجد، و قد نبغ من هذا البيت جماعه كثيره من أعاظم العلماء و المجتهدين، منهم:

«۱»- محمّد بن علىّ بن الحسين الصدوق ولده الأعظم الأكبر و قد تقدّم ترجمته.

«۲»- ولده الآخر الحسين بن علىّ بن الحسين أبو عبد اللّه الثقه، كان كثير الروايه، قال الشيخ الطوسىّ فى كتاب الغيبه: قال ابن نوح: قال أبو عبد اللّه بن سوره حفظه اللّه: لأبى الحسن بن بابويه ثلاثه أولاد: محمّد و الحسين فقيهان ماهران فى الحفظ، يحفظان ما لا يحفظ غيرهما من أهل قم، و لهما أخ ثالث و اسمه الحسن، و هو الأوسط مشتغل بالعباده و الزهد، لا يختلط بالناس، و لا فقه له، قال ابن سوره: كلّما روى أبو جعفر و أبو عبد اللّه ابنا علىّ بن الحسين شيئا يتعجّب الناس من حفظهما، و يقولون لهما: هذا الشأن خصوصيّه لكما بدعوه الإمام عليه السّلام لكما، و هذا أمر مستفيض فى أهل قم انتهى.

ص: ۷۹

له کتب، منها: کتاب التوحید و نفی التشبیه، و کتاب عمله للصاحب أبی القاسم بن عبّاد.

روی عن جماعه و عن أبیه و أخیه، و یروی عنه السیّد المرتضی. ترجمه النجاشیّ (۱) و الشیخ فی الرجال (۲)

و العلّامه فی الخلاصه، و غیرهم من علماء الرجال (۳).

«۳»- ولده الأوسط الحسن بن علیّ، کان من أهل الزهد و العباده، غیر مختلط بالناس، و لم یکن له فقه.

«۴»- حسین بن الحسن بن محمّد بن موسی بن بابویه، عدّه الشیخ رحمه اللّه فی باب من لم یرو عنهم، و قال: کان فقیها عالما، روی عن خاله علیّ بن الحسین بن موسی بن بابویه، و محمّد بن الحسن بن الولید و علیّ بن محمّد ماجیلویه و غیرهم، روی عنه جعفر بن علیّ بن أحمد القمّیّ و محمّد بن أحمد بن سنان و محمّد بن علیّ ملیبه. انتهی. و نقل فی جامع الرواه روایه محمّد بن إسماعیل و أحمد بن محمّد و محمّد بن علیّ بن محبوب أیضا عنه، و روایته عن بکر بن صالح و محمّد بن سنان و جعفر بن بشیر (۴).

«۵»- الحسن بن الحسین بن علیّ بن الحسین بن بابویه، عنونه الشیخ منتجب الدین و لقّبه بالشیخ ثقه الدین، و قال: إنّه فقیه صالح (۵).

«۶»- الحسن بن الحسین بن بابویه القمّیّ شمس الإسلام، نزیل الری، المدعوّ حسکا، ثقه وجه، قرأ علی أبی جعفر الطوسیّ جمیع تصانیفه بالغریّ علی ساکنه السلام، و قرأ علی الشیخین: سلّار بن عبد العزیز و ابن البرّاج جمیع تصانیفهما، و له تصانیف فی الفقه، منها: کتاب العبادات، و کتاب الأعمال الصالحه، و کتاب سیر الأنبیاء و الأئمّه، أخبرنا بها الوالد عنه. قاله منتجب الدین (۶).

«۷»- عبد اللّه بن الحسن بن الحسین بن بابویه، یروی عن سلّار بن عبد العزیز (۷).

۱- ۱. رجال النجاشیّ ص ۵۰.

۲- ۲. باب من لم یرو عنهم.

۳- ۳. راجع تنقیح المقال ج ۱ ص ۳۲۸.

۴- ۴. تنقیح المقال ج ۱ ص ۳۲۵. أقول: کلام الأردبیلیّ لا یخلو عن تأمل.

۵- ۵. تنقیح المقال ج ۱ ص ۲۷۴.

۶- ۶. راجع فهرست الشیخ منتجب الدین، و أمل الآمل ص ۳۸ و تنقیح المقال ج ۱ ص ۲۷۳، و ج ۲ ص ۴۲.

۷- ۷. تنقیح المقال ج ۲ ص ۴۲.

«۸»- هبه اللّه بن الحسن بن الحسين بن بابويه، الشيخ أبو المفاخر، عنونه منتجب الدين كذلك، و قال: فقيه صالح (۱).

«۹»- سعد بن الحسن بن الحسين بن بابويه، فقيه صالح ثقه، قاله منتجب الدين (۲).

«۱۰»- إسحاق بن محمّد بن الحسن بن الحسين بن بابويه، قرأ على الشيخ الموفّق أبى جعفر جميع تصانيفه، و له روايات الأحاديث، و مطوّلات و مختصرات فى الاعتقاد، عربيّه و فارسيّه، أخبرنا بها الشيخ الوالد موفّق الدين عبيد اللّه بن الحسن بن الحسين بن بابويه عنه. قاله الشيخ منتجب الدين (۳).

«۱۱»- إسماعيل بن محمّد بن بابويه، ذكره منتجب الدين، و ذكر فيه ما ذكر فى أخيه إسحاق بعينه (۴).

«۱۲»- نجم الدين علىّ بن محمّد بن الحسن بن الحسين بن بابويه القمّىّ أبو الحسن، فقيه فاضل، قاله الشيخ منتجب الدين (۵).

«۱۳»- علىّ بن محمّد بن حيدر بن بابويه، فاضل فقيه، يروى عن أبى علىّ الطوسىّ (۶).

«۱۴»- بابويه بن سعد بن محمّد بن الحسن بن الحسين بن علىّ بن بابويه، فقيه صالح مقرى، قرأ على الجدّ شمس الإسلام الحسن بن الحسين بن بابويه، و له كتاب حسن فى الأصول و الفروع سمّاه الصراط المستقيم، قرأ عليه الشيخ منتجب الدين (۷).

«۱۵»- الشيخ منتجب الدين، أبو الحسن علىّ بن عبيد اللّه بن الحسن بن الحسين بن الحسن بن الحسين بن علىّ بن الحسين بن موسى بن بابويه، كان فاضلا عالما ثقه صدوقا محدّثا حافظا علّامه راويه، له كتاب الفهرست فى ذكر مشايخ المعاصرين للشيخ الطوسىّ

ص: ۸۱

۱- ۱. تنقيح المقال ج ۲ ص ۹۲۹۰ أمل الآمل ص ۷۳.

۲- ۲. أمل الآمل ص ۵۵ و تنقيح المقال ج ۲ ص ۱۲.

۳- ۳. أمل الآمل ص ۳۴ و تنقيح المقال ج ۱ ص ۱۲۱.

۴- ۴. أمل الآمل ص ۳۵ و تنقيح المقال ج ۱ ص ۱۴۲.

۵- ۵. أمل الآمل ص ۵۴ و تنقيح المقال ج ۲ ص ۳۰۳.

۶- ۶. أمل الآمل ص ۵۴.

۷- ۷. راجع أمل الآمل ص ۳۵ و تنقيح المقال ج ۱ ص ۱۶۰.

رحمه اللّه و المتأخّرين إلى زمانه، و كتاب الأربعين عن الأربعين، و رساله المواسعه، يروى عن أبيه و عن ابن عمّه الشيخ بابويه، و يروى عنه محمّد بن محمّد بن عليّ الحمدانيّ القزوينيّ (۱).

**[ترجمه]در قم از بيوت بزرگ و رفيع شيعه به شمار مى رفته و به آقايى و بزرگى شناخته مى شدند كه از اين خاندان، جماعت بسيارى در شمار بزرگان مجتهد و عالم قرار گرفته اند كه عبارتند از:

۱. محمد بن على بن حسين صدوق، فرزند بزرگ و والا قدرش كه شرح او قبلاً گذشت.

۲. فرزند ديگرش ابو عبدالله حسين بن على بن حسين موثق كه روايت زياد مى دانست. شيخ طوسى در كتاب «الغيبه» در اين باره مى گويد: «ابن نوح از ابو عبدالله بن سورهٔ نقل مى كند: «براى ابوالحسن بن بابويه سه فرزند بود. محمد و حسين دو فقيه برجسته و حافظ روايت كه محفوظات آن دو را هيچ يك از اهل قم به حفظ نداشت و براى اين دو، برادر سومى نيز بود كه بين اين دو برادر و در وسط قرار داشت و بيشتر به عبادت و زهد اشتغال داشت و با مردم ارتباط نداشته و فقه هم نمى دانست.» ابن سورهٔ مى گويد: «هر آنچه كه ابو جعفر و ابو عبدالله از فرزندان على بن حسين روايت مى كردند، مردم از حافظه اين دو تعجب مى نمودند و به آن دو مى گفتند: اين شأن خصوصيت شما دو نفر هست كه توسط امام عليه السّلام به شما داده شده و اهل قم نيز از آن فيوضات بهره مند مى باشند.»

براى او كتاب هايى نقل كردند از جمله: كتاب «التوحيد و نفى التشبيه»، كتابى كه براى ابى القاسم صاحب بن عبّاد نوشت.

او از عده اى از علما و همچنين پدر و برادرش روايت كرد و سيد مرتضى نيز از او روايت نمود. شرح حال او را نجاشى، - . رجال نجاشى: ۵۰ -

شيخ در رجال، - . باب «من لم يرو عنهم» -

علامه در الخلاصه و ديگر علماى رجال - . رجوع كنيد به تنقيح المقال ۱/۳۲۸ -

نقل كرده اند.

۳. فرزند وسط او حسن بن على؛ او اهل زهد و عبادت بود و با مردم معاشرت نداشت و فقيه نيز نبود.

۴. حسين بن حسن بن محمد بن موسى بن بابويه؛ شيخ (رحمه الله) او را در باب «من لم يرو عنهم» بر شمرده است و گفته است: «او عالمى فقيه است و او از دايى اش على بن حسين بن موسى بن بابويه، محمد بن حسن بن وليد و على بن محمد ماجيلويه و ديگران روايت نقل كرده است. و از او جعفر بن على بن احمد قمى و محمد بن احمد بن سنان و محمد بن على ملييه، روايت كرده اند.» در جامع الرواة هم آمده كه محمد بن اسماعيل و احمد بن محمد و محمد بن على بن محبوب هم از او روايت نقل كرده اند و او هم از بكير بن صالح و محمد بن سنان و جعفر بن بشير روايت كرده است. - . تنقيح المقال ۱/۳۲۵، سخن مرحوم اردبيلى خالى از تأمل و تفكر نيست. -

۵. حسن بن حسین بن علی بن حسین بن بابویه؛ شیخ منتجب الدین او را به شیخ ثقت الدین لقب داده است و گفته است: «همانا او فقیه صالحی می باشد.» – . تنقیح المقال ۱/۲۷۴ –

۶. شمس الاسلام حسن بن حسین بن بابویه قمی، ساکن ری که «حسکا» نامیده می شد، موثق و معروف است.تمام تصانیفش ابی جعفر طوسی را در نجف – بر ساکنانش سلام باد – خواند و همچنین تمام تصانیف دو شیخ، یعنی سلّار بن عبدالعزیز و ابن برّاج را خواند. و برای او آثاری در فقه هست از جمله: «کتاب العبادات»، «کتاب الاعمال الصالحه»، «کتاب سیر الانبیاء و الائمه.» از این ها پدرش به ما خبر داد. این را منتجب الدین گفته است. – . رجوع کنید به فهرست شیخ منتجب الدین. امل الآمل: ۳۸ ، تنقیح المقال ۱/۲۷۳ و ۲/۴۲ –

۷. عبدالله بن حسن بن حسین بن بابویه که از سلّار بن عبدالعزیز روایت می کند.

۸. شیخ ابوالمفاخر، هبت الله بن حسن بن حسین بن بابویه، این عنوان را منتجب الدین به او داده و گفته فقیه و صالح است. – . تنقیح المقال ۲/۹۲۹ ، امل الآمل: ۷۳ –

۹. سعد بن حسن بن حسین بن بابویه. منتجب الدین گفته که او فقیه، صالح و موثق است. – . امل الآمل: ۵۵ ، تنقیح المقال ۲/۱۲ –

۱۰. اسحاق بن محمد بن حسن بن حسین بن بابویه؛ همه تصانیف شیخ ابی جعفر را خواند و آثار او روایات و احادیث، مطولات و مختصرات فی الاعتقاد (عربی و فارسی) می باشد. از این ها پدرش شیخ موفق الدین عبیدالله بن حسن بن حسین بن بابویه خبر داده است. این را منتجب الدین گفته است. – . امل الآمل: ۳۴ ، تنقیح المقال ۱/۱۲۱ –

۱۱. اسماعیل بن محمد بن بابویه؛ این را منتجب الدین ذکر کرده و همانند آنچه که درباره برادرش اسحاق گفته را بیان کرده است. – . امل الآمل: ۳۵ ، تنقیح المقال ۱/۱۴۲ –

۱۲. ابوالحسن نجم الدین علی بن محمد بن حسن بن حسین بن بابویه قمی؛ منتجب الدین گفته که او فقیه و فاضل است. – . امل الآمل: ۵۴ ، تنقیح المقال ۲/۳۰۳ –

۱۳. علی بن محمد بن حیدر بن بابویه، فاضل و فقیه که از ابی علی طوسی روایت کرده است. – . امل الآمل: ۵۴ –

۱۴. بابویه بن سعد بن محمد بن حسن بن حسین بن علی بن بابویه، فقیه و صالح و قاری است، نزد جدّش شمس الاسلام حسن بن حسین بن بابویه درس خوانده است. از اوست کتاب «حسن فی الاصول و الفروع» که به «صراط المستقیم» هم نامیده شده که آن را شیخ منتجب الدین بر او خوانده است. – . امل الآمل : ۳۵ ، تنقیح المقال ۱/۱۶۰ –

۱۵. شیخ منتجب الدین، ابوالحسن علی بن عبیدالله بن حسن بن حسین بن حسن بن حسین بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه؛ فاضل، عالم، ثقه، راستگو، محدث، حافظ، علامه و راوی بود. از اوست کتاب فهرست در ذکر مشایخ معاصرین از شیخ طوسی (رحمه الله) و متاخرین تا زمان خودش، کتاب الاربعین عن الاربعین و رساله المواسعه. او از پدرش و از پسر عمه اش

شیخ بابویه روایت می کنـد و محمـد بن محمـد بن علی حمـدانی قزوینی هم از او روایت می کنـد. - . امل الآمل: ۵۴ ، تنقیح المقال ۲/۲۹۷ -

**[ترجمه]

۱- ۱. أمل الآمل ص ۵۴، تنقیح المقال ج ۲ ص ۲۹۷.

مؤلّفاته

قال ابن النديم فی فهرسته: قرأت بخطّ ابنه أبی جعفر محمّد بن علیّ علی ظهر جزء:

قد أجزت لفلان بن فلان کتب أبی علیّ بن الحسین و هی مأتا کتاب، و کتبی و هی ثمانیه کتب (۱).

و هو کما تری یدلّ علی أنّ کتب شیخنا المترجم تبلغ مائتی کتاب، لکن لم یبیّن فی الفهارس أسماؤها و مواضیعها إلّا قلیل منها، قال النجاشیّ فی فهرسه ص ۱۸۵:

له کتب، منها:

«۱»- کتاب التوحید.

«۲»- کتاب الوضوء.

«۳»- کتاب الصلاه.

«۴»- کتاب الجنائز.

«۵»- کتاب الإمامه و التبصره من الحیره.

«۶»- کتاب الإملاء نوادر.

«۷»- کتاب المنطق.

«۸»- کتاب الإخوان.

«۹»- کتاب النساء و الولدان.

«۱۰»- کتاب الشرائع و هی الرساله إلی ابنه.

«۱۱»- کتاب تفسیر.

«۱۲»- کتاب النکاح.

۱- ۲. فهرست ابن الندیم ص ۲۷۷.

«۱۳»- کتاب مناسک الحجّ.

«۱۴»- کتاب قرب الإسناد.

«۱۵»- کتاب التسلیم.

«۱۶»- کتاب الطبّ.

«۱۷»- کتاب المواریث.

«۱۸»- کتاب المعراج. انتهی. و أوردها أیضا الشیخ الطوسیّ مع اختلاف فی فهرسته (۱).

و من المأسوف علیه أنّ جلّ کتبه ضاعت و لم یصل إلینا شی ء منها، نعم کان کتاب الإمامه و التبصره من الحیره عند العلّامه المجلسیّ ینقل عنه فی کتابه البحار، لکن هو أیضا ضاع بعده، و فی کون ذلک الکتاب کتاب الإمامه و التبصره لعلیّ بن بابویه إشکال ذکره العلّامه النوریّ فی خاتمه المستدرک، و أوعز إلیه العلّامه الرازیّ فی الذریعه، قال: بالرجوع إلی سند روایات هذا الکتاب الّتی نقلها العلّامه المجلسیّ عنه فی البحار یحصل الجزم بأنّه لیس هذا الکتاب لوالد الصدوق، لأنّه یروی مؤلّفه فیه عن هارون ابن موسی التلعکبریّ المتوفّی سنه ۳۸۵ و عن أبی المفضّل الشیبانیّ المتوفّی سنه ۳۸۷ و عن الحسن بن حمزه العلویّ، و عن سهل بن أحمد الدیباجیّ المتوفّی بعد سنه ۳۷۰، و عن أحمد بن علیّ الراوی عن محمّد بن الحسن بن الولید الّذی توفّی سنه ۳۴۳، فکیف یکون من یروی عن هؤلاء المشایخ هو والد الصدوق الّذی توفّی سنه ۳۲۹. ا ه(۲).

و صرّح المقدس الأردبیلیّ فی حدیقه الشیعه بأنّ قرب الإسناد لعلیّ بن بابویه وقع بیده، بعد تألیفه کتاب آیات الأحکام و کان بخطّ مؤلّفه، و قد أخرج منه فی حدیقه الشیعه(۳).

ص: ۸۳

۱- ۱. فهرست الشیخ الطوسیّ ص ۹۳.
۲- ۲. الذریعه ج ۲ ص ۳۴۲.
۳- ۳. المستدرک ج ۳ ص ۵۲۹.

**[ترجمه]ابن نـدیم در فهرسـتش می گویـد: «بر پشت مجلـدی به خط فرزنـدش ابی جعفر محمـد بن علی خواندم که گفت: «اجازه دادم برای فلان بن فلان کتاب های پدرم علی بن حسـین را که دویست کتاب بود و کتاب های من هشت کتاب است.»
- . فهرست ابن ندیم: ۲۷۷ -

و این دلالت بر این دارد که کتاب های شیخ ما که شـرح حالش مورد بحث است به یکصد کتاب می رسد، اما در فهرست ها اسامی و جایگاه این کتاب ها به جزء مقـدار کمی تبیین نشـده است.» نجاشـی در فهرسـتش صـفحه یکصد و هشـتاد و پنج می گوید: برای او کتاب هایی است از جمله:

۱. کتاب التوحید

۲. کتاب الوضوء

۳. کتاب الصلاهٔ

۴. کتاب الجنائز

۵. کتاب الامامهٔ و التبصره من الحیرهٔ

۶. کتاب الاملاء النوادر

۷. کتاب المنطق

۸. کتاب الاخوان

۹. کتاب النساء والولدان

۱۰. کتاب الشرایع؛ این نامه ای به پسرش بوده است.

۱۱. کتاب تفسیر

۱۲. کتاب النکاح

۱۳. کتاب مناسک الحج

۱۴. کتاب قرب الاسناد

۱۵. کتاب التسلیم

۱۶. کتاب الطّب

۱۷. کتاب المواریث

۱۸. کتاب المعراج

همچنین شیخ طوسی با اختلافی این آثار را در فهرستش آورده است. - . فهرست شیخ طوسی: ۹۳ -

متاسفانه همه این کتب از بین رفته و هیچ کدام از آنها به ما نرسیده است. البته کتاب «الامامۀ و التبصرۀ من الحیرۀ» نزد علامه مجلسی بوده که از آن در بحار نقل کرده است، ولی بعد از آن، این کتاب هم از بین رفته است.

در اینکه کتاب «الامامۀ و التبصرۀ» از علی بن بابویه باشد اشکال کرده اند و علامه نوری در خاتمه المستدرک، این اشکال را ذکر کرده و علامه رازی در الذریعه بدان اشاره کرده است و گفته است: «با رجوع به سند روایات این کتاب که علامه مجلسی در بحار نقل کرده است، جزم پیدا کردیم که این کتاب از پدر صدوق نیست، زیرا مؤلف کتاب از هارون بن موسی تلعکبری متوفای سال ۳۸۵ و از ابی مفضل شیبانی متوفای سال ۳۸۷ و از حسن بن حمزۀ علوی و از سهل بن احمد دیباجی متوفای سال ۳۷۰ و از احمد بن علی که از محمد بن حسن بن ولید که متوفای سال ۳۴۳ روایت نقل کرده است. پس چگونه می تواند از این مشایخ روایت کند، در حالی که پدر صدوق متوفای سال ۳۲۹ می باشد؟» - . الذریعه ۲/۳۴۲ -

مقدس اردبیلی در حدیقۀ الشیعه تصریح کرده به این که قرب الاسناد از علی بن بابویه است و بعد از آن کتاب آیات الاحکام است که به خط مؤلف می باشد و در حدیقۀ الشیعه از آن استفاده کرده است - . المستدرک ۳/۲۵۹ - .

**[ترجمه]

الثناء علیه

عبد اللّه بن جعفر بن الحسین (۱)

بن مالک بن جامع الحمیریّ أبو العبّاس القمّیّ، کان فقیها، ثقه، من أصحابنا الإمامیّه، شیخا من مشایخ الحدیث و مؤلّفیهم. أورده الشیخ فی رجاله فی أصحاب الهادیّ و العسکریّ علیهما السّلام و وصفه النجاشیّ: بشیخ القمّیّین و وجههم، و قال: قدم الکوفه سنه نیّف و تسعین و مأتین، و سمع أهلها منه فأکثروا، و صنّف کتبا کثیره، یعرف منها: کتاب الإمامه، کتاب الدلائل، کتاب العظمه و التوحید، کتاب الغیبه و الحیره، کتاب فضل العرب، کتاب التوحید و البداء و الإراده و الاستطاعه و المعرفه، کتاب قرب الإسناد إلی الرضا، کتاب قرب الإسناد إلی أبی جعفر بن الرضا علیهما السّلام،(۲) کتاب ما بین هشام بن الحکم و هشام بن سالم، و القیاس و الأرواح و الجنّه و النار، و الحدیثین المختلفین، مسائل الرجال و مکاتباتهم أبا الحسن الثالث علیه السّلام، مسائل لأبی محمّد الحسن علیه السّلام علی ید محمّد بن عثمان العمریّ، کتاب قرب الإسناد إلی صاحب الأمر علیه السّلام، مسائل أبی محمّد و توقیعات، کتاب الطبّ. أخبرنا عدّه من أصحابنا، عن أحمد بن

۱- ۳. أو الحسن علی اختلاف.

۲- ۴. طبع بتهران سنه ۱۳۷۰.

محمّـد بن يحيى العطّار عنه بجميع كتبه (۱). و وثّقه الشـيخ فى الفهرست و عدّ من كتبه كتاب قرب الإسناد،(۲) و ترجمه العلّامه فى القسم الأوّل من الخلاصه مع تبجيله و إكباره و توثيقه (۳)

و له فى تراجم المتأخّرين ذكر جميل مع التوثيق (۴).

**[ترجمه]ابوالعباس عبدالله بن جعفر بن حسين - . يا حسن كه اختلافى مى باشد. -

بن مالـك بن جامع حميرى قمى، فقيه، موثق، از اصـحاب اماميه و شـيخ مشايـخ روايت و مؤلف مشايـخ حـديثى بود. شـيخ در رجالش او را از اصـحاب امام هادى و امام عسـكرى عليهما السّلام مى داند. نجاشى او را به شيخ قميين و مشهور آنان توصيف كرده و گفته است: «سال دويست و نود و انـدى به كوفه رفت و اهل آنجا از او حديث بسـيار شـنيدند و نقل كردند و او كتاب هاى بسيارى را تصـنيف نمود كه مشهور ترين آنها عبارت است از: كتاب الامامـة، كتاب الـدلائل، كتاب العظمـة و التوحيـد، كتاب الغيبة و الحيرة، كتاب فضل العرب، كتاب التوحيد و البداء و الارادة و الاستطاعة و المعرفة، كتاب قرب الاسناد الى الرضا، كتـاب قرب الاسـناد الى ابى جعفر بن الرضـا عليهما السّـلام، كتاب ما بين هشام بن الحكم و هشام بن سالم، القياس والارواح و الجنة و النار، حديثين مختلفين، مسائل الرجال و مكاتباتش با ابا الحسن الثالث عليه السّلام، مسائل لابى محمد حسن عليه السّلام توسط محمـد بن عثمان عمرى، كتاب قرب الاسـناد به صاحب الامر عليه السّـلام، مسائل ابى محمد و توقيعات، كتاب الطب. ما را عده اى از اصحاب از او از احمد بن محمد بن يحيى عطّار از همه كتاب هايش خبر دادند.» - . رجال نجاشى: ۱۵۲ -

شيخ در فهرسـتش او را توثيق نموده و كتاب قرب الاسـناد را از كتاب هاى او شـمرده است. علامه شـرح حال او را در قسـمت اول كتـاب الخلاـصه، بـا جلالـت و بزرگى و توثيق آورده است. در ديگر تراجم متـاخرين هم نـام او بـا توثيق آمـده است. - . رجوع كنيد به جامع الروات ۱/۴۷۸ ، تنقيح المقال ۲/۱۷۴ -

**[ترجمه]

۱- ۱. رجال النجاشىّ ص ۱۵۲.

۲- ۲. راجع ص ۱۰۲ منه.

۳- ۳. راجع ص ۵۲ منه.

۴- ۴. راجع جامع الرواه ج ۱ ص ۴۷۸، تنقيح المال ج ۲ ص ۱۷۴.

مشايخه

يروى مولانا المترجم عن جماعه من المشايخ، منهم من روى عنهم فى كتابه قرب الإسناد، و هم:

«۱»- أبو غالب أحمد بن محمّد بن سليمان الزرارىّ الكوفىّ «ص ۱۷۶».

«۲»- أحمد بن محمّد بن إسحاق «ص ۱۶».

«۳»- أحمد بن محمّد بن عيسى «ص ۷۶».

«۴»- ابن أبى حمزه «ص ۱۷۳».

«۵»- أيّوب بن نوح «ص ۷۶».

«۶»- الحسن بن علىّ بن النعمان «ص ۱۲۳».

«۷»- حسن بن الجهم «ص ۱۷۴».

«۸»- الحسن بن ظريف «ص ۴۲».

«۹»- السندىّ بن محمّد «ص ۲۵».

«۱۰»- الريّان بن الصلت «ص ۱۴۸».

«۱۱»- علىّ بن إسماعيل «ص ۱۲۵».

«۱۲»- عبد اللّه بن عامر «ص ۱۲۵».

«۱۳»- علىّ بن سليمان بن رشيد «ص ۱۲۳».

«۱۴»- عبد اللّه بن محمّد بن عيسى «ص ۷۶».

«۱۵»- عبد اللّه بن الحسن العلوىّ «ص ۸۳».

«۱۶»- محمّد بن عیسی «ص ۸».

«۱۷»- محمّد بن خالد الطیالسیّ «ص ۱۵».

«۱۸»- محمّد بن الولید الخزّاز «ص ۷۸».

«۱۹»- محمّد بن عبد الحمید «ص ۴۶».

«۲۰»- محمّد بن علیّ بن خلف العطّار «ص ۷۵».

«۲۱»- محمّد بن الحسین بن أبی الخطّاب «ص ۱۷۶».

«۲۲»- موسی بن جعفر البغدادیّ «ص ۱۴۴».

«۲۳»- معاویه بن حکیم «ص ۱۵۱».

«۲۴»- الفضل الواسطیّ «ص ۱۷۴».

«۲۵»- عبد الصمد «ص ۴۶».

«۲۶»- هارون بن مسلم «ص ۲».

«۲۷»- هیثم بن أبی المسروق «ص ۲۵».

و منهم من ذکروا فی التراجم و غیره و هم:

«۱»- الحسن بن علیّ بن کیسان.

«۲»- حسین بن مالک

«۳»- محمّد بن جزک.

«۴»- إبراهیم بن مهزیار.

«۵»- علیّ بن محمّد بن سالم.

«۶»- محمّد بن الحسن بن شمّون البصریّ.

«۷»- یعقوب بن یزید الأنباریّ (۱).

**[ترجمه]ابوالعباس حمیری از جماعتی از مشایخ روایت کرده است که از آن جمله عده ای می باشند که در کتاب قرب الاسناد روایاتشان آمده است که عبارتند از:

۱. ابو غالب احمد بن محمد بن سلیمان الزرارّی کوفی (ص ۱۷۶)

۲. احمد بن محمد بن اسحاق (ص ۱۶)

۳. احمد بن محمد بن عیسی (ص ۷۶)

۴. ابن ابی حمزه (ص۱۷۳)

۵. ایوب بن نوح (ص ۷۶)

۶. حسن بن علی بن نعمان (ص ۱۲۳)

۷. حسن بن جهم (ص ۱۷۴)

۸. حسن بن ظریف (ص ۴۲)

۹. سندی بن محمد (ص ۲۵)

۱۰. ریّان بن صلت (ص ۱۴۸)

۱۱. علی بن اسماعیل (ص ۱۲۵)

۱۲. عبدالله بن عامر (ص ۱۲۵)

۱۳. علی بن سلیمان بن رشید (ص ۱۲۳)

۱۴. عبدالله بن محمد بن عیسی (ص ۷۶)

۱۵. عبدالله بن حسن علوی (ص ۸۳)

۱۶. محمد بن عیسی (ص ۸)

۱۷. محمد بن خالد طیالسی (ص ۷۶)

۱۸. محمد بن ولید خزّاز (ص ۷۸)

۱۹. محمد بن عبدالحمید (ص ۴۶)

۲۰. محمد بن علی بن خلف عطّار (ص ۷۵)

۲۱. محمد بن حسین بن ابی خطّاب (ص ۱۷۶)

۲۲. موسی بن جعفر بغدادی (ص ۱۴۴)

۲۳. معاویه بن حکیم (ص ۱۵۱)

۲۴. فضل واسطّی (ص ۱۷۴)

۲۵. عبدالصمد (ص ۴۶)

۲۶. هارون بن مسلم (ص ۲)

۲۷. هیثم بن ابی مسروق (ص ۲۵)

و از کسانی که او از آنها روایت کرده و در کتاب های تراجم و دیگر کتاب ها نامشان آمده است، عبارتند از:

۱. حسن بن علی بن کیسان

۲. حسین بن مالک

۳. محمد بن جزك

۴. ابراهیم بن مهزیار

۵. علی بن محمد بن سالم

۶. محمد بن حسن بن شمّون بصری

۷. یعقوب بن یزید انبارّی -. رجوع کنید به جامع الروات ۱/۴۷۸ ، کامل الزیاره: ۳۱ ، ۶۸ ، ۱۴۹ ، ۱۷۴ -

**[ترجمه]

۱- ۱. راجع جامع الرواه ج ۱ ص ۴۷۸. و کامل الزیاره ص ۳۱ و ۶۸ و ۱۴۹ و ۱۷۴.

الراوون عنه

و يروى عنه عدّه من المشايخ، منهم:

«۱»- أحمد بن محمّد بن يحيى العطّار(۱).

ص: ۸۶

۱- ۲. رجال النجاشىّ ص ۱۵۲.

«۲»- سعد بن عبد اللّه.

«۳»- علیّ بن الحسین بن بابویه.

«۴»- محمّد بن أحمد بن یحیی.

«۵»- محمّد بن الحسن الصفّار.

«۶»- محمّد بن الحسن بن الولید.

«۷»- محمّد بن عبد اللّه بن جعفر ابنه.

«۸»- محمّد بن قولویه.

«۹»- محمّد بن علیّ بن محبوب.

«۱۰»- محمّد بن یحیی العطّار.

«۱۱»- محمّد بن موسی بن المتوکّل (۱).

«۱۲»- أحمد بن محمّد أبو غالب الزراریّ (۲).

«۱۳»- محمّد بن الحسین بن أحمد(۳).

**[ترجمه]عده ای از مشایخ نیز از او روایت کرده اند که از آن جمله اند:

۱. احمد بن محمد بن یحیی عطّار - . رجال نجاشی: ۱۵۲ -

۲. سعد بن عبدالله

۳. علی بن حسین بن بابویه

۴. محمد بن احمد بن یحیی

۵. محمد بن حسن بن صفّار

۶. محمد بن حسن بن ولید

۷. محمد بن عبدالله بن جعفر، فرزندش

۸. محمد بن قولویه

۹. محمد بن علی بن محبوب

۱۰. محمد ین یحیی عطّار

۱۱. محمد بن موسی بن متوکل - . شیخ در فهرست: ۱۵۲ و اردبیلی در جامع الروات ۱/۴۷۸ از او یاد کرده اند. -

۱۲. احمد بن محمد ابوغالب زرّاری - . در امالی مفید روایات زیادی از او وجود دارد. -

۱۳. محمد بن حسین بن احمد - . تهذیب ۲/۳۸ -

**[ترجمه]

۱- ۱. ذکرهم الشیخ فی الفهرست ص ۱۵۲. و الأردبیلیّ فی جامع الرواه ج ۱ ص ۴۷۸.
۲- ۲. توجد فی أمالی المفید روایات کثیره عنه.
۳- ۳. التهذیب ج ۲ ص ۳۸.

الثناء عليه

محمّد بن عبد اللّه بن جعفر بن الحسين بن جامع بن مالك الحميرىّ، أبو جعفر القمّىّ من أعاظم المشايخ، و أجلّاء هذه الطائفه و مصنّفيهم، أورده أصحابنا فى كتبهم التراجم و صرّحوا بوثاقته و وجاهته و أنّه من المشايخ العظام، يوجد ترجمته فى رجال النجاشىّ ص ۲۵۱، و فى فهرست الشيخ ص ۱۵۶، و فى رجاله فى باب من لم يرو عنهم، و فى القسم الأوّل من الخلاصه ص ۷۷ للعلّامه الحلّىّ، و فى غيره من تراجم المتأخّرين.

قال النجاشىّ: كان ثقه وجها، كاتب صاحب الأمر عليه السّلام، و سأله مسائل فى أبواب الشريعه، قال لنا أحمد بن الحسين: وقعت هذه المسائل إلىّ فى أصلها و التوقيعات بين السطور، و كان له أخوه جعفر و الحسين و أحمد كلّ منهم كان له مكاتبه، و لمحمّد

کتب، منها: کتاب الحقوق، کتاب الأوائل، کتاب السماء، کتاب الأرض، کتاب المساحه و البلدان، کتاب إبلیس و جنوده، کتاب الاحتجاج. ا ه.

و حکی العلّامه المجلسیّ (۱)

عن ابن إدریس أنّ کتاب قرب الإسناد له أیضا، و قال: و ظنّی أنّ الکتاب لوالده و هو راو له، کما صرّح به النجاشیّ. انتهی. أقول: قد عرفت فی ترجمه أبیه أنّ النجاشیّ و الشیخ قد صرّحا بأنّه لأبیه عبد اللّه بن جعفر، فلیراجع.

**[ترجمه]ابو جعفر محمد بن عبدالله بن جعفر بن حسین بن جامع بن مالک حمیّری قمی، از بزرگان مشایخ و از برترین ها و مصنفّان این خاندان است. اصحاب تراجم در کتاب هایشان به وجاهت و وثاقت او تصریح نموده و او را از بزرگان مشایخ معرفی کرده اند. زندگی او در رجال نجاشی صفحه دویست و پنجاه و یک و فهرست شیخ صفحه یکصد و پنجاه و شش و در رجال شیخ باب «من لم یرو عنهم» و در قسمت اول الخلاصه علامه حلی صفحه هفتاد و هفت و دیگر کتاب های تراجم از متاخرین هم آمده است.

نجاشی گفته است: «مورد اعتماد و وثاقت و از مشاهیر است. او با حضرت ولیّ عصر علیه السّلام مکاتبه می کرده و مسائل گوناگونی را در زمینه های دینی از آن حضرت سؤال کرده است. احمد بن حسین غضائری برایم می گفت: «من اصل سؤال ها و جواب های حضرت را که در بین سطرها نوشته بودند، دیده ام.» برادرانش جعفر، حسین و احمد نیز با ایشان مکاتباتی داشته اند.

برای محمد کتاب هایی را هم شمرده اند که از آنهاست: کتاب الحقوق، کتاب الاوائل، کتاب السماء، کتاب الارض، کتاب المساحت و البلدان، کتاب ابلیس و جنوده، کتاب الاحتجاج.»

علامه مجلسی - . فصل اول بحار الانوار -

از ابن ادریس حکایت کرده که کتاب قرب الاسناد برای اوست و گفته است: «گمان می کنم کتاب از پدرش باشد و او راوی آن باشد»، چنان چه نجاشی نیز به این کلام تصریح کرده است.

مؤلف: چنان چه در زندگی پدرش گذشت، نجاشی و شیخ هر دو تصریح کرده بودند که کتاب از پدرش عبدالله بن جعفر است، پس رجوع کن.

**[ترجمه]

۱- ۱. الفصل الأول من البحار.

الراوون عنه

یروی مولانا المترجم عن أبیه کثیرا،(۱)

و یروی عنه جماعه، منهم:

«۱»- أحمد بن هارون الفامیّ.

«۲»- جعفر بن الحسین (۲)

«۳»- أحمد بن داود القمّیّ.

«۴»- محمّد بن یعقوب (۳).

«۵»- سعد بن عبد اللّه (۴).

«۶»- علیّ بن حاتم بن أبی حاتم (۵).

«۷»- جعفر بن محمّد بن قولویه (۶).

«۸»- الشریف أبو محمّد الحسن بن حمزه الطبریّ الحسینیّ (۷).

۱- ۲. راجع قرب الإسناد المطبوع.
۲- ۳. فهرست الشیخ ص ۱۵۶.
۳- ۴. جامع الرواه ج ۲ ص ۱۴۰.
۴- ۵. تنقیح المقال ج ۳ ص ۱۴۰.
۵- ۶. رجال النجاشیّ ص ۲۵۲.
۶- ۷. بشاره المصطفی ص ۸۷.
۷- ۸. بشاره المصطفی ص ۸۴.

**[ترجمه]مولای ما ابو جعفر حمیری از پـدرش بسـیار روایت کرده - . رجوع کنیـد به قرب الاسـناد که چاپ شـده است. - و عده ای هم از او روایت نموده اند که از آن جمله اند:

۱. احمد بن هارون فامی

۲. جعفر بن حسین - . فهرست شیخ: ۱۵۶ -

۳. احمد بن داود قمی

۴. محمد بن یعقوب - . جامع الروات۲/۱۴۰ -

۵. سعد بن عبدالله - . تنقیح المقال ۳/۱۴۰ -

۶. علی بن حاتم بن ابی حاتم - . رجال نجاشی: ۲۵۲ -

۷. جعفر بن محمد بن قولویه - . بشارة المصطفی: ۸۷ -

۸. شریف ابو محمد حسن بن حمزه الطبری حسینی - . بشارة المصطفی: ۸۴ -

**[ترجمه]

مؤلّفاته

له کتب کثیره، منها: کتاب الصلاه، کتاب الوضوء، کتاب الجنائز، کتاب الصیام کتاب الحجّ، کتاب النکاح، کتاب الطلاق، کتاب العتق و التدبیر و المکاتبه، کتاب التجارات، کتاب المکاسب، کتاب الصید و الذبائح، کتاب الحدود، کتاب الدیات، کتاب الفرائض، کتاب المواریث، کتاب الدعاء، کتاب المزار، کتاب المثالب، کتاب بصائر الدرجات، و غیرها(۱).

و أخرج العلّامه المجلسیّ من کتابه بصائر الدرجات کثیرا فی البحار، و طبع البصائر بإیران سنه ۱۲۸۵.

مشایخه و من روی عنهم

روی من جماعه کثیرین من مشایخ الحدیث یبلغ عددهم مائه و ثلاثین رجلا، منهم:

«۱»- أحمد بن محمّد بن خالد.

«۲»- أحمد بن محمّد بن عیسی.

«۳»- إبراهیم بن هاشم.

«۴»- إبراهیم بن إسحاق.

«۵»- أحمد بن جعفر.

«۶»- أحمد بن الحسن بن علیّ بن فضّال

«۷»- أحمد بن موسی.

«۸»- أحمد بن الحسین بن سعید.

۱- ۲. راجع لتفصیل کتبه رجال النجاشیّ.

«۹»- أحمد بن محمّد السيّاريّ.

«۱۰»- أحمد بن محمّد بن عبد العزيز

«۱۱»- أحمد بن محمّد بن إسماعيل (۱).

«۱۲»- أحمد بن زكريّا.

«۱۳»- أحمد بن إبراهيم.

«۱۴»- أبو الفضل العلويّ.

«۱۵»- إسماعيل بن شعيب.

«۱۶»- بنان بن محمّد.

«۱۷»- الحسن بن عليّ بن فضّال.

«۱۸»- الحسن بن موسى الخشّاب.

«۱۹»- الحسين بن محمّد بن عامر.

«۲۰»- الحسن بن محبوب.

«۲۱»- الحسن بن عليّ بن عبد اللّه بن المغير

«۲۲»- الحسين بن عليّ الدينوريّ.

«۲۳»- الحسين بن محمّد القاسانيّ.

«۲۴»- الحسن بن أحمد بن محمّد بن سلمه

«۲۵»- الحسن بن عليّ أبو محمّد الحجّال.

«۲۶»- عبد اللّه بن محمّد بن عيسى.

«۲۷»- عبد اللّه بن جعفر الحميريّ.

«۲۸»- عبد اللّه بن محمّد بن الحسين.

«۲۹»- عبّاد بن سليمان.

«۳۰»- العبّاس بن معروف.

«۳۱»- عمران بن موسى.

«۳۲»- علىّ بن إسماعيل.

«۳۳»- عامر بن عبد اللّه.

«۳۴»- عمّار بن موسى.

«۳۵»- علىّ بن خالد.

«۳۶»- محمّد بن حسّان.

«۳۷»- محمّد بن الجعفىّ.

«۳۸»- محمّد بن عيسى.

«۳۹»- محمّد بن الحسين بن أبى الخطّاب.

«۴۰»- محمّد بن عبد الجبّار.

«۴۱»- محمّد بن عبد الحميد.

«۴۲»- محمّد بن حمّاد.

«۴۳»- محمّد بن هارون.

«۴۴»- محمّد بن إسماعيل.

«۴۵»- محمّد بن علىّ بن سعيد الزيّات.

«۴۶»- معاويه بن حكيم.

«۴۷»- محمّد بن جزك.

«۴۸»- موسى بن جعفر بن محمّد بن عبد اللّه.

«۴۹»- هيثم النهدىّ.

«۵۰»- محمّد بن يعلى الأسلم.

«۵۱»- المنبّه بن عبد اللّه أبو الجوزاء.

«۵۲»- السندىّ بن محمّد.

«۵۳»- سلام بن أبى عمره الخراسانىّ.

«۵۴»- سلمه بن الخطّاب.

«۵۵»- حمزه بن يعلى.

«۵۶»- منصور بن العبّاس.

«۵۷»- أحمد بن إسحاق بن عبد اللّه.

ص: ۹۰

۱- ۱. كذا فى البصائر، و فيه تأمل، و لعلّ الصحيح أحمد بن محمّد عن محمّد بن إسماعيل.

**[ترجمه]برای او کتاب های بسیاری نقل کرده اند که از آن جمله انـد: کتاب الصلاة، کتاب الوضوء، کتاب الجنائز، کتاب الصیام، کتاب الحج، کتاب النکاح، کتاب الطلاق، کتاب العتق و التدبیر و المکاتبه، کتاب التجارات، کتاب المکاسب، کتاب الصید و الذبائح، کتاب الحدود، کتاب الدیات، کتاب الفرائض، کتاب المواریث، کتاب الدعاء، کتاب المزار، کتاب المثالب، کتاب بصائر الدرجات و دیگر کتاب ها. - . برای تفصیل کتاب هایش به رجال نجاشی مراجعه کنید. -

علامه مجلسی از کتاب بصائر الدرجات بسیار در بحار الانوار استفاده کرده است و این کتاب در سال ۱۲۸۵ در ایران به چاپ رسید.

مشایخ و کسانی که از آنها روایت کرده است او از عده زیادی از مشایخ حدیث روایت کرده که تعداد آنان به یکصد و سی نفر می رسد که از آن جمله اند:

۱. احمد بن محمد بن خالد(

۲. احمد بن محمد بن عیسی

۳. ابراهیم بن هاشم

۴. ابراهیم بن اسحاق

۵. احمد بن جعفر

۶. احمد بن حسن بن علی بن فضّال

۷. احمد بن موسی

۸. احمد بن حسن بن سعید

۹. احمد بن محمد سیّاری

۱۰. احمد بن محمد بن عبدالعزیز

۱۱. احمد بن محمد بن اسماعیل - . در بصائر چنین آمده ولی قابل تامل است، شاید صحیحش چنین باشد؛ «احمد بن محمد عن محمد بن اسماعیل.» -

۱۲. احمد بن زکریا

۱۳. احمد بن ابراهیم

۱۴. ابوالفضل علوی

۱۵. اسماعیل بن شعیب

۱۶. بنان بن محمد

۱۷. حسن بن علی بن فضّال

۱۸. حسن بن موسی خشّاب

۱۹. حسین بن محمد بن عامر

۲۰. حسن بن محبوب

۲۱. حسن بن علی بن عبدالله بن مغیر

۲۲. حسین بن عبدالله دینوری

۲۳. حسین بن محمد قاسانی

۲۴. حسن بن احمد بن محمد بن سلمهٔ

۲۵. حسن بن علی ابومحمد حجّال

۲۶. عبدالله بن محمد بن عیسی

۲۷. عبدالله بن جعفر حمیری

۲۸. عبدالله بن محمد بن حسین

۲۹. عبّاد بن سلیمان

۳۰. عباس بن معروف

۳۱. عمران بن موسی

۳۲. علی بن اسماعیل

۳۳. عامر بن عبدالله

۳۴. عمّار بن موسی

۳۵. علی بن خالد

۳۶. محمد بن حسّان

۳۷. محمد بن جعفی

۳۸. محمد بن عیسی

۳۹. محمد بن حسین بن ابی خطّاب

۴۰. محمد بن عبدالجبّار

۴۱. محمد بن عبدالحمید

۴۲. محمد بن حمّاد

۴۳. محمد بن هارون

۴۴. محمد بن اسماعیل

۴۵. محمد بن علی بن سعید زیّات

۴۶. معاویهٔ بن حکیم

۴۷. محمد بن جزک

۴۸. موسی بن جعفر بن محمد بن عبدالله

۴۹. هیثم نهدی

۵۰. محمد بن یعلی اسلم

۵۱. منبه بن عبدالله ابوالجوزاء

۵۲. سندی بن محمد

۵۳. سلام بن ابی عمرهٔ خراسانی

۵۴. سلمهٔ بن خطّاب

۵۵. حمزهٔ بن یعلی

۵۶. منصور بن عبّاس

۵۷. احمد بن اسحاق بن عبدالله

**[ترجمه]

الثناء علیه

هو أبو جعفر محمّد بن الحسن بن علیّ الطوسیّ شیخ الطائفه و فقیه الامّه، المجمع علی وثاقته و تبحّره فی العلوم و الفنون.

قال النجاشیّ فی ص ۲۸۷ من رجاله: جلیل من أصحابنا، ثقه، عین، من تلامذه شیخنا أبی عبد اللّه. و قال محمّد بن إدریس فی ص ۵ من السرائر: الشیخ السعید الصدوق أبو جعفر الطوسیّ، رضی اللّه عنه و تغمّده اللّه تعالی برحمته. و قال العلّامه الحلّیّ فی ص ۷۲ من الخلاصه: شیخ الإمامیّه و وجههم قدّس اللّه روحه، رئیس الطائفه، جلیل القدر، عظیم المنزله، ثقه، صدوق، عین،

عارف بالأخبار و الرجال و الفقه و الأصول و الکلام و الأدب، جمیع الفضائل تنسب إلیه، صنّف فی کلّ فنون الإسلام، و هو المهذّب للعقائد

ص: ۹۱

فی الأصول و الفروع، الجامع لکمالات النفس فی العلم و العمل.

و قال ابن داود: شیخنا الطائفه و عمدتها قدّس اللّه روحه، حاله أوضح من أن یوضح (۱).

و قال القاضی التستریّ: هو من أکابر مجتهدی الإمامیّه و من مشاهیرهم (۲).

و قال الحسین بن عبد الصمد الحارثیّ: إمام وقته، و شیخ عصره، و رئیس هذه الطائفه و عمدتها، بل رئیس العلماء کافّه فی وقته، حاله و جلاله قدره أوضح من أن یوضح، اعترف بفضله و عزاره علمه و علوّ شأنه الخاصّه و العامّه(۳).

و قال العلّامه المجلسیّ: ثقه، فضله و جلالته أشهر من أن یحتاج إلی البیان (۴).

و قال الشیخ الحرّ: الشیخ الثقه الجلیل رئیس الطائفه(۵).

و قال البحرانیّ: شیخ الطائفه المحقّه، و رئیس الملّه الحقّه، إلیه انتهت رئاسه المذهب فی وقته، و أذعن بفضله الخاصّ و العامّ و المخالف و المؤالف (۶). و أطراه بهذه الکلمه السیّد محمّد شفیع أیضا(۷).

و قال العلّامه الطباطبائیّ فی فوائد الرجالیّه: شیخ الطائفه المحقّه، و رافع أعلام الشریعه الحقّه، إمام الفرقه بعد الأئمّه المعصومین، و عماد الشیعه و الإمامیّه بکلّ ما یتعلّق بالمذهب و الدین، محقّق الأصول و الفروع، و مهذّب فنون المعقول و المسموع، شیخ الطائفه علی الإطلاق، و رئیسها الّذی تلوی إلیه الأعناق، صنّف فی جمیع علوم الإسلام، و کان القدوه فی ذلک و الإمام؛ أمّا التفسیر فله فیه کتاب التبیان الجامع لعلوم القرآن، و أمّا الحدیث فإلیه تشدّ الرحال، و به یبلغ رجاله منتهی الآمال، و أمّا الفقه فهو خرّیت هذه الصناعه، و الملقی إلیه زمام الانقیاد و الطاعه، و کلّ من تأخّر عنه من

۱- ۱. روضات الجنّات: ص ۵۵۶.

۲- ۲. مجالس المؤمنین: ص ۲۰۷.

۳- ۳. وصول الأخیار: ص ۷۱.

۴- ۴. الوجیزه: ص ۱۶۳.

۵- ۵. خاتمه الوسائل، الفائده الخامسه.

۶- ۶. لؤلؤه البحرین ص ۲۴۵.

۷- ۷. الروضه البهیه ص ۱۸۰.

الفقهاء الأعيان فقد تفقّه على كتبه و استفاد منها نهايه أربه و منتهى مطلبه. إ ه(۱)

و أثنى عليه بهذه الكلمه العلّامه النورىّ فى خاتمه المستدرک ص ۵۰۵.

و قال الشيخ أسد اللّه التسترىّ: الشيخ الإمام، المعظّم الصمصام، و البحر الزاخر القمقام، رئيس المذهب و شيخ الطائفه، و قدوه الفرقه الناجيه النافعه، و بانى مبانى كلّ علم و عمل و مثوبه و مكرمه و مأدبه و فضيله و منقبه(۲).

هذه جمله من كلمات علماء الخاصّه فى مدحه و إطرائه، و فى غير ذلک من تراجمهم كلمات ضافيه تدلّ على ثقافته و وثاقته و عظمته، فمن شاء استزاده فليراجع روضات الجنّات، و منتهى المقال، و تنقيح المقال، و جامع الرواه، و الكنى و الألقاب، و غيرها.

و أمّا ما هتف به علماء العامّه فقد قال ابن حجر:

فقيه الشيعه، أخذ عن ابن النعمان أيضا و طبقته، له مصنّفات كثيره فى الكلام على مذهب الإماميّه، و جمع تفسير القرآن، و أملى أحاديث و حكايات فى مجلس حدّث عن المفيد، روى عنه ابنه الحسن و غيره. إ ه(۳)

و قال ابن كثير الشامىّ فى تاريخه: كان فقيه الشيعه، مشتغلا بالإفاده فى بغداد إلى أن وقعت الفتنه بين الشيعه و السنّه سنه ۴۴۸، و احترق كتبه و داره فى باب الكرخ، فانتقل إلى النجف، و بقى هناک إلى أن توفّى فى شهر المحرّم سنه ۴۶۰.

و قال صاحب تاريخ مصر و القاهره: فقيه الإماميّه و عالمهم و صاحب التصانيف، منها: تفسير كبير فى عشرين مجلّدا، جاور النجف و مات فيه، و كان رافضيّا قوىّ التشيّع (۴).

و قال ابن الجوزىّ فى تاريخه فيمن توفّى سنه ۴۶۰: من الأكابر أبو جعفر الطوسىّ فقيه الشيعه، توفّى بمشهد أمير المؤمنين عليه السّلام (۵).

ص: ۹۳

۱- ۱. اسقطنا من كلامه جملا كثيره، و تمامه يشتمل على فوائد جمّه، فمن شاء الوقوف عليه فليراجع فوائد الرجاليه أو روضات الجنّات ص ۵۵۶.

۲- ۲. مقابس الأنوار ص ۶.

۳- ۳. لسان الميزان ج ۵ ص ۱۳۵.

۴- ۴. مجالس المؤمنين ص ۲۰۷.

۵- ۵. روضات الجنّات ص ۵۵۶.

**[ترجمه]او ابو جعفر محمد بن حسن بن علی طوسی، شیخ الطایفه و فقیه امت است که در وثاقت و تبحرش در همه علوم و فنون اجماع وجود دارد.

نجاشی در صفحه دویست و هشتاد و هفت رجال خود می گوید: «بزرگی از اصحاب ما، موثق، مورد اعتماد و توجه، و از شاگردان شیخ ما ابی عبدالله (شیخ مفید) است.»

محمد بن ادریس در صفحه پنج سرائر می گوید: «استاد سعادتمند صدوق، ابو جعفر طوسی (رضی الله عنه و تغمّده الله برحمته).»

علامه حلی در صفحه هفتاد و دو الخلاصه می گوید: «شیخ شیعیان و شناخته شده در نزد آنان (قدس الله روحه)، رئیس الطائفه، جلیل القدر، عظیم المنزله، موثق، راستگو، مورد اعتماد و توجه و عارف به اخبار، رجال، فقه، اصول، کلام و ادب است و تمامی فضایل به وی نسبت داده می شود. در همه فنون و علوم اسلامی تألیفات دارد و عقاید و اصول و فروع دین را منقّح و مهذّب ساخته و در علم و عمل جامع کمالات انسانی است.»

ابن داود می گوید: «استاد ما و شیخ طائفه (قدس الله روحه) که احوال او روشن تر از آن است که توضیح داده شود.» - . روضات الجنات: ۵۵۶ -

قاضی تستری می گوید: «او از بزرگان و مجتهدین امامیه و از معروف ترین آنهاست.» - . مجالس المومنین: ۲۰۷ -

حسین بن عبدالصمد حارثی می گوید: «امام دورانش، شیخ روزگارش، رئیس طایفه و عمود آن، بلکه ریاست کلیه در زمان خودش که احوال و بزرگی قدرش واضح تر از آن است که توضیح داده شود. کسی که علمای شیعه و اهل سنت، به فضل و قوت علمی و بزرگی شأنش اعتراف دارند.» - . وصول الاخیار: ۷۱ -

علامه مجلسی می گوید: «موثق، فضل و بزرگی اش مشهورتر از آن است که نیاز به بیان داشته باشد.» - . الوجیزه: ۱۶۳ -

شیخ حر می گوید: «بزرگ و موثق و رئیس طایفه می باشد.» - . خاتمه وسائل، فائده پنجم -

بحرانی می گوید: «شیخ طایفه امامیه و ریاست شیعه که ریاست مذهب در زمان او به او منتهی گشت و به فضل او شیعه و سنی و موافق و مخالف اذعان دارند.» - . لؤلؤة البحرین: ۲۴۵ - سید محمد شفیع نیز او را به این کلمات ستوده است. - . الروضة البهیه: ۱۸۰ -

علامه طباطبایی (بحرالعلوم) در «فوائد الرجالیه» می گوید: «شیخ طایفه امامیه و کسی که رأیت اسلام را بر افراشت و امامت شیعه را بعد از ائمه معصومین بر عهده گرفت و تکیه گاه شیعه و امامیه در هرچه که متعلق به این دین و مذهب باشد، محقق اصول و فروع و مهذّب فنون معقول و مسموع است، هرگاه به طور مطلق گفته شود «شیخ الطائفه» و «رئیس»، که همگی در مقابلش کرنش می کنند، در تمام علوم اسلامی آثاری را نگاشت و امام و رهبر این علوم می باشد. در تفسیر کتاب تبیان را نوشت که جامع علوم قرآنی است و در حدیث همه به سمت او مهاجرت می کنند و به وسیله او رجالش به منتهی الامال می

رسد. اما در فقه زبردست این علم است، و هر کسی به او می رسید، زمام انقیاد و زاعت را در دست می گرفت و هر کسی از فقها که از او متاخر در فقه هستند، به کتاب های او مراجعه کرده و نهایت استفاده را نمودند به طوری که پایان کلام مطلب اوست.» - . از کلام مرحوم طباطبایی جملات زیادی را حذف کردیم که همه آنها شامل این مباحث می شد. کسی که قصد دستیابی به تمام جملات را دارد، به فوائد رجالیه یا روضات الجنات: ۵۵۶ مراجعه نماید. -

علامه نوری در خاتمه المستدرک صفحه پانصد و پنج نیز به همین کلمات شیخ طوسی را تمجید کرده است.

شیخ اسدالله تستری می گوید: «استاد و امام، شمشیر برّان، دریای لبریز علم، رئیس مذهب و استاد طایفه، پیشوای گروه شیعه، بنا کننده همه بناهای علم و عمل و پاداش نیک و بخشندگی و ضیافت و فضیلت و منقبت.» - . مقابس الانوار: ۶ -

این ها تعدادی از جملاتی بود که علمای شیعه در مدح و ستودن شیخ طوسی گفتند و در دیگر کتاب های تراجم هم کلماتی اضافه بر این، در وثاقت و بزرگی شیخ پیدا می شود که اگر کسی بیشتر از این را می خواهد، به روضات الجنات، منتهی المقال و تنقیح المقال و جامع الرواة، الکنی و الالقای و دیگر کتاب ها رجوع کند.

اما آنچه که علمای اهل سنت بدان اشاره دارند:

ابن حجر می گوید: «فقیه شیعیان، از ابن نعمان و معاصران او علوم را گرفته است و دارای تالیفات زیادی در کلام امامیه می باشد. تفسیر قرآن را جمع آوری نمود و احادیث زیادی را املاء کرد و از مفید حدیث نقل کرده است. فرزندش حسن و دیگران از او روایت کرده اند.» - . لسان المیزان ۵/۱۳۵ -

ابن کثیر شامی در تاریخ خود می گوید: «او فقیه شیعیان بود و به تدریس در بغداد مشغول بود، تا زمانی که فتنه ای بین شیعیان و اهل سنت در سال ۴۴۸ پدید آمد. کتاب ها و خانه اش در آتش سوزی در کرخ سوخت و به نجف رفت و درآنجا باقی ماند تا محرم الحرام سنه ۴۶۰ که درگذشت.»

نویسنده کتاب تاریخ مصر و قاهره می گوید: «فقیه شیعیان و عالم آنان و صاحب تالیفات است که از جمله آثارش تفسیر در بیست جلد می باشد. مجاور نجف بود و در همان جا درگذشت. دارای اعتقادات شیعی بسیار قوی بود.» - . مجالس المومنین: ۲۰۷ -

ابن جوزی در تاریخ خود در شمار کسانی که در سال ۴۶۰ فوت کرده اند می گوید: «از این بزرگان ابو جعفر طوسی فقیه شیعیان است که در نجف (مشهد امیرالمومنین علیه السّلام) درگذشت.» - . روضات الجنات: ۵۵۶ -

**[ترجمه]

«مؤلّفاته»

له تآليف ثمينه و تصانيف قيّمه، من الفقه، و الحديث، و الأصول، و الكلام، و التفسير، و الرجال، و مسائل الخلاف، و غيرها من العلوم الإسلاميّه، لم تزل منذ أوّل تأليفها إلى الآن مصدرا و مرجعا لأصحاب العلوم المختلفه، و كانت من أوثق المصادر عند العلماء أجمع، أوردها أصحاب الفهارس فى كتبهم مع الإيعاز إلى أساميها و مواضيعها.

و قد أخرج العلّامه المجلسىّ قدّس سرّه عن جمله منها فى الكتاب نشير إليها:

«۱»- المجالس المشتهر بالأمالىّ (۱).

«۲»- الغيبه(۲).

«۳»- المصباح الكبير(۳).

«۴»- المصباح الصغير(۴).

«۵»- الخلاف، و هو كتاب لم يعمل مثله فى مسائل الخلاف (۵).

«۶»- المبسوط، قد أكثر فيه الفروع الفقهيّه، و فيه من دقائق الأنظار ما لم يحوه غيره (۶).

«۷»- النهايه فى الفروع الفقهيّه الّتى ضمّنها متون الأخبار(۷).

«۸»- الفهرست، يذكر فيه أصحاب الكتب و الأصول، و يشير إلى أسانيده إليها عن مشايخه،(۸) و هو كغيره من كتبه كان منذ تأليفه حتّى اليوم مصدرا للعلماء فى علم الرجال، و لغير واحد من العلماء ذيول له، قد عمدوا فيها إلى ذكر من بعد الشيخ من المشايخ و العلماء(۹).

۱- ۱. طبع مع أمالى ابنه بايران سنه ۱۳۱۳.

۲- ۲. طبع بتبريز سنه ۱۳۲۴.

۳- ۳. طبع بايران فى ۱۳۳۸.

۴- ۴. مخطوط يوجد مع المصباح الكبير فى مكتبه الصدر و مكتبه الشيخ هادى كاشف الغطاء، و مكتبه المشكاه. راجع الذريعه ج ۸ ص ۱۷۶.

۵- ۵. طبع بطهران بأمر آيه اللّه سماحه العلامه البروجردى مد ظله العالى فى ۱۳۶۹.

۶- ۶. طبع بايران فى ۱۲۷۱.

۷- ۷. طبع بايران فى ۱۲۷۶، ضميمه مجموعه تسمى بالجوامع الفقهيّه.

۸- ۸. طبع فی لیدن، و فی النجف الأشرف سنه ۱۲۵۶ و فی کلکته الهند سنه ۱۲۷۱.

۹- ۹. راجع ترجمتنا لابن شهرآشوب و الشیخ منتجب الدین.

«۹»- الرجال، يذكر فيه أصحاب كلّ من المعصومين من أصحاب رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله إلى الحجّه المنتظر عليه السّلام و فى آخره يذكر من لم يرو عنهم عليهم السّلام (۱).

«۱۰»- تفسير التبيان فى علوم القرآن، و هو كتاب كبير غزير(۲).

«۱۱»- تلخيص الشافى (۳).

«۱۲»- العدّه فى أصول الفقه،(۴)

و هو أبسط ما الّف فى الأصول عند القدماء، نقّح فيه مبانى الفقه بما لا مزيد عليه فى عصره. و للمولى خليل القزوينىّ شرح له.

«۱۳»- الاقتصاد، الهادى إلى طريق الرشاد،(۵)

فيما يجب على العباد من أصول العقائد و العبادات الشرعيّه على وجه الاختصار.

«۱۴»- الإيجاز، فى الفرائض (۶).

«۱۵»- الجمل و العقود، فى العبادات (۷).

«۱۶»- أجوبه المسائل الحائريّه، يذكر فى الفهرست أنّه نحو ثلاث مائه مسأله و ينقل عنه ابن إدريس فى مستطرفات السرائر بعنوان الحائريّات.

و له أيضا غير ما ذكر تآليف أوردها نفسه فى الفهرست، و معاصره الرجالىّ الكبير النجاشىّ فى فهرسته، منها: كتاب تهذيب الأحكام (۸)

يشتمل على كتب الفقه من الطهاره إلى الديات، عدد أحاديثه ۱۳۵۹۰ و عدد أبوابه ۳۹۳، و كتاب الاستبصار فيما اختلف من الأخبار(۹) و هو يشتمل على عدّه كتب التهذيب، غير أنّ هذا مقصور على ذكر ما

۱- ۱. مخطوط له نسخ كثيره، منها: نسخه استنسختها من نسخه مغلوطه، و نسخه فى مكتبه الجامعه الفيضيه بقم، و نسختان فى الخزانه الرضويه تاريخ كتابه أحدهما ۶۷۶ و الأخرى ۱۰۱۲.

۲- ۲. طبع بايران فى ۱۳۶۵، و اختصره محمّد بن إدريس العجلىّ صاحب السرائر، و المختصر مخطوط توجد نسخه منه بجامعه طهران كتابتها فى ۱۱۰۵.

۳- ۳. طبع مع الشافى بايران فى ۱۲۰۱.

۴- ۴. طبع مره بايران فى ۱۳۱۳ و اخرى ببمبئى فى ۱۳۱۸.

۵- ۵. مخطوط یوجد فی مکتبه الشیخ محمّد حسین بن محمّد قاسم القومشهی النجفیّ، و فی مکتبه الشیخ هادی آل کاشف الغطاء، و فی غیرهما. راجع الذریعه ج ۲ ص ۲۷۰.

۶- ۶. مخطوط یوجد فی مکتبه الشیخ هادی المتقدم ذکره و فی غیرها. راجع الذریعه ج ۲ ص ۴۸۶.

۷- ۷. مخطوط، یوجد منه نسخ فی النجف و فی طهران، راجع الذریعه ج ۵ ص ۱۴۵.

۸- ۸. طبع بایران فی مجلدین فی سنه ۱۳۱۸.

۹- ۹. طبع بلکهنو فی ۱۳۰۷ فی مجلدین. و فی النجف فی أربع مجلدات.

اختلف من الأخبار، و الأوّل يجمع الخلاف و الوفاق، عدد أحاديثه ۵۵۱۱ و عدد أبوابه ۹۲۵، و هما من الجوامع الأربعه الحديثيه الّتی تدور علیها رحی الفقه، و کان علیها المعوّل فی جمیع الأعصار.

**[ترجمه]برای او تالیفات گرانقدر و آثار ماندگاری در فقه، حدیث، اصول، کلام، تفسیر، رجال، مسائل مورد اختلاف و غیر از این ها در علوم اسلامی است که از ابتدای تالیف تاکنون مصدر و مرجع باقی مانده و مورد مراجعه اصحاب در علوم مختلف می باشد. آثارش از موثق ترین مصادر نزد همه علماء بوده و نویسندگان فهرست ها در کتاب هایشان به اسامی و مواضع آن کتاب اشاره کرده اند.

علامه مجلسی (قدس سره) از تعدادی از آن کتاب ها در بحار استفاده کرده که به نامشان اشاره می کنیم:

۱. المجالس مشهور به الامالی - . با امالی فرزندش در ایران به سال ۱۳۱۳ به چاپ رسید. -

۲. الغیبهٔ - . در تبریز به سال ۱۳۲۴ چاپ گردید. -

۳. المصباح الکبیر - . در ایران به سال ۱۳۳۸ منتشر گردید. -

۴. المصباح الصغیر - . نسخه خطی این کتاب به ضمیمه المصباح الکبیر در کتابخانه های صدر، شیخ هادی کاشف الغطاء و مشکات موجود بود. رجوع کنید به الذریعه ۸/۱۷۶ -

۵. الخلاف، این کتابی است که در مسائل [فقهی] مورد اختلاف [بین شیعه و سنی] مانندش نیامده است. - . به دستور آیت الله العظمی علامه بروجردی در سال ۱۳۶۹ در ایران چاپ گردید. -

۶. المبسوط، بیشتر فروع فقهی در این کتاب آمده و نظرات فقهی دقیقی را اراده کرده که غیر از او بیان نکرده اند. - . در ایران به سال ۱۲۷۱ منتشر گردید. -

۷. النهایه فی الفروغ الفقهیه، در ضمن آن متون روایی را هم آورده است. - . در ایران به سال ۱۲۷۶ به ضمیمه جوامع الفقهیه منتشر گردید. -

۸. الفهرست، در آن به معرفی صاحبان تالیف و اصول پرداخته و به اسانید و مشایخ آنها نیز اشاره کرده است. - . در لندن و نجف اشرف در سال ۱۲۵۶ و کلکته هند در سال ۱۲۷۱ چاپ شده است. -

کتاب فهرست مثل دیگر کتاب های شیخ طوسی از تالیف تا امروز مصدر و مرجع علمای رجال بوده و تعدادی دیگر از علماء در ذیل فهرست بدان اضافه نمودند و در آن به ذکر مشایخ و علمای بعد شیخ پرداختند. - . رجوع کنید به به زندگی ابن شهر آشوب و شیخ منتجب الدین. -

۹. الرجال، در این کتاب اصحاب همه معصومین از اصحاب رسول الله صل الله و علیه و آله و سلم تا حضرت حجت منتظر علیه

السّلام را ذکر کرده و در پایان به ذکر کسانی که از اینان روایت کرده اند پرداخته است. - . نسخه های خطی فراوانی دارد که از آن جمله اند: نسخه ای که از روی نسخه مغلوط رونویسی شد، و نسخه ای دیگر که در کتابخانه فیضیه قم موجود است و دو نسخه که در کتابخانه رضوی موجود است که تاریخ کتابت یکی ۶۷۶ و دیگری ۱۰۱۲ است. -

۱۰. تفسیر التبیان فی علو القرآن، که به آن کتاب کبیر هم می گویند. - . در ایران در سال ۱۳۶۵ چاپ شد. ابن ادریس حلی صاحب کتاب السرائر این کتاب را تخلیص نمود. یک نسخه مختصر هم در کتابخانه دانشگاه تهران موجود است که در ۱۱۰۵ کتابت شده است. -

۱۱. تلخیص الشافی. - . به همراه الشافی در سال ۱۲۰۱ در ایران چاپ شد. -

۱۲. العدهٔ فی الاصول الفقه - . یک بار در ایران به سال ۱۳۱۳ و دیگر بار در بمبئی در سال ۱۳۱۸ چاپ گردید. - ، این کتاب از کتاب های اصولی که قدماء تالیف کرده بودند گسترده تر است و مبانی فقه را گونه ای تنقیح کرده است که بیشتر از آن دیگر کسی برای گفتن نداشت. مولی خلیل قزوینی شرحی بر این کتاب دارد.

۱۳. الاقتصاد الهادی الی طریق الرشاد، - . نسخه های خطی از این کتاب در کتابخانه های شیخ محمد حسین بن محمد قاسم قومشهی نجفی و کتابخانه شیخ هادی کاشف الغطاء و غیر این دو یافت می شود. رجوع کنید به الذریعه ۲/۲۷۰ - آنچه که بندگان در اصول عقاید و مسائل شرعی و عبادی نیاز دارند، به اختصار در این کتاب آمده است.

۱۴. الایجاز فی الفرائض - . نسخه خطی اش در کتابخانه شیخ هادی که ذکرش در قبل گذشت و دیگر کتابخانه ها یافت می شود. رجوع کنید به الذریعه ۲/۴۸۶ -

۱۵. الجمل و العقود فی العبادات - .. نسخه های خطی آن در تهران و نجف موجود است. رجوع کنید به الذریعه ۵/۱۴۵ -

۱۶. اجوبهٔ المسائل الحائریه، در الفهرست گفته شده که شامل سیصد مسأله بوده و ابن ادریس در المستطرفات سرائر به عنوان حائریات از او نام برده است.

و برای شیخ غیر از آنچه ذکر گردید، تالیفات دیگری است که خودش در الفهرست آورده است. همچنین نجاشی رجالی بزرگ معاصر، آنها را در فهرست خود آورده که از آن جمله اند: کتاب تهذیب الاحکام - . در ایران و در دو جلد به سال ۱۳۱۸ چاپ گردید -

که شامل کتاب های فقهی از طهارت تا دیات با ۱۳۵۹۰ حدیث در سیصد و نود و سه باب می باشد. کتاب الاستبصار فیما اختلف من الاخبار - . در لکهنو در دو جلد به سال ۱۳۰۷ چاپ شد و در نجف در ۴ جلد منتشر گردید. -

که تعدادی از روایات کتاب تهذیب هم در آن است و قصدش جمع آوری روایات اختلافی بوده و بعد از جمع نمودن، سعی به نزدیکی آن روایات با هم داشته است. در این کتاب ۵۵۱۱ حدیث در نهصد و بیست و پنج باب می باشد.

تهذیب و استبصار از جوامع چهارگانه حدیثی شیعه است که همه فقه بر گرد آن می گردد و در تمام اعصار و روزگار به آنها ارجاع داده می شد.

**[ترجمه]

مشایخه و أساتذته

روی الشیخ قدّس سرّه فی کتبه عن جماعه کثیرین منهم الذین یدور علیهم أکثر روایاته و یعبّر عنهم بعدّه من أصحابنا، أو جماعه من أصحابنا؛ و منهم غیر هؤلاء.

فکلّما ذکر العدّه أو الجماعه عن أحمد بن محمّد بن سلیمان الزراریّ، أو عن أحمد ابن محمّد بن الحسن بن الولید، أو أحمد بن إبراهیم بن أبی رافع الصیمریّ، أو جعفر بن محمّد ابن قولویه، أو حسن بن حمزه العلویّ فالظاهر أنّه أراد منهم: شیخه محمّد بن محمّد بن النعمان المفید، و الحسین بن عبید اللّه أبا عبد اللّه الغضائریّ، و أحمد بن عبدون المعروف بابن حاشر و غیرهم (۱).

و کلّما ذکر العدّه، عن أحمد بن محمّد بن عیسی فالظاهر أنّه أراد بهم: أبا عبد اللّه الغضائریّ المتقدّم، و أبا الحسین علیّ بن أحمد بن محمّد بن أبی جیّد، و غیرهم (۲).

و کلّما ذکر العدّه أو الجماعه عن أبی المفضّل الشیبانیّ فالظاهر أنّه أراد أبا عبد اللّه الغضائریّ و أحمد بن عبدون المتقدّمین و أبا طالب بن عرفه و أبا الحسن الصّقال [الصفّار] و أبا علیّ الحسن بن إسماعیل بن اشناس (۳).

و کلّما ذکر العدّه عن ابن بابویه فالظاهر أنّه أراد المفید، و ابن الغضائریّ، و أبا الحسین جعفر بن حسکه القمّیّ، و أبا زکریّا محمّد بن سلیمان الحمرانیّ (۴). فهؤلاء تسعه من مشایخه قد أکثر الروایه عنهم فی کتبه.

۱- ۱. راجع الفهرست ص ۱۹ و ۲۲ و ۲۸ و ۳۲ و مشیخه التهذیب. و أحمد بن عبدون هو أحمد بن عبد الواحد بن أحمد البزاز.

۲- ۲. راجع الفهرست ص ۲۵.

۳- ۳. راجع أمالی ابنه ص ۲۸۴ و ۳۰۱. و فی بعض الأسانید أضاف علیهم الحسن بن إسماعیل البزاز. راجع بشاره المصطفی ص ۷۹.

۴- ۴. الفهرست ص ۱۳۱ و ۱۵۷.

و أمّا غيرهم فمنهم:

«۱»- أحمد بن إبراهيم القزوينىّ (۱).

«۲»- أحمد بن محمّد الجرجانىّ (۲).

«۳»- أحمد بن علىّ النجاشىّ أبو الحسين الرجالىّ الكبير(۳).

«۴»- أحمد بن محمّد بن موسى المعروف بابن الصلت الأهوازىّ المتوفّى سنه ۲۲۱(۴).

«۵»- جعفر بن محمّد الدوريستىّ (۵).

«۶»- الشريف أبو محمّد الحسن بن أحمد القاسم المحمّدى (۶).

«۷»- الحسن بن إسماعيل أبو علىّ المعروف بابن الحمّامىّ (۷).

«۸»- الحسن بن إسماعيل البزّاز(۸).

«۹»- محمّد الحسن بن محمّد بن يحيى الفحّام السامرىّ (۹).

«۱۰»- الحسين بن إبراهيم بن علىّ القمّىّ المعروف بابن الخيّاط(۱۰).

«۱۱»- الحسين بن إبراهيم أبو عبد اللّه القزوينىّ (۱۱).

«۱۲»- الحسين بن أبى محمّد هارون بن موسى التلعكبرىّ (۱۲).

«۱۳»- أبو عبد اللّه حمويه بن علىّ بن حمويه البصرىّ.(۱۳)

«۱۴»- أبو محمّد عبد الحميد بن محمّد المقرىّ النيسابورىّ.(۱۴)

۱- ۱. الفهرست ص ۱۵۸.

۲- ۲. أمالى ابن الشيخ ص ۷۱.

۳- ۳. خاتمه المستدرک ص ۵۱۰.

۴- ۴. الفهرست ص ۳ و ۲۰، الأمالى ص ۵۹.

۵- ۵. خاتمه المستدرک ص ۴۸۵.

۶- ۶. الفهرست ص ۱۳ و ۱۳۳.

۷- ۷. خاتمه المستدرک ص ۵۰۹ و أمل الآمل ص ۳۸.

۸- ۸. بشاره المصطفی ص ۷۹ و یحتمل اتّحاده مع ما قبله.

۹- ۹. الأمالی ص ۱۷۲، بشاره المصطفی ص ۵۸ و ۱۶۰.

۱۰- ۱۰. امل الامل ص ۴۱.

۱۱- ۱۱. الفهرست ص ۵۹، الأمالی ص ۵۷.

۱۲- ۱۲. خاتمه المستدرک ص ۵۰۹.

۱۳- ۱۳. الأمالی ص ۲۵۴.

۱۴- ۱۴. خاتمه المستدرک ص ۵۱۰، أمل الآمل ص ۴۷.

«۱۵»- عبد الواحد بن محمّد بن عبد اللّه بن محمّد بن مهدیّ (۱).

«۱۶»- علیّ بن أحمد بن عمر بن حفص المقری المعروف بابن الحمّامیّ (۲).

«۱۷»- الحسین الموسوی أبو القاسم المرتضی (۳).

«۱۸»- علیّ بن شبل بن أسد أبو القاسم الوکیل، قال الشیخ: قرأ علیّ و أنا أسمع فی منزله ببغداد فی الربض بباب محول فی صفر سنه ۴۱۰(۴).

«۱۹»- القاضی علیّ بن أبی علیّ المحسن بن أبی القاسم التنوخیّ (۵).

«۲۰»- أبو الحسن علیّ بن محمّد بن عبد اللّه بن بشران المعدّل، المعروف بابن بشران (۶).

«۲۱»- محمّد بن أحمد بن أبی الفوارس الحافظ، حدّثه إملاء ببغداد سنه ۴۱۱(۷).

«۲۲»- محمّد بن أحمد بن الحسن بن شاذان أبو الحسن القمّیّ (۸).

«۲۳»- محمّد بن أحمد بن عبد الوهّاب (۹).

«۲۴»- محمّد بن سنان (۱۰).

«۲۵»- محمّد بن علیّ بن حمویّ أبو عبد اللّه البصریّ (۱۱).

«۲۶»- محمّد بن علیّ بن خشیش بن نضر بن جعفر بن إبراهیم التمیمیّ (۱۲).

«۲۷»- أبو بکر محمّد بن عمر.(۱۳)

۱- ۱. الأمالی ص ۱۶۱، بشاره المصطفی ص ۱۴۹ و ۱۵۳.

۲- ۲. الأمالی ص ۲۴۲.

۳- ۳. خاتمه المستدرک ص ۵۰۹.

۴- ۴. الفهرست ص ۷، الأمالی ص ۲۵۸.

۵- ۵. خاتمه المستدرک ص ۵۰۹.

۶- ۶. الأمالی ص ۲۵۱ و فیه: أبو الحسین بن علی. ا ه.

۷- ۷. الأمالی ص ۱۹۲.

۸- ۸. المجالس و الاخبار ص ۷۱.

۹- ۹. الأمالی ص ۱۹۷.

۱۰- ۱۰. خاتمه المستدرک ص ۵۰۹.

۱۱- ۱۱. خاتمه المستدرک ص ۵۰۹.

۱۲- ۱۲. الأمالی ص ۱۹۵.

۱۳- ۱۳. المجالس و الاخبار ص ۹۴.

«۲۸»- أبو عبد اللّه محمّد بن محمّد الزعفرانیّ (۱).

«۲۹»- أبو الحسن محمّد بن محمّد بن محمّد بن مخلّد(۲).

«۳۰»- هلال بن محمّد بن جعفر الحفّار أبو الفتح (۳).

«۳۱»- یحیی بن زکریّا الساجیّ (۴).

«۳۲»- ابن أبی حمید(۵).

«۳۳»- أبو حازم النیشابوریّ (۶).

«۳۴»- أبو الحسین حسنبش (۷).

«۳۵»- أبو الحسین بن سوار المغربیّ (۸).

«۳۶»- أبو طالب بن غرور(۹).

«۳۷»- أبو علیّ بن شاذان المتکلّم (۱۰).

«۳۸»- أبو منصور السکّریّ (۱۱).

«۳۹»- أبو الطیّب (۱۲).

«۴۰»- أبو الحسن بن أبی جعفر النسّابه.(۱۳)

«۴۱»- أبو عبد اللّه أخو سروه.(۱۴)

«۴۲»- أحمد بن علیّ النحّاس، ذکره الشیخ الحرّ فی أمل الآمل.

«۴۳»- أبو عبد اللّه الفارسیّ ذکره الشیخ الحرّ فی أمل الآمل.

۱- ۱. الأمالی ص ۷۲.

۲- ۲. الأمالی ص ۲۴۳.

۳- ۳. الفهرست ص ۱۳، الأمالی ص ۲۲۳.

۴- ۴. بشاره المصطفی ص ۱۳۰.

۵- ۵. المجالس و الاخبار ص ۹۵.

۶- ۶. الفهرست ص ۱۹۰.

۷- ۷. خاتمه المستدرک ص ۵۰۹.

۸- ۸. خاتمه المستدرک ص ۵۰۹.

۹- ۹. الفهرست ص ۳۳.

۱۰- ۱۰. الرجال باب من لم یرو عنهم.

۱۱- ۱۱. خاتمه المستدرک ص ۵۰۹.

۱۲- ۱۲. الأمالی ص ۲ و ۳ و فی بعض الاسناد المفید واسطه بینهما.

۱۳- ۱۳. الرجال باب من لم یرو عنهم فی باب الحسن، و عدّه و أبا علیّ بن شاذان من العامّه.

۱۴- ۱۴. خاتمه المستدرک ص ۵۱۰.

**[ترجمه]شیخ (قدس سره) در کتابش روایت کرده از جماعت زیادی که اکثر روایات بر گرد آنها می گردد و از آن تعبیر می کند به «عده ای از اصحاب ما» یا «جماعتی از اصحاب ما» و از این قبیل.

همه این عده و جماعت ذکر کردند از احمد بن محمد بن سلیمان زرارّی؛ یا از احمد بن محمد بن حسن بن ولید؛ یا احمد بن ابراهیم بن ابی رافع صیمّری؛ یا جعفر بن محمد بن قولویه؛ یا حسن بن حمزهٔ علوی، و ظاهراً او از این ها ارداه کرده است، استادش محمد بن محمد بن نعمان مفید؛ و حسین بن عبیدالله ابا عبدالله غضائری، و احمد بن عبدون مشهور به ابن حاشر و غیر این ها. - . رجوع کنید به فهرست: ۱۹،۲۲، ۲۸، ۳۲ و مشیخه التهذیب. و احمد بن عبدون، احمد بن عبدالواحد بن احمد بزّاز است. -

همه این عده ذکر کردند از احمد بن محمد بن عیسی که ظاهراً از او اراده کرده است، ابا عبدالله غضائری که نامش گذشت؛ و ابالحسین علی بن احمد بن محمد بن ابی جیّد و غیر این ها - . رجوع کنید به فهرست: ۲۵ - .

و همه عده و جماعت ذکر کردند از ابی مفضّل شیبانی، و ظاهراً از او اراده کردند ابا عبدالله غضائری؛ و احمد بن عبدون (که این دو نامشان گذشت)؛ و ابوطالب بن عرفهٔ؛ و ابالحسن صقّال [صفّار]؛ و ابا علی حسن ین اسماعیل بن اشناس.

و همه عده ذکر کردند از ابن بابویه، و ظاهراً از او اراده کردند مفید؛ و ابن غضائری؛ و ابا الحسین جعفر بن حسکهٔ قمّی؛ و ابا زکریا محمد بن سلیمان حمرانی.

این نه نفر از مشایخ شیخ طوسی هستند که تکثر روایات از آنها در کتاب های شیخ طوسی آمده است. اما غیر از آنها عبارتند از:

۱. احمد بن ابراهیم قزوینی - . الفهرست: ۱۵۸ -

۲. احمد بن محمد جرجانی - . امالی فرزند شیخ: ۷۱ -

۳. ابوالحسین احمد بن علی نجاشی، رجالی بزرگ - . خاتمه المستدرک:۵۱۰ -

۴. احمد بن محمد بن موسی معروف به ابن صلت اهوازی متوفای سال ۲۲۱ - . الفهرست: ۳ و ۲۰ ، امالی: ۵۹ -

۵. جعفر بن محمد دوریستی - . خاتمه المستدرک: ۴۸۵ -

۶. شریف ابو محمد حسن بن احمد قاسم محمدی - . الفهرست: ۱۳ و ۱۳۳ -

۷. حسن بن اسماعیل ابو علی معروف به ابن حمّامی - . خاتمه المستدرک: ۵۰۹ ، امل الآمل: ۳۸ -

۸. حسن بن اسماعیل بزّاز - . بشارهٔ المصطفی: ۷۹، احتمال اینکه با قبلی یکی باشد هم وجود دارد. -

۹. محمد حسن بن محمد بن یحیی فحّام سامری – . امالی: ۱۷۲، بشارة المصطفی: ۵۸ و ۱۶۰ –

۱۰. حسن بن ابراهیم بن علی قمی معروف به ابن خیّاط – . امل الآمل: ۴۱ –

۱۱. حسین بن ابراهیم ابو عبدالله قزوینی – . الفهرست: ۵۹ ، امالی: ۸۷ –

۱۲. حسین بن ابی محمد هارون بن موسی تلعکبری – . خاتمه المستدرک: ۵۰۹ –

۱۳. ابو عبدالله حمویه بن علی حمویه بصری – . امالی: ۲۵۴ –

۱۴. ابو محمد عبدالحمید بن محمد مقری نیسابوری – . خاتمه المستدرک: ۵۱۰ ، امل الآمل: ۴۷ –

۱۵. عبدالواحد بن محمد بن عبدالله بن محمد بن مهدی – . امالی: ۱۶۱، بشاره المصطفی:۱۴۹ – ۱۵۳ –

۱۶. علی بن احمد بن عمر بن حفص المقری معروف به ابن حمّامی – . امالی:۲۴۲ –

۱۷. حسین موسوی ابوالقاسم مرتضی – . خاتمه المستدرک: ۵۰۹ –

۱۸. علی بن شبل بن اسد ابوالقاسم، وکیل. شیخ می گوید: «او بر من قرائت کرد و من در منزلش در بغداد و در خطه ربض بر در محول، در صفر سال ۴۱۰ از او حدیث شنیدم.» – . الفهرست: ۷ ، امالی: ۲۵۸ –

۱۹. قاضی علی بن ابی علی محسن بن ابی القاسم تنوخّی – . خاتمه المستدرک: ۵۰۹ –

۲۰. ابوالحسن علی بن محمد بن عبدالله بن بشران معدّل، معروف به ابن بشران – . امالی:۲۵۱ و درباره او ابوالحسین بن علی هم آمده است. –

۲۱. محمد بن احمد بن ابی الفوارس حافظ، در سال ۴۱۱ در بغداد روایتی را برای شیخ املاء نمود. – . امالی: ۱۹۲ –

۲۲. محمد بن احمد بن حسن بن شاذان، ابوالحسن قمی – . مجالس و الاخبار: ۷۱ –

۲۳. محمد بن احمد بن عبدالوهاب – . امالی: ۱۹۷ –

۲۴. محمد بن سنان – . خاتمه المستدرک: ۸۰۹ –

۲۵. محمد بن علی بن حموی ابو عبدالله بصری – . خاتمه المستدرک: ۸۰۹ –

۲۶. محمد بن علی بن خشیش بن نضر بن جعفر بن ابراهیم تمیمی – . امالی: ۱۹۵ –

۲۷. ابوبکر محمد بن عمر – . مجالس و الاخبار: ۹۴ –

۲۸. ابو عبدالله محمد بن محمد زعفرانی - . امالی: ۷۲ -

۲۹. ابوالحسن محمد بن محمد بن محمد بن مخلّد - . امالی: ۲۴۳ -

۳۰. ابوالفتح هلال بن محمد بن جعفر حفّار - . الفهرست: ۱۳، امالی: ۲۲۳ -

۳۱. یحیی بن زکریا ساجی - . بشارة المصطفی: ۱۳۰ -

۳۲. ابن ابی حمید - . مجالس و الاخبار: ۹۵ -

۳۳. ابو حازم نیشابوری - . الفهرست: ۱۹۰ -

۳۴. ابوالحسین حسنبش - . خاتمه المستدرک: ۵۰۹ -

۳۵. ابوالحسین بن سوار مغربی - . خاتمه المستدرک: ۵۰۹ -

۳۶. ابوطالب بن غرور - . الفهرست: ۵۰۹ -

۳۷. ابوعلی بن شاذان متکلم - . رجال، باب «من لم یرو عنهم» -

۳۸. ابو منصور سکّری - . خاتمه المستدرک: ۵۰۹ -

۳۹. ابو طیّب - . امالی: ۲ - ۳، در بعضی اسناد هم مفید واسطه بین این دو می باشد. -

۴۰. ابوالحسن بن ابی جعفر نسّابه - . رجال، باب «من لم یرو عنهم» در باب حسن که او و ابی علی بن شاذان را از عامّه شمرده است. -

۴۱. ابو عبدالله اخو سروۀ - . خاتمه المستدرک: ۵۱۰ -

۴۲. احمد بن علی نخّاس، شیخ حر در امل الآمل نام او را ذکر کرده است.

۴۳. ابو عبدالله فارسی، شیخ حر در امل الآمل نام او را ذکر کرده است.

**[ترجمه]

تلامذته و من روى عنه

أمّا تلامذته و من روى عنه فكثيرون، يوجد ذكرهم فى التراجم و الإجازات، و استقصاؤهم يحتاج إلى تتبع تامّ، و قد أورد العلّامه الطباطبائىّ بحر العلوم ثلاثين منهم فى الفائده الثانيه من فوائده الرجاليّه، و نحن نذكرهم حسب ما أوردهم:

«۱»- الشيخ الثقه أبو إبراهيم إسماعيل بن محمّد بن الحسن بن الحسين بن محمّد بن علىّ ابن الحسين بن بابويه القمّىّ.

«۲»- الشيخ الثقه أبو طالب إسحاق أخو إسماعيل المذكور.

«۳»- الشيخ الفقيه الثقه العدل آدم بن يونس بن أبى مهاجر النسفىّ.

«۴»- الشيخ الفقيه أبو الخير بركه بن محمّد بن بركه الأسدىّ الفقيه الدّين.

«۵»- أبو الصلاح التقىّ الحلبىّ.

«۶»- السيّد الثقه المحدّث أبو إبراهيم جعفر بن علىّ بن جعفر الحسينىّ.

«۷»- الشيخ الجليل الثقه العين أبو علىّ الحسن بن الشيخ الطوسىّ رحمه اللّه.

«۸»- شمس العلماء الفقيه الثقه الوجه الحسن بن الحسين بن بابويه القمّىّ.

«۹»- الشيخ الإمام الثقه الوجه الكبير محيى الدين أبو عبد اللّه الحسن بن مظفّر الحمدانىّ.

«۱۰»- الشيخ الفقيه الثقه أبو محمّد الحسن بن عبد العزيز الجهانىّ.

«۱۱»- الشيخ الإمام موفّق الدين الفقيه الثقه الحسين بن الفتح الواعظ الجرجانىّ.

«۱۲»- السيّد الفقيه أبو محمّد زيد بن علىّ بن الحسين الحسينىّ [الحسنىّ].

«۱۳»- السيّد عماد الدين أبو الصمصام ذو الفقار بن محمّد الحسينىّ المروزىّ.

«۱۴»- الشيخ الفقيه الثقه أبو الحسن سليمان الصهرشتىّ.

«۱۵»- الشيخ الفقيه الثقه صابر بن ربيعه بن أبى غانم.

«۱۶»- الشيخ الفقيه أبو الصلت محمّد بن عبد القادر.

«۱۷»- الشيخ الفقيه المشهور سعد الدين ابن البرّاج.

«۱۸»- الشيخ المفيد النيسابوريّ.

ص: ۱۰۰

«۱۹»- الشیخ المفید عبد الجبّار الرازیّ.

«۲۰»- الشیخ علیّ بن عبد الصمد.

«۲۱»- الشیخ عبید اللّه بن الحسن بن الحسین بن بابویه.

«۲۲»- الأمیر الفاضل الزاهد الورع الفقیه غازی بن أحمد بن أبی منصور السامانیّ.

«۲۳»- الشیخ کردیّ علیّ بن الکردیّ الفارسیّ الفقیه الثقه نزیل حلب.

«۲۴»- السیّد المرتضی أبو الحسن المطهّر الدیباجیّ صدر الأشراف، و العلم فی فنون العلم.

«۲۵»- الشیخ العالم الثقه أبو الفتح محمّد بن علیّ الکراجکیّ فقیه الأصحاب.

«۲۶»- الشیخ أبو عبد اللّه محمّد بن هبه اللّه الورّاق الفقیه الثقه.

«۲۷»- الشیخ أبو جعفر محمّد بن علیّ بن المحسن الحلبیّ (۱).

«۲۸»- الشیخ أبو سعید منصور بن الحسین الآبیّ.

«۲۹»- الشیخ الإمام جمال الدین محمّد بن أبی القاسم الطبریّ الآملیّ (۲).

«۳۰»- السیّد الفقیه المحدّث ناصر بن الرضا بن محمّد الحسینیّ (۳).

أضف إلیهم:

«۱»- الشیخ العدل العین أحمد بن الحسین بن أحمد النیسابوریّ الخزاعیّ نزیل الری، والد الشیخ الحافظ عبد الرحمن (۴).

«۲»- العالم الفاضل زین بن الداعی الحسینیّ، یروی عنه و عن المرتضی و عمّن عاصرهما(۵).

«۳»- الفاضل المحدّث الشیخ شهرآشوب المازندرانیّ جدّ صاحب المناقب (۶).

«۴»- عبد العزیز بن أبی کامل الطرابلسیّ القاضی الفاضل المحقّق الفقیه، صاحب المهذّب و الجواهر و غیرهما(۷).

۱- ۱. خاتمه المستدرک ص ۴۸۵.

۲- ۲. الصحیح أنّه قرأ علی ابنه راجع بشاره المصطفی و فهرست الشیخ منتجب الدین.

۳- ۳. أوردهم أيضا المامقانی فی خاتمه رجاله ص ۸۶.

۴- ۴. أمل الآمل ص ۳۲.

۵- ۵. المصدر ص ۴۵.

۶- ۶. المصدر: ص ۶۶.

۷- ۷. المصدر ص ۴۷.

«۵»- المجتبی بن حمزه بن زید بن مهدیّ بن حمزه الفاضل المحدّث الثقه(۱).

«۶»- المجتبی بن الداعی بن القاسم الحسینیّ المحدّث العالم الصالح (۲).

«۷»- محمّد بن الحسن بن علیّ الحلّیّ المحقّق المدقّق الفاضل الصالح (۳).

«۸»- محمّد بن شهریار أبو عبد اللّه الخازن لخزانه مولانا أمیر المؤمنین علیه السّلام و الراوی للصحیفه الکامله، و کان صهر الشیخ الطوسیّ علی ابنته (۴).

«۹»- محمّد بن هبه اللّه بن جعفر الورّاق الطرابلسیّ الفقیه الثقه(۵).

«۱۰»- المظفّر بن علیّ بن الحسین الحمدانیّ، الشیخ الثقه أبو الفرج ثقه عین، و هو من سفراء الإمام صاحب الزمان علیه السّلام، أدرک المفید و جلس مجلس درس المرتضی و الشیخ الطوسیّ و قرأ علی المفید و لم یقرأ علیهما(۶).

«۱۱»- السیّد العالم الفقیه المنتهی بن أبی زید بن کنابکیّ الحسینیّ الکجیّ الجرجانیّ (۷).

«۱۲»- الحسن بن مهدیّ السلیقی (۸).

«۱۳»- أبو محمّد الحسن بن عبد الواحد العین زربیّ (۹).

«۱۴»- أبو الحسن اللؤلؤیّ (۱۰).

**[ترجمه]شاگردان و کسانی که از او روایت کرده اند بسیارند که اسامی آنان در کتاب های تراجم و اجازات موجود است و به دست آوردن و احصای همه آنان به یک تفحص و تتبع کامل نیاز دارد. علامه طباطبایی (بحرالعلوم) در فایده دوم از کتاب فوائد الرجالیه، سی نفر از آنان را بر شمرده است و ما هم به حسب ذکر او این ها را معرفی می کنیم:

۱. استاد موثق ابو ابراهیم اسماعیل بن محمد بن حسن بن حسین بن محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی

۱. استاد موثق ابوطالب اسحاق برادر اسماعیل (در بالا اسمش آمده است)

۲. استاد فقیه و موثق و عادل، آدم بن یونس بن ابی مهاجر نسفی

۳. استاد فقیه ابوالخیر برکت بن محمد بن برکت اسدی فقیه دین

۴. ابوالصلاح تقی حلبی

۵. سید موثق و محدث، ابو ابراهیم جعفر بن علی بن جعفر حسینی

۶. استاد بزرگوار و موثق و دقیق، ابو علی حسن بن شیخ طوسی (رحمه الله)

۷. فقیه موثق و شناخته شده، شمس العلماء حسن بن حسین بن بابویه قمی

۸. استاد و امام و موثق و شناخته شده بزرگ، محیی الدین ابو عبدالله حسن بن مظفر حمدانی

۹. استاد فقیه و موثق، ابو محمد حسن بن عبدالعزیز جهانی

۱۰. استاد و امام فقیه موثق موفق الدین حسین بن فتح واعظ جرجانی

۱۱. سید فقیه ابو محمد زید بن علی بن حسین حسینی [حسنی]

۱۲. سید عماد الدین ابوصمصام ذوالفقار بن محمد حسینی مروزی

۱۳. استاد فقیه و موثق، ابوالحسن سلیمان صهرشتی

۱۴. استاد فقیه و موثق، صابر بن ربیعهٔ بن ابی غانم

۱۵. استاد فقیه، ابوصلت محمد بن عبدالقادر

۱۶. استاد فقیه مشهور، سعدالدین ابن برّاج

۱۷. شیخ مفید نیشابوری

۱۸. شیخ مفید عبدالجبار رزّازی

۱۹. شیخ علی بن عبدالصمد

۲۰. شیخ عبیدالله بن حسن بن حسین بن بابویه

۲۱. امیر فاضل، زاهد و ورع و فقیه، غازی بن احمد بن ابی منصور سامانی

۲۲. شیخ کردی علی بن کردی فارسی، فقیه موثق ساکن حلب

۲۳. سید مرتضی ابوالحسن مطهّر دیباجی صدرالاشراف، شناخته شده در همه علوم

۲۵. استاد عالم و موثق، ابوالفتح محمد بن علی کراجکی، فقیه اصحاب

۲۶. شیخ ابو عبدالله محمد هبت الله ورّاق، فقیه و موثق

۲۷. شیخ ابوجعفر محمد بن علی بن محسن حلبی – . خاتمه المستدرک: ۴۸۵ –

۲۸. شیخ ابوسعید منصور بن حسین آبی

۲۹. استاد و امام، جمال الدین محمد بن ابی القاسم طبری آملی – . صحیح آن است که او بر فرزندش قرائت کرد. رجوع کنید به بشارهٔ المصطفی و الفهرست شیخ منتجب الدین. –

۳۰. سید فقیه و محدث ناصر بن رضا بن محمد حسینی – . نام او را مامقانی در صفحه ۸۶ خاتمه رجالش آورده است. –

به این تعداد اضافه کنید:

۱. استاد عادل و دقیق احمد بن حسین بن احمد نیشابوری خزاعی ساکن ری، پدر شیخ حافظ عبدالرحمن – . امل الآمل: ۳۲ –

۲. عالم فاضل زین بن داعی حسینی، از شیخ طوسی و سید مرتضی و معاصرین این دو روایت کرده است

۳. فاضل محدث شیخ شهر آشوب مازندرانی، جدّ صاحب مناقب

۴. عبدالعزیز بن ابی کامل طرابلسی، قاضی و محقق و فقیه، صاحب کتاب المهذّب و جواهر و غیر از این دو

۵. مجتبی بن حمزهٔ بن زید بن مهدی بن حمزهٔ، فاضل و محدث و موثق – . امل الآمل :۵۷ –

۶. مجتبی بن داعی بن قاسم حسینی، محدث و عالم صالح – . امل الآمل :۵۷:۵۷ –

۷. محمد بن حسن بن علی حلّی، محقق و دقیق و فاضل صالح – . امل الآمل : ۶۲ در دیگر تراجم نام او را نیافتیم. –

۸. محمد بن شهریار ابو عبدالله، خزانه دار آستان امیرالمومنین علیه السّلام و راوی صحیفه سجادیه که داماد شیخ طوسی می باشد. – . بشارهٔ المصطفی: ۷۹ –

۹. محمد بن هبت الله بن جعفر ورّاق طرابلسی، فقیه موثق – . امل الآمل : ۶۹ ، جامع الروات ۲/۲۱۲ –

۱۰. مظفر بن علی بن حسین حمدانی، استاد موثق ابوالفرج، ثقه و مورد اعتماد. او از سفیران امام عصر صاحب الزمان عجل الله تعالی فرجه الشریف بود و مفید را درک کرد و در جلسه درس سید مرتضی و شیخ طوسی حاضر می شد. نزد شیخ مفید قرائت کرد ولی نزد آن دو قرائت ننمود. – . امل الآمل : ۷۱ ، جامع الروات ۲/۲۳۴ –

۱۱. سید عالم و فقیه، منهی بن ابی زید کنابکی حسینی کجی جرجانی – . امل الآمل : ۷۱ –

۱۲. حسن بن مهدی سلیقی – . چنانچه می آید، این سه نفر متولی غسل شیخ طوسی بودند و به احتمال قوی از شاگردان شیخ هم محسوب بشوند. علامه نوری در خاتمه المستدرک: ۵۰۸ تصریح دارد که «سلیقی» یکی از شاگردان می باشد. پس رجوع

کنید. -

۱۳. ابو محمد حسن بن عبدالله عین زربی - . همان -

۱۴. ابوالحسن لؤلؤیی - . همان -

**[ترجمه]

۱- ۱. امل الامل ص ۵۷.

۲- ۲. المصدر ص ۵۷.

۳- ۳. المصدر ص ۶۲ و لم نجده فی غیره من التراجم.

۴- ۴. بشاره المصطفی ص ۷۹.

۵- ۵. أمل الآمل ص ۶۹، جامع الرواه ج ۲ ص ۲۱۲.

۶- ۶. امل الامل ص ۷۱ جامع الرواه ج ۲ ص ۲۳۴.

۷- ۷. أمل الآمل ص ۷۱.

۸- ۸. یأتی أنهم تولوا غسله قدّس سرّه، و یحتمل قویا کونهم من تلامذته، و صرّح العلامه النوریّ فی خاتمه المستدرک ص ۵۰۸ بأن السلیقی أحد تلامذته. فلیراجع.

۹- ۹. یأتی أنهم تولوا غسله قدّس سرّه، و یحتمل قویا کونهم من تلامذته، و صرّح العلامه النوریّ فی خاتمه المستدرک ص ۵۰۸ بأن السلیقی أحد تلامذته. فلیراجع.

۱۰- ۱۰. یأتی أنهم تولوا غسله قدّس سرّه، و یحتمل قویا کونهم من تلامذته، و صرّح العلامه النوریّ فی خاتمه المستدرک ص ۵۰۸ بأن السلیقی أحد تلامذته. فلیراجع.

مولده و نشؤه و وفاته

ولد شیخنا المترجم بخراسان فی شهر رمضان سنه ۳۸۵(۱)

بعد وفاه الشیخ الصدوق بأربع سنین، و تتلمذ هنا علی مشایخه، و درس العلوم الإسلامیّه و نبغ فیها، و هبط بغداد سنه ۴۰۸ و هو ابن ثلاثه و عشرین سنه، و تخرّج علی معلّم الامّه و علم الشیعه

ص: ۱۰۲

۱- ۱۱. خلاصه العلامه ص ۷۲.

الشيخ محمّد بن محمّد بن النعمان المفيد نحوا من خمس سنين، حتّى توفّى شيخه الأستاذ ليله الجمعه لثلاث ليال خلون من شهر رمضان من سنه ۴۱۳ فلازم بعده علم الهدى السيّد المرتضى، و استفاد من عبقريّته فى العلم و العمل نحوا من ثلاثه و عشرين سنه، و كان السيّد لما رأى فيه من النبوغ و التهيّؤ للتدرّج إلى أقصى مراتب الفضيله يدرّ عليه فى كلّ شهر اثنى عشر درهما حتّى ارتحل السيّد إلى الملكوت العليا لخمس بقين من شهر ربيع الأوّل سنه ۴۳۶ فاستقلّ بعده بالإمامه و الزعامه و الإفاده و التدريس فشاع نبوغه فى العلوم و تضلّعه فى الفنون و اعترف بفضله الشاهد و الغائب، فقصد إليه من شتّى النواحى رجالات نجعوا له و رضخوا لتعاليمه و اختلف إلى منتدى تدريسه جماهير من فطاحل العلم و النظر، فتخرّج من تحت منبره نوابغ و أفذاذ من علماء الكلام و الحديث و الفقه و التفسير و غيرها من العلوم الإسلاميّه، و كان يبلغ عدّتهم إلى ثلاث مائه من مجتهدى الخاصّه، و من العامّه ما لا يحصى عددهم، و الكلّ يستفيد من عبقريّته و من فضله المتدفّق، و من أنظاره الثاقبه، معترفين بنبوغه و تضلّعه فى العلوم الإسلاميّه و اتّصافه بالأخلاق الفاضله اللّازمه لكلّ من تولّى زعامه الدين، و من آيه نبوغه و تضلّعه و نفسيّاته الكريمه أنّ القائم بأمر اللّه عبد اللّه بن القادر باللّه جعل له كرسىّ الكلام و الإفاده الّذى ما كانوا يسمعون به يوم ذاك إلّا لوحيد العصر المبرّز فى علومه و معارفه على معاصريه، و لمن كانت له مكانه الأستاذيّه و القدوه.

لم يفتأ شيخنا كذلك فى عاصمه العالم الإسلامىّ فى ذلك اليوم «بغداد» مدّه اثنى عشره سنه حتّى غادر بغداد للفتنه الواقعه بين الشيعه و أهل السنّه الّتى أحرقت فيها داره و كتبه و كرسىّ كان يجلس عليه للكلام. فهاجر - قدّس اللّه سرّه - إلى النجف الأشرف فأسّس هنالك حول مرقد باب مدينه العلم حوزه العلم و العمل و الجامعه الكبرى للفضيله و الأدب، و كان هنالك اثنى عشر عاما يشتغل بالدراسه و تعليم الامّه و تخريج التلمذه و تأليف الكتب حتّى قضى نحبه فى ليله الاثنين ۲۲ شهر محرّم الحرام سنه ۴۶۰ عن ۷۵ سنه، و تولّى غسله و دفنه الشيخ حسن بن المهدىّ السليقىّ، و الشيخ أبو محمّد الحسن بن عبد الواحد العين زربىّ، و الشيخ أبو الحسن

اللؤلؤیّ، و دفن فی داره الّتی حوّلت بعده مسجدا فی موضعه الیوم (۱).

و قیل فی تاریخ وفاته:

أودی بشهر محرّم فأضافه***حزنا بفاجع رزئه المتجدّد

بک شیخ طائفه الدعاه إلی الهدی***و مجمّع الأحکام بعد تبدّد

و بکی له الشرع الشریف مؤرّخا***«أبکی الهدی و الدین فقد محمّد»

و خلّف ولده الشیخ أبا علیّ الملقّب بالمفید الثانی صاحب کتاب المجالس و شرح النهایه.

**[ترجمه]شیخ طوسی در ماه رمضان سال ۳۸۵ بعد از چهار سال که از فوت صدوق می گذشت، در خراسان متولد شد و آنجا در محضر مشایخ و بزرگانش شاگردی نمود و علوم اسلامی را فرا گرفت و در این علوم نابغه گشت. در سال ۴۰۸ در حالی که پسری بیست و سه ساله بود، به بغداد رفت و به نزد معلم امت و پرچم شیعه شیخ مفید، محمد بن محمد بن نعمان رفت و پنج سال در محضرش بود تا اینکه شیخ استاد در شب جمعه ای که سه شب از ماه رمضان سال ۴۱۳ مانده بود، فوت نمود.

وی بعد از او ملازم سید مرتضی، علم الهدی شد و از او در علم و عمل در طول بیست و سه سال بهره برد و وقتی سیّد هم نبوغ و آمادگی او برای رسیدن به مراتب علم را مشاهده کرد، به او در هر ماه دوازده درهم می داد تا اینکه سیّد مرتضی هم در پنج روز باقیمانده از ماه ربیع الاول سال ۴۳۶ به ملکوت اعلی پیوست. بعد از این ها شیخ طوسی امامت و زعامت مستقلی یافت و به تدریس اشتغال یافت. نبوغش در علم و استحکامش در درک فنون دیگر و اعتراف به فضیلت و بزرگی اش توسط شاهدان و غایبان گسترده شد.

مردان علم از نقاط مختلف به سوی او می آمدند تا از تعالیمش بهره ببرند و مشکلاتشان را حل کنند و در پای درس او بسیاری از طالبان علم و نظر می نشستند. از منبر و کرسی درس او، نوابغ و دانشمندان کلام و حدیث و فقه و تفسیر و دیگر علوم اسلامی خارج شدند که تعداد آنها به سیصد مجتهد شیعه می رسید و تعداد علمای اهل سنت که از او بهره جسته اند، در شمارش نمی آید. همه از فضایل او که لبریز بود و آرای نافذ او استفاده نمودند، و به استعداد او و استحکام او در علوم اسلامی و دربرداشتن اخلاق و فضیلت ها که لازمه هر کسی است که پیشوایی دین را بر عهده دارد، اعتراف داشتند. از نشانه های نبوغ و استعداد او و استحکام و شخصیت کریمانه او اینکه قائم بامرالله (عبدالله بن قادر بالله) برای یگانه عصر و کسی که سرآمد در علوم و معارف برای معاصرین خود بود و جایگاه استادی و پیشوایی را داشت، جلسه درس کلام قرار داد و در آن روز هر کسی خبر تدریس را شنید، برای استفاده نزد او شتافت.

همچنین استاد ما در مرکز عالم اسلامی در آن روز «بغداد»، مدت دوازده سال فتوا نداد تا اینکه بغداد دچار فتنه ای بین شیعه و اهل سنّت شد، آنچنان که در آن فتنه خانه، کتاب ها و حتی منبری که او برای سخنوری بر روی آن می نشست، آتش گرفت.

سپس او (قدس سرّه) به نجف اشرف مهاجرت کرد و در آنجا در کنار مرقد امیرالمومنین (مدينهٔ العلم) حوزه علم و عمل و دانشگاه بزرگ فضل و ادب تاسیس نمود.او به مدت دوازده سال در آنجا مشغول به درس و تعلیم مردم و تربیت شاگرد و تالیف کتاب بود، تا اینکه در شب دوم (یا بیست و دوم) ماه محرم الحرام سال ۴۶۰ در هفتاد و پنج سالگی درگذشت و شیخ حسن بن مهدی سلیقی، شیخ ابو محمد حسن بن عبدالواحد عین زربی و شیخ ابوالحسن لؤلؤیی متولی غسل و دفن او شدند و وی را در خانه اش دفن کردند که بعدها، همان جا مسجد گردید. - . رجوع کنید به الخلاصه از علامه صفحه ۷۲؛ و خاتمه المستدرک: ۵۰۵؛ و لسان المیزان ۵: صفحه ۱۳۵، و در بعضی از این ها نقل شده که وی در سال ۴۶۱ فوت کرده است. - عده ای در تاریخ وفات او گفته اند:

ماه محرم سخت بود و حزن و ماتم جدیدی بر ما اضافه شد

به خاطر تو شیخ الطائفه که مردم را به سوی هدایت می خواندی، در حالی که گردآورنده احکام الهی بعد از پراکندگی از بین رفتن آنها بودی

دین مبین هم برای تو گریست در تاریخ: أبکی اله-دی وال-دی-نَ فَقْ-دُ محمّدِ

فرزندش شیخ ابا علی ملقّب به مفید ثانی نویسنده کتاب المجالس و شرح النهایه جانشین او گردید.

**[ترجمه]

---

۱ - ۱. راجع خلاصه العلامه ص ۷۲، و خاتمه المستدرک ص ۵۰۵، و لسان المیزان ج ۵ ص ۱۳۵، و حکی فیه عن بعض أنّه توفّی سنه ۴۶۱.

ثقافته

قـد أجمع الموافق و المخالف على فضـله و ثقافته و تبرّزه فى العلوم العقليّه و النقليّه و الحديث و الرجال و الأدب و قوّه العارضـه فى الظهور على الخصم، يعرب عن ذلـك مـا فى المعـاجم من جملات ذهبيّه تـدلّ على ذلـك، قال اليافعىّ فى مرآه الجنان فى وقائع سنه ۴۱۳ حيث قال:

و فيها توفّى عالم الشـيعه و إمام الرافضه صاحب التصانيف الكثيره، شـيخهم المعروف بالمفيـد و بابن المعلّم، البارع فى الكلام و الفقه و الجـدل، و كان يناظر أهل كلّ عقيـده مع الجلاله و العظمه فى الدوله البويهيّه. قال ابن طىّ: و كان كثير الصدقات، عظيم الخشوع، كثير الصلاه و الصوم، خشن اللّباس. و قال غيره: كان عضد الدوله ربّما زار الشيخ المفيد

و كان شيخا ربعه نحيفا أسمر، عاش ستّا و سبعين سنه، و له أكثر من مأتى مصنّف، و كان يوم وفاته مشهوره، و شيّعه ثمانون ألفا من الرافضه و الشيعه، و أراح اللّه منه، و كان موته فى رمضان.

و قال ابن كثير الشامىّ فى تاريخه: شيخ الروافض و المصنّف لهم و الحامى عنهم، كانت ملوك الأطراف تعتقد به لكثره الميل إلى الشيعه فى ذلك الزمان، و كان يحضر مجلسه خلق عظيم من جميع طوائف العلماء(۱).

و قال ابن النديم: فى عصرنا انتهت رئاسه متكلّمى الشيعه إليه، مقدّم فى صناعه الكلام و الفقه و الآثار على مذهب أصحابه، دقيق الفطنه، ماضى الخاطر، شاهدته فرأيته بارعا(۲).

قال الذهبىّ: كانت له جلاله عظيمه و تقدّم فى العلم مع خشوع و تعبّد و تألّه.

و عن شذرات الذهب لابن العماد أنّه قال: عالم الشيعه و إمام الرافضه و لسان الإماميّه رئيس الكلام و الفقه و الجدل صاحب التصانيف الكثيره.

و عن الامتاع و المؤانسه للتوحيدىّ: كان ابن المعلّم حسن اللّسان و الجدل، صبورا على الخصم، ضنين السرّ، جميل العلانيه(۳).

قال ابن حجر: عالم الرافضه صاحب التصانيف البديعه، و هى مائتا تصنيف، طعن فيها على السلف، له صوله عظيمه بسبب عضد الدوله، شيّعه ثمانون ألفا رافضىّ، مات سنه ۴۱۳ و كان كثير التقشّف و التخشّع و الإكباب على العلم، تخرّج به جماعه و برع فى المقاله الإماميّه حتّى يقال: له على كلّ إمام منّه؛ و كان أبوه معلّما بواسط و ولد بها و قتل بعكبراء، و يقال: إنّ عضد الدوله كان يزوره فى داره و يعوده إذا مرض، و قال الشريف أبو يعلى الجعفرىّ- و كان تزوّج بنت المفيد-: ما كان ينام من اللّيل إلّا هجعه، ثمّ يقوم يصلّى أو يطالع أو يدرس أو يتلو القرآن (۴).

و قال النجاشىّ: شيخنا و أستادنا رضى اللّه عنه أشهر من أن يوصف فى الفقه و الكلام و الروايه و الثقه و العلم (۵).

۱- ۱. راجع خاتمه المستدرک ص ۵۱۷.

۲- ۲. فهرست ابن النديم ص ۲۵۲ و ۲۷۹.

۳- ۳. ترجمته قبل أماليه المطبوع.

۴- ۴. لسان الميزان ج ۵ ص ۳۶۸.

۵- ۵. رجال النجاشىّ ص ۲۸۴.

و قال شيخ الطائفه: من جمله متكلّمى الإماميّه، انتهت إليه رئاسه الإماميّه فى وقته، و كان مقدّما فى العلم و صناعه الكلام، و كان فقيها متقدّما فيه، حسن الخاطر، دقيق الفطنه، حاضر الجواب (۱).

و قال العلّامه الحلّىّ: من أجلّ مشايخ الشيعه و رئيسهم و أستادهم؛ و كلّ من تأخّر عنه استفاد منه، و فضله أشهر من أن يوصف فى الفقه و الكلام و الروايه أوثق أهل زمانه و أعلمهم (۲).

و قال بحر العلوم فى فوائده الرجاليّه: شيخ مشايخ الأجلّه، و رئيس رؤساء الملّه، فاتح أبواب التحقيق بنصب الأدلّه، و الكاسر بشقاشق بيانه الرشيق حجج الفرق المضلّه، اجتمعت فيه خلال الفضل، و انتهت إليه رئاسه الكلّ، و اتّفق الجميع على علمه و فضله و فقهه و عدالته و ثقته و جلالته، و كان رضى اللّه عنه كثير المحاسن، جمّ المناقب، حديد الخاطر، دقيق الفطنه، حاضر الجواب،

واسع الروايه، خبيرا بالرجال و الأخبار و الأشعار و كان أوثق أهل زمانه فى الحديث و أعرفهم بالفقه و الكلام، و كلّ من تأخّر عنه استفاد منه (۳).

إلى غير ذلک من الجملات الذهبيّه الّتى توجد فى التراجم و المعاجم يقف عليها الباحث، و كلّها دون تحديد حقيقه نفسيّاته، و استكناه ما له من الأشواط البعيده فى العلم و العمل و ترويج المذهب؛ و حسبه دلاله على العظمه و الجلاله و الثقه ما ورد من التوقيعات من ولىّ العصر عليه السّلام فى حقّه، ففى أحدها:

أمّا بعد: سلام عليک أيّها الولىّ [المولى] المخلص فى الدين المخصوص فينا باليقين ... أدام اللّه توفيقک لنصره الحقّ، و أجزل مثوبتک على نطقک عنّا بالصدق ...

و فى ثانيها: هذا كتابنا إليک أيّها الأخ الولىّ المخلص فى ودّنا، الصفىّ الناصر لنا الولىّ، حرسک اللّه بعينه الّتى لا تنام ...

ص: ۱۰۶

۱- ۱. الفهرست ص ۱۵۸.

۲- ۲. ثم وصفه بما سمعت من شيخ الطائفه؛ راجع القسم الأوّل من الخلاصه ص ۷۲.

۳- ۳. راجع خاتمه المستدرک ص ۵۱۸.

و فی ثالثها: من عبد اللّه المرابط فی سبیله إلی ملهم الحقّ و دلیله: بسم اللّه الرّحمن الرّحیم سلام علیک أیّها العبد الصالح الناصر للحقّ الداعی إلیه بکلمه الصدق (۱).

**[ترجمه]موافق و مخالف به فضل و برتری او و مهارتش در علوم عقلیه و نقلیه، حدیث، رجال، ادبیات و توانایی اش بر غلبه بر خصم در مباحثات اجماع دارند. در کتاب های معاجم از این جملات طلایی که دلالت بر این مطالب باشد، وجود دارد.

یافعی در مرآت الجنان در اتفاقات سال ۴۱۳ می گوید: «در این سال وفات یافت دانشمند شیعه و پیشوای رافضه صاحب تصانیف بسیار، رئیس آنها معروف به مفید و ابن معلم. وی در کلام و فقه و جدل استاد فرزانه بود. او در دولت آل بویه با طرفداران هر مسلک و عقیده ای با جلالت و عظمت مناظره می کرد.»

ابن طیّ می گوید: «وی صدقه زیاد می داد، فروتنی و خشوع وی زیاد، و نماز و روزه اش فراوان، و لباسش زبر بود.»

غیر ابن طیّ می گوید: «عضدالدوله نیز گاهی شیخ مفید را زیارت می کرد. مفید شیخی متوسط القامه، لاغراندام و گندمگون بود. هفتاد و شش سال زندگی کرد. بیش از دویست کتاب تصنیف کرده است. ماجرای جنازه او مشهور است، زیرا هشتاد هزار نفر از رافضیان و شیعیان او را تشییع کردند، و خداوند او را از مردم آسوده گردانید. وفات او در ماه رمضان اتفاق افتاد.»

ابن کثیر شامی در تاریخ خود می گوید: «استاد و مصنف و حامی رافضیان بود. ملوک و پادشاهان آن زمان به جهت علاقه زیادی که به شیعه داشتند، به او معتقد بودند. در جلسه درس او طوایف بزرگی از علما حاضر می شدند.» - . رجوع کنید به خاتمه المستدرک: ۵۱۷ -

ابن ندیم می گوید: «ریاست متکلمین شیعه در عصر ما به وی رسیده است. او در علم کلام و فقه به روش مذهب شیعه بر همه کس پیشی دارد. دانشمندی باهوش و بافر است. من او را دیده ام، دانشمندی عالیقدر است.» - . الفهرست ابن ندیم: ۲۵۲ و ۲۷۹ -

ذهبی می گوید: «برای او جلالت قدر و بزرگی بود و در علم با فروتنی و خضوع و تعبّد بر دیگران مقدم بود.»

از شذرات الذهب ابن معاد نقل شده که می گوید: «عالم شیعه، امام رافضیان، زبان امامیه و رئیس کلام و فقه و مناظره و صاحب تالیفات زیادی بود.»

در کتاب الامتاع و المؤانسه توحیدی آمده است: «ابن معلّم دارای زبان نیکو در جدل، در برابر دشمن صبور، و دریغ داشتن از گفتن اسرار و تبلیغش آشکارا بود.» - . زندگی توحیدی در مقدمه کتاب امالی اش چاپ شده است -

ابن حجر می گوید: «دانشمند بزرگ رافضه صاحب تصانیف بدیع است که دویست کتاب می باشد، که در آن سلف را بدنام کرد. او به خاطر عضدالدوله قدرتی بزرگ داشت. هشتاد هزار رافضی (شیعه) جنازه او را تشییع کردند. در سال ۴۱۳ وفات یافت. مفید بسیار پارسا و فروتن و پاسدار علم بود. گروهی از دانشمندان از محضرش برخاستند، و در بزرگداشت مکتب تشیع جایگاهی عالی یافت، تا جایی که گفته اند او بر هر دانشمند بلندقدری منت دارد. پدرش در واسط معلم بود، و مفید در آنجا

متولـد گردیـد. بعضـی هم گفته انـد در عکبرا متولد شده است. می گویند عضدالدوله برای ملاقات او به خانه اش می رفت و هرگاه بیمار می شـد به عیادتش می شـتافت.» شـریف ابویعلی جعفری داماد مفیـد گفته است: «مفید جز اندکی از شب را نمی خوابید. سپس برمی خاست و به نماز می ایستاد، یا مطالعه می کرد، یا مشغول تلاوت قرآن می شد.» - . لسان المیزان ۵/۳۶۸ -

نجاشـی می گوید: «شیخ و استاد ما (رضی الله عنه)، جایگاه والای او در فقه و کلام و روایت و وثاقت و دانش مشهورتر از آن است که وصف شود.» - . رجال نجاشی: ۲۸۴ -

شیـخ الطـائفه می گویـد: «از متکلمـان طـایفه امـامیه است. در زمان او ریاست علمی و دینی شـیعه به وی منتهی گشت. در علم کلام و فقه بر هر کس مقدم، فکرش عالی، ذهنش دقیق، و دانشمندی حاضرجواب بود.» - . الفهرست: ۱۵۸ -

علامه حلّی می گویـد: «از بزرگ ترین مشایخ شـیعه و رئیس و اسـتاد آنهاست. کلیه دانشـمندان ما که بعد از وی آمده اند، از دانش او اسـتفاده نموده انـد. فضل و دانش او در فقه و کلام و حدیث مشـهورتر از آن است که به وصف آید. او موثق ترین و داناترین علمای عصـر خود بود.» - . در ادامه او را با این تعبیر که از شـیخ الطائفه شنیدم وصف می کند. رجوع کنید به قسمت اول کتاب الخلاصه: ۷۲ -

بحرالعلوم در فوائـد الرجـالیه می گویـد: «اسـتاد اسـتادان بزرگ و رئیس رؤسـای ملت، گشاینـده درهای تحقیق با اقامه دلیل و برهـان بـا بیـان روشن خویش، سـرکوبگر فرقه هـای گمراه، دانشـمندی که تمـامی جهـات فضـل و دانش در وی گرد آمـده و ریـاست علمی و دینی به او منتهی گشـته بود. کلیه دانشـمندان بر مقـام عـالی وی در دانش و فضـل و فقه و عـدالت و وثاقت و جلالـت قـدرش اتفـاق نظر دارنـد. او دارای خوبی هـا و فضایـل فراوان، تیزبین، باهوش، حاضـر جواب و خبره در علم رجال و روایت و شـعر؛ موثق ترین دانشـمند عصر خود در حدیث و آشناترین آنها به علم فقه و کلام بود و هر کس بعد از او آمده، از وی استفاده کرده است.» - . رجوع کنید به خاتمه المستدرک: ۱۵۸ -

غیر از این جملات طلایـی که در کتـاب هـای تراجم و معاجم درباره شـیخ مفیـد وجود دارد، همه آنها بـدون محـدود نمودن شخصـیت حقیقی اوسـت و آنچه مـا از دور از علم و عمـل و ترویـج دین از کنه آن اسـتخراج می کنیم، بر عظمت و بزرگی و وثاقت او، آنچه که در توقیعات حضـرت ولی عصـر علیه السّـلام در حقّ او آمـده کفایت می کنـد. در یکی از آنها چنین آمده است:

«امّا بعد؛ بسم الله الرحمن الرحیم. اما بعد؛ سـلام بر تو ای دوستدار با خلوص در دین که در ولایت ما به کمال یقین مخصوصی رسیدی! ... خداوند تو را در یاری دین توفیق دهد و عطای فراوان به خاطر سخنان درستت درباره ما به شما بدهد...»

در توقیع دوّم: «این نامه ای است به برادر راسـتگو و درسـتکار و دوست مخلص ما، کسـی که در راه یاری ما کوتاهی نکرده و وفا را رعایت کرده است، خداوند تو را با دید قدرتش که هرگز به خواب نمی رود محافظت فرماید...»

در توقیـع سوم: «از سوی بنـده خـدا، همو که مرزبـان دین و مقررات الهی است، به سوی کسـی که حقیقت به او الهـام شـده و اینـک خود راهنما و دلیل حق و حقیقت است. بسم الله الرحمن الرحیم؛ درود خـدا بر تو ای یاری رسان حق! و آن که با گفتار

راستین و شایسته، مردم را به سوی حق فرا میخوانی.» - . این توقیعات را به تفصیل علامه نوری در خاتمه المستدرک: ۵۱۸ آورده و در آن جملاتی در مدح و ستایش و وثاقت است که همه را از نگارش شرح حال او بی نیاز کرده است. -

**[ترجمه]

۱- ۱. أورد التوقیعات بتفصیلها العلامه النوریّ فی خاتمه المستدرک ص ۵۱۸ و فیها من جملات المدح و الاطراء و التوثیق ما تغنی عن غیرها ممّا ذکر فی التراجم.

أساتذته و مشايخه

قد تخرّج على عدّه من المشايخ و الأساتذه من العامّه و الخاصّه، منهم:

«۱»- الشيخ الصدوق أبو جعفر محمّد بن علىّ بن بابويه القمّىّ (۱).

«۲»- أبو القاسم جعفر بن محمّد بن قولويه (۲).

«۳»- أبو علىّ محمّد بن أحمد بن الجنيد الكاتب الإسكافىّ (۳).

«۴»- أحمد بن محمّد بن الحسن بن الوليد القمّىّ (۴).

«۵»- أبو غالب أحمد بن محمّد بن سليمان الزرارىّ (۵).

«۶»- أبو الحسن محمّد بن أحمد بن داود بن علىّ القمّىّ (۶).

«۷»- أبو الطيّب الحسين بن علىّ بن محمّد التمّار(۷).

«۸»- أبو حفص عمر بن محمّد بن علىّ الصيرفى، المعروف بابن الزيّات (۸).

«۹»- أبو الحسن علىّ بن خالد المراغىّ (۹).

«۱۰»- أبو الحسن علىّ بن مالك النحوىّ (۱۰).

«۱۱»- أبو الحسين أحمد بن الحسين بن أسامه البصرىّ (۱۱).

«۱۲»- أبو محمّد عبد اللّه بن محمّد الأبهرىّ.(۱۲)

۱- ۲. راجع التهذيب و مشيخته و أمالى الشيخ و أمالى المفيد.

۲- ۳. راجع المصادر المذكوره.

۳- ۴. الفهرست ص ۱۳۴.

۴- ۵. أمالى الشيخ ص ۹ و أمالى المفيد ص ۱.

۵- ۶. الفهرست ص ۳۱.

۶- ۷. المستدرك ص ۵۲۰.

۷- ۸. أمالى المفيد ص ۵۷، أمالى الشيخ ص ۲.

٨- ٩. أمالی المفيد ص ١٣ أمالی الشيخ ص ۴.

٩- ١٠. أمالی الشيخ ص ۶ أمالی المفيد ص ٣۴.

١٠- ١١. أمالی الشيخ ص ٨.

١١- ١٢. أمالی الشيخ ص ٩ أمالی المفيد ص ١۴٠.

١٢- ١٣. أمالی الشيخ ص ١٢ أمالی المفيد ص ١۴۴.

«۱۳»- أبو محمّد بن عبد اللّه بن أبی شیخ (۱).

«۱۴»- أبو بکر محمّد بن عمر بن سالم بن محمّد البراء المعروف بالجعابیّ الحافظ(۲).

«۱۵»- الشریف أبو محمّد الحسن بن حمزه العلویّ الحسینیّ الطبریّ (۳).

«۱۶»- أبو عبد اللّه محمّد بن عمران المرزبانیّ (۴).

«۱۷»- أبو نصر محمّد بن الحسین البصیر الشهرزوریّ (۵).

«۱۸»- أبو عبد اللّه الحسین بن أحمد بن المغیره(۶).

«۱۹»- أبو الطیّب محمّد بن أحمد الثقفیّ (۷).

«۲۰»- أبو الحسن علیّ بن محمّد بن حبیش الکاتب (۸).

«۲۱»- أبو بکر محمّد بن أحمد الشافعیّ (۹).

«۲۲»- أبو جعفر محمّد بن الحسین البزوفریّ (۱۰).

«۲۳»- أبو عبد اللّه محمّد بن علیّ بن ریاح القرشیّ (۱۱).

«۲۴»- المظفّر بن محمّد البلخیّ (۱۲).

«۲۵»- أبو الحسن علیّ بن بلال المهلبیّ.(۱۳)

«۲۶»- أبو علیّ الحسن بن عبد اللّه القطّان.(۱۴)

«۲۷»- أبو القاسم إسماعیل بن محمّد الأنباریّ الکاتب.(۱۵)

۱- ۱. أمالی الشیخ ص ۱۲ و المفید ص ۱۴۵.

۲- ۲. أمالی الشیخ ص ۱۳ و المفید ص ۷.

۳- ۳. أمالی الشیخ ص ۱۴۰.

۴- ۴. أمالی الشیخ ص ۲۳ و المفید ص ۸.

۵- ۵. أمالی الشیخ ص ۲۴.

۶- ۶. أمالی الشیخ ص ۲۸.

۷- ۷. أمالى الشيخ ص ۳۰.

۸- ۸. أمالى الشيخ ص ۳۲ و المفيد ص ۷۳.

۹- ۹. أمالى الشيخ ص ۳۴.

۱۰- ۱۰. أمالى الشيخ ص ۳۵.

۱۱- ۱۱. أمالى الشيخ ص ۳۵.

۱۲- ۱۲. و فى بعض الأسانيد: أبو المظفر بن أحمد البلخىّ. و فى بعض اخرى: المظفر بن أحمد. و فى ثالثه: أبو المظفر بن محمّد، و يحتمل فى بعضها التعدّد كما يحتمل التصحيف قويّا.

۱۳- ۱۳. أمالى الشيخ ص ۴۰ و المفيد ص ۵۹.

۱۴- ۱۴. أمالى الشيخ ص ۴۲ و المفيد ص ۱۷۳.

۱۵- ۱۵. أمالى الشيخ ص ۷۶.

«۲۸»- أبو عمرو عثمان بن أحمد الدقّاق (۱).

«۲۹»- أبو الحسن زيد بن محمّد بن جعفر السلميّ (۲).

«۳۰»- أبو أحمد إسماعيل بن يحيى العبسيّ (۳).

«۳۱»- محمّد بن أحمد بن عبيد اللّه المنصوريّ (۴).

«۳۲»- أبو الحسن عليّ بن الحسين البصريّ البزّاز(۵).

«۳۳»- أبو عبد اللّه بن أبى رافع الكاتب (۶).

«۳۴»- أبو نصر محمّد بن الحسين الخلّال (۷).

«۳۵»- أبو محمّد الحسن بن محمّد العطشيّ (۸).

«۳۶»- الشريف أبو عبد اللّه محمّد بن محمّد بن طاهر(۹).

«۳۷»- أبو عليّ أحمد بن محمّد بن جعفر الصوليّ (۱۰).

«۳۸»- الشريف أبو محمّد أحمد بن محمّد بن عيسى العلويّ الزاهد(۱۱).

«۳۹»- أبو الحسن عليّ بن محمّد بن زبير الكوفيّ (۱۲).

«۴۰»- أبو الحسن عليّ بن محمّد بن خالد.(۱۳)

«۴۱»- أبو جعفر محمّد بن عمر الزيّات.(۱۴)

«۴۲»- أبو الحسن محمّد بن مظفّر الورّاق.(۱۵)

۱- ۱. أمالى الشيخ ص ۷۲ و المفيد ص ۲۰۱.

۲- ۲. أمالى الشيخ ص ۹۵.

۳- ۳. أمالى الشيخ ص ۹۵.

۴- ۴. المصدر ص ۹۶.

۵- ۵. المصدر ص ۱۰۲.

۶- ۶. المصدر ص ۱۱۱.

٧- ٧. المصدر ص ١١٤.

٨- ٨. المصدر ص ١١٦.

٩- ٩. التهذيب ج ٢ ص ٣٦. أمالي الشيخ ١٤١.

١٠- ١٠. أمالي الشيخ ص ١٣٠.

١١- ١١. المصدر ص ٢٦٣.

١٢- ١٢. أمالي المفيد ص ٢.

١٣- ١٣. المصدر ص ٥.

١٤- ١٤. المصدر ص ٧.

١٥- ١٥. المصدر ص ١٠.

«۴۳»- أبو الحسن محمّد بن جعفر بن محمّد الكوفيّ النحويّ التميميّ (۱).

«۴۴»- أبو عبد اللّه محمّد بن الحسن الجوانيّ (۲).

«۴۵»- أبو الحسن عليّ بن أحمد بن إبراهيم الكاتب (۳).

«۴۶»- أبو عبد اللّه محمّد بن داود الحتميّ (۴).

«۴۷»- أبو عليّ الحسن بن الفضل الرازيّ (۵).

«۴۸»- أبو القاسم عليّ بن محمّد الرفاء(۶).

«۴۹»- أبو بكر عمر بن محمّد بن سالم بن البراء المعروف بابن الجعابيّ (۷).

«۵۰»- محمّد بن أحمد بن عبد اللّه بن قضاعه الصفوانيّ (۸).

«۵۱»- أحمد بن إبراهيم بن أبى رافع الصيمريّ (۹).

«۵۲»- أبو محمّد الحسن بن محمّد بن يحيى الشريف (۱۰).

«۵۳»- أبو الحسن عليّ بن محمّد القرشيّ.

«۵۴»- عبد اللّه بن جعفر بن محمّد بن أعين البزّاز.

«۵۵»- أبو الحسن أحمد بن محمّد الجرجانيّ.

«۵۶»- الحسين بن أحمد بن موسى بن هديّه أبو عبد اللّه.

«۵۷»- الشيخ أبو عبد اللّه الحسين بن عليّ بن شيبان القزوينيّ.

«۵۸»- محمّد بن سهل بن أحمد الديباجيّ.

«۵۹»- جعفر بن الحسين المؤمن (۱۱).

۱- ۱. أمالي المفيد ص ۴۵.

۲- ۲. المصدر ص ۴۴.

۳- ۳. خاتمه المستدرک ص ۵۲۱.

۴- ۴. أمالى المفيد ص ۱۲۷.

۵- ۵. المصدر ص ۱۵۹. و اعلم أنا أردنا بأمالى الشيخ أمالى ابنه لشهرته بذلك، و نعبر عن أمالى الشيخ بالمجالس و الاخبار.

۶- ۶. معالم العلماء ص ۱۰۱.

۷- ۷. الفهرست ص ۱۱۴.

۸- ۸. الفهرست ص ۱۳۳.

۹- ۹. المصدر ص ۳۲.

۱۰- ۱۰. أمالى الشيخ ص ۸۵.

۱۱- ۱۱. راجع خاتمه المستدرک ص ۵۲۱.

**[ترجمه]۱. شیخ صدوق؛ ابو جعفر محمد بن علی بن بابویه قمی - . رجوع کنید به التهذیب و مشیخه و امالی شیخ طوسی و امالی مفید. -

۲. ابوالقاسم جعفر بن محمد قولویه - . همان -

۳. ابو علی محمد بن احمد بن جنید کاتب اسکافی - . الفهرست: ۱۳۴ -

۴. احمد بن محمد بن حسن بن ولید قمی - . امالی شیخ طوسی: ۹ ، امالی مفید: ۱ -

۵. ابوغالب احمد بن محمد بن سلیمان زراری - . الفهرست: ۳۱ -

۶. ابوالحسن محمد بن احمد بن داود بن علی قمی - . المستدرک: ۵۲۰ -

۷. ابوطیّب حسین بن علی بن محمد تمّار - . امالی مفید: ۵۷ ، امالی شیخ طوسی: ۲ -

۸. ابو حفص عمر بن محمد بن علی صیرفی، معروف به ابن زیّات - . امالی مفید: ۱۳، امالی شیخ طوسی: ۴ -

۹. ابوالحسن علی بن خالد مراغی - . امالی شیخ طوسی: ۶ ، امالی مفید: ۳۴ -

۱۰. ابوالحسن علی بن مالک نحوی - . امالی شیخ طوسی: ۸ -

۱۱. ابوالحسین احمد بن حسین بن اسامهٔ بصری - . امالی شیخ طوسی: ۹ ، امالی مفید: ۱۴۰ -

۱۲. ابو محمد عبدالله بن محمد ابهری - . امالی شیخ طوسی: ۱۲، امالی مفید: ۱۴۴ -

۱۳. ابو محمد بن عبدالله بن ابی شیخ - . امالی شیخ طوسی: ۱۲، امالی مفید: ۱۴۵ -

۱۴. ابوبکر محمد بن عمر بن سالم بم محمد البراء؛ معروف به جعابی حافظ - . امالی شیخ طوسی: ۱۳، امالی مفید: ۷ -

۱۵. شریف ابو محمد حسن بن حمزهٔ علوی حسینی طبری - . امالی شیخ طوسی: ۱۲۴۰ -

۱۶. ابو عبدالله محمد بن عمران مرزبانی - . امالی شیخ طوسی: ۲۳، امالی مفید: ۸ -

۱۷. ابونصر محمد بن حسین بصیر شهزوری - . امالی شیخ طوسی: ۲۴ -

۱۸. ابو عبدالله حسین بن احمد بن مغیره - . امالی شیخ طوسی: ۲۸ -

۱۹. ابو طیّب محمد بن احمد ثقفی - . امالی شیخ طوسی: ۳۰ -

۲۰. ابوالحسن علی بن محمد بن حبیش کاتب - . امالی شیخ طوسی: ۳۲، امالی مفید: ۷۳ -

۲۱. ابوبکر محمد بن احمد شافعی - . امالی شیخ طوسی: ۳۴ -

۲۲. ابوجعفر محمد بن حسین بزوفری - . امالی شیخ طوسی: ۳۵ -

۲۳. ابو عبدالله محمد بن علی بن ریاح قرشی - . امالی شیخ طوسی: ۳۵ -

۲۴. مظفر بن محمد بلخی - . در بعضی از سندها آمده : «ابوالمظفر بن احمد بلخی» و در بعضی دیگر: «المظفر بن احمد» و در سند سوم هم «ابوالمظفر بن محمد» آمده است. در بعضی از این سندها احتمال تعدد افراد هم هست، چنان که احتمال اشتباه هم باشد. -

۲۵. ابوالحسن علی بن بلال مهلبی - . امالی شیخ طوسی: ۴۰، امالی مفید: ۵۹ -

۲۶. ابوعلی حسن بن عبدالله قطّان - . امالی شیخ طوسی: ۴۲، امالی مفید: ۱۷۳ -

۲۷. ابوالقاسم اسماعیل بن محمد انباری کاتب - . امالی شیخ طوسی: ۷۶ -

۲۸. ابو عمرو عثمان بن احمد دقّاق - . امالی شیخ طوسی: ۷۲، امالی مفید: ۲۰۱ -

۲۹. ابوالحسن زید بن محمد بن جعفر سلمی - . امالی شیخ طوسی: ۹۵ -

۳۰. ابو احمد اسماعیل بن یحیی عبسی - . امالی شیخ طوسی: ۹۵ -

۳۱. محمد بن احمد بن عبیدالله منصوری - . امالی شیخ طوسی: ۹۶ -

۳۲. ابوالحسن علی بن حسین بصری بزّاز - . امالی شیخ طوسی: ۱۰۲ -

۳۳. ابو عبدالله بن ابی رافع کاتب - . امالی شیخ طوسی: ۱۱۱ -

۳۴. ابو نصر محمد بن حسین خلّال - . امالی شیخ طوسی: ۱۱۴ -

۳۵. ابو محمد حسن بن محمد عطشی - . امالی شیخ طوسی: ۱۱۶ -

۳۶. شریف ابو عبدالله محمد بن محمد بن طاهر - . التهذیب ۲/۳۶، امالی شیخ طوسی: ۱۴۱ -

۳۷. ابو علی احمد بن محمد بن جعفر صولی - . امالی شیخ طوسی: ۱۳۰ -

۳۸. شریف ابو محمد احمد بن محمد بن عیسی علوی زاهد - . امالی شیخ طوسی: ۲۶۳ -

۳۹. ابوالحسن علی بن محمد بن زبیر کوفی - . امالی مفید: ۲ -

۴۰. ابوالحسن علی بن محمد بن خالد - . امالی مفید: ۵ -

۴۱. ابوجعفر محمد بن عمر زیّات - . امالی مفید: ۷ -

۴۲. ابواحسن محمد بن مظفر ورّاق - . امالی مفید: ۱۰ -

۴۳. ابوالحسن محمد بن جعفر بن محمد کوفی تمیمی - . امالی مفید: ۴۵ -

۴۴. ابو عبدالله محمد بن حسن جوانی - . امالی مفید: ۴۴ -

۴۵. ابوالحسن علی بن احمد بن ابراهیم کاتب - . خاتمه المستدرک: ۵۲۱ -

۴۶. ابو عبدالله محمد بن داود حتمی - . امالی مفید: ۱۲۷ -

۴۷. ابو علی حسن بن فضل رازی - . امالی مفید: ۱۵۹ بدان که وقتی امالی شیخ طوسی می گوییم، منظور امالی فرزندش است، چون شهرت بیشتری دارد و ما از امالی شیخ مفید به «مجالس و الاخبار» تعبیر می کنیم. -

۴۸. ابوالقاسم علی بن محمد رفا - . معالم العلما: ۱۰۱ -

۴۹. ابوبکر عمر بن محمد بن سالم بن براء معروف به ابن جعابی - . الفهرست: ۱۱۴ -

۵۰. محمد بن احمد بن عبدالله بن قضاعهٔ صفوانی - . الفهرست: ۱۳۳ -

۵۱. احمد بن ابراهیم بن ابی ارفع صیمری - . الفهرست: ۳۲ -

۵۲. ابو محمد حسن بن محمد بن یحیی شریف - . امالی شیخ طوسی: ۸۵ -

۵۳. ابوالحسن علی بن محمد قرشی

۵۴. عبدالله بن جعفر بن محمد بن اعین بزّاز

۵۵. ابوالحسن احمد بن محمد جرجانی

۵۶. حسین بن احمد بن موسی بن هدیهٔ ابو عبدالله

۵۷. شیخ ابو عبدالله حسین بن علی بن شیبان قزوینی

۵۸. محمد بن سهل بن احمد دیباجی

۵۹. جعفر بن حسین مؤمن - . رجوع کنید به خاتمه المستدرک: ۵۲۱ -

**[ترجمه]

تلامذته و الراوون عنه

تلامذته و الراوون عنه کثیرون یحتاج إحصاؤهم إلی تصفّح تامّ، منهم:

«۱»- السیّد المرتضی علم الهدی علیّ بن الحسین بن موسی الموسویّ.

«۲»- الشریف الرضی محمّد بن الحسین بن موسی الموسویّ.

«۳»- شیخ الطائفه محمّد بن الحسن الطوسیّ.

«۴»- الشیخ الجلیل أبو العبّاس أحمد بن علیّ بن أحمد بن العبّاس النجاشیّ الرجالیّ الأقدم (۱).

«۵»- الشیخ الفقیه أبو یعلی سلّار بن عبد العزیز الدیلمیّ (۲).

«۶»- الشیخ الثقه أبو الفرج المظفّر بن علیّ بن الحسین الحمدانیّ من سفراء الإمام صاحب الزمان علیه السّلام (۳).

«۷»- أبو یعلی محمّد بن الحسن بن حمزه الجعفریّ، صهره و خلیفته و الجالس مجلسه (۴).

«۸»- أحمد بن علیّ بن قدامه الفاضل الفقیه (۵).

«۹»- جعفر بن محمّد بن أحمد بن العبّاس الدوریستیّ الثقه العین (۶).

«۱۰»- الشریف أبو الوفاء المحمّدیّ الموصلیّ (۷).

«۱۱»- أبو الفتح الفقیه القاضی محمّد بن علیّ الکراجکیّ (۸).

«۱۲»- أبو الحسن علیّ بن محمّد بن عبد الرحمن الفارسیّ (۹).

«۱۳»- أبو الفوارس بن علیّ بن محمّد الفارسیّ المتقدّم ذکره (۱۰).

«۱۴»- أبو محمّد أخو علیّ بن محمّد الفارسیّ المتقدّم ذکره.

«۱۵»- الحسین بن علیّ النیشابوریّ (۱۱).

۱- ۱. رجال النجاشیّ ص ۲۸۴.

۲- ۲. الخلاصه ص ۴۲.

۳- ۳. أمل الآمل ص ۷۱.

۴- ۴. رجال النجاشیّ ص ۲۸۷ و قد عرفت فی ترجمته عن ابن حجر أنّه قال: کان أبو یعلی تزوج بنت المفید.

۵- ۵. أمل الآمل ص ۳۳.

۶- ۶. المصدر ص ۳۷.

۷- ۷. خاتمه المستدرک ص ۴۷۹.

۸- ۸. أمل الآمل ص ۶۶.

۹- ۹. أمالی المفید ص ۱.

۱۰- ۱۰. المصدر ص ۱۷.

۱۱- ۱۱. المصدر ص ۹۴.

**[ترجمه]شاگردان و روایت کنندگان از شیخ مفید بسیار زیادند که به دست آوردن اسامی همه آنها نیاز به یک بررسی در تمام آثار او دارد. از آن عده اند:

۱. سید مرتضی علم الهدی، علی بن حسین بن موسی موسوی

۲. شریف رضی، محمد بن حسین بن موسی موسوی

۳. شیخ الطائفه، محمد بن حسن طوسی

۴. شیخ جلیل ابوالعباس احمد بن علی بن احمد بن عباس نجاشی، رجالی (وصفش گذشت) - . رجال نجاشی: ۲۸۴ -

۵. شیخ فقیه ابو یعلی سلّار بن عبدالعزیز دیلمی - . الخلاصه: ۴۲ -

۶. شیخ ثقه ابوالفرج مظفر بن علی بن حسین حمدانی، از سفیران امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف - . امل الآمل: ۷۱ -

۷. ابویعلی محمد بن حسن بن حمزه جعفری، داماد و جانشین و قائم مقام شیخ مفید - . رجال نجاشی: ۲۸۷ چنانچه از ترجمه او از ابن حجر آمده است می گوید: «ابویعلی با دختر مفید ازدواج نمود.» -

۸. احمد بن علی بن قدامهٔ، فاضل و فقیه - . امل الآمل: ۳۳ -

۹. جعفر بن محمد بن احمد بن عباس دوریستی، موثق و دقیق - . امل الآمل: ۳۷ -

۱۰. شریف ابوالوفاء محمّدی موصلی - . خاتمه المستدرک: ۴۷۹ -

۱۱. ابوالفتح فقیه و قاضی، محمد بن علی کراجکی - . امل الآمل: ۷۱ -

۱۲. ابوالحسن علی بن محمد بن عبدالرحمن فارسی - . امالی مفید: ۱ -

۱۳. ابوالفوارس علی بن محمد فارسی (در قبل ذکرش آمده بود) - . امالی مفید: ۱۷ -

۱۴. ابو محمد برادر علی بن محمد فارسی(در قبل ذکرش آمده بود)

۱. حسین بن علی نیشابوری - . امالی مفید: ۹۴ -

**[ترجمه]

آثاره و مآثره

له تآليف ممتعه تقرب من مائتى مصنّف كبار و صغار، نصّ على ذلك الطوسىّ فى فهرسه، و أورد النجاشىّ مائه و سبعين منها بأسمائه فى رجاله، و أخرج عن جمله منها العلّامه المجلسىّ فى البحار، و هى:

«۱»- الإرشاد(۱).

«۲»- المجالس و يسمّى الأمالى أيضا(۲).

«۳»- الاختصاص (۳).

«۴»- الرساله الكافيه فى إبطال توبه الخاطئه(۴).

«۵»- مسارّ الشيعه فى مختصر التواريخ الشرعيّه(۵).

«۶»- المقنعه(۶).

«۷»- العيون و المحاسن المشتهر بالفصول (۷). «۸»- المقالات (۸).

«۹»- كتاب المزار(۹). «۱۰»- إيمان أبى طالب (۱۰).

«۱۱»- رساله ذبائح أهل الكتاب (۱۱).

«۱۲»- رساله المتعه. «۱۳»- رساله سهو النبىّ و نومه عن الصلاه(۱۲).

«۱۴»- رساله تزويج أمير المؤمنين بنته من عمر. «۱۵»- رساله وجوب المسح. «۱۶»- أجوبه المسائل السرويّه.(۱۳) «۱۷»- أجوبه المسائل العكبريّه.(۱۴)

«۱۸»- أجوبه المسائل الإحدى و الخمسين.(۱۵)

ص: ۱۱۲

۱- ۱. طبع غير مره بايران أحدها سنه ۱۳۰۸.

۲- ۲. طبع بالنجف فى ۱۳۶۷.

۳- ۳. مخطوط توجد منه نسخ فى الخزانه الرضويه و مكتبه مدرسه سپهسالار بطهران و فى مكتبه العلامه السماوى فى النجف، راجع الذريعه.

۴- ۴. مخطوط.

۵- ۵. مطبوع.

۶- ۶. طبع بايران سنه ۱۲۷۴ و معه كتاب فقه الرضا.

۷- ۷. طبع بالنجف فى الآونه الأخيره.

۸- ۸. طبع فى تبريز فى ۱۳۶۳.

۹- ۹. مخطوط يوجد منه نسخه فى الخزانه الرضويه.

۱۰- ۱۰. كان عند العلّامه المجلسىّ.

۱۱- ۱۱. يوجد فى مكتبه الطهرانىّ بسامرّاء.

۱۲- ۱۲. أورده بتمامه العلّامه المجلسىّ فى ج ۶ ص ۲۹۷ من البحار من الطبعه الحروفيه، و أدرجه أيضا الشيخ على فى الدّر المنثور و استبعد كونه للمفيد، و الرساله فى نفى السهو عنه صلّى اللّه عليه و آله راجع الذريعه ج ۵ ص ۱۷۶.

۱۳- ۱۳. مخطوطه راجع الذريعه ج ۵ ص ۲۲۲.

۱۴- ۱۴. مخطوطه يوجد منها نسخ؛ راجع الذريعه ج ۵ ص ۲۲۸.

۱۵- ۱۵. يظهر من آخر إجازات البحار أنّها كانت عند المجلسىّ، حيث قال بعض تلامذته فى مكتوب كتبه إليه: و أجوبه المسائل الاحدى و الخمسين هى التى اشتريتها لكم، لا زالت همتكم عاليه، و السائل عنها رجل كان يعرف عنها بالحاجب، و كان مكتوبا فى ظهرها أنّها للشيخ، و لكنكم نسبتموها إلى المفيد.

«۱۹»- شرح عقائد الصدوق (۱).

و توجد عدّه کثیره من کتبه، منها: «۱»- الإفصاح (۲).

«۲»- الجمل (۳). «۳»- اصول الفقه (۴).

«۴»- أحکام النساء(۵). «۵»- الإیضاح (۶).

«۶»- الإعلام فیما اتّفقت الإمامیّه علیه من الأحکام (۷).

«۷»- کتاب الجوابات (۸). «۸»- المسائل الحاجبیّه(۹).

«۹»- جوابات المسائل السرویّه. «۱۰»- جوابات المسائل العکبریّه. «۱۱»- جوابات المسائل العشر. «۱۲»- جوابات المسائل اللّطیف من الکلام. «۱۳»- جوابات المسائل الموصلیّات. «۱۴»- جوابات المسائل النیشابوریّه(۱۰).

«۱۵»- المسائل الصاغانیّه(۱۱).

«۱۶»- أقسام المولی (۱۲)

و غیرها.

**[ترجمه]برای او آثار زیادی است که تالیفات کوچک و بزرگ او نزدیک به دویست اثر می شود. به این تعداد شیخ طوسی در فهرستش تصریح کرده و نجاشی هم در رجالش اسامی یکصد و هفتاد کتاب او را آورده است که از تعدادی از آنها علامه مجلسی در بحار استفاده نموده که عبارتند از:

۱. الارشاد - . بسیار در ایران چاپ شده که یک بار آن در سال ۱۳۰۸ بوده است. -

۲. المجالس، که الامالی نیز نامیده می شود - . در نجف به سال ۱۳۶۷ چاپ گردید. -

۳. الاختصاص - . نسخه های خطی آن در کتابخانه های رضوی مشهد، مدرسه سپسالار تهران و علامه سماوی در نجف دیده شده است. رجوع کنید به الذریعه. -

۴. رساله الکافیه فی ابطال توبهٔ الخاطئه - . نسخه خطی -

۵. مسارّ الشیعه فی مختصر التواریخ الشیعه - . چاپ شده است. -

۶. المقنعه - . در ایران با کتاب فقه الرضا در سال ۱۲۷۴ چاپ گردید. -

۷. العیون و المحاسن، که به فصول هم شناخته می شود - . در همین سال های اخیر در نجف چاپ گردید. -

۸. المقالات - . در تبریز به سال ۱۳۶۳ چاپ گردید. -

۹. کتب المزار - . نسخه خطی آن در کتابخانه رضویه مشهد موجود است. -

۱۰. ایمان ابی طالب - . نزد علامه مجلسی وجود داشته است. -

۱. رساله ذبائح اهل الکتاب - . در کتابخانه طهرانی در سامرا موجود است. -

۲. رساله المتعه

۳. رساله سهو النبّی و نومه عن الصلاهٔ - . تمام این رساله را علامه مجلسی در جلد ۶ صفحه ۲۹۷ بحار الانوار آورده است و شیخ علی در الدرر المنثور هم آورده و بعید دانسته که از مفید باشد. و رساله ای هم در نفی سهو النبّی از او می باشد. رجوع کنید به الدریعه ۵/۱۷۶ -

۴. رساله تزویج امیرالمومنین دخترش را با عمر

۵. رساله وجوب المسح

۶. اجوبهٔ المسائل السرویّه - . نسخه خطی، رجوع کنید به الذریعه ۵/۲۲۲ -

۷. اجوبهٔ المسائل العکبریّه - . نسخه های خطی او موجود می باشد. رجوع کنید به الذریعه ۵/۲۲۸ -

۸. اجوبهٔ المسائل الاحدی و الخمسین - . از آخر اجازات چنین بر می آید که این کتاب نزد علامه مجلسی بوده است. هنگامی که بعضی از شاگردانش برای او در نامه ای نوشته اند: «اجوبه المسائل الاحدی و الخمسین را برای شما خریده ایم که سئوال کننده از آن مردی است که به حاجب شناخته می شود و در پشت کتاب نوشته شده که این برای شیخ است و لکن نسبت به شیخ مفید داده اند.» -

۹. شرح عقاید صدوق - . به ضمیمه مقالات در تبریز به سال ۱۳۶۳ چاپ شد. -

تعداد زیادی از کتاب هایش هم موجود می باشد که از آن جمله اند:

۱. الافصاح - . در نجف چاپ شد. -

۲. الجمل - . دو بار چاپ شد که یک بار آن در نجف به سال ۱۳۶۸ بود. -

۳. اصول الفقه - . در کنار کتاب کنزالفوائد چاپ شده است. -

۴. احکام النساء - . الذریعه ۲/۴۹۰ -

۱. الایضاح - . الذریعه ۱/۳۰۲ -

۲. الاعلام فیما اتفّقت الامامیه علیه من الاحکام - . الذریعه ۲/۲۳۷ -

۳. کتاب الجوبات - . الذریعه ۵/۱۹۵ -

۴. المسائل الحاجبیّه - . احتمالا این کتاب همان کتابی است که ذیل عدد ۱۸ معرفی شده است. رجوع کنید به الذریعه ۵/۱۹۸ -

۵. جوابات المسائل السروّیه

۶. جوابات المسائل العکبریه

۷. جوابات المسائل العشر

۸. جوابات المسائل اللطیف من الکلام

۹. جوابات المسائل الموصلّیات

۱۰. جوابات المسائل النیشابوریه - . رجوع کنید به جلد پنجم الذریعه -

۱۱. المسائل الصاغانیّه - . در نجف چاپ گردید. -

۱۲. اقسام المولی - . الذریعه ۲ /۲۷۲ -

و غیر از این کتاب ها که ذکر شد.

**[ترجمه]

۱- ۱. طبع مع المقالات فی تبریز سنه ۱۳۶۳.
۲- ۲. طبع فی النجف.
۳- ۳. طبع مرتین: مره فی النجف سنه ۱۳۶۸.
۴- ۴. مدرج فی کنز الفوائد المطبوع.
۵- ۵. راجع الذریعه ج ۲ ص ۴۹۰.
۶- ۶. راجع الذریعه ج ۱ ص ۳۰۲.

٧- ٧. الذریعه ج ٢ ص ٢٣٧.

٨- ٨. الذریعه ج ۵ ص ١٩۵.

٩- ٩. لعلها متحده مع ما تقدم تحت رقم ١٨، راجع الذریعه ج ۵ ص ١٩٨.

١٠- ١٠. راجع المجلد الخامس من الذریعه.

١١- ١١. طبعت بالنجف.

١٢- ١٢. الذریعه ج ٢ ص ٢٧٢.

ولادته و وفاته و مدفنه

ولد فی الحادی عشر من ذی القعده سنه ۳۳۶ و قیل: ۳۳۸ بقریه تعرف بسویقه ابن البصریّ من عکبرا تبعد عن بغداد إلی ناحیه الدجیل بعشره فراسخ، و توفّی لیله الجمعه لثلاث لیال خلون من شهر رمضان ببغداد سنه ۴۱۳، و صلّی علیه علم الهدی السیّد المرتضی بمیدان الأشنان و ضاق علی الناس مع اتّساعه، و کان یوم وفاته یوما لم یر أعظم منه من کثره الناس للصلاه علیه و کثره البکاء من المخالف و الموافق، و شیّعه ثمانون ألف من الشیعه. و دفن فی داره سنین و نقل إلی مقابر قریش قرب روضه الإمام أبی جعفر علیه السّلام.(۱)

ص: ۱۱۳

۱- ۱۳. راجع فهرست النجاشیّ ص ۲۸۳، ۲۸۷. و الخلاصه ص ۷۲.

**[ترجمه]در یازدهم ماه ذیقعده سال ۳۳۶ به دنیا آمد. عده ای سال تولد او را ۳۳۸ گفته اند. محل تولدش منطقه سویقهٔ بن بصری از توابع عکبری بوده که ده فرسخ از بغداد تا دجیل فاصله دارد، و وفات او در شب جمعه سوم ماه مبارک رمضان سال ۴۱۳ در بغداد بود. سید مرتضی علم الهدی در میدان اشنان بر او نماز گذارد و با تمام بزرگی میدان، به دلیل کثرت جمعیت جایی وجود نداشت. روز وفات او روزی بود که مخالف و موافق از نظر زیادی جمعیت و نماز بر او و زیادی گریه، بزرگ تر از آن را ندیده است. در تشییع او هشتاد هزار شیعه شرکت کردند. دو سال در خانه اش دفن بود و بعد به مقبره قریش نزدیک به روضه امام موسی بن جعفر علیه السّلام منتقل و دفن گردید. - . رجوع کنید به فهرست نجاشی: ۲۸۳ و ۲۸۷ ، الخلاصه: ۷۲ -

**[ترجمه]

[تلامذته و الراوون عنه]

و تلمـذ علیه جماعه کثیره من أعیان الأفاضل و إلیه ینتهی کثیر من طرق الإجازات إلی مؤلّفات القـدیمه و الروایات. و کان ممّن قرأ علیه أو روی عنه:

«۱»- الشیخ بوّاب البصریّ.

«۲»- الشیخ محمّد بن علیّ الحلبیّ.

«۳»- الشیخ الطبریّ الآتی (۱).

«۴»- أمین الإسلام الآتی (۲).

«۵»- الشیخ الفاضل الفقیه أبو الفتوح أحمد بن علیّ الرازیّ الذی روی عنه السرویّ.

۱- ۵. یعنی الشیخ ابا القاسم علیّ بن محمّد بن علی الطبریّ صاحب کتاب بشاره المصطفی.

۲- ۶. یعنی أبا علی الفضل بن الحسن الطبرسیّ صاحب مجمع البیان.

«۶»- الشیخ الثقه أردشیر بن أبی الماجد بن أبی المفاخر الکابلیّ.

«۷»- الشیخ الادیب الفقیه إسماعیل بن محمود بن إسماعیل الحلبیّ.

«۸»- الشیخ العالم إلیاس بن هشام، أو ابن محمّد بن هشام الحائریّ الذی روی عنه الفقیه الصالح عربیّ بن مسافر العبادیّ الحلّیّ.

«۹»- الشیخ الصالح الفقیه بدر بن سیف بن بدر العرنی الذی هو من شیوخ المنتجب (۱).

«۱۰»- الشیخ العالم الجلیل الفقیه النبیل أبو عبد اللّه الحسین بن أحمد بن طحّال المقدادیّ الذی روی عنه السرویّ (۲).

«۱۱»- الشیخ الثقه الصالح الفقیه الوجیه موفّق الدین الحسین بن الفتح الواعظ البکرآبادیّ الجرجانیّ الذی هو من مشایخ الحمصی الآتی (۳).

«۱۲»- الشیخ الصالح الفقیه جمال الدین الحسین بن هبه اللّه بن رطبه السوراویّ.

«۱۳»- الشیخ الفاضل أبو طالب حمزه بن محمّد بن أحمد بن شهریار الخازن.

«۱۴»- السیّد العالم الفاضل أبو الفضل الداعی بن علیّ الحسینیّ السرویّ الذی هو من مشایخ السرویّ.

«۱۵»- الشیخ الورع الفقیه أبو سلیمان داود بن محمّد بن داود الجاستی.

«۱۶»- السیّد الصالح الفقیه أبو النجم الضیاء بن إبراهیم بن الرضا العلویّ الحسینیّ الشجریّ.

«۱۷»- الشیخ الثقه العالم الفقیه طاهر بن زید بن أحمد.

«۱۸»- الشیخ الصالح الأدیب الفقیه أبو سلیمان ظفر بن داعی ظفر الحمدانیّ القزوینیّ.

«۱۹»- الشیخ الفقیه المحدّث المتکلّم المتبحّر المناظر الماهر رئیس الأئمه فی عصره و أستاد علماء العراق فی الأصولیّین، صاحب المناظرات و المقالات مع المخالفین و المصنّفات

۱- ۱. یعنی علیّ بن عبید اللّه بن الحسن بن الحسین بن بابویه صاحب الفهرست.

۲- ۲. هو محمّد بن علیّ بن شهرآشوب المازندرانی صاحب کتاب المناقب.

۳- ۳. هو سدید الدین محمود بن علی الحمصی الرازیّ الحلی.

فی أصول الدین رشید الدین أبو سعید عبد الجلیل بن عیسی أو ابن أبی الفتح مسعود بن عیسی بن عبد الوهاب الرازیّ الذی هو من مشایخ السرویّ و ربما کان هو شیخ المنتجب أیضا.

«۲۰»- الشیخ الثقه الفقیه موفّق الدین أبو القاسم عبید اللّه بن الحسن والد المنتجب و قد قرأ علی والده الحسن و روی عنه.

«۲۱»- الشیخ الثقه الصالح الحافظ الفقیه أبو الحسن أو أبو القاسم علیّ بن الحسین الجاستی.

«۲۲»- الشیخ المحدّث الفقیه الفاضل الوجیه علیّ بن شهرآشوب والد السرویّ و شیخه.

«۲۳»- الشیخ الثقه رکن الدین علیّ ابن الشیخ العالم الفاضل أبی الحسن علیّ بن عبد الصمد التمیمیّ النیسابوریّ.

«۲۴»- الشیخ الفاضل الجلیل محمّد بن علیّ أخو علیّ المذکور، و کلاهما من مشایخ السروی و المنتجب.

«۲۵»- السیّد السند المعتمد علّامه زمانه و أستاد أئمه عصره و أوانه ضیاء الدین أبو الرضا فضل اللّه بن علیّ بن عبید اللّه الحسینیّ الراوندیّ القاسانیّ صاحب النوادر و شرح الشهاب و غیرهما.

«۲۶»- الشیخ الثقه الفقیه الصالح أبو جعفر محمّد بن الحسن أو الحسین الشوهانیّ الرضویّ.

«۲۷»- الشیخ الفاضل الجلیل مسعود بن علیّ السوانیّ. و ربما عدّ ممن روی عنه الشیخ الفقیه المحدّث الصدوق جمال الدین هبه اللّه بن رطبه السوراویّ و کأنّه اشتبه بابنه الحسین و اللّه یعلم. انتهی.

قلت: و یروی عنه أیضا العالم الجلیل أبو الفرج علیّ بن الحسین الراوندیّ (۱).

و التواب بن الحسن بن أبی ربیعه الخشاب البصریّ. قرأ علیه و علی تقیّ الحلبیّ (۲). و السیّد العالم العابد مهدی بن أبی حرب الحسینیّ المرعشیّ (۳).

۱- ۱. امل الامل: ص ۵۱.

۲- ۲. المصدر: ص ۳۶.

۳- ۳. خاتمه المستدرک ص ۴۸۵.

**[ترجمه]جماعت زیادی از شخصیت های فاضل نزد او شاگردی کرده اند که بسیاری از طریق اجازات و روایات به او منتهی می شوند. کسانی که بر او قرائت کردند یا از او روایت کرده اند عبارتند از:

۱. شیخ بوّاب بصری ۱. شیخ محمد بن علی حلبی

۲. شیخ طبری (ذکرش خواهد آمد) - . یعنی شیخ ابوالقاسم علی بن محمد بن علی طبری، نویسنده کتاب بشارة المصطفی. -

۳. امین الاسلام (ذکرش خواهد آمد) - . یعنی ابا علی فضل بن حسن طبرسی، نویسنده مجمع البیان. -

۴. شیخ فاضل و فقیه، ابوالفتوح احمد بن علی رازی که سروی از او روایت می کند.

۵. شیخ ثقه، اردشیر بن ابی الماجد بن ابی المفاخر کابلی

۶. شیخ ادیب و فقیه، اسماعیل بن محمود بن اسماعیل حلبی

۷. شیخ عالم، الیاس بن هشام یا ابن محمد بن هشام حائری که فقیه صالح عربی بن مسافر عبادی حلی از او روایت کرده است.

۸. شیخ صالح و فقیه بدر بن سیف بن بدر عرنی، او از مشایخ منتجب می باشد - . یعنی علی بن عبیدالله بن حسن بن حسین بن بابویه، نویسنده الفهرست. -

۹. شیخ عالم، بزرگ و فقیه، ابو عبدالله حسین بن احمد بن طحّال مقدادی که سروی از او روایت کرده است. - . او محمد بن علی بن شهر آشوب مازندرانی، نویسنده کتاب المناقب است. -

۱۱. شیخ ثقه، صالح و فقیه و شناخته شده، موفق الدین حسین بن فتح واعظ بکرآبادی جرجانی، او از مشایخ حمصی (در آینده می آید) می باشد - . او سدید الدین محمود بن علی حمصی رازی حلّی است. - .

۱۲. شیخ صالح و فقیه، جمال الدین حسین بن هبت الله بن رطبهٔ سوراوی

۱۳. شیخ فاضل، ابوطالب حمزه بن محمد بن احمد بن شهریار خازن

۱۴. سید عالم و فاضل، ابوالفضل داعی بن علی حسینی سروس، او از مشایخ سروی است.

۱۵. شیخ متقی و فقیه ابوسلیمان داود بن محمد بن داود جاستی

۱۶. سید صالح و فقیه، ابوالنجم ضیاء بن ابراهیم بن رضا علوی حسینی شجری

۱۷. شیخ ثقه و عالم فقیه، طاهر بن زید بن احمد

۱۸. شیخ صالح، ادیب و فقیه، ابو سلیمان ظفر بن داعی ظفر حمدانی قزوینی

۱۹. شیخ فقیه، محدث، متکلم، حاذق، مناظره کننده زبردست، ریاست امت اسلامی در عصر خودش و استاد علمای عراق در بین اصولیین، صاحب مناظرات و گفتگو با مخالفین و نویسنده آثار در اصول دین، رشیدالدین ابو سعید عبدالجلیل بن عیسی یا ابن ابی الفتح مسعود بن عیسی بن عبدالوهاب رازی. او از مشایخ سروی و همچنین از مشایخ منتجب می باشد.

۲۰. شیخ ثقه و فقیه، موفق الدین ابوالقاسم عبیدالله بن حسن، پدر منتجب که نزد پدرش درس خوانده و از او روایت کرد.

۲۱. شیخ ثقه، صالح، حافظ و فقیه، ابوالحست یا ابوالقاسم علی بن حسین جاستی

۲۲. شیخ محدث، فقیه، فاضل و شناخته شده، علی بن شهر آشوب، پدر و از مشایخ سروی

۲۳. شیخ ثقه، رکن الدین علی، پسر شیخ عالم و فاضل ابی الحسن علی بن عبدالصمد تمیمی نیسابوری

۲۴. شیخ فاضل و بزرگوار، محمد بن علی برادر علی که در بالا ذکر شد، هر دو برادر از مشایخ سروی و منتجب می باشند.

۲۵. سید سند، معتمد، علامه زمان خود؛ استاد اساتید عصر خود ضیاء الدین ابوالرضا فضل الله بن علی بن عبیدالله حسینی راوندی قاسانی، صاحب کتاب النوادر و شرح الشهاب و دیگر کتاب ها.

۲۶. شیخ ثقه و فقیه صالح، ابو جعفر محمد بن حسن یا حسین شوهانی رضوی

۲۷. شیخ فاضل و بزرگوار، مسعد بن علی سوآنی. و چه بسا او را از کسانی شمرده اند که از شیخ فقیه و محدث راستگو، جمال الدین هبت الله بن رطبه سوراوی روایت کرده است که به نظر می آید با فرزندش حسین اشتباه کرده اند. و الله یعلم.

مؤلف: همچنین عالم بزرگوار ابوالفرج علی بن حسین راوندی - . امل الآمل: ۵۱ - و تواب بن حسن بن ابی ربیعه خشاب بصری، که بر او و بر تقی حلبی قرائت کرد - . امل الآمل: ۳۶ - ، و سید عالم و عابد مهدی بن ابی حرب حسینی مرعشی - . خاتمه المستدرک: ۴۸۵ - از او روایت کرده اند.

**[ترجمه]

[الثناء علیه]

هو أبو القاسم جعفر بن محمّد بن جعفر بن موسی بن قولویه القمّیّ، شیخنا الفقیه الأقدم المتفق علی جلالته و وثاقته و تبحّره فی الفقه و الحدیث.

قال النجاشیّ فی رجاله ص ٨٩ بعد ما عنونه بما عنونّاه: کان أبوه یلقّب مسلمه من خیار أصحاب سعد(١)

و کان أبو القاسم من ثقات أصحابنا و أجلّائهم فی الحدیث و الفقه، روی عن أبیه و أخیه عن سعد، و قال: ما سمعت من سعد إلّا أربعه أحادیث. و علیه قرأ شیخنا أبو عبد اللّه (٢) الفقه و منه حمل و کلّ ما یوصف به الناس من جمیل وفقه فهو فوقه. ا ه.

و تبعه العلّامه الحلّیّ فی الخلاصه بما سمعت و وثّقه شیخ الطائفه فی الفهرست.

و حکی فی تنقیح المقال ج ١ ص ٢٢٣ عن الشیخ المفید أنّه قال: شیخنا الثقه أبو القاسم جعفر بن محمّد بن قولویه- أیّده اللّه-. و عن ابن طاوس أنّه وصفه بقوله: الشیخ الصدوق المتّفق علی أمانته.

و نصّ علی وثاقته فی الوجیزه و البلغه و البحار و خاتمه الوسائل و المشترکات للطریحیّ و مشترکات الکاظمیّ و منتهی المقال فی ترجمه أخیه علیّ و خاتمه المستدرک. و فی تنقیح المقال: أنّ وثاقته من المسلمات.

و قال ابن حجر فی لسان المیزان ج ٢ ص ١٢٥(٣):

جعفر بن محمّد بن جعفر بن موسی ابن قولویه أبو القاسم السهمیّ الشیعیّ من کبار الشیعه و علمائهم المشهورین متّهم، و ذکره الطوسیّ و ابن النجاشیّ و علیّ بن الحکم فی شیوخ الشیعه. و تلمذ له المفید و بالغ فی إطرائه و حدّث عنه أیضا الحسین بن عبید اللّه الغضائری و محمّد بن سلیم الصابونیّ بمصر. إ ه.

ص: ١١٧

١- ١. یعنی: سعد بن عبد اللّه القمّیّ.

٢- ٢. یعنی: الشیخ المفید.

٣- ٣. یستفاد من مواضع کثیره منه أن کتاب شیوخ الشیعه لعلی بن حکم. و کتاب رجال الشیعه لابن أبی طی. و رجال الکشّیّ الأصل. و رجال ابن بابویه و تاریخ الری للشیخ منتجب الدین کانت عند ابن حجر فنقل عنها کثیرا فی کتابه لسان المیزان.

**[ترجمه]ابوالقاسم جعفر بن محمد بن جعفر بن موسی بن قولویه قمی، شیخ و فقیه و از قدما که بر بزرگی و وثاقت و مهارتش در فقه و حدیث همه اتفاق دارند.

نجاشی در صفحه هشتاد و نه رجال خود بعد از اینکه همین عنوانی را که ما عنوان کردیم (ابن قولویه) آورده، می گوید: «پدرش ملقب به «مسلمهٔ» از بهترین اصحاب سعد - . یعنی سعد بن عبدالله قمی -

بود. و ابوالقاسم از ثقات اصحاب و بزرگانشان در حدیث و فقه می باشد که از پدر و برادرش از سعد روایت کرده اند.» و می گوید: «نشنیدم از سعد مگر چهار حدیث. و استاد ما شیخ ابو عبدالله - . یعنی شیخ مفید -

فقه را نزد او خواند و هر وصفی از اوصاف جمیل را که انسان بدان موفق می گردد، او فوق آنها بود.»

علامه حلی در الخلاصه هر آنچه در این باره شنید را تبعیت کرده و شیخ هم در الفهرست او را توثیق نموده است.

در تنقیح المقال جلد اول صفحه دویست و بیست و سه از شیخ مفید نقل کرده که می گوید: «استاد ما و مورد وثاقت، ابوالقاسم جعفر بن محمد بن قولویه (ایدّه الله).» همچنین از ابن طاووس نقل شده که او را به صفات شیخ راستگو که بر امانتداری اش همه اتفاق دارند، وصف کرده است.

در «الوجیزه و البلغه»، «بحار الانوار»، «خاتمه وسائل»، «مشترکات طریحی»، «مشترکات کاظمی» و «منتهی المقال در زندگی برادرش علی و خاتمه المستدرک، بر وثاقت او تصریح شده است. در تنقیح المقال چنین آمده است که: «وثاقت او از مسلّمات می باشد.»

ابن حجر در صفحه یکصد و بیست و پنج جلد دوم لسان المیزان می گوید: - . در مواضع بسیار زیادی از کتاب شیوخ الشیعه از علی بن حکم و کتاب رجال الشیعه از ابن ابی طی و رجال کشی اصل و رجال ان بابویه و تاریخ ری از شیخ منتجب الدین که نزد ابن حجر بوده استفاده کرده و در کتاب لسان المیزان بسیار از آن نقل کرده است. -

«جعفر بن محمد بن جعفر بن موسی بن قولویه ابوالقاسم سهمی شیعی، از بزرگان شیعه و مشهورین علمای شیعه می باشد. طوسی و ابن نجاشی و علی بن حکم در شیوخ الشیعه نام او را ذکر کرده اند. مفید نزد او شاگردی کرد و در ستودن او مبالغه نمود و همچنین حسین بن عبیدالله غضائری و محمد بن سلیم صابونی از او روایت کرده اند.»

**[ترجمه]

مشایخه

یروی فی کتابه کامل الزیارات عن جماعه من المشایخ، نصّ فی أوّل الکتاب علی وثاقتهم و کونهم مشـهورین بالحدیث و العلم (1)،

منهم:

«۱»- أبوه محمّد بن قولویه الّذی سمعت من النجاشیّ و العلّامه أنّه من خیار أصحاب سعد. قال التفرشی فی نقد الرجال ص **۳۲۹** بعد ما ذکر کلام النجاشیّ: و أصحاب سعد علی ما یفهم أکثرهم ثقات کعلیّ بن الحسین بن بابویه و محمّد بن الحسن بن الولید و حمزه ابن القاسم و محمّد بن یحیی العطّار و غیرهم فکأنّ قول النجاشیّ: إنّه من خیار أصحاب سعد.

یدلّ علی توثیقه. انتهی.

ص: ۱۱۸

۱- ۲. قال فی ص ۴ و لم أخرج فیه حـدیثا روی عن غیرهم إذا کان فیما روینا عنهم من حـدیثهم صـلوات اللّه علیهم کفایه عن حـدیث غیرهم. و قـد علمنـا أنـا لاـ نحیـط بجمیع ما روی عنهم فی هـذا المعنی و لا فی غیره لکن ما وقع لنا من جهه الثقات من أصحابنا رحمهم اللّه برحمته و لا أخرجت فیه حدیثا روی عن الشذاذ من الرجال یوثر ذلک عنهم عن المذکورین غیر المعروفین بالروایه المشهورین بالحدیث و العلم.

و حکی المامقانی عن ابن طاوس و الوجیزه و الحاوی وثاقته.

أقول: قد عرفت أنّ ابنه نصّ علی وثاقه مشایخه الّذین روی عنهم فی کتابه و هو منهم، یروی هو عن جماعه منهم: سعد بن عبد اللّه. و أحمد بن إدریس. و الحسین بن الحسن ابن أبان. و عبد اللّه بن جعفر. و الحسین بن سعید. و علیّ بن إبراهیم. و الحسن بن متّیل و محمّد بن الحسن الصفار. و محمّد بن یحیی العطار. و الحسن بن متویه بن السندیّ. و الحسین بن علیّ الزعفرانیّ. و أحمد بن محمّد بن عیسی. و محمّد بن الحسن بن مهزیار. و موسی بن جعفر البغدادیّ (۱).

«۲»- أخوه أبو الحسین المترجم فی فهرست النجاشیّ ص ۱۸۵ بقوله: علیّ بن محمّد ابن جعفر بن مسرور أبو الحسین یلقّب أبوه ممله. روی الحدیث و مات حدیث السنّ، لم یسمع منه، له کتاب فضل العلم و آدابه. ا ه.

و استظهر فی منتهی المقال من ذلک کونه إمامیّا و عن روایه أخیه عنه جلالته و فضله. قلت: قد سمعت قبیل ذلک ما یستفاد منه ثقته. یروی عن سعد بن عبد اللّه. و علیّ ابن إبراهیم. و محمّد بن یحیی العطار. و الحسن بن متویه بن السندیّ. و أحمد بن إدریس (۲).

«۳»- أحمد بن إدریس (۳).

«۴»- أبو علی أحمد بن علیّ بن مهدیّ (۴).

«۵»- أبو الحسین أحمد بن عبد اللّه بن علیّ الناقد(۵).

«۶»- أحمد بن محمّد بن الحسن بن سهل (۶).

«۷»- جعفر بن محمّد بن إبراهیم بن عبید اللّه بن موسی بن جعفر(۷).

۱- ۱. راجع کامل الزیارات ص ۱۰، ۱۱، ۱۵، ۲۰، ۲۳، ۲۴، ۳۴، ۶۱، ۷۳، ۹۳ ۱۸۷، ۲۰۹، ۲۷۳، ۳۳۱.

۲- ۲. راجع کامل الزیارات ص ۳۳، ۹۲، ۱۳۷، ۱۸۷.

۳- ۳. کامل الزیارات: ۲۵۰.

۴- ۴. المصدر ۳۹.

۵- ۵. المصدر: ۶۱، ۷۶.

۶- ۶. المصدر: ۲۱۹.

۷- ۷. المصدر: ۱۵۸.

«۸»- الحسن بن زبرقان الطبریّ (۱).

«۹»- الحسن بن عبد اللّه بن محمّد بن عیسی (۲).

«۱۰»- الحسین بن علیّ الزعفرانیّ، حدّثه بالریّ (۳).

«۱۱»- الحسین بن محمّد بن عامر(۴).

«۱۲»- حکیم بن داود بن حکیم (۵).

«۱۳»- أبو عیسی عبید اللّه بن الفضل بن محمّد بن هلال الطائی البصریّ (۶).

«۱۴»- علیّ بن حاتم القزوینیّ (۷).

«۱۵»- علیّ بن الحسین السعدآبادیّ (۸).

«۱۶»- علیّ بن الحسین بن موسی بن بابویه (۹).

«۱۷»- علیّ بن محمّد بن یعقوب الکسائیّ (۱۰).

«۱۸»- القاسم بن محمّد بن علیّ بن إبراهیم الهمدانیّ (۱۱).

«۱۹»- محمّد بن أحمد بن إبراهیم (۱۲).

«۲۰»- أبو عبد الرحمن محمّد بن أحمد بن الحسین العسکریّ.(۱۳)

«۲۱»- أبو الفضل محمّد بن أحمد بن سلیمان.(۱۴)

«۲۲»- أبو عبد اللّه محمّد بن أحمد بن یعقوب بن إسحاق بن عمّار.(۱۵)

«۲۳»- أبو العباس محمّد بن جعفر الرزّاز القرشیّ الکوفیّ ابن اخت محمّد بن الحسین بن أبی الخطّاب.(۱۶)

«۲۴»- محمّد بن الحسن بن أحمد بن الولید.(۱۷)

۱- ۱. المصدر: ۱۸۸.

۲- ۲. المصدر: ۱۳.

٣- ٣. المصدر: ٥٢.

٤- ٤. المصدر: ١٣٥.

٥- ٥. المصدر: ١٣.

٦- ٦. المصدر: ٢٦٠.

٧- ٧. المصدر: ٢٥٠.

٨- ٨. المصدر: ١٠٩.

٩- ٩. المصدر: ٢١.

١٠- ١٠. المصدر: ٢٤٧.

١١- ١١. المصدر: ١١٣.

١٢- ١٢. المصدر: ٥٠.

١٣- ١٣. المصدر: ١٦.

١٤- ١٤. المصدر: ١٤.

١٥- ١٥. المصدر: ١٨١.

١٦- ١٦. المصدر: ١٤.

١٧- ١٧. المصدر: ١٣.

«۲۵»- محمّد بن الحسن بن علیّ بن مهزیار(۱).

«۲۶»- محمّد بن الحسین بن متّ الجوهریّ (۲).

«۲۷»- محمّد بن عبد اللّه بن جعفر الحمیریّ (۳).

«۲۸»- محمّد بن عبد المؤمن (۴).

«۲۹»- أبو الحسن محمّد بن عبد اللّه بن علیّ الناقد(۵).

«۳۰»- أبو علیّ محمّد بن همام بن سهیل (۶).

«۳۱»- محمّد بن یعقوب الکلینیّ (۷).

«۳۲»- أبو محمّد هارون بن موسی التلعکبریّ (۸).

و یوجد فی کتب التراجم و الفهارس روایته أیضا عن

«۳۳»- أحمد بن اصفهبذ(۹)

«۳۴»- ابن عقده(۱۰)

«۳۵»- أبی عمر و محمّد بن عمر بن عبد العزیز الکشّیّ (۱۱).

**[ترجمه]در کتاب کامل الزیارات از عده ای از مشایخ روایت می کند. در اول همان کتاب به وثاقت و اینکه از مشاهیر در حدیث و علم هستند - . در صفحه چهار می گوید: «در این کتاب حدیثی غیر از اینها روایت نکردم، زیرا وقتی از ائمه علیهم السّلام روایت می کنیم، دیگر نیازی به احادیث دیگران نیست. ما می دانیم که به همه آنچه در این باره و غیر آن آمده است احاطه نداریم ولکن...» - تصریح می نماید. از آن جمله اند:

۱. پدرش محمد بن قولویه. آنچنان که از نجاشی و علامه شنیده شد، او از بهترین اصحاب سعد بوده است. تفرشی در صفحه سیصد و بیست و نه نقدالرجال، بعد از ذکر سخن نجاشی می گوید: «اکثر اصحاب سعد بر آن چه فهمیده می شود، از ثقات بوده اند، مثل علی بن حسین بابویه، محمد بن حسن بن ولید، حمزه بن قاسم، محمد بن یحیی عطار و دیگران. پس اینکه نجاشی می گوید او از بهترین اصحاب سعد بوده، دلالت بر توثیق او می کند.»

مامقانی از ابن طاووس و الوجیزه و الحاوی وثاقت او را حکایت می کند.

مؤلف: چنان چه فهمیده شد، فرزندش تصریح دارد بر وثاقت مشایخش که در کتاب از آنها روایت کرده است و پدرش هم از آنها می باشد. او از جماعتی روایت می کند که از آن جمله اند: سعد بن عبدالله، احمد بن ادریس، حسین بن حسن بن ابان،

عبداله بن جعفر، حسین بن سعد، علی بن ابراهیم، حسن بن متیل، محمد بن حسن صفار، محمد بن یحیی عطار، حسن بن متویه بن سندی، حسین بن علی زعفرانی، احمد بن محمد بن عیسی، محمد بن حسن مهزیار، و موسی بن جعفر بغدادی. - . رجوع کنید به کامل الزیارات:۱۰ ، ۱۱ ، ۱۵ ، ۲۰ ، ۲۳ ، ۲۴ ، ۳۴ ، ۶۱ ، ۷۳ ، ۹۳ ، ۱۸۷ ، ۲۰۹ ، ۲۷۳ ، ۳۳۱ -

۲. برادرش ابو حسین که زندگی اش در صفحه یکصد و هشتاد و پنج فهرست نجاشی آمده و می گوید: «علی بن محمد بن جعفر بن مسرور ابوالحسین که پدرش او را به «مملە» ملقب نمود، حدیث روایت کرده و در جوانی درگذشت. از او حدیثی شنیده نشد و کتاب «فضل العلم و آدابه» از اوست.

در منتهی المقال استظهار داشته که او امامی بوده و اینکه برادرش از او روایت کرده، بزرگی و فضلش فهمیده می شود.

مؤلف: از شنیده هایی از این قبیل، بر وثاقت او استفاده می شود. او از سعد بن عبدالله، علی بن ابراهیم، محمد بن یحیی عطار، حسن بن متویه بن سندی و احمد بن ادریس روایت می کند. - . رجوع کنید به کامل الزیارات: ۳۳ ، ۹۲ ، ۱۳۷ ، ۱۸۷ -

۳. احمد بن ادریس - . کامل الزیارات: ۲۵۰ -

۴. ابو علی احمد بن علی بن مهدی - . کامل الزیارات: ۳۹ -

۵. ابوالحسین احمد بن عبدالله بن علی ناقد - . کامل الزیارات: ۶۱ و ۷۶ -

۶. احمد بن محمد بن حسن بن سهل - . کامل الزیارات: ۲۱۹ -

۷. جعفر بن محمد بن ابراهیم بن عبیدالله بن موسی بن جعفر - . کامل الزیارات: ۱۵۸ -

۸. حسن بن زرقان طبری - . کامل الزیارات: ۱۸۸ -

۹. حسن بن عبدالله بن محمد بن عیسی - . کامل الزیارات: ۱۳ -

۱۰. حسین به علی زعفرانی، در ری او را حدیث گفت. - . کامل الزیارات: ۵۲ -

۱۱. حسین بن محمد عامر - . کامل الزیارات: ۱۳۵ -

۱۲. حکیم بن داود بن حکیم - . کامل الزیارات: ۱۳ -

۱۳. ابو عیسی عبیدالله بن فضل بن محمد بن هلال طائی بصری - . کامل الزیارات: ۲۶۰ -

۱۴. علی بن حاتم قزوینی - . کامل الزیارات: ۲۵۰ -

۱۵. علی بن حسین سعد آبادی - . کامل الزیارات: ۱۰۹ -

۱۶. علی بن حسین بن موسی بن بابویه - . کامل الزیارات: ۲۱ -

۱۷. علی بن محمد بن یعقوب کسائی - . کامل الزیارات: ۲۴۷ -

۱۸. قاسم بن محمد بن علی بن ابراهیم همدانی - . کامل الزیارات: ۱۱۳ -

۱۹. محمد بن احمد بن ابراهیم - . کامل الزیارات: ۵۰ -

۲۰. ابو عبدالرحمن محمد بن احمد بن حسین عسکری - . کامل الزیارات: ۱۶ -

۲۱. ابوالفضل محمد بن احمد بن سلیمان - . کامل الزیارات: ۱۴ -

۲۲. ابو عبدالله محمد بن احمد بن یعقوب بن اسحاق بن عمّار - . کامل الزیارات: ۱۸۱ -

۲۳. ابوالعباس محمد بن جعفر رزّاز قرش کوفی، خواهرزاده محمد بن حسین بن ابی خطّاب - . کامل الزیارات: ۱۴ - .

۲۴. محمد بن حسن بن احمد بن ولید - . کامل الزیارات: ۱۳ -

۲۵. محمد بن حسن بن علی بن مهزیار - . کامل الزیارات: ۱۱ و ۲۴ -

۲۶. محمد بن حسین بن متّ جوهری - . کامل الزیارات: ۲۹ -

۲۷. محمد بن عبدالله بن جعفر حمیری - . کامل الزیارات: ۱۲ -

۲۸. محمد بن عبدالمؤمن - . همان / ص ۲۷۲ -

۲۹. ابوالحسن محمد بن عبدالله بن علی ناقد - . در کامل الزیارات: ۷۳ و ۶۷ «ابوالحسین» آمده و در خاتمه المستدرک: ۵۲۳ «ابوالحسن» آمده است. -

۳۰. ابو علی محمد بن همام بن سهیل - . کامل الزیارات: ۱۲۷ -

۳۱. محمد بن یعقوب کلینی - . کامل الزیارات: ۱۱ و ۱۳ -

۳۲. ابو محمد هارون بن موسی تلعکبری - . کامل الزیارات: ۱۸۵ -

همچنین در کتاب های تراجم و فهرست ها روایتی از او نقل شده از:

۳۳. احمد بن اصفهبذ - . فهرست طوسی: ۳۱ -

۳۴. ابن عقده - . معالم العلماء: ۲۶ -

۳۵. ابی عمرو محمد بن عمر بن عبدالعزیز کشّی - . خاتمه المستدرک: ۵۳۱ -

**[ترجمه]

۱- ۱. المصدر: ۱۱، ۲۴.

۲- ۲. المصدر: ۲۹.

۳- ۳. المصدر: ۱۲.

۴- ۴. المصدر: ۲۷۲.

۵- ۵. المصدر فی ص ۷۳ و ۶۷ أبو الحسین و فی خاتمه المستدرک ص ۵۲۳ أبو الحسن.

۶- ۶. المصدر: ۱۲۷.

۷- ۷. المصدر: ۱۱، ۱۳.

۸- ۸. المصدر: ۱۸۵.

۹- ۹. فهرست الطوسیّ: ۳۱.

۱۰- ۱۰. معالم العلماء: ۲۶.

۱۱- ۱۱. خاتمه المستدرک ۵۳۱.

تلامذته و الراوون عنه

یروی عنه جماعه من الفطاحل منهم:

«۱»- أحمد بن عبدون (۱).

«۲»- أحمد بن محمّد بن عیّاش.(۲)

«۳»- الحسین بن أحمد بن المغیره.(۳)

«۴»- الحسین بن عبید اللّه.(۴)

ص: ۱۲۱

۱- ۱۲. فهرست الطوسیّ: ۴۲ و رجال الشیخ باب من لم یرو عنهم.

۲- ۱۳. کامل الزیاره: ۲۶۰.

۳- ۱۴. المصدر: ۲۵۹.

۴- ۱۵. فهرست الطوسیّ: ۴۲ و رجال الشیخ باب من لم یرو عنهم.

«۵»- حیدر بن محمّد بن نعیم السمرقندی (۱). «۶»- أبو الحسن علیّ بن بلال المهلبیّ (۲).

«۷»- محمّد بن محمّد بن نعمان المفید(۳)

«۸»- هارون بن موسی التلعکبریّ (۴).

«۹»- ابن غرور(۵).

«۱۰»- محمّد بن سلیم الصابونی سمع منه بمصر(۶).

**[ترجمه]عده ای از بزرگان از او روایت کرده اند که از آن جمله اند:

۱. احمد بن عبدون - . فهرست طوسی: ۴۲ ، رجال شیخ، باب «من لم یرو عنهم» -

۲. احمد بن محمد بن عیاش - . کامل الزیارات: ۲۶۰ -

۳. حسین بن احمد بن مغیره - . کامل الزیارات: ۲۵۹ -

۴. حسین بن عبیدالله - . فهرست طوسی: ۴۲ ، رجال شیخ، باب «من لم یرو عنهم» -

۵. حیدر بن محمد بن نعیم سمرقندی - . فهرست طوسی: ۶۴ -

۶. ابوالحسن علی بن بلال مهلبی - . جامع الروات ۲/۴۲۹ -

۷. محمد بن محمد بن نعمان مفید - . فهرست نجاشی: ۹۰ -

۸. هارون بن موسی تلعکبری - . رجال شیخ، باب «من لم یرو عنهم» -

۹. ابن غرور - . رجال شیخ، باب «من لم یرو عنهم» -

۱۰. محمد بن سلیم صابونی، در مصر از او حدیث شنید. - . لسان المیزان ۲/۱۲۵ -

**[ترجمه]

۱- ۱. فهرست الطوسیّ: ۶۴.

۲- ۲. جامع الرواه ج ۲ ص ۴۲۹.

۳- ۳. فهرست النجاشیّ: ۹۰.

۴- ۴. رجال الشیخ باب من لم یرو عنهم.

٥- ٥. المصدر: الباب.

٦- ٦. لسان الميزان ج ٢ ص ١٢٥.

وفاته

قد ذكر فی کتاب الخرائج و الجرائح فی قصّه فیها مکرمه للامام الثانی عشر علیه صلوات اللّه أنّ وفاته وقعت فی سنه ۳۶۷.

و أرّخها الشیخ فی رجاله ۲۶۸ و تبعه ابن حجر فی لسان المیزان. و قال العلامه فی الخلاصه: وفاته فی سنه ۳۶۹.

و من المحتمل تصحیف. سبع بتسع و اشتباه ما فی رجال الشیخ.

ص: ۱۲۲

**[ترجمه]در کتاب الخرائـج و الجرائـح در قصه کرامتی که برای امام دوازدهم صـلوات الله علیه ذکر کرده، گفته که وفات او در سال ۳۶۷ اتفاق افتاده است. شـیخ در رجال خود تاریـخ فوت وی را ۳۶۸ می دانـد و ابن حجر در لسان المیزان از او پیروی کرده است. علامه در الخلاصه می گوید: «وفاتش در سال ۳۶۹ بود.»

احتمال می رود که در نوشتن «سبع» با «تسع» مشتبه شده باشد و اشتباه در رجال شیخ است.

**[ترجمه]

[الثناء عليه]

هو أبو جعفر أحمد بن محمّد بن خالد بن عبد الرحمن بن محمّد بن علىّ البرقىّ. عدّه الشيخ فى رجاله من أصحاب الامامين الجواد و الهادى عليهما السّلام.

و قال النجاشىّ فى فهرست مصنّفى أصحابنا: أصله كوفىّ و كان جدّه محمّد بن علىّ حبسه يوسف بن عمر(۱)

بعد قتل زيد عليه السّلام ثمّ قتله و كان خالد صغير السنّ فهرب مع أبيه عبد الرحمن إلى برق رود، و كان ثقه فى نفسه يروى عن الضعفاء و اعتمد المراسيل (۲).

ا ه.

و نقل نحو هذه الكلمه الشيخ الطوسىّ فى الفهرست ص ۲۰.

و قال العلامه فى الخلاصه ص ۸: البرقى منسوب إلى برقه قم، أصله كوفى ثقه، غير أنّه أكثر الروايه عن الضعفاء و اعتمد المراسيل.

قال ابن الغضائرى: طعن عليه القميّون و ليس الطعن فيه، و إنّما الطعن فيمن يروى عنه، فانه كان لا يبالى عمّن أخذ على طريقه أهل الأخبار، و كان أحمد بن محمّد بن عيسى أبعده عن قم ثمّ أعاده إليها و اعتذر إليه و قال: وجدت كتابا فيه وساطه بين أحمد بن محمّد بن عيسى و أحمد بن محمّد بن خالد؛ و لمّا توفّى مشى أحمد بن محمّد بن عيسى فى جنازته حافيا حاسرا ليبرئ نفسه ممّا قذفه به و عندى أنّ روايته مقبوله. انتهى.

نصّ على توثيقه ابن داود، و المجلسىّ فى الوجيزه. و البحرانىّ فى البلغه. و الطريحى و الكاظمىّ فى مشتركاتهما. و البهائى فى مشرق الشمسين. و الشهيد فى الدرايه. و المولى عنايه اللّه فى المجمع. و الأردبيلىّ فى مجمع الفائده و غيرهم و هو ظاهر الحاوى (۳).

و له ترجمه ضافيه فى فوائد الرجاليّه و روضات الجنّات و فى مقدّمه المحاسن المطبوع و فى غيرها من التراجم و أورده و أباه ابن النديم فى فهرسته و المسعودى فى مقدّمه مروج الذهب و ابن حجر فى لسان الميزان. و قال: أصله كوفىّ من كبار الرافضه، له تصانيف جمّه أدبيّه. ا ه.

ص: ۱۲۳

۱- ۱. والى العراق.

۲- ۲. ص ۵۵.

۳- ۳. راجع تنقيح المقال ج ۱ ص ۸۳ و فوائد الرجاليه للعلامه الطباطبائى.

**[ترجمه]ابوجعفر احمد بن محمد بن خالد بن عبدالرحمن بن محمد بن علی برقی. شیخ در رجالش او را از اصحاب امام جواد و امام هادی علیهما السّلام می داند.

نجاشی در فهرست مصنفین اصحاب می گوید: «اصلش کوفی و جدّش محمد بن علی است. یوسف بن عمر - . والی عراق - بعد از قتل حضرت زید علیه السّلام، او را زندانی کرد و به قتل رسانید. خالد سن کمی داشت و به همراه پدرش عبدالرحمن به برق رود فرار کرد. شخص او مورد وثاقت است و فقط از ضعفاء و روایت می کند و به احادیث مرسل - . صفحه ۵۵ -

هم اعتماد دارد.»

مثل این کلمات را شیخ طوسی در الفهرست صفحه بیست نقل کرده است.

علامه در صفحه هشت الخلاصه می گوید: «برقی منسوب به برقه قم است و اصلش کوفی و ثقه می باشد و غیر از آنکه اکثر روایت های او از ضعفا است و به احادیث مرسل هم اعتماد می کند.»

ابن غضائری می گوید: «قمییون بر او طعن وارد کردند، در حالی که طعن در او نیست و طعن در کسانی است که او از آنها روایت کرده است. و او هیچ مبالاتی نداشت که روایات را از چه کسانی می گیرد. احمد بن محمد بن عیسی او را از قم تبعید کرد و سپس او را برگرداند و از او عذرخواهی نمود.» و می گوید: «نامه ای را دیدم که در آن وساطتی بین احمد بن محمد بن عیسی و احمد بن محمد بن خالد در آن بود. وقتی که او فوت کرد، احمد بن محمد بن عیسی در جنازه اش با پا و سر برهنه شرکت نمود تا خود را از آن اتهامی که به او زد تبرئه کند، و روایت های او نزد من مورد قبول است.

ابن داود، و مجلسی در الوجیزه، بحرانی در البلغه، طریحی و کاظمی در مشترکات، بهایی در مشرق الشمسین، شهید در الدرایه، مولی عنایت الله در المجمع، اردبیلی در مجمع الفائده و غیر از آن و ظاهر کتاب الحاوی، بر وثاقت او تصریح دارند.» - . رجوع کنید به تنقیح المقال ۱/۸۳ و فوائد الرجالیه از علامه طباطبایی. -

شرح حالی اضافه بر آنچه نقل شد، در فوائد الرجالیه و روضات الجنات و مقدمه المحاسن چاپ شده و غیر از این ها در دیگر کتاب های تراجم برای او آمده است. ابن ندیم در فهرستش و مسعودی در مقدمه مروج الذهب و ابن حجر در لسان المیزان به او و پدرش اشاره کرده و می گوید: «اصالتاً کوفی و از بزرگان روافض است و برای او تالیفاتی است که تعدادی از آن ادبی می باشند.»

**[ترجمه]

مؤلّفاته

و لابی جعفر أحمد بن محمّد بن خالد کتب کثیره منها المحاسن و هو مشتمل علی أزید من مائه کتاب عدّ النجاشیّ أسماء نیف و تسعین منها و لا فائده فی نقلها بعد عدم وجدانها الیوم إلّا ما طبع منها(۱)

و قال العلّامه المجلسیّ: إنّه من الأصول المعتبره. و قال النجاشیّ:

زید فیه و نقص (۲)

و ذکر له کتبا آخر منها کتاب التهانی. کتاب التغازی. کتاب أخبار الأصمّ.

---

۱ - ۱. طبع من المحاسن أحد عشر کتابا فی مجلدین سنه ۱۳۷۰ بعنایه الفاضل المعاصر السیّد جلال الدین الحسینی المشتهر بالمحدث مع مقدّمه ضافیه له فی ستّین صحیفه.

۲- ۲. أی فی عدد أجزائها و أبوابها فذکر کل واحد من رجال التراجم ما وصل إلیه منها.

**[ترجمه]برای ابی جعفر احمد بن محمد بن خالد کتاب های زیادی را نقل کرده اند که از آن جمله المحاسن است و آن مشتمل بر بیش از یکصد کتاب می باشد. نجاشی اسامی نود و اندی از آن را شمرده که فایده ای در نقل آن در حالی که امروزه به آنها دسترسی نداریم، نمی بینیم مگر مقداری از آن که به چاپ رسیده است. - . از محاسن یازده کتاب در دو جلد در سال ۱۳۷۰ به عنایت فاضل معاصر سید جلال الدین حسینی معروف به محدث چاپ گردید که مقدمه اضافه شده بر آن شصت صفحه بود. -

علامه مجلسی می گوید: «محاسن از اصول معتبره است.» نجاشی می گوید: «هم اضافه و هم کم شده است.» - . منظور در تعداد جزء ها و ابواب آن است. و هر کدام از اصحاب تراجم به هر مقداری که دست می یافتند، همان را ذکر می کردند. -

و برای او کتاب های دیگری هم ذکر کرده اند که از آن جمله اند: کتاب التهانی، کتاب التغازی، و کتاب اخبار الاصم.

**[ترجمه]

مشايخه

يروى فى المحاسن عن عدّه من المشايخ يبلغ عددهم إلى مائتين رجل منهم:

«۱»- أيوب بن نوح. «۲»- أحمد بن محمّد بن أبى نصر.

«۳»- إسماعيل بن إسحاق. «۴»- إدريس بن الحسن.

«۵»- إبراهيم بن إسحاق النّهاوندىّ. «۶»- إسماعيل بن مهران.

«۷»- أحمد بن محمّد بن عيسى. «۸»- إبراهيم بن هاشم.

«۹»- إبراهيم بن محمّد الثقفىّ. «۱۰»- أبان عبد الملك.

«۱۱»- إبراهيم بن عقبه الخزاعىّ. «۱۲»- أحمد بن عبيد.

«۱۳»- بنان بن العباس. «۱۴»- بكر بن صالح.

«۱۵»- جعفر بن محمّد بن عبيد اللّه الأشعرىّ «۱۶»- الحسين بن سيف بن عميره.

«۱۷»- الحسن بن علىّ بن فضّال. «۱۸»- الحسن بن محبوب.

«۱۹»- الحسن بن علىّ بن يقطين. «۲۰»- حماد بن عيسى.

«۲۱»- الحسن بن ظريف بن ناصح. «۲۲»- حماد بن عمرو النصيبىّ.

«۲۳»- الحسن بن علىّ الوشّاء. «۲۴»- الحسن بن يزيد.

«۲۵»- الحكم بن مسكين. «۲۶»- الحسن بن علىّ البطائنىّ.

«۲۷»- الحسين بن سعيد. «۲۸»- الحسن بن سعيد.

«۲۹»- الحسن بن علىّ بن يوسف. «۳۰»- الحسن بن الحسين اللؤلؤى.

«۳۱»- أبو الخزرج الحسين بن زبرقان. «۳۲»- الحسن بن علىّ بن أبى عثمان.

«۳۳»- الحسن بن علىّ بن بشير. «۳۴»- جابر بن خليل القرشىّ.

«۳۵»- الحسين بن يزيد النوفلىّ. «۳۶»- خلّاد المقرىّ.

«۳۷»- داود بن سليمان القطان. «۳۸»- سعدان بن مسلم.

«۳۹»- سهل بن زياد. «۴۰»- صالح بن السندىّ.

«۴۱»- سعد بن سعد الأشعرىّ. «۴۲»- داود بن أبى داود.

«۴۳»- داود بن إسحاق الحذّاء. «۴۴»- سعيد بن جناح.

ص: ۱۲۵

«۴۵»- عبد الرّحمن بن حمّاد. «۴۶»- علىّ بن أسباط.

«۴۷»- علىّ بن الحكم. «۴۸»- علىّ بن سيف.

«۴۹»- علىّ بن حديد. «۵۰»- عبيد بن يحيى بن المغيره.

«۵۱»- عبد اللّه بن محمّد الحجّال. «۵۲»- عثمان بن عيسى.

«۵۳»- عباس بن الفضل. «۵۴»- عمرو بن عثمان الكندىّ الخزّاز.

«۵۵»- عيسى بن جعفر العلوىّ. «۵۶»- عبد اللّه بن علىّ العمرىّ.

«۵۷»- عبد العظيم بن عبد اللّه العلوىّ. «۵۸»- علىّ بن إسحاق.

«۵۹»- علىّ بن عيسى القاسانىّ. «۶۰»- علىّ بن إسماعيل الميثمىّ.

«۶۱»- عباس بن معروف. «۶۲»- علىّ بن ريّان بن الصلت.

«۶۳»- عبد العزيز بن المهتدىّ. «۶۴»- الفضل بن عبد الوهاب.

«۶۵»- القاسم بن عروه. «۶۶»- الفضل بن المبارك.

«۶۷»- القاسم بن محمّد الأصفهانىّ. «۶۸»- محمّد بن علىّ الصيرفىّ أبو سمينه.

«۶۹»- محمّد بن تسنيم. «۷۰»- محمّد بن عبد الحميد العطّار البجلىّ.

«۷۱»- محمّد بن جمهور. «۷۲»- محمّد بن عبد اللّه الهمدانىّ.

«۷۳»- محمّد بن الحسن الصفار. «۷۴»- محمّد بن سهل بن اليسع.

«۷۵»- محمّد بن علىّ بن محبوب. «۷۶»- محمّد بن سعيد.

«۷۷»- محمّد بن الحسن بن شمّون. «۷۸»- محمّد بن الحسين بن أحمد.

«۷۹»- محمّد بن علىّ بن يعقوب الهاشمىّ. «۸۰»- محمّد بن سنان.

«۸۱»- محمّد بن عيسى. «۸۲»- منصور بن العباس.

«۸۳»- مروك بن عبيد. «۸۴»- محسن بن أحمد.

«۸۵»- محمّد بن حسان السلمىّ. «۸۶»- موسى بن القاسم.

«۸۷»- محمّد بن خالد، أبوه. «۸۸»- محمّد بن إسماعيل بن بزيع.

«۸۹»- محمّد بن بكر. «۹۰»- محمّد بن أبى المثّنى.

«۹۱»- محمّد بن أحمد بن يحيى. «۹۲»- محمّد بن سلمه.

ص: ۱۲۶

«۹۳»- معلّى بن محمّد. «۹۴»- محمّد بن الوليد الخزاز الأحمسيّ.

«۹۵»- محمّد بن اورمه. «۹۶»- معاويه بن وهب.

«۹۷»- النضر بن سويد. «۹۸»- نوح بن شعيب النيسابوريّ.

«۹۹»- الهيثم بن عبد اللّه النهديّ. «۱۰۰»- هارون بن الجهم.

«۱۰۱»- هارون بن مسلم. «۱۰۲»- يونس بن عبد الرّحمن.

«۱۰۳»- أبو يوسف يعقوب بن يزيد. «۱۰۴»- يحيى بن محمّد.

«۱۰۵»- يحيى بن إبراهيم بن أبى البلاد. «۱۰۶»- يحيى بن المغيره.

«۱۰۷»- ياسر الخادم. «۱۰۸»- يوسف بن السمت البصريّ.

**[ترجمه]در محاسن از عده ای از مشایخ روایت کرده که تعداد آنها به دویست نفر می رسد که عبارتند از: ۱.ایوب بن نوح

۲.احمد بن محمد بن ابی نصر

۳.اسماعیل بن اسحاق

۴.ادریس بن حسن

۵.ابراهیم بن اسحاق نهاوندی

۶.اسماعیل بن مهران

۷.احمد بن محمد بن عیسی

۸.ابراهیم بن هاشم

۹.ابراهیم بن محمد ثقفی

۱۰.ابان عبدالملک

۱۱.ابراهیم بن عقبهٔ خزاعی

۱۲.احمد بن عبید

۱۳.بنان بن عباس

۱۴.بکر بن صالح

۱۵.جعفر بن محمد بن عبیدالله اشعری

۱۶.حسین بن سیف بن عمیره

۱۷.حسن بن علی بن فضّال

۱۸.حسن بن محبوب

۱۹.حسن بن علی بن یقطین

۲۰.حماد بن عیسی

۲۱.حسن بن ظریف بن ناصح

۲۲.حماد بن عمرو نصیبی

۲۳.حسن بن علی وشّاء

۲۴.حسن بن یزید

۲۵.حکم بن مسکین

۲۶.حسن بن علی بطائنی

۲۷.حسین بن سعید

۲۸.حسن بن سعید

۲۹.حسن بن علی بن یوسف

۳۰.حسن بن حسین لؤلؤئی

۳۱.ابوالخزرج حسین بن زبرقان

۳۲.حسن بن علی بن ابی عثمان

۳۳.حسن بن علی بن بشیر

۳۴.جابر بن خلیل قرشی

۳۵.حسین بن یزید نوفلی

۳۶.خلّاد مقری

۳۷.داود بن سلیمان قطان

۳۸.سعدان بن مسلم

۳۹.سهل بن زیاد

۴۰.صالح بن سندی

۴۱.سعد بن سعد اشعری

۴۲.داود بن ابی داود

۴۳.داود بن اسحاق حذّاء

۴۴.سعید بن جناح

۴۵.عبدالرحمن بن حمّاد

۴۶.علی بن اسباط

۴۷.علی بن حکم

۴۸.علی بن سیف

۴۹.علی بن حدید

۵۰.عبید بن یحیی بن مغیره

۵۱.عبدالله بن محمد حجّال

۵۲.عثمان بن عیسی

۵۳.عباس بن فضل

۵۴.عمرو بن عثمان کندی خرّاز

۵۵.عیسی بن جعفر علوی

۵۶.عبدالله بن علی عمری

۵۷.عبدالعظیم بن عبدالله علوی

۵۸.علی بن اسحاق

۵۹.علی بن عیسی قاسانی

۶۰.علی بن اسماعیل میثمی

۶۱.عباس بن معروف

۶۲.علی بن ریّان بن صلت

۶۳.عبدالعزیز بن مهتدی

۶۴.فضل بن عبدالوهاب

۶۵.قاسم بن عروۀ

۶۶.فضل بن مبارک

۶۷.قاسم بن محمد اصفهانی

۶۸.محمد بن علی صیرفی ابو سمینه

۶۹.محمد بن تسنیم

۷۰.محمد بن عبدالحمید عطار بجلی

۷۱.محمد بن جمهور

۷۲.محمد بن عبدالله همدانی

۷۳.محمد بن حسن صفار

۷۴.محمد بن سهل بن یسع

۷۵.محمد بن علی بن محبوب

۷۶.محمد بن سعید

۷۷.محمد بن حسن بن شمّون

۷۸.محمد بن حسین بن احمد

۷۹.محمد بن علی بن یعقوب هاشمی

۸۰.محمد بن سنان

۸۱.محمد بن عیسی

۸۲.منصور بن عباس

۸۳.مروک بن عبید

۸۴.محسن بن احمد

۸۵.محمد بن حسان سلمی

۸۶.موسی بن قاسم

۸۷.محمد بن خالد، پدرش

۸۸.محمد بن اسماعیل بن بزیع

۸۹.محمد بن بکر

۹۰.محمد بن ابی المثّنی

۹۱.محمد بن احمد بن یحیی

۹۲.محمد بن سلمه

۹۳.معلی بن محمد

۹۴.محمد بن ولید خراز احمسی

۹۵.محمد بن اورمهٔ

۹۶.معاویه بن وهب

۹۷.نضر بن سوید

۹۸.نوح بن شعیب نیسابوری

۹۹.هیثم بن عبدالله نهدی

۱۰۰.هارون بن جهم

۱۰۱. هارون بن مسلم

۱۰۲. یونس بن عبدالرحمن

۱۰۳. ابو یوسف یعقوب بن زید

۱۰۴. یحیی بن محمد

۱۰۵. یحیی بن ابراهیم بن ابی البلاد

۱۰۶. یحیی بن مغیره

۱۰۷. یاسر خادم

۱۰۸. یوسف بن سمت بصری

**[ترجمه]

وفاته

قال النجاشیّ: قال أحمد بن الحسین- رحمه اللّه- فی تاریخه: توفّی أحمد بن أبی عبد اللّه البرقیّ سنه ۲۷۴، و قال علیّ بن محمّد ماجیلویه: توفّی سنه ۲۸۰.

ص: ۱۲۷

**[ترجمه]نجاشی می گوید: احمد بن حسین (رحمه الله) در تاریخ فوتش گفت: «احمد بن ابی عبدالله برقی در سال ۲۷۴ وفات یافت.» و علی بن محمد ماجیلویه گفت: «در سال ۲۸۰ فوت نمود.»

**[ترجمه]

مشایخه

یروی عن عدّه کثیره من المشایخ منهم:

«۱»- إبراهیم بن هاشم أبوه و أکثر روایاته عنه. «۲»- أحمد بن محمّد بن خالد البرقیّ.

ص: ۱۲۸

«۳»- أحمد بن محمّد بن عيسى. «۴»- أحمد بن إسحاق الأحوص.

«۵»- إسماعيل بن عيسى المعروف بالسندىّ «۶»- جعفر بن سلمه الأهوازىّ.

«۷»- الحسن بن سعيد الأهوازىّ. «۸»- الحسن بن موسى الخشّاب.

«۹»- الحسين بن سعيد الأهوازىّ. «۱۰»- داود بن القاسم الجعفرىّ.

«۱۱»- الريّان بن الصلت (۱).

«۱۲»- صالح بن السندىّ (۲).

«۱۳»- علىّ بن محمّد القاسانى. «۱۴»- القاسم بن محمّد البرمكىّ.

«۱۵»- محمّد بن أبى إسحاق الخفّاف. «۱۶»- محمّد بن الحسن.

«۱۷»- محمّد بن خالد الطيالسىّ. «۱۸»- محمّد بن سالم.

«۱۹»- محمّد بن علىّ الهمدانىّ. «۲۰»- محمّد بن عيسى بن عبيد.

«۲۱»- محمّد بن يحيى. «۲۲»- المختار بن محمّد بن المختار.

«۲۳»- هارون بن مسلم. «۲۴»- ياسر الخادم.

**[ترجمه]از عده بسیاری از مشایخ روایت می کند که از جمله آنانند:

۱.ابراهیم بن هاشم، پدرش می باشد و اکثریت روایات از او است.

۲.احمد بن محمد بن خالد برقی

۳.احمد بن محمد بن عیسی

۴.احمد بن اسحاق احوص

۵.اسماعیل بن عیسی معروف به سندی

۶.جعفر بن سلمهٔ اهوازی

۷.حسن بن سعید اهوازی

۸.حسن بن موسی خشّاب

۹.حسین بن سعید اهوازی

۱۰.داود بن قاسم جعفری

۱۱.ریّان بن صلت - . در بعضی سندها پدرش واسطه قرار گرفته است. -

۱۲.صالح بن سندی - . همان -

۱۳.علی بن محمد قاسانی

۱۴.قاسم بن محمد برمکی

۱۵.محمد بن ابی اسحاق خفّاف

۱۶.محمد بن حسن

۱۷.محمد بن خالد طیالسی

۱۸.محمد بن سالم

۱۹.محمد بن علی همدانی

۲۰.محمد بن عیسی بن عبید

۲۱.محمد بن یحیی

۲۲.مختار بن محمد بن مختار

۲۳.هارون بن مسلم

۲۴.یاسر خادم

**[ترجمه]

۱- ۱. و فی بعض الأسانید أبوه واسطه.

۲- ۲. و فی بعض الأسانید أبوه واسطه.

رواته

یروی عنه عدّه من الأصحاب منهم:

«۱»- أحمد بن زیاد بن جعفر الهمدانیّ. «۲»- أحمد بن علیّ بن زیاد.

«۳»- أحمد بن علیّ بن إبراهیم بن هاشم. «۴»- أحمد بن محمّد العلویّ.

«۵»- الحسن بن حمزه بن علیّ بن عبید اللّه. «۶»- الحسن بن القاسم.

«۷»- الحسین بن إبراهیم بن أحمد بن هشام المکتب «۸»- الحسین بن إبراهیم بن ناتانه.

«۹»- الحسین بن حمدان. «۱۰»- حمزه بن محمّد العلویّ.

«۱۱»- علیّ بن الحسین بن بابویه. «۱۲»- علیّ بن عبد اللّه الورّاق.

«۱۳»- علیّ بن محمّد بن قولویه. «۱۴»- محمّد بن أحمد الصفوانیّ.

«۱۵»- محمّد بن الحسن الصفّار. «۱۶»- محمّد بن الحسن بن الولید-

«۱۷»- محمّد بن الحسین. «۱۸»- محمّد بن علیّ ماجیلویه.

«۱۹»- محمّد بن قولويه. «۲۰»- محمّد بن موسى بن المتوكّل.

«۲۱»- محمّد بن يعقوب الكلينىّ، قد أكثر الروايه عنه فى الكافى.

**[ترجمه]تعدادى از اصحاب از او روايت كرده اند كه از آن جمله اند:

۱.احمد بن زياد بن جعفر همدانى

۲.احمد بن على بن زياد

۳.احمد بن على بن ابراهيم بن هاشم

۴.احمد بن محمد علوى

۵.حسن بن حمزهٔ بن على بن عبيدالله

۶.حسن بن قاسم

۷.حسين بن ابراهيم بن احمد بن هاشم مكتب

۸.حسين بن ابراهيم بن ناتانه

۹.حسين بن حمدان

۱۰.حمزهٔ بن محمد علوى

۱۱.على بن حسين بن بابويه

۱۲.على بن عبدالله ورّاق

۱۳.على بن محمد بن قولويه

۱۴.محمد بن احمد صفوانى

۱۵.محمد بن حسن صفار

۱۶.محمد بن حسن بن وليد

۱۷.محمد بن حسين

۱۸.محمد بن علی ماجیلویه

۱۹.محمد بن قولویه

۲۰.محمد بن موسی بن متوکّل

۲۱.محمد بن یعقوب کلینی، اکثر روایات از او در کافی آمده است.

**[ترجمه]

[الثناء علیه]

محمّد بن مسعود بن محمّد بن عیّاش السلمیّ السمرقندیّ أبو النضر المعروف بالعیّاشیّ من عیون هذه الطائفه و رئیسها و کبیرها، جلیل القدر عظیم الشأن واسع الروایه و نقّادها و نقّاد الرجال (۱).

أورده أصحابنا فی کتب تراجمهم و بالغوا فی الثناء علیه و إکباره، قال النجاشیّ فی الفهرست ص ۲۴۷: ثقه صدوق عین من عیون هذه الطائفه، و کان یروی عن الضعفاء

۱- ۱. المستدرک ج ۳ ص ۶۶۵.

كثيرا، و كان فى أوّل أمره عامىّ المذهب و سمع حديث العامّه فأكثر منه ثمّ تبصّر و عاد إلينا و كان حديث السنّ، سمع أصحاب علىّ بن الحسن بن فضّال و عبد اللّه بن محمّد بن خالد الطيالسىّ و جماعه من شيوخ الكوفيّين و البغداديّين و القمّيّين، قال أبو عبد اللّه الحسين ابن عبيد اللّه: سمعت القاضى أبا الحسن علىّ بن محمّد قال لنا أبو جعفر الزاهد: أنفق أبو النضر على العلم و الحديث تركه أبيه سائرها، و كانت ثلاث مائه ألف دينار، و كانت داره كالمسجد بين ناسخ أو مقابل أو قارئ أو معلّق، مملوّه من الناس! ا ه.

و قال الشيخ فى رجاله فى باب من لم يرو عنهم: أكثر أهل المشرق علما و أدبا و فضلا و فهما و نبلا فى زمانه، صنّف أكثر من مائتى مصنّف ذكرناها فى الفهرست، و كان له مجلس للخاصىّ و مجلس للعامىّ- رحمه اللّه-.

و قال فى الفهرست ص ١٢٦: العيّاشىّ من أهل سمرقند، و قيل: إنّه من بنى تميم يكنّى، أبا النضر، جليل القدر، واسع الأخبار، بصير بالروايه مطّلع عليها، له كتب تزيد على مائتى مصنّف، ذكر فهرست كتبه ابن إسحاق النديم. إ ه.

و قال ابن النديم فى الفهرست ص ٢٧٥: العيّاشىّ من أهل سمرقند، و قيل: إنّه من بنى تميم، من فقهاء الشيعه الإماميّه، أوحد دهره و زمانه فى غزاره العلم، و لكتبه بنواحى خراسان شأن من الشأن. إ ه.

و قال العلّامه الحلىّ فى الخلاصه ص ٧١: ثقه صدوق عين من عيون هذه الطائفه و كبيرها، و قيل: إنّه من تميم، جليل القدر، واسع الأخبار، بصير بالروايه، مطّلع بها، له كتب تزيد على مائتى مصنّف، و كان يروى عن الضعفاء كثيرا، و كان فى أوّل أمره عامىّ المذهب، و سمع حديث العامّه و أكثر منه، ثمّ تبصّر و عاد إلينا، أنفق على العلم و الحديث تركه أبيه سائرها و كانت ثلاث مائه دينار.

و نصّ على أعلميته ابن شهرآشوب فى معالم العلماء ص ٨٨ بقوله: أفضل أهل المشرق علما.

ص: ١٣١

**[ترجمه]ابو نضـر محمد بن مسـعود بن محمد بن عیاش سـلمی سـمرقندی معروف به عیّاشـی از برجسـتگان طایفه و رئیس و بزرگ آنان است، جلیل القـدر و عظیم الشأن و روایاتش گسترده که نقّاد روایات و رجال آن می باشد - . المسـتدرک ۳/۶۶۵ . -

اصـحاب در کتـاب های تراجم نامش را آورده و در حمـد و ثنای او و بزرگی او مبالغه نمودنـد. نجاشـی در صـفحه دویست و چهل و هفت الفهرست می گوید: «موثق و راستگو و بزرگی از بزرگان طایفه که از ضعفا بسیار روایت کرده است. در اول امر او سنّی مذهب بود و در همان زمان روایات فراوانی از آنان شنید. سپس مستبصر شد و بازگشت، در حالی که هنوز جوان بود. از اصحاب مانند علی بن حسن فضّال، عبدالله بن محمد بن خالد طیالسی و جماعتی از مشایخ کوفه و بغداد و قم حدیث شنید.» ابو عبدالله حسین بن عبیدالله می گوید: «از قاضی ابوالحسن علی بن محمد شنیدم که گفت: برای ما ابوجعفر زاهد نقل کرد: ابو نضر در راه علم و حدیث ارث پدری خود را که سیصد هزار دینار بود همه را در راه علم و حدیث خرج کرد. خانه اش همیشه مانند مسجد پر از افرادی بود که به نوشتن، یا به مقابله یا قرائت و تعلیق اشتغال داشتند.»

شیـخ در رجـالش در بـاب «من لم یرو عنهم» می گویـد: «برترین از اهل مشـرق در علم وادب و فضل و فهم و بزرگی در زمان خـود بود. بیش از دویست کتـاب تـالیف نمود که در الفهرست آن را ذکر کردیم، و برای او جلسـاتی برای خواص و جلسـاتی هم برای مردم عوام بود (رحمه الله).»

شیـخ در صـفحه یکصـد و بیست و شـش الفهرست می گوید: «عیاشـی اهل سـمرقند است و می گویند از بنی تمیم می باشد و کنیه او ابو نضـر است. جلیل القدر و دارای راوایات گسترده، آگاه به روایات و مطلع از آنها، برای او کتاب هایی است که بالغ بر دویست اثر می شود. ابن اسحاق ندیم فهرست کتاب های او را ذکر کرده است.»

ابن ندیم در صفحه دویست و هفتاد و پنج الفهرست می گوید: «عیاشی اهل سمرقند است و می گویند از بنی تمیم و از فقهای شیعه امامیه بوده، در دانش و علم یگانه زمان و عصر خود بوده و برای کتاب هایش در نواحی خراسان ارزش بسیار قائلند.»

علامه حلی در صـفحه هفتاد و یک الخلاصه می گویـد: «موثق و راسـتگو و بزرگی از بزرگان طایفه و می گوینـد از بنی تمیم است. جلیـل القـدر و دارای روایات گسترده و آگاه به روایات و مطلع از آنها است. برای او کتاب هایی بالغ بر دویست اثر می باشد. از ضـعفا روایت بسـیار نقل می کند. در اول امر سـنّی مذهب بود و در همان زمان روایات فراوانی از آنان شـنید، سـپس مستبصر شد و بازگشت. تمام میراث پدرش را در راه علم و حدیث انفاق نمود و آن سیصد دینار بود.»

ابن شـهر آشوب در صـفحه هشـتاد و هشت معالم العلماء بر اعلمیت او تصـریح کرده و می گویـد: «برترین اهل مشـرق در علم بود.»

**[ترجمه]

مشايخه

قد سبق من النجاشیّ أنّه سمع أصحاب علیّ بن الحسن بن فضّال و عبد اللّه بن محمّد بن خالد الطيالسیّ و جماعه من شيوخ الكوفيّين و البغداديّين و القمّيّين.

و يوجد فی اختيارات الكشّیّ روايته عن عدّه كثيره منهم:

«۱»- إبراهيم بن محمّد بن فارس. «۲»- أحمد بن عبد اللّه العلویّ.

«۳»- أحمد بن منصور الخزاعیّ. «۴»- أحمد بن جعفر بن أحمد.

«۵»- إسحاق بن محمّد البصری أبو يعقوب. «۶»- جعفر بن أحمد بن أيّوب.

«۷»- جبرئيل بن أحمد الفاريابیّ. «۸»- أبو عبد اللّه الحسين بن إشكيب.

«۹»- حمدان بن أحمد الكوفیّ القلانسیّ «۱۰»- الحسين بن عبيد اللّه.

«۱۱»- سليمان بن جعفر. «۱۲»- عبد اللّه بن خلف.

«۱۳»- أبو محمّد عبد اللّه بن محمّد خالد القلانسیّ «۱۴»- عبد اللّه بن حمدويه البيهقیّ.

«۱۵»- علی بن قيس القومشیّ. «۱۶»- أبو الحسن علیّ بن علیّ الخزاعیّ (۱)

«۱۷»- علیّ بن محمّد بن زيد القمّیّ. «۱۸»- علیّ بن الحسن بن فضّال.

۱- ۱. و فی بعض الأسانيد علیّ بن أبی علی الخزاعیّ، و الظاهر أن لفظه أبی زائده.

«۱۹»- عليّ بن محمّد بن فيروزان. «۲۰»- فضل بن شاذان.

«۲۱»- محمّد بن أحمد النهدی الكوفيّ. «۲۲»- محمّد بن عيسی.

«۲۳»- محمّد بن جعفر. «۲۴»- محمّد بن يزداد الرازيّ.

«۲۵»- محمّد بن نصير. «۲۶»- أبو عبد اللّه الشاذانيّ (۱).

«۲۷»- ابن المغيره(۲).

«۲۸»- أبو العباس بن عبد اللّه بن سهل البغداديّ الواضحيّ.

«۲۹»- أبو عليّ المحموديّ (۳).

«۳۰»- عليّ بن محمّد بن مروان.

**[ترجمه]چنان چه گذشت از نجاشی نقل شده بود که او از اصحاب مانند علی بن حسن بن فضّال و عبدالله بن محمد بن خالد طیالسی و عده ای از شیوخ کوفه و بغداد و قم حدیث شنیده است. در اختیارات کشّی روایتی از او وجود دارد که از عده بسیاری نقل کرده که از آن جمله اند:

۱.ابراهیم بن محمد بن فارس

۲.احمد بن عبدالله علوی

۳.احمد بن منصور خزاعی

۴.احمد بن جعفر بن احمد

۵.اسحاق بن محمد بصری ابویعقوب

۶.جعفر بن احمد بن ایّوب

۷.جبرئیل بن احمد فاریابی

۸.ابو عبدالله حسین بن اشکیب

۹.حمدان بن احمد کوفی قلانسی

۱۰.حسین بن عبیدالله

۱۱.سلیمان بن جعفر

۱۲.عبدالله بن خلف

۱۳.ابو محمد عبدالله بن محمد بن خالد قلانسی

۱۴.عبدالله بن حمدویه بیهقی

۱۵.علی بن قیس قومشی

۱۶.ابوالحسن علی بن علی خزاعی - . در بعضی سندها «علی بن ابی علی خزاعی» است و ظاهرا لفظ «ابی» اضافه باشد. -

۱۷.علی بن محمد بن زید قمی

۱۸.علی بن حسن بن فضال

۱۹.علی بن محمد بن فیروزان

۲۰.فضل بن شاذان

۲۱.محمد بن احمد نهدی کوفی

۲۲.محمد بن عیسی

۲۳.محمد بن جعفر

۲۴.محمد بن یزداد رازی

۲۵.محمد بن نصیر

۲۶.ابو عبدالله شاذانی - . شاید محمد بن حمد بن نعیم شاذانی ابو عبدالله نیسابوری باشد. -

۲۷.ابن المغیره - . شاید عباس بن مغیره باشد. -

۲۸.ابوالعباس بن عبدالله بن سهل بغدادی واضحی

۲۹.ابو علی محمودی - . نام او احمد بن حماد مروزی می باشد. -

۳۰.علی بن محمد بن مروان.

**[ترجمه]

۱- ۱. لعله محمّد بن حمد بن نعيم الشاذانى أبو عبد اللّه النيسابورىّ.

۲- ۲. لعله العباس بن المغيره.

۳- ۳. اسمه: أحمد بن حماد المروزى.

۱۴- الامام العسكرىّ

الإمام الحادى عشر أبو محمّد الحسن بن علىّ العسكرىّ عليه و على آبائه المعصومين صلوات اللّه و سلامه، ولد فى سنه ۲۳۲ و قام بأمر الإمامه فى ۲۵۴، و توفّى فى ۲۶۰. و التفسير المنسوب إليه طبع أوّلا بطهران فى ۱۲۶۸ و ثانيا فى ۱۳۱۳، و ثالثا فى هامش تفسير القمّىّ فى ۱۳۱۵، و قد فصّل القول باعتباره العلّامه النورىّ فى خاتمه المستدرك فى ص ۶۶۱، و أوعز إليه العلّامه الرازىّ فى الذريعه فى ج ۴ ص ۲۸۵- ۲۹۳.

ص: ۱۳۳

**[ترجمه]امام یازدهم ابو محمد حسن بن علی عسکری علیه و علی آبائه المعصومین صلوات الله و سلامه در سال ۲۳۲ متولد شد، در سال ۲۵۴ به امامت رسید و در سال ۲۶۰ رحلت فرمود. تفسیر منسوب به ایشان بار اول در تهران به سال ۱۲۶۸ و بار دوم در سال ۱۳۱۳ و سومین بار در کنار تفسیر قمّی در ۱۳۱۵ به چاپ رسید. در اعتبار این تفسیر، علامه نوری در صفحه ششصد و شصت و یک خاتمه المستدرک به تفصیل سخن گفته و علامه رازی در صفحات دویست و هشتاد و پنج تا دویست و نود سه جلد چهارم الذریعه، آن را به امام نسبت داده است.

**[ترجمه]

اشاره

(۱)

هو محمّد بن الحسن بن علىّ بن أحمد بن علىّ الفتّال الواعظ النيسابورىّ، الشيخ الأجلّ الثقه السعيد، الحائز درجه الاجتهاد فى سبيل إشاعه الحقّ و ترويج المذهب المدعوّ تاره بالفتّال و اخرى بابن الفارسىّ، المنسوب إلى أبيه الحسن مرّه، و إلى جدّه علىّ ثانيه، و إلى جدّه أحمد ثالثه، و لذلك ذهب بعض العلماء إلى تعدّد المسمّى، و لكنّ الأكثر صرّحوا بأنّ الكلّ تعبير عن شخص واحد، و استظهروا ذلك من كلام ابن شهرآشوب و غيره، و نحن نشير إلى ما قيل فى حقّه و نوقف الباحث إلى صراح الحال:

قال تلميذه العلم الأعظم ابن شهرآشوب فى معالم العلماء ص ۱۰۳: محمّد بن الحسن الفتّال النيسابورىّ، له التنوير فى معانى التفسير، روضه الواعظين و بصيره المتّعظين.

و قال فى مقدّمه مناقبه: حدّثنى الفتّال بالتنوير فى معانى التفسير، و بكتاب روضه الواعظين ا ه. و قال أيضا: و أمّا أسانيد كتب الشريفين: المرتضى و الرضىّ- إلى أن قال:- بحقّ روايتى عن السيّد المنتهى عن أبيه أبى زيد، و عن محمّد بن علىّ الفارسىّ عن أبيه الحسن كليهما عن المرتضى (۲).

و قال الشيخ منتجب الدين فى تاريخ الرىّ: محمّد بن أحمد بن علىّ الفارسىّ أبو علىّ الفتّال، كان من شيوخ الإماميّه، سمع من المرتضى أبى الحسن المطهّر و عبد الجبّار بن عبد اللّه، روى عنه علىّ بن الحسن بن عبد اللّه النيسابورىّ، و مات سنه ۵۰۸(۳). و قال فى فهرسته: الشيخ الشهيد محمّد بن أحمد الفارسىّ، مصنّف كتاب روضه الواعظين، ثمّ قال- بعد فصل طويل-: الشيخ محمّد بن علىّ الفتّال النيسابورىّ، صاحب التفسير ثقه و أىّ ثقه، أخبرنى جماعه من الثقات عنه بتفسيره. ا ه(۴).

ص: ۱۳۴

۱- ۱. الفتال بالفاء المفتوحه- لا بالقاف كما فى لسان الميزان المطبوع- و التاء المشدده: من أسماء البلبل و لعله لقّب به لطلاقه فى لسانه فى الخطابه و الوعظ و عذوبه فى لهجته و رقّه فى ألفاظه.

۲- ۲. راجع بحار الأنوار ج ۱ ص ۶۹ من طبعنا هذا.

۳- ۳. لسان الميزان ج ۵ ص ۴۴.

۴- ۴. راجع بحار الأنوار مجلد الاجازات أو المجلد الأول ص ۸ من طبعنا هذا.

قال ابن دواد فی کتاب الرجال: محمّد بن أحمد بن علیّ الفتّال النیسابوریّ المعروف بابن الفارسیّ، متکلّم، جلیل القدر، فقیه عالم زاهد ورع، قتله أبو المحاسن عبد الرزّاق رئیس نیسابور، الملقّب بشهاب الإسلام ا ه(۱).

و قال الشیخ الحرّ فی أمل الآمل ص ۶۲: محمّد بن الحسن الفتّال النیسابوریّ، له کتاب التنویر فی معانی التفسیر. روضه الواعظین و بصیره المتّعظین، قاله ابن شهرآشوب، و تقدّم ابن أحمد الفتّال الفارسیّ فتأمّل.

و قال فی ص ۵۹ الشیخ الشهید محمّد بن أحمد الفارسیّ الفتّال، ثقه جلیل، له کتاب روضه الواعظین انتهی.

و قال فی ص ۶۶: محمّد بن علیّ الفتّال النیسابوریّ صاحب التفسیر، ثقه و أیّ ثقه، أخبرنا جماعه من الثقات عنه بتفسیره، قاله منتجب الدین. انتهی.

قلت: لعلّه أشار بقوله: «فتأمّل» إلی اتّحاد ابن الحسن و ابن أحمد، و هو کذلک، بل یستفاد من صاحب الرّوضات و غیره اتّحادهما مع ابن علیّ صاحب التفسیر أیضا، و الکلام الّذی نقلنا عن منتجب الدین و عن الشیخ الحرّ فی ص ۶۶ من الأمل ظاهر فی تعدّدهما، حیث أنّ تعدّد الترجمه یکشف عن تعدّد المترجم، و جمع صاحب الذریعه(۲) بین کلام ابن شهرآشوب و منتجب الدین بأنّ هنا شخصین یسمّی بالفتّال: أحدهما محمّد بن الحسن بن علیّ بن أحمد بن علیّ الفتّال النیسابوریّ الواعظ الشهید، المعبّر عنه فی التراجم بمحمّد بن علی و محمّد بن أحمد أیضا و هو صاحب کتاب روضه الواعظین و التنویر فی معانی التفسیر، ثانیهما محمّد بن علیّ الفتّال المفسّر و هو صاحب کتاب تفسیر آخر غیر التنویر هذا.

و سیأتی من المصنّف إیعاز إلی ذلک (۳).

**[ترجمه] - . فتّال با فاء نه با قاف - که در لسان المیزان چاپ شده نوشته است - و تاء مشدد از اسامی بلبل می باشد و علت آنکه به او چنین لقب داده اند، گویایی زبانش در خطابه و وعظ و گوارایی لهجه و روان بودن در ادای الفاظ بود. -

محمد بن حسن بن علی بن احمد بن علی فتال واعظ نیسابوری، شیخ بزرگوار و موثق و سعادتمند که در راه انتشار حق و ترویج مذهب، درجه اجتهاد را به دست آورد. او هم به فتّال و هم به «ابن فارسی» خوانده می شود. او یک بار به پدرش حسن و در مرحله دوم به جدّش علی و در بار سوم به جدّش احمد منتسب است و همین انتساب ها باعث شده که عده ای از علما گمان کنند که تعدادشان چند نفر است. لکن اکثر علما تصریح نموده اند که این ها تعابیر از یک شخص است و این از کلام ابن شهر آشوب و دیگران معلوم می شود. و ما به هر آنچه در حق او گفته اند اشاره می کنیم تا محقق به آنچه که صریح و آشکار است دست یابد:

شاگردش عالم بزرگ، ابن شهر آشوب در صفحه یکصد و سه معالم العلماء می گوید: «محمد بن حسن فتّال نیسابوری که برای او کتاب «التنویر فی معانی التفسیر» و «روضة الواعظین» و «بصیرة المتّعظین» است.»

و در مقدمه مناقب می گوید: «فتّال به کتاب التنویر فی معانی التفسیر و روضهٔ الواعظین مرا حدیث گفت.» و همچنین می گوید: «سندهای دو کتاب شریف سید مرتضی و سید رضی می باشند.» تا آنجا که می گوید: «به حق روایت من از سید

المنتهی، از پـدرش ابی زیـد و از محمـد بن علی الفارسـی، از پدرش حسن و هر دو از سـید مرتضـی است.» – . رجوع کنید به بحار الانوار ۱/۶۹ همین چاپ –

شیـخ منتجب الـدین در تاریخ ری می گوید: «محمد بن احمد بن علی فارسـی ابوعلی فتّال، از مشایخ امامیه که از مرتضـی ابی الحسن مطهّر و عبدالجبار بن عبدالله حدیث شـنید و علی بن حسن بن عبدالله نیسابوری از او روایت کرده است. و در سال ۵۰۸ درگذشت.» – . لسان المیزان ۵/۴۴ –

در فهرست خود می گویـد: «شـیخ شـهید محمد بن احمد فارسـی نویسـنده کتاب روضهٔ الواعظین است.» سـپس بعد از فصـلی طولانی می گویـد: «شـیخ محمد بن علی فتّال نیسابوری صاحب التفسـیر موثق است و چه توثیقی دارد، و جماعتی از موثقین از تفسیر او ما را خبر داده اند.» – . رجوع کنید به بحار الانوار جلد اجازات یا جلد اول: ۸ از همین چاپ –

ابن داود در کتاب الرجال می گوید: «محمد بن احمد بن علی فتّال نیسابوری معروف به ابن فارسـی، متکلم، جلیل القدر، فقیه، زاهد و با تقوا که ابوالمحاسن عبدالرزّاق رئیس نیسابور او را به قتل رسانید، او ملقّب به شهاب الاسلام بود.» – . بحارالانوار ۱ : ۸ –

شیـخ حر در صـفحه شـصت و دو امل الآمل می گویـد: «محمـد بن حسن فتّال نیسابوری، برای او آثاری مانند کتاب التنویر فی معانی التفسـیر، روضهٔ الواعظین و بصـیرهٔ المتّعظین است که این را ابن شهرآشوب گفته است. ابن احمد فتّال نیشابوری ذکرش گذشت. فتأمل.» در صـفحه پنجاه و نه می گوید: «شـیخ شـهید محمد بن احمد فارسی فتّال، موثق و بزرگوار که برای او کتاب روضهٔ الواعظین است.»

در صـفحه شـصت و شـش می گویـد: «محمـد بن علی فتّـال نیسـابوری صاحب التفسـیر، موثق و چه توثیقی دارد و جماعتی از موثقین از تفسیر او ما را خبر داده اند، این را منتجب الدین گفته است.»

مؤلف: گفته است «فتأمّـل»، شایـد اشـاره به یکی بودن ابن الحسن و ابن احمـد دارد، بلکه از کلاـم صـاحب روضات الجنات و دیگران هم اسـتفاده می شود که این دو با ابن علی صاحب التفسـیر هم یکی هسـتند. کلامی که از منتجب الدین و از شیخ حر در صفحه شصت و شش از امل الآمل نقل شد، ظهور در تعدد آنها دارد. در حالی که تعدد شرح حال، دلالت بر تعدد آنها نیز دارد. صاحب الذریعه – . رجوع کنید به الذریعه ۴/۲۹۶ و ۴۶۹ – بین کلام ابن شهر آشوب و منتجب الدین جمع کرده است به اینکه در اینجا دو نفر به فتّال نامیده می شوند؛ اولین آنها محمد بن حسن بن علی بن احمد بن علی فتّال نیسابوری واعظ شـهید است که در تراجم از او به محمـد بن علی و محمـد بن احمـد هم تعبیر شـده و او نویسـنده کتاب روضـهٔ الواعظین و التنویر فی معانی التفسیر می باشد؛ و دومین نفر محمد بن علی فتّال مفسّر است که او نویسنده تفسیر دیگری غیر التنویر است.

به زودی از مصنف اشاره به این نکته خواهد آمد. – . رجوع کنید به بحار الانوار ۱ : ۸ از همین چاپ –

**[ترجمه]

۱- ۱. بحار الأنوار ج ۱ ص ۸.

۲- ۲. راجع الذریعه ج ۴ ص ۲۹۶ و ۴۶۹.

۳- ۳. راجع البحار ج ۱ ص ۸ من طبعنا هذا.

مؤلفاته

قد سمعت من التراجم أنّ له کتاب روضه الواعظين و التنوير فی معانی التفسير و الأوّل قد طبع بايران سنه ۱۳۳۰ و الثانی قد عصفت به عواصف الحدثان.

ص: ۱۳۵

**[ترجمه]چنان چه از کتاب های تراجم فهمیده شد، برای او کتاب های روضهٔ الواعظین، و التنویر فی معانی التفسیر است که کتاب اول در سال ۱۳۳۰ در ایران به چاپ رسید و کتاب دوم دچار باد حوادث شد و از بین رفت.

**[ترجمه]

مشایخه

یروی هو عن جماعه منهم:

«۱»- الشیخ أبو علیّ بن الشیخ الطوسیّ.

«۲»- الشیخ أبو الوفاء عبد الجبّار الرازیّ.

«۳»- الشیخ الأجلّ الحسن بن الحسین بن الحسن بن بابویه القمّیّ.

«۴»- الشیخ موفّق الدین الحسین بن الواعظ البکرآبادیّ الجرجانیّ.

«۵»- السیّد محمّد بن الحسین الحسینیّ القصبیّ الجرجانیّ.

«۶»- الشيخ أبو الحسين عبيد اللّه بن محمّد بن الحسين البيهقىّ.

«۷»- الشيخ السعيد الزاهد أبو الفتح عبد اللّه بن عبد الكريم بن هوازن القشيرىّ (۱)

**[ترجمه]از عده ای روایت می کند که از آن جمله اند:

۱. شیخ ابو علی بن شیخ طوسی

۲. شیخ ابوالوفا عبدالجبار رازی

۳. شیخ بزرگوار حسن بن حسین بن حسن بن بابویه قمی

۴. شیخ موفق الدین حسین بن واعظ بکرآبادی جرجانی

۵. سید محمد بن حسین حسینی قصبی جرجانی

۶. شیخ ابوالحسین عبیدالله بن محمد بن الحسین بیهقی

۷. شیخ سعید و زاهد ابوالفتح عبدالله بن عبدالکریم بن هوازن قشیری - . خاتمه المستدرك: ۴۸۶ -

شاگردان و روایت کنندگان از او

**[ترجمه]

۱- ۱. راجع خاتمه المستدرک ص ۴۸۶.

مؤلّفاته

له مؤلّفات ثمينه قيّمه منها: تفسيره مجمع البيان (۱)، و هو كتاب جامع فی التفسير لا غنی لأیّ أحد عنه، و مختصره الموسوم بجوامع الجامع (۲)،

و تفسيره الكافی الشافی، و إعلام الورى (۳)، و الآداب الدينيّه للخزينه المعينيّه(۴)، و عدّه السفر و عمده الحضر، و معارج السئول، و العمده فی أصول الدين و الفرائض و النوافل بالفارسيّه، و الشواهد و غيرها.

ص: ۱۳۷

۱- ۴. طبع مكرّرا بايران و صيدا.

۲- ۵. طبع بايران سنه ۱۳۲۱.

۳- ۶. طبع بايران سنه ۱۳۱۲.

۴- ۷. مخطوط نسخه شائعه.

**[ترجمه]برای او تالیفات گرانسنگ و ارزشمندی است که از جمله آنهاست: تفسیر مجمع البیان - . در ایران و صیدا مکرراً چاپ شده است. -

که کتابی جامع در تفسیر است که هیچ کس از آن بی نیاز نمی باشد، و مختصر همین تفسیر که جوامع الجامع - . در ایران به سال ۱۳۲۱ چاپ گردید. -

نامیده می شود؛ تفسیر الکافی و الشافی، اعلام الوری - . در ایران به سال ۱۳۱۲ چاپ گردید. - ، الآداب الدینیه للخزینهٔ المعینیّه - . نسخه خطی که در همه جا موجود است. - ،

عدهٔ السفر و عمدهٔ الحضر، معارج السؤول، العمدهٔ فی اصول الدین والفرائض و النوافل به فارسی، و الشواهد و غیر از این ها.

**[ترجمه]

۱۷- ابنه أبو نصر الطبرسیّ

الشیخ رضیّ الدین أبو نصر الحسن بن الفضل الطبرسیّ، ترجمه الشیخ الحرّ فی أمل الآمل و قال: إنّه کان فاضلا محدّثا(۱)،

له کتاب مکارم الأخلاق، و ینسب إلیه جامع الأخبار، و ربّما ینسب إلی محمّد بن محمّد الشعیریّ، لکن بین النسختین تفاوت.

و وصفه صاحب الریاض (۲)

بقوله: العالم الفاضل الفقیه المحدّث الجلیل، صاحب کتاب مکارم الأخلاق و معالم الأعلاق (۳) یروی عن والده، و یروی عنه الشیخ مهذّب الدین حسین بن رده، و هو و والده أعنی صاحب مجمع البیان و ولده أبو الفضل علیّ بن الحسن صاحب مشکاه الأنوار من أجلّه العلماء و مشاهیر الفضلاء. إ ه

قلت: سیأتی فی ترجمه ابنه أنّ للمترجم کتاب جامع لمحاسن الأفعال، و هو غیر جامع الأخبار المنسوب إلی الشعیریّ.

۱- ۱. أمل الآمل ص ۳۹.

۲- ۲. ریاض العلماء المجلد الثانی.

۳- ۳. طبع بطهران فی ۱۳۱۴، و طبع أیضا بمصر و صحف و اسقط عنه کثیرا.

**[ترجمه]شیخ رضی الدین ابو نصر حسن بن فضل طبرسی است که شیخ حر، شرح حال او را در امل الآمل آورده و می گوید: «همانا او فاضل و محدث است.» - . امل الآمل: ۳۹ - و برای او کتاب مکارم الاخلاق می باشد و جامع الاخبار را نیز به او نسبت می دهند و چه بسا منسوب است به محمد بن محمد شعیری که بین این دو نسخه تفاوت می باشد.

صاحب ریاض - . ریاض العلماء، جلد دوم -

او را توصیف کرده و می گوید: «عالم فاضل، فقیه و محدث بزرگوار، صاحب کتاب مکارم الاخلاق و معالم الاعلاق - . در تهران به سال ۱۳۱۴ چاپ گردید و همچنین در مصر چاپ شد که قسمت های زیادی از آن افتاده است. -

که از پدرش روایت می کند و شیخ مهذب الدین حسین بن رده نیز از او روایت کرده است. او و پدرش یعنی صاحب مجمع البیان و فرزندش ابوالفضل علی بن حسن صاحب مشکات الانوار، از بزرگان علماء و مشاهیر فضلاء می باشند.»

مؤلف: در زندگی فرزندش که در آینده می آید، می گوییم که برای او کتاب جامع از محاسن الافعال است که غیر از جامع الاخباری می باشد که به شعیری منسوب است.

**[ترجمه]

۱۸- سبط الطبرسیّ [أبو الفضل علیّ بن رضیّ الدین أبی نصر]

هو أبو الفضل علیّ بن رضیّ الدین أبی نصر الحسن بن الفضل بن الحسن الطبرسیّ، المترجم فی کثیر من التراجم مقرونا بالاکبار و الإجلال و الحفاوه و الثناء.

قال صاحب الریاض (۱):

ثقه الإسلام، العالم الفاضل الفقیه المحدّث الجلیل، صاحب کتاب مشکاه الأنوار، روی عن السیّد السعید جلال الدین أبی علیّ بن حمزه الموسویّ و غیره. إ ه.

و وصفه بهذه الکلمه العلّامه النوریّ فی خاتمه المستدرک.

و تقدّم فی ترجمه والده قوله أیضا: هو و والده و ولده أبو الفضل علیّ بن الحسن صاحب مشکاه الأنوار من أجلّه العلماء و مشاهیر الفضلاء.

قلت: کتابه مشکاه الأنوار طبع فی النجف سنه ۱۳۷۰، قال فی أوّله: و بعد فإنّ مولای والدی الشیخ الإمام الأجلّ السعید رضیّ الدین أمین الإسلام و المسلمین، حجّه الخلق أبا نصر الحسن بن الفضل بن الحسن الطبرسیّ- نور اللّه حفرته و حشره مع موالیه الطاهرین- لمّا جمع کتاب مکارم الأخلاق و استحسنه أهل الآفاق ابتدأ بتصنیف کتاب آخر جامع لسائر الأحوال، حاو لمحاسن الأفعال، و اختار فی ذلک المعنی کثیرا من الأخبار المرویّه المنتقاه من مشاهیر کتب أصحابنا رضی اللّه عنهم أجمعین و لم یتیسّر له إتمامه و أدرکه حمامه، جعل اللّه له الجنّه مأواه، و أعطاه من فضله ما یتمنّاه بحقّ محمّد و عترته الطیّبین الطاهرین ثمّ سألنی جماعه من المؤمنین الراغبین فی أعمال الخیر أن أؤلّف هذا الکتاب فتقرّبت إلی اللّه عزّ و جلّ بتألیفه و کتبت ما حضرنی من ذلک. إ ه.

و من هذه العباره یعلم ما فی کلام العلّامه المجلسیّ و غیره من أنّ مشکاه الأنوار الّف تتمیما لمکارم الأخلاق.

۱- ۱. راجع خاتمه المستدرک ص ۳۶۱، و للمترجم أیضا ترجمه فی الروضات و الکنی و الألقاب و غیرهما.

**[ترجمه]ابوالفضل علی بن رضی الدین ابی نصر حسن بن فضل بن حسن طبرسی که شرح حالش در بیشتر کتاب های تراجم به بزرگی و جلالت و ثناء و درخشندگی همراه است.

صاحب ریاض می گوید: - . رجوع کنید به خاتمه المستدرک: ۳۶۱ و زندگی او که در روضات الجنات و الکنی والالقاب و دیگر تراجم آمده است. -

«ثقه الاسلام، عالم، فاضل، فقیه و محدث بزرگوار، نویسنده کتاب مشکات الانوار که از سید سعید جلال الدین ابی علی بن حمزه موسوی و دیگران روایت می کند.»

علامه نوری در خاتمه المستدرک هم او را به همین کلمات توصیف کرده است. و چنان چه گذشت در زندگی پدرش این چنین می گوید: «او و پدرش و فرزندش ابوالفضل علی بن حسن نویسنده مشکات الانوار، از بزرگان علما و از مشاهیر اهل فضل می باشند.»

مؤلف: کتاب او مشکات الانوار در سال ۱۳۷۰ در نجف چاپ گردید. در اول کتاب می گوید: «و بعد؛ پس همانا مولای من و پدرم استاد و امام بزرگوار و سعادتمند، رضی الدین امین اسلام و مسلمانان و حجت مردم ابا نصر حسن بن فضل بن حسن طبرسی (نورالله حفرته و حشرته مع موالیه الطاهرین) هنگامی که کتاب «مکارم الاخلاق و استحسنه اهل الافاق» را جمع آوری می کرد، شروع به تالیف جامع دیگری برای سایر احوالات نمود که شامل خوبی های افعال می شد و در این باره اخبار و روایات فراوانی که از کتاب های مشاهیر و معروفین اصحاب (رضی الله عنهم اجمعین) بود را انتخاب نمود، ولی اتمام کتاب و درک عمده آن برایش میسّر نبود - خداوند او را در بهشت جای دهد و از فضلش هر آنچه می خواهد به حق پیامبر و خاندان پاک ومطهرش عطا نماید - سپس عده ای از مومنین که به انجام اعمال خیر و نیکو مشتاقند، از من خواستند که این کتاب را تالیف نمایم و با تقرب جستن به درگاه الهی، تالیف را شروع و آنچه در نزد من بود را نوشتم.»

از این عبارت، آنچه در کلام علامه مجلسی و دیگران است که مشکات الانوار برای تکمیل مکارم الاخلاق تالیف شده است، فهمیده می شود.

**[ترجمه]

۱۹- أبو منصور الطبرسیّ

الشیخ الجلیل أبو منصور أحمد بن علیّ أبی طالب الطبرسیّ صاحب کتاب الاحتجاج عالم فاضل محدّث ثقه، من أجلّاء أصحابنا المتقدّمین، ذکره تلمیذه فی معالم العلماء ص ۲۱ بقوله: شیخی أحمد بن أبی طالب الطبرسیّ، له کتاب الکافی فی الفقه حسن، و الاحتجاج، و مفاخر الطالبیّه، و تاریخ الأئمّه، و فضائل الزهراء. انتهی.

و صرّح الشیخ الحرّ العاملیّ فی أمل الآمل ص ۳۳ و صاحب الروضات بجلالته فی روضاته ص ۱۹ و أثنی علیه المحدث القمّیّ فی الکنی و الألقاب بقوله: الشیخ العالم الفاضل الکامل النبیل الفقیه المحدّث الثقه الجلیل أبو منصور. إ ه.

قلت: یروی هو عن السیّد العالم العابد أبی جعفر مهدی بن أبی حرب الحسینیّ المرعشیّ، عن الشیخ الصدوق أبی عبد اللّه جعفر بن محمّد بن أحمد الدوریستیّ، عن أبیه، عن الشیخ أبی جعفر محمّد بن علیّ بن الحسین بن بابویه القمّیّ (۱). و یروی عنه تلمیذاه ابن شهرآشوب و الشیخ منتجب الدین. و قد طبع کتابه الاحتجاج فی النجف فی سنه ۱۳۵۴ و فی إیران سنه ۱۲۶۸ و ۱۳۰۰، و نسبه صاحب الغوالی و الأمین الأستراباديّ إلی الشیخ أبی علیّ الطبرسیّ صاحب التفسیر، و هو اشتباه عجیب عن مثلهما، و سیأتی من المصنّف الإیعاز إلی ذلک (۲).

ص: ۱۴۰

۱- ۱. الاحتجاج ص ۳.

۲- ۲. راجع المجلد الأول من البحار ص ۹ من طبعنا هذا.

**[ترجمه]شیخ بزرگوار ابو منصور احمد بن علی ابی طالب طبرسی نویسنده کتاب «الاحتجاج»، عالمی فاضل و محدثی موثق و از بزرگان اصحابی بود که ذکرشان گذشت. شاگردش در صفحه بیست و یک معالم العلماء او را ذکر کرده و می گوید: «استاد من احمد بن ابی طالب طبرسی که برای او آثاری مثل کتاب الکافی فی الفقه، و الاحتجاج، و مفاخر الطالبیه، و تاریخ الائمه، و فضائل الزهراء می باشد.»

شیخ حر عاملی در صفحه سی و سه امل الآمل و نویسنده روضات الجنات در صفحه نوزده روضات الجنات به بزرگی او تصریح کرده اند. محدث قمی در الکنی و الالقاب او را به این سخن که: «شیخ عالم و فاضل و کامل، حاذق و فقیه محدث و بزرگوار ابومنصور» مدح کرده است.

مؤلف: او از سیّد عالم و عابد ابی جعفر مهدی بن ابی حرب حسینی مرعشی، از شیخ صدوق ابی عبدالله جعفر بن محمد بن احمد دوریستی، از پدرش، از شیخ ابی جعفر محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی روایت می کند. - . الاحتجاج: ۳ -

از او نیز دو شاگردش ابن شهر آشوب و شیخ منتجب الدین روایت کرده اند. کتاب الاحتجاج در نجف به سال ۱۳۵۴ و در ایران در سال های ۱۲۶۸ و ۱۳۰۰ چاپ گردید. نویسنده الغوالی و امین استرآبادی این کتاب را به شیخ ابی علی طبرسی صاحب تفسیر نسبت داده اند و این اشتباه از این دو عجیب می باشد و اشاره به این مطلب از سوی مؤلف به زودی می آید. - . رجوع کنید به جلد اول بحار الانوار: ۹ از همین چاپ -

**[ترجمه]

اشاره

أبو عبد اللّه محمّد بن علیّ بن شهرآشوب بن أبی نصر بن أبی الجیش السرویّ المازندرانیّ.

ترجمه الخاصّه و العامّه و أثنوا علیه:

قال التفرشیّ فی نقد الرجال ص ۳۲۳: شیخ فی هذه الطائفه و فقیهها و کان شاعرا بلیغا منشیا إ ه.

و قال الشیخ الحرّ فی أمل الآمل ص ۶۶: کان عالما فاضلا ثقه محدّثا محقّقا، عارفا بالرجال و الأخبار، أدیبا شاعرا جامعا للمحاسن. إ ه

وصفه بهذه الکلمه أیضا صاحب الروضات فی ص ۵۷۵. و قال ابن أبی طیّ فی تاریخه (۱): اشتغل بالحدیث و لقی الرجال ثمّ تفقّه و بلغ النهایه فی فقه أهل البیت، وسّع فی الأصول، ثمّ تقدّم فی القراءات و القرب (۲) و التفسیر و العربیّه، و کان مقبول الصوره ملیح العرض علی المعانی، و صنّف فی المتّفق و المفترق، و المؤتلف و المختلف، و الفصل و الوصل و فرّق بین رجال الخاصّه و رجال العامّه، یعنی أهل السنّه و الشیعه، کان کثیر الخشوع. ا ه.

و قال النوریّ فی خاتمه المستدرک ص ۴۸۴: فخر الشیعه، و تاج الشریعه، أفضل الأوائل، و البحر المتلاطم الزخّار الذی لیس له ساحل، محیی آثار المناقب و الفضائل، رشید الملّه و الدین، شمس الإسلام و المسلمین، الفقیه المحدّث المفسّر المحقّق الأدیب البارع، الجامع لفنون الفضائل.

و یوجد ترجمته مع الثناء البلیغ فی سائر تراجم الخاصّه.

و أمّا العامّه: قال الصفدیّ فی الوافی بالوفیات: محمّد بن علیّ بن شهرآشوب

۱- ۱. لسان المیزان ج ۵ ص ۳۱۰.

۲- ۲. هکذا فی لسان المیزان، و الظاهر أنّه مصحّف الغریب.

– الثانيه سين مهمله– أبو جعفر السروىّ المازندرانىّ رشيد الدين الشيعىّ، أحد شيوخ الشيعه، حفظ أكثر القرآن و له ثمان سنين، و بلغ النهايه فى أصول الشيعه، كان يرحل إليه من البلاد، ثمّ تقدّم فى علم القرآن و الغريب و النحو، و وعظ على المنبر أيّام المقتفى ببغداد، فأعجبه و خلع عليه، و كان بهىّ المنظر، حسن الوجه و الشيبه، صدوق اللّهجه، مليح المحاوره، واسع العلم، كثير الخشوع و العباده و التهجّد، لا يكون إلّا على وضوء، أثنى عليه ابن أبى طىّ فى تاريخه ثناء كثيرا. إ ه.

و قال السيوطىّ فى بغيه الوعاه: قال الصفدىّ: كان متقدّما فى علم القرآن و الغريب و النحو، واسع العلم، كثير العباده و الخشوع. إ ه.

و قال الفيروزآبادىّ فى كتاب البلغه فى تراجم أئمّه النحو و اللّغه– بعد عنوانه–:

بلغ النهايه فى أصول الشيعه، تقدّم فى علم القرآن و اللّغه و النحو، و وعظ أيّام المقتفى فأعجبه و خلع عليه، و كان واسع العلم، كثير العباده، دائم الوضوء. إ ه.

و قال محمّد بن علىّ المالكىّ فى طبقات المفسّرين: أحد شيوخ الشيعه، اشتغل بالحديث، و لقى الرجال، ثمّ تفقّه و بلغ النهايه فى فقه أهل مذهبه، و نبغ فى الأصول حتّى صار رحله، ثمّ تقدّم فى علم القرآن و القراءات و التفسير و النحو، و كان إمام عصره، و واحد دهره، أحسن الجمع و التأليف و غلب عليه علم القرآن و الحديث، و هو عند الشيعه كالخطيب البغدادىّ لأهل السنّه فى تصانيفه و تعليقات الحديث و رجاله و مراسيله و متّفقه و متفرّقه، إلى غير ذلك من أنواعه، واسع العلم، كثير الفنون، مات فى شعبان سنه ثمان و ثمانين و خمسمائه، قال ابن أبى طىّ: ما زال الناس بحلب لا يعرفون الفرق بين ابن بطّه الحنبلىّ و ابن بطّه الشيعىّ حتّى قدم الرشيد فقال: ابن بطّه الحنبلىّ بالفتح و الشيعىّ بالضمّ. انتهى (1).

و ترجمه أيضا ابن حجر العسقلانىّ فى لسان الميزان ج ۵ ص ۳۰۱.

۱- ۱. راجع خاتمه المستدرک ص ۴۵۶ و ۴۸۵.

**[ترجمه]ابو عبدالله محمد بن علی بن شهر آشوب بن ابی نصر بن ابی الجیش سروی مازندرانی.

علمای عامه و خاصه به شرح حال او اشاره و او را مدح کرده اند. تفرشی در صفحه سیصد و بیست و سه نقدالرجال می گوید: «شیخ طایفه و فقیه آنان که شاعر بلیغ و نویسنده است.»

شیخ حر در صفحه شصت و شش امل الآمل می گوید: «عالم، فاضل، ثقه، محدث و محقق، عارف به رجال و اخبار، ادیب، شاعر و جامع همه نیکویی ها بود.»

همچنین نویسنده روضات الجنات، در صفحه پانصد و هفتاد و پنج او را با همین کلمات توصیف کرده است.

ابن ابی طیّ در تاریخ خود می گوید: - . لسان المیزان ۵/۳۱۰ -

«نخست به تحصیل حدیث پرداخت و در این راه رجال حدیث را ملاقات کرد. آنگاه به آموختن علم فقه اشتغال ورزید و در فقه اهلبیت به مقام نهائی رسید و در اصول نیز مهارت به هم رسانید. سپس در فن قرائت و غرائب و تفسیر و عربیت - . این هم در المیزان آمده و ظاهراً این کلمه تصحیف شده «الغریب» بوده است - بر دیگران پیشی گرفت، صورتی دلپسند و رخساری نمکین داشت. تالیفاتش در اتفاقات و افتراقات، و ائتلافات و اختلافات و حلقه های فصل و وصل بین آرای حدیثی علما بود و بین رجال خاصه و رجال عامه که منظور همان شیعه و سنّی بود فرق قائل بود، وی اهل تواضع زیاد بود.»

نوری در صفحه چهارصد و هشتاد و چهار خاتمه المستدرک می گوید: «فخر شیعه و تاج شریعت، بهترین آن دوران، و دریای متلاطم ژرف بی پایان، زنده کننده آثار مناقب و فضایل اهل بیت علیهم السّلام، رشد یافته ملت اسلامی و دین، خورشید اسلام و مسلمین، فقیه، محدث، مفسر، محقق، ادیب عالیقدر و جامع همه فضایل.»

در سایر تراجم شیعیان هم شرح حال او با مدح رسا و بلیغ آمده است.

و امّا علمای اهل سنت؛ صفدی در الوافی بالوفیات می گوید: «محمد بن شهرآشوب، ابوجعفر سَروی مازندرانی، رشیدالدین شیعی از رؤسای شیعه است. در زمانی که هشت سال داشت، بیشتر قرآن را از حفظ کرد. او در اصول شیعه به حد نهایی رسید، و از شهرها و کشورها برای اخذ علم به سویش می شتافتند. وی در علوم قرآن و مشکلات حدیث و لغت و نحو بر همه تقدم داشت. و در زمان المقتفیء (خلیفه عباسی) در بغداد و بر فراز منبر موعظه می کرد که المقتفی از او متعجب شد و او را خلعت داد. بسیار زیبارو، راست گفتار، خوش مشرب، با علم گسترده و بسیار اهل خشوع و عبادت و شب زنده داری بود و همیشه با طهارت و وضو به سر می برد. ابن ابی طّی در تاریخش او را بسیار مدح کرده است.»

سیوطی در بغیهٔ الوعاّ می گوید که صفدی می گوید: «وی در علوم قرآن و مشکلات حدیث و نحو بر همه تقدم داشت و دارای علم گسترده و بسیار اهل خشوع و عبادت بود.»

فیروزآبادی در کتاب البلغهٔ در شرح حال بزرگان نحو و لغت، بعد از ذکر همین عنوان می گوید: «او در اصول شیعه به حد نهایی رسید و در علوم قرآن و لغت و نحو بر همه تقدم داشت. در زمان المقتفیء (خلیفه عباسی) موعظه نمود و از او متعجب

گشت و او را خلعت داد. او دارای علم گسترده و عبادت زیاد و دائم الوضوء بود.»

محمـد بن علی مالکی در طبقات المفسـرین می گویـد: «یکی از مشایـخ شـیعه که به حـدیث پرداخت و با رجال حدیث دیدار کرد. سـپس به فقه پرداخت و در فقه اهل مذهب خود به درجه نهایت رسید. در اصول چیره گشت. چندان که برای استفاده به سوی او روی می آوردنـد. در دانش قرآن، قرائات، تفسـیر و نحو بر دیگران تقدم یافت. او پیشوای زمان و یگانه دوران بود. به جمع آوری مطـالب و تـالیف پرداخـت و اشـتغال غـالب او در دانش قرآن و حـدیث بـود. او نزد شـیعه در تألیفـات و در زمینه تعلیقـات حـدیث و رجال حـدیث، مراسـیل متفق و مفترق و دیگر انواع دانش حـدیث به سان خطیب بغـدادی برای اهل سنّت است. او دارای دانش گسترده و صاحب فنون بسیار بود و در شعبان سال ۵۸۸ درگذشت.»

ابن ابی طّی می گویـد: «پیش از آمـدن ابن شـهر آشوب به حلب، مردم آنجـا میـان ابن بطـهٔ حنبلی و ابن بطـهٔ شـیعی فرق نمی گذاشـتند. ولی او توضیح داد که باید ابن بطه حنبلی را به فتح باء و ابن بطهٔ شیعی را به ضم باء خواند.» - . خاتمه المستدرک: ۴۵۶ و ۴۸۵ -

ابن حجر عسقلانی در صفحه سیصد و یک جلد پنجم لسان المیزان زندگی او را آورده است.

**[ترجمه]

مؤلّفاته

له تأليفات كثيره أوردها فى معالم العلماء ص ١٠۶ عند ترجمه نفسه:

«١»- مناقب آل أبى طالب (١).

«٢»- مثالب النواصب.

«٣»- المخزون المكنون فى عيون الفنون «۴»- الطرائق فى الحدود و الحقائق (٢).

«۵»- مائده الفائده. «۶»- المثال فى الأمثال.

«٧»- معالم العلماء(٣).

«٨»- الأسباب و النزول على مذهب آل الرسول

«٩»- الحاوى. «١٠»- متشابه القرآن.

«١١»- الأوصاف. «١٢»- المنهاج.

و له أيضا بيان التنزيل (۴).

ص: ١۴٣

١- ٣. طبع مره ببمبئى فى ١٣١٣ و مره بايران. و استظهر العلامه النورىّ أنّه يكون كتاب نخب المناقب للحسين بن جبير، و لا يكون هو المناقب الأصل.

٢- ۴. سماه بعض: أعلام الطرائق، بعض آخر: الاعلام و الطرائق.

٣- ۵. طبع بايران فى ١٣۵٣.

۴- ۶. هو من كتب التى ينقل عنه فى البحار.

**[ترجمه]در صـفحه یکصد و شـش معالم العلماء، هنگامی که به شرح حالش اشاره می کند، برای او تالیفات زیادی را برمی شمارد:

۱. منـاقب آل ابی طـالب - . یک بار در بمبئی به سال ۱۳۱۳ و یـک بار در ایران چاپ گردیـد. از کلام علامه نوری ظاهر می شود که این کتاب «نخب المناقب» از حسین بن جبیر است و آن مناقب اصلی نیست. -

۱. مثالب النواصب

۲. المخزون المکنون فی عیون الفنون

۳. الطرائق فی الحدود و الحقائق - . بعضی آن را اعلام الطرائق و بعضی دیگر الاعلام والطرائق نامیده اند. -

۴. مائده الفائده

۵. المثال فی الامثال

۶. معالم العلماء - . در ایران به سال ۱۳۵۳ چاپ گردید. -

۷. الاسباب و النزول علی مذهب آل الرسول

۸. الحاوی

۹. متشابه القرآن

۱۰. الاوصاف

۱۱. المنهاج

و بیان التنزیل - . از کتاب هایی است که در بحار الانوار از آن نقل شده است. -

نیز برای او می باشد.

**[ترجمه]

مشايخه

يروى عن جماعه من المشايخ العظام منهم:

«۱»- أبو منصور أحمد بن علىّ الطبرسىّ.

«۲»- الشيخ أبو جعفر محمّد بن الحسن الشوهانىّ.

«۳»- الشيخ محمّد بن علىّ الحلبىّ.

«۴»- أبو الحسن علىّ بن عبد الصمد النيسابورىّ التميمىّ.

«۵»- محمّد بن علىّ بن عبد الصمد.

«۶»- والده الشيخ علىّ بن شهرآشوب.

«۷»- جدّه الجليل شهرآشوب.

«۸»- الشيخ أبو الفتّاح أحمد بن علىّ الرازىّ.

«۹»- الشيخ أبو سعيد عبد الجليل بن عيسى بن عبد الوهاب الرازىّ.

«۱۰»- السيّد أبو الفضل داعى بن علىّ الحسن الحسينىّ.

«۱۱»- أبو المحاسن مسعود بن علىّ بن محمّد الصوانىّ.

«۱۲»- أبو علىّ محمّد بن الفضل الطبرسىّ.

«۱۳»- الشيخ الحسين بن أحمد بن طحّال.

«۱۴»- أبو علىّ الفضل بن الحسن الطبرسىّ المفسّر.

«۱۵»- أبو الفتوح الحسين بن علىّ بن محمّد بن أحمد الخزاعىّ.

«۱۶»- الشيخ أبو الحسين سعيد بن هبه اللّه الراوندىّ.

«۱۷»- الأستاد أبو جعفر.

«۱۸»- الأستاد أبو القاسم.

«۱۹»- السيّد المنتهى بن أبى زيد بن كما بكىّ الجرجانىّ.

«۲۰»- السيّد ناصح الدين أبو الفتح عبد الواحد بن محمّد بن المحفوظ بن عبد الواحد التميمىّ الآمدىّ.

«۲۱»- عماد الدين أبو محمّد الحسن الأسترابادىّ.

«۲۲»- الشيخ محمّد بن الحسن بن عليّ بن أحمد بن عليّ الحافظ الفتّال.

«۲۳»- السيّد مهدى بن أبى حرب.

«۲۴»- الحسن بن أبى القاسم بن الحسين البيهقىّ.

«۲۵»- أبو القاسم البيهقىّ والد الشيخ المتقدّم.

«۲۶»- السيّد ضياء الدين فضل اللّه الراوندىّ.

«۲۷»- أبو الصمصام ذو الفقار بن معبد المروزىّ (۱).

**[ترجمه]از بسیاری از مشایخ بزرگ روایت کرده که از آن عده اند:

۱.ابو منصور احمد بن علی طبرسی

۲.شیخ ابو جعفر محمد بن حسن شوهانی

۳.شیخ محمد بن علی حلبی

۴.ابوالحسن علی بن عبدالصمد نیسابوری تمیمی

۵.محمد بن علی بن عبدالصمد

۶.پدرش شیخ علی بن شهرآشوب

۷.جدّ بزرگوارش شهرآشوب.

۸.شیخ ابوالفتاح احمد بن علی رازی

۹.شیخ ابو سعید عبدالجلیل بن عیسی بن عبدالوهاب رازی

۱۰.سید ابوالفضل داعی بن علی حسن حسینی

۱۱.ابوالمحاسن مسعود بن علی بن محمد صوانی

۱۲.ابو علی محمد بن فضل طبرسی

۱۳.شیخ حسین بن احمد بن طحّال

۱۴.ابو علی فضل بن حسن طبرسی، مفسر

۱۵.ابوالفتوح حسین بن علی بن محمد بن احمد خزاعی

۱۶.شیخ ابوالحسین سعید بن هبت الله راوندی

۱۷.استاد ابو جعفر

۱۸.استاد ابوالقاسم

۱۹.سید منتهی بن ابی زید بن کابکی جرجانی

۲۰.سید ناصح الدین ابوالفتح عبدالواحد بن محمد بن محفوظ بن عبدالواحد تمیمی آمدی

۲۱.عماد الدین ابو محمد حسن استرآبادی

۲۲.شیخ محمد بن حسن بن علی بن احمد بن علی حافظ فتّال

۲۳.سید مهدی بن ابی حرب

۲۴.حسن بن ابی القاسم بن حسین بیهقی

۲۵.ابوالقاسم بیهقی، پدر شیخ حسن که نامش آمده است.

۲۶.سید ضیاء الدین فضل الله راوندی

۲۷.ابو صمصمام ذوالفقار بن معبد مروزی - . رجوع کنید به خاتمه المستدرک: ۴۸۴ و ۴۹۳. مصنف در شروع مناقب در فصل پنجم آورده است که او دارای این مشایخ و غیر از اینها از علمای شیعه و سنّی بوده است. -

**[ترجمه]

۱- ۱. راجع خاتمه المستدرک ص ۴۸۴- ۴۹۳، و سیورد المصنّف مفتتح مناقبه فی الفصل الخامس و هو یشتمل علی هؤلاء المشایخ و غیرهم من الخاصّه و العامّه.

اشاره

(۱)

[الثناء علیه]

بهاء الـدین أبو الحسن علیّ بن فخر الـدین عیسـی بن أبی الفتح الإربلیّ، نزیل بغداد و دفینها، من أکابر محدّثی الشیـعه و أعاظم علماء المائه السابعه و ثقاتهم وصفه الشیخ الحرّ بقوله: کان عالما فاضلا محدّثا ثقه شاعرا أدیبا منشیا جامعا للفضائل و المحاسن إ ه.

ترجمه العلّامه الأمینیّ فی کتابه القیّم الغدیر ج ۵ ص ۴۴۶.

قال: فذّ من أفذاذ الامّه، و أوحدیّ من نیاقد علمائها، بعلمه الناجع، و أدبه

ص: ۱۴۵

۱- ۳. فی القاموس الاربل کإثمد: بلده قرب الموصل و اسم لصیداء بالشام.

الناصح، يتبلّج القرن السابع، و هو فی أعاظم العلماء قبله فی أئمّه الأدب، و إن کان به ینضّد جمان الکتابه، تنظّم عقود القریض، و بعد ذلک کلّه هو أحد ساسه عصره الزاهی ترنّحت به أعطاف الوزاره و أضاء دستها، کما ابتسم به ثغر الفقه و الحدیث، و حمیت به ثغور المذهب. و سفره القیّم- کشف الغمّه- خیر کتاب اخرج للناس فی تاریخ أئمّه الدین و سرد فضائلهم و الدفاع عنهم، و الدعوه إلیهم، و هو حجّه قاطعه علی علمه الغزیر، و تضلّعه فی الحدیث، و ثباته فی المذهب، و نبوغه فی الأدب، و تبریزه فی الشعر، حشره اللّه مع العتره الطاهره- صلوات اللّه علیهم.

قلت: قد یوجد فی بعض الکلمات تلقّبه بالوزیر، و لعلّ وجهه ما قیل: إنّه استوزره واحد من أبناء خلفاء بنی العبّاس ثمّ ترکه و أکبّ علی العلم و الحدیث، و قد یشتبه بسمیّه علیّ بن عیسی بن داود البغدادیّ وزیر المقتدر باللّه المتوفّی ۳۳۴.

ثمّ ذکر ترجمته عن الحوادث الجامعه لابن الفوطیّ و فوات الوفیات للکتبی و شذرات الذهب، و ذکر شطرا طویلا من قصائده المنضوده.

**[ترجمه]بهاءالدین ابوالحسن علی بن فخرالدین عیسی بن ابی الفتح اربلی، ساکن بغداد و مدفون در آن، از بزرگان محدثین شیعه و از بزرگان علمای قرن هفتم و موثقان آن که شیخ حر او را به این سخن وصف کرده است: «عالم، فاضل، محدث، موثق، شاعر، ادیب، نویسنده و جامع تمام خوبی ها و نیکویی ها.»

زندگی او را علامه امینی در صفحه چهارصد و شصت و شش جلد پنجم کتاب گرانسنگ الغدیر آورده است و می گوید: «او یکی از یگانه های امت است و یکی از دانشمندان و نابغه کم نظیر جهان اسلام است که با داشتن دانش سرشار و معلومات چشمگیرش، در قرن هفتم هجری درخشید. او در زمره بزرگ ترین علمای علم ادب پیش از خود قرار دارد و این در حالی است که مروارید های کتابت به واسطه او مرتب شد، و گره های شعری را منظم کرد. با این حال او یکی از سیاست پردازان عصر درخشان خود بود، چنان که حقیقت فقه و حدیث نیز توسط وی آشکار گردید و سنگرهای مذهب به وسیله او حمایت شد و کتاب ارزنده اش «کشف الغمه» بهترین اثری است که درباره تاریخ پیشوایان دین، نشان دادن فضایل آنان و دفاع از حریمشان و دعوت به سوی آنان نوشته شده است. این کتاب دلیل قاطع بر دانش زیاد، مهارت در حدیث، ثبات در مذهب، نبوغ در ادب و مهارت در شعر این دانشمند تواناست (حشره الله مع العترة الطاهرة صلوات الله علیهم).»

مؤلف: در بعضی از سخنان دیده می شود که او ملقب به وزیر بود و شاید دلیل آن باشد که گفته اند او وزیر یکی از خلفای بنی العباس بود و بعد آن را ترک نمود و

ممحض در علم و حدیث شد و به هم نامش علی بن عیسی بن داود بغدادی وزیر مقتدر بالله که متوفای سال ۳۳۴ می باشد نیز مشتبه شده بود.

سپس زندگی او را از کتاب «حوادث الجامعه» از ابن فوطی، «فوات الوفیات» از کتبی و «شذرات الذهب» ذکر نموده و همچنین قسمت زیادی از قصاید منظمش را آورده است.

**[ترجمه]

مشایخ روایته و الرواه عنه

یروی عن جمع من أعلام الفریقین منهم:

«۱»- سیّدنا رضیّ الدین السیّد علیّ بن طاوس المتوفّی ۶۶۴.

«۲»- سیّدنا جلال الدین علیّ بن عبد الحمید بن فخّار الموسویّ، أجاز له سنه ۶۷۶.

«۳»- الشیخ تاج الدین أبو طالب علیّ بن أنجب بن عثمان الشهیر بابن الساعیّ البغدادیّ السلامیّ المتوفّی ۶۷۴.

«۴»- الحافظ أبو عبد اللّه محمّد بن یوسف بن محمّد الکنجیّ الشافعیّ المتوفّی سنه ۶۵۸.

«۵»- کمال الدین أبو الحسن علیّ بن محمّد بن محمّد بن وضّاح نزیل بغداد الفقیه الحنبلیّ المتوفّی ۶۷۲ یروی عنه بالإجازه.

«۶»- الشیخ رشید الدین أبو عبد اللّه محمّد بن أبی القاسم بن عمر بن أبی القاسم.

«۷»- الشیخ برهان الدین أبو الحسین أحمد بن علیّ الغزنویّ.

و یروی عنه جمع من أعلام الفریقین منهم:

«۱»- جمال الدین العلّامه الحلّیّ الحسن بن یوسف بن المطهّر، کما فی إجازه شیخنا الحرّ العاملیّ.

«۲»- الشیخ رضیّ الدین علیّ بن المطهّر کما فی إجازه السیّد محمّد بن القاسم بن معیّه الحسینیّ للسیّد شمس الدین.

«۳»- السیّد شمس الدین محمّد بن فضل العلویّ الحسنیّ.

«۴»- ولده الشیخ تاج الدین محمّد بن علیّ.

«۵»- الشیخ تقیّ الدین بن إبراهیم بن محمّد بن سالم.

«۶»- الشیخ محمود بن علیّ بن أبی القاسم.

«۷»- حفیده الشیخ شرف الدین أحمد بن الصدر تاج الدین محمّد بن علیّ.

«۸»- حفیده الآخر الشیخ عیسی بن محمّد بن علیّ أخو الشرف المذکور.

«۹»- الشیخ شرف الدین أحمد بن عثمان النصیبیّ الفقیه المدرّس المالکیّ.

«۱۰»- مجد الدین أبو الفضل یحیی بن علیّ بن المظفّر الطیبی الکاتب بواسط العراق.

و ممّن قرأ علیه:

«۱۱»- عماد الدین عبد اللّه بن محمّد بن مکّیّ.

«۱۲»- الصدر الکبیر عزّ الدین أبو علیّ الحسن بن أبی الهیجا الإربلیّ.

«۱۳»- تاج الدین أبو الفتح ابن الحسین بن أبی بکر الإربلیّ.

«۱۴»- المولی أمین الدین عبد الرحمن بن علیّ بن أبی الحسن الجزریّ الموصلیّ.

«۱۵»- الشیخ حسن بن إسحاق بن إبراهیم بن عبّاس الموصلیّ (۱).

**[ترجمه]او از گروهی از علمای شیعه و سنّی روایت کرده که از آن جمله اند:

۱.سیّد ما رضی الدین سید علی بن طاووس، متوفای سال ۶۶۴

۲.سیّد ما جلال الدین علی بن عبدالحمید بن فخار موسوی که برای او اجازه ای در سال ۶۷۶ داده است.

۳.شیخ تاج الدین ابوطالب علی بن انجب بن عثمان مشهور به ابن ساعی بغدادی سلامی، متوفای ۶۷۴

۴.حافظ ابو عبدالله محمد بن یوسف بن محمد کنجی شافعی، متوفای سال ۶۵۸

۵.کمال الدین ابوالحسن علی بن محمد بن وضّاح ساکن بغداد، فقیه حنبلی متوفای سال ۶۷۲ و از او با اجازه روایت می کند.

۶.شیخ رشید الدین ابو عبدالله محمد بن ابی القاسم بن عمر بن ابی القاسم

۷.شیخ برهان الدین ابوالحسین احمد بن علی عزنوی

از او گروهی از علمای شیعه و سنّی روایت کرده اند که از آن جمله اند:

۱.جمال الدین علامه حلی حسن بن یوسف بن مطهّر، چنان چه در اجازه شیخ ما حر عاملی آمده است.

۲.شیخ رضی الدین علی بن مطهر، چنان چه در اجازه سید محمد بن قاسم بن معیّه حسینی به شمس الدین آمده است.

۳.سید شمس الدین محمد بن فضل علوی حسنی

۴.فرزندش سیخ تاج الدین محمد بن علی

۵.شیخ تقی الدین بن ابراهیم بن محمد بن سالم

۶.شیخ محمود بن علی بن ابی القاسم

۷.نوه اش شیخ شرف الدین احمد بن صدر تاج الدین محمد بن علی

۸.نوه دیگرش شیخ عیسی بن محمد بن علی، برادر شرف که ذکرش گذشت.

۹.شیخ شرف الدین احمد بن عثمان نصیبی، فقیه و مدرس مالکی

۱۰.مجد الدین ابوالفضل یحیی بن علی مظفّر طیبی، کاتب در واسط عراق

و از کسانی که نزد او قرائت کرده اند:

۱۱.عماد الدین عبدالله بن محمد بن مکّی

۱۲.صدر بزگ عزّالدین ابو علی حسن بن ابی الهیجّا اربلی

۱۳.تاج الدین ابوالفتح ابن الحسین بن ابی بکر اربلی

۱۴.مولی امین الدین عبدالرحمن بن علی بن ابی الحسن جزری موصلی

۱۵.شیخ حسن بن اسحاق بن ابراهیم بن عباس موصلی - . رجوع کنید به الغدیر ۵/۴۴۶ - ۴۴۸ -

**[ترجمه]

۱- ۱. راجع الغدیر ج ۵ ص ۴۴۶- ۴۴۸.

مؤلّفاته

له كتب منهـا: كشف الغمّه فی معرفه الأئمّه، جـامع حسن، فرغ من تأليفه فی الحادی و العشـرين من رمضان ليله القـدر من سـنه ۶۸۷، طبع بإيران سنه ۱۲۹۴، و له

ص: ۱۴۷

رساله الطیف، و دیوان شعر، و عدّه رسائل، و له قصائد منضوده فی مدح الأئمّه الأطهار علیهم صلوات اللّه.

**[ترجمه]برای او کتـاب هایی است از جمله: کشف الغمّه فی معرفت الائمه، کتابی جامع و نیکو که از تالیف آن در بیست و یکم رمضان شب قـدر سال ۶۸۷ فـارغ گشت. این کتـاب در ایران به سـال ۱۲۹۴ چاپ گردیـد. و برای اوست: رسالـهٔ الطیف، دیوان شعر، و تعدادی رساله و برای او قصائد منظمش در مدح ائمه اطهار صلوات الله علیهم می باشد.

**[ترجمه]

۲۲- ابن شعبه

الشیخ أبو محمّد الحسن بن علیّ بن الحسین بن شعبه الحرّانیّ المعاصر للشیخ الصدوق الّذی توفّی سنه ۳۸۱، عالم فاضل فقیه محدّث جلیل، له ترجمه فی ریاض العلماء و روضات الجنّات و أمل الآمل و تنقیح المقال.

قال صاحب الروضات: الحسن بن علیّ بن الحسین بن شعبه الحرّانیّ أو الحلبیّ- کما فی بعض النسخ- فاضل فقیه، و متبحّر نبیه، و مترفّع وجیه، له کتاب تحف العقول عن آل الرسول، مبسوط کثیر الفوائد، معتمد علیه عند الأصحاب، أورد فیه جمله وافیه من النبویّات و أخبار الأئمّه علیهم السّلام، و مواعظهم الشافیه علی الترتیب، و فی آخره القدسیّان المبسوطان المعروفان، الموحی بهما إلی موسی و عیسی ابن مریم علیهما السّلام فی الحکم و النصائح البالغه الإلهیّه، و باب فی مواعظ المسیح الواقعه فی الإنجیل، و فی آخره وصیّه المفضّل بن عمر للشیعه. إ ه.

قلت: طبع کتابه هذا بإیران سنه ۱۳۰۳ و ۱۳۷۵ و نسب إلیه صاحب أمل الآمل کتاب التمحیص، و نقل ذلک صاحب الریاض عن الشیخ إبراهیم القطیفیّ و قوّاه و قال: و أمّا قول الأستاد الاستناد(۱)

بأنّ کتاب التمحیص من مؤلّفات غیره فهو عندی محلّ تأمّل فلاحظ، لأنّ الشیخ إبراهیم أقرب و أعرف. إ ه.

یروی عن أبی علیّ محمّد بن همّام المتوفّی سنه ۲۳۶، و یروی عنه الشیخ المفید(۲).

ص: ۱۴۸

۱- ۱. إیعاز إلی ما یأتی من العلّامه المجلسیّ أن التمحیص لابی علی محمّد بن همام.

۲- ۲. راجع الذریعه ج ۳ ص ۴۰۰.

**[ترجمه]شیخ ابو محمد حسن بن علی بن حسین بن شعبهٔ حرّانی معاصر شیخ صدوق که در سال ۳۸۱ فوت نمود. عالم، فاضل، فقیه و محدث بزرگوار که شرح حال او در ریاض العلماء و روضات الجنّات و امل الآمل و تنقیح المقال آمده است.

صاحب روضات الجنات می گوید: «حسن بن علی بن حسین بن شعبهٔ حرّانی یا حلبی - چنان چه در بعضی از نسخه ها آمده - فاضل و فقیه، و متبحّر آگاه، و بزرگ شناخته شده، که برای او کتاب «تحف العقول عن آل الرسول» می باشد. این کتاب فواید زیاد و گسترده دارد و اصحاب بر آن اطمینان کرده اند و در آن جملاتی وافی از سخنان پیامبر و روایات ائمه علیهم السّلام و نصایح شافی آنان به ترتیب وارد شده و در آخر آن احادیث قدسی گسترده و معروف که به موسی و عیسی بن مریم علیهما السّلام وحی شده و حکیمانه و نصیحت های الهی می باشد آمده است و یک باب هم به موعظه های حضرت مسیح که در انجیل آمده اختصاص یافته و در آخر آن هم وصیت مفضل بن عمر برای شیعه آمده است.»

مؤلف: این کتاب در ایران به سال های ۱۳۰۳ و ۱۳۷۵ چاپ شد. صاحب امل الآمل کتاب التمحیص را هم به او نسبت داده است. صاحب ریاض از شیخ ابراهیم قطیفی آن را نقل کرده و با سخن خود آن را تقویت کرده که: «امّ سخن، استاد استناد - . از علامه مجلسی این سخن می آید که التمحیص برای ابی علی محمد بن همام است. - به این که کتاب التمحیص از تالیفات غیر ابن شعبه است، نزد من محل تأمل است و آن را ملاحظه کن، چون شیخ ابراهیم به زمان مؤلف نزدیک تر و از نویسنده بحار آشناتر بوده است.»

او از ابی علی محمد بن همام متوفای سال ۳۳۶ روایت کرده و شیخ مفید از او روایت کرده است. - . رجوع کنید به الذریعه - ۳/۴۰۰

**[ترجمه]

۲۳- ابن البطريق

الشيخ الأجلّ الأوحد العالم الفقيه شمس الدين شرف الإسلام أبو الحسين يحيى ابن الحسن بن الحسين بن علىّ بن محمّد بن بطريق الأسدىّ، كان عالما فاضلا متكلّما محقّقا فقيها ثقه صدوقا، ترجمه الشيخ الحرّ فى أمل الآمل و المولى عبد اللّه الأصبهانىّ فى رياض العلماء، و الخونسارىّ فى روضات الجنّات و الشيخ أسد اللّه فى المقابس.

له كتب منها: العمده(۱)

و المناقب و المستدرك، و كتاب اتّفاق صحاح الأثر فى إمامه الأئمّه الاثنى عشر، و كتاب الردّ على أهل النظر فى تصفّح أدله القضاء و القدر، و كتاب نهج العلوم إلى نفى المعدوم، و كتاب تصفّح الصحيحين فى تحليل المتعتين، و كتاب الخصائص (۲)

و غير ذلك.

يروى عن الشيخ عماد الدين أبى جعفر محمّد بن القاسم و عن السيّد الأجلّ نقيب النقباء أحمد بن طاهر بن علىّ الطاهر الحسينىّ، و عن محمّد بن علىّ بن شهرآشوب (۳). و قرأ على الحمصىّ الرازىّ الفقه و الكلام.

و يروى عنه أبو الحسن علىّ بن يحيى الخيّاط و السيّد نجم الإسلام محمّد بن عبد اللّه ابن زهره الحسينىّ و السيّد فخّار بن معد، و يروى الشهيد عن محمّد بن جعفر المشهدىّ عنه، و ذكر أنّ محمّد بن جعفر قرأ كتبه عليه.

توفّى رحمه اللّه بالحلّه فى شعبان من سنه ۶۰۰ و له سبع و سبعون سنه(۴).

ص: ۱۴۹

۱- ۱. طبع بايران سنه ۱۳۰۹.

۲- ۲. طبع بايران سنه ۱۳۱۱.

۳- ۳. و يروى عن غيرهم من العلماء العامّه و الخاصّه، راجع مقدّمه العمده و المناقب.

۴- ۴. حكى ذلك فى هامش الروضات عن كتاب لسان الميزان لابن حجر، و قاله أيضا العلامه الرازىّ فى الذريعه.

**[ترجمه]شیخ بزرگوار و یگانه، عالم و فقیه شمس الدین و شرف الاسلام ابو الحسین یحیی بن حسن بن حسین بن علی بن محمد بن بطریق اسدی، عالم، فاضل، متکلم،

محقق، فقیه، موثق، راستگو بود. شرح حال او را شیخ حر در امل الآمل و مولی عبدالله اصبهانی در ریاض العلماء و خوانساری در روضات الجنات و شیخ اسدالله در المقابس آورده اند.

برای او کتاب هایی است از جمله: العمدهٔ، - . در ایران به سال ۱۳۰۹ چاپ گردید. -

المناقب، المستدرک، اتفاق صحاح الاثر فی امامهٔ الائمه الاثنی عشر، ردّ علی اهل النظر فی تصفح ادلهٔ القضاء و القدر، نهج العلوم الی نفی المعدوم، تصفح الصحیحین فی تعلیل المتعتین، الخصائص - . در ایران به سال ۱۳۱۱ چاپ گردید. -

و غیر از این ها می باشد.

او از شیخ عمادالدین ابی جعفر محمد بن قاسم و سید بزرگوار نقیب النقباء احمد بن طاهر بن علی طاهر حسینی و از محمد بن علی بن شهر آشوب - . و همچنین غیر از اینان از علمای شیعه و سنّی. رجوع کنید به مقدمه العمده و المناقب. - روایت کرده است و فقه و کلام را نزد حمصی رازی خوانده است.

ابوالحسن علی بن یحیی خیّاط و سید نجم الاسلام محمد بن عبدالله ابن زهره حسینی و سید فخار بن معد از او روایت کرده اند. شهید به واسطه محمد بن جعفر مشهدی از او روایت می کند و ذکر می کند که نزد محمد بن جعفر کتاب هایش را خوانده است.

ابن بطریق رحمه الله در حلّه و در شعبان سال ۶۰۰ در حالی که هفتاد و هفت سال داشت وفات کرد. - . این را در حاشیه روضات الجنات به نقل از کتاب لسان المیزان ابن حجر حکایت کرده اند و همچنین علامه رازی در الذریعه چنین گفته است. -

**[ترجمه]

۲۵- ورام بن أبی فراس

الأمیر الزاهد أبو الحسین ورّام بن عیسی بن أبی النجم بن ورّام بن خولان بن إبراهیم بن مالک الأشتر(۱)

النخعیّ صاحب أمیر المؤمنین علیه السّلام.

قال الشیخ الحرّ فی أمل الآمل: ورّام بن أبی فراس بحلّه من أولاد مالک بن الأشتر النخعیّ صاحب أمیر المؤمنین علیه السّلام، عالم فقیه، شاهدته بحلّه و وافق الخبر الخبر، قرأ علی شیخنا الإمام سدید الدین محمود الحمّصیّ بحلّه و راعاه، قاله منتجب الدین. و هذا الشیخ فاضل جلیل القدر جدّ السیّد رضیّ الدین علیّ بن طاوس لامّه، له کتاب تنبیه الخواطر و نزهه النواظر(۲)

حسن، إلّا أنّ فیه الغثّ و السمین، یروی الشهید عن محمّد بن جعفر المشهدیّ عنه (۳).

انتهی.

ص: ۱۵۰

۱- ۲. نسبه بذلک العلّامه المجلسیّ فی مقدّمه البحار.

۲- ۳. طبع بایران فی سنه ۱۳۰۳ و سنه ۱۳۷۵.

۳- ۴. نص الشهید أیضا علی روایته عن ابن المشهدیّ فی إجازته للشیخ شمس الدین محمّد بن عبد العلی بن نجده، راجع إجازات البحار ص ۴۱.

و قال فی التکمله: إنّه ثقه ورع صالح معاصر لمنتجب الدین، یروی عنه ابن طاوس و یثنی علیه، و حکی عن ابن طاوس أنّه قال فی فلاح السائل: کان جدّی ورّام بن أبی فراس ممّن یقتدی بفعله، قد أوصی أن یجعل فی فمه فصّ عقیق علیه أسماء الأئمّه علیهم السّلام (۱).

و أرّخ وفاته ابن الأثیر فی وقائع سنه ۶۰۵ و نقله المحدّث النوریّ فی خاتمه المستدرک ص ۴۷۷ و المحدّث القمّیّ فی السفینه(۲)

**[ترجمه]امیر زاهد ابوالحسین ورّام بن عیسی بن ابی النجم بن ورّام بن خولان بن ابراهیم بن مالک اشتر - . این نسبت را علامه مجلسی در مقدمه بحار الانوار داده است. -

نخعی از اصحاب امیرالمؤمنین است.

شیخ حر در امل الآمل می گوید: «ورام بن ابی فراس در حلّه از اولاد مالک بن اشتر نخعی از صحابه امیرالمومنین علیه السّلام است. عالم و فقیه که او را در حلّه دیدم و این با اخبار موافقت می کند. استاد ما امام سدیدالدین محمود حمّصی در حله نزد او درس خواند و تربیت گردید. این را منتجب الدین می گوید. و این شیخ فاضل جلیل القدر، جدّ مادری سید رضی الدین علی بن طاووس است. برای او کتاب «تنبیه الخواطر و نزهت النواظر» است که کتاب خوبی است، مگر اینکه در مواردی سخنان بی ارزش نیز در آن آمده است، و شهید به واسطه محمد بن جعفر مشهدی از او روایت می کند.»

در تکمله می گوید: «او موثق، پرهیزکار و صالح و از معاصرین منتجب الدین بود. ابن طاووس از او روایت کرده و او را ستوده است.» از ابن طاووس حکایت شده که در فلاح المسائل گفته است: «جدّ من ورّام بن ابی فراس از کسانی است که کارش را باید سرمشق قرار داد. او وصیت کرده بود که در دهانش نگین عقیقی قرار دهند که بر آن اسامی ائمه علیهم السّلام بر آن نوشته شود.» - . تنقیح المقال: ۲۷۸ - ابن اثیر تاریخ وفات او را در وقایع سال ۶۰۵ نوشت و این را محدّث نوری در صفحه چهارصد و هفتاد و هفت خاتمه المستدرک و محدث قمی در سفینه نقل کرده است. - . این با آنچه که از روایت ابن مشهدی شنیدیم که از شهید روایت می کند که در سال ۷۸۶ به شهادت رسید، سازگاری ندارد. -

**[ترجمه]

۱- ۱. راجع تنقیح المقال ص ۲۷۸.

۲- ۲. هذا لا یلائم مع ما سمعت من روایه ابن المشهدیّ الذی یروی عنه الشهید المستشهد سنه ۷۸۶.

۲۶- الحافظ البرسی

الشیخ الحافظ رضیّ الدین رجب بن محمّد بن رجب البرسیّ مولدا و الحلّیّ محتدا من عرفاء علماء الإمامیّه و محدّثیهم.

ترجمه صاحب الریاض و أمل الآمل و روضات الجنّات و تنقیح المقال.

و نحن نذکر ما فی الریاض ملخّصا، قال: الشیخ الحافظ رضیّ الدّین رجب بن محمّد بن رجب البرسیّ مولدا و الحلّیّ محتدا، الفقیه المحدّث الصوفیّ المعروف، صاحب کتاب مشارق الأنوار المشهور(۱)

و غیره، کان من متأخّری علماء الإمامیّه، و کان ماهرا فی أکثر العلوم، و له ید طولی فی علم أسرار الحروف و الأعداد و قد أبدع فی کتبه حیث استخرج أسامی النبیّ صلّی اللّه علیه و آله و الأئمّه علیهم السّلام من الآیات، و نحو ذلک من غرائب الفوائد و أسرار الحروف و دقائق الألفاظ و المعمّیات، و لم أجد له إلی الآن مشایخ معروفه من أصحابنا، و لم أعلم أنّه عند من قرأ، له کتب منها: مشارق الأمان، فرغ من تألیفه سنه إحدی عشر و ثمان مائه، و هو غیر مشارق الأنوار الّذی ألّفه فی سنه ۸۱۳، و رساله فی ذکر الصلوات علی الرسول صلّی اللّه علیه و آله و الأئمّه علیهم السّلام من منشآت نفسه، و زیاره لأمیر المؤمنین علیه السّلام طویله فی نهایه الحسن و الجزاله و اللّطافه و الفصاحه، و رساله اللّمعه(۲)،

کاشف فیها من أسرار الأسماء و الصفات و الحروف و الآیات و ما یناسبها من

۱- ۳. طبع ببمبئی فی سنه ۱۳۱۸، و عندنا نسخه مخطوطه أکمل و أطول من المطبوع، و کأنّ المطبوع منتخب منها. و عندنا رساله مفصّله منه فی الفضائل، مشحونه بالغرائب و الاسرار.

۲- ۴. مخطوطه، نسخه منها عندنا.

الدّعوات و ما يقارنها من الكلمات، رتّبها على ترتيب الساعات و تعاقب الأوقات فى اللّيالى و الأيّام و اختلاف الأمور و الأحكام، و كتاب لوامع أنوار التمجيد و جوامع أسرار التوحيد، و رساله فى تفسير سوره الإخلاص،(۱) و كتاب فى مولد النبىّ و فاطمه و أمير المؤمنين- عليهم صلوات اللّه- و فضائلهم، و كتاب فى فضائل أمير المؤمنين عليه السّلام. قال الأستاد الاستناد أيّده اللّه تعالى فى أوّل البحار: و كتاب مشارق الأنوار و كتاب الألفين (۲) للحافظ رجب البرسىّ، و لا أعتمد على ما يتفرّد بنقله لاشتمال كتابيه على ما يوهم الخبط و الخلط و الارتفاع، و إنّما أخرجنا منهما ما يوافق الأخبار المأخوذه من الأصول المعتبره.

و قال الشيخ المعاصر فى أمل الآمل: الشيخ رجب الحافظ البرسىّ كان فاضلا محدّثا شاعرا منشئا أديبا، له كتاب مشارق أنوار اليقين فى حقائق أسرار أمير المؤمنين عليه السّلام، و له رسائل فى التوحيد و غيره، و فى كتابه إفراط، و ربما نسب إلى الغلوّ، و أورد فيه أشعارا جيّده، و ذكر فيه أنّ بين ولاده المهدىّ عليه السّلام و بين تأليف ذلك الكتاب خمسمائه و ثمانيه عشر سنه. أقول: التأمّل و التفحّص فى مؤلّفاته يورث ما أفاد الأستاد الاستناد- أيّده اللّه تعالى- و الشيخ المعاصر من الغلوّ و الارتفاع. إ ه.

**[ترجمه]شيخ حافظ رضى الدين رجب بن محمد بن رجب در برس متولد شد و اصل و نسب آن در حلّه است از عرفا و علماى اماميه و محدث اين طايفه مى باشد. شرح حال او را صاحب الرياض و امل الآمل و روضات الجنات و تنقيح المقال آورده است.

و ما آنچه كه در الرياض آمده را به طور خلاصه نقل مى كنيم: «شيخ حافظ رضى الدين رجب بن محمد رجب متولد برس و اصالتش به حلّه بر مى گردد. فقيه، محدث و صوفى مشهور، نويسنده كتاب «مشارق الانوار» مشهور - . در سال ۱۳۱۸ در بمبئى چاپ گرديد و در نزد ما نسخه اى خطى كامل تر و طولانى تر از نسخه چاپ شده مى باشد و ظاهرا كتاب چاپ شده منتخبى از آن است. و نزد ما رساله مفصلى از او در فضائل است كه مملو از غرايب و اسرار مى باشد. - و غير از اين كتاب است. از علماى متاخر اماميه است و در بيشتر علوم مهارت دارد. يد طولانى در علم اسرار حروف و اعداد دارد. داراى ابداعاتى در كتاب هايش هنگام استخراج اسامى پيامبر صل الله عليه و آله و سلم و ائمه عليهم السّلام از آيات قرآن و مانند آن در فوايد غريبه و اسرار حروف و الفاظ دقيق و معمّا بود. در بين اساتيد معروف تر از او نزد اصحاب و داناتر از او براى درس خواندن در نزد او نيافتم. براى او آثارى است از جمله: «مشارق الامان» كه از تاليف آن در سال ۸۱۱ فراغت يافت و اين غير از «مشارق الانوار» است كه در سال ۸۱۳ تاليف گرديد، و رساله اى در ذكر صلوات بر پيامبر صل الله عليه و آله و سلم و ائمه عليهم السّلام از كه انشاى خود اوست، و زيارت نامه طولانى براى اميرالمومنين عليه السّلام در نهايت زيبايى و گويايى و لطافت و فصاحت، و رسالة اللمعة - . از نسخه هاى خطى كه نسخه اى از آن نزد ما موجود است. - ،

در اين رساله از اسرار اسماء و صفات و حروف و آيات و آنچه كه نسبتى با اين مباحث دارد از ادعيه و كلمات نزديک به ادعيه پرده برداشته است و آن را به ترتيب ساعات و متوالى بودن اوقات در شب ها و روزها و اختلافات احكام و امور مترتب ساخته است، و كتاب «لوامع انوار التمجيد و جوامع اسرار التوحيد»، و رساله اى در تفسير سوره اخلاص، - . از نسخه هاى خطى كه نسخه اى از آن در كتابخانه مدرسه سپهسالار تهران موجود است. -

و كتابى در تولد و فضايل پيامبر و فاطمه و اميرالمومنين عليهم السّلام، و كتابى در فضايل اميرالمومنين عليه السلام.»

استاد استناد (ایده الله تعالی) در اول کتاب بحار می گوید: کتاب «مشارق الانوار» و کتاب «الفین» برای حافظ برسی است و من اعتمادی به آنچه که به تنهایی از او نقل شده نکردم، چون در این دو کتاب مطالبی موهم، اشتباه و خلط صحیح و سقیم و غلوآمیز دارد، و ما از این دو کتاب آن چه از احادیثی که موافق اصول معتبره بود را استخراج نمودیم.»

استاد معاصر در امل الآمل می گوید: «شیخ رجب حافظ برسی فاضل، محدث، شاعر، نویسنده و ادیب بود، برای او کتاب «مشارق انوار الیقین فی حقائق اسرار امیر المومنین علیه السّلام» و رساله هایی در توحید و غیر توحید می باشد. او در کتاب هایش دچار افراط شد، لذا به او نسبت غلّو دادند و درباره او اشعار نیکو سرودند. در آنجا ذکر شد که بین ولادت حضرت مهدی علیه السّلام و بین تالیف این کتاب پانصد و هجده سال فاصله بود.

مؤلف: تأمل نمودن و جستجو در تالیفات برسی، میراث آن چیزی است که از استاد استناد (ایده الله تعالی) و شیخ معاصر در مطالب غلّو آمیز استفاده نمودیم.

**[ترجمه]

۱- ۱. مخطوطه توجد نسخه منها فی مکتبه مدرسه سپهسالار بطهران.

۲- ۲. مخطوط توجد منه نسخه فی المکتبه الحسینیه، تاریخ کتابتها سنه ۱۹۰۸. راجع الذریعه ج ۲ ص ۲۹۹.

[الثناء علیه]

الشیخ الإمام الشهید السعید شمس الملّه و الدّین محمّد ابن الشیخ جمال الدّین مکّیّ ابن محمّد بن حامد بن أحمد العاملیّ النبطیّ الجزینیّ، المنعوت بالشهید الأوّل و الشهید المطلق و هو أوّل من اشتهر من العلماء بهذا اللّقب عند الإمامیّه، شهرته فی الفقهاء و الاصولیّین و مشارکته فی العلوم أظهر من أن یخفی، و محامده و نفسیّاته الزکیّه أوضح من أن یوضح، قد أطبقت التراجم علی وثاقته و جلالته، و صفحاتها مشحونه بسرد فضائله وصفه استاذه العلّامه الحلّیّ - قدّس سرّه- فی إجازته بقوله:(1) مولانا الإمام،

ص: ۱۵۲

۱- ۳. روضات الجنّات ص ۵۹۰.

العلّامه الأعظم، أفضل علماء العالم، سيّد فضلاء بنى آدم، مولانا شمس الحقّ و الدين. إ ه.

و أطراه التسترىّ فى كتاب المقابس ص ١٨ بقوله: الشيخ الهمام، قدوه الأنام، فريده الأيّام، علّامه العلماء العظام، مفتى طوائف الإسلام، ملاذ الفضلاء الكرام، خرّيت طريق التحقيق، مالك أزمّه الفضل بالنظر الدقيق، مهذّب مسائل الدّين الوثيق، مقرّب مقاصد الشريعه من كلّ فجّ عميق، السارح فى مسارح العرفاء و المتألّهين، العارج إلى أعلى مراتب العلماء الفقهاء المتبحّرين، و أقصى منازل الشهداء السعداء المنتجبين الشيخ شمس الدين أبى عبد اللّه محمّد بن مكّىّ العاملىّ المطّلبىّ، أعلى اللّه رتبته فى حظائر القدس و بوّأه مع مواليه فى مقاعد الانس، و له كتب زاهره فاخره و مصنّفات دائره باهره و أكثرها فى الفقه. إ ه.

و قال العلّامه النورىّ فى المستدرك ج ٣ ص ٤٣٧: تاج الشريعه و فخر الشيعه شمس الملّه و الدين ... أفقه الفقهاء عند جماعه من الأساتيد، جامع فنون الفضائل، و حاوى صنوف المعالى، و صاحب النفس الزكيه القدسيّه القويّه. إ ه

و فى الروضات: كان- رحمه اللّه- بعد مولانا المحقّق على الإطلاق أفقه جميع فقهاء الآفاق، و أفضل من انعقد على كمال خبرته و أستاديّته اتّفاق أهل الوفاق، و توحّده فى حدود الفقه و قواعد الأحكام مثل تفرّد شيخنا الصدوق فى نقل أحاديث أهل البيت الكرام عليهم صلوات اللّه. إ ه.

و يوجد ذكره الجميل فى سائر التراجم كاللؤلؤه و الروضه البهيّه و أمل الآمل و منهج المقال و توضيح المقال و نقد الرجال و تنقيح المقال و الكنى و الألقاب و غيرها، و لا يسعنا فى هذا المختصر سرد فضائله و نقل الجملات الذهبيّه الّتى قيلت فى حقّه.

**[ترجمه]شيخ، امام شهيد سعيد، خورشيد ملت و دين، محمد بن شيخ جمال الدين بن مكّى بن محمد بن حامد بن احمد عاملى نبطى جزينى، موصوف به شهيد اول و شهيد مطلق، و او اولين كسى است كه نزد علماى اماميه به اين لقب مشهور گرديد. شهرت او در بين فقها و اصوليين و مشاركت او در علوم بر هيچ كس پوشيده نيست و صفات نيكو و نفس پاكش نياز به توضيحى ندارد. همه اهل تراجم به وثاقت و بزرگى اش هم عقيده اند و همه صفحات تراجم مملو از فضايل او مى باشد.

علامه حلى (قدس سرّه) استاد شهيد در اجازه اى كه به او داده، او را چنين توصيف كرده است: - . روضات الجنات: ۵۹۰ -

«مولاى ما امام، علامه بزرگ، با فضيلت ترين علماى عالم، سيّد فضلا از نسل آدم، مولاى ما خورشيد حق و دين.»

شوشترى هم در صفحه هجده كتاب المقابس او را چنين ستوده است: «شيخ شجاع، رهبر مردم، يگانه روزها، علامه علماى بزرگ، فتوا دهنده مسلمانان، ياريگر فاضلان با كرامت، استاد در مسير تحقيق، صاحب عنان فضايل با ديد دقيق، تهذيب كننده مسائل دين مستحكم، نزديك آورنده اهداف دين از دور و دره هاى عميق، قدم گذارنده در قدمگاه عارفان و الهى دانان، و عروج كننده به بالاترين مراتب عالمان و فقيهان حاذق، نزديك ترين منازل به شهيدان سعادتمند و برگزيده، شيخ شمس الدين ابى عبدالله محمد بن مكى عاملى مطلبى (اعلى الله رتبته فى حظائر القدس و بواه مع مواليه فى مقاعد الانس)، و براى او كتاب هاى درخشان و گرانسنگ و تاليفات موثرى هست كه بيشترشان در فقه نگاشته شده است.»

علامه نورى در صفحه چهارصد و سى و هفت جلد سوم المستدرك مى گويد: «تاج شريعت و افتخار شيعه، خورشيد

درخشـنده ملت و دین، فقیه ترین فقهاء از دیـدگاه جماعتی از اساتیـد، جمع کننـده همه علوم و فضـیلت ها، و دربردارنده همه صنوف متعالی، و دارای نفس پاک، قدسی و قوی.»

در روضات الجنات آمده است: «شهید (رحمه الله) بعد از مولای ما محقق علی الاطلاق، فقیه ترین همه فقهای دنیا، و با فضیلت ترین کسـی که بر جایگاه کامل تجربه نشسته است، و استادی او مورد اتفاق همه است، و یگانه بودن او در مسائل فقه و قواعد احکام مثل بی نظیر بودن استاد ما صدوق در نقل روایات اهل بیت با کرامت علیهم صلوات الله است.»

ذکر زیبای او در دیگر کتاب های تراجم مثل لؤلؤة، روضـةالبهیه، امل الآمل، منهـج المقال، توضـیح المقال، نقد الرجال، تنقیح المقـال، الکنی والالقـاب و غیر از این کتاب ها وجود دارد. و در این مختصـر نتوانستیم به همه فضایل و جملات طلایی که در حقّ او گفته اند، اشاره کنیم.

**[ترجمه]

له تصانیف جیّده و تآلیف فاخره منها: کتاب الذکری،(۱) و کتاب الدروس،(۲)

ص: ۱۵۳

۱- ۱. طبع بایران سنه ۱۲۷۱.

۲- ۲. طبع بایران سنه ۱۲۶۹.

و كتاب القواعد،(۱)

و كتاب البيان،(۲) و الألفيّه،(۳)

و النفليّه،(۴) و نكت الإرشاد(۵)

و المزار، و رساله الإجازات،(۶) و كتاب اللّوامع، و الأربعين،(۷)

و رساله فى تفسير الباقيات الصالحات،(۸) و اللّمعه الدمشقيّه،(۹)

و رساله التكليف،(۱۰) و رساله فى قصر من سافر لقصد الإفطار و التقصير و غير ذلك.

و قال العلّامه المجلسىّ فى الفصل الأوّل من البحار عند ذكره مؤلّفاته: و كتاب الاستدراک و كتاب الدرّه الباهره من الأصداف الطاهره له- قدّس سرّه- أيضا كما أظنّ (۱۱) و الأخير عندى منقولا عن خطّه- رحمه اللّه-. إ ه.

و قال فى الفصل الثانى: و مؤلّفات الشهيد مشهوره كمؤلّفها العلّامه إلّا كتاب الاستدراک فإنّى لم أظفر بأصل الكتاب و وجدت أخبارا مأخوذه منه بخطّ الشيخ الفاضل محمّد بن علىّ الجبعىّ، و ذكر أنّه نقلها من خطّ الشهيد- رفع اللّه درجته-، و الدرّه الباهره فإنّه لم يشتهر اشتهار سائر كتبه، و هو مقصور على إيراد كلمات وجيزه مأثوره عن النبىّ صلّى اللّه عليه و آله و كلّ من الأئمّه صلوات اللّه عليهم أجمعين. انتهى.

قلت: قال العلّامه الرازىّ:(۱۲)

الاستدراک لبعض قدماء الأصحاب، كما نقله

ص: ۱۵۴

۱- ۱. طبع بايران سنه ۱۳۰۸ و فى غيرها.

۲- ۲. طبع بايران سنه ۱۳۱۹.

۳- ۳. طبعت مكرّرا. و عليها حواش و تعاليق و شروح كثيره منها شرح للشهيد الثانى سمّاه المقاصد العليّه، طبع بايران سنه ۱۳۱۲.

۴- ۴. شرحها الشهيد الثانى و سمّاه بفوائد المليّه طبع بايران سنه ۱۳۱۲.

۵- ۵. طبع بايران.

۶- ۶. توجد منها نسخه فى مكتبه الجامعه بطهران كما فى فهرسها، و له إجازه كثيره لعده من العلماء أوردها العلامه الرازىّ فى الذريعه ج ۱ ص ۲۴۷.

۷- ۷. طبع مع الغيبه للنعمانىّ بايران سنه ۱۳۱۸.

۸- ۸. توجد منها نسخه فى مكتبه الجامعه بطهران، تاريخ كتابتها سنه ۱۰۰۳.

۹- ۹. للشهيد الثانى عليه شرح يسمى بالروضه البهيه طبع مكرّرا.

۱۰- ۱۰. مخطوطه، راجع الذریعه ج ۴ ص ۴۰۸.

۱۱- ۱۱. مخطوط یوجد منه نسخه فی مکتبه المحیط. راجع الذریعه ج ۸ ص ۹۰.

۱۲- ۱۲. الذریعه ج ۲ ص ۲۲، قلت: راجع خاتمه المستدرک ص ۴۳۹ ففیه ما یدلّ علی ذلک.

الشيخ شمس الدين محمّد بن عليّ بن الحسين الجبعيّ جدّ شيخنا البهائيّ فى مجموعته الموجوده بخطّه عن خطّ شيخنا الشهيد محمّد بن مكّيّ، و صوره خطّ الشهيد هكذا: كتاب الاستدراک لبعض قدماء الأصحاب، و لم يظهر لى إلى الآن اسمه و لا شى ء من حاله، نعم يروى عن الشيخ ابن قولويه فهو من معاصرى المفيد. إ ه.

و له أشعار جيّده رائقه منها:

عظمت مصيبه عبدک المسكين***فى نومه عن مهر حور العين

الأولياء تمتّعوا بک فى الدّجى*** بتهجّد و تخشّع و حنين

فطردتنى عن قرع بابک دونهم*** أ ترى لعظم جرائمى سبقونى؟

أوجدتهم لم يذنبوا فرحمتهم؟ *** أم أذنبوا فعفوت عنهم دونى؟

إن لم يكن للعفو عندک موضع *** للمذنبين فأين حسن ظنونى؟

و من رائق شعره:

و لا أبتغى الدّنيا جميعا بمنّه *** و لا أشترى منّ المواهب بالذلّ

و أعشق كحلاء المدامع خلقه *** لئلّا أرى فى عينها منّه الكحل

**[ترجمه]براى او تصنيفات نيكو و تاليفات با ارزش است كه از آن جمله اند: كتاب ذكرى، -. در ايران به سال ۱۲۷۱ چاپ گرديد. -

كتاب دروس، -. در ايران به سال ۱۲۶۹ چاپ گرديد. -

كتاب قواعد، -. در ايران به سال ۱۳۰۸ و غير آن چاپ گرديد. -

كتاب البيان، -. در ايران به سال ۱۳۱۹ چاپ گرديد. -

الالفيه، -. مكرر چاپ گرديد و بر آن حواشى و تعليقه ها و شروح فراوانى نوشته شد كه از آن جمله شرحى از شهيد ثانى است كه به «مقاصد العلّيه» نامگذارى شد و در ايران به سال ۱۳۱۲ چاپ گرديد. -

النفليه، -. شهيد ثانى آن را شرح نمود و «فوائد الملّيه» ناميد و در سال ۱۳۱۲ در ايران چاپ گرديد. -

نكت الارشاد، -. در ايران چاپ شد. -

المزار، رسالة الاجازات، - . از این کتاب نسخه ای در کتابخانه دانشگاه تهران - چنان چه در فهرستش آمده - موجود میباشد و برای او اجازه های زیادی به عده ای از علماء است که علامه رازی در صفحه دویست و چهل و هفت جلد یک آورده است. -

کتاب اللوامع، الاربعین، - . با کتاب غیبت از تالیفات نعمانی در سال ۱۳۱۸ در ایران چاپ گردید. -

رساله ای در تفسیر باقیات و صالحات، - . نسخه ای از این کتاب در کتابخانه دانشگاه تهران موجود است که تاریخ کتابت آن سال ۱۰۰۳ می باشد. -

اللمعة الدمشقیه، - . شرحی بر این کتاب از شهید ثانی است که روضّة البهیه نام دارد و مکرراً چاپ شده است. -

رسالة التفکیک، - . نسخه خطی، رجوع کنید به الذریعه ۴/۴۰۸ -

و رسالهٔ در شکسته بودن نماز کسی که به قصد افطار و شکسته شدن و غیر از این مسافرت کند.

علامه مجلسی در فصل اول بحار الانوار بعد از نام بردن تالیفات شهید می گوید: «کتاب «الاستدراک» و «الدرة الباهره من الاصداف الطاهره» از شهید (قدس سره) است، چنان چه گمان می کنم، - . نسخه خطی از آن در کتابخانه محیط موجود است. رجوع کنید به الذریعه ۸/۹۰ -

و کتاب دوم نزد من موجود است و من از خطّ شهید نقل کردم.»

و در فصل دوم می گوید: «تالیفات شهید مثل نویسنده آن مشهور است، مگر کتاب «الاستدراک» که من به اصل کتاب دست نیافتم و به اخباری رسیدم که از خطّ شیخ فاضل محمد بن علی جبعی گرفته شده بود و او ذکر کرده بود که از خطّ شهید (رفع الله درجته) نقل کردم، و «الدرّ الباهره» مانند دیگر کتاب های شهید مشهور نمی باشد و در آن کلمات موجز که از پیامبر صلی الله علیه و آله و همه ائمه صلوات الله علیهم اجمعین به ما رسیده، می باشد.»

مؤلف: علامه رازی می گوید: - . الذریعه ۲/۲۲ مؤلف: رجوع کنید به خاتمه المستدرک: ۴۳۹ و در آن بر آنچه گفتیم اشکال است. -

«الاستدراک» از بعضی از قدمای اصحاب است، چنان چه که این را شیخ شمس الدین محمد بن علی بن حسین جبعی جدّ استاد ما بهایی در مجموعه اش که موجود است به خطّ او، از خطّ استاد ما شهید محمد بن مکی نقل کرده است و متن خطّ شهید چنین است: «کتاب «الاستدراک» از بعضی از قدمای اصحاب است و برای من تا الان اسمش و چیزی از حالات او مشخص نشده است. بله، از استاد ابن قولویه که از معاصرین مفید می باشد» روایت می کند.»

برای او اشعار لطیفی است که از آن جمله است:

خدایا! مصیبت بنده بیچاره ات زیاد شد که او را خواب از مهر و کابین حورالعین بازداشت

اولیای خدا در تاریکی های شب با تهجد و خشوع و ناله و زاری بهره ها برده اند

مرا از در خانه ات راندی و آنها را راه دادی ! آیا به واسطه اعمال ناشایستم از آنها عقب ماندم؟

آیا آنها گناه نکرده بودند یا گناه داشتند اما تو ایشان را آمرزیدی ولی مرا نیامرزیدی؟

اگر گنه کاران راهی به عفو تو نداشته باشند، پس حسن ظن ما به کجا می رود؟!

**[ترجمه]

أساتذته و مشايخه

قد كان معظم اشتغاله فى العلوم عند فخر المحقّقين ابن العلّامه الحلّىّ، و له الروايه عنه بالإجازه و من جمله أساتيذه و المجيزين له فى الاجتهاد و الروايه السيّد عميد الدين عبد المطّلب بن أبى الفوارس الحلّىّ الحسينىّ و أخوه السيّد ضياء الدين عبد اللّه، و يروى أيضا عن السيّد تاج الدّين محمّد بن معيّه الحسنىّ و السيّد علاء الدين بن زهره الحسينى و السيّد أبى طالب أحمد بن زهره الحلبىّ و السيّد مهنّا بن سنان المدنىّ و الشيخ زين الدين علىّ بن طران المطارآبادىّ و الشيخ رضىّ الدين علىّ بن أحمد المشتهر بالمزيدىّ و الشيخ جلال الدّين محمّد بن الشيخ شمس الدّين محمّد الحارثىّ و الشيخ محمّد بن جعفر المشهدىّ و أحمد بن الحسين الكوفىّ و الشيخ قطب الدين محمّد بن محمّد البويهىّ الرازىّ.

و الشيخ أبى محمّد الحسن بن أحمد ابن نجيب الدين بن محمّد بن نماء الحلّىّ و السيّد شمس الدين محمّد بن أحمد ابن أبى المعالى العلوىّ الموسوىّ، و السيّد جلال الدين عبد الحميد بن

فخّار الموسويّ و يروى أيضا مصنّفات العامّه عن نحو أربعين شيخا من علمائهم (۱).

**[ترجمه]بيشتر اشـتغالات او در علوم نزد فخرالمحققين پسر علامه حلّى است كه شهيد روايتى از او به همراه اجازه دارد. و از اساتيـد و اجازه دهنـدگان به او در اجتهاد و روايت، سـيد عميدالـدين عبدالمطلب بن ابى فوارس حلّى حسـينى و برادرش سـيد ضياء الدين عبدالله است. همچنين از سـيد تاج الدين محمد بن معيّه حسـنى، سـيد علاءالدين بن زهره حسـينى، سـيد ابى طالب احمد بن زهره حلّبى، سيّد مهنات بن سـنان مدنى، شـيخ زين الدين على بن طران مطارآبادى، شيخ رضى الدين على بن احمد مشـهور به مزيـدى و شـيخ جلال الـدين محمد بن شـيخ شـمس الدين محمد حارثى، شـيخ محمد بن جعفر مشـهدى، احمد بن حسـين كوفى، شـيخ قطب الـدين محمـد بن محمد بويهى رازى، شـيخ ابى محمد حسن بن احمد بن نجيب الدين بن محمد بن نماء حلّى و سـيد شـمس الـدين محمد بن احمد بن ابى المعالى علوى موسوى و سـيد جلال الدين عبدالحميد بن فخّار موسوى روايت مى كنـد. همچنين از تاليفات اهل سـنت يعنى از چهل عالم و شـيخ آنها روايت مى كنـد. -. رجوع كنيد به اربعين وى كه چاپ شده، و نيز خاتمه المستدرك و روضات الجنات. -

**[ترجمه]

۱- ۱. راجع أربعينه المطبوع و خاتمه المستدرك و الروضات.

[الثناء عليه]

السيّد المرتضى علم الهدى ذو المجدين أبو القاسم علىّ بن الحسين بن موسى بن محمّد بن موسى بن إبراهيم بن الإمام موسى الكاظم عليه السّلام.

هو مفخر من مفاخر الإماميّه، و بطل من أبطال العلم و الدين، و إمام من أئمّه الفقه و الحديث و الكلام و الأدب، و أوحد أهل زمانه علما و عملا، انتهت إليه الرئاسه فى المجد و الشرف و العلم و الأدب، و الفضل و الكرم، ترجمه العامّه و الخاصّه و بالغوا فى الثناء عليه و أذعنوا بتقدّمه فى العلوم و الفضائل و تخلّقه بالنفسيّات الزكيّه.

ص: ۱۵۶

قـال النجاشـيّ فى رجاله ص ۱۹۲: المرتضـى حـاز من العلوم ما لم يـدانه فيه أحـد فى زمانه، و سـمع من الحـديث فأكثر، و كان متكلّما شاعرا أديبا عظيم المنزله فى العلم و الدين و الدنيا. إ ه

قال الشيخ فى الفهرست ص ۹۹: المرتضى- رضى اللّه عنه- متوحّد فى علوم كثيره، مجمع على فضله، مقدّم فى العلوم، مثل علم الكلام و الفقه و أصول الفقه و الأدب و النحو و الشعر و معانى الشعر و اللّغه و غير ذلک. إ ه.

و نقل العلّامه الحلّىّ هـذه الكلمه فى الخلاصه ص ۴۶ فى ترجمته، و أضاف بعد ذكر كتبه: و بكتبه اسـتفادت الإماميّه منذ زمنه- رحمه اللّه- إلى زماننـا هـذا و هو سـنه ثلاث و تسـعين و سـتّمائه، و هو ركنهم و معلّمهم- قـدّس اللّه روحه، و جزاه عن أجـداده خيرا-.

و قال الشـيخ فى رجاله: علم الهدى- أدام اللّه تعالى أيّامه- أكثر أهل زمانه أدبا و فضـلا، متكلّم فقيه جامع العلوم كلّها،- مدّ اللّه فى عمره- إ ه.

و قال ابن أبى طىّ: هو أوّل من جعل داره دار العلم و قدّرها للمناظره، و يقال:

إنّه امرؤ لم يبلغ العشـرين، و كان قد حصل على رئاسه الدنيا العلم مع العمل الكثير فى اليسير و المواظبه على تلاوه القرآن و قيام اللّيـل و إفـاده العلم، و كـان لاـ يؤثر على العلم شـيئا، مع البلاغه و فصاحه اللّهجه، و كان أخـذ العلوم عن الشـيخ المفيـد، و زعم المفيـد أنّه رأى فى نومه فـاطمه الزهراء ليله نـاولته صبيّين فقـالت له: خـذ ابنى هـذين فعلّمهمـا، فلمـا استيقـظ وافاه الشـريف أبو أحمد(۱) و معه ولداه الرضىّ و المرتضى فقال له: خذهما إليک و علّمهما، فبكى و ذكر القصّه إ ه(۲).

و قـال السيّد الكبير المـدنى الشـيرازىّ فى الـدرجات الرفيعه: كان أبوه النقيب أبو أحمـد جليل القـدر عظيم المنزله فى دوله بنى العبّاس و بنى بويه، و أمّا والده الشـريف فهى فاطمه بنت الحسـين بن أحمد بن الحسن بن الناصر الأصمّ، و هو أبو محمّد الحسن بـن علىّ بـن عمر الأشـرف بـن علىّ بـن الحسـين بن علىّ بن أبى طـالب عليه السّـلام، و هى أمّ أخيه الرضـىّ رحمه اللّه، و كـان الشريف المرتضى أوحد أهل زمانه فضلا و علما و كلاما و حديثا و شعرا و خطابه و جاها و كرما. إ ه(۳).

۱- ۱. المشهور كما فى غيره من التراجم أن والدته فاطمه بنت الناصر دخلت على الشيخ و حولها جواريها و بين يديها ابناها.

۲- ۲. لسان الميزان ج ۴ ص ۲۲۳.

۳- ۳. روضات الجنّات ص ۳۷۵.

و حکی عن غایه الاختصار للسیّد ابن زهره أنّه قال: علم الهدی الفقیه النظّار سیّد الشیعه و إمامهم، فقیه أهل البیت، العالم المتکلّم البعید، الشاعر المجید، کان له برّ و صدقه و تفقّد فی السرّ، عرف ذلک بعد موته- رحمه اللّه- کان أسنّ من أخیه، و لم یر أخوان مثلهما شرفا و فضلا و نبلا و جلاله و رئاسه و تحاببا و تودّدا، لمّا مات الرضیّ لم یصلّ المرتضی علیه عجزا عن مشاهده جنازته و تهالکا فی الحزن، ترک المرتضی خمسین ألف دینار، و من الآنیه و الفرش و الضیاع ما یزید علی ذلک. انتهی.

و فی تتمیم یتیمه الدهر ج ۱ ص ۵۳: قد انتهت الرئاسه الیوم ببغداد إلی المرتضی فی المجد و الشرف و العلم و الأدب و الفضل و الکرم، و له شعر فی نهایه الحسن.

و فی دمیه القصر ص ۷۵: هو و أخوه من دوح السیاده ثمران، و فی فلک الرئاسه قمران، و أدب الرضیّ إذا قرن بعلم المرتضی کان کالفرند فی متن الصارم المنتضی.

و فی وفیات الأعیان: کان نقیب الطالبیّین، و کان إماما فی علم الکلام و الأدب و الشعر، و هو أخو الشریف الرضیّ، و له تصانیف علی مذهب الشیعه، و مقاله فی أصول الدین، و له دیوان شعر کبیر؛ و له الکتاب الذی سمّاه الغرر و الدرر و هی مجالس أملاها تشتمل علی فنون من معانی الأدب، تکلّم فیها علی النحو و اللّغه و غیر ذلک، و هو کتاب ممتع یدلّ علی فضل کثیر و توسّع فی الاطّلاع علی العلوم، و ذکره ابن بسّام فی أواخر کتاب الذخیره، و قال: کان هذا الشریف إمام أئمّه العراق بین الاختلاف و الاتّفاق، إلیه فزع علماؤها و عنه أخذ عظماؤها، صاحب مدارسها، و جمّاع شاردها و آنسها، ممّن سارت أخباره، و عرفت به أشعاره، و حمدت فی ذات اللّه مآثره و آثاره، إلی تآلیفه فی الدین و تصانیفه فی أحکام المسلمین ممّا یشهد أنّه فرع تلک الأصول، و من أهل ذلک البیت الجلیل. إ ه.

هذا قلیل من کثیر ممّا هتفت به التراجم فی الثناء علی سیّدنا المترجم، و بما أنّ شهرته و معروفیّته تغنینا عن تفصیل الکلام و استقصاء الأقوال نوجز الکلام عن سرد کلمات الثناء و نحیل الزیاده علی کتب المعاجم من العامّه و الخاصّه.

**[ترجمه]سید مرتضی علم الهدی ذوالمجدین، ابوالقاسم علی بن حسین بن موسی بن محمد بن موسی بن ابراهیم بن امام موسی کاظم علیه السّلام.

او از افتخارات امامیه، قهرمانی از قهرمانان علم و دین، امامی از امامان فقه و حدیث و کلام و ادب، و یگانه علم و عمل اهل زمان خود بود که ریاست در بزرگی و شرافت و علم و ادب و فضیلت و کرامت به او ختم می گردد. شرح حال او را علمای شیعه و سنّی نوشته اند و در تعریف از او مبالغه نمودند و به مقدّم بودن او در علوم و فضایل و متخلق بودن به انفاس پاک و اخلاق اذعان دارند.

نجاشی در صفحه یکصد و نود و دو رجال خود می گوید: «مرتضی، از علوم آنچه را کسب کرد که در زمان او، کسی با او برابری نداشت، و آنچه از حدیث شنید را تکثیر نمود، و او متکلم، شاعر، ادیب و دارای جایگاه بزرگ در علم و دین و دنیا بود.»

شیخ در صفحه نود و نه فهرست می گوید: «مرتضی (رضی الله عنه) در علوم زیادی بی نظیر بود، و بر علم او اجماع دارند، در علوم مثل کلام و فقه و اصول فقه و ادب و نحو و شعر و معانی شعر و لغت و غیر از این ها بر همه مقدم بود.»

این را علامه حلّی در صفحه چهل و شش الخلاصه در شرح حال او آورده و بعد از نام بردن کتاب هایش، اضافه کرده است: «علمای امامیه از زمان او (رحمه الله) تا زمان ما، یعنی سال ۶۹۳ از کتاب های او استفاده می کنند و او رکن و معلم علمای امامیه (قدس الله روحه و جزاه عن اجداده خیراً) بود.»

شیخ در رجال خود می گوید: «علم الهدی (ادام الله تعالی ایامه) از نظر ادب و فضل بهترین اهل زمان خود بود، متکلم و فقیه و جامع همه علوم بود (مدّالله فی عمره).»

ابن ابی طیّ می گوید: «او اولین کسی است که خانه اش دارالعلم بود و در مناظره قدرت زیادی داشت.» و می گوید: «او مردی بود که عمرش به بیست سال نمی رسید، ولی ریاست دنیای علم و عمل زیاد را در حد توان به دست آورد و در تلاوت قرآن و شب زنده داری و استفاده از علم مواظبت داشت و بر علم او چیزی تاثیر نداشت. او دارای بلاغت و فصاحت لهجه بود و علوم را از شیخ مفید فرا گرفت. شیخ مفید گمان نمود که شبی در عالم رؤیا حضرت فاطمه زهرا را دید که دو بچه را نزد او آورده و خطاب به او فرمود: «این دو فرزند مرا بگیر و آنها را دانش بیاموز!» وقتی بیدار شد، شریف ابو احمد - . مشهور در غیر از این کتاب های تراجم این است که مادرشان فاطمه بنت ناصر بر شیخ داخل شد و در دو طرف او کسانی بودند و در بین دستانش فرزندانش بود. -

به همراه دو فرزندش رضی و مرتضی نزد او آمد و به او گفت: «این دو را بگیر و علم بیاموز!» شیخ گریه کرد و قصه را باز گو کرد.» - . لسان المیزان ۴/۲۲۳ -

سید بزرگ مدنی شیرازی در درجات الرفیعه می گوید: «پدرش از نقباء و پیشوایان، ابو احمد از شخصیت های جلیل القدر و دارای منزلت در دولت بنی عباس و آل بویه بود. و اما مادر گرامی اش فاطمه دختر حسین بنت احمد بن حسن بن ناصر اصّم

است و او ابو محمد حسن بن علی بن علی بن عمر الاشرف بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب علیه السّلام است و او مادر برادرش رضی (رحمه الله) نیز می باشد. شریف مرتضی یگانه زمان خود از نظر فضل و علم و کلام و حدیث و شعر و خطابه از نظر جایگاه و کرامت می باشد.» - . روضات الجنات: ۳۷۵ -

از «غایهٔ الاختصار»، از سید ابن زهره حکایت شده که می گوید: «علم الهدی، فقیه نظریه پرداز و آقای شیعه و امام آنها می باشد. فقیه اهل بیت، عالم متکلم دوراندیش، شاعر بزرگ، او اهل بخشش و صدقه و انفاق مخفیانه بود و این را بعد از مرگش (رحمه الله) فهمیدیم. او از برادرش بزرگ تر بود و مثل این دو برادر از نظر شرافت و فضیلت و خوبی و جلالت و ریاست و محبوبیت دیده نشده است. هنگامی که سید رضی درگذشت، از نظر عجز و لابه هنگام مشاهده جنازه و نهایت در حزن، به سید مرتضی کسی نمی رسید. سید مرتضی پنجاه هزار دینار و ظروف و فرش و چراغ و بیشتر از این را باقی گذاشت.»

در صفحه پنجاه و سه جلد اول تتمه یتیمهٔ الدهر آمده است: «ریاست آن روز بغداد در بزرگی و شرافت و علم و ادب و فضیلت و کرامت به سید مرتضی پایان یافت و برای او اشعاری درنهایت زیبایی است.»

در صفحه هفتاد و پنج دمیهٔ القصر می گوید: «سید مرتضی و برادرش دو میوه اند بر شاخسار سیادت و دو قمرند در آسمان ریاست. اگر ادب سید رضی با دانش سید مرتضی مقرون به شمار آیند، چونان جوهری است بر تیغه شمشیر آبدار.»

در وفیات الاعیان آمده: «او پیشوای طالبین، و امام در علوم کلام و ادب و شعر بود. او برادر شریف رضی است که دارای تالیفاتی در مذهب شیعه و گفتاری در اصول دین می باشد و برای او دیوان شعر بزرگی است.» برای او کتابی است که «غرر و درر» نامیده شده که در آن مجالسی مشتمل بر مهارت هایی از معانی ادب نوشته شده و در آن از نحو لغت و غیر از آن، سخن رانده شده است و کتابی است که دلالت بر فضیلت زیاد و گستردگی او بر اطلاع از علوم دارد. این را ابن بسّام در اواخر کتاب الذخیره آورده و می گوید: «این شریف، پیشوای پیشوایان عراق در هنگامه اختلاف آنان و در وقت اتفاق ایشان بود.علمای عراق بدو پناه می بردند، و بزرگان آن سامان از او اخذ علم می کردند، صاحب مدارس آنجا، و جماع ساردها و آنسها، کسی که اخبار وی همه جا را پر کرده و اشعار او همه جا شناخته شده، و آثار او ستایشگر ذات الهی بود، تا جایی که در علوم دینی و احکام مسلمانان تألیفاتی داشت به گونه ای که این ها گواهی می دهند که او فرع آن اصول است. او از خاندان بزرگی بود.»

این گفتار اندک از کلمات بسیاری است که در کتاب های تراجم در تعریف از سید مرتضی که شرح حالش را آوردیم است، و شهرت و معروفیت او ما را از طولانی کردن کلام و آوردن نظرات دیگران و روایاتشان از ستایش او، بی نیاز می کند و اگر کسی بیشتر می خواهد، به کتاب های معجم از علمای شیعه و اهل سنت مراجعه نماید.

**[ترجمه]

تآليفه و تصانيفه

«۱»- کتاب الغرر و الدرر(۱).

«۲»- کتاب تنزیه الأنبیاء(۲)

«۳»- الشافی (۳).

«۴»- شرح قصیده السیّد الحمیری (۴).

«۵»- جمل العلم و العمل (۵).

«۶»- الانتصار(۶).

«۷»- الذریعه(۷).

«۸»- المقنع فی الغیبه(۸).

«۹»- رساله تفضیل الأنبیاء علی الملائکه(۹).

«۱۰»- رساله المحکم و المتشابه (۱۰).

«۱۱»- منقذ البشر من أسرار القضاء و القدر. «۱۲»- أجوبه المسائل المختلفه(۱۱).

«۱۳»- الخلاف فی الفقه. «۱۴»- المصباح فی الفقه.

۱- ۱. طبع بمصر فی أربعه أجزاء سنه ۱۳۲۵ و فی غیرها و بایران سنه ۱۲۷۲ و فی آخره تکملته.

۲- ۲. طبع بتبریز فی سنه ۱۲۹۰ و بالنجف فی ۱۲۵۰.

۳- ۳. طبع بایران فی ۱۲۰۱.

۴- ۴. طبع مع الشرح بمصر سنه ۱۳۱۳ بعنوان القصیده الذهبیه.

۵- ۵. مخطوط توجد نسخ منه فی النجف، راجع الذریعه ج ۵ ص ۱۴۴.

۶- ۶. طبع بایران فی ۱۲۷۵ ضمن مجموعه تسمی بالجوامع الفقهیّه.

۷- ۷. مخطوطه توجد منها نسخه فی الخزانه الرضویه.

۸- ۸. طبع بایران مع رساله السعدیه و غیرها فی سنه ۱۳۱۵ و فی هامش درر الفوائد فی ۱۳۱۹.

۹- ۹. مخطوطه، راجع الذریعه ج ۴ ص ۳۵۹.

۱۰- ۱۰. المطبوعه بایران سنه ۱۳۱۲.

۱۱ - ۱۱. کجواب الموصلیات الأولی و الثانیه و الثالثه الموجوده نسخها فی الخزانه الرضویه کتابتها سنه ۶۷۶، و التبانیات الموجوده فی الخزانه الرضویه و فی موقوفه آل الشیخ أسد اللّه الکاظمی بالکاظمیه، و أجوبه المسائل الرازیه الموجوده فی الخزانه الرضویه و فی مکتبه الشیخ هادی کاشف الغطاء، و الرسیه الأولی و الثانیه الموجودتین عند صاحب الذریعه، و السلاریه الموجوده فی الخزانه الرضویه، کتابتها ۹۷۶. و المیافارقیات و الناصریه الموجودتین فی الخزانه الرضویه، و الناصریات المطبوع فی ۱۲۷۶، و توجد فی مکتبه المشکاه رساله منسوبه إلیه فی جواب بعض المعتزله فی مائه صحیفه، و رساله جواب شبهات بعض العامّه فی ستین صحیفه، و رساله فی جواب مسائل فی أربعین صحیفه، و له أیضا رساله جواب السؤال عن وجه تزویج أمیر المؤمنین علیه السلام ابنه عمر، توجد ضمن رسائله فی مکتبه المولی محمّد علی الخونساری، و رساله جواب الملاحده عن قدم العالم. راجع الذریعه ج ۵ ص ۱۸۳ و ۱۹۴.

«۱۵»- الموضح عن جهه إعجاز القرآن. «۱۶»- الذخیره.

«۱۷»- الناصریه(۱).

و غیرها و هی کثیره. و قال المصنّف: و کتاب عیون المعجزات (۲) ینسب إلیه و لم یثبت عندی، و لعلّه من مؤلّفات بعض القدماء. إ ه

قلت: هو للشیخ حسین بن عبد الوهّاب أحد الفطاحل من علماء القرن الخامس کان مشارکا للشریفین المرتضی و الرضیّ فی بعض المشایخ کأبی التحف المصریّ و أمثاله و یروی عن هارون بن موسی التلعکبریّ بواسطه واحده. یوجد ترجمته فی خاتمه المستدرک ص ۵۱۶ و ریاض العلماء و غیرهما.

**[ترجمه]۱. کتاب الغرر و الدرر - . در مصر در چهار جلد به سال ۱۳۲۵ و در غیر آن به چاپ رسید و در ایران به سال ۱۲۷۲ چاپ شد و در آخر این کتاب تکمله ای آمده است. -

۲. کتاب تنزیه الانبیاء - . در تبریز در سال ۱۲۹۰ و در نجف در سال ۱۲۵۰ چاپ گردید. -

۳. الشافی - . در ایران به سال ۱۲۰۱ چاپ شد. -

۴. شرح قصیده سید حمیری - . با شرح آن در مصر به سال ۱۳۱۳ با عنوان قصیده ذهبیه چاپ گردید. -

۵. جمل العلم و العمل - . نسخه ای خطی از آن در نجف موجود است. رجوع کنید به الذریعه ۵/۱۴۴ -

۶. الانتصار - . در ایران به سال ۱۲۷۵ به ضمیمه مجموعه جوامع الفقهیه چاپ گردید. -

۷. الذریعه - . نسخه خطی آن در کتابخانه رضوی موجود است. -

۸. المقنع فی الغیبهٔ - . در ایران با رساله سعدیه و غیر از این در سال ۱۳۱۵ چاپ گردید و در حاشیه کتاب «درر الفوائد» در سال ۱۳۱۹ نیز منتشر شد. -

۹. رساله تفصیل الانبیاء علی الملائکه - . نسخه خطی، رجوع کنید به الذریعه ۴/۳۵۹ -

۱۰. رساله المحکم و المتشابه - . در ایران به سال ۱۳۱۲ چاپ گردید. -

۱۱. منقذ البشر من اسرار القضاء والقدر

۱۲. اجوبه المسائل المختلفه - .[۴]مثل «جواب موصلیات اول و دوم و سوم» که نسخه ای از آن در کتابخانه رضوی موجود است و تاریخ کتابت آن سال ۶۷۶ است. و «جواب تبانیات» که در کتابخانه رضوی و موقوفات آل شیخ اسد الله کاظمی در کاظمین موجود است. و «جواب مسائل ری» که در کتابخانه رضوی و کتابخانه شیخ هادی کاشف الغطاء موجود است. و

«جواب رسیه اول و دوم» که این دو نزد صاحب ذریعه موجود بود. و «جواب سلاریه» که در کتابخانه رضوی با تاریخ کتابت سال ۹۷۶ موجود است. و «جواب میافارقیات و ناصریه» که این دو در کتابخانه رضوی موجود است. و «جواب ناصریات» چاپ شده در سال ۱۲۷۶. و در کتابخانه مشکات رساله ای منسوب به او در جواب بعضی از معتزله در صد صفحه، و رساله «جواب شبهات بعضی از اهل سنت» در شصت صفحه و رساله ای در جواب بعضی از مسائل در چهل صفحه یافت می شود. و نیز برای او رساله ای «در جواب از سؤال چرایی ازدواج امیر المؤمنین علیه السلام با دختر عمر» به ضمیمه رساله های دیگر در کتابخانه ملا محمد علی خوانساری یافت می شود. و رساله ای در «جواب قدم عالم» دارد. رجوع کنید به الذریعه ۵ :۱۸۳و ۱۹۴ -

۱۳. الخلاف فی الفقه

۱۴. المصباح فی الفقه

۱۵. الموضح عن جهت اعجاز القرآن

۱۶. الذخیره

۱۷. الناصریه - . نسخه ای از آن در کتابخانه رضوی موجود است. -

و غیر از این کتاب ها که بسیار می باشد. مصنف می گوید: و کتاب عیون المعجزات - . در سال ۱۳۶۹ در نجف چاپ شده است. -

به او منسوب است، ولی برای من ثابت نشده است و شاید از تالیفات بعضی از قدماء باشد.

مؤلف: این کتاب از شیخ حسین بن عبدالوهاب یکی از بزرگان علمای قرن پنجم می باشد که با سید مرتضی و سید رضی در بعضی از اساتید مثل ابی تحف مصری و امثال آن مشترک می باشد و از هارون بن موسی تلعکبری به یک واسطه روایت می کند. شرح حال او در صفحه پانصد و شانزده خاتمه المستدرک و ریاض العلماء و غیر از این دو آمده است.

**[ترجمه]

۱- ۱. توجد نسخه منه فی الخزانه الرضویه.

۲- ۲. طبع فی النجف فی ۱۳۶۹.

مشايخه و من يروى عنه

«۱»- الشيخ المفيد محمّد بن محمّد بن نعمان.

«۲»- أبو محمّد هارون بن موسى التلعكبرىّ

«۳»- الحسين بن علىّ بن بابويه أخى الصدوق.

«۴»- أبو الحسن أحمد بن علىّ بن سعيد الكوفىّ.

«۵»- أبو عبد اللّه محمّد بن عمران الكاتب المرزبانىّ الخراسانىّ البغدادىّ.

«۶»- أبو يحيى ابن نباته عبد الرحيم بن الفارقىّ.

«۷»- الشيخ الصدوق محمّد بن علىّ بن الحسين بن بابويه القمّىّ.

«۸»- أبو القاسم عبيد اللّه بن عثمان بن يحيى.

«۹»- أبو الحسن علىّ بن محمّد الكاتب.

«۱۰»- أحمد بن سهل الديباجىّ.

**[ترجمه]۱. شیخ مفید، محمد بن محمد بن نعمان

۲. ابو محمد هارون بن موسی تلعکبری

۳. حسین بن علی بن بابویه، برادر صدوق

۴. ابوالحسن احمد بن علی بن سعید کوفی

۵. ابو عبدالله محمد بن عمران کاتب مرزبانی خراسانی بغدادی

۶. ابو یحیی ابن نباته، عبدالرحیم بن فارقی

۷. شیخ صدوق محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی

۸. ابوالقاسم عبیدالله به عثمان بن یحیی

۹. ابوالحسن علی بن محمد کاتب

۱۰. احمد بن سهل دیباجی

**[ترجمه]

تلامذته و الراوون عنه

«۱»- شیخ الطائفه محمّد بن الحسن الطوسیّ.

«۲»- أبو یعلی سلّار بن عبد العزیز الدیلمیّ.

«۳»- أبو الصلاح تقیّ بن نجم الحلبیّ.

«۴»- الشیخ محمّد بن علیّ الکراجکیّ.

«۵»- الشیخ أبو عبد اللّه جعفر بن محمّد بن أحمد بن العبّاس الدوریستیّ.

«۶»- الشیخ أبو الفضل ثابت بن عبد اللّه بن ثابت الیشکریّ (۱).

«۷»- الشیخ أحمد بن الحسن بن أحمد النیسابوریّ الخزاعیّ.

«۸»- الشیخ أحمد بن علیّ بن قدامه.

«۹»- السیّد نجیب الدین أبو محمّد الحسن بن محمّد بن الحسن بن علیّ بن محمّد بن علیّ بن القاسم بن موسی بن عبد اللّه بن موسی الکاظم علیه السّلام.

«۱۰»- الشیخ المفید أبو محمّد عبد الرحمن بن أحمد بن الحسین النیسابوریّ الخزاعیّ.

«۱۱»- الشیخ غانم العصمیّ الهرویّ.

«۱۲»- السیّد الداعی الحسینیّ.

«۱۳»- أبو الفرج المظفّر بن علیّ بن الحسین الحمدانیّ، من سفراء الإمام الحجّه ابن الحسن- عجّل اللّه تعالی فرجه-.

«۱۴»- الشیخ عزّ الدین عبد العزیز بن أبی کامل الطرابلسیّ القاضیّ.

«۱۵»- المنتهی بن أبی زید بن کیابکیّ الحسینیّ الکجیّ الجرجانیّ (۲).

«۱۶»- الشیخ أبو الحسن محمّد بن محمّد البصریّ (۳).

«۱۷»- عزّ الدین عبد العزیز بن نحریر بن عبد العزیز بن البرّاج القاضی فی طرابلس (۴).

۱- ۱. فی المقابس: أنهم قرءوا علیه.

۲- ۲. راجع أمل الآمل فی ترجمتهم.

۳- ۳. المقابس ص ۱۲.

۴- ۴. معالم العلماء ص ۷۱.

«۱۸»- الشریف أبو یعلی محمّد بن الحسن بن حمزه الجعفریّ (۱).

«۱۹»- أبو الصمصام ذو الفقار بن محمّد بن معبد الحسنیّ المروزیّ (۲).

«۲۰»- الشیخ سلیمان بن الحسن بن سلیمان الصهرشتیّ (۳).

«۲۱»- أبو منصور محمّد بن أبی نصر محمّد بن أحمد بن الحسین بن عبد العزیز العکبریّ المعدّل (۴).

«۲۲»- الشیخ محمّد بن علیّ الحمدانیّ (۵).

«۲۳»- الحسین بن ثابت بن هارون الفرّاء البزاعیّ، ذکره ابن أبی طیّ فی رجال الشیعه، و قال: رحل إلی العراق سنه ۴۲۴ فتلقّی الشریف المرتضی فأجازه و قرّظه و وصفه بالعلم و الفهم و نعته بالخطیب (۶).

«۲۴»- الحسین بن عقبه بن عبد اللّه البصریّ الضریر، قرأ علیه القرآن و حفظه و له سبعه عشره سنه، و کان من أذکیاء بنی آدم، و کان من أعیان الشیعه، مات سنه ۴۴۱(۷).

«۲۵»- حمزه بن محمّد الجعفریّ أبو یعلی البغدادیّ، کان من کبار علماء الشیعه، لزم الشیخ المفید وفاق فی معرفه الأصلین و الفقه علی مذهب الإمامیّه، و زوّجه المفید بابنته و خصّه بکتبه، و أخذ أیضا عن الشریف المرتضی و کان عارفا بالقراءات، ذکره ابن أبی طیّ، و قال: کان یحتجّ علی حدوث القرآن بدخول النسخ فیه، مات سنه ۵۶۵(۸).

«۲۶»- الحسین بن أحمد بن محمّد القطّان البغدادیّ، ذکره ابن أبی طیّ فی رجال الشیعه، و قال: إمام عالم فاضل من فقهاء الإمامیّه، قرأ علی الشریف المرتضی و علی

۱- ۱. قال فی المقابس: ربما عد من تلامذته.

۲- ۲. جامع الرواه ج ۱ ص ۳۱۴.

۳- ۳. المقابس ص ۱۲.

۴- ۴. المستدرک ج ۳ ص ۴۹۰.

۵- ۵. المصدر ص ۴۹۶.

۶- ۶. راجع لسان المیزان ج ۲ ص ۲۷۶.

۷- ۷. راجع لسان المیزان ج ۲ ص ۲۹۹.

۸- ۸. لسان المیزان ج ۲ ص ۳۶۰.

الشيخ المفيد، و قدم حلب سنه ۳۹۰، فأقرأ فی جامعها، ثمّ توجّه إلی طرابلس، فأقام عند رئیسها أبی طالب محمّد بن أحمد، و أقرأ أولاده و صنّف الشامل فی الفقه أربع مجلّدات، و کان موجودا سنه ۴۲۰(۱).

**[ترجمه]۱. شیخ الطائفه محمد بن حسن طوسی

۲. ابو یعلی سلّار بن عبدالعزیز دیلمی

۳. ابوالصلاح تقی بن نجم حلبی

۴. شیخ محمد بن علی کراجکی

۵. شیخ ابو عبدالله جعفر بن محمد بن احمد بن عباس دوریستی

۶. شیخ ابوالفضل ثابت بن عبدالله ثابت یشکری - . در المقابس آمده که این ها نزد او درس خوانده اند. -

۷. شیخ احمد بن حسن بن احمد نیشابوری خزاعی

۸. شیخ احمد بن علی بن قدامه

۹. سید نجیب الدین ابو محمد حسن بن محمد بن حسن بن علی بن محمد بن علی بن قاسم بن موسی بن عبدالله بن موسی کاظم علیه السّلام

۱۰. شیخ مفید، ابو محمد عبدالرحمن بن احمد بن حسین نیشابوری خزاعی

۱۱. شیخ غانم عصمی هروی

۱۲. سید داعی حسینی

۱۳. ابوالفرج مظفر بن علی بن حسین حمدانی، از سفیران امام حجت بن الحسن عجل الله تعالی فرجه

۱۴. شیخ عزالدین عبدالعزیز بن ابی کامل طرابلسی قاضی

۱۵. منتهی بن ابی زید کیابکی حسینی کجّی جرجانی - . رجوع کنید به امل الآمل در شرح حال او. -

۱۶. شیخ ابوالحسن محمد بن محمد بصری - . المقابس: ۱۲ -

۱۷. عزّالدین عبدالعزیز بن نحریر بن عبدالعزیز بن برّاج، قاضی در طرابلس - . معالم العلماء: ۷۱ -

۱۸. شریف ابویعلی محمد بن حسن بن حمزه جعفری - . در المقابس می گوید: «چه بسا او را از شاگردانش شمرده اند.» -

۱۹. ابو صمصام ذوالفقار بن محمد بن معبد حسنی مروزی - . جامع الروات۱/۳۱۴ -

۲۰. شیخ سلیمان بن حسن بن سلیمان صهرشتی - . المقابس: ۱۲ -

۲۱. ابو منصور محمد بن ابی نصر محمد بن احمد بن حسین بن عبدالعزیز عکبری معدّل - . المستدرک ۳/۴۹۰ -

۲۲. شیخ محمد بن علی حمدانی - . المستدرک ۳/ ۴۹۶ -

۲۳. حسین بن ثابت بن هارون فرّاء بزاعی، نامش را ابن ابی طیّ در رجال الشیعه آورده و می گوید: «در سال ۴۲۴ به عراق مسافرت کرد و شریف مرتضی را ملاقات نمود و او را اجازه داد و تقریظ نوشت و او را موصوف به علم و فهم دانست و او را با وصف خطیب ستود.» - . لسان المیزان ۲/۲۷۶ -

۲۴. حسین بن عقبه بن عبدالله بصری ضریر، قرآن را نزد او خواند و حفظ نمود در حالی که هفده سال داشت، او از باهوش ترین انسان ها و از بزرگان شیعه بود که در سال ۴۴۱ درگذشت. - . لسان المیزان ۲/۲۹۹ -

۲۵. حمزه بن محمد جعفری ابویعلی بغدادی، از بزرگان شیعه و ملازم شیخ مفید و موافق او در معرفت اصول و فقه بر مذهب امامیه. مفید او را به ازدواج دخترش درآورد و کتاب هایش را به او بخشید. او همچنین از شریف مرتضی هم که آشنای به قراآت بود علومی فرا گرفت. نام او را ابن ابی طّی آورده و می گوید: «او درباره حادث بودن قرآن و اینکه در او نسخی وارد شده، احتجاج نمود.» او در سال ۵۶۵ درگذشت. - . لسان المیزان ۲/۳۶۰ -

۲۶. حسین بن احمد بن محمد قطّان بغدادی، نامش را ابن ابی طّی در رجال الشیعه آورده و می گوید: «پیشوای عالم و فاضل از فقهای امامیه، در محضر شریف مرتضی و شیخ مفید درس آموخت. در سال ۳۹۰ به حلب رفت و در جامعه آنجا درس آموخت و سپس به طرابلس رفت و نزد رئیس آن ابی طالب محمد بن احمد حاضر شد و اولاد او را درس آموخت و کتابی در فقه در چهار جلد تصنیف نمود. او در سال ۴۲۰ در قید حیات بود. - . لسان المیزان ۲/۲۶۷

-

**[ترجمه]

۱- ۱. لسان المیزان ج ۲ ص ۲۶۷.

مآثره و زعامته

جمعت لسيّدنا الشريف الفضائل الكثيره، و اكتنفته المزايا الفاضله، و رزقه اللّه خير الدنيا و الآخره كانت له الزعامه المطلقه و الرئاسه الدينيّه و الدنيويّه، تولّى نقابه الشرفاء شرقا و غربا، و إماره الحاجّ، و النظر فى المظالم، و قضاء القضاه ثلاثين سنه، و كانت له الدراسه فى علوم مختلفه، يحضر مجلس تدريسه أمّه كبيره من مشايخ الحديث، و فطاحل علم الكلام و الفقه و الأدب و غيرها فتخرّج من مدرسته أساتذه فى فنون مختلفه، و جهابذه فى علوم كثيره، و كان يجرى على تلامذته رزقا، فكان للشيخ أبى جعفر الطوسىّ كلّ شهر اثنى عشر دينارا، و للقاضى ابن البرّاج كلّ شهر ثمانيه دنانير، و أصاب الناس فى بعض السنين قحط شديد فاحتال رجل يهودىّ على تحصيل قوت يحفظ نفسه فحضر يوما مجلس المرتضى فاستأذنه أن يقرأ عليه شيئا من علم النجوم فأذن له و أمر له بجائزه تجرى عليه كلّ يوم فقرأ عليه برهه، ثمّ أسلم على يده، و كان قد وقف قريه على كاغذ الفقهاء.

و كانت له ثروه عظيمه، و مكنه قويّه، خلّف من الأموال و الأملاك ما يتجاوز عن الوصف، حتّى قيل: كانت له قرى كثيره يبلغ عددها ثمانين قريه، كانت واقعه بين بغداد و كربلا، معموره فى الغايه، يدخل عليه منها كلّ سنه أربعه و عشرون ألف دينار(۱).

واطأ الخليفه أن يأخذ من الشيعه مائه ألف دينار ليجعل مذهبهم فى عداد المذاهب الأربعه و ترتفع التقيّه و المؤاخذه على الانتساب إليهم فقبل الخليفه فبذل لذلك من عين ماله ثمانين ألفا و طلب من الشيعه بقيّه المال فلم يفوا به. و حكى عن تاريخ إتحاف الورى بأخبار أمّ القرى فى حوادث سنه ۳۸۹: أنّ الشريف و أخاه الرضىّ حجّا فى تلك السنه

ص: ۱۶۳

۱- ۲. راجع معجم الأدباء ج ۵ ص ۱۷۷.

فاعتلقهما فی أثناء الطریق ابن البرّاج الطائیّ فأعطیاه تسعه آلاف دینار من أموالهما.

و کان یلقّب بالثمانینیّ لما کان له من القری ثمانون، و من الکتب ثمانون ألف مجلّدا(۱) بل قیل: إنّه أحرز من کلّ شی ء ثمانین حتّی أنّ مدّه عمره کانت ثمانین سنه و ثمانیه أشهر.

أضف إلی تلک الفضائل شرفه الوضّاح أتاه من نسبه النبویّ، و رفعه بیته و جلاله منبته و عظمه قدره و مکانته العالیه عند الأرقاب و الأدانی، و ذلک فضل اللّه یؤتیه من یشاء(۲).

**[ترجمه]سید شریف مرتضی فضایل زیادی را جمع نموده بود و مزایای زیادی را به دست آورد، و خداوند خیر دنیا و آخرت را روزی او نمود. او پیشوای علی الاطلاق و ریاست دینی و دنیایی مردم را برعهده داشت، سرپرستی و نقابت سادات در شرق و غرب و امیری حجاج و نگاه به مظالم و قاضی قضات بودن در سه سال برای او بود. او کرسی تدریس در علوم مختلف داشت که در مجلس درس او جمعیت زیادی از مشایخ حدیث و بزرگان علم کلام و فقه و ادب و دیگر علوم شرکت می کردند و از پای درس او اساتیدی در رشته های مختلف که صاحب نظر در علوم زیادی بودند، خارج شدند. او برای شاگردانش مبلغی مقرر نموده بود. پس برای شیخ ابی جعفر طوسی در هر ماه دوازده دینار و برای قاضی ابن برّاج در هر ماه هشت دینار قرار داد. یک سال قحطی گریبانگیر مردم شد و یک مرد یهودی که برای کسب روزی که جانش را حفظ نماید، بیرون آمده بود، روزی در جلسه سید مرتضی حاضر شد و از سید اجازه گرفت که مقداری از علم نجوم را نزد او بخواند. سید اجازه داد و دستور داد که در هر روز مبلغی به او بدهند. آن مرد مدتی آن را فرا گرفت، و سپس به دست سید مسلمان شد. او روستایی را برای کاغذ فقیهان وقف نمود.

برای او ثروت بزرگ و تمکن قوی بود که صورت اموال و املاکش در وصف نمی گنجد. حتی گفته اند: «برای او روستاهای زیادی که تعدادش هشتاد روستا بود، می باشد که بین بغداد و کربلا واقع شده و در نهایت آبادی است که درآمد آنها در هر سال بیست و چهار هزار دینار می باشد.» - . معجم الادبا ۵/۱۷۷ -

خلیفه وقت اعلام کرد که از شیعیان مبلغ صد هزار دینار می گیرد تا مذهب تشیّع را در شمار مذاهب چهارگانه قرار دهد و تقیه را از آنها بردارد و به خاطر این مذهب مورد مواخذه قرار نگیرند، مقرر گردید سید از مال خود هشتاد هزار پرداخت کند و بقیه آن را شیعه بپردازند که به عهدشان وفا نکردند.

و از تاریخ «اتحاف الوری باخبار ام القری» در حوادث سال ۳۸۹ چنین حکایت شده است که: «سید مرتضی و برادرش سید رضی در این سال حج نمودند، در میان راه ابن برّاج طائی از آنها طلب چیزی کرد و آنها نه هزار دینار از مال خود به وی دادند.

و او به هشتاد تایی معروف بود، زیرا او دارای هشتاد روستا بود و دارای هشتاد هزار جلد کتاب بود.» - . و این ها غیر از آن است که از کتابخانه شاپور بن اردشیر در دست او بود. یاقوت در معجم الادباء می گوید: «کتابخانه ای بهتر از آنکه شاپور بن اردشیر در بغداد وقف کرده بود، و معروف به ابی منصور بود، پیدا نمی شد. و بعد از سال ها که از وفات شاپور می گذشت،

مدیریت آن به سید مرتضی، ابوالقاسم علی بن حسین موسوی سرپرست طالبی ها واگذار گردید.» -

بلکه می گفتند: «او از هر چیزی هشتاد تا را اختیار می کرد تا اینکه مدت عمر او هشتاد سال و هشت ماه بود.»

به همه این فضیلت ها، شرافتی که از انتسابش به خاندان پیامبر و بزرگی خاندان و والایی مرتبت و بزرگی منزلت و جایگاه والایی که نزد الارقاب و الادانی هست را اضافه کنید و این از فضیلت هایی است که خداوند به هر که بخواهد می دهد. - . رجوع کنید به ریاض العلماء، الدرجات الرفیعه، روضات الجنات: ۳۷۵ -

**[ترجمه]

۱- ۱. و ذلک غیر ما کان بیده من مکتبه سابور بن أردشیر التی ذکرها الیاقوت فی معجم الأدباء قال: کان بدار العلم التی وقفها سابور بن أردشیر الوزیر خازن یعرف بأبی منصور، و اتفق بعد ذلک بسنین کثیره من وفاه سابور أن آلت مراعاه الدار إلی المرتضی أبی القاسم علیّ بن الحسین الموسوی نقیب الطالبیین إ ه.

۲- ۲. راجع ریاض العلماء و الدرجات الرفیعه و الروضات ص ۳۷۵.

ولادته و وفاته

ولد سيّدنا الشريف فی رجب سنه ۳۵۵ و توفّی فی ۲۵ ربیع الأوّل سنه ۴۳۶، و سنّه یومئذ ثمانون سنه و ثمانیه أشهر(۱)،

و صلّی علیه ابنه و تولّی غسله أبو الحسین النجاشیّ مع الشریف أبو یعلی محمّد بن الحسن الجعفریّ و سلّار بن عبد العزیز الدیلمیّ کما فی فهرست النجاشیّ ص ۱۹۳، و دفن فی داره أوّلا ثمّ نقل إلی جوار جدّه الحسین علیه السّلام و دفن فی مشهده المقدّس مع أبیه و أخیه و قبورهم ظاهره مشهوره کما فی الدرجات الرفیعه(۲).

۱- ۳. فهرست الطوسیّ ص ۱۰۰، روضات الجنّات ص ۳۷۵.

۲- ۴. راجع الروضات ص ۳۷۵.

**[ترجمه]سید شریف در رجب سال ۳۵۵ متولد و در بیست و پنجم ربیع الاول سال ۴۳۶ درگذشت و سن او در آن روز هشتاد سال و هشت ماه بود. - . فهرست طوسی: ۱۰۰ ، روضات الجنات: ۳۷۵ - پسرش بر او نماز گذارد و ابوالحسین نجاشی با شریف ابویعلی محمد بن حسن جعفری و سلّار بن عبدالعزیز دیلمی، چنان چه در صفحه یکصد و نود و سه فهرست نجاشی آمده، متولی غسل او بودند. و اول در منزلش دفن شد، سپس به جوار جدّش حسین علیه السّلام منتقل و در مشهد مقدس با پدر و برادرش دفن گردید و قبرهای آنان، چنان چه در الدرجات الرفیعه آمده به ظاهر مشهور می باشد. - . روضات الجنات: ۳۷۵ -

**[ترجمه]

[الثناء علیه]

أبو الحسن محمّد بن أبی أحمد الحسین بن موسی بن محمّد بن موسی بن إبراهیم بن الإمام موسی الکاظم علیه السّلام الشریف الرضیّ ذو الحسبین، لقّبه بذلک الملک بهاء الدوله، و کان یخاطبه بالشریف الأجلّ.

کان نابغه من رجالات الامّه، إماما فی علم الأدب و اللّغه، و فی الطلیعه من علماء الشیعه و شعرائها و مفسّریها، مع ما کان له من علوّ الهمّه و بعد الشاء فی الکرم و الفضل.

ترجمه کلّ من العامّه و الخاصّه و أثنوا علیه ثناء جمیلا.

قال الثعالبیّ فی الیتیمه: ابتدأ یقول الشعر بعد أن جاوز عشر سنین بقلیل، و هو الیوم أبدع أبناء الزمان و أنجب ساده العراق، یتحلّی مع محتده الشریف و مفخره المنیف بأدب ظاهر و حظّ من جمیع المحاسن وافر، ثمّ هو أشعر الطالبیّین من مضی منهم و من غبر علی کثره شعرائهم المفلّقین، و لو قلت: إنّه أشعر قریش لم أبعد عن الصدق، و سیشهد بما اخبر به شاهد عدل من شعره العالی القدح الممتنع عن القدح، الّذی یجمع إلی السلامه متانه و إلی السهوله رصانه، و یشتمل علی معان یقرب جناها و یبعد مداها، و کان أبوه یتولّی نقابه نقباء الطالبیّین، و یحکم فیهم أجمعین، و النظر فی المظالم و الحجّ بالناس، ثمّ ردّت هذه الأعمال کلّها إلی ولده الرضیّ المذکور فی سنه ۳۸۸ و أبوه حیّ، و من غرر شعره ما کتبه إلی الإمام القادر باللّه أبی العبّاس أحمد بن المقتدر من جمله قصیده:

عطفا أمیر المؤمنین فإنّنا *** فی دوحه العلیاء لا نتفرّق

ما بیننا یوم الفخار تفاوت *** أبدا کلانا فی المعالی معرق

إلّا الخلافه میّزتک فإنّنی *** أنا عاطل منها و أنت مطوّق

و قال الباخرزیّ فی دمیه القصر: له صدر الوساده بین الأئمّه و الساده، و أنا إذا مدحته کنت کمن قال لذکاء: ما أنورک، و لخضاره: ما أغزرک!، و له شعر إذا افتخر

به أدرك به من المجد أقاصيه، و عقد بالنجم نواصيه، و إذا نسب انتسب الرقّه إلى نسيبه، و فاز بالقدح المعلّى من نصيبه. إ ه.

و فى عمده الطالب: هو ذو الفضائل الشائعه و المكارم الذائعه كانت له هيبه و جلاله وفقه و ورع و تقشّف و مراعاه للأمل و العشيره، ولّى نقابه الطالبيّين مرارا، و كانت إليه إماره الحاجّ و المظالم، كان يتولّى عن أبيه ذى المناقب، ثمّ تولّى ذلك بعد وفاته مستقلّا، و حجّ بالناس مرّات، و هو أوّل طالبىّ خلع عليه السواد، و كان أحد علماء عصره، قرّاء على أجلّاء الأفاضل إ ه.

قلت: جلاله قدره و عظم شأنه أعظم من أن يحويه نطاق البيان، و مآثره و فضائله أشهر لا يحتاج إلى الإطناب فى المقال، و ليس من كتب التراجم إلّا و فيه إيعاز إلى لمع من محامده و تحليل من كرائم نفسيّاته و سيرته، و هتاف إلى فضائله و مآثره، و لا يمكننا فى هذا المختصر إيراد كلّ ما فى التراجم من إطرائه و إكباره و تبجيله و الثناء عليه، و لنختم الكلام بذكر ما أفرغ. عن لسان الامّه جمعاء السيّد صدر الدين فى تأسيس الشيعه قال فى ص ٣٣٨:

كان فصيح قريش، و ناطقه الأدباء، و مقدام العلماء و المبرّز على سائر الفضلاء و البلغاء، المتقدّم ذكره فى مشاهير الشعراء، صنّف فى جميع علوم القرآن، منها كتابه المترجم بحقائق التنزيل و دقائق التأويل، كشف فيه عن غرائب القرآن و عجائبه و خفاياه و غوامضه، و أبان غوامض أسراره و دقائق أخباره، و تكلّم فى تحقيق حقائقه و تدقيق تأويله بما لم يسبقه أحد إليه، و لا حام طائر فكر أحد عليه- إلى أن قال-: و بالجمله ليس الرائى كمن سمع، إن كان هذا هو التفسير فغيره بالنسبه إليه قشر اللّباب بلا ارتياب، و لعمرى إنّه الّذى يبيّن بالعيان لا بالبرهان أنّ القرآن هو الكلام المتعذّر المعوز، و الممتنع المعجز، بعبارات تضمّنت عجائب الفصاحه و بدائعها، و شرائف الكلام و نفائسها، و جواهر الألفاظ و فرائدها، يعجز و اللّه فم البيان عن بيانها، و يضيق صدر القول عن قيلها، و يكلّ لسان اليراع عن تحريرها، فليتنى بباقى أجزائه أحظى، و للتمتّع بأنوارها أبقى، و على الدنيا العفا بعد فقدها، و يا للّه العجب من غزاره علم هذا السيّد الشريف مع قلّه

عمره فی الـدنیا و یـأتی بمثل هـذا التصـنیف، ثمّ بالمجازات القرآنیّه، ثمّ بکتاب المتشابه فی القرآن، و کتاب المجازات النبویّه- إلی أن قال (۱)-: و لم یزد عمره علی سبع و أربعین سنه، و لا عجب فإنّه هو القائل:

إنّی لمن معشر ان جمعوا لعلی *** تفرّقوا عن نبیّ أو وصیّ نبی

**[ترجمه]ابوالحسن محمد بن ابی احمد حسین بن موسی بن محمد بن موسی بن ابراهیم بن امام موسی کاظم علیه السلام، ملقب به شریف رضی و ذوالحسبین هست. این لقب را بهاء الدوله به او عطا کرده است و او را شریف بزرگ خطاب می کردند.

او نابغه ای از مردان این امت و پیشوای در علم ادب و لغت بود و سرآمد علما، شعرا و مفسرین شیعه به حساب می آمد و این ها در کنار آن همت والا و گستردگی کرامت و فضیلت بود. همه علمای شیعه و سنی شرح حال او را آورده اند و او را به وصف زیبایی ستوده اند.

ثعالبی در الیتیمه می گوید: «او شعر را در زمانی شروع نمود که کمتر از ده سال سن داشت. وی امروز از همه مردم روزگار در ادبیّات شگفت انگیزتر، و از همه سادات عراق نجیب تر است. افتخار حسب و شرف نسب را، با ادب ظاهر و از همه محاسن بهره ای وافر را یکجا در خود گرد آورده است. از همه طالبیان، چه گذشتگان و چه بازماندگان، توانایی شعری اش بیشتر است و اگر بگویم از همه افراد قریش شاعرتر است، سخنی به گزافه نگفته ام. گواه راستین این سخن، شعر بسیار نیکوی او است که دست هیچ گونه عیبجویی به دامانش نمی رسد؛ شعری که سلاست را با متانت، و سادگی را با استواری در خود جمع ساخته است. معانی اشعارش برای همگان بسی نزدیک و بیانش برای همه، بسی والا است. پدرش متولی و سرپرستی طالبیین را برعهده داشت و در بین آنان حکم می نمود. و رسیدگی به مظالم و ریاست حجاج بر عهده او بود و همه این ها در سال ۳۸۸ به فرزندش سید رضی واگذار گردید، در حالی که پدرش در قید حیات بود.

از بهترین اشعارش آن است که برای خلیفه، امام القادر باللّه، ابی العباس احمد بن المقتدر قصیده ای نوشت که از آن جمله این چند بیت است:

امیرالمؤمنین قدری توجه کن! چه ما در اصل آن درخت برومند باهم جدا نیستیم

میان ما در روز افتخار هیچ تفاوتی نیست و هر دو در بزرگواری ریشه های ثابتی داریم

فقط خلافت است که تو را ممتاز گردانیده که من از آن بی بهره ام و حمایل آن به گردن تو افتاده است

باخرزی در دمیه القصر می گوید: «در میان پیشوایان و بزرگان صدر مجلس جای شریف رضی بود و من هرگاه بخواهم او را بستایم به کسی می مانم که به خورشید بگوید: چه پرنوری........ !

و در عمده الطالب آمده است: «او دارای فضیلت های گسترده و اخلاق فراگیر بود؛ مردی سخت کوش که هیبت و جلالت، ورع و عفت در وجود او نهفته و نسبت به خانواده و عشیره اش مهربان و دلسوز بوده است. بارها نقابت طالبیان را عهده دار

شد و امیرالحاجی و نظارت بر مظالم به وی تفویض گردید که نخست، این مسئولیت ها را به نیابت از پدر و بعد از وفات او به طور مستقل، متصدی بوده است. و بارها با مردم حجّ انجام داد و در میان طالبیین، نخستین کسی بود که از علائم سیاه استفاده کرد. او یکی از علمای دوران خود بود و نزد بزرگان و فضلاء درس آموخت.

مؤلف: بزرگی منزلت و والایی شئون او بزرگ تر از آن است که در نطق بگنجد و نشانه ها و فضیلت هایش مشهورتر از آن است که به اطاله کلام بینجامد. و در کتاب های تراجم نمی یابیم مگر اینکه نوری از خوبی هایش می درخشد و از کرامت های نفسانی و زندگی کریمانه اش سخن به میان نیامده باشد و ما را به سوی آن فضیلت ها و نشانه ها رهنمون می سازند. و برای ما در این نوشته کوتاه ممکن نیست که همه آنچه در کتاب های تراجم از توصیف و بزرگ شمردن و تعاریف او هست را بیاوریم و لذا کلام را به آنچه که سید صدرالدین در کتاب «تاسیس الشیعه»

صفحه ۲۳۸ از زبان گروهی فرموده، ختم می نماییم که: «او فصیح قریش و ناطق اُدباء و مقدّم بر همهٔ علماء و سرآمد بر سایر فضلاء و علماء است. و نام وی در زمره مشاهیر شعراء آمد. در جمیع علوم قرآن وی دارای تصنیف است. از جمله کتاب اوست که با عنوان «حقآئق التّنزیل و دقائق التّأویل» آمده است، و در آن از غرائب قرآن و عجایب و خفایا و غوامض آن پرده بر می دارد و غوامض اسرار و دقایق اخبارش را روشن می سازد، و چنان در تحقیق حقایق و در تدقیق تأویل آن سخن می گوید که هیچکس بر وی سبقت نجسته است، و طائر بلند پرواز اندیشه احدی نتوانسته است بدان طوف کند - تا آنجا که می گوید - شنیدن کی بود مانند دیدن. اگر تفسیر این تفسیر است، بدون هیچ شکّ و شبهه ای هر آنچه غیر آن است از تفاسیر نسبت بدان مانند پوستی است در برابر مغز. و به جان خودم سوگند این تفسیر بالعیان نه با برهان روشن می سازد که: قرآن کلام دست نایافتنی و محال و معجزه است، با تعابیری که در برگیرنده عجائب فصاحت و بلاغت و کلام شرافتمند و نفیس است، و شامل گوهر های یگانه واژه ها است، و به خدا سوگند که دهان گویا از بیانش عاجز است. ای کاش من به بقیّهٔ اجزائش می رسیدم و از آن کامیاب می شدم، و حیات من فقط برای تمتّع و بهره یابی از انوارش بود. امّا با فقدان آنها، خاک بر سر دنیا باشد. ای شگفتا از والایی علم این سیّد شریف با کوتاهی عمر او در دنیا! که چنین تصنیفی عرضه کند و سپس بپردازد به «المجازات القرآنیّه» و سپس به کتاب «المتشابه فی القرآن». و نیز کتاب« المجازات النّبویّه» - تا آنجا که می گوید - درحالی که عمرش از چهل و هفت سال تجاوز ننمود. آری! عجب نیست زیرا اوست که سرایندهٔ این بیت است:

من از آن خاندانم که چون برای مهمی گرد آیند، شکوه و جلالشان به هنگام پرانده شدن نمودار گرددد که آن یک پیامبر است و آن دگر وصی پیامبر»

**[ترجمه]

۱- ۱. ثم ذکر مؤلّفاته الآتیه.

أساتذته و مشايخه

«۱»- أبو سعيد الحسن بن عبد اللّه بن المرزبان النحويّ المعروف بالسيرافيّ، تتلمذ عليه النحو قبل بلوغه عشر سنين.

«۲»- أبو إسحاق إبراهيم بن أحمد بن محمّد الطبريّ الفقيه المالكيّ، قرأ عليه القرآن و هو شابّ حدث.

«۳»- الشيخ الأكبر أبو عبد اللّه محمّد بن محمّد بن نعمان المفيد، قرأ عليه هو و أخوه علم الهدى المرتضى.

ص: ۱۶۷

«۴»- أبو محمّد الشيخ الأقدم هارون بن موسى التلعكبريّ.

«۵»- أبو عليّ الحسن بن أحمد الفارسيّ النحويّ.

«۶»- أبو يحيى عبد الرحيم بن محمّد المعروف بابن نباته صاحب الخطب.

«۷»- أبو الفتح عثمان بن جنّى الموصليّ قرأ عليه النحو.

«۸»- أبـو الحسن عليّ بن عيسـى الربعى النحـويّ البغـداديّ قرأ عليه مختصـر الجرمى و قطعه من الإيضـاح لأبى عليّ الفارسـيّ و مقدّمه أملاها عليه كالمدخل إلى النحو، و العروض لأبى إسحاق الزجاجيّ و القوافى للأخفش.

«۹»- القاضى عبد الجبّار بن أحمد الشافعيّ المعتزليّ.

«۱۰»- أبو حفص عمر بن إبراهيم بن أحمد الكنانيّ، يروى عنه الحديث.

«۱۱»- أبو القاسم عيسى بن عليّ بن عيسى بن داود بن الجرّاح، شيخه فى الحديث.

«۱۲»- أبو محمّد عبد اللّه بن محمّد الأسديّ الاكفانيّ.

«۱۳»- أبو بكر محمّد بن موسى الخوارزميّ، قرأ عليه الفقه.

«۱۴»- أبو عبد اللّه محمّد بن عمران المرزبانيّ (۱).

**[ترجمه]۱. ابو سـعيد حسن بن عبـدالله بن مرزبان نحوى كه به سـيرافى معروف است، نزد او در حالى كه ده سال داشت و به بلوغ نرسيده بود، نحو فرا گرفت.

۲. ابو اسحاق ابراهيم بن احمد بن محمد طبرى، از فقهاى مالكى، در جوانى از او قرآن آموخت.

۳. شـيخ بزرگ، ابو عبـدالله محمـد بن محمد بن نعمان مفيد، نزدش هم او هم برادرش سـيد مرتضـى علم الهدى درس آموخته اند.

۴. ابو محمد، قديمى ترين شيخ، هارون بن موسى تلعكبرى

۵. ابو على حسن بن احمد فارسى نحوى

۶. ابو يحيى عبدالرحيم بن محمد معروف به ابن نباته نويسنده «الخطب».

۷. ابوالفتح عثمان بن جنّى موصلى كه نحو را نزد او فرا گرفت.

۸. ابوالحسن علی بن عیسی ربعی نحوی بغدادی که نزد او کتاب های «مختصر الجرمی» و مقداری از «الایضاح» از ابی علی فارسی و مقدمه ای که بر آن نوشته و مانند مدخلی برای ورود به نحو است، و «العروض» از ابی اسحاق زجاجی و «القوافی» از اخفش را خوانده است.

۹. قاضی عبدالجبار بن احمد شافعی معتزلی

۱۰. ابو حفص عمر بن ابراهیم بن احمد کنانی که از او حدیث روایت نمود.

۱۱. ابوالقاسم عبسی بن علی بن عیسی بن داود بن جراح، از مشایخ او در حدیث می باشد.

۱۲. ابو محمد عبدالله بن محمد اسدی اکفانی

۱۳. ابوبکر محمد بن موسی خوارزمی که نزد او فقه آموخته است.

۱۴. ابو عبدالله محمد بن عمران مرزبانی - . رجوع کنید به به کتابش المجازات و کتاب های روضات الجنات و خاتمه المستدرک و غیر از این دو از کتاب های تراجم. -

**[ترجمه]

۱- ۱. راجع کتابه المجازات و روضات الجنّات و خاتمه المستدرک و غیرها من التراجم.

تلامذته و الرواه عنه

یروی عنه جماعه من أعلام الطائفه و عیونها منهم:

«۱»- شیخ الطائفه أبو جعفر محمّد بن الحسن الطوسیّ (۱).

«۲»- الشیخ المفید أبو محمّد عبد الرحمن بن أحمد بن الحسین النیسابوریّ الخزاعیّ.

«۳»- أبو بکر أحمد بن الحسین بن أحمد النیسابوریّ الخزاعیّ.

«۴»- القاضی أحمد بن علیّ بن قدامه.

«۵»- السیّد أبو زید عبد اللّه بن علیّ کیابکیّ ابن عبد اللّه بن عیسی بن زید بن علیّ الحسینی الکجیّ الجرجانیّ.

ص: ۱۶۸

۱- ۲. قد یستشکل فی ذلک لان الشیخ الطوسیّ قدم العراق سنه ۴۰۸ بعد وفاه السیّد بسنتین فما أدرکه حتّی یروی عنه راجع المستدرک ج ۳ ص ۵۱۰.

«۶»- أبو الحسن مهيار بن مرزويه الديلميّ البغداديّ.

«۷»- الشيخ جعفر بن محمّد بن أحمد بن العبّاس الدوريستيّ.

«۸»- القاضيّ السيّد أبو الحسن عليّ بن بندار بن محمّد الهاشمی.

«۹»- أبو منصور محمّد بن أبی نصر محمّد بن أحمد بن الحسين بن عبد العزيز العكبریّ المعدّل.

«۱۰»- الشيخ أبو عبد اللّه محمّد بن علی الحلوانیّ.

«۱۱»- أبو الأعزّ محمّد بن همام البغداديّ.

«۱۲»- السيّده النقيّه بنت أخيه المرتضی (۱).

**[ترجمه]از او تعدادی از بزرگان طايفه روايت می كنند كه از آن شمارند:

۱. شيخ الطائفه ابو جعفر محمد بن حسن طوسی - . اينجا اشكالی وارد نمودند كه شيخ طوسی در سال ۴۰۸ يعنی دو سال بعد از وفات سيد به عراق رفته است، پس چگونه او را درک كرده تا اينكه از او روايت كند. رجوع كنيد به المستدرک ۳/۵۱۰ -

۲. شيخ مفيد، ابو محمد عبدالرحمن بن احمد بن حسين نيشابوری خزاعی

۳. ابوبكر احمد بن حسين بن احمد نيسابوری خزاعی

۴. قاضی احمد بن علی بن قدامه

۵. سيد ابو زيد عبدالله بن علی كيابكی پسر عبدالله بن عيسی بن زيد بن علی حسينی كجّی جرجانی

۶. ابوالحسن مهيار بن مرزويه ديلمی بغدادی

۷. شيخ جعفر بن محمد بن احمد بن عباس دوريستی

۸. قاضی سيد ابوالحسن علی بن بندار بن محمد هاشمی

۹. ابو منصور محمد بن ابی نصر محمد بن احمد بن حسين بن عبدالعزيز عكبری معدل

۱۰. شيخ ابو عبدالله محمد بن علی حلوانی

۱۱. ابوالاعز محمد بن همام بغدادی

۱۲. سیده پاک سیرت، دختر برادرش سید مرتضی -. رجوع کنید به خاتمه المستدرک و روضات الجنات و امل الآمل -

**[ترجمه]

۱- ۱. راجع خاتمه المستدرک و الروضات و أمل الآمل.

ولادته و وفاته

ولد ببغداد سنه ۳۵۹ و نشأ بها و توفّی بها یوم الأحد سادس محرّم سنه ۴۰۶، و حضر حین وفاته الوزیر فخر الملک فی داره مع سائر الوزراء و الأعیان و القضاه و الأشراف حفاه و مشاه و صلّی علیه الوزیر و دفن فی داره فی محلّه الکرخ بخطّ مسجد الانباریّین، و کان أخوه المرتضی لم یستطع أن ینظر إلی جنازته فمضی لجزعه علیه إلی المشهد الکاظمیّ و لم یشهد جنازته و لم یصلّ علیه، و مضی إلیه الوزیر فی آخر النهار فألزمه بالعود إلی داره، و نقل جثمانه إلی کربلاء بعد دفنه فی داره.

ص: ۱۶۹

**[ترجمه]در سال ۳۵۹ در بغداد متولد و در آن رشد نمود و در بغداد در روز یک شنبه ششم محرم سال ۴۰۶ درگذشت. در هنگام وفاتش وزیر فخرالملک با دیگر وزرا و بزرگان و قضات و الاشراف حفاه و مشاه در منزلش حاضر شدند و وزیر بر او نماز گذارد و در منزلش در منطقه کرخ و محله مسجد الانباریین مدفون شد. و برادرش سید مرتضی توان نگاه به جنازه برادر را نداشت و وقتی جزع و ناله او به پایان رسید به کاظمین رفت و نه جنازه را دید و نه بر او نماز گذارد و وزیر در پایان روز به نزد او رفت و او را ملزم به بازگشت به خانه نمود و جنازه سید رضی بعد از دفن در خانه به کربلا منتقل گردید.

**[ترجمه]

[الثناء عليه]

علىّ بن جعفر بن محمّد بن علىّ بن الحسين بن علىّ بن أبى طالب عليهم السّلام، أبو الحسن المدنىّ العريضىّ، عدّه الشيخ فى رجاله من أصحاب الصادق و الكاظم و الرضا عليهم السّلام.

و أثنى عليه فى الفهرست ص ٨٧ بقوله: جليل القدر ثقه، له كتاب المناسك و و مسائل لأخيه موسى بن جعفر عليه السّلام سأله عنها. إ ه.

و قال النجاشىّ فى ص ١٧٦ من الفهرست: علىّ بن جعفر بن محمّد بن علىّ بن الحسين أبو الحسن سكن العريض من نواحى المدينه فنسب ولده إليها، له كتاب فى الحلال و الحرام، يروى تاره غير مبوّب و تاره مبوّبا. إ ه.

و قال الشيخ المفيد فى الإرشاد ص ٣٠٧: كان علىّ بن جعفر راويه للحديث، سديد الطريق، شديد الورع، كثير الفضل، و لزم أخاه موسى عليه السّلام، و روى عنه شيئا كثيرا.

ص: ١٧٠

و قال العلّامه فی الخلاصه ص ۴۵: علیّ بن جعفر أخو موسی بن جعفر الکاظم علیهما السّلام ثقه روی الکشّیّ عنه ما یشهد بصحّه عقیدته و تأدّبه مع أبی جعفر الثانی علیه السّلام، و حاله أجلّ من ذلک، سکن العریض- بضمّ العین المهمله- من نواحی المدینه فنسب ولده إلیها.

قلت: قد روی الکشّیّ فی ص ۲۶۹ من رجاله و الکلینی فی الکافی فی باب الإشاره و النصّ علی أبی جعفر الثانی علیه السّلام روایات تدلّ علی صحّه عقیدته و جلالته و تأدّبه مع أبی جعفر الثانی علیه السّلام.

**[ترجمه]علی بن جعفر محمد بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب علیه السّلام ابوالحسن مدنی عریضی است. شیخ او را در رجالش از اصحاب امام صادق، امام کاظم و امام رضا علیهم السّلام شمرده است. شیخ در صفحه هشتاد و هفت فهرست خود او را مدح نموده و گفته است: «جلیل القدر وموثق است و برای او کتاب مناسک و مسائل است که از برادرش موسی بن جعفر علیه السّلام پرسیده است.»

نجاشی در صفحه یکصد و هفتاد و شش از فهرست می گوید: «علی بن جعفر بن محمد علی بن حسین ابوالحسن در «عریض» از نواحی مدینه ساکن بود و فرزندش هم منسوب به همین جاست. کتاب حلال و حرام برای اوست که یک بار باب بندی شده ویک بار غیر باب بندی روایت می کند.»

شیخ مفید در صفحه سیصد و هفت ارشاد می گوید: «علی بن جعفر راوی حدیث و راهش محکم و دارای تقوای فراوان و فضیلت بسیار می باشد و ملازم برادرش حضرت موسی علیه السّلام بود و از او روایات بسیاری نقل می کند.» علامه در صفحه چهل و پنج الخلاصه می گوید: «علی بن جعفر برادر موسی بن جعفر کاظم علیهما السّلام موثق است و کشّی آنچه را که شهادت به اعتقاد صحیح او و آداب او با ابی جعفر دوّم علیه السّلام داشت روایت کرده است و حالش بالاتر از آن است که ما بگوییم. در عُریض از نواحی مدینه ساکن بود و فرزندش را به آنجا نسبت داده است.»

مؤلف: کشی در صفحه دویست و شصت و نه از رجال خود و کلینی در کافی در باب «اشاره و نص علی ابی جعفر الثانی علیه السّلام» احادیثی را روایت کرده است که دلالت بر اعتقاد صحیح و بزرگی و ادب آموزی او و از ابی جعفر دوم علیه السلام دارد.

**[ترجمه]

رواته

روی عنـه جمـاعه منهم: علیّ بن أسـباط. و عبـد اللّه بن الحسن بن علیّ بن جعفر حفیـده (۱) و العمرکیّ البوفکیّ الخراسـانیّ. و موسی بن القاسم البجلیّ (۲). و محمّد بن عبد اللّه بن مهران.

و أبـو قتـاده علیّ بن محمّـد بن حفص القمّیّ. و یعقوب بن یزیـد. و داود النهـدیّ. و محمّـد بن علیّ ابن جعفر ابنه. و أحمـد بن محمّد بن عبد اللّه. و أحمد بن موسـی. و إسـماعیل بن همام. و الحسن ابن علیّ بن عثمان بن علیّ بن الحسـین علیهما السّـلام و سلیمان بن جعفر. و الحسین بن عیسی ابن عبد اللّه (۳).

و محمّد بن الحسن بن عمّار. و زکریّا بن النعمان الصیرفیّ (۴).

و موسی بن جعفر بن وهب (۵).

ص: ۱۷۱

۱- ۱. فهرست النجاشیّ ص ۱۷۶، و یروی الحمیری فی قرب الإسناد عن عبد اللّه بن الحسن العلوی عنه.

۲- ۲. فهرست الطوسیّ ص ۸۷.

۳- ۳. جامع الرواه ج ۱ ص ۵۶۲.

۴- ۴. أصول الکافی باب الإشاره و النصّ علی أبی جعفر الثانی علیه السلام.

۵- ۵. أصول الکافی باب الإشاره و النصّ علی أبی محمّد علیه السلام.

**[ترجمه]جماعتی از او روایت کرده اند که از آن جمله اند:

علی بن اسباط، عبدالله بن حسن بن علی بن جعفر (نوه اش)، - . فهرست نجاشی: ۱۷۶، و حمیری در قرب الاسناد از عبدالله بن حسن علوی از او روایت می کند. - عمرکی بوفکی خراسانی، موسی بن قاسم بجلی، - . فهرست شیخ طوسی: ۸۷ -

محمد بن عبدالله بن مهران، ابوقتاده علی بن محمد بن حفص قمی، یعقوب بن یزید، داود نهدی، محمد بن علی بن جعفر (فرزندش)، احمد بن محمد بن عبدالله، احمد بن موسی، اسماعیل بن همام، حسن بن علی بن عثمان بن علی بن حسین علیهما السّلام، سلیمان بن جعفر، حسین بن عیسی ابن عبدالله، - . جامع الرواه ۱/۵۶۲ -

محمد بن حسن بن عمار، زکریا بن نعمان صیرفی، - . اصول کافی، باب «الشاره و النص علی ابی جعفر الثانی علیه السّلام» - و موسی بن جعفر بن وهب. - . اصول کافی، باب «الاشاره و النص علی ابی محمد علیه السّلام» -

**[ترجمه]

[الثناء علیه]

هو الشیخ الإمام الفاضل المتبحّر الفقیه المحدّث الشاعر جامع الفضائل و المناقب قطب الدین أبو الحسین سعید(۱)

بن هبه اللّه بن الحسن بن عیسی الراوندیّ.

له ترجمه ضافیه فی کتب الترجم تنبئ عن تبحّره فی العلوم و تضلّعه فی الفنون.

قال الشیخ منتجب الدین فی تاریخ الری: کان فاضلا فی جمیع العلوم، له مصنّفات کثیره فی کلّ نوع، و کان علی مذهب الشیعه. إ ه.

و قال السیّد ابن طاوس فی کشف المحجّه ص ۲۰: الشیخ العالم فی علوم کثیره قطب الدین الراوندیّ و اسمه سعید بن هبه اللّه- رحمه اللّه- إ ه.

و قال السماهیجیّ فی إجازته: کان عالما، فاضلا، متبحّرا، کاملا، فقیها، محدّثا ثقه، عینا، علّامه. قال بعض الأفاضل: إنّه من أعظم محدّثی الشیعه. إ ه.

و قال الشیخ أسد اللّه فی المقابس ص ۱۴: الفقیه المحدّث الفاضل النحریر العلّامه الکامل العزیز النظیر. إ ه.

و له ذکره الجمیل مشفوعا بالثناء و التبجیل فی معالم العلماء ص ۴۸ و الفهرست

۱- ۲. فی تنقیح المقال: سعد.

للشیخ منتجب الدین و لسان المیزان ج ۳ ص ۴۸ و ریاض العلماء و لؤلؤه البحرین و مستدرک الوسائل ج ۳ ص ۴۸۹ و روضات الجنّات ص ۳۰۰ و تنقیح المقال ج ۲ ص ۲۲، و منتهی المقال ص ۱۴۸، و غیرها من التراجم.

**[ترجمه]او استاد، امام، فاضل، حاذق، فقیه، محدث، شاعر و جامع همه فضایل و مناقب، قطب الدین ابوالحسین سعید - . در «تنقیح المقال سعد» آمده است. -

بن هبه الله بن حسن بن عیسی راوندی است. شرح حال او به حد کافی در کتاب های تراجم آمده که خبر از حاذق بودن او در علوم و تسلط او بر فنون دارد.

شیخ منتجب الدین در تاریخ ری می گوید: «او در همه علوم فاضل بود و تالیفات زیادی در هر علمی دارد و مذهب او شیعه بود.»

سید بن طاووس در صفحه بیست کشف المحجه می گوید: «استاد و عالم در علوم فراوان، قطب الدین راوندی، اسمش سعید بن هبه الله می باشد.»

سماهیجی در اجازه اش به او می گوید: «عالم، فاضل، حاذق، کامل، فقیه، محدث، موثق، برجسته، علّامه.» بعضی از فضلاء هم گفته اند که او از بزرگ ترین محدثان شیعه است.

شیخ اسدالله در صفحه چهارده المقابس می گوید: «فقیه، محدث، فاضل، حاذق، علامه، کامل و عزیز و بی نظیر.»

برای او یاد نیکو به همراه بزرگی و ثناء در صفحه چهل و هشت معالم العلماء و فهرست شیخ منتخب الدین و لسان المیزان جلد سوم، صفحه چهل و هشت و ریاض العلماء و لؤلؤه البحرین و مستدرک الوسائل جلد سوم صفحه چهل و نه و صفحه سیصد روضات الجنّات و تنقیح المقال جلد دوم، صفحه بیست و دوم و صفحه یکصد و چهل و هشت منتهی المقال و دیگر کتاب های تراجم می باشد.

**[ترجمه]

مشایخه و الرواه عنه

یروی- قدّس سرّه- فی کتابه الخرائج عن عدّه من أساتذه الحدیث منهم:

«۱»- الشیخ أبو جعفر محمّد بن علیّ بن المحسن الحلبیّ.

«۲»- أبو منصور بن شهریار بن شیرویه بن شهریار الدیلمیّ.

«۳»- الشیخ علیّ بن علیّ بن عبد الصمد التمیمیّ.

«۴»- الشیخ محمّد بن علیّ بن عبد الصمد التمیمیّ.

«۵»- السیّد المجتبی بن الداعی الحسینیّ.

«۶»- السیّد المرتضی بن الداعی الحسینیّ صاحب تبصره العوام.

«۷»- السیّد أبو البرکات محمّد بن إسماعیل المشهدیّ.

«۸»- السیّد عماد الدین أبو الصمصام ذو الفقار بن محمّد بن معبد الحسینیّ.

«۹»- الشیخ أبو جعفر محمّد بن علیّ بن الحسن النیسابوریّ.

«۱۰»- الأستاذ أبو القاسم بن کمیح.

ص: ۱۷۳

«۱۱»- الأستاذ أبو جعفر بن كميح.

و يوجد فی كتب التراجم روايته عن غيرهم أيضا، منهم:

«۱۲»- الشيخ أبو علیّ الطبرسیّ صاحب مجمع البيان.

«۱۳»- الشيخ عماد الدين محمّد بن أبی القاسم الطبریّ.

«۱۴»- محمّد بن الحسن والد الخواجه نصير الدين الطوسیّ.

«۱۵»- الشيخ الأديب أبو عبد اللّه الحسين المؤدّب القمّیّ.

«۱۶»- الشيخ أبو سعد الحسن بن علیّ.

«۱۷»- الشيخ أبو الحسين أحمد بن محمّد بن علیّ بن محمّد.

«۱۸»- الشيخ أبو القاسم الحسن بن محمّد الحديقیّ.

«۱۹»- الشيخ أبو الحسين أحمد بن محمّد بن علیّ بن محمّد.

«۲۰»- الشيخ هبه اللّه بن دعويدار.

«۲۱»- السيّد علیّ بن أبی طالب السليقیّ.

«۲۲»- أبو السعادات هبه اللّه بن علیّ الشجریّ.

«۲۳»- أبو المحاسن مسعود بن علیّ بن محمّد.

«۲۴»- الشيخ عبد الرحيم البغدادیّ المعروف بابن الاخوّه.

«۲۵»- أبو نصر الغاریّ (۱).

«۲۶»- الأستاذ أبو جعفر بن المرزبان.

**[ترجمه]او (قدس سره) در كتاب خرائج از عده ای از اساتيد حديث روايت می كند كه از آن جمله اند:

۱. شيخ ابوجعفر محمد بن علی بن محسن حلبی

۲. ابومنصور بن شهريار بن شيرويه بن شهريار ديلمی

۳. شیخ علی بن علی بن عبدالصمد تمیمی

۴. شیخ محمد بن علی بن عبدالصمد تمیمی

۵. سید مجتبی بن داعی حسینی

۶. سید مرتضی بن داعی حسینی نویسنده تبصره العوام

۷. سید ابوالبرکات محمد بن اسماعیل مشهدی

۸. سید عمادالدین ابوصمصام ذوالفقار بن محمد بن معبد حسینی

۹. شیخ ابوجعفر محمد بن علی بن حسن نیشابوری

۱۰. استاد ابوالقاسم بن کمیح

۱۱. استاد ابوجعفر بن کمیح

در کتاب های تراجم روایت های دیگری هم از غیر از اینان پیدا می شود که از آن جمله اند:

۱۲. شیخ ابوعلی طبرسی، نویسنده مجمع البیان

۱۳. شیخ عمادالدین محمد بن ابی القاسم طبری

۱۴. محمد بن حسن، پدر خواجه نصیرالدین طوسی

۱۵. استاد ادیب، ابو عبدالله حسین مؤدب قمی

۱۶. شیخ ابوسعد حسن بن علی

۱۷. شیخ ابوالحسین احمد بن محمد بن علی بن محمد

۱۸. شیخ ابوالقاسم حسن بن محمد حدیقی

۱۹. شیخ ابوالحسین احمد بن محمد بن علی بن محمد

۲۰. شیخ هبه الله بن دعویدار

۲۱. سیدعلی بن ابی طالب سلیقی

۲۲. ابوالسعادات هبه الله بن علی شجری

۲۳. ابوالمحاسن مسعود بن علی بن محمد

۲۴. شیخ عبدالرحیم بغدادی، معروف به «ابن الاخوّه»

۲۵. ابونصر غاری - . با غین و راء منسوب به «غار» از روستاهای الاحساء. این را صاحب ریاض می گوید. -

۲۶. استاد ابوجعفر بن مرزبان

**[ترجمه]

۱- ۱. بالغین المعجمه و الراء المهمله نسبه إلی الغار من قری الاحساء. قاله صاحب الریاض.

تلامذته و من روى عنه

يروى عنه عدّه من أساطين الفقه و الحديث منهم:

«۱»- الشيخ أحمد بن علىّ بن عبد الجبّار الطبرسىّ القاضى.

«۲»- الشيخ ابن شهرآشوب محمّد بن علىّ السروىّ المازندرانىّ.

«۳»- الشيخ عماد الدين أبو الفرج علىّ ابنه.

ص: ۱۷۴

«۴»- الشیخ منتجب الدین علیّ بن عبید اللّه (۱).

و یروی عنه غیر هؤلاء من المشایخ یطول ذکرهم.

**[ترجمه]عده ای از بزرگان فقه و حدیث از او روایت کرده اند که از آن جمله اند:

۱. شیخ احمد بن علی بن عبدالجبار طبرسی، قاضی

۲. شیخ ابن شهرآشوب محمد بن علی سروی مازندرانی

۳. شیخ عمادالدین ابوالفرج علی (پسرش)

۴. شیخ منتخب الدین علی بن عبیدالله - . نام اساتید و شاگردانش در پایان المستدرک و روضات الجنات و المقابس آمده است. -

و دیگرانی غیر از اینان روایت کرده اند که ذکرش طولانی می شود.

**[ترجمه]

۱- ۱. یوجد ذکر مشایخه و تلامذته فی خاتمه المستدرک و الروضات و المقابس.

مؤلّفاته الثمينه

ضوء الشهاب شرح شهاب الأخبار، أدعيه السرّ(۱)،

الأربعین فی الأحادیث (۲)،

ص: ۱۷۵

۱- ۲. عده المصنّف و غیره فی جمله کتبه، و لعله من رواته دون جامعه، الذریعه ج ۱ ص ۳۹۷ ففیه کلام یناسب المقام. و الرساله یوجد بتمامها فی البلد الأمین و فی جواهر السنیه.

۲- ۳. أخرج السیّد ابن طاوس الحدیث الرابع و العشرین و السادس و العشرین منه فی کتابه الیقین ص ۱۷۷ و ۱۹۹ و سماه بسنه الأربعین فی سنه الأربعین.

مقاربه الطیّه إلی مقارنه النیّه، نظم العروض للقلب المروض، الحماسه ذات الحواشی، الموجز الکافی فی علم العروض و القوافی، ترجمه العلویّ للطبّ الرضویّ، التفسیر.

و الطراز المذهّب فی إبراز المذهب، و مجمع اللّطائف و منبع الظرائف، و غمام الغموم و غیر ذلک.

و الظاهر ممّا یأتی من المصنّف أنّ الدعوات و اللّباب و شرح نهج البلاغه و أسباب النزول له أیضا، لکن نصّ فی غیر واحد من التراجم أنّها للقطب الراوندیّ المتقدّم.

**[ترجمه]ضوع الشهاب شرح شهاب الاخبار، ادعیه السرّ، -. مصنف و دیگران این را از جمله کتاب های او شمرده اند، و شاید از راویان آن باشد نه جمع کننده آن، الذریعه ۱/۳۹۷. در اینجا کلامی مناسب این گفتار است و رساله ای که تمام آن در البلدالامین و در جواهر السینه آمده است. -

الاربعین فی الاحادیث، -. سید بن طاوس حدیث ۲۴و۲۶ از آن را در کتاب «الیقین» صفحات ۱۷۷و۱۹۹ آورده است و نامش را «ستّه الاربعین فی ستّه الاربعین» گذاشته است. -

مقاربه الطّی الی مقارنه النیّه، نظم العروض للقلب المروض، الحماسه ذات الحواشی، الموجز الکافی فی علم العروض و القوافی. ترجمه العلوی للطب الرضوی، التفسیر، و الطراز المذّهب فی ابراز المذهب، مجمع اللطائف و منع الظرائف، غمام الغموم و غیر این کتاب ها.

ظاهر آنچه که از مصنف می آید، کتاب های الدّعوات و اللباب، شرح نهج البلاغه و اسباب النزول نیز از او می باشد، لکن در بعضی از تراجم تصریح شده که از کتاب های قطب راوندی (که شرحش گذشت) هستند.

**[ترجمه]

اشاره

السيّد الشريف رضيّ الدين أبو القاسم عليّ بن سعد الدين أبی إبراهيم موسی بن جعفر بن محمّد بن أحمد بن محمّد بن أحمد بن أبی عبد اللّه محمّد بن محمّد بن الطاوس، ينتهی نسبه الشريف إلی الحسن المثّنی.

كانت أمّه بنت الشيخ ورّام بن أبی فراس، و أمّ والده سعد الدين بنت ابنه الشيخ الطوسیّ، و لذا يعبّر كثيرا فی تصانيفه عن الشيخ الطوسیّ بالجدّ أو جدّ والدی، و عن الشيخ أبی علیّ الحسن ابن الشيخ الطوسیّ بالخال أو خال والدی.

ص: ۱۷۶

الثناء علیه

قد أثنی علیه کلّ من تأخّر عنه و أطراه بالعلم و الفضل و التقی و النسک و الکرامه قال تلمیذه الأعظم العلّامه الحلّیّ فی إجازته الکبیره: و من ذلک ما صنّفه السیّدان الکبیران السعیدان رضیّ الدین علیّ و جمال الدین أحمد ابنا موسی بن طاوس الحسینیّان- قدّس اللّه روحیهما- و هذان السیّدان زاهدان عابدان و رعان، و کان رضیّ الدین علیّ- رحمه اللّه- صاحب کرامات حکی لی بعضها و روی لی والدی- رحمه اللّه علیه- البعض الآخر(۱).

و قال فی منهاج الصلاح فی مبحث الاستخاره: روّیت عن السیّد السند السعید رضیّ الدین علیّ بن موسی بن طاوس، و کان أعبد من رأیناه من أهل زمانه (۲).

و قال السیّد التفرشیّ فی نقد الرجال ص ۲۴۴: إنّه من أجلّاء هذه الطائفه و ثقاتها، جلیل القدر عظیم المنزله، کثیر الحفظ، نقیّ الکلام، حاله فی العباده و الزهد أشهر من أن یذکر. إ ه.

و قال الماحوزیّ فی البلغه: صاحب الکرامات و المقامات، لیس فی أصحابنا أعبد منه و أورع (۳).

و قال الشیخ أسد اللّه فی المقابس ص ۱۶: السیّد السند المعظّم المعتمد العالم العابد الزاهد الطیّب الطاهر، مالک أزمّه المناقب و المفاخر، صاحب الدعوات و المقامات و المکاشفات و الکرامات، مظهر الفیض السنیّ و اللّطف الخفیّ و الجلیّ. إ ه.

و وصفه بعض تلامذته فی أوّل کتاب الیقین بقوله: مولانا الصاحب المصنّف الکبیر العالم العادل الفاضل الفقیه الکامل العلّامه النقیب الطاهر، ذو المناقب و المفاخر و الفضائل و المآثر، الزاهد العابد الورع المجاهد، رضیّ الدین رکن الإسلام و المسلمین انموذج سلفه الطاهرین جمال العارفین افتخار الساده عمده أهل بیت النبوّه محمّد آل الرسول

۱- ۱. المستدرک ج ۳ ص ۴۶۷.

۲- ۲. المصدر نفسه ص ۴۶۹.

۳- ۳. منتهی المقال ص ۳۵۷.

شرف العتره الطاهره ذو الحسبين إ ه. و له ترجمه ضافیه فی خاتمه المستدرک و الروضات و فی غیرهما من التراجم.

**[ترجمه]سیدشریف، رضی الدین ابوالقاسم علی بن سعدالدین ابی ابراهیم موسی بن جعفر بن محمد بن احمد بن محمد بن احمد بن ابی عبدالله محمد بن محمد بن طاووس که نسب شریف او به حسن مثّنی می رسد.

مادرش دختر شیخ ورّام بن ابی فراس و مادرِ پدرش سعدالدین دخترِ دختر شیخ طوسی است و لذا در تالیفش بسیار از شیخ طوسی به عنوان جدّ یا جدّ پدرم یاد می کند و از شیخ ابی علی حسن پسر شیخ طوسی به دایی یا دایی پدرم یاد می نماید.

هرکس که از او متأخر بوده، او را حمد کرده و به علم و فضل و تقوا و زهد و کرامت ستوده است. علامه حلی شاگرد بزرگ او در اجازه بزرگ که به او داده می گوید: «از برای همین آنچه که دو سیّد بزرگ و سعادتمند رضی الدین علی و جمال الدین احمد فرزندان موسی بن طاووس می نویسند، نیکو است و این دو سید دو زاهد و عابد و متقی بودند و رضی الدین علی(رحمه الله) دارای کراماتی بود که برای من بعضی از آنها را حکایت کرد و پدرم (رحمه الله علیه) برای من بعضی از آنها را روایت کرده است.» - . المستدرک۳ : ۴۶۷ -

در منهاج الصلاح در مباحث استخاره می گوید: «روایت می کنم از سیّد سند و سعادتمند، رضی الدین علی بن موسی بن طاووس و او عابدترینی بود که من در اهل زمانش دیده ام.» - . المستدرک۳ : ۴۶۹ -

سید تفرشی در صفحه دویست و چهل و چهار نقدالرجال می گوید: «او از بزرگان و موثقین این طایفه بود، دارای قدر و منزلتی بزرگ بود، احادیث بسیاری حفظ داشت و دارای کلامی پاک بود. حالت او در عبادت و زهد مشهورتر از آن است که ذکر شود.»

ماحوزی در البلغه می گوید: «دارای مقامات و کرامات بوده و در اصحاب ما از او عابدتر و متقی تر نداریم.» - . منتهی المقال: ۳۵۷ -

شیخ اسدالله در صفحه شانزده المقابس می گوید: «سیّد سند، بزرگ و مورد اعتماد، عالم وعابد، زاهد و پاک، در بردارنده همه مناقب و افتخارات، صاحب بزرگی و مقامات و مکاشفات و کرامات، نماد فیض الهی و الطاف پنهان و آشکار خداوند.»

بعضی از شاگردانش در اول کتاب الیقین او را چنین وصف کرده اند و می گویند: «مولای ما نویسنده بزرگ، عالم و عادل، فاضل و فقیه، کامل و علامه، پاک و پاکیزه، صاحب مناقب و افتخارات و دارای فضیلت ها و آثار، زاهد عابد و متقی مجاهد، رضی الدین، پایه اسلام و مسلمانان، نمونه ای از گذشتگان پاکش، چهره زیبای عارفان و افتخار بزرگان، مورد اعتماد اهل بیت النبوه محمد و آل رسول شریف و عترت پاکش که دارای دو حسب می باشد.»

شرح حال او در خاتمه المستدرک و روضات الجنات و غیر این ها از دیگر کتاب های تراجم آمده است.

**[ترجمه]

مؤلّفاته

ربيع الشيعه(۱)،

أمان الأخطار(۲)، سعد السعود(۳)،

كشف اليقين فى تسميه مولانا أمير المؤمنين عليه السّلام (۴)،

الطرائف (۵)، الدروع الواقيه(۶)،

فتح الأبواب فى الاستخاره(۷)، فرج المهموم بمعرفه منهج الحلال و الحرام من علم النجوم (۸)، جمال الأسبوع (۹)،

إقبال الأعمال (۱۰)، فلاح السائل (۱۱)،

مهج الدعوات (۱۲)، مصباح الزائر(۱۳)،

كشف المحجّه لثمره المهجه(۱۴)، الملهوف على أهل الطفوف (۱۵)،

غياث سلطان الورى، المجتنى (۱۶)،

ص: ۱۷۸

---

۱ - ۱. قال المصنّف فى الفصل الثانى: و تركنا كتاب ربيع الشيعه لموافقته لكتاب إعلام الورى فى جميع الأبواب و الترتيب، و هذا ممّا يقضى منه التعجب. انتهى. قلت: قال العلامه النوريّ فى خاتمه المستدرك: هذا الكتاب غير مذكور فى فهرست كتبه فى كتاب إجازاته، و لا ـ فى كشف المحجه؛ و ما عثرت على محل أشار إليه و أحال عليه كما هو دأبه، و ذاكرت ذلك مع شيخنا الأستاد طاب ثراه فقال- و أصاب فى حدسه-: ان الظاهر أن السيّد عثر على نسخه من الاعلام لم يكن لها خطبه فأعجبه فكتبه بخطه و لم يعرفه، و بعد موته وجدوه فى كتبه بخطه و لم يكن لهم علم باعلام الورى فحسبوا أنّه من مؤلّفاته فنسبوه إليه.

۲- ۲. طبع فى النجف سنه ۱۳۷۰.

۳- ۳. طبع فى النجف سنه ۱۳۶۹.

۴- ۴. طبع فى النجف سنه ۱۳۶۹.

۵- ۵. طبع ترجمته بايران سنه ۱۳۰۱.

۶- ۶. مخطوط و نسخه شائعه.

۷- ۷. توجد نسخه منه فى الخزانه الرضويه و نسخه فى مكتبه(دانشگاه) بطهران و عليه تصحيحات من العلامه النوريّ.

۸- ۸. طبع فى النجف سنه ۱۳۶۸.

۹- ۹. طبع مره فى ۱۳۰۳ و اخرى مع الترجمه فى ۱۳۳۰.

۱۰- ۱۰. طبع بايران فى سنه ۱۳۲۰.

۱۱- ۱۱. مخطوط.

۱۲- ۱۲. طبع فی بمبئی فی ۱۲۹۹.

۱۳- ۱۳. مخطوط.

۱۴- ۱۴. طبع فی النجف فی ۱۳۷۰.

۱۵- ۱۵. طبع مکرّرا.

۱۶- ۱۶. طبع فی بمبئی سنه ۱۳۱۷.

الطرف (۱)،التحصین فی أسرار ما زاد علی کتاب الیقین، الإجازات (۲)،محاسبه النفس (۳)، فتح الجواب الباهر فی شرح خلق الکافر، القبس الواضح من کتاب الجلیس الصالح، و کتاب البهجه لثمره المهجه، فرحه الناظر و بهجه الخاطر، روح الأسرار و روح الأسمار، ألّفه بالتماس محمّد بن عبد اللّه بن علیّ بن زهره؛ و غیر ذلک.

**[ترجمه]ربیع الشیعه، - . مصنف در فصل دوم می گوید: «کتاب ربیع الشیعه را به جهت موافقت کتاب با اعلام الوری در همه ابواب و همان ترتیب نیاوردیم و این از او تعجب برانگیز است.» مؤلف: علامه نوری در خاتمه المستدرک می گوید: «این کتاب در فهرست کتاب هایش که در کتاب اجازاتش آمده ذکر نشده است و درکشف المحجه هم نیامده است و ما دست نیافتیم که در کجا به این کتاب اشاره شده که ما را به آن سمت هدایت کند. یکی از اساتید ما نقل کرده که گمان کرده که سید بن طاووس به نسخه ای از اعلام الوری دست یافت که مقدمه ای نداشت و تعجب نمود و آن را با خط خود استنساخ نمود. پس از وفات او چون آن را در میان کتب سید یافتند، چون اعلام الوری را نمی شناختند به تصور اینکه از مؤلفات سید است، کتاب را به وی منسوب داشتند. - امان

الاخطار، - . در نجف به سال ۱۳۷۰ چاپ شد. - سعدالسعود، - . در نجف به سال ۱۳۶۹چاپ شد. -

کشف الیقین فی تسیمه مولانا امیرالمؤمنین علیه السّلام، - . در نجف به سال۱۳۶۹چاپ شد. - الطرائف، - . ترجمه اش در ایران به سال ۱۳۰۱ چاپ شد. -

الدروع الواقیه، - . نسخه خطی که نسخه هایش زیاد است. -

فتح الابواب فی الاستخاره، - . نسخه ای از آن در کتابخانه رضویه و نسخه ای از آن درکتابخانه دانشگاه تهران موجود است که برآن تصحیحی از علامه نوری وجود دارد. -

فرج الهموم بمعرفه منهج الحلال و الحرام من علوم النجوم، - . در نجف به سال ۱۳۶۸چاپ شد. - جمال الاسبوع، - . یک بار در سال ۱۳۰۳ و دیگر بار با ترجمه در سال۱۳۰۳ چاپ شد. -

اقبال الاعمال، - . در ایران به سال ۱۳۲۰چاپ شد. -

فلاح السائل، - . نسخه خطی. -

مهج الدعوات، - . در بمبئی به سال ۱۳۲۰ چاپ شد. - مصباح

الزائر، - . نسخه خطی. -

کشف المحجّه لثمره المهجه، - . در نجف در سال ۱۳۷۰ چاپ شد. - الملهوف

علی اهل الطفوف، - . مکرراً چاپ شده است. -

غیاث سلطان الوری، المجتنی، - . در بمبئی به سال ۱۳۱۷ چاپ شد. -

الطرف، - . در نجف به سال ۱۳۶۹ چاپ شد. -

التحصین فی اسرار مازاد علی کتاب الیقین، الاجازات، - . مصنف قسمت هایی از این را در کتاب اجازات بحار الانوار آورده است. - محاسبه النفس، - . در ایران به سال ۱۳۱۹ چاپ شد. - فتح

الجواب الباهر فی شرح خلق الکافر، القبس الواضح من کتاب الجلیس الصالح، و کتاب البهجه لثمره المهجه، فرحه الناظر و بهجه الخاطر، روح الاسرار و روح الاسمار که به درخواست محمد بن عبدالله بن علی بن زهره نوشت وغیر این کتابهائی که نام برده شد.

**[ترجمه]

۱- ۱. طبع فی النجف سنه ۱۳۶۹.
۲- ۲. أورد المصنّف بعضها فی کتاب الاجازات.
۳- ۳. طبع بایران سنه ۱۳۱۹.

خلفه الصالح

قد ذكر المصنّف فی الكتاب و العلّامه الخونساریّ فی الروضات أنّ لسيّدنا المترجم ابنا يسمّی باسمه و يكنّی بكنيته، و وصفه الأوّل بالشريف المنيف الجليل، و الثانی بالصالح المحدّث، و نسبا إليه كتاب زوائد الفوائد، الّذی هو فی بيان أعمال السنه و الآداب المستحسنه. يوجد منه نسخه فی مكتبه الجامعه بطهران، كما فی فهرسها عدد ۸۴، و نصّ علی أنّ مؤلّفه أبو القاسم علیّ بن علیّ بن موسی ابن طاوس الحسنیّ.

ص: ۱۷۹

**[ترجمه]مصـنف در کتـابش و علامه خوانساری در روضات الجنات ذکر کرده انـد که برای سیّد ما که شـرح حالش را می گوییم، فرزندی است که هم نام و هم کنیه اوست و در اول او را به شـریف، منیف و جلیل توصـیف نمود و در دوّم به صالح و محدث وصف کرد. کتاب زوائد الفوائد را به او نسـبت می دهند که در بیان اعمال سـنت و آداب نیکو است. نسـخه ای از آن درکتابخـانه دانشـگاه تهران موجود است، چنان چه در فهرست آن کتابخانه عـدد هشـتاد و چهار می باشـد و تصـریح کرده که مؤلف آن ابوالقاسم علی بن علی بن موسی بن طاووس حسنی است.

**[ترجمه]

۳۵- جمال الدین ابن طاوس

أبو الفضائل و المناقب و المآثر و المكارم السیّد الجلیل أحمد بن موسى بن طاوس أخو السیّد رضیّ الدین علیّ المتقدّم ذكره و هو المراد بابن طاوس كلّما اطلق فی الفقه و الرجال، أطراه تلمیذه الحسن بن داود الحلّیّ فی رجاله و بالغ فی الثناء علیه، قال:

سیّدنا الامام المعظّم فقیه أهل البیت، جمال الدین، أبو الفضائل، مات سنه ۶۷۳، مصنّف مجتهد، كان أورع فضلاء زمانه، قرأت علیه أكثر البشرى و الملاذ و غیر ذلك من تصانیفه، و أجاز لی جمیع تصانیفه و روایاته، و كان شاعرا مصقعا بلیغا منشئا مجیدا، من تصانیفه:

كتاب بشرى المحقّقین فی الفقه ستّ مجلّدات، كتاب الملاذ فی الفقه أربع مجلّدات، كتاب الكرّ مجلّد، كتاب السهم السریع فی تحلیل المبایعه مع القرض مجلّدات، كتاب الفوائد العدّه فی أصول الفقه مجلّد، كتاب الثاقب المسخّر على نقض المشجّر فی أصول الدین، كتاب الروح، كتاب شواهد القرآن مجلّدان، كتاب بناء المقاله العلویّه فی نقض الرساله العثمانیّه مجلّد(۱)،كتاب المسائل فی أصول الدین مجلّد، كتاب عین العبره فی غبن العتره مجلّد(۲)،كتاب زهره الریاض فی المواعظ مجلّد، كتاب الاختیار فی أدعیه اللّیل و النهار مجلّد، كتاب الأزهار فی شرح لامیّه مهیار مجلّدان، كتاب عمل الیوم و اللّیله مجلّد، و له كتب غیر ذلك تمام اثنین و ثمانین مجلّدا من أحسن التصانیف و أحقّها، و حقّق الرجال و الدرایه و التفسیر تحقیقا لا مزید علیه؛ ربّانی و علّمنی، و أحسن إلیّ، و أكثر فوائد هذا الكتاب و نكته من إشارته و تحقیقه، جزاه اللّه عنّی أفضل جزاء المحسنین. انتهى.

و عدّ المصنّف من تصانیفه كتاب الرجال، و لعلّه هو كتاب حلّ الإشكال فی معرفه الرجال.

ص: ۱۸۰

۱- ۱. كانت فی مكتبه العلامه النوریّ نسخه عصر المؤلّف، و هی بخط تلمیذه تقی الدین الحسن ابن علیّ بن داود، و نسخه اخرى فی مكتبه مسجد مرجان ببغداد، و نسخه منتسخه عنها فی مكتبه السماوی راجع الذریعه ج ۳ ص ۱۵۰.

۲- ۲. طبع فی النجف سنه ۱۳۶۹.

يروى قدّس سرّه عن جماعه من المشايخ منهم السيّد فخار بن معد الموسوىّ و الحسين بن أحمد السوراوىّ، و السيّد صفىّ الدين محمّد بن معد الموسوىّ، و نجيب الدين محمّد بن نما، و السيّد محيى الدين ابن أخى ابن زهره صاحب الغيبه، و أبو علىّ الحسين بن خشرم، و الفقيه نجيب الدين محمّد بن غالب.

و يروى عنه العلّامه الحلّىّ و ولده غياث الدين و ابن داود الحلّىّ و غيرهم، توفّى- رحمه اللّه- سنه ۶۷۳، و قبره فى الحلّه مزار معروف مشهور كالنور على الطور، يقصدونه من الأمكنه البعيده، و يأتون إليه بالنذور، و تحرّج العامّه فضلا عن الخاصّه عن الحلف به كذبا خوفا، و تسمّيه العوام السيّد عبد اللّه. يوجد ذكره الجميل فى نقد الرجال ص ۳۵ و منتهى المقال ص ۴۶ و المقابس ص ۱۶ و المستدرك ج ۳ ص ۴۶۶ و روضات الجنّات ص ۱۹ و تنقيح المقال ج ۱ ص ۹۷ و أمل الآمل ص ۳۴ و غيرها من كتب التراجم.

**[ترجمه]پدر فضايل و مناقب و مآثر و مكارم، سيد بزرگوار احمد بن موسى بن طاووس برادر سيد رضى الدين (كه ذكرش گذشت) است و مراد از ابن طاووس در هر كسى كه در فقه و رجال مطلق آورده، اوست. شاگردش حسن بن داوود حلّى در رجالش او را ستوده و در ثناء او مبالغه نموده و مى گويد: «سيد ما، امام بزرگ، فقيه اهل بيت، جمال الدين ابوالفضائل در سال ۶۷۳ درگذشت. نويسنده، مجتهد، باتقواترين فضلاى زمان خود كه اكثراً نزد او درس خوانده اند و از تصانيف وى بهره برده اند و به من براى نقل از هم تاليفات و رواياتش اجازه داد. او شاعر و زبان آورى بليغ و نويسنده اى بزرگ بود. از تاليفات اوست:

كتاب بشرى المحققين فى الفقه (شش جلد)، كتاب الملاذ فى الفقه (چهار جلد)، كتاب الكرّ (يک جلد)، كتاب السهم السريع فى تحليل المبايعه مع القرض (در چند جلد)، كتاب الفوائد العدّه فى اصول الفقه (يک جلد)، كتاب الثاقب المسخّر على نقض المشجّر در اصول دين، كتاب الروح، كتاب شواهد القرآن (دو جلد)، كتاب بناءالمقاله العلويه فى نقض الرساله العثمانيه (يک جلد)، - . در كتابخانه علامه نورى نسخه اى از عصر مؤلف بود و آن نسخه به خط شاگردش تقى الدين حسن بن على بن داود است و نسخه ديگرى در كتابخانه مسجد مرجان بغداد و نسخه اى استنساخ شده از آن در كتاب خانه سماوى موجود است. رجوع كنيد به الذريعه ۳/۱۵۰ - كتاب المسائل فى اصول الدين (يک جلد)، كتاب عين العبره فى غبن العتره (يک جلد)، - . در نجف به سال ۱۳۶۹ چاپ شد. -

كتاب زهره الرياض فى المواعظ (يک جلد)، كتاب الاختيار فى ادعيه الليل و النهار (يک جلد)، كتاب الازهار فى شرح لاميّه مهيار (دو جلد)، كتاب عمل اليوم و الليله (يک جلد). و براى او كتاب هايى غير از اين ها هم است كه همه آنها هشتاد و دو جلد مى باشد كه از بهترين تاليفات و بجاترين آنهاست. در رجال و درايه و تفسير تحقيقى نمود كه بيشتر از آن جا ندارد، مرا پرورش داد و علم آموخت و با اين نيكو رفتار نمود و هر چه در اين كتاب از فوايد و نكات مى باشد، از اشارات و تحقيقات اوست. (جزاه الله عنى افضل جزاء المحسنين).»

مصنف از تاليفات او كتاب الرجال را هم شمرده و احتمالاً آن كتاب حلّ الاشكال فى معرفه الرجال باشد. او (قدس سره) از جماعتى از اساتيد روايت مى كند كه از آن جمله اند: سيد فخار بن معّد موسوى و حسين بن احمد سوراوى، سيد صفى الدين محمد بن معّد موسوى، نجيب الدين محمد بن نما، سيد محيى الدين برادر زاده ابن زهره نويسنده الغيبه، ابوعلى حسين بن

خشرم، و فقیه نجیب الدین محمد بن غالب.

و علامه حلّی و فرزندش غیاث الدین و ابن داود حلّی و غیر این ها از او روایت می کنند.

او (رحمه الله) در سال ۶۷۳ درگذشت و قبرش درحلّه مزار معروف و مشهوری است، مثل نوری که در کوه طور بر حضرت موسی پدید آمد، و به قصد زیارتش از راه های دورمی آیند و نذوراتی هم به سوی او روان می دارند و عامّه و خاصه از قسم خوردن دروغ به او می ترسند و عوام او را سید عبدالله می نامند. شرح حال او در صفحه سی و پنج نقد الرجال و صفحه چهل و شش منتهی المقال و صفحه شانزده المقابس و صفحه چهارصد و شصت و شش جلد سوم المستدرک و صفحه نوزده روضات الجنّات و صفحه نود و هفت جلد اول تنقیح المقال و صفحه سی و چهار امل الآمال و غیر از این ها در کتاب تراجم آمده است.

**[ترجمه]

۳۶- ولده(غياث الدين)

السيّد عبد الكريم بن أحمد بن موسى الطاوسىّ العلوىّ الحسنىّ.

عنونه ابن داود فى رجاله و وصفه بقوله: سيّدنا الإمام المعظّم غياث الدين الفقيه النسّابه النحوىّ العروضىّ الزاهد العابد أبو المظفّر- قدّس اللّه روحه- انتهت إليه رئاسه السادات و ذوى النواميس إليه، و كان أوحد زمانه، حائرىّ المولد، حلّىّ المنشأ بغدادىّ التحصيل، كاظمىّ الخاتمه.

ولد فى شعبان سنه ۶۴۸، و توفّى فى شوّال سنه ۶۹۳، و كان عمره خمسا و أربعين سنه و شهرين و أيّاما، كنت قرينه طفلين إلى أن توفّى. ما رأيت قبله و لا بعده كخلقه و جميل قاعدته و حلوّ معاشرته ثانيا، و لا لذكائه و قوّه حافظته مماثلا، ما دخل فى ذهنه شى ء فكاد ينساه، حفظ القرآن فى مدّه يسيره و له إحدى عشره سنه، و اشتغل بالكتابه، و استغنى عن المعلّم فى أربعين يوما، و عمره إذ ذاك أربع سنين، و لا تحصى مناقبه و فضائله.

ص: ۱۸۱

له کتب منهـا: کتـاب الشـمل المنظوم فی مصـنّفی العلوم، مـا لأصـحابنا مثله، و منها کتاب فرحه الغریّ بصـرحه الغریّ (۱) و غیر ذلک. انتهی.

قد قرأ علی جماعه من الفضـلاء فی عصـره و قرأ علیه أیضا طائفه من علماء دهره، فمن جمله أساتیده و مشایخه والده، و عمّه، و المحقّق، و ابن عمّه، و المفیـد بن الجهم الحلّیّ و خـواجه نصـیر الـدین الطوسـیّ، و السـیّد عبـد الحمیـد بن فخـار الموسـویّ، و الشـریف أبو الحسن علیّ بن محمّد بن علیّ العلویّ العمریّ النسّابه مؤلّف کتاب المجدی فی أنساب الطالبیّین و من العامّه الشیخ حسـین بن أیاز الأدیب النحویّ، و القاضـی عمیـد الـدین زکریّا بن محمود القزوینیّ صاحب عجائب المخلوقات. و من تلامیـذه: الشیخ أحمد بن داود صاحب الرجال و الشیخ عبد الصمد بن أحمد بن أبی الحبیش الحنبلی.

و یروی عنه أیضا الشیخ کمال الدین أبو الحسن علیّ بن الحسین بن حمّاد اللّیثیّ الواسطیّ.

یوجد ترجمته فی منتهی المقال ص ۱۷۹ و فی أمل الآمل ص ۴۸ و فی نقد الرجال ص ۱۹۱ و فی المقابس ص ۱۶ و فی تنقیح المقال ج ۲ ص ۱۵۹ و فی الروضات ص ۳۵۶ و فی ریاض العلماء و غیرها من المعاجم.

**[ترجمه]سید عبدالکریم بن احمد بن موسی طاووسی علوی حسنی می باشد.

ابن داود در رجالش بعد از این عنوان او را چنین وصف کرده است: «سید ما، امام بزرگ غیاث الدین، فقیه، نسب شناس، عالم نحو و عروض، زاهـد و عابـد ابوالمظفر (قـدس الله روحه) که ریاست سادات و صاحبان نوامیس به او ختم می گردید. او یگانه زمان خود بود و در کربلا متولد شد و در حلّه رشد نمود و در بغداد تحصیل کرد و در کاظمین عمرش پایان یافت.

وی در شعبان سال ۶۴۸ متولد و در شوال سال ۶۹۳ درگذشت و عمر او ۴۵ سال و دو ماه و چند روز بود. از کودکی تا وفاتش همراه او بودم، قبل و بعد او در اخلاق و خوش نشینی و شـیرینی معاشرت نیامده و در هوش و حافظه نظیری ندارد. در ذهن او هیچ چیزی وارد نمی شد که به فراموشـی سپرده شود و قرآن را در مدت کوتاهی حفظ کرد، در حالی که یازده سال داشت به کتـابت مشـغول شـد و ظرف چهـل روز از معلم بی نیـاز بود، در حـالی که چهـار سـال بیش نـداشت. منـاقب و فضایـل او قابل شمارش نمی باشد.»

برای او کتاب هایی است از جمله: کتاب «الشـمل المنظوم فی مصـنفی العلوم» که نزد اصـحابماننـد آن نوشـته نشـده و کتاب «فرحهٔ الغری بصرحهٔ الغری» - . در سال ۱۳۶۸ در نجف چاپ گردید. -

و دیگر کتاب ها.

نزد بسیاری از فضـلای عصـر خود درس خوانـد و تعدادی از علمای آن روزگار نیز نزد او درس خوانده اند، از جمله اساتید و مشایـخ او پـدرش، عمویش، محقق، پسـر عمویش، مفیـد بن جهم حلّی، خواجه نصـیر الـدین طوسـی، سـید عبدالحسـین فخـار موسوی، شـریف ابوالحسن علی بن محمد بن علی علوی عمری، نسب شـناس و نویسنده کتاب «المجدی فی انساب الطالبین» و از علمای اهل سـنت، شـیخ حسـین بن ایاز ادب شـناس و عالم به نحو، و قاضـی عمیدالـدین زکریا بن محمود قزوینی نویسـنده

«عجائب المخلوقات» می باشند.

از شاگردان او شیخ احمد بن داود نویسنده رجال و شیخ عبدالصمد بن احمد بن ابی الحبیش حنبلی است. از او شیخ کمال الدین ابوالحسن علی بن حسین بن حمّاد لیثی واسطی روایت می کند.

شرح حال او در صفحه یکصد و هفتاد و نه منتهی المقال و صفحه چهل و هشت امل الآمل و در صفحه یکصد و نود و یک نقد الرجال و در صفحه شانزده المقابس و در صفحه یکصد و پنجاه و نه جلد دوم تنقیح المقال و در صفحه سیصد و پنجاه و شش روضات الجنات و در ریاض العلما و دیگر کتاب های معاجم آمده است.

**[ترجمه]

۱- ۱. طبع فی النجف سنه ۱۳۶۸.

۳۷- شرف الدين [علىّ الحسينى الأسترابادىّ]

السيّد الفاضل العلّامه الزكىّ شرف الدين علىّ الحسينى الأسترابادىّ المتوطّن فى الغرىّ وصفه المصنّف بذلك فى الفصل الأوّل من الكتاب، و أورد ترجمته صاحب أمل الآمل فى ص ۵۱ و قال: عالم فقيه، و وصفه العلّامه التسترىّ فى المقابس ص ۱۹ بالعالم الفاضل الفقيه الزكىّ. و عدّه المصنّف و الخونسارى فى الروضات ص ۳۹۲ من تلامذه علىّ ابن عبد العالى الكركىّ له كتاب تأويل الآيات الظاهره فى فضائل العتره الطاهره(۱)

ص: ۱۸۲

۱- ۲. مخطوط توجد منه و من منتخبه جامع الفوائد نسخ فى الخزانه الرضويه و فى غيرها راجع الذريعه ج ۳ ص ۳۰۵.

قال المصنّف: أكثره مأخوذ من تفسير الشيخ الجليل محمّد بن العباس بن عليّ بن مروان ابن الماهيار. و له منتخب اسمه: جامع الفوائد و دافع المعاند، انتخبه الشيخ علم بن سيف بن منصور النجفيّ الحلّيّ، فرغ منه بالمشهد الرضويّ سنه ۹۳۷. و له أيضا كتاب الغرويّه فی شرح الجعفريّه.

**[ترجمه]سید فاضل و علامه متقی، شرف الدین علی حسینی استرآبادی که در نجف وطن اختیار نمود. مصنف در فصل اول کتاب او را توصیف نموده و شرح حال او در صفحه پنجاه و یک امل الآمل آمده و می گوید: «عالم و فقیه.» علامه تستری در صفحه نوزده المقابس او را به عالم، فاضل، فقیه و متقی توصیف نمود. مصنف و خوانساری در صفحه سیصد و نود و دو روضات الجنات، او را از شاگردان علی بن عبدالعالی کرکی شمرده است. کتاب «تأویل آیات الظاهره فی فضائل العترت الطاهره» - . نسخه خطی نزد او بوده و منتخب آن جامع الفوائد است که نسخه ای از آن در کتابخانه رضوی و غیر آن کتابخانه موجود است. رجوع کنید به الذریعه ۳/۳۰۵ - از اوست.

مصنف می گوید: «اکثر کتاب از تفسیر شیخ بزرگوار محمد بن عباس بن علی مروان بن ماهیار گرفته شده و برای کتاب منتخبی است که اسمش «جامع الفوائد و دافع المعاند» است که انتخاب آن توسط شیخ علم بن سیف بن منصور نجفی حلّی صورت گرفته که نوشتن آن در سال ۹۳۷ در مشهد رضوی پایان یافته است. همچنین کتاب «الغرویه فی شرح الجعفریه» نیز برای او می باشد.

**[ترجمه]

۳۸- ابن أبی جمهور الاحساوی

محمّـد بن زین الـدین أبی الحسن علیّ بن حسـام الـدین إبراهیم بن حسـین بن إبراهیم ابن أبی جمهور الهجریّ الأحسائیّ العالم الفاضل الجامع بین المعقول و المنقول الفقیه المحدّث الحکیم المتکلّم، کان معاصـرا للشیخ علیّ الکرکیّ، راویه للأخبار، تتلمذ علی الشیـخ الفاضـل شـرف الـدین حسـن بـن عبـد الکریم الفتّـال الغرویّ الخـادم للروضه الغرویّه، و علی الشـیخ علیّ بن هلال الجزائریّ فی کرک، و کان له میل إلی مـذهب التصوّف له کتب منها: غوالی اللّئالی، و نثر اللّئالی و المجلی فی مرآه المنجی، و شرح الألفیّه و الأقطاب فی الأصول، و الأحادیث الفقهیّه، و معین المعین، و زاد المسافرین، و رساله فی العمل بأخبار أصـحابنا، و له مناظرات مع المخالفین کمناظره الهرویّ و غیرها أورده أصـحابنا فی کتب تراجمهم و أثنوا علیه بالفقاهه و الاجتهاد و الفضل، إلّا أنّهم قـدحوا فیه لمیله إلی التصوّف و خلط الأخبار بالغثّ و السـمین؛ حکی الفاضل المامقانیّ فی تنقیح المقال ج ۳ ص ۱۵۱ عن المجلسیّ- قدّس سرّه- أنّه قال: هو من الأفاضل المشهورین، ولد فی الحسا، و تتلمذ علی فضلاء بلده وفاقهم فی زمان قلیل، ثمّ انتقـل إلی العراق و اکتسب العلم من أفاضـل تلک الناحیه، منهم: شـرف الـدین حسن بن عبـد الکریم الفتّال مجاور المشـهد الغرویّ، ثمّ حجّ فی سنه ۸۷۹ من طریق الشام، و اسـتفاد من الشیخ علیّ بن هلال الجزائریّ فی کرک لیلا و نهارا کثیره، ثمّ رجع إلی وطنه و أقـام قلیلا، و توجّه إلی زیاره أئمّه العراق علیهم السّـلام، ثمّ انتقل إلی المشـهد الرضویّ و ألّف فی الطریق رساله زاد المسافرین

و اتّفق له فی هذا المشهد صحبه السیّد محسن الرضویّ سنه ۸۸۸، و کتب علی تلک الرساله بالتماسه شرحا سمّاه کشف البراهین، و لمّا علا أمره و طار صیته فی البلاد أتی بعض علماء هرات لمناظرته و ناظره فی ثلاث مجالس و أفحمه و أسکته فی کلّ منها،(۱)

و من تصانیفه کتاب غوالی اللّئالی فی الحدیث، و لکنّه یمیل إلی الحکمه و التصوّف، و له تصانیف فیها ما لا أرتضیه. انتهی.

و قال المصنّف فی المقدّمه الثانیه: و کتاب غوالی اللّئالی و إن کان مشهورا و مؤلّفه فی الفضل معروفا، لکنّه لم یمیّز القشر من اللّباب، و أدخل أخبار متعصّبی المخالفین بین روایات الأصحاب، و مثله کتاب نثر اللّئالی و کتاب جامع الأخبار.

و قال صاحب الحدائق بعد نقل مرفوعه زراره فی الأخبار العلاجیّه: إنّ الروایه المذکوره لم نقف علیها فی غیر کتاب العوالی، مع ما هی علیها من الإرسال و ما علیه الکتاب المذکور من نسبه صاحبه إلی التساهل فی نقل الأخبار و لإهمال و خلط غثّها بسمینها و صحیحها بسقیمها کما لا یخفی علی من لاحظ الکتاب المذکور.

و قال صاحب الریاض بعد الثناء علیه: لکنّ التصوّف الغالی المفرط قد أبطل حقّه. إ ه.

یوجد ترجمته فی أمل الآمل ص ۶۱ و ۶۵ و فی الروضات ص ۵۹۵ و فی الریاض فی باب الکنی، و فی المستدرک ج ۳ ص ۳۶۲، و فی المقابس ص ۱۹ و غیر ذلک من کتب التراجم.

۱- ۱. راجع روضات الجنّات ص ۵۶۰.

**[ترجمه]محمـد بن زین الدین ابی الحسن علی بن حسام الدین ابراهیم بن حسـین بن ابراهیم ابن ابی جمهور هجری احسایی، عـالم فاضل و جامع علوم معقول و منقول، فقیه، محـدث، حکیم و متکلم از معاصـرین شـیخ علی کرکی می باشـد. راوی اخبار است که نزد شیخ فاضـل شـرف الـدین حسن بن عبـدالکریم فتّال غروی، خـادم حرم امیرالمـومنین و نزد شـیخ علی بن هلال جزائری در کرک شاگردی کرد. در او تمایلاتی به تصوف دیده می شد.

برای او کتـاب هـایی است از جمله: غوالی اللئـالی، نثر اللئـالی، المجلی فی مرآت المنجی، شـرح الالـفیه، الاقطاب فی الاصول، الاحادیث الفقهیه، معین المعین، زاد المسافرین، و رساله ای در عمل به روایات اصحاب.

از او منـاظراتی بـا مخـالفین ماننـد منـاظره هروی و غیر آن است. اصـحاب در کتـاب هایشـان شـرح حال او را آورده و او را به فقـاهت و اجتهاد و فضل سـتوده انـد، مگر اینکه او را به جهت تمایلش به تصوف و خلط نمودن روایات ضـعیف مـذمت کرده اند.

فاضل مامقانی در صـفحه یکصد و پنجاه و یک جلد سوم تنقیح المقال از مجلسـی (قدس سـره) حکایت کرده و می گوید: «او از فضـلای مشـهور بود که در حساء متولـد شـد، نزد علمای شـهرش شاگردی نمود و در زمان کوتاهی در ردیف آنان درآمد. سپس به عراق رفت و از بزرگان آن منطقه هم کسب علم نمود که از جمله اساتیـدش شـرف الـدین حسن بن عبـدالکرین فتّال خادم حرم امیرالمومنین است. بعـد در سال ۸۷۹ از راه شـام به حـج رفت و از شـیخ علی بن هلال جزایری در کرک، روزها و شب های زیادی بهره برد. سـپس به وطنش مراجعت کرد و مدت کوتاهی اقامت داشت تا برای زیارت ائمه مدفون در عراق به آنجـا رفت و بعـد به مشـهد رضوی نقـل مکـان نمود و در راه کتـاب «زاد المسـافرین» را تـالیف نمود. در مشـهد در سـال ۸۸۸ مصـاحبت سـید محسـن رضـوی برای او اتفـاق افتـاد و بـه درخـواست او بر ایـن رسـاله شـرحی نـوشت کـه نـامش را «کشـف البراهین»گذاشت. وقتی کار بالا گرفت و آوازه اش در تمام شـهر ها پیچید، بعضی از علمای هرات نزد او آمدند تا با او مناظره کننـد و او در سه جلسه منـاظره پیروز شـد و آنهـا را ساکت نمود. - . رجوع کنیـد به روضات الجنات:۵۶۰ - . و از تالیفـات او کتاب «غوالی اللئالی» در حدیث است و لکن او میل به حکمت و تصوف داشت و برای او در این زمینه تالیفاتی است که مورد رضایت ما نیست.»

مصنف در مقـدمه دوم می گویـد: «و کتـاب «غوالی اللئـالی» اگرچه مشـهور است و نویسـنده اش در فضـل و علم معروف می باشد، لکن پوست از مغز تشـخیص داده نمی شود و در آن اخبار متعصبین از مخالفین بین اصـحاب را داخل نموده و مانند آن، کتاب «نثر اللئالی» و کتاب «جامع الاخبار» است.

صاحب حدائق بعد از روایت مرفوعه ای از زراره در الاخبار العلاجیه می گوید: «همانا روایت ذکر شده در غیر از کتاب عوالی نیامده، با اینکه مرسل هست و به نویسنده این کتاب نسبت تساهل و اهمال در نقل روایات هم داده اند و اینکه احادیث صحیح و غیر آن را خلط نموده، چنان چه کتاب را ملاحظه کنید این دور از واقعیت نیست.»

صاحب ریاض بعد از تعریف از او می گوید: «لکن تصوف و غلوگری افراطی باعث گردید که حقانیت او از بین برود.»

شرح حال او در صفحات شصت و یک و شصت و پنج امل الآمل و صفحه پانصد و نود و پنج روضات الجنات و در ریاض در باب کنیه ها و در صفحه سیصد و شصت و دو جلد سوم المستدرک و در صفحه نوزده المقابس و دیگر کتاب های تراجم آمده است.

**[ترجمه]

۳۹– النعمانیّ

محمّد بن إبراهیم بن جعفر أبو عبد اللّه الکاتب النعمانیّ، من شیوخ أصحابنا المتقدمین و مصنّفیهم، أورد ترجمته النجاشیّ فی الفهرست، ص ۲۷۱ قال: محمّد بن إبراهیم بن جعفر أبو عبد اللّه الکاتب النعمانیّ، المعروف بابن أبی زینب، شیخ من أصحابنا، عظیم القدر، شریف المنزله، صحیح العقیده، کثیر الحدیث، قدم بغداد و خرج إلی الشام و مات بها، له کتب منها: کتاب الغیبه(۱)،

کتاب الفرائض، کتاب الرد علی الاسماعیلیه رأیت أبا الحسین محمّد بن علیّ الشجاعیّ الکاتب یقرأ علیه کتاب الغیبه تصنیف محمّد بن إبراهیم بن النعمانیّ بمشهد العتیقه، لأنّه کان قد قرأه علیه و وصّی لی ابنه أبو عبد اللّه الحسین بن محمّد الشجاعیّ بهذا الکتاب و بسائر کتبه، و النسخه المقروّه عندی، و کان الوزیر أبو القاسم الحسین بن علیّ بن الحسین بن الحسین بن علیّ بن محمّد بن یوسف المغربیّ ابن بنته فاطمه بنت أبی عبد اللّه محمّد بن إبراهیم النعمانیّ رحمهم اللّه.

و نقل العلّامه هذه الکلمه إلی قوله: مات بها، فی القسم الأوّل من الخلاصه فی ترجمته.

و قال المصنّف فی الفصل الأوّل: کتاب الغیبه للشیخ الفاضل الکامل الزکیّ محمّد بن إبراهیم النعمانیّ تلمیذ الکلینیّ و له ترجمه ضافیه فی کتب التراجم کلّها، و من جمله کتبه التفسیر(۲)

المشهور الّذی ینقل عنه السیّد المرتضی فی رساله المحکم و المتشابه (۳)،

و یظهر من المجلّد العاشر من البحار(۴) فی باب عقاب اللّه تعالی کثیرا من قتله الحسین علیه السّلام أنّ له أیضا کتاب التسلّی.

یروی فی کتاب الغیبه عن جماعه منهم:

«۱»– محمّد بن یعقوب الکلینیّ. «۲»– أحمد بن محمّد بن سعید بن عقده الکوفیّ

ص: ۱۸۵

۱– ۱. طبع بایران سنه ۱۳۱۷.

۲– ۲. أورده المصنّف بتمامه فی کتاب القرآن.

۳– ۳. طبع فی ایران فی ۱۳۱۲.

۴– ۴. من الطبع کمپانی.

«۳»- محمّد بن همام (۱).

«۴»- علیّ بن أحمد البندینجی.

«۵»- محمّد بن الحسن بن محمّد بن جمهور.

«۶»- عبد الواحد بن عبد اللّه بن یونس الموصلیّ.

«۷»- أبو سلیمان أحمد بن هوده بن هراسه الباهلیّ.

«۸»- أبو القاسم موسی بن محمّد القمّیّ، قال: حدّثنی بشیراز سنه ۳۱۳.

«۹»- محمّد بن عبد اللّه بن المعمر الطبرانیّ

«۱۰»- علیّ بن الحسین المسعودیّ.

«۱۱»- سلامه بن محمّد. «۱۲»- أحمد بن محمّد بن أحمد بن یعقوب بن عمّار الکوفیّ.

«۱۳»- أبو الحارث عبد اللّه بن عبد الملک بن سهل الطبرانیّ.

«۱۴»- محمّد بن عثمان بن علّان الذهنیّ البغدادیّ.

«۱۵»- محمّد بن عبد اللّه بن جعفر الحمیری «۱۶»- محمّد بن همّام بن سهیل.

«۱۶»- عبد العزیز بن عبد اللّه بن یونس أخو عبد الواحد المتقدم ذکره.

**[ترجمه]نعمانی محمد بن ابراهیم بن جعفر، ابو عبدالله کاتب نعمانی از بزرگان و متقدمین و از مؤلفین اصحاب می باشد. شرح حال او را نجاشی در صفحه دویست و هفتاد و یک الفهرست آورده و می گوید: «محمد بن ابراهیم بن جعفر، ابو عبدالله کاتب نعمانی، معروف به ابن ابی زینب دانشمندی از علمای ما و دارای عظمت قدر و شرافت منزلت و اعتقادی درست و احادیث بسیار است. به بغداد آمد و سپس به شام رفت و در آنجا درگذشت.

از او کتاب هایی از جمله کتاب غیبت، - . در سال ۱۳۱۷ در ایران چاپ گردید. -

کتاب فرائض کتاب رد بر اسماعیلیه است. ابوالحسین محمد بن علی شجاعی کاتب را دیدم که کتاب «غیبت» تالیف محمد بن ابراهیم نعمانی را در مشهد عتیقه بر وی قرائت می کردند، زیرا او خود این کتاب و سایر کتب نعمانی را نزد وی خوانده بود. نسخه ای که او آن را بر نعمانی قرائت کرده است در نزد من می باشد. ابوالقاسم حسین بن علی بن حسین بن علی بن محمد یوسف مغربی وزیر دخترزاده اوست، و فاطمه مادر وی، دختر ابو عبدالله محمد بن ابراهیم نعمانی رحمهم الله است.»

علامه این کلمات را تا جمله «در آنجا درگذشت»، در قسمت اول از کتاب الخلاصه در شرح حال نعمانی آورده است.

مصنف در فصل اول می گوید: «کتاب غیبت از شیخ فاضل و کامل و متقی، محمد بن ابراهیم نعمانی، شاگرد کلینی است که شرح حال او در همه کتاب های تراجم آمده است.» از دیگر کتاب های او تفسیر - . مصنف همه آن را در کتاب «القرآن» آورده است. -

مشهوری است که سید مرتضی در رساله «المحکم و المتشابه» - . در ایران به سال ۱۳۱۲ چاپ گردید. -

از او نقل کرده است و چنان چه از جلد دهم بحار الانوار - . از چاپ کمپانی -

معلوم می گردد، این کتاب در باب عذاب شدید خداوند به قاتلان امام حسین علیه السّلام می باشد و برای او همچنین کتاب تسلّی هم هست.

در کتاب غیبت از عده ای روایت می کند که از آن عده اند:

۱. محمد بن یعقوب کلینی

۲. احمد بن محمد بن سعید بن عقده کوفی

۳. محمد بن همام - . می گوید: «در ماه رمضان سال ۳۲۷ در منزلش در بغداد ما را حدیث گفت.» -

۴. علی بن احمد بندینجی

۵. محمد بن حسن بن محمد بن جمهور

۶. عبدالواحد بن عبدالله بن یونس موصلی

۷. ابو سلیمان احمد بن هردهٔ بن هراسهٔ باهلی

۸. ابوالقاسم موسی بن محمد قمی. می گوید: «در شیراز به سال ۳۱۳ من را حدیث گفت.»

۹. محمد بن عبدالله بن معمر طبرانی

۱۰. علی بن حسین مسعودی

۱۱. سلامه بن محمد

۱۲. احمد بن محمد بن احمد بن یعقوب بن عمار کوفی

۱۳. ابوالحارث عبدالله بن عبدالملک بن سهل طبرانی

۱۴. محمد بن عثمان بن علان ذهنی بغدادی

۱۵. محمد بن عبدالله بن جعفر حمیری

۱۶. محمد بن همام بن سهیل

۱۷. عبدالعزیز بن عبدالله بن یونس، برادر عبدالواحد که نامش گذشت.

**[ترجمه]

۱- ۱. قال: حدّثنا فی منزله ببغداد سنه ۳۲۷ فی شهر رمضان.

[الثناء عليه]

أبو القاسم سعد بن عبد اللّه بن أبى خلف الأشعرىّ القمّىّ من أجلّه شيوخ الطائفه و ثقاتهم. عدّه الشيخ فى رجاله من أصحاب الإمام العسكرىّ عليه السّلام قال: عاصره و لم أعلم أنّه روى عنه، ترجمه أصحابنا فى كتبهم الرجاليّه، و بالغوا فى الثناء عليه، قال النجاشىّ فى الفهرست ص ۱۲۶: شيخ هذه الطائفه و فقيهها و وجهها، كان سمع من حديث العامّه شيئا كثيرا، و سافر فى طلب الحديث، لقى من وجوههم الحسن بن عرفه و محمّد بن عبد الملك الدقيقىّ و أبا حاتم الرازىّ و عبّاس البرفقىّ، و لقى مولانا أبا محمّد عليه السّلام، و رأيت بعض أصحابنا يضعّفون لقاه لأبى محمّد عليه السّلام، و يقولون: هذه حكايه موضوعه عليه، و اللّه أعلم، و كان أبوه عبد اللّه بن أبى خلف قليل الحديث، روى عن الحكم بن مسكين، و روى عنه أحمد بن محمّد بن عيسى. إ ه.

و قال الشيخ فى رجاله فى باب من لم يرو عنهم: سعد بن عبد اللّه بن أبى خلف القمّىّ

ص: ۱۸۶

جليل القدر، صاحب تصانيف. و قال فی فهرست ص ۷۵: جليل القدر، واسع الأخبار، كثير التصانيف، ثقه. إ ه.

و نقل العلّامه الحلّیّ هذه الكلمه فی القسم الأوّل من الخلاصه ص ۳۹ و زاد:

شيخ هذه الطائفه و فقيهها و وجهها لقی مولانا أبا محمّد العسكریّ. إ ه. و يوجد ذكره الجميل فی كتب التراجم كلّها.

**[ترجمه]ابوالقاسم سعد بن عبدالله بن ابی خلف اشعری قمی از بزرگان اساتید طایفه و موثق آنها بود. شیخ در رجال او را از اصحاب امام عسکری علیه السّلام شمرده و می گوید: «معاصر آن حضرت بود، اما نمی دانیم از او روایت کرده است یا نه.»

شرح حال او را اصحاب در کتاب های رجالشان آورده و در ستودن او مبالغه نمودند. نجاشی در صفحه یکصد و بیست و شش فهرست می گوید: «استاد طایفه و فقیه و آبروی آنان بود. از احادیث اهل سنت بسیار شنید و در یافتن حدیث مسافرت ها نمود و از بزرگان آنان حسن بن عرفه و محمد بن عبدالمالک دقیقی، ابا حاتم رازی و عباس برقعی را زیارت کرد. همچنین مولایمان ابا محمد علیه السّلام را زیارت نمود. بعضی از اصحاب در این دیدار تشکیک کرده و آن را ضعیف می دانند و می گویند: «این حکایت تحریف شده است.» والله اعلم.»

پدرش عبدالله بن ابی خلف روایات کمی دارد. او از حکم بن مسکین روایت کرده و احمد بن محمد بن عیسی از او روایت می کند. شیخ در رجال خود در باب «من لم یرو عنهم» می گوید: «سعد بن عبدالله بن ابی خلف قمی دارای منزلت بزرگی است و دارای تالیفاتی می باشد.» و در صفحه هفتاد و پنج فهرست می گوید: «بزرگ منزلت، دارای اخبار زیاد و تالیفات فراوان و موثق.»

علامه حلی این کلمات را در صفحه سی و نه قسمت اول از کتاب الخلاصه می آورد و بر آن چنین اضافه می کند: «استاد این طایفه و فقیه و بزرگ آنان که مولایمان ابا محمد عسکری را زیارت نمود.»

ذکر زیبای او در همه کتاب های تراجم می باشد.

**[ترجمه]

وفاته

توفّی- رحمه اللّه- سنه ۳۰۱، و قیل: ۲۹۹، و فی الخلاصه: قیل: مات یوم الأربعاء لسبع و عشرین من شوّال سنه ۳۰۰ فی ولایه رستم (۱).

ص: ۱۸۷

۱- ۲. فی نسخه: رستمدار.

**[ترجمه]او (رحمه الله) در سال ۳۰۱ درگذشت و عده ای سال ۲۹۹ می گویند. در الخلاصه می گوید: «در روز چهارشنبه بیست و هفتم شوال سال ۳۰۰ در روستای رستم -. در نسخه ای «رستمدار» هم آمده است. -

درگذشت.»

**[ترجمه]

[الثناء علیه]

أبو صادق سلیم (۱)بن قیس الهلالیّ العامریّ الکوفیّ، صاحب أمیر المؤمنین علیه السّلام، کان من کبراء أصحابه علیه السّلام و مصنّفیهم، عدّه الشیخ فی رجاله من أصحابه و أصحاب الحسن و الحسین و السجّاد و الباقر علیهم السّلام و عدّه البرقیّ من أولیاء أمیر المؤمنین علیه السّلام (۲)، و ذکره النجاشیّ فی الفهرست ص ۶ فی الطبقه الأولی من مصنّفی الشیعه فقال: سلیم بن قیس الهلالیّ، له کتاب، یکنّی أبا صادق، أخبرنی علیّ بن أحمد القمّیّ قال: حدّثنا محمّد بن الحسن بن الولید قال: حدّثنا محمّد بن أبی القاسم ماجیلویه، عن محمّد بن علیّ الصیرفیّ، عن حمّاد بن عیسی و عثمان بن عیسی، قال حمّاد بن عیسی: و حدّثناه إبراهیم بن عمر الیمانیّ، عن سلیم بن قیس بالکتاب.

و قال الشیخ فی الفهرست ص ۸۱: سلیم بن قیس الهلالیّ یکنّی أبا صادق، له کتاب، أخبرنا به ابن أبی جیّد، عن محمّد بن الحسن بن الولید.- إلی آخر ما سمعت عن النجاشیّ-.

و قال ابن الندیم فی الفهرست ص ۳۰۷: من أصحاب أمیر المؤمنین علیه السّلام سلیم بن قیس الهلالیّ، و کان هاربا من الحجّاج لأنّه طلبه لیقتله فلجأ إلی أبان بن أبی عیّاش فآواه، فلمّا حضرته الوفاه قال لأبان: إنّ لک علیّ حقّا و قد حضرتنی الوفاه یا ابن أخی، إنّه کان من أمر رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله کیت و کیت، و أعطاه کتابا و هو کتاب سلیم بن قیس الهلالیّ المشهور،رواه عنه أبان بن أبی عیّاش، لم یروه عنه غیره، و قال أبان فی حدیثه: و کان قیس (۳) شیخا له نور یعلوه، و أوّل کتاب ظهر للشیعه کتاب سلیم بن قیس الهلالیّ. إ ه.

و ذکر العلّامه فی القسم الأوّل من الخلاصه ص ۴۱، بعد ذکره کلام النجاشیّ

ص: ۱۸۸

۱- ۱. بالتصغیر.

۲- ۲. الخلاصه: ص ۹۳.

۳- ۳. یعنی سلیم بن قیس، لم یذکر اسمه للاختصار.

المتقدّم عن السيّد عليّ بن أحمد العقيقيّ. مثل ما مرّ عن ابن النديم، إلّا أنّه قال: و كان شيخا متعبّدا له نور يعلوه، ثمّ قال: و قال ابن الغضائری: سليم بن قيس الهلاليّ روی عن أبی عبد اللّه (۱) و الحسن و الحسين و عليّ بن الحسين عليهم السّلام، و ينسب إليه هذا الكتاب المشهور، و كان أصحابنا يقولون: إنّ سليما لا يعرف و لا ذكر فی خبر، و قد وجدت ذكره فی مواضع كثيره من غير جهه كتابه و لا روايه ابن أبی عيّاش عنه، و قد ذكر له ابن عقده فی رجال أمير المؤمنين عليه السّلام أحاديث عنه، و الكتاب موضوع لا مريه فيه، و علی ذلك علامات تدلّ علی ما ذكرناه، منها:

ما ذكر أنّ محمّد بن أبی بكر وعظ أباه عند الموت (۲)، و منها: أنّ الأئمّه ثلاثه عشر و غير ذلك (۳)، و أسانيد هذا الكتاب تختلف تاره بروايه عمر بن أذينه عن إبراهيم بن عمر الصنعانيّ، عن أبان بن أبی عيّاش، عن سليم، و تاره يروی عن عمر، عن أبان بلا واسطه و الوجه عندی الحكم بتعديل المشار إليه و التوقف فی الفاسد من كتابه. انتهی.

قلت: و تبع العلّامه المحقّق الداماد فی الرواشح و حكم بتوثيقه و عدالته، و عدّه المصنّف فی كتاب الغيبه من الثقات العظام و العلماء الأعلام، بل الظاهر أنّ الرجل فی نفسه صدوق ثقه، و إن توقّف فيه بعض لأجل كتابه.

**[ترجمه]ابو صادق سليم – . با تصغير خوانده شود. –

بن قيس هلالی عامری كوفی از مصاحبان اميرالمومنين عليه السّلام و از بزرگان اصحاب و مؤلف آن اصحاب محسوب می گردد. شيخ در رجالش او را از اصحاب اميرالمومنين و اصحاب امام حسن، حسين، سجاد و باقر عليهم السّلام شمرده است و برقی او را از دوستان اميرالمومنين عليه السّلام شمرده است. – . الخلاصه: ۹۳ – نجاشی در صفحه شش فهرست خود در طبقه اول از مصنفين شيعه نامش را ذكر و می گويد: «سليم بن قيس هلالی برای او كتابی هست و كنيه اش ابا صادق می باشد. علی بن احمد قمی مرا خبر داد و گفت: محمد بن حسن بن وليد مرا حديث نمود و گفت: محمد بن ابی القاسم مرا حديث نمود از محمد بن علی صيرفی از حماد بن عيسی و عثمان بن عيس كه حماد بن عيسی گفت: ابراهيم بن عمر يمانی از سليم بن قيس به واسطه كتابش حديث نمود.»

شيخ در صفحه هشتاد و يک فهرست می گويد: «سليم بن قيس هلالی و كنيه ابا صادق، برايش كتاب هست كه از آن كتاب ابن ابی جيّد ما را روايت گفت از محمد بن حسن بن وليد...» تا آخر آنچه از نجاشی خوانديم.

ابن نديم در صفحه سيصد و هفت فهرست خود می گويد: «از اصحاب اميرالمومنين عليه السّلام سليم بن قيس هلالی است و او از حجاج كه در پی كشتنش بودند فرار كرد و به ابان بن ابی عياش پناه برد و او را پناه داد. وقتی كه هنگام مرگش رسيد، گفت: «ای ابان! برای تو نزد من حقّی است كه بر هنگام وفات نزد من حاضر باشی ای برادرزاده!» و بعد از رسول اكرم صل الله عليه و آله و سلم اتفاقاتی افتاده ، و كتابی به او عطا نمود و آن كتاب سليم بن قيس هلالی مشهور است كه ابان بن ابی عياش از او روايت كرده است و غير از او از آن روايت ننموده است. ابان در حديثی می گويد: «و قيس – . يعنی سليم بن قيس و اسمش را برای اختصار ذكر نكرد. –

شيخی بود كه در او نوری وجود داشت كه او را بالا می برد و اولين كتابی كه از شيعه پديد آمد كتاب سليم بن قيس هلالی

بود.»

علامه در قسمت اول کتاب الخلاصه صفحه چهل و یک، بعد از ذکر کلام نجاشی از سید علی بن احمد عقیقی که گذشت و مانند آنچه که از ابن ندیم گذشت، از او نام می برد، تا اینجا که می گوید: «او شیخ متعبدی بود که دارای نوری بود که او را بالا می برد.» سپس می گوید: «ابن غضائری می گوید که سلیم بن قیس هلالی از ابی عبدالله - . ظاهرا این اشتباه شده و «امیرالمومنین» باشد. - و حسن و حسین و علی بن حسین علیهم السّلام روایت می کند و انتساب کتاب به او شهرت دارد و اصحاب ما می گویند: سلیم شناخته نمی شود و ذکری از او در خبر ها نیست و نام او در جاهای بسیاری غیر از این کتاب پیدا می شود و ابن ابی عیاش از او روایت نمی کند. ابن عقده در رجال امیرالمومنین علیه السّلام احادیثی را از او نقل می کند. والکتاب موضوع لامریه فیه، بنابراین در کتاب نشانه هایی وجود دارد که نظر ما را تایید می کند که از آن جمله اند:

آنچه که درباره محمد بن ابی بکر گفته که پدرش را در هنگام مرگ موعظه نمود، - . برای آنکه عمر او در هنگام درگذشت پدرش کمتر از سه سال بود. -

و دیگر آنکه ائمه سیزده نفرند و غیر از این ها. - . فاضل تفرشی در صفحه یکصد و پنجاه و نه حاشیه نقدالرجال می گوید: بعضی از فضلاء گفته اند: در نسخه ای از این کتاب که به من رسیده، دیدم که عبدالله بن عمر پدرش را هنگام مرگ موعظه نمود و اینکه ائمه سیزده نفرند از نسل اسماعیل و آنها رسول الله صلی الله علیه و آله با ائمه دوازده گانه می باشند و در این دو هیچ محذوری نیست.» - و سندهای این کتاب هم متفاوت می باشد؛ یک بار به روایت عمر بن اذینه از ابراهیم بن عمر صنعانی، از ابان بن ابی عیّاش، از سلیم می باشد و یک بار روایت از عمر، از ابان بدون واسطه روایت می کند. و نظر من در این مورد آن است که باید حکم به تعدیل سلیم و توقف نمودن در موارد فاسد این کتاب نماییم.»

مؤلف: علامه را محقق داماد در رواشح تبعیت کرده و حکم به وثاقت و عدالت او کرده است. و مصنف در کتاب غیبت، او را از بزرگان و عالمان نامی شمرده است، بلکه ظاهر این است که مردی بوده که فی نفسه مورد توثیق بوده و بعضی ها به جهت کتابش در او متوقف شده اند.

**[ترجمه]

۱- ۱. الظاهر أنّه مصحف أمیر المؤمنین.

۲- ۲. لان عمره کان عند موت أبیه دون الثلاث سنین.

۳- ۳. قال الفاضل التفرشی فی هامش نقد الرجال ص ۱۵۹: قال بعض الأفاضل: رأیت فیما وصل الی من نسخه هذا الکتاب أن عبد اللّه بن عمر وعظ أباه عند موته، و أن الأئمّه ثلاثه عشر من ولد إسماعیل، و هم رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله مع الأئمّه الاثنی عشر و لا محذور فی أحد هذین. انتهی. و انی لم أجد فی جمیع ما وصل الی من نسخ هذا الکتاب الا کما نقل هذا الفاضل، و الصدق مبین فی وجه أحادیث هذا الکتاب من أوله إلی آخره فکان ما نقل ابن الغضائری محمول علی الاشتباه.

كتابه

يعرف كتابه بكتاب سليم بن قيس، و هو أصل من أصول الشيعه، و أقدم كتاب صنّف فى الإسلام فى عصر التابعين بعد كتاب السنن لابن أبى رافع (۱) حاز بذلک مؤلّفه

ص: ۱۸۹

---

۱ - ۴. مما أنعم اللّه تعالى على الطائفه المحقه الإماميّه تقدمهم فى التأليف و التصنيف، و احرازهم قصب السبق فى تدوين العلوم، و حفظهم التراث النبوى من الضياع و الدثور، قبل سائر الفرق من المسلمين، فألفوا فى عامه العلوم و شتّى أنواع الفنون ما تقاعس عن فهرسه فحول المؤلّفين، و لا*.* يحصى عدده غير خالقهم ربّ العالمين، فأول من سبق فى ذلک فى عصر النبىّ صلّى اللّه عليه و آله مولاهم أمير المؤمنين علىّ بن أبى طالب عليه السلام فكان يلازم النبىّ صلّى اللّه عليه و آله لزوم الظل لذيه فعلمه صلّى اللّه عليه و آله ألف باب من الحكمه، و أملى عليه من نواميس الإسلام و أحكامه و فروضه و سننه و معارفه ما يحتاج الناس إليه فى معاشهم و معادهم فدون عليه السلام بخط يده فى حياته صلّى اللّه عليه و آله ممّا أملى عليه كتاب الاحكام و السنن، و فيه كل حلال و حرام حتّى أرش الخدش، و هو المسمى بالصحيفه الجامعه، و قد نقل البخارى فى صحيحه فى باب كتابه العلم، و باب فكاک الاسير و باب إثم من عاهد ثمّ غدر و باب إثم من تبرأ من مواليه، و باب العاقله، و باب لا يقتل المسلم بالكافر عنه، و صنف كتابا فى الديات يسمى بالصحيفه و كتاب الفرائض، أخرجه الصدوق بتمامه فى من لا يحضره الفقيه ج ۲ ص ۲۲۱- ۲۳۰ و شيخ الطائفه فى التهذيب ج ۲ باب ديات الشجاج و أدرجه ثقه الإسلام فى أبواب الديات من كتابه الكافى، و دوّن أحاديث الجفر و الجامعه و أحاديث مصحف فاطمه عليها السلام و غيرها، و أملى على شيعته القواعد الكليه التى يستخرج منها أنواع العلوم، و علمهم من أصول المعارف و فروعها و علوم العربيه و فنونها و أنحاء علوم القرآن و نهج البلاغه و طرقها و الطبّ و السياسات و الخطب و المواعظ و الزواجر و غيرها شيئا كثيرا بحيث تنسب إليه جميع العلوم، و كان مع ذلک يقول:« إن هاهنا- و أشار إلى صدره- لعلما جما لو أصبت له حمله». أضف إلى ذلک كله أنّه كان كاتب الوحى فى حياه الرسول صلّى اللّه عليه و آله باجماع الأمه و جامع القرآن بعد وفاته. ثمّ اقتدت به عليه السلام شيعته و متابعوه من طبقه الصحابه و التابعين كعبد اللّه بن عبّاس، و سلمان و أبى ذر و جابر بن عبد اللّه الأنصارىّ، و أبى رافع القبطى مولى رسول اللّه صلى عليه و آله من الصحابه و أبى الأسود الدوئلى و عبيد اللّه و على ابنى رافع و سليم بن قيس المترجم و أصبغ بن نباته و الحارث ابن عبد اللّه الأعور الهمدانىّ و ميثم التمار و عبيد اللّه بن حر الجعفى و ربيعه بن سميع و زيد بن وهب الجهنىّ و يعلى بن مره و سعيد بن جبير بن هشام الأسدى، و سعيد بن المسيب و غيرهم من التابعين فصنفوا فى العلوم الإسلاميه مثل التفسير و علوم القرآن و الحديث و الفقه و الرجال و أصول المعارف و أخبار المغازى و السير و التواريخ و النحو و اللغه و الخطب و العهود و الوصايا كتبا عديده ممتعه، يوجد ذكر بعضها فى كتب الفهارس، و أفرد العلامه صدر الدين فى كتابه تأسيس الشيعه و كتابه الشيعه و فنون الإسلام فى اثبات تقدم الشيعه فى جميع العلوم و بيان تصنيفاتهم فيها فى كل عصر و طبقه و نحن أوعزنا سابقا إلى تقدمهم فى علم الحديث و أشرنا إلى ما ألفوا فيه فى كل عصر و طبقه اجمالا فى مقدمتنا على كتاب وسائل الشيعه.

قصب السبق و شرف التقدّم على من بعده، و كان ذلك الكتاب فى جميع الأعصار أصلا ترجع الشيعه إليه و تعول عليه، حتّى روى فى حقّه عن الصادق عليه السّلام أنّه قال: و من لم يكن عنده من شيعتنا و محبّينا كتاب سليم بن قيس الهلالىّ فليس عنده من أمرنا شى ء

ص: ۱۹۰

و لا يعلم من أسبابنا شيئا، و هو سرّ من أسرار آل محمّد صلّى اللّه عليه و آله و فى الكشّىّ أنّه قرأه أبان بن أبى عيّاش على علىّ بن الحسين عليه السّلام قال، صدق سليم رحمه اللّه عليه هذا حديث نعرفه.

و فى حديث آخر حدّث أبان أبا جعفر محمّد بن علىّ الباقر عليه السّلام: بهذا الحديث كلّه فاغرورقت عيناه ثمّ قال: صدق سليم، قد أتى أبى بعد جدّى الحسين عليه السّلام و أنا قاعد عنده فحدّثه بهذا الحديث بعينه، فقال له أبى: صدقت، قد حدّثنى أبى و عمّى الحسن عليهما السّلام بهذا الحديث عن أمير المؤمنين عليه السّلام فقالا لك: صدقت، قد حدّثك بذلك و نحن شهود، ثمّ حدّثناه أنّهما سمعا ذلك من رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله.

و فى حديث آخر عن إثبات الرجعه لابن شاذان: ذكر حمّاد بن عيسى هذا الحديث عند مولانا أبى عبد اللّه عليه السّلام فبكى، و قال: صدق سليم فقد روى هذا الحديث أبى، عن أبيه، عن جدّه الحسين عليه السّلام قال: سمعت هذا الحديث عن أبى حين سأله سليم بن قيس الهلالىّ.

و فى حديث رابع عن مختصر البصائر أنّه قرأ أبان كتاب سليم على سيّدنا علىّ بن الحسين عليه السّلام بحضور جماعه من أعيان أصحابه منهم أبو الطفيل فأقرّه عليه زين العابدين عليه السّلام، و قال: هذه أحاديثنا صحيحه. و يعرب عن صحّه الكتاب و عنايه الأصحاب به ما قال النعمانىّ فى كتاب الغيبه ص ۴۷، بعد ما أخرج عنه أحاديث تدلّ على أنّ الأئمه اثنى عشر، قال: بين جميع الشيعه ممّن حمل العلم و رواه عن الأئمّه عليهم السّلام خلاف فى أنّ كتاب سليم بن قيس الهلالىّ أصل من أكبر كتب الأصول التى رواها أهل العلم حمله حديث أهل البيت عليهم السّلام و أقدمها، لأنّ جميع ما اشتمل عليه هذا الأصل إنّما هو عن رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و أمير المؤمنين عليه السّلام و المقداد و سلمان الفارسىّ و أبى ذرّ و من جرى مجراهم ممّن شهد رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و أمير المؤمنين عليه السّلام و سمع منهما، و هو من الأصول الّتى ترجع الشيعه إليها و تعول عليها. إ ه.

و قد نقل عنه كثير من قدماء أصحابنا فى كتبهم كثقه الإسلام فى الكافى و الصفّار فى بصائر الدرجات، و الصدوق فى من لا يحضره الفقيه و الخصال. و يظهر ممّا نقلنا سابقا عن ابن النديم أنّ كتاب سليم بن قيس أوّل كتاب ظهر للشيعه، و ممّا حكى من القاضى

بدر الدين السبکیّ المتوفّی سنه ۷۶۹ أنّه قال فی محاسن الوسائل فی معرفه الأوائل:

إنّ أوّل کتاب صنّف للشیعه هو کتاب سلیم بن قیس الهلالیّ، انّ کتاب سلیم هذا کان من الأصول الشهیره عند العامّه فضلا عن الخاصّه، و سیأتی فی الفصل الثانی عن المصنّف أنّ کتاب سلیم فی غایه الاشتهار، و قد طعن فیه جماعه، و الحقّ أنّه من الأصول المعتبره.

و بعد ذلک کلّه لا مجال لما حکی عن ابن الغضائریّ فی الکتاب و مؤلّفه.

هذا جمله القول حول الکتاب و إن شئت الزیاده فلیراجع إلی الروضات و تنقیح المقال و الذریعه. و قد طبع الکتاب علی صورته الأصلیّه فی النجف أخیرا.

**[ترجمه]کتاب او به کتاب سلیم بن قیس شناخته می شود و آن اصلی از اصول شیعه است و قدیمی ترین کتابی است که در اسلام و در زمان تابعین بعد از کتاب سنن ابن ابی رافع - . از آن نعمت هایی که خداوند تعالی به طایفه حقّه امامیه قبل از دیگر فرقه های مسلمانان ارزانی داشت، مقدم بودن آنها در تالیف و تصنیف می باشد. و گوی سبقت ربودن در تدوین علوم و حفظ نمودن میراث پیامبر از دست حوادثی که موجب از بین بردن آنها می شد. پس در همه علوم و فنون مختلف، چنان چه از فهرست بزرگان مؤلفین بر می آید، آثاری را تالیف نموده اند که از شمارش آنان غیر خالق آن مؤلفین بر نمی آید. لذا اولین کسی که در زمان پیامبر صلی الله علیه و آله در این امر سبقت گرفت، مولای همه، امیرالمومنین علی بن ابیطالب علیه السّلام بود که همراه پیامبر صلی الله علیه و آله بود، مانند سایه و صاحب آن، و پیامبر صلی الله علیه و آله او را هزار باب از حکمت تعلیم نمود و بر او از نوامیس اسلام و احکام و فرایض و سنت ها و معارف اسلام و آنچه که مردم در امر دنیا و آخرتشان بدان نیاز دارند، املاء فرمود و حضرت علی علیه السّلام با خط مبارک در زمان حیات پیامبر صلی الله علیه و آله کتاب احکام و سنن را تدوین نمود و در آن همه حلال ها و حرام ها حتی دیه خراش آمده و آن به صحیفه جامعه نامیده شد. بخاری در صحیح خود در باب «کتابت العلم»، باب «فکاک اسیر»، باب «اثم من عاهد ثم غدر»، باب «اثم من تبرء من موالیه»، باب «العاقله» و باب «لا یقتل المسلم بالکافر عنه» از آن نقل کرده است.

و در باب دیات کتابی را تصنیف نموده که نامش را صحیفه و کتاب الفرائض گذاشته است که شیخ صدوق همه آن را من لا یحضره الفقیه ۲ : ۲۲۱ و ۲۳۰ و شیخ الطائفه در التهذیب جلد۲ باب «دیات الشجاج» آورده است و ثقه الاسلام کلینی هم در کتابت کافی و ابواب دیات از آن نقل نموده است.

و همچنین احادیث جفر و جامعه و احادیث مصحف حضرت فاطمه علیها السّلام و غیر اینها را تدوین نمود و برای شیعیان قواعد کلی که از آن انواع علوم را می شود استخراج نمود را املاء فرمود. و از اصول معارف و فروعات آن و علوم عربی و فنون آن و همه علوم قرآنی و نهج البلاغه و راه های آن و طب و سیاست و خطبه ها و مواعظ و غیر آنها را که می شود گفت همه علوم را به آنان تعلیم نمود. و با همه اینها می گوید: «اینجا» و اشاره به سینه اش می کند. «لعلماً جمّاً لو اصبت له حمله» به همه اینها اضافه کن که او کاتب وحی در زمان حیات رسول صلی الله علیه و آله به اجماع همه امت و جمع کننده قرآن بعد وفات رسول الله بوده است.

سپس شیعیان او علیه السّلام و تبعیت کنندگانش از طبقه اصحاب و تابعین، مانند عبدالله بن عباس، سلمان، ابوذر، جابر بن عبدالله انصاری و ابی رافع القطبی مولی رسول الله صلی الله علیه و آله از صحابه، ابی الاسود دوئلی و عبیدالله و و علی فرزندان رافع و سلیم بن قیس (صاحب این شرح حال) اصبغ بن نباته، حارث بن عبدالله اعور همدانی، میثم تمار، عبیدالله بن حر جعفی، ربیعه بن سمیع، زید بن وهب جهنی، یعلی بن مره، سعید بن جبیر بن هشام اسدی، سعید بم مسیب و غیر از اینان از تابعین به امیرالمومنین علیه السّلام اقتدا کردند و در علوم اسلامی مانند تفسیر و علوم قرآن و حدیث و فقه و رجال و اصول معارف و اخبار جنگ ها و سفرنامه ها و تاریخ و نحو و لغت و خطبه ها و عهود و وصایا کتاب های زیاد و بی شماری تالیف نمودند که نام بعضی از آنها در کتاب های فهرست آمده است. و علامه صدرالدین در کتاب «تاسیس الشیعه» و کتاب «الشیعه و فنون الاسلام» به تنهایی به اثبات تقدم شیعه در همه علوم و بیان تالیفات آنها در هر دوره و طبقه ای پرداخته است که ما قبلا در تقدمشان در علم حدیث به آن پرداختیم و به تالیفات آنان در هر دوره و طبقه ای به صورت اجمالی در مقدمه ای که بر کتاب وسائل الشیعه نوشتیم، اشاره نمودیم.

–

نوشته شده است. و به این وسیله مؤلف آن گوی سبقت را ربوده و بر بعد از خود مقدم گردیده است. و تین کتاب در همه دوران ها اصلی بوده که شیعه به آن رجوع می کرده و به آن بر می گشت، تا جایی که در حقّ آن از امام صادق علیه السّلام روایت شده که فرمود: «اگر نزد کسی از شیعیان و محبّان ما کتاب سلیم بن قیس هلالی نباشد، از اوامر ما نزد او چیزی نیست و از ما هیچ نمی داند و آن سرّی از اسرار آل محمد صلی الله علیه و آله است.» و در کشیّ آمده که هنگامی که این کتاب را ابان بن ابی عیّاش بر علی بن حسین علیه السّلام خواند، فرمود: «سلیم راست گفته است و این ها احادیث ماست و به آنها علم داریم.»

و در حدیث دیگری هست که ابان همه این حدیث را برای ابا جعفر محمد بن علی امام باقر علیه السّلام گفت و حضرت به خود بالید و چشمانش گریان شد. سپس فرمود: «سلیم راست می گوید، سلیم بعد از جدم حضرت حسین علیه السّلام نزد پدرم آمد و من نزد پدر نشسته بودم و همه این حدیث را بدون کم و کاست بیان کرد. پدرم به او فرمود: راست می گویی، به تحقیق پدرم و عمویم امام حسن علیهما السّلام همین حدیث را از امیرالمومنین علیه السّلام بیان فرمودند و آن دو به تو گفتند: راست می گویی، این را برای تو حدیث نمودند و ما شاهد آن بودیم. سپس آن دو فرمودند که ما این را از رسول الله صلی الله علیه و آله شنیدیم.»

و در حدیث دیگر از کتاب «اثبات الرجعه» از ابن شاذان است که چنین می گوید: «این حدیث را حماد بن عیسی نزد مولایمان ابا عبدالله علیه السّلام ذکر نمود و حضرت گریه کرد و فرمود: سلیم راست می گوید، این حدیث را پدرم از پدرش و از جدش حسین علیه السّلام روایت نمودند و فرمود: این حدیث را از پدرم در وقتی شنیدم که از سلیم بن قیس هلالی سوال نمود.»

و در حدیث چهارم از «مختصر البصائر» هست که که ابان کتاب سلیم را برای آقایمان علی بن حسین علیه السّلام در حضور تعدادی از بزرگان اصحاب که یکی از آنان ابو الطفیل بود، قرائت کرد و امام زین العابدین علیه السّلام او را تکریم نمود و

فرمود: «این احادیث صحیح می باشد.»

و دلیلی بر صحیح بودن کتاب و توجه اصحاب به این کتاب، آن چیزی است که نعمانی در صفحه چهل و هفت کتاب الغیبه بیان می کند که بعد از آنکه این احادیث مبنی بر بودن تعداد ائمه به دوازده نفر از این کتاب بیان گردید، فرموده است: «در میان شیعیان از بین کسانی که علم را حمل و آن را از ائمه روایت کرده اند، کتاب سلیم بن قیس هلالی از ارزشمندترین اصول شیعه به شمار می رود، زیرا آنچه در این اصل آمده است، همه از رسول خدا صلی الله علیه و آله و امیرالمومنین علیه السّلام و مقداد و سلمان و ابوذر و مانند آنها که رسول خدا صلی الله علیه و آله و امیرالمومنین علیه السّلام را دیده اند و کلامشان را شنیده اند، نقل شده است. کتاب سلیم از اصولی است که شیعه به آن رجوع می کند و برآن اعتماد می نماید.»

و از این کتاب بسیاری از قدمای اصحاب در کتاب هایشان نقل کرده اند، مانند ثقه الاسلام در «کافی»، صفار در «بصائر الدرجات»، صدوق در «من لا یحضره الفقیه» و «خصال». و چنان چه سابقاً هم از ابن ندیم نقل کردیم، کتاب سلیم بن قیس اولین کتابی هست که از شیعه پدید آمده، و چنان چه از قاضی بدرالدین سبکی متوفای سال ۷۶۹ حکایت شده، در کتاب «محاسن الوسائل فی معرفه الاوائل» فرمود: «اولین کتابی که شیعه تالیف نمود، کتاب سلیم بن قیس هلالی است. در کتاب سلیم همه اصول مشهور اهل سنت نیز جدای از شیعه آمده و همان گونه که در فصل دوم از مصنف خواهد آمد، کتاب سلیم در اوج شهرت است و جماعتی به آن ایراد وارد کردند، ولی حق آن است که از اصول معتبر می باشد.»

و بعد از این نقل ها دیگر فرصتی برای آنچه که ابن غضائری در باره این کتاب و نویسنده اش بیان کرد، نمی باشد. و این ها تعدادی از اقوال درباره کتاب بود و اگر طالب بیشتر از این هستید، به کتاب های روضات الجنات و تنقیح المقال و الذریعه مراجعه نمایید، و این کتاب اخیراً بدون تغییر در نجف منتشر شده است.

**[ترجمه]

۴۲- الصهرشتی

هو نظام الدین أبو الحسن سلیمان بن الحسن الصهرشتیّ (۱).

کان عالما کاملا فقیها وجها دیّنا ثقه، شیخا من شیوخ الشیعه، من کبار تلامذه السیّد المرتضی و الشیخ الطوسیّ قدّس اللّه روحهما، راویا عنهما و عن المفید و عن أبی یعلی محمّد بن الحسن بن حمزه الجعفریّ، و أبی الحسین أحمد بن علیّ الکوفیّ النجاشیّ (۲)، و أبی الفرج المظفّر بن علیّ بن حمدان القزوینیّ و أبی المفضّل الشیبانیّ و عن الشیخ أبی عبد اللّه الحسین بن الحسن بن بابویه ابن أخی الصدوق، و عن الشیخ أبی الحسن محمّد بن الحسین الفتّال (۳).

و یروی عنه الشیخ الحسن بن الحسین بن بابویه المعروف بحسکا و غیره (۴).

ص: ۱۹۲

۱- ۱. صهرشت بکسر الصاد و سکون الهاء و فتح الراء و سکون الشین لعله نسبه إلی صهرشت من بلاد الدیلم و قد اختلف تعبیرات الاصحاب فی تکنیته بأبی الحسن أو أبی عبد اللّه، و فی اسمه بسلیمان أو سلمان، و فی اسم والده بالحسن أو الحسین أو الحصین- بالصاد- و فی اسم جده بسلیمان أو محمّد بن عبد اللّه أو محمّد بن سلیمان، و استظهر صاحب الریاض أن الجمیع تعبیرات عن شخص واحد.

۲- ۲. حکی صاحب الریاض عنه أنّه قال فی کتاب قبس المصباح بعد ذکر النجاشیّ: أخبرنی ببغداد فی آخر شهر ربیع الأوّل سنه ۴۴۲، و کان شیخا بهیا ثقه صدوق اللسان عند الموافق و المخالف.

۳- ۳. أخبره ببغداد فی رجب سنه ۴۴۲. راجع ریاض العلماء.

۴- ۴. راجع ریاض العلماء، و البحار الفصل الأول، و المقابس ص ۱۲.

له کتب عدیده منها: قبس المصباح فی الأدعیه، و إصباح الشیعه بمصباح الشریعه(۱)

کانا موجودین عند المصنّف، یحکی عنهما فی الکتاب، التبیان فی عمل شهر رمضان، نهج المسالک إلی معرفه المناسک، البدایه، النفیس فی الفقه، التنبیه، النوادر، المتعه، شرح نهایه الشیخ الطوسیّ، شرح ما لا یسع جهله، عمده الولیّ و النصیر فی نقض کلام صاحب التفسیر و هو القاضی أبو یوسف القزوینیّ. و له الانفرادات بالفتوی.

و یشیر الشهید- قدّس سرّه- إلی بعض فتاویه و خلافاته فی الفروع الفقهیّه فی کتبه ککتاب الذکری و غایه المراد فی مبحثی منزوحات البئر و زکاه النعم.

یوجد ترجمته فی کتب التراجم کریاض العلماء، و روضات الجنّات ص ۳۰۲، و فهرست منتجب الدین، و معالم العلماء: ص ۴۹، و منتهی المقال: ص ۱۵۳، و أمل الآمل ص ۴۵، و تنقیح المقال ج ۲ ص ۵۶ و المقابس ص ۱۲.

**[ترجمه]نظام الدین ابو حسن سلیمان بن حسن صهرشتی. -. صهرشت به کسر صاد و سکون هاء و فتح راء و سکون شین به یکی از شهرهای دیلم نسبت داده شده و اختلاف اصحاب در کنیه داده آن به ابی الحسن یا ابی عبدالله و در اسم او به سلیمان یا سلمان و اسم پدرش به حسن، یا حسین یا حصین و در اسم جدّ او به سلیمان یا محمد بن عبدالله یا محمد بن سلیمان است. و صاحب ریاض گفته است که همه اینها تعبیر از یک شخص است. -

عالم، کامل، فقیه، مجاهد و ثقه و استادی از اساتید شیعه و از بزرگ ترین شاگردان سید مرتضی و شیخ طوسی (قدس الله روحهما) و راوی از این دو و از مفید و از ابی یعلی محمد بن حسن بن حمزه جعفری و ابی الحسن احمد بن علی کوفی نجاشی -. صاحب ریاض از او حکایت کرده که در کتاب قبس المصباح بعد از نام نجاشی می گوید: «او مرا در بغداد در آخر ماه ربیع الاول سال ۴۴۲ حدیث گفت که او شیخی بزرگ، موثق و راستگو نزد موافقان و مخالفان بود.» -

و ابوالفرج مظفر بن علی بن حمدان قزوینی و ابی المفضل شیبانی و از شیخ ابی عبدالله حسین بن حسن بن بابویه برادرزاده صدوق و از شیخ ابی الحسن محمد بن حسین فتّال -. او را در بغداد در رجب سال ۴۴۲ حدیث گفت. رجوع کنید به ریاض العلما. -

می باشد. و شیخ حسن بن حسین بن بابویه معروف به حسکاء و دیگران از او روایت کرده اند. -. رجوع کنید به ریاض العلماء و بحار الانوار فصل اول و المقابس: ۱۲ -

برای او کتاب های زیادی است از جمله: قبس المصباح در دعاها، اصباح الشیعه بمصباح الشریعه -. صاحب ریاض می گوید: «از پشت جلد نسخه قدیمی از کتاب الاصباح معلوم گشت که از صهرشتی است، ولکن در متن کتاب آنچه که دلالت کند از تالیفات اوست، موجود نمی باشد و از کتاب های شهید بر می آید که این از آثار قطب الدین کیدری است، چون عباراتی را که نقل می کند، از قطب در «الاصباح» آمده است.» -

که این دو نزد مصنف بوده و از این دو نقل کرده است، التبیان فی عمل رمضان، نهج المسالک الی معرفت المناسک، البدایه،

النفیس فی الفقه، التنبیه، النوادر، المتعه، شرح نهایه شیخ طوسی، شرح ما لا یسع جهله، عمده الولی، و النصیر فی نقض کلام صاحب التفسیر که قاضی ابو یوسف قزوینی باشد. همچنین برای او فتواهای منفرد و شاذی هست.

و شهید (قدس سره) به بعضی از فتاوای خلاف مشهور او در فروع فقهی در کتاب هایش مثل ذکری و غایهٔ المراد در مباحث کشیدن آب چاه و زکات چهارپایان اشاره کرده است.

شرح حال او در کتاب های تراجم مثل ریاض العلماء، و صفحه سیصد و دو روضات الجنات، فهرست منتجب الدین، صفحه چهل و نه معالم العلماء، صفحه یکصد و پنجاه و سه منتهی المقال، صفحه چهل و پنج امل الآمل، صفحه پنجاه و شش جلد دوم تنقیح المقال و صفحه دوازده المقابس آمده است.

**[ترجمه]

۱- ۱. قال صاحب الریاض: یظهر من ظهر نسخه عتیقه من کتاب الاصباح أنّه للصهرشتی، و لکن لیس فی متن الکتاب ما یدلّ علی أنّه من مؤلّفاته، و الذی یظهر من کتب الشهید أنّه من مؤلّفات قطب الدین الکیدری لان العبارات التی نقلها عن القطب المذکور هی مذکوره فی الاصباح.

۴۳- البیاضی

زین الدین أبو محمّد علیّ بن محمّد بن علیّ بن محمّد بن یونس العاملیّ النباطیّ البیاضیّ.

ترجمه صاحب روضات الجنّات ص ۳۸۸ و صاحب أمل الآمل ص ۲۳ و قال: الثانی:

کان عالما، فاضلا، محقّقا، مدقّقا، ثقه، متکلّما، شاعرا، أدیبا، متبحّرا، له کتب منها: کتاب الصراط المستقیم إلی مستحقّی التقدیم (۱)، و رساله سمّاها الباب المفتوح إلی ما قیل فی النفس و الروح (۲)، و رساله فی المنطق سمّاها اللّمعه، و مختصر المختلف، و مختصر مجمع البیان، و مختصر الصحاح و رساله فی الکلام، و رساله فی الإمامه، و غیر ذلک. انتهی.

و عدّ صاحب الروضات من کتبه کتاب نجد الفلاح، و زبده البیان، و منحل الفلاح

ص: ۱۹۳

۱- ۲. مخطوط توجد نسخ منه. و هو من أحسن الکتب المؤلّفه فی الإمامه.

۲- ۳. أوردها المصنّف بتمامها فی کتاب السماء و العالم من البحار.

و كتاب المقام الأسنى فى تفسير أسماء اللّه الحسنى، و الكلمات النافعات فى تفسير الباقيات الصالحات، و هو توضيح للرساله الّتى ألّفها الشهيد فى تفسير الكلمات، و فاتح الكنوز المحروزه فى ضمن الارجوزه، و هو شرح على أرجوزه نفسه الّتى نظمها فى علم الكلام، و الرساله اليونسيّه فى شرح المقاله التكليفيّه للشيخ الشهيد، و قال:

عثرت على مجموعه من رسائل نفيسه جلّها أم كلّها بخطّ الشيخ زين الدين المذكور، و أكثرها من مؤلّفات نفسه، و من جملتها الرساله المنطقيّه، و كان تاريخ تأليفها سنه ٨٣٨.

و نقل صاحب الرياض عن والد شيخنا البهائىّ أنّه وجد بخطّ جدّه الشيخ شمس الدين محمّد بن علىّ الجباعىّ العاملىّ أنّه مات الشيخ علىّ بن يونس النباطىّ سنه ٨٧٧.

**[ترجمه]زين الدين ابو محمد على بن محمد بن على بن محمد بن يونس عاملى نباطى بياضى.

شرح حال او را صاحب روضات الجنات در صفحه سيصد و هشتاد و هشت و صاحب امل الآمل در صفحه بيست و سه آورده و مى گويد: «دوم؛ او عالم، فاضل، محقق، مدقق، موثق، متكلم، شاعر، اديب، حاذق بود و براى او كتاب هايى است از جمله: كتاب صراط المستقيم الى مستحقى التقديم، - . نسخه خطى كه نسخه هايى از آن موجود است و بهترين كتاب مؤلف در موضوع امامت است. -

رساله اى كه نامش را «الباب المفتوح الى ما قيل فى النفس و الروح» - . مصنف همه اين كتاب را در «كتاب السماء و العالم» (ترجمه شود) بحار الانوار آورده است. -

ناميده است، رساله اى در منطق به نام اللمعه، خلاصه المختلف، خلاصه مجمع البيان، خلاصه صحاح، رساله اى در كلام، و رساله اى در امامت و غير اين كتاب ها.»

صاحب روضات الجنات، كتاب هاى نجد الفلاح، زبدة البيان، منحل الفلاح، كتاب المقام الاسنى فى تفسير اسماء الله الحسنى، الكلمات النافعات فى تفسير الباقيات الصالحات كه توضيحى بر رساله اى است كه شهيد در تفسير كلمات تاليف نموده، و فاتح الكنوز المحروزه فى ضمن الارجوزه كه شرحى بر ارجوزه اى است كه خودش در علم كلام سروده است، و رساله اليونسيه فى شرح المقاله التكليفيه از شيخ شهيد، را از آثار بياضى شمرده است و مى گويد: «به مجموعه اى از رساله هاى نفيسى دست يافتم كه بيشتر يا تمام آنها به خط شيخ زين العابدين بود و بيشتر آنها از تاليفات خود او بود كه از آن جمله رساله منطقيه است كه تاريخ تاليف آن سال ٨٣٨ مى باشد.»

صاحب رياض از پدر شيخ بهايى نقل مى كند كه او متنى را به خط جدّش شيخ شمس الدين محمد بن على جباعى عاملى ديده كه در آن نوشته است: «شيخ على بن يونس نباطى در سال ٨٧٧ درگذشت.»

**[ترجمه]

۴۴- عز الدين الحلى

هو أبو محمّد الحسن بن سليمان بن محمّد بن خالد الحلّىّ العاملىّ، و يقال له: القمّىّ أيضا، و لعلّ العامل كان مولده، ثمّ هبط فى كلّ من مدينتى العلم: قم المشرّفه، و الحلّه الفيحاء.

و على أىّ حال فشيخنا المترجم له فقيه من الفقهاء الأمجاد و العلماء الأخيار، من أجلّه تلامذه شهيدنا الأوّل، ترجمه الشيخ الحرّ العاملىّ فى أمل الآمل ص ۳۸ و الرجالىّ البصير المولى عبد اللّه أفندى فى رياض العلماء، و العلّامه الخونسارىّ فى روضات الجنّات ص ۱۷۸، و أثنوا عليه بالفضل و الفقاهه و الزهد و العباده.

قال الثانى: هو محدّث جليل و فقيه نبيل، و قد وجدت بخطّ الشيخ محمّد بن علىّ ابن الحسن الجباعىّ تلميذ ابن فهد- قدّس سرّه- أنّه قال الحسن بن راشد فى وصف هذا الشيخ هكذا: الشيخ الصالح العابد الزاهد عزّ الدين. إ ه.

و قال المصنّف فى الفصل الثانى من البحار: و كتاب البياضىّ و ابن سليمان كلّها صالحه للاعتماد، و مؤلّفهما من العلماء الأنجاد، و تظهر منها غايه المتانه و السداد.

انتهى.

ص: ۱۹۴

تتلمذ– قدّس سرّه– على الشهيد الأوّل، و له إجازه منه، و يروى عنه، و عن السيّد بهاء الدين عليّ بن السيّد عبد الكريم بن عبد الحميد الحسينى، و الشيخ محمّد بن إبراهيم ابن محسن المطارآباديّ، على ما يظهر من كتابه المختصر(١).

و روى عنه الحسين بن محمّد بن الحسن الحمويانيّ (٢) بإجازه تاريخها ٢٣ من المحرّم ٨٠٢ ه(٣).

و روى الشيخ شمس الدين محمّد جدّ شيخنا البهائيّ الصحيفه السجّاديّه عن الشيخ عليّ بن محمّد بن عليّ إجازه سنه ٨٥١ ه. و هو قرأها السيّد تاج الدين عبد الحميد بن جمال الدّين أحمد بن عليّ الهاشميّ الزينبى و هو يرويها عن شيخنا المؤلّف المترجم له (۴).

فالمستفاد من طبقه مشايخه و رواته أنّه من علماء القرن الثامن، بل أدرك زمنا من القرن التاسع.

و له كتب منها: مختصر بصائر الدرجات (۵)

لشيخنا الأقدم سعد بن عبد اللّه الأشعرى الثقه المتقدم ذكره، اختصر البصائر و أضاف إليه روايات اخرى من كتب معتبره، و كتاب المحتضر(۶)،

و كتاب المختصّ، و رساله فى الرجعه(٧).

**[ترجمه]او ابو محمد حسن بن سليمان بن محمد بن خالد حلی عاملی است و به او قمی هم گفته می شود و شاید عامل محل تولد او بوده و سپس به دو شهر علم، یعنی قم مشرفه و حلّه نزول یافته است.

بنابراین شیخی که شرح حالش را می گوییم، فقیهی از فقهای بزرگ و علمای نیک کردار و از بزرگ ترین شاگردان شهید اول است. شرح حال او را حر عاملی در صفحه سی و هشت امل الآمل و رجالی آگاه، مولی عبدالله افندی در ریاض العلماء و علامه خوانساری در صفحه یکصد و هفتاد و هشت روضات الجنات آورده اند و او را به فضل، و فقاهت و زهد و عبادت ستوده اند.

شهید ثانی می گوید: «او محدثی بزرگ و فقیهی والا بود. متنی را به خط شیخ محمد بن علی بن حسن جباعی شاگرد ابن فهد (قدس سره) دیدم که نوشته بود حسن بن راشد در وصف این شیخ چنین گفته است: شیخ صالح، عابد، زاهد و عزت دین.»

مصنف در فصل دوم بحار می گوید: «و کتاب بیاضی و ابن سلیمان همه اش قابل اعتماد است و مؤلفین آنها از علمای بزرگند که این دو اثر در غایت متانت و استحکامند.»

او (قدس سره) نزد شهید اول شاگردی نمود و از او اجازه ای گرفت و از او و از سید بهاءالدین علی بن سید عبدالکریم بن عبدالحمید حسینی و شیخ محمد ابراهیم بن محسن مطارآبادی، بنا بر آنچه که از کتاب مختصرش – . رجوع کنید به مختصر البصائر: ۴۱ ، ۱۴۹ ، ۵۰ ، ۱۷۸ – بر می آید، روایت نقل می کند. حسین بن محمد بن حسن حمویانی – . در مقدمه المختصر «المصونی» آمده است. – به واسطه اجازه ای که در تاریخ بیست و سوم ماه محرم ۸۰۲ به او داده، از او روایت کرده است. – .

روضات الجنات: ۱۷۸ -

شیخ شمس الدین محمد جدّ شیخ بهایی صحیفه سجادیه را از شیخ علی بن محمد بن علی طبق اجازه سال ۸۵۱ روایت کرده و آن را نزد سید تاج الدین عبدالحمید بن جمال الدین احمد بن علی هاشمی زینبی خوانده که او آن را از این شیخ که شرح زندگی اش را می گوییم، روایت کرده است. - . رجوع کنید به مقدمه مختصر البصائر. - از طبقه مشایخ و راویان استفاده می شود که او از علمای قرن هشتم است که مقداری از قرن نهم را نیز درک نموده است.

برای او آثاری است از جمله: مختصر بصائر الدرجات - . در سال ۱۳۷۰ در نجف چاپ گردید. - از سعد بن عبدالله اشعری (که شرحش گذشت)، اختصر البصائر که روایات دیگری از دیگر کتاب های معتبر را بر آن افزوده است، کتاب المحتضر، - . در سال ۱۳۷۰ در نجف چاپ گردید. - کتاب المختصّ، و رساله ای در رجعت. - . در موقوفات تهرانی در کربلا نسخه ای از آن پیدا می شود. -

**[ترجمه]

۱- ۱. راجع مختصر البصائر ص ۴۱ و ۱۴۹ و ۵۰ و ۱۷۸.

۲- ۲. فی مقدّمه المختصر: المصمونی.

۳- ۳. روضات الجنّات ص ۱۷۸.

۴- ۴. راجع مقدّمه مختصر البصائر.

۵- ۵. طبع فی النجف سنه ۱۳۷۰.

۶- ۶. طبع فی النجف سنه ۱۳۷۰.

۷- ۷. توجد منها نسخه فی موقوفه الطهرانیّ بکربلا.

اشاره

الشيخ فخر الدين أبى عبد اللّه محمّد بن إدريس العجلىّ الحلّىّ صاحب كتاب السرائر.

الثناء عليه

وصفه ابن داود- رحمه اللّه- بقوله: كان شيخ الفقهاء بالحلّه، مفتيا فى العلوم، كثير التصانيف. إ ه.

ص: ۱۹۵

و الشهید- قدّس سرّه- فی إجازته: بالشیخ الإمام العلامه شیخ العلماء رئیس المذهب. إ ه.

و الشهید الثانی- قدّس اللّه روحه- فی إجارته، بالإمام العلّامه.

و المحقّق الثانی- رحمه اللّه- بالإمام السعید المحقّق حبر العلماء و الفقهاء فخر الملّه و الحقّ و الدین.

و الشیخ یوسف البحرانیّ- رحمه اللّه علیه- بقوله: کان فقیها اصولیّا بحتا، و مجتهدا صرفا- إلی أن قال-: و التحقیق أن فضل الرجل و علوّ منزلته فی هذه الطائفه ممّا لا ینکر، و غلطه فی مسأله من مسائل الفنّ لا یستلزم الطعن علیه (۱).

و العلّامه المصنّف- قدّس سرّه-: بالفاضل الثقه العلّامه.

و التستریّ- ره-: بالفاضل الکامل المحقق المدقّق عین الأعیان و نادره الزمان (۲).

و العلّامه النوریّ- رحمه اللّه-: بالشیخ الفقیه و المحقّق النبیه، أذعن بعلوّ مقامه فی العلم و الفهم و التحقیق و الفقاهه أعاظم العلماء فی إجازاتهم و تراجمهم (۳).

و قال ابن حجر فی لسان المیزان ج ۵ ص ۶۵: محمّد بن إدریس العجلیّ الحلّیّ فقیه الشیعه و عالمهم، له تصانیف فی فقه الإمامیّه و لم یکن للشیعه فی وقته مثله. ا ه.

و قال الشیخ منتجب الدین فی الفهرست: الشیخ محمّد بن إدریس العجلیّ بحلّه، له تصانیف منها: کتاب السرائر، شاهدته بحلّه، و قال شیخنا سدید الدین محمود الحمّصیّ- رفع اللّه درجته- هو مخلّط لا یعتمد علی تصنیفه. انتهی.

قلت: یوجد فی غیر واحد من التراجم ثناؤه و تبجیله و التسلّم فی فقاهته و المهاره فیه، و اجتهاده و التضلّع فیه، لکن قد یقدح فیه بأنّه أعرض عن أخبار أهل البیت بالکلیّه، و بأنّه أساء الأدب فی تعبیره مع شیخ الطائفه بما لا نهایه له، مع أنّ الشیخ من عمد الطائفه و أساطین المذهب، و لا یخفی حقّه علی المذهب و أهله، و لعلّه لذلک عنونه ابن داود فی القسم الثانی من رجاله، و غیر خفیّ أنّ الإشکال الأوّل مدفوع عنه، لأنّه لم یعرض عن الأخبار بأسرها، بل انّه کان لا یری الأخبار الآحاد حجّه کسیدنا المرتضی

۱- ۱. راجع منتهی المقال ص ۲۶۰.

۲- ۲. المقابس: ص ۱۵.

۳- ۳. المستدرک ج ۳ ص ۴۸۱.

و غیره، و أمّا الأخبار المتواتره و التی کانت محفوفه بقرائن توجب العمل علیها فقد کان یعمل بها و یعوّل علیها و ذلک مشهود فی السرائر و مستطرفاته.

**[ترجمه]شیخ فخرالدین ابی عبدالله محمد بن ادریس عجلّی حلّی، نویسنده کتاب سرائر است.

ابن داود (رحمه الله) او را به این کلام توصیف کرده است: «شیخ الفقهاء در حلّه و فتوادهنده درعلوم و صاحب تالیفات زیاد.» و شهید (قدس سره) در اجازه اش: «استاد، امام، علامه و شیخ العلماء و رئیس مذهب.» و شهید ثانی (قدس اله روحه) در اجازه اش به امام و علامه. و محقق ثانی (رحمه الله) به: «امام سعادتمند، محقق و دانای عالمان و فقیهان، افتخار ملت و حق و دین.» و شیخ یوسف بحرانی (رحمه الله علیه) به این قول: «فقیه، اصولی کامل، مجتهد مسلّم.» تا آنجا که می گوید: «تحقیقی که نمودیم، فضل این مرد و والائی منزلتش در این طایفه غیر قابل انکار است و اشتباه او در یکی از مسائل، مستلزم طعن و ضعف او نمی شود.» - . رجوع کنید به منتهی المقال:۲۶۰ -

و علامه مصنف (قدس سره) به: «فاضل، موثق، علامه.» و تستری (رحمه الله) به: «فاضل، کامل، محقق، اهل دقت، چشم بزرگان و بی نظیر دوران.» - . المقابس: ۱۵ - و علامه نوری (رحمه الله) به: «شیخ فقیه، محقق آگاه که به بلندی مقامش در علم و فهم و تحقیق و فقاهت، همه بزرگان علما در اجازاتشان و تراجمشان به آن اذعان دارند.» - . المستدرک ۳/۴۸۱ -

ابن حجر در صفحه شصت و پنج جلد پنجم لسان المیزان می گوید: «محمد بن ادریس عجلی حلّی، فقیه و عالم شیعیان است که برای او در فقه امامیه تالیفاتی می باشد و در زمان او برای شیعه مانندی نبود.»

شیخ منتجب الدین در فهرست می گوید: «شیخ محمد بن ادریس عجلی در حلّه که برای او تألیفاتی است از جمله: کتاب سرائر که در حلّه آن را دیدم. استاد ما سدیدالدین محمود حمصّی (رفع الله درجته) می گوید که چون احادیث را مخلوط و درهم می آورد، برتالیف او اعتمادی نیست.»

مؤلف: در بعضی از تراجم، توصیف و بزرگی او و تسلیم شدن در فقاهت او ومهارت در آن و اجتهاد و استحکام در آن آمده است، لکن اشکالی که درآن وارد شده به این است که او از اخبار اهل بیت بالکل اعراض کرده است و به اینکه در تعابیرش با شیخ الطائفه، بی نهایت اسائه ادب نموده است، با اینکه شیخ از ستون های طایفه و استوانه های مذهب است و حق او بر مذاهب و اهل آن مخفی نیست. و برای همین ابن داوود در قسمت دوم رجالش این را عنوان کرد به اینکه اشکال اول به این رفع می گردد که او همه اخبار را که معترض نشده، بلکه همانا او اخبار آحاد را حجت مثل سید مرتضی و دیگران نمی داند، ولی او اخبار متواتر که به قرائن پیچیده شده و موجب عمل به آن است، عمل می کرد و به آن اعتماد داشت و این در سرائر و مستطرفات مشهود است.»

**[ترجمه]

مولده و مدفنه

حكى المصنّف فى كتاب الإجازات ص ١۵ عن خطّ الشهيد- رحمه اللّه- أنّ الشيخ الإمام أبو عبد اللّه محمّد بن إدريس العجلىّ قال: بلغت الحلم سنه ۵۵٨ و أنّه توفّى سنه ۵٧٨.

و أرّخ وفاته ابن حجر فى لسان الميزان سنه ۵٩٧ و حكى فى اللّؤلؤه عن الرساله المشهوره فى وفيات العلماء للكفعمىّ أنّه وجد بخطّ ولده صالح: توفّى والدى محمّد بن إدريس رحمه اللّه يوم الجمعه وقت الظهر ثامن عشر شوّال سنه ۵٩٨، و الذى يبطل القول الأوّل أنّه ألّف كتاب الصلح من السرائر فى سنه ۵٨٧ و المواريث فى سنه ۵٨٨، و أنّ

تلمیذه السیّد فخار قال فی کتاب الحجّه: أخبرنی شیخنا السعید أبو عبد اللّه محمّد بن إدریس فی شهر ربیع سنه ۵۹۳، و لا یبعد أن یکون کلمه سبعین فی کلام الشهید مصحّف تسعین.

**[ترجمه]مصنف در صفحه پانزده کتاب اجازات، از نوشته شهید (رحمه الله) درباره شیخ و امام ابو عبدالله محمد بن ادریس عجلی حکایت می کند و می گوید: «سال ۵۵۸ به بلوغ رسید و وفاتش سال ۵۷۸ است.»

ابن حجر در لسان المیزان تاریخ وفاتش را سال ۵۹۷ نوشته و در اللؤلؤه از رساله مشهور در وفیات علماء از کفعمی حکایت شده که او نوشته ای از فرزندش صالح دیده که نوشته است: «فوت پدرم محمد بن ادریس (رحمه الله) روز جمعه وقت ظهر هجدهم شوال سال ۵۹۸ بوده است.» قول اول به این باطل می شود که کتاب صلح از سرائر را در سال ۵۸۷ و کتاب مواریث را در سال ۵۸۸ نوشته است و شاگردش سید فخار در کتاب حجت می گوید: «شیخ سعید ما، ابو عبدالله محمد بن ادریس در ماه ربیع سال ۵۹۳ ما را روایت کرد»، و بعید نیست که کلمه «سبعین» در نوشته شهید، به «تسعین» تغییر پیدا کرده باشد.

**[ترجمه]

۴۶- الدیلمیّ

الحسن بن أبی الحسن محمّد(۱)الدیلمیّ العالم المحدّث الجلیل، کان معاصرا لفخر المحقّقین ابن العلّامه الحلّیّ المتوفّی سنه ۷۷۱، علی ما یظهر من کتابه غرر الأخبار عند ذکره لاختلاف ملوک المسلمین شرقا و غربا بعد انقراض دوله بنی العبّاس سنه ۶۵۶ و أنّ اختلافهم العظیم أثّر ضعفا شدیدا فی المسلمین- إلی أن قال:- فالکفّار الیوم دون المائه سنه قد أباحوا المسلمین قتلا و نهبا. إ ه. فیظهر أنّ تألیفه کان بعد انقراضهم بما یقرب مائه سنه، و ینقل عن کتابه الشیخ أبو العبّاس أحمد بن فهد الحلّی فی عدّه الداعی الذی ألّفه سنه ۸۰۱(۲).

ترجمه الشیخ الحرّ فی أمل الآمل ص ۳۹ و قال: کان فاضلا محدّثا صالحا، له کتاب إرشاد القلوب مجلّدان. و وصفه صاحب الریاض: بالعالم المحدّث الجلیل إ ه.

و قال صاحب الروضات: هو من کبراء أصحابنا المحدّثین، له کتب و مصنّفات منها: إرشاد القلوب فی مجلّدین (۳)،

و غرر الأخبار و درر الآثار، و أعلام الدین فی صفات المؤمنین.

ص: ۱۹۸

۱- ۱. هذا علی ما عنونه صاحب الریاض و الروضات، أما صاحب الامل فذکره بعنوان الحسن ابن محمّد.

۲- ۲. قاله العلامه الرازیّ فی الذریعه ج ۱ ص ۵۱۷، و لصاحب الریاض و الروضات احتمال آخر لا یسعنا ذکره.

۳- ۳. طبع مجلده الأول بایران مکرّرا و المجلد الثانی طبع مره بایران سنه ۱۳۱۸، و اخری فی النجف سنه ۱۳۴۲.

**[ترجمه]حسن بن ابی الحسن محمـد - . این عنوان را صاحب ریاض و صاحب روضات الجنات آورده، اما صاحب الآمال او را به عنوان «حسن بن محمد» نوشته است. -

دیلمی، عـالم، محـدث و بزرگوار، او بـا فخرالمحققین پسـر علامه حلّی متوفای سال ۷۷۱ معاصـر بود. بنـا برآنچه که از کتابش «غررالاخبار» ظاهر می شود، او به ذکر اختلاف ملوک مسـلمین شرق و غرب بعد از انقراض دولت بنی عباس در سال ۶۵۶ می پردازد و در این اختلاف بزرگ، یک کمبود شدیدی در مسـلمانان پدید آمد، تا آنجا که می گوید: «کافران در آن روز کمتر از صد سال قتل مسلمانان را مباح کرده بودند.» و همچنین ظاهرمی شود که تالیف کتاب، بعد از انقراض دولت عباسی نزدیک به یکصـد سال بوده و شـیخ ابوالعباس احمـد بن فهـد حلّی در عده الداعی از این کتاب نقل کرده که در سال ۸۰۱ تالیف شده است. - . علامه رازی در صـفحه ۵۱۷ جلـد اول الـذریعه گفته است و صاحب ریاض و روضات الجنات احتمال دیگری دارند که فرصتی برای ذکرش نیست. -

شرح حال او را شـیخ حر در صـفحه سـی و نه امل الآمل آورده می گویـد: «فاضل، محدث و صالح بود و برای او کتاب ارشاد القلوب در دو جلد است و صاحب ریاض او را توصیف کرده به: عالم، محدث و بزرگوار.»

صـاحب روضـات الجنات می گویـد: «او از بزرگان محـدثین اصـحاب بود و برای او کتاب ها و تالیفاتی هست، از جمله ارشاد القلوب در دوجلـد، - . جلـد اول آن مکرراً در ایران چاپ شـده است و جلد دوم آن یک بار در سال ۱۳۱۸ در ایران و مرحله دیگر در سال ۱۳۴۲ در نجف چاپ شده است. - غرر الاخبار و درر الآثار، و اعلام الدین فی صفات المؤمنین.

**[ترجمه]

[حياته]

أحمـد بن علىّ بن أحمـد بن العبّاس بن محمّد بن عبد اللّه بن إبراهيم بن محمّد بن عبد اللّه ابن النجاشـىّ- الذى ولّى الأهواز، و كتب إلى أبى عبـد اللّه عليه السّلام يسأله و كتب إليه رساله عبـد اللّه النجاشـىّ المعروفه- ابن عثيم بن أبى السـمال سـمعان بن هبيره الشـاعر ابن مسـاحق ابن بجير بن أسامه بن نصـر بن قعين بن الحرث بن تغلبه بن دودان بن أسـد بن خزيمه ابن مـدركه بن إلياس بن مضر بن نزار بن معد بن عدنان.

هو الرجالىّ الكبير المعروف الثقه الجليل، الـذى عوّل على كتابه الأصـحاب قـديما و حـديثا فى الجرح و التعديل، و لم ير له فى دقه النظر و التضلّع فى تراجم الرجال بين مهره هذا العلم من نظير. ذكر نسبه فى كتابه الفهرست ص ۷۴ مثل ما عنونّاه، ثمّ اختصر النسب و جرى على ما كان معروفا به فقال: أحمد بن العبّاس النجاشىّ الأسدىّ مصنّف هذا الكتاب- أطال اللّه بقاه و أدام علوّه و نعمـاه- له كتـاب الجمعه و مـا ورد فيه من الأعمـال و كتـاب الكوفه و ما فيها من الآثار و الفضائل، و كتاب أنساب بنى نصـر بن قعين و أيّامهم و أشعارهم، و كتاب مختصر الانواء و مواضع النجوم التى سمّتها العرب. انتهى.

و قال فى أوّل الجزء الثانى من فهرسـته: الجزء الثانى من كتاب فهرست أسـماء مصـنّفى الشـيعه و ما أدركنا من مصنّفاتهم و ذكر طرف من كناهم و ألقابهم و منازلهم و أنسابهم و ما قيل فى كلّ رجل منهم من مدح أو ذمّ ممّا جمعه الشـيخ الجليل أبو الحسين أحمد بن علىّ بن أحمد بن العباس النجاشىّ الأسدىّ- أطال اللّه بقاه و أدام علوّه و نعماه-.

و قال فى ترجمه الصدوق فى ص ۲۷۹: أخبرنا بجميع كتبه و قرأت بعضها على والدى علىّ بن أحمد بن العبّاس النجاشىّ إ ه.

و قـد ذكر له كنى عديـده منهـا: أبو الحسـين كمـا عرفت سابقـا، و أبو العبّاس، و أبو الخير، و ابن الكوفىّ، كما تقـدم فى ترجمه الصهرشتىّ و يأتى.

ص: ۱۹۹

الثناء علیه

قد أجمع الأصحاب علی وثاقته و ثقافته، و تبحّره فی تراجم الرجال، و جلاله قدره و إکباره و قد ترجمه کلّ من جاء بعده من أصحاب الرجال و أثنوا علیه ثناء جمیلا، و أطرءوه بکل جمیل، و أخذوا عنه و اعتمدوا علی ما فی کتابه من الجرح و التعدیل.

قال سلیمان بن الحسن الصهرشتیّ فی کتابه قبس المصباح: أبو الحسین أحمد بن علیّ الکوفیّ النجاشیّ، أخبرنی ببغداد فی آخر شهر ربیع الأوّل سنه ۴۴۲، و کان شیخا بهیّا ثقه صدوق اللّسان عند الموافق و المخالف و قال العلّامه فی القسم الأوّل من الخلاصه ص ۱۲: یکنّی أبا العباس رحمه اللّه، ثقه معتمد علیه، له کتاب الرجال، نقلنا منه فی کتابنا هذا و غیره أشیاء کثیره، و له کتب آخر ذکرناها فی الکتاب الکبیر. إ ه.

و قال الجزائریّ فی الحاوی: لا یخفی جلاله هذا الرجل و عظم شأنه و ضبطه للرجال، و قد اعتمد علیه کلّ من تأخّر عنه فی الجرح و التعدیل، بل لا یبعد ترجیح قوله علی قول الشیخ مع التعارض، کما ینبئ عنه تتّبع الأحوال، و صرّح به الشهید الثانی فی بحث المیراث من المسالک، حیث یقول: و ظاهر حال النجاشیّ أنّه أضبط الجماعه و أعرفهم بحال الرجال. إ ه(۱).

و قال المحقّق الداماد فی الرواشح ص ۷۶: إنّ أبا العباس النجاشیّ شیخنا الثقه الفاضل الجلیل القدر و السند المعتمد علیه، المعروف، صاحب کتاب الرجال. ا ه.

و قال المصنّف فی الفصل الأوّل من البحار: کتابا معرفه الرجال و الفهرست للشیخین الفاضلین الثقتین محمّد بن عمر بن عبد العزیز الکشّیّ و أحمد بن علیّ بن أحمد النجاشیّ. و قال فی الفصل الثانیّ: و کتابا الرجال علیهما مدار العلماء الأخیار فی الأعصار و الأمصار.

قال الشیخ الحرّ- رحمه اللّه- فی أمل الآمل: ثقه جلیل القدر، معاصر للشیخ، یروی عن المفید. إ ه.

و قال العلّامه الطباطبائیّ فی الفوائد الرجالیّه: و أحمد بن علیّ النجاشیّ أحد المشایخ الثقات و العدول الأثبات من أعظم أرکان الجرح و التعدیل، و أعلم علماء هذا السبیل،

ص: ۲۰۰

۱- ۱. راجع روضات الجنّات ص ۱۸.

أجمع علماؤنا على الاعتماد عليه و أطبقوا على الاستناد فی أحوال الرجال إليه. إ ه(۱).

و وصفه العلّامه النوریّ (۲)

بقوله: العالم النقّاد البصیر المضطلع الخبیر الذی هو أفضل من خطّ فی فنّ الرجال بقلم، أو نطق بفم، فهو الرجل كلّ الرجل لا يقاس بسواه و لا يعدل به من عداه، كلّما زدت به تحقيقا ازددت به وثوقا، و هو صاحب كتاب المعروف الدائر الذی اتّكل عليه كافّه الأصحاب- ثمّ ذكر جمله من كلمات العلماء فی الثناء عليه، ثمّ قال:- و بالجمله فجلاله قدره و عظم شأنه فی الطائفه أشهر من أن يحتاج إلی نقل الكلمات، بل الظاهر منهم تقديم قوله و لو كان ظاهرا علی قول غيره من أئمّه الرجال فی مقام المعارضه فی الجرح و التعديل و لو كان نصّا(۳).إ ه.

يوجد ذكره الجميل فی أمل الآمل ص ۳۲ و جامع الرواه: ج ۱ ص ۵۴، و روضات الجنّات ص ۱۸ و منتهی المقال ص ۳۷ و رجال الميرزا، و نقد الرجال ص ۲۵ و تنقيح المقال:

ج ۱ ص ۶۹، و فی غيرها من كتب التراجم.

**[ترجمه]احمد بن علی بن احمد بن عباس بن محمد عبدالله بن ابراهیم بن محمد بن عبدالله بن نجاشی – که والی اهواز بود و نامه ای به ابی عبدالله علیه السّلام نوشت و سؤال نمود و برایش رساله عبدالله نجاشی معروف را نوشت – ابن عثیم بن ابی سمال سمعان بن هبیره شاعر بن مساحق بن بجیر بن اسامه بن نصر بن قعین بن حرث بن تغلبه بن دودان بن اسد بن خریمه بن مدرکه بن الیاس بن مضر بن نزار بن معد بن عدنان.

رجالی بزرگ و معروف و موثق و بزرگوار که بر کتاب او اصحاب قدیم و حدیث در جرح و تعدیل اعتماد کرده اند و در دقت نظر و استحکام او در شرح حال رجال، در بین اهالی این علم نظیری دیده نشده است. همین نسبت ها در صفحه هفتاد و چهار کتاب الفهرست مانند آنچه که ما عنوان کردیم، آمده است و این نسبت ها را مختصر کرده و فقط برآنچه معروف بوده، جریان داده و می گوید: «احمد بن عباس نجاشی اسدی، نویسنده این کتاب (اطال الله بقاه و ادام علوه و نعماه) که برای او «کتاب الجمعه و آنچه که در اعمال آن روز وارد شده»، «کتاب الکوفه و آنچه از آثار و فضایل در آن است»، کتاب «انساب بنی نصر بن قعین و روزگار و اشعارشان»، و کتاب «مختصرالانواء و مواضع النجوم» می باشد که نامش را «العرب» گذاشته است.

در اول جلد دوم از فهرستش می گوید: «جلد دوم از کتاب فهرست، اسامی نویسندگان شیعه و آنچه را که از تالیفاتشان درک کرده ایم می باشد، و کنیه و القاب و جایگاه و نسب هایشان را ذکر نموده ایم و آنچه گفته می شود در هر مردی از مدح یا ذمّ، از آنچه که شیخ بزرگوار ابوالحسین احمد بن علی بن احمد بن عباس نجاشی اسدی (اطال الله بقاه و ادام علوه ونعماه) جمع نموده، آمده است.

در شرح حال صدوق در صفحه دویست و هفتاد و نه می گوید: «خبر داد ما را به همه کتاب هایش و بعضی از آن را در نزد پدرم علی بن احمد بن عباس عیاشی خواندم.»

برای او کنیه هـای زیادی ذکر کرده انـد که از آن جمله انـد: ابوالحسـین (چنان چه سابقاً شـناختیم)، ابوالعباس، ابوالخیر، و ابن الکوفی، چنان چه در شرح حال صهرشتی گذشت و در آینده هم می آید.

اصحاب بر وثاقت و ثقافت او و مهارت او در تراجم رجال و عظمت قدر و بزرگی او اجماع دارند. همه رجالی هایی که بعد از او آمدند، شرح حال او را آوردند و از او تعریف و تمجید نمودند و همه زیبایی ها او را ستوده اند و مطالبشان را از او گرفته و بر آن اعتماد کردند و در کتاب او جرح وتعدیل رجال به خوبی صورت گرفته است.

سلیمان بن حسن صـهرشتی در کتاب قبس المصباح می گوید: «ابوالحسین احمد بن علی کوفی نجاشی در بغداد در پایان شهر ربیع الاول سال ۴۴۲ مرا روایت کرد. و او استاد حاذق، موثق بود و صداقت در لسان به عقیده موافق و مخالف داشت.» و علامه در صفحه دوازده قسمت اول از کتاب الخلاصه می گوید: «کنیه اش ابوالقاسم (رحمه الله) است و موثق بوده و بر او اعتماد می کننـد، برای او کتاب رجال است، از آن کتاب ما در کتاب خود و دیگر کتاب ها، چیزهای زیادی نقل کردیم و برای او کتاب های دیگری هم است که در «کتاب کبیر» آن را ذکر کرده ایم.»

و جزائری در الحاوی می گوید: «بزرگی این مرد و عظمت شأن وتسلطش بر درج افراد رجالی بر کسی مخفی نیست و بر جرح و تعـدیل رجـال او هر کس که بعـد از او آمـده است، اعتمـاد نموده انـد، بلکه بعیـد نیست اگر بین نظر او و نظر شـیخ تعارض باشـد، نظر او ترجیـح دارد، چنان چه از تحقیق در اقوال این را فهمیـده ایم.» وشـهید ثانی در بحث میراث کتاب مسالک به این نکته تصریح دارد، هنگامی که می گوید: «ظاهراً نجاشی در این جمع کلامش صحیح تر و در بین رجال شناخته تر شده است.» - . روضـات الجنات: ۱۸ - ومحقق داماد در صـحفه هفتاد و شـش رواشح می گوید: «همانا اباالعباس نجاشـی اسـتاد ما، موثق، فاضل، جلیل القدر و سندی می باشد که بر آن اعتماد دارند و مشهور و نویسنده کتاب رجال است.»

و مصـنف در فصـل اول از بحارالانوار می گویـد: «دو کتاب «معرفه الرجال» و «فهرست» از دو اسـتاد فاضل و موثق، محمـد بن عمر بن عبـدالعزیز کشـی و احمـد بن علی بن احمـد نجاشـی می باشد.» و در فصل دوم می گوید: «این دوکتاب رجالی که در این روزگار و شهرها مدار علمای ابرار می باشد.»

شیخ حر (رحمه الله) در امل الآمل می گوید: «موثق، جلیل القدر و معاصـر شـیخ که ازمفید روایت می کند.» و علامه طباطبایی در فوائـدالرجالیه می گوید: «و احمد بن علی نجاشـی یکی از مشایخ ثقه و عادل است که از بزرگ ترین ارکان جرح و تعدیل و دانـاترین عالمـان این راه است و علمـای ما بر اعتماد به او اجماع دارنـد و بر اسـتنادات او در حالات رجالی ها خود را تطبیق داده اند.» - . المستدرک ۳/۵۰۱ -

و علامه نوری - . المستدرک۳/۵۰۱ -

او را با چنین گفته ای توصـیف می کند: «عالم نقد کننده، بصـیر، محکم و آگاه که در فن رجال ازنظر نگارش به قلم و یا نطق از همه بالا‌تر و افضل است. او مردی است که کل الرجل لایقاس بسواه و لا یعـدل به من عـداه کلما زدت به تحقیقا ازددت به وثوقا. او صاحب کتاب معروفی است که همه اصـحاب برآن اتکال دارنـد.» سـپس جملاتی از کلمات علماء را در تعریف از او

می آورد و می گوید: «و بالجمله بزرگی قدر وعظمت شأن او در بین طایفه مشهورتر از آن است که احتیاج به نقل کلمات علماء را داشته باشیم، بلکه ظاهراً حرف آنها این است که او نظرش مقدم بر دیگران است، ولو اینکه نظر غیر از او از بزرگان رجال در مقام تعارض در جرح و تعدیل باشد، ظاهر کلام او بر نصّ آنها تقدم دارد.» - . سپس نصوصی از علماء را بر تقدم کلام او بر غیر او از رجالی ها حتی شیخ را نقل می کند و وجوهی از علامه طباطبایی در تقدم کلام او بر نظر شیخ هم وجود دارد که باید رجوع کرد. -

نام و شرح حال او در صفحه سی و دو امل الآمل و صفحه پنجاه و چهار جلد اول جامع الرواة، صفحه هجده روضات الجنات، صفحه سی و هفت منتهی المقال، رجال میرزا، صفحه بیست و پنج نقدالرجال، صفحه شصت و نه جلد اول تنقیح المقال ودیگر کتاب های رجالی پیدا می شود.

**[ترجمه]

۱- ۱. راجع المستدرک ج ۳ ص ۵۰۱.

۲- ۲. المستدرک ج ۳ ص ۵۰۱.

۳- ۳. ثم ذکر نصوصا من العلماء فی تقدم قوله علی غیره من أصحاب الرجال حتّی الشیخ، و وجوها من العلامه الطباطبائی فی تقدم قوله علی قول الشیخ، راجعه.

مشايخه و الراوون عنه

أورد العلّامه الطباطبائيّ عدّه كثيره من مشايخه فى رجاله، هم:

«۱»- الشيخ المفيد.

«۲»- أبو الفرج الكاتب محمّد بن علىّ بن يعقوب بن إسحاق بن أبى قره القتانىّ.

«۳»- أبو عبد اللّه محمّد بن علىّ بن شاذان القزوينىّ.

«۴»- أبو الحسن محمّد بن أحمد بن علىّ بن الحسن بن شاذان الفامىّ القمّىّ.

«۵»- القاضى أبو الحسين محمّد بن عثمان بن الحسن النصيبىّ.

«۶»- محمّد بن جعفر الأديب، و قد يعبّر عنه بالمؤدّب، و بالقمىّ، و بأبى الحسن النحوىّ، و بأبى الحسن التميمىّ.

«۷»- الشيخ الجليل أبو العباس أحمد بن علىّ بن العبّاس بن النوح السيرافىّ.

«۸»- الشيخ أبو الحسن أحمد بن محمّد بن عمران بن موسى المعروف بابن الجندىّ.

«۹»- الشيخ أبو عبد اللّه أحمد بن عبد الواحد بن أحمد البزّاز، المعروف بابن عبدون.

«۱۰»- الشيخ أبو الحسين أحمد بن الحسين بن عبيد اللّه الغضائرىّ.

«۱۱»- القاضى أحمد بن محمّد بن عبد اللّه الجعفىّ.

«۱۲»- أبو الحسن أحمد بن محمّد بن موسى الأهوازىّ المعروف بابن الصلت.

«۱۳»- والده علىّ بن أحمد بن علىّ بن العبّاس النجاشىّ.

«۱۴»- الشيخ أبو الحسين علىّ بن أحمد بن أبى جيد القمّىّ (۱).

«۱۵»- أبو القاسم علىّ بن شبل بن أسد الملقّب بالوكيل.

«۱۶»- القاضى أبو الحسن علىّ بن محمّد بن يوسف.

«۱۷»- الحسن بن أحمد بن إبراهيم.

«۱۸»- أبو محمّد الحسن بن أحمد بن الهيثم العجلىّ.

«۱۹»- الشيخ الجليل أبو عبد اللّه الحسين بن عبيد اللّه بن إبراهيم الغضائرىّ.

«۲۰»- أبو عبد اللّه الحسين بن جعفر بن محمّد المخزومىّ الخزّاز المعروف بابن الخمرىّ، أجازه فى مشهد أمير المؤمنين عليه السّلام سنه أربعمائه.

«۲۱»- أبو عبد اللّه الحسين بن أحمد بن موسى بن هدبه.

ص: ۲۰۲

۱- ۱. استظهر المحقق الداماد ان اسم أبى جيد يكون طاهرا، فعليه يتّحد مع أبى الحسين على بن أحمد بن محمّد بن طاهر القمّىّ الموجود فى ص ۱۲۷ و ۱۳۵ و غيرهما من الفهرست، و يحتمل أن يكون غيره فيضاف إلى مشايخه.

«۲۲»- القاضى أبو إسحاق إبراهيم بن مخلّد بن جعفر.

«۲۳»- أبو الحسن أسد بن إبراهيم بن كليب السلمىّ الحرّانىّ.

«۲۴»- أبو الخير الموصلىّ الحرّانىّ سلامه بن ذكا.

«۲۵»- أبو الحسن العبّاس بن عمر بن العبّاس بن عبد الملك بن أبى مروان الكلوذانىّ المعروف بابن المروان.

«۲۶»- أبو أحمد عبد السلام بن الحسين بن محمّد بن عبد اللّه البصرىّ.

«۲۷»- أبو محمّد عبد اللّه بن محمّد بن محمّد بن عبد اللّه الدعلجىّ.

«۲۸»- عثمان بن حاتم بن المنتاب التغلبىّ.

«۲۹»- الشيخ الثقه الجليل أبو محمّد هارون بن موسى التلعكبرىّ.

«۳۰»- أبو جعفر أو أبو الحسين محمّد بن هارون التلعكبرىّ.

«۳۱»- أبو الحسين أحمد بن محمّد بن علىّ الكوفىّ الكاتب الذى يروى عنه السيّد الأجلّ المرتضى كتاب الكافى عن مؤلّفه الكلينىّ.

أضف إلى هؤلاء جماعه اخرى لم يذكره العلّامه الطباطبائىّ- رحمه اللّه-، يروى عنهم فى فهرسته، منهم:

«۳۲»- أحمد بن محمّد بن هارون، يروى عنه كثيرا عن ابن عقده(۱)

«۳۳»- أبو محمّد الشريف النقيب الحسن بن أحمد بن القاسم بن محمّد بن علىّ بن أبى طالب عليه السلام (۲).

«۳۴»- أحمد بن علىّ الأشعرىّ (۳).

«۳۵»- عثمان بن أحمد الواسطىّ (۴).

ص: ۲۰۳

۱- ۱. الفهرست: ص ۲۰ و فى غيرها كثيرا، قلت: لعله هو أحمد بن محمّد بن موسى بن هارون بن الصلت الأهوازى، عنونه كذلك ابن حجر فى لسان الميزان، فعلى هذا يتّحد مع أحمد بن محمّد المتقدم تحت رقم ۱۲.
۲- ۲. الفهرست ص ۴۸.
۳- ۳. الفهرست ص ۲۹۲.
۴- ۴. راجع الفهرست ص ۱۹۷ و تأمل.

«۳۶»- أبو محمّد الحسن بن محمّد بن يحيى بن داود الفحّام (۱).

«۳۷»- أبو عمر عبد الواحد بن محمّد بن عبد اللّه بن محمّد بن مهدىّ (۲).

«۳۸»- محمّد بن جعفر النجّار(۳).

«۳۹»- أبو الفرج محمّد بن موسى بن علىّ القزوينىّ (۴).

«۴۰»- محمّد بن عبد اللّه بن محمّد بن عبيد اللّه بن البهلول بن همام بن المطلب بن همام بن بحر بن مطر بن مرّه الصغرى ابن همام بن مرّه بن ذهل بن شيبان أبو المفضّل. قال فى الفهرست ص ۲۸۲: رأيت هذا الشيخ و سمعت منه كثيرا ثمّ توقّفت عن الروايه عنه إلّا بواسطه بينى و بينه. إ ه.

«۴۱»- محمّد بن عبيد اللّه بن أحمد بن محمّد بن سليمان بن الحسن بن الجهم بن بكير بن أعين، أبو طاهر الزرارىّ قال فى الفهرست ص ۲۸۳: كان أديبا و سمع، و هو ابن أبى غالب شيخنا. إ ه.

«۴۲»- محمّد بن الحسين الرضىّ، قال فى الفهرست ص ۲۸۳: أخبرنا أبو الحسين الرضىّ نقيب العلويّين ببغداد أخو المرتضى. إ ه.

«۴۳»- أبو الحسين بن المهلوس العلوىّ الموسوىّ (۵).

«۴۴»- أبو الحسين بن محمّد بن أبى سعيد(۶).

«۴۵»- السيّد الشريف علىّ بن الحسين المرتضى علم الهدى (۷)

و يروى عنه جماعه من المشايخ منهم: السيّد الجليل أبو الصمصام ذو الفقار بن معبد الحسينىّ المروزىّ (۸).

۱- ۱. الفهرست ص ۲۱۰، و يروى عنه الشيخ كثيرا، راجع أمالى ابنه ص ۱۷۲ و بعدها.

۲- ۲. الفهرست ص ۳۱۴، و يروى عنه الشيخ كثيرا، راجع أمالى ابنه ص ۱۶ و بشاره المصطفى ص ۱۴۵ و ۱۴۹ و ۱۵۳.

۳- ۳. الفهرست ص ۶۷، يحتمل اتّحاده مع المتقدم تحت رقم ۶.

۴- ۴. راجع الفهرست ص ۱۳۱ و تأمل.

۵- ۵. الفهرست ص ۲۶۵.

۶- ۶. الفهرست ص ۳۰۳.

۷- ۷. الروضات ص ۱۸.

۸- ۸. إجازات البحار ص ۲۴ و ۶۶ و ۷۳.

و الشیخ الطوسیّ محمّد بن الحسن (۱)

**[ترجمه]علامه طباطبایی عده زیادی از اساتید را در رجالش وارد کرده که عبارتند از:

۱. شیخ مفید

۲. ابوالفرج کاتب محمد بن علی بن یعقوب بن اسحاق بن ابی قرّه قنّانی

۳. ابو عبدالله محمد بن علی بن شاذان قزوینی

۴. ابوالحسن محمد بن احمد بن علی بن حسن بن شاذان فامّی قمّی

۵. قاضی ابوالحسین محمد بن عثمان بن حسن نصیبی

۶. محمد بن جعفر ادیب، از او تعبیر به مؤدب و قمّی و ابی الحسن نحوی و ابی الحسن تمیمی هم شده است.

۷. شیخ بزرگوار، ابوالعباس احمد بن علی بن عباس بن نوح سیرافی

۸. شیخ ابوالحسن احمد بن محمد بن عمران بن موسی، معروف به ابن جندّی

۹. شیخ ابو عبدالله احمد بن عبدالواحد احمد بزّاز، معروف به ابن عبدون

۱۰. شیخ ابوالحسن احمد بن حسین بن عبیدالله غضائری

۱۱. قاضی احمد بن محمد بن عبدالله جعفی

۱۲. ابوالحسن احمد بن محمد بن موسی اهوازی، معروف به ابن صلت

۱۳. علی بن احمد بن علی بن عباس نجاشی (پدرش)

۱۴. شیخ ابوالحسین علی بن احمد بن ابی جیّد قمی - . محقق داماد اظهار داشته که اسم ابی جید، «طاهر» می باشد و او با ابی الحسن علی بن احمد بن محمد بن طاهرقمی که در صفحه ۱۲۷ و ۱۳۵ غیر این صفحات درفهرست آمده، یکی می باشد و احتمالا این غیر او می باشد که به اساتیدش اضافه شده است. -

۱۵. ابوالقاسم علی بن شبل بن اسد ملقب به وکیل

۱۶. قاضی ابوالحسن علی بن محمد بن یوسف

۱۷. حسن بن احمد بن ابراهیم

۱۸. ابومحمد حسن بن احمد بن هیثم عجلّی

۱۹. شیخ بزرگوار، ابو عبدالله حسین بن عبیدالله بن ابراهیم غضائری

۲۰. ابو عبدالله حسین بن جعفر بن محمد مخزومی خزّاز، معروف به ابن خمرّی که در سال ۴۰۰ در کوفه، محل شهادت امیرالمؤمنین علیه السّلام، به او اجازه ای داده است.

۲۱. ابو عبدالله حسین بن احمد بن موسی بن هدبه

۲۲. قاضی ابواسحاق ابراهیم بن مخلّد بن جعفر

۲۳. ابوالحسن اسد بن ابراهیم بن کلیب سلّمی حرّانی

۲۴. ابوالخیر موصلّی حرّانی، سلامه بن ذکا

۲۵. ابوالحسن عباس بن عمر بن عباس بن عبدالملک بن ابی مروان کلوذانی، معروف به ابن مروان

۲۶. ابواحمر عبدالسلام بن حسین بن محمد بن عبدالله بصری

۲۷. ابومحمد عبدالله بن محمد بن محمد بن عبدالله عجلیّ

۲۸. عثمان بن حاتم بن منتاب تغلبی

۲۹. استاد موثق و بزرگوار ابومحمد هارون بن موسی تلعبکری

۳۰. ابوجعفر یا ابوالحسین محمد بن هارون تلعبکری

۳۱. ابوالحسین احمد بن محمد بن علی کوفی کاتب که از او سید بزرگ، سید مرتضی کتاب کافی را از مؤلفش کلینی روایت می کند.

به این جماعتی که نام بردیم، عده دیگری را اضافه کن که علامه طباطبایی (رحمه الله) آنها را نیاورده و در فهرست از آنها روایت کرده است که ازآن جمله اند:

۳۲. احمد بن محمد بن هارون، به واسطه او و زیاد از ابن عقده روایت می کنند. - . الفهرست:۲۰ و در غیر فهرست زیاد نقل کرده اند. مؤلف: شاید او احمد بن محمد بن موسی بن هارون بن صلت اهوازی باشد. ابن حجر در لسان المیزان او را همین گونه عنوان کرده است. بنابراین با احمد بن محمد که در شماره ۱۳ نامش گذشت، یکی است. -

۳۳. ابومحمد شریف و نقیب حسن بن احمد بن قاسم بن محمد بن علی بن ابی طالب علیه السّلام - . فهرست: ۴۸ -

۳۴. احمد بن علی اشعری - . فهرست:۲۹۲ -

۳۵. عثمان بن احمد واسطی - . رجوع کنید به فهرست: ۱۹۷ و تامل کنید. -

۳۶. ابومحمدحسن بن محمد یحیی بن داود فحّام - . فهرست:۲۱۰ و شیخ از او زیاد روایت می کند. رجوع کنید به امالی فرزندش: ۱۷۲ و بعد آن. -

۳۷. ابوعمر عبدالواحد بن محمد بن عبدالله بن محمد بن مهدی - . فهرست:۳۱۴ و شیخ از او زیاد روایت می کند. رجوع کنید به امالی فرزندش: ۱۶ و بشاره المصطفی: ۱۴۵،۱۴۹،۱۵۳ -

۳۸. محمد بن جعفرنجاز - . فهرست: ۶۷ و این احتمالاً با شماره ۶ که گذشت یکی باشد. -

۳۹. ابوالفرج محمد بن موسی بن علی قزوینی - . رجوع کنید به فهرست: ۱۳۱ و تامل کنید. -

۴۰. محمد بن عبدالله بن محمد بن عبیدالله بن بهلول بن همام بن مطلب بن همام بن بحرین مطربن مرّه صغری بن همام بن مرّه بن ذهل بن شیبان ابوالمفضل. در صفحه دویست و هشتاد و دو فهرست می گوید: «شیخ را دیدم و از او احادیث زیاد شنیدم. سپس بر روایتی از او توقف کرد، مگر اینکه واسطه ای بین من و بین او بود.»

۴۱. محمد بن عبیدالله احمد بن محمد بن سلیمان بن حسن بن جهم بن بکیر بن اعین، ابوطاهر زراری. در صفحه دویست و هشتاد و سه فهرست می گوید: «او ادیب بود و حدیث از او شنیدم و او ابن ابی غالب استاد ما بود.»

۴۲. محمد بن حسین رضی. در صفحه دویست و هشتاد و سه فهرست می گوید: «ابوالحسین رضی ما را حدیث کرد. او سرپرست علوی ها در بغداد و برادر سید مرتضی بود.»

۴۳. ابوالحسین بن مهلوس علوی موسوی - . فهرست: ۲۶۵ -

۴۴. ابوالحسین بن محمد بن ابی سعید - . فهرست: ۳۰۳ -

۴۵. سیدشریف علی بن حسین مرتضی علم الهدی - . روضات الجنات: ۱۸ -

از او هم جماعتی از اساتید روایت کرده اند که از آن جمله اند: سید بزرگوار ابوالصمصام ذوالفقار بن معبد حسینی مروزی - . اجازات بحار الانوار: ۲۴،۶۶،۷۳ - و شیخ طوسی محمد بن حسن. - . اجازه علامه به بنی زهره. رجوع کنید به اجازات بحار الانوار: ۲۸ -

**[ترجمه]

۱- ۱. إجازه العلامه لبنی زهره. راجع إجازات البحار ص ۲۸.

مؤلفاته

له كتاب الرجال الذى سمّاه ابن شهرآشوب فى المعالم بمعرفه الناقلين عن الأئمّه الصادقين عليهم السّلام، هو أحد الأصول الأربعه الرجاليّه، هذّبه و رتّبه الشيخ الطوسىّ،

ص: ۲۰۵

و طبع فی بمبئی سنه ۱۳۱۷ فما هو المتداول الیوم هو کتاب اختیار الرجال للشیخ الطوسیّ، و أمّا رجال الکشّیّ الأصل فلا یعلم بوجوده الیوم، نعم یستفاد من مواضع من کتاب لسان المیزان لابن حجر أنّ الکشّیّ الأصل کان عنده، و أورد منه ترجمه کثیر من الرجال فیه.

**[ترجمه]برای او کتاب رجالی است که ابن شهر آشوب در کتاب «المعالم بمعرفه الناقلین عن الائمه الصادقین» او را یکی از اصول چهارگانه رجالی می داند. شیخ طوسی آن را ویرایش و مرتب نمود و در بمبئی به سال ۱۳۱۷چاپ گردید. و آنچه که امروزه متداول است، آن کتاب «اختیار الرجال» شیخ طوسی است. اما رجال کشی اصلی نمی دانیم که امروز وجود دارد یا نه. بله از بعضی از قسمت های لسان المیزان ابن حجر استفاده می شود که کشّی اصل نزد او بوده و از آن شرح حال بسیاری از رجالی ها را در لسان المیزان آورده است.

**[ترجمه]

مشایخه

یروی فی کتاب رجاله عن عدّه من العلماء و المشایخ، منهم:

«۱»- أبو الحسن حمدویه بن نصیر الکشّیّ.

«۲»- محمّد بن سعید بن یزید الکشّیّ.

«۳»- أبو جعفر محمّد بن أبی عوف البخاریّ.

«۴»- إبراهیم بن محمّد بن العبّاس الختّلیّ.

«۵»- أبو إسحاق إبراهیم بن نصیر الکشّیّ، أخو حمدویه المتقدّم (۱).

«۶»- أبو نصر محمّد بن مسعود العیّاشیّ السمرقندیّ.

«۷»- أبو محمّد جبرئیل بن محمّد الفاریابیّ (۲).

«۸»- نصر بن الصبّاح البلخیّ.

«۹»- أبو عمرو بن عبد العزیز(۳).

«۱۰»- علیّ بن محمّد القتیبیّ النیشابوریّ.

«۱۱»- محمّد بن إسماعیل الراوی عن الفضل بن شاذان (۴).

«۱۲»- محمّد بن قولویه القمّیّ (۵).

«۱۳»- طاهر بن عیسی الورّاق الکشّیّ (۶).

«۱۴»- أبو صالح خلف بن حمّاد بن الضحّاک الکشّیّ (۷).

«۱۵»- آدم بن محمّد القلانسیّ البلخیّ (۸).

«۱۶»- علیّ بن الحسن.

۱- ۱. ص ۲.

۲- ۲. ص ۳. قلت: الظاهر أن الفاريابى اسمه جبرئيل بن أحمد، كما سيأتى.

۳- ۳. ص ۴.

۴- ۴. ص ۵ و ۴۲.

۵- ۵. ص ۶.

۶- ۶. ص ۶ و ۱۰.

۷- ۷. ص ۱۱ و ۱۰۴.

۸- ۸. ص ۱۲.

«۱۷»- أبو عبد اللّه جعفر بن محمّد شيخ من جرجان عامىّ (۱).

«۱۸»- أبو الحسن محمّد بن سعد بن مزيد(۲).

«۱۹»- أبو علىّ أحمد بن علىّ القمّىّ شقران السلولىّ (۳).

«۲۰»- أبو محمّد جعفر بن معروف (۴).

«۲۱»- محمّد بن الحسن البراثىّ (۵).

«۲۲»- خلف بن محمّد الملقّب بالمنّان الكشّىّ من العامّه(۶).

«۲۳»- أبو عبد اللّه محمّد بن إبراهيم الورّاق (۷).

«۲۴»- الحسين بن الحسن بن بندار القمّىّ (۸).

«۲۵»- عبيد بن محمّد النخعىّ الشافعىّ السمرقندىّ (۹).

«۲۶»- عثمان بن حامد الكشّىّ (۱۰).

«۲۷»- إبراهيم بن الحسين الحسينىّ العقيقىّ (۱۱)

«۲۸»- أبو الحسن عمر بن علىّ التفليسىّ (۱۲).

«۲۹»- أبو الحسن محمّد بن بحر الكرمانىّ الرهنى الترماشيرىّ و كان من الغلاه الحنفيّين.(۱۳)

«۳۰»- محمّد بن يزداد.(۱۴)

«۳۱»- حمدان بن أحمد.

«۳۲»- يوسف بن السخت.

«۳۳»- علىّ بن الحسين بن قتيبه.(۱۵)

۱- ۱. ص ۱۳.

۲- ۲. ص ۱۶، و الظاهر اتّحاده مع من تقدم تحت رقم ۲.

۳- ۳. ص ۱۶ و ۲۹.

۴- ۴. ص ۱۸ و ۲۸، و فی ص ۸۸ جعفر بن محمّد بن معروف و الظاهر أنهما متحد.

۵- ۵. ص ۱۹.

۶- ۶. ص ۲۲.

۷- ۷. ص ۲۶ و ۹۵.

۸- ۸. ص ۴۲.

۹- ۹. ص ۴۳.

۱۰- ۱۰. ص ۴۸.

۱۱- ۱۱. ص ۴۹، فتامل.

۱۲- ۱۲. ص ۸۵.

۱۳- ۱۳. ص ۹۸، قلت: الترماشير هو المعروف بالنرماشير اليوم من أرض كرمان.

۱۴- ۱۴. ص ۱۰۶، و روى عنه فی مواضع اخرى بالواسطه.

۱۵- ۱۵. ص ۱۰۶ و ۱۰۷.

«۳۴»- محمّد بن إبراهيم العبيدىّ.

«۳۵»- محمّد بن بشر(۱).

«۳۶»- جبرئيل بن أحمد الفاريابىّ (۲).

«۳۷ - محمّد بن يحيى الفارسىّ (۳).

«۳۸»- إبراهيم بن محمّد بن يحيى بن عبّاس (۴).

«۳۹»- إبراهيم بن علىّ الكوفىّ (۵).

«۴۰ - أبو محمّد الشامىّ الدمشقىّ (۶).

«۴۱ - أبو الحسن أحمد بن محمّد الخالدىّ (۷).

«۴۲»- إبراهيم الورّاق السمرقندىّ (۸).

«۴۳»- أبو سعيد محمّد بن رشيد الهروىّ (۹).

«۴۴»- أبو علىّ خلف بن حامد(۱۰).

«۴۵»- جعفر بن أحمد بن أيّوب (۱۱).

«۴۶»- أحمد بن محمّد بن يعقوب (۱۲).

«۴۷»- أبو جعفر محمّد بن علىّ بن القاسم بن أبى حمزه القمّىّ.(۱۳)

«۴۸»- أبو الحسن محمّد بن الحسين بن أحمد الفارسىّ.(۱۴)

«۴۹»- أحمد بن محمّد بن يعقوب البيهقىّ.(۱۵)

«۵۰»- إبراهيم بن المختار بن محمّد بن العبّاس.(۱۶)

۱- ۱. ص ۱۲۱، تأمل فيهما.

۲- ۲. ص ۱۲۸ و الظاهر أنّه متحد مع ما تقدم تحت رقم ۷، و أن الصحيح جبرئيل بن أحمد.

۳- ۳. ص ۳۰۲.

۴- ۴. ص ۱۳۹.

۵- ۵. ص ۱۵۹.

۶- ۶. ص ۱۶۲.

۷- ۷. ص ۱۶۷.

۸- ۸. ص ۱۷۳.

۹- ۹. ص ۱۸۵.

۱۰- ۱۰. ص ۱۸۷.

۱۱- ۱۱. ص ۲۲۶.

۱۲- ۱۲. ص ۲۳۵.

۱۳- ۱۳. ص ۲۶۲.

۱۴- ۱۴. ص ۲۷۴.

۱۵- ۱۵. ص ۲۹۶.

۱۶- ۱۶. ص ۳۰۱.

«۵۱»- الحسين عن محمّد بن خالد البرقيّ.

«۵۲»- عبد اللّه بن محمّد عن الوشّاء(۱).

«۵۳»- أبو عليّ أحمد بن عليّ بن كلثوم السرخسيّ (۲).

«۵۴»- محمّد بن الحسين بن محمّد الهرويّ (۳).

«۵۵»- محمّد بن عليّ بن القاسم القمّيّ (۴).

«۵۶»- أبو صالح خالد بن حامد(۵).

«۵۷»- محمّد بن أحمد بن حمّاد المروزيّ (۶).

«۵۸»- أبو بكر أحمد بن إبراهيم السنسنيّ (۷).

«۵۹»- أبو احمد(۸).

**[ترجمه]در کتاب رجال خود از عده ای از علماء و اساتید روایت می کند که از آن جمله اند:

۱.ابوالحسن حمدویه بن نصیر کشّی

۲.محمد بن سعید بن یزید کشّی

۳.ابوجعفر محمد بن ابی عوف بخاری

۴.ابراهیم بن محمد بن عباس ختلّی

۵.ابواسحاق ابراهیم بن نصیرکشی برادر حمدویه که نامش گذشت. - . صفحه ۲ -

۶.ابونصر محمد بن مسعود عیاشی سمرقندی

۷.ابومحمد جبرئیل بن محمد فاریابی - . صفحه۳، ظاهراً چنان که می آید، اسم فاریابی «جبرئیل بن احمد» است. -

۸.نصر بن صبّاح بلخی

۹.ابوعمر بن عبدالعزیز - . صفحه ۴ -

۱۰.علی بن محمد قتیبی نیشابوری

۱۱.محمد بن اسماعیل که از فضل بن شاذان روایت می کند. - . صفحات ۵ و۴۲ -

۱۲.محمد بن قولویه قمی - . صفحه۶ -

۱۳.طاهر بن عیسی ورّاق کشّی - . صفحات ۶ و ۱۰ -

۱۴.ابوصالح خلف بن حمّاد بن ضحاک کشّی - . صفحات۱۱ و۱۰۴ -

۱۵.آدم بن محمد قلانسی بلخی - . صفحه ۱۲ -

۱۶.علی بن حسن

۱۷.ابو عبدالله جعفر بن محمد، استادی از جرجان عامی - . صفحه ۱۳ -

۱۸.ابوالحسن محمد بن سعد بن مزید - . صفحه۱۶، و ظاهراً با آنکه در شماره ۲ گذشت یکی باشد. -

۱۹.ابوعلی احمد بن علی قمی شقران سلولی - . صفحات ۱۶و۲۹ -

۲۰.ابومحمد جعفر بن معروف - . صفحات ۱۸و ۲۸ و در صفحه ۸۸ جعفر بن محمد بن معروف که ظاهراً این دو یکی هستند. -

۲۱.محمد بن حسن برائی - . صفحه۱۹ -

۲۲.خلف بن محمد، ملقب به منّان کشی از اهل سنت - . صفحه۲۲ -

۲۳.ابو عبدالله محمد بن ابراهیم ورّاق - . صفحات ۲۶و۹۵ -

۲۴.حسین بن حسن بن بندار قمی - . صفحه۴۲ -

۲۵.عبید بن محمد نخعی شافعی سمرقندی - . صفحه۴۳ -

۲۶.عثمان بن حامد کشی - . صفحه۴۸ -

۲۷.ابراهیم بن حسین حسینی عقیقی - . صفحه ۴۹ تامل کن -

۲۸.ابوالحسن عمربن علی تفلیسی - . صفحه۸۵ -

۲۹.ابوالحسن محمد بن بحر کرمانی رهنی ترماشیری و او از غلّات حنفی ها بود. - . صفحه ۹۸، «ترماشیر» معروف به «نرماشیر» امروزه از اراضی کرمان می باشد. -

۳۰.محمد بن یزداد - . صفحه ۱۰۶، از او در بعضی جاها با واسطه نقل کرده است -

۳۱.حمدان بن احمد

۳۲.یوسف بن سخت

۳۳.علی بن حسین بن قتیبه - . صفحات ۱۰۶و۱۰۷ -

۳۴.محمد بن ابراهیم عبیدی

۳۵.محمد بن بشر - . صفحه۱۲۱ و در این دو تامل کن -

۳۶.جبرئیل بن احمد فاریابی - . صفحه۱۲۸ و ظاهرا با آنچه که درشماره ۷ آمده است یکی باشد و صحیح آن «جبرئیل بن احمد» است -

۳۷.محمد بن یحیی فارسی - . صفحه۳۰۲ -

۳۸.ابراهیم بن محمد بن یحیی بن عباس - . صفحه۱۳۹ -

۳۹.ابراهیم بن علی کوفی - . صفحه۱۵۹ -

۴۰.ابومحمد شامی دمشقی - . صفحه۱۶۲ -

۴۱.ابوالحسن احمد بن محمد خالدی - . صفحه۱۶۷ -

۴۲.ابراهیم ورّاق سمرقندی - . صفحه۱۷۳ -

۴۳.ابوسعید محمد بن رشید هروی - . صفحه۱۸۵ -

۴۴.ابوعلی خلف بن حامد - . صفحه۱۸۷ -

۴۵.جعفر بن احمد بن ایوب - . صفحه۲۲۶ -

۴۶.احمد بن محمد بن یعقوب - . صفحه۲۳۵ -

۴۷.ابوجعفر محمد بن علی بن قاسم بن ابی حمزه قمی - . صفحه۲۶۲ -

۴۸.ابوالحسن محمد بن حسین احمد بن فارسی - . صفحه۲۲۶ -

۴۹.احمد بن محمد بن یعقوب بیهقی - . صفحه۲۹۶ -

۵۰.ابراهیم بن مختار بن محمد بن عباس - . صفحه۳۰۱ -

۵۱.حسین بن محمد بن خالد برقی

۵۲.عبدالله بن محمد بن وشاء - . صفحه۱۳۹ -

۵۳.ابوعلی احمد بن علی بن کلثوم سرخسی - . صفحه ۳۳۰ -

۵۴.محمد بن حسین بن محمد هروی - . صفحه۳۳۵ -

۵۵.محمد بن علی بن قاسم قمی - . صفحه۳۴۵ -

۵۶.ابوصالح خالد بن حامد - . صفحه۳۵۱ -

۵۷.محمد بن احمد بن حمّاد مروزی - . صفحه۳۶۱ -

۵۸.ابوبکراحمد بن ابراهیم سنسنّی - . صفحه۳۷۸ -

۵۹.ابواحمد - . صفحه ۵۰ -

**[ترجمه]

۱- ۱. ص ۱۳۹.
۲- ۲. ۳۳۰.
۳- ۳. ص ۳۳۵.
۴- ۴. ص ۳۴۵.
۵- ۵. ص ۳۵۱.
۶- ۶. ص ۳۶۱.
۷- ۷. ص ۳۷۸.
۸- ۸. ص ۵۰.

الراوون عنه

یروی عنه جماعه، منهم:

«۱»- جعفر بن محمّد(۱)،

«۲»- حیدر بن محمّد بن نعیم السمرقندیّ (۲)،

«۳»- أبو محمّد هارون ابن موسی التلعکبریّ (۳)

۱- ۹. فهرست النجاشیّ ص ۲۶۳.

۲- ۱۰. فهرست الطوسیّ: ص ۶۴.

۳- ۱۱. فهرست الطوسیّ: ص ۱۴۱.

**[ترجمه]جماعتی از او روایت کرده اند که از آن جمله اند:

۱. جعفر بن محمد - . فهرست نجاشی: ۲۶۳ -

۲. حیدربن محمد بن نعیم سمرقندی - . فهرست طوسی: ۶۴ -

۳. ابومحمد هارون بن موسی تلعکبری - . فهرست طوسی: ۱۴۱ -

**[ترجمه]

[الثناء علیه]

الشیخ الإمام عماد الدین أبو جعفر محمّد بن أبی القاسم علیّ بن محمّد بن علیّ بن رستم ابن یزدبان الطبریّ الآملیّ الکجیّ (۱)صاحب کتاب بشاره المصطفی لشیعه المرتضی العالم الجلیل المعمّر الثقه الواسع الروایه، من العلماء الإمامیّه فی القرن السادس و فقهائهم و محدّثیهم، أورده ابن شهرآشوب فی کتاب المعالم ص ۱۰۶ و قال: له البشارات و ترجمه الشیخ منتجب الدین فی الفهرست بقوله: الشیخ الإمام عماد الدین فقیه ثقه، قرأ علی الشیخ أبی علیّ بن الشیخ أبی جعفر الطوسیّ رحمهم اللّه، له تصانیف منها: کتاب الفرج فی الأوقات و المخرج بالبیّنات شرح مسائل الذریعه، قرأ علیه الشیخ الإمام قطب الدین أبو الحسن الراوندیّ، و روی لنا عنه الشیخ الإمام سدید الدین محمود بن علیّ ابن الحسن الحمّصیّ (۲) الرازیّ علّامه زمانه فی الاصولین. إ ه.

و نقل هذه الکلمه الأردبیلیّ فی جامع الرواه ج ۲ ص ۵۷، و الشیخ الحرّ فی أمل الآمل ص ۵۸، و الخونساریّ فی الروضات ص ۵۶۳، و البحرانیّ فی اللؤلؤه و الجابلقیّ فی الروضه البهیّه. و أطراه التستریّ فی المقابس ص ۱۳ بقوله: الطبریّ المحدّث الجلیل الفقیه النبیل الحاوی لمجامع المکارم و مجامع المراسم، الشیخ

ص: ۲۱۰

۱- ۱. عنونه هکذا شیخنا الرازیّ فی الذریعه: ج ۳ ص ۱۱۷، و الکجی نسبه إلی مدینه بطبرستان یقال لها: کجه، و فی بعض المصادر الکیمی و لعله غلط.

۲- ۲. ضبطه ابن حجر فی لسان المیزان ج ۵ ص ۳۱۷ بتشدید المیم و بالمهملتین، و عنونه فیمن اسمه محمّد فقال: محمّد بن علیّ بن الحسن بن علیّ بن محمود الحمّصی الرازیّ یلقّب الشیخ السدید، أخذ عن[هنا بیاض فی الأصل] و مهر فی مذهب الإمامیّه و ناظر علیه، و له قصه فی مناظرته مع بعض الاشعریه، ذکرها ابن أبی طی و بالغ فی تقریظه، و قال: له مصنّفات کثیره، منها التعیین و التنقیح فی التحسین و التقبیح، قال: و ذکره ابن بابویه فی الذیل و أثنی علیه، و ذکر أنّه کان یتعاطی بیع الحمص المصلوق فیما روی مع فقیه فاستطال علیه فترک حرفته، و اشتغل بالعلم و له حینئذ خمسون سنه فمهر حتّی صار انظر أهل زمانه، و أخذ عنه الامام فخر الدین الرازیّ و غیره، و عاش مائه سنه و هو صحیح السمع و البصر، شدید الامل، و مات بعد الست مائه. إ ه.

عماد الدين، موفّق الإسلام، قطب الأئمّه أبی جعفر أو أبو القاسم محمّد ابن الشيخ الفقيه أبو القاسم علیّ بن محمّد بن علیّ الفقيه الطبریّ الآملیّ الكجیّ، رفع اللّه درجته و أسكنه جنّته. إ ه.

و وصفه المحدّث النوریّ فی المستدرک: ج ٣ ص ۴٧۶ بالإمام عماد الدين أبی جعفر محمّد بن أبی القاسم علیّ بن محمّد بن علیّ الطبریّ الآملی الكجیّ العالم الجليل الفقيه النبيل. إ ه.

**[ترجمه]شيخ و امام، عماد الدين ابوجعفرمحمد بن ابی القاسم علی بن محمد بن علی بن رستم بن يزدبان طبری آملی كجی - . شيخ رازی در صفحه ١١٧ جلد سوم الذريعه به او چنين عنوان داده، و «كجی» منسوب به شهری از طبرستان است كه به آن «كجّه» می گويند و در بعضی از منابع «كيمی» است كه شايد غلط باشد. - نويسنده كتاب «بشاره المصطفی كشيعه المرتضی»، عالم بزرگوار، آبادگر، موثق و دارای روايات گسترده از علما و فقها و محدثين اماميه در قرن ششم می باشد. ابن شهر آشوب در صفحه يكصد و شش كتاب معالم نام او را آورده و می گويد: «برای او كتاب بشارات است.» و شرح حال او را شيخ منتجب الدين در فهرست چنين آورده است: «شيخ و امام عمادالدين فقيه و موثق است. نزد شيخ ابی علی بن شيخ ابی جعفر طوسی (رحمهم الله) درس خوانده است. برای او تاليفاتی است كه از آن جمله اند: كتاب «الفرج فی الاوقات و المخرج بالبينات» شرح مسائل الذريعه است كه شيخ و امام قطب الدين ابوالحسن راوندی، آن را نزد او خوانده است و شيخ امام سديدالدين محمود بن علی بن حسن حمصّی - . ابن حجر در صفحه٣١٧ جلد پنجم لسان الميزان آن را «حمّصی» نوشته است و در آن عناوين با نام محمد آورده است و می گويد: «محمد بن علی بن حسن بن علی بن محمود حمّصی رازی ملقب به شيخ سديد،از (اينجا در اصل چيزی نيامده) علم فراگرفته و محبتی نسبت به مذهب اماميه داشته و مناظراتی در آن داشته است. در مناظره او با بعضی از اشاعره داستانی است كه ابن طی آن را ذكر كرده و در تقريظش هم برآن افزوده است و می گويد برای او تاليفات زيادی است، از جمله «التعيين و التنقيح فی التحسين القبيح». می گويد: «و ابن بابويه آن را در الذيل ذكر كرده و آن را تحسين كرده است و گويند وی نخود فروش بود و روزی با فقيهی بر سر معامله نخود گفتگويش درگرفت و همين باعث شد كه نخود فروشی را ترک گويد و به كسب علم اشتغال ورزد. در آن زمان وی پنجاه سال داشت، ولی در اندک زمانی در علوم مهارت يافت، تا جايی كه از مبرزترين دانشمندان زمان خود گرديد. امام فخر الدين رازی و ديگران شاگرد وی بوده اند. صد سال زندگی كرد، در حالی كه گوش و چشم او سالم بود و بعد از سنه ۶٠٠ درگذشت.»

-

رازی علامه زمان خود در جمع اصولی ها، از او برای ما روايت كرده است.

اين كلمات را اردبيلی در صفحه پنجاه و هفت جلد دوم جامع الرواات، شيخ حر در صفحه پنجاه و هشت امل الآمل، خوانساری در صفحه پانصد و شصت و سه روضات الجنات، بحرانی در لؤلؤه و جابلقی در الروضه البهيه نقل كرده اند. تستری در صفحه سيزده المقابس او را اين چنين ستوده است: «طبری محدث بزرگوار و فقيه اصيل، دربردارنده همه مكارم، شيخ عمادالدين، موفق الاسلام، قطب الائمه ابی جعفر يا ابوالقاسم محمد بن شيخ و فقيه ابوالقاسم علی بن محمد بن علی فقيه طبری آملی كجّی (رفع الله درجته و اسكنه حجّته).»

محدث نوری در صـفحه چهارصد و هفتاد و شـش جلد سوم المستدرک او را به «امام عمادالدین بن جعفر محمد بن ابوالقاسم علی بن محمد بن علی طبری آملی کجی، عالم بزرگ و فقیه بزرگوار» توصف کرده است.

**[ترجمه]

أساتذته و مشايخه فى الروايه

«۱»- الشيخ الفقيه أبو علىّ الحسن ابن أبى جعفر محمّد بن الحسن الطوسىّ، قرأ عليه فى جمادى الأولى و الأخرى و رجب و رمضان سنه ۵۱۱ بمشهد مولانا أمير المؤمنين عليه السلام (۱).

«۲»- الشيخ الأمين أبو عبد اللّه محمّد بن أحمد بن شهريار الخازن لخزانه مولانا علىّ عليه السّلام الراوى للصحيفه السجّاديّه، صهر الشيخ الطوسىّ على ابنته، قرأ عليه بمشهد

ص: ۲۱۱

۱- ۲. بشاره المصطفى ص ۲ و ۶ و ۶۰ و ۱۵۷.

أمير المؤمنين عليه السّلام فى شوال و ذى القعده سنه ۵۱۲، و فى ربيع الأوّل سنه ۵۱۶(۱)

«۳»- الشيخ أبو البقاء إبراهيم بن الحسين بن إبراهيم الرفاء البصرىّ، قرأ عليه بهذا المشهد فى المحرّم سنه ۵۱۶(۲).

«۴»- الرئيس الزاهد العابد العالم شمس الدين أبو محمّد الحسن بن الحسين بن الحسن المعروف بحسكا، أخبره فى الرى سنه ۵۱۰، عن عمّه محمّد بن الحسن، عن أبيه الحسن بن الحسين، عن عمّه الشيخ السعيد أبى جعفر محمّد بن علىّ بن الحسين بن بابويه رضى اللّه عنهم (۳).

«۵»- السيّد الإمام الزاهد أبو طالب يحيى بن محمّد بن الحسين بن عبد اللّه الجوانىّ الطبرىّ الحسينىّ، أخبره لفظا و قراءه فى داره بآمل فى سنه ۵۰۸ و ۵۰۹(۴).

«۶»- الشيخ الفقيه أبو النجم محمّد بن عبد الوهّاب بن عيسى الرازىّ، قرأ عليه بالرىّ فى درب زامهران بمسجد الغربىّ فى صفر سنه ۵۱۰ و ۵۱۶(۵).

«۷»- الشريف أبو البركات عمر بن إبراهيم بن محمّد بن حمزه الحسينىّ الزيدىّ فى النسب

۱- ۱. بشاره المصطفى ص ۳ و ۱۸ و ۸۶.

۲- ۲. المصدر ص ۴، و كان هذا الشيخ من أجله أصحابنا، له مشايخ كثيره يوجد بعضهم فى كتاب بشاره المصطفى منهم: أبو يعلى حمزه بن محمّد بن يعقوب الدهان، قرأ عليه بالكوفه فى شوال ۴۶۴، و أبو عبد اللّه محمّد بن الحسن بن داود الخزاعىّ الانماطى، و محمّد بن محمّد البرسى أبو عبد اللّه المجاور بمشهد مولانا أمير المؤمنين عليه السّلام، أخبره فى ذى الحجه ۴۶۲، و أبو منصور محمّد بن محمّد بن عبد العزيز المعدل: حدثه من لفظه و كتابه بمدينه السلام فى ذى القعده ۴۷۰، و الشريف النقيب أبو الحسن زيد بن الناصر العلوى، و أبو عبد اللّه محمّد بن محمّد بن الحسين القرشىّ، و الشيخ أبو جعفر محمّد بن الحسن الطوسىّ، و الشيخ الفقيه أبو عبد اللّه جعفر بن محمّد بن أحمد بن العباس الدوريستى بالمشهد الغروى ۴۵۸، و الشيخ أبو صالح عبد الرحمن بن يعقوب الحنفىّ الصندلى، و أبو الحسين محمّد بن محمّد بن ميمون بن إسحاق المعدل الواسطى، و أبو علىّ محمّد بن محمّد بن يعقوب الكوفىّ، و أبو الفرج محمّد بن أحمد بن محمّد بن عامر بن علان المعدل بالكوفه قرأ عليه فى ربيع الأوّل سنه ۴۶۴. راجع بشاره المصطفى ص ۳ و ۷ و ۱۸ و ۷۶ و ۷۹ و ۸۹ و ۹۶ و ۱۰۴ و ۱۱۴ و ۱۱۸ و ۱۲۵ و ۱۳۰.

۳- ۳. المصدر ص ۹ و ۱۱ حكى عن الرياض أن حسيكا بفتح الحاء و السين و الكاف: مخفف حسن كيا و الكيا لقب له و معناه بلغه جيلان و مازندران و الرى الرئيس او نحوه من كلمات التعظيم.

۴- ۴. المصدر ص ۴۳ و ۴۷.

۵- ۵. المصدر ص ۴۳ و ۷۷.

و المذهب، قرأ علیه بالکوفه فی مسجدها بالقلعه فی ذی الحجّه سنه ۵۱۲ و ۵۱۶(۱).

«۸»- أبو غالب سعید بن محمّد بن أحمد بن أحمد الثقفیّ، أخبره إجازه سنه ۵۱۶(۲).

«۹»- الشیخ الأدیب أبو علیّ محمّد بن علیّ بن قرواش التمیمیّ قرأ علیه فی المحرّم سنه ۵۱۶ بمشهد أمیر المؤمنین علیه السّلام (۳).

«۱۰»- أبو محمّد الجبّار بن علیّ بن جعفر المعروف بحدقه الرازیّ، قرأ علیه بها فی ذی القعده سنه ۵۱۸(۴).

«۱۱»- الشیخ العالم أبو جعفر محمّد بن أبی الحسن علیّ بن عبد الصمد التمیمیّ، حدّثه بنیشابور فی شوال سنه ۵۱۴ و فی ذی القعده سنه ۵۲۴(۵)

«۱۲»- الفقیه أبو إسحاق إسماعیل بن أبی القاسم بن أحمد الدیلمیّ، قال: أخبرنا من لفظه بآمل فی داره بمحلّه المشهد الناصر فی ربیع الأوّل سنه ۵۲۰(۶).

«۱۳»- والده أبو القاسم علیّ بن محمّد بن علیّ الفقیه رحمهم اللّه (۷).

«۱۴»- أبو الیقظان عمّار بن یاسر- رحمه اللّه-(۸).

«۱۵»- أبو القاسم سعد بن عمّار سامحه اللّه ولد عمّار المتقدّم (۹).

**[ترجمه]۱.استاد و فقیه، ابوعلی حسن بن ابی جعفر محمد بن حسن طوسی که نزد او در جمادی الاول و جمادی الاخری و رجب و رمضان سال ۵۱۱ درمشهد امیرالمؤمنین علیه السّلام، درس آموخته است. - . بشاره المصطفی: ۲،۶ ، ۶۰، ۱۵۷ -

۲.استاد و مورد اعتماد، ابو عبدالله محمد بن احمد بن شهریار مخزن دار خزانه حضرت علی علیه السّلام و راوی صحیفه سجادیه، داماد شیخ طوسی، در محل شهادت امیرالمؤمنین علیه السّلام درشوال و ذی قعده سال ۵۱۲ و در ربیع الاول سال۵۱۶ نزد او درس خوانده است. - . بشاره المصطفی: ۳،۱۸،۸۶ -

۳.شیخ ابوالبقاء ابراهیم بن حسین بن ابراهیم رقا بصری، در همین شهر در محرم سال ۵۱۶ نزد او درس خوانده است. - . بشاره المصطفی: ۴ این شیخ از بزرگان اصحاب بوده است و برای او مشایخ بزرگی است که بعضی از آنها در کتاب بشاره المصطفی آمده است که از آن جمله است: ابویعلی حمزه بن محمد بن یعقوب دهان که در کوفه در شوال۴۶۴ بر او درس خوانده است؛ ابو عبدالله محمد بن حسن بن داود خزاعی انماطی؛ محمد بن محمد برسی ابوعبداله مجاور مشهدامیرالمؤمنین علیه السّلام که او را در ذی حجه ۴۶۲ حدیث گفت؛ ابومنصور محمد بن محمد بن عبدالعزیز معدل (کسی که گواهی به عدالت دیگران می دهد) که در شهر سلام در ذی قعده ۴۷۰ از تلفظ و کتابتش حدیث گفت؛ شریف و نقیب ابوالحسن زید بن ناصر علوی؛ ابو عبدالله محمد بن محمد بن حسین قرشی؛ شیخ ابوجعفر بن محمد بن حسن طوسی؛ شیخ فقیه ابو عبدالله جعفر بن محمد احمد بن عباس دوریستی در مشهد امیرالمؤمنین در سال ۴۵۸؛ شیخ ابوصالح عبدالرحمن بن یعقوب حنفی

صندلی؛ ابوالحسین محمد بن محمد بن میمون بن اسحاق معدل (کسی که گواهی به عدالت دیگران می دهد) واسطی؛ ابوعلی محمد بن محمد بن یعقوب کوفی؛ ابوالفرج محمد بن احمد بن محمد بن عامر بن علان معدل (کسی که گواهی به عدالت دیگران می دهد) در کوفه در ربیع الاول سال ۴۶۴ نزد او درس خوانده است. رجوع کنید به بشاره المصطفی: ۳،۷،۱۸، ۷۶،۷۹،۸۹،۹۶،۱۰۴،۱۱۴،۱۱۸،۱۲۵،۱۳۰ –

۴.رئیس، زاهد، عابد، عالم شمس الدین ابومحمد حسن بن حسین بن حسن معروف به حسکا؛ او را در ری به سال ۵۱۰ حدیث گفت از عمویش محمد بن حسن، از پدرش حسن بن حسین، از عمویش شیخ سعید ابی جعفرمحمد بن علی بن حسین بن بابویه (رضی الله عنه). – . بشاره المصطفی: ۹ ، ۱۱ از ریاض حکایت شده که «حسکا» مخفف «حسن کیا» است و کیا لقب برای اوست و معنای آن در زبان گیلان و مازندران و ری به معنای رئیس و مانند این کلمات است که در بزرگی استعمال می شود. –

۵.سید و امام و زاهد، ابوطالب یحیی بن محمد بن حسین بن عبدالله جوانی طبری حسینی؛ او را لفظاً و قرائتاً در خانه اش در آمل در سال های ۵۰۸ و ۵۰۹ حدیث گفت. – . بشاره المصطفی: ۴۳و۴۷ –

۶.شیخ فقیه ابوالنجم محمد بن عبدالوهاب بن عیسی رازی؛ در ری در درب زامهران واقع در مسجد غربی در صفر سال ۵۱۰ و ۵۱۶ نزد او درس خواند. – . بشاره المصطفی: ۴۳و۷۷ –

۷.شریف ابوالبرکات عمر بن ابراهیم بن محمد بن حمزه حسینی زیدی در نسب و مذهب است، که در مسجد کوفه در قلعه، در ذی حجه سال ۵۱۲ و۵۱۶ نزدش درس گرفت. – . بشاره المصطفی: ۴۶ ،۵۲ ،۷۳ ،۸۸ –

۸.ابوغالب سعید بن محمد بن احمد بن احمد ثقفی، که او را در اجازه به سال ۵۱۶ حدیث گفت. – . بشاره المصطفی: ۵۶ –

۹.شیخ و ادیب، ابوعلی محمد بن علی بن قراوش تمیمی، که نزد او در محرم سال ۵۱۶ درمشهد امیرالمؤمنین علیه السّلام درس فرا گرفت. – . بشاره المصطفی: ۶۱ –

۱۰.ابومحمد جبّار بن علی بن جعفر، معروف به حدقهالرازی، که نزد او در مشهد امیرالمؤمنین در ذی العقده سال ۵۱۸ درس فرا گرفت. – . بشاره المصطفی: ۶۲ –

۱۱.شیخ و عالم، ابوجعفر محمد بن ابی الحسن علی بن عبدالصمد تمیمی، که او را در نیشابور در شوال سال ۵۱۴ و در ذی القعده سال ۵۲۴ حدیث گفت. – . بشاره المصطفی: ۶۳ و ۱۷۷ مؤلف: به احتمال قوی سال اول اشتباه شده سال دوم می باشد. رجوع کنید به صفحه ۲۰۲ و بعد از آن، همان بشاره المصطفی. –

۱۲.ابواسحاق اسماعیل بن ابی القاسم بن احمد دیلمی فقیه می گوید او ما را درمنزلش در آمل و محله مشهد ناصر در ربیع الاول سال ۵۲۰ حدیث گفت. – . بشاره المصطفی: ۹۱ –

۱۳.پدرش ابوالقاسم علی بن محمد بن علی فقیه (رحمهم الله) – . بشاره المصطفی: ۱۲۲ –

۱۴.ابوالیقظان عمار بن یاسر(رحمه الله) - . بشاره المصطفی: ۱۲۲ -

۱۵.ابوالقاسم سعدبن عمار (سامحه الله) پدرعمّاری که نامش قبلاً گذشت. - . بشاره المصطفی ۱۲۲و۱۴۵ -

**[ترجمه]

۱- ۱. بشاره المصطفی ص ۴۶ و ۵۲ و ۷۳ و ۸۸.

۲- ۲. المصدر ص ۵۶.

۳- ۳. المصدر ص ۶۱.

۴- ۴. المصدر ۶۲.

۵- ۵. المصدر: ص ۶۳ و ۱۷۷ قلت: یحتمل قویا أن السنه الأولی مصحف للسنه الثانیه، راجع ص ۲۰۲ و بعده من المصدر.

۶- ۶. المصدر: ص ۹۱.

۷- ۷. المصدر ۱۲۲.

۸- ۸. المصدر ۱۲۲.

۹- ۹. المصدر: ۱۲۲ و ۱۴۵.

تلامذته و من روى عنه

«۱»- الشيخ الثقه الجليل أبو الحسن سعيد بن هبه اللّه الراونديّ.

«۲»- الشيخ عربيّ بن مسافر العباديّ.

«۳»- شمس الدين أبو الحسن يحيى بن الحسن بن الحسين بن عليّ بن محمّد بن البطريق الأسديّ الحلّيّ.

ص: ۲۱۳

«۴»- السیّد النقیب الفاضل أبو الفضائل الرضا بن أبی طاهر بن الحسن بن مانکدیم الحسینیّ.

«۵»- السیّد العالم الفقیه جمال الدین الرضا بن أحمد بن خلیفه الجعفریّ الأرمیّ.

«۶»- أبو الفضل سدید الملّه و الدین شاذان بن جبرئیل بن إسماعیل بن أبی طالب القمّیّ (۱).

«۷»- الشریف أبو الفتح محمّد بن محمّد بن الجعفریّه العلویّه الطوسیّ الحسینیّ الحائریّ (۲).

«۸»- الشیخ الجلیل أبو عبد اللّه محمّد بن جعفر بن علیّ بن جعفر المشهدیّ مؤلف کتاب المزار المشهور، قال فی المزار: أخبرنا الشیخ الفقیه العالم عماد الدین محمّد بن أبی القاسم الطبریّ قراءه علیه و أنا أسمع فی شهور سنه ۵۵۳ بمشهد مولانا أمیر المؤمنین صلوات اللّه علیه (۳).

«۹»- العالم الصالح الشیخ حسین بن محمّد السوراویّ الذی أجاز السیّد ابن طاوس فی جمادی الآخره سنه ۶۰۹(۴).

۱- ۱. راجع الروضات ص ۳۶۳ و المقابس ص ۱۳.

۲- ۲. المستدرک ج ۳ ص ۴۷۹.

۳- ۳. المصدر ج ۳ ص ۴۷۹.

۴- ۴. المصدر ص ۴۷۲.

**[ترجمه]۱. شیخ موثق و بزرگوار، ابوالحسن سعیدبن هبه الله راوندی

۲. شیخ عربی بن مسافر عبادی

۳. شمس الدین ابوالحسن یحیی بن حسن بن حسین بن علی بن محمد بن بطریق اسدی حلّی

۴. سید نقّیب و فاضل، ابوالفضائل رضا بن ابی طاهربن حسن بن مانکدیم حسینی

۵. سید عالم و فقیه، جمال الدین رضا بن احمد بن خلیفه جعفری ادمی

۶. ابوالفضل سدیدالمله والدین، شاذان بن جبرئیل بن اسماعیل بن ابی طالب قمی - . روضات الجنات: ۳۶۳ ، المقابس: ۱۳ -

۷. شریف ابوالفتح، محمد بن محمد بن جعفریه علویه طوسی حسینی حائری - . المستدرک ۳/۴۷۹ -

۸. شیخ بزرگوار ابو عبدالله محمد بن جعفر بن علی بن جعفر مشهدی نویسنده کتاب «المزار» معروف. وی در المزار می گوید: «شیخ فقیه و عالم، عمادالدین محمد بن ابی القاسم طبری در قرائت حدیث گفت و من در ماه های سال ۵۵۳ در مشهد امیرالمؤمنین علیه السّلام از او حدیث شنیدم.» - . المستدرک ۳/۴۷۹ -

۹. عالم صالح، شیخ حسن بن محمد سوراوی که سیدبن طاووس او را در جمادی الثانی سال ۶۰۹ اجازه داده است. - . المستدرک ۳/۴۷۹ -

**[ترجمه]

[الثناء علیه]

الحسین بن سعید بن حمّاد بن مهران مولی علیّ بن الحسین علیه السّلام أبو محمّد الأهوازیّ من أجلّه أصحابنا المتقدّمین و من ثقات المحدّثین، و من أفاخم المصنّفین، أوسع أهل زمانه علما بالفقه و الآثار و المناقب و غیر ذلک من علوم الشیعه، أدرک ثلاثه من الأئمّه، الرضا و الجواد و الهادی علیهم السّلام، و روی عنهم.

ترجمه النجاشیّ فی ص ۴۲ من فهرسته قال: الحسین بن سعید بن حمّاد بن مهران مولی علیّ بن الحسین علیه السّلام أبو محمّد الأهوازیّ، شارک أخاه الحسن فی الکتب الثلاثین المصنّفه، و إنّما کثر اشتهار الحسین أخیه بها، و کان الحسین بن یزید السورانیّ یقول:

الحسن شریک أخیه الحسین فی جمیع رجاله إلّا فی زرعه بن محمّد الحضرمیّ و فضاله بن أیّوب فإنّ الحسین کان یروی عن أخیه عنهما، خاله جعفر بن یحیی بن سعد الأحول من رجال أبی جعفر الثانی علیه السّلام، ذکره سعد بن عبد اللّه، و کتب بنی سعید کتب حسنه معمول علیها و هی ثلاثون کتابا. إ ه.

و قال الشیخ فی الفهرست ص ۵۸: ثقه، روی عن الرضا و عن أبی جعفر الثانی و أبی الحسن الثالث علیهم السّلام و أصله کوفیّ و انتقل مع أخیه الحسن إلی الأهواز، ثمّ تحوّل إلی قمّ فنزل علی الحسن بن أبان و توفّی بقم، و له ثلاثون کتابا: إ ه. و ذکره أیضا فی رجاله فی أبواب رجال الأئمّه الثلاثه علیه السّلام.

و قال الکشّیّ فی رجاله ص ۳۴۱: الحسن و الحسین ابنا سعید بن حمّاد مولی علیّ بن الحسین صلوات اللّه علیهما، و کان الحسن بن سعید هو الذی أدخل إسحاق بن إبراهیم الحضینیّ و علیّ بن الریّان بعد إسحاق إلی الرضا علیه السّلام، و کان سبب معرفتهم لهذا الأمر، و منه سمعوا الحدیث و به عرفوا، و کذلک فعل بعبد اللّه بن محمّد الحضینیّ و غیرهم (۱)

حتّی جرت الخدمه علی أیدیهم، و صنّفا الکتب الکثیره، و یقال: إنّ الحسن صنّف خمسین، و سعید کان یعرف بدندان.

۱- ۱. کعلی بن مهزیار علی ما نص علیه الشیخ فی رجاله.

و ترجمه ابن النـديم فی ص ۳۱۰ من فهرسـته قـال: الحسن و الحسـين ابنا سـعيد الأهوازيّان، من أهل الكوفه، من موالى علىّ بن الحسـين، من أصـحاب الرضا، أوسع أهل زمانهما بالفقه و الآثار و المناقب و غير ذلك من علوم الشيعه، و هما الحسن و الحسين ابنا سعيد بن حمّاد بن سعيد، و صحبا أيضا أبا جعفر بن الرضا. إ ه.

و ترجمه أيضا ابن حجر فی لسان الميزان ج ۲ ص ۲۸۴.

و بالجمله فوثاقه الرجل و أخيه الحسن و جلالتهما من المسلّمات و قد نصّ عليها أصـحاب الرجال، و أوعز المصـنّف إلى ذلك بقوله: و جلاله الحسين بن سعيد و أحمد بن محمّد ابن عيسى تغنى عن التعرّض لحال تأليفهما.

**[ترجمه]حسـين بن سـعيد بن حمادبن مهران از دوسـتداران علی بن حسين عليه السّلام، ابومحمد اهوازی از بزرگان اصحاب متقـدم و از محـدثين موثق و از برترين نويسـندگان است كه در فقه و آثـار و منـاقب وديگر علوم شـيعی ازهمه اهل زمان خود علمش وسيع تر بود. سه تن از ائمه امام رضا، امام جواد و امام هادی عليهم السّلام را درک كرده و از آنها روايت نموده است.

شرح حالش را نجاشـی در صفحه چهل و دو فهرست آورده و می گويد: «حسين بن سيعد بن حماد بن مهران ابومحمد اهوازی از دوسـتداران علی بن حسـين عليه السّلام است. برادرش حسن در سی كتابی كه او تاليف كرده است، مشاركت داشته است و زيادی شـهرت برادرش برای همين است.» حسـين بن يزيد سورانی می گويد: «حسن با برادرش حسين در همه رجال مشاركت داشت، مگر در زرعه بن محمـد حضـرمی و فضاله بن ايوب كه حسـين از اين دو به واسـطه برادرش روايت می كند. دايی اش جعفر بن يحيی بن سـعد احول از مردان ابی جعفر ثانی عليه السّـلام است كه اين را سـعد بن عبدالله ذكر كرده است و فرزندان سعيد كتاب های نيكويی نوشته اند كه همه به آن عمل كردند و آن سی كتاب می باشند.»

شيـخ در صـفحه پنجـاه و هشت فهرست می گويـد: «توثيق شـده و از امـام رضـا و از ابی جعفر الثـانی (امام محمـد تقی) و ابی الحسن الثالث (امام هادی) عليهم السّلام روايت می كنند. اصليت آنها برای كوفه است كه با برادرش حسن به اهواز نقل مكان كردند. سـپس به قم رفت و بر حسن بن ابان وارد شد و در قم وفات نمود. برای او سی كتاب است، همچنين در كتاب رجالش در ابواب «رجـال الائـمه الثلاثـه عليهم السّـلام» نـام او را آورده است.» كشـی در صـفحه سـيصد و چهل و يک رجال خود می گويد: «حسن و حسـين فرزندان سـعيد بن حماد، از دوستداران علی بن حسين (صلوات الله عليها) هستند. حسن بن سعيد كسی است كه اسـحاق بن ابراهيم حضـينی و علی بن ريّان را بعد از اسحاق، نزد حضرت رضا عليه السّلام آورد و باعث معرفت آنان به امر ولايت شد و آنان از وی حديث شنيدند و به آن وسيله معرفت آموختند.

و همچنين باعث هدايت عبدالله بن محمد حضـينی و ديگران - . مثل علی بن مهزيار، بنا برتصريح شيخ در رجال خود. - بوده، تا حـدی كه از طرف آن حضـرت خـدمت به ايشان محول گرديـد و به وكالت ايشان انتخاب گرديد. اين دو برادر كتاب های زيادی نوشته اند و می گويند كه حسن پنجاه كتاب نوشت و سعيد با اين دو شناخته می شد.»

ابن نـديم در صـفحه سـيصد و ده فهرست، شـرح حال او را آورده و می گويد: «حسن و حسـين فرزندان سـعيد اهوازی از اهل كوفه و از دوسـتداران علی بن حسـين و از اصـحاب امام رضا عليه السّـلام می باشـند. آنها از نظر علم، وسيع ترين عالمان زمان

خود در فقه و آثار و مناقب و دیگر علوم شیعه بودند و این دو، حسن و حسین فرزندان سعیدبن حماد بن سعید و از مصاحبان اباجعفر بن رضا، امام محمدتقی علیه السّلام بودند.»

ابن حجر شرح حال او را در صفحه دویست و هشتاد و چهار جلد دوم لسان المیزان هم آورده است. و بالجمله وثاقت او و برادرش و بزرگی این دو از مسلّمات بوده و اصحاب رجالی هم بر آن تصریح دارند. مصنف هم با کلامش این را تائید کرده که می گوید: «جلالت و بزرگی حسین بن سعید و احمد بن محمد بن عیسی ما را بی نیاز می کند ازاینکه تالیفات این دو را مورد بررسی قرار دهیم.»

**[ترجمه]

مؤلفاته

قد عرفت من النجاشیّ و غیره أنّ له ثلاثین کتابا و هی:

«۱»- کتاب الوضوء. «۲»- کتاب الصلاه. «۳»- کتاب الزکاه.

«۴»- کتاب الصوم. «۵»- کتاب الحجّ. «۶»- کتاب النکاح.

«۷»- کتاب الطلاق. «۸»- کتاب الخمس. «۹»- کتاب الشهادات.

«۱۰»- کتاب الصید و الذبائح. «۱۱»- کتاب المکاسب. «۱۲»- کتاب الأشربه.

«۱۳»- کتاب الزیارات. «۱۴»- کتاب التقیّه. «۱۵»- کتاب الردّ علی الغلات.

«۱۶»- کتاب المناقب. «۱۷»- کتاب المثالب. «۱۸»- کتاب الزهد.

«۱۹»- کتاب المروّه(۱).

«۲۰»- کتاب تفسیر القرآن. «۲۱»- کتاب الوصایا.

«۲۲»- کتاب الفرائض. «۲۳»- کتاب الحدود. «۲۴»- کتاب الدیات.

«۲۵»- کتاب الملاحم. «۲۶»- کتاب الدعاء(۲).

«۲۷»- کتاب حقوق المؤمنین و فضلهم (۳)

«۲۸»- کتاب العتق و التدبیر و المکاتبه. «۲۹»- کتاب الأیمان و النذور(۴).

۱- ۱. فی فهرست الطوسیّ: کتاب المروه و التجمل.

۲- ۲. اورد ابن الندیم فی فهرسته أسامی بعض کتبه و هی ما ذکرناها تحت رقم ۱ و ۲ و ۴ و ۶ و ۷ و ۸ و ۹ و ۱۵ و ۱۷ و ۱۸ و ۲۴ و ۳۰.

۳- ۳. فی فهرست الطوسیّ کتاب المؤمن.

۴- ۴. فی فهرست الطوسیّ الایمان و النذور و الکفّارات.

«۳۰»- کتاب التجارات و الإجارات.

و أضاف الطوسیّ علی ذلک کتاب البشارات. و المصنّف: علیه أصلا، ثمّ قال: و یظهر من بعض مواضعه أنّه کتاب النوادر لأحمد بن محمّد بن عیسی (۱).

**[ترجمه]از نجاشی و دیگران شناختیم که برای او سی کتاب است که عبارتند از:

۱.کتاب الوضوء

۲.کتاب الصلاه

۳.کتاب الزکوه

۴.کتاب الصوم

۵.کتاب الحج

۶.کتاب النکاح

۷.کتاب الطلاق

۸.کتاب الخمس

۹.کتاب الشهادات

۱۰.کتاب الصید والذبائح

۱۱.کتاب المکاسب

۱۲.کتاب الاشربه

۱۳.کتاب الزیارات

۱۴.کتاب التقیّه

۱۵.کتاب الردّ علی الغلات

۱۶.کتاب المناقب

۱۷.کتاب المثالب

۱۸.کتاب الزهد

۱۹.کتاب المرّوه - . درفهرست شیخ طوسی «کتاب المروه و التجمل» -

۲۰.کتاب تفسیرالقرآن

۲۱.کتاب الوصایا

۲۲.کتاب الفرائض

۲۳.کتاب الحدود

۲۴.کتاب الدیات

۲۵.کتاب الملاحم

۲۶.کتاب الدعاء - . ابن ندیم در فهرستش اسامی بعضی کتاب ها را آورده که ما در شماره های ۱۴،۲،۴،۶،۷،۸،۹،۱۷،۱۸،۲۴، ۳۰ ذکر کرده ایم. -

۲۷.کتاب حقوق المؤمنین و فضلهم - . در فهرست طوسی «کتاب المؤمن» است. -

۲۸.کتاب العتق والتدبیر والمکاتبه

۲۹.کتاب الایمان والنذور - . در فهرست طوسی «الایمان و النذور و الکفارات» است. -

۳۰.کتاب التجارات و الاجارات

و شیخ طوسی بر این ها کتاب «البشارات» را اضافه نمود و کتاب «المصنف» اصلش برای او می باشد. سپس می گوید: «از بعضی از مواضع آن ظاهر می شود که این کتاب، کتاب النوادر احمد بن محمد بن عیسی است.» - . یعنی ابوجعفر احمد بن محمد بن عیسی بن عبدالله بن سعد بن مالک بن احوس اشعری، شیخ و فقیه و شناخته شده در قم، امام رضا و امام محمدتقی و امام عسکری علیهم السّلام را زیارت کرد، ثقه نزد اصحاب است و او را به فضل وبزرگی ستوده اند. -

**[ترجمه]

۱- ۱. أی أحمد بن محمّد بن عیسی بن عبد اللّه بن سعد بن مالک بن الاحوس الأشعریّ أبو جعفر، شیخ قم و وجهها و فقیهها غیر مدافع لقی الرضا و أبا جعفر الثانی و أبا الحسن العسکریّ علیهم السّلام، و ثقه أصحابنا و أطرءوه بالفضل و الجلاله.

مشايخه و من روى عنهم

يروى عن جماعه كثيره مضافا إلى ما سمعت من روايته عن الأئمّه الثلاثه عليهم السّلام، و إحصاؤهم يحتاج إلى تتّبع الأسانيد و لا يسعنا ذلك فى هذا المختصر فلنقتصر بذكر بعضهم.

«۱»- إبراهيم بن أبى البلاد «۲»- ابن أبى نجران.

«۳»- صفوان بن يحيى. «۴»- ابن أبى عمير.

«۵»- الحسين بن علوان. «۶»- محمّد بن سنان.

«۷»- عثمان بن عيسى. «۸»- الحسن بن سعيد أخوه.

«۹»- القاسم بن عروه. «۱۰»- القاسم بن محمّد الجوهرىّ.

«۱۱»- فضاله بن أيوب. «۱۲»- محمّد بن أبى حمزه.

«۱۳»- يعقوب بن يقطين. «۱۴»- علىّ بن النعمان.

«۱۵»- علىّ بن الصلت. «۱۶»- سليمان بن صيف الجعفرىّ.

«۱۷»- حمّاد بن عيسى. «۱۸»- عبد اللّه بن بحر.

«۱۹»- محمّد بن مهران الكرخىّ. «۲۰»- محمّد بن الفضيل.

«۲۱»- علىّ بن أبى جهمه. «۲۲»- الهيثم بن واقد.

«۲۳»- محمّد بن الحصين. «۲۴»- محمّد بن الحسين بن صغير.

«۲۵»- نضر بن سويد. «۲۶»- الحسين بن ميمون.

«۲۷»- الحسن بن محبوب. «۲۸»- محمّد بن إسماعيل بن بزيع.

«۲۹»- عمرو بن عثمان الأعمى. «۳۰»- محمّد بن منصور.

«۳۱»- یحیی الحلبیّ. «۳۲»- الحسین بن یسار.

«۳۳»- الفضل بن صالح. «۳۴»- علیّ بن سعید.

«۳۵»- جعفر بن بشیر. «۳۶»- أحمد بن حمزه

«۳۷»- أحمد بن محمّد بن أبی نصر البزنطیّ «۳۸»- الحسن بن علیّ بن فضّال.

«۳۹»- علیّ بن أسباط. «۴۰»- علیّ بن حدید.

**[ترجمه]از جماعت زیادی روایت می کند. اضافه بر آن شنیدم که روایت هایش از ائمه ثلاث علیهم السّلام و در شمارش آوردن این ها احتیاج به یک تحقیق سندی داشت که فرصت ما چنین اجازه ای نمی داد و در این مختصر به ذکر تعدادی از آنها بسنده می کنیم:

۱.ابراهیم بن ابی بلاد

۲.ابن ابی بحران

۳.صفوان بن یحیی

۴.ابن ابی عمر

۵.حسین بن علوان

۶.محمد بن سنان

۷.عثمان بن عیسی

۸.حسن بن سعید (برادرش)

۹.قاسم بن عروه

۱۰.قاسم بن محمد جوهری

۱۱.فضّاله بن ایوب

۱۲.محمد بن ابی حمزه

۱۳.یعقوب بن یقطین

۱۴.علی بن نعمان

۱۵.علی بن صلت

۱۶.سلیمان بن صیف جعفری

۱۷.حماد بن عیسی

۱۸.عبدالله بن بحر

۱۹.محمد بن مهران کرخی

۲۰.محمد بن فضیل

۲۱.علی بن ابی جهمه

۲۲.هیثم بن واقد

۲۳.محمد بن حصین

۲۴.محمد بن حسین بن صغیر

۲۵.نضربن سوید

۲۶.حسین بن میمون

۲۷.حسن بن محبوب

۲۸.محمد بن اسماعیل بن بزیع

۲۹.عمرو بن عثمان اعمی

۳۰.محمد بن منصور

۳۱.یحیی حلبی

۳۲.حسین بن یسار

۳۳.فضل بن صالح

۳۴.علی بن سعید

۳۵.جعفر بن بشیر

۳۶.احمد بن حمزه

۳۷.احمد بن محمد بن ابی نصر بزنطی

۳۸.حسن بن علی بن فضّال

۳۹.علی بن اسباط

۴۰.علی بن حدید

**[ترجمه]

مولده و مدفنه

لم نقف على تاريخ ولادته و لا وفاته، نعم قد عرفت سابقا أنّه تحوّل إلى قمّ فنزل على الحسن بن أبان، و توفّى بقمّ.

ص: ٢١٨

**[ترجمه]اطلاع تاریخی از ولادت و وفات او نـداریم، بله آنقـدر دانستیم که او به قم رفت و بر حسن بن ابان وارد شـده و در قم درگذشت.

**[ترجمه]

[الثناء علیه]

الشیخ تقیّ الـدین إبراهیم بن الشیخ زین الـدین علیّ بن الشیخ بـدر الـدین حسن ابن محمّـد بن صالـح بن إسـماعیل الحارثی الهمدانیّ العاملی، الکفعمیّ (۱) مولـدا، اللّویزیّ محتدا، الجبعیّ أبا، التقیّ لقبا. و هو أخ الشـیخ شـمس الدین محمّد الجبعیّ جدّ الشیخ البهائیّ، المولود سنه ۸۲۲.

کـان شـیخنا المترجم من الفقهاء الإمامیّه فی القرن التاسع و ثقاتهم، و قـد جمع بین العلم و الأدب و الفقه و الحـدیث و الزهـد و التقوی، طفحت صفحات المعاجم علی إطرائه و الثناء علیه قال الشیخ الحرّ بعد سرد نسبه: کان ثقه فاضلا أدیبا شاعرا عابدا زاهدا ورعا. إ ه(۲).

ص: ۲۱۹

۱- ۳. نسبه الی کفعم کزمزم، قریه من قری جبل عامل.

۲- ۴. أمل الآمل ص ۵.

و قال الخونساریّ فی روضات الجنّات ص ۷: هو العالم الباذل الورع الأمین، و الثقه النقه الأدیب الماهر المتقن المتین. إ ه.

و قال المامقانیّ فی تنقیح المقال ج ۱ ص ۲۷: هو من مشاهیر الفضلاء و المحدّثین و الصلحاء المتورّعین، و کان بین زمانی الشهیدین رحمه اللّه علیهما، و وصفه فی فهرست الوسائل بالورع، و عدالته لا تحتاج إلی بیان. إ ه.

له ذکره الجمیل فی غیر ذلک من التراجم أیضا، یوجد ترجمته فی ریاض العلماء و سفینه البحار ص ۷۷ و الکنی و الألقاب ج ۳ ص ۹۵ و غیرها من المعاجم.

**[ترجمه]شیخ تقی الدین ابراهیم بن شیخ زین الدین علی بن شیخ بدرالدین حسن بن محمد بن صالح بن اسماعیل حارثی همدانی عاملی کفعمی - . منسوب به «کفعم» بر وزن رمزم، روستایی از توابع جبل عامل است. -

که «کفعم» محل تولد اوست؛ نژادش لویزی و از طریق پدر جبعی می باشد و تقی هم لقب اوست. او برادر شیخ شمس الدین محمد جبعی جدّ شیخ بهبهانی است که سال تولدش ۸۲۲ می باشد.

شیخ مورد بحث ما، از فقهای امامیه قرن نهم و موثقین آنهاست و بین علم و ادب و فقه و حدیث و زهد و تقوا را جمع نموده است. صفحه های کتاب های تراجم از ستایش و ثناء او پر است، شیخ حر بعد از بیان نسبتش می گوید: «او شخصیتی موثق، فاضل، ادیب، شاعر، عابد و پارسا بود.» - . امل الآمل: ۵ - خوانساری در صفحه هفت روضات الجنات می گوید: «او عالم بخشنده و پارسا و امین، موثق و پاک، ادیب و طاهر و مورد اطمینان و مستحکم بود.» مامقانی در صفحه بیست و هفت جلد اول تنقیح المقال می گوید: «او از مشهورترین فضلاء و محدثین و صالحان پارسا بود و در عصر دو شهیدین (رحمهما الله) زندگی می کرد و او را در فهرست و مسائل به پارسایی توصیف نموده اند و عدالتش نیازی به بیان ندارد.»

نام و یاد زیبای او در دیگر کتاب های تراجم هم آمده است. شرح حال او در ریاض العلماء، صفحه هفتاد و هفت سفینه البحار، صفحه نود و پنج جلد سوم الکنی والالقاب و دیگر معاجم آمده است.

**[ترجمه]

مؤلّفاته

«۱»- البلد الأمين (۱).

«۲»- صفوه الصفات فی شرح دعاء السمات.

«۳»- فروق اللّغه. «۴»- المنتقی فی العوذ و الرقی.

«۵»- الحدیقه الناظره. «۶»- نور حدقه البدیع (۲)

«۷»- النحله. «۸»- فرج الکرب.

«۹»- العین المبصره. «۱۰»- الکوکب الدریّ

«۱۱»- رساله فی وفیات العلماء. «۱۲»- رساله فی البدیع.

«۱۳»- ملحقات الدروع الواقیه. «۱۴»- مجموع الغرائب.

«۱۵»- المصباح و هو الجنّه الواقیه و الجنّه الباقیه، و قد فرغ منه سنه ۸۹۵.

«۱۶»- نهایه الارب فی أمثال الأدب کبیر فی مجلّدین.

«۱۷»- قراضه النضیر فی التفسیر تلخیص من مجمع البیان للطبرسیّ.

«۱۸»- الرساله الواضحه فی شرح سوره الفاتحه.

«۱۹»- تعلیقات علی کشف الغمّه للإربلیّ، و غیر ذلک من کتبه و رسائله و نسب إلیه صاحب البلغه کتاب الجنّه الواقیه، کأنّه مختصر للمصباح، و قال المصنّف: إنّه لبعض المتأخرین، و ربّما ینسب إلی الکفعمیّ.

ص: ۲۲۰

۱- ۱. فیه شرح الصحیفه السجّادیه و کتاب المقصد الاسنی فی شرح الأسماء الحسنی و رساله فی محاسبه النفس و قد فرغ منه سنه ۸۶۸.

۲- ۲. شرح لبعض قصائد العرب المشهوره.

و له قصائد منضوده منها قصیده فی مدح أمیر المؤمنین علیه السّلام تبلغ ۱۹۰ بیت، و له أرجوزه طویله تنوف علی ۱۳۰ بیت یفصل فیها الأیّام الشریفه التی استحبّ صیامها و عظمت برکاتها فی الشریعه(۱).

**[ترجمه]۱. بلدالامین - . در آن شرح صحیفه سجادیه و کتاب «المقصد الاسنی فی شرح الاسماء الحسنی» و رساله ای در محاسبه نفس است که در سال ۸۶۸ نگارش آن پایان یافت. -

۲. صفوه الصفات فی شرح دعاء السمات

۳. فروق اللغه

۴. المنتقی فی العوذ والرقی

۵. الحدیقه الناظره

۶. نور حدقه البدیع - . شرحی بر بعضی از قصائد مشهور عرب می باشد. -

۷. النحله

۸. فرج الکرب

۹. العین المبصره

۱۰. الکوکب الدرّی

۱۱. رساله فی وفیات العلماء

۱۲. رساله فی البدیع

۱۳. ملحقات الدروع الواقیه

۱۴. مجموع الغرائب

۱۵. المصباح و هو الجنه الواقیه و الجنه الباقیه، که در سال ۸۹۵ از نگارش آن فارغ شد.

۱۶. نهایه الارب فی امثال الادب، کتابی بزرگ در دو جلد

۱۷. قراضه النضیر فی التفسیر، خلاصه ای از مجمع البیان طبرسی است.

۱۸. رساله الواضحه فی شرح سوره الفاتحه

۱۹. تعلیقات بر کشف الغّمه اربلی

و غیر از این کتـاب و رسائل دیگر. و صاحب البلغه به او کتاب «الجنه الواقیه» را نسـبت داده است، مثل آن که مختصـر مصـباح است. مصنف می گوید: «این برای بعضی از متأخرین است و چه بسا به کفعمی نسبت داده می شود.»

برای کفعمی قصائـدی هم وجود دارد که از جمله آنها قصـیده ای در مـدح امیرالمؤمنین علیه السّـلام است که به یکصد و نود بیت می رسـد، و همچنین منظـومه ای طولانـی می باشـد که به یکصـد و سـی بیت می رسـد که در آن به تفصـیل به روزهـای مبارکی که روزه در آنها مسـتحب است و از ثواب بزرگی در اسلام برخوردار می باشد، پرداخته است. - . روضات الجنات: ۷ -

**[ترجمه]

۱- ۱. راجع الروضات ص ۷.

مولده و وفاته

كانت ولاده شيخنا المترجم قريبا من سنه ۸۲۸، و وفاته ۹۰۵، كما أرّخه فی كشف الظنون فی عنوان نور حدقه، و قبره فی قريه جب شيث مزار معروف (۱).

و كأنّه يوصی أهله بدفنه فی الحائر المقدّس بأرض تسمّی عقيرا بقوله:

سألتكم باللّه أن تدفنونني *** إذا متّ فی قبر بأرض عقير

فإنّی به جار الشهيد بكربلا *** سليل رسول اللّه خير مجير

فإنّی به فی حفرتی غير خائف *** بلا مريه من منكر و نكير

أمنت به فی موقفی و قيامتی *** إذ الناس خافوا من لظی و سعير

ص: ۲۲۱

۱- ۲. الذريعه ج ۳ ص ۱۴۳.

فإنّي رأيت العرب يحمى نزيلها *** و يمنعه من أن ينال بضير

فكيف بسبط المصطفى أن يذود من *** بحائره ثاو بغير نصير

و عار على حامى الحمى و هو فى الحمى *** إذا ضلّ فى البيدا عقال بعير

**[ترجمه]ولادت کفعمی که شرح حالش را آورد ه ایم، نزدیک به سال ۸۲۸ بود و وفاتش سال ۹۰۵، چنان چه در «کشف الظنون» در عنوان «نورحدقه» این تاریخ را آورده است و قبرش در روستای جب شیث، مزار معروفی می باشد. - . الذریعه - ۳/۱۴۳

او خود به خانواده اش وصیت کرده بود که او را در کربلا ـ و زمینی که به اسم «عقیر» می باشد دفن کنند، چنان که سروده است:

من از شما (خانواده ام) می خواهم برای خدا، مرا بعد از مرگم در سرزمین عقیر (کربلا) دفن کنید

بدین وسیله من با شهید کربلا همسایه خواهم شد؛ شخصیتی که از سلالهٔ پاک رسول خدا صل الله علیه و آله و سلم بوده و بهترین پناه دهنده است

من به خاطر محبت آن بزرگوار، بدون تردید از منکر و نکیر هیچ گونه واهمه ای نخواهم داشت

من با توسل به سید الشهدا علیه السّلام در قبر و در روز قیامت از عذاب الهی در امان خواهم بود و این در حالی است که مردم از جهنم و شعله های آتش در بیم و هراس خواهند بود

من اقوام عرب را دیده ام که از میهمان خویش حمایت می کنند و از رسیدن آسیب به او جلوگیری می نمایند

چطور ممکن است فرزند مصطفی صل الله علیه و آله و سلم رد کند کسی را که غریب و تنها در کوی او آرمیده باشد

چون ننگ است که نگهبان قُرُقگاه خود در آنجا باشد و در بیابان افسار شتری گم شده باشد

**[ترجمه]

[الثناء عليه]

السيّد الأجلّ العلّامه النحرير علىّ بن عبد الكريم بن عبد الحميد بهاء الدين النيلىّ الحسينىّ النجفىّ النسابه المحدّث الرجالىّ أورد العلّامه النورىّ فى المستدرك ج ۳ ص ۴۳۵ ترجمته و نسبه فقال: السيّد الأجل الأكمل الأرشد المؤيد العلّامه النحرير بهاء الدين علىّ بن السيّد غياث الدين عبد الكريم بن عبد الحميد بن عبد اللّه بن أحمد بن الحسن بن علىّ بن محمّد بن علىّ غياث الدين- الذى خرج عليه جماعته من العرب بشطّ سوراء بالعراق و حملوا عليه و سلبوه فمانعهم عن سلب سراويله فضربه أحدهم فقتله، و كان عالما تقيّا- ابن السيّد جلال الدين عبد الحميد- الذى يروى عنه محمّد بن جعفر المشهدىّ فى المزار الكبير، و قال فيه: أخبرنى السيّد الأجل العالم عبد الحميد بن التقىّ عبد اللّه بن أسامه العلوىّ الحسينى رضى اللّه عليه فى ذى القعده من سنه ثمانين و خمسمائه قراءه عليه بحلّه الجامعين- ابن عبد اللّه بن أسامه- المتولّى النقابه بالعراق- ابن أحمد بن علىّ بن محمّد بن عمر-الرئيس الجليل الّذى ردّ اللّه على يده الحجر الأسود لمّا نهبت القرامطه مكّه فى سنه ثلاث و عشرين و ثلاث مائه، و أخذوا الحجر و أتوا به إلى الكوفه، و علّقوه فى الساريه السابعه من المسجد التى ذكرها أمير المؤمنين عليه السّلام، فإنّه قال ذات يوم بالكوفه: لا بدّ أن يسلب فى هذه الساريه، و أومأ إلى الساريه السابعه، و القصّه طويله و بنى قبر جدّه أمير المؤمنين عليه السّلام من خالص ما له- ابن يحيى القائم بالكوفه ابن الحسين النقيب الطاهر ابن أبى عانقه أحمد الشاعر المحدّث ابن أبى علىّ عمر بن أبى الحسين من أصحاب الكاظم عليه السّلام المقتول سنه خمسين و مائتين الذى حمل رأسه فى قوصره إلى المستعين- ابن أبى عانقه الزاهد العابد الحسين- الملقب بذى الدمعه الذى ربّاه الصادق عليه السّلام و ورثه علما جمّا- ابن زيد الشهيد ابن السجّاد عليه السّلام، النيلى النجفىّ النّسابه، و هو كما

فی الریاض الفقیه الشاعر الماهر العالم الفاضل الکامل صاحب المقامات و الکرمات العظیمه قدس اللّه روحه الشریف کان من أفاضل عصره و أعالم دهره، و کذا جدّه السیّد عبد الحمید.

له مؤلّفات شریفه قد أکثر النقل عنها نقله الأخبار و سدنه الآثار أحسنها کتاب الأنوار المضیئه فی الحکمه الشرعیّه فی مجلدات عدیده، قیل: إنها خمسه، و قد عثرنا بحمد اللّه تعالی علی المجلّد الأوّل و هو فی الأصول الخمسه، و فی ظهره فهرست جمیع المجلّدات، و تاریخ الفهرست یوم الأحد ۱۷ جمادی الأولی سنه ۷۷۷، و یظهر من قرائن کثیره أنّها نسخه الأصل إ ه.

و ذکره تلمیذه الحسن بن سلیمان الحلّی فی کتابه مختصر البصائر فقال: و ممّا رواه لی و رویته عند السیّد الجلیل السعید الموفّق الموثّق بهاء الدین علیّ بن السیّد عبد الکریم. إ ه.

و قال ابن فهد فی کتاب المهذّب فی مبحث عمل نیروز: و یعضد ما قلناه ما حدّثنی به المولی السیّد المرتضی العلّامه بهاء الدین علیّ بن عبد الحمید(۱) النسابه دامت فضائله إ ه(۲)

و ذکره المصنّف فی المقدّمه الثانیه من الکتاب و قال: و السیّد المذکور من أفاضل النقباء و النجباء و بالجمله فالرجل من أعیان الشیعه و أجلّه مروجی الشریعه، و فطاحل المصنّفین من الإمامیّه، یوجد ذکره مع الجلاله و الحفاوه فی ریاض العلماء و روضات الجنّات: ۳۸۷ و خاتمه المستدرک ج ۳ ص ۴۳۵ و سفینه البحار ج ۱ ص ۱۱۴ و فی الذریعه ج ۲ ص ۳۹۷ و ۴۱۵ و ۴۴۲ و ۵۰۰ و ج ۳ ص ۱۷۸ و ۳۳۲ و ج ۸ ص ۸۱ و ج ۱۰ ص ۱۵۷.

**[ترجمه]سید بزرگ وعلامه حاذق، علی بن عبدالکریم بن عبدالحمید بهاءالدین نیلی حسینی نجفی، نسب شناس، حدیثی و رجالی می باشد. علامه نوری در صفحه چهارصد وسی و پنج جلد سوم المستدرک شرح حال و نسب او را آورده و می گوید: «سید بزرگ و کامل و رشدیافته و مورد تایید، علامه حاذق بهاءالدین علی بن سید غیاث الدین عبدالکریم بن عبدالحمید بن عبدالله بن احمد بن حسن بن علی بن محمد بن علی غیاث الدین، کسی که جماعتی از عرب در شط سوراء عراق بر او خروج کردند، بر او حمله بردند و جلوی آنها را گرفتند و او از گرفتن لباس هایش مانع شد، پس یکی بر او ضربه ای وارد کرد و او را به قتل رساند و او عالم باتقوایی بود؛ پسر سید جلال الدین عبدالحمید، کسی که از او محمد بن جعفر مشهدی در مزار کبیر روایت می کند و می گوید: «خبرداد مرا سید بزرگ و عالم عبدالحمید بن تقی، عبدالله بن اسامه علوی حسینی(رضی الله عنه) در ماه ذی قعده سال ۵۸۰ که در حله نزد او قرائت کردم»؛ پسر عبدالله بن اسامه، از متولیان نقابت و سرپرستی در عراق؛ پسر احمد بن علی بن عمر، رئیس بزرگواری که حجرالاسود را هنگامی که قرامطه (فرقه ای از اسماعیلیه) کعبه را در سال ۳۲۳ خراب کردند و حجرالاسود را برداشتند و به کوفه آوردند و در کنار ستون هفتم مسجد آویختند که امیرالمومنین علیه السّلام از آن سخن گفت، و در آن روز در کوفه فرمود: «ناچارید که از آن ستون بردارید» و به ستون هفتم اشاره نمود، داستانش طولانی است و او قبر جدش امیرالمومنین علیه السلام را با مال خودش بنا نمود؛ پسر یحیی که در کوفه قیام نمود؛ پسر حسین سرپرست کوفه، طاهر بن ابی عانقه احمد شاعر و محدث؛ پسر ابی علی عمر؛ پسر ابوالحسین از اصحاب امام کاظم علیه السّلام که در سال ۲۵۰ کشته شد و سرش را در زنبیلی که برای حمل خرما هست قرار دادند و برای مستعین بردند؛ پسر حسین، ابی عانقه، زاهد و عابد، ملقب به صاحب اشک که امام صادق علیه السّلام او را پرورش داد و علم فراوانی میراث او قرار داد؛ پسر زید شهید؛ پسر امام سجاد علیه السلام، نیلی نجفی و نسب شناس، و او چنان چه در ریاض آمده فقیه،

شـاعر حـاذق، عـالم، فاضـل، کامل و دارای مقامات و کرامت های بزرگ (قـدس الله روحه الشـریف) از فضـلای عصـرخود و دانشمندان روزگارش می باشد و جد ایشان سید عبدالحمید است.

برای او تالیفـات شـریفه ای هست که در بیشتر آنهـا اخبـار و روایـات و آثـار محکم اهـل بیت نقل شـده که بهترین آنها کتاب «الانوار المضیئه فی الحکمه الشرعیه» در مجلدات زیادی است، عده ای می گویند پنج جلد است و ما به حمد الهی به جلد اول آن دست یافتیم که در آن اصول پنـج گانه آمـده بود و در پشت آن فهرست همه مجلـدات آمـده بود. تاریخ این فهرست روز یک شنبه هفدهم جمادی الاول سال ۷۷۷ بود واز قرائن زیاد برمی آید که این نسخه اصلی باشد.»

و شـاگردش حسن بن سـلیمان حلّی در کتـاب خـود «مختصـرالبصائر» از او یـاد می کنـد و می گویـد: «از کسـانی که برای من روایت کرد و آن را نزد سید بزرگوار، سعادتمند، موفق و موثق بهاءالدین علی بن سید عبدالکریم روایت کردم.»

وابن فهـد در کتاب مهـذّب در مباحث اعمال نوروز می گویـد: «و علامه بهاءالـدین علی بن عبدالحمید آنچه را که ما گفتیم و آن چه را که حدیث کرد به واسـطه آن مولی سید مرتضی را تقویت می کند، - . چنان چه متداول است، او را به جدش نسبت داده و برای همین او را با همنامش علی بن عبدالحمید نویسنده «انوار المضیئه احوال الحجه» اشتباه کرده است. -

نسب شناسی که فضایلش تداوم دارد.» - . روضات الجنات: ۳۸۷ -

مصـنف در مقـدمه دوم از کتـاب نـام او را آورده و می گویـد: «و سـید مـذکور از برترین خوبـان و نیکـان و بالجمله مردی از عالمـان شـیعه و بزرگـان مروج دین و از برترین هـای نویسـندگان امـامیه است که نـامش با بزرگی و تجلیل در ریاض العلماء، صفحه سیصد و هشتاد و هفت روضات الجنات، صفحه چهارصد و سی و پنج جلد سوم خاتمه المستدرک، صفحات یکصد و چهارده و پانصـد جلـد اول، و صـفحات یکصد و هفتاد و هشت و سـیصد و سـی و دو جلد سوم، و صـفحه هشـتاد و یک جلد هشتم، و صفحه یکصد و پنجاه و هفت جلد دهم سفینه البحار آمده است.

**[ترجمه]

۱- ۱. نسبه الی الجد کما هو المتداول، و لاجل ذلک اشتبه المترجم له مع سمیه علیّ بن عبد الحمید صاحب أنوار المضیئه فی أحوال الحجه علیه السلام.

۲- ۲. راجع الروضات: ص ۳۸۷.

مؤلّفاته

«۱»- الأنوار المضيئه فی الحکمه الشرعیّه الإلهیّه، و قد یعبّر عنه بالأنوار الالهیّه و هو کتاب کبیر فی خمس مجلّدات:، الأوّل فی علم الکلام و فیه إثبات ما علیه الطائفه

ص: ۲۲۳

الاثنا عشريّه و بطلان غيره بالأدلّه النقليّه و البراهين العقليّه، الثانى فى بيان الناسخ و المنسوخ و المحكم و المتشابه و العامّ و الخاصّ و المطلق و المقيّد و غير ذلك من مباحث اصول الفقه، الثالث و الرابع فى فقه آل محمّد صلّى اللّه عليه و آله، و الخامس فى بيان أسرار القرآن و قصصه مع فوائد اخرى. قد عرف سابقا أنّ المجلّد الأوّل كان عند العلّامه النورىّ، و كان المجلّد الخامس عند الشيخ علىّ بن الشيخ محمّد ابن صاحب المعالم (۱).

«۲»- السلطان المفرّج عن أهل الإيمان.

«۳»- الدرّ النضيد فى مغازى الإمام الشهيد.

«۴»- سرور أهل الإيمان (۲).

«۵»- تبيان انحراف الكشّاف، أو بيان الجزاف فى انحراف صاحب الكشّاف.

«۶»- النكت اللّطاف الوارده على صاحب الكشّاف. أورد فيهما ثمانمائه إيراد على صاحب الكشّاف.

«۷»- الإنصاف فى الردّ على الكشّاف، و يحتمل اتّحاده مع سابقهما.

«۸»- الغيبه، منتخب من كتاب الأنوار المضيئه فى أحوال الحجّه الغائب المنتظر عليه السّلام للسيّد علم الدين المرتضى علىّ بن جلال الدين عبد الحميد النسّابه ابن شمس الدين أبى علىّ شيخ الشرف فخار بن معد بن فخار بن أحمد الموسوىّ، من علماء أوائل القرن الثامن. و احتمل صاحب الرّوضات اتّحاده مع كتابه السلطان المفرّج عن أهل الإيمان

«۹»- كتاب الرجال، ذيّله السيّد جمال الدين بن الأعرج العميدىّ بأمره و ذكر فى الذيل أحوال العلماء الّذين كانوا فى عصر العلامه و بعده و بلغوا ستّا و عشرين، كما استخرج صاحب المعالم منهم ستّا و عشرين، و منهم المصنّف و ذكر من تصانيفه الأنوار

۱- ۱. راجع الذريعه ج ۲ ص ۴۱۷.

۲- ۲. فى علامات ظهور صاحب الزمان عليه السّلام كما فى الروضات، نص على الكتب الأربعه المصنّف فى المقدّمه الأولى، ثمّ قال فى المقدّمه الثانيه: و كتب السيّد البهاء الدين بن عبد الحميد و الكتابان الاولان مشتملان على أخبار غريبه فى الرجعه و أحوال القائم عليه السلام إ ه. قلت: يحتمل قويّا أن كتاب الانور المضيئه فى كلام المصنّف غير ما ذكرناه بل هو الأنوار المضيئه فى أحوال الحجه عليه السلام لسميّه السيّد علىّ بن عبد الحميد الذى يأتى بعد ذلك أن المترجم له انتخب منه و سماه الغيبه.

الإلهيّه فی خمس مجلّدات، رأی أوّلها فی الخزانه الغرويّه، کما أنّه رأی کتاب الرجال فيها أيضا(۱).

و ذکر صاحب الروضات من مصنّفاته کتاب إيضاح المصباح لأهل الصلاح، و هو شرح علی کتاب المصباح الصغير للشيخ الطوسیّ، و لکنّ الظاهر أنّ الإيضاح ليس لسيّدنا المترجم، بل لسميّه السيّد بهاء الدّين علیّ ابن مجد الدين محمّد ابن أبی الحسين محمّد ابن أبی الفتح علیّ ابن جلال الدّين النسابه السيّد عبد الحميد بن التقیّ عبد اللّه بن أسامه الحسينیّ (۲).

**[ترجمه]«الانوار المضيئه فی الحکمه الشرعيه الالهيه» که از آن به «انوار الالهيه» هم تعبير شد و اين کتاب بزرگی در پنج جلد می باشد؛ جلد اول در علم ۱. کلام است و در آن به اثبات طايفه شيعه اثنی عشريه و بطلان غير آن با ادله نقلی و دلايل عقلی می پردازد. جلد دوم در بيان ناسخ ومنسوخ، محکم و متشابه، عام و خاص، مطلق و مقيد وديگر مباحث اصول فقه می باشد. جلد سوم و چهارم در فقه آل محمد صل الله عليه و آله و سلم است. و جلد پنجم در بيان اسرار قرآن و قصه های آن به همراه فوايد ديگری از قرآن می باشد.

چنان چه در قبل گفته شد، جلد اول نزد علامه نوری بوده و جلد پنجم نزد شيخ محمد بن صاحب معالم بوده است. - . الذريعه ۲ : ۴۱۷ -

۲. السلطان المفرج عن اهل الايمان

۳. الدّر النضيد فی مغازی الامام الشهيد

۴. سرور اهل الايمان - . اين کتاب در علامات ظهور صاحب الزمان عليه السّلام است، چنان چه در روضات الجنات آمده است و مصنف در مقدمه اول بر اينکه جزو کتاب های چهارگانه است تصريح نموده و سپس در مقدمه دوم می گويد: «و سيد بهاءالدين بن عبدالحميد نوشت که دو کتاب اول شامل اخبار غريبه دررجعت واحوال حضرت قائم عليه السّلام است.» مؤلف: احتمال قوی می رود که کتاب الانوار المضيئه در کلام مصنف غير آنچه ما ذکر کرده ايم باشد، بلکه آن کتاب «الانوار المضيئه فی احوال الحجه عليه السّلام» است که برای همنام او سيد علی بن عبدالحميد می باشد که چنان چه در شرح حالش می آيد، از آن انتخاب کرده و نامش را غيبت گذاشته است. -

۵. تبيان انحراف الکشّاف يا بيان الجزاف فی انحراف صاحب الکشّاف

۶. النکت اللطّاف الوارده علی صاحب الکشّاف، در اين کتاب هشتصد ايراد بر نويسنده کشّاف وارد کرده است.

۷. الانصاف فی الرد علی الکشّاف؛ احتمالاً اين کتاب با دو کتاب قبلی يکی باشد.

غيبت، منتخبی از کتاب «الانوار المضيئه فی احوال الحجه الغائب المنتظر عليه السّلام» نوشته سيد علم الدين مرتضی علی بن جلال الدين عبدالحميد نسب شناس، فرزند شمس الدين ابی علی شيخ شرف فخاربن ۸. معد بن فخار احمد موسوی از علمای اوائل قرن هشتم می باشد. صاحب روضات الجنات احتمال داده که اين کتاب با کتاب «السلطان المفرج عن اهل الايمان» يکی باشد.

۹. کتاب الرجال، به دستور او سید جلال الدین بن اعرج عمیدی برآن اضافاتی نوشته است و در آن اضافات احوال علمایی که در عصر علامه و بعد او بودند را آورده که به بیست و شش نفر می رسد، چنان چه صاحب معالم هم جزو آن بیست و شش نفر است. و از جمله آنها مصنف است و از جمله تالیفات مصنف، کتاب «الانوار الالهیه» را در پنج جلد ذکر کرده که جلد اول آن را در کتابخانه خطی نجف دیده و کتاب رجال را هم در همان جا دیده است. - . رجوع کنید به الذریعه ۱۰/۱۵۷ و غیر ذریعه از آنچه که قبلاً ذکر کردیم، و روضات الجنات: ۳۸۷ -

و صاحب روضات الجنات از جمله تالیفات او را کتاب «ایضاح المصباح لاهل الصلاح» شمرده که این کتاب شرحی بر کتاب «المصباح الصغیر» شیخ طوسی می باشد، ولی ظاهراً ایضاح از این سید - که شرح حالش را می گوییم - نیست، بلکه برای همنام او سید بهاءالدین علی بن مجدالدین محمد ابن ابی حسین محمد بن ابی فتح علی بن جلال الدین نسی شناس، سیدعبدالحمید بن تقی عبدالله بن اسامه حسینی است. - . ذریعه ۲/۴۱۶ و ۵۰۰ -

**[ترجمه]

۱- ۱. راجع الذریعه ۱۰ ص ۱۵۷، و غیره ممّا ذکرناه قبلا و الروضات ص ۳۸۷.

۲- ۲. راجع الذریعه ج ۲ ص ۴۱۶ و ۵۰۰.

مشایخه و الراوون عنه

یروی عن جماعه من المشایخ منهم:

«۱»- فخر المحقّقین محمّد بن آیه اللّه العلّامه الحلّیّ.

«۲»- السیّد الأجلّ المرتضی عمید الدین عبد المطلب ابن أبی الفوارس.

«۳»- العالم الجلیل السیّد ضیاء الدین عبد اللّه ابن أبی الفوارس.

«۴»- تاج الشریعه شمس الملّه و الدین أبو عبد اللّه محمّد ابن الشیخ جمال الدین مکّیّ العاملیّ الشهید الأوّل.

«۵»- جدّه الأدنی السیّد عبد الحمید النیلیّ.

و یروی عنه جماعه منهم:

«۱»- جمال الدین أبو العبّاس أحمد ابن شمس الدین محمّد بن فهد الأسدیّ الحلّیّ، أجازه سنه ۷۹۱.

«۲»- الشیخ الجلیل الحسن بن سلیمان بن خالد الحلّیّ صاحب منتخب البصائر المتقدم ترجمته.

«۳»- الشیخ العالم الفقیه عزّ الدین الحسن بن علیّ بن أحمد بن یوسف الشهیر بابن العشره العاملیّ (۱).

۱- ۳. راجع روضات الجنّات و المستدرک و الذریعه.

**[ترجمه]از جمعی از بزرگان روایت کرده که از آن جمله اند:

۱. فخرالحمققین محمد بن آیت الله علامه حلی

۲. سید بزرگ، مرتضی عمیدالدین عبدالمطلب بن ابی الفوارس

۳. عالم بزرگوار، سیدضیاءالدین عبدالله بن ابی الفوارس

۴. تاج شریعت، خورشید ملت ودین، ابو عبدالله محمد بن شیخ جمال الدین مکی عاملی، شهید اول

۵. جدّ کوچک او، سید عبدالحمید نیلی

عده ای از او هم روایت می کنند که از آن جمله اند:

۱. جمال الدین ابوالعباس احمد بن شمس الدین محمد بن فهد اسدی حلی، که در سال ۷۹۱ به او اجازه داد.

۲. شیخ بزرگوار، حسن بن سلیمان بن خالد حلی، نویسنده کتاب منتخب البصائر که شرح حالش گذشت.

۳. شیخ عالم و فقیه، عزالدین حسن بن علی بن احمد بن یوسف، مشهور به ابن عشره عاملی - .رجوع کنید به روضات الجنات، المستدرک و ذریعه. -

**[ترجمه]

[الثناء علیه]

أبو علیّ محمّـد بن أبی بکر همّـام (1)بن سـهیل الکاتب الإسـکافیّ شـیخ أصـحابنا المتقدّمین، ثقه جلیل القدر عظیم المنزله من أثبات المحدّثین و مصـنفیهم، ولد بدعاء الإمام العسـکریّ علیه السّـلام و یظهر من فهرست النجاشـیّ ص ۱۵ و ۱۷۷ أنّ اسم أبیه علیّ و أنّ همّام جـدّه ترجمه الشـیخ فی رجاله بقوله: محمّد بن همّام البغدادیّ یکنّی أبا علیّ و همّام یکنّی أبا بکر، جلیل القدر. ثقه، روی عنه التلعکبریّ و سمع منه أوّلا سنه ۳۲۳، و له منه إجازه، و مات سنه ۳۳۲. انتهی.

و قـال فی الفهرست ص ۱۴۱: محمّـد بن همّام الإسـکافیّ یکنّی أبا علیّ، جلیل القـدر ثقه، له روایات کثیره، أخبرنا بها عـدّه من أصحابنا عن أبی المفضّل عنه.

و قال النجاشیّ فی فهرست أسماء مصنّفی الشیعه ص ۲۶۸: محمّد بن أبی بکر همّام ابن سهیل الکاتب الإسکافیّ شیخ أصحابنا و متقدّمهم، له منزله عظیمه کثیر الحدیث، قال أبو محمّد هارون بن موسـی رحمه اللّه: حدّثنا محمّد بن همّام قال: حدّثنا أحمد بن ما بنداذ قال: أسـلم أبی أوّل من أسـلم من أهله، و خرج عن دین المجوسـیّه، و هداه اللّه إلی الحقّ و کان یدعو أخاه سـهیلا إلی مـذهبه، فیقول له: یا أخی اعلم أنّک لا تألونی نصـحا، و لکنّ الناس مختلفون و کلّ یدّعی أنّ الحقّ فیه، و لست أختار أن أدخل فی شی ء إلّا علی یقین، فمضت لذلک مدّه و حجّ سهیل، فلمّا صدر من الحجّ قال لأخیه: الّذی کنت تدعونی إلیه هو الحقّ، قال: و کیف علمت ذلک؟ قال: لقیت فی حجّی عبد الرزّاق بن همّام الصنعانیّ (2)،

و ما رأیت أحدا مثله، فقلت له علی خلوه: نحن قوم من أولاد

ص: ۲۲۶

۱- ۱. وزان شداد.

۲- ۲. أحـد الاعلاـم الحافظ الشـهیر المترجم فی رجال الطوسـیّ و فی تقریب ابن حجر قال ابن حجر: أبو بکر الصـنعانی الحافظ مصنف عمی فی آخر عمره فتغیر و کان یتشیع من التاسعه. و حکی عن الذهبی وفاته فی سنه ۲۱۱ عن ۸۵ سنه.

الأعاجم و عهدنا بالدخول فی الإسلام قریب، و أری أهله مختلفین فی مذاهبهم، و قد جعلک اللّه من العلم بما لا نظیر لک فیه فی عصرک، و أرید أن أجعلک حجّه فیما بینی و بین اللّه عزّ و جلّ، فإن رأیت أن یبیّن لی ما یرضاه لنفسک من الدین لا تبعک و اقلّدک فأظهر لی محبّه آل رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و تعظیمهم و البراءه من عدوّهم و القول بإمامتهم، قال أبو علیّ: أخذ أبی هذا المذهب عن أبیه عن عمّه و أخذته عن أبی، قال أبو محمّد هارون ابن موسی: قال أبو علیّ محمّد بن همّام :(۱)

قال: کتب أبی إلی أبی محمّد الحسن بن علیّ العسکریّ علیه السّلام یعرّفه أنّه ما صحّ له حمل بولد و یعرّفه أنّ له حملا، و یسأله أن یدعو اللّه فی تصحیحه و سلامته و أن یجعله ذکرا نجیّا من موالیهم، فوقّع علی رأس الرقعه بخطّ یده: قد فعل اللّه ذلک، فصحّ الحمل ذکرا، قال هارون بن موسی: أرانی أبو علیّ ابن همّام الرقعه و الخطّ و کان محقّقا. إ ه.

و وثّقه فی ص ۸۸ فی ترجمه جعفر بن محمّد بن مالک قال: لا أدری کیف روی عنه شیخنا النبیل الثقه أبو علیّ بن همّام. إ ه.

له ترجمه ضافیه تعرب عن شیخوخته و عن وثاقته فی کلّ من التراجم المتأخّره عن الفهرستین و الرجال.

**[ترجمه]ابوعلی محمد بن ابی بکر همّام - . بر وزن شدّاد -

بن سهیل، کاتب اسکافی، استاد اصحاب ما که ذکرشان گذشت، موثق، جلیل القدر، دارای منزلتی بزرگ از محدثین و مؤلفین می باشد.

او به دعای امام عسکری علیه السّلام به دنیا آمد و چنان چه از فهرست نجاشی صفحه پانزده و یکصد و هفتاد و هفت معلوم است، نام پدرش علی است و همّام جدّشان می باشد. شیخ در رجال خود در شرح حال او چنین می گوید: «محمد بن همام بغدادی با کنیه اباعلی و همّام با کنیه ابابکر، جلیل القدر و موثق است که تلعکبری از او روایت کرد و در سال ۳۲۳ از او حدیث شنید و از او اجازه دارد و درسال ۳۳۲ درگذشت.»

و در صفحه یکصد و چهل و یک فهرست می گوید: «محمد بن همّام اسکافی با کنیه اباعلی، عده ای از اصحاب به واسطه ابی مفضل از او برای ما روایت کرده اند.» و نجاشی در صفحه دویست و شصت و هشت فهرست، در اسامی مصنفین شیعه می گوید: «محمد بن ابی بکر همّام بن سهیل کاتب اسکافی استاد اصحاب ما و متقدم از آنها بود. برای او جایگاه بزرگی است و احادیث او زیاد می باشد. ابومحمد هارون بن موسی (رحمه الله) می گوید: محمد بن همّام ما را حدیث کرد و گفت: احمد بن ما بنداذ ما را حدیث نمود و گفت که اولین کسی که از خانواده اش اسلام آورد، پدرم بود و از دین مجوس خارج شد و خدا او را به حق هدایت نمود و بعد برادرش سهیل را به مذهب خود دعوت نمود و به او می گفت: برادرم! بدان و از نصیحت من ملول نشو، ولکن مردم مختلف هستند و همه ادعا می کنند حق در دین آنهاست، و هرچه که داخل در دین می شود را نمی شود اختیار کرد، مگر اینکه با یقین باشد. مدتی گذشت و سهیل حج نمود. وقتی از حج بازگشت به برادرش گفت: آنچه که تو مرا به سوی آن دعوت نمودی حق است. گفت: از کجا آن را دانستی؟ گفت: در حج عبدالرزاق بن همّام صنعانی - . یکی از اعلام حافظ و مشهور که شرح حالش در رجال شیخ طوسی و در تقریب ابن حجر آمده است. ابن حجر می گوید:

«ابوبکر صنعانی حافظ و نویسنده که در پایان عمرش نابینا شد و تغییر نمود و از شیعیان گشت و از ذهبی نقل نمود که وفاتش در سال ۲۱۱ در ۸۵ سالگی بود.» -

را ملاقات کردم و مانند او نیافتم و در خلوتی به او گفتم: ما طایفه ای از عجم ها هستیم و عهد بستم که به همین زودی به اسلام بگرویم و می بینم که اهل اسلام هم در مذاهب خود مختلف هستند. و خداوند به تو علمی داده که نظیرش در زمان شما نمی باشد. از تو می خواهم که دلیلی برایم بیاوری که بین من و بین خداوند که اگر دیدم به گونه ای تبیین نمودی که دین مورد رضایت من شد، از تو تبعیت می کنم و مقلد شما می شوم. سپس محبت آل رسول صل الله علیه و آله و سلم و عظمت آنها و برائت وتبری جستن از دشمنانشان و امامتشان را برای من اظهار کرد. ابوعلی می گوید: پدرم این مذهب را از پدرش گرفت و او از عمویش و او هم از پدرش. ابومحمد هارون بن موسی می گوید: ابوعلی محمد بن همّام گفت: - . درفهرست چاپ شده و بعضی از تراجم آمده است: «ابومحمد علی بن محمد بن همّام که ظاهراً غلط است.» -

پدرم برای ابی محمد حسن بن علی عسکری علیه السّلام که او را می شناخت و می دانست که برای او فرزندی در راه می باشد، نامه نوشت و از او خواست که از خدا بخواهد در صحت وسلامت آن حمل و اینکه او را پسری نجیب و از دوستان اهل بیت قرار دهد. در بالای نامه توقیعی با دست خود نوشتند: «به تحقیق خدا این چنین می کند.» و حمل پسر سالمی بود. هارون بن موسی می گوید: ابو علی بن همام آن نامه و خط را دید و این محقق گردید.»

در صفحه هشتاد و هشت در شرح حال جعفر بن محمد بن مالک آن را توثیق می کند و می گوید: نمی دانم چگونه روایت می کند از او شیخ ما و بزرگ و موثق، ابوعلی بن همّام.»

شرح حال او که حکایت می کند از استاد بودن و وثاقتش در همه کتاب های شرح حال و تراجم که متأخر از دو کتاب الفهرست و الرجال بوده اند، آمده است.

**[ترجمه]

۱- ۱. فی الفهرست المطبوع و بعض التراجم: أبو محمّد علیّ بن محمّد بن همام، و الظاهر أنّه غلط.

مؤلفاته

له كتاب الأنوار فى تاريخ الأئمه عليهم السّلام، نصّ عليه النجاشىّ فى الفهرست و ابن شهرآشوب فى معالم العلماء ص ۹۰، و ينقل عنه الشيخ حسين بن عبد الوهّاب المعاصر للسيّد المرتضى فى عيون المعجزات (۱)،

و السيّد غياث الدين عبد الكريم بن أحمد بن طاوس المتوفّى سنه ۶۹۲ فى فرحه الغرىّ (۲)،

و كان منتخبه عند العلّامه المصنّف.

و نسب إليه المصنّف كتاب التمحيص فى بيان موجبات تمحيص ذنوب المؤمنين (۳)

۱- ۲. راجع عيون المعجزات المطبوع بالنجف سنه ۱۳۶۹ ص ۶ و ۱۰ و ۱۳ و ۳۶.

۲- ۳. راجع فرحه الغرىّ المطبوع بالنجف سنه ۱۳۶ ص ۸۶ و ۸۸ و ۹۱ و ۹۴.

۳- ۴. يوجد منه نسخه فى النجف عند الفاضل الأردوبادى و غيره و فى تبريز فى المكتبه الموقوفه للايروانى و فى فيض آباد الهند فى مكتبه السيّد راجه محمّد مهدىّ. راجع الذريعه.

قال فی المقدّمه الأولی: کتاب التمحیص لبعض قدمائنا و یظهر من القرائن الجلیّه أنّه من مؤلّفات الشیخ الثقه الجلیل أبی علیّ محمّد بن همّام، و عندنا منتخب من کتاب الأنوار له قدّس سرّه. ا ه.

و قال فی المقدّمه الثانیه: و کتاب التمحیص و متانته تدلّ علی فضل مؤلّفه، و إن کان مؤلّفه أبا علیّ کما هو الظاهر ففضله و توثیقه مشهوران. انتهی.

و جزم بذلک صاحب الروضات، و لکنّ الشیخ إبراهیم القطیفیّ المعاصر للمحقّق الکرکیّ نصّ علی أنّه للحسن بن علیّ بن شعبه صاحب تحف العقول، قال فی آخر کتابه الوافیه فی تعیین الفرقه الناجیه بعد إخراجه ثلاثه أحادیث عن کتاب التمحیص: الحدیث الأوّل ما رواه الشیخ العالم الفاضل العامل الفقیه أبو محمّد الحسن بن علیّ بن الحسین بن شعبه الحرّانیّ فی الکتاب المسمّی بالتمحیص عن أمیر المؤمنین علیه السّلام، و یظهر ذلک أیضا من القاضی نور اللّه التستریّ فی کتاب المجالس حیث أورد الأحادیث الثلاثه عن کتاب الوافیه فی مجالسه فی ترجمه أبی بکر الحضرمیّ و لم یعترض علی صاحب الوافیه(۱)،

و جزم بذلک الشیخ الحرّ العاملیّ فی أمل الآمل ص ۳۹ حیث عدّه من مؤلّفات ابن شعبه و قال: ذکره صاحب کتاب مجالس المؤمنین. انتهی.

و رجّح ذلک صاحب الریاض حیث قال: و أمّا قول الأستاد الاستناد: إنّ کتاب التمحیص من مؤلّفات غیره- أی غیر الحسن المذکور- فهو عندی محلّ تأمّل، لأنّ الشیخ إبراهیم أقرب و أعرف، مع أنّ عدم ذکر کتاب التمحیص فی جمله مؤلّفاته الّتی أوردها أصحاب الرجال فی کتبهم مع قربهم إلیه تدلّ علی أنّه لیس منه فتأمّل، و یستفاد ذلک من العلّامه الرازیّ أیضا(۲).

و وقف العلّامه النوریّ فی ذلک، و قال: إنّی إلی الآن ما تحقّقت طبقه صاحب تحف العقول حتّی أستظهر منها ملائمتها للروایه عن أبی علیّ محمّد بن همّام و عدمها، و القطیفیّ من العلماء المتبحّرین إلّا أنّه لم یعلم أعرفیّته فی هذه الأمور من العلّامه المجلسیّ

ص: ۲۲۸

۱- ۱. راجع الذریعه ج ۴ ص ۴۳۲ و المستدرک ج ۳ ص ۳۲۷.

۲- ۲. راجع الذریعه ج ۳ ص ۴۰۰ و ج ۴ ص ۴۳۲.

رحمه اللّه علیه، و هو فی طبقه المحقّق الکرکیّ، و هذا المقدار من التقدّم غیر نافع فی المقام نعم ما ذکره صاحب الریاض أخیرا یورث الشکّ فی النسبه إلّا أنّه یرتفع بملاحظه ما ذکرنا(۱)،

و مع الغضّ عنه فالکتاب مردّد بین العالمین الجلیلین الثقتین، فلا یضرّ التردید فی اعتباره و الاعتماد علیه (۲).

**[ترجمه]برای او کتاب «الانوار فی تاریخ الائمه علیه السّلام» است که نجاشی در فهرست و ابن شهر آشوب در صفحه نود معالم العلماء به آن تصریح دارند و شیخ حسین بن عبدالوهاب معاصر سید مرتضی در عیوان المعجزات - . رجوع کنید به عیون المعجزات چاپ شده در نجف در سال ۱۳۶۹ صفحات ۶ ،۱۰،۱۳،۳۶ - و سید غیاث الدین عبدالکریم بن احمد بن طاووس متوفای سال ۶۹۸ در فرحه العزی - . رجوع کنید به فرحه العزی چاپ نجف در سال ۱۳۶۹ صفحات ۸۶ ، ۸۸، ۹۱، ۹۴ -

از آن نقل کرده اند و منتخبی از آن نزد علامه مصنف وجود داشته است.

مصنف کتاب «التمحیص» را در بیان آنچه که باعث خالص کردن ایمان مؤمنین می باشد، به او نسبت داده است - . نسخه ای از این کتاب در نجف نزد فاضل اردوبادی و دیگران بوده و در تبریز در کتابخانه موقوفات ایروانی و در فیض آباد هند در کتابخانه سید راجه محمد مهدی هم پیدا می شود. رجوع کنید به ذریعه. -

و در مقدمه اول می گوید: «کتاب «التمحیص» برای بعضی از قدمای ما است و از شواهد آشکار و معلوم می شود که از تالیفات شیخ موثق و بزرگوار ابی علی محمد بن همام می باشد که در نزد ما منتخبی از کتاب انوار او (قدس سره) وجود دارد.»

در مقدمه دوم می گوید: «و کتاب «المتحیص» و قوت متن آن دلالت بر علم مؤلفش دارد و مؤلف آن اباعلی است، چنان چه ظاهر آن نشان می دهد، فضل و توثیق او مشهور می باشد.»

صاحب روضات الجنات به این مسئله جزم دارد، ولکن شیخ ابراهیم قطیفی معاصر با محقق کرکی تصریح می کند که آن برای حسن بن علی بن شعبه نویسنده تحف العقول است. در پایان کتابش «الوافیه فی تعیین الفرقه الناجیه» بعد از اینکه سه حدیث از کتاب التمحیص نقل می کند، می گوید: «حدیث اول آنچه که روایت کرد شیخ عالم، فاضل، عامل و فقیه ابومحمد حسن بن علی بن حسین بن شعبه حرّانی در کتابی که به «التمحیص عن امیرالمؤمنین علیه السّلام» نامیده شده است، و همچنین از قاضی نورالله شوشتری در کتاب «المجالس»، معلوم می گردد هنگامی که سه حدیث از کتاب «الوافیه فی مجالسه» را در شرح حال ابی بکر حضرمی می آورد به صاحب وافیه اعتراض نمی کند. - . رجوع کنید به الذریعه ۴/۴۳۲ و المستدرک۳/۳۲۷ - و همچنین به این مطلب شیخ حر عاملی در صفحه سی و نه امل الآمل هنگامی که تالیفات ابن شعبه را می شمارد، جزم و دارد می گوید: «این را نویسنده کتاب «مجالس المؤمنین» ذکر کرده است.»

صاحب ریاض این قول را ترجیح داده است، در آنجا که می گوید: «و امّا نظر استاد، اینکه کتاب المتحیص از تالیفات دیگران- غیر از حسن که ذکر شده- می باشد، نزد من جای تامل است. چون شیخ ابراهیم نزدیک تر و آشناتر بود، مضافاً به

اینکه عدم ذکر کتاب المتحیص جزو مؤلفاتش که اصحاب رجال در کتاب هایشان - با اینکه نزدیک به آن زمان بودند - دلالت می کند بر اینکه از او نیست و تامل کن!» همین مطلب هم از علامه رازی استفاده می شود. - . رجوع کنید به الذریعه ۳/۴۰۰ و ۴/۴۳۲ -

علامه نوری در این مسئله توقف نموده و می گوید: «من تا الان در طبقه نویسنده تحف العقول کسی را نیافتم که درباره روایت از ابی علی بن محمد همام ملامتی کرده باشند یا عدم ملامتی باشد، و قطیفی از علمای حاذق است، مگر به اینکه قائل شویم آشنایی او در این امور، از علامه مجلسی (رحمه الله) کمتر است و او از طبقه محقق کرکی محسوب می گردد، و این مقدار از تقدم زمانی در این بحث مفید نمی باشد. بله، با آنچه که صاحب ریاض در این اواخر گفته است، در این نسبت شک حاصل می شود که آن هم با آنچه ما لحاظ نمودیم - . یعنی وجود جمله «حدثنا ابو علی محمد بن همام» که در اول کتاب آمده است. - مرتفع می گردد. و با چشم پوشی از این اشکال، کتاب بین دو عالم بزرگوار و موثق مردد است و این به اعتماد به این کتاب و اعتماد بر آن ضرری وارد نمی کند.» - . رجوع کنید به المستدرک ۳/۳۲۷ -

**[ترجمه]

۱- ۱. أی وجود جمله حدّثنا أبو علیّ محمّد بن همام فی اول الکتاب.

۲- ۲. راجع المستدرک ج ۳ ص ۳۲۷.

[مشایخه]

یروی عن جماعه کثیره من مشایخ الفقه و الحدیث منهم:

«۱»- عبد اللّه بن جعفر الحمیریّ (۱).

«۲»- أبو القاسم حمید بن زیاد الدهقان الکوفیّ المتوفّی سنه ۳۱۰(۲).

«۳»- عبد اللّه بن العلا المذاریّ (۳).

«۴»- أحمد بن ما بنداذ(۴).

«۵»- أبو عبد اللّه جعفر بن محمّد بن مالک الفزاریّ (۵).

«۶»- عبّاس بن محمّد بن الحسین (۶).

«۷»- الحسین بن أحمد المالکیّ (۷).

«۸»- أبو القاسم علیّ بن محمّد بن رباح النحویّ (۸).

«۹»- أحمد بن محمّد بن موسی النوفلیّ (۹).

ص: ۲۲۹

۱- ۳. فهرست النجاشیّ ص ۶ بشاره المصطفی ص ۱۸.

۲- ۴. فهرست الطوسیّ ص ۴۳ و ۱۶۹، امالی ابن الشیخ ص ۷۵.

۳- ۵. فهرست النجاشیّ ص ۵۸ و ۶۱ امالی ابن الشیخ ص ۴۲.

۴- ۶. فهرست النجاشیّ ص ۱۹۹ و ۲۶۸ و ۲۹۴.

۵- ۷. فهرست النجاشیّ ص ۸۸، التهذیب ج ۱ ص ۴۲۸.

۶- ۸. فهرست النجاشیّ ص ۱۰۸.

۷- ۹. فهرست النجاشیّ ص ۱۱۲، امالی ابن الشیخ ص ۱۹۲.

۸- ۱۰. فهرست الطوسیّ ص ۹۶، التهذیب. ج ۲ ص ۱۵، و فی فهرست النجاشیّ ص ۱۴۸ أحمد ابن محمّد بن ریاح و فی التهذیب ج ۲ ص ۷ محمّد بن محمّد بن رباح.

۹- ۱۱. فهرست النجاشیّ ص ۲۱۱. فهرست الطوسیّ ص ۱۱۶ و فی النجاشیّ ص ۱۷۷: أحمد بن محمّد بن موسی و لعله متحد معه.

«۱۰»- علىّ بن الحسين الهمدانىّ (۱).

«۱۱»- أحمد بن إدريس (۲).

«۱۲»- أبو جعفر محمّد بن أحمد بن خاقان النهدىّ (۳).

«۱۳»- المنذر بن زياد(۴).

«۱۴»- عبيد بن كثير(۵).

«۱۵»- محمّد بن جعفر الرزّاز(۶)

المتولّد سنه ۲۳۶ و المتوفّى سنه ۳۱۰.

«۱۶»- محمّد بن عيسى بن عبيد اليقطينىّ (۷).

«۱۷»- الحسين بن محمّد بن مصعب (۸).

«۱۸»- القاسم بن إسماعيل (۹).

«۱۹»- محمّد بن أحمد بن ثابت (۱۰).

«۲۰»- العاصمى (۱۱).

«۲۱»- أبو غسان الذهلىّ (۱۲).

«۲۲»- الحسن بن محمّد بن جمهور.(۱۳)

«۲۳»- عبيد اللّه بن عبد اللّه بن طاهر بن أحمد المصعبىّ.(۱۴)

«۲۴»- أبو سعيد الحسن بن زكريّا البصرىّ.(۱۵)

۱- ۱. فهرست النجاشىّ ص ۱۹۴، امالى ابن الشيخ ص ۱۹۲.

۲- ۲. فهرست النجاشىّ ص ۲۵، الأمالى ص ۲۶۴.

۳- ۳. فهرست النجاشىّ ص ۲۰۸، فهرست الطوسىّ ص ۱۲۰.

۴- ۴. فهرست النجاشىّ ص ۲۱۸.

۵- ۵. النجاشيّ ص ۲۶۰.

۶- ۶. فهرست الطوسيّ ص ۱۷۰، هو خال والد أبى غالب أحمد بن محمّد الزرارى.

۷- ۷. فهرست الطوسيّ ص ۱۴۰.

۸- ۸. فهرست الطوسيّ ص ۱۶۶.

۹- ۹. فهرست الطوسيّ ص ۶۷.

۱۰- ۱۰. فهرست الطوسيّ ص ۷۸.

۱۱- ۱۱. فهرست الطوسيّ ص ۷۸.

۱۲- ۱۲. فهرست الطوسيّ ص ۱۹۲.

۱۳- ۱۳. التهذيب ج ۲ ص ۳۲.

۱۴- ۱۴. أمالى ابن الشيخ ص ۲۸۶، و هو أخو طاهر بن عبد اللّه بن طاهر.

۱۵- ۱۵. أمالى ابن الشيخ ص ۵۸ بشاره المصطفى ص ۲۷.

«۲۵»- أبو جعفر أحمد بن مابدازان منصور بن العباس القصبانیّ (۱).

«۲۶»- علیّ بن محمّد بن مسعده بن صدقه(۲).

**[ترجمه]از جماعت زیادی از اساتید فقه و حدیث روایت می کند که از آن جمله اند:

۱.عبدالله بن جعفر حمیری - . فهرست نجاشی: ۶ ، بشاره المصطفی: ۱۸ -

۲.ابوالقاسم حمیدبن زیاد دهقان کوفی متوفای سال ۳۱۰ - . فهرست طوسی: ۴۳ و ۱۶۹، امالی پسر شیخ: ۷۵ -

۳.عبدالله بن علامه مذادی - . فهرست نجاشی: ۵۸ و ۶۱ ، امالی پسر شیخ: ۴۲ -

۴.احمد بن مابنداذ - . فهرست نجاشی: ۱۹۹،۲۶۸،۲۹۴ -

۵.ابو عبدالله جعفربن محمد بن مالک فزاری - . فهرست نجاشی: ۸۸ ، التهذیب ۱/۴۲۸ -

۶.عباس بن محمد بن حسین - . فهرست نجاشی: ۱۰۸ -

۷.حسین بن احمد مالکی - . فهرست نجاشی: ۱۱۲، امالی پسرشیخ: ۱۹۲ -

۸.ابوالقاسم علی بن محمد بن ریاح نحوی - . فهرست طوسی: ۶۹ ، التهذیب ۲/۱۵ و در فهرست نجاشی: ۱۴۸ «احمد بن محمد بن ریاح» و در تهذیب ۲/۷ «محمد بن ریاح» آمده است. -

۹.احمد بن محمد بن موسی نوفلی - . فهرست نجاشی: ۲۱۱ ، فهرست طوسی: ۱۱۶ و در نجاشی: ۱۷۷ آمده است: «احمد بن موسی و احتمالا یکی هستند.» -

۱۰.علی بن حسین همدانی - . فهرست نجاشی: ۱۹۴، امالی پسر شیخ: ۱۹۲ -

۱۱.احمد بن ادریس - . فهرست نجاشی: ۲۵، امالی: ۲۶۴ -

۱۲.ابوجعفر محمد بن احمد بن خاقان نهدی - . فهرست نجاشی: ۲۰۸ ، فهرست طوسی: ۱۲۰ -

۱۳.منذربن زیاد - . فهرست نجاشی: ۲۱۸ -

۱۴.عبید بن کثیر - . نجاشی: ۲۶۰ -

۱۵.محمد بن جعفررزّاز، - . فهرست طوسی: ۱۷۰ او دایی پدر ابی غالب احمد بن محمد زراری است. - متولد سال ۲۳۶ و متوفای سال ۳۱۰

۱۶.محمد بن عیسی بن عبید یقطینی - . فهرست طوسی: ۱۴۰ -

۱۷.حسین بن محمد بن مصعب - . فهرست طوسی: ۱۶۶ -

۱۸.قاسم بن اسماعیل - . فهرست طوسی: ۶۷ -

۱۹.محمد بن احمد بن ثابت - . فهرست طوسی: ۷۸ -

۲۰.عاصمی - . فهرست طوسی: ۷۸ -

۲۱.ابوغسان ذهلّی - . فهرست طوسی: ۱۹۲ -

۲۲.حسن بن محمد بن جمهور - . تهذیب ۲/۳۲ -

۲۳.عبیدالله بن عبدالله بن طاهربن احمد مصعبی - . امالی پسر شیخ: ۲۸۶ و او برای طاهر بن عبدالله بن طاهر است. -

۲۴.ابوسعیدحسن بن زکریا بصری - . امالی پسر شیخ: ۵۸ ، بشاره المصطفی: ۲۷ -

۲۵.ابوجعفر احمد بن مابدازان منصور بن عباس قصبانی - . همچنین در امالی: ۷۸ چاپ شده و احتمالاً به جهت اشتباه در نگارش، «احمد بن ما بنداذ منصور بن عباس باشد.» رجوع کنید به نجاشی: ۲۹۴ -

۲۶.علی بن محمد بن مسعده بن صدقه - . امالی پسرشیخ: ۱۰۲ -

**[ترجمه]

۱- ۱. هکذا فی الأمالی المطبوع ص ۷۸، و یحتمل أنّه تصحیف أحمد بن ما بنداذ منصور بن العباس راجع النجاشیّ ص ۲۹۴.
۲- ۲. أمالی ابن الشیخ ص ۱۰۲.

الراوون عنه

یروی عنه جماعه من المشایخ الکبار، منهم:

«۱»- أبو محمّد هارون بن موسی التلعکبریّ المتوفّی سنه ۳۸۵ سمع منه أولا سنه ۳۲۳، و له منه إجازه(۱).

«۲»- محمّد بن عبد اللّه بن محمّد بن عبید اللّه بن البهلول بن المطلب أبو المفضّل الشیبانیّ (۲).

«۳»- أبو الحسن أحمد بن محمّد بن عمران بن موسی بن الجرّاح المعروف بابن الجندیّ (۳).

«۴»- أبو القاسم جعفر بن محمّد بن قولویه المتوفّی سنه ۳۶۸ أو ۳۶۹(۴).

«۵»- محمّد بن أحمد بن داود القمّیّ، شیخ القمیین فی وقته و فقیههم المتوفّی سنه ۳۷۸(۵).

«۶»- أبو حفص عمر بن محمّد بن علیّ الصیرفیّ المعروف بابن الزیّات (۶).

«۷»- مظفّر بن محمّد البلخیّ الورّاق (۷).

«۸»- إبراهیم بن محمّد بن معروف أبو إسحاق المذاری (۸).

«۹»- أحمد بن إبراهیم بن أبی رافع الصیمریّ (۹).

۱- ۳. فهرست النجاشیّ ص ۲۸۶ فهرست الطوسیّ ص ۹۶.

۲- ۴. فهرست الطوسیّ ص ۱۴۱.

۳- ۵. فهرست النجاشیّ ص ۶۰ و ۱۵۷ و ۱۷۳.

۴- ۶. التهذیب ج ۱ ص ۴۲۸، الأمالی ص ۲۶۴، بشاره المصطفی ص ۱۸.

۵- ۷. التهذیب ج ۲ ص ۷.

۶- ۸. الأمالی ص ۴.

۷- ۹. الأمالی ص ۴۸ و ۷۵. بشاره المصطفی ص ۲۷، و الظاهر أنّه أبو الجیش المتوفّی سنه ۳۶۷ المترجم فی فهرستی النجاشیّ و الطوسیّ و ابن الندیم.

۸- ۱۰. فهرست النجاشیّ ص ۱۴.

۹- ۱۱. فهرست النجاشیّ ص ۸۸.

«۱۰»- أحمد بن محمّد المستنشق (۱).

**[ترجمه]جماعتی از اساتید بزرگ از او روایت می کنند که از آن جمله اند:

۱. ابومحمد هارون بن موسی تلعکبری متوفای سال ۳۸۵، از او در سال ۳۲۳ روایت شنید و از او اجازه ای دریافت کرد. - . فهرست نجاشی: ۲۸۶ ، فهرست طوسی: ۹۶ -

۲. محمد بن عبدالله بن محمد عبیدالله بن بهلول بن مطلب، ابوالفضل شیبانی - . فهرست طوسی: ۱۴۱ -

۳. ابوالحسن احمد بن محمد بن عمران بن موسی بن جرّاح، معروف به ابن جندی - . فهرست نجاشی:۶۰ ،۱۵۷،۱۷۳ -

۴. ابوالقاسم جعفر بن محمد بن قولویه متوفای سال ۳۶۸ یا ۳۶۹ - . تهذیب ۱/۴۲۸ ، امالی: ۲۶۴ ، بشاره المصطفی: ۱۸ -

۵. محمد بن احمد بن داود قمی، استاد قمی ها در زمان خود و فقیه آنان متوفای سال۳۷۸ - . تهذیب ۲/۷ -

۶. ابوحفص عمر بن محمد بن علی صیرفی، معروف به ابن زیّات - . امالی: ۴ -

۷. مظفر بن محمد بلخی ورّاق - . امالی: ۴۸ و ۷ ، بشاره المصطفی: ۲۷و ظاهراً او ابوالجیش متوفای سال ۳۶۷ باشد که شرح او حالش در فهرست نجاشی و طوسی و ابن ندیم آمده است. -

۸. ابراهیم بن محمد بن معروف ابواسحاق مذاری - . فهرست نجاشی: ۱۴ -

۹. احمد بن ابراهیم بن ابی رافع صیمری - . فهرست نجاشی: ۸۸ -

۱۰. احمد بن محمد مستنشق - . فهرست نجاشی: ۱۴۹ -

**[ترجمه]

۱- ۱. فهرست النجاشیّ ص ۱۴۹.

[الثناء عليه]

جمال الـدين أبو العبّاس أحمـد بن شـمس الـدين محمّـد بن فهـد الأسـدىّ الحلّىّ، صاحب المقامات العاليه فى العلم و العمل و الخصـال النفسـانيّه، ترجمه السـيّد جمال الـدين ابن الأعرج فى تـذييله على كتاب الرجال للنيلىّ المتقـدّم ذكره بقوله: أحمـد بن محمّـد بن فهـد- بالفاء المعجمه و الـدال المهمله بعـد الهاء- من الرجال المتأخّرين فى زماننا هذا، أحد المدرّسـين فى المدرسـه الرعيّـه فى الحلّـه السـيفيّه من أهـل العلم و الخير و الصـلاح و البـذل و السـماح، اسـتجازنى فـأجزت له مصـنّفاتى و روايـاتى عن مشايخى و رجالى. إ ه(۱).

و أطراه المحقّق الكركىّ فى إجازته للقاضـى صـفىّ الـدين عيسـى فى جمله مشايـخ علىّ بن هلال بقوله: و أفقههم و أزهدهـم و أعبدهم و أتقاهم الشيخ الأجلّ، الزاهد العابد الورع، العلّامه الأوحد جمال الدين إ ه(۲).

و وصفه الشيخ الحرّ فى أمل الآمل ص ۳۳ بقوله: عالم فاضل ثقه صالح زاهد عابد ورع، جليل القدر إ ه.

و قـال البحرانىّ فى اللّؤلؤه: فاضـل عالم فقيه مجتهـد زاهـد عابـد ورع تقىّ نقىّ، إلّا أنّ له ميلا إلى الصوفيّه، بل تفوّه به فى بعض مصنّفاته.

و قال الشيخ أسد اللّه التسترىّ فى المقابس ص ۱۸: الشيخ الأفخر الأجلّ الأوحد

۱- ۲. راجع الروضات ص ۲۱.

۲- ۳. راجع المستدرک ج ۳ ص ۴۳۵.

الأكمل الأسعد ضياء المسلمين، برهان المؤمنين، قدوه الموحّدين، فارس مضمار المناظره مع المخالفين و المعاندين، أسوه العابدين نادره العارفين و الزاهدين أبو المحامد جمال الدين. إ ه.

و قال الفاضل الخونساريّ فی الروضات ص ۲۰: الشيخ العالم العامل العارف الملّیّ و كاشف أسرار الفضائل بالفهم الجبلّیّ جمال الدين أبو العبّاس أحمد بن شمس الدين محمّد بن فهد الأسديّ الحلّیّ الساكن بالحلّه السيفيّه و الحائر الشريف حيّا و ميّتا، له من الاشتهار بالفضل و الاتقان و الذوق و العرفان و الزهد و الأخلاق و الخوف و الاشفاق و غير اولئك من جميل السياق ما يكفينا مئونه التعريف و يغنينا عن مراره التوصيف، و قد جمع بين المعقول و المنقول و الفروع و الأصول و القشر و اللّب و اللّفظ و المعنى و الظاهر و الباطن و العلم و العمل بأحسن ما كان يجمع و يكمل. إ ه.

و وصفه بنحو هذه الكلمه الفاضل المامقانی فی تنقيح المقال ج ۱ ص ۹۲.

و أثنى عليه شيخنا النوريّ فی المستدرك ج ۳ ص ۴۳۴ بقوله: صاحب المقامات العاليه فی العلم و العمل و الخصال النفسانيّه التی لا توجد إلّا فی الأقلّ، ثمّ نقل عن الرجالیّ الخبير الشيخ عبد النبیّ الكاظمیّ أنّه قال فی تكمله الرجال: كان زاهدا مرتاضا عابدا يميل إلى التصوّف (۱)،

و قد ناظر فی زمان ميرزا اسپند التركمان والی العراق من علماء المخالفين فأعجزهم فصار ذلك سببا لتشيّع الوالی، و زيّن الخطبه و السكّه بأسماء الأئمّه المعصومين عليهم السّلام، و من تصانيفه المشهوره كتاب المهذّب و الموجز و التحرير و عدّه الداعی و التحصين و رساله اللّمعه الحلّيّه فی معرفه النيّه، و يروى أنّه رأى فی الطيف أمير المؤمنين صلوات اللّه عليه آخذا بيد السيّد المرتضى رضی اللّه عنه يتماشيان فی الروضه المطهّره الغرويّه و ثيابهما من الحرير الأخضر، و تقدّم الشيخ أحمد بن محمّد و سلّم عليهما فأجاباه فقال السيّد له: أهلا بناصرنا أهل البيت، ثمّ سأله السيّد عن أسماء تصانيفه

۱- ۱. و قد سمعت قبلا أن البحرانیّ رماه أيضا بذلك، لكن أبو علیّ الرجالی نزه ساحته عن ذلك فی كتاب منتهى المقال ص ۴۵، فی ترجمه أحمد بن محمّد بن نوح السيرافی حيث قال: غير خفی أن ضرر التصوف إنّما هو فساد الاعتقاد من القول بالحلول أو الوحده فی الوجود أو الاتّحاد أو فساد الاعمال كالاعمال المخالفه للشرع التی يرتكبها كثير من المتصوفه فی مقام الرياضه أو العباده، و غير خفی على المطلعين على أحوال هؤلاء الاجله أنهم منزهون عن كلا الفسادين قطعا.

فلمّا ذكرها له قال السيّد: صنّف كتابا مشتملا على تحرير المسائل و تسهيل الطرق و الدلائل، و اجعل مفتتح ذلك الكتاب: بسم اللّه الرّحمن الرّحيم الحمد للّه المقدّس بكماله عن مشابهه المخلوقات، فلمّا انتبه الشيخ الأجلّ شرع فى تصنيف كتاب التحرير و افتتحه بما ذكره السيّد. إ ه.

و له ذكر جميل أيضا فى منتهى المقال ص ۳۹ و سفينه البحار ج ۲ ص ۳۸۷ و غيرهما.

**[ترجمه]جمال الدين ابوالعباس احمد بن شمس الدين محمد بن فهد اسدی حلی، دارای مقامات والا در علم وعمل و خصلت های نیکوی نفسانی می باشد. شرح حال او را سید جمال الدین بن اعرج در تذییلی که بر کتاب رجال نیلی (که نامش گذشت) نوشته و چنین آورده است: «احمد بن محمد بن فهد از رجال متأخر زمان ما بوده و یکی از مدرسان در مدرسه «رعیت» در حله سیفیّه. از اهل علم و نیکی و صلاح و بخشش و تسامح بود. از من اجازه ای خواست که به او تمام تالیفات و روایاتی که از اساتید و رجالیون نقل کردم را اجازه دادم.» - . روضات الجنات: ۲۱ -

محقق کرکی در اجازه اش به قاضی صفی الدین عیسی که از جمله مشایخ علی بن هلال است، او راچنین ستوده است: «و فقیه ترین و زاهدترین و عابدترین و متقی ترین شیخ بزرگوار، زاهد، عابد و پارسا، علامه یگانه جمال الدین.» - . المستدرک ۳/۴۳۵ -

شیخ حر در صفحه سی و دو امل الآمل وی را چنین توصیف کرده است: «عالم، فاضل، موثق، صالح، زاهد، عابد، پارسا، جلیل القدر.» بحرانی در لؤلؤه می گوید: «فاضل، عالم، فقیه، مجتهد، زاهد، عابد، پارسا، متقی و پاک، مگر اینکه تمایلی به صوفیه داشت، بلکه به تصوف در بعضی از تالیفاتش قائل شده است.»

شیخ اسداله شوشتری در صفحه هجده المقابس می گوید: «شیخ با افتخار، بزرگ، بی نظیر، کامل تر، سعادتمند، نور مسلمانان، دلیل مؤمنان، پیشوای موحّدان، قهرمان مناظره با مخالفان و دشمنان، الگوی عابدان، عارف و زاهد کم نظیر ابوالمحامد جمال الدین.» و فاضل خوانساری در صفحه بیست روضات الجنات می گوید: «استاد، عالم، عامل، عارف ملّی و کاشف رموز فضیلت ها با فهم خدادادی، جمال الدین ابوالعباس احمد بن شمس الدین محمد بن فهد اسدی حلی ساکن در حلّه سیفیه که در زندگی و مردن در کربلا حضور داشت. او مشهور به فضل و استحکام عقیده و ذوق وعرفان و زهد و اخلاق و خدا ترسی و مهربانی و غیر این اوصاف که ما را از هزینه تعریف نمودن کفایت و از توصیف بی نیاز می کند. او بین معقول و منقول، و فروع و اصول، و معنی و ظاهر و باطن وعلم و عمل به بهترین نوع ممکن و کامل جمع نمود.» فاضل مامقانی در صفحه نود و دو جلد اول تنقیح المقال با همین کلمات او را وصف نموده است.

استاد ما نوری، در صفحه چهارصد و سی و چهار جلد سوم المستدرک این چنین او را ثنا و تعریف کرده است: «دارای مقامات والاـ در علم و عمل و خصلت های نیکوی نفسانی که در بین افراد پیدا نمی شود، مگر کم.» سپس از رجالی آگاه، شیخ عبدالنبی کاظمی نقل می کند که او در تکمله رجال می گوید: «او زاهد، اهل ریاضت، عابد بود که به سمت صوفیه تمایل داشت. - . قبلا شنیدیم که بحرانی هم به این نکته اشاره کرده بود، لکن ابوعلی رجالی ساحت او را از این منزه دانسته و در کتاب صفحه ۴۵ منتهی المقال در شرح حال احمد بن محمد بن نوح سیرافی می گوید: «مخفی نماند که ضرر تصوف،

همان فساد اعتقاد در نظرشان پیرامون حلول یا وحدت وجود یا اتحاد یا فساد اعمال مثل اعمال مخالف با شرع است که اکثر متصوفه آن را در مقام ریاضت یا عبادت مرتکب می شوند. و مخفی نماند بر کسانی که بر احوال این بزرگان اطلاع دارند که این ها از هر فساد قطعی منزه هستند.» –

از زمان میرزا اسپند ترکمان والی عراق، به مناظره با علمای مخالف پرداخت و آنان را عاجز کرد و همین باعث شد که والی شیعه شود وخطبه ها و سکّه ها به نام ائمه معصومین علیهم السّلام زینت یافت. از تالیفات مشهور او کتاب المهذّب و الموجز، التحریر، عده الداعی، التحصین، و رساله اللمعه الحلیّه فی معرفه النیّه می باشد. و روایت می کند که ابن فهد شبی حضرت امیرالمؤمنین صلوات الله علیه را در خواب دید. آن حضرت در روضه مطهره غروی دست سید مرتضی (رضی الله عنه) را گرفته و با وی راه می رفت و لباس آن دو بزرگوار از حریر سبز بوده است. شیخ احمد بن محمد جلو آمد و بر آن دو سلام کرد و حضرت و سید مرتضی جواب دادند. سید به او گفت: «ای ناصر و یاری کننده اهل بیت، خوش آمدی!» سپس از تالیفات او پرسید. وقتی در جواب آنها را ذکر کرد، سید گفت: کتابی شامل بر تحریر مسائل و تسهیل طرق و دلایل تالیف کن و ابتدای این کتاب را با این عبارت شروع کن: «بسم الله الرحمن الرحیم الحمد لله المقدس بکماله عن مشابههالمخلوقات.» وقتی شیخ ازخواب بیدار شد، شروع به نوشتن کتاب تحریر کرد و آن را با گفتار سید شروع نمود.»

نام او در صفحه سی و نه منتهی المقال، صفحه سیصد و هشتاد و هفت جلد دوم سفینه البحار و غیر آن آمده است.

**[ترجمه]

مؤلّفاته

«۱»- كتاب المهذّب شرح المختصر النافع.

«۲»- عدّه الداعیّ (۱).

«۳»- المقتصر.

«۴»- الموجز الحاوی.

«۵»- شرح الألفیّه للشهید.

«۶»- المحرّر(۲).

«۷»- التحصین (۳).

«۸»- الدّر الفرید فی التوحید.

«۹»- رساله اللّمعه الحلّیّه فی معرفه النیّه(۴).

«۱۰»- رساله فی معانی أفعال الصلاه و ترجمه أذكارها.

«۱۱»- نبذه الباغی فیما بدّ من آداب الداعی، و هو ملخّص عدّه الداعیّ.

«۱۲»- مصباح المبتدی و هدایه المقتدی فی فقه الصلاه، علی ما نسبه إلیه بعض الفضلاء.

«۱۳»- كفایه المحتاج فی مناسك الحاجّ.

«۱۴»- رساله موجزه فی منافیات الحجّ.

۱- ۱. طبع فی تبریز سنه ۱۲۸۴ و طبع أیضا بهند.

۲- ۲. فی بعض المصادر: التحریر، قال صاحب الذریعه: الصحیح المحرر.

۳- ۳. طبع فی هامش مكارم الأخلاق المطبوع بایران سنه ۱۳۱۴ و طبع بعده كتاب الفصول و نسبه إلیه و لعله هو رساله تعقیبات الصلاه.

۴- ۴. فی بعض المصادر« اللمعه الجلیه».

«۱۵»- رساله مختصره فی واجبات الصلاه.

«۱۶»- رساله فی تعقیبات الصلاه.

«۱۷»- المسائل الشامیّات.

«۱۸»- المسائل البحریّات، و غیر ذلک من کتبه و رسائله.

**[ترجمه]۱.کتاب المهذب شرح مختصرالنافع

۲.عدهالداعی - . در تبریز در سال ۱۲۸۴ و همچنین در هند چاپ شده است. -

۳.المقتصر

۴.الموجز الحاوی

۵.شرح الفیه شهید

۶.المحرّر - . در بعضی از مصادر «التحریر» آمده است. صاحب الذریعه می گوید: «صحیح محرر است.» -

۷.التحصـین - . در حاشیه مکارم الاخلاق چاپ شده در سال ۱۳۱۴ در تهران چاپ گردیـد و بعد کتاب فصول چاپ شد که به او نسبت دادند و شاید همان رساله تعقیبات نماز باشد. -

۸.الدر الفرید فی التوحید

۹.رساله اللمعه الکلیّه فی معرفه النیّه - . در بعضی از مصادر «اللمعه الجلیّه» است. -

۱۰.رساله در معانی افعال نماز و ترجمه اذکار آن

۱۱.نبذه الباغی فیما بدّ من آداب الداعی، و این خلاصه عده الداعی است.

۱۲.مصباح المبتدی و هدایه المقتدی فی فقه الصلاه، این را بعضی از فضلاء به او نسبت داده اند.

۱۳.کفایه المحتاج فی مناسک الحاج

۱۴.رساله کوتاه فی منافیات الحج

۱۵.رساله مختصر در واجبات نماز

۱۶.رساله فی تعقیبات الصلاه

۱۷.المسائل الشامیّات

۱۸.المسائل البحریات

و غیر این ها از کتاب ها و رساله ها.

**[ترجمه]

تلامذته و من روی عنه

یروی عنه جماعه من العلماء الثقات منهم:

«۱»- الشیخ علیّ بن هلال الجزائریّ شیخ المحقّق الکرکیّ.

«۲»- الشیخ العالم الفقیه عزّ الدین حسن بن علیّ بن أحمد بن یوسف الشهیر بابن العشره العاملیّ.

«۳»- الشیخ عبد السمیع بن فیّاض الأسدیّ الحلّیّ صاحب کتاب الفوائد الباهره(۱).

«۴»- السیّد محمّد بن فلاح بن محمّد الموسویّ الواسطیّ، أوّل سلاطین خوزستان و الحویزه.

۱- ۱. سماه بذلک العلامه الرازیّ فی الذریعه، و فی الروضات الفرائد الباهره.

«۵»- الشیخ زین الدین علیّ بن محمّد الطائیّ (۱).

**[ترجمه]۱.شیخ علی بن هلال جزائری، استاد محقق کرکی ۱. شیخ عالم و فقیه عزالدین حسن بن علی بن احمد بن یوسف، مشهور به ابن عشره عاملی

۲.شیخ عبدالسمیع بن فیاض اسدی حلی، نویسنده کتاب الفوائد الباهره - . این اسم را علامه رازی در الذریعه نامیده و در روضات الجنات، «الفرائد الباهره» است. -

۳.سید محمد بن فلاح بن محمد موسوی واسطی، از اولین پادشاهان خوزستان و حویزه

۴.شیخ زین الدین علی بن محمد طائی - . رجوع کنید به المستدرک، روضات الجنات و المقابس. -

**[ترجمه]

۱- ۱. راجع المستدرک و الروضات و المقابس.

[الثناء علیه]

الشیخ الأجلّ الأعظم، فرید عصره و وحید دهره بحر العلوم و الفضائل و منبع الأسرار و الدقائق، مجدّد المذهب و محییه و ماحی أعلام الغوایه و مفنیه، الإمام العلّامه الأوحد، آیه اللّه المطلق، جمال الدین أبو منصور الحسن بن سدید الدین یوسف ابن زین الدین علیّ بن مطهّر الحلّیّ نوّر اللّه مضجعه.

کان- قدّس سرّه- من فطاحل علماء الشریعه، و أعاظم فقهاء الجعفریّه، جامعا لشتّی العلوم، حاویا مختلفات الفنون، مکثّرا للتصانیف و مجوّدا فیها، استفادت الامّه جمعاء من تصانیفه القیّمه منذ تألیفها، و تمتّعوا من أنظاره الثاقبه طیله حیاته و بعد مماته، له ترجمه ضافیه فی کتب التراجم و غیرها تعرب عن تقدّمه فی العلوم و تضلّعه فیها، و تنمّ عن مراتبه السامیه فی العلم و العمل و قوّه عارضته فی الظهور علی الخصم، و ذبّه عن حوزه الشریعه و نصرته للمذهب و إنّا و إن لم یسعنا فی هذا المختصر سرد جمیعها لکنّا نذکر شکرا لحقّه بعضا منها.

قال معاصره ابن داود فی رجاله: شیخ الطائفه و علّامه وقته، صاحب التحقیق و التدقیق، کثیر التصانیف، انتهت رئاسه الإمامیّه إلیه فی المعقول و المنقول. إ ه(۱).

و قال الشهید الأوّل فی إجازته لابن الخازن: الإمام الأعظم الحجّه، أفضل المجتهدین جمال الدین إ ه(۲).

ص: ۲۳۶

۱- ۳. نقد الرجال ص ۹۹.

۲- ۴. إجازات البحار ص ۳۹.

و وصفه ابن أبی جمهور الأحسائیّ فی إجازته للشیخ محمّد بن صالح الحلّیّ بقوله:

شیخنا و إمامنا، و رئیس جمیع علمائنا، العلّامه الفهّامه، شیخ مشایخ الإسلام، و الفارق بفتاویه بین الحلال و الحرام، و المسلّم له الرئاسه فی جمیع فرق الإسلام. إ ه(۱).

و أطراه علیّ بن هلال فی إجازته للمحقّق الکرکیّ بقوله: الشیخ الإمام الأعظم المولی الأکمل الأفضل الأعلم جمال الملّه و الحقّ و الدین. إ ه(۲)

و فی إجازه المحقّق الکرکیّ لسمیّه المیسیّ: شیخنا الإمام، شیخ الإسلام، مفتی الفرق، بحر العلوم، أوحد الدهر، شیخ الشیعه بلا مدافع جمال الملّه و الحقّ و الدین. إ ه(۳)

و فی إجازته للمولی حسین بن شمس الدین محمّد الأسترابادیّ: الإمام السعید، استاد الکلّ فی الکلّ، شیخ العلماء و الراسخین، سلطان الفضلاء المحقّقین، جمال الملّه و الحقّ و الدین (۴).

و مدحه الشهید الثانی فی إجازته للسیّد علیّ بن الصائغ: بشیخ الإسلام و مفتی فرق الأنام، الفاروق بالحقّ للحقّ، جمال الإسلام و المسلمین، و لسان الحکماء و الفقهاء و المتکلّمین، جمال الدین. إ ه(۵).

و وصفه شرف الدین الشولستانیّ فی إجازته للمجلسیّ الأوّل: بالشیخ الأکمل العلّامه آیه اللّه فی العالمین جمال الملّه و الحقّ و الدین. إ ه(۶)

و قال شیخنا البهائیّ فی إجازته لصفیّ الدین محمّد القمّیّ: العلّامه آیه اللّه فی العالمین جمال الحقّ و الملّه و الدین. إ ه(۷).

و قال بحر العلوم فی فوائده الرجالیّه: علّامه العالم و فخر نوع بنی آدم أعظم العلماء شأنا، و أعلاهم برهانا، سحاب الفضل الهاطل، و بحر العلم الذی لیس له ساحل جمع من العلوم ما تفرّق فی جمیع الناس و أحاط من الفنون بما لا یحیط به القیاس، مروّج

۱- ۱. إجازات البحار ص ۵۱.

۲- ۲. المصدر ص ۵۵.

۳- ۳. المصدر ص ۵۷.

۴- ۴. المصدر ص ۵۹.

۵- ۵. المصدر ص ۸۳.

۶- ۶. المصدر ص ۱۴۳.

۷- ۷. المصدر ص ۱۳۰.

المذهب و الشريعه فى المائه السابعه، و رئيس علماء الشيعه من غير مدافعه، صنّف فى كلّ علم كتبا، و آتاه اللّه من كلّ شى ء سببا(۱).

و قال السماهيجىّ فى إجازته: إنّ هذا الشيخ رحمه اللّه بلغ فى الاشتهار بين الطائفه بل العامّه شهره الشمس فى رابعه النهار، و كان فقيها متكلّما حكيما منطقيّا هندسيّا رياضيّا، جامعا لجميع الفنون، متبحّرا فى كلّ العلوم من المعقول و المنقول، ثقه إماما فى الفقه و الأصول، و قد ملاء الآفاق بتصنيفه، و عطّر الأكوان بتأليفه و مصنّفاته، و كان اصوليّا بحتا و مجتهدا صرفا. إ ه(۲).

و قال الشيخ الحرّ فى أمل الآمل ص ۴۰: فاضل عالم علّامه العلماء، محقق مدقّق ثقه ثقه فقيه محدّث متكلّم ماهر جليل القدر، عظيم الشأن، رفيع المنزله، لا نظير له فى الفنون و العلوم العقليّات و النقليّات، و فضائله و محاسنه أكثر من أن تحصى. إ ه.

و أطراه المولى نظام الدين فى نظام الأقوال بقوله: شيخ الطائفه و علّامه وقته، صاحب التحقيق و التدقيق، و كلّ من تأخّر عنه استفاد منه، و فضله أشهر من أن يوصف. إ ه(۳).

و وصفه البحّاثه الرجالىّ الميرزا عبد اللّه الأصفهانىّ فى المجلّد الثانى من رياض العلماء: بالإمام الهمام العالم العامل الفاضل الكامل الشاعر الماهر، علّامه العلماء و فهّامه الفضلاء، أستاد الدنيا، المعروف فيما بين الأصحاب بالعلّامه عند الإطلاق، و الموصوف بغايه العلم و نهايه الفهم و الكمال فى الآفاق، كان ابن اخت المحقّق، و كان رحمه اللّه آيه اللّه لأهل الأرض، و له حقوق عظيمه على زمره الإماميّه و الطائفه الحقّه الاثنى عشريّه لسانا و بيانا و تدريسا و تأليفا، و قد كان رضى اللّه عنه جامعا لأنواع العلوم، مصنّفا فى أقسامها، حكيما متكلّما فقيها محدّثا اصوليّا أديبا شاعرا ماهرا، و قد رأيت بعض أشعاره ببلده أردبيل و هى تدلّ على جوده طبعه فى أنواع النظم

۱- ۱. تنقيح المقال ج ۱ ص ۳۱۴.

۲- ۲. تنقيح المقال ج ۱ ص ۳۱۴.

۳- ۳. الرياض المجلد الثانى.

أيضا، و كان وافر التصانيف متكاثر التآليف، أخذ و استفاد عن جمّ غفير من علماء عصره من العامّه و الخاصّه، و أفاد على جمع كثير من فضلاء دهره من الخاصّه بل من العامّه- إلى أن قال-: و كان من أزهد الناس و أتقاهم، و من زهده ما حكاه السيّد حسين المجتهد فى رساله النفحات القدسيّه أنّه قدّس سرّه أوصى بجميع صلواته و صيامه مدّه عمره و بالحجّ عنه مع أنّه كان قد حجّ. إ ه.

و له ذكر جميل فى غير واحد من التراجم، كمنتهى المقال ص ١٠٥ و كتب رجال الأسترآباديّ، و جامع الرواه ج ١ ص ٢٣٠ و رياض العلماء و المقابس ص ١٧ و روضات الجنّات ص ١٧٢ و المستدرك ج ٣ ص ۴۵٩ و سفينه البحار ج ٢ ص ٢٢٨ و لسان الميزان ج ۶ ص ٣١٩(١) و الدرر الكامنه(٢).

و محبوب القلوب للإشكوريّ (٣) و غيرها من التراجم، و هم و إن بالغوا فى ثناه لكن اعترفوا بأنّهم عاجزون عن درك مداه، و عن الإعراب بما يقتضى شأنه و شخصيّته المثلى، قال الفاضل التفرشيّ فى كتاب نقد الرجال ص ١٠٠: و يخطر ببالى أن لا أصفه إذ لا يسع كتابى هذا ذكر علومه و تصانيفه و فضائله و محامده، و انّ كلّ ما يوصف به الناس من جميل و فضل فهو فوقه، له أزيد من سبعين كتابا فى الأصول و الفروع و الطبيعيّ و الإلهيّ و غيرها. إ ه.

و قال العلّامه النوريّ بعد أن بالغ فى ثنائه: و لآيه اللّه العلّامه بعد ذلك من المناقب و الفضائل ما لا يحصى، أمّا درجاته فى العلوم و مؤلّفاته فيها فقد ملأت الصحف و ضاق عنه الدفتر، و كلّما اتعب نفسى فحالى كناقل التمر إلى هجر، فالأولى تبعا لجمع من الأعلام الإعراض عن هذا المقام.

ص: ٢٣٩

١- ١. و قد اشتبه عليه اسمه و اسم والده قال: يوسف بن الحسن بن المطهّر الحلّيّ المشهور، كان رأس الشيعه الإماميّه فى زمانه، و له معرفه بالعلوم العقليّه. إ ه.

٢- ٢. أورده تاره مكبرا و تاره مصغرا.

٣- ٣. راجع الروضات ص ١٧۶.

**[ترجمه]شیخ بزرگوار و جلیل القدر، یگانه روزگار، دریای علوم و فضایل و سرچشمه اسرار و رموز، بنیانگذار و احیاگر مذهب و هر آنچه که از مذهب از بین رفت، پیشوا و علامه یگانه و آیت الله علی الاطلاق، جمال الدین ابو منصور حسن بن سدید الدین یوسف بن زین الدین علی بن مطهر حلّی (نورالله مضجعه).

او از نخبگان عالمان اسلام و از بزرگان فقیهان مذهب جعفری بود که جامع در علوم گوناگون، و در بردارنده فنون مختلف و دارای تالیفات زیادی است که تلاش بسیار در آنها نمود. از زمان نگارش تالیفات گرانسنگ وی، همه از آنها استفاده برده اند و از آراء و نظریه های دقیق او در حیات و ممات او بهره برده اند. برای او شرح حالی در کتاب های تراجم و غیر تراجم است که نشانگر مقدم بودن او در علوم و دقت در آن دارد و خبر از مراتب بالای او در علم و عمل و توانایی او در مناظرات با دشمن و دفاع از حوزه دین و پیروزی بر مذهب می دهد و ما چون نمی توانستیم در این مختصر همه آنها را بیان کنیم، لکن جهت شکرگذاری و حقّی که او دارد، بعضی از آنها را ذکر خواهیم کرد.

ابن داود از معاصرین علامه در رجال خود می گوید: «شیخ طایفه و علامه روزگار خود، صاحب تحقیق و دقت و دارای تالیفات فراوان که ریاست شیعه در معقول و منقول به او ختم می شود.» - . نقدالرجال: ۹۹ -

شهید اول در اجازه اش به ابن خازن می گوید: «امام بزرگ و حجت بر همه، از برترین مجتهدان جمال الدین.» - . اجازات بحار الانوار: ۳۹ -

ابن ابی جمهور احسائی در اجازه اش به شیخ محمد بن صالح حلّی، او را چنین وصف می کند: «استاد و امام ما و ریاست همه علماء، علامه و فهّامه، استاد مشایخ بزرگ اسلام، و فرق گذارنده بین حلال و حرام در فتاوایش و کسی که ریاست او در همه فرقه های اسلامی مسلّم و قطعی است. - . اجازات بحار الانوار: ۵۱ -

علی بن هلال هم در اجازه اش به محقق کرکی همین نظر را دارد و می گوید: «شیخ و امام بزرگ، کامل ترین، برترین و عالم ترین، جمال ملت و حقیقت و دین.» - . اجازات بحار الانوار: ۵۵ -

محقق کرکی در اجازه اش به همنام خود میسی می نویسد: «شیخ و امام، شیخ الاسلام، فتوا دهنده همه فرقه ها، دریای علوم، یگانه روزگار، شیخ شیعه بدون هیچ مدافع، جمال ملت و حقیقت و دین - . اجازات بحار الانوار: ۵۷ - .

و در اجازه اش به حسین بن شمس الدین محمد استرآبادی می نویسد: «امام سعادتمند، استاد همه در همه علوم، شیخ علمای استوار، سلطان فاضلان و محققان، جمال ملت و حقیقت و دین.» - . اجازات بحار الانوار: ۵۹ -

شهید ثانی در اجازه اش به سید علی بن صائغ، او را چنین مدح کرده است: «شیخ الاسلام و فتوا دهنده فرقه های مردم، جدا کننده حق و باطل برای حق، جمال اسلام و مسلمانان، و زبان حکیمان و فقیهان و متکلمان جمال الدین.» - . اجازات بحار الانوار: ۸۳ -

شولستانی در اجازه اش به مجلسی اول، او را چنین توصیف می کند: «شیخ کامل، علامه و آیت الله در دو جهان، جمال ملت و

حقیقت و دین.» - . اجازات بحار الانوار: ۱۴۳ -

شیخ بهائی در اجازه اش به صفی الدین محمد قمی می گوید: «علامه و آیت الله در دو جهان، جمال حقیقت و ملت و دین.» - . اجازات بحار الانوار: ۱۳۰ -

بحرالعلوم در فوائد الرجالیه خود می گوید: «علامه عالم و افتخار همه انسان ها، بزرگ ترین عالمان از نظر شأن و برترین آنها از نظر استدلال، ابر باران زای فضیلت، و دریای علم که هیچ ساحلی برای او نیست، علوم پراکنده نزد مردم را جمع نمود و چنان احاطه ای بر آنها پیدا نمود که برایش قیاسی وجود ندارد. ترویج کننده مذهب و شریعت در قرن هفتم و ریاست علمای شیعه بدون هیچ مدافعی، در تمام علوم کتابی تالیف کرده و خداوند از هر چیزی وسیله ای به او عنایت کرده است.» - . تنقیح المقال ۱/۳۱۴ -

سماهیجی در اجازه اش می گوید: «این شیخ در رسیدن به شهرت در بین طایفه و بلکه اهل سنت مثل شهرت خورشید در وسط ظهر می باشد. و فقیه، متکلم، حکیم، منطقی، مهندس، ریاضی دان، بود و جامع همه فنون و دارای مهارت در همه معقول و منقول بود. مورد وثاقت و پیشوای در فقه و اصول، تمام آفاق را با آثارش پر نموده و عطر تالیفات و تصنیفاتش در همه جا پیچیده است، و او یک اصولی قوی و یک مجتهد خالص بود.» - . تنقیح المقال ۱/۳۱۴ -

شیخ حر در صفحه چهل امل الآمل می گوید: «فاضل، عالم و علامه علما، محقق و اهل دقت، مورد وثوق و وثاقت، فقیه، محدث، متکلم، ماهر و بزرگ قدر، عظیم الشأن و دارای جایگاه رفیع، هیچ نمونه ای مثل او در فنون و علوم عقلی و نقلی نیست و فضایل و خوبی هایش بیشتر از آن است که شمرده شود.»

مولی نظام الدین در نظام الاقوال می گوید: «شیخ طایفه و علامه روزگارش، صاحب تحقیق و دقت و هر که بعد از او آمده از او استفاده نموده و خوبی هایش مشهورتر از آن است که وصف نماییم.» - . الریاض، جلد دوم -

بحث کننده رجالی، میرزا عبدالله اصفهانی، در جلد دوم ریاض العلما او را چنین توصیف کرده است: «پیشوای وارسته، عالم عامل، فاضل کامل، شاعر ماهر، عالم ترین علماء، فهیم ترین فضلاء، استاد جهان، معروف در بین ما به علامه علی الاطلاق، موصوف به نهایت علم، فهم، کمال. او خواهر زاده محقق و نشانه خداوند روی زمین می باشد. او حقوق بی شماری از نظر زبان، بیان و قلم بر عهده طایفه شیعه امامیه دارد. او جامع علوم مختلف و مصنف در رشته های گوناگون آن بود. او حکیم، متکلم، فقیه، محدث، اصولی، ادیب و شاعر ماهری بود. من برخی از اشعار او را در شهر اردبیل دیدم که به کمال طبع او در نظم وشعر دلالت دارد. تصانیف او به وفور موجود و تالیفات او بسیار است. جمعیت بسیاری از عالمان هم روزگارش از علمای شیعه و اهل سنت، علوم را از او گرفته و استفاده نموده اند و جماعت بسیاری از فضلای آن دوره، از شیعه و بلکه اهل سنت از او بهره برده اند - تا آنجا که می گوید - او از زاهد ترین و با تقواترین مردم بود. از زهد او سید حسین مجتهد در رساله «النفحات القدسیه» حکایت می کند که وصیت کرده بود همه نمازها و روزه های مدت عمرش را انجام دهند و از برای او حجّ هم بجا بیاورند، با آنکه او حجّ انجام داده بود.»

برای علامه ذکر خیر در غیر از کتاب های تراجم هم هست، مثل صفحه یکصد و پنج منتهی المقال و کتاب های رجال استر آبادی و صفحه دویست و سی جلد اول جامع الرواة، ریاض العلما، صفحه هفده المقابس، صفحه یکصد و هفتاد و دو روضات الجنات، صفحه چهارصد و پنجاه و نه جلد سوم المستدرک، صفحه دویست و بیست و هشت جلد دوم سفینه البحار، صفحه سیصد و نوزده جلد ششم لسان المیزان، - . در اینجا بین اسم او و پدرش اشتباه کرده و می گوید: «یوسف بن حسن بن مطهّر حلّی مشهور که رأس شیعه امامیه در زمان خود بود و با علوم عقلیه نیز آشنایی داشت.» -

الدرر الکامنه، - . یک بار بزرگ و یک بار کوچک آورده است. -

محبوب القلوب تالیف اشکوری - . رجوع کنید به روضات الجنات: ۱۷۶ -

و غیر از این ها در تراجم. همه این ها اگرچه در ثناء و تعریف او مبالغه نموده اند، لکن اعتراف نموده اند که از درک همه او عاجزند و به آنچه که شأنیت او اقتضا می کند و در خور شخصیت اوست، دست نمی یابند. فاضل تفرشی در صفحه یکصد کتاب نقدالرجال می گوید: «به ذهنم خطور کرد که او را وصف نکنم، زیرا نوشتن من به ذکر علوم و تالیفات و فضایل و خوبی هایش نمی رسد و هر چه که مردم از زیبایی و فضیلت برایش بگویند، او برتر از آنهاست. برای او بیش از هفتاد کتاب در اصول و فروع و طبیعیات و الهیات و غیر از آن می باشد.»

علامه نوری بعد از مبالغه در تعریف او می گوید: «و برای آیت الله علامه بعد از این ها که بیان شده، مناقب و فضایلی است که قابل شمارش نمی باشد. اما درجات او و تالیفاتش در علوم، صفحاتی را پر کرده و در دفتر نمی گنجد، و هر چه خود را به سختی بیندازم، حال من مانند کسی هست که خرما را به منطقه هجر که پر از نخلستان است، ببرم. پس بهتر آن است که مانند دیگر بزرگان دست از این کار بردارم.»

**[ترجمه]

تأليفاته الثمينه الممتعه

له تأليفات كثيره قيّمه ربما تزيد على مائه مصنّف، بل قال صاحب مجمع البحرين فى مادّه العلّامه: إنّه وجد بخطّه رحمه اللّه خمسمائه مجلد من مصنّفاته غير ما وجد بخط غيره.

و قد عدّ جمله منها هو نفسه فى كتاب الخلاصه عند ترجمه نفسه، منها:

«۱»- منتهى المطلب فى تحقيق المذهب، ذكر فيه جميع مذاهب المسلمين فى الفقه، لم يتمّ، و قد طبع فى المجلّدين الضخمين فى سنه ۱۳۱۶ قال رحمه اللّه: هو فى سبع مجلّدات.

«۲»- تلخيص المرام فى معرفه الأحكام.

«۳»- تحرير الأحكام الشرعيّه، استخرج فيها فروعا كثيره، طبع بايران فى مجلّد كبير.

«۴»- مختلف الشيعه فى أحكام الشريعه، مطبوع.

«۵»- استقصاء الاعتبار فى تحرير معانى الأخبار، قال: ذكرنا فيه كلّ حديث وصل إلينا، و بحثنا فى كلّ حديث منه على صحّه السند أو إبطاله، و كون متنه محكما أو متشابها، و ما اشتمل عليه المتن من المباحث الاصوليّه و الأدبيّه و ما يستنبط من المتن من الأحكام الشرعيه و غيرها.

«۶»- مصابيح الأنوار، قال: ذكرنا فيه كلّ أحاديث علمائنا، و جعلنا كلّ حديث يتعلّق بفنّ فى بابه، و رتّبنا كلّ فنّ على أبواب، ابتدأنا فيها بما روى عن النبىّ صلّى اللّه عليه و آله ثمّ بما روى عن علىّ عليه السّلام و هكذا إلى آخر الأئمّه عليهم السّلام.

«۷»- الدرّ و المرجان فى الأحاديث الصحاح و الحسان.

«۸»- نهج الوضاح فى الأحاديث الصحاح.

«۹»- نهج الإيمان فى تفسير القرآن، ذكر فيه ملخّص الكشّاف و التبيان و غيرهما.

«۱۰»- القول الوجيز فى تفسير الكتاب العزيز.

«۱۱»- منهاج الصلاح فى الدعوات و أعمال السنه.

«۱۲»- كشف الحقّ و نهج الصدق.

«۱۳»- كشف اليقين فى الإمامه، و قد يعبّر عنه باليقين.

«۱۴»- الألفين.

«۱۵»- منهاج الكرامه.

«۱۶»- شرح التجريد.

«۱۷»- أنوار الملكوت فى شرح الياقوت.

«۱۸»- نهايه الكلام.

«۱۹»- نهايه الأصول.

«۲۰»- نهايه الفقهاء.

«۲۱»- قواعد الأحكام.

«۲۲»- إيضاح مخالفه أهل السنّه للكتاب و السنّه.

«۲۳»- تذكره الفقهاء.

«۲۴»- الرساله السعديّه.

«۲۵»- خلاصه الرجال.

«۲۶»- إيضاح الاشتباه.

«۲۷»- تبصره الأحكام.

«۲۸»- التناسب بين الفرق الأشعريّه و الفرق السوفسطائيّه.

«۲۹»- نظم البراهين فى أصول الدّين.

«۳۰»- معارج الفهم فى شرح النظم فى الكلام.

«۳۱»- الأبحاث المفيده فى تحصيل العقيده.

«۳۲»- كشف الفوائد فى شرح قواعد العقائد فى الكلام.

«۳۳»- القواعد و المقاصد فى المنطق و الطبيعىّ و الإلهىّ.

«۳۴»- الأسرار الخفيّه فى العلوم العقليّه.

«۳۵»- الدرّ المكنون فى علم القانون فى المنطق.

«۳۶»- المباحث السنّیه و المعارضات النصیریّه.

«۳۷»- المقاومات، قال: باحثنا فیها الحکماء السابقین و هو یتمّ مع تمام عمرنا.

«۳۸»- حلّ المشکلات من کتاب التلویحات.

«۳۹»- إیضاح التلبیس من کلام الرئیس، قال: باحثنا فیه الشیخ ابن سینا.

«۴۰»- الجوهر النضید فی شرح کتاب التجرید فی المنطق.

«۴۱»- الشفاء فی الحکمه.

«۴۲»- مراصد التدقیق و مقاصد التحقیق فی المنطق و الطبیعیّ و الإلهیّ.

«۴۳»- المحاکمات بین شرّاح الإشارات.

«۴۴»- منهاج الهدایه و معراج الدرایه فی علم الکلام،

«۴۵»- استقصاء النظر فی القضاء و القدر.

«۴۶»- نهج الوصول إلی علم الأصول.

«۴۷»- مختصر شرح نهج البلاغه.

«۴۸»- الأدعیه الفاخره.

«۴۹»- المنهاج فی مناسک الحاجّ.

«۵۰»- نهج العرفان فی علم المیزان.

و غیر ذلک ممّا یطول ذکره.

**[ترجمه]برای او تالیفات گرانمایه زیادی است که چه بسا به بیش از یکصد کتاب برسد. بالا-تر از این را صاحب مجمع البحرین در ماده «علامه» می گوید: «به خطّ علامه پانصد جلد از تالیفاتش را یافتم و این غیر از آن است که به غیر خطِ علامه موجود است.»

تعدادی از این تالیفات را خود علامه در کتاب الخلاصه، هنگامی که شرح حالش را می گوید، شمرده است که از آن جمله اند:

۱.منتهی المطلب فی تحقیق المذهب؛ در این کتاب تمام مذاهب مسلمانان را در فقه آورده و تمام نشده است. در دو جلد قطور در سال ۱۳۱۶ چاپ شده است. خودش می گوید که این کتاب هفت جلد است.

۲.تلخیص المرام فی معرفت الاحکام

۳.تحریر الاحکام الشرعیه؛ در این کتاب فروعات بسیاری استخراج شده و در یک جلد بزرگ در ایران چاپ شده است.

۴.مختلف الشیعه فی احکام الشریعه، چاپ شده است.

۵.استقصاء الاعتبار فی تحریر معانی الاخبار؛ می گوید: «در این کتاب هر حدیثی که به ما رسیده ذکر شده و در هر حدیثی از درستی و نادرستی سندش بحث می کنیم و همچنین که حدیث متنش از محکمات یا متشابهات است و هر چه که بر متن حدیث از مباحث اصولی و ادبی را شامل شود و آنچه که از احکام شرعی از حدیث استنباط می شود را بحث می کنیم.»

۶.مصابیح الانوار؛ می گوید: «در این کتاب همه احادیث علمای ما آمده است و هر حدیثی را که متعلق به علمی باشد، در یک باب قرار داده ایم و هر علمی را در چند باب مرتب نمودیم. ابتدا آنچه که از پیامبر صل الله علیه و آله و سلم روایت شده و سپس آنچه از امام علی علیه السّلام و همچنین تا آخر ائمه علیهم السّلام روایت شده را آوردیم.»

۷.الدرر و المرجان فی الاحادیث الصحاح و الحسان

۸.نهج الوضاح فی الاحادیث الصحاح

۹.نهج الایمان فی تفسیر القرآن؛ در این کتاب خلاصه تفسیر الکشّاف و التبیان و غیر این دو آمده است.

۱۰.القول الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز

۱۱.منهاج الصلاح فی الدعوات و اعمال السنهٔ

۱۲.کشف الحق و نهج الصدق

۱۳.کشف الیقین فی الامامهٔ، از این کتاب به «یقین» هم تعبیر شده است.

۱۴.الالفین

۱۵.منهاج الکرامهٔ

۱۶.شرح التجرید

۱۷.انوارالملکوت فی شرح الیاقوت

۱۸.نهایهٔ الکلام

۱۹.نهایهٔ الاصول

۲۰.نهایهٔ الفقهاء

۲۱.قواعد الاحکام

۲۲.ایضاح مخالفهٔ اهل السنهٔ للکتاب و السنهٔ

۲۳.تذکرهٔ الفقهاء

۲۴.الرسالهٔ السعدیهٔ

۲۵.خلاصهٔ الرجال

۲۶.ایضاح الاشتباه

۲۷.تبصرهٔ الاحکام

۲۸.التناسب بین الفرق الاشعریّه و الفرق السوفسطائیه

۲۹.نظم البراهین فی اصول الدین

۳۰.معارج الفهم فی شرح النظم فی الکلام

۳۱.الابحاث المفیده فی تحصیل العقیده

۳۲.کشف الفوائد فی شرح قواعد العقائد فی الکلام

۳۳.القواعد و المقاصد فی المنطق و الطبیعی و الالهّی

۳۴.الاسرار الخفیّه فی العلوم العقلیّه

۳۵.الدّر المکنون فی علم القانون فی المنطق

۳۶.المباحث السنیّه و المعارضات النصیریّه

۳۷.المقاومات؛ می گوید: «در این کتاب از حکمای سابق بحث می کنیم و این با تمام شدن عمرمان، تمام می شود.»

۳۸.حلّ المشکلات من کتاب التلویحات

۳۹.ایضاح التلبیس من کتاب الرئیس؛ می گوید: «در آن از شیخ ابو علی سینا بحث کردیم.»

۴۰.الجوهر النضید فی شرح کتاب التجرید فی المنطق

۴۱.الشفاء فی الحکمهٔ

۴۲.مراصد التدقیق و مقاصد التحقیق فی المنطق و الطبیعی و الالهّی

۴۳.المحاکمات بین شرّاح الاشارات

۴۴.منهاج الهدایهٔ و معارج الدرایه فی علم الکلام

۴۵.استقصاء النظر فی القضاء و القدر

۴۶.نهج الوصول الی علم الاصول

۴۷.مختصر شرح نهج البلاغه

۴۸.الادعیه الفاخرهٔ

۴۹.المنهاج فی مناسک الحاجّ

۵۰.نهج العرفان فی علم المیزان

۵۱.و غیر از این ها که ذکرشان طولانی می شود.

**[ترجمه]

نصرته للمذهب فی یومه المشهور

له- قدّس سرّه- فی تشیید المذهب و الذبّ عنه یوم مشهور و هو الذی ناظر فیه علماء السنّه فأفحمهم و أثبت حقیّه المذهب فرغب فیه السلطان و أمراؤه.

و کان ذلک فی سلطنه السلطان محمّد الجایتو خان الملقّب بشاه خدابنده فی سنه ۷۰۸ و کان السلطان مائلا إلی الحنفیّه ثمّ رجع إلی الشافعیّه بعد ما وقع بحضرته مناظره بین قاضی نظام الدین عبد الملک الشافعیّ و علماء الحنفیّه فأفحمهم القاضی، ثمّ تحیّر هو و أمراؤه فبقوا متذبذبین فی مدّه ثلاثه أشهر فی ترکهم دین الإسلام، و ندموا علی ترکهم دین الآباء بعد ما ورد علیه ابن صدر جهان الحنفیّ من بخارا فوقعت

ص: ۲۴۲

بینه و بین القاضی مناظره فی جواز نکاح البنت المخلوقه من ماء الزنا، حتّی قدم علی السلطان السیّد تاج الدین الآویّ الإمامیّ مع جماعه من الشیعه و ناظروا مع القاضی نظام الدین بمحضر السلطان فی مباحث کثیره فعزم السلطان الرواح إلی بغداد و زیاره أمیر المؤمنین علیه السّلام فلمّا ورد رأی بعض ما قوّی به دین الشیعه فعرض السلطان الواقعه علی الأمراء فحرصه علیه من کان منهم فی مذهب الشیعه فصدر الأمر بإحضار أئمّه الشیعه فطلبوا جمال الدین العلّامه و ولده فخر المحقّقین و کان مع العلّامه من تألیفاته کتاب نهج الحقّ و کشف الصدق، و کتاب منهاج الکرامه فأهداهما إلی السلطان و صار موردا للألطاف فأمر السلطان قاضی القضاه نظام الدین و هو أفضل علماء زمانهم أن یناظر مع آیه اللّه العلامه و هیّأ مجلسا عظیما مشحونا بالعلماء و الفضلاء فأثبت العلّامه بالبراهین القاطعه و الدلائل الساطعه خلافه أمیر المؤمنین علیه السّلام بعد رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله بلا فصل، و أبطل خلافه الثلاثه بحیث لم یبق للقاضی مجال للمدافعه و الإنکار، بل شرع فی مدح العلّامه و استحسن أدلّته، قال: غیر أنّه لمّا سلک السلف سبلا، فاللازم علی الخلف أن یسلکوا سبیلهم لإلجام العوام، و دفع تفرّق کلمه الإسلام، یستر زلّاتهم و یسکت فی الظاهر من الطعن علیهم، فدخل السلطان و أکثر أمراؤه فی ذلک المجلس فی مذهب الإمامیّه، و أمر السلطان فی تمام ممالکه بتغییر الخطبه و إسقاط أسامی الثلاثه عنها، و بذکر أسامی أمیر المؤمنین و سائر الأئمّه علیهم السلام علی المنابر، و بذکر حیّ علی خیر العمل فی الأذان، و بتغییر السکّه و نقش الأسامی المبارکه علیها، و لمّا انقضی مجلس المناظره خطب العلّامه خطبه بلیغه شافیه، و حمد اللّه تعالی و أثنی علیه، و صلّی علی النبیّ و آله صلوات اللّه علیهم أجمعین، فقال السیّد رکن الدین الموصلیّ- و کان ینتظر عثره منه و لم یعثر علیها-: ما الدلیل علی جواز الصلاه علی غیر الأنبیاء؟ فقرأ العلّامه: «الَّذِینَ إِذا أَصابَتْهُمْ مُصِیبَهٌ قالُوا إِنّا لِلّهِ وَ إِنّا إِلَیْهِ راجِعُونَ أُولئِکَ عَلَیْهِمْ صَلَواتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَ رَحْمَهٌ» فقال الموصلیّ: ما الذی أصاب علیّا و أولاده من المصیبه حتّی استوجبوا الصلاه علیهم؟ فعدّ الشیخ بعض مصائبهم، ثمّ قال:

أیّ مصیبه أعظم علیهم من أن یکون مثلک تدّعی أنّک من أولادهم ثمّ تسلک سبیل مخالفیهم

و تفضل بعض المنافقين عليهم و تزعم الكمال فی شرذمه من الجهّال. فاستحسنه الحاضرون و ضحکوا علی السیّد المطعون فأنشد بعض من حضر:

إذ العلویّ تابع ناصبیّا *** لمذهبه فما هو من أبیه

و کان الکلب خیرا منه طبعا *** لأنّ الکلب طبع أبیه فیه

و جعل السلطان بعد ذلک السیّد تاج الدین محمّد الآویّ المتقدّم ذکره و هو من أقارب السیّد الجلیل رضیّ الدین محمّد بن محمّد الآویّ نقیب الممالک (۱).

**[ترجمه]برای علامه در استحکام مذهب و دفاع از آن، یک روز مشهور وجود دارد که در آن روز با علمای اهل سنت مناظره کرده، آنها را محکوم نمود و حقانیت مذهب شیعه را ثابت کرد، تا جایی که سلطان و دیگر امیران به مذهب شیعه روی آوردند.

این اتفاق در زمان حکومت سلطان محمد الجایتو خان، معروف به شاه خدا بنده در سال ۷۰۸ رخ داد و سلطان که به مذهب حنفیه تمایل داشت و سپس به مذهب شافعی روی آورد، هنگامی که مناظره ای بین قاضی نظام الدین عبدالملک شافعی و علمای حنفیه برگزار شد و قاضی پیروز مناظره بود، در این وقت سلطان و امیران دیگر متحیر شدند و در مدت سه ماهی که دین اسلام را ترک کردند، بین این دو مذهب حیران بودند و از این که دین پدری شان را ترک کردند پشیمان شده بودند. بعد پسر صدر جهان حنفی از بخارا بر او وارد شد و بین او و قاضی مناظره ای در بحث جایز بودن ازدواج دختری که از زنا به دنیا آمده است، واقع شد.

تا اینکه سید تاج الدین آوی از علمای شیعه، با عده ای از شیعیان نزد سلطان آمد و با قاضی نظام الدین در محضر سلطان مناظره ای در مباحث گوناگون انجام داد. پس سلطان به سمت بغداد و زیارت امیرالمومنین علیه السّلام رفت و هنگامی که وارد شد، دیدند که عده ای به تقویت دین شیعه می پردازند، سلطان این واقعه را به امیران خود گفت و رغبت به این مذهب پیدا نمود و دستور داد که بزرگان شیعه را احضار نمایند. سپس علامه جمال الدین و فرزندش فخرالمحققین را خواست، و با علامه تعدای از تالیفاتش مانند کتاب «نهج الحق و کشف الصدق» و کتاب «منهاج الکرامه» بود که این دو را به سلطان هدیه نمود و مورد الطاف سلطان قرار گرفت.

او به قاضی القضات نظام الدین که فاضل ترین عالم زمان خود بود، دستور داد با علامه مناظره کند. لذا مجلس با عظمتی که از علماء و فضلاء پر بود، تشکیل داد و علامه با برهان قاطع و دلایل روشن، خلافت بدون واسطه امیرالمومنین علیه السّلام بعد از رسول الله صلی الله علیه و آله را ثابت نمود و خلافت خلفای سه گانه را باطل نمود، به گونه ای که برای قاضی فرصتی برای دفاع و انکار باقی نماند، بلکه قاضی شروع به مدح علامه و تحسین دلایل او نمود و گفت: «غیر آن سلوک و راهی گذشتگان داشتند و رفتند، لازم است که بر خلاف آن مسیر برویم، زیرا دلیلی برای آنها نیست، و از اسلام واقعی تفرقه را دور نماییم و اگر اشتباهی بود بپوشانیم و در مورد طعن ظاهری آنان نیز سکوت نماییم.»

در این مجلس سلطان و دیگر امیران او به مذهب امامیه گرویدند و سلطان در همه ممالک، امر به تغییر خطبه و انداختن اسامی خلفـای سـه گـانه و ذکر نـام هـای امیرالمـومنین و دیگر امامـان علیهـم السّـلام بر منبرهـا نمـود. و همچنیـن بـه ذکر «حی علی خیرالعمل» در اذان و تغییر سکه ها و حک نمودن اسامی مبارک ائمه بر آنها امر نمود.

هنگامی که مناظره پایان یافت، علامه خطبه ای شیوا ایراد فرمود و حمـد خـدا را کرد و او را ثنا نمود و بر پیامبر و آل او صـلی الله علیه و آلهم درود فرسـتاد. در این بین سـید رکن الدین موصلی - که منتظر ایرادی بر علامه بود و چیزی نیافته بود - گفت: چه دلیلی دارید که بر غیر پیامبران صلوات و درود می فرستید؟ علامه این آیه را قرائت نمود: «اَلَّذینَ اِذا اَصابَتْهُمْ مُصیبَةٌ قالُوا اِنّا لِلّهِ وَ اِنّـا اِلَیْهِ راجِعُونَ، اُولئِـکَ عَلَیْهِمْ صَـلَواتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَ رَحْمَةٌ» - . بقره / ۱۵۶ - ۱۵۷ - {[همان] کسانی که چون مصـیبتی به آنان برسد، می گویند: «ما از آنِ خدا هستیم، و به سوی او باز می گردیم.» بر ایشان درودها و رحمتی از پروردگارشان [باد] و راه یافتگان [هم] خود ایشانند.} موصلی گفت: کدام مصیبت بر علی و فرزندان او رسیده است که طبق این آیه شایسته درود و صلوات باشـند؟ سـپس علامه فرمود: چه مصـیبتی از این بالاتر که فردی مثل تو ادعا می کنی که از فرزندانشان هستی و بعد بر مسـیر مخـالفت آنـان قـدم بر می داری و بعضـی از منـافقین را بر آنان برتر می شـماری و گمان می کنی کمال در دفاع از این جاهلان است؟

حاضران علامه را تحسین کردند و بر سید به خاطر این طعنه خندیدند و یکی از حاضران این شعر را سرود که:

هنگامی که یک علوی از ناصبی ها تبعیت کند، آنچه از پدرانش رسیده را از بین می برد

و سگ طبیعتش از او بهتر است، زیرا سگ در همه چیز طبع پدرش را دارد

بعـد از این سـلطان سـید تاج الـدین محمد آوی (که نامش گذشت) و از نزدیکان سـید بزرگوار رضـی الدین محمد بن محمد آوی بود را سرپرست آن ممالک نمود. - . رجوع کنید به المستدرک ۳/۴۶۰ و روضات الجنات: ۱۷۵ این را قاضی نورالله در مجالس المومنین از «تاریخ حافظ ابرو» نقل کرده است. -

**[ترجمه]

۱- ۱. راجع المسـتدرک ج ۳ ص ۴۶۰ و روضـات الجنّات ص ۱۷۵، و نقله القاضـی نور اللّه فی مجـالس المؤمنین عن تـاریخ الحافظ الابرو. راجع المستدرک ج ۳ ص ۴۶۱.

مشایخه

یروی عن جماعه من حفّاظ الشریعه منهم:

«۱»- الشیخ الجلیل مفید الدین محمّد بن علیّ بن محمّد بن جهم الأسدیّ.

«۲»- الحکیم المتألّه کمال الدین میثم بن علیّ بن میثم البحرانیّ صاحب الشروح الثلاثه علی نهج البلاغه.

«۳»- العالم الفاضل الحسن ابن الشیخ کمال الدین علیّ بن سلیمان البحرانیّ.

«۴»- الشیخ نجیب الدین أبو أحمد أو أبو ذکریّا یحیی بن أحمد بن یحیی بن الحسن بن سعید الحلّی الهذلیّ. ابن عمّ المحقّق الحلّیّ، صاحب کتاب جامع الشرائع و نزهه الناظر المتولّد سنه ۶۰۱ و المتوفّی سنه ۶۹۰(۱).

«۵»- والده الأجلّ الأکمل سدید الدین یوسف بن زین الدین علیّ بن المطهّر الحلّیّ الفقیه المتکلّم الأصولیّ (۲).

«۶»- سلطان المحقّقین الخواجه نصیر الدین محمّد بن محمّد بن الحسن الطوسیّ المتولّد سنه ۵۹۷ المتوفّی سنه ۶۷۲، قرأ علیه الکلام و الهیئه و العقلیّات، و قرأ علیه الطوسیّ الفقه (۳).

ص: ۲۴۴

۱- ۲. المصدر ص ۴۶۲.

۲- ۳. المصدر ص ۴۶۳.

۳- ۴. المصدر ص ۴۶۴.

«۷»- جمال الدین أبو الفضائل و المناقب السیّد أحمد بن موسی بن جعفر بن طاوس المتقدّم ذکره (۱).

«۸»- السیّد الأجل الأسعد رضیّ الدین علیّ بن موسی بن طاوس المتقدّم ذکره (۲).

«۹»- خاله الأکرم و أستاذه الأعظم رئیس العلماء، المحقّق علی الإطلاق، الشیخ أبو القاسم نجم الدین جعفر بن الحسن بن یحیی بن سعید الهذلیّ الحلّیّ صاحب الشرائع و النافع و النکت، المتوفّی سنه ۶۷۶. و فیه نظر(۳).

«۱۰»- نجم الملّه و الدین جعفر بن نجیب الدین محمّد بن جعفر بن أبی البقاء هبه اللّه ابن نما الحلّیّ الربعیّ صاحب مثیر الأحزان و کتاب أخذ الثار المتوفّی فی سنه ۶۴۵.

«۱۱»- بهاء الدین علیّ بن عیسی الإربلیّ صاحب کشف الغمّه.

«۱۲»- السیّد عبد الکریم بن طاوس صاحب فرحه الغریّ (۴).

کان- قدّس سرّه- قرأ علی جماعه من علماء السنه منهم: نجم الدین الکاتبیّ القزوینیّ و الشیخ برهان الدین النسفیّ و الشیخ جمال الدین حسین بن أبان (۵) النحوی، و عزّ الدین الفاروقی الواسطیّ، و تقیّ الدین عبد اللّه بن جعفر بن علیّ الصبّاغ الحنفیّ، و شمس الدین محمّد بن محمّد بن أحمد الکیشیّ (۶) و یروی عن رضیّ الدین الحسن بن علیّ الصنعانی الحنفیّ (۷).

۱- ۱. المصدر ص ۴۶۶.

۲- ۲. المصدر ص ۴۷۳.

۳- ۳. المصدر ص ۴۷۳.

۴- ۴. الروضات ص ۱۴۶ و ۱۷۵، أخذ الأخیر صاحب الروضات عن الریاض حیث قال: و قد نسب الامیر منشی فی رساله تاریخ قم بالفارسیه إلی العلامه کتاب رساله الدلائل البرهانیه فی تصحیح الحضره الغرویه، و حکی عنه فیها أنّه یروی بعض الأخبار عن السیّد عبد الکریم بن طاوس و أظن أن تلک الرساله لغیره.

۵- ۵. فی بعض النسخ[أیاز].

۶- ۶. الروضات ص ۱۷۵.

۷- ۷. الاجازات ص ۱۱۴.

**[ترجمه]از تعدادی از جماعت راویان حدیث نقل کرده که از آن عده اند:

۱. شیخ بزرگوار، مفیدالدین محمد بن علی بن محمد بن جهم اسدی

۲. حکیم الهی، کمال الدین میثم بن علی بن میثم بحرانی، نویسنده شرح های سه گانه بر نهج البلاغه

۳. عالم و فاضل حسن، پسر شیخ کمال الدین علی بن سلیمان بحرانی

۴. شیخ نجیب الدین ابو احمد یا ابو ذکریا، یحیی بن احمد بن یحیی بن حسن بن سعید حلّی هذلی، پسر عمو محقق حلّی، نویسنده کتاب «جامع الشرائع و نزهه الناظر» متولد سال ۶۰۱ و متوفای سال ۶۹۰ - . رجوع کنید به المستدرک ۳/۴۶۲ -

۵. پدر ایشان، عالیقدرترین و کامل ترین، سدید الدین یوسف بن زین العابدین علی بن مطهر حلی فقیه و متکلم و اصولی - . المستدرک ۳/۴۶۳ -

۶. سلطان المحققین، خواجه نصیرالدین محمد بن محمد بن حسن طوسی، متولد سال ۵۹۷ و متوفای سال ۶۷۲. نزد او کلام و هیئت و عقلیات فرا گرفت و طوسی هم از او فقه آموخت. - . المستدرک ۳/ ۴۶۴ -

۷. جمال دین و پدر فضایل و خوبی ها، سید احمد بن موسی بن جعفر بن طاووس (قبلاً نامش گذشت) - . المستدرک ۳/ ۴۶۶ -

۸. سید عالیقدر و سعادتمند، رضی الدین علی بن موسی بن طاووس (قبلاً نامش گذشت) - . المستدرک ۳/ ۴۷۳ -

۹. دایی مکرم و استاد بزرگش، رئیس العلماء، محقق علی الاطلاق، شیخ ابوالقاسم نجم الدین جعفر بن حسن بن یحیی بن سعید هذلی حلّی، نویسنده «الشرایع و النافع و النکت»، متوفای سال ۶۷۶. و در این مورد تأمل باید کرد. - . المستدرک ۳/ ۴۷۳ -

۱۰. ستاره درخشان ملت و دین، جعفر بن نجیب الدین محمد بن جعفر بن ابی البقاء هبه الله بن نما حلّی ربعی، نویسنده «مثیر الاحزان» و کتاب «اخذ الثار» متوفای سال ۶۴۵

۱۱. بهاءالدین علی بن عیسی اربلی، نویسنده «کشف الغمّه»

۱۲. سید عبدالکریم بن طاووس، نویسنده «فرحه الغرّی» - . روضات الجنات: ۱۴۶ و ۱۷۵؛ این را صاحب روضات الجنات از ریاض گرفته و می گوید: «امیر منشی در رساله تاریخ قم که به فارسی نوشته شده است، «رساله الدلائل البرهانیه فی تصحیح الحضره الغرویه» را به علامه نسبت داده است و در آن از این کتاب بعضی از روایات را از سید عبدالکریم بن طاووس نقل نموده و گمان کرده آن رساله از غیر اوست.» -

علامه حلی (قدس سره) همچنین نزد جماعتی از اهل سنت هم درس فراگرفت که از آن جمله اند: نجم الدین کاتبی قزوینی،

شیخ برهان الدین نسفی، شیخ جمال الدین حسین بن ابان - . در بعضی از نسخه ها «ایاز» آمده است. -

نحوی، عزالـدین فاروقی واسـطی، تقی الـدین عبـدالله بن جعفر بن علی طبّاغ حنفی، شـمس الـدین محمد بن محمـد بن احمد کیشی. - . روضات الجنات: ۱۷۵ -

وی از رضی الدین حسن بن علی صنعانی حنفی نیز روایت کرده است. - . اجازات بحار الانوار: ۱۱۴ -

**[ترجمه]

تلامذته و الراوون عنه

يروى عنه جماعه من المشايخ الكبار منهم:

«۱»- ولده الصالح، أجلّ المشايخ و أعظم الأساتيد، المحقّق النقّاد، الفقيه فخر المحقّقين أبو طالب محمّد، المتولّد فى ليله الاثنين و لعشرين من جمادى الأولى سنه ۶۲۸ و المتوفّى ليله الجمعه الخامس و العشرين من جمادى الآخره سنه ۷۷۱(۱).

«۲»- مجد الدين أبو الفوارس محمّد الحسينىّ (۲).

«۳»- ابنا أخته السيّد الجليل المرتضى عميد الدين عبد المطلب و السيّد ضياء الدين عبد اللّه ابنا مجد الدين أبى الفوارس محمّد المتقدّم ذكره (۳).

«۴»- رضىّ الدين أبو الحسن علىّ بن جمال الدين أحمد بن يحيى المزيدىّ المتوفّى سنه ۷۵۷(۴).

«۵»- الشيخ الفقيه زين الملّه و الدين أبو الحسن علىّ بن أحمد بن طراد المطارآبادىّ المتوفّى سنه ۷۶۲(۵).

«۶»- السيّد علاء الدين أبو الحسن علىّ بن محمّد بن الحسن بن زهره الحسنىّ الحلّىّ، و هو الذى كتب العلّامه له و لولده و لأخيه الآتيين الإجازه المعروفه بالإجازه الكبيره لابناء زهره(۶).

«۷»- السيّد بدر الدين محمّد أخو علاء الدين المذكور.

«۸»- السيّد شرف الدين أبو عبد اللّه الحسين بن علاء الدين المذكور(۷).

«۹»- السيّد الجليل أحمد بن أبى إبراهيم محمّد بن الحسن بن زهره الحسنىّ الحلبىّ (۸).

«۱۰»- السيّد العالم الكبير مهنّا بن سنان بن عبد الوهّاب الحسينىّ (۹).

۱- ۱. المستدرك ج ۳ ص ۴۵۹.

۲- ۲. المصدر ص ۴۴۱ و ۴۵۹.

۳- ۳. المصدر ص ۴۵۹.

۴- ۴. المصدر ص ۴۴۲.

۵- ۵. المصدر ص ۴۴۳.

۶- ۶. المصدر ص ۴۴۳ و الروضات ص ۲۰۱.

۷- ۷. المستدرك ج ۳ ص ۴۴۳، الروضات ص ۲۰۱.

۸- ۸. المستدرک ج ۳ ص ۴۴۵، تنقیح المقال ج ۳ ص ۴۳ فی باب الکنی، راجعه ففیه اشتباه.

۹- ۹. المستدرک ج ۳ ص ۴۴۵.

«۱۱»- الشیخ قطب الدین أبو جعفر محمّد بن محمّد الرازیّ البویهیّ الحکیم المتألّه صاحب شرح الشمسیّه و المطالع (۱).

«۱۲»- السیّد النقیب تاج الدین أبو عبد اللّه محمّد بن القاسم بن الحسین بن معیّه الحلّیّ الحسنیّ (۲).

«۱۳»- المولی تاج الدین الحسن بن الحسین بن الحسن السرابشنویّ نزیل قاسان (۳).

«۱۴»- الشیخ الحسن بن الحسین بن الحسن بن معانق، ذکره صاحب الریاض و قال: رأیت نسخه من الخلاصه للعلّامه بخطّ هذا الشیخ و کان تاریخ کتابتها ۷۰۷ فی حیاه أستاده العلّامه.

«۱۵»- السیّد أحمد العریضیّ، ذکره صاحب الریاض.

**[ترجمه]تعدادی از اساتید و بزرگان از او روایت کرده اند که از آن جمله اند:

۱. فرزند صالحش، عالیقدرترین بزرگان و بزرگ ترین اساتید، محقق و نقد کننده و فقیه، فخرالمحققین ابوطالب محمد، متولد شب بیست و دوم از ماه جمادی الاولی سال ۶۲۸ و متوفای شب جمعه بیست و پنجم ماه جمادی الاخره سال ۷۷۱ می باشد. - . المستدرک ۳/۴۵۹ -

۲. مجدالدین ابوالفوارس محمد حسینی - . المستدرک ۳/ ۴۴۱ و ۴۵۹ -

۳. خواهرزادگانش، سید بزرگ مرتضی عمیدالدین عبدالمطلب و سید ضیاءالدین عبدالله، فرزندان مجدالدین ابوالفوارس محمد (که نامش قبلا گذشت) - . المستدرک ۳/ ۴۵۹ -

۴. رضی الدین ابوالحسن علی بن جمال الدین احمد بن یحیی مزیدی، متوفای سال ۷۵۷ - . المستدرک ۳/ ۴۴۲ -

۵. شیخ و فقیه، زینت ملت و دین، ابوالحسن علی بن احمد بن طراد مطرآبادی متوفای سال ۷۶۲ - . المستدرک ۳/ ۴۴۳ -

۶. سید علاءالدین ابوالحسن علی بن محمد بن حسن بن زهره حسنی حلّی، و او کسی هست که علامه برای او و فرزند و برادرش که نامشان می آید، اجازه ای نوشت که به اجازه کبیره برای فرزندان زهره معروف است. - . المستدرک ۳/ ۴۴۳ ، روضات الجنات: ۲۰۱ -

۷. سید بدرالدین محمد برادر علاءالدین (که نامش آمد)

۸. سید شرف الدین ابو عبدالله حسین بن علاءالدین (که نامش گذشت) - . المستدرک ۳/۴۴۳ ، روضات الجنات: ۲۰۱ -

۹. سید بزرگوار، احمد بن ابی ابراهیم محمد بن حسن بن زهره حسنی حلبی - . المستدرک ۳/۴۴۵ ، تنقیح المقال ۳/۴۳ در باب کنیه ها. رجوع کنید در این باره اشتباهی شده است. -

۱۰. سید و عالم بزرگ، مهنّا بن سنان بن عبدالوهاب حسینی - . المستدرک ۳/۴۴۵ -

۱۱. شـیخ قطب الـدین ابو جعفر محمد بـن محمـد رازی بـویهی، حکیـم الهی و نویســنده «شــرح الشمسیّه» و «المطـالع» - . المستدرک ۳/۴۴۷ -

۱۲. سید و نقیب، تاج الدین ابو عبدالله محمد بن قاسم بن حسین بن معیّه حلّی حسنی - . روضات الجنات: ۵۸۵ -

۱۳. مولی تاج الدین حسن بن حسـین بن حسن سرابشنوی ساکن کاشان - . نامش را صاحب ریاض در جلد دوم آورده، نامش را به ضـمه سـین و راء و بعد از آن الف و بعد از آن باء با فتحه و شـین ساکن و نون نوشته است و می گوید: «من اجازه علامه را به ایشان با خط علامه دیده ام.» -

۱۴. شـیخ حسن بن حسـین بن حسن بن معـانق، نامش را صاحب ریاض آورده و می گویـد: «من نسـخه ای از کتاب الخلاصـه علامه را با خط این شیخ دیده ام که تاریخ نوشتنش سال ۷۰۷ و در زمان حیات علامه بوده است.

۱۵. سید احمد عریضی، نامش را صاحب ریاض آورده است.

**[ترجمه]

۱- ۱. المستدرک ص ۴۴۷.

۲- ۲. الروضات ص ۵۸۵.

۳- ۳. ذکره صاحب الریاض فی المجلد الثانی، و ضـبطه بضم السـین و الراء ثمّ الالف و بعدها الباء المفتوحه و الشـین المعجمه الساکنه ثمّ النون، و قال: رایت إجازه العلامه له بخطه.

فائده أصوليّه

حكى البحاثه الكبير الميرزا عبد اللّه الأصبهانىّ فى كتاب رياض العلماء عن كتاب لسان الخواص للآغا رضىّ القزوينىّ أنّ القاضى البيضاوىّ لمّا وقف على ما أفاده العلّامه الحلّى فى بحث الطهاره من القواعد بقوله: و لو تيقّنهما- أى الطهاره و الحدث- و شكّ فى المتأخّر فإن لم يعلم حاله قبل زمانهما تطهّر و إلّا استصحبه، كتب القاضى بخطّه إلى العلّامه: يا مولانا جمال الدين أدام اللّه فواضلك، أنت إمام المجتهدين فى علم الأصول و قد تقرّر فى الأصول مسأله إجماعيّه هى أنّ الاستصحاب حجّه ما لم يظهر دليل على رفعه و معه لا- يبقى حجّه بل يصير خلافه هو الحجّه، لأنّ خلاف الظاهر إذا عضده دليل صار هو الحجّه و هو ظاهر و الحاله السابقه على حاله الشكّ قد انتقض بضدّه، فإن كان متطهّرا فقد ظهر أنّه أحدث حدثا ينقض تلك الطهاره، ثمّ حصل الشك فى رفع هذا الحدث فيعمل على بقاء الحدث بأصاله الاستصحاب و بطل الاستصحاب الأوّل، و إن كان محدثا فقد ظهر

ارتفـاع حـدثه بالطهـاره المتـأخّره عنه، ثمّ حصل الشكّ فى ناقض هـذه الطهاره و الأصل فيها البقاء، و كان الواجب على القانون الكلّى الأصولىّ أن يبقى على ضدّ ما تقدم.

فأجاب العلّامه- قدّس سـرّه-: وقفت على ما أفاده المولى الإمام العالم أدام اللّه فضائله و أسـبغ عليه فواضله، و تعجّبت من صدور هذا الاعتراض عنه، فإنّ العبد ما اسـتدلّ بالاستصـحاب، بل اسـتدلّ بقياس مركّب من منفصـله مانعه الخلوّ بالمعنى الأعمّ عناديّه و حمليتين، و تقريره أنّه إن كان فى الحاله السابقه متطهّرا فالواقع بعـدها إمّا أن يكون الطهاره و هى سابقه على الحـدث أو الحدث الرافع للطهاره الأولى فيكون الطهاره الثانيه بعده و لا يخلو الأمر منهما، لأنّه صدر منه طهاره واحده رافعه للحدث فى الحاله الثانيه

و حـدث واحـد رافع للطهـاره، و امتنـاع الخلوّ بين أن يكون السـابقه الطهـاره الثـانيه أو الحـدث ظاهر إذ يمتنع أن يكون الطهاره السـابقه و إلّـا كـانت طهـاره عقيب طهـاره رافعه للحـدث، و التقـدير خلافه، فتعيّن أن يكون السابق الحـدث، و كلّما كان السابق الحـدث فالطهاره الثانيه متأخّره عنه، لأنّ التقـدير أنّه لم يصدر عنه إلّا طهاره واحده رافعه للحدث، فإذا امتنع تقدّمها على الحدث وجب تأخّرها عنه، و إن كان فى الحاله السابقه محدثا فعلى هذا التقدير إمّا أن يكون السابق الحدث أو الطهاره، و الأوّل محال و إلّا كان حـدث عقيب حـدث فلم يكن رافعا للطهاره، و التقـدير أنّ الصادر حـدث واحد رافع للطهاره فتعيّن أن يكون السابق هو الطهاره و المتأخّر هو الحدث فيكون محدثا، فقد ثبت بهذا البرهان أنّ حكمه فى هذه الحاله موافق للحكم فى الحاله الأولى بهذا الـدليل لا بالاستصـحاب، و العبـد إنّما قال: استصـحبه، أى أعمل بمثل حكمه. انتهى كلامه. ثمّ أنفذه إليه إلى شـيراز و لمّا وقف القاضى البيضاوىّ على هذا الجواب استحسنه جدّا و أثنى على العلّامه.

**[ترجمه]بحث كننده بزرگ ميرزا عبدالله اصـفهانى، در كتاب «رياض العلماء» از كتاب «لسان الخواص» از آغا رضى قزوينى چنين حكايت مى كند كه آن هنگام كه قاضـى بيضاوى از نظر علامه حلّى در قواعد بحث طهارت مطلع گرديد، فرموده است: اگر در طهارت و حدث يقين داشتى و شك داشتى كه كدام يك از آنها بعدتر بوده است و زمان يكى از اين طهارت و حدث را نمى دانستى، حكم به طهارت كن، و الا استصحاب جارى كن.»

قاضـى با خط خود براى علامه چنين نوشت: «اى مولاى ما جمال الدين! خداوند فضلت را مستدام بدارد. شما امام مجتهدان در علم اصـول مى باشـيد و در اصـول مسـئله اى اجمـاعى را تقرير كرده انـد كه آن اين است كه استصـحاب تـا دليلى بر رفع آن نيامده، حجت است و با استصـحاب حجتى ديگر باقى نمى ماند، بلكه خلاف ظاهرش اگر باشد، حجت است، زيرا اگر خلاف ظاهر دليل محكمى داشته باشد، آن حجت و ظاهر مى باشد، و حالت سابق نيز در حالت شك، با ضدش نقض مى گردد. پس اگر طهـارتى باشـد و بعـد معلوم شود كه حـدثى پديـد آمـده است، آن طهـارت نقض مى گردد. پس شـك مى كنيم كه اين حـدث رفع گرديـده يا نه، با اصل استصـحاب حكم به باقى بودن حدث مى نماييم و استصـحاب اول باطل مى گردد. و اگر او طهارت نداشت و حدثى از او سر زده بود و معلوم گرديد با طهارت بعد از آن حدث از بين رفته است، سپس شك نموديم كه اين طهـارت از بين رفته يـا نه، بنا را بر بقاى طهارت مى گـذاريم. نتيجه اينكه بنا بر قانون كلى در اصول، ان يبقى على ضـد ما تقدم.»

علامه (قدس سره) چنين جواب داد: «بر كلام مولى و امام عالم كه خداوند فضلش را بر او مدام بدارد و فيوضاتش را بر او عطا نمايد اطلاع يافتم و از اعتراضـى كه ايشان داشـتند تعجب نمودم. براى اينكه اسـتدلال بر استصحاب نشد بلكه استدلال به قياس

مرکب منفصله شده که مانعه الخلو به معنای عام است قیاس عنادی و حملی. تقریر آن قیاس چنین است:

اگر حالت سابقه طهارت باشـد، پس آنچه بعـد از آن می آیـد، یا طهارت است که بر حـدث مقـدم است و یا حـدثی است که طهـارت اول را از بین می برد. پس طهـارت دوم بعـد از حـدث آمـده و از این دو حـالت خـارج نیست، زیرا در اینجا یک بار طهارت آمـد و حـدث را در حالت دوم از بین می برد و یک بار حـدثی آمده که طهارت را از بین برده است و در اینجا ممتنع است که امر خالی باشـد از اینکه مقـدم، طهارت دوم یا حـدث باشـد و همچنین ممتنع است که طهارت بعـد آمـده باشد، و الا طهارت پشت طهارت - که حـدث را از بین می برد - این خلاف تقـدیر است. در نتیجه معین است که مقـدم حدث بوده و هر جا که حـدث مقـدم باشـد، طهارت دوم نیز متاخر از آن است، چون تقدیر این بود که از او یک طهارتی صادر شده که حدث را از بین برده است، و اگر مقدم بودن طهارت بر حدث ممتنع باشد، پس تأخر از آن واجب است.

در فرض دیگر اگر حالت قبل حدث بود، بنا بر تقدیر سابق، قبلش حدث بوده یا طهارت اول که حدث باشد محال است، چون لازم می آیـد که حدث بعد از حدث آمده باشد و این طهارت را از بین نبرده است. پس تقدیر این است که یک حدثی صادر شـده که طهـارت را از بین برده است و معین می کنیم که حالت قبل از حـدث، طهارت بوده و آنچه بعـد آمـده حـدث بوده و الآن او طـاهر نیست. بـا این دلیـل ثـابت می شود که حکم در این حالت، موافق با حکم در حالت اول است، و این دلیلش این است نه استصحاب و بنده وقتی می گوید استصحاب کن، یعنی به مثل آن حکم عمل نمایید.»

سپس این جواب را برای قاضـی به شـیراز فرسـتاد و وقتی قاضی بیضاوی این جواب را دید، او را تحسین نمود و بر علامه درود فرستاد.

**[ترجمه]

اشعاره

قـد سـمعت من صاحب الرياض أنّه وصـفه بالشاعر الماهر، و لـم نجـد له فى كتب التراجم شـعرا غير ما ذكره صاحب الروضات، قال: اتّفق لى العثور فى هذه الأواخر

ص: ۲۴۸

علی مجموعه من ذخائر أهل الاعتبار و لطائف آثار فضلاء الأدوار فیها نسبه هذه الأشعار الأبكار إلیه:

لیس فی كلّ ساعه أنا محتاج *** و لا أنت قادر أن تنیلا

فاغتنم حاجتی و یسرك فاحرز *** فرصه تسترقّ فیها الخلیلا

و قال: و له أیضا ما كتبه إلی العلّامه الطوسیّ مسترخصا للسفر إلی العراق من السلطانیّه:

محبّتی تقتضی مقامی *** و حالتی تقتضی الرحیلا

هذان خصمان لست أقضی *** بینهما خوف أن أمیلا

و لا یزالان فی اختصام *** حتّی نری رأیك الجمیلا

و كتب إلی الشیخ تقیّ الدین ابن تیمیّه بعد ما بلغه أنّه ردّ علی كتابه فی الإمامه و وصل إلیه كتابه أبیاتا أوّلها:

لو كنت تعلم كلّ ما علم الوری *** طرّ الصرت صدیق كلّ العالم

لكن جهلت فقلت إنّ جمیع من *** یهوی خلاف هواك لیس بعالم (۱)

**[ترجمه]از صاحب ریاض شنیدم كه او را به شاعر حاذق توصیف كرده است و من برای او در كتاب های تراجم، غیر ازآنچه صاحب روضات الجنات آورده، شعری نیافتم كه فرمود: در این اواخر به مجموعه ای از ذخایر و لطایف دست یافتم كه در آن آثار فضلای دوره های مختلف آمده بود و این اشعار نو به علامه نسبت داده شده بود:

من همیشه محتاج نیستم و تو نیز همیشه نمی توانی به من كمك كنی

پس نیاز مرا مغتنم بشمار و آن را آسان ساز كه این فرصت را دوستان از تو می ربایند

و فرمود: و همچنین برای او اشعاری هست كه در نامه ای به علامه طوسی، هنگامی كه از سلطانیه به عراق می رفت، نوشت و اجازه طلبید:

محبت من اقتضای جایگاه مرا دارد و همچنین حال من اقتضای رفتن

این دو حالت با هم دشمنی دارند و از ترس رویگردانی نمی توانم بین آنها قضاوت كنم

این دشمنی تمام شدنی نیست، تا آنكه نظر زیبای شما را ببینم

و هنگامی كه به علامه خبر رسید كه شیخ تقی الدین ابن تیمیه بر كتاب او درباره امامت ردی نوشته و كتاب به دست او

رسید، ابیاتی نوشت که مطلعش چنین است:

اگر عالم به غیب بودی، همه را دوستان خود می پنداشتی

لکن ندانسته گفتی که همه کسانی که مخالف نظر تو هستند نمی دانند - ۱. و نیز عسقلانی در درر الکامنه ۲: ۷۱ این را ذکر کرده است. -

**[ترجمه]

۱- ۱. ذکرها أیضا العسقلانی فی الدرر الکامنه ج ۲ ص ۷۱.

مولده و مدفنه

ولد رضوان اللّه تعالى عليه فى التاسع و العشرين من شهر رمضان المبارک سنه ۶۴۸، و توفّى فى يوم السبت الحادى و العشرين من محرّم الحرام سنه ۷۲۶، و نقل إلى النجف الأشرف، و دفن فى الحجره التى إلى جنب المناره الشماليّه من حرم أمير المؤمنين عليه السلام (۱).

۱- ۲. المستدرک ج ۳ ص ۴۶؛ روضات الجنّات ص ۱۸۶.

**[ترجمه]علامه (رضوان الله تعالی علیه) در بیست و نهم از ماه مبارک رمضان سال ۶۴۸ متولد شد و در روز شنبه بیست و یکم از ماه محرم الحرام سال ۷۲۶ درگذشت و بدنش به نجف اشرف منتقل گردید و در اتاقی که نزدیک مناره شمالی حرم امیرالمومنین علیه السّلام است، به خاک سپرده شد. - . المستدرک ۳/۴۶ ، روضات الجنات: ۱۸۶ -

**[ترجمه]

[الثناء عليه]

هو الشيخ الأجلّ الأكمل سديد الدين أبو المظفّر، و يقال: أبو يعقوب، يوسف ابن زين الدين علىّ بن المطهّر الحلّى الفقيه المتكلّم الأصولىّ، كان من أعلم العلماء فى عصره فى الاصولين، قال ولده العلّامه فى إجازته لبنى زهره: إنّ المحقّق خواجه نصير الدين لمّا ورد الحلّه و حضر عنده فقهاؤها سأل المحقّق عن أعلمهم بالاصولين فأشار إلى سديد الدين والدى و إلى الفقيه محمّد بن الجهم رحمهما اللّه. إ ه.

و قال ابن داود: و كان والده- يعنى العلّامه- قدّس اللّه روحه- فقيها محقّقا مدرّسا عظيم الشأن.

و وصفه الشهيد فى إجازته لابن الخازن بقوله: الإمام الأعظم الحجّه، أفضل المجتهدين السعيد الفقيه سديد الدين أبى المظفّر ابن الإمام المرحوم زين الدين علىّ بن المطهّر، أفاض اللّه على ضرائحهم المراحم الربّانيّه و حباهم بالنعم الهنيئه(۱). و ابن أبى جمهور:

بالشيخ الفاضل الكامل سديد الدين (۲).

و أطراه المحقّق الكركىّ فى إجازته للمولى عبد العلىّ الأسترابادىّ بقوله: الشيخ الإمام الفقيه سديد الدين. إ ه(۳).

و قال فى إجازته للقاضى صفىّ الدين عيسى: و جميع مصنّفات و مرويّات الشيخ الأجلّ الفقيه السعيد سديد الدين. إ ه(۴).

و فى إجازته لسميّه الميسىّ: بالشيخ الأجلّ الفقيه، شيخ الإسلام سديد الدين أبى يعقوب. إ ه(۵).

و فى إجازته للمولى حسين بن شمس الدين محمّد الأسترابادىّ: بالشيخ السعيد العلّامه سديد الدين، أبى مظفّر. إ ه(۶)

ص: ۲۵۰

۱- ۱. راجع إجازات البحار ص ۳۹ و يستفاد من ذلك أن أبو علىّ كان من العلماء أيضا و لقّبه صاحب الروضات بشرف الدين.

۲- ۲. المصدر ص ۴۸.

۳- ۳. المصدر ص ۶۳.

۴- ۴. المصدر ص ۶۵.

۵- ۵. إجازات البحار ص ۵۷.

۶- ۶. المصدر ص ۵۹.

و فی إجازه الشهيد الثانی للسيّد علیّ الصائغ: الشيخ السعيد السديد يوسف. إ ه(۱).

و فی إجازه المولی حسن علیّ بن المولی عبد اللّه التستریّ للمجلسیّ الأوّل:

الإمام العلّامه الهمام سديد الدين يوسف. إ ه(۲).

و قال الشيخ الحرّ فی أمل الآمل ص ۷۴: يوسف بن علیّ بن المطهّر الحلّیّ والد العلّامه فاضل عالم فقيه متبحّر نقل ولده أقواله فی كتبه. إ ه.

و وصفه الفاضل التستریّ فی المقابس: ص ۱۶ بالمحقّق المدقق الكامل صدر الأوائل و فخر الأفاضل الشيخ سديد الدين. إ ه.

يوجد ذكره الجميل فی غير ما سمعت من التراجم كالمستدرک ج ۳ ص ۴۶۳، و الروضات ص ۷۴۰ و تنقيح المقال ج ۳ ص ۳۳۶ و نقد الرجال ص ۳۸۰ و غيرها.

**[ترجمه]شيخ بزرگ و كامل، سديدالدين ابوالمظفر كه به او ابويعقوب نيز می گويند، يوسف بن زين الدين علی بن مطهر حلّی فقيه، متكلم و اصولی كه داناترين علما در عصر خود بين اصولی ها بوده است. فرزندش علامه در اجازه اش به بنی زهره می گويد: «محقق خواجه نصيرالدين هنگامی كه وارد حلّه شد و عده ای از فقهاء نزد او آمدند، محقق از عالم ترين آنها در اصول پرسيد، به سديدالدين پدرم و به فقيه محمد بن جهم (رحمهم الله) اشاره نمودند.»

و ابن داود می گويد: «و پدرش-يعنی علامه- (قدس اله روحه) فقيه، محقق و مدرّسی عظيم الشأن بود. و شهيد در اجازه اش به ابن خازن او را چنين توصيف می كند: امام و حجت بزرگ، فاضل ترين مجتهدان، سعادتمند و فقيه، سديدالدين ابی مظفر بن امام مرحوم زين الدين علی بن مطهر (افاض الله علی ضرائهم المراحم الربانيه رحباهم بالنعم الهنيه) می باشد.» - . رجوع كنيد به اجازات بحار الانوار: ۳۹ و از اين استفاده می شود كه ابوعلی از علماء بوده و صاحب روضات الجنات او را به شرف الدين لقب داد. -

و ابن ابی جمهور او را به شيخ فاضل، كامل سديدالدين توصيف نمود. - . اجازات بحار الانوار: ۴۸ - و محقق كركی در اجازه اش به مولی عبدالعلی استرآبادی، او را چنين ستوده است: «شيخ، امام، فقيه سديدالدين.» - . اجازات بحار الانوار: ۶۳ -

و در اجازه اش به قاضی صفی الدين عيسی می گويد: «و همه تاليفات و روايات شده از شيخ بزرگ، فقيه سعادتمند سدالدين.» - . اجازات بحار الانوار: ۶۵ -

و در اجازه اش به هم نامش الميسی، به شيخ بزرگ و فقيه شيخ الاسلام سديدالدين ابی يعقوب ستوده است. - . اجازات بحار الانوار: ۵۷ - و در اجازه اش به مولی حسين بن شمس الدين محمد استرآبادی می گويد: «شيخ سعادتمند، علامه سديدالدين ابی مظفر.» - . اجازات بحار الانوار: ۵۹ -

و در اجازه شهيد ثانی به سيدعلی صانع می گويد: «شيخ سعادتمند السديد يوسف.» - .اجازات بحار الانوار: ۸۳ -

و در اجازه مولی حسن علی بن مولی عبـدالله شوشتری به مجلسـی اول آمـده است: «امام، علامه همام سدیدالدین یوسف.» - . اجازات بحار الانوار: ۱۴۴ -

و شـیخ حر در صفحه هفتاد و چهار امل الآمل می گوید: «یوسف بن علی بن مطهر حلی، پدر علامه فاضل و عالم فقیه و حاذق که فرزنـد اقوالش را در کتـاب هایش نقل می کنـد.» فاضل شوشتری در صـفحه شانزده المقابس او را به محقق، دقیق، کامل و اول اوّل ها و افتخار فضلاء، شیخ سدیدالدین وصف نمود.

نام او در غیر این تراجم که گفتیم، مثل صـفحه چهارصد و شصت و سه جلد سوم المستدرک، صفحه هفتصد و چهل روضات الجنات، صفحه سیصد و سی و شش جلد سوم تنقیح المقال، صفحه سیصد و هشتاد نقدالرجال و غیر آن آمده است.

**[ترجمه]

۱- ۱. إجازات البحار ص ۸۳.

۲- ۲. المصدر ص ۱۴۴.

و ممّا يناسب المقام ذكره ما ذكره ولده العلّامه فى كشف اليقين ص ٢٨ فى باب اخبار مغيبات أمير المؤمنين عليه السّلام، قال: و من ذلك إخباره عليه السّلام بعماره بغداد و ملك بنى العبّاس و أحوالهم و أخذ المغول الملك منهم، رواه والدى رحمه اللّه و كان ذلك سبب سلامه أهل الكوفه و الحلّه و المشهدين الشريفين من القتل لمّا وصل السلطان هلاكو إلى بغداد قبل أن يفتحها هرب أكثر أهل الحلّه إلى البطائح إلّا القليل فكان من جمله القليل والدى رحمه اللّه و السيّد مجد الدين بن طاوس و الفقيه ابن أبى العزّ فأجمع رأيهم على مكاتبه السلطان بأنّهم مطيعون داخلون تحت الإيليّه، و أنفذوا به شخصا أعجميّا، فأنفذ السلطان إليهم فرمانا مع شخصين أحدهما يقال له: نكله و الآخر يقال له: علاء الدين، و قال لهما: قولا لهم: إن كانت قلوبكم كما وردت به كتبكم تحضرون إلينا. فجاء الأميران فخافوا لعدم معرفتهم بما ينتهى الحال إليه، فقال والدى رحمه اللّه: إن جئت وحدى كفى؟

فقالا: نعم، فأصعد معهما، فلمّا حضر بين يديه و كان ذلك قبل فتح بغداد و قبل قتل الخليفه قال له: كيف قدمتهم على مكاتبتى و الحضور عندى قبل أن تعلموا بما ينتهى إليه أمرى و أمر صاحبكم؟ و كيف تأمنون إن يصالحنى و رحلت عنه؟ فقال والدى رحمه اللّه:

إنّما أقدمنا على ذلك لأنّا روّينا عن أمير المؤمنين علىّ بن أبى طالب عليه السّلام أنّه قال فى خطبه الزوراء(۱): و ما أدراك ما الزوراء؟! أرض ذات أثل (۲) يشيّد فيها البنيان، و تكثر فيها السكّان، و يكون فيها مهادم (۳) و خزّان يتّخذها ولد العبّاس موطنا و لزخرفهم مسكنا تكون لهم دار لهو و لعب، يكون بها الجور الجائر و الخوف المخيف و الأئمّه الفجره و الامراء الفسقه و الوزراء الخونه تخدمهم أبناء فارس و الروم، لا يأتمرون بمعروف إذا عرفوه، و لا يتناهون عن منكر إذا نكروه، تكفى الرجال منهم بالرجال و النساء بالنساء، فعند ذلك الغمّ العميم و البكاء الطويل و الويل و العويل لأهل الزوراء من سطوات الترك و هم قوم صغار الحدق، وجوههم كالمجان المطوّقه، لباسهم الحديد، جرد مرد(۴) يقدمهم ملك يأتى من حيث بدا ملكهم جهورىّ الصوت قوىّ الصوله عالى الهمّه، لا يمرّ بمدينه إلّا فتحها، و لا ترفع عليه رايه إلّا نكسها، الويل الويل لمن ناواه (۵)،فلا يزال كذلك حتّى يظفر. فلمّا وصف لنا ذلك و وجدنا الصفات فيكم رجوناك فقصدناك، فطيّب قلوبهم و كتب لهم فرمانا باسم والدى رحمه اللّه يطيب فيه قلوب أهل الحلّه و أعمالها.

**[ترجمه]به مناسبت این بحث، ذکر می کنیم آنچه را که فرزندش علامه در صفحه بیست و هشت کشف الیقین در باب اخبار غیبه حضرت امیرالمؤمنین علیه السّلام آورده و می گوید: «و از این اخبار، آباد شدن بغداد و پادشاهی بنی عباس و احوالات آنها و گرفتن حکومت آنان توسط مغول است. پدرم (رحمه الله) چنین روایت می کند که همین باعث شد که مردم کوفه و حلّه و نجف و کربلا از قتل محفوظ و سلامت بمانند، زیرا هنگامی که سلطان هلاکوخان به بغداد رسید، قبل از شروع جنگ اکثریت مردم حله به بیابان ها فرار کردند، مگر عده قلیلی که ماندند که از آن جمله اندک پدرم (رحمه الله) و سید مجدالدین بن طاووس و فقیه ابن ابی العز بودند. این سه به این اجماع رسیدند که با هلاکوخان مکاتبه کنند و خود و هر کسی که از مردم در آن شهر هستند را به او تسلیم و آن را اعلام نمایند. و این نامه را توسط یک شخص عجمی برای او فرستادند. سلطان هم برای آنها فرمانی نوشت و توسط دو نفر که یکی از آنها را «نکله» و دیگری را «علاءالدین» می گفتند، برای آنها فرستاد و گفت به آنها بگویید: اگر چنان چه در نامه آورده اید، دل هایتان موافق با ماست، شخصاً به نزد من بیایید. آن دو آمدند و آنان چون از عاقبت کار خبر نداشتند، ترسیدند. پدرم «رحمه الله» در آن حال به فرستادگان می گوید: اگر من خودم به تنهایی بیایم کفایت می کند؟ آن دو گفتند: آری. و با آنان راهی شد. و این ماجرا قبل از فتح بغداد و قتل خلیفه عباسی بود. هلاکو به پدرم گفت: با اینکه هنوز حضور ما در بغداد و تسخیر آن معلوم نیست، چگونه جرأت کردید با من مکاتبه کنید؟ و چگونه از عواقب کار نزد خلیفه ایمن هستید؟

پدرم گفت: اقدام ما بر این اساس بود که از حضرت امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب علیه السّلام روایت شده که او درخطبه «زوراء» - . فیروزآبادی می گوید که زوراء همان بغداد است. -

فرمود: «نمی دانی «زوراء» چیست؟ زمینی است دارای درخت گز، - . اثل یا ثل اثولا، اصالت در زمین و شرافت را می گویند. «الاثله» اثاث خانه را گویند. اصل «الاهبه» است. - در آن ساختمان های محکمی است و مردمان بسیاری در آن سکونت می کنند و رجال و امراء هم در آن هستند. - . درالمستدرک به جای مهادم، «مخادم» دارد. -

و فرزندان عباس آن را محل حکومت خود و آنجا را پر از طلا می کنند و خانه های آنها خانه لهو و لعب و عیش و نوش است. در آن ظلم ظالمان و ترس و هراس وجود دارد. پیشوایان بدکار و امیران فاسق و وزرای خائن جمع می شوند و فرزندان

فارس و روم را به خـدمتگزاری می گیرنـد. اگر کار خوبی ببینند عمل نمی کنند و اگر فعل زشتی دیده شود، از آن جلوگیری نمی نماینـد. مردانشان به مردان و زنانشان به زنان اکتفا می کنند و در این هنگام اندوه عمومی و گریه طولانی پدید می آید. و ای اهـل وزراء! وای از حکومت ترکـان بر آنهـا و آنهـا مردمـانی هسـتند که چشـمانی ریز دارنـد، صورت هـای آنـان مثل سپر چکش خورده است، لباس هایشان از آهن هست و مرد جنگند. - . «جرد» جمع «اجرد» است و به کسانی که مو در بدن ندارند می گوینـد و «مرد» جمع امرد است و به کسـی که مو در صورت ندارنـد می گویند - پادشاه آنان از همان جا که سـلطنت بنی عباس آشـکار شد می آید، صدای درشت و نیرومند با همتی بلند است، به هر شهری می رسد آن را فتح می کند و هر پرچمی که بر علیه او برافراشـته شود را می شـکند. وای وای بر کسـی که با او دشـمنی کنـد! او پیوسـته چنین است تا پیروز شود.» پس وقتی برای ما چنین وصف کردند و آن صفات را در شما دیدیم، به سوی شما آمدیم و دلمان آرام است. و هلاکو دستوری به اسم پدر من نوشت و اهل حله دل و عملی آرام داشتند.

**[ترجمه]

۱- ۱. قال الفیروزآبادی: الزوراء: بغداد.

۲- ۲. أثل یأثل أثولا: تأصل فی الأرض أو فی الشرف. الاثله و الاثله: متاع البیت. الأصل. الاهبه.

۳- ۳. فی المستدرک: مخادم.

۴- ۴. جرد- جمع اجرد-: الذی لا شعر فی جسده، و مرد جمع أمرد: الذلا لا لحیه له.

۵- ۵. أی عاداه.

أساتذته و تلامذته

يروى شيخنا سديد الدين عن جماعه منهم:

«۱»- المحقّق الخواجه نصير الدين الطوسىّ.

«۲»- السيّد العلّامه النسّابه فخار بن معد الموسوىّ.

«۳»- الشيخ نجيب الدين أبو إبراهيم محمّد بن نما.

«۴»- الشيخ مهذّب الدين الحسين بن أبى الفرج ابن رده النيلىّ.

ص: ۲۵۲

«۵»- الفاضل الفقیه الصالح السیّد أحمد بن یوسف بن أحمد العریضیّ العلویّ الحسینیّ.

«۶»- الشیخ یحیی بن محمّد بن یحیی بن الفرج السوراویّ الفاضل الصالح.

«۷»- الشیخ عزّ الدین بن أبی الحارث محمّد الحسینیّ.

«۸»- السیّد صفیّ الدین أبو جعفر محمّد بن معد بن علیّ بن رافع بن أبی الفضائل معد بن علیّ بن حمزه بن أحمد بن حمزه بن علیّ بن أحمد بن موسی بن إبراهیم بن موسی الکاظم علیه السّلام.

«۹»- الشیخ الجیل شمس الدین علیّ بن ثابت بن عصیده السوراویّ.

«۱۰»- السیّد رضیّ الدین علیّ بن طاوس.

«۱۱»- الشیخ سدید الدین سالم بن محفوظ بن عزیزه بن وشّاح السوراوی الحلّیّ الفاضل المتکلّم صاحب المنهاج فی الکلام.

«۱۲»- الشیخ نصیر الدین راشد بن إبراهیم بن إسحاق بن إبراهیم البحرانیّ (۱).

«۱۳»- القاضی أبو الفتح محمّد بن أحمد المیدانیّ الواسطیّ.

«۱۴»- السیّد فاخر بن فضائل العلویّ.

«۱۵»- ابن بنت الحریری صاحب المقامات (۲).

«۱۶»- الشیخ عمر بن هبه اللّه بن نافع الورّاق المجاز من أبی جعفر محمّد بن علیّ بن شهرآشوب (۳).

«۱۷»- عزّ الدین عبد الحمید بن أبی الحدید شارح نهج البلاغه(۴).

«۱۸»- کمال الدین علیّ بن سلیمان البحرانیّ.

«۱۹»- تاج الدین الارمویّ صاحب حاصل المحصول (۵).

۱- ۱. راجع المستدرک ج ۳ ص ۴۶۳.

۲- ۲. راجع إجازات البحار ص ۳۵ إجازه السیّد محمّد بن الحسن بن أبی الرضا العلوی للسیّد شمس الدین محمّد بن السیّد جمال الدین أحمد بن أبی المعالی الموسوی.

۳- ۳. إجازات البحار ص ۴۶. إجازه الشیخ علیّ بن محمّد بن یونس البیضاوی للشیخ ناصر بن إبراهیم البویهی الحساوی.

۴- ۴. الاجازات ص ۶۶.

٥- ٥. المصدر ص ٧٣.

«۲۰»- محمّد بن يحيى بن كرم قرأ عليه الجزء الأوّل من غريبى الهروى إلى حرف صاد مع الواو فى جمادى الأولى سنه ۶۱۹، قاله الشيخ الحسن بن الشهيد الثانى فى إجازته الكبيره(۱).

و يروى عنه ولده العلّامه حسن بن يوسف و ولده الآخر رضىّ الدين علىّ الآتى ترجمته (۲).

و السيّد الحسن بن محمّد ابن أبى الرضا العلوىّ (۳).

و الشيخ إبراهيم بن سعد الدين محمّد بن المؤيّد أبى بكر ابن الشيخ جمال السنّه أبى عبد اللّه محمّد بن حمّويه بن محمّد الجوينىّ المعروف بالحموىّ و ابن حمّويه من مشايخ العامّه صاحب فرائد السمطين فى فضائل المرتضى و البتول و السبطين (۴).

**[ترجمه]۱. محقق خواجه نصيرالدين طوسى

۲. سيد علامه و نسب شناس، فخار بن معد موسوى

۳. شيخ نجيب الدين ابوابراهيم محمد بن نما

۴. شيخ مهذب الدين حسين بن ابى فرج ابن رده نيلى

۵. فاضل، فقيه، صالح سيد احمد بن يوسف بن احمد عريضى علوى حسينى

۶. فاضل و صالح، شيخ يحيى بن محمد بن يحيى بن فرج سوراوى

۷. شيخ عزالدين بن ابى حارث محمد حسينى

۸. سيدصفى الدين ابوجعفر محمد بن معد بن على بن رافع بن ابى فاضل معدبن على بن حمزه بن احمد بن حمزه بن على بن احمد بن موسى بن ابراهيم بن موسى الكاظم عليه السّلام

۹. شيخ بزرگوار، شمس الدين على بن ثابت بن عصيده سوراوى

۱۰. سيد رضى الدين على بن طاووس

۱۱. شيخ سديدالدين سالم بن محفوظ بن عزيزه بن وشّاح سوراوى حلّى، فاضل، متكلم و نويسنده «منهاج» در كلام

۱۲. شيخ نصيرالدين راشد بن ابراهيم بن اسحاق بن ابراهيم بحرانى - . رجوع كنيد به المستدرك ۳/۴۶۳ -

۱۳. قاضى ابوالفتح محمد بن احمد ميدانى واسطى

۱۴. سيد فاخر بن فضائل علوى

۱۵. فرزنـد دختر حریری نویسـنده مقامات - . رجوع کنیـد به اجازات بحار الانوار: ۳۵ اجازه نویسـنده سید محمد بن حسن بن ابی رضا علوی سید شمس الدین محمد بن سید جمال الدین احمد بن ابی معالی موسوی. -

۱۶. شـیخ عمر بن هبه الله بن نـافع ورّاق که از ابی جعفر محمـد بن علی بن شـهر آشـوب دارای اجـازه بـود. - . اجـازات بحـار الانوار: ۴۶ اجازه شیخ علی بن محمد بن یونس بیضاوی به شیخ ناصرین ابراهیم بویهی حساوی. -

۱۷. عزالدین عبدالحمید بن ابی الحدید، شارح نهج البلاغه - . اجازات بحار الانوار: ۶۶ -

۱۸. کمال الدین علی بن سلیمان بحرانی

۴. تاج الدین ارموی، نویسنده حاصل المحصول - . اجازات بحار الانوار: ۷۳ -

۱۹. محمـد بن یحیی بن کرم که جزء اول از غریب هروی را شـیخ، تـا حرف (صـاد بـا واو) در جمادی الاولی سال ۶۱۹ نزد او خواند. این نکته را شیخ حسن بن شهید ثانی در اجازه کبیر خود گفته است. - . اجازات بحار الانوار: ۱۱۳ -

و روایت می کنـد از او فرزنـدش علامه حسن بن یوسف وفرزنـد دیگرش رضـی الدین که شـرح حال اودر آینده می آید. - . رجوع کنید به المستدرک ۳/۴۵۹ و۴۶۳ -

و سید حسن بن محمد بن ابی رضا علوی. - . اجازات بحار الانوار: ۳۵ -

و شـیخ ابراهیم بن سـعدالدین محمـد بن مؤیـد، ابی بکر بن شـیخ جمـال سـنه ابی عبـدالله محمـد بن حمـویه بن محمـد جوینی معروف به حموی، و ابن حمویه از اساتید و مشایخ عامّه نویسـنده «فرائد السـمطین فی فضائل المرتضـی و البتول والسـبطین» - . روضات الجنات: ۴۹ - است.

**[ترجمه]

۱- ۱. إجازات البحار ص ۱۱۳.

۲- ۲. راجع المستدرک ج ۳ ص ۴۵۹ و ۴۶۳.

۳- ۳. إجازات البحار ص ۳۵.

۴- ۴. الروضات ص ۴۹.

۵۸- اخوه(رضیّ الدین)

الشیخ رضیّ الدین علیّ بن سدید الدین یوسف بن علیّ بن مطهّر الحلّیّ.

کان عالما فاضلا محدّثا فقیها، له کتاب العدد القویّه لدفع المخاوف الیومیّه، قال المصنّف فی الفصل الأوّل بعد ذکر الکتاب: تألیف الشیخ الفقیه رضیّ الدین علیّ بن یوسف بن المطهّر الحلّیّ، و قال فی الفصل الثانی: کتاب العدد کتاب لطیف فی أعمال أیّام الشهور و سعدها و نحسها، و قد اتّفق لنا نصفه، و مؤلّفه بالفضل معروف، و فی الإجازات مذکور، و هو أخو العلّامه الحلّیّ قدّس اللّه لطیفهما. انتهی.

قلت: یروی هو عن أبیه سدید الدین و عن المحقّق الحلّیّ (۱) و عن بهاء الدین علیّ بن عیسی الإربلیّ (۲) و یروی عنه ابنه الشیخ الفقیه قوام الدین محمّد الّذی یروی عنه السیّد محمّد بن القاسم بن الحسین بن معیّه الحسینیّ (۳)، و ابن أخیه فخر المحقّقین محمّد، و ابن أخته عمید الدین عبد المطلب ابن أبی الفوارس (۴)

و حکی عن صاحب المعالم

ص: ۲۵۴

۱- ۵. المستدرک ج ۳ ص ۴۵۹.

۲- ۶. الاجازات ص ۶۳۵، إجازه ابن معیه.

۳- ۷. الاجازات ص ۳۵ و الروضات ص ۵۸۵.

۴- ۸. المستدرک ج ۳ ص ۴۵۹.

أنّ شيخنا رضيّ الدين توفّى فى حياه والده (۱).

يوجد ذكره الجميل فى أمل الآمل ص ۵۶ و الروضات ص ۳۸۶ و المستدرك ج ۳ ص ۴۵۹ و سفينه البحار ج ۲ ص ۲۵۲ و غيرها.

**[ترجمه]شیخ رضی الدین علی بن سدیدالدین یوسف بن علی بن مطهر حلی، عالم، فاضل، محدث و فقیه می باشد که از او کتاب «العدد القویه لدفع المخاوف الیومیه»

است. مصنف در فصل اول بعد از نام کتاب می گوید: «تالیف شیخ فقیه رضی الدین علی بن یوسف بن مطهّر حلّی می باشد.» و در فصل دوم می گوید: «کتاب «العدد»، کتاب خوبی در اعمال روزهای ماه و روزهای خوش و نحس آن است و نیمی از کتاب به دست ما نرسیده است. مؤلف آن به فضل معروف است و در اجازات ذکر شده که او برادر علامه حلی(قدس الله لطیفهما) می باشد.»

مؤلف: او از پدرش سدیدالدین و از محقق حلی - . المستدرک ۳/۴۵۹ -

و از بهاءالدین علی بن یحیی اربلی - . اجازات بحار الانوار: ۶۳۵ -

و فرزندش شیخ فقیه قوام الدین محمد روایت می کند، که از او سیدمحمد بن قاسم بن حسین بن معیه حسینی - . اجازات بحار الانوار: ۳۵ ، روضات الجنات: ۵۸۵ -

روایت کرده است. و همچنین برادر زاده اش فخرالمحققین محمد و خواهر زاده اش عمیدالدین عبدالمطلب بن ابی فوارس - . المستدرک ۳/۴۵۹ -

از او روایت می کنند. و از صاحت معالم حکایت شده که شیخ ما رضی الدین در زمان حیات پدرش فوت کرده است.» - . روضات الجنات: ۳۸۷ -

ذکر زیبای او در صفحه پنجاه و شش امل الآمل، صفحه سیصد و شصت و هشت روضات الجنات، صفحه چهارصد و پنجاه و نه جلد سوم المستدرک، صفحه دویست و پنجاه و دو جلد دوم سفینه البحار و دیگر کتاب ها آمده است.

**[ترجمه]

۱- ۱. الروضات ص ۳۸۷.

[الثناء علیه]

فخر الملّه و الـدین أبو طالب محمّد ابن آیه اللّه العلّامه الملقّب فی الکتب الفقهیّه بفخر الدین، و فخر الإسـلام، و فخر المحقّقین، و الفخر، کان عالما محقّقا نقّادا مجتهدا فقیها من وجوه هذه الطائفه و ثقاتها صاحب التصانیف الرائقه و التحقیقات الشافیه، أثنی علیه علماؤنا فی تراجمهم و إجازاتهم و بالغوا فی المـدح علیه، و أطرءوه بکلّ جمیل و تبجیل، و فی مقدّمهم أبوه العلّامه قال فی أوّل کتاب الألفین: أمّا بعد فإنّ أضعف عباد اللّه تعالی الحسن بن یوسف بن المطهّر الحلّیّ یقول: أجبت سؤال ولدی العزیز علیّ محمّد أصلح اللّه أمر داریه کما هو برّ بوالدیه، و رزقه أسباب السعادات الدنیویّه و الاخرویّه کما أطاعنی فی استعمال قواه العقلیّه و الحسیّه، و أسـعفه ببلوغ آمـاله کمـا أرضانی بأقواله و أفعاله، و جمع له بین الرئاستین کما لم یعصـنی طرفه عین من إملاء هـذا الکتاب الموسوم بکتاب الألفین الفارق بین الصـدق و المین- إلی أن قال:- و جعلت ثوابه لولدی محمّد وقاه اللّه تعالی علیه کلّ محذور و صرف عنه جمیع الشرور و بلغه جمیع أمانیه و کفاه اللّه أمر معادیه و شانیه. إ ه(۱).

و له وصـیه له فی آخر القواعـد أمره فیها بإتمام ما بقی ناقصا من کتبه بعـد وفاته و إصـلاح ما وجـد فیها من الخلل. راجعها فإنّها تدلّ علی سموّ رتبه و کثره علومه.

و أثنی علیه تلمیـذه الأعظم الشـهید الأوّل فی إجازته للشـیخ شـمس الـدین ابن نجـده بقوله الشـیخ الإمام سـلطان العلماء منتهی الفضلاء و النبلاء خاتم المجتهدین فخر الملّه و الدین

۱- ۲. إجازات البحار ص ۴۱.

أبو طالب محمّد بن الشيخ الإمام السعيد جمال الدين ابن المطهّر، مدّ اللّه فی عمره مدّ او جعل بينه و بين الحادثات سدّا(۱).

و قال فی إجازته لزين الدين ابن الخازن: و أمّا مصنّفات الأصحاب فإنّی أرويها عن مشايخی العدول و الثقات الأثبات رضی اللّه عنهم فمن ذلک مصنّفات شيخی الإمامين الأفضلين الأكملين المجتهدين منتهی أفاضل المذهب فی زمانهما السيّد المرتضی عميد الدين و الشيخ الأعظم فخر الدين. إ ه(۲)

و قال تلميذه الآخر السيّد الجليل تاج الدين بن معيّه الحلّیّ فی إجازته: مولانا الشيخ الإمام العلّامه بقيّه الفضلاء انموذج العلماء فخر الملّه و الحقّ و الدين محمّد بن المطهّر حرّس اللّه نفسه و أنمی غرسه (۳).

و قال تلميذه الأجلّ السيّد حيدر الآملیّ صاحب المسائل الحيدريّه الّتی سألها عن فخر المحقّقين فی أوّل المسائل: هذه مسائل سألتها عن جناب الشيخ الأعظم سلطان العلماء فی العالم مفخر العرب و العجم قدوه المحقّقين مقتدی الخلائق أجمعين أفضل المتأخّرين و المتقدّمين المخصوص بعنايه ربّ العالمين الامام العلّامه فی الملّه و الحقّ و الدين ابن المطهّر مدّ اللّه ظلال إفضاله و شيّد أركان الدين ببقائه، مشافهه فی مجالس متفرّقه علی سبيل الفتوی، و كان ابتداء ذلک فی سلخ رجب المرجّب سنه ۷۵۹ هجريّه نبويّه هلاليّه ببلده حلّه السيفيّه حماها اللّه عن الحدثان و أنا العبد الفقير حيدر بن علیّ ابن حيدر العلویّ الحسينیّ الآملیّ أصلح اللّه حاله و جعل الجنّه مآله، ما يقول شيخنا. إ ه(۴).

ص: ۲۵۶

۱- ۱. روضات الجنّات ص ۵۸۷.

۲- ۲. اجازات البحار ص ۳۹.

۳- ۳. الاجازه الكبيره لصاحب المعالم راجع إجازات البحار، ۹۹.

۴- ۴. المستدرک ج ۴ ص ۴۵۹، قال العلامه النوریّ: هذا المسائل موجوده عندی بخط السيّد و الأجوبه بخط الفخر بين السطور و بعضها فی الحاشيه، كتب بخطه الشريف فی الحاشيه متصلا بقوله: هذا مسائل. هذا صحيح قرأ علی أطال اللّه عمره إلی ان قال: و كتب محمّد بن المطهر.

و أطراه ابن أبى جمهور الأحسائى فى كتابه الغوالى بقوله: استاد الكلّ الشيخ العلّامه و البحر القمقام فخر المحقّقين (۱).

و وصفه العلّامه الكركىّ فى إجازته لسميّه الميسىّ: بالشيخ الإمام الأجلّ العلّامه على التحقيق و التدقيق مهذّب الدلائل، منقّح المسائل، فخر الملّه و الحقّ و الدين أبى طالب محمّد بن المطهّر(۲).

و فى إجازته للشيخ أحمد بن أبى جامع العاملىّ: بالشيخ الأجلّ الفقيه الأوحد قدوه أهل الإسلام فخر الملّه و الحقّ و الدين. إ ه(۳).

و فى إجازته لصفىّ الدين عيسى: بالشيخ الأجلّ الإمام الأوحد المحقّق فخر الملّه و الدين. إ ه(۴).

و بجّله الشهيد الثانىّ فى إجازته للشيخ الحسين بن عبد الصمد بقوله: الشيخ الإمام العالم المحقّق فخر الدين. إ ه(۵).

و وصفه صاحب المعالم فى إجازته الكبيره بقوله: الشيخ الإمام المحقّق فخر الملّه إ ه(۶).

و قال القاضى فى مجالس المؤمنين ما ترجمته: هو افتخار آل المطهّر و شامه البدر الأنور، و هو فى العلوم العقليّه و النقليّه محقّق نحرير، و فى علوّ الفهم و الذكاء مدقّق ليس له نظير، نقل الحافظ من الشافعيّه فى مدحه أنّه رآه مع أبيه فى مجلس السلطان محمّد:

الشهير بخدابنده، فوجده شابّا عالما فطنا مستعدّا للعلوم ذا أخلاق رضيّه، ربّى فى حجر تربيه أبيه العلّامه، و فى السنه العاشره من عمره الشريف فاز بدرجه الاجتهاد كما يشعر به كلامه قدّس سرّه أيضا فى شرح خطبه كتاب القواعد، فإنّه كتب ما ملخصه:

إنّى اشتغلت عند أبى بتحصيل العلوم من المعقول و المنقول و قرأت عليه كتبا كثيره من كتب أصحابنا، و التمست منه تصنيف كتاب القواعد، إذ بعد ملاحظه تولّده قدّس سرّه و تاريخ تصنيف كتاب القواعد يعلم أنّ عمره فى ذلك الوقت أقلّ من عشر سنين. إ ه.

۱- ۱. اجازات البحار ص ۴۸.

۲- ۲. المصدر ص ۵۷.

۳- ۳. المصدر ص ۶۳.

۴- ۴. المصدر ص ۶۵.

۵- ۵. المصدر ص ۸۶.

۶- ۶. المصدر ص ۹۸.

و ترجمه صاحب نقد الرجال و قال: وجه من وجوه هذه الطائفه و ثقاتها و فقهائها جليل القدر عظيم المنزله رفیع الشأن، حاله فی علوّ قدره و سموّ مرتبته و کثره علومه أشهر من أن يذكر. إ ه(۱).

یوجد ذکره الجميل مع التوثيق و التبجيل فی غیر واحد من الإجازات، و فی کتب التراجم کمنتهی المقال ص ۲۸۰ و أمل الآمل، و تنقیح المقال ج ۳ ص ۱۰۶ و فی کتاب المستدرک ج ۳ ص ۴۵۹، و المقابس ص ۱۷، و سفینه البحار ج ۲ ص ۳۴۹ و غیرها من المعاجم و التراجم.

**[ترجمه]افتخار ملت و دین، ابوطالب محمـد بن آیت الله و علامه که در کتاب های فقهی به فخرالـدین و فخرالاسـلام و فخر المحققین و فخر ملقب شـده است، عالم، محقق، نقّاد، مجتهـد، فقیه و از شـناخته شده های این طایفه و موثقین آنها و نویسـنده کتـاب هـای زیاد و تحقیقات کافی می باشـد. علمای ما در کتاب های تراجم و اجازات او را مـدح نمودنـد و در آن مبالغه نیز کرده انـد و بـه هر چیزی که وصـف زیبـا و بزرگی او را می رسانـد، سـتوده انـد. در رأس آنـان پـدرش علامـه در اول کتـاب «الالفین» می گوید: «جواب دادم سئوال فرزند عزیزم محمد را که خداوند امر دنیایش را اصلاح نماید، چنان که او به والدینش خوبی می کند و خداوند اسباب سعادت دنیا و آخرت را روزی او نماید چنان چه که او در استفاده از دو قوه حسّ و عقل از من تبعیت می نمایـد و خداونـد او را به همه آرزوهایش برساند، چنان چه او با گفته ها و رفتارش مرا راضـی می دارد و او بین دو ریاست جمع نمایـد، چنان چه مرا یک چشم به هم زدن از نوشـتن این کتاب که «الالفین الفارق بین الصدق و المین» نامیده می شود، مرا رهـا ننمود- تـا آنجا که می گویـد- و قرار دادم ثواب این کتاب را برای فرزنـدم محمـد (و قاه الله تعالی علیه کل محذور) و همه شرها را از او دور بدارد و به همه آرزوهایش برسد و خداوند در امر معاد و شئونات آن او را کفایت نماید.» - . اجازات بحار الانوار: ۴۱ -

و برای او وصـیتی برای فرزنـدش در پایـان «القواعـد» است که در آن بعـد از وفـات، او را به تمـام کردن هر چه از کتـاب های نـاقص او هست و اصـلاح هر آنچه که در آن کوتـاهی شـده توصـیه کرده است. به آنجـا رجـوع کن که این هـا هم دلالـت بر بالایی رتبه و زیادی علم او دارد. و شاگرد بزرگ او شـهید اول، در اجازه اش به شـیخ شـمس الـدین بن نجده، وی را به چنین کلامـی مـدح نموده است: «شـیخ الامام، سـلطان علماء و پایان فضـلاء و خوبان، آخرین مجتهـدان، افتخار ملت و دین ابوطالب محمـد بن شیخ و امام سـعادتمند، جمال الـدین بن مطهر که خداونـد به عمر او را طولانی نماید و بین او و حوادث مانعی قرار دهد.» - . روضات الجنات: ۵۸۷ -

و در اجازه اش به زین الـدین به خازن می گویـد: «و امّا تألیفات اصـحاب و من روایت می کنم از اساتید عادل و موثق و ثابت (رضی اله عنهم) و از جمله این تالیفات می باشد، آثار استادم، دو امام فاضل تر، کامل تر و دو مجتهد که پایان فضلای مذهب در زمان خودشان هستند، سید مرتضی عمید الدین و شیخ بزرگ فخر الدین می باشند.» - . اجازات بحار الانوار: ۳۹ -

شاگرد دیگرش سـید بزرگوار، تاج الدین بن حلّی در اجازه اش می گوید: «مولای ما، شـیخ، امام، علامه و باقی مانده فضلاء و نمونه علمـاء، افتخار ملت و حق و دین محمـد بن مطهر - خداونـد او را حفظ نمایـد و نهالش را بارور نمایـد.» - . اجازه کبیره برای صاحب معالم، رجوع کنید به اجازات بحار الانوار: ۹۹ -

شاگرد بزرگوارش سید حیدرآملی نویسنده «المسائل الحیدریه» که سئوال هایش از فخرالمحققین می باشد، در اول مسائل می گوید: «این مسائل را سئوال کردم از جناب شیخ بزرگ، سلطان عالمان در عالم و افتخار عرب و عجم، پیشوای محققان و اقتداکننده همه خلایق به او، فاضل ترین متأخرین و متقدمین و مورد عنایت پروردگارعالم، پیشوا و علامه در ملت، حق و دین، فرزند مطهر - که خداوند سایه اش را مستدام و ارکان دین را به واسطه محکم گرداند - به صورت شفاهی در مجالس گوناگون بنا بر پرسیدن، فتوا می داد، و اول آن در شروع ماه رجب المرّجب سال ۷۵۹ هجری نبوی در شهر حلّه سیفیه که خداوند از حوادث آن را نگه دارد و من بنده فقیه حیدر بن علی بن حیدر علوی حسینی آملی (اصلح الله حاله و جعل الجنه مآله) استاد ما چنین می گوید.» - . المستدرک ۴/۴۵۹ ؛ علامه نوری می گوید: این مسائل در نزد من به خط سید و جواب ها به خطر فخر در بین سطرها و در بعضی از حاشیه های آن، موجود است. به خط مبارك در حاشیه متصل به کلامش «هذاالمسائل» نوشته است: «این صحیح است و او که عمرش را خدا طولانی گرداند نزد من آن ها را قرائت نمود.» تا آنجا که می گوید «و کتب محمد بن مطهر.» -

و ابن ابی جمهور احسائی در کتابش «غوالی» او را چنین ستوده است: «استاد کل، شیخ علامه و دریای بی نهایت فخرالمحققین.» - . اجازات بحار الانوار: ۴۸ - و علامه کرکی در اجازه اش به هم نامش میسی، او را چنین توصیف کرده است: «شیخ، امام بزرگوار، علامه بنا بر تحقیق و دقت، تهذیب کننده دلائل، و تنقیح کننده مسائل، افتخار ملت و حق و دین، ابی طالب محمد بن مطهر.» - . اجازات بحار الانوار: ۵۷ - و در اجازه اش به شیخ احمد بن ابی جامع عاملی توصیف کرده به: شیخ بزرگوار، فقیه یگانه، پیشوای اهل اسلام، افتخار ملت و حق و دین. - . اجازات بحار الانوار: ۶۳ -

و در اجازه اش به صفی الدین عیسی او را چنین توصیف کرده است: «شیخ بزرگوار امام یگانه، محقق، افتخارات ملت و دین.» - . اجازات بحار الانوار: ۶۵ - و

شهید ثانی در اجازه اش به شیخ حسین عبدالصمد او را به چنین کلامی بزرگ شمرده است: «شیخ، امام، عالم، محقق، فخرالدین.» - . اجازات بحار الانوار: ۸۶ -

و صاحب معالم در اجازه کبیره، او را چنین وصف کرده است: «شیخ، امام، محقق و افتخار ملت.» - . اجازات بحار الانوار: ۹۸ -

قاضی در مجالس المؤمنین در شرح حال او می گوید: «او افتخار خاندان مطّهر و درخشنده چون بدر در این خانواده است. او در علوم عقلی و نقلی، محققی حاذق بود و در والایی فهم و ذکاوت دقیق بود که برای او نظیری نیامده است. از حافظ از علمای شافعی نقل شده که در مدح او که می گوید: هنگامی که من با پدرم در مجلس سلطان محمد مشهور به خدابنده آمدیم، او دانشمندی جوان، عالی مقام، مستعد، نیکخوی و با اخلاق بود. او در نزد پدر علامه اش تربیت شده بود و در ده سالگی از عمر شریفش به درجه اجتهاد رسید، چنان که خود نیز در شرح خطبه کتاب «القواعد» به آن اشاره نموده است و ملحض کلامش چنین است: من نزد پدر به تحصیل علم معقول و منقول مشغول شدم و کتاب های زیادی از علما را نزد او خواندم و از او خواستم که کتاب قواعد را تالیف کند، زیرا بعد از ملاحظه تولد و تاریخ تالیف کتاب قواعد، دانستم که عمرش در آن موقع کمتر از ده سال بوده است.»

شرح حالش را نویسنده نقدالرجال آورده و می گوید: «آبرو و شناخته شده این طایفه و از ثقات و فقهای جلیل القدر و دارای منزلتی والا ـ می باشد. حالات او در بزرگی جایگاه و والایی مرتبه و زیادی دانش آنقدر مشهور است که نیاز به بازگویی ندارد.» - . نقدالرجال: ۳۰۲ -

نام زیبایش همراه با توثیق ها و تکریم ها در همه اجازات آمده و در کتاب های تراجم مانند صفحه دویست و هشتاد منتهی المقال، امل الآمل، صفحه یکصد و شش جلد سوم تنقیح المقال، صفحه چهارصد و پنجاه و نه جلد سوم کتاب المستدرک، صفحه هفده المقابس، صفحه سیصد و چهل و نه جلد دوم سفینه البحار و دیگر کتاب های تراجم و معاجم آمده است.

**[ترجمه]

۱- ۱. نقد الرجال ص ۳۰۲.

أساتذته و تلامذته

كان معظم قراءته على شيخه الأعظم و والده المعظّم آيه اللّه العلّامه، و يروى أيضا عن عمّه الشيخ رضيّ الدين علىّ بن يوسف المتقدّم ذكره (۱).

و يروى عنه جماعه من المشايخ منهم:

«۱»- تاج الشريعه و فخر الشيعه محمّد بن جمال الدين مكىّ الشهيد الأوّل المتقدّم ذكره (۲).

«۲»- الشيخ فخر الدين أحمد بن عبد اللّه بن سعيد بن المتوّج المعروف بابن المتوّج البحرانىّ (۳).

«۳»- السيّد الأجل بهاء الدين علىّ ابن غياث الدين عبد الكريم النيلىّ النجفىّ المتقدّم ذكره.

۱- ۳. المستدرك ج ۳ ص ۴۵۹.

۲- ۴. المصدر ص ۴۳۷.

۳- ۵. المصدر ص ۴۳۵.

«۴»- السیّد العالم الکبیر مهنّا بن سنان الحسینیّ، و هو صاحب المسائل عن العلّامه، و له ثناء جمیل عنه، ذکره العلّامه النوریّ فی المستدرک ج ۳ ص ۴۴۶.

«۵»- السیّد النقیب محمّد بن القاسم بن الحسین بن معیّه الحلّیّ الحسنیّ الدیباجیّ (۱)

«۶»- السیّد عزّ الدین الحسن بن أیّوب بن نجم الدین الأعرج الحسینیّ الاطراویّ العاملیّ (۲).

«۷»- الشیخ العالم المتکلّم ظهیر الملّه و الدین علیّ بن یوسف بن عبد الجلیل، ذکره ابن أبی جمهور فی طرقه فی العوالی (۳).

«۸»- السیّد الإمام المعظم الحسن بن عبد اللّه بن محمّد بن علیّ الأعرج الحسینیّ، ذکره ابن أبی جمهور فی العوالی و أثنی علیه، و لعلّه متّحد مع السادس.

«۹»- ابنه ظهیر الدین محمّد الّذی یروی عنه ابن معیّه، قال فی إجازته: و ممّن رویت عنه من المشایخ أیضا الفقیه السعید المرحوم ظهیر الدین محمّد بن محمّد بن المطهّر انتهی (۴).

و قال: صاحب الروضات: و المراد بهذا الرجل هو ظهیر الدین ابن فخر المحقّقین ابن العلّامه المسمّی باسم أبیه و المتوفّی فی حیاته، نصّ علیه صاحب المعالم فی حاشیه إجازته المذکوره(۵).

و قال الشیخ الحرّ فی أمل الآمل ص ۶۸: الشیخ ظهیر الدین محمّد بن محمّد بن الحسن ابن یوسف المطهّر الحلّیّ کان فاضلا فقیها وجیها، یروی عنه ابن معیّه، و یروی عن أبیه عن جدّه.

ص: ۲۵۹

۱- ۱. الروضات ص ۴۸۵، الاجازات ص ۳۶.

۲- ۲. المستدرک ج ۳ ص ۴۳۱.

۳- ۳. الاجازات ص ۴۸.

۴- ۴. راجع الاجازات ص ۹۹.

۵- ۵. راجع الروضات ص ۵۸۶.

**[ترجمه]بیشترین فراگیری دروس او نزد استاد بزرگ و پدر بزرگوارش آیت الله علامه حلّی بوده و همچنین از عمویش شیخ رضی الدین علی بن یوسف (که قبلاً نامش گذشت) روایت می کند. - . المستدرک ۳/۴۵۹ -

و تعدادی از اساتید از او روایت کرده اند که از آن جمله اند:

۱. تاج شریعت و افتخار شیعه، محمد بن جمال الدین مکّی شهید اول (که نامش قبلاً گذشت) - . المستدرک ۳/ ۴۳۷ -

۲. شیخ فخرالدین احمد بن عبدالله بن سعید بن متوّج معروف به ابن متوّج بحرانی - . المستدرک ۳/۴۳۵ -

۳. سید عالیقدر، بهاءالدین علی بن غیاث الدین عبدالکریم نیلی نجفی (که قبلاً نامش گذشت)

۴. سید و عالم بزرگ، مهنّا بن سنان حسینی، او نویسنده مسائلی از علامه است و از علامه توصیف زیادی درباره او است که علامه نوری آن را در صفحه چهارصد و چهل و شش جلد سوم المستدرک آورده است.

۵. سید نقیب محمد بن قاسم بن حسین بن معیّه حلّی حسنی دیباجی - . روضات الجنات: ۴۸۵ ، اجازات بحار الانوار: ۳۶ -

۶. سید عزّالدین حسن بن ایوب بن نجم الدین اعرج حسینی اطراوی عاملی - . المستدرک ۳/۴۳۱ -

۷. شیخ عالم و متکلم، پشتوانه ملت و دین، علی بن یوسف بن عبدالجلیل، ابن ابی جمهور نام او را در سلسله روایی خود در عوالی آورده است. - . اجازات بحار الانوار: ۴۸ -

۸. سید و پیشوای بزرگ، حسن بن عبدالله بن محمد بن علی بن علی اعرج حسینی، ابن ابی جمهور نامش را در عوالی آورده و او را ستوده است، (شاید با شماره ششم یکی باشد).

۹. فرزندش ظهیرالدین محمد که ابن معیّه از او روایت کرده است. در اجازه اش می گوید: «یکی از کسانی که از آنها روایت می کنم، فقیه سعادتمند مرحوم ظهیرالدین محمد بن محمد بن مطهّر می باشد.» - . رجوع کنید به اجازات بحار الانوار: ۹۹ -

صاحب روضات الجنات می گوید: «مراد از این مرد، ظهیرالدین پسر فخرالمحققین پسر علامه می باشد که به نام پدرش نامیده شده است و در حیات پدرش از دنیا رفت و به این مطلب صاحب معالم در حاشیه اجازه ای که گفته شد، تصریح می کند.» - . رجوع کنید به روضات الجنات: ۵۸۶ -

شیخ حر در صفحه شصت و هشت امل الآمل می گوید: «شیخ ظهیر الدین محمد بن محمد بن حسن بن یوسف مطهّر حلی از فضلا و فقیه شناخته شده بود، و از او ابن معیّه روایت می کند و او از پدر و جدش روایت کرده است.»

**[ترجمه]

تنبیه[من المحقق الربانی الشیرازی]

نسب العلامه المصنّف فی المقدّمه الأولی من البحار و غیره کتاب الاستغاثه فی البدع الثلاثه إلی الحکم المدقّق المتألّه العلّامه کمال الدین میثم بن علیّ بن میثم البحرانیّ صاحب الشروح الثلاثه علی نهج البلاغه و شارح مائه کلمه من کلمات أمیر المؤمنین علیه السّلام المتوفّی سنه ۶۷۹ استاذ العلّامه الحلّیّ و السیّد عبد الکریم بن طاوس و نصیر الدّین الطوسیّ، و الصحیح أنّه من تألیفات السیّد الشریف أبی القاسم علیّ بن أحمد بن موسی بن محمّد التقی بن علیّ بن موسی الرضا علیهم السّلام (۱)

المتوفّی بموضع یقال له:

گرمی من ناحیه فسا، بینه و بین فسا خمسه فراسخ، و بینه و بین شیراز نیّف و عشرون فرسخا، فی جمادی الأولی سنه ۳۵۲، له ترجمه فی کتب التراجم کفهرست الطوسیّ و النجاشیّ و ابن الندیم و منتهی المقال و تنقیح المقال و الروضات و غیرها من التراجم.

و الحمد للّه أوّلا و آخرا و الصلاه علی محمّد و آله المعصومین.

قم المشرفه- خادم الشریعه عبد الرحیم الربانی الشیرازی

۱- ۲. نسبه هکذا صاحب الروضات راجع ص ۳۷۴.

**[ترجمه]مصنف علامه در مقدمه اول بحار الانوار و دیگر کتابش، کتاب «الاستغاثه فی البدع الثلاثه» را به حکیم و محقق الهی، علامه کمال الدین میثم بن علی بن میثم بحرانی نویسنده شرح های سه گانه بر نهج البلاغه و شرح دهنده یکصد سخن از سخنان امیرالمومنین علیه السّلام، متوفای سال ۶۷۹ و استاد علامه حلی و سید عبدالکریم بن طاووس و نصیرالدین طوسی نسبت داده است.

اما درست این است که آن از تالیفات سید شریف ابوالقاسم علی بن احمد بن موسی بن محمد تقی بن علی بن موسی الرضا علیهم السّلام - . همچنین همین نسبت را صاحب روضات الجنات داده است. رجوع کنید به صفحه ۳۷۴ -

متوفای مکانی است که درباره آن می گویند: «گرمی» از نواحی فسا است که بین آن و فسا پنج فرسنگ فاصله است و بین آنجا و شیراز، بیست و اندی فرسنگ است، در جمادی الاول سال ۳۵۲ می باشد. برای او شرح حالی در کتاب های تراجم، مثل فهرست های طوسی و نجاشی و ابن ندیم و منتهی المقال و تنقیح المقال و روضات الجنات و دیگر کتاب های تراجم می باشد.

و الحمد لله اولاً و آخراً و الصلاه علی محمد و آله المعصومین

قم - خادم دین، عبدالرحیم ربانی شیرازی - (پانوشت توضیح ندارد) -

**[ترجمه]

مقدمه المؤلف

الحمد لله الذی سمک سماء العلم و زینها ببروجها للناظرین و علق علیها قنادیل الأنوار بشموس النبوه و أقمار الإمامه لمن أراد سلوک مسالک الیقین و جعل نجومها رجوما لوساوس الشیاطین و حفظها بثواقب شهبها عن شبهات المضلین ثم بمضلات الفتن أَغْطَشَ لَیْلَها (۱)و بنیرات البراهین أَخْرَجَ ضُحاها و مهد أراضی قلوب المؤمنین لبساتین الحکمه الیمانیه فدحاها و هیأها لأزهار أسرار العلوم الربانیه فأَخْرَجَ مِنْها ماءَها وَ مَرْعاها و حرسها عن زلازل الشکوک و الأوهام فأودع فیها سکینه من لطفه کجبال أرساها فنشکره علی نعمه التی لا تحصی معترفین بالعجز و القصور و نستهدیه لمراشد أمورنا فی کل میسور و معسور.

و نشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شریک له شهاده علم و إیقان و تصدیق و إیمان یسبق فیها القلب اللسان و یطابق فیها السر الإعلان و أن سید أنبیائه و نخبه أصفیائه و نوره فی أرضه و سمائه محمدا صلی الله علیه و آله عبده المنتجی و رسوله المجتبی و حبیبه المرتجی و حجته علی کافه الوری و أن ولی الله المرتضی و سیفه المنتضی (۲)و نبأه العظیم و صراطه المستقیم و حبله المتین و جنبه المکین علی بن أبی طالب علیه السلام سید الوصیین و إمام الخلق أجمعین و شفیع یوم الدین و رحمه الله علی العالمین و أن أطایب عترته و أفاخم ذریته و أبرار أهل بیته سادات الکرام و أئمه الأنام و أنوار الظلام و مفاتیح الکلام و لیوث الزحام و غیوث الإنعام خلقهم الله من أنوار عظمته و أودعهم أسرار حکمته و جعلهم معادن رحمته و أیدهم

۱- فی الصحاح: أغطش اللّه اللیل: أظلمه.

۲- نضا سیفه و انتضاه: سله.

بروحه و اختارهم على جميع بريته لهم سمكت لمسموكات و دحيت المدحوات و بهم رست الراسيات و استقر العرش على السماوات و بأسرار علمهم أينعت (۱)ثمار العرفان فى قلوب المؤمنين و بأمطار فضلهم جرت أنهار الحكمه فى صدور الموقنين فصلوات الله عليهم ما دامت الصلوات عليهم وسيله إلى تحصيل المثوبات و الثناء عليهم ذريعه لرفع الدرجات و لعنه الله على أعدائهم ما كانت دركات الجحيم معده لشدائد العقوبات و اللعن على أعداء الدين معدوده من أفضل العبادات.

أما بعد :

فيقول الفقير إلى رحمه ربه الغافر ابن المنتقل إلى رياض القدس محمد تقى طيب الله رمسه محمد باقر عفا الله عن جرائمهما و حشرهما مع أئمتهما (۲)اعلموا يا معاشر الطالبين للحق و اليقين المتمسكين بعروه اتباع أهل بيت سيد المرسلين صلوات الله عليهم أجمعين إنى كنت فى عنفوان شبابى حريصا على طلب العلوم بأنواعها مولعا باجتناء فنون المعالى من أفنانها (۳)فبفضل الله سبحانه وردت حياضها و أتيت رياضها و عثرت على صحاحها و مراضها حتى ملأت كمى من ألوان ثمارها و احتوى جيبى على أصناف خيارها و شربت من كل منهل (۴)جرعه رويه و أخذت من كل بيدر حفنه (۵)مغنيه فنظرت إلى ثمرات تلك العلوم و غاياتها و تفكرت فى أغراض المحصلين و ما يحثهم على البلوغ إلى نهاياتها و تأملت فيما ينفع منها فى المعاد و تبصرت فيما يوصل منها إلى الرشاد فأيقنت بفضله و إلهامه تعالى إن زلال العلم لا ينقع (۶)إلا إذا أخذ من عين صافيه نبعت عن ينابيع الوحى و الإلهام و إن الحكمه لا تنجع (۷)إذا لم تؤخذ من نواميس الدين و معاقل الأنام.

ص: ۲

۱- ينع الثمر: نضج، و أينع مثله.

۲- تقدم الكلام فى ترجمته و ترجمه والده أعلى اللّه مقامهما فى المقدّمه الأولى.

۳- شجره ذات أفنان: ذات أغصان.

۴- المنهل: المورد؛ و هو عين ماء ترده الإبل فى المراعى.

۵- البيدر: الموضع الذى يداس فيه الطعام. و الحفنه: مل ء الكفين من طعام.

۶- نقع الماء العطش: سكنه.

۷- نجع الطعام: هنأ أكله. و قد نجع فيه الخطاب و الوعظ و الدواء: دخل و أثر.

فوجـدت العلم كله فى كتاب الله العزيز الـذى لا يَأْتِيهِ الْباطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَ لا مِنْ خَلْفِهِ و أخبار أهل بيت الرساله الـذين جعلهم الله خزانا لعلمه و تراجمه لوحيه و علمت أن علم القرآن لا يفى أحلام العباد باستنباطه على اليقين و لا يحيط به إلا من انتجبه الله لـذلك من أئمه الـدين الـذين نزل فى بيتهم الروح الأمين فتركت ما ضـيعت زمانا من عمرى فيه مع كونه هو الرائـج فى دهرنا و أقبلت على ما علمت أنه سينفعنى فى معادى مع كونه كاسدا فى عصرنا فاخترت الفحص عن أخبار الأئمه الطاهرين الأبرار سلام الله عليهم و أخذت فى البحث عنها و أعطيت النظر فيها حقه و أوفيت التدرب فيها حظه.

و لعمرى لقد وجدتها سفينه نجاه مشحونه بذخائر السعادات و ألفيتها (۱)فلكا مزينا بالنيرات المنجيه عن ظلم الجهالات و رأيت سبلها لائحه و طرقها واضحه و أعلام الهـدايه و الفلاح على مسالكها مرفوعه و أصوات الـداعين إلى الفوز و النجاح فى مناهجها مسموعه و وصلت فى سلوك شوارعها إلى رياض نضره و حدائق خضره مزينه بأزهار كل علم و ثمار كل حكمه و أبصرت فى طى منازلها طرقا مسلوكه معموره موصله إلى كل شرف و منزله فلم أعثر على حكمه إلا و فيها صفوها و لم أظفر بحقيقه إلا و فيها أصلها.

ثم بعـد الإحـاطه بـالكتب المتـداوله المشـهوره تتبعت الأصول المعتبره المهجوره التى تركت فى الأعصار المتطاوله و الأزمان المتماديه إما لاستيلاء سلاطين المخالفين و أئمه الضلال أو لرواج العلوم الباطله بين الجهال المـدعين للفضل و الكمال أو لقله اعتناء جماعه من المتأخرين بها اكتفاء بما اشتهر منها لكونها أجمع و أكفى و أكمل و أشفى من كل واحد منها.

فطفقت أسأل عنها فى شرق البلاد و غربها حينا و ألح فى الطلب لدى كل من أظن عنده شيئا من ذلك و إن كان به ضنينا (۲)و لقد ساعدنى على ذلك جماعه من

۱- ألفيت الشى ء: وجدته.

۲- الضنين: البخيل، أى و إن كان فى إعطائه كل أحد بخيلا إما: لنفاسه نسخه أو لندرتها.

الإخوان ضربوا فی البلاد لتحصیلها و طلبوها فی الأصقاع و الأقطار طلبا حثیثا حتی اجتمع عندی بفضل ربی کثیر من الأصول المعتبره التی کان علیها معول العلماء فی الأعصار الماضیه و إلیها رجوع الأفاضل فی القرون الخالیه فألفیتها مشتمله علی فوائد جمه خلت عنها الکتب المشهوره المتداوله و اطلعت فیها علی مدارک کثیر من الأحکام اعترف الأکثرون بخلو کل منها عما یصلح أن یکون مأخذا له فبذلت غایه جهدی فی ترویجها و تصحیحها و تنسیقها و تنقیحها.

و لما رأیت الزمان فی غایه الفساد و وجدت أکثر أهلها حائدین (۱)عما یؤدی إلی الرشاد خشیت أن ترجع عما قلیل إلی ما کانت علیه من النسیان و الهجران و خفت أن یتطرق إلیها التشتت لعدم مساعده الدهر الخوان و مع ذلک کانت الأخبار المتعلقه بکل مقصد منها متفرقا فی الأبواب متبددا فی الفصول قلما یتیسر لأحد العثور علی جمیع الأخبار المتعلقه بمقصد من المقاصد منها و لعل هذا أیضا کان أحد أسباب ترکها و قله رغبه الناس فی ضبطها.

فعزمت بعد الاستخاره من ربی و الاستعانه بحوله و قوته و الاستمداد من تأییده و رحمته علی تألیفها و نظمها و ترتیبها و جمعها فی کتاب متسقه (۲)الفصول و الأبواب مضبوطه المقاصد و المطالب علی نظام غریب و تألیف عجیب لم یعهد مثله فی مؤلفات القوم و مصنفاتهم فجاء بحمد الله کما أردت علی أحسن الوفاء و أتانی بفضل ربی فوق ما مهدت و قصدت علی أفضل الرجاء فصدرت کل باب بالآیات المتعلقه بالعنوان ثم أوردت بعدها شیئا مما ذکره بعض المفسرین فیها إن احتاجت إلی التفسیر و البیان ثم إنه قد حاز کل باب منه إما تمام الخبر المتعلق بعنوانه أو الجزء الذی یتعلق به مع إیراد تمامه فی موضع آخر ألیق به أو الإشاره إلی المقام المذکور فیه لکونه أنسب بذلک المقام رعایه لحصول الفائده المقصوده مع الإیجاز التام و أوضحت ما یحتاج من الأخبار إلی الکشف ببیان شاف علی غایه الإیجاز

۱- حاد عن الشی ء: مال عنه و عدل.

۲- اتسق الامر: انتظم.

لئلا تطول الأبواب و يكثر حجم الكتاب فيعسر تحصيله على الطلاب و فى بالى إن أمهلنى الأجل و ساعدنى فضله عز و جل أن أكتب عليه شرحا كاملا يحتوى على كثير من المقاصد التى لم توجد فى مصنفات الأصحاب و أشبع فيها الكلام لأولى الألباب.

و من الفوائد الطريفه لكتابنا اشتماله على كتب و أبواب كثيره الفوائد جمه العوائد أهملها مؤلفو أصحابنا رضوان الله عليهم فلم يفردوا لها كتابا و لا بابا ككتاب العدل و المعاد و ضبط تواريخ الأنبياء و الأئمه عليهم السلام و كتاب السماء و العالم المشتمل على أحوال العناصر و المواليد و غيرها مما لا يخفى على الناظر فيه.

فيا معشر إخوان الدين المدعين لولاء أئمه المؤمنين أقبلوا نحو مأدبتى (۱)هذه مسرعين و خذوها بأيدى الإذعان و اليقين فتمسكوا بها واثقين إن كنتم فيما تدعون صادقين و لا تكونوا من الذين يَقُولُونَ بِأَفْواهِهِمْ ما لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ و يترشح من فحاوى كلامهم مطاوى جنوبهم و لا من الذين أشربوا فى قلوبهم حب البدع و الأهواء بجهلهم و ضلالهم و زيفوا (۲)ما روجته الملل الحقه بما زخرفته منكرو الشرائع بمموهات (۳)أقوالهم.

فيا بشرى لكم ثم بشرى لكم إخوانى بكتاب جامعه المقاصد طريفه الفرائد لم تأت الدهور بمثله حسنا و بهاء و أنجم طالع من أفق الغيوب لم ير الناظرون ما يدانيه نورا و ضياء و صديق شفيق لم يعهد فى الأزمان السالفه شبهه صدقا و وفاء كفاك عماك يا منكر علو أفنانه (۴)و سمو أغصانه حسدا و عنادا و عمها (۵)و حسبك ريبك يا من لم يعترف برفعه شأنه و حلاوه بيانه جهلا و ضلالا و بلها و لاشتماله على أنواع العلوم و الحكم و الأسرار و إغنائه عن جميع كتب الأخبار سميته بكتاب

۱- الادبه و المأدبه: طعام يصنع لدعوه أو عرس.

۲- زافت الدراهم: صارت مردوده. و زيف الدراهم: زافها.

۳- قول مموه: مزخرف او ممزوج من الحق و الباطل.

۴- و فى نسخه: فضل احسانه.

۵- العمه: التحير و التردد.

فأرجو من فضله سبحانه علی عبده الراجی رحمته و امتنانه أن یکون کتابی هذا إلی قیام قائم آل محمد علیهم الصلاه و السلام و التحیه و الإکرام مرجعا للأفاضل الکرام و مصـدرا لکل من طلب علوم الأئمه الأعلام و مرغما للملاحـده اللئام و أن یجعله لی فی ظلمات القیامه ضیاء و نورا و من مخاوف یوم الفزع الأکبر أمنا و سرورا و فی مخازی یوم الحساب کرامه و حبورا (۱)و فی الدنیا مدی الأعصار ذکرا موفورا فإنه المرجو لکل فضل و رحمه و ولی کل نعمه و صاحب کل حسنه و الحمد لله أولا و آخرا و صلی الله علی محمـد و أهل بیته الغر المیامین النجباء المکرمین و لنقـدم قبل الشـروع فی الأبواب مقـدمه لتمهیـد ما اصـطلحنا علیه فی کتابنا هذا و بیان ما لا بد من معرفته فی الاطلاع علی فوائده و هی تشتمل علی فصول.

**[ترجمه]بسم الله الرحمن الرحیم

حمـد مخصوص خـدایی است که آسـمان علم را بلنـد ساخت، آن را برای بیننـدگان به برج ها و سـتارگان زینت داد، و بر آن قنـدیل هـایی از نور را به تـابش نور نبوت و ماه های امامت - برای کسـی که اراده سـلوک در راه های یقین را دارد - آویزان کرد، و سـتارگان آسـمان علم را وسـیله رانـدن وسوسه هـای شـیاطین قرار داد و آن را به وسـیله تیر های درخشـنده از شـبهات گمراهان حفظ کرد. سپس به گمراهی فتنه ها شب آن را تاریک ساخت و به نورهای ادله و برهان، روزهای روشن آن آسمان علم را بیرون آورد، و زمین هـای دل های مؤمنین را برای باغ های حکمت بابرکت، آماده ساخت. سـپس آن حکمت را به دل هـای مؤمنین پراکنـده سـاخت و دل هـای مؤمنین را برای چیـدن گـل هـای اسـرار علوم ربـانّی مهیا کرد. پس از زمین دل های مؤمنین، آب و چراگاه آسـمان علم را بیرون آورد و خداوند دل های مؤمنین را از لغزش های شک ها و اوهامی که شیاطین به دل می اندازنـد، نگهداری کرد. پس در دل های مؤمنین سـکینه و وقار را مانند کوه که در روی زمین میخکوب شده است، از لطـف خـودش به امـانت گـذاشت. پس خـدا را به نعمت هـایش که شـمارش نمی شود سپاس می گـذاریم، در حـالی که در شکرگزاری و سپاس گزاری اقرار و اعتراف داریم که عاجز و ناتوانیم، و از خدا برای راهنمایی کارهایمان، در هر کار آسان و مشکل هدایت می خواهیم.

گواهی می دهیم که خدای موجودی جز خدای یگانه نیست؛ خدایی که هیچ گونه شـریک و انبازی برای او نیست. گواهی از روی علم و یقین و تصـدیق و ایمانی که در آن زبان بر دل پیشـی می گیرد و در آن نهان با آشـکار مطابقت دارد. گواهی می دهم که محمـد بنده انتخاب شده و فرسـتاده برگزیده و دوست انتخاب شده و حجت خدا بر همه مخلوقات جن و انس، بزرگ ترین پیغمبر خدا و نخبه برگزیدگانش و نور خدا در زمین و آسمان است.

و گواهی می دهم که علی بن ابی طالب بزرگ جانشـینان و پیشوای همه بندگان و شفاعت کننده روز قیامت و رحمت خدا بر عالمیان، دوست برگزیده و شمشـیر برهنه، خبر بزرگ حق تعالی و راه مستقیم خدا و ریسمان محکم و طرفدار خداست که نزد خدا آبرومند است.

و گواهی می دهم که پاکیزگـانی از فرزنـدانش و بزرگـان ذریه های او و نیکوکاران خانـدانش، بزرگان ارزشـمند و پیشوایان همه مردمان و نورهای تاریکی ها، کلیدهای سخن و شیرهای میدان جنگ و باران های پربرکت چارپایان هستند. خداوند آنها

را از نورهای بزرگواریش آفریده است و حکمت های پنهانش را نزد آنها امانت گذاشته و آنها را محل رحمت های خودش قرار داده است؛ خداوند آنها را به روح القدس خودش تأیید کرده

ص: ۱

و آنها را بر تمام بندگانش برگزیده است؛ خداوند نگه داشته ها را به خاطر آنان نگه داشته و پهن شده ها به خاطر آنها پهن گردیده و به جهت آنها سفت شده ها، سخت گشته اند و عرش خدا به آسمان ها قرار گرفته است. میوه های معرفت به علم های پنهانی آنها در دل های مؤمنان میوه داده اند، ثواب اجرها به خاطر آنها حاصل می شود و به خاطر آنها باران فضل چشمه های حکمت در دل یقین کنندگان جاری گشته است. پس درود خدا بر آنان باد، تا هنگامی که درودها بر آنان وسیله تحصیل ثواب هست و ثنای بر آنها، وسیله بلندی درجات بندگان می باشد. لعن و نفرین خدا بر دشمنان اهل بیت باد، مادامی که درکات جهنم برای شدت عذاب آنها مهیا است و نفرین کردن بر دشمنان دین، از بهترین عبادات شمرده شده است.

اما بعد:

پس محتاج به رحمت پروردگار بخشنده اش؛ پسر محمد تقی که به باغ های بهشت انتقال یافته - خدا پاک گرداند خاک قبرش را - یعنی محمد باقر که خدا بدی های آن دو را عفو کند و آنها را با پیشوایان ایشان که چهارده معصوم باشند، محشور فرماید، می گوید:

ای پویندگان حق و یقین و گروندگان به ریسمان پیروی خاندان سید المرسلین، صلوات اللّٰه علیهم اجمعین! بدانید که من در اوایل جوانی اشتیاق زیادی به تحصیل انواع علوم و فنون داشتم و به فضل الهی وارد دایره آن شدم؛ قدم در گلزار آن نهادم و با خوب و بد آن مواجه گشتم، تا اینکه آستینم از میوه های رنگارنگ آن پر شد و گریبانم از بهترین نوع آنها اشباع گردید. از هر چشمه ای جرعه گوارایی نوشیدم، و از هر خرمنی دو مشته برداشتم.

سپس به فواید و نتایج آن علوم نگریستم، و درباره مقاصد محصلین و آنچه که موجب ترغیب آنها برای نیل به سرانجام تحصیل آن علوم است، اندیشیدم. آنگاه در آن قسمت که برای جهان دیگرم سودمند بود و انسان را به کمالات شایسته می رساند، دقّت و تأمّل نمودم، تا به فضل و الهام باری تعالی به یقین دانستم که اگر علم و دانش از منبع زلالی که از سرچشمه های وحی و الهام می جوشد گرفته نشود، عطش انسان را برطرف نمی سازد، همان طور که حکمت نیز وقتی از رهبران دین که عقلای بشریّت هستند اخذ نشود، گوارا نخواهد بود.

ص: ۲

من در نتیجه مطالعات خود تمام علوم را در کتاب خداوند عزیز (قرآن مجید) که به هیچ وجه باطلی در آن راه ندارد، و در اخبار خاندان پیغمبر که خزینه دار دانش آن حضرت و ترجمان وحی او بودند یافتم و دانستم که دانش قرآن مجید، عقول بندگان را برای استنباط خود کافی نمی داند، و جز پیغمبر و امامان عالیمقام که خداوند آنها را برگزیده و پیک وحی الهی در خانه های آنان فرود آمده است، کسی به آن احاطه پیدا نمی کند. چون به این نتیجه رسیدم، آنچه را که زمانی در راه

آموختنش صرف عمر کرده بودم، با اینکه در زمان ما رواج کامل دارد، ترک گفتم و سراغ چیزی رفتم که می دانستم در سرای دیگر نافع به حالم می باشد، با اینکه این ها (احادیث و اخبار) در عصر ما بازار کسادی دارد! در میان علوم دینی به بررسی پرداختم و جستجوی اخبار ائمه اطهار علیهم السّلام را برای کار خود برگزیدم و درباره آن به بحث و تحقیق و مطالعه پرداختم، و چنان که می باید با دقّت آنها را از نظر گذراندم و به اندازه لازم نیروی تفکّر خود را در پیرامون آن به کار انداختم. در نتیجه اخبار و آثار خاندان پیغمبر صلی اللّٰه علیه و آله را همچون کشتی نجاتی یافتم که مملو از ذخائر نیکبختی ها است؛ آن را مانند آسمانی دیدم که مزیّن به ستارگان فروزان و نجات دهنده از ظلمت نادانی ها است.

راه های علوم و اخبار اهل بیت روشن و پرچم های هدایت و رستگاری، در آنها برافراشته است. و صدای دعوت کنندگان آن برای سعادت و نجات از مهالک، در راه های آن شنیده می شود.

من در طیّ این طریق، به گلزارهای پر گل و بوستان های سرسبزی رسیدم که با شکوفه های هر علم و میوه های هر حکمتی زینت یافته بود. در طی منازل آن، راهی روشن و آبادان دیدم که آدمی را به هر گونه عزّت و مقام عالی نائل می گرداند؛ به هیچ حکمتی بر نخوردم، جز اینکه گزیده آن را در گفتار و اخبار اهل بیت پیغمبر دیدم؛ و به حقیقتی دست نیافتم، مگر اینکه اصل آن را در آنجا یافتم. بعد از مطالعه و تحقیق کتب متداول و مشهور و احاطه بر آنها، به تتبع در اصول معتبره گمنام پرداختم. اصول و کتاب هایی که در اعصار گذشته و زمان های متمادی، به واسطه سلطه پادشاهان مخالف شیعه و پیشوایان گمراه، یا به علت رواج علوم باطله در میان نادانان و مدعیان فضل و کمال، و یا به لحاظ اینکه گروهی از علمای متأخر کمتر به آنها توجه کرده اند، در تطاول ایام فراموش گشته بود.

زیرا اخبار و آثار خاندان پیغمبر صلی اللّٰه علیه و آله از هر علم و فنّ دیگری، جامع تر و کافی تر و کامل تر است. لذا برای تأمین این منظور، در شرق و غرب به جستجوی آن کوشیدم و نزد هر کس که گمان بردم چیزی هست، برای دست یافتن به آن اصرار ورزیدم. عده ای از برادران دینی من در این راه به من کمک کردند

ص: ۳

و برای یافتن آنها به شهرها سفر نمودند و به هر نقطه و ناحیه ای که امکان داشت سرزدند. تا آنکه به فضل خداوند بسیاری از کتب قدیمی و اصول معتبره که در زمان های گذشته مورد استفاده و استناد علماء بوده و دانشمندان ما در زمان های فترت به آنها رجوع می کردند، در نزد من جمع شد.

چون در آنها دقّت نمودم، دیدم مشتمل بر فواید زیادی است که کتب مشهور و متداول کنونی خالی از آن است. در میان آنها بر بسیاری از مدارک احکام دین آگاه شدم، با اینکه اکثر علماء اعتراف کرده اند که کتب موجود، از وجود مدرکی که بتواند به تنهایی مأخذ حکم قرار گیرد، خالی است! به همین جهت نهایت سعی و

کوشش خود را به عمل آوردم تا آن اخبار و اصول معتبر شیعه را رواج داده و تصحیح کنم و منظم و منقّح گردانم.

زیرا من می بینم که زمانه در منتهای فساد غوطه ور است! و اکثر اهل زمان هم از آنچه موجب ترقی معنوی آنهاست،

روگردانند. لذا ترسیدم که مبادا این کتاب ها به زودی به همان سرنوشت و فراموشی و هجران سابق خود بازگردند و بیم آن دارم که به واسطه عدم مساعدت روزگار خیانت پیشه، این آثار ذی قیمت دستخوش تشتّت و پراکندگی شود.

با اینکه این کتاب ها را در اختیار داشتم و از دست فنا محفوظ مانده بود، ولی باز اخبار متعلّق به هر مقصدی، در ابواب متفرّق و فصول مختلف آمده بود، به طوری که کمتر اتفاق می افتاد که یک نفر به تمام اخبار یک مقصد دست یابد. شاید همین پراکندگی و بی نظمی هم یکی از علل فراموشی این کتاب ها و خارج شدن آنها از حیّز انتفاع و قلّت رغبت مردم به ضبط آنها بوده است. من بعد از طلب خیر و استمداد از خداوند متعال، عزم خود را جزم کردم که همه آنها را در یک کتاب بزرگ که فصول و ابواب آن منظّم و مقاصد و مطالب آن مضبوط باشد، جمع کنم و نظم و ترتیب دهم. آن هم با نظمی غریب و سبک تألیفی عجیب که مانند آن در مؤلّفات و مصنّفات علمای گذشته بی سابقه باشد.

سپاس خدای را که آنچه را می خواستم، به بهترین وجه جامه عمل پوشید و بیش از آنچه که امید داشتم و خود را برای آن آماده کرده بودم، تحقّق یافت. هر بابی را با آیات مربوط به عنوان آن باب شروع نمودم. سپس قسمتی از آنچه را که مفسّرین ذکر کرده اند، اگر نیاز به تفسیر و بیان داشت آوردم.

در هر بابی، یا تمام خبر متعلّق به عنوان باب را نقل کردم، یا قسمتی از آن را که مربوط بود آوردم و بقیّه را در مورد دیگری که مناسب تر بود، ذکر نمودم و اشاره کردم که قسمت اول آن در کجا ذکر شده است تا بدین گونه فایده منظور با رعایت کمال ایجاز و اختصار به دست آید.

آنگاه هر حدیثی را که احتیاج به شرح و توضیح داشت، باز هم با اختصار «توضیح» دادم و «بیان» کردم

ص: ۴

که مبادا با شرح و تفصیل، باب ها طولانی و حجم کتاب زیاد شود، و تحصیل آن برای طالبین مشکل گردد. در عین حال در نظر دارم که اگر اجل مهلت دهد و تفضّل الهی مساعدت نماید، شرح کاملی متضمّن بسیاری از مقاصدی که در مصنّفات سایر علماء نباشد، بر آن (بحار الانوار) بنویسم و برای استفاده خردمندان، قلم را به قدر کافی در پیرامون آن به گردش درآورم! یکی از فواید پسندیده کتاب ما (بحار الانوار) این است که مشتمل بر کتب و ابواب پر فایده ای است که علمای گذشته آن را سربسته نهاده و یک کتاب و باب مستقل برای آن نگشوده اند، مانند کتاب عدل و معاد، ضبط تاریخ پیغمبران و ائمه اطهار علیهم السّلام و «کتاب السماء و العالم» (آسمان و جهان) که مشتمل بر چگونگی عناصر و موالید و غیره است. این مطلب بر خوانندگان کتاب پوشیده نیست.

ای برادران دینی من و ای دوستان ائمه طاهرین علیهم السّلام! اگر شما در اظهار دوستی خود صادق هستید، بشتابید به جانب خوانی که من گسترده ام، با دست های اعتراف و یقین آن را بگیرید، با وثوق و اطمینان به آن چنگ زنید و از آنها نباشید که چیزی بر زبان می رانند که در دل ندارند. و از آنها نباشید که از روی نادانی و گمراهی، دل هایشان از بدعت گذاری و هواپرستی سیراب شده و آنچه را که ادیان حقه ترویج کرده اند، با مطالب و عقاید باطل و شبیه به حق منکران شرایع مخلوط

می سازند.

برادران من! به شما مژده می دهم؛ مژده می دهم به کتابی که جامع مقاصد و دارای نکات بی نظیری است که روزگار به خوبی و روشنی آنها نیاورده است، و ستارگانی است که از افق غیب درخشیده و چشم بندگان به روشنی و درخشندگی آنها ندیده است؛ رفیق شفیقی است که پیش از این کسی در صداقت و وفا، مانند آن را یاد ندارد.

ای بیچاره ای که منکر شاخه های تناور و ساقه های فضل و احسان آن هستی، همان حسد و عناد و کوردلی که داری برای تو کافی است!

و ای کسی که اعتراف به مقام بلند و حلاوت بیان بحار الانوار نمی کنی، تردیدی که از جهل و گمراهی و حماقت تو سرچشمه گرفته، برایت بس است!!

من نظر به اینکه این کتاب مشتمل بر انواع علوم و حکمت ها و اسرار است و از مراجعه به تمام کتب بی نیازکننده می باشد، آن را

ص: ۵

«بحار الانوار»، (دریاهای نور) جامع گوهرهای اخبار ائمه اطهار علیهم السلام، نامیدم.

از خداوند سبحان چنان امیدوارم که از فضل و مرحمت و منّتی که بر این بنده امیدوارش دارد، این کتاب مرا تا موقع قیام قائم آل محمد صلوات الله علیهم باقی بدارد و آن را مرجع دانشمندان و مصدر دانشجویان علوم ائمه دین قرار دهد و علی رغم ملحدان پست و فرومایه، پاینده بدارد! در ظلمت های قیامت برای من نور و روشنی باشد، و از پرتگاههای روز فزع و وحشت بزرگ، موجب امن و سرور گردد. در سرشکستگی روز حساب، نعمت و کرامت، و در کشاکش روزگار، همواره ذکرش در میان باشد، زیرا هر کسی امید فضل و رحمت از او دارد، و صاحب هر نعمتی و دارنده هر کار نیکی فقط اوست، و سپاس در آغاز و پایان برای خداوند است و درود خداوند بر محمد و خاندان تابناک و خجسته و نیک گوهر و بزرگوار او.

پیش از آغاز در ابواب کتاب، مقدمه ای را جهت آشنایی با اصطلاحاتی که در این کتاب به کار برده ایم و بیان آنچه شناختش در اطلاع پیدا کردن بر فایده های آن حتمی است، در ادامه ذکر می کنیم که مشتمل بر چند فصل است.

**[ترجمه]

الفصل الأول فی بیان الأصول و الکتب المأخوذ منها

و هی (۲)کتاب عیون أخبار الرضا علیه السلام و کتاب علل الشرائع و الأحکام و کتاب إکمال الدین و إتمام النعمه فی الغیبه و کتاب التوحید و کتاب الخصال و کتاب الأمالی و المجالس و کتاب ثواب الأعمال و عقاب الأعمال و کتاب معانی الأخبار و کتاب الهدایه و رساله العقائد و کتاب صفات الشیعه و کتاب فضائل الشیعه و کتاب مصادقه الإخوان و کتاب فضائل الأشهر

۱- الحبور کفلوس: السرور و النعمه.

۲- قد أسلفنا الکلام حول تلک الکتب و ترجمه مؤلّفیها فی المقدّمه الثانیه.

و كتاب المقنع كلها للشيخ الصدوق أبى جعفر محمد بن على بن الحسين بن موسى بن بابويه القمى رضوان الله عليه.

و كتاب الإمامه و التبصره من الحيره للشيخ الأجل أبى الحسن على بن الحسين بن موسى بن بابويه والد الصدوق طيب الله تربتهما و أصل آخر منه أو من غيره من القدماء المعاصرين له و يظهر من بعض القرائن أنه تأليف الشيخ الثقه الجليل هارون بن موسى التلعكبرى رحمه الله.

و كتاب قرب الإسناد للشيخ الجليل الثقه أبى جعفر محمد بن عبد الله بن جعفر بن الحسين بن جامع بن مالك الحميرى القمى و ظنى أن الكتاب لوالده و هو راو له كما صرح به النجاشى و إن كان الكتاب له كما صرح به ابن إدريس رحمه الله فالوالد متوسط بينه و بين ما أوردناه من أسانيد كتابه.

و كتاب بصائر الدرجات للشيخ الثقه العظيم الشأن محمد بن الحسن الصفار و كتاب المجالس الشهير بالأمالى و كتاب الغيبه و كتاب المصباح الكبير و كتاب المصباح الصغير و كتاب الخلاف و كتاب المبسوط و كتاب النهايه و كتاب الفهرست و كتاب الرجال و كتاب تفسير التبيان و كتاب تلخيص الشافى و كتاب العده فى أصول الفقه و كتاب الإقتصاد و كتاب الإيجاز فى الفرائض و كتاب الجمل و أجوبه المسائل الحائريه و غيرها من الرسائل كلها لشيخ الطائفه محمد بن الحسن الطوسى قدس الله روحه.

و كتاب الإرشاد و كتاب المجالس و كتاب النصوص و كتاب الإختصاص و الرساله الكافيه فى إبطال توبه الخاطئه و رساله مسار الشيعه فى مختصر التواريخ الشرعيه و كتاب المقنعه و كتاب العيون و المحاسن المشتهر بالفصول و كتاب المقالات و كتاب المزار و كتاب إيمان أبى طالب و رسائل ذبائح أهل الكتاب و المتعه و سهو النبى و نومه صلى الله عليه و آله عن الصلاه و تزويج أمير المؤمنين عليه السلام بنته من عمر و وجوب المسح و أجوبه المسائل السرويه و العكبريه و الإحدى و الخمسين و غيرها و شرح عقائد الصدوق كلها للشيخ الجليل المفيد محمد بن

محمد بن النعمان قدس الله لطيفه. (۱)و کتاب المجالس الشهیر بالأمالی للشیخ الجلیل أبی علی الحسن بن شیخ الطائفه قدس الله روحهما.

و کتاب کامل الزیاره للشیخ النبیل الثقه أبی القاسم جعفر بن محمد بن جعفر بن موسی بن قولویه.

و کتاب المحاسن و الآداب للشیخ الکامل الثقه أحمد بن محمد بن خالد البرقی و کتاب التفسیر للشیخ الجلیل الثقه علی بن إبراهیم بن هاشم القمی و کتاب العلل لولده الجلیل محمد.

و کتاب التفسیر لمحمد بن مسعود السلمی المعروف بالعیاشی الشیخ الثقه الراویه للأخبار.

و کتاب التفسیر المنسوب إلی الإمام الهمام الصمصام الحسن بن علی العسکری صلوات الله علیه و علی آبائه و ولده الخلف الحجه.

و کتاب روضه الواعظین و تبصره المتعظین للشیخ محمد بن علی بن أحمد الفارسی و أخطأ جماعه و نسبوه إلی الشیخ المفید و قد صرح بما ذکرناه ابن شهرآشوب فی المناقب و الشیخ منتجب الدین فی الفهرست و العلامه رحمه الله فی رساله الإجازه و غیرهم و ذکر العلامه سنده إلی هذا الکتاب کما سنذکره فی المجلد الآخر من الکتاب إن شاء الله تعالی.

ثم اعلم أن العلامه رحمه الله ذکر اسم المؤلف کما ذکرنا و سیظهر من کلام ابن شهرآشوب أن المؤلف محمد بن الحسن بن علی الفتال الفارسی و أن صاحب التفسیر و صاحب الروضه واحد و کذا ذکره فی کتاب معالم العلماء و یظهر من کلام الشیخ منتجب الدین فی فهرسته أنهما اثنان حیث قال محمد بن علی الفتال النیسابوری صاحب التفسیر ثقه و أی ثقه و قال بعد فاصله کثیره الشیخ الشهید محمد بن أحمد الفارسی مصنف کتاب روضه الواعظین.

۱- أی روحه.

و قال ابن داود فی کتاب الرجال محمـد بن أحمـد بن علی الفتال النیسابوری المعروف بابن الفارسـی (لم خج) (۱)متکلم جلیل القدر فقیه عالم زاهد ورع قتله أبو المحاسن عبد الرزاق رئیس نیسابور الملقب بشـهاب الإسـلام لعنه الله انتهی و یظهر من کلامه أن اسم أبیه أحمـد و أمـا نسـبته إلی رجال الشـیخ فلا یخفی سـهوه فیه إذ لیس فی رجال الشـیخ منه أثر مع أن هـذا الرجل زمانه متأخر عن زمان الشـیخ بکثیر کما یظهر من فهرست الشـیخ منتجب الدین و من إجازه العلامه و من کلام ابن شـهرآشوب و علی أی حال یظهر مما نقلنا جلاله المؤلف و أن کتابه کان من الکتب المشهوره عند الشیعه.

و کتاب إعلام الوری بأعلام الهدی و رساله الآداب الدینیه و تفسیر مجمع البیان و تفسـیر جامع الجوامع کلها للشیخ أمین الدین أبی علی الفضل بن الحسن بن الفضل الطبرسی المجمع علی جلالته و فضله و ثقته.

و کتـاب مکارم الأخلاق و ینسب إلی الشـیخ المـذکور أبی علی و هو غیر صواب بل هو تألیف أبی نصـر الحسن بن الفضل ابنه کمـا صـرح به ولـده الخلف فی کتـاب مشـکاه الأـنوار و الکفعمی فیما ألحق بالـدروع الواقیه و فی البلـد الأمین و کتاب مشـکاه الأنوار لسبط الشیخ أبی علی الطبرسی ألفه تتمیما لمکارم الأخلاق تألیف والده الجلیل.

و کتـاب الإحتجاج و ینسب هـذا أیضا إلی أبی علی و هو خطأ بل هو تألیف أبی منصور أحمـد بن علی بن أبی طالب الطبرسـی کما صـرح به السـید بن طاوس فی کتاب کشف المحجه و ابن شهرآشوب فی معالم العلماء و سیظهر لک مما سننقل من کتاب المناقب لابن شهرآشوب أیضا.

و کتـاب المنـاقب و کتـاب معـالم العلماء و کتاب بیان التنزیل و رساله متشابه القرآن کلها للشـیخ الفقیه رشـید الـدین أبی جعفر محمد بن علی بن شهرآشوب المازندرانی

ص: ۹

۱- «لم»: رمز لمن لم یرو عن النبیّ و الأئمّه صلوات اللّه علیهم أجمعین. «خج»: رمز لکتاب رجال الشیخ الطوسیّ رحمه اللّه.

و كتاب كشف الغمه للشيخ الثقه الزكى على بن عيسى الإربلى.

و كتاب تحف العقول عن آل الرسول تأليف الشيخ أبى محمد الحسن بن على بن شعبه.

و كتاب العمده و كتاب المستدرك و كتاب المناقب كلها فى أخبار المخالفين فى الإمامه للشيخ أبى الحسين يحيى بن الحسن بن الحسين بن على بن محمد بن البطريق الأسدى.

و كتاب كفايه الأثر فى النصوص على الأئمه الاثنى عشر للشيخ السعيد على بن محمد بن على الخزاز القمى.

و كتاب تنبيه الخاطر و نزهه الناظر للشيخ الزاهد ورام بن عيسى بن أبى النجم بن ورام بن حمدان بن خولان بن إبراهيم بن مالك الأشتر و السند إلى هذا الكتاب مذكور فى الإجازات و ذكره الشيخ منتجب الدين فى الفهرس و قال إنه عالم فقيه صالح شاهدته بحله و وافق الخبر الخبر و أثنى عليه السيد ابن طاوس.

و كتاب مشارق الأنوار و كتاب الألفين للحافظ رجب البرسى و لا أعتمد على ما يتفرد بنقله لاشتمال كتابيه على ما يوهم الخبط و الخلط و الارتفاع و إنما أخرجنا منهما ما يوافق الأخبار المأخوذه من الأصول المعتبره.

و كتاب الذكرى و كتاب الدروس و كتاب القواعد و كتاب البيان و كتاب الألفيه و كتاب النفليه و كتاب نكت الإرشاد و كتاب المزار و رساله الإجازات و كتاب اللوامع و كتاب الأربعين و رساله فى تفسير الباقيات الصالحات كلها للشيخ العلامه السعيد الشهيد محمد بن مكى قدس الله لطيفه و كتاب الإستدراك و كتاب الدره الباهره من الأصداف الطاهره له قدس سره أيضا كما أظن و الأخير عندى منقولا عن خطه رحمه الله و سائر رسائله و أجوبه مسائله.

و كتاب الدرر و الغرر و كتاب تنزيه الأنبياء و كتاب الشافى و كتاب

شرح قصیده السید الحمیری و کتاب جمل العلم و العمل و کتاب الإنتصار و کتاب الذریعه و کتاب المقنع فی الغیبه و رساله تفضیل الأنبیاء علی الملائکه علیهم السلام و رساله المحکم و المتشابه و کتاب منقذ البشر من أسرار القضاء و القدر و أجوبه المسائل المختلفه کلها للسید المرتضی علم الهدی أبی القاسم علی بن الحسین الموسوی نور الله ضریحه.

و کتاب عیون المعجزات ینسب إلیه و لم یثبت عندی إلا أنه کتاب لطیف عندنا منه نسخه قدیمه و لعله من مؤلفات بعض قدماء المحدثین (۱)یروی عن أبی علی محمد بن هشام و عن محمد بن علی بن إبراهیم.

و کتاب نهج البلاغه و کتاب خصائص الأئمه و کتاب المجازات النبویه و تفسیر القرآن للسید الرضی محمد بن الحسین الموسوی قدس سره.

و کتاب طب الأئمه علیهم السلام لأبی عتاب عبد الله بن بسطام بن سابور الزیات و أخیه الحسین بن بسطام ذکرهما النجاشی من غیر توثیق و ذکر أن لهما کتابا جمعاه فی الطب.

و کتاب صحیفه الرضا المسنده إلی شیخنا أبی علی الطبرسی رحمه الله بإسناده إلی الرضا علیه السلام.

و کتاب طب الرضا علیه السلام کتبه للمأمون و هو معروف بالرساله الذهبیه و کتاب فقه الرضا علیه السلام أخبرنی به السید الفاضل المحدث القاضی أمیر حسین طاب ثراه ما ورد أصفهان قال قد اتفق فی بعض سنی مجاورتی بیت الله الحرام أن أتانی جماعه من أهل قم حاجین و کان معهم کتاب قدیم یوافق تاریخه عصر الرضا صلوات الله علیه و سمعت الوالد رحمه الله أنه قال سمعت السید یقول کان علیه خطه صلوات الله علیه و کان علیه إجازات جماعه کثیره من الفضلاء و قال السید حصل لی العلم بتلک القرائن أنه تألیف الإمام علیه السلام فأخذت الکتاب و کتبته و صححته فأخذ والدی قدس الله روحه هذا الکتاب من السید و استنسخه و صححه

۱- تقدم: انه للحسین بن عبد الوهاب من علماء القرن الخامس.

و أكثر عباراته موافق لما يـذكره الصـدوق أبو جعفر بن بابويه فی كتاب من لا يحضـره الفقيه من غير سـند و ما يذكره والده فی رسالته إليه و كثير من الأحكام التی ذكرها أصحابنا و لا يعلم مستندها مذكوره فيه كما ستعرف فی أبواب العبادات.

و كتـاب المسائـل المشـتمل علی جل ما سأله السـيد الشـريف الجليل النبيل علی بن الإمام الصادق جعفر بن محمـد أخاه الكاظم صلوات الله عليهم أجمعين.

و كتاب الخرائج و الجرائح للشيخ الإمام قطب الدين أبی الحسن سعيد بن هبه الله بن حسن الراوندی.

و كتـاب قصـص الأنبيـاء له أيضا علی ما يظهر من أسانيـد الكتاب و اشـتهر أيضا و لا يبعـد أن يكون تأليف فضل الله بن علی بن عبيد الله الحسـنی الراوندی كما يظهر من بعض أسانيد السيد بن طاوس و قد صرح بكونه منه (۱)فی رساله النجوم و كتاب فلاح السائل و الأمر فيه هين لكونه مقصورا علی القصص و أخباره جلها مأخوذه من كتب الصدوق رحمه الله.

و كتاب فقه القرآن للأول أيضا.

و كتاب ضوء الشهاب شرح شهاب الأخبار للثانی فضل الله رحمه الله و كتاب الدعوات و كتاب اللباب و كتاب شرح نهج البلاغه و كتاب أسباب النزول له أيضا.

و كتـاب ربيع الشـيعه و كتـاب أمـان الأخطـار و كتـاب سـعد السـعود و كتاب كشف اليقين فی تسـميه مولانا أمير المؤمنين عليه السلام و كتاب الطرائف و كتاب الدروع الواقيه و كتاب فتح الأبواب فی الاستخاره و كتاب فرج المهموم بمعرفه منهج الحلال و الحرام من علم النجوم و كتـاب جمـال الأسـبوع و كتـاب إقبـال الأعمـال و كتـاب فلاح السائل و كتاب مهـج الـدعوات و كتاب مصباح الزائر و كتاب كشف المحجه لثمره المهجه و كتاب اللهوف علی أهل الطفوف و كتاب غياث

۱- أی من ابی الحسن بن هبه اللّه- قال فی كتاب فرج المهموم ص ۳۷-: و رواه سعيد بن هبه اللّه الراوندیّ رحمه اللّه فی كتاب قصص الأنبياء.

سلطان الوری و کتاب المجتنی و کتاب الطرف و کتاب التحصین فی أسرار ما زاد علی کتاب الیقین و کتاب الإجازات و رساله محاسبه النفس کلها للسید النقیب الثقه الزاهد جمال العارفین أبی القاسم علی بن موسی بن جعفر بن محمد بن طاوس الحسنی.

و کتاب زوائد الفوائد لولده الشریف (۱)المنیف الجلیل المسمی باسم والده المکنی بکنیته.

و کتاب فرحه الغری للسید المعظم غیاث الدین الفقیه النسابه عبد الکریم بن أحمد بن موسی بن جعفر بن محمد بن الطاوس الحسنی.

و کتاب الرجال و کتاب بناء المقاله الفاطمیه فی نقض الرساله العثمانیه و کتاب عین العبره فی غبن العتره و کتاب زهره الریاض و نزهه المرتاض کلها للسید النقیب الأجل الأفضل أحمد بن موسی بن طاوس صاحب کتاب البشری بشره الله بالحسنی.

و کتاب تأویل الآیات الظاهره فی فضائل العتره الطاهره للسید الفاضل العلامه الزکی شرف الدین علی الحسینی الأسترآبادی المتوطن فی الغری مؤلف کتاب الغرویه فی شرح الجعفریه تلمیذ الشیخ الأجل نور الدین علی بن عبد العالی الکرکی و أکثره مأخوذ من تفسیر الشیخ الجلیل محمد بن العباس بن علی بن مروان بن الماهیار و ذکر النجاشی بعد توثیقه أن له کتاب ما نزل من القرآن فی أهل البیت و کان معاصرا للکلینی.

و کتاب کنز جامع الفوائد و هو مختصر من کتاب تأویل الآیات له أو لبعض من تأخر عنه و رأیت فی بعض نسخه ما یدل علی أن مؤلفه الشیخ علی (۲)بن سیف بن منصور.

و کتاب غوالی اللآلی و کتاب نثر اللآلی کلاهما تألیف الشیخ الفاضل محمد بن جمهور الأحساوی و له تألیفات أخری قد نرجع إلیها و نورد منها.

و کتاب جامع الأخبار و أخطأ من نسبه إلی الصدوق بل یروی عن الصدوق بخمس

۱- و فی نسخه: و لا اعرف اسمه و أکثره مأخوذ من الاقبال.

۲- فی نسخه: علم بفتح العین و اللام.

وسائط (۱)و قد يظن كونه تأليف مؤلف مكارم الأخلاق و يحتمل كونه لعلى بن سعد الخياط لأنه قال الشيخ منتجب الدين فى فهرسته الفقيه الصالح أبو الحسن على بن أبى سعد بن أبى الفرج الخياط عالم ورع واعظ له كتاب الجامع فى الأخبار و يظهر من بعض مواضع الكتاب أن اسم مؤلفه محمد بن محمد الشعيرى (۲)و من بعضها أنه يروى عن الشيخ جعفر بن محمد الدوريستى بواسطه. (۳)و كتاب الغيبه للشيخ الفاضل الكامل الزكى محمد بن إبراهيم النعمانى تلميذ الكلينى.

و كتاب الروضه فى المعجزات و الفضائل لبعض علمائنا و أخطأ من نسبه إلى الصدوق لأنه يظهر منه أنه ألف فى سنه نيف و خمسين و ستمائه. (۴)و كتابا التوحيد و الإهليلجه عن الصادق عليه السلام بروايه المفضل بن عمر قال السيد على بن طاوس فى كتاب كشف المحجه لثمره المهجه فيما أوصى إلى ابنه انظر كتاب المفضل بن عمر الذى أملاه عليه الصادق عليه السلام فيما خلق الله جل جلاله من الآثار و انظر كتاب الإهليلجه و ما فيه من الاعتبار.

و كتاب مصباح الشريعه و مفتاح الحقيقه المنسوب إلى مولانا الصادق عليه السلام

۱- حيث قال: فى ص ۱۰: حدّثنا الحاكم الرئيس الامام مجد الحكام أبو منصور على بن عبد اللّه الزيادى ادام اللّه جماله إملاء فى داره يوم الاحد، الثانى من شهر اللّه الأعظم رمضان سنه ثمان و خمس مائه. قال: حدّثنى الشيخ الإمام أبو عبد اللّه جعفر بن محمّد الدوريستى إملاء أورد القصه مجتازا فى اواخر ذى الحجه سنه أربع و سبعين و اربعمائه. قال: حدّثنى أبو محمّد بن أحمد قال: حدّثنى الشيخ أبو جعفر محمّد بن علىّ بن الحسين رضى اللّه عنه إلخ. و فى ص ۱۵ روى باسناد صحيح عن علىّ بن الحسين بن موسى بن بابويه القمّىّ، قال: حدّثنى أبو عبد اللّه جعفر النجار الدوريستى، قال: حدّثنى ابى محمّد بن أحمد، قال: حدّثنى الشيخ أبو جعفر محمّد بن على بن الحسين بن موسى بن بابويه القمّىّ. الخ.

۲- قال فى ص ۱۲۳: قال محمّد بن محمّد مؤلف هذا الكتاب.

۳- كما تقدم هنا.

۴- قال فى اوله: و بعد فانى جمعت فى كتابى هذا الذى سميته بالروضه و هو يشتمل على فضائل أمير المؤمنين عليه السلام ما نقلته عن الثقات- إلى أن قال-: سنه احدى و خمسين و ستمائه. و تاج الدين نقيب الهاشميين يخطب بالناس على اعواده.

و قال السيد على بن طاوس رضى الله عنه فى كتاب أمان الأخطار و يصحب المسافر معه كتاب الإهليلجه و هو كتاب مناظره الصادق عليه السلام الهندى فى معرفه الله جل جلاله بطرق غريبه عجيبه ضروريه حتى أقر الهندى بالإلهيه و الوحدانيه و يصحب معه كتاب المفضل بن عمر الذى رواه عن الصادق عليه السلام فى معرفه وجوه الحكمه فى إنشاء العالم السفلى و إظهار أسراره فإنه عجيب فى معناه و يصحب معه كتاب مصباح الشريعه و مفتاح الحقيقه عن الصادق عليه السلام فإنه كتاب شريف لطيف فى التعريف بالتسليك إلى الله جل جلاله و الإقبال عليه و الظفر بالأسرار التى اشتملت عليه انتهى.

و كتاب التفسير الذى رواه الصادق عن أمير المؤمنين عليه السلام المشتمل على أنواع آيات القرآن و شرح ألفاظه بروايه محمد بن إبراهيم النعمانى و سيأتى بتمامه فى كتاب القرآن.

و كتاب ناسخ القرآن و منسوخه و محكمه و متشابهه للشيخ الثقه الجليل القدر سعد بن عبد الله الأشعرى رواه عنه جعفر بن محمد بن قولويه و ستأتى الإشاره إليه أيضا فى كتاب القرآن.

و كتاب المقالات و الفرق و أسمائها و صنوفها تأليف الشيخ الأجل المتقدم سعد بن عبد الله رحمه الله.

و كتاب سليم بن قيس الهلالى.

و كتاب قبس المصباح من مؤلفات الشيخ الفاضل أبى الحسن سليمان بن الحسن الصهرشتى من مشاهير تلامذه شيخ الطائفه فى الدعاء و هو يروى عن جماعه منهم أبو يعلى محمد بن الحسن بن حمزه الجعفرى و شيخ الطائفه و أبو الحسين أحمد بن على الكوفى النجاشى و أبو الفرج المظفر بن على بن حمدان القزوينى عن الشيخ المفيد رضى الله عنهم أجمعين.

و كتاب إصباح الشيعه بمصباح الشريعه له أيضا.

و كتاب الصراط المستقيم و رساله الباب المفتوح إلى ما قيل فى النفس و الروح

کلاهما للشیخ الجلیل زین الدین علی بن محمد بن یونس البیاضی.

و کتاب منتخب البصائر للشیخ الفاضل حسن بن سلیمان تلمیذ الشهید رحمه الله انتخبه من کتاب البصائر لسعد بن عبد الله بن أبی خلف و ذکر فیه من الکتب الأخری مع تصریحه بأسامیها لئلا یشتبه ما یأخذه عن کتاب سعد بغیره و کتاب المحتضر و کتاب الرجعه له أیضا.

و کتاب السرائر للشیخ الفاضل الثقه العلامه محمد بن إدریس الحلی و قد أورد فی آخر ذلک الکتاب بابا مشتملا علی الأخبار و ذکر أنی استطرفته من کتب المشیخه المصنفین و الرواه المحصلین و یذکر اسم صاحب الکتاب و یورد بعده الأخبار المنتزعه من کتابه و فیه أخبار غریبه و فوائد جلیله.

و کتاب إرشاد القلوب و کتاب أعلام الدین فی صفات المؤمنین و کتاب غرر الأخبار و درر الآثار کلها للشیخ العارف أبی محمد الحسن بن محمد الدیلمی.

و الکتاب العتیق الذی وجدناه فی الغری صلوات الله علی مشرفه تألیف بعض قدماء المحدثین فی الدعوات و سمیناه بالکتاب الغروی.

و کتابا معرفه الرجال و الفهرست للشیخین الفاضلین الثقتین محمد بن عمر بن عبد العزیز الکشی و أحمد بن علی بن أحمد النجاشی.

و کتاب بشاره المصطفی لشیعه المرتضی للشیخ الفقیه العماد محمد بن أبی القاسم علی الطبری.

و أصل من أصول عمده المحدثین الشیخ الثقه الحسین بن سعید الأهوازی و کتاب الزهد و کتاب المؤمن له أیضا و یظهر من بعض مواضع الکتاب الأول أنه کتاب النوادر لأحمد بن محمد بن عیسی القمی و علی التقدیرین فی غایه الاعتبار و کتاب العیون و المحاسن للشیخ علی بن محمد الواسطی.

و کتاب غرر الحکم و درر الکلم للشیخ عبد الواحد بن محمد بن عبد الواحد الآمدی.

و کتاب جنه الأمان الواقیه المشتهر بالمصباح للشیخ العالم الفاضل الکامل

إبراهيم بن على بن الحسن بن محمد الكفعمى رضى الله عنه و كتاب البلد الأمين و كتاب صفوه الصفات فى شرح دعاء السمات له أيضا.

و كتاب قضاء حقوق المؤمنين للشيخ سديد الدين أبى على بن طاهر السورى.

و كتاب أنوار المضيئه و كتاب السلطان المفرج عن أهل الإيمان و كتاب الدر النضيد فى مغازى الإمام الشهيد و كتاب سرور أهل الإيمان كلها للسيد النقيب الحسيب بهاء الدين على بن عبد الكريم بن عبد الحميد الحسينى النجفى أستاد الشيخ ابن فهد الحلى قدس الله روحهما.

و كتاب التمحيص لبعض قدمائنا و يظهر من القرائن الجليه أنه من مؤلفات الشيخ الثقه الجليل أبى على محمد بن همام و عندنا منتخب من كتاب الأنوار له قدس سره.

و كتاب عده الداعى و كتاب المهذب و كتاب التحصين و سائر الرسائل و أجوبه المسائل للشيخ الزاهد العارف أحمد بن فهد الحلى.

و كتاب الجنه الواقيه لبعض المتأخرين و ربما ينسب إلى الكفعمى.

و كتاب منهاج الصلاح فى الدعوات و أعمال السنه و كتاب كشف الحق و نهج الصدق و كتاب كشف اليقين فى الإمامه و قد نعبر عنه بكتاب اليقين و كتاب منتهى المطلب و كتاب تذكره الفقهاء و كتاب المختلف و كتاب منهاج الكرامه و كتاب شرح التجريد و كتاب شرح الياقوت و كتاب إيضاح الاشتباه و كتاب نهايه الأصول و كتاب نهايه الكلام و كتاب نهايه الفقه و كتاب التحرير و كتاب القواعد و كتاب الألفين و كتاب تلخيص المرام و كتاب إيضاح مخالفه أهل السنه للكتاب و السنه و الرساله السعديه و كتاب خلاصه الرجال و سائر المسائل و الرسائل و الإجازات كلها للشيخ العلامه جمال الدين حسن بن يوسف بن المطهر الحلى قدس الله روحه.

و كتاب العدد القويه لدفع المخاوف اليوميه تأليف الشيخ الفقيه رضى الدين على بن يوسف بن المطهر الحلى.

ص: ۱۷

و كتاب مثير الأحزان تأليف الشيخ الجليل جعفر بن محمد بن نما و كتاب شرح الثأر المشتمل على أحوال المختار تأليف الشيخ المزبور.

و كتاب إيمان أبى طالب عليه السلام تأليف السيد الفاضل السعيد شمس الدين فخار بن معد الموسوى قدس الله روحه.

و كتاب غرر الدرر تأليف السيد حيدر بن محمد الحسينى قدس الله روحه.

و كتاب كبير فى الزيارات تأليف محمد بن المشهدى كما يظهر من تأليفات السيد بن طاوس و اعتمد عليه و مدحه و سميناه بالمزار الكبير.

و كتاب النصوص و كتاب معدن الجواهر و كتاب كنز الفوائد و رساله فى تفضيل أمير المؤمنين عليه السلام و رساله إلى ولده و كتاب التعجب فى الإمامه من أغلاط العامه و كتاب الإستنصار فى النص على الأئمه الأطهار كلها للشيخ المدقق النبيل أبى الفتح محمد بن على بن عثمان الكراجكى. و كتاب الفهرست و كتاب الأربعين عن الأربعين للشيخ منتجب الدين على بن عبيد الله بن الحسن بن الحسين بن بابويه رضى الله عنهم.

و كتاب تحفه الأبرار فى مناقب الأئمه الأطهار للسيد الشريف حسين بن مساعد الحسينى الحائرى أستاد الكفعمى و أثنى عليه كثيرا فى كتبه.

و كتاب المناقب للشيخ الجليل أبى الحسن محمد بن أحمد بن على بن الحسن بن شاذان القمى أستاد أبى الفتح الكراجكى و يثنى عليه كثيرا فى كنزه و ذكره ابن شهرآشوب فى المعالم.

و كتاب الوصيه و كتاب مروج الذهب كلاهما للشيخ على بن الحسين بن على المسعودى.

و كتاب النوادر و كتاب أدعيه السر للسيد الجليل فضل الله بن على بن عبيد الله الحسينى الراوندى.

و كتاب الفضائل و كتاب إزاحه العله فى معرفه القبله للشيخ الجليل أبى الفضل سديد الدين شاذان بن جبرئيل القمى نزيل مهبط وحى الله و دار هجره

رسول الله صلی الله علیه و آله کذا ذکره أصحاب الإجازات.

و کتاب الصفین للشیخ الرزین نصر بن مزاحم.

و کتاب الغارات لأبی إسحاق إبراهیم بن محمد بن سعید بن هلال الثقفی.

و کتاب مقتضب الأثر فی الأئمه الاثنی عشر علیهم السلام لأحمد بن محمد بن عیاش.

و کتاب مسالک الأفهام و کتاب الروضه البهیه و کتاب شرح الألفیه و کتاب شرح النفلیه و کتاب غایه المراد و کتاب منیه المرید و کتاب أسرار الصلاه و رساله وجوب صلاه الجمعه و رساله أعمال یوم الجمعه و کتاب مسکن الفؤاد و رساله الغیبه و کتاب تمهید القواعد و کتاب الدرایه و شرحها و سائر الرسائل المتفرقه للشهید الثانی رفع الله درجته.

و کتاب المعتبر و کتاب الشرائع و کتاب النافع و کتاب نکت النهایه و کتاب الأصول و غیرها للمحقق السعید نجم المله و الدین أبی القاسم جعفر بن الحسن بن یحیی بن سعید طهر الله رمسه.

و کتاب شرح نهج البلاغه و کتاب الإستغاثه فی بدع الثلاثه للحکیم المدقق العلامه کمال الدین میثم بن علی بن میثم البحرانی. (۱)و کتاب التفسیر للشیخ فرات بن إبراهیم الکوفی.

و کتاب الأخبار المسلسله و کتاب الأعمال المانعه من الجنه و کتاب العروس و کتاب الغایات کلها تألیف الشیخ النبیل أبی محمد جعفر بن أحمد بن علی القمی نزیل الری رحمه الله علیه.

و کتاب نزهه الناظر فی الجمع بین الأشباه و النظائر و کتاب جامع الشرائع کلاهما للشیخ الأفضل نجیب الدین یحیی بن سعید.

و کتاب الوسیله للشیخ الفاضل محمد بن علی بن حمزه.

و کتاب منتقی الجمان و کتاب معالم الدین و رساله الإجازات و غیرها للشیخ المحقق حسن بن الشهید الثانی روح الله روحهما.

۱- قد عرفت فی المقدّمه الثانیه عدم صحه انتساب کتاب الاستغاثه إلیه، و ان مؤلّفه أبو القاسم علی بن أحمد بن موسی بن الإمام الجواد علیه السلام.

و کتاب مدارک الأحکام و کتاب شرح النافع و غیرهما لسید المدققین محمد بن أبی الحسن العاملی.

و کتاب الحبل المتین و کتاب مشرق الشمسین و کتاب الأربعین و کتاب مفتاح الفلاح و کتاب الکشکول و غیرها من مؤلفات شیخ الإسلام و المسلمین بهاء المله و الدین محمد بن الحسین العاملی قدس الله روحه.

و کتاب الفوائد المکیه و کتاب الفوائد المدنیه لرئیس المحدثین مولانا محمد أمین الأسترآبادی.

و کتاب الإختیار للسید علی بن الحسین بن باقی رحمه الله.

و کتاب تقریب المعارف فی الکلام و کتاب الکافی فی الفقه و غیرهما للشیخ الأجل أبی الصلاح تقی الدین بن نجم الحلبی.

و کتاب المهذب و کتاب الکامل و کتاب جواهر الفقه للشیخ الحسن المنهاج عبد العزیز بن البراج.

و کتاب المراسم العلیه و غیره للشیخ العالم الزکی سلار بن عبد العزیز الدیلمی.

و کتاب دعائم الإسلام تألیف القاضی النعمان بن محمد و قد ینسب إلی الصدوق و هو خطأ و کتاب المناقب و المثالب للقاضی المذکور.

و کتاب الهدایه فی تاریخ الأئمه و معجزاتهم علیهم السلام للشیخ الحسین بن حمدان الحضینی.

و کتاب تاریخ الأئمه للشیخ عبد الله بن أحمد الخشاب و کتاب البرهان فی النص علی أمیر المؤمنین علیه السلام تألیف الشیخ أبی الحسن علی بن محمد الشمشاطی و رساله أبی غالب أحمد بن محمد الزراری رضی الله عنه إلی ولد ولده محمد بن عبد الله بن أحمد.

و کتاب دلائل الإمامه للشیخ الجلیل محمد بن جریر الطبری الإمامی و یسمی بالمسترشد.

و كتاب مصباح الأنوار فى مناقب إمام الأبرار للشيخ هاشم بن محمد و قد ينسب إلى شيخ الطائفه و هو خطأ و كثيرا ما يروى عن الشيخ شاذان بن جبرئيل القمى و هو متأخر عن الشيخ بمراتب.

و كتاب الدر النظيم فى مناقب الأئمه اللهاميم و كتاب الأربعين عن الأربعين كلاهما للشيخ جمال الدين يوسف بن حاتم الفقيه الشامى.

و كتاب مقتل الحسين صلوات الله عليه المسمى بتسليه المجالس و زينه المجالس للسيد النجيب العالم محمد بن أبى طالب الحسينى الحائرى.

و كتاب صفوه الأخبار لبعض العلماء الأخيار.

و كتاب رياض الجنان للشيخ فضل الله بن محمود الفارسى.

و كتاب غنيه النزوع فى علم الأصول و الفروع للسيد العالم الكامل أبى المكارم حمزه بن على بن زهره الحسينى.

و كتاب التجريد و كتاب الفصول و كتاب قواعد العقائد و كتاب نقد المحصل و غيرها من مؤلفات أفضل الحكماء المتألهين نصير المله و الحق و الدين رحمه الله عليه.

و كتاب كنز الفوائد فى حل مشكلات القواعد و كتاب تبصره الطالبين فى شرح نهج المسترشدين و غيرهما للسيد الجليل عميد الدين عبد المطلب.

و كتاب كنز العرفان و كتاب الأدعيه الثلاثين و غيرهما من مؤلفات الشيخ المحقق أبى عبد الله المقداد بن عبد الله السيورى مع إجازاته.

و كتاب الإيضاح فى شرح القواعد و غيره من الرسائل و المسائل للشيخ فخر المحققين ابن العلامه الحلى قدس الله لطيفهما.

و كتاب أضواء الدرر الغوالى لإيضاح غصب فدك و العوالى لبعض الأعلام.

و كتاب شرح القواعد و رساله قاطعه اللجاج فى تحقيق حل الخراج و كتاب أسرار اللاهوت فى وجوب لعن الجبت و الطاغوت و سائر الرسائل و المسائل و الإجازات لأفضل المحققين مروج مذهب الأئمه الطاهرين نور الدين على بن عبد العالى الكركى أجزل الله تشريفه.

ص: ٢١

و کتاب إحقاق الحق و کتاب مصائب النواصب و کتاب الصوارم المهرقه فی دفع الصواعق المحرقه و غیرها من مؤلفات السید الأجل الشهید القاضی نور الله التستری رفع الله درجته.

و کتاب الرجال و غیره من مؤلفات الشیخ الفقیه تقی الدین الحسن بن علی بن داود الحلی رحمه الله.

و کتاب الرجال للشیخ أبی عبد الله الحسین بن عبید الله الغضائری کذا ذکره الشهید الثانی رحمه الله و یظهر من رجال السید ابن طاوس قدس سره علی ما نقل عنه شیخنا الأجل مولانا عبد الله التستری أن صاحب الرجال هو أحمد بن الحسین بن عبید الله و لعله أقوی.

و کتاب الملحمه المنسوب إلی الصادق صلوات الله علیه.

و کتاب الملحمه المنسوب إلی دانیال علیه السلام.

و کتاب الأنوار فی مولد النبی صلی الله علیه و آله و کتاب مقتل أمیر المؤمنین علیه السلام و کتاب وفاه فاطمه علیها السلام الثلاثه کلها للشیخ الجلیل أبی الحسن البکری أستاد الشهید الثانی رحمه الله علیهما.

و کتاب بلاغات النساء لأبی الفضل أحمد بن أبی طاهر.

و کتاب منهج المقال فی تحقیق أحوال الرجال المشتهر بالکبیر و الوسیط و الصغیر و کتاب تفسیر آیات الأحکام کلها للسید الأجل الأفضل میرزا محمد بن علی بن إبراهیم الأسترآبادی.

و کتاب الدیوان المنسوب إلی مولانا أمیر المؤمنین علیه السلام.

و کتاب شهاب الأخبار من کلمات النبی و حکمه صلی الله علیه و آله و سنشیر إلی مؤلفهما.

و کتاب شرح شهاب الأخبار و کتاب التفسیر الکبیر کلاهما للمحقق النحریر الشیخ أبی الفتوح الرازی.

و کتاب الأنوار البدریه فی رد شبه القدریه للفاضل المهلبی.

و كتاب تاريخ بلده قم للشيخ الجليل حسن بن محمد بن الحسن القمى رحمه الله.

و أجوبه مسائل عبد الله بن سلام و كتاب طب النبى صلى الله عليه و آله للشيخ أبى العباس المستغفرى.

و كتاب شرح الإرشاد و كتاب تفسير آيات الأحكام و حاشيه شرح إلهيات التجريد و غيرها لأفضل العلماء المتورعين مولانا أحمد بن محمد الأردبيلى قدس الله لطيفه.

و كتاب العين للشيخ النبيل الخليل بن أحمد النحوى.

و كتاب المحيط فى اللغه للصاحب بن عباد.

و كتاب شواهد التنزيل للحاكم أبى القاسم عبد الله بن عبد الله الحسكانى ذكره ابن شهرآشوب فى المعالم و نسب إليه هذا الكتاب و وصفه بالحسن.

و كتاب مقصد الراغب الطالب فى فضائل على بن أبى طالب للشيخ الحسين بن محمد بن الحسن و زمانه قريب من عصر الصدوق و يروى كثيرا من الأخبار عن إبراهيم بن على بن إبراهيم بن هاشم.

و كتاب عمده الطالب فى نسب آل أبى طالب.

و كتاب زيد النرسى و كتاب زيد الزراد.

و كتاب أبى سعيد عباد العصفرى.

و كتاب عاصم بن حميد الحناط.

و كتاب جعفر بن محمد بن شريح الحضرمى.

و كتاب محمد بن المثنى بن القاسم.

و كتاب عبد الملك بن حكيم.

و كتاب مثنى بن الوليد الحناط.

و كتاب خلاد السدى.

و كتاب حسين بن عثمان.

و كتاب عبيد الله بن يحيى الكاهلى.

و كتاب سلام بن أبى عمره.

و كتاب النوادر لعلى بن أسباط.

و كتاب النبذه للشيخ ابن الحداد.

و كتاب الشيخ الأجل جعفر بن محمد الدوريستى.

و كتاب الكر و الفر للشيخ أبى سهل البغدادى.

و كتاب الأربعين عن الأربعين فى فضائل أمير المؤمنين عليه السلام تأليف الشيخ الجليل الحافظ أبى سعيد محمد بن أحمد بن الحسين النيسابورى جد الشيخ أبو الفتوح المفسر.

و كتاب تحقيق الفرقه الناجيه و رساله الرضا عليه السلام و غيرهما للشيخ الجليل إبراهيم القطيفى.

فهذه الكتب هى التى عليها مدار النقل و إن كان من بعضها نادرا و إن أخرجنا من غيرها فنصرح فى الكتاب عند إيراد الخبر.

و أما كتب المخالفين فقد نرجع إليها لتصحيح ألفاظ الخبر و تعيين معانيه مثل كتب اللغه كصحاح الجوهرى و قاموس الفيروزآبادى و نهايه الجزرى و المغرب و المعرب للمطرزى و مفردات الراغب الأصبهانى و محاضراته و المصباح المنير لأحمد بن محمد المقرى و مجمع البحار لبعض علماء الهند و مجمل اللغه و المقاييس لابن فارس و الجمهره لابن دريد و أساس البلاغه للزمخشرى و الفائق و مستقصى الأمثال و ربيع الأبرار له أيضا و الغريبين و غريب القرآن و مجمع الأمثال للميدانى و تهذيب اللغه للأزهرى و كتاب شمس العلوم و شروح أخبارهم كشرح الطيبى على المشكاه و فتح البارى فى شرح البخارى لابن حجر و شرح القسطلانى و شرح الكرمانى و شرح الزركشى و شرح المقاصد العليه و المنهاج و شرحى النووى و الآبى على صحيح مسلم و ناظر عين الغريبين و المفاتيح فى شرح المصابيح و شرح الشفاء و شرح السنه للحسين بن مسعود الفراء.

و قد نورد من كتب أخبارهم للرد عليهم أو لبيان مورد التقيه أو لتأييد

ما روى من طريقنا مثل ما نقلناه عن صحاحهم السته و جامع الأصول لابن الأثير و كتاب الشفاء للقاضى عياض و كتاب المنتقى فى مولود المصطفى للكازرونى و كامل التواريخ لابن الأثير و كتاب الكشف و البيان فى تفسير القرآن للثعلبى و كتاب العرائس له و هو لتشيعه أو لقله تعصبه كثيرا ما ينقل من أخبارنا فلذا رجعنا إلى كتابيه أكثر من سائر الكتب و كتاب مقاتل الطالبين لأبى الفرج الأصبهانى و هو مشتمل على كثير من أحوال الأئمه و عشائرهم عليهم السلام من طرقنا و طرق المخالفين و كتاب الأغانى له أيضا و كتاب الإستيعاب لابن عبد البر و كتاب فردوس الأخبار لابن شيرويه الديلمى و كتاب ذخائر العقبى فى مناقب أولى القربى للسيوطى و تاريخ الفتوح للأعثم الكوفى و تاريخ الطبرى و تاريخ ابن خلكان و كتابا شرح المواقف و شرح المقاصد للفاضلين المشهورين و تاريخ ابن قتيبه و كتاب المقتل للشيخ أبى مخنف و كتاب أخلاق النبى و شمائله صلى الله عليه و آله و كتاب الفرج بعد الشده للقاضى التنوخى و تفسير معالم التنزيل للبغوى و كتاب حياه الحيوان للدميرى و كتاب زهر الرياض و زلال الحياض تأليف السيد الفاضل الحسن بن على بن شدقم الحسينى المدنى و الظاهر أنه كان من الإماميه و هو تاريخ حسن مشتمل على أخبار كثيره و كتاب جواهر المطالب فى فضائل مولانا على بن أبى طالب عليه السلام و هو كتاب جامع مشتمل على فضائله و غزواته و خطبه و شرائف كلماته صلوات الله عليه و كتاب المنتظم لابن الجوزى و شرح نهج البلاغه لعبد الحميد بن أبى الحديد و الفصول المهمه فى معرفه الأئمه و مطالب السئول فى مناقب آل الرسول و الصواعق المحرقه لابن حجر و التقريب له أيضا و مناقب الخوارزمى و مناقب المغازلى و المشكاه و المصابيح و مسند أحمد بن حنبل و التفسير الكبير للفخر الرازى و نهايه العقول و الأربعين و المباحث المشرقيه له و سائر مؤلفاته و التفسير البسيط و الوسيط و أسباب النزول كلها للواحدى و الكشاف للزمخشرى و تفسير النيسابورى و تفسير البيضاوى و الدر المنثور للسيوطى و غير ذلك من كتبهم التى نذكرها عند إخراج شى ء منها و سنفصل الكتب و مؤلفيها و أحوالهم فى آخر مجلدات الكتاب إن شاء الله الكريم الوهاب.

ص: ۲۵

**[ترجمه]در بیان اصول و کتاب هایی است که منبع بحار الانوار قرار گرفته و به قرار زیر است:

۱. کتاب «عیون اخبار الرضا علیه السّلام»

۲. کتاب «علل الشرائع و الأحکام»

۳. کتاب «إکمال الدین و إتمام النعمه فی الغیبه»

۴. کتاب «التوحید»

۵. کتاب «الخصال»

۶. کتاب «الامالی و المجالس»

۷. کتاب «ثواب الأعمال و عقاب الأعمال»

۸. کتاب «معانی الأخبار»

۹. کتاب «الهدایه»

۱۰. رساله «العقائد»

۱۱. کتاب «صفات الشیعه»

۱۲. کتاب «فضائل الشیعه»

۱۳. کتاب «مصادقه الإخوان»

۱۴. کتاب «فضائل الأشهر الثلاثه»

۱۵. کتاب «النصوص»

ص: ۶

۱۶. کتاب «المقنع»

همه آنها تألیف شیخ صدوق أبو جعفر محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی رضی الله عنه است.

۱۷. کتاب «الإمامه و التبصره من الحیره»، تألیف شیخ جلیل ابوالحسن علی بن حسین بن موسی بن بابویه پدر شیخ صدوق

رضی الله عنه است.

و کتاب دیگر از وی یا غیر ایشان از قدماء معاصرینش، و از بعضی قرائن چنین بر می آید که آن تألیف شیخ مورد اعتماد، جلیل هارون بن موسی تلعکبری رحمه الله است.

۱۸. کتاب «قرب الإسناد»، تألیف شیخ جلیل ثقه ابوجعفر محمد بن عبدالله بن جعفر بن حسین بن جامع بن مالک حمیری قمی و به گمانم کتاب تألیف پدر ایشان است و او فقط راوی آن کتاب می باشد، چنان که نجاشی گفته اگر این کتاب تألیف ایشان باشد، چنان که ابن ادریس رحمه الله فرموده، پس پدر ایشان واسطه است بین او و کسانی که ما آنها را در اسانید کتاب آورده ایم.

۱۹. کتاب «بصائر الدرجات»، تألیف شیخ مورد اعتماد عظیم الشأن محمد بن حسن صفار.

۲۰. کتاب «المجالس» مشهور به «امالی»

۲۱. کتاب «الغیبه»

۲۲. کتاب «المصباح الکبیر»

۲۳. کتاب «المصباح الصغیر»

۲۴. کتاب «الخلاف»

۲۵. کتاب «المبسوط»

۲۶. کتاب «النهایه»

۲۷. کتاب «الفهرست»

۲۸. کتاب «الرجال»

۲۹. کتاب «تفسیر التبیان»

۳۰. کتاب «تلخیص الشافی»

۳۱. کتاب «العده» در اصول فقه

۳۲. کتاب «الاقتصاد»

۳۳. کتاب «الإیجاز» در میراث

۳۴. کتاب «الجمل»

۳۵. کتاب «أجوبه المسائل الحائریه»

و غیر آن از باقی کتاب ها و رساله های شیخ طایفه، محمد بن حسن طوسی رضی الله عنه.

۳۶. کتاب «الإرشاد»

۳۷. کتاب «المجالس»

۳۸. کتاب «النصوص»

۳۹. کتاب «اختصاص»

۴۰. رساله «الکافیه فی إبطال توبه الخاطئه»

۴۱. رساله «مسار شیعه فی مختصر التواریخ الشرعیه»

۴۲. کتاب «المقنعه»

۴۳. کتاب «العیون و محاسن»، مشهور به فصول

۴۴. کتاب «المقالات»

۴۵. کتاب «المزار»

۴۶. کتاب «إیمان ابوطالب»

۴۷. رساله «ذبائح أهل الکتاب»

۴۸. رساله «المتعه»

۴۹. رساله «سهو النبی»

۵۰. رساله «نومه صلی الله علیه و آله عن الصلاه»

۵۱. رساله «تزویج امیرالمؤمنین علیه السّلام بنته من عمر»

۵۲. رساله «وجوب المسح»

۵۳. رساله «أجوبه المسائل السرویه»

۵۴. رساله «العکبریه»

۵۵. رساله «الإحدی و الخمسین» و غیر آنها

۵۶. رساله «شرح عقائد الصدوق»

همه تألیف شیخ جلیل مفید محمد بن محمد بن نعمان قدس سره.

ص: ۷

۵۷. کتاب «المجالس» مشهور به «امالی»، تألیف شیخ جلیل ابوعلی حسن بن شیخ طایفه قدس سره

۵۸. کتاب «کامل الزیاره»، تألیف شیخ بزرگوار مورد اعتماد، ابوالقاسم جعفر بن محمد بن جعفر بن موسی بن قولویه

۵۹. کتاب «محاسن و الآداب»، تألیف شیخ کامل مورد اعتماد، احمد بن محمد بن خالد برقی قدس سره

۶۰. کتاب «التفسیر»، تألیف شیخ جلیل قابل اعتماد، علی بن ابراهیم بن هاشم قمی قدس سره

۶۱. کتاب «العلل»، تألیف پسر بزرگوارش محمد

۶۲. کتاب «التفسیر»، تألیف محمد بن مسعود سلمی معروف به عیاشی، شیخ قابل اعتماد راوی اخبار

۶۳. کتاب «التفسیر»، منسوب به امام بلند مرتبه و شمشیر برنده، حسن بن علی عسکری که درود خدا بر او و بر پدرانش و بر فرزندش جانشین حجت های خدا باد

۶۴. کتاب «روضه الواعظین و تبصره المتعظین»، تألیف شیخ محمد بن علی بن احمد فارسی که گروهی به اشتباه این کتاب را به شیخ مفید نسبت داده اند. ابن شهرآشوب در کتاب «مناقب» و شیخ منتجب الدین در کتاب «فهرست» و علامه رحمه الله در رساله «الإجازه» و غیر آنها تصریح به این مطلب کرده اند، و علّامه سند خودش را به این کتاب ذکر کرده، چنان که در آخرین جلد بحار الانوار، ان شاء الله تعالی ذکر می کنم.

بدان که علامه رحمه الله آن طوری که من ذکر کردم، اسم مؤلف آن کتاب را ذکر نموده و از گفتار ابن شهرآشوب ظاهر می شود اینکه مؤلف آن کتاب، محمد بن حسن بن علی فتال فارسی است، و مؤلف «التفسیر» و «الروضه» یک نفر می باشد، چنان چه در کتاب «معالم العلماء» ذکر کرده است. و از گفتار شیخ منتجب الدین در «فهرست» او بر می آید که مؤلف آن دو کتاب دو شخص هستند، چون محمد بن علی فتال نیشابوری صاحب «التفسیر» گفته است: وی ثقه است و چه ثقه ای! و بعد

از فاصله زیادی گفته: شیخ شهید محمد بن احمد فارسی، مصنف کتاب «روضه الواعظین» است.

ص: ۸

و ابن داود در کتاب «رجال» خود گفته: محمد بن احمد بن علی فتال نیشابوری معروف به ابن فارسی، متکلم جلیل القدر، فقیه دانشمند، زاهد پارسا که ابو محاسن عبدالرزاق رئیس نیشابور ملقب به شهاب الاسلام ملعون، او را به قتل رسانده است.

از سخنان ابن داود چنین بر می آید که اسم پدرش احمد است، اما نسبت دادن او را به رجال شیخ طوسی اشتباه است، زیرا در آن کتاب از او اثری نیست، با اینکه عصر این مرد از زمان شیخ بسیار متأخر است، چنان چه از فهرست شیخ منتجب الدین و از اجازه علامه و از کلام ابن شهرآشوب ظاهر می شود. به هر حال از آن چیزی که ما نقل کردیم، بزرگواری مؤلف این تفسیر روشن می شود و اینکه کتاب او از کتاب های مشهور در نزد شیعیان است.

۶۵. کتاب «إعلام الوری بأعلام الهدی»

۶۶. رساله «الآداب الدینیه»

۶۷. کتاب تفسیر «مجمع البیان»

۶۸. کتاب تفسیر «جامع الجوامع»

همه تألیف شیخ امین الدین ابوعلی فضل بن حسن بن فضل طبرسی که در جلالت و فضل و توثیق او علماء اجماع دارند.

۶۹. کتاب «مکارم الأخلاق» را که به شیخ امین الدین ابوعلی نسبت داده اند صحیح نیست، بلکه این کتاب تألیف ابو نصر حسن بن فضل، فرزند وی می باشد، چنان چه در کتاب «مشکاه الأنوار» و کفعمی در «ملحقات دروع الواقیه» و در بلد الأمین به آن فرزند جانشینش تصریح کرده اند.

۷۰. کتاب «مشکاه الأنوار»، تألیف پسر شیخ ابوعلی طبرسی که به عنوان تتمه «مکارم الاخلاق» پدر بزرگوارش تألیف نموده است.

۷۱. کتاب «الاحتجاج». اینکه این کتاب را نیز به ابوعلی نسبت داده اند اشتباه است، بلکه آن کتاب تألیف ابو منصور احمد بن علی بن ابوطالب طبرسی

است، آن گونه که سید بن طاوس در کتاب «کشف المحجه» و ابن شهرآشوب در «معالم العلماء» به آن تصریح کرده اند. این موضوع به زودی از مطالبی که از کتاب «المناقب لابن شهرآشوب» نقل می کنم نیز روشن می گردد.

۷۲. کتاب «المناقب»

۷۳. کتاب «معالم العلماء»

۷۴. کتاب «بیان التنزیل»

۷۵. رساله «متشابه القرآن»

همه تألیف شیخ فقیه رشید الدین ابو جعفر محمد بن علی بن شهرآشوب مازندرانی است.

ص: ۹

۷۶. کتاب «کشف الغمه»، تألیف شیخ مورد اعتماد باهوش، علی بن عیسی اربلی

۷۷. کتاب «تحف العقول عن آل الرسول»، تألیف شیخ ابو محمد حسن بن علی بن شعبه

۷۸. کتاب «العمده»

۷۹. کتاب «المستدرک»

۸۰. کتاب «المناقب»

همه در احادیث اهل سنت پیرامون امامت، تألیف شیخ ابو حسین یحیی بن حسن بن حسین بن علی بن محمد بن بطریق اسدی.

۸۱. کتاب «کفایه الأثر فی النصوص علی الأئمه الاثنی عشر»، تألیف شیخ سعید علی بن محمد بن علی خزاز قمی

۸۲. کتاب «تنبیه الخاطر و نزهه الناظر»، تألیف شیخ زاهد ورام بن عیسی بن ابو نجم بن ورام بن حمدان بن خولان بن ابراهیم بن مالک اشتر. سند این کتاب در اجازات مذکور هست و شیخ منتجب الدین آن را در فهرست ذکر کرده و گفته است که وی عامل فقیه صالح است که در حلّه محضرش مشرف شدم و حدیث او با حدیث ما موافقت کرد و سید بن طاووس نیز او را مدح کرده است.

۸۳. کتاب «مشارق الأنوار»

۸۴. کتاب «الألفین»، تألیف حافظ رجب برسی، و بر احادیثی که تنها وی روایت کرده باشد هیچ اعتماد ندارم، چون آن دو کتابش در بردارنده مطالب بی اساس و مشوّش است. من فقط از آن دو کتاب، احادیثی را که موافق احادیث کتب معتبره می باشد، نقل می کنم.

۸۵. کتاب «الذکری»

۸۶. کتاب «الدروس»

۸۷. کتاب «القواعد»

۸۸. کتاب «البیان»

۸۹. کتاب «الألفیه»

۹۰. کتاب «النفلیه»

۹۱. کتاب «نکت الإرشاد»

۹۲. کتاب «المزار»

۹۳. رساله «الإجازات»

۹۴. کتاب «اللوامع»

۹۵. کتاب «الأربعین»

۹۶. رساله «فی تفسیر الباقیات الصالحات»

همه تألیف شیخ علامه سعید شهید، محمد بن مکی قدس سره.

۹۷. کتاب «الإستدراک»

۹۸. کتاب «دره الباهره من الأصداف الطاهره» نیز به گمانم تألیف ایشان است و کتاب اخیر با خط خودش در نزد من موجود است، همچنین باقی رساله ها و پرسش و پاسخ های ایشان.

۹۹. کتاب «الدرر و الغرر»

۱۰۰. کتاب «تنزیه الأنبیاء»

۱۰۱. کتاب «الشافی»

ص: ۱۰

۱۰۲. کتاب «شرح قصیده السید الحمیری»

۱۰۳. کتاب «جمل العلم و العمل»

۱۰۴. کتاب «الإنتصار»

۱۰۵. کتاب «الذریعه»

۱۰۶. کتاب «المقنع فی الغیبه»

۱۰۷. رساله «تفضیل الأنبیاء علی الملائکه علیه السّلام»

۱۰۸. رساله «محکم و المتشابه»

۱۰۹. کتاب «منقذ البشر من أسرار القضاء و القدر»

۱۱۰. کتاب «أجوبه المسائل المختلفه»

همه تألیف سید مرتضی علم الهدی، ابوالقاسم علی بن حسین موسوی قدس سره.

۱۱۱. کتاب «عیون المعجزات» نیز به وی نسبت داده شده که برای من ثابت شده نیست، مگر اینکه آن کتاب لطیفی است که یک نسخه قدیمی آن نزد من موجود است. شاید این کتاب از تألیفات بعضی قدمای محدثین باشد که از ابوعلی محمد بن هشام و از محمد بن علی بن ابراهیم روایت می کند.

۱۱۲. کتاب «نهج البلاغه»

۱۱۳. کتاب «خصائص الأئمه»

۱۱۴. کتاب «المجازات النبویه و تفسیر القرآن»، تألیف سید رضی محمد بن حسین موسوی قدس سره.

۱۱۵. کتاب «طب الأئمه علیهم السّلام»، تألیف ابوعتاب عبدالله بن بسطام بن سابور زیات و برادرش حسین بن بسطام که آن دو را نجاشی بدون توثیق در کتابش ذکر کرده و یادآوری نموده که آنان، کتاب در علم طب دارند.

۱۱۶. کتاب «صحیفه الرضا» کتابی مستند است که شیخ ما ابوعلی طبرسی رحمه الله به اسنادش به امام رضا علیه السّلام رسانده است.

۱۱۷. کتاب «طب الرضا علیه السّلام» که آن حضرت برای مأمون نگاشته و معروف به «رساله ذهبیه» است.

۱۱۸. کتاب «فقه الرضا علیه السّلام». سید فاضل محدث قاضی امیرحسین رحمه الله هنگامی تشریف آوری ایشان در اصفهان، از وجود این کتاب به ما خبر داد

و فرمود که در یکی از سال هایی که در مکه معظمه در جوار بیت الله حرام سکونت داشتم، گروهی از حجاج اهل قم به آنجا

آمدند و همراه ایشان کتاب قدیمی بود که تاریخ آن مصادف با عصر امام رضا علیه السّلام بود.

و از پدر بزرگوارم ملا محمد تقی مجلسی نیز شنیدم که می فرمود: سید مذکور می گفت که دستخط امام رضا علیه السّلام و اجازه نامه گروهی بسیار از فضلا روی آن کتاب بود. و سید قاضی امیر حسین می فرمود: با توجه به قراین مذکور، برایم علم حاصل شد که این کتاب تألیف امام هشتم علیه السّلام است. پس آن کتاب را از آنها گرفتم و از رویش استنساخ نموده و تصحیح کردم.

و پدرم محمد تقی مجلسی قدس سره نیز این کتاب را از آن سید گرفته و استنساخ و تصحیح نموده بود،

ص: ۱۱

و اکثر عبارت های آن موافق مطالبی است که شیخ صدوق، ابو جعفر بن بابویه در کتاب «من لایحضره الفقیه» آنها را مرسل ذکر کرده است، و موافق مطالبی است که پدر صدوق در رساله خودش برای پسرش، آنها را یادآوری نموده است، و نیز موافق بسیاری از احکامی است که اصحاب ما آن را ذکر کرده اند، اما سند آنها دانسته نشده است. این ها تماماً در آن کتاب موجود است، چنان چه این مطلب را در ابواب عبادات خواهی دانست.

۱۱۹. کتاب «المسائل» که مشتمل بر اکثر سؤالات سید شریف بزرگوار عالیقدر، علی بن امام صادق جعفر بن محمد از برادرش امام کاظم علیه السّلام است.

۱۲۰. کتاب «الخرائج و الجرائح»، تألیف شیخ، امام، قطب دین، ابوالحسن سعید بن هبهالله بن حسن راوندی است.

۱۲۱. کتاب «قصص الأنبیاء» نیز تألیف ایشان می باشد. آن طور که از سندهای کتاب معلوم می شود و مشهور است، احتمال اینکه این کتاب تألیف فضل الله بن علی بن عبیدالله حسنی راوندی باشد، دور نیست. چنان چه از بعضی از سندهای سید بن طاوس ظاهر می شود و سید ابن طاوس در «رساله نجوم» و کتاب «فلاح السائل» تصریح نموده، این کتاب تألیف فضل ابن علی راوندی است. تحقیق در سند این کتاب لازم نیست، زیرا کتاب مشتمل بر قصه ها و اخباری می باشد که از کتاب های شیخ صدوق رحمه الله گرفته شده است.

۱۲۲. کتاب «فقه القرآن» نیز تألیف شیخ، امام، قطب دین، ابوالحسن سعید بن هبهالله بن حسن راوندی است.

۱۲۳. کتاب «ضوء الشهاب شرح شهاب الأخبار»، تألیف فضل الله بن علی بن عبیدالله حسنی راوندی رحمه الله است.

۱۲۴. کتاب «الدعوات»

۱۲۵. کتاب «اللباب»

۱۲۶. کتاب «شرح نهج البلاغه»

۱۲۷. کتاب «أسباب النزول» نیز تألیف ایشان است

۱۲۸. کتاب «ربیع الشیعه»

۱۲۹. کتاب «أمان الأخطار»

۱۳۰. کتاب «سعد السعود»

۱۳۱. کتاب «کشف الیقین فی تسمیه مولانا امیرالمؤمنین علیه السّلام»

۱۳۲. کتاب «الطرائف»

۱۳۳. کتاب «الدروع الواقیه»

۱۳۴. کتاب «فتح الأبواب فی الاستخاره»

۱۳۵. کتاب «فرج المهموم بمعرفه منهج الحلال و الحرام من علم النجوم»

۱۳۶. کتاب «جمال الأسبوع»

۱۳۷. کتاب «إقبال الأعمال»

۱۳۸. کتاب «فلاح السائل»

۱۳۹. کتاب «مهج الدعوات»

۱۴۰. کتاب «مصباح الزائر»

۱۴۱. کتاب «کشف المحجه لثمره المهجه»

۱۴۲. کتاب «اللهوف علی أهل الطفوف»

ص: ۱۲

۱۴۳. کتاب «غیاث سلطان الوری»

۱۴. کتاب «المجتنی»

۱۴۵. کتاب «الطرف»

۱۴۶. کتاب «التحصین فی أسرار ما زاد علی»

۱۴۷. کتاب «الیقین»

۱۴۸. کتاب «الإجازات»

۱۴۹. رساله «محاسبه النفس»

همه تألیف سید بزرگ سادات، مورد اعتماد، زاهد و زینت عارفان، ابوالقاسم علی بن موسی بن جعفر بن محمد بن طاوس حسنی.

۱۵۰. کتاب «زوائد الفوائد»، تألیف فرزند بزرگوار و جلیل القدرش است که وی هم نام و هم کنیه پدرش است.

۱۵۱. کتاب «فرحه الغری»، تألیف سید بزرگوار غیاث الدین فقیه، نسب شناس، عبدالکریم بن احمد بن موسی بن جعفر بن محمد بن طاوس حسنی.

۱۵۲. کتاب «الرجال»

۱۵۳. کتاب «بناء المقاله الفاطمیه فی نقض الرساله العثمانیه»

۱۵۴. کتاب «عین العبره فی غبن العتره»

۱۵۵. کتاب «زهره الریاض و نزهه المرتاض» که تألیف بزرگ سادات جلیل القدر، فاضل، احمد بن موسی بن طاوس صاحب کتاب «البشری بشره الله بالحسنی» است.

۱۵۶. کتاب «تأویل الآیات الظاهره فی فضائل العتره الطاهره» تألیف سید فاضل، علامه زکی، شرف الدین علی حسینی استرآبادی ساکن نجف اشرف و مؤلف کتاب «الغرویه فی شرح الجعفریه»، شاگرد شیخ بزرگوار نورالدین علی بن عبدالعالی کرکی است و بیشتر این کتاب، از تفسیر شیخ جلیل محمد بن عباس بن علی بن مروان بن ماهیار گرفته شده است، و نجاشی بعد از توثیق ایشان، ذکر کرده که کتاب «ما نزل من القرآن فی أهل البیت» نیز تألیف ایشان است و وی معاصر شیخ کلینی بوده است.

۱۵۷. کتاب «کنز جامع الفوائد» که مختصر کتاب دیگر ایشان به نام «تأویل الآیات» می باشد نیز تألیف ایشان یا بعضی متأخرین از ایشان بوده و در بعضی

نسخه ها قرائنی دیدم که دلالت می کرد بر اینکه، مؤلف این کتاب شیخ علی بن سیف بن منصور است.

۱۵۸. کتاب «عوالی اللآلی»

۱۵۹. کتاب «نثر اللآلی» هر دوی آن تألیف شیخ فاضل محمد بن جمهور احساوی و ایشان دارای تألیفات دیگری نیز بوده که به آنها مراجعه کرده و از آنها احادیث نقل نمودم.

۱۶۰. کتاب «جامع الأخبار». کسی که این کتاب را به صدوق نسبت داده اشتباه کرده است، بلکه مؤلف این کتاب از صدوق با پنج واسطه روایت می کند

ص: ۱۳

و گمان می رود که آن کتاب، تألیف صاحب مکارم الاخلاق باشد. و نیز احتمال دارد که تألیف علی بن سعد خیاط باشد، زیرا شیخ منتجب الدین در فهرستش گفته است: فقیه صالح، ابوالحسن علی بن ابوسعد بن ابوالفرج خیاط، عالم پارسا و واعظ، مؤلف کتاب «الجامع فی الأخبار» می باشد. و از بخش های مختلف کتاب ظاهر می شود که اسم مؤلف آن محمد بن محمد شعیری است و از بعضی مطالب کتاب فهمیده می شود که ایشان از شیخ جعفر بن محمد دوریستی با یک واسطه نقل حدیث کرده است.

۱۶۱. کتاب «الغیبه» تألیف شیخ فاضل کامل زکی، محمد بن ابراهیم نعمانی شاگرد کلینی.

۱۶۲. کتاب «الروضه فی المعجزات و الفضائل» تألیف بعضی دانشمندان امامیه و کسی که تألیف این کتاب را به صدوق نسبت داده، اشتباه کرده است، زیرا از این کتاب معلوم می شود که در سال های ۵۵۰ و بعد از آن تألیف شده است.

۱۶۳. کتاب «التوحید و الإهلیلجه» به روایت مفضل بن عمر از امام صادق علیه السّلام. سید علی بن طاوس در کتاب «کشف المحجه لثمره المهجه» از جمله وصیت های خود به فرزندش گفته است: کتاب «مفضل بن عمر» که امام صادق علیه السّلام، آن را در مورد آثار خدای متعال نسبت به مخلوقاتش بر مفضل املا فرموده است نگاه کن، و کتاب «الإهلیلجه» و عبرت هایی را که در آن است ببین.

۱۶۴. کتاب «مصباح الشریعه و مفتاح الحقیقه» منسوب به امام صادق علیه السّلام است،

ص: ۱۴

و سید علی بن طاوس رضی الله عنه در کتاب «أمان الأخطار» فرموده است: مسافر، کتاب «الإهلیلجه» را همراه بردارد. این کتاب، مناظره امام صادق علیه السّلام با طبیب هندی در شناختن خدای متعال از راه های عجیب و غریب و راه های بدیهی است، تا اینکه طبیب هندی به خداوند و یگانگی او اقرار می کند. و مسافر کتاب «المفضل بن عمر» را همراه برمی دارد که وی از امام صادق، در شناخت انواع حکمت های الهی در ایجاد عالم زمینی و آشکار نمودن اسرار عالم روایت کرده است و این کتاب در نوع خود بی نظیر است. و مسافر کتاب «مصباح الشریعه و مفتاح الحقیقه» امام صادق علیه السّلام را همراه برمی دارد، زیرا آن کتاب شریف و لطیف در شناخت سلوک به سوی خدای متعال و توجه به او، و دست یافتن به اسراری الهی است که در آن کتاب موجود می باشد. (پایان نقل قول)

۱۶۵. کتاب «التفسیر» که امام صادق علیه السّلام آن را از امیرالمؤمنین علیه السّلام روایت کرده است، مشتمل بر اقسام آیات قرآن و مشتمل بر شرح الفاظ قرآنی به روایت محمد بن ابراهیم نعمانی است که تمام این مطالب در «کتاب القرآن» خواهد آمد.

۱۶۶. کتاب «ناسخ القرآن و منسوخه و محکمه و متشابهه»، تألیف شیخ مورد اعتماد، جلیل القدر، سعد بن عبدالله اشعری است که جعفر بن محمد بن قولویه از وی روایت کرده است و در «کتاب القرآن» به آن نیز اشاره خواهد شد.

۱۶۷. کتاب «المقالات و الفرق و أسمائها و صنوفها»، تألیف شیخ جلیل پیشگام، سعد بن عبدالله رحمه الله

۱۶۸. کتاب «سلیم بن قیس الهلالی»

۱۶۹. کتاب «قبس المصباح» از تألیفات شیخ فاضل، ابوالحسن سلیمان بن حسن صهرشتی از شاگردان مشهور شیخ طوسی. در دعا نوشته شده است که وی از گروهی روایت می کند، از آن جمله: ابویعلی محمد بن حسن بن حمزه جعفری و شیخ طایفه و ابوالحسین احمد بن علی کوفی نجاشی و ابوالفرج مظفر بن علی بن حمدان قزوینی از شیخ مفید رضی الله عنه است.

۱۷۰. کتاب «إصباح الشیعه بمصباح الشریعه» نیز تألیف ایشان است.

۱۷۱. کتاب «صراط المستقیم»

۱۷۲. رساله «الباب المفتوح إلی ما قیل فی النفس و الروح»،

ص: ۱۵

هر دو تألیف شیخ جلیل زین الدین علی بن محمد بن یونس بیاضی

۱۷۳. کتاب «منتخب البصائر»، تألیف شیخ فاضل حسن بن سلیمان، شاگرد شهید رحمه الله که آن را از کتاب «البصائر»، تألیف سعد بن عبدالله بن ابوخلف انتخاب کرده است و در آن کتاب، از کتاب های دیگری نیز با ذکر اسامی شان روایت کرده تا مطالبی را که از کتاب سعد گزینش کرده، با غیر آن اشتباه نشود.

۱۷۴.

کتاب «المحتضر»

۱۷۵.

کتاب «الرجعه» نیز تألیف ایشان است.

۱۷۶. کتاب «السرائر» تألیف شیخ فاضل مورد اعتماد، علامه محمد بن ادریس است که در آخر کتابش بابی را که مشتمل بر

اخبـار است آورده و یـادآوری کرده است که: من آن را از کتـاب هـای اساتیـد و مؤلفین و راویـانی که احـادیث ناب را جمع آوری می کنند، گلچین نموده ام. و نام کتاب را اول ذکر می کند و بعد خبرهای گلچین شده آن را می آورد که دارای اخبار تازه و فواید بسیار مهم است.

۱۷۷. کتاب «إرشاد القلوب»

۱۷۸. کتاب «أعلام الدین فی صفات المؤمنین»

۱۷۹. کتاب «غرر الأخبار و درر الآثار»

همه آنها تألیف شیخ عارف، ابومحمد حسن بن محمد دیلمی.

۱۸۰. کتاب «العتیق»، کتابی قـدیمی که آن را در نجف اشـرف پیـدا کردم و تألیف یکی از محـدثین قدیم است که درباره دعا نوشته شده و آن را کتاب «غروی» نام گذاشتم.

۱۸۱. کتاب «معرفه الرجال» و «الفهرست»، تألیف دو شـیخ فاضل مورد اعتماد، محمـد بن عمر بن عبـدالعزیز کشـی و احمـد بن علی بن احمد نجاشی.

۱۸۲. کتاب «بشاره المصطفی لشیعه المرتضی»، تألیف شیخ فقیه مورد اعتماد، محمد بن ابوالقاسم علی طبری.

۱۸۳. کتاب «اصل»، از جمله اصول عمده محدثین شیخ مورد اعتماد، حسین بن سعید اهوازی است.

۱۸۴. کتاب «الزهد»

۱۸۵. کتـاب «المؤمن» نیز تـألیف ایشـان بوده و از بعضـی جاهای کتاب «زهـد» معلوم می شود که آن کتاب «النوادر» احمـد بن محمد بن عیسی قمی است و به هر حال آن کتاب، دارای بالاترین درجه اعتبار می باشد.

۱۸۶. کتاب «العیون» و «محاسن»، تألیف شیخ علی بن محمد واسطی

۱۸۷. کتاب «غرر الحکم و درر الکلم»، تألیف شیخ عبدالواحد بن محمد بن عبدالواحد آمُدی

۱۸۸. کتاب «جنه الأمان الواقیه» مشهور به «المصباح»، تألیف شیخ عالم فاضل کامل،

ص: ۱۶

ابراهیم بن علی بن حسن بن محمد کفعمی رضی الله عنه

۱۸۹. کتاب «البلد الأمین»

۱۹۰. کتاب «صفوه الصفات فی شرح دعاء السمات» نیز تألیف ایشان است.

۱۹۱. کتاب «قضاء حقوق المؤمنین»، تألیف شیخ سدیدالدین ابوعلی بن طاهر سوری

۱۹۲. کتاب «أنوار المضیئه»

۱۹۳. کتاب «السلطان المفرج عن أهل الإیمان»

۱۹۴. کتاب «الدر النضید فی مغازی الإمام الشهید»

۱۹۵. کتاب «سرور أهل الإیمان»

همه تألیف بزرگ سادات، صاحب نسب عالی، بهاء الدین علی بن عبدالکریم بن عبدالحمید حسینی نجفی، استاد شیخ ابن فهد حلی قدس سره.

۱۹۶. کتاب «التمحیص» تألیف بعضی قدماء محدثین است و از قرینه های، بزرگ معلوم می شود که آن کتاب، از تألیفات شیخ مورد اعتماد جلیل القدر، ابوعلی محمد بن همام است. گزیده کتاب «الأنوار» تألیف وی نیز نزد من موجود است.

۱۹۷. کتاب «عده الداعی»

۱۹۸. کتاب «المهذب»

۱۹۹. کتاب «التحصین» و باقی رساله ها و جواب های مسائل، تألیف شیخ زاهد عارف، احمد بن فهد حلی.

۲۰۰. کتاب «الجنه الواقیه»، تألیف بعضی متأخرین، و یکی از علماء، تألیف آن را به کفعمی نسبت داده است.

۲۰۱. کتاب «منهاج الصلاح فی الدعوات و أعمال السنه»

۲۰۲. کتاب «کشف الحق و نهج الصدق»

۲۰۳. کتاب «کشف الیقین فی الإمامه» که ما از آن به کتاب «الیقین» تعبیر می کنیم.

۲۰۴. کتاب «منتهی المطلب»

۲۰۵. کتاب «تذکره الفقهاء»

۲۰۶. کتاب «المختلف»

۲۰۷. کتاب «منهاج الکرامه»

۲۰۸. کتاب «شرح التجرید»

۲۰۹. کتاب «شرح الیاقوت»

۲۱۰. کتاب «إیضاح الاشتباه»

۲۱۱. کتاب «نهایه الأصول»

۲۱۲. کتاب «نهایه الکلام»

۲۱۳. کتاب «نهایه الفقه»

۲۱۴. کتاب «التحریر»

۲۱۵. کتاب «القواعد»

۲۱۶. کتاب «الألفین»

۲۱۷. کتاب «تلخیص المرام»

۲۱۸. کتاب «إیضاح مخالفه أهل السنه للکتاب و السنه»

۲۱۹. رساله «السعدیه»

۲۲۰. کتاب «خلاصه الرجال» و باقی «مسائل» و «رساله ها» و «اجازات»

همه تألیف شیخ علامه جمال الدین حسن بن یوسف بن مطهر حلی قدس سره است.

۲۲۱. کتاب «العدد القویه لدفع المخاوف الیومیه»، تألیف شیخ فقیه رضی الدین علی بن یوسف بن مطهر حلی.

ص: ۱۷

۲۲۲. کتاب «مثیر الأحزان»، تألیف شیخ جلیل جعفر بن محمد بن نما

۲۲۳. کتاب «شرح الثأر المشتمل علی أحوال المختار»، تألیف شیخ مذکور

۲۲۴. کتاب «إیمان أبی طالب علیه السّلام»، تألیف سید فاضل سعید، شمس الدین، فخار بن معد موسوی رضی الله عنه.

۲۲۵. کتاب «غرر الدرر»، تألیف سید حیدر بن محمد حسینی قدس سره

۲۲۶. کتابی کبیر در زیارات، تألیف محمد بن مشهدی است، آن گونه که از تألیفات سید بن طاوس معلوم می شود، و ایشان به این کتاب اعتماد کرده و آن را ستوده، و من آن کتاب را «المزار الکبیر» نام می گذارم.

۲۲۷. کتاب «النصوص»

۲۲۸. کتاب «معدن الجواهر»

۲۲۹. کتاب «کنز الفوائد»

۲۳۰. «رساله فی تفضیل امیرالمؤمنین علیه السّلام»

۲۳۱. «رساله إلی ولده»

۲۳۲. کتاب «التعجب فی الإمامه من أغلاط العامه»

۲۳۳. کتاب «الإستنصار فی النص علی الأئمه الأطهار»

همه تألیف شیخ مدقق، نجیب و بزرگ، أبوالفتح محمد بن علی بن عثمان کراجکی.

۲۳۴. کتاب «الفهرست»

۲۳۵. کتاب «الأربعین عن الأربعین عن الأربعین»، تألیف شیخ منتجب الدین علی بن عبیدالله بن حسن بن حسین بن بابویه رضی الله عنه

۲۳۶. کتاب «تحفه الأبرار فی مناقب الأئمه الأطهار»، تألیف سید شریف حسین بن مساعد حسینی حائری، استاد کفعمی که استادش را در آن کتاب توصیف و دعای بسیار کرده است.

۲۳۷. کتاب «المناقب»، تألیف شیخ جلیل، ابو حسن محمد بن احمد بن علی بن حسن بن شاذان قمی، استاد ابوالفتح کراجکی که در کتاب «کنز» خودش، او را توصیف و دعای بسیار نموده و ابن شهرآشوب آن را در کتاب «معالم» ذکر کرده است.

۲۳۸. کتاب «الوصیه»

۲۳۹. کتاب «مروج الذهب»

همه تألیف شیخ علی بن حسین بن علی مسعودی.

۲۴۰. کتاب «النوادر»

۲۴۱. کتاب «أدعیه السر»، تألیف سید جلیل فضل الله بن علی بن عبیدالله حسینی راوندی

۲۴۲. کتاب «الفضائل»

۲۴۳. کتاب «إزاحه العله فی معرفه القبله»، تألیف شیخ جلیل، ابوالفضل سدید الدین شاذان بن جبرئیل قمی، ساکن مکه معظمه و مدینه منوره

ص: ۱۸

رسول خدا صلی الله علیه و آله که صاحبان اجازات این چنین ذکر کرده است.

۲۴۴. کتاب «الصفین»، تألیف شیخ رزین، نصر بن مزاحم

۲۴۵. کتاب «الغارات»، تألیف ابواسحاق ابراهیم بن محمد بن سعید بن هلال ثقفی

۲۴۶. کتاب «مقتضب الأثر فی الأئمه الاثنی عشر علیه السّلام»، تألیف احمد بن محمد بن عیاش

۲۴۷. کتاب «مسالک الأفهام»

۲۴۸. کتاب «الروضه البهیه»

۲۴۹. کتاب «شرح الألفیه»

۲۵۰. کتاب «شرح النفلیه»

۲۵۱. کتاب «غایه المراد»

۲۵۲. کتاب «منیه المرید»

۲۵۳. کتاب «أسرار الصلاه»

۲۵۴. رساله «وجوب صلاه الجمعه»

۲۵۵. رساله «أعمال یوم الجمعه»

۲۵۶. کتاب «مسکن الفؤاد»

۲۵۷. رساله «الغیبه»

۲۵۸. کتاب «تمهید القواعد»

۲۵۹. کتاب «الدرایه و شرحها»

و باقی رساله های متفرقه، همگی تألیف شهید ثانی رفع الله درجته.

۲۶۰. کتاب «المعتبر»

۲۶۱. کتاب «الشرائع»

۲۶۲. کتاب «النافع»

۲۶۳. کتاب «نکت النهایه»

۲۶۴. کتاب «الأصول»

و غیر آنها، همگی تألیف محقق سعید، نجم المله و الدین، ابوالقاسم جعفر بن حسن بن یحیی بن سعید طهر الله رمسه.

۲۶۵. کتاب «شرح نهج البلاغه»

۲۶۶. کتاب «الإستغاثه فی بدع الثلاثه»، تالیف حکیم مدقق، علامه کمال الدین میثم بن علی بن میثم بحرانی

۲۶۷. کتاب «التفسیر»، تألیف شیخ فرات بن ابراهیم کوفی

۲۶۸. کتاب «الأخبار المسلسله»

۲۶۹. کتاب «الأعمال المانعه من الجنه»

۲۷۰. کتاب «العروس»

۲۷۱. کتاب «الغایات»

همه تألیف شیخ نجیب، ابو محمد جعفر بن احمد بن علی قمی رحمه الله، مقیم ری.

۲۷۲. کتاب «نزهه الناظر فی الجمع بین الأشباه و النظائر»

۲۷۳. کتاب «جامع الشرائع»

هر دو تألیف شیخ افضل، نجیب الدین یحیی بن سعید.

۲۷۴. کتاب «الوسیله»، تألیف شیخ فاضل، محمد بن علی بن حمزه

۲۷۵. کتاب «منتقی الجمان»

۲۷۶. کتاب «معالم الدین»

۲۷۷. رساله «الإجازات»

و غیر آنها، همه تألیف شیخ محقق، حسن بن شهید ثانی روح الله روحهما.

ص: ۱۹

۲۷۸. کتاب «مدارک الأحکام»

۲۷۹. کتاب «شرح النافع»

و غیر آنها، تألیف سید مدققین، محمد بن ابوالحسن عاملی.

۲۸۰. کتاب «الحبل المتین»

۲۸۱. کتاب «مشرق الشمسین»

۲۸۲. کتاب «الأربعین»

۲۸۳. کتاب «مفتاح الفلاح»

۲۸۴. کتاب «الکشکول»

و غیر آنها، از تألیفات شیخ الإسلام و المسلمین، بهاء المله و الدین، محمد بن حسین عاملی قدس سره.

۲۸۵. کتاب «الفوائد المکیه»

۲۸۶. کتاب «الفوائد المدنیه»، هر دو تألیف رئیس محدثین مولانا محمد امین استرآبادی.

۲۸۷. کتاب «الإختیار»، تألیف سید علی بن حسین بن باقی رحمه الله

۲۸۸. کتاب «تقریب المعارف فی الکلام»

۲۸۹. کتاب «الکافی فی الفقه»

و غیر آنها، تألیف شیخ اجل، ابو صلاح تقی الدین بن نجم حلبی.

۲۹۰. کتاب «المهذب»

۲۹۱. کتاب «الکامل»

۲۹۲. کتاب «جواهر الفقه»، تألیف شیخ حسن منهاج عبدالعزیز بن برا.

۲۹۳ . کتاب «المراسم العلیه» و غیرآن، تألیف شیخ عالم باهوش، سلّار بن عبدالعزیز دیلمی.

۲۹۴. کتاب «دعائم الإسلام»، تألیف قاضی نعمان بن محمد. گاهی این کتاب را به صدوق نسبت می دهند، که اشتباه است.

۲۹۵. کتاب «المناقب و المثالب»، تألیف قاضی مذکور

۲۹۶. کتاب «الهدایه فی تاریخ الأئمه و معجزاتهم علیه السّلام»، تألیف شیخ حسین بن حمدان حضینی

۲۹۷. کتاب «تاریخ الأئمه»، تألیف شیخ عبدالله بن احمد خشاب

۲۹۸. کتاب «البرهان فی النص علی امیرالمؤمنین علیه السّلام»، تألیف شیخ ابوالحسن علی بن محمد شمشاطی

۲۹۹. «رساله ابو غالب احمد بن محمد زراری رضی الله عنه» برای نوه اش محمد بن عبدالله بن احمد

۳۰۰. کتاب «دلائل الإمامه»، تألیف شیخ جلیل، محمد بن جریر طبری، شیعه امامی که «مسترشد» نام گذاشته شد.

۳۰۱. کتاب «مصباح الأنوار فی مناقب إمام الأبرار»، تألیف شیخ هاشم بن محمد که تألیف آن را به شیخ طایفه نسبت داده اند که اشتباه است. و مؤلف از شیخ شاذان بن جبرئیل قمی بسیار روایت می کند و زمان او، بسیار بعد از عصر شیخ طوسی است.

۳۰۲. کتاب «الدر النظیم فی مناقب الأئمه اللهامیم»

۳۰۳. کتاب «الأربعین عن الأربعین»، هر دو تألیف شیخ جمال الدین یوسف بن حاتم، فقیه شامی

۳۰۴. کتاب «مقتل الحسین صلوات الله علیه» به نام «تسلیه المجالس و زینه المجالس»، تألیف سید نجیب، عالم، محمد بن ابی طالب حسینی حائری

۳۰۵. کتاب «صفوه الأخبار»، تألیف یکی از علمای نیکوکار

۳۰۶. کتاب «ریاض الجنان»، تألیف شیخ فضل الله بن محمود فارسی

۳۰۷. کتاب «غنیه النزوع فی علم الأصول و الفروع»، تألیف سید عالم کامل، ابو المکارم حمزه بن علی بن زهره حسینی

۳۰۸. کتاب «التجرید»

۳۰۹. کتاب «الفصول»

۳۱۰. کتاب «قواعد العقائد»

۳۱۱. کتاب «نقد المحصل»

و غیر آنها، از تألیفات افضل حکمای متألهین، نصیر المله و الحق و الدین رحمه الله.

۳۱۲. کتاب «کنز الفوائد فی حل مشکلات القواعد»

۳۱۳. کتاب «تبصره الطالبین فی شرح نهج المسترشدین»

و غیر آنها، تألیف سید جلیل، عمیدالدین عبدالمطلب.

۳۱۴. کتاب «کنز العرفان»

۳۱۵. کتاب «الأدعیه الثلاثین»

و غیر آنها، از تألیفات شیخ محقق، ابو عبدالله مقداد بن عبدالله سیوری با «اجازات» ایشان.

۳۱۶. کتاب «الإیضاح فی شرح القواعد» و غیر آن باقی «رساله ها» و «پرسش و پاسخ»، تألیف شیخ فخرالمحققین، پسر علامه حلی قدس سره

۳۱۷. کتاب «أضواء الدرر الغوالی لإیضاح غصب فدک و العوالی»، تألیف بعضی از بزرگان علماء.

۳۱۸. کتاب «شرح القواعد»

۳۱۹. رساله «قاطعه اللجاج فی تحقیق حل الخراج»

۳۲۰. کتاب «أسرار اللاهوت فی وجوب لعن الجبت و الطاغوت» و باقی «رساله ها» و «پرسش و پاسخ» و «اجازات»، تألیف افضل محققین، مروج مذهب ائمه طاهرین، نور الدین علی بن عبدالعالی کرکی قدس سره

ص: ۲۱

۳۲۱. کتاب «إحقاق الحق»

۳۲۲. کتاب «مصائب النواصب»

۳۲۳. کتاب «الصوارم المهرقه فی دفع الصواعق المحرقه»

و غیر آنها، از تألیفات سید جلیل القدر، شهید قاضی نورالله تستری رفع الله درجته است.

۳۲۴. کتاب «الرجال» و غیر آن، از تألیفات شیخ فقیه تقی الدین حسن بن علی بن داود حلی رحمه الله

۳۲۵. کتاب «الرجال»، تألیف شیخ ابو عبدالله حسین بن عبیدالله غضائری، شهید ثانی رحمه الله این چنین ذکر کرده است. و از رجال سید بن طاوس قدس سره، بنا بر نقل استاد بزرگوار ما مولانا عبدالله تستری، ملعوم می شود که صاحب رجال، احمد بن حسین بن عبیدالله است و شاید این نظر قوی تر باشد.

۳۲۶. کتاب «الملحمه»، منسوب به امام صادق علیه السّلام

۳۲۷. کتاب «الملحمه»، منسوب به دانیال پیغمبر علیه السلام

۳۲۸. کتاب «الأنوار فی مولد النبی صلی الله علیه و آله»

۳۲۹. کتاب «مقتل امیرالمؤمنین علیه السّلام»

۳۳۰. کتاب «وفاه فاطمه الثلاثه علیها السلام»

همه تألیف شیخ جلیل، ابوالحسن بکری استاد شهید ثانی رحمه الله.

۳۳۱. کتاب «بلاغات النساء»، تألیف ابوالفضل احمد بن ابو طاهر

۳۳۲. کتاب «منهج المقال فی تحقیق أحوال الرجال»، مشهور به رجال کبیر و وسیط و صغیر

۳۳۳. کتاب «تفسیر آیات الأحکام» تألیف سید جلیل القدر افضل میرزا محمد بن علی بن ابراهیم استر آبادی.

۳۳۴. کتاب «الدیوان»، منسوب به امام امیرالمؤمنین علیه السّلام است.

۳۳۵. کتاب «شهاب الأخبار من کلمات النبی و حکمه صلی الله علیه و آله» و در آینده به مولف آن دو کتاب اشاره خواهم نمود.

۳۳۶. کتاب «شرح شهاب الأخبار»

۳۳۷. کتاب «التفسیر الکبیر»

هر دو تألیف محقق دانشمند زیرک، شیخ ابوالفتوح رازی.

۳۳۸. کتاب «الأنوار البدریه فی رد شبه القدریه» تألیف فاضل مهلبی

ص: ۲۲

۳۳۹. کتاب «تاریخ بلده قم»، تألیف شیخ جلیل، حسن بن محمد بن حسن قمی رحمه الله

۳۴۰. کتاب «اجوبه مسائل عبدالله بن سلام»

۳۴۱. کتاب «طب النبی صلی الله علیه و آله»

هر دو تألیف شیخ ابوالعباس مستغفری است.

۳۴۲. کتاب «شرح الإرشاد».

۳۴۳. کتاب «تفسیر آیات الأحکام»

۳۴۴. «حاشیه شرح إلهیات التجرید»

و غیر آنها، تألیف افضل علمای پرهیزکار، مولانا احمد بن محمد اردبیلی قدس سره.

۳۴۵. کتاب «العین»، تألیف شیخ بزرگوار و نجیب خلیل بن احمد نحوی

۳۴۶. کتاب «المحیط فی اللغه»، تألیف صاحب بن عباد

۳۴۷. کتاب «شواهد التنزیل»، تألیف حاکم ابوالقاسم عبدالله بن عبدالله حسکانی که ابن شهر آشوب آن را در کتاب «معالم» ذکر نموده و این کتاب را به وی نسبت داده و به نیکویی وصف کرده است.

۳۴۸. کتاب «مقصد الراغب الطالب فی فضائل علی بن أبی طالب»، تألیف شیخ حسین بن محمد بن حسن که زمان او به عصر شیخ صدوق نزدیک بوده است، و اخبار زیاد را از ابراهیم بن علی بن ابراهیم بن هاشم روایت می کند.

۳۴۹. کتاب «عمده الطالب فی نسب آل أبی طالب»

۳۵۰. کتاب «زید النرسی»

۳۵۱. کتاب «زید الزراد»

۳۵۲. کتاب «أبی سعید عباد العصفری»

۳۵۳. کتاب «عاصم بن حمید الحناط»

۳۵۴. کتاب «جعفر بن محمد بن شریح الحضرمی»

۳۵۵. کتاب «محمد بن المثنی بن القاسم»

۳۵۶. کتاب «عبدالملک بن حکیم»

۳۵۷. کتاب «مثنی بن الولید الحناط»

۳۵۸. کتاب «خلاد السدی»

۳۵۹. کتاب «حسین بن عثمان»

۳۶۰. کتاب «عبیدالله بن یحیی الکاهلی»

ص: ۲۳

۳۶۱. کتاب «سلام بن أبی عمره».

۳۶۲. کتاب «النوادر لعلی بن أسباط»

۳۶۳. کتاب «النبذه»، تألیف شیخ ابن الحداد

۳۶۴. کتاب «شیخ الأجل جعفر بن محمد الدوریستی»

۳۶۵. کتاب «الکر و الفر»، تألیف شیخ ابو سهل بغدادی

۳۶۶. کتاب «الأربعین عن الأربعین فی فضائل امیرالمؤمنین علیه السّلام»، تالیف شیخ جلیل، حافظ ابوسعید محمد بن احمد بن حسین نیشابوری، جد شیخ ابوالفتوح رازی صاحب تفسیر

۳۶۷. کتاب «تحقیق الفرقه الناجیه»

۳۶۸. رساله «الرضاع»

و غیر آن، هر دو تألیف شیخ جلیل ابراهیم قطیفی.

جز کتاب های فوق که محور نقل احادیث هست، گرچه بعضی از آنها نادر و غیر معروف بوده، اگر از غیر کتاب های فوق حدیثی را در «بحار الانوار» نقل کرده باشم، نام آن کتاب را به صراحت ذکر کرده ام.

اما کتاب های اهل سنت که فقط برای تصحیح الفاظ و معانی حدیث به آنها مراجعه کرده ام، مانند کتاب های لغت:

۳۶۹. «صحاح»، تألیف جوهری

۳۷۰. «قاموس»، تألیف فیروز آبادی

۳۷۱. «نهایه»، تألیف جزری

۳۷۲. «المغرب»، تألیف مطرزی

۳۷۳. «المعرب»، تألیف مطرزی

۳۷۴. «مفردات»، تألیف راغب اصبهانی

۳۷۵. «محاضرات»، تألیف راغب اصبهانی

۳۷۶. «المصباح المنیر»، تألیف احمد بن محمد مقری

۳۷۷. «مجمع البحار»، تألیف یکی از علمای هند

۳۷۸. «مجمل اللغه»

۳۷۹. «المقاییس» لابن فارس

۳۸۰. «الجمهره» لابن درید

۳۸۱. «أساس البلاغه» للزمخشری

۳۸۲. «الفائق»

۳۸۳. «مستقصی الأمثال»

۳۸۴. «ربیع الأبرار»

۳۸۵. «الغریبین»

۳۸۶. «غریب القرآن»

۳۸۷. «مجمع الأمثال» للمیدانی

۳۸۸. «تهذیب اللغه» للأزهری

۳۸۹. «کتاب شمس العلوم»

کتاب های شرح اخبار اهل سنت، مانند:

۳۹۰. «شرح الطیبی علی المشکاه»

۳۹۱. «فتح الباری فی شرح البخاری»، تألیف ابن حجر

۳۹۲. «شرح القسطلانی»

۳۹۳. «شرح الکرمانی»

۳۹۴. «شرح الزرکشی»

۳۹۵. «شرح المقاصد العلیه»

۳۹۶. «المنهاج»

۳۹۷. «شرح النووی علی صحیح مسلم»

۳۹۸. «شرح الآبی علی صحیح مسلم»

۳۹۹. «ناظر عین الغریبین»

۴۰۰. «المفاتیح فی شرح المصابیح»

۴۰۱. «شرح الشفاء»

۴۰۲. «شرح السنه»، تألیف حسین بن مسعود فراء

و از کتب اخبار اهل سنت، فقط برای رد آنها حدیث نقل کرده ام یا به خاطر بیان مورد تقیه، یا به جهت تأیید

احادیثی که از طریق اهل بیت علیهم السّلام نقل کرده ام ذکر شده است، مثل کتاب های ذیل:

۴۰۳. «صحاح السته»

۴۰۴. جامع الأصول»، تألیف ابن اثیر

۴۰۵. کتاب «الشفاء»، تألیف قاضی عیاض

۴۰۶. کتاب «المنتقی فی مولود المصطفی»، تألیف کازرونی

۴۰۷. کتاب «کامل التواریخ»، تألیف ابن اثیر

۴۰۸. کتاب «الکشف و البیان فی تفسیر القرآن»، تألیف ثعلبی

۴۰۹. کتاب «العرائس» نیز تألیف ایشان است که به دلیل شیعه بودن یا کم تعصب بودن، بسیاری اوقات اخبار اهل بیت علیهم السّلام را نقل می کند. لذا به کتاب ایشان بیشتر از باقی کتاب های اهل سنت، مراجعه داشته ام.

۴۱۰. کتاب «مقاتل الطالبین»، تألیف ابوالفرج اصفهانی، و آن کتاب مشتمل است بر ذکر بسیاری از احوالات ائمه معصومین علیهم السّلام و طایفه بنی هاشم، از طریق اهل بیت علیهم السّلام و از طریق اهل سنت.

۴۱۱. کتاب «الأغانی» نیز تألیف ایشان است.

۴۱۲. کتاب «الإستیعاب»، تألیف ابن عبدالبر

۴۱۳. کتاب «فردوس الأخبار»، تألیف ابن شیرویه دیلمی

۴۱۴. کتاب «ذخائر العقبی فی مناقب أولی القربی»، تألیف سیوطی

۴۱۵. کتاب «تاریخ الفتوح للأعثم الکوفی»

۴۱۶. کتاب «تاریخ الطبری»

۴۱۷. کتاب «تاریخ ابن خلکان»

۴۱۸. کتاب های «شرح المواقف» و «شرح المقاصد»، تألیف دو فاضل مشهور

۴۱۹. کتاب «تاریخ ابن قتیبه»

۴۲۰. کتاب «المقتل»، تألیف شیخ ابو مخنف

۴۲۱. کتاب «أخلاق النبی و شمائله صلی الله علیه و آله»

۴۲۲. کتاب «الفرج بعد الشده»، تألیف قاضی تنوخی

۴۲۳. کتاب «تفسیر معالم التنزیل»، تألیف بغوی

۴۲۴. کتاب «حیاه الحیوان»، تألیف دمیری

۴۲۵. کتاب «زهر الریاض و زلال الحیاض»، تألیف سید فاضل حسن بن علی بن شدقم حسینی مدنی. ظاهراً ایشان شیعه بوده و آن بهترین تاریخی است که مشتمل بر اخبار بسیاری است.

۴۲۶. کتاب «جواهر المطالب فی فضائل مولانا علی بن أبی طالب علیه السّلام»، و آن کتاب «جامع» است که مشتمل بر فضائل و سخنرانی ها و سخنان گوهربار ایشان می باشد.

۴۲۷. کتاب «المنتظم»، تألیف ابن جوزی

۴۲۸. «شرح نهج البلاغه»، تألیف عبدالحمید بن أبی الحدید

۴۲۹. «الفصول المهمه فی معرفه الأئمه»

۴۳۰. «مطالب السئول فی مناقب آل الرسول»

۴۳۱. «الصواعق المحرقه»، تألیف ابن حجر

۴۳۲. «التقریب» نیز تألیف ایشان است

۴۳۳. «مناقب الخوارزمی»

۴۳۴. «مناقب المغازلی»

۴۳۵. «المشکاه»

۴۳۶. «المصابیح»

۴۳۷. «مسند»، تألیف احمد بن حنبل

۴۳۸. «التفسیر الکبیر»، تألیف فخر رازی

۴۳۹. «نهایه العقول»

۴۴۰. «الأربعین»

۴۴۱. «المباحث المشرقیه»

که آن هم تالیف وی است، به همراه بقیه تألیفات ایشان.

۴۴۲. «التفسير البسيط»

۴۴۳. «التفسير الوسيط»

۴۴۴. «أسباب النزول»

همه تأليف واحدی.

۴۴۵. «الكشاف»، تأليف زمخشری

۴۴۶. «تفسير»، تأليف نيشابوری

۴۴۷. «تفسير»، تأليف بيضاوی

۴۴۸. «الدر المنثور»، تأليف سيوطی

و غير آنها از كتاب های اهل سنت كه هنگام استخراج حديث از آنها نام می برم و كتاب ها و مؤلفين و احوالات ايشان را ان شاءاللّه در آخرين مجلد بحار الانوار به تفصيل ذكر خواهم كرد.

ص: ۲۵

**[ترجمه]

الفصل الثانی فی بيان الوثوق على الكتب المذكوره و اختلافها فی ذلك

اعلم أن أكثر الكتب التی اعتمدنا عليها فی النقل مشهوره معلومه الانتساب إلى مؤلفيها ككتب الصدوق رحمه الله فإنها سوى الهدايه و صفات الشيعه و فضائل الشيعه و مصادقه الإخوان و فضائل الأشهر لا تقصر فی الاشتهار عن الكتب الأربعه التی عليها المدار فی هذه الأعصار و هی داخله فی إجازاتنا و نقل منها من تأخر عن الصدوق من الأفاضل الأخيار و كتاب الهدايه أيضا مشهور لكن ليس بهذه المثابه (۱)و لقد يسر الله لنا منها كتبا عتيقه مصححه ككتاب الأمالی فإنا وجدنا منه نسخه مصححه معربه مكتوبه فی قريب من عصر المؤلف و كان مقروا على كثير من المشايخ و كان عليه إجازاتهم و كذا كتاب الخصال عرضناه على نسختين قديمتين كان على إحداهما إجازه الشيخ مقداد و كذا كتاب إكمال الدين استنسخناه من كتاب عتيق كان تاريخ كتابتها قريبا من زمان التأليف و كذا كتاب عيون أخبار الرضا عليه السلام فإنا صححنا الجزء الأول منه من كتاب مصحح كان يقال إنه بخط مصنفه رحمه الله و ظنی أنه لم يكن بخطه و لكن كان عليه خطه و تصحيحه.

و كتاب الإمامه مؤلفه من أعاظم المحدثين و الفقهاء و علماؤنا يعدون فتاواه من جمله الأخبار و وصل إلينا منه نسخه قديمه

مصححه و الأصل الآخر مشتمل على أخبار شريفه متينه معتبره الأسانيد و يظهر منه جلاله مؤلفه. و كتاب قرب الإسناد من الأصول المعتبره المشهوره و كتبناه من نسخه قديمه مأخوذه من خط الشيخ محمد بن إدريس و كان عليها صوره خطه هكذا الأصل

ص: ۲۶

۱- و فی نسخه: و كتاب دعائم الإسلام الذی عندنا يحتمل عندی أن يكون تاليف غيره من العلماء الاعلام. «تقدم انه للقاضی النعمان بن محمّد».

الـذی نقلته منه کان فیه لحن صـریح و کلام مضـطرب فصورته علی ما وجـدته خوفا من التغییر و التبدیل فالناظر فیه یمهد العذر فقد بینت عذری فیه.

و کتاب بصائر الدرجات من الأصول المعتبره التی روی عنها الکلینی و غیره.

و کتب الشیخ أیضا من الکتب المشـهوره إلا کتاب الأمالی فإنه لیس فی الاشتهار کسائر کتبه لکن وجدنا منه نسخا قدیمه علیها إجازات الأفاضل و وجدنا ما نقل عنه المحدثون و العلماء بعده موافقا لما فیه.

و أمالی ولـده العلامه فی زماننا أشـهر من أمالیه و أکثر الناس یزعمون أنه أمالی الشـیخ و لیس کـذلک کما ظهر لی من القرائن الجلیه و لکن أمالی ولده لا یقصر عن أمالیه فی الاعتبار و الاشتهار و إن کان أمالی الشیخ عندی أصح و أوثق.

و کتاب الإرشاد أشـهر من مؤلفه رحمه الله و کتاب المجالس وجدنا منه نسـخا عتیقه و القرائن تدل علی صـحته. (۱)و أما کتاب الإختصاص فهو کتاب لطیف مشـتمل علی أحوال أصـحاب النبی صـلی الله علیه و آله و الأئمه علیهم السلام و فیه أخبار غریبه و نقلته من نسـخه عتیقه و کان مکتوبا علی عنوانه کتاب مسـتخرج من کتاب الإختصاص تصـنیف أبی علی أحمـد بن الحسـین بن أحمـد بن عمران رحمه الله لکن کـان بعـد الخطبه هکـذا قـال محمـد بن محمـد بن النعمان حـدثنی أبو غالب أحمـد بن محمد الزراری و جعفر بن محمـد بن قولویه إلی آخر السـند و کـذا إلی آخر الکتاب یبتـدئ من مشایـخ الشـیخ المفیـد فالظاهر أنه من مؤلفات المفید رحمه الله و سائر کتبه للاشتهار غنیه عن البیان.

و کتاب کامل الزیاره من الأصول المعروفه و أخذ منه الشیخ فی التهذیب و غیره من المحدثین.

و کتاب المحاسن للبرقی من الأصول المعتبره و قد نقل عنه الکلینی و کل من تأخر عنه من المؤلفین.

و کتاب تفسیر علی بن إبراهیم من الکتب المعروفه و روی عنه الطبرسی و غیره.

۱- و فی نسـخه: و کتاب النصوص أیضا مظنون الانتساب إلیه و ان أمکن أن یکون لمن کان فی عصره من الأفاضل و قد ینسب الی محمّد بن علی القمّیّ.

و كتاب العلل و إن لم يكن مؤلفه مذكورا فى كتب الرجال لكن أخباره مضبوطه موافقه لما رواه والده و الصدوق و غيرهما و مؤلفه مذكور فى أسانيد بعض الروايات و روى الكلينى فى باب من رأى القائم عليه السلام عن محمد و الحسن ابنى على بن إبراهيم بتوسط على بن محمد و كذا فى موضع آخر من الباب المذكور عنه فقط بتوسطه و هذا مما يؤيد الاعتماد و إن كان لا يخلو من غرابه لروايته عن على بن إبراهيم كثيرا بلا واسطه بل الأظهر كما سنح لى أخيرا أنه محمد بن على بن إبراهيم بن محمد الهمدانى و كان وكيل الناحيه كما أوضحته فى تعليقاتى على الكافى.

و كتاب تفسير العياشى روى عنه الطبرسى و غيره و رأينا منه نسختين قديمتين و عد فى كتب الرجال من كتبه لكن بعض الناسخين حذف أسانيده للاختصار و ذكر فى أوله عذرا هو أشنع من جرمه.

و كتاب تفسير الإمام عليه السلام من الكتب المعروفه و اعتمد الصدوق عليه و أخذ منه و إن طعن فيه بعض المحدثين و لكن الصدوق رحمه الله أعرف و أقرب عهدا ممن طعن فيه و قد روى عنه أكثر العلماء من غير غمز فيه.

و كتاب روضه الواعظين ذكرنا أنه داخل فى إجازات العلماء الأعلام و نقل عنه الأفاضل الكرام و قد عرفت حاله و حال مؤلفه مما نقلنا عن سلفنا الفخام و كذا كتاب إعلام الورى و مؤلفه أشهر من أن يحتاج إلى البيان و هو عندى بخط مؤلفه رحمه الله.

و رساله الآداب أيضا معروفه أخذ عنها ولده فى المكارم و أما تفسيراه الكبير و الصغير فلا يحتاجان إلى التشهير.

و كتاب المكارم فى الاشتهار كالشمس فى رابعه النهار و مؤلفه قد أثنى عليه جماعه من الأخيار.

و كتاب مشكاه الأنوار كتاب ظريف مشتمل على أخبار غريبه.

و كتاب الإحتجاج و إن كانت أكثر أخباره مراسيل لكنها من الكتب المعروفه المتداوله و قد أثنى السيد ابن طاوس على الكتاب و على مؤلفه و قد أخذ عنه أكثر المتأخرين.

و كتابا المناقب و المعالم من الكتب المعتبره قد ذكرهما أصحاب الإجازات و مؤلفهما أشهر فى الفضل و الثقه و الجلاله من أن يخفى حاله على أحد.

و بيان التنزيل كتاب صغير الحجم كثير الفوائد أخذنا منه يسيرا لكون أكثره مذكورا فى غيره.

و كتاب كشف الغمه من أشهر الكتب و مؤلفه من العلماء الإماميه المذكورين فى سند الإجازات.

و كتاب تحف العقول عثرنا منه على كتاب عتيق و نظمه يدل على رفعه شأن مؤلفه و أكثره فى المواعظ و الأصول المعلومه التى لا نحتاج فيها إلى سند.

و كتاب العمده و مؤلفه مشهوران مذكوران فى أسانيد الإجازات و كذا المناقب و أما المستدرك فعندنا منه نسخه قديمه نظن أنها بخط مؤلفها. و كتاب الكفايه كتاب شريف لم يؤلف مثله فى الإمامه و هذا الكتاب و مؤلفه مذكوران فى إجازه العلامه و غيرها و تأليفه أدل دليل على فضله و ثقته و ديانته و وثقه العلامه فى الخلاصه قال كان ثقه من أصحابنا فقيها وجها و قال ابن شهرآشوب فى المعالم على بن محمد بن على الخزاز الرازى و يقال له القمى و له كتب فى الكلام و فى الفقه من كتبه الكفايه فى النصوص و كذا كتاب تنبيه الخاطر و مؤلفه مذكوران فى الإجازات مشهوران لكنه رحمه الله لما كان كتابه مقصورا على المواعظ و الحكم لم يميز الغث من السمين و خلط أخبار الإماميه بآثار المخالفين و لذا لم نذكر جميع ما فى ذلك الكتاب بل اقتصرنا على نقل ما هو أوثق لعدم افتقارنا ببركات الأئمه الطاهرين عليهم السلام إلى أخبار المخالفين.

و كتابا مشارق الأنوار و الألفين قد عرفت حالهما.

و مؤلفات الشهيد مشهوره كمؤلفها العلامه إلا كتاب الإستدراك فإنى لم أظفر بأصل الكتاب و وجدت أخبارا مأخوذه منه بخط الشيخ الفاضل محمد بن على الجبعى و ذكر أنه نقلها من خط الشهيد رفع الله درجته و الدره الباهره فإنه لم

يشتهر اشتهار سائر كتبه و هو مقصور على إيراد كلمات وجيزه مأثوره عن النبى صلى الله عليه و آله و كل من الأئمه صلوات الله عليهم أجمعين.

و كتب السيدين الجليلين كمؤلفيها لا تحتاج إلى البيان.

و كتاب طب الأئمه من الكتب المشهوره لكنه ليس فى درجه سائر الكتب لجهاله مؤلفه و لا يضر ذلك إذ قليل منه يتعلق بالأحكام الفرعيه و فى الأدويه و الأدعيه لا نحتاج إلى الأسانيد القويه.

و كتاب صحيفه الرضا عليه السلام من الكتب المشهوره بين الخاصه و العامه و روى السيد الجليل على بن طاوس منها بسنده إلى الشيخ الطبرسى رحمه الله و وجدت أسانيد فى النسخ القديمه منه إلى الشيخ المذكور و منه إلى الإمام عليه السلام و قال الزمخشرى فى كتاب ربيع الأبرار كان يقول يحيى بن الحسين الحسينى فى إسناد صحيفه الرضا لو قرئ هذا الإسناد على أذن مجنون لأفاق و أشار النجاشى فى ترجمه عبد الله بن أحمد بن عامر الطائى و ترجمه والده راوى هذه الرساله إليها و مدحها و ذكر سنده إليها و بالجمله هى من الأصول المشهوره و يصح التعويل عليها.

و كذا كتاب طب الرضا عليه السلام من الكتب المعروفه و ذكر الشيخ منتجب الدين فى الفهرست أن السيد فضل الله بن على الراوندى كتب عليه شرحا سماه ترجمه العلوى للطب الرضوى و قال ابن شهرآشوب فى المعالم فى ترجمه محمد بن الحسن بن جمهور القمى له الملاحم و الفتن الواحده و الرساله الذهبيه عن الرضا صلوات الله عليه فى الطب انتهى و ذكر الشيخ فى الفهرست نحو ذلك و ذكر سنده إليه و سنورده بتمامه فى كتاب السماء و العالم فى أبواب الطب.

و كتاب فقه الرضا عليه السلام قد عرفت حاله.

و كتاب المسائل أحاديثه موافقه لما فى الكتب المتداوله و راويه أشهر من أن يخفى حاله و جلالته على أحد.

و كتابا الخرائج و فقه القرآن معلوما الانتساب إلى مؤلفهما الذى هو من

أفاضل الأصحاب و ثقاتهم و الكتابان مذكوران فی فهارس العلماء و نقل الأصحاب عنهما.

و کتاب الدعاء وجدنا منه نسخه عتیقه و فیه دعوات موجزه شریفه مأخوذه من الأصول المعتبره مع أن الأمر فی سند الدعاء هین.

و کتاب القصص قد عرفت حاله و عرضناه علی نسخه کان علیها خط الشهید الثانی رحمه الله و تصحیحه.

و کتاب ضوء الشهاب کتاب شریف مشتمل علی فوائد جمه خلت عنها کتب الخاصه و العامه.

و کتاب اللباب مشتمل علی بعض الفوائد.

و شرح النهج مشهور معروف رجع إلیه أکثر الشراح.

و کتاب أسباب النزول فیه فوائد.

و کتب الساده الأعلام أبناء طاوس کلها معروفه و ترکنا منها کتاب ربیع الشیعه لموافقته لکتاب إعلام الوری فی جمیع الأبواب و الترتیب و هذا مما یقضی منه العجب.

و کتاب تأویل الآیات و کتاب کنز جامع الفوائد رأیت جمعا من المتأخرین رووا عنهما و مؤلفهما فی غایه الفضل و الدیانه.

و کتاب غوالی اللآلی و إن کان مشهورا و مؤلفه فی الفضل معروفا لکنه لم یمیز القشر من اللباب و أدخل أخبار متعصبی المخالفین بین روایات الأصحاب فلذا اقتصرنا منه علی نقل بعضها و مثله کتاب نثر اللآلی و کتاب جامع الأخبار.

و کتاب النعمانی من أجل الکتب و قال الشیخ المفید رحمه الله فی إرشاده بعد أن ذکر النصوص علی إمامه الحجه علیه و علی آبائه الصلاه و السلام و الروایات فی ذلک کثیره قد دونها أصحاب الحدیث من هذه العصابه فی کتبها فممن أثبتها علی الشرح و التفصیل محمد بن إبراهیم المکنی أبا عبد الله النعمانی فی کتابه الذی صنفه فی الغیبه.

و کتاب الروضه لیس فی محل رفیع من الوثوق.

و کتابا التوحید و الإهلیلجه قد عرفت حالهما و سیاقهما یدل علی صحتهما و قال ابن شهرآشوب فی المعالم المفضل بن عمر له وصیه.

و کتاب الإهلیلجه من إملاء الصادق علیه السلام فی التوحید و نسب بعض علماء المخالفین أیضا هذا الکتاب إلیه علیه السلام و قال النجاشی فی ترجمه المفضل و له کتاب فکر کتاب فی بدء الخلق و الحث علی الاعتبار و لعله إشاره إلی التوحید و عد من کتب الحمدان بن المعافا کتاب الإهلیلجه و لعل المعنی أنه من مروياته.

و کتاب مصباح الشریعه فیه بعض ما یریب اللبیب الماهر و أسلوبه لا یشبه سائر کلمات الأئمه و آثارهم و روی الشیخ فی مجالسه بعض أخباره هکذا أخبرنا جماعه عن أبی المفضل الشیبانی بإسناده عن شقیق البلخی عمن أخبره من أهل العلم. هذا یدل علی أنه کان عند الشیخ رحمه الله و فی عصره و کان یأخذ منه و لکنه لا یثق به کل الوثوق و لم یثبت عنده کونه مرویا عن الصادق علیه السلام و أن سنده ینتهی إلی الصوفیه و لذا اشتمل علی کثیر من اصطلاحاتهم و علی الروایه عن مشایخهم و من یعتمدون علیه فی روایاتهم و الله یعلم.

و کتابا التفسیر راویاهما معتبران مشهوران و مضامینهما متوافقتان موافقتان لسائر الأخبار و أخذ منهما علی بن إبراهیم و غیره من العلماء الأخیار و عد النجاشی من کتب سعد بن عبد الله کتاب ناسخ القرآن و منسوخه و محکمه و متشابهه و ذکر أسانید صحیحه إلی کتبه.

و کتاب المقالات عده الشیخ و النجاشی من جمله کتب سعد و أوردا أسانیدهما الصحیحه إلیه و مؤلفه فی الثقه و الفضل و الجلاله فوق الوصف و البیان و نقل الشیخ فی کتاب الغیبه و الکشی و کتاب الرجال من هذا الکتاب.

و کتاب سلیم بن قیس فی غایه الاشتهار و قد طعن فیه جماعه و الحق أنه من الأصول المعتبره و سنتکلم فیه و فی أمثاله فی المجلد الآخر من کتابنا و سنورد إسناده فی الفصل الخامس.

ص: ٣٢

و كتاب قبس المصباح قد عرفت جلاله مؤلفه مع أنه مقصور على الدعاء.

و كتب البياضى و ابن سليمان كلها صالحه للاعتماد و مؤلفاها من العلماء الأنجاد و تظهر منها غايه المتانه و السداد.

و كتاب السرائر لا يخفى الوثوق عليه و على مؤلفه على أصحاب البصائر.

و كتاب إرشاد القلوب كتاب لطيف مشتمل على أخبار متينه غريبه.

و كتابا أعلام الدين و غرر الأخبار نقلنا منهما قليلا من الأخبار لكون أكثر أخبارهما مذكوره فى الكتب التى هى أوثق منهما و إن كان يظهر من الجميع و نقل الأكابر عنهما جلاله مؤلفهما.

و الكتاب العتيق كله فى الأدعيه و هو مشتمل على أدعيه كامله بليغه غريبه يشرق من كل منها نور الإعجاز و الإفهام و كل فقره من فقراتها شاهد عدل على صدورها عن أئمه الأنام و أمراء الكلام و قد نقل منه السيد ابن طاوس رحمه الله فى المهج و غيره كثيرا و كان تاريخ كتابه النسخه التى أخرجنا منها سنه ست و سبعين و خمس مائه و يظهر من الكفعمى أنه مجموع الدعوات للشيخ الجليل أبى الحسين محمد بن هارون التلعكبرى و هو من أكابر المحدثين.

و كتابا الرجال عليهما مدار العلماء الأخيار فى الأعصار و الأمصار و إنما نقتصر منهما على إيراد ما يتضمن غير تحقيق أحوال الرجال مما يتعلق بسائر الأبواب.

و كتاب بشاره المصطفى من الكتب المشهوره و قد روى عنه كثير من علمائنا و مؤلفه من أفاخم المحدثين و هو داخل فى أكثر أسانيدنا إلى شيخ الطائفه و هو يروى عن أبى على بن شيخ الطائفه جميع كتبه و رواياته و قال الشيخ منتجب الدين فى الفهرست الشيخ الإمام عماد الدين محمد بن أبى القاسم الطبرى فقيه ثقه قرأ على الشيخ أبى على الطوسى و له تصانيف قرأ عليه قطب الدين الراوندى.

و جلاله الحسين بن سعيد و أحمد بن محمد بن عيسى تغنى عن التعرض لحال تأليفهما و انتساب كتاب الزهد إلى الحسين معلوم.

و أما الأصل الآخر فكان فى أوله هكذا أحمد بن محمد بن عيسى عن الحسين بن سعيد

ثم يبتدئ فى سائر الأبواب بمشايخ الحسين و هذا مما يورث الظن بكونه منه و يحتمل كونه من أحمد لبعض القرائن كما أشرنا إليه و للابتداء به فى أول الكتاب.

و كتاب العيون و المحاسن لما كان مقصورا على الحكم و المواعظ لا يضرنا جهاله مؤلفه و عندنا منه نسخه مصححه قديمه و هو مشتمل على غرر الكلم و زاد عليه كثيرا من درر الحكم التى لم يعثر عليها الآمدى و يظهر مما سننقل عن ابن شهرآشوب أن الآمدى كان من علمائنا و أجاز له روايه هذا الكتاب و قال فى معالم العلماء عبد الواحد بن محمد بن عبد الواحد الآمدى التميمى له غرر الحكم و درر الكلم يذكر فيه أمثال أمير المؤمنين عليه السلام و حكمه.

و كتب الكفعمى أغنانا اشتهارها و فضل مؤلفها عن التعرض لحالها و حاله.

و كتاب قضاء الحقوق كتاب جيد مشتمل على أخبار طريفه.

و كتب السيد بهاء الدين بن عبد الحميد و الكتابان الأولان مشتملان على أخبار غريبه فى الرجعه و أحوال القائم عليه السلام و الكتاب الثالث متضمن لذكر فضائل الأئمه و كيفيه شهاده سيد الشهداء و أصحابه السعداء عليه و عليهم السلام و ذكر خروج المختار لطلب الثأر و جمل أحواله و الرابع مشتمل على نوادر الأخبار و السيد المذكور من أفاضل النقباء و النجباء.

و كتاب التمحيص متانته تدل على فضل مؤلفه و إن كان مؤلفه أبا على كما هو الظاهر ففضله و توثيقه مشهوران.

و كتب الفاضلين الجليلين العلامه و ابن فهد قدس الله روحهما فى الاشتهار و الاعتبار كمؤلفيها.

و كتاب العدد كتاب لطيف فى أعمال أيام الشهور و سعدها و نحسها و قد اتفق لنا منه نصفه و مؤلفه بالفضل معروف و فى الإجازات مذكور و هو أخو العلامه الحلى قدس الله لطيفهما.

و الشيخ ابن نما و السيد فخار هما من أجله رواتنا و مشايخنا و سيأتى ذكرهما فى إجازات أصحابنا.

و كتاب الغرر مشتمل على أخبار جليله مع شرحها و مؤلفه من الساده الأفاضل يروى عن ابن شهرآشوب و على بن سعيد بن هبه الله الراوندى و عبد الله بن جعفر الدوريستى و غيرهم من الأفاضل الأعلام.

و المزار الكبير يعلم من كيفيه إسناده أنه كتاب معتبر و قد أخذ منه السيدان ابنا طاوس كثيرا من الأخبار و الزيارات و قال الشيخ منتجب الدين فى الفهرست السيد أبو البركات محمد بن إسماعيل المشهدى فقيه محدث ثقه قرأ على الإمام محيى الدين الحسين بن المظفر الحمدانى و قال فى ترجمه الحمدانى أخبرنا بكتبه السيد أبو البركات المشهدى.

و أما الكراجكى فهو من أجله العلماء و الفقهاء و المتكلمين و أسند إليه جميع أرباب الإجازات و كتابه كنز الفوائد من الكتب المشهوره التى أخذ عنه جل من أتى بعده و سائر كتبه فى غايه المتانه و قال الشيخ منتجب الدين فى فهرسته الشيخ العالم الثقه أبو الفتح محمد بن على الكراجكى فقيه الأصحاب قرأ على السيد المرتضى علم الهدى و الشيخ الموفق أبى جعفر رحمهما الله و له تصانيف منها كتاب التعجب و كتاب النوادر أخبرنا الوالد عن والده عنه انتهى و يظهر من الإجازات أنه كان أستاد ابن البراج.

و الشيخ منتجب الدين من مشاهير الثقات و المحدثين و فهرسته فى غايه الشهره و هو من أولاد الحسين بن على بن بابويه و الصدوق عمه الأعلى و قال الشهيد الثانى فى كتاب الإجازه و أجزت له أن يروى عنى جميع ما رواه على بن عبيد الله بن الحسن بن الحسين بن الحسن بن الحسين بن على بن الحسين بن بابويه و جميع ما اشتمل عليه كتاب فهرسته لأسماء العلماء المتأخرين عن الشيخ أبى جعفر الطوسى و كان هذا الرجل حسن الضبط كثير الروايه عن مشايخ عديده انتهى و أربعينه مشتمل على أخبار غريبه لطيفه.

و كتاب التحفه كتاب كثير الفوائد لكن لم ننقل منه إلا نادرا لكون أخباره مأخوذه من كتب أشهر منه.

ص: ٣٥

و ابن شاذان قد عرفت حاله.

و المسعودی عده النجاشی فی فهرسته من رواه الشیعه و قال له کتب منها کتاب إثبات الوصیه لعلی بن أبی طالب علیهما السلام و کتاب مروج الذهب مات سنه ثلاث و ثلاثین و ثلاثمائه.

و أما کتاب النوادر فمؤلفه من الأفاضل الکرام قال الشیخ منتجب الدین فی الفهرست علامه زمانه جمع مع علو النسب کمال الفضل و الحسب و کان أستاد أئمه عصره و له تصانیف شاهدته و قرأت بعضها علیه انتهی و أکثر أحادیث هذا الکتاب مأخوذ من کتب موسی بن إسماعیل بن موسی بن جعفر علیهما السلام الذی رواه سهل بن أحمد الدیباجی عن محمد بن محمد بن الأشعث عنه فأما سهل فمدحه النجاشی و قال ابن الغضائری بعد ذمه لا بأس بما روی من الأشعثیات و ما یجری مجریها مما رواه غیره و ابن الأشعث وثقه النجاشی و قال یروی نسخه عن موسی بن إسماعیل و روی الصدوق فی المجالس من کتابه بسند آخر هکذا حدثنا الحسن بن أحمد بن إدریس عن أبیه عن أحمد بن محمد بن عیسی عن محمد بن یحیی الخزاز عن موسی بن إسماعیل فبتلک القرائن یقوی العمل بأحادیثه و أما أدعیه السر فسنوردها بتمامها فی محله.

و کتاب الفضائل و کتاب إزاحه العله مؤلفهما من أجله الثقات الأفاضل و قد مدحه أصحاب الإجازات کثیرا و قال الشهید قدس سره فی الذکری ذکر الشیخ أبو الفضل الشاذان بن جبرئیل القمی و هو من أجلاء فقهائنا فی کتاب إزاحه العله فی معرفه القبله ثم ذکر شطرا منه. و أما کتاب الصفین فهو کتاب معتبر أخرج منه الکلینی و سائر المحدثین و قال النجاشی نصر بن مزاحم المنقری العطار أبو المفضل کوفی مستقیم الطریقه صالح الأمر غیر أنه یروی عن الضعفاء کتبه حسان منها کتاب الجمل و کتاب الصفین و ذکر أسانیده إلی الکتابین و سائر کتبه و ذکر الشیخ أیضا فی الفهرست سنده إلی کتبه.

ص: ۳۶

و كتاب الغارات مؤلفه من مشاهير المحدثين و ذكره النجاشى و الشيخ و عدا من كتبه كتاب الغارات و مدحاه و قالا إنه كان زيديا ثم صار إماميا و روى السيد ابن طاوس أحاديث كثيره من كتبه و أخبرنا بعض أفاضل المحدثين أنه وجد منه نسخه صحيحه معربه قديمه كتبت قريبا من زمان المصنف و عليها خط جماعه من الفضلاء و أنه استكتبه منها فأخذنا منه نسخه و هو موافق لما أخرج منه ابن أبى الحديد و غيره.

و كتاب المقتضب ذكره الشيخ و النجاشى فى فهرستهما و عدا هذا الكتاب من كتبه و مدحاه بكثره الروايه لكن نسبا إليه أنه خلط فى آخر عمره و ذكره ابن شهرآشوب و عد مؤلفاته و لم يقدح فيه بشى ء و بالجمله كتابه من الأصول المعتبره عند الشيعه كما يظهر من التتبع.

و اشتهار الشهيد الثانى و المحقق أغنانا عن التعرض لحال كتبهما نور الله ضريحهما.

و المحقق البحرانى من أجله العلماء و مشاهيرهم و كتاباه فى نهايه الاشتهار.

و تفسير فرات و إن لم يتعرض الأصحاب لمؤلفه بمدح و لا قدح لكن كون أخباره موافقه لما وصل إلينا من الأحاديث المعتبره و حسن الضبط فى نقلها مما يعطى الوثوق بمؤلفه و حسن الظن به و قد روى الصدوق رحمه الله عنه أخبارا بتوسط الحسن بن محمد بن سعيد الهاشمى و روى عنه الحاكم أبو القاسم الحسكانى فى شواهد التنزيل و غيره.

و الكتب الأربعه لجعفر بن أحمد بعضها فى المناقب و بعضها فى الأخلاق و الآداب و الأحكام فيها نادره و مؤلفها غير مذكور فى كتب الرجال لكنه من القدماء قريبا من عصر المفيد أو فى عصره يروى عن الصفوانى راوى الكلينى بواسطه و يروى عن الصدوق أيضا كما سيأتى فى إسناد تفسير الإمام عليه السلام و فيها أخبار طريفه غريبه و عندنا منه نسخ مصححه قديمه و السيد بن طاوس يروى عن كتبه فى كتاب الإقبال و غيره و هذا مما يؤيد الوثوق عليها و روى عن بعض كتبه الشهيد الثانى رحمه الله فى

شرح الإرشاد فی فضل صلاه الجماعه و غیره من الأفاضل أیضا.

و کتاب نزهه الناظر و الجامع مؤلفهما من مشاهیر العلماء المدققین و أقواله متداوله بین المتأخرین و هو ابن عم المحقق مؤلف الشرائع و المعتبر.

و کتاب الوسیله و مؤلفه مشهوران و أقواله متداوله بین المتأخرین و قال الشیخ منتجب الدین الشیخ الإمام عماد الدین أبو جعفر محمد بن علی بن حمزه الطوسی المشهدی فقیه عالم واعظ له تصانیف منها الوسیله.

و کتب المشایخ الکرام و الأجله الفخام الشیخ حسن و السید محمد و الشیخ البهائی نور الله مراقدهم جلالتها و نباله مؤلفیها معلومتان و کذا کتابا مولانا محمد أمین قدس سره.

و السید ابن باقی فی نهایه الفضل و الکمال لکن أکثر کتابه مأخوذ عن مصباح الشیخ رحمه الله.

و کتاب تقریب المعارف کتاب جید فی الکلام و فیه أخبار طریفه أوردنا بعضها فی کتاب الفتن و شأن مؤلفه أعظم من أن یفتقر إلی البیان.

و کذا کتب الشیخین الجلیلین ابن البراج و سلار کمؤلفیها فی نهایه الاعتبار.

و کتاب دعائم الإسلام قد کان أکثر أهل عصرنا یتوهمون أنه تألیف الصدوق رحمه الله و قد ظهر لنا أنه تألیف أبی حنیفه النعمان بن محمد بن منصور قاضی مصر فی أیام الدوله الإسماعیلیه و کان مالکیا أولا ثم اهتدی و صار إمامیا و أخبار هذا الکتاب أکثرها موافقه لما فی کتبنا المشهوره لکن لم یرو عن الأئمه بعد الصادق خوفا من الخلفاء الإسماعیلیه و تحت سر التقیه أظهر الحق لمن نظر فیه متعمقا و أخباره تصلح للتأیید و التأکید قال ابن خلکان هو أحد الفضلاء المشار إلیهم ذکره الأمیر المختار المسیحی فی تاریخه فقال کان من العلم و الفقه و الدین و النبل علی ما لا مزید علیه و له عده تصانیف منها کتاب إختلاف أصول المذاهب و غیره انتهی و کان مالکی المذهب ثم انتقل إلی مذهب الإمامیه و قال ابن زولاق فی ترجمه ولده علی بن النعمان کان أبوه النعمان بن محمد القاضی فی غایه الفضل من أهل

القرآن و العلم بمعانيه و عالما بوجوه الفقه و علم اختلاف الفقهاء و اللغه و الشعر و المعرفه بأيام الناس مع عقل و إنصاف و ألف لأهل البيت من الكتب آلاف أوراق بأحسن تأليف و أملح سجع و عمل فى المناقب و المثالب كتابا حسنا و له ردود على المخالفين له رد على أبى حنيفه و على مالك و الشافعى و على بن شريح و كتاب إختلاف ينتصر فيه لأهل البيت عليهم السلام أقول ثم ذكر كثيرا من فضائله و أحواله و نحوه ذكر اليافعى و غيره و قال ابن شهرآشوب فى كتاب معالم العلماء القاضى النعمان بن محمد ليس بإمامى و كتبه حسان منها شرح الأخبار فى فضائل الأئمه الأطهار ذكر المناقب إلى الصادق عليه السلام الاتفاق و الإفتراق المناقب و المثالب الإمامه أصول المذاهب الدوله الإيضاح انتهى.

و كتاب المناقب و المثالب كتاب لطيف مشتمل على فوائد جليله.

و كتاب الحسين بن حمدان مشتمل على أخبار كثيره فى الفضائل لكن غمز عليه بعض أصحاب الرجال.

و ابن الخشاب تاريخه مشهور أخرج منه صاحب كشف الغمه و أخباره معتبره و هو كتاب صغير مقصور على ولادتهم و وفاتهم و مدد أعمارهم عليهم السلام.

و كتاب البرهان كتاب متين فيه أخبار غريبه و مؤلفه من مشاهير الفضلاء قال النجاشى على بن محمد العدوى الشمشاطى كان شيخا بالجزيره و فاضل أهل زمانه و أديبهم ثم ذكر له تصانيف كثيره و عد منها هذا الكتاب.

و رساله أبى غالب مشتمله على أحوال زراره بن أعين و إخوانه و أولادهم و أحفادهم و أسانيدهم و كتبهم و رواياتهم و فيه فوائد جمه و هذا الرجل أعنى أحمد بن محمد بن سليمان بن الحسن بن الجهم بن بكير بن أعين بن سنسن الملقب بأبى غالب الزرارى كان من أفاضل الثقات و المحدثين و كان أستاد الأفاضل الأعلام كالشيخ المفيد و ابن الغضائرى و ابن عبدون قدس الله أسرارهم و عد النجاشى و غيره هذه الرساله من كتبه و سنذكر الرساله بتمامها فى آخر مجلدات هذا الكتاب إن شاء الله تعالى.

و كتاب دلائل الإمامه من الكتب المعتبره المشهوره أخذ منه جل من تأخر

عنه كالسيد بن طاوس و غيره و وجدنا منه نسخه قديمه مصححه فى خزانه كتب مولانا أمير المؤمنين عليه السلام و مؤلفه من ثقات رواتنا الإماميه و ليس هو ابن جرير التاريخى المخالف قال النجاشى رحمه الله محمد بن جرير بن رستم الطبرى الآملى أبو جعفر جليل من أصحابنا كثير العلم حسن الكلام ثقه فى الحديث له كتاب المسترشد فى دلائل الإمامه أخبرنا أحمد بن على بن نوح عن الحسن بن حمزه الطبرى قال حدثنا محمد بن جرير بن رستم بهذا الكتاب و بسائر كتبه و قال الشيخ فى الفهرست محمد بن جرير بن رستم الطبرى الكبير يكنى أبا جعفر دين فاضل و ليس هو صاحب التاريخ فإنه عامى المذهب و له كتب جمه منها كتاب المسترشد.

و كتاب مصباح الأنوار مشتمل على غرر الأخبار و يظهر من الكتاب أن مؤلفه من الأفاضل الكبار و يروى من الأصول المعتبره من الخاصه و العامه.

و كتاب الدر النظيم كتاب شريف كريم مشتمل على أخبار كثيره من طرقنا و طرق المخالفين فى المناقب و قد ينقل من كتاب مدينه العلم و غيره من الكتب المعتبره و كان معاصرا للسيد على بن طاوس رحمه الله و قلما رجعنا إليه لبعض الجهات.

و كتاب الأربعين أخذ منه أكثر علماؤنا و اعتمدوا عليه.

و كتاب تسليه المجالس مؤلفه من ساده الأفاضل المتأخرين و هو كتاب كبير مشتمل على أخبار كثيره أوردنا بعضها فى المجلد العاشر.

و كتاب صفوه الأخبار و رياض الجنان مشتملان على أخبار غريبه فى المناقب و أخرجنا منهما ما وافق أخبار الكتب المعتبره.

و كتاب الغنيه مؤلفه غنى عن الإطراء و هو من الفقهاء الأجلاء و كتبه معتبره مشهوره لا سيما هذا الكتاب.

و كتب المحقق الطوسى روح الله روحه القدوسى و مؤلفها أشهر من الشمس فى رابعه النهار.

و السيد عميد الدين من مشاهير العلماء و أثنى عليه أرباب الإجازات و كتبه معروفه متداوله لكن لم نرجع إليها إلا قليلا.

ص: ۴۰

و كذا الشيخ الأجل المقداد بن عبد الله من أجله الفقهاء و تصانيفه فى نهايه الاعتبار و الاشتهار.

و كذا فخر المحققين أدق الفقهاء المتأخرين و كتبه متداوله معروفه.

و كتاب الأضواء محتو على فوائد كثيره لكن لم نرجع إليه كثيرا.

و الشيخ مروج المذهب نور الدين حشره الله مع الأئمه الطاهرين حقوقه على الإيمان و أهله أكثر من أن يشكر على أقله و تصانيفه فى نهايه الرزانه و المتانه.

و السيد الرشيد الشهيد التسترى حشره الله مع الشهداء الأولين بذل الجهد فى نصره الدين المبين و دفع شبه المخالفين و كتبه معروفه لكن أخذنا أخبارها من مأخذها.

و الشيخ ابن داود فى غايه الشهره بين المتأخرين و بالغوا فى مدحه فى الإجازات و قل رجوعنا إلى كتبه.

و كذا رجال ابن الغضائرى و هو إن كان الحسين فهو من أجله الثقات و إن كان أحمد كما هو الظاهر فلا أعتمد عليه كثيرا و على أى حال فالاعتماد على هذا الكتاب يوجب رد أكثر أخبار الكتب المشهوره.

و كتابا الملحمه مشهوران لكن لا أعتمد عليهما كثيرا.

و كتاب الأنوار قد أثنى بعض أصحاب الشهيد الثانى على مؤلفه و عده من مشايخه. و مضامين أخباره موافقه للأخبار المعتبره المنقوله بالأسانيد الصحيحه و كان مشهورا بين علمائنا يتلونه فى شهر ربيع الأول فى المجالس و المجامع إلى يوم المولد الشريف و كذا الكتابان الآخران معتبران أوردنا بعض أخبارهما فى الكتاب.

و كتاب أحمد بن أبى طاهر مشتمل على خطبه فاطمه صلوات الله عليها و خطب نساء أهل البيت عليهم السلام فى كربلاء و مؤلفه معتبر بين الفريقين.

و السيد الأمجد ميرزا محمد قدس الله روحه من النجباء الأفاضل و الأتقياء الأماثل و جاور بيت الله الحرام إلى أن مضى إلى رحمه الله و كتبه فى غايه المتانه و السداد

و كتاب الديوان انتسابه إليه صلوات الله عليه مشهور و كثير من الأشعار المذكوره فيها مرويه فى سائر الكتب و يشكل الحكم بصحه جميعها و يستفاد من معالم ابن شهرآشوب أنه تأليف على بن أحمد الأديب النيسابورى من علمائنا و النجاشى عد من كتب عبد العزيز بن يحيى الجلودى كتاب شعر على عليه السلام.

و كتاب الشهاب و إن كان من مؤلفات المخالفين لكن أكثر فقراتها مذكوره فى الكتب و الأخبار المرويه من طرقنا و لذا اعتمد عليه علماؤنا و تصدوا لشرحه و قال الشيخ منتجب الدين السيد فخر الدين شميله بن محمد بن أبى هاشم الحسينى عالم صالح روى لنا كتاب الشهاب للقاضى أبى عبد الله محمد بن سلامه بن جعفر القضاعى عنه.

و الشيخ أبو الفتوح فى الفضل مشهور و كتبه معروفه مألوفه.

و كتاب الأنوار البدريه مشتمل على بعض الفوائد الجليه.

و تاريخ بلده قم كتاب معتبر لكن لم يتيسر لنا أصل الكتاب و إنما وصل إلينا ترجمته و قد أخرجنا بعض أخباره فى كتاب السماء و العالم.

و أجوبه سؤالات ابن سلام أوردناها فى محالها.

و كتاب طب النبى صلى الله عليه و آله و إن كان أكثر أخباره من طرق المخالفين لكنه مشهور متداول بين علمائنا قال نصير المله و الدين الطوسى فى كتاب آداب المتعلمين و لا بد من أن يتعلم شيئا من الطب و يتبرك بالآثار الوارده فى الطب الذى جمعه الشيخ الإمام أبو العباس المستغفرى فى كتابه المسمى بطب النبى صلى الله عليه و آله.

و المحقق الأردبيلى فى الورع و التقوى و الزهد و الفضل بلغ الغايه القصوى و لم أسمع بمثله فى المتقدمين و المتأخرين جمع الله بينه و بين الأئمه الطاهرين و كتبه فى غايه التدقيق و التحقيق.

و الخليل و الصاحب كانا من الإماميه و هما علمان فى اللغه و العروض و العربيه و الصاحب هو الذى صدر الصدوق عيون أخبار الرضا عليه السلام باسمه و أهداه إليه.

و الشواهد كتاب جيد مشتمل على بيان نزول الآيات فى أهل البيت عليهم السلام

و كثيرا ما يذكر عنه الطبرسى و غيره من الأعلام.

و المقصد مشتمل على أخبار غريبه و أحكام نادره نذكر منها تأييدا و تأكيدا.

و العمده أشهر الكتب و أوثقها فى النسب.

و النرسى من أصحاب الأصول روى عن الصادق و الكاظم عليهما السلام و ذكر النجاشى سنده إلى ابن أبى عمير عنه و الشيخ فى التهذيب و غيره يروى من كتابه و روى الكلينى أيضا من كتابه فى مواضع منها فى باب التقبيل عن على بن إبراهيم عن أبيه عن ابن أبى عمير عنه و منها فى كتاب الصوم بسند آخر عن ابن أبى عمير عنه.

و كذا كتاب زيد الزراد أخذ عنه أولو العلم و الرشاد و ذكر النجاشى أيضا سنده إلى ابن أبى عمير عنه و قال الشيخ فى الفهرست و الرجال لهما أصلان لم يروهما ابن بابويه و ابن الوليد و كان ابن الوليد يقول هما موضوعان و قال ابن الغضائرى غلط أبو جعفر فى هذا القول فإنى رأيت كتبهما مسموعه من محمد بن أبى عمير انتهى و أقول و إن لم يوثقهما أرباب الرجال لكن أخذ أكابر المحدثين من كتابهما و اعتمادهم عليهما حتى الصدوق فى معانى الأخبار و غيره و روايه ابن أبى عمير عنهما و عد الشيخ كتابهما من الأصول لعلها تكفى لجواز الاعتماد عليهما مع أنا أخذناهما من نسخه قديمه مصححه بخط الشيخ منصور بن الحسن الآبى و هو نقله من خط الشيخ الجليل محمد بن الحسن القمى و كان تاريخ كتابتها سنه أربع و سبعين و ثلاثمائه و ذكر أنه أخذهما و سائر الأصول المذكوره بعد ذلك من خط الشيخ الأجل هارون بن موسى التلعكبرى رحمه الله و ذكر فى أول كتاب النرسى سنده هكذا حدثنا الشيخ أبو محمد هارون بن موسى التلعكبرى أيده الله قال حدثنا أبو العباس أحمد بن محمد بن سعيد الهمدانى قال حدثنا جعفر بن عبد الله العلوى أبو عبد الله المحمدى قال حدثنا محمد بن أبى عمير عن زيد النرسى و ذكر فى أول كتاب الزراد سنده هكذا حدثنا أبو محمد هارون بن موسى التلعكبرى عن أبى على محمد بن همام عن حميد بن زياد بن حماد عن أبى العباس عبيد الله بن أحمد بن

نهیک عن محمد بن أبی عمیر عن زید الزراد و هذان السندان غیر ما ذکره النجاشی.

و کتاب العصفری أیضا أخذناه من النسخه المتقدمه و ذکر السند فی أوله هکذا أخبرنا التلعکبری عن محمد بن همام عن محمد بن أحمد بن خاقان النهدی عن أبی سمینه عن أبی سعید العصفری عباد و ذکر الشیخ و النجاشی رحمهما الله کتابه و ذکرا سندهما إلیه لکنهما لم یوثقاه و لعل أخباره تصلح للتأیید.

و کتاب عاصم مؤلفه فی الثقه و الجلاله معروف.

و ذکر الشیخ و النجاشی أسانید إلی کتابه و فی النسخه المتقدمه سنده هکذا حدثنی أبو الحسن محمد بن الحسن بن الحسین بن أیوب القمی أیده الله قال حدثنی أبو محمد هارون بن موسی التلعکبری عن أبی علی محمد بن همام بن سهیل الکاتب عن حمید بن زیاد بن هوارا فی سنه تسع و ثلاث مائه عن عبد الله بن أحمد بن نهیک عن مساور و سلمه عن عاصم بن حمید الحناط قال قال التلعکبری و حدثنی أیضا بهذا الکتاب أبو القاسم جعفر بن محمد بن إبراهیم العلوی الموسوی بمصر عن ابن نهیک.

و کتاب ابن الحضرمی ذکر الشیخ فی الفهرست طریقه إلیه و فی النسخه المتقدمه ذکر سنده هکذا أخبرنا الشیخ أبو محمد هارون بن موسی التلعکبری أیده الله عن محمد بن همام عن حمید بن زیاد الدهقان عن أبی جعفر أحمد بن زید بن جعفر الأسدی البزاز عن محمد بن المثنی بن القاسم الحضرمی عن جعفر بن محمد بن شریح الحضرمی و الشیخ أیضا روی عن جماعه عن التلعکبری إلی آخر السند المتقدم إلا أن فیه عن محمد بن أمیه بن القاسم و الظاهر أن ما هنا أصوب و أکثر أخباره تنتهی إلی جابر الجعفی.

و کتاب محمد بن المثنی بن القاسم الحضرمی وثق النجاشی مؤلفه و ذکر طریقه إلیه و فی النسخه القدیمه المتقدمه أورد سنده هکذا حدثنا الشیخ هارون بن موسی التلعکبری عن محمد بن همام عن حمید بن زیاد عن أحمد بن زید بن جعفر الأزدی البزاز عن محمد بن المثنی.

ص: ۴۴

و كتاب عبد الملك بن حكيم وثق النجاشى المؤلف و ذكر هو و الشيخ طريقهما إليه و فى النسخه القديمه طريقه هكذا أخبرنا التلعكبرى عن ابن عقده عن على بن الحسن بن فضال عن جعفر بن محمد بن حكيم عن عمه عبد الملك.

و كتاب المثنى ذكر الشيخ و النجاشى طريقهما إليه و روى الكشى عن على بن الحسن مدحه و فى النسخه المتقدمه سنده هكذا التلعكبرى عن ابن عقده عن على بن الحسن بن فضال عن العباس بن عامر عن مثنى بن الوليد الحناط.

و كتاب خلاد ذكر النجاشى و الشيخ سندهما إليه و فى النسخه القديمه هكذا التلعكبرى عن ابن عقده عن يحيى بن زكريا بن شيبان عن محمد بن أبى عمير عن خلاد السندى و فى بعض نسخ السدى بغير نون البزاز الكوفى.

و كتاب الحسين بن عثمان النجاشى ذكر إليه سندا و وثقه الكشى و غيره و السند فيما عندنا من النسخه القديمه عن التلعكبرى عن ابن عقده عن جعفر بن عبد الله المحمدى عن ابن أبى عمير عن الحسين بن عثمان بن شريك.

و كتاب الكاهلى مؤلفه ممدوح و الشيخ و النجاشى أسندا عنه و السند فى القديمه عن التلعكبرى عن ابن عقده عن محمد بن أحمد بن الحسن بن الحكم القطوانى عن أحمد بن محمد بن أبى نصر عن عبد الله بن يحيى.

و كتاب سلام بن عمره الخراسانى وثقه النجاشى و أسند إلى الكتاب و فيما عندنا التلعكبرى عن ابن عقده عن القاسم بن محمد بن الحسن (۱)بن حازم عن عبد الله بن جميله عن سلام.

و كتاب النوادر مؤلفه ثقه فطحى و النجاشى و الشيخ أسندا عنه و السند فيما عندنا عن التلعكبرى عن ابن عقده عن على بن الحسن بن فضال عن ابن أسباط.

و كتاب النبذه مؤلفه لا نعلم حاله.

و الدوريستى من تلامذه المفيد و المرتضى و وثقه ابن داود و العلامه و الشيخ منتجب الدين و غيرهم.

ص: ۴۵

۱- و فى نسخه: الحسين.

و كتاب الكر و الفر مشهور و مشتمل على أجوبه شريفه.

و كتاب الأربعين من الكتب المعروفه و الشيخ إبراهيم القطيفى رحمه الله كان فى غايه الفضل و كان معاصرا للشيخ نور الدين المروج و كانت بينهما مناظرات و مباحثات كثيره.

ثم اعلم أنا سنذكر بعض أخبار الكتب المتقدمه التى لم نأخذ منها كثيرا لبعض الجهات مع ما سيتجدد من الكتب فى كتاب مفرد سميناه بمستدرك البحار إن شاء الله الكريم الغفار إذ الإلحاق فى هذا الكتاب يصير سببا لتغيير كثير من النسخ المتفرقه فى البلاد و الله الموفق للخير و الرشد و السداد.

**[ترجمه]بدان كه بيشترين كتاب هايى كه در نقل احاديث بر آنها اعتماد كرده ام، مشهور و نسبت آنها به مؤلفانش معلوم است، مانند كتاب هاى شيخ صدوق رحمه الله كه شهرت آنها از نظر انتسابش به مؤلف، كمتر از كتب اربعه كه در زمان ما محور احكام است نمى باشد، هر چند كتاب هايى مانند؛ «صفات الشيعه»، «فضائل الشيعه»، «مصادقه الاخوان» و «فضائل الأشهر» از نظر انتساب آنها به شيخ صدوق رحمه الله شهرت لازم را ندارند، اما كتاب هاى شيخ صدوق در اجازات ما داخل است و دانشمندان نيكوكار متأخر از صدوق، از آن كتاب ها نقل حديث نموده اند. كتاب «هدايه» نيز هر چند مشهور است، اما شهرت انتسابش مانند بقيه تأليفات شيخ صدوق رحمه الله نيست.

خداوند ميسر ساخت تا كتاب قديمى تصحيح شده اى مثل كتاب «امالى» را در ميان آثار شيخ صدوق رحمه الله بيابم و يک نسخه تصحيح شده اعراب دار را كه از نظر قدمت نگارش نزديک به عصر مؤلف بوده و بر بسيارى از اساتيد حديث قرائت گرديده و اجازات آنان نيز در آن كتاب ثبت شده است، به دست بياورم.

كتاب «خصال» را نيز با دو نسخه قديمى مقابله كرديم كه بر يكى از آنها اجازه شيخ مقداد درج بود. از كتاب «اكمال الدين» نيز از روى نسخه اى قديمى كه تاريخ نگارش آن نزديک به عصر مؤلف بود، نسخه برداشتيم.

همچنين جزء اول كتاب «عيون اخبارالرضا عليه السّلام» را از روى كتاب تصحيح شده اى كه گفته مى شود به خط مصنف رحمه الله است تصحيح نمودم و گمانم آن كتاب به خط شيخ صدوق رحمه الله نبود، لكن روى كتاب و تصحيحاتش به خط مبارک شيخ صدوق بود.

همچنين نسخه قديمى و تصحيح شده كتاب «امامت» به همراه يک اصل ديگر كه مشتمل بر اخبار شريف متين و داراى اسناد معتبر است و جلالت و بزرگوار مؤلفش از آن پيدا است، به دست ما رسيد. ناگفته نماند كه مؤلف كتاب «امامت»، از بزرگان محدثين و فقها بوده و علماى ما فتواهاى او را از جمله احاديث به حساب مى آورند. و كتاب «قُرب الاسناد» نيز از اصول معتبر و مشهور است كه ما آن را از روى نسخه اى قديمى كه از نسخه اى نگارش يافته، به خط محمّد بن ادريس بود نوشتم، كه دستخط وى بر آن كتاب بود. همچنين نسخه اصلى

که ما از آن نقل کردیم، واجد اشتباهاتی واضح بود و گفتارش نیز اضطراب داشت و ما برای آنکه تبدیل و تغییری در آن داده نشود، مطالب را به همان شکل نوشتیم و عذر خویش را بیان داشتیم که مطالعه کننده، آن عذر را خواهد پذیرفت.

و کتاب «بصائرالدرجات» هم از اصول معتبره ای است که کلینی و دیگران از آن نقل حدیث کرده اند.

کتاب های شیخ طوسی نیز مشهور است، هر چند کتاب «امالی» وی به اندازه دیگر کتاب هایش مشهور نیست، لکن نسخه قدیمی از «امالی» به دست آوردم که اجازه های فضلا بر آن ثبت شده بود و محدثین و دانشمندان متأخر از وی، از آن کتاب حدیث نقل کرده اند که با محتوای کتاب موافق است.

کتاب دیگری به نام «امالی» وجود دارد که تألیف فرزند شیخ طوسی و از «امالی» خود شیخ در زمان ما مشهورتر است، تا جایی که اکثر مردم گمان می کنند که کتاب خود شیخ طوسی است، ولی با قرائن آشکاری برایم ثابت شد که این گمان اشتباه است.

باید توجه داشت که «امالی» فرزند شیخ، از نظر اعتبار و اشتهار از «امالی» خود شیخ کمتر نیست، گرچه «امالی» خود شیخ نیز در نزد من از صحت و اعتبار بیشتری برخوردار است.

کتاب «ارشاد» مفید از خود مولف مشهورتر است و نسخه ای قدیمی از کتاب «مجالس» مفید یافتم که قرائن گواه بر صحت انتساب آن به مؤلف است. کتاب «اختصاص» هم کتابی لطیف است که مشتمل بر احوالات اصحاب پیامبر صلی الله

علیه و آله و ائمه معصومین علیهم السّلام است، هر چند که در آن اخبار غریبه ای نیز وجود دارد. ما این کتاب را از نسخه قدیمی نقل کردیم که عنوانش چنین بود: «کتاب استخراج شده، از کتاب «اختصاص»، تصنیف ابوعلی احمد، پسر حسین، پسر احمد، پسر عمران رحمه الله.» ولی بعد از خطبه چنین آمده: «محمّد بن محمّد نعمان فرمود که حدیث کرد مرا ابو غالب احمد بن محمّد بن زراری، و جعفر بن محمّد بن قولویه... تا آخر سند. همچنین تا آخر کتاب، اسانید حدیث از اساتید شیخ مفید آغاز می شود و این بیانگر این است که «اختصاص» از تألیفات شیخ مفید است. باید توجه داشت که شهرت بقیه کتاب های شیخ مفید به حدی است که بی نیاز از بیان است.

و کتاب «کامل الزیاره» از «اصول» معروف است که شیخ طوسی در «تهذیب» و باقی محدثین از آن نقل حدیث نموده اند.

کتاب «محاسن» برقی از «اصول» معتبره است که کلینی و متأخرین از آن حدیث نقل کرده اند.

کتاب «تفسیر علی بن ابراهیم» نیز معروف است که طبرسی و دیگران از آن نقل حدیث نموده اند.

ص: ۲۷

از مؤلف کتاب «علل» هر چند در کتب رجال ذکر نشده است، ولی روایاتش ضبط شده و موافق روایات شیخ صدوق و پدرش و دیگران است. خوشبختانه نام مؤلف «علل» در اسناد بعضی روایات آمده است، چنان که کلینی در باب «من رأی القائم علیه

السّلام»، از محمّد و حسن فرزندان علی بن ابراهیم با واسطه علی بن محمّد روایت می کند، چنان که در جای دیگر همان باب از علی بن ابراهیم توسط فرزندانش نقل حدیث فرموده است.

این مطلب هر چند موجب اعتماد است، ولی باز از غرابت خالی نیست، زیرا احادیث آن کتاب را از علی بن ابراهیم بدون واسطه زیاد نقل می کند، بلکه ظاهراً چنان چه در این اواخر برایم روشن شده است، این کتاب تألیف محمد بن علی بن ابراهیم بن محمّد همدانی است که وکیل امام زمان علیه السّلام بوده است و من در حاشیه «کافی» در این باره توضیح داده ام.

از کتاب «تفسیر عیاشی» که طبرسی و دیگران از آن نقل حدیث کرده اند، دو نسخه قدیمی را به دست آوردم که در کتاب های رجال از تألیفات عیاشی شمرده شده، اما بعضی از نسخه برداران اسنادش را به خاطر اختصار حذف کرده اند و در اول کتاب چیزی گفته اند که عذر بدتر از گناه است.

کتاب «تفسیر امام عسکری علیه السّلام» نیز از کتاب های معروف و مورد اعتماد شیخ صدوق است که از آن نقل حدیث کرده، گرچه بعضی محدثان درباره آن کتاب طعن زده اند، ولی باید گفت که صدوق دارای شناخت بیشتر و از نظر زمانی به عصر تألیف کتاب نزدیک تر از کسانی است که کتاب را مورد طعن قرار داده اند. بعلاوه اینکه اکثر علماء بدون چشم پوشی از آن کتاب، از آن حدیث نقل کرده اند.

کتاب «روضه الواعظین» که جزو مصادر بحار الانوار است، داخل اجازات علمای بزرگ بوده و فضلای گرامی از آن حدیث نقل نموده اند که پیشتر به احوال کتاب و مؤلف آن اشاره شد. همچنین کتاب «اعلام الوری» و مؤلف آن مشهورتر از آن است که نیازمند تعریف باشد و این کتاب به خط خود مؤلف رحمه الله نزد من است.

کتاب «رساله الآداب» نیز معروف است که فرزند مؤلف از آن در کتاب مکارم نقل حدیث کرده است، اما دو تفسیر بزرگ و کوچک (مجمع البیان و جامع الجوامع) به حدی معلوم است که نیاز به شهرت هم ندارند. کتاب «مکارم» از نظر شهرت همچون خورشید در وسط روز است و مؤلف آن مورد تمجید و ستایش گروهی از علمای نیکوکار قرار گرفته است.

«مشکات الانوار» کتابی ظریف و مشتمل بر اخبار غریبه است. و کتاب «احتجاج» با اینکه اکثر اخبارش از نظر سند مرسل است، ولی از کتب معروف و متداول بوده و بیشتر متأخران از آن حدیث نقل کرده اند. این کتاب و مؤلف آن مورد تمجید سید بن طاووس نیز قرار گرفته است و بیشتر متأخرین از آن کتاب نقل حدیث نموده اند.

ص: ۲۸

دو کتاب «مناقب» و «معالم» از کتاب های معتبر است که اصحابِ اجازات به آنها اشاره کرده اند. نویسنده این دو کتاب در فضل و وثاقت و بزرگواری، مشهورتر از آن است که بر کسی پوشیده باشد.

«بیان التنزیل» کتابی کم حجم و پرفایده است و ما کمتر از آن حدیث نقل کرده ایم، زیرا بیشتر محتوای آن در کتاب های دیگر نیز آمده است. کتاب «کشف الغمّه» نیز از مشهورترین کتاب هاست و مؤلفش از دانشمندان امامیه بوده که در سند

اجازات ذکر شده است.

همچنین نسخه ای قدیمی از کتاب «تحف العقول» یافتم که نظم و هماهنگی کتاب، گواه بر بلندمرتبه بودن مؤلف آن دارد و اکثر احادیث آن، در مواعظ و اصول معلومی است که نیازمند سند نیست.

کتاب های «عمده» و «مناقب» مؤلف آن مشهور و در اسناد اجازات مذکورند، اما نسخه ای قدیمی از کتاب «مستدرک» نزد ما است که گمان می کنیم به خط مؤلفش باشد.

درباره کتاب «کفایه» باید گفت که کتابی شریف است که مثل آن در موضوع امامت نوشته نشده است. نام این کتاب و مؤلفش در اجازه علّامه و دیگران مذکور است و تألیف آن بهترین دلیل بر فضل و ثقه بودن و دیانت مؤلفش بوده که علامه در کتاب «خلاصه» گفته: «مؤلف آن ثقه و مورد اعتماد، از اصحاب ما و فقیهی آبرومند است».

ابن شهر آشوب در «معالم» چنین می گوید: علی پسر محمّد، پسر علی خزّاز رازی که قمّی نیز گفته می شود، دارای کتبی در کلام و فقه است، از جمله آنها کتاب «الکفایه فی النصوص» و کتاب «تنبیه الخاطر» می باشد که مؤلف آنها در اجازات نیز مذکور و مشهور است. ولی چون کتاب وی به مواعظ و حکمت ها منحصر است، روایات درست را از نادرست جدا نکرده و اخبار امامیّه را با آثار اهل سنّت در آمیخته است. به همین دلیل ما تمام آن کتاب را نقل نکرده ایم، بلکه بر نقل مؤثق ترین اخبار آن اکتفا می کنیم، زیرا ما به برکت ائمه طاهرین علیهم السّلام، از روایات مخالفین بی نیازیم.

درباره دو کتاب «مشارق الانوار» و «الفین» پیشتر مطالبی عرض شد.

تألیفات شهید مانند خود او مشهور بوده، مگر کتاب «استدراک» که من اصل کتاب را نیافتم و اخباری که از آن نقل شده، به خط شیخ فاضل محمّد، پسر علی جبعی می باشد که ایشان یادآوری کرده که آن اخبار را از خط مرحوم شهید نقل نموده است.

و کتاب «دره الباهره» گرچه

ص: **۲۹**

شهرت بقیه کتاب های شهید را ندارد، محتوای آن فقط کلماتی مختصر از پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السّلام می باشد.

کتاب های دو سید بزرگوار نیز همچون مؤلفانش بی نیاز از توضیح است.

کتاب «طب الأئمه» در عین شهرت، از درجه اشتهار باقی کتاب ها برخوردار نیستند؛ زیرا مؤلف آن ناشناخته بوده، اما این ضرر ندارد، زیرا تعداد کمی از احادیث آن مربوط به احکام فرعی است و مطالب مربوط به داروها و دعاها که بخش عمده ای از محتوای کتاب است، نیازمند اسناد قوی نمی باشد.

کتاب «صحیفه الرضا» نیز از کتاب های مشهور بین خاصه و عامه بوده، چنان که سند روایات این کتاب توسط سید بن طاوس به مرحوم شیخ طبرسی می رسد و من نیز در نسخه های قدیمی کتاب، اسنادی را که به طبرسی می رسد یافتم که از طبرسی هم به امام علیه السّلام می رسد.

زمخشری در «ربیع لابرار» گفته: یحیی بن الحسین حسینی درباره اسناد «صحیفه الرضا» گفت که: اگر این اسناد در گوش مجنونی خوانده شود، عاقل خواهد شد.

رجالی معروف نجاشی در ترجمه عبدالله بن احمد بن عامر طایی و ترجمه پدرش که راوی این رساله به سوی اوست، به آن اشاره و آن را مدح کرده و سندش را به آن کتاب ذکر نموده است. خلاصه اینکه کتاب فوق، از اصول مشهوره و مورد اعتماد است.

همچنین کتاب «طب الرضا علیه السّلام» از کتب معروفه است و شیخ منتجب الدین در «فهرست»، از شرح سید فضل بن علی راوندی به نام ترجمه علوی در طب رضوی گزارش کرده است.

ابن شهر آشوب در «معالم»، پیرامون ترجمه محمّد بن حسن جمهور قمّی گوید: وی دارای کتاب «الملاحم و فتن» است و کتاب «رساله ذهبیّه» در طب، از امام رضا علیه السّلام روایت شده است. شیخ طوسی نیز در «فهرست»، مطالبی مانند آن را درباره کتاب فوق و سند خودش به آن بیان داشته است که ما این کتاب را به طور کامل، در «کتاب آسمان و جهان» در بخش ابواب پزشکی بیان خواهیم کرد. ویژگی های کتاب «فقه الرضا» را نیز قبلاً دانستی.

احادیث کتاب «مسائل»، موافق کتاب های مشهوره بوده و بزرگواری راوی این کتاب نیز بر کسی پوشیده نیست.

نسبت دو کتاب «خرائج» و «فقه القرآن» به مؤلفش معلوم است که مؤلف خود از

ص: ۳۰

ثقات و فضلای اصحاب ما است و آن کتاب ها در کتب فهارس علما مذکور است و اصحاب ما از آن دو کتاب حدیث نقل کرده اند.

نسخه ای قدیمی از کتاب «دعا» یافتیم که محتوای آن دعاهای مختصر و شریف است که از اصول معتبره گرفته شده، با اینکه مسئله سند در مورد دعا آسان است.

ویژگی های کتاب «قصص» را بیان کردیم و آن را با نسخه ای که مزین به خط شهید ثانی و تصحیح ایشان بود مقابله کردیم.

کتاب شریف «ضوءالشهاب» مشتمل بر فواید بسیاری است که کتاب های فریقین از آن خالی است. همچنین کتاب «اللباب» مشتمل بر بعضی فواید است. «شرح نهج البلاغه» نیز کتابی است مشهور که مرجع اکثر شارحان بوده است. کتاب «اسباب النزول» نیز دارای فوایدی است.

کتـاب هـای سـادات بلنـد مرتبه، پسـران طـاوس، همه معروف هسـتند، ولی کتـاب «ربیع الشـیعه» ایشان را از میان کتاب ها رها نمودیم؛ زیرا با شگفتی مشاهده کردیم که تمام باب ها و ترتیب آن با کتاب «اعلام الوری» یکی است.

مؤلف کتـاب های «تأویل آیات» و «جامع الفوائـد» در درجات بالایی از فضل و دیانت قرار داشـته انـد و جمعی از متأخرین، از آن دو کتاب حدیث روایت نموده اند.

کتـاب «غوالی اللآـلی» نیز کتـابی مشـهور و مؤلفش در فضـل معروف است، ولی پوست را از مغز جـدا نکرده و اخبار مخالفان متعصب را در میـان روایـات اصـحاب مـا وارد کرده است. به همین جهت مـا به نقل بعضـی از روایات آن اکتفا کردیم. کتاب های «جامع الاخبار» و «نشر اللآلی» نیز مانند «غوالی اللآلی» است.

کتـاب «غیبت نعمـانی» از جلیـل ترین کتـاب هاست، چنان که شـیخ مفیـد رحمه الله در «ارشاد»، بعـد از ذکر روایاتی بر امامت حضـرت مهـدی علیه السّـلام می فرمایـد: روایات در این باره فراوان است و محدثان شـیعه در کتاب های خودشان آنها را بیان کرده انـد، از آن جمله محمّـد بن ابراهیم مکنی به ابوعبـداللّه نعمـانی می باشـد که در کتـاب «غیبت» خودش آن روایـات را با شرح و تفصیل نقل کرده است.

ص: ۳۱

کتاب «روضه» از نظر توثیق در جایگاه بلندی قرار ندارد. همچنین دو کتاب «توحید» و «اهلیلجه» که ویژگی های آنها بیان شد، سیـاق آن دو کتـاب دلاـلت بر درستی آنهـا می کنـد و ابن شـهر آشوب در «معالم» بیان داشـته که مفضل بن عمر در مورد آن کتاب سفارش کرده است.

کتـاب «اهلیلجه» به املای امام صادق علیه السّـلام درباره توحیـد است و بعض از علمای مخالف نیز این کتاب را به امام صادق علیه السّـلام نسبت داده انـد. نجاشـی نیز در زندگی نامه مفضل گفته است: کتاب های «فکر»، «بدءالخلق»، «حث علی الإعتبار» که شایـد همان توحیـد باشد، از مفضل است. نجاشـی کتاب «اهلیلجه» را از جمله کتاب های حمدان بن معافا دانسـته که شاید مقصود، مرویات ایشان باشد.

در کتاب «مصباح الشریعه» مطالبی وجود دارد که خردمند ماهر را به شک می اندازد، زیرا روش آن شباهتی به سایر کلمات و آثار ائمه علیهم السّـلام ندارد. شـیخ طوسی در «مجالس»، روایاتی را از «مصباح الشریعه» به این شرح نقل می کند: «گروهی از ابوالفضل شیبانی به اسنادش از شقیق بلخی، از اهل علم که به او خبر داد.»

عبارت فوق نشان می دهد که این کتاب در زمان شیخ طوسـی وجود داشـته که وی نسـخه ای از آن را داشـته و از آن حدیث روایت کرده است، ولی اعتماد کامل به این کتاب نداشته، زیرا ثابت نشده که این کتاب، روایات امام صادق علیه السّلام

باشد، بلکه سـند آن به صوفیه می رسد و لذا مشـتمل بر بسـیاری از اصـطلاحات صوفیه و روایات آنها از مشایخ و مورد اعتماد آنان در نقل حدیث بوده است.

راویـان دو کتـاب تفسـیر معتبره و مشـهور که مضـمون آنهـا با سایر اخبار هماهنگ است و علی بن ابراهیم و بسـیاری از علماء فاضل از این دو کتاب نقل کرده اند.

نجاشـی از جمله کتاب سـعد بن عبدالله کتاب «ناسخ و منسوخ و محکم و متشابه قرآن» را معرفی و اسـناد صحیح به کتاب های ایشان را ارائه کرده است. همچنین شیخ طوسی و نجاشی کتاب «مقالات» را از جمله کتاب های سعد بن عبدالله شمرده و اسناد صحیح شان را به این کتاب بیان داشـته اند. مؤلف این کتاب در وثاقت و فضـیلت و بزرگواری بالاتر از توصـیف و بیان بوده و شیخ در کتاب «غیبت» و کشّی در کتاب «رجال»، از این کتاب نقل کرده اند.

کتاب سلیم بن قیس در بالاترین درجه شهرت قرار دارد و هر چند که جماعتی بر آن خدشه وارده کرده اند، ولی حق آن است که این کتـاب از اصول معتبره بوده و مـا در آینـده نزدیـک دربـاره این کتـاب و امثـال آن در جلـد آخر بحـار الانوار صـحبت خواهیم کرد و اسناد او را در فصل پنجم می آورم.

ص: ۳۲

کتـاب «قبس المصـباح» محتوای آن فقـط دعـا می باشـد که جلالت و بزرگواری مؤلفش را دانستیـد. کتاب های بیاضـی و ابن سلیمـان نیز همه مورد اعتمـاد است و نویسـندگان آنهـا از دانشـمندان بزرگوار هسـتند که از آن کتـاب هـا، اتقان و محکمی و متانت ظاهر می شود.

کتاب «سـرائر» و مؤلف آن مورد اعتماد بوده و این مطلب بر اصحاب بصیرت پوشیده نیست. «ارشاد القلوب» نیز کتاب لطیف و مشتمل بر اخبار غریب و استوار می باشد.

از کتـاب هـای «اعلام الـدین» و «غرر الاخبـار» کم نقل حـدیث نموده ام، چون بیشتر روایات آنها در کتبی که از آنها موثق تر است گرد آمده است، گرچه در کل و همچنین نقل علمای بزرگ، احادیث این دو کتاب گواه بر بزرگواری مؤلف آن است.

کـل محتوای کتـاب «عقیق» دربـاره ادعیه کامـل، رسا و شـگفت انگیز بوده که از هر فقره آن نور اعجاز و فهم می تابـد و تمام فقرات آن، گواه عدل بر صدور آن از ائمه معصومین علیهم السّلام و امیران سـخن است. سید بن طاوس در کتاب «المحجه» و دیگران از این کتـاب زیـاد نقـل کرده انـد و تاریـخ نگارش نسـخه ای که ما از آن نقل حـدیث کرده ایم، سال ۵۷۶ می باشد. مطلبی که از کفعمی به دست می آیـد، این است که این کتـاب مجموعه دعاهـای شـیخ بزرگوار ابوالحسـین محمّـد بن هارون تعلکبری است که خود از بزرگان محدثین می باشد.

دو کتـاب «رجـال»، مرجع علمای شـیعه در همه زمان ها و مکان ها بوده انـد، ولی ما از آنها مطالب مناسب ابواب بحار را ذکر می کنیم که ربطی به تحقیق احوال رجال نداشته باشد.

«بشاره المصـطفی» کتابی است مشـهور که بسیاری از علمای ما از آن نقل حـدیث کرده انـد. مؤلف آن از بزرگان محـدثین و روایـات آن در اکثر اسـناد مـا به شـیخ طوسـی داخـل بوده انـد، زیرا مؤلف تمام کتاب ها و روایاتش را از ابوعلی فرزنـد شـیخ

طوسی نقل می کند.

شیخ منتجب الـدین در «فهرست» می گویـد: «شـیخ امام، عماد الـدین، محمّد بن ابوالقاسم طبرسـی، فقیه و ثقه بوده و بر فرزند شیخ طوسی قرائت کرده و قطب راوندی هم بر ایشان قرائت نموده و دارای تصنیفاتی بوده است.»

بزرگواری حسین بن سعید و احمد بن محمّد بن عیسی، ما را از بیان ویژگی های تألیفات ایشان بی نیاز ساخته و انتساب کتاب «زهد» نیز به حسین معلوم است.

اما اصل دیگری نیز وجود دارد که در ابتدای آن چنین آمده: «احمد بن محمّد بن عیسی از حسین بن سعید»،

ص: ۳۳

ولی در سایر ابواب، از مشایخ و اساتید حسـین شروع می کند و این مطلب باعث می شود که گمان کنیم این کتاب تألیف وی است و احتمـال دارد که کتـاب تألیف احمـد باشـد، زیرا قرائن و شواهـد آن را تأییـد می کنـد که ما به آن اشاره کردیم. دلیل دیگر بر این مطلب، این است که کتاب به اسم احمد آغاز گشته است.

ناشناخته بودن مؤلف کتاب های «عیون» و «محاسن» ضرری ندارد، چون محتوایشان فقط حکمت ها و پندها می باشد و در نزد ما نسـخه ای تصـحیح شده و قدیمی از آن است که مشـتمل بر بسیاری از درر حکمت ها و غرر کلمات است که آمُدی به آن دسترسـی نداشـته است. از گفتـار ابن شـهر آشـوب که به زودی آن را نقـل خواهم کرد، چنین به دست می آیـد که آمـدی از علمای شـیعه بوده و برای وی روایت این کتاب را اجازه داده است. صاحب «معالم العلماء» نیز گویـد: عبدالواحـد بن محمّد بن عبدالواحد آمدی تمیمی، دارای کتاب «غررالحکم و دررالحکم» می باشد که مثل ها و حکمت های حضـرت علی علیه السّلام را در آن نقل کرده است.

مشـهور بـودن کتـاب هـای کفعمی و دارای فضـل بودن وی، مـا را از بیـان حالاـت تـألیف و مولف بی نیـاز می سـازد. کتـاب «قضاءالحقوق» کتابی خوب و مشتمل بر اخبار نیکوست.

کتاب های سـید بهاء الدین بن عبدالحمید و دو کتاب اول، مشـتمل بر اخبار غریبه درباره رجعت و احوال حضـرت مهدی علیه السّـلام است و کتاب سوم، متضمن ذکر فضائل ائمه علیهم السّلام و چگونگی شهادت امام حسین علیه السّلام و اصحاب ایشان و خروج مختار برای خونخواهی و حالات ایشان است. کتاب چهارم مشـتمل بر اخبار نادره بوده و خود سید نیز از فضلا و نقباء و نجباء می باشد.

و متانت کتاب تمحیض گواه بر فضل مؤلف آن است، ولی اگر مؤلفش ابوعلی باشـد - چنان که به ظاهر همین است - در این صورت فضل و توثیق ایشان مشهور می باشد.

کتاب های علامه و ابن فهد در شهرت و اعتبار، همچون مؤلفان آنها است.

کتاب «عدد» نیز کتابی لطیف درباره اعمال روزها و ماه ها و سعد و نحس آن است که ما بر نصف آن دست یافتیم که مؤلف آن برادر علامه حلی است که در فصل معروف و در اجازات مذکور می باشد.

و شیخ ابن نما و سید فخار از بزرگان روات و اساتید ما بوده اند که در کتاب «اجازات» خواهد آمد.

ص: ۳۴

کتاب «الغرر» مشتمل بر اخبار ارزشمند و شرح آن است و مؤلف آن از سرور فضلا بوده که از ابن شهر آشوب و علی بن سعید بن هبه اللّه راوندی و عبداللّه بن جعفر دوریستی و دیگر افاضل اعلام روایت می کند. از چگونگی اسناد کتاب «مزار کبیر» روشن می شود که کتابی معتبر بوده و فرزندان ابن طاوس اخبار و زیارات زیادی را از آن گرفته اند. شیخ منتخب الدین در «فهرست» می گوید: «سید ابوالبرکات محمّد بن اسماعیل مشهدی فقیه، محدث و ثقه است که بر امام محی الدین حسین بن علی مظفر حمدانی قرائت کرده است.» و شیخ منتجب الدین در زندگی نامه حمدانی گفته است: «سید ابوالبرکات مشهدی از کتاب های حمدانی به ما گزارش کرده است.»

همچنین کراجکی از بزرگان علماء، فقها و متکلمین بوده که همه صاحبان اجازه به او اسناد کرده اند و کتاب «کنز الفوائد» او از کتاب های مشهور است که غالب متأخران از آن روایت دریافت کرده اند و بقیه کتاب های او نیز در نهایت متانت می باشند. شیخ منتخب الدین در «فهرست» خود چنین می گوید: «شیخ، عالم و ثقه ابوالفتح محمّد بن علی کراجکی فقیه اصحاب است که نزد سید مرتضی علم الهدی و شیخ موفق ابو جعفر درس خوانده است. او دارای تصنیفاتی است که از جمله آنها، کتاب «نوادر» و «تعجب» بوده که پدر از پدرش به ما گزارش داده است و از اجازات چنین بر می آید که ایشان استاد ابن براج بوده است.»

خود شیخ منتجب الدین از مشاهیر ثقات و محدثین است و «فهرست» او نیز در نهایت درجه شهرت می باشد. ایشان از اولاد حسین بن علی بن بابویه است که صدوق عموی اعلای او است.

شهید ثانی در کتاب «اجازه» می گوید: من به او اجازه دادم که از طرف من جمیع روایات علی بن عبدالله بن حسن بن حسین بن حسن بن حسین بن علی بن الحسین بن بابویه و جمیع اسامی علمای متأخر را از شیخ طوسی که در کتاب فهرست ایشان مندرج است، روایت کند. این مرد دارای ضبط نیکو بوده و از مشایخ گوناگون بسیار روایت می کند و کتاب «اربعین» او، مشتمل بر اخبار غریب و لطیف است.

نیز کتاب «تحفه» کتابی کثیر الفائده است، ولی ما جز کمی از آن نقل نکردیم، زیرا اخبارش از کتاب های مشهورتر از آن نقل شده است.

ص: ۳۵

احوال ابن شاذان را دانستیم. نجاشی در فهرست خود، مسعودی را از راویان شیعه دانسته و گفته او دارای کتاب هایی مانند:

«مروج الذهب» و «اثبات الوصیه لعلی بن ابیطالب علیه السّلام» است و در سال ۳۳۳ وفات یافته است.

اما مؤلف کتاب «نوادر» از فضلای بزرگوار است که منتجب الدین در «فهرست» درباره ایشان می گوید: «علامه زمانش بوده، وی بلندی نسب را با کمال فضل قرین ساخت، او استاد امامان عصر خویش و دارای تألیفاتی است که من آنها را دیدم و بعضی از آنها را بر ایشان خواندم.»

مؤلف: اکثر احادیث این کتاب از کتاب های موسی بن اسماعیل بن موسی بن جعفر گرفته شده که سهیل بن احمد دیباجی از محمد بن محمد بن اشعث از او روایت کرده است.

اما سهل را نجاشی مدح کرده است، ولی ابن غضائری پس از مذمت او گفته است: «آنچه از اشعثیات و مانند آن روایت می کند مشکلی ندارد، به شرطی که دیگران هم آن را روایت کرده باشد.» نجاشی نیز ابن اشعث را توثیق نموده و گفته: «وی نسخه ای را از موسی بن اسماعیل روایت می کند.»

شیخ صدوق در مجالس خود از کتاب او چنین روایت نقل می کند: «به ما حدیث گفت حسن بن احمد بن ادریس از پدرش، از احمد بن محمد بن عیسی، از محمد بن یحیی خزاز، از موسی بن اسماعیل.» پس با این قرائن عمل به احادیث او قوی به نظر می رسد. و اما ادعیه سرّ را نیز تماماً در جای خود خواهیم آورد.

نویسنده دو کتاب «فضائل» و «ازاحه العله» از بزرگان فضلا و ثقات است که بسیار مورد مدح صاحبان اجازات روایی قرار گرفته است. شهید در کتاب «ذکری» در این مورد می فرماید: «شیخ ابوالفضل شاذان بن جبرئیل قمی از بزرگان فقهای ما در کتاب «ازاحه العله فی معرفه القبله» فرموده است...» آنگاه بخشی از این کتاب را بیان می کند.

و اما کتاب «صفین» معتبر بوده و کلینی و سایر محدثان از آن حدیث نقل کرده اند. رجالی معروف نجاشی می گوید: نصر بن مزاحم منقری عطار ابوالمفضل اهل کوفه، دارای صلاحیت و در مسیر هدایت است، ولی از ضعفا نقل می کند. کتاب هایش خوب و از جمله آنها کتاب های «جمل» و «صفین» است که او خود اسنادش را به تمام کتبش بیان داشته. شیخ طوسی نیز در «فهرست» سند خود را به کتاب های او ذکر کرده است.

ص: ۳۶

و صاحب کتاب «غارات» از مشاهیر محدثان بوده است. شیخ و نجاشی ضمن مدح او، کتاب غارات را از آن او دانسته و گفته اند: «وی زیدی مذهب بوده که بعداً به امامیه گرایید.» سید بن طاوس احادیث بسیاری از کتاب های او روایت می کند. یکی از محدثین فاضل به ما گزارشی داد مبنی بر اینکه نسخه ای صحیح و قدیمی و اعراب گذاری شده را که نزدیک به عصر مؤلف نوشته شده، پیدا کرده است که مزین به خط گروهی از فضلا می باشد که از روی آن نسخه برداری کرده است. ما نسخه ای از آن را دریافت نمودیم که محتوایش با آنچه ابن ابی الحدید و دیگران از این کتاب نقل کرده اند، هماهنگ است.

شیخ و نجاشی در فهرست خودشان کتاب مقتضب را از تألیفات وی شمرده اند و به جهت کثرت روایت وی را ستوده اند،

ولی گفته اند که وی در آخر عمرش خلط می کرده است. اما ابن شهر آشوب ضمن بر شمردن تألیف وی، عیبی را بر ایشان وارد نساخته است. خلاصه با بررسی های چشمگیر، می توان دریافت که کتاب او از اصول معتبر نزد شیعه است.

شهرت شهید ثانی و محقق، ما را از بررسی ویژگی کتب ایشان بی نیاز کرده است. محقق بحرانی از بزرگان علماء و مشاهیر آنان بوده و دو کتابش نیز در آخرین درجه اشتهار می باشد.

اصحاب ما پیرامون مؤلف «تفسیر فرات» تأیید یا عیبی وارد نساخته اند، ولی چون اخبارش موافق با اخبار معتبر است و مؤلف خود نیز هنگام نقل روایات آنها را نیکو ثبت و ضبط می کرده، می توان او را مورد اعتماد دانسته و به او گمان نیکو داشت. شیخ صدوق رحمه الله اخباری را از مؤلف «تفسیر فرات» توسط حسن

بن محمد بن سعید هاشمی روایت کرده و حاکم حسکانی نیز در «شواهد التنزیل» و غیر آن، از آن کتاب احادیثی را نقل کرده اند.

و جعفر بن احمد دارای چهار کتاب در موضوعات مناقب، اخلاق، آداب است که احکام در آنها اندک است. از خود مؤلف نیز در کتب رجال یادآوری نشده، ولی وی تقریباً نزدیک به عصر شیخ مفید یا در عصر او می زیسته است و از صفوانی که از روات کلینی است، با یک واسطه روایت می کند، چنان که از شیخ صدوق نیز نقل می کند، چنان چه در اسناد تفسیر امام حسن عسکری علیه السّلام خواهد آمد. در کتاب های او روایات ناب و شگفتی نقل شده است و نسخه قدیمی و تصحیح شده ای از کتاب او نزد ما می باشد.

سید بن طاوس از کتاب های او در «اقبال» و غیر آن نقل می نماید که این خود اعتماد بر کتب او را تأیید می کند. شهید ثانی نیز در

ص: ۳۷

شرح ارشاد، در باب فضیلت نماز جماعت از کتاب های او حدیث نقل می کند، چنان که فضلای دیگر نیز چنین کرده اند. مؤلف دو کتاب «نزهه الناظر» و «الجامع» از مشاهیر علماء و اهل دقت می باشد که اقوالش میان متأخران متداول و معروف است. او پسر عموی محقق صاحب «شرائع» و «معتبر» می باشد.

و کتاب «وسیله» و مؤلف آن مشهور و اقوالش میان متأخران مرسوم است چنان که منتجب الدین می گوید: «شیخ، امام، عماد الدین ابو جعفر محمد بن علی بن حمزه طوسی مشهدی فقیه عالم و واعظ بوده. وی دارای تضیفاتی از جمله کتاب «وسیله» است.»

ارزشمندی کتاب های اساتید بزرگواری چون شیخ حسن، سید محمد، شیخ بهایی و عظمت مؤلفان آن معلوم است. همچنین است دو کتاب مولانا محمد امین استرآبادی قدس سره. اکثر کتب سید بن باقی نیز از «مصباح» شیخ طوسی گرفته شده و وی در نهایت فضل و کمال است.

و کتـاب «تقریب المعـارف» کتـاب خوبی در علم کلام بوده و در آن روایات نابی وجود دارد که برخی را ما در «کتاب الفتن» آورده ایم و مؤلفش بزرگوارتر از آن است که نیازمند تعریف باشد.

کتاب های دو شیخ بزرگوار، ابن برّاج و سلّار نیز همچون دو نویسنده بزرگوار آنها در آخرین درجه اعتبار است.

بیشتر اهـل زمان ما خیال کرده انـد که کتاب «دعائم الاسـلام» تألیف صـدوق رحمه الله است، ولی ما چنین به دست آورده ایم که تـألیف ابی حنیفه نعمان بن محمـد بن منصور، قاضـی مصـر در روزگار دولت اسـماعیلیه می باشـد. ایشان در ابتـدا مـذهب مالکی داشته و بعداً هدایت شده و به امامیه گراییده است. روایات این کتاب با روایات کتب مشهور ما هماهنگ است، اما وی از امامان بعد از امام صادق علیه السّـلام نقل نکرده است و علت آن ترس از خلفای اسـماعیلی بوده، ولی با اینکه در تقیه به سر می برده، حق را در کتابش آشکار کرده است و روایاتش صلاحیت این را که مورد تأکید و تأیید قرار گیرد دارا هستند.

ابن خلکان می گوید: «او یکی از فضـلای مشهور است که امیر مختار مسیحی در تاریخش درباره وی چنین می گوید: وی در علم فقه، دین و بزرگواری سـر آمـد بوده و دارای تصـنیفاتیماننـد کتـاب «اختلـاف اصول مـذاهب» و غیر آن می باشـد، ولی مالکی مذهب بوده که به امامیه گراییده است.»

ابن زولاق در زنـدگینامه فرزندش علی بن نعمان می گوید: «پدرش نعمان بن محمد قاضـی در نهایت درجه فضـیلت و از اهل قرآن و دانش معانی قرآن می باشد،

ص: ۳۸

ولی آگـاه به صورت هـای گونـاگون فقه و دارای دانش اختلـاف فقهـا، لغت، شـعر، شـناخت روزگـار مردم همراه بـا عقـل و انصاف است.» وی دارای هزاران ورق تألیفات نیکو با نثر زیبا درباره اهل بیت می باشد.

وی کتـاب هـای خوبی دربـاره منـاقب و مثـالب (نکوهش) دارد و کتاب های هم در رد مخالفان نوشـته است، ماننـد؛ رد بر ابو حنیفه، مالک، شافعی و علی بن شریح، و کتابی به نام «اختلاف» را به دفاع از اهل بیت علیهم السّلام نگاشته است.

مؤلف: سـپس ابن زولاق بسـیاری از فضایل و احوالات وی را می نگارد. یافعی و غیر او نیز ماننـد ابن زولاق به شـرح حال وی پرداخته اند.

ابن شـهرآشوب در کتاب «معالم العلماء» گوید: «قاضـی نعمان ابن محمد شیعه دوازده امامی نبوده و دارای تألیفاتی نیکو است که از آن جمله : «شرح الاخبار فی

فضائـل الائـمه الاطهـار» است که در آن منـاقب ائمه علیهم السّـلام تـا امـام صـادق را بیـان داشـته است. کتـاب های «الإتفاق و الإفتراق»، «المناقب و المثالب»، «الامامه»، «اصول المـذاهب الـدوله»، «الایضاح» از آن وی می باشد.» کتاب «المناقب و المثالب» کتابی لطیف و پر فایده است.

کتاب حسین بن حمدان مشتمل بر اخبار فراوان درباره فضائل است، ولی بعضی از اصحاب رجال بر وی خرده گرفته اند.

کتاب «تاریخ ابن خشاب» کتابی کوچک و مشهور است که محتوایش ولادت، وفات و طول عمر ائمه علیهم السّلام می باشد. اخبار آن معتبر و صاحب «کشف الغمه» از آن نقل حدیث کرده است.

کتاب «البرهان» کتابی متین و مستحکم و شگفت انگیز است که مؤلفش از مشاهر فضلا می باشد. نجاشی در این باره می گوید: «علی بن محمد عدوّی شمشاتی، استاد جزیره و فاضل و ادیب اهل زمانش بود.» سپس برای او تألیفاتی زیادی ذکر کرده که از آن جمله همین کتاب «البرهان» را بر شمرده است.

رساله ابوغالب شامل احوالات زراره بن اعین، برادران، اولاد، نوادگان، کتاب ها و روایات و اسانید ایشان و کتابی پر فایده می باشد. احمد بن محمد بن سلیمان بن حسن بن جهم بن بکیر بن اعین بن سنسن، ملقب به ابو غالب رازی از فضلای ثقات و محدثین بوده. وی استاد علمایی مانند شیخ مفید، ابن غضائری و ابن عبدون است. نجاشی و دیگران رساله فوق الذکر را از کتب او برشمرده اند و ما تمام این رساله را در آخرین مجلدات این کتاب خواهیم آورد ان شاء اللّه.

کتاب «دلائل الامامه» از کتب معتبر و مشهور است که علمای متأخر از مؤلف،

ص: ۳۹

مانند سید بن طاوس و دیگران از آن روایت برگرفته اند و ما نسخه قدیمی تصحیح شده ای از آن را در خزانه کتب أمیرمؤمنان علی علیه السّلام یافتیم. مؤلف آن نیز از ثقات راویان امامیه بوده و البته باید توجه داشت که مؤلف «دلائل الامامه»، ابن جریر طبری سنی صاحب «تاریخ» نیست.

نجاشی می فرماید: «محمد بن جریر بن رستم طبری آملی ابو جعفر از بزرگان اصحاب ما، دارای علم فراوان و کلام نیکو در حدیث و ثقه است. وی مؤلف

کتاب «المسترشد فی دلائل الامامه» است.» که ما به طریق زیر گزارش آن را به دست آوردیم.

احمد بن علی بن نوح، از حسن بن حمزه طبری نقل می کند که وی گفت: محمد بن جریر بن رستم، از این کتاب و سایر کتبش به ما گزارش داده است. شیخ طوسی در «فهرست»، ضمن بیان نام مؤلف که به آن اشاره شد، می گوید: «کنیه وی ابا جعفر است که مرد متدین و فاضل بوده و او غیر از طبری صاحب تاریخ است که سنی مذهب بوده. وی دارای کتاب هایی از جمله کتاب «المسترشد» است.»

کتاب «مصباح الانوار» مشتمل بر اخبار شریف و ارزشمند است و آن طور که از کتاب ظاهر می شود، مؤلف آن نیز از بزرگان فضلا بوده و از اصول معتبره خاصه و عامه روایت نقل می کند.

کتاب «الدر النظیم» کتابی شریف، ارزشمند و مشتمل بر اخبار زیادی درباره مناقب از طریق شیعه و سنی است. در این کتاب

گاهی از کتاب «مدینه العلم» و غیر آن از کتاب های معتبره نقل می کند و مؤلف آن معاصر سید علی بن طاوس بوده است. باید گفت که مراجعه ما به این کتاب به دلیل بعضی جهات، بسیار کم بوده است.

اکثر علمای ما از کتاب «اربعین» حدیث نقل کرده و به آن اعتماد نموده اند.

کتاب «تسلیه المجالس» کتاب بزرگی مشتمل بر اخبار زیادی است و ما بعضی آن را در جلد دهم آورده ایم. مؤلف آن نیز از بزرگان فضلای متأخر است. کتاب های «صفوه الاخبار» و «ریاض الجنان» نیز دو کتاب مشتمل بر اخبار شگفت انگیز در مناقب است، ولی ما آنچه را که موافق اخبار معتبر است، آورده ایم.

مؤلف کتاب «الغنیه» از بزرگان و بی نیاز از بیان است و کتاب هایش، مخصوصاً کتاب «الغنیه»، معتبر و مشهور بوده است. محقق طوسی و کتب وی مشهورتر از خورشید است که با نیروی تمام در روز می تابد.

سید عمیدالدین از مشاهیر علماء و مورد ستایش صاحبان اجازات روایی بوده. کتاب های وی نیز معروف است، ولی ما جز اندکی به آن مراجعه نداشته ایم.

ص: ۴۰

شیخ بزرگوار مقداد بن عبدالله از بزرگان فقها بوده و تصنیفات وی از شهرت و اعتبار بالایی بهره مند است.

فخرالمحققین از دقیق ترین علمای متأخرین بوده و کتب وی نیز متداول و معروف است.

کتاب «الأضواء» نیز کتاب پرفایده ای است، لکن کمتر به آن مراجعه کرده ام.

و شیخ رواج دهنده مذهب، مرحوم شیخ نورالدین - که خدا او را با ائمه معصومین علیهم السّلام محشور فرماید - حقوقش بر ایمان و اهل آن بیشتر از آن است که در محدوده سپاس در آید. تألیفات وی دارای جایگاه رفیع اتقان و کم نظیر است.

سید رشید، شهید شوشتری - که خداوند او را با شهدای نخستین محشور فرماید - نهایت کوشش را در یاری دین مبین نموده و شبهه مخالفان را دفع کرده است. کتاب های وی نیز معروف بوده، ولی ما روایات آن را از مرجع اصلی اش دریافته ایم.

شیخ ابن داود بین متأخران در نهایت شهرت است و آنان با مبالغه فراوان در اجازات روائی وی را ستوده اند، ولی ما به کتب او رجوع اندکی داشته ایم.

در مورد «رجال» ابن غضائری باید گفت که اگر وی همان حسین باشد، در این صورت از بزرگان ثقات خواهد بود و اگر احمد باشد، من اعتماد زیادی به او ندارم، چرا که اعتماد بر این کتاب، باعث می شود بیشتر اخبار کتب مشهور را نپذیریم. دو کتاب «ملحمه» هر دو مشهور است، ولی من اعتماد زیادی هر آنها ندارم.

بعضی از اصحاب شهید ثانی، مؤلف کتاب «الانوار» و برخی اساتید وی را ستوده اند، محتوای روایات این کتاب، موافق اخبار

معتبر است که بـا اسـناد صـحیح نقـل گردیـده. این کتـاب بین علمای ما مشـهور بوده که آن را در ماه ربیع الاول در مجالس و محافـل تـا روز ولادت پیـامبر صـلی الله علیه و آله می خواندنـد. همچنین دو کتاب معتبر دیگر که بعضـی اخبار آنها را در این کتاب آورده ایم.

کتاب احمد بن طاهر مشتمل بر خطبه حضـرت فاطمه علیها السلام و خطبه زنان اهل بیت علیهم السّلام در کربلا است و مؤلف آن نیز بین عامه و خاصه معتبر می باشد. سـید بزرگوار میرزا محمد رحمه الله، از فضلای بزرگوار و پرهیزگاران نمونه است که مجاور خانه خدا بود و در همان جا از دنیا رفت و کتاب هایش در نهایت اتقان و استحکام است.

ص: ۴۱

و انتساب کتاب «دیوان شعر» به علی علیه السّـلام مشهور است و بسیاری از اشعار آن در بقیه کتاب ها نیز آمده است، اما اینکه حکم به صـحت همه آن بکنیم، مشـکل است. از «معالم» ابن شـهر آشوب چنین بر می آید که این دیوان، تألیف علی بن احمد نیشـابوری از علمای شیعه است. نجاشـی نیز از جمله کتاب های عبـدالعزیز بن یحی جلودی را کتاب شـعر علی علیه السّـلام بر شمرده است.

و مؤلف کتـاب «شـهاب» از مخالفـان است، ولی بیشتر محتوای آن در کتب روایی که از طریق شـیعه آمـده هماهنـگ است. به همین جهت علمای ما بر آن اعتماد نموده و آن را شـرح داده انـد. و شـیخ منتجب الدین می گوید: «سـید فخرالدین شـمیله بن محمد بن ابی هاشم حسـینی، دانشـمند صالح کتاب «شهاب» تألیف قاضی ابی عبدالله محمد بن سلامه بن قضاعی را از خودش برای ما روایت کرده است.»

و شیخ ابوالفتوح فضلش مشهور و کتا ب هایش معروف است.

کتاب «انوار البدریه» مشتمل بر بعضی فواید ارزشمند می باشد.

کتاب «تاریـخ شـهر قم» کتابی معتبر است، ولی ما به اصل کتاب دست نیافتیم و فقط ترجمه آن به ما رسـیده و ما بعضـی اخبار آن را در کتاب «السماء و العالم» آورده ایم.

جواب سؤال های ابن سلام را نیز در جای خویش ثبت نموده ایم.

اکثر اخبـار کتاب «طب النبی» از طریق مخالفان است، ولی بین علمای ما نیز مشـهور است، چنان که خواجه نصـیرالدین طوسـی در «آداب المتعلمین» می گوید: «طالب علم باید چیزی از طب و پزشکی بداند و در این زمینه می تواند به آثاری که در کتاب «طب النبی» تألیف شیخ امام ابوالعباس مستغفری آمده است تبرک جوید.»

و محقق اردبیلی در تقوا و زهد و فضل سر آمد است و به نهایت درجات این کمالات رسیده که من در میان قدما و متأخرین، مثل ایشان را نشـنیده ام، خداونـد ایشان را با ائمه طاهرین علیهم السّـلام محشور فرمایـد. کتاب وی نیز در غایت دقت و تحقیق است.

خلیل و صاحب دو دانشمندی هستند که در علوم لغت، عروض و عربی سرآمد بودند و آقای صاحب، کسی است که شیخ صدوق کتاب «اخبار رضا» را به اسم او نوشته و برایش هدیه کرده است.

کتاب «شواهد» کتاب خوبی است که محتوای آن بیان شأن نزول آیات درباره اهل بیت علیهم السّلام است.

ص: ۴۲

دانشمندانی مانند طبرسی و دیگران از این کتاب زیاد نقل می کنند.

کتاب «المقصد» مشتمل بر اخباری است که از اذهان دور می باشد و احکام نیز به ندرت در آن یافت می شود و به عنوان تأیید و تأکید از آن نقل می کنم.

کتاب «العمده» در نسب شناسی از مشهورترین و موثق ترین کتاب ها است .

و نرسی از صاحبان اصول بوده که از امام صادق و امام کاظم علیهما السّلام روایت کرده است. نجاشی سندش را به ابن ابو عمیر می رساند و شیخ طوسی در «تهذیب» و دیگر کتاب هایش، از آن کتاب روایت نقل می کند. کلینی نیز در مواردی مانند باب تقبیل، به شرح زیر از وی روایت نقل می کند: «علی بن ابراهیم از پدرش، از ابن ابی عمیر، از نرسی.» و در کتاب روزه به سند دیگر از نرسی، از ابن ابی عمیر حدیث نقل می کند.

اهل دانش و رشادت از کتاب زید زرّاد حدیث روایت می کند و نجاشی نیز سند خود به ابن ابو عمیر که منتهی به زید زرّاد می شود، بیان داشته است.

شیخ در «فهرست» می گوید: «برای آن دو نفر، دو اصل وجود دارد که ابن بابویه و ابن ولید از آن روایت نکرده اند و ابن ولید می گفت: این دو اصل ساختگی است. ولی ابن غضائری می گوید: ابو جعفر در این گفتار اشتباه کرده است، زیرا من کتب آن دو را دیدم که از محمد بن عمیر شنیده شده است.»

مؤلف: این دو نفر را هر چند رجالیون توثیق نکرده اند، ولی محدثان بزرگ بر آنها اعتماد و از کتابشان نقل حدیث کرده اند.

شیخ صدوق روایت ایشان را در «معانی اخبار» و دیگر کتاب هایش از آنها حدیث نقل کرده و ابن ابو عمیر، از آن دو نفر روایت نقل نموده است. شیخ طوسی کتاب های آنها را از جمله «اصول» شمرده و بر آن اعتماد کرده است و این شواهد در اعتماد بر آن دو کتاب کفایت می کند.

هر دو کتاب را ما از نسخه قدیمی تصحیح شده به خط شیخ منصور بن حسن آبی گرفته ایم و ایشان هم آن را از خط شیخ بزرگوار محمد بن حسن قمی نقل می کند که تاریخ کتابت آن به سال ۳۷۴ می رسد. وی یادآور می شود که این دو کتاب و اصول مذکوره بعد از آن را از خط شیخ بزرگوار، هارون بن موسی تلعکبری رحمه الله گرفته ایم.

در اول کتاب نرسی سند آن چنین آمده است: «حدیث کرد به ما شیخ ابو محمد هارون بن موسی تلعکبری که گفت: حدیث کرد ما را ابوالعباس احمد بن محمد بن سعید همدانی و وی نیز گفته است که حدیث گفت به ما جعفر بن عبدالله علوی ابو عبدالله محمدی که گفت: محمد بن ابی عمیر از زید نرسی برای ما حدیث کرد.»

در اول کتاب زراد نیز سند آن چنین است: «حدیث گفت به ما ابو محمد هارون بن موسی تلعکبری، از ابی علی محمد بن همام، از حمید بن زیاد بن حماد، از ابی العباس عبیدالله بن احمد بن

ص: ۴۳

نهیک، از محمد بن ابی عیمر، از زید زراد.» و باید توجه داشت که این دو سند، غیر از چیزی است که نجاشی بیان داشته است.

کتاب «عصفری» را از نسخه ای قدیمی گرفته ایم که سند آن در ابتدای کتاب چنین است: «تلعکبری از محمد بن همام، از محمد بن احمد بن خاقان نهدی، از ابی سیمینه، از ابی سعید عصفری عباد به ما گزارش داد.» شیخ و نجاشی نیز کتاب او را ذکر و سند خود را به آن بیان کرده اند، ولی مؤلف را توثیق ننموده اند، گرچه باز هم اخبارش صلاحیت تأیید را دارند.

و مؤلف «کتاب عاصم» در وثاقت و بزرگواری معروف است. شیخ و نجاشی اسنادی را که منتهی به کتاب او می شوند یادآور شده اند و در یک نسخه قدیمی سند آن چنین آمده است: «ابوالحسن محمد بن حسن بن حسین بن ایوب قمی به من حدیث گفت از ابو محمد هارون بن موسی تلعکبری، از ابوعلی محمد بن همام بن سهیل کاتب، از حمید بن زیاد بن هوارا در سال ۳۰۹ از عبدالله بن احمد بن نهیک، از مساور و سلمه، از عاصم بن حمید حناط.» وی در ادامه می گوید که تلعکبری چنین گفت: «درباره این کتاب به ما حدیث گفت ابوالقاسم جعفر بن محمد بن ابراهیم علومی موسوی در مصر از ابن نهیک.»

شیخ طوسی در «فهرست»، طریق خود به کتاب ابن حضرمی را بیان نموده و در نسخه ای که گذشت سندش را چنین آورده است: «شیخ ابو محمد هارون بن موسی تلعکبری از محمد بن همام، از حمید بن زیاد دهقان، از ابی جعفر، از احمد بن زید بن جعفر اسدی بزاز، از محمد بن مثنی بن قاسم حضرمی، از جعفر بن محمد بن شریح حضرمی به ما گزارش داد.»

شیخ طوسی نیز با همان سند گذشته، توسط گروهی از تلعکبری روایت می کند، تنها با این تفاوت که در سند شیخ، از شخصی به نام محمد بن امیه بن قاسم نیز نقل شده، ولی آنچه در اینجا است به صواب نزدیک تر است. ناگفته نماند که اکثر اخبار آن کتاب، به جابر جعفی منتهی می شود.

محمد بن مثنی بن قاسم حضرمی مورد توثیق نجاشی بوده و وی طریق خود را به کتاب او متذکر می شود و در نسخه قدیمی گذشته مسندش چنین است: «شیخ هارون بن موسی تلعکبری، از محمد بن همان، از حمید بن زیاد، از احمد بن زید بن جعفر ازدی بزاز، از محمد بن مثنی به ما گزارش داد.»

ص: ۴۴

و اما کتاب عبدالملک بن حکیم؛ شیخ طوسی و نجاشی، عبدالملک بن حکیم را توثیق و طریق خود را به وی بر طبق یک نسخه قدیمی که به ما رسیده، چنین اظهار داشته اند: «تلکعبری از ابن عقده، از علی بن حسن بن فضال، از جعفر بن حکیم، از عمویش عبدالملک به ما گزارش کرد.»

و اما کتاب «المثنی»؛ شیخ طوسی و نجاشی طریق خود را به کتاب «المثنی» بیان نموده و کشی از علی بن حسن، مدح مؤلف را گوشزد کرده است و در نسخه قدیمی سند چنین است: «تلکعبری از ابن عقده، از علی بن حسن بن خضال، از عباس بن عامر، از مثنی بن ولید حنّاط.»

و اما «کتاب خلاد» شیخ و نجاشی، سند خودشان را به «کتاب خطاد» بر اساس یک نسخه قدیمی چنین گفته اند: «تلعکبری از ابن عقده، از یحیی بن زکریا بن شیبان، از محمد بن ابی عمیر، از خلاد سندی و در بعضی نسخه ها «سدی» بدون نون آمده که همان سدی بزاز کوفی است.»

و کتاب «حسین بن عثمان» شیخ کشی و دیگران، حسین بن عثمان را توثیق و نجاشی نیز سند خود را به این شرح بیان داشته که بر اساس نسخه قدیمی که در دست ماست نقل می شود: «تلعکبری از ابن عقده، از جعفر بن عبدالله محمدی، از ابن ابی عمیر، از حسین بن عثمان بن شریک.»

و اما «کتاب کاهلی» مولف آن در خور مدح بوده و سند شیخ و نجاشی بر اساس یک نسخه قدیمی چنین است: «از تلعکبری، از ابن عقده، از محمد بن احمد بن حسن بن حکم قطوانی، از احمد بن محمد بن ابی نصر، از عبدالله بن یحیی.»

و اما «کتاب بن عمره الخراسانی»؛ نجاشی وی را توثیق کرده و بر اساس آنچه که در دست ماست، سند کتاب وی را به این شرح نقل کرده است: «تلعکبری از ابن عقده، از قاسم بن محمد بن حسن بن حازم، از عبدالله بن جمیله، از سلام.»

و اما «کتاب النوادر»؛ مؤلف این کتاب ثقه، ولی فطحی مذهب است و نجاشی و شیخ، سند را بر اساس معلومات ما چنین بیان داشته اند: «از تلکعبری، از ابن عقده، از علی بن حسن بن فضال، از ابن اسباط.»

و اما «کتاب النبذه»؛ از حال مؤلف این کتاب اطلاع نداریم.

دوریستی از شاگردان مفید و مرتضی است که ابن داود، علامه، شیخ منتجب الدین و دیگران وی را توثیق کرده اند.

ص: ۴۵

کتاب «الکر و الفر» وی مشهور و مشتمل بر سؤال و جواب های شریف است.

شیخ ابراهیم قطیفی رحمه الله در نهایت فضیلت و معاصر با شیخ نورالدین مروج است که میان آن دو مناظرات و بحث های فراوانی بوده است و کتاب «اربعین» وی معروف است.

بـدان که ما سـند بعضـی اخبار کتاب های گذشـته را بیان می کنیم، هر چنـد به خاطر بعضـی جهات از آنها زیاد روایت نکرده ایم، و کتـاب هـای جدیـد را در کتـاب «مسـتدرک بحار» ان شاء اللّه الکریم الغفار خواهیم آورد، زیرا اگر در این کتاب ملحق کنیم، باعث می شود که بسیاری از نسخه ها که در شهرهای مختلف پراکنده است تغییر کند.

خداوند توفیق رشد، خیر و سداد را عطا فرماید.

**[ترجمه]

الفصل الثالث فی بیان الرموز التی وضعناها للکتب المذکوره

و نوردهـا فی صـدر کـل خبر لیعلم أنه مـأخوذ من أی أصل و هل هو فی أصل واحـد أو متکرر فی الأصول و لو کان فی السـند اختلاف نذکر الخبر من أحد الکتابین و نشـیر إلی الکتاب الآخر بعده و نسوقه إلی محل الوفاق و لو کان فی المتن اختلاف مغیر للمعنی نبینه و مع اتحاد المضـمون و اختلاف الألفاظ و مناسبه الخبر لبابین نورد بأحد اللفظین فی أحد البابین و باللفظ الآخر فی الباب الآخر.

و لنـذکر الرموز ن لعیون أخبار الرضا علیه السـلام لعلل الشـرائع ک لإکمال الدین ید للتوحید ل للخصال لی لأمالی الصدوق ثو لثواب الأعمال مع لمعانی الأخبار هـد للهـدایه عـد للعقائـد و أما سائر کتب الصـدوق و کتابا والده فلم نحتج فیها إلی الرمز لقله أخبارها ب لقرب الإسـناد یر لبصائر الدرجات ما لأمالی الشیخ غط لغیبه الشیخ مصبا للمصباحین شا للإرشاد جا لمجالس المفید ختص لکتاب الإختصاص و سائر کتب المفید و

ص: ۴۶

الشیخ لم نعین لها رمزا و کذا أمالی ولد الشیخ شرکناه مع أمالی والده فی الرمز لأن جمیع أخباره إنما یرویها عن والده رضی الله عنهما.

مل لکامل الزیاره سن للمحاسن فس لتفسیر علی بن إبراهیم شی لتفسیر العیاشی م لتفسیر الإمام علیه السلام ضه لروضه الواعظین عم لإعلام الوری مکا لمکارم الأخلاق ج للإحتجاج قب لمناقب ابن شهرآشوب کشف لکشف الغمه ف لتحف العقول مد للعمده نص للکفایه نبه لتنبیه الخاطر نهج لنهج البلاغه طب لطب الأئمه صح لصحیفه الرضا علیه السلام ضا لفقه الرضا علیه السلام یج للخرائج ص لقصص الأنبیاء ضوء لضوء الشهاب طا لأمان الأخطار شف لکشف الیقین.

یف للطرائف قیه للدروع فتح لفتح الأبواب نجم لکتاب النجوم جم لجمال الأسبوع قل لإقبال الأعمال تم لفلاح السائل لکونه من تتمات المصباح مهج لمهج الدعوات صبا لمصباح الزائر حه لفرحه الغری کنز لکنز جامع الفوائد و تأویل الآیات الظاهره معا لکون أحدهما مأخوذا من الآخر کما عرفت غو لغوالی اللآلی و النثر لا یحتاج إلی الرمز جع لجامع الأخبار نی لغیبه النعمانی فض لکتاب الروضه لکونه فی الفضائل مص لمصباح الشریعه قبس لقبس المصباح ط للصراط المستقیم خص لمنتخب البصائر سر للسرائر ق للکتاب العتیق الغروی کش لرجال الکشی جش لفهرست النجاشی بشا لبشاره المصطفی ین لکتابی الحسین بن سعید أو لکتابه و النوادر عین للعیون و المحاسن غر للغرر و الدرر کف لمصباح الکفعمی لد للبلد الأمین قضا لقضاء الحقوق محص للتمحیص عده للعده جنه للجنه منها للمنهاج د للعدد یل للفضائل فر لتفسیر فرات بن إبراهیم عا لدعائم الإسلام.

و سائر الکتب لا رمز لها و إنما نذکر أسمائها بتمامها و منها ما أوردناه بتمامه فی المحال المناسبه له کطب الرضا علیه السلام و توحید المفضل و الإهلیلجه و

كتاب المسائل لعلى بن جعفر و فهرست الشيخ منتجب الدين و إنما لم نرمز لها إما لذكرها بتمامها فى محالها كما عرفت أو لقله رجوعنا إليها لكون أكثر أخبارها عاميه أو لكون حجم الكتاب قليلا و أخباره يسيره أو لعدم الاعتماد التام عليه أو لغير ذلك من الجهات و الأغراض.

ثم اعلم أنا إنما تركنا إيراد أخبار بعض الكتب المتواتره فى كتابنا هذا كالكتب الأربعه لكونها متواتره مضبوطه لعله لا يجوز السعى فى نسخها و تركها و إن احتجنا فى بعض المواضع إلى إيراد خبر منها فهذه رموزها كا للكافى يب للتهذيب صا للإستبصار يه لمن لا يحضره الفقيه و عند وصولنا إلى الفروع نترك الرموز و نورد الأسماء مصرحه إن شاء الله تعالى لفوائد تختص بها لا تخفى على أولى النهى و كذا نترك هناك الاختصارات التى اصطلحنا فى الأسانيد فى الفصل الآتى لكثره الاحتياج إلى السند فيها.

**[ترجمه]در اول هر خبر رموز را ذکر می کنیم تا دانسته شود که آن حدیث از کدام کتاب اخذ شده و آیا در یک کتاب هست یا در کتاب های مکرر. و اگر در سند اختلاف باشد، خبر یکی از دو کتاب را ذکر می کنیم و بعد از آن، به کتاب دیگر اشاره می کنیم و تا آن جایی که با هم متحد است ادامه می دهیم. اگر در متن حدیث، اختلافی که تغییر دهنده معنا باشد موجود بود، به آن اشاره کرده و با هماهنگ بودن مضمون خبر و اختلاف الفاظ آن و مناسبت داشتن خبر برای دو باب، آن را با الفاظی در یکی از باب ها و با لفظی دیگر در باب دیگر ذکر می نمایم.

رموز:

ن: رمز «عیون أخبار رضا علیه السّلام»

ع: رمز «علل الشرائع»

ك: رمز «اکمال الدین»

ید: رمز «توحید»

ل: رمز «خصال»

لی: رمز «امالی صدوق»

ثو: رمز «ثواب الأعمال»

مع: رمز «معانی الأخبار»

هد: رمز «هدایه»

عد: رمز «اعتقادات»

و اما بقیه کتاب های شیخ صدوق رحمه الله و دو کتاب پدرش، به خاطر کم بودن اخبار آنها نیازی به رمزگذاری نداشت.

ب: رمز «قرب الاسناد»

یر: رمز «بصائر الدرجات»

ما: رمز «امالی شیخ طوسی»

غط: رمز «غیبت شیخ طوسی»

مصبا: رمز کتاب «مصباح شیخ طوسی» و «مصباح کفعمی»

شا: رمز «ارشاد»

جا: رمز «مجالس مفید»

ختص: رمز «کتاب اختصاص»

برای بقیه کتاب های شیخ مفید رحمه الله و

ص: ۴۶

شیخ طوسی رحمه الله رمز گذاری نکردم و برای کتاب «امالی» پسر شیخ طوسی، رمز جداگانه ای قرار ندادم، چون تمام اخبار آن را از پدرش روایت کرده است.

مل: رمز «کامل الزیاره»

سن: رمز «محاسن»

فس: رمز «تفسیر علی بن ابراهیم»

شي: رمز «تفسیر عیاشی».

م: رمز «تفسیر امام حسن عسکری علیه السّلام»

ضه: رمز «روضه الواعظین»

عم: رمز «اعلام الوری»

مکا: رمز «مکارم الأخلاق»

ج: رمز «احتجاج»

قب: رمز «مناقب ابن شهرآشوب»

کشف: رمز «کشف الغمه»

ف: رمز «تحف العقول»

مد: رمز «عمده»

نص: رمز «کفایه»

نبه: رمز «تنبیه الخاطر»

نهج: رمز «نهج البلاغه».چ

طب: رمز «طب الأئمه».چ

صح: رمز «صحیفه الرضا علیه السّلام».چ

ضا: رمز «فقه الرضا علیه السّلام».چ

یج: رمز «خرائج»

ص: رمز «قصص الأنبیاء»

ضوء: رمز «ضوء الشهاب»

طا: رمز «امان الأخطار»

شف: رمز «کشف الیقین»

یف: رمز «طرائف»

قیه: رمز «دروع»

فتح: رمز «فتح الأبواب»

نجم: رمز «کتاب النجوم»

جم: رمز «جمال الأسبوع»

قل: رمز «اقبال الأعمال»

تم: رمز «فلاح السائل» است، چون این کتاب تتمه «مصباح» می باشد.

مهج: رمز «مهج الدعوات»

صبا: رمز «مصباح الزائر»

حه: رمز «فرحه الغری»

کنز: رمز «کنز جامع الفوائد» و «تأویل الآیات الظاهره» با هم است، چون دانستی که آن دو یکی از دیگری برگرفته شده است.

غو: رمز «غوالی اللآلی» و کتاب «نثر» نیازی به رمزگذاری نداشت.

جع: رمز «جامع الأخبار»

نی: رمز «غیبت نعمانی»

فض: رمز «کتاب روضه» چون در فضائل اهل بیت علیهم السّلام بود.

مص: رمز «مصباح الشریعه»

قبس: رمز «قبس المصباح»

ط: رمز «صراط مستقیم»

خص: رمز «منتخب بصائر»

سر: رمز «سرائر»

ق: رمز «کتاب عتیق غروی»

کش: رمز «رجال کشی»

جش: رمز «فهرست نجاشی»

بشا: رمز «بشاره المصطفی»

ین: رمز «دو کتاب حسین بن سعید» یا رمز «کتاب حسین بن سعید و نوادر».

عین: رمز «عیون و محاسن»

غر: رمز «غرر و درر»

کف: رمز «مصباح کفعمی»

لد: رمز «بلد الأمین»

قضا: رمز «قضاء حقوق»

محص: رمز «تمحیص»

عده: رمز «عده»

جنه: رمز «جنه»

منها: رمز «منهاج»

د: رمز «عدد»

یل: رمز «فضائل»

فر: رمز «تفسیر فرات بن ابراهیم»

عا: رمز «دعائم الإسلام»

بقیه کتاب ها رمز نـدارد و فقط نام کامل آنها را ذکر می نمایم و بعضـی از آنها مثل کتاب «طبّ الرضا علیه السّلام» و «توحید مفضل» و «توحید اهلیلجه» و

ص: ۴۷

کتاب «مسائل علی بن جعفر» و «فهرست» شیخ منتجب الدین را تماماً به مناسبتی در این کتاب آورده ام.

برای آنها به یکی از دلائل زیر رمز نگذاشته ام:

۱) چون تمام آنها را در این کتاب آورده ام.

۲) به خاطر کم مراجعه کردن به آنها، زیرا اکثر اخبار آنها از طریق اهل سنت آمده است.

۳) به خاطر کوچک بودن حجم کتاب و کم بودن اخبار آن.

۴) به خاطر عدم اعتماد بر آنها و دلایل دیگر.

توّجه: از جمع آوری اخبار بعضی کتب متواتره، مانند کتب اربعه، در بحار الانوار به خاطر متواتر و مضبوط بودن اخبار آنها و حرمت سعی در متروک و باطل ساختن آنها، صرفنظر کردم، گرچه در جای های زیادی اخبار کتب اربعه را آورده ام و رمزهای آن قرار زیر است.

کا: رمز «کافی»

یب: رمز «تهذیب»

صا: رمز «استبصار»

یه: رمز «من لا یحضره الفقیه»

هنگام رسیدن به قسمت فروع دین این کتاب، رمز گذاری را رها ساخته و ان شاء الله اسامی کتاب ها را به صراحت ذکر خواهم نمود، زیرا این کار دارای فایده هایی است که عاقلان می دانند. در آنجا اختصاراتی را که در فصل آینده در مورد سندهای حدیث ذکر می نمایم، به خاطر نیاز شدید به سند حدیث در فروع دین، ترک کرده ام.

**[ترجمه]

الفصل الرابع فی بیان ما اصطلحنا علیه للاختصار فی الأسناد

مع التحرز عن الإرسال المفضی إلی قله الاعتماد فإن أکثر المؤلفین دأبهم التطویل فی ذکر رجال الخبر لتزیین الکتاب و تکثیر الأبواب و بعضهم یسقطون الأسانید فتنحط الأخبار بذلک عن درجه المسانید فیفوت التمیز بین الأخبار فی القوه و الضعف و الکمال و النقص إذ بالمخبر یعرف شأن الخبر و بالوثوق علی الرواه یستدل علی علو الروایه و الأثر فاخترنا ذکر السند بأجمعه مع رعایه غایه الاختصار بالاکتفاء عن المشاهیر بذکر والدهم أو لقبهم أو محض اسمهم خالیا عن النسبه إلی الجد و الأب و ذکر الوصف و الکنیه و اللقب و بالإشاره إلی جمیع السند إن کان مما یتکرر کثیرا فی الأبواب برمز و علامه و اصطلاح ممهد فی صدر الکتاب لئلا یترک فی کتابنا شی ء من فوائد الأصول فیسقط بذلک عن درجه کمال القبول.

ص: ۴۸

فأما ما اختصرناه من أسناد قرب الإسناد فكل ما كان فيه أبو البخترى فقد رواه عن السندى بن محمد البزاز عن أبى البخترى وهب بن وهب القرشى.

و كل ما كان فيه عنهما عن حنان فهما عبد الصمد بن محمد و محمد بن عبد الحميد معا عن حنان بن سدير.

و كل ما كان فيه على عن أخيه فهو عن عبد الله بن الحسن العلوى عن جده على بن جعفر عن أخيه موسى عليه السلام

و كل ما كان فيه ابن رئاب فهو بهذا الإسناد أحمد و عبد الله ابنا محمد بن عيسى عن الحسن بن محبوب عن على بن رئاب.

و كل ما كان فيه عن حماد بن عيسى فهو بهذا الإسناد محمد بن عيسى و الحسن بن ظريف و على بن إسماعيل كلهم عن حماد بن عيسى البصرى الجهنى.

و كل ما كان فيه ابن سعد عن الأزدى فهو أحمد بن إسحاق بن سعد عن بكر بن محمد الأزدى.

و كل ما كان فيه ابن ظريف عن ابن علوان فهما الحسن بن ظريف و الحسين بن علوان.

و أما ما اختصرناه من أسانيد كتب الصدوق فكلما كان فى خبر الأعمش فهو بهذا السند المذكور فى كتاب الخصال قال حدثنا أحمد بن محمد بن الهيثم العجلى و أحمد بن الحسن القطان و محمد بن أحمد السنانى و الحسين بن إبراهيم بن أحمد بن هشام المكتب و عبد الله بن محمد الصائغ و على بن عبد الله الوراق رضى الله عنهم قالوا حدثنا أحمد بن يحيى بن زكريا القطان عن بكر بن عبد الله بن حبيب عن تميم بن بهلول عن أبى معاويه عن الأعمش عن جعفر بن محمد صلوات الله عليه.

و كل ما كان فى خبر ابن سلام فهو بهذا السند الذى أورده الصدوق فى كتبه قال حدثنا الحسن بن يحيى بن ضريس قال حدثنا أبى قال حدثنا أبو جعفر عماره السكرى السريانى قال حدثنا إبراهيم بن عاصم بقزوين قال حدثنا عبد الله بن

هارون الكرخى قال حدثنا أبو جعفر أحمد بن عبد الله بن يزيد بن سلام بن عبيد الله مولى رسول الله صلى الله عليه و آله قال حدثنى أبى عبد الله بن يزيد قال حدثنى يزيد بن سلام عن النبى صلى الله عليه و آله

و كل ما كان فيه فى علل الفضل بن شاذان فهو ما رواه الصدوق عن عبد الواحد بن عبدوس النيسابورى عن على بن محمد بن قتيبه عن الفضل بن شاذان عن الرضا عليه السلام

و كل ما كان فيه فى خبر مناهى النبى صلى الله عليه و آله فهو ما ذكره الصدوق بهذا الإسناد حدثنا حمزه بن محمد بن أحمد بن جعفر بن محمد بن زيد بن على بن الحسين بن على بن أبى طالب عليهما السلام قال حدثنى أبو عبد الله عبد العزيز بن محمد بن عيسى الأبهرى قال حدثنا أبو عبد الله محمد بن زكريا الجوهرى الغلابى البصرى قال حدثنا شعيب بن واقد عن الحسين بن زيد عن الصادق جعفر بن محمد عن أبيه عن آبائه عن أمير المؤمنين عليه السلام عن النبى صلى الله عليه و آله

و كل ما كان فيه بالإسناد إلى وهب فهو كما ذكره الصدوق رحمه الله أخبرنا أبو عبد الله محمد بن شاذان بن أحمد البروازى عن أبى على محمد بن محمد بن الحرث بن سفيان الحافظ السمرقندى عن صالح بن سعيد الترمذى عن عبد المنعم بن إدريس عن أبيه عن وهب بن منبه اليمانى.

و كل ما كان فيه بإسناد العلوى فهو ما رواه الصدوق رحمه الله عن أحمد بن محمد بن عيسى العلوى الحسينى عن محمد بن إبراهيم بن أسباط عن أحمد بن محمد بن زياد القطان عن أبى الطيب أحمد بن محمد بن عبد الله عن عيسى بن جعفر العلوى العمرى عن آبائه عن عمر بن على عن أبيه على بن أبى طالب صلوات الله عليه.

و كل ما كان فيه بإسناد التميمى فهو ما ذكره الصدوق رحمه الله قال حدثنا محمد بن عمر بن أسلم بن البر الجعابى قال حدثنى أبو محمد الحسن بن عبد الله بن محمد بن العباس الرازى التميمى عن أبيه قال حدثنى سيدى على بن موسى الرضا قال حدثنى أبى موسى بن جعفر قال حدثنى أبى جعفر بن محمد قال حدثنى أبى محمد بن على قال حدثنى أبى على بن الحسين قال حدثنى أبى الحسين بن على قال حدثنى

أخی الحسن قال حدثنی أبی علی بن أبی طالب علیهما السلام قال قال رسول الله صلی الله علیه و آله

و کل ما کان فیه بالأسانید الثلاثه عن الرضا علیه السلام فهو ما أورده الصدوق فی کتاب عیون أخبار الرضا علیه السلام هکذا حدثنا أبو الحسن محمد بن علی بن الشاه المروزودی بمروزود فی داره قال حدثنا أبو بکر بن عبد الله النیسابوری قال حدثنا أبو القاسم عبد الله بن أحمد بن عامر بن سلمویه الطائی بالبصره قال حدثنا أبی فی سنه ستین و مائتین قال حدثنی علی بن موسی الرضا علیهما السلام سنه أربع و تسعین و مائه و حدثنا أبو منصور أحمد بن إبراهیم بن بکر الخوزی بنیسابور قال حدثنی أبو إسحاق بن إبراهیم بن مروان بن محمد الخوزی قال حدثنا جعفر بن محمد بن زیاد الفقیه الخوزی قال حدثنا أحمد بن عبد الله الهروی الشیبانی عن الرضا علیه السلام و حدثنا أبو عبد الله الحسین بن محمد الأشنانی الرازی العدل ببلخ قال حدثنا علی بن محمد بن مهرویه القزوینی عن داود بن سلیمان الفراء عن علی بن موسی الرضا علیهما السلام قال حدثنی أبی موسی بن جعفر قال حدثنی أبی جعفر بن محمد قال حدثنی أبی محمد بن علی قال حدثنی أبی علی بن الحسین قال حدثنی أبی الحسین بن علی قال حدثنی أبی علی بن أبی طالب علیهما السلام عن النبی صلی الله علیه و آله

و کل ما کان فیه فیما کتب الرضا علیه السلام للمأمون فهو ما رواه الصدوق قال حدثنا عبد الواحد بن محمد بن عبدوس النیسابوری بنیسابور فی شعبان سنه اثنتین و خمسین و ثلاث مائه قال حدثنا علی بن محمد بن قتیبه النیسابوری عن الفضل بن شاذان عن الرضا علیه السلام

و کل ما کان فیه فی خبر الشامی فهو ما رواه الصدوق قال حدثنا محمد بن إبراهیم بن إسحاق قال حدثنا أحمد بن محمد الهمدانی قال حدثنا الحسن بن القاسم قراءه قال حدثنا علی بن إبراهیم بن المعلی قال حدثنا أبو عبد الله محمد بن خالد قال حدثنا عبد الله بن بکر المراری عن موسی بن جعفر عن أبیه عن جده عن علی بن الحسین عن أبیه علیه السلام و رواه الشیخ عن الحسین بن عبید الله الغضائری عن الصدوق بهذا الإسناد.

و کل ما کان فیه فی أسئله الشامی عن أمیر المؤمنین علیه السلام فهو بهذا الإسناد قال

الصدوق حدثنا أبو الحسن محمد بن عمرو بن على بن عبد الله البصرى بإيلاق قال حدثنا أبو عبد الله محمد بن عبد الله بن أحمد بن جبله الواعظ قال حدثنا أبو القاسم عبد الله بن أحمد بن عامر الطائى قال حدثنا أبى قال حدثنا على بن موسى الرضا عن آبائه عن الحسين بن على عن أمير المؤمنين صلوات الله عليهم أجمعين.

و كل ما كان فيه الأربعمائه فهو ما رواه الصدوق فى الخصال عن أبيه عن سعد بن عبد الله عن محمد بن عيسى اليقطينى عن القاسم بن يحيى عن جده الحسن بن راشد عن أبى بصير و محمد بن مسلم عن أبى عبد الله عليه السلام قال حدثنى أبى عن جده عن آبائه عليهم السلام أن أمير المؤمنين صلوات الله عليه علم أصحابه فى مجلس واحد أربعمائه باب مما يصلح للمؤمن فى دينه و دنياه و سيأتى بتمامه فى المجلد الرابع.

و كل ما كان فيه بالإسناد إلى دارم فهو ما رواه الصدوق عن محمد بن أحمد بن الحسين بن يوسف البغدادى الوراق عن على بن محمد بن جعفر بن أحمد بن عنبسه مولى الرشيد عن دارم بن قبيصه بن نهشل بن مجمع الصنعانى. و كل ما كان فيه المفسر بإسناده إلى أبى محمد عليه السلام فهو ما رواه الصدوق عن محمد بن القاسم الجرجانى المفسر عن أبى يعقوب يوسف بن محمد بن زياد و أبى الحسن على بن محمد بن سيار و كانا من الشيعه الإماميه عن أبويهما عن الحسن بن على بن محمد عليه السلام

و كل ما كان فيه ابن المغيره بإسناده فالسند هكذا جعفر بن على بن الحسن الكوفى قال حدثنى جدى الحسن بن على بن عبد الله عن جده عبد الله بن المغيره و قد نعبر عن هذا السند هكذا ابن المغيره عن جده عن جده.

و كل ما كان فيه ابن البرقى عن أبيه عن جده فهو على بن أحمد بن عبد الله بن أحمد بن أبى عبد الله البرقى عن أبيه عن جده أحمد.

و كل ما كان فيه فيما أوصى به النبى صلى الله عليه و آله إلى على عليه السلام فهو ما رواه الصدوق عن محمد بن على بن الشاه عن أحمد بن محمد بن الحسين عن أحمد بن خالد الخالدى عن محمد بن أحمد بن صالح التميمى عن أنس بن محمد بن أبى مالك عن أبيه عن جعفر بن محمد عن أبيه عن جده عن على بن أبى طالب عليهما السلام و رواه فى كتاب مكارم الأخلاق

و كتاب تحف العقول مرسلا عن الصادق عليه السلام

و أما ما اختصرناه من أسانيد كتب شيخ الطائفه فكلما كان فيه بإسناد أبی قتاده فهو ما رواه أبو علی ابن شيخ الطائفه عن أبيه عن الحسين بن عبيد الله الغضائری عن أبی محمد هارون بن موسى التلعكبری عن محمد بن همام عن علی بن الحسين الهمدانی عن محمد بن خالد البرقی عن أبی قتاده القمی.

و كل ما كان فيه بإسناد أخی دعبل فهو ما رواه الشيخ عن هلال بن محمد بن جعفر الحفار قال أخبرنا أبو القاسم إسماعيل بن علی بن الدعبلی قال حدثنی أبی أبو الحسن علی بن علی بن دعبل بن رزين بن عثمان بن عبد الرحمن بن عبد الله بن بديل بن ورقاء أخو دعبل بن علی الخزاعی ببغداد سنه اثنين و سبعين و مائتين قال حدثنا سيدی أبو الحسن علی بن موسى الرضا عليهما السلام بطوس سنه ثمان و تسعين و مائه و فيها رحلنا إليه على طريق البصره و صادفنا عبد الرحمن بن مهدی عليلا فأقمنا عليه أياما و مات عبد الرحمن بن مهدی و حضرنا جنازته و صلى عليه إسماعيل بن جعفر فرحلنا إلى سيدی أنا و أخی دعبل فأقمنا عنده إلى آخر سنه مائتين و خرجنا إلى قم بعد أن خلع سيدی أبو الحسن الرضا عليه السلام على أخی دعبل قميصا خزا أخضر و خاتم فضه عقيقا و دفع إليه دراهم رضويه و قال له يا دعبل صر إلى قم فإنك تفيد بها و قال له احتفظ بهذا القميص فقد صليت فيه ألف ركعه (۱)و ختمت فيه القرآن ألف ختمه فحدثنا إملاء فی رجب سنه ثمان و تسعين و مائه قال حدثنی أبی موسى بن جعفر عن آبائه صلوات الله عليهم أجمعين.

و كل ما كان فيه بإسناد المجاشعی فهو ما رواه الشيخ قال أخبرنا جماعه عن أبی المفضل الشيبانی قال حدثنا الفضل بن محمد بن المسيب أبو محمد الشعرانی البيهقی بجرجان قال حدثنا هارون بن عمرو بن عبد العزيز بن محمد أبو موسى المجاشعی قال حدثنا محمد بن جعفر بن محمد قال حدثنا أبی أبو عبد الله عليه السلام قال المجاشعی و حدثنا الرضا علی بن موسى عن أبيه موسى عن أبيه أبی عبد الله جعفر بن محمد عن آبائه عن علی عليه السلام

۱- و فی الأمالی: فقد صليت فيه الف ليله فی كل ليله الف ركعه.

و کل ما نـذکر عند ذکر أخبار مسـتطرفات السـرائر فی کتاب المسائل فهو إشاره إلی ما ذکره ابن إدریس رحمه الله حیث قال و من ذلـک مـا اسـتطرفناه من کتاب مسائل الرجال و مکاتباتهم مولانا أبا الحسن علی بن محمـد علیه السـلام و الأجوبه عن ذلک روایه أبی عبد الله أحمد بن محمد بن عبد الله بن الحسن بن عیاش الجوهری و روایه عبد الله بن جعفر الحمیری رضی الله عنهما.

و کل ما کان فیه نوادر الراوندی بإسـناده فهذا سـنده نقلته کما وجدته أخبرنا السید الإمام ضیاء الدین سید الأئمه شمس الإسلام تـاج الطـالبیه ذو الفخرین جمـال آل رسول الله صـلی الله علیه و آله أبو الرضـا فضـل الله بن علی بن عبیـد الله الحسـنی الراونـدی حرس الله جماله و أدام فضـله قال أخبرنا الإمام الشـهید أبو المحاسن عبد الواحد بن إسـماعیل بن أحمد الرویانی إجازه و سماعا قال أخبرنا الشـیخ أبو عبد الله محمد بن الحسن التمیمی البکری إجازه أو سـماعا قال حدثنا أبو محمد سـهل بن أحمد الدیباجی قال حدثنا أبو علی محمد بن محمد بن الأشـعث الکوفی قال حدثنی موسـی بن إسـماعیل بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن الحسـین بن علی بن أبی طالب علیهما السـلام قال حدثنی أبی إسـماعیل بن موسـی عن أبیه موسی عن جده جعفر بن محمد الصادق عن أبیه عن جده علی بن الحسـین عن أبیه (۱)علی بن أبی طالب صـلوات الله علیهم قال قال رسول الله صـلی الله علیه و آله أقول و یظهر من کتب الرجال طرق آخر إلی هذا الکتاب نوردها فی آخر مجلدات کتابنا هذا إن شاء الله تعالی.

و کـل مـا کان فی کتاب قصـص الأنبیاء بالإسـناد إلی الصـدوق فهو ما ذکر فی مواضع قال أخبرنی الشـیخ علی بن عبـد الصـمد النیسابوری عن أبیه عن السـید أبی البرکات علی بن الحسـین الخوزی عن الصدوق رحمه الله و فی موضع آخر قال أخبرنا السید أبو الحرب المجتبی بن الداعی الحسـینی عن الدوریستی عن أبیه عنه و قال فی موضع آخر أخبرنا السـید أبو الصمصام ذو الفقار بن أحمد بن معبد الحسـینی عن الشـیخ أبی جعفر الطوسـی عن المفید عن الصدوق و فی موضع آخر أخبرنا السـید أبو البرکات محمد بن إسماعیل عن علی بن عبد الصمد عن السید أبی البرکات الخوزی و فی موضع

۱- کذا فی النسخ التی عندنا.

آخر أخبرنا السید (۱)أبو القاسم بن کمح عن الدوریستی عن المفید عن الصدوق و فی موضع آخر أخبرنا الأستاد أبو جعفر محمد بن المرزبان عن الدوریستی عن أبیه عنه و فی موضع آخر أخبرنا الأدیب أبو عبد الله الحسین المؤدب القمی عن الدوریستی عن أبیه عنه و فی مقام آخر أخبرنا أبو سعد الحسن بن علی و الشیخ أبو القاسم الحسن بن محمد الحدیقی عن جعفر بن محمد بن العباس عن أبیه عن الصدوق و فی مقام آخر أبو علی الفضل بن الحسن بن الفضل الطبرسی عن جعفر الدوریستی عن المفید عن الصدوق و فی موضع آخر أخبرنا الشیخ أبو الحسین أحمد بن محمد بن علی بن محمد عن جعفر بن أحمد عن الصدوق و فی محل آخر أخبرنا هبه الله بن دعویدار عن أبی عبد الله الدوریستی عن جعفر بن أحمد المریسی عنه و فی محل آخر أخبرنا السید علی بن أبی طالب السلیقی (۲)عن جعفر بن محمد بن العباس عن أبیه عنه و فی آخر أخبرنا أبو السعادات هبه الله بن علی الشجری عن جعفر بن محمد بن العباس عن أبیه و فی آخر أخبرنا الشیخ أبو المحاسن مسعود بن علی بن محمد عن علی بن عبد الصمد عن علی بن الحسین عنه و فی خبر آخر أخبرنا جماعه منهم الأخوان محمد و علی ابنا علی بن عبد الصمد عن أبیهما عن السید أبی البرکات علی بن الحسین الحسینی عنه.

و کل ما کان من کتاب صفین فقد وجدت فی أول الکتاب و وسطه فی مواضع سنده هکذا أخبرنا الشیخ الحافظ شیخ الإسلام أبو البرکات عبد الوهاب بن المبارک بن أحمد بن الحسن الأنماطی قال أخبرنا الشیخ أبو الحسین المبارک بن عبد الجبار بن أحمد الصیرفی بقراءتی علیه فی شهر ربیع الآخر من سنه أربع و ثمانین و أربعمائه قال أخبرنا أبو یعلی أحمد بن عبد الواحد بن محمد بن جعفر بن الوکیل قراءه علیه و أنا أسمع فی رجب من سنه ثمان و ثلاثین و أربعمائه قال أخبرنا أبو الحسن محمد بن ثابت بن عبد الله بن محمد بن ثابت الصیرفی قراءه علیه و أنا أسمع قال أخبرنا علی بن محمد بن عقبه بن الولید بن همام بن عبد الله قراءه علیه فی سنه أربعین و ثلاث مائه قال

۱- و فی نسخه: الأستاذ.

۲- و فی نسخه: السلیقی.

أخبرنا أبو الحسن محمد بن سليمان بن الربيع بن هشام الهندى الخزاز قال أخبرنا أبو الفضل نصر بن مزاحم التميمى و لعل هذا من سند العامه لأنهم أيضا أسندوا إليه و روى عنه ابن أبى الحديد فى شرح نهج البلاغه أحاديث كثيره و قال هو فى نفسه ثبت صحيح النقل غير منسوب إلى هوى و لا إدغال و هو من رجال أصحاب الحديث انتهى و أخرجنا فى كتاب الفتن أكثر أخباره من الشرح المذكور لتكون حجه على المخالفين.

و أما أسانيد أصحابنا إليه فهى مذكوره فى كتب الرجال و وجدت فى ظهر كتاب المقتضب ما هذه صورته أخبرنى به الشيخ الإمام العالم نجم الدين أبو محمد عبد الله بن جعفر بن محمد بن موسى عن جده محمد بن موسى بن جعفر عن جده جعفر بن محمد بن أحمد بن العياش الدوريستى عن الحسن بن محمد بن إسماعيل بن أشناس البزاز عن مصنفه أبى عبد الله أحمد بن محمد بن عياش.

و كان فى مفتتح كتاب ابن الخشاب أخبرنا السيد العالم الفقيه صفى الدين أبو جعفر محمد بن معد الموسوى فى العشر الأخير من صفر سنه ست عشره و ستمائه قال أخبرنا الأجل العالم زين الدين أبو العز أحمد بن أبى المظفر محمد بن عبد الله بن محمد بن جعفر قراءه عليه فأقر به و ذلك فى آخر نهار يوم الخميس ثامن صفر من السنه المذكوره بمدينه السلام بدرب الدواب قال أخبرنا الشيخ الإمام العالم الأوحد حجه الإسلام أبو محمد عبد الله بن أحمد بن أحمد بن أحمد بن الخشاب قال قرأت على الشيخ أبى منصور محمد بن عبد الملك بن الحسن المقرى يوم السبت الخامس و العشرين من محرم سنه إحدى و ثلاثين و خمسمائه من أصله بخط عمه أبى الفضل أحمد بن الحسن و سماعه منه فيه بخط عمه فى يوم الجمعه سادس عشر شعبان من سنه أربع و ثمانين و أربعمائه أخبركم أبو الفضل أحمد بن الحسن فأقر به قال أخبرنا أبو على الحسن بن الحسين بن العباس بن الفضل قراءه عليه و أنا أسمع فى رجب سنه ثمان و عشرين و أربعمائه قال أخبرنا أحمد بن نصر بن عبد الله بن الفتح زارع النهروان بها قراءه عليه و أنا أسمع فى سنه خمس و ستين و ثلاثمائه قال حدثنا حرب بن أحمد المؤدب قال حدثنا

الحسن بن محمد العمی البصری عن أبيه قال حدثنا محمد بن الحسين عن محمد بن سنان عن ابن مسكان عن أبی بصير عن أبی عبد الله عليه السلام ثم يعيد السند عن حرب بن محمد.

أبان هو ابن عثمان أحمد الهمدانی هو أحمد بن محمد بن سعيد ابن عقده الهمدانی الكوفی الحافظ و قد نعبر عنه بابن عقده و تاره بأحمد الكوفی أحمد بن الوليد هو ابن محمد بن الحسن بن الوليد إسحاق هو ابن عمار أيوب هو ابن نوح و قد نعبر عنه بابن نوح تميم القرشی هو تميم بن عبد الله بن تميم القرشی أستاد الصدوق ثعلبه هو ابن ميمون جعفر الكوفی هو ابن محمد جميل هو ابن الدراج الحسين عن أخيه عن أبيه هم الحسين بن سيف بن عميره عن أخيه علی عن أبيه سيف حفص هو ابن غياث القاضی حمدان هو ابن سليمان النيسابوری يروی عنه ابن قتيبه حمزه العلوی هو حمزه بن محمد بن أحمد العلوی حمويه هو أبو عبد الله حمويه بن علی بن حمويه النضری قال الشيخ رحمه الله أخبرنا قراءه عليه ببغداد فی دار الغضائری يوم السبت النصف من ذی القعده سنه ثلاث عشره و أربعمائه حنان هو ابن سدير درست هو ابن أبی منصور الواسطی الريان هو ابن الصلت سعد هو ابن عبد الله سماعه هو ابن مهران سهل هو ابن زياد صفوان هو ابن يحيی عبد الأعلی هو مولی آل سام العلاء عن محمد هما ابن رزين و ابن مسلم علان هو علی بن محمد المعروف بعلان علی عن أبيه علی بن إبراهيم بن هاشم فرات هو فرات بن إبراهيم بن فرات الكوفی و غالبا يكون بعد ابن سعيد الهاشمی الفضل هو ابن شاذان القاسم عن جده هو القاسم بن يحيی عن جده الحسن بن راشد محمد الحميری هو ابن عبد الله بن جعفر محمد بن عامر هو محمد بن الحسين بن محمد بن عامر محمد العطار هو ابن يحيی المظفر العلوی هو أبو طالب المظفر بن جعفر بن المظفر العلوی السمرقندی معمر هو ابن يحيی هارون هو ابن مسلم يونس هو ابن عبد الرحمن الآدمی هو سهل بن زياد الأزدی هو محمد بن زياد و قد يطلق علی بكر بن محمد الأسدی هو أبو الحسين محمد بن جعفر الأسدی و قد نعبر عنه بمحمد الأسدی و الأسدی فی أول

سند الصدوق هو محمد بن أحمد بن على بن أسد الأسدى الأشعرى هو محمد بن أحمد بن يحيى بن عمران الأشعرى الأشنانى هو أبو عبد الله الحسين بن محمد الأشنانى الرازى العدل قال الصدوق أخبرنا ببلخ الأصفهانى هو القاسم بن محمد الأصم هو عبد الله بن عبد الرحمن الأنصارى هو أحمد بن على الأنصارى الأهوازى هو الحسين بن سعيد البجلى هو موسى بن القاسم البرقى هو أحمد بن محمد بن خالد البرمكى هو محمد بن إسماعيل البيهقى هو أبو على الحسين بن أحمد البزنطى هو أحمد بن محمد بن أبى نصر البطائنى هو على بن أبى حمزه التفليسى هو شريف بن سابق التمار هو أبو الطيب الحسين بن على أستاد المفيد الثقفى هو إبراهيم بن محمد الثمالى هو أبو حمزه ثابت بن دينار الجامورانى هو أبو عبد الله محمد بن أحمد الرازى الجعابى هو أبو بكر محمد بن عمر الجعفرى هو سليمان بن جعفر الجلودى هو عبد العزيز بن يحيى البصرى الجوهرى هو محمد بن زكريا الحافظ هو محمد بن عمر الحافظ البغدادى أستاد الصدوق الحجال هو عبد الله بن محمد الحذاء هو أبو عبيده زياد بن عيسى الحفار هو أبو الفتح هلال بن محمد بن جعفر بن زيد بن على بن الحسين بن على بن أبى طالب عليهما السلام الحميرى هو عبد الله بن جعفر بن جامع الخزاز هو أبو أيوب إبراهيم بن عيسى الخشاب هو الحسن بن موسى الدقاق هو على بن أحمد بن محمد بن عمران الدقاق أستاد الصدوق الدهقان هو عبيد الله بن عبد الله الرزاز هو أبو جعفر محمد بن عمرو البخترى الرقى هو داود بن كثير الرويانى هو عبيد الله بن موسى الزعفرانى هو أبو جعفر محمد بن على بن عبد الكريم الساباطى هو عمار بن موسى السابرى هو أبو عبد الله على بن محمد السعدآبادى هو على بن الحسين السكرى هو الحسن بن على السمندى هو الفضل بن أبى قره السندى هو ابن محمد السكونى هو إسماعيل بن أبى زياد السنانى هو محمد بن أحمد الصائغ هو عبد الله بن محمد الصفار هو محمد بن الحسن الصوفى هو محمد بن هارون يروى عنه الصدوق بواسطه الصولى هو محمد بن يحيى الصيقل هو منصور بن الوليد الضبى هو العباس بن بكار الطاطرى هو على بن الحسن الطالقانى هو محمد بن إبراهيم بن

إسحاق أستاد الصدوق الطيار هو حمزه بن محمد الطيالسی هو محمد بن خالد العجلی هو أحمد بن محمد بن هیثم و قد نعبر عنه بابن الهیثم العسكری هو الحسن بن عبد الله بن سعید أستاد الصدوق العطار هو أحمد بن محمد بن یحیی العلوی هو حمزه بن القاسم یروی عنه الصدوق بواسطه العیاشی هو محمد بن مسعود الغضائری هو الحسین بن عبید الله أستاد الشیخ الفارسی هو الحسن بن أبی الحسین الفامی هو أحمد بن هارون أستاد الصدوق الفحام هو أبو محمد الحسن بن محمد بن یحیی الفحام السرمرائی أستاد الشیخ و إذا قیل بعده عن عمه فهو عمر بن یحیی الفراء هو داود بن سلیمان الفزاری هو جعفر بن محمد بن مالك القاسانی هو علی بن محمد القداح هو عبد الله بن میمون القطان هو أحمد بن الحسن القندی هو زیاد بن مروان الكاتب هو علی بن محمد أستاد المفید الكمیدانی هو علی بن موسی بن جعفر بن أبی جعفر الكنانی هو أبو الصباح إبراهیم بن نعیم الكوفی هو محمد بن علی الصیرفی أبو سمینه و قد نعبر عنه بأبی سمینه اللؤلؤی هو الحسن بن الحسین المؤدب هو عبد الله بن الحسن ماجیلویه هو محمد بن علی و بعده عن عمه هو محمد بن أبی القاسم المحاملی هو أبو شعیب صالح بن خالد المراغی هو علی بن خالد أستاد المفید المرزبانی هو محمد بن عمران أستاد المفید المسمعی هو محمد بن عبد الله المغازی هو محمد بن أحمد بن إبراهیم المفسر هو محمد بن القاسم المكتب هو الحسین بن إبراهیم بن أحمد بن هشام المنصوری هو أبو الحسن محمد بن أحمد الهاشمی المنصوری السرمرائی و إذا قیل بعده عن عم أبیه فهو أبو موسی عیسی بن أحمد بن عیسی بن منصور المنقری هو سلیمان بن داود المیثمی هو أحمد بن الحسن النخعی هو موسی بن عمران النقاش هو محمد بن بكران النوفلی هو الحسین بن یزید النهاوندی هو إبراهیم بن إسحاق النهدی هو الهیثم بن أبی مسروق الوراق هو علی بن عبد الله الوشاء هو الحسن بن علی بن بنت إلیاس الهروی هو عبد السلام بن صالح أبو الصلت الهمدانی هو أحمد بن زیاد بن جعفر أستاد الصدوق الیقطینی هو محمد بن عیسی بن عبید أبو جمیله هو المفضل بن صالح أبو الجوزاء هو منبه بن عبد الله أبو الحسین هو محمد بن محمد بن بكر الهذلی یكون

بعـد حمويه أبو الحسـين بعـد ابن مخلـد هو عمر بن الحسن بن على بن مالـک الشـيبانى القاضـى أبو خليفه هو الفضل بن حباب الجمحى يكون بعد أبى الحسـين أبو ذكوان هو القاسم بن إسماعيل أبو عمرو فى سند أمالى الشيخ هو عبد الواحد بن محمد بن عبد الله بن مهدى قال أخبرنى سـنه ست عشـره و أربعمائه فى منزله ببغداد فى درب الزعفرانى رحبه بن المهدى أبو المفضل هو محمـد بن عبـد الله بن المطلب الشـيبانى أبو القاسم الدعبلى هو إسـماعيل بن على بن على الدعبلى يروى عنه الحفار بن أبان هو الحسـين بن الحسن بن أبـان بن أبى حمزه هـو على بن أبى الخطـاب هو محمـد بن الحسـين بن أبى الخطـاب بن أبى عثمـان هو الحسن بن على بن أبى عثمان بن أبى العلاء هو الحسـين بن أبى عمير هو محمد بن أبى المقدام هو عمرو بن أبى نجران هو عبد الرحمن بن إدريس هو الحسين بن أحمد بن إدريس بن أسباط هو على و بعده عن عمه هو يعقوب بن سالم الأحمر بن أشيم هو على بن أحمد بن أشـيم بن أورمه هو محمد بن بزيع هو محمد بن إسـماعيل بن بشران هو أبو الحسن على بن محمد بن عبد الله بن بشـران المعدل قال الشـيخ أخبرنا فى منزله ببغداد فى رجب سـنه اثنتى عشره و أربعمائه ابن بشار هو جعفر بن محمد بن بشار بن بشـير هو جعفر بن بنـدار هو محمـد بن جعفر بن بنـدار الفرغـانى ابن البطـائنى هو الحسن بن على بن أبى حمزه بن بهلول هو تميم يروى عنه ابن حـبيب بن تغلب هو أبـان بن جبله هو عبـد الله بن جـبير هو سـعيد بن حـازم هو منصور ابن حبيب هو بكر بن عبد الله بن حبيب بن الحجاج هو عبد الرحمن بن حشـيش هو محمد بن على بن حشـيش أسـتاد الشـيخ ابن حكيم هو معاويه بن الحمامى هو أبو الحسن على بن أحمـد بن عمر بن حفص المقرى ابن حميـد هو عاصم بن خالـد هو سـليمان و الـذى يروى عن الرضا عليه السـلام هو الحسين الصيرفى ابن زكريا القطان هو أحمد بن يحيى بن زكريا بن زياد هو مسعده بن سعيد الهاشمى هو الحسن بن محمـد بن سـعيد أسـتاد الصـدوق ابن السـماک هو أبو عمرو عثمان بن عبد الله (۱)بن يزيد الدقاق بن سـيابه هو عبد الرحمن بن شاذويه المؤدب

ص: ۶۰

۱- فى نسخه: أحمد بن عبد اللّه.

هو على بن شاذويه بن شمون هو محمد بن حسن بن شمون بن صدقه هو مسعده بن الصلت هو أحمد بن هارون بن الصلت الأهوازى ابن صهيب هو عبد الله بن طريف هو سعد بن ظبيان هو يونس بن عامر هو الحسين بن محمد بن عامر و بعده عن عمه هو عبد الله بن عامر بن عبد الحميد هو إبراهيم بن عبدوس هو عبد الواحد بن محمد بن عبدوس النيسابورى العطار بن عصام هو محمد بن محمد بن عصام الكلينى ابن عطيه هو مالك بن عقده هو أحمد بن محمد بن سعيد و قد مر ابن عماره هو جعفر بن محمد بن عماره بن عميره هو سيف ابن العياشى هو جعفر بن محمد بن مسعود بن عيسى هو أحمد بن عيسى بن عيينه هو سفيان بن غزوان هو محمد بن سعيد بن غزوان بن فرقد هو يزيد ابن فضال هو الحسن بن على بن فضال بن الفضل الهاشمى هو إسماعيل بن قتيبه هو على بن محمد بن قتيبه النيسابورى ابن قولويه هو جعفر بن محمد بن قولويه بن قيس هو محمد بن كلوب هو غياث ابن المتوكل هو محمد بن موسى بن المتوكل بن متيل هو الحسن بن متيل الدقاق بن محبوب هو الحسن بن مخلد هو أبو الحسن محمد بن محمد بن مخلد قال الشيخ أخبرنا قراءه عليه فى ذى الحجه سنه سبع عشره و أربعمائه ابن مراد هو إسماعيل بن مسرور هو جعفر بن محمد بن مسرور بن مسكان هو عبد الله بن معبد هو على بن معروف هو العباس بن مقبره هو على بن محمد بن الحسن أستاد الصدوق ابن المغيره هو عبد الله بن موسى هو على بن أحمد بن موسى أستاد الصدوق ابن المهتدى هو الحسن بن الحسين بن عبد العزيز بن المهتدى ابن مهران هو إسماعيل بن مهرويه هو على بن مهرويه القزوينى ابن مهزيار هو على بن ميمون هو عبد الله المعبر عنه تاره بالقداح ابن ناتانه هو الحسين بن إبراهيم بن ناتانه بن نباته هو الأصبغ بن نوح هو أيوب بن الوليد هو محمد بن الحسن بن الوليد بن هاشم هو إبراهيم والد على بن همام هو إسماعيل و يكنى أبا همام بن يزيد هو يعقوب.

**[ترجمه]با دوری کردن از مرسل ساختن حدیث که باعث کم اعتباری حدیث می گردد، عادت اکثر مؤلفین طولانی نمودن ذکر رجال خبر، به خاطر زینت بخشیدن کتاب و زیاد نمودن باب ها می باشد. بعضی آنان نیز سندهای حدیث را می اندازند و به این جهت، اخبار از درجه مسند بودن ساقط می گردد و تمیز دادن بین اخبار از نظر قوت و ضعف و کمال و نقص از بین می رود، چون منزلت خبر به راوی شناخته می شود و با اعتماد به راوی، بر بلندی درجه روایت استدلال می شود.

پس ما ذکر سند حدیث را تماماً با رعایت اختصار و با اکتفا به ذکر علمای مشهور و پدر آنها، یا تنها لقب ایشان و یا تنها ذکر اسم ایشان، بدون اسم جد و پدر و یادآوری صفت و کنیه و لقب و با اشاره به تمام سند حدیث، اگر در ابواب مختلف تکرار شده باشد، به رموز و علائم و اصطلاحات سابقه آورده ایم تا در کتاب ما، چیزی از فایده های کتاب های قدیم نیز ترک نشود و از درجه کمال و مقبولیت نیفتد.

ص: ۴۸

اما مختصرات کتاب «قرب الاسناد» چنین است که هر حدیثی که راوی آن ابوالبختری باشد، پس آن روایت را از سِندی بن ابو محمد بزاز، از أبو بختری وهب بن وهب قریشی روایت کرده است. و هر روایتی که در سند آن ابوالبختری و سِنّد بن محمد بزاز از حنان نقل کرده باشد، پس سند آنها چنین است: «عبد صمد بن محمد و محمد بن عبدالحمید با هم از حنان بن سدیر روایت نموده است.»

هر روایتی که در سند آن علی از برادرش نقل کرده باشد، سندش چنین است: «عبدالله بن حسن علوی از جدش علی بن جعفر، از برادرش موسی بن جعفر علیه السّلام روایت کرده است.»

هر روایتی که در سند آن ابن رئاب باشد، پس آن روایت را به اسناد أحمد و عبداللّه پسران محمد بن عیسی، از حسن بن محبوب، از علی بن رئاب نقل کرده است.

هر روایتی که در سند آن حماد بن عیسی باشد، پس سند آن چنین است: «محمد بن عیسی و حسن بن ظریف و علی بن اسماعیل، تماماً از حماد بن عیسی بصری جهنی نقل کرده است.»

هر روایتی که سند آن را ابن سعد از ازدی نقل کرده باشد، پس سندش چنین است: «احمد بن اسحاق بن سعد از بکر بن محمد ازدی نقل کرده است.»

هر روایتی که سند آن را ابن ظریف از ابن علوان نقل کرده باشد، پس آن دو حسن بن ظریف و حسین بن علوان است.

اما مختصرات اسناد کتاب های شیخ صدوق چنین است:

هر خبری که روای آن اعمش باشد، پس سند آن چنین است که در کتاب خصال ذکر شده است: «احمد بن محمد هشیم اجلی و احمد بن حسن قطان و محمد بن احمد سنانی و حسین بن ابراهیم بن محمد بن هشام مکتب و عبد بن سایغ و علی بن عبدالله وراق رضی الله عنه گفتند: حدیث کرد ما را احمد بن یحیی بن زکریا قطان از بکر بن عبدالله بن حبیب، از تمیم بن

بهلول، از ابو معاویه، از اعمش، از جعفر بن محمد علیه السّلام.»

هر خبر که به ابن سلام می رسد، سندش چنین است که شیخ صدوق در کتاب هایش آورده است: «حدیث کرد ما را حسن بن یحیی بن ضریس و گفت، حدیث کرد ما را پدرم و گفت، حدیث کرد برای ما ابو جعفر اماره سکری سریانی و گفت، حدیث کرد ما را ابراهیم بن حاسم در قزوین و گفت، حدیث کرد ما را عبدالله بن

ص: ۴۹

هارون کرخی و گفت، حدیث کرد ما را ابوجعفر احمد بن عبدالله بن یزید بن سلام بن عبیدالله غلام حضرت رسول صلی الله علیه و آله و گفت، حدیث کرد ما را ابو عبدالله بن یزید و گفت، حدیث کرد ما را یزید بن سلام از پیامبرصلی الله علیه و آله.»

هر خبری که در کتاب علل الشرایع به سند فضل بن شاذان نقل شده باشد، شیخ صدوق آن را از عبدالواحد بن عبدوس نیشابوری، از علی بن محمد بن قطیبه، از فضل بن شاذان، از امام رضا علیه السّلام روایت کرده است.

هر کتابی که در آن خبر نواهی پیامبر صلی الله علیه و آله ذکر شده باشد، پس سند آن، چنان چه شیخ صدوق ذکر کرده است چنین است: «حمزه بن محمد بن احمد بن جعفر بن محمد بن زید بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب علیه السّلام گفت: حدیث کرد ما را ابو عبداللّه عبدالعزیز بن محمد بن عیسی ابهری و گفت، حدیث کرد ما را ابو عبداللّه محمد بن زکریا جوهری غلابی بصری و گفت، حدیث کرد ما را شعیب بن واقد از حسین بن زید، از جعفر بن محمد صادق علیه السّلام، از پدرش، از پدرانش، از امیرالمؤمنین علیه السّلام، از پیامبرصلی الله علیه و آله.»

هر روایتی که سند آن به وهب برسد، پس سند کامل آن، همان طور که شیخ صدوق رحمه الله ذکر کرده چنین است: «به ما خبر داد أبو عبدالله محمد بن شاذان بن أحمد بروازی از ابوعلی محمد بن محمد بن حرث بن سفیان حافظ سمرقندی، از صالح بن سعید ترمذی، از عبدالمنعم بن ادریس، از پدرش، از وهب بن منبه یمانی.»

هر روایتی که از علوی نقل شده باشد، پس سند آن، همان طور که صدوق رحمه الله روایت کرده، چنین است: از احمد بن محمد بن عیسی علوی حسینی، از محمد بن ابراهیم بن اسباط، از احمد بن محمد بن زیاد قطان، از ابو طیب احمد بن محمد بن عبدالله، از عیسی بن جعفر علوی عمری، از پدرانش، از عمر بن علی، از پدرش علی بن ابی طالب علیه السّلام.»

هر روایتی که به نقل از تمیمی باشد، پس سندش آن طوری که صدوق رحمه الله ذکر کرده، چنین است: «گفت حدیث کرد ما را محمد بن عمر بن اسلم بن برّ جعابی و گفت، حدیث کرد ما را ابو محمد حسن بن عبدالله بن محمد بن عباس رازی تمیمی از پدرش و گفت، حدیث کرد ما را آقای من علی بن موسی الرضا علیه السّلام و گفت، حدیث کرد ما را پدرم موسی بن جعفر علیه السّلام و گفت، حدیث کرد ما را پدرم جعفر بن محمد و گفت، حدیث کرد ما را پدرم محمد بن علی و

گفت، حدیث کرد ما را پدرم علی بن الحسین و گفت، حدیث کرد ما را پدرم حسین بن علی و گفت، حدیث کرد ما را

ص: ۵۰

برادرم حسن و گفت، حدیث کرد ما را پدرم علی بن ابی طالب علیه السّلام و گفت رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود.»

هر روایتی که در آن به اسناد سه گانه از امام رضا علیه السّلام نقل شده باشد، پس آن خبری است که آن را صدوق در کتاب عیون اخبار الرضا علیه السّلام چنین نقل کرده: «حدیث کرد ما را ابوالحسن محمد بن علی بن شاه مرورودی در «مرو رود» در خانه اش و گفت، حدیث کرد ما را ابوبکر بن عبدالله نیشابوری و گفت، حدیث کرد ما را ابوالقاسم عبدالله بن احمد بن عامر بن سلمویه طایی در بصره و گفت، حدیث کرد ما را پدرم در سال ۲۶۰ و گفت، حدیث کرد ما را علی بن موسی الرضا علیه السّلام در سال ۱۹۴.»

«و حدیث کرد ما را ابو منصور احمد بن ابراهیم بن بکر خوزی در نیشابور و گفت، حدیث کرد ما را ابو اسحاق بن ابراهیم بن مروان بن محمد خوزی و گفت، حدیث کرد ما را جعفر بن محمد بن زیاد فقیه خوزی و گفت، حدیث کرد ما را احمد بن عبدالله هروی شیبانی از امام رضا علیه السّلام.»

«و حدیث کرد ما را ابو عبدالله حسین بن محمد اشنانی رازی قاضی بلخ و گفت، حدیث کرد ما را علی بن محمد بن مهرویه قزوینی از داود بن سلیمان فراء، از علی بن موسی الرضا علیه السّلام و گفت، حدیث کرد ما را پدرم موسی بن جعفر و گفت، حدیث کرد ما را پدرم جعفر بن محمد و گفت، حدیث کرد ما را پدرم محمد بن علی و گفت، حدیث کرد ما را پدرم علی بن الحسین و گفت، حدیث کرد ما را پدرم حسین بن علی و گفت، حدیث کرد ما را پدرم علی بن ابی طالب علیه السّلام از حضرت رسول صلی الله علیه و آله.»

هر روایتی که در آن نوشته های امام رضا علیه السّلام برای مأمون باشد، پس سندش چنین است: «صدوق گوید: حدیث کرد ما را که عبدالواحد بن محمد بن عبدوس نیشابوری در نیشابور در ماه شعبان سال ۳۵۲ گفت، حدیث کرد ما را علی بن محمد بن قتیبه نیشابوری، از فضل بن شاذان، از امام رضا علیه السّلام.»

هر روایتی که در آن خبر شامی نقل شده باشد، سند آن چنین است: «صدوق گوید: حدیث کرد ما را محمد بن ابراهیم بن اسحاق و گفت، حدیث کرد ما را احمد بن محمد همدانی و گفت، حدیث کرد ما را حسن بن قاسم، در حالی که کتاب را برایش می خواندم و گفت، حدیث کرد ما را علی بن ابراهیم بن معلی و گفت، حدیث کرد ما را ابو عبدالله محمد بن خالد و گفت، حدیث کرد ما را عبدالله بن بکر مراری از موسی بن جعفر، از پدرش، از جدش، از علی بن الحسین، از پدرش علیه السّلام.» و روایت کرده او را شیخ از حسین بن عبیدالله غضائری از صدوق با همین سند.

هر روایتی که در آن سؤال و جواب مرد شامی از امیرالمؤمنین علیه السّلام باشد، پس سند آن چنین است:

ص: ۵۱

«صدوق گفت: حدیث کرد ما را ابوالحسن محمد بن عمرو بن علی بن عبدالله بصری در منطقه ایلاق و گفت، حدیث کرد ما را ابو عبدالله محمد بن عبدالله بن احمد بن جبله واعظ و گفت، حدیث کرد ما را ابوالقاسم عبدالله بن احمد بن عامر طائی و گفت، حدیث کرد ما را پدرم و گفت، حدیث کرد ما را علی بن موسی الرضا علیه السّلام از پدرانش، از حسین بن علی، از

امیرالمؤمنین علیه السّلام

هر روایتی که در آن حدیث اربعه مأه باشد، سندش آن طوری که شیخ صدوق در خصال نقل کرده چنین است: «صدوق از پدرش، از سعد بن عبدالله، از محمد بن عیسی یقطینی، از قاسم بن یحیی، از جدش حسن بن راشد، از ابو بصیر و محمد بن مسلم، از ابو عبدالله علیه السّلام گفت، حدیث کرد ما را پدرم از جدش، از پدرانش، از امیرالمؤمنین علیه السّلام» که آن حضرت اصحابش را در یک مجلس چهار صد باب از چیزهایی را که برای یک مؤمن در دین و دنیایش سزاوار است، آموزش داد و همه آن حدیث را در جلد چهارم آورده ام.

هر روایتی که به نقل از «دارَم» باشد، سندش چنین است: «صدوق از محمد بن احمد بن الحسین بن یوسف بغدادی وراق، از علی بن محمد بن جعفر بن احمد بن عنبسه غلام هارون الرشید، از دارَم بن قبیصه بن نهشل بن مجمع صنعانی روایت کرده است.»

هر روایتی که در آن آیه ای تفسیر شده باشد تا به امام عسکری علیه السّلام برسد، سندش چنین است: «صدوق از محمد بن قاسم جرجانی مفسّر، از ابو یعقوب یوسف بن محمد بن زیاد و ابوالحسن علی بن محمد بن سیار که هر دو شیعه دوازده امامی بودند، از پدرانشان، از حسن بن علی بن محمد علیه السّلام نقل کرده است.»

هر روایتی که در آن ابن مغیره با سندش باشد، پس سند آن حدیث چنین است: «جعفر بن علی بن حسن کوفی گفت: حدیث کرد ما را جدم حسن بن علی بن عبدالله از جدش عبدالله بن المغیره که قطعاً ما از این سند چنین تعبیر می کنیم: ابن مغیره از جدش، از جدش.»

هر روایتی که در آن ابن برقی از پدرش، از جدش باشد، پس سندش چنین است: «علی بن احمد بن عبدالله بن احمد بن ابو عبدالله برقی از پدرش، از جدش احمد.»

هر روایتی که در آن وصیتنامه پیامبر صلی الله علیه و آله به علی علیه السّلام باشد، سندش چنین است: «صدوق از محمد بن علی بن شاه، از احمد بن محمد بن حسین، از احمد بن خالد خالدی، از محمد بن احمد بن صالح تمیمی، از انس بن محمد ابو مالک، از پدرش، از جعفر بن محمد، از پدرش، از جدش، از علی بن ابی طالب علیه السّلام.» و آن را در کتاب مکارم الاخلاق

ص: ۵۲

و کتاب تحف العقول، به صورت مرسل از امام صادق علیه السّلام روایت کرده است.

اما مختصرات کتاب های شیخ طوسی چنین است:

هر روایتی که آن را ابی قتاده نقل کرده باشد، سندش چنین است: «ابوعلی ابن شیخ الطائفه از پدرش، از حسین بن عبیدالله غضائری، از ابی محمد هارون بن موسی تلعکبری، از محمد بن همام، از علی بن حسین همدانی، از محمد بن خالد برقی، از

ابو قتاده قمی.»

هر روایتی که در آن برادرم دعبل باشد، سندش چنین است: «شیخ طوسی از هلال بن محمد بن جعفر حفار روایت کرده که گفت، خبر داد مرا ابوالقاسم اسماعیل بن علی بن دعبلی و گفت، حدیث کرد مرا پدرم ابوالحسن علی بن علی بن دعبل بن رزین بن عثمان بن عبدالرحمن بن عبدالله بن بدیل بن ورقاء برادر دعبل بن علی

خزاعی در بغداد در سال ۲۷۲ و گفت، حدیث کرد ما را آقای من ابوالحسن علی بن موسی الرضا علیه السّلام در طوس در سال ۱۹۸ که در آن سال که می خواستم از راه بصره خدمت آن حضرت مشرف شوم و اتفاقاً با عبدالرحمن بن مهدی، در حالی که مریض بود برخوردم و چند روزی نزد او ماندم و عبدالرحمن بن مهدی فوت شد و ما بر جنازه او حاضر بودیم که اسماعیل بن جعفر نمازش را خواند. پس از آن من و برادرم دعبل به سوی آقایمان امام رضا علیه السّلام رهسپار شدیم و تا آخر سال ۲۰۰ نزد آن حضرت ماندیم. بعد از آنکه آقایم امام رضا علیه السّلام برادرم دعبل را پیراهن پشمینه ای سبز که با ابریشم بافته شده بود و انگشتر نقره ای عقیق و پول هایی که سکه آن حضرت در آن خورده بود، هدیه داد، برای برادرم فرمود: ای دعبل! به سوی شهر قم برو که در آن جا فایده می بری و این پیراهن را نگه داری کن که در آن هزار رکعت نماز خواندم و هزار ختم قرآن نمودم. پس حدیث کرد ما را در حالی که برای ما املا می گفت در ماه رجب سال ۱۹۸ و فرمود: حدیث کرد پدرم موسی بن جعفر از پدرانش علیهم السّلام.»

هر روایتی که در آن مجاشعی باشد، پس سندش چنین است: «شیخ طوسی گفت: گروهی خبر داد ما را از ابی مفضل شیبانی و گفت، حدیث کرد ما را فضل بن محمد بن مسیب ابو محمد شعرانی بیهقی در گرگان و گفت، حدیث کرد ما را هارون بن عمرو بن عبدالعزیز بن محمد ابو موسی مجاشعی و گفت، حدیث کرد ما را محمد بن جعفر بن محمد و گفت، حدیث کرد ما را پدرم ابو عبدالله علیه السّلام و گفت، مجاشعی حدیث کرد ما را امام رضا علیه السّلام از پدرش موسی، از پدرش امام جعفر بن محمد، از پدرانش، از علی علیه السّلام.»

ص: ۵۳

آن چه هنگام یادآوری اخبار مستطرفات «سرائر» در کتاب «مسائل» ذکر کرده ام، اشاره به آن چیزی است که آن را ابن ادریس رحمه الله نقل کرده، وقتی که ابن ادریس گفت: «و از آن جمله چیزی هایی که ما آن را گلچین کرده ایم، از کتاب «مسائل الرجال» و مکاتبات با آقای ما ابوالحسن علی بن محمد هادی علیه السّلام و جواب هایی آن حضرت به روایت ابو عبدالله احمد بن محمد بن عبدالله بن حسن بن عیاش جوهری و روایت عبدالله بن جعفر حمیری رحمهم الله است.»

هر روایتی که در آن نوادر راوندی به اسنادش باشد، پس سندش را آن طوری که سید امام ضیاءالدین سردار پیشوایان، شمس اسلام، تاج علویین، صاحب دو فخر، زینت آل رسول اللّه صلی الله علیه و آله و سلم، ابوالرضا فضل الله بن علی بن عبیدالله حسنی راوندی - خدا زیبایی اش را حفظ نموده و فضلش را دایم بدارد - به ما خبر داده، نقل کردم که ایشان گفت: «خبر داد مرا امام شهید صاحب محاسن عبدالواحد بن اسماعیل بن احمد رویانی در اجازه نامه ای که برایم داد و در حالی که شنیدم گفت، خبر داد شیخ ابو عبدالله محمد بن حسن تمیمی بکری در اجازه نامه یا از وی شنیدم که گفت، حدیث کرد ما را ابو

محمـد سـهل بن احمد دیباجی و گفت، حدیث کرد ما را ابوعلی محمد بن محمد بن اشعث کوفی و گفت، حدیث کرد ما را موسـی بن اسماعیل بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن حسین بن علی بن ابوطالب علیه السّلام و گفت، حدیث کرد ما را پـدرم اسـماعیل بن موسـی از پـدرش موسـی، از جدش جعفر بن محمد صادق، از پدرش، از جدش علی بن حسـین، از پدرش علی بن ابوطالب علیه السّلام که فرمود رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم.»

مؤلف: کتـاب «بحـار الانـوار» با سـندهای دیگر نیز از کتاب های رجالی نقل شـده است که ان شاءالله آنها را در جلـد آخر می آورم.

هر روایتی که در کتاب «قصـص الأنبیاء» از طریق شـیخ صدوق رحمه الله آمده است، پس سندش چنین است که صدوق آن را در جاهای مختلف و از راویان متعدد ذکر نموده که به قرار زیر است:

۱) گفت خبر داد مرا شـیخ علی بن عبدالصـمد نیشابوری از پدرش، از سید ابوالبرکات علی بن حسین خوزی، از صدوق رحمه الله.

۲) سید ابوالحرب مجتبی بن داعی حسینی از دوریستی، از پدرش، از صدوق.

۳) سید ابوالصمصام ذوالفقار بن احمد بن معبد حسینی از شیخ ابی جعفر طوسی، از مفید، از صدوق.

۴) سید ابوالبرکات محمد بن اسماعیل از علی بن عبدالصمد، از سید ابوالبرکات خوزی.

ص: ۵۴

۵) سید ابوالقاسم بن کمح از دوریستی، از مفید، از صدوق.

۶) استاد ابو جعفر محمد بن مرزبان از دوریستی، از پدرش، از صدوق.

۷) ادیب ابو عبدالله حسین مؤدب قمی از دوریستی، از پدرش، از صدوق.

۸) ابو سعدالحسن بن علی و شیخ ابوالقاسم حسن بن محمد حدیقی از جعفر بن محمد بن عباس، از پدرش، از صدوق.

۹) ابوعلی فضل بن حسن بن فضل طبرسی از جعفر دوریستی، از مفید، از صدوق.

۱۰) شیخ ابو حسین احمد بن محمد بن علی بن محمد از جعفر بن احمد، از صدوق.

۱۱) از هبهاللّه ابن دعویدار، از ابی عبدالله دوریستی، از جعفر بن احمد مریسی، از صدوق.

۱۲) سید علی بن ابوطالب سلیقی، از جعفر بن محمد بن عباس، از پدرش، از صدوق.

۱۳) ابوالسعادات هبهالله بن علی شجری، از جعفر بن محمد بن عباس، از پدرش، از صدوق.

۱۴) شیخ ابومحاسن مسعود بن علی بن محمد، از علی بن عبدالصمد، از علی بن الحسین، از صدوق.

۱۵) گروهی که از آن جمله برادران محمد و علی، پسران علی بن عبدالصمد، از پدرشان، از سید ابوالبرکات علی بن حسین حسینی، از صدوق.

هر خبری که از کتاب صفین نقل شده باشد، در اوّل کتاب و وسط آن و در جاهای مختلف سندش را چنین یافتم:

«خبر داد ما را شیخ حافظ، شیخ اسلام، ابوالبرکات عبدالوهاب بن مبارک بن احمد بن حسن انماطی و گفت، خبر داد ما را شیخ ابوالحسین مبارک بن عبدالجبار بن احمد صیرفی در ماه ربیع الثانی ۴۸۴، درحالی که کتاب را بر وی می خواندم و

گفت، خبر داد ما را ابویعلی احمد بن عبدالواحد بن محمد بن جعفر بن وکیل در ماه رجب سال ۴۳۸، در حالی که کتاب برایش می خواندم و حدیث می شنیدم که گفت، خبر داد مرا ابوالحسن محمد بن ثابت بن عبدالله بن محمد بن ثابت صیرفی در حالی که کتاب برایش می خواندم و من از او حدیث می شنیدم که گفت، خبر داد مرا علی بن محمد بن عقبه بن ولید بن همام بن عبدالله در سال ۳۴۰ در حالی که کتاب برایش می خواندم و گفت،

ص: ۵۵

خبر داد مرا ابوالحسن محمد بن سلیمان بن ربیع بن هشام هندی خزاز و گفت، خبر داد مرا ابوالفضل نصر بن مزاحم تمیمی.»

و شاید سند این حدیث از اسناد اهل سنت باشد، چون آنها نیز سند خود را به وی می رسانند و ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه احادیث زیادی را از ایشان نقل نموده و گفته است که وی شخصاً ثابت و صحیح النقل است و متهم به هواپرستی و دغل بازی نیست و از رجال اصحاب حدیث هست.

و در «کتاب الفتن» بیشترین اخبار ابن ابی الحدید را از شرح نهج البلاغه وی استخراج نموده ام تا دلیل و حجّت بر اهل سنت باشد.

و اما سندهای اصحاب ما به سوی ایشان در کتاب های رجال مذکور است که در پشت کتاب «المقتضب» یافتم که متن آن را می آورم: «خبر داد مرا به آن شیخ امام عالم نجم الدین ابو محمد عبدالله بن جعفر بن محمد بن موسی، از جدش محمد بن موسی بن جعفر، از جدش جعفر بن محمد بن احمد بن عیاش دوریستی، از حسن بن محمد بن اسماعیل بن اشناس بزاز، از کتابی که تصنیف وی بود، ابی عبدالله احمد بن محمد بن عیاش.»

و در مقدمه «کتاب ابن خشاب» چنین آمده است: «خبر داد ما را سید عالم فقیه، صفی الدین ابو جعفر محمد بن معد موسوی در دهه آخر از ماه صفر سال ۶۱۶ و گفت، خبر داد مرا در مدینه منوره جلوی دروازه دوّاب در آخر روز پنج شنبه هشتم ماه صفر آن سال، عالم جلیل، زین الدین ابوالعزّ احمد بن ابی مظفر محمد بن عبدالله بن محمد بن جعفر در حالی که کتاب را

برایش می خوانـدم و در آن کتاب چنین خواندم و گفت، خبر داد مرا شیخ، امام، عالم اوحد، حجه الاسـلام، ابو محمد عبدالله بن احمد بن احمد بن احمد بن خشاب و گفت: در روز شنبه بیست و پنجم

محرم سـال ۵۳۱ بر شیخ ابـو منصـور محمـد بن عبـدالملک بن حسن مقری از اصـل آن کتـاب که نسـخه آن به خـط عمویش ابوالفضل احمـد بن حسن بود، خوانـدم که ایشان از عمویش احادیث آن کتاب را شـنیده بود، و در آن کتاب به خط عمویش چنین آمده بود: در روز جمعه شانزدهم شعبان سال ۴۸۴ شما را خبر داد ابوالفضل احمد بن حسن.

پس در آن کتـاب خوانـدم که گفت: خبر داد مرا ابوعلی حسن بن حسـین بن عباس بن فضل در حالی که کتاب را برایش می خوانـدم و من از ایشان اسـتماع می کردم، در ماه رجب سال ۴۲۸ و گفت، خبر داد مرا احمـد بن نصـر بن عبدالله بن فتح زارع نهروان در آنجا، در حالی که کتاب را بر وی می خواندم و من نیز از وی اسـتماع می کردم در سال ۳۶۵ و گفت، حدیث کرد ما را حرب بن احمد مؤدب و گفت، حدیث کرد ما

ص: ۵۶

را حسن بن محمد عمی بصـری از پدرش و گفت، حدیث کرد ما را محمد بن حسـین از محمد بن سـنان از ابن مسکان، از ابو بصیر، از ابو عبدالله علیه السّلام.» پس سند را از حرب بن محمد اعاده می کند.

ذکر مفردات مشترک

- «ابان»: بن عثمان

- «احمـد همـدانی»: احمـد بن محمـد بن سـعید بن عقـده همـدانی کوفی حافظ است که از آن ما به بن عقده تعبیر می کنیم و گاهی به احمد کوفی.

- «احمد بن ولید»: بن محمد بن حسن بن ولید است.

- «اسحاق»: اسحاق بن عمار است.

- «ایوب»: ابن نوح است که ما از او به ابن نوح تعبیر می کنیم.

- «تمیم قرشی»: وی تمیم بن عبدالله بن تمیم قرشی استاد صدوق است.

- «ثعلبه» : بن میمون است.

- «جعفر کوفی»: بن محمّد است.

- «جمیل»: بن دراج است.

- «حسین عن اخیه عن ابیه»: حسین از برادرش، از پدرشان حسین بن سیف بن عمیره، از برادرش علی، از پدرش سیف است.

- «حفص»: بن غیاث قاضی است.

- «حمدان»: حمدان بن سلیمان نیشابوری است که ابن قتیبه از وی روایت می کند.

- «حمزه علوی»: حمزه علوی بن محمد بن احمد علوی است.

- «حمویه»: ابو عبدالله حمویه بن علی بن حمویه نضری گفت: شیخ رحمه الله خبر داد ما را در حالی که کتاب را بر وی در بغداد، در خانه غضائری روز شنبه پانزدهم ماه ذی القعده سال ۴۱۳ می خواندم.

- «حنان»: آن ابن سدیر است.

- «درست»: ابن ابی منصور واسطی است.

- «ریان»: ابن صلت است.

- «سعد»: ابن عبدالله است.

- «سماعه»: ابن مهران است.

- «سهل»: ابن زیاد است.

- «صفوان»: ابن یحیی است.

- «عبدالاعلی»: غلام آل سام است.

- «علاء از محمد»: هر دو ابن رزین و ابن مسلم هستند.

- «علان»: علی بن محمد معروف بعلان است.

- «علی از پدرش»: علی بن ابراهیم بن هاشم است.

- «فرات»: فرات بن ابراهیم بن فرات کوفی و غالباً بعد از ابن سعید هاشمی ذکر می شود.

- «فضل»: ابن شاذان است.

- «قاسم از جدش»: قاسم بن یحیی از جدش حسن بن راشد است.

- «محمد حمیری»: ابن عبدالله بن جعفر است.

- «محمد بن عامر»: محمد بن حسین بن محمد بن عامر است.

- «محمد عطار»: ابن یحیی است.

- «مظفر علوی»: ابوطالب مظفر بن جعفر بن مظفر علوی سمرقندی است.

- «معمر»: ابن یحیی است.

- «هارون»: ابن مسلم است.

- «یونس»: ابن عبدالرحمن است.

- «آدمی»: سهل بن زیاد است.

- «ازدی»: محمد بن زیاد است و گاهی بر بکر بن محمّد اطلاق می شود.

- «اسدی»: ابو حسین محمد بن جعفر اسدی است و گاهی از آن به محمد اسدی تعبیر می شود.

- «و اسدی در اول

ص: ۵۷

سند صدوق»: محمد بن احمد بن علی بن اسد اسدی است.

- «اشعری»: محمد بن احمد بن یحیی بن عمران اشعری است.

- «اشنانی»: ابو عبدالله حسین بن محمد اشنانی رازی عادل است که صدوق گفت خبر داد ما را در بلخ.

- «اصفهانی»: قاسم بن محمّد است.

- «اصم»: عبدالله بن عبدالرحمن است.

- «انصاری»: احمد بن علی انصاری است.

- «اهوازی»: حسین بن سعید است.

- «بجلی»: موسی بن قاسم است.

- «برقی»: احمد بن محمد بن خالد است.

- «برمکی»: محمد بن اسماعیل است.

- «بیهقی»: ابوعلی حسین بن احمد است.

- «بزنطی»: احمد بن محمد بن ابی نصر است.

- «بطائنی»: علی بن ابی حمزه است.

- «تفلیسی»: شریف بن سابق است.

- «تمار»: ابو طیب حسین بن علی استاد مفید است.

- «ثقفی»: ابراهیم بن محمّد است.

- «ثمالی»: ابو حمزه ثابت بن دینار است.

- «جامورانی»: ابو عبدالله محمد بن احمد رازی است.

- «جعابی»: ابوبکر محمد بن عمر است.

- «جعفری»: سلیمان بن جعفر است.

- «جلودی»: عبد العزیز بن یحیی بصری است.

- «جوهری»: محمد بن زکریا است.

- «حافظ»: محمد بن عمر حافظ بغدادی استاد صدوق است.

- «حجال»: عبدالله بن محمد الحذاء آن ابو عبیده زیاد بن عیسی است.

- «حفار»: ابوالفتح هلال بن محمد بن جعفر بن زید بن علی بن حسین بن علی بن ابوطالب علیه السّلام است.

- «حمیری»: عبدالله بن جعفر بن جامع است.

- «خزاز»: ابو ایوب ابراهیم بن عیسی است.

- «خشاب»: حسن بن موسی است.

- «دقاق»: علی بن احمد بن محمد بن عمران دقاق استاد صدوق است.

- «دهقان»: عبیدالله بن عبدالله است.

- «رزاز»: ابو جعفر محمد بن عمرو بختری است.

- «رقی»: داود بن کثیر است.

- «رویانی»: عبیدالله بن موسی است.

- «زعفرانی»: ابو جعفر محمد بن علی بن عبدالکریم است.

- «ساباطی»: عمار بن موسی است.

- «سابری»: ابو عبدالله علی بن محمّد است.

- «سعدآبادی»: علی بن حسین است.

- «سکری»: حسن بن علی است.

- «سمندی»: فضل بن ابوقره است.

- «سندی»: ابن محمّد است.

- «سکونی»: اسماعیل بن ابو زیاد است.

- «سنانی»: محمد بن احمد است.

- «صائغ»: عبدالله بن محمّد است.

- «صفار»: محمد بن حسن است.

- «صوفی»: محمد بن هارون است که صدوق از او با واسطه روایت می کند.

- «صولی»: محمد بن یحیی است.

- «صیقل»: منصور بن ولید است.

- «ضبی»: عباس بن بکار است.

- «طاطری»: علی بن حسن است.

- «طالقانی»: محمد بن ابراهیم بن

ص: ۵۸

اسحاق استاد صدوق است.

- «طیار»: حمزه بن محمّد است.

- «طیالسی»: محمد بن خالد است.

- «عجلی»: احمد بن محمد بن هیثم است که ما از آن به ابن هیثم تعبیر می کنیم.

- «عسکری»: حسن بن عبدالله بن سعید استاد صدوق است.

- «عطار»: احمد بن محمد بن یحیی است.

- «علوی»: حمزه بن قاسم است که صدوق با واسطه از وی روایت می کند.

- «عیاشی»: محمد بن مسعود است.

- «غضائری»: حسین بن عبیدالله استاد شیخ است.

- «فارسی»: حسن بن ابوالحسین است.

- «فامی»: احمد بن هارون استاد صدوق است.

- «فحام»: ابومحمد حسن بن محمد بن یحیی فحام سرمرائی استاد شیخ و زمانی که بعد از آن کلمه «عن عمه» بیاید، یعنی آن عمر بن یحیی است.

- «فراء»: داود بن سلیمان است.

- «فزاری»: جعفر بن محمد بن مالك است.

- «قاسانی»: علی بن محمّد است.

- «قداح»: عبدالله بن میمون است.

- «قطان»: احمد بن حسن است.

- «قندی»: زیاد بن مروان است.

- «کاتب»: علی بن محمد استاد مفید است.

- «کمیدانی»: علی بن موسی بن جعفر بن ابی جعفر است.

- «کنانی»: ابوالصباح ابراهیم بن نعیم است.

- «کوفی»: محمد بن علی صیرفی ابو سمینه است که من از آن به ابو سمینه لؤلؤی تعبیر می کنم و آن حسن بن حسین مؤدب، یعنی عبدالله بن حسن است.

- «ماجیلویه»: محمد بن علی است، و «عن عمه» که بعد از آن می آید، محمد بن ابوالقاسم است.

- «محاملی»: ابو شعیب صالح بن خالد است.

- «مراغی»: علی بن خالد استاد مفید است.

- «مرزبانی»: محمد بن عمران استاد مفید است.

- «مسمعی»: محمد بن عبدالله است.

- «مغازی»: محمد بن احمد بن ابراهیم است.

- «مفسر»: محمد بن قاسم است.

- «مکتب»: حسین بن ابراهیم بن احمد بن هشام است.

- «منصوری»: ابوالحسن محمد بن احمد هاشمی منصوری سرمرائی است و اگر بعد از «عن عم ابیه» بیاید، ابو موسی عیسی بن احمد بن عیسی بن منصور است.

- «منقری»: سلیمان بن داود است.

- «میثمی»: احمد بن الحسن است.

- «نخعی»: موسی بن عمران است.

- «نقاش»: محمد بن بکران است.

- «نوفلی»: حسین بن یزید است.

- «نهاوندی»: ابراهیم بن اسحاق است.

- «نهدی»: هیثم بن ابی مسروق است.

- «وراق»: علی بن عبدالله است.

- «وشاء»: حسن بن علی بن بنت الیاس هروی یعنی عبدالسلام بن صالح ابوصلت است.

- «همدانی»: احمد بن زیاد بن جعفر استاد صدوق است.

- «یقطینی»: محمد بن عیسی بن عبید است.

- «ابو جمیله»: مفضل بن صالح است.

- «ابوالجوزاء»: منبه بن عبدالله است.

- «ابوالحسین»: محمد بن محمد بن بکر هذلی

ص: ۵۹

بعد حمویه است.

- «ابوالحسین بعد ابن مخلد»: عمر بن حسن بن علی بن مالک شیبانی قاضی است.

- «ابو خلیفه»: فضل بن حباب جمحی بعد ابوالحسین است.

- «ابو ذکوان»: قاسم بن اسماعیل است.

- «ابو عمرو»: در سند امالی شیخ طوسی آن عبدالواحد بن محمد بن عبدالله بن مهدی است، گفت رحبه بن مهدی خبر داد مرا سال ۴۱۶ در خانه اش در بغداد در دروازه زعفرانی.

- «ابوالمفضل»: محمد بن عبدالله بن مطلب شیبانی است.

- «ابوالقاسم الدعبلی»: اسماعیل بن علی بن علی الدعبلی است که حفار از وی روایت می کند.

- «بن ابان»: حسین بن حسن بن ابان است.

- «بن ابی حمزه»: علی است.

- «بن ابی الخطاب»: محمد بن حسین بن ابوالخطاب است.

- «بن ابی عثمان»: حسن بن علی بن ابو عثمان است.

- «بن ابی العلاء»: حسین است.

- «بن ابی عمیر»: محمّد است.

- «بن ابی المقدام»: عمرو است.

- «بن ابی نجران»: عبدالرحمن است.

- «بن ادریس»: حسین بن احمد بن ادریس است.

- «بن اسباط»: علی است، و «عن عمه» بعد از یعقوب بن سالم احمر است.

- «بن اشیم»: علی بن احمد بن اشیم است.

- «بن اورمه»: محمّد است.

- «بن بزیع»: محمد بن اسماعیل است.

- «بن بشران»: ابوالحسن علی بن محمد بن عبدالله بن بشران معدل است، شیخ طوسی گوید: وی در ماه رجب سال ۴۱۲ در خانه اش در بغداد به من خبر داد.

- «ابن بشار»: جعفر بن محمد بن بشار است.

- «بن بشیر»: جعفر است.

- «بن بندار»: محمد بن جعفر بن بندار فرغانی است.

- «ابن البطائنی»: حسن بن علی بن ابو حمزه است.

- «بن بهلول»: تمیم است که ابن حبیب از وی روایت می کند.

- «بن تغلب»: ابان است.

- «بن جبله»: عبدالله است.

- «بن جبیر»: سعید است.

- «بن حازم»: منصور است.

- «ابن حبیب»: بکر بن عبدالله بن حبیب است.

- «بن الحجاج»: عبدالرحمن است.

- «بن حشیش»: محمد بن علی بن حشیش استاد شیخ است.

- «ابن حکیم»: معاویه است.

- «بن الحمامی»: ابوالحسن علی بن احمد بن عمر بن حفص مقری است.

- «ابن حمید»: عاصم است.

- «بن خالد»: سلیمان است و آن که از امام رضا علیه السّلام روایت می کند، حسین صیرفی است.

- «ابن زکریا القطان»: احمد بن یحیی بن زکریا است.

- «بن زیاد»: مسعده است.

- «بن سعید هاشمی»: حسن بن محمد بن سعید استاد صدوق است.

- «ابن السماک»: ابو عمرو عثمان بن عبدالله بن یزید دقاق است.

- «بن سیابه»: عبدالرحمن است.

- «بن شاذویه المؤدب»:

ص: ۶۰

علی بن شاذویه است.

- «بن شمون»: محمد بن حسن بن شمون است.

- «بن صدقه»: مسعده است.

- «بن صلت»: احمد بن هارون بن صلت اهوازی است.

-«ابن صهیب»: عبدالله است.

- «بن طریف»: سعد است.

- «بن ظبیان»: یونس است.

- «بن عامر»: حسین بن محمد بن عامر و «عن عمه» بعد از آن، عبدالله بن عامر است.

- «بن عبدالحمید»: ابراهیم است.

- «بن عبدوس»: عبدالواحد بن محمد بن عبدوس نیشابوری عطار است.

- «بن عصام»: محمد بن محمد بن عصام کلینی است.

- «ابن عطیه»: مالك است.

- «بن عقده»: احمد بن محمد بن سعید است که گذشت.

- «ابن عماره»: جعفر بن محمد بن عماره است.

- «بن عمیره»: سیف است.

- «ابن عیاشی»: جعفر بن محمد بن مسعود است.

- «بن عیسی»: احمد بن عیسی است.

- «بن عیینه»: سفیان است.

- «بن غزوان»: محمد بن سعید بن غزوان است.

- «بن فرقد»: یزید است.

- «ابن فضال»: حسن بن علی بن فضال است.

- «بن فضل هاشمی»: اسماعیل است.

- «بن قتیبه»: علی بن محمد بن قتیبه نیشابوری است.

- «ابن قولویه»: جعفر بن محمد بن قولویه است.

- «ابن قیس»: محمّد است.

- «ابن کلوب»: غیاث است.

- «ابن المتوکل»: محمد بن موسی بن متوکل است.

- «ابن متیل»: حسن بن متیل دقاق است.

- «ابن محبوب»: حسن است.

- «ابن مخلد»: ابوالحسن محمد بن محمد بن مخلد. شیخ گفت: خبر داد مرا در ماه ذی الحجه سال ۴۱۷، در حالی که کتاب را بر او قرائت می کردم.

- «ابن مراد»: اسماعیل است.

- «ابن مسرور»: جعفر بن محمد بن مسرور است.

- «ابن مسکان»: عبدالله است.

- «ابن معبد»: علی است.

- «ابن معروف»: عباس است.

- «ابن مقبره»: علی بن محمد بن حسن استاد صدوق است.

- «ابن مغیره»: عبدالله است.

- «ابن موسی»: علی بن احمد بن موسی استاد صدوق است.

- «ابن مهتدی»: حسن بن حسین بن عبدالعزیز بن مهتدی است.

- «ابن مهران»: اسماعیل است.

- «ابن مهرویه»: علی بن مهرویه قزوینی است.

- «ابن مهزیار»: علی است.

- «بن میمون»: عبدالله که بعضی موقع از او به قداح تعبیر می کنم.

- «ابن ناتانه»: حسین بن ابراهیم بن ناتانه است.

- «بن نباته»: اصبغ بن نوح ایوب است.

- «بن الولید»: محمد بن حسن بن ولید است.

- «بن هاشم»: ابراهیم پدر علی است.

- «بن همام»: اسماعیل است که کنیه اش ابا همام می باشد.

- «بن یزید»: یعقوب است.

ص: ۶۱

**[ترجمه]

الفصل الخامس فی ذکر بعض ما لا بد من ذکره مما ذکره أصحاب الکتب المأخوذ منها فی مفتتحها

قال ابن شهرآشوب فی المناقب کان جمع ذلک الکتاب بعد ما أذن لی جماعه من أهل العلم و الدیانه بالسماع و القراءه و المناوله و المکاتبه و الإجازه فصح لی الروایه عنهم بأن أقول حدثنی و أخبرنی و أنبأنی و سمعت.

فأما طرق العامه فقد صح لنا إسناد البخاری عن أبی عبد الله محمد بن الفضل الصاعدی الفراوی و عن أبی عثمان سعید بن عبد الله العیار الصعلوکی و عن الجنازی کلهم عن أبی المیثم الکشمهینی عن أبی عبد الله محمد الفربری عن محمد بن إسماعیل بن المغیره البخاری و عن أبی الوقت عبد الأول بن عیسی السنجری عن الداودی عن السرخسی عن الفربری عن البخاری.

إسناد مسلم عن الفراوی عن أبی الحسین عبد الغافر الفارسی النیسابوری عن أبی أحمد محمد بن عمرویه الجلودی عن أبی إسحاق إبراهیم بن محمد الفقیه عن أبی الحسین مسلم بن الحجاج النیسابوری.

إسناد الترمذی عن أبی سعید محمد بن أحمد الصفار الأصفهانی عن أبی القاسم الخزاعی عن أبی سعید بن کلیب الشاشی عن أبی عیسی محمد بن عیسی بن سوره الترمذی.

إسناد الدارقطنی عن أبی بکر محمد بن علی بن یاسر الجیانی عن المنصوری عن أبی الحسن المهرابی عن أبی الحسن علی بن مهدی الدارقطنی.

إسناد معرفه أصول الحدیث عن عبد اللطیف بن أبی سعد البغدادی الأصفهانی عن أبی علی الحداد عن الحاکم أبی عبد الله محمد بن عبد الله النیسابوری ابن الربیع. (۱)إسناد الموطأ عن القعنبی و عن معی عن یحیی بن یحیی من طریق محمد بن الحسن

عن مالك بن أنس الأصبحی.

۱- فی نسخه: ابن البیع.

إسناد مسند أبى حنيفه عن أبى القاسم بن صفوان الموصلى عن أحمد بن طوق عن نصر بن المرخى عن أبى القاسم الشاهد العدل.

إسناد مسند الشافعى عن الجيانى عن أبى القاسم الصوفى عن محمد بن على الساوى عن أبى العباس الأصم عن الربيع عن محمد بن إدريس الشافعى.

إسناد مسند أحمد و الفضائل عن أبى سعد بن عبد الله الدجاجى عن الحسن بن على المذهب عن أبى بكر بن مالك القطيفى عن عبد الله بن أحمد بن محمد بن حنبل عن أبيه.

إسناد مسند أبى يعلى عن أبى القاسم الشحامى عن أبى سعيد الكنجرودى عن أبى عمرو الجبرى عن أبى يعلى أحمد المثنى الموصلى.

إسناد تاريخ الخطيب عن عبد الرحمن بن بهريق القزاز البغدادى عن الخطيب أبى بكر الثابت البغدادى.

إسناد تاريخ النسوى عن أبى عبد الله المالكى عن محمد بن الحسين بن الفضل القطان عن درستويه النخعى عن يعقوب بن سفيان النسوى.

إسناد الطبرى عن القطيفى عن أبى عبد الرحمن السلمى عن عمرو بن محمد بإسناده عن محمد بن جرير بن بريد الطبرى و هذا إسناد تاريخ أبى الحسن أحمد بن يحيى بن جابر البلاذرى إسناد تاريخ على بن مجاهد عن القطيفى عن السلمى عن أبى الحسن على بن محمد دلويه القنطرى عن المأمون بن أحمد عن عبد الرحمن بن محمد الدجاج عن ابن جريح عن ابن مجاهد.

إسناد تاريخى أبى على الحسن البيهقى السلامى و أبى على مسكويه عن أبى منصور محمد بن حفده العطارى الطوسى عن الخطيب أبى زكريا التبريزى بإسناده إليهما.

إسناد كتابى المبتدأ عن وهب بن منبه اليمانى و أبى حذيفه حدثنا القطيفى عن الثعلبى عن محمد بن الحسن الأزهرى عن الحسن بن محمد العبدى عن عبد المنعم بن إدريس عنهما.

إسناد الأغانى عن الفصيحى عن عبد القاهر الجرجانى عن عبد الله بن حامد عن محمد بن محمد عن على بن عبد العزيز اليمانى عن أبى الفرج على بن الحسين الأصفهانى و هذا إسناد فتوح الأعثم الكوفى.

إسناد سنن السجستانى عن أبى الحسن الأنبوسى عن أبى العباس أبى على التسترى عن الهاشمى عن اللؤلؤى عن أبى داود سليمان بن الأشعث السجستانى.

إسناد سنن اللالكائى عن أبى بكر أحمد بن على الطرثيثى عن أبى القاسم هبه الله بن الحسين الطبرى اللالكائى.

إسناد سنن ابن ماجه عن ابن الناظر البغدادى عن المقرى القزوينى عن ابن طلحه بن المنذر عن أبى الحسن القطان عن أبى عبد الله البرقى عن أبى القاسم بن أحمد الخزاعى عن الهيثم بن كليب الشاشى عن أبى عيسى الترمذى و هذا إسناد شرف المصطفى عن أبى سعيد الخركوشى.

إسناد حليه الأولياء عن عبد اللطيف الأصفهانى عن أبى على الحداد عن أبى نعيم أحمد بن عبد الله الأصفهانى.

إسناد إحياء علوم الدين عن أحمد الغزالى عن أخيه أبى حامد محمد بن محمد الغزالى الطوسى.

إسناد العقد عن محمد بن منصور السرخسى عمن رواه عن أبى عبد ربه الأندلسى.

إسناد فضائل السمعانى عن شهرآشوب بن أبى نصر بن أبى الجيش السروى جدى عن أبى المظفر عبد الملك السمعانى.

إسناد فضائل بن شاهين عن أبى عمرو الصوفى عن القاضى أبى محمد المزيدى عن أبى حفص عمر بن شاهين المروزى.

إسناد فضائل الزعفرانى عن يوسف بن آدم المراغى مسندا إلى محمد بن الصباح الزعفرانى.

إسناد فضائل العكبرى عن أبى منصور ماشاده الأصفهانى عن مشيخته عن عبد الملك بن عيسى العكبرى.

إسناد مناقب ابن شاهين عن المنتهى ابن أبى زيد بن كيابكى الجبنى الجرجانى عن الأجل المرتضى الموسوى عن المصنف.

إسناد مناقب ابن مردويه عن الأديب أبى العلاء عن أبيه أبى الفضل الحسن بن زيد عن أبى بكر بن مردويه الأصفهانى.

إسناد أمالى الحاكم عن المهدى بن أبى حرب الحسنى الجرجانى عن الحاكم النيسابورى.

إسناد مجموع ابن عقده أبى العباس أحمد بن محمد و معجم أبى القاسم سليمان بن أحمد الطبرانى بحق روايتى عن أبى العلاء العطار الهمدانى بإسناده عنهما.

إسناد الوسيط و كتاب الأسباب و النزول عن أبى الفضائل محمد اليهينى عن أبى الحسن على بن أحمد الواحدى.

إسناد معرفه الصحابه عن عبد اللطيف البغدادى عن والده أبى سعيد عن أبى يحيى بن منده عن والده.

إسناد دلائل النبوه و الجامع عن الحسين بن عبد الله المروزى عن أبى النصر العاصمى عن أبى العباس البغوى عن أبى بكر أحمد بن الحسين البيهقى.

إسناد أحاديث على بن أحمد الجوهرى و أحاديث شعبه بن الحجاج عن محمد البغوى عن الجراحى عن المحبوى عن أبى عيسى عمن رواها عنهما.

إسناد المغازى عن الكرمانى عن أبى الحسن القدوسى عن الحسين بن صديق الزورعنجى عن محمد بن إسحاق الواقدى.

إسناد البيان و التبيين و الغره و الفتيا عن الكرمانى عن أبى سهل الأنماطى عن أحمد بن محمد عن أبى عبد الله بن محمد الخازن عن على بن موسى القمى عن عمرو بن بحر الجاحظ.

إسناد غريب القرآن عن القطيفى عن أبيه عن أبى بكر محمد بن عزيز العزيزى السجستانى.

إسناد شوف العروس عن القاضى عن أبى عبد الله الدامغانى.

إسناد عيون المجالس عن القطيفى عن أبى عبد الله طاهر بن محمد بن أحمد الخريلوى.

إسناد المعارف و عيون الأخبار و غريب الحديث و غريب القرآن عن الكرمانى عن أبيه عن جده عن محمد بن يعقوب عن أبى بكر المالكى عن عبد الله بن مسلم بن قتيبه.

إسناد غريب الحديث عن القطيفى عن السلمى عن أبى محمد دعلج عن أبى عبيد القاسم بن سلام و هذا إسناد كامل أبى العباس المبرد.

إسناد نزهه القلوب عن القطيفى و شهرآشوب جدى كليهما عن أبى إسحاق الثعلبى.

إسناد أعلام النبوه عن عمر بن حمزه العلوى الكوفى عمن رواه عن القاضى أبى الحسن الماوردى.

إسناد الإبانه و كتاب اللوامع عن مهدى بن أبى حرب الحسنى عن أبى سعيد أحمد بن عبد الملك الخركوشى.

إسناد دلائل النبوه و كتاب جوامع الحلم عن عبد العزيز عن أحمد الحلوانى عن أبى الحسن بن محمد الفارسى عن أبى بكر محمد بن على بن إسماعيل القفال الشاشى.

إسناد نزهه الأبصار عن شهرآشوب عن القاضى أبى المحاسن الرويانى عن أبى الحسن على بن مهدى المامطيرى.

إسناد المحاضرات من باب المفردات عن الهيثم الشاشى عن القاضى عن بزى عن أبى بكر بن على الخزاعى عن أبى القاسم الراغب الأصفهانى.

إسناد الإبانه عن الفزارى عن أبى عبد الله الجوهرى عن القطيفى عن عبد الله بن أحمد بن حنبل عن أبيه عن أبى عبد الله محمد بن بطه العكبرى.

إسناد قوت القلوب عن القطيفى عن أبيه عن أبى القاسم الحسن بن محمد عن أبى يعقوب يوسف بن منصور السيارى.

إسناد الترغيب و الترهيب عن أبى العباس أحمد الأصفهانى عن أبى القاسم الأصفهانى.

ص: ۶۶

إسناد كتاب أبى الحسن المدائنى عن القطيفى عن أبى بكر محمد بن عمر بن حمدان عن إبراهيم بن محمد بن سعيد النحوى.

إسناد الدارمى و إعتقاد أهل السنه عن أبى حامد محمد بن محمد عن زيد بن حمدان المنوچهرى عن على بن عبد العزيز الأشنهى و حدثنى محمود بن عمر الزمخشرى بكتاب الكشاف و الفائق و ربيع الأبرار و أخبرنى الكباشين و نمير شهردار الديلمى بالفردوس و أنبأنى أبو العلاء العطار الهمدانى بزاد المسافر و كاتبنى الموفق بن أحمد المكى خطيب خوارزم بالأربعين و روى لى القاضى أبو السعادات الفضائل و ناولنى أبو عبد الله محمد بن أحمد النطنزى الخصائص العلويه و أجاز لى أبو بكر محمد بن مؤمن الشيرازى روايه كتاب ما نزل من القرآن فى على عليه السلام و كثيرا ما أسند إلى أبى الغرين كلاش العكبرى و أبى الحسن العاصمى الخوارزمى و يحيى بن سعدون القرطى و أشباههم.

و أما أسانيد التفاسير و المعانى فقد ذكرتها فى الأسباب و النزول و هى تفسير البصرى و الطبرى و القشيرى و الزمخشرى و الجبائى و الطائى و السدى و الواقدى و الواحدى و الماوردى و الكلبى و الثعلبى و الوالبى و قتاده و القرطى و مجاهد و الخركوشى و عطاء بن رياح و عطاء الخراسانى و وكيع و ابن جريح و عكرمه و النقاشى و أبى العاليه و الضحاك و ابن عيينه و أبى صالح و مقاتل و القطان و السمان و يعقوب بن سفيان و الأصم و الزجاج و الفراء و أبى عبيد و أبى العباس و النجاشى و الدمياطى و العوفى و النهدى و الثمالى و ابن فورك و ابن حبيب.

فأما أسانيد كتب أصحابنا فأكثرها عن الشيخ أبى جعفر الطوسى حدثنا بذلك أبو الفضل الداعى (۱)بن على الحسينى السروى و أبو الرضا فضل الله (۲)بن على الحسينى القاسانى و عبد الجليل (۳)بن عيسى بن عبد الوهاب الرازى و أبو الفتوح أحمد بن (۴)

۱- عنونه الشيخ الحرّ فى امل الامل و قال: كان عالما فاضلا من مشايخ ابن شهرآشوب.

۲- هو السيّد الإمام ضياء الدين الراونديّ اوعزنا الى ترجمته سابقا.

۳- فى امل الامل: عبد الجليل بن عيسى بن عبد الوهاب الرازىّ متكلم، فقيه، متبحر، أستاد الأئمّه فى عصره.

۴- الصحيح: حسين بن علىّ بن محمّد بن أحمد الرازىّ، و قد اسلفنا ترجمته فى المقدّمه الثانيه.

حسین بن علی الرازی و محمد و علی (۱)ابنا علی بن عبد الصمد النیسابوری و محمد بن (۲)الحسن الشوهانی و أبو علی الفضل (۳)بن الحسن بن الفضل الطبرسی و أبو جعفر محمد (۴)بن علی بن الحسن الحلبی و مسعود (۵)بن علی الصوابی و الحسین (۶)بن أحمد بن علی بن طحال المقدادی و علی (۷)بن شهرآشوب السروی والدی کلهم عن الشیخین المفیدین أبی علی الحسن (۸)بن محمد بن الحسن الطوسی و أبی الوفاء عبد الجبار (۹)بن علی المقری الرازی عنه.

و حدثنا أیضا المنتهی (۱۰)بن أبی زید بن کبابکی الحسینی الجرجانی و محمد (۱۱)بن الحسن الفتال النیسابوری و جدی شهرآشوب عنه أیضا سماعا و قراءه و مناوله و إجازه بأکثر کتبه و روایاته.

و أما أسانید کتب الشریفین المرتضی و الرضی و روایاتهما فعن السید أبی الصمصام

۱- قال الشیخ منتجب الدین فی ترجمه والده: علی بن عبد الصمد التمیمی السبزواری فقیه، دین، ثقه، قرأ علی الشیخ ابی جعفر رحمهم اللّه. ابنه الشیخ رکن الدین علیّ بن علی فقیه، قرأ علی والده و علی الشیخ ابی علی ابن الشیخ ابی جعفر رحمهم اللّه.

۲- فی أمل الآمل: کان عالما ورعا من مشایخ ابن شهرآشوب.

۳- هو امین الإسلام صاحب کتاب مجمع البیان المتقدم ذکره فی المقدّمه الثانیه.

۴- فی امل الامل: کان عالما فاضلا ماهرا من مشایخ ابن شهرآشوب.

۵- فی امل الامل: فاضل جلیل من مشایخ ابن شهرآشوب.

۶- تأتی ترجمته عن قریب.

۷- تقدم ترجمته و ترجمه ابیه فی المقدّمه الثانیه فی ترجمه ابنه.

۸- اسلفنا الکلام فی ترجمته فی المقدّمه الثانیه.

۹- اورد ترجمته الشیخ منتجب الدین فی فهرسته و قال: الشیخ المفید عبد الجبار بن عبد اللّه ابن علی المقری الرازیّ فقیه الاصحاب بالری، قرأ علیه فی زمانه قاطبه المتعلمین من الساده و العلماء، و هو قد قرأ علی الشیخ أبو جعفر الطوسیّ جمیع تصانیفه، و قرأ علی الشیخین: سالار، و ابن البرّاج، و له تصانیف بالعربیه و الفارسیه فی الفقه، اخبرنا بها الشیخ الإمام جمال الدین أبو الفتوح الخزاعیّ رحمهم اللّه.

۱۰- فی امل الامل: المنتهی بن أبی زید بن کبابکی الحسینی الکجی الجرجانی عالم، فقیه یروی عن أبیه عن السیّد المرتضی و الرضی و یروی عن الشیخ الطوسیّ.

۱۱- تقدم ترجمته فی المقدّمه الثانیه.

ذی الفقار (۱)بن معبد الحسنی المروزی عن أبی عبد الله محمد بن علی الحلوانی (۲)عنهما و بحق روایتی عن السید المنتهی عن أبیه أبی زید و عن محمد بن علی الفتال الفارسی عن أبیه الحسن کلیهما عن المرتضی و قد سمع المنتهی و الفتال بقراءه أبویهما علیه أیضا و ما سمعنا من القاضی الحسن الأسترآبادی عن ابن المعافی بن قدامه عنه أیضا و ما صح لنا من طریق الشیخ أبی جعفر عنه و روی السید المنتهی عن أبیه عن الشریف الرضی.

و أما أسانید کتب الشیخ المفید فعن أبی جعفر و أبی القاسم ابنی کمیح عن أبیهما عن ابن البراج عن الشیخ و من طرق أبی جعفر الطوسی أیضا عنه.

و أما أسانید کتب أبی جعفر بن بابویه عن محمد و علی ابنی علی بن عبد الصمد عن أبیهما عن أبی البرکات علی بن الحسین الحسینی الخوزی عنه و کذلک من روایات أبی جعفر الطوسی.

و أما أسانید کتب ابن شاذان و ابن فضال و ابن الولید و ابن الحاسر و علی بن إبراهیم و الحسن بن حمزه و الکلینی و الصفوانی و العبدکی و الفلکی و غیرهم فهو علی ما نص علیها أبو جعفر الطوسی فی الفهرست.

و حدثنی الفتال بالتنویر فی معانی التفسیر و بکتاب روضه الواعظین و بصیره المتعظین و أنبأنی الطبرسی بمجمع البیان لعلوم القرآن و بکتاب إعلام الوری بأعلام الهدی و أجاز لی أبو الفتوح روایه روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن و ناولنی أبو الحسن البیهقی حلیه الأشراف و قد أذن لی الآمدی فی روایه غرر الحکم و وجدت بخط أبی طالب الطبرسی کتابه الإحتجاج و ذلک مما یکثر تعداده و لا یحتاج إلی

۱- قال الشیخ منتجب الدین: السیّد عماد الدین أبو الصمصام ذو الفقار بن محمّد بن معبد الحسنی المروزی عالم، دین، یروی عن السیّد الأجل المرتضی علم الهدی أبی القاسم علیّ بن الحسین الموسوی و الشیخ الموفق ابی جعفر محمّد بن الحسن قدس اللّه روحهما، و قد صادفته و کان ابن مائه و خمسه عشر سنه.

۲- فی امل الامل: کان عالما، عابدا من تلامذه السیّد المرتضی و السیّد الرضیّ.

ذكره لاجتماعهم عليه و ما هذا إلا جزء من كل و لا أنا علم الله تعالى إلا معترف بالعجز و التقصير كما قال أبو الجوائز.

رويت و ما رويت من الروايه و كيف و ما انتهيت إلى نهايه

و للأعمال غايات تناهى و إن طالت و ما للعلم غايه

و قد قصدت فى هذا الكتاب من الاختصار على متون الأخبار و عدلت عن الإطاله و الإكثار و الاحتجاج من الظواهر و الاستدلال على فحواها و حذفت أسانيدها لشهرتها و لإشارتى إلى رواتها و طرقها و الكتب المنتزعه منها لتخرج بذلك عن حد المراسيل و تلحق بباب المسندات.

و ربما تتداخل الأخبار بعضها فى بعض و يختصر منها موضع الحاجه أو نختار ما هو أقل لفظا أو جاءت غريبه من مظان بعيده أو وردت منفره محتاجه إلى التأويل فمنها ما وافقه القرآن و منها ما رواه خلق كثير حتى صار علما ضروريا يلزمهم العمل به و منها ما بقيت آثارها رؤيه أو سمعا و منها ما نطقت به الشعراء و الشعروره لتبذلها فظهرت مناقب أهل البيت عليهم السلام بإجماع موافقيهم و إجماعهم حجه على ما ذكر فى غير موضع و اشتهرت على ألسنه مخالفيهم على وجه الاضطرار و لا يقدرون على الإنكار على ما أنطق الله به رواتهم و أجراها على أفواه ثقاتهم مع تواتر الشيعه بها و ذلك خرق العاده و عظه لمن تذكر فصارت الشيعه موفقه لما نقلته ميسره و الناصبه مخيبه فيما حملته مسخره لنقل هذه الفرقه ما هو دليل لها فى دينها و حمل تلك ما هو حجه لخصمها دونها و هذا كاف لمن أَلْقَى السَّمْعَ وَ هُوَ شَهِيدٌ و إِنَّ هذا لَهُوَ الْبَلاءُ الْمُبِينُ و تذكره للمتذكرين و لطف من الله تعالى للعالمين.

هذا آخر ما نقلناه عن المناقب و لنذكر ما وجدناه فى مفتتح تفسير الإمام العسكرى صلوات الله عليه قال الشيخ أبو الفضل شاذان بن جبرئيل بن إسماعيل القمى أدام الله تأييده حدثنا السيد محمد بن شراهتك (۱)الحسنى الجرجانى عن السيد أبى جعفر

۱- فى التفسير: سراهنك الحسنى الجرجانى. ثم ان الظاهر أن «مهتدى» مصحف «مهدى» و هو كما ياتى عن الاحتجاج مهدىّ بن العابد ابى الحرب الحسينى المرعشىّ، و عده المحقق الوحيد رحمه اللّه فى التعليقه من اجلاء الطائفه و من مشايخ الاجازه.

مهتدی بن حارث الحسینی المرعشی عن الشیخ الصدوق أبی عبد الله جعفر بن محمد الدوریستی عن أبیه عن الشیخ الفقیه أبی جعفر محمد بن علی بن بابویه القمی رحمه الله تعالی قال أخبرنا أبو الحسن محمد بن القاسم الأسترآبادی الخطیب رحمه الله تعالی قال حدثنی أبو یعقوب یوسف بن محمد بن زیاد و أبو الحسن علی بن محمد بن سیار (۱)و کانا من الشیعه الإمامیه قالا کان أبوانا إمامیین و کانت الزیدیه هم الغالبین بأسترآباد و کانا فی إماره الحسن بن زید العلوی الملقب بالداعی إلی الحق إمام الزیدیه (۲)و کان کثیر الإصغاء إلیهم یقتل الناس بسعایاتهم فخشیناهم علی أنفسنا فخرجنا بأهلینا إلی حضره الإمام الحسن بن علی بن محمد أبی القائم علیه السلام فأنزلنا عیالاتنا فی بعض الخانات (۳)ثم استأذنا علی الإمام الحسن بن علی علیهما السلام فلما رآنا قال مرحبا بالآوین إلینا الملتجئین إلی کنفنا (۴)قد تقبل الله سعیکما و آمن روعتکما (۵)و کفاکما أعداءکما فانصرفا آمنین علی أنفسکما و أموالکما فعجبنا من قوله ذلک لنا مع أنا لم نشک فی صدقه فی مقاله فقلنا بما ذا تأمرنا أیها الإمام أن نصنع إلی أن ننتهی إلی هناک و کیف ندخل ذلک البلد و منه هربنا و طلب سلطان البلد لنا حثیث (۶)و وعیده إیانا شدید فقال خلفا علی ولدیکما هذین لأفیدهما العلم الذی یشرفهما الله تعالی به ثم لا تحفلا بالسعاه و لا بوعید المسعی إلیه فإن الله تعالی یقصم السعاه (۷)و یلجئهم إلی شفاعتکم فیهم عند من قد هربتم منه قال أبو یعقوب و أبو الحسن فأتمرا بما أمر و خرجا و خلفانا هناک فکنا نختلف

۱- تقدم ترجمته فی المقدّمه الثانیه.

۲- عنونه ابن الندیم فی فهرسه هکذا: الحسن بن زید بن محمّد بن إسماعیل بن الحسن بن زید بن الحسن بن علیّ علیهما السلام الملقب بالداعی الی الحق، ظهر بطبرستان فی سنه ۲۵۰ و مات بها مملکا علیه سنه ۲۷۰.

۳- الخان: محل نزول المسافرین و یسمی الفندق. و الجمع: خانات.

۴- الکنف: الجانب. و کنف الطائر جناحاه.

۵- الروعه: الفزعه.

۶- الحثیث: السریع.

۷- قصم الرجل: اهلکه. و السعایه: النمیمه و الوشایه.

إليه فيلقانا ببر الآباء و ذوى الأرحام الماسه فقال لنا ذات يوم إذا أتاكما خبر كفايه الله عز و جل أبويكما و إخزاؤه أعداءهما و صدق وعدى إياهما جعلت من شكر الله عز و جل أن أفيدكما تفسير القرآن مشتملا على بعض أخبار آل محمد عليهم السلام فيعظم بذلك شأنكما قال ففرحنا و قلنا يا ابن رسول الله فإذا نأتى على جميع علوم القرآن و معانيه قال كلا إن الصادق عليه السلام علم ما أريد أن أعلمكما بعض أصحابه ففرح بذلك فقال يا ابن رسول الله قد جمعت علم القرآن كله فقال قد جمعت خيرا كثيرا و أوتيت فضلا واسعا و لكنه مع ذلك أقل قليل أجزاء علم القرآن إن الله عز و جل يقول قُلْ لَوْ كانَ الْبَحْرُ مِداداً لِكَلِماتِ رَبِّي لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنْفَدَ كَلِماتُ رَبِّي وَ لَوْ جِئْنا بِمِثْلِهِ مَدَداً (1)و يقول وَ لَوْ أَنَّ ما فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلامٌ وَ الْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ ما نَفِدَتْ كَلِماتُ اللَّهِ (2)و هذا علم القرآن و معانيه و ما أودع من عجائبه فكم قد ترى مقدار ما أخذته من جميع هذا و لكن القدر الذى أخذته قد فضلك الله به على كل من لا يعلم كعلمك و لا يفهم كفهمك قالا فلم نبرح من عنده حتى جاءنا فيج (3)قاصد من عند أبوينا بكتاب يذكر فيه أن الحسن بن زيد العلوى قتل رجلا بسعايه أولئك الزيديه و استصفى ماله ثم أتت الكتب من النواحى و الأقطار المشتمله على خطوط الزيديه بالعذل الشديد و التوبيخ العظيم يذكر فيها أن ذلك المقتول كان أفضل زيدى على ظهر الأرض و أن السعاه قصدوه لفضله و ثروته فشكر لهم و أمر بقطع آنافهم و آذانهم و أن بعضهم قد مثل به كذلك و آخرين قد هربوا و أن العلوى ندم و استغفر و تصدق بالأموال الجليله بعد رد أموال ذلك المقتول على ورثته و بذل لهم أضعاف ديه وليهم المقتول و استحلهم فقالوا أما الديه فقد أحللناك منها و أما الدم فليس إلينا إنما هو إلى المقتول و الله الحاكم و أن العلوى نذر لله عز و جل أن لا يعرض للناس فى مذاهبهم و فى كتاب أبويهما أن الداعى

۱- الكهف: ۱۰۹.

۲- لقمان: ۲۶.

۳- فى المصباح الفيج: الجماعه، و قد يطلق على الواحد فيجمع على فيوج و افياج. و فى الصراح: الفيج معرب پيک.

الحسن بن زيد قد أرسل إلينا بعض ثقاته بكتابه و خاتمه بأمانه و ضمن لنا رد أموالنا و جبر النقص الذى لحقنا فيها و إنا صائران إلى البلد متنجزان ما وعدنا (۱)فقال الإمام عليه السلام إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ فلما كان اليوم العاشر جاءنا كتاب أبوينا بأن الداعى قد وفى لنا بجميع عداته (۲)و أمرنا بملازمه الإمام العظيم البركه الصادق الوعد فلما سمع الإمام عليه السلام قال هذا حين إنجازى ما وعدتكما من تفسير القرآن ثم قال قد وظفت لكما كل يوم شيئا منه تكتبانه فالزمانى و واظبا على يوفر الله عز و جل من السعاده حظوظكما.

أقول: و فى بعض النسخ فى أول السند هكذا قال محمد بن على بن محمد بن جعفر بن الدقاق حدثنى الشيخان الفقيهان أبو الحسن محمد بن أحمد بن على بن الحسن بن شاذان و أبو محمد جعفر بن أحمد بن على القمى رحمهما الله قالا حدثنا الشيخ الفقيه أبو جعفر محمد بن على بن الحسين بن موسى بن بابويه رحمه الله إلى آخر ما مر.

و قال الصدوق فى كتاب إكمال الدين قال الشيخ الفقيه أبو جعفر محمد بن على بن الحسين بن موسى بن بابويه القمى مصنف هذا الكتاب أعانه الله على طاعته إن الذى دعانى إلى تأليف كتابى هذا إنى لما قضيت وطرى من زياره على بن موسى الرضا صلوات الله عليه رجعت إلى نيسابور فأقمت بها فوجدت أكثر المختلفين إلى من الشيعه قد حيرتهم الغيبه و دخلت عليهم فى أمر القائم عليه السلام الشبهه و عدلوا عن طريق التسليم إلى الآراء و المقاييس فجعلت أبذل مجهودى (۳)فى إرشادهم إلى الحق و ردهم إلى الصواب بالأخبار الوارده فى ذلک عن النبى و الأئمه صلوات الله عليهم حتى ورد إلينا من بخارا شيخ من أهل الفضل و العلم و النباهه (۴)ببلد قم طال ما تمنيت لقاءه و اشتقت إلى مشاهدته لدينه و سديد رأيه و استقامه طريقته و هو الشيخ الدين أبو سعيد محمد بن الحسن بن على بن محمد بن أحمد بن على بن الصلت القمى أدام الله توفيقه.

۱- أى طالبين تعجيل قضاء ما وعدنا.

۲- جمع العده بمعنى الوعد.

۳- أى وسعى و طاقتى.

۴- النباهه بفتح النون: الشرف، الفطنه، ضد الخمول.

و كان أبی رضـی الله عنه یروی عن جـده محمد بن أحمد بن علی بن الصـلت قدس الله روحه و یصف علمه و فضـله و زهده و عبادته و كان أحمـد بن محمد بن عیسـی فی فضـله و جلالته یروی عن أبی طالب عبد الله بن الصـلت القمی (۱)رضی الله عنه و بقی حتی لقیه محمـد بن الحسن الصـفار و روی عنه فلما أظفرنی الله تعالی ذكره بهذا الشـیخ الذی هو من أهل هذا البیت الرفیع شكرت الله تعـالی ذكره علی مـا یسـر لی من لقائه و أكرمنی به من إخائه و حبانی (۲)به من وده و صـفائه فبینا هو یحدثنی ذات یوم إذ ذكر لی عن رجل قـد لقیه ببخارا من كبار الفلاسـفه و المنطقیین كلاما فی القائم علیه السـلام قد حیره و شـككه فی أمره بطول غیبته و انقطـاع أخباره فـذكرت له فصولا فی إثبات كونه و رویت له أخبارا فی غیبته عن النبی و الأئمه صـلوات الله علیهم سكنت إلیهـا نفسه و زال بهـا عن قلبه مـا كـان دخـل علیه من الشك و الارتیاب و الشـبهه و تلقی ما سـمعه من الآثار الصـحیحه بالسـمع و الطاعه و القبول و التسـلیم و سألنی أن أصنف فی هذا المعنی كتابا فأجبته إلی ملتمسه و وعدته جمع ما ابتغی إذا سهل الله العود إلی مسـتقری و وطنی بـالری. فبینـا أنـا ذات لیله أفكر فیما خلفت ورائی من أهل و ولـد و إخوان و نعمه إذ غلبنی النوم فرأیت كـأنی بمكه أطوف حول البیت الحرام و أنـا فی الشوط السـابع عنـد الحجر الأسود أسـتلمه و أقبله و أقول أمانتی أدیتها و میثاقی تعاهدته لتشـهد لی بالموافاه فأری مولانا القائم صاحب الزمان صلوات الله علیه واقفا بباب الكعبه فأدنو منه علی شغل قلب و تقسم فكر فعلم علیه السلام ما فی نفسی بتفرسه فی وجهی فسلمت علیه فرد علی السلام ثم قال لی لم لا تصنف كتابا فی الغیبه تكفی ما قد همتك فقلت له یا ابن رسول الله قد صنفت فی الغیبه أشیاء فقال صلوات الله علیه لیس علی ذلك السبیل آمرك أن تصنف و لكن صنف الآن كتابا فی الغیبه و اذكر فیه غیبات الأنبیاء علیهم السلام

۱- ذكره النجاشـیّ و الشیخ و العلامه و غیرهم فی كتب رجالهم و صرحوا بوثاقته. قال النجاشیّ فی ص ۱۵۰ عبد اللّه بن الصلت أبـو طـالب القمّیّ مولی بنی تیم اللات بن ثعلبه ثقه مسـكون الی روایته روی عن الرضـا علیه السـلام، یعرف له كتـاب التفسـیر، اخبرنی عـده من أصـحابنا عن أحمـد بن محمّد بن یحیی قال: حدّثنا عبد اللّه بن جعفر، قال: حدّثنا علیّ بن عبد اللّه بن الصـلت، عن أبیه.

۲- حبا كذا او بكذا: اعطاه إیّاه بلا جزاء.

ثم مضـى صـلوات الله عليه فـانتبهت فزعـا إلى الـدعاء و البكـاء و البث و الشـكوى إلى وقت طلوع الفجر فلمـا أصـبحت ابتـدأت بتـأليف هـذا الكتـاب ممتثلاـ لأمر ولى الله و حجته و مسـتعينا بالله و متوكلا عليه و مسـتغفرا من التقصـير و ما توفيقى إلا بالله عليه توكلت و إليه أنيب.

و قال أحمد بن على الطبرسـى فى الإحتجاج لا نأتى فى أكثر ما نورده من الأخبار بإسناده إما لوجود الإجماع عليه أو موافقته لما دلت العقول إليه أو لاشـتهاره فى السير و الكتب بين المخالف و المؤالف إلا ما أوردته عن أبى محمد الحسن بن على العسكرى عليهما السـلام فإنه ليس فى الاشـتهار على حد ما سواه و إن كان مشـتملا على مثل الذى قدمناه فلأجل ذلك ذكرت إسناده فى أول خبر من ذلـك دون غيره لأـن جميع مـا رويت عنه عليه السـلام إنمـا رويته بإسـناد واحـد من جمله الأخبار التى ذكرها عليه السلام فى تفسيره.

ثم قال حدثنى به السـيد العالم العابد العادل أبو جعفر مهدى بن العابد أبى الحرب الحسـينى المرعشـى رضى الله عنه قال حدثنى الشـيخ الصـدوق أبو عبد الله جعفر بن محمد بن أحمد الدوريستى رحمه الله قال حدثنى أبى محمد بن أحمد قال حدثنى الشـيخ السـعيد أبو جعفر محمـد بن على بن الحسـين بن بابويه القمى قال حدثنى أبو الحسن محمد بن القاسم الأسترآبادى المفسـر قال حـدثنى أبو يعقوب يوسف بن محمـد بن زيـاد و أبو الحسن على بن محمـد بن سـيار و كانا من الشـيعه الإماميه عن أبويهما قالا حدثنا أبو محمد الحسن بن على العسكرى.

و قال الشيخ ابن قولويه رحمه الله فى مفتتح كتاب كامل الزياره و جمعته عن الأئمه صلوات الله عليهم و لم أخرج فيه حديثا روى عن غيرهم إذ كان فى ما روينا عنهم من حـديثهم صـلوات الله عليهم كفايه عن حـديث غيرهم و قـد علمنا أنا لا نحيط بجميع ما روى عنهم فى هـذا المعنى و لا فى غيره لكن ما وقع لنا من جهه الثقات من أصـحابنا رحمهم الله ترجمته و لا أخرجت فيه حديثا روى عن الشذاذ من الرجال يأثر ذلك (۱)عنهم غير المعروفين بالروايه المشهورين بالحديث و العلم.

۱- و فى نسخه: يؤثر ذلك عن المذكورين.

و وجدت فی بعض النسخ القدیمه فی مفتتح کتاب عیون أخبار الرضا علیه السلام حدثنی الشیخ المؤتمن الوالد أبو الحسین علی بن أبی طالب بن محمد بن أبی طالب التمیمی المجاور قال حدثنی السید الأوحد الفقیه العالم عز الدین شرف الساده أبو محمد شرف شاه بن أبی الفتوح محمد بن الحسن بن الحسین بن زیاد العلوی الحسینی الأفطسی النیسابوری أدام الله رفعته فی شهور سنه ثلاث و سبعین و خمس مائه بمشهد مولانا أمیر المؤمنین علی بن أبی طالب صلوات الله علیه عند مجاورته به قال حدثنی الشیخ الفقیه العالم أبو الحسن علی بن عبد الصمد التمیمی رضی الله عنه فی داره بنیسابور فی شهور سنه إحدی و أربعین و خمس مائه قال حدثنی السید الإمام الزاهد أبو البرکات الخوزی رضی الله عنه قال حدثنی الشیخ الإمام العالم الأوحد أبو جعفر محمد بن علی بن الحسین بن موسی بن بابویه القمی الفقیه مصنف هذا الکتاب رضی الله عنه.

و لنذکر ما وجدناه فی مفتتح کتاب سلیم بن قیس (۱)و هو هذا أخبرنی الرئیس العفیف أبو التقی (۲)هبه الله بن نما بن علی بن حمدون رضی الله عنه قراءه علیه بداره بحله الجامعین فی جمادی الأولی سنه خمس و ستین و خمس مائه قال حدثنی الشیخ الأمین العالم أبو عبد الله الحسین بن أحمد بن طحال المقدادی المجاور قراءه علیه بمشهد مولانا أمیر المؤمنین صلوات الله علیه سنه عشرین و خمس مائه قال حدثنا الشیخ المفید أبو علی الحسن بن محمد الطوسی رضی الله عنه فی رجب سنه تسعین و أربعمائه و أخبرنی الشیخ الفقیه أبو عبد الله الحسن بن هبه الله بن رطبه عن الشیخ المفید أبی علی عن والده فیما سمعته یقرأ علیه بمشهد مولانا السبط الشهید أبی عبد الله الحسین بن علی صلوات الله علیه فی المحرم من سنه ستین و خمس مائه.

۱- هو اقدم کتاب صنف فی الإسلام فی عصر التابعین بعد کتاب علیّ بن أبی رافع، و بذلک حازت الشیعه التقدّم فی التصنیف فی عصر التابعین کما ان لهم ذلک التقدّم فی عهد الصحابه. فحین یری بعض الصحابه تالیف الأحادیث و تدوینها غیر مشروع جمع علیّ بن أبی طالب علیه السلام القرآن و الف کتاب الدیات، و له علیه السلام قبل ذلک فی عصر النبیّ صلّی اللّه علیه و آله تالیف کتابه فی الحدیث باملاء رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله، و الف سلمان کتابه فی حدیث الجاثلیق، و أبو ذر کتابه فی ما جری بعد الرسول.

۲- و فی نسخه: ابو البقاء.

و أخبرنی الشیخ المقری أبو عبد الله محمد بن الکال (۱)عن الشریف الجلیل نظام الشرف أبی الحسن العریضی عن ابن شهریار الخازن عن الشیخ أبی جعفر الطوسی.

و أخبرنی الشیخ الفقیه أبو عبد الله محمد بن علی بن شهرآشوب قراءه علیه بحله الجامعین فی شهور سنه سبع و ستین و خمس مائه عن جده شهرآشوب عن الشیخ السعید أبی جعفر محمد بن الحسن الطوسی رضی الله عنه قال حدثنا ابن أبی جید عن محمد بن الحسن بن أحمد بن الولید و محمد بن أبی القاسم الملقب بماجیلویه عن محمد بن علی الصیرفی عن حماد بن عیسی عن أبان بن أبی عیاش عن سلیم بن قیس الهلالی.

قال الشیخ أبو جعفر و أخبرنا أبو عبد الله الحسین بن عبید الله الغضائری قال أخبرنا أبو محمد هارون بن موسی بن أحمد التلعکبری رحمه الله قال أخبرنا علی بن همام بن سهیل قال أخبرنا عبد الله بن جعفر الحمیری عن یعقوب بن یزید و محمد بن الحسین بن أبی الخطاب و أحمد بن محمد بن عیسی عن محمد بن أبی عمیر عن عمر بن أذینه عن أبان بن أبی عیاش عن سلیم بن قیس الهلالی.

قال عمر بن أذینه دعانی ابن أبی عیاش فقال لی رأیت البارحه رؤیا أنی لخلیق أن أموت سریعا إنی رأیتک الغداه ففرحت بک إنی رأیت اللیله سلیم بن قیس الهلالی فقال لی یا أبان إنک میت فی أیامک هذه فاتق الله فی ودیعتی و لا تضیعها و ف لی بما ضمنت من کتمانک و لا تضعها إلا عند رجل من شیعه علی بن أبی طالب صلوات الله علیه له دین و حسب فلما بصرت بک الغداه فرحت برؤیتک و ذکرت رؤیای سلیم بن قیس.

لما قدم الحجاج العراق سأل عن سلیم بن قیس فهرب منه فوقع إلینا بالنوبندجان (۲)متواریا فنزل معنا فی الدار فلم أر رجلا کان أشد إجلالا لنفسه و لا أشد اجتهادا و لا أطول بغضا للشهوه منه و أنا یومئذ ابن أربع عشره سنه قد قرأت القرآن و کنت أسأله فیحدثنی عن أهل بدر فسمعت منه أحادیث کثیر عن عمر بن أبی سلمه ابن

۱- و فی نسخه: المکال.

۲- قال الفیروزآبادی: النوبندجان بفتح النون و الباء و الدال المهمله قصبه کوره سابور. و قال ایضا: سابور کوره بفارس مدینتها نوبندجان.

أم سلمه زوجه النبى صلى الله عليه و آله و عن معاذ بن جبل و عن سلمان الفارسى و عن على و أبى ذر و المقداد و عمار و البراء بن عازب ثم أسلمنيها و لم يأخذ على يمينا فلم ألبث أن حضرته الوفاه فدعانى فخلا بى و قال يا أبان قد جاورتک فلم أر منک إلا ما أحب و إن عندى کتبا سمعتها عن الثقات و کتبتها بيدى فيها أحاديث لا أحب أن تظهر للناس لأن الناس ينکرونها و يعظمونها و هى حق أخذتها من أهل الحق و الفقه و الصدق و البر عن على بن أبى طالب صلوات الله عليه و سلمان الفارسى و أبى ذر الغفارى و المقداد بن الأسود و ليس منها حديث أسمعه من أحدهم إلا سألت عنه الآخر حتى اجتمعوا عليه جميعا و أشياء بعد سمعتها من غيرهم من أهل الحق و إنى هممت حين مرضت أن أحرقها فتأثمت من ذلک و قطعت به فإن جعلت لى عهد الله و ميثاقه أن لا تخبر بها أحدا ما دمت حيا و لا تحدث بشى ء منها بعد موتى إلا من تثق به کثقتک بنفسک و إن حدث بک حدث أن تدفعها إلى من تثق به من شيعه على بن أبى طالب صلوات الله عليه ممن له دين و حسب فضمنت ذلک له فدفعها إلى و قرأها کلها على فلم يلبث سليم أن هلک رحمه الله فنظرت فيها بعده و قطعت بها و أعظمتها و استصعبتها لأن فيها هلاک جميع أمه محمد صلى الله عليه و آله من المهاجرين و الأنصار و التابعين غير على بن أبى طالب و أهل بيته صلوات الله عليهم و شيعته فکان أول من لقيت بعد قدومى البصره الحسن بن أبى الحسن البصرى و هو يومئذ متوار من الحجاج و الحسن يومئذ من شيعه على بن أبى طالب صلوات الله عليه من مفرطيهم نادم متلهف على ما فاته من نصره على عليه السلام و القتال معه يوم الجمل فخلوت به فى شرقى دار أبى خليفه الحجاج بن أبى عتاب فعرضتها عليه فبکى ثم قال ما فى حديثه شى ء إلا حق قد سمعته من الثقات من شيعه على صلوات الله عليه و غيرهم.

قال أبان فحججت من عامى ذلک فدخلت على على بن الحسين عليهما السلام و عنده أبو الطفيل عامر بن واثله صاحب رسول الله صلى الله عليه و آله و کان من خيار أصحاب على عليه السلام و لقيت عنده عمر بن أبى سلمه ابن أم سلمه زوجه النبى صلى الله عليه و آله فعرضته عليه و عرضت على على بن الحسين صلوات الله عليه ذلک أجمع ثلاثه أيام کل يوم إلى الليل و يغدو

علیه عمر و عـامر فقرأته علیه ثلاثه أیـام فقال لی صـدق سـلیم رحمه الله هـذا حـدیثنا کله نعرفه و قال أبو الطفیل و عمر بن أبی سلمه ما فیه حدیث إلا و قد سمعته من علی صلوات الله علیه و من سلمان و من أبی ذر و المقداد.

قال عمر بن أذینه ثم دفع إلی أبان کتب سلیم بن قیس الهلالی و لم یلبث أبان بعد ذلک إلا شهرا حتی مات.

فهـذه نسـخه کتـاب سـلیم بن قیس العـامری دفعه إلی أبـان بن أبی عیـاش و قرأه علی و ذکر أبان أنه قرأه علی علی بن الحسـین علیهما السلام فقال علیه السلام صدق سلیم هذا حدیثنا نعرفه انتهی.

و أقول سـیأتی تمام ذلک فی کتاب الفتن و سـنورد سائر مفتتحات الکتب و أسانیدها فی المجلد الخامس و العشرین إن شاء الله تعالی و حیث فرغنا مما أردنا إیراده فی مقـدمه الکتاب فلنـذکر فهرست ما اشـتمل علیه کتابنا من الکتب و ترتیبها ثم لنشـرع فی إیراد المقاصد فی الأبواب و لا حول و لا قوه إلا بالله و علیه التوکل و إلیه المآب.

**[ترجمه]ابن شـهر آشوب در منـاقب گویـد: «بعـد از آنکه اهـل علم و دین اجـازه شـنیدن، قرائت، کتـابت و منـاوله را به من دادنـد، تا جایی که روایت من از آنان صـحیح بوده و می توانم بگویم به من حدیث گفته یا خبر داده یا روایت کرده یا شـنیده ام، در پی اجازه فوق بود که کتاب مناقب را تألیف نمودم.»

«اسناد کتاب های اهل سنت»

طریق اهل سـنت به بخاری: از طریق زیر صـحیح است: «از ابو عبـدالله محمـد بن فضل صاعـدی فراوی و از ابو عثمان سـعید بن عبدالله عیار معلوکی و از جنازی همه از ابو میثم کشـمیفی، از ابو عبدالله محمد فربری، از محمد بن اسـماعیل بن مغیره بخاری، و از ابو الوقت عبدالاول بن عیسی سنجری، از داودی، از سرخسی، از فربدی، از بخاری.»

طریق ما به مسلم چنین است: «از فراوی، از ابوالحسین عبدالغافر فارسی نیشابوری، از ابو احمد محمد بن عمرویه جلودی، از ابو اسحاق ابراهیم بن محمد فقیه، از ابوالحسین مسلم بن حجاج نیشابوری.»

اسـناد ترمذی چنین است: «از ابو سعید محمد بن احمد صفار اصفهانی، از ابو قاسم خزاعی، از ابو سعید بن کلیب شاشی، از ابو عیسی محمد بن عیسی بن سوره ترمذی.

اسـناد دارقطنی چنین است: »از ابـوبکر محمـد بن علی بن یاسـر جیـانی، از منصوری، از ابوالحسن مهرابی، از ابوالحسن علی بن مهدی دارقطنی.

اسـناد «معرفه اصول الحـدیث» چنین است: از عبـدالطیف بن ابو سـعد بغـدادی اصـفهانی، از ابوعلی حـداد، از حاکم ابو عبدالله محمد بن عبدالله نیشابوری ابن ربیع.

اسناد «الموطا» چنین است: «از قازبی و ازمعی، از یحیی بن یحیی، از طریق محمد بن حسن، از مالک بن انس اصبحی.»

ص: ۶۲

اسناد «مسند ابو حنیفه» چنین است: «از ابوالقاسم بن صفوان موصلی، از احمد بن طوق، از نصر بن مرخی، از ابوالقاسم شاهد عدل.»

اسناد «مسند شافعی» چنین است: «از جیانی، از ابوالقاسم صوفی، از محمد بن علی ساوی، از ابو عباس اصم، از ربیع، از محمد بن ادریس شافعی.»

اسناد «مسند احمد» و «فضائل» چنین است: «از ابو سعد بن عبدالله دجاجی، از حسن بن علی المذهب، از ابوبکر بن مالک قطیفی، از عبدالله بن احمد بن محمد بن حنبل، از پدرش.

اسناد «مسند ابویعلی» چنین است: «از ابوالقاسم شحامی، از ابو سعید کنجرودی، از ابو عمرو جبری، از ابویعلی احمد مثنی موصلی.»

اسناد «تاریخ» خطیب چنین است: «از عبدالرحمن بن بهریق قزاز بغدادی، از خطیب ابوبکر ثابت بغدادی.

اسناد «تاریخ» نسوی چنین است: «از ابو عبدالله مالکی، از محمد بن حسین بن فضل قطان، از درستویه نخعی، از یعقوب بن سفیان نسوی.»

اسناد طبری چنین است: «از قطیفی، از ابو عبدالرحمن سلمی، از عمرو بن محمد به اسنادش از محمد بن جریر بن برید طبری و این اسناد تاریخ ابوالحسن احمد بن یحیی بن جابر بلاذری، اسناد تاریخ علی بن مجاهد، از قطیفی، از سلمی، از ابوالحسن علی بن محمد دلویه قنطری، از مامون بن احمد از عبدالرحمن بن محمد دجاج، از ابن جریح، از ابن مجاهد.»

اسناد دو کتاب «تاریخ» ابوعلی حسن بیهقی سلامی و ابوعلی مسکویه چنین است: «از ابو منصور محمد بن حفده عطاری طوسی، از خطیب ابو زکریا تبریزی با اسناد خودش به آنها.»

اسناد دو کتاب «المبتدأ» تألیف وهب بن منبه یمانی و ابو حذیفه چنین است: «قطیفی از ثعلبی، از محمد بن حسن ازهری، از حسن بن محمد عبدی، از عبدالمنعم بن ادریس، از آن دو روایت کرد.»

ص: ۶۳

اسناد «اغانی» چنین است: «از فصیحی، از عبدالقاهر جرجانی، از عبدالله بن حامد، از محمد بن محمد، از علی بن عبدالعزیز یمانی، از ابوالفرج علی بن حسین اصفهانی و این اسناد فتوح اعثم کوفی است.»

اسناد «سنن سجستانی» چنین است: «از ابوالحسن انبوسی، از ابوالعباس ابوعلی تستری، از هاشمی، از لؤلؤی، از ابوداود سلیمان بن اشعث سجستانی.»

اسناد «سنن اللالکائی» چنین است: «از ابوبکر احمد بن علی طرثیثی، از ابوالقاسم هبه الله بن حسین طبری لالکائی.»

اسناد «سنن ابن ماجه» چنین است: «از ابن ناظر بغدادی، از مقری قزوینی، از ابن طلحه بن منذر، از ابوالحسن قطان، از ابو عبدالله برقی، از ابوالقاسم بن احمد خزاعی، از هیثم بن کلیب شاشی، از ابو عیسی ترمذی و این اسناد شرف المصطفی از ابو سعید خرگوشی است.»

اسناد «حلیه الأولیاء» چنین است: «از عبداللطیف اصفهانی، از ابوعلی حداد، از ابو نعیم احمد بن عبدالله اصفهانی.»

اسناد «احیاء علوم الدین» چنین است: «از احمد غزالی، از برادرش ابو حامد محمد بن محمد غزالی طوسی.»

اسناد «العقد» چنین است: «از محمد بن منصور سرخسی، از کسی که آن را از ابوعبد ربه اندلسی روایت کرده است.»

اسناد «فضائل سمعانی» چنین است: «از شهرآشوب بن ابو نصر بن ابوجیش سروی پدر بزرگم، از ابو مظفر عبدالملک سمعانی.»

اسناد «فضائل بن شاهین» چنین است: «از ابو عمرو صوفی، از قاضی ابو محمد مزیدی، از ابو حفص عمر بن شاهین مروزی.»

اسناد «فضائل زعفرانی» چنین است: «از یوسف بن آدم مراغی با سلسله سند تا محمد بن صباح زعفرانی می رسد.»

اسناد «فضائل عکبری» چنین است: «از ابو منصور ماشاده اصفهانی، از استادانش، از عبدالملک بن عیسی عکبری.»

ص: ۶۴

اسناد «مناقب ابن شاهین» چنین است: «از منتهی ابن ابو زید بن کیابکی جبنی جرجانی، از سید جلیل القدر مرتضی موسوی، از مصنف.»

اسناد «مناقب ابن مردویه» چنین است: «از ادیب ابوالعلاء، از پدرش ابوالفضل حسن بن زید، از ابوبکر بن مردویه اصفهانی.»

اسناد «امالی حاکم» چنین است: «از مهدی بن ابو حرب حسنی جرجانی، از حاکم نیشابوری.»

اسناد «مجموع» ابن عقده ابوالعباس احمد بن محمد و «معجم» ابوالقاسم سلیمان بن احمد طبرانی از طریق روایت من چنین است: «از ابوالعلاء عطار همدانی به اسناد ایشان از آن دو نفر.»

اسناد «الوسیط» و کتاب «اسباب النزول» چنین است: «از ابوالفضائل محمد یهینی، از ابوالحسن علی بن احمد واحدی.»

اسناد «معرفه الصحابه» چنین است: «از عبداللطیف بغدادی، از پدرش ابو سعید، از ابو یحیی بن منده، از پدرش.»

اسناد «دلائل النبوه» و «الجامع» چنین است: «از حسین بن عبدالله مروزی، از ابوالنصر عاصمی، از ابوالعباس بغوی، از ابوبکر احمد بن حسین بیهقی.»

اسـناد «احادیث علی بن احمد جوهری» و «احادیث شـعبه بن حجاج» چنین است: «از محمد بغوی، از جراحی، از محبوی، از ابو عیسی، از کسی که حدیث را از آن دو نفر روایت کرده است.»

اسناد «المغازی» چنین است: «از کرمانی، از ابوالحسن قدوسی، از حسین بن صدیق زورعنجی، از محمد بن اسحاق واقدی.»

اسـناد «البیان و التبیین» و «الغره و الفتیا» چنین است: «از کرمانی، از ابو سهل انماطی، از احمد بن محمد، از ابو عبدالله بن محمد خازن، از علی بن موسی قمی، از عمرو بن بحر جاحظ.»

اسناد «غریب القرآن» چنین است: «از قطیفی، از پدرش، از ابوبکر محمد بن عزیز عزیزی سجستانی.»

اسناد «شوف عروس» چنین است: «از قاضی، از ابو عبدالله دامغانی.»

ص: ۶۵

اسناد «عیون المجالس» چنین است: «از قطیفی، از ابو عبدالله طاهر بن محمد بن احمد خریلوی.»

اسـناد «المعارف» و «عیون الأخبار» و «غریب الحدیث» و «غریب القرآن» چنین است: «از کرمانی، از پدرش، از پدر بزرگش، از محمد بن یعقوب، از ابوبکر مالکی، از عبدالله بن مسلم بن قتیبه.»

اسـناد «غریب الحدیث» چنین است: «از قطیفی، از سـلمی، از ابو محمد دعلج، از ابو عبیدالقاسم بن سـلام و این اسـناد «الکامل» ابوالعباس مبرد است.»

اسناد «نزهه القلوب» چنین است: «از قطیفی و شهرآشوب پدر بزرگ هر دو از ابو اسحاق ثعلبی.»

اسناد «اعلام النبوه» چنین است: «از عمر بن حمزه علوی کوفی، از کسی که از وی روایت نموده از قاضی ابوالحسن ماوردی.»

اسناد «الإبانه» و کتاب «اللوامع» چنین است: «از مهدی بن ابو حرب حسنی، از ابو سعید احمد بن عبدالملک خرگوشی.»

اسناد «دلائـل النبـوه» و کتـاب «جوامع الکلم» چنین است: «از عبـدالعزیز، از احمـد حلوانی، از ابوالحسن بن محمـد فارسـی، از ابوبکر محمد بن علی بن اسماعیل قفال شاشی.»

اسناد «نزهه الأبصار» چنین است: «از شهرآشوب، از قاضی ابومحاسن رویانی، از ابوالحسن علی بن مهدی مامطیری.»

اسـناد «المحاضـرات من باب المفردات» چنین است: «از هیثم شاشـی، از قاضی، از بزی، از ابوبکر بن علی خزاعی، از ابوالقاسم راغب اصفهانی.

اسـناد «الإبانه» چنین است: «از الفزاری، از ابو عبـدالله جوهری، از قطیفی، از عبـدالله بن احمد بن حنبل، از پدرش، از ابو عبدالله محمد بن بطه عکبری.»

اسناد «قوت القلوب» چنین است: «از قطیفی، از پدرش، از ابوالقاسم حسن بن محمد، از ابو یعقوب یوسف بن منصور سیاری.»

اسناد «الترغیب و الترهیب» چنین است: «از ابوالعباس احمد اصفهانی، از ابوالقاسم اصفهانی.»

ص: ۶۶

اسناد «کتاب ابوالحسن مدائنی» چنین است: «از قطیفی، از ابوبکر محمد بن عمر بن حمدان، از ابراهیم بن محمد بن سعید نحوی.»

اسناد «الدارمی» و «اعتقاد اهل السنه» چنین است: از ابو حامد محمد بن محمد، از زید بن حمدان منوچهری، از علی بن عبدالعزیز اشنهی و حدیث کرد ما را محمود بن عمر زمخشری به کتاب «الکشاف» و «الفائق» و «ربیع الأبرار» و خبر داد مرا کباشین و نمیر شهردار دیلمی به «الفردوس» و «زاد المسافر» و مکاتبه کرد با من موفق بن احمد مکی خطیب خوارزم به «الاربعین» و روایت کرد برای من قاضی ابوالسعادات «الفضائل» را و مناوله کرد مرا ابو عبدالله محمد بن احمد نطنزی «الخصائص العلویه» را و اجازه داد برایم ابوبکر محمد بن مؤمن شیرازی روایت کتاب «ما نزل من القرآن فی علی علیه السّلام» و بسیاری اوقات ابوالغرین کلاش عکبری و ابوالحسن عاصمی خوارزمی و یحیی بن سعدون قرطی و امثال ایشان به سوی من سند داد.»

اما سندهای کتاب های تفسیری و معانی که آنها را در کتاب «الأسباب النزول» ذکر کرده ام و کتاب های تفسیری عبارتند: از تفسیر بصری، طبری، قشیری، زمخشری، جبائی، طائی، سدی، واقدی، واحدی، ماوردی، کلبی، ثعلبی، والبی، قتاده، قرطی، مجاهد، خرگوشی، عطاء بن ریاح، عطاء خراسانی، وکیع، ابن جریح، عکرمه، نقاشی، ابوالعالیه، ضحاک، ابن عیینه، ابو صالح، مقاتل، قطان، سمان، یعقوب بن سفیان، اصم، زجاج، فراء، ابوعبید، ابوالعباس، نجاشی، دمیاطی، عوفی، نهدی، ثمالی، ابن فورك و ابن حبیب.

و اما اسناد کتاب های اصحاب ما؛ پس بسیاری آنها از شیخ ابو جعفر طوسی است که ما را به آن ابوالفضل داعی بن علی حسینی سروی، ابوالرضا فضل الله بن علی حسینی کاشانی، عبدالجلیل بن عیسی بن عبدالوهاب رازی، ابوالفتوح احمد بن

ص: ۶۷

حسین بن علی رازی، محمد و علی پسران علی بن عبدالصمد نیشابوری، محمد بن حسن شوهانی، ابوعلی فضل بن حسن بن فضل طبرسی، ابو جعفر محمد بن علی بن حسن حلبی، مسعود بن علی صوابی، حسین بن احمد بن علی بن طحال مقدادی، علی بن شهرآشوب سروی، حدیث کرده اند. پدرم تماماً از دو شیخ بزرگوار صاحب افاده، ابوعلی حسن بن محمد بن حسن طوسی و ابوالوفاء عبدالجبار بن علی مقری رازی از شیخ طوسی حدیث کرده است.

و منتهی بن ابوزید بن کبابکی حسینی گرگانی، محمد بن حسن فتال نیشابوری و پدر بزرگم شهرآشوب نیز از وی به طریق سماع و قرائت و مناوله و اجازه، بسیاری از کتاب ها و روایاتش را نیز به ما حدیث کرد.

اما اسناد کتاب های سید مرتضی و سید رضی و روایات آنها چنین است: از سید ابوالصمصام

ص: ۶۸

ذوالفقـار بن معبـد حسـنی مروزی، از ابو عبـدالله محمـد بن علی حلوانی از آن دو و به روایت خودم از سـید منتهی، از پـدرش ابوزیـد و از محمـد بن علی فتال فارسـی، از پـدرش حسن که آن هر دو از مرتضـی روایت کرده انـد که منتهی و فتال با قرائت پـدر آن دو بر وی نیز شـنیده است آن چیزی را که ما از قاضـی حسن استرآبادی، از ابن معافی بن قدامه، از وی نیز شـنیدیم، و آنچه برای مـا صـحیح است، روایت آن از طریق شـیخ ابو جعفر از ایشان است و سـید منتهی از پـدرش، از سـید رضـی روایت کرده است.

اما اسـناد کتاب های شیخ مفید چنین است: از ابو جعفر و ابوالقاسم فرزندان کمیح، از پدرشان، از ابن براج، از شیخ و از طریق ابو جعفر طوسی ایضا از شیخ مفید.

اما اسناد کتاب های ابو جعفر بن بابویه از محمد و علی، پسران علی بن عبدالصمد، از پدر ایشان، از ابوالبرکات علی بن حسین حسینی خوزی، از ابو جعفر بن بابویه و همچنین است اسناد روایات ابو جعفر طوسی.

امـا اسـناد کتاب های ابن شاذان، ابن فضال، ابن ولیـد، ابن حاسـر، علی بن ابراهیم، حسن بن حمزه، کلینی، صـفوانی، عبـدکی، فلکی و غیر ایشان. پس آن بنا بر چیزی است که ابو جعفر طوسی در کتاب فهرست به آن تصریح نموده است.

و فتال به «التنویر فی معانی التفسیر» و به کتاب «روضه الواعظین و بصیره المتعظین» مرا حدیث کرد .

و طبرسی مرا به کتاب «مجمع البیان لعلوم القرآن» و به کتاب «اعلام الوری باعلام الهدی» خبر داد.

و ابوالفتوح روایت کتاب «روض الجنان و روح الجنان فی تفسـیر القرآن» را برایم اجازه داد و ابوالحسن بیهقی «حلیه الأشراف» را برایم مناوله کرد و آمُدِی روایت «غرر الحکم» را برایم اجازه داد.

تعداد نسخه های کتاب «احتجاج» طبرسی فراوان است

ص: ۶۹

و علماء بر آن توافق نظر دارنـد و نیازمند تذکر نیست. و نسـخه ای که من به خط ابوطالب طبرسـی مؤلف احتجاج یافتم، جزئی از کل است و خدا می داند که جز اعتراف به عجز و تقصیر چاره ندارم، چنان که ابوالجوائز گفته:

روایت کردم ولی گویا روایت نکرده ام، چگونه ادعای روایت کنم، در حالی که به آخر نرسیده ام

کارهای ما دارای اهدافی است که پایان می پذیرد، هر چند طولانی باشد، ولی علم نهایت ندارد

و من در این کتـاب راه اختصـار را برگزیـده و فقـط متون اخبـار را آورده ام و از طولاـنی کردن و زیـاده گویی پرهیز نمودم و نخواستم از ظواهر بر معنای آن استدلال کنم.

اسـناد روایات را به دلیل اشاره ام به راویان و طرق اخبار و کتبی که از آنها روایت نقل کرده ام، حذف نمودم، زیرا با توجه به مطلب فوق، اخبار از مرسل بودن

خارج و ملحق به اخبار مسند می گردد و بعلاوه اینکه شهرت اخبار نیز دلیل حذف اسناد بوده است.

گاهی برخی اخبار در بعضـی دیگر تـداخل می نمایند و ما روایت مورد نیاز را مختصـر یا روایتی را که لفظ آن اندک باشد بر می گزینیم. گاهی برخی اخبار غریب و از ذهن عادی دور است و از جایگاه دوری رسیده یا نامأنوس است که محتاج به تأویل می باشد که این اخبار بر چند دسته اند:

۱) برخی موافق قرآنند.

۲) برخی را گروه زیادی روایت کرده اند، تا جایی که علم ضروری و لازم العمل گردیده است.

۳) آثار بعضی باقی مانده که به صورت دیداری یا شنیداری است.

۴) بعضـی را شاعران یا شاعران شـعرباف و ضعیف به صورت شعر در آورده اند تا آنها را در مجالس بخوانند. در نتیجه مناقب اهـل بیت اجماعـاً آشـکار است و اجماع آنان هم حجت است و مخالفان اهل بیت علیه السّـلام نیز به ناچار، زبان به مناقب اهل بیت علیهم السّـلام گشوده انـد و قـادر بر انکـار نیسـتند، زیرا راویـان و ثقات آنان نیز مناقب اهل بیت را بیان کرده انـد. بعلاوه اینکه روایات فضایل اهل بیت، نزد شـیعه متواتر است و این خود نوعی معجزه و پنـدی برای پندگیران است، در نتیجه شـیعه در نقـل روایـات موفق و دشـمنان اهـل بیت مـأیوس و تحت تأثیر شـیعه قرار دارنـد. (به خاطر همان روایاتی را که خود روایت می کننـد)، ایـن روایـات متواتر، خـود دلیـل حقـانیت مـذهب شـیعه و حجـتی بر مخـالفین آنهـا اسـت کـه ایـن خـود یـادآوری بر تذکرپذیران و لطف خداوند است.

پایان گفتار مؤلف کتاب مناقب که ما در اینجا آن را ذکر کردیم.

آنچه که در آغاز تفسـیر امام عسـکری علیه السّلام آمده، چنین است: شیخ ابوالفضل شاذان بن جبرئیل بن اسماعیل قمی گفت که بر ما حدیث گفت سید محمد بن شراهتک حسنی جرجانی، از سید ابو جعفر

ص: ۷۰

مهتدی بن حارث حسینی مرعشی، از شیخ صدوق ابو عبدالله جعفر بن محمد دوریستی، از پدرش، از شیخ فقیه ابو جعفر محمد بن علی بن بـابویه قمی که وی گفت به مـا گزارش داد ابوالحسن محمـد بن قاسم استرآبادی خطیب رحمه الله که گفت به من حدیث نمود ابو یعقوب یوسف بن محمد بن زیاد و ابوالحسن علی بن محمد بن سـیار که هر دو از امامیه اند، گفتند که پدران

ما امامی مذهب بودند و در حکومت حسن بن زید علوی که لقب داعی الی الحق داشته و امام زیدیه بود و خیلی به حرف زیدیه گوش می داد و به خاطر سخن چینی آنان مردم را می کشت و از طرفی زیدیه در استر آباد غالب بودند، لذا ما ترسیدیم و با اهل و عیال نزد امام عسکری علیه السّلام رهسپار شدیم.

پس در کاروان سرایی منزل گزیدیم و از امام اجازه ورود خواستیم. وقتی ایشان ما را دیدند، فرمودند: «آفرین بر کسانی که به دامان ما پناه آورده اند! خداوند کوشش شما را پذیرفت، دشمنان شما را کفایت نموده و شما را از ترس آنان در امنیت قرار داد. برگردید که جان و مال شما در امان است.» ما از فرمایش ایشان در شگفت ماندیم، با اینکه شکی در راستگویی آن حضرت نداشتیم، عرض کردیم: «ای امام! چه دستور می فرمایید؟ چه کار کنیم؟ چگونه به شهری که از آنجا فرار کردیم برگردیم، در حالی که حاکم آن شهر به سرعت دنبال ما بوده و عذاب او نیز بر ما شدید خواهد بود؟» حضرت فرمود: دو فرزند خود را نزد من بگذارید تا با آموختن علم نزد من، به شرافت رسند. از سخن چینان نهراسید، همچنین از شکنجه حاکم نترسید که خداوند پشت سخن چینان را به شدت می شکند و آنها را محتاج شفاعت شما نزد حاکمی خواهد کرد که از او گریخته اید.»

ابو یعقوب و ابو حسن می گویند: آنها دستور امام را پذیرفتند و ما را نزد وی گذاشته و خود رفتند. ما نزد امام رفت و آمد داشتیم

ص: ۷۱

و امام مانند پدر مهربان و خویشاوندان بسیار نزدیک با ما برخورد می کرد.

روزی به ما فرمود: «وقتی به شما گزارش رسد که خداوند پدران شما را کفایت و دشمنانشان را ذلیل کرد و وعده من به آنها راست بود، من شکر خداوند را در این قرار می دهم که به شما تفسیر قرآن را که مشتمل بر بعضی اخبار آل محمد علیه السّلام است آموختم و به این جهت عظمت و شرافت شما بالا می رود.»

راوی می گوید: ما خوشحال شدیم و عرض کردیم: «ای فرزند رسول خدا! ما حالا بر جمیع علوم قران و معانی آن دست یافته ایم؟» حضرت فرمود: «هرگز

چنین نیست! زیرا امام صادق همین چیزهایی را که به شما آموختم، به یکی از اصحابش آموخت و آن صحابی خوشحال شد و عرض کرد که آیا همه علوم قرآن را آموختم؟ امام فرمود: خیر! قطعاً خیر بسیار و فضیلت زیادی را به دست آوردی، ولی باز هم مقداری بسیار بسیار اندک از علم قرآن است. چنان که خداوند در قرآن مجید فرموده: «قُلْ لَوْ کانَ الْبَحْرُ مِداداً لِکَلِماتِ رَبِّی لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنْفَدَ کَلِماتُ رَبِّی وَ لَوْ جِئْنا بِمِثْلِهِ مَدَداً» - . کهف/ ۱۰۹ - {بگو اگر دریا برای کلمات پروردگارم مرکب شود پیش از آنکه کلمات پروردگارم پایان پذیرد، قطعا دریا پایان می یابد، هر چند نظیرش را به مدد [آن] بیاوریم.}

و فرمود: «وَ لَوْ أَنَّ ما فِی الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَهٍ أَقْلامٌ وَ الْبَحْرُ یَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَهُ أَبْحُرٍ ما نَفِدَتْ کَلِماتُ اللَّهِ» - . لقمان/ ۲۷ - {و اگر آنچه درخت در زمین است قلم باشد و دریا را هفت دریای دیگر به یاری آید، سخنان خدا پایان نپذیرد.}

این علم معانی قرآن است و آنچه به من از عجایب و شگفتی های آن به تو سپردم، مشتی از خروار است. ولی آن مقداری که آموختی، خداوند به تو تفضل فرمود، و تو را بر هر کس که مانند علم و فهم تو ندارد، فضیلت داد.»

آن دو نفر در ادامه می گویند: ما نزد حضرت بودیم، تا اینکه قاصدان از نزد پدر ما نامه ای آوردند که در آن چنین نوشته شده بود: «حسن بن زید علوی، مردی را به جهت سخن چینی زیدیه کُشت و مالش را ربود، اما نامه هایی از سرزمین های تحت فرمان زیدیه رسید که همراه با ملامت و سرزنش شدید بود و در این نامه آمده بود که آن مقتول، از بهترین افراد زیدی مذهب در روی زمین بوده و سخن چینان که تحمل فضیلت و ثروت او را نداشته، از او سخن چینی کرده اند. حاکم زیدی از قاصدان تشکر کرد و دستور داد تا بینی و گوش سخن چینان را ببرند و بعضی را چنین کردند و بعضی هم فرار کردند. حاکم علوی از کرده اش پشیمان شده و استغفار کرد و اموال ارزشمندی را صدقه داد و اموال مقتول را به ورثه اش بازگرداند و چند برابر دیه به آنان داد و حلالیت طلبید. ورثه مقتول گفتند: از بابت دیه شما را حلال

نمودیم، ولی خون مربوط به خود مقتول است (یعنی بماند در روز قیامت). علوی نذر کرد که از این به بعد، به خاطر مذهب کسی، متعرض وی نشود.»

در نامه پدر آن دو نفر آمده بود که:

ص: ۷۲

«حسن بن زید یکی از افراد مورد اعتمادش را به همراه نامه و انگشترش به امانت نزد ما فرستاد، بازگرداندن اموال ما را ضمانت و کمبود آن را جبران کرد و ما داریم به شهر خودمان بازمی گردیم. وعده های امام عسکری علیه السّلام نیز به وقوع پیوسته است.» حضرت فرمود: «همانا وعده خداوند حق است.»

در روز دهم نامه پدران ما رسید که در آن آمده بود حاکم زیدی به جمیع وعده هایش وفا کرده و به ما دستور دادند که ملازم امام پر برکت و راستگو باشیم. وقتی امام علیه السّلام شنید، فرمود: «گاه آن رسیده است که طبق وعده، به شما تفسیر قرآن بگویم و شما وظیفه دارید هر روز چیزی از آن را بنویسید. ملازم و مواظب من باشید تا خداوند شما را به بهره مندی فراوان رساند.

مؤلف: در بعضی نسخه ها در اول سند چنین آمده است: «محمد بن علی بن محمد بن جعفر بن دقاق گفت: دو شیخ فقیه ابوالحسن محمد بن احمد بن علی بن حسن بن شاذان و ابو محمد جعفر بن احمد بن علی قمی رحمهم الله گفتند، حدیث کرد ما را شیخ فقیه ابو جعفر محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه رحمهم الله...» تا آخر آنچه گذشت.

شیخ صدوق در اول کتاب «کمال الدین» چنین فرموده است: شیخ فقیه ابو جعفر محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه رحمه الله مصنف این کتاب گوید: آنچه باعث شد من این کتاب را تالیف کردم، این است که چون به اندازه حاجت توفیق زیارت مولایم امام ابوالحسن الرضا صلوات اللّه و سلامه علیه را دریافتم و در برگشت به نیشابور اقامت کردم، بسیاری از شیعیان را که نزد من رفت و آمد می کردند دیدم که در موضوع غیبت حیرانند و در امر امام قائم علیه السّلام در اشتباهند و از

راه راست به رای و قیاس برگشته اند. من تلاش فراوان کردم که آنها را به حق ارشاد کنم و به راه درست برگردانم و در این باره به اخبار درستی تمسک می کردم که در این باره از پیغمبر و خاندان معصومش صلّی اللَّه علیه و آله و سلم

رسیده بود. تا اینکه شیخ بزرگواری از دانشمندان قم که اهل فضل و علم و شخصیت بود، از بخارا مراجعت کرد و به ما وارد شد. من از دیر زمانی آرزوی ملاقات او را در دل داشتم و شیفته دیدار او بودم، چرا که مردی دیندار و درست نظر و خوش عقیده بود. او شیخ نجم الدین ابو سعید محمد بن حسن بن محمد بن احمد بن علی بن صلت قمی ادام اللَّه توفیقه

ص: ۷۳

و رضی اللَّه عنه بود و پدر من رضی اللَّه عنه، از جدش محمد بن احمد بن علی بن صلت روح اللَّه روحه روایت می کرد و شاگردی او را داشت و علم و عمل و زهد و فضل و عبادت او را می ستود. و احمد بن محمد بن عیسی با آن فضل و جلالت رتبه خود، از ابی طالب عبدالله بن صلت قمی رضی اللَّه عنه روایت می کرد و زنده بود تا محمد بن حسن صفار او را درک کرد و از او اخذ روایت کرد. چون خدای تعالی ذکره مرا به خدمت این بزرگواری که از این خاندان والامقام بود پیروزمند ساخت و ملاقات او را نصیبم کرد و مرا به برادری او گرامی داشت و به دوستی و صفای او بر من بخشش کرد، او را شکرگزاری کردم. در این میان که یک روز برای من صحبت می کرد، یادآور شد که در شهر بخارا یکی از بزرگان فلاسفه و منطق را دیدار کرده است و درباره قائم علیه السّلام سخنی از او شنیده است که او را سرگردان کرده و راجع به طول غیبت و بی خبری از ایشان، وی را در شک انداخته است. من در اثبات وجود امام زمان چند فصل به او تذکر دادم و درباره غیبت آن حضرت، از گفتار پیغمبر صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السّلام اخباری روایت کردم که به وسیله آنها خاطرش آرام شد و آن شک و تردید و شبهه ای که به دلش راه یافته بود، زائل گردید و آنچه از اخبار صحیحه را که از من شنید، به سمع و طاعت و قبول و تسلم پذیرفت و از من خواست که در این موضوع کتابی تالیف کنم. من خواهش او را پذیرفتم و به او وعده دادم که چون خدا برگشت مرا به وطن و قرارگاهم شهر ری فراهم سازد، آنچه خواسته او است جمع آوری می کنم. در این میانه یک شب که درباره خانواده و فرزندان و برادران و زندگی پر نعمتی که در شهر ری واگذاشتم اندیشه می کردم، به ناگاه خواب بر من غلبه کرد. در خواب دیدم گویا در مکه هستم و گرد خانه محترم خدا طواف می کنم و در دوره هفتم نزد حجرالاسود آمده ام و آن را می سایم و می بوسم و می گویم: امانتی ادیتها و

میثاقی تعاهدته لتشهد لی بالموافات. {امانتم را ادا کردم و به عهد و میثاقم عمل کردم تا تو برای من به وفا گواهی دهی} در این وقت مولای خود قائم صاحب الزمان علیه السّلام را دیدم که بر در خانه کعبه ایستاده است. من دلباخته و پریشان خاطر به او نزدیک شدم. آن حضرت از رخساره من به فراست خود راز درونم را دانست. بر او سلام دادم و به من جواب داد و فرمود: چرا درباره غیبت کتابی تألیف نمی کنی تا اندوه دلت را ببرد؟ عرض کردم: یا ابن رسول اللَّه! درباره غیبت چیزهایی تالیف کرده ام. فرمود: آنها بدین روش مطلوب نیستند که من دستور آن را می دهم. اکنون مستقلا کتابی درباره غیبت تالیف کن و غیبت پیغمبران علیهم السلام را در آن درج کن.

ص: ۷۴

سپس آن حضرت صلوات اللَّه علیه رفت و من هراسان از خواب برخاستم و تا طلوع فجر به دعا و گریه و درد دل کردن و شکایت نمودن به درگاه خدا گذرانیدم. و چون صبح کردم، برای امتثال امر ولی خدا علیه السّلام و حجت او آغاز به تالیف این کتاب نمودم، در حالی که از خدا جویای کمک بودم و بر او توکل کردم و از تقصیرات خود آمرزش خواستم. «وَ ما تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَ إِلَيْهِ أُنِيبُ» - . هود/ ۸۸ - {توفیق من جز به [یاری] خدا نیست بر او توکل کرده ام و به سوی او بازمی گردم.}

و شیخ طبرسی در کتاب احتجاج فرموده است: «و اسناد بسیاری از اخبار را به دلائلی چون اجماع، عقل و تواتر در کتب فریقین نیاوردم، به جز احادیث امام حسن عسکری علیه السّلام که در حدّ تواتر باقی احادیث نبود، هر چند از نظر محتوی مانند آنها است. و اسناد آن را فقط در اوّلین جزء آن آوردم، چون اسناد باقی احادیث وارده از آن امام، همان اسناد اوّلی بود که از تفسیر آن جناب نقل نمودم.»

و سپس فرموده: «حدیث کرد مرا سید زاهد و عالم عابد ابو جعفر مهدی بن ابی الحرب الحسینی المرعشی رضی اللَّه عنه و گفت، حکایت کرد به من شیخ الصدوق ابو عبدالله جعفر بن محمد الدوریستی رحمه اللَّه علیه و آن دانا نقل نمود که حدیث کرد به من پدرم محمد بن احمد رحمه اللَّه، و او به طور کامل نقل حکایت و

سند روایت از شیخ السعید ابو جعفر محمد بن علی بن الحسین بن بابویه القمی رضی اللَّه عنهم نماید، و آن عالم روایت کند از ابوالحسن بن محمد القاسم المفسر الأسترآبادی، و آن فاضل نقل حکایت و سند روایت از دو بزرگ زیرک، ابو یعقوب یوسف بن محمد بن زیاد و ابوالحسن محمد بن علی السیار نماید، و این دو دانا از صلحای شیعه امامیه و از اتقیای این طایفه رفیعه هستند، و ایشان هر دو بلاواسطه روایت کنند از حضرت ابو محمد حسن العسکری علیه السّلام.»

و شیخ ابن قولویه در آغاز کتاب کامل الزیارت آورده است که: من این کتاب را از اخبار ائمه معصومین علیهم السّلام جمع کردم. از احادیث غیر آنان در این کتاب نیاوردم، زیرا احادیث آنها ما را از احادیث دیگران کفایت می کند. و ما می دانیم که به تمام احادیث ائمه معصومین علیهم السّلام در این مورد و باقی موارد احاطه نداریم، ولی احادیثی را که از طریق راویان موثق از اصحاب ما به ما رسیده است آورده ام و احادیثی را که از معصومین علیهم السّلام توسط راویان ناشناخته روایت شده و آنهایی که به دانش و حدیث مشهور نیستند، در اینجا نیاوردم.

ص: ۷۵

و در آغاز نسخه قدیمی کتاب «عیون اخبار رضا علیه السّلام» سندش را چنین یافتم: «حدیث کرد مرا شیخ امانتدار پدرم ابوحسین علی بن ابی طالب بن محمد بن أبی طالب تمیمی ساکن نجف اشرف و گفت مرا سید یگانه، فقیه، دانشمند، عزت دین، شرف سادات، ابو محمد شرف شاه بن ابوالفتوح محمد بن حسین بن زیاد علوی حسینی افطسی نیشابوری - که خدا مقامش را بلند دارد - در سال ۵۷۳ در نجف اشرف، هنگامی که در آنجا ساکن بودم مرا روایت کرد و گفت، حدیث کرد مرا شیخ، فقیه، دانشمند، ابوالحسن علی بن عبدالصمد تمیمی در خانه اش به نیشابور در سال ۵۴۱ و گفت، حدیث کرد مرا سید امام زاهد ابوالبرکات خوزی رحمه الله و گفت، حدیث کرد مرا شیخ امام، دانشمند یگانه، ابوجعفر محمد بن علی بن حسین بن

موسی بن بابویه قمی فقیه مصنف این کتاب رضی الله عنه.»

و بایـد در اینجا مقـدمه کتاب سلیم بن قیس را ذکر کنم که اسـنادش چنین است: «خبر داد مرا رئیس پاکـدامن، پـدر پارسایی هبت الله بن نما بن علی بن حمدون رضی الله عنه در حالی که در خانه اش در حله کتاب بر او می خواندم و هر دو در

آنجـا جمع بودیم، در ماه جمای الاول سال ۵۶۵ و گفت، حـدیث کرد مرا شـیخ امین عالم ابو عبدالله حسن بن احمد بن طحال مقـدادی سـاکن نجف اشـرف در حـالی که کتـاب بر وی می خوانـدم، در مرقـد مولاـ امیرالمؤمنین علیه السّـلام به سال ۵۲۰ و گفت، حدیث کرد مرا شیخ مفید ابوعلی حسن بن محمد طوسی رضی الله عنه در ماه رجب سال ۴۹۰ و گفت که خبر مرا شیخ فقیه ابو عبـدالله حسن بن هبت الله بن رطبه از شـیخ مفیـد ابوعلی، از پـدرش در کتـابی که در ماه محرم سال ۵۶۰ در حرم امام حسین علیه السّلام بر او خوانده و از وی استماع کرده.

ص: ۷۶

و خبر داد مرا شـیخ مقری ابوعبدالله محمد بن کال از سـید جلیل القدر نظام الشرف ابوالحسن عریضی، از ابن شهریار خازن، از شیخ ابو جعفر طوسی.

و شـیخ فقیه ابو عبـدالله محمّد بن علی بن شـهر آشوب، از قول جدش شـهر آشوب و او از قول شـیخ سـعید ابو جعفر محمد بن حسن طوسی رضی الله عنه در حلّه در سال ۵۶۷ این کتاب را به من داد و من بر او خواندم و او تصدیقم کرد.»

گفت: ابن ابی جیـد از محمّـد بن حسن بن احمد بن ولید و محمد بن ابی القاسم ملقب به ماجیلویه، از محمد بن علی صـیرفی، از حماد بن عیسـی، از ابان بن ابی عیاش، از سـلیم بن قیس هلالی ما را حدیث کرد و گفت، شـیخ ابو جعفر طوسـی گفت، ابو عبدالله حسـین بن عبیدالله غضائری ما را خبر داد و گفت، ابو محمد هارون بن موسی بن احمد تلعکبری رحمه الله ما را خبر داد و گفت، ابوعلی ابن همام بن سـهیل ما را خبر داد و گفت، عبـدالله بن جعفر حمیری از یعقوب بن یزیـد و محمد بن حسـین بن ابی خطاب و احمد بن محمد بن عیسـی، از محمد بن ابی عمیر، از عمر بن اذینه، از ابان بن ابی عیاش، از سـلیم بن قیس هلالی ما را خبر داد. عمر بن اذینه گفت: ابان بن ابی عیّاش یک ماه پیش از مرگش مرا فراخوانـد و به من گفت: دیشب خوابی دیدم و بر این باورم که به زودی خواهم مرد. امروز صـبح که تو را دیدم، خوشحال شدم. دیشب سـلیم بن قیس هلالی را در خواب دیدم که به من گفت: «ای ابان! تو در همین روزها خواهی مرد. در مورد امانتم از خدا بترس و آن را ضایع نکن، به پیمانی که هنگام مرگم با من بستی وفا کن و کتابم را همچنان محفوظ و مخفی بدار و آن را فقط نزد فردی از شیعیان علی بن ابی طالب (صلوات اللّه علیه)

که متدیّن و شـناخته شده باشد بگذار.» صـبح که چشـمم به تو افتاد، از دیدنت خوشحال شدم و یادم آمد که سلیم بن قیس را در خواب دیدم. وقتی حجّاج به عراق آمده بود، به جسـتجوی سلیم بن قیس پرداخته بود. سـلیم از او گریخت و فراری بود که در «نوبنـدگان» گذرش به ما افتاد و در خانه مان اقامت گزید. من مردی بزرگوارتر و سـخت کوش تر و اندوهگین تر از او در زندگی ام ندیده ام؛ مردی که بسیار خواهان گمنامی بود و سـخت از شـهرت و شـناسایی خودش نفرت داشت. من که در آن

زمان ۱۴ سال داشتم، قرآن را خوانده بودم و از او می پرسیدم و او برایم از مجاهدان بدر سخن می گفت. از او احادیث بسیاری را از قول عمر بن ابی سلمه پسر

ص: ۷۷

امّ سلمه همسر پیامبر صلّی اللَّه علیه و اله و سلّم، معاذ بن جبل، سلمان فارسی، علی بن ابی طالب علیه السّلام، ابوذر، مقداد، عمار و براء بن عازب شنیدم. سلیم از من خواست که آنچه را از او شنیده ام پنهان دارم، ولی در این مورد از من پیمانی نگرفت و مرا سوگندی نداد. چیزی نگذشت که مرگش سر رسید. پس مرا فرا خواند و با من خلوت کرد و گفت: «ای ابان! من در همسایگی تو به سر بردم و از تو جز خوبی ندیدم. نزد من نوشته هایی است که از افراد مورد اعتماد شنیده ام و به خط خود نوشته ام. در این نوشته ها احادیثی است که دوست ندارم آنها را برای مردم آشکار کنی، زیرا انکار می کنند و برایشان باور نکردنی است، حال آنکه این احادیث حق و حقیقت است و من آنها را از اهل حق و صاحبان علم و صداقت و تقوا گرفته ام؛ از افرادی مانند علی بن ابی طالب (صلوات اللَّه علیه)، سلمان فارسی، ابوذر غفاری و مقداد بن اسود (رضی اللَّه عنهم). در میان آنها حدیثی نیست که از یکی از آنان شنیده باشم و از دیگران نپرسیده باشم و همه شان بر آن حدیث اتّفاق نظر داشتند. و احادیثی است که از غیر آنان شنیده ام که آنان نیز از اهل حق بودند. راستش هنگامی که بیمار شدم، بر آن شدم که آنها را بسوزانم، اما این کار را گناه دیدم و از آن دوری گزیدم. حال اگر با من به خدای عزوجل پیمان می بندی که تا زمانی که زنده ام از آنها با هیچ کس سخن نگویی و پس از مرگم نیز چیزی از آنها را به هیچ کس جز به افرادی که مورد اعتمادت باشند و آن گونه که به خودت اعتماد داری، به آنان اعتماد داشته باشی نخوانی و عهد کنی که اگر دچار مشکل و حادثه ای شدی آنها را به فرد

مورد اعتمادی از شیعیان علی بن ابی طالب (صلوات اللَّه علیه) که متدیّن و شناخته شده باشد بدهی، در این صورت بگو تا آنها را به تو تحویل دهم.» من به آنچه خواست تعهد دادم و پیمان بستم. سلیم نوشته ها را به من داد و همه شان را برایم خواند و چیزی نگذشت که از دنیا رفت. خدای رحمتش کناد.

پس از او در آن نوشته ها نگریستم و به آنچه که در آنها آمده بود یقین پیدا کردم، هر چند که برایم سنگین و سخت بود، چرا که در آن هلاک همه امّت محمّد صلّی اللَّه علیه و اله و سلّم از مهاجران و انصار و تابعان به جز علی بن ابی طالب و خاندان و پیروانش بود.

پس از اینکه وارد بصره شدم، نخستین کسی را که ملاقات کردم حسن بن ابی الحسن بصری بود. او در آن روز از حجّاج متواری بود. حسن در آن زمان از پیروان علی بن ابی طالب (صلوات اللَّه علیه) و از شیعیان افراطی بود و از اینکه به یاری علی علیه السّلام نشتافته و در رکاب حضرتش در پیکار جمل نجنگیده بود، سخت پشیمان و متأسّف بود. در بخش شرقی خانه ابو خلیفه حجاج بن ابی عتاب دیلمی با وی خلوت کردم و کتاب سلیم را بر او عرضه داشتم. گریست و گفت: «در احادیث آن جز حق چیزی نیست. من خود این احادیث را از پیروان مورد اعتماد علی بن ابی طالب علیه السّلام و غیر آنان شنیده ام».

ابان گفت: در همان سال به حجّ رفتم و بر علی بن الحسین علیه السّلام وارد شدم، ابوطفیل عامر بن واثله صحابی رسول خدا

صلّی اللَّه علیه و اله و سلّم که از بزرگان اصحاب علی علیه السّلام نیز بود در محضر حضرتش نشسته بود. عمر بن ابی سلمه، پسر امّ سلمه همسر پیامبر صلّی اللَّه علیه و اله و سلّم را هم نزد حضرتش دیدم. در طی سه روز و هر روز از صبح تا شب، همه کتاب را بر او و ابوطفیل و علی بن الحسین علیه السّلام عرضه داشتم. به این صورت که هر روز صبح

ص: ۷۸

عمر و عامر نزد حضرت می آمدند و کتاب را بر حضرتش می خواندند که سه روز طول کشید.

حضرت به من فرمود: سلیم راست گفته، خدای رحمتش کند، همه این ها احادیث ما است، می شناسیمش. ابوطفیل و عمر بن ابی سلمه گفتند: حدیثی در آن نیست که آن را از علی (صلوات اللَّه علیه) و سلمان و ابوذر و مقداد نشنیده باشیم.

عمر بن اذینه گفت: سپس ابان کتاب سلیم بن قیس هلالی عامری را به من سپرد و یک ماه بعد درگذشت. این همان نسخه کتاب سلیم بن قیس عامری هلالی است که آن را ابان بن ابی عیاش به من داد و برایم خواند. ابان گفت که وی آن را بر علی بن حسین علیه السّلام خوانده و حضرتش فرموده: «سلیم راست گفته، این حدیث ما است آن را می شناسیمش.»

مؤلف: تمام این حدیث در «کتاب الفتن» آمد و باقی مقدمه های کتب و اسانید آنها را در جلد ۲۵ خواهم آورد. انشاء الله

وقتی که در مقدمه کتاب از آنچه می خواستم فارغ شدم، باید فهرست بحار الانوار را که مشتمل بر کتاب هایی است و ترتیب آن کتاب ها را بیاورم و سپس در مقاصد باب ها آغاز کنم.

هیچ حول و قوه ای نیست مگر به خدا، و بر او توکل می کنم و بازگشت به سوی اوست.

**[ترجمه]

فهرست الكتب

۱ کتاب العقل و العلم و الجهل.

۲ کتاب التوحید.

۳ کتاب العدل و المعاد.

۴ کتاب الاحتجاجات و المناظرات و جوامع العلوم.

۵ کتاب قصص الأنبياء علیهم السلام

۶ کتاب تاریخ نبینا و أحواله صلی الله علیه و آله

۷ کتاب الإمامه و فیه جوامع أحوالهم علیهم السلام

۸ کتاب الفتن و فیه ما جری بعد النبی صلی الله علیه و آله من غصب الخلافه و غزوات أمیر المؤمنین علیه السلام

۹ کتاب تاریخ أمیر المؤمنین صلوات الله علیه و فضائله و أحواله.

۱۰ کتاب تاریخ فاطمه و الحسن و الحسین صلوات الله علیهم و فضائلهم و معجزاتهم.

۱۱ کتاب تاریخ علی بن الحسین و محمد بن علی الباقر و جعفر بن محمد الصادق و موسی بن جعفر الکاظم صلوات الله علیهم و فضائلهم و معجزاتهم.

۱۲ کتاب تاریخ علی بن موسی الرضا و محمد بن علی الجواد و علی بن محمد الهادی و الحسن بن علی العسکری و أحوالهم و معجزاتهم صلوات الله علیهم.

۱۳ کتاب الغیبه و أحوال الحجه القائم صلوات الله علیه.

۱۴ کتاب السماء و العالم و هو یشتمل علی أحوال العرش و الکرسی و الأفلاک و العناصر و الموالید و الملائکه و الجن و الإنس و الوحوش و الطیور و سائر الحیوانات و فیه أبواب الصید و الذباحه و أبواب الطب.

۱۵ کتاب الإیمان و الکفر و مکارم الأخلاق.

۱۶ کتاب الآداب و السنن و الأوامر و النواهی و الکبائر و المعاصی و فیه أبواب الحدود.

۱۷ کتاب الروضه و فیه المواعظ و الحکم و الخطب.

۱۸ کتاب الطهاره و الصلاه.

۱۹ کتاب القرآن و الدعاء.

۲۰ کتاب الزکاه و الصوم و فیه أعمال السنه.

۲۱ کتاب الحج.

۲۲ کتاب المزار.

۲۳ کتاب العقود و الإیقاعات.

۲۴ کتاب الأحکام.

۲۵ کتاب الإجازات و هو آخر الکتب و یشتمل علی أسانیدنا و طرقنا إلی جمیع الکتب و إجازات العلماء الأعلام رضوان الله علیهم أجمعین.

**[ترجمه]۱. کتاب عقل و علم و جهل

۲. کتاب توحید

۳. کتاب عدل و معاد

۴. کتاب احتجاجات و مناظرات و جوامع علوم

۵. کتاب قصص انبیاء صلی الله علیه و آله

۶. کتاب تاریخ پیامبر ما صلی الله علیه و آله و احوال ایشان.

۷. کتاب امامت و در آن است تمام احوالات ائمه علیهم السّلام.

۸. کتاب فتن و در آن جریانات بعد از رحلت پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم، از غصب خلافت و جنگ های امیرالمؤمنین علیه السّلام است.

۹. کتاب تاریخ امیرالمؤمنین علیه السّلام و فضایل و احوال ایشان.

ص: ۷۹

۱۰. کتاب تاریخ فاطمه و حسن و حسین صلوات الله علیهم و فضائل و معجزات آنها.

۱۱. کتاب تاریخ علی بن الحسین و محمد بن علی الباقر و جعفر بن محمد الصادق و موسی بن جعفر الکاظم صلوات الله علیهم و فضائل و معجزات آنها.

۱۲. کتاب تاریخ علی بن موسی الرضا و محمد بن علی الجواد و علی بن محمد الهادی و الحسن بن علی العسکری و احوال و معجزات آنها صلوات الله علیهم.

۱۳. کتاب غیبت و احوالات حجت قائم صلوات الله علیه.

۱۴. کتاب آسمان و جهان، و آن مشتمل است بر احوالات عرش و کرسی و افلاک و عناصر و موالید و ملائکه و جن و انس و وحشیان و پرندگان و سایر حیوانات و در آن ابواب صید و ذباحه و ابواب طب است.

۱۵. کتاب ایمان و کفر و مکارم اخلاق.

۱۶. کتاب آداب و سنن و اوامر و نواهی و گناهان کبیره و معاصی و در آن ابواب حدود است.

۱۷. کتاب روضه که شامل مواعظ و حکمت ها و خطبه ها است.

۱۸. کتاب طهارت و نماز

۱۹. کتاب قرآن و دعا

۲۰. کتاب زکات و روزه و در آن اعمال سال است.

۲۱. کتاب حج

۲۲. کتاب مزار

۲۳. کتاب عقود و ایقاعات

۲۴. کتاب احکام

۲۵. کتاب اجازات

و آن آخرین کتاب ها است که مشتمل بر سندهای حدیث و طرق احادیث به سوی تمام کتاب ها و اجازه های علمای اعلام است، رضوان الله علیهم اجمعین است. - . گفتنی است که بحار الانوار چاپ قدیم بیست و پنج جلد با عناوین فوق الذکر بوده است اما چاپ جدید آن صد و ده جلد می باشد. (مترجم)

-

ص: ۸۰

**[ترجمه]

کتاب العقل و العلم و الجهل

باب ۱ فضل العقل و ذم الجهل

الآیات

البقره: لَآیاتٍ لِقَوْمٍ یَعْقِلُونَ و قال تعالی کَذلِکَ یُبَیِّنُ اللَّهُ لَکُمْ آیاتِهِ لَعَلَّکُمْ تَعْقِلُونَ و قال تعالی وَ ما یَذَّکَّرُ إِلَّا أُولُوا الْأَلْبابِ

آل عمران: وَ ما یَذَّکَّرُ إِلَّا أُولُوا الْأَلْبابِ و قال تعالی قَدْ بَیَّنَّا لَکُمُ الْآیاتِ إِنْ کُنْتُمْ تَعْقِلُونَ و قال إِنَّ فِی خَلْقِ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ وَ اخْتِلافِ اللَّیْلِ وَ النَّهارِ لَآیاتٍ لِأُولِی الْأَلْبابِ

المائده: ذلِکَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لا یَعْقِلُونَ و قال تعالی فَاتَّقُوا اللَّهَ یا أَولِی الْأَلْبابِ و قال وَ أَکْثَرُهُمْ لا یَعْقِلُونَ

الأنعام: وَ لکِنَّ أَکْثَرَهُمْ یَجْهَلُونَ و قال وَ لَلدَّارُ الْآخِرَهُ خَیْرٌ لِلَّذِینَ یَتَّقُونَ أَ فَلا تَعْقِلُونَ

الأنفال: إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الصُّمُّ الْبُکْمُ الَّذِینَ لا یَعْقِلُونَ

یونس: أَ فَأَنْتَ تُسْمِعُ الصُّمَّ وَ لَوْ کانُوا لا یَعْقِلُونَ و قال تعالی وَ یَجْعَلُ الرِّجْسَ عَلَی الَّذِینَ لا یَعْقِلُونَ

هود: وَ لکِنِّی أَراکُمْ قَوْماً تَجْهَلُونَ

یوسف: إِنَّا أَنْزَلْناهُ قُرْآناً عَرَبِیًّا لَعَلَّکُمْ تَعْقِلُونَ

الرعد: إِنَّما یَتَذَکَّرُ أُولُوا الْأَلْبابِ

إبراهیم: وَ لِیَذَّکَّرَ أُولُوا الْأَلْبابِ

طه: إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ لِأُولِی النُّهی

النور: کَذلِکَ یُبَیِّنُ اللَّهُ لَکُمُ الْآیاتِ لَعَلَّکُمْ تَعْقِلُونَ

الزمر: إِنَّ فِی ذلِکَ لَذِکْری لِأُولِی الْأَلْبابِ

ص: ۸۱

المؤمن: هُدیً وَ ذِکْری لِأولِی الْأَلْبابِ و قال تعالی وَ لَعَلَّکَمْ تَعْقِلُونَ

الجاثیه: آیاتٌ لِقَوْمٍ یَعْقِلُونَ

الحجرات: أَکْثَرُهُمْ لا یَعْقِلُونَ

الحدید: قَدْ بَیَّنَّا لَکُمُ الْآیاتِ لَعَلَّکُمْ تَعْقِلُونَ

الحشر: ذلِکَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لا یَعْقِلُونَ

lt;meta info="- لَآیاتٍ لِقَوْمٍ یَعْقِلُونَ. - . بقره / ۱۶۴ -

{برای گروهی که می اندیشند، واقعا نشانه هایی [گویا] وجود دارد.}

- کَذلِکَ یُبَیِّنُ اللَّهُ لَکُمْ آیاتِهِ لَعَلَّکُمْ تَعْقِلُون. - . بقره / ۲۴۲ -

{بدین گونه خداوند آیات خود را برای شما بیان می کند باشد که بیندیشید.}

- وَ ما یَذَّکَّرُ إِلَّا أُولُوا الْأَلْباب. - . بقره / ۲۶۹ -

{و جز خردمندان کسی پند نمی گیرد.}

- وَ ما یَذَّکَّرُ إِلَّا أُولُوا الْأَلْباب. - . آل عمران / ۷ -

{و جز خردمندان کسی متذکر نمی شود.}

- قَدْ بَیَّنَّا لَکُمُ الْآیاتِ إِنْ کُنْتُمْ تَعْقِلُونَ. - . آل عمران / ۱۱۸ -

{در حقیقت ما نشانه ها[ی دشمنی آنان] را برای شما بیان کردیم اگر تعقل کنید.}

- إِنَّ فی خَلْقِ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ وَ اخْتِلافِ اللَّیْلِ وَ النَّهارِ لَآیاتٍ لِأُولِی الْأَلْباب. - . آل عمران / ۱۹۰ -

{مسلما در آفرینش آسمان ها و زمین و در پی یکدیگر آمدن شب و روز برای خردمندان نشانه هایی [قانع کننده] است.}

- ذلِکَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لا یَعْقِلُون. - . مائده / ۵۸ -

{زیرا آنان مردمی اند که نمی اندیشند.}

- فَاتَّقُوا اللَّهَ یا أُولِی الْأَلْبابِ لَعَلَّکُمْ تُفْلِحُون. - . مائده / ۱۰۰ -

{پس ای خردمندان، از خدا پروا کنید باشد که رستگار شوید.}

- يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَ أَكْثَرُهُمْ لا يَعْقِلُون. - . مائده / ۱۰۳ -

{بر خدا دروغ می بندند و بیشترشان تعقل نمی کنند.}

- و لكن أكثرهم يجهلون. - . انعام / ۱۱۱ -

{ولی بیشترشان نادانی می کنند.}

- وَ لَلدَّارُ الْآخِرَةُ خَيْرٌ لِلَّذينَ يَتَّقُونَ أَ فَلا تَعْقِلُون. - . انعام / ۳۲ -

{و قطعا سرای بازپسین برای کسانی که پرهیزکاری می کنند بهتر است آیا نمی اندیشید؟}

- إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الصُّمُّ الْبُكْمُ الَّذينَ لا يَعْقِلُون. - . انفال / ۲۲ -

{قطعاً بدترین جنبندگان نزد خدا کران و لالانی اند که نمی اندیشند.}

- وَ مِنْهُمْ مَنْ يَنْظُرُ إِلَيْكَ أَ فَأَنْتَ تَهْدِي الْعُمْيَ وَ لَوْ كانُوا لا يُبْصِرُونَ. - . یونس / ۴۳ -

{و از آنان کسی است که به سوی تو می نگرد آیا تو نابینایان را - هر چند نبینند- هدایت توانی کرد؟}

- وَ ما كانَ لِنَفْسٍ أَنْ تُؤْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَ يَجْعَلُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذينَ لا يَعْقِلُونَ. - . یونس / ۱۰۰ -

{و هیچ کس را نرسد که جز به اذن خدا ایمان بیاورد و [خدا] بر کسانی که نمی اندیشند پلیدی را قرار می دهد.}

- وَ لكِنِّي أَراكُمْ قَوْماً تَجْهَلُون. - . هود /۲۹ -

{ولی شما را قومی می بینم که نادانی می کنید.}

- إِنَّا أَنْزَلْناهُ قُرْآناً عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ. - . یوسف / ۲ -

{ما آن را قرآنی عربی نازل کردیم، باشد که بیندیشید.}

- إِنَّما يَتَذَكَّرُ أُولُوا الْأَلْباب. - . رعد / ۱۹ -

{تنها خردمندانند که عبرت می گیرند.}

- وَ لِيَذَّكَّرَ أُولُوا الْأَلْبابِ. - . ابراهیم / ۵۲ -

{تا صاحبان خرد پند گیرند.}

- إِنَّ فی ذلِکَ لَآیاتٍ لِأُولِی النُّهی. - . طه / ۵۴ -

{قطعا در این ها برای خردمندان نشانه هایی است.}

- کَذلِکَ یُبَیِّنُ اللَّهُ لَکُمُ الْآیاتِ لَعَلَّکُمْ تَعْقِلُونَ. - . نور / ۶۱ -

{خداوند آیات [خود] را این گونه برای شما بیان می کند امید که بیندیشید.}

- إِنَّ فی ذلِکَ لَذِکْری لِأُولِی الْأَلْبابِ. - . زمر / ۲۱ -

{قطعا در این [دگرگونی ها] برای صاحبان خرد عبرتی است.}

ص: ۸۱

- هُدیً وَ ذِکْری لِأُولِی الْأَلْباب. - . مومن / ۵۴ -

{[که] رهنمود و یادکردی برای خردمندان است.}

- وَ لَعَلَّکُمْ تَعْقِلُون. - . مومن / ۶۷ -

{و امید که در اندیشه فرو روید.}

- تَنْزیلُ الْکِتابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزیزِ الْحَکیم. - . جاثیه / ۲ -

{فرو فرستادن این کتاب از جانب خدای ارجمند سنجیده کار است.}

- أَکْثَرُهُمْ لا یَعْقِلُونَ - . حجرات / ۴ -

{بیشترشان نمی فهمند.}

- قَدْ بَیَّنّا لَکُمُ الْآیاتِ لَعَلَّکُمْ تَعْقِلُون. - . حدید / ۱۷ -

{به راستی آیات [خود] را برای شما روشن گردانیده ایم، باشد که بیندیشید.}

- ذلِکَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لا یَعْقِلُون. - . حشر / ۱۴ -

{زیرا آنان مردمانی اند که نمی اندیشند.}

**[ترجمه]

الأخبار

«۱»

– مع، معانی الأخبار لی، الأمالی للصدوق الْحَافِظُ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الثَّقَفِیِّ عَنْ عِیسَی بْنِ مُحَمَّدٍ الْکَاتِبِ عَنِ الْمَدَائِنِیِّ عَنْ غِیَاثِ بْنِ إِبْرَاهِیمَ عَنِ الصَّادِقِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِیهِ عَنْ جَدِّهِ علیه السلام قَالَ قَالَ عَلِیُّ بْنُ أَبِی طَالِبٍ علیهما السلام عُقُولُ النِّسَاءِ فِی جَمَالِهِنَّ وَ جَمَالُ الرِّجَالِ فِی عُقُولِهِمْ (۱).

**[ترجمه]معانی الأخبار و امالی صدوق: حضرت علی علیه السّلام فرمود: عقل های زنان در زیبایی شان است و زیبایی مردان در عقل هایشان. – . معانی الاخبار: ۲۶۴ –

**[ترجمه]

بیان

الجمال الحسن فی الخلق و الخلق و قوله علیه السلام عقول النساء فی جمالهن لعل المراد أنه لا ینبغی أن ینظر إلی عقلهن لندرته بل ینبغی أن یکتفی بجمالهن أو المراد أن عقلهن غالبا لازم لجمالهن و الأول أظهر.

**[ترجمه]«الجمال» نیکویی در خلقت و خلق است. سخن امام علیه السّلام «عقول النساء فی جمالهن»، احتمال دارد مقصود چنین باشد که سزاوار نیست به عقل زنان نگاه شود، چون کمیاب است، بلکه سزاوار است به زیبایی های آنها اکتفا شود. یا مراد این است که عقل های زنان غالباً همراه زیبایی های آنهاست. و احتمال اول اظهر است.

**[ترجمه]

«۲»

– لی، الأمالی للصدوق الْعَطَّارُ عَنْ أَبِیهِ عَنْ سَهْلٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عِیسَی عَنِ الْبَزَنْطِیِّ عَنْ جَمِیلٍ عَنِ الصَّادِقِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ علیهما السلام قَالَ کَانَ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام یَقُولُ أَصْلُ الْإِنْسَانِ لُبُّهُ وَ عَقْلُهُ دِینُهُ وَ مُرُوَّتُهُ حَیْثُ یَجْعَلُ نَفْسَهُ وَ الْأَیَّامُ دُوَلٌ وَ النَّاسُ إِلَی آدَمَ شَرَعٌ سَوَاءٌ.

**[ترجمه]امالی صدوق: امام صادق علیه السّلام فرمود: امیرمؤمنان همیشه می فرمود: ریشه انسان عقل او است و عقل انسان، دین و مردانگی اوست که نفس خود را کجا قرار می دهد و روزگار در چرخش است. و مردم تا حضرت آدم همه برابرند. – . امالی صدوق: ۱۹۶ –

**[ترجمه]

بیان

اللب بضم اللام خالص كل شى ء و العقل و المراد هنا الثانى أى تفاضل أفراد الإنسان فى شرافه أصلهم إنما هو بعقولهم لا بأنسابهم و أحسابهم ثم بين عليه السلام أن العقل الذى هو منشأ الشرافه إنما يظهر باختياره الحق من الأديان و بتكميل دينه بمكملات الإيمان و المروءه مهموزا بضم الميم و الراء الإنسانيه (۲)مشتق من المرء و قد يخفف بالقلب و الإدغام و الظاهر أن المراد أن إنسانيه المرء و كماله و نقصه فيها إنما يعرف بما يجعل نفسه فيه و يرضاه لنفسه من الأشغال و الأعمال و

۱- يحتمل أن يكون مراده عليه السلام حث الرجال و ترغيبهم فيما يكمل به عقولهم و تحريصهم على ترك تزيين جمالهم و ما يتعلق بظاهرهم. مثل ما تقول: انت لرجل كم ترغب فى تحسين ظاهرك و نظافه وجهك و جعاده شعرك؟! دع ذلك للنساء، انما جمال الرجل فى تكميل عقله و تزكيه نفسه و على ذلك فالمراد بالجمال هو حسن الظاهر و الخلق.

۲- و قد اخطأ رحمه اللّه فان هذه الاشتقاقات كالانسانيه و المروه و الفتوه و نحوها لافاده ظهور آثار مبدأ الاشتقاق فمعنى المروه ظهور آثار المرء مقابل المرأه فى الإنسان و هو علو النظر و الصفح عن المناقشه فى صغائر العيوب و الوفاء و نحوها.

الـدرجات الرفيعه و المنـازل الخسـيسه فكم بين من لا يرضـى لنفسه إلا كمال درجه العلم و الطاعه و القرب و الوصال و بين من يرتضى أن يكون مضحكه للئام لأكله و لقمه و لا يرى لنفسه شرفا و منزله سوى ذلك.

و يحتمل أن يكون المراد التزوج بالأكفاء كما

قَالَ الصَّادِقُ علیه السلام لِدَاوُدَ الْكَرْخِيِّ حِينَ أَرَادَ التَّزْوِيجَ انْظُرْ أَيْنَ تَضَعُ نَفْسَكَ.

و التعميم أظهر.

و الـدول مثلثه الدال جمع دوله بالضم و الفتح و هما بمعنى انقلاب الزمان و انتقال المال أو العزه من شـخص إلى آخر و بالضـم الغلبـه فى الحروب و المعنى أن ملـك ٩ الـدنيا و ملكهـا و عزها تكون يوما لقوم و يوما لآخرين و الناس إلى آدم شـرع بسـكون الراء و قـد يحرك أى سواء فى النسب و كلهم ولـد آدم فهـذه الأـمور المنتقله الفانيه لا تصـير مناطا للشـرف بل الشـرف بالأمور الواقعيه الدائمه الباقيه فى النشأتين و الأخيرتان مؤكدتان للأولیین.

**[ترجمه]«لب» به معنای خالص هر چیز و به معنای عقل نیز می آیـد. و در این حدیث مراد این است که فضـیلت انسان ها در شرافت اصـل آنهـاست که فقـط به خاطر عقل هایشان می باشـد، نه به حسب و نسب. پس امام علیه السّـلام فرموده: عقل منشأ شرافت است که این نورانیت عقـل، به خـاطر انتخـاب دین حق از میـان دین هـا و بـا تکمیل دین به مکملات ایمان و مردانگی ظاهر می شود.

«مروّت» به معنای انسانیت است که از «مرء» مشـتق شـده است. و ظاهراً مراد این است که انسانیت مرد و کمال و نقص او، فقط زمانی شناخته می شود که دیده شود نفس خود را در کجا قرار می دهد و به آن راضی می شود از کار و اشتغالات

ص: ۸۲

و درجه های بلند و جای های پست، چقدر فاصله است بین کسی که نمی پسندد برای خودش، مگر کمال درجه علم و طاعت و قرب و وصال حق و کسـی که می پسـندد به خاطر خوردن یک لقمه نان مضـحکه مردمان پست باشد و برای خود شـرافت و منزلتی غیر از آن قائـل نیست. و احتمال دارد مراد حـدیث تزویـج کردن با هم شأن و هم کفو باشـد. چنان چه امام صادق علیه السّـلام برای داود کرخی هنگـام ازدواجش فرمود: نگـاه کن نفس خود را کجـا قرار می دهی و با کی ازدواج می کنی. تعمیم در معنا که همه مراد باشد بهتر است.

«دُوِل» جمعی دولت (دُوله) که به معنای انقلاب زمان و انتقال مال و عزّت از شخصی به شخص دیگر است. «دُوله» پیروزی در جنگ هاست و معنایش این است که پادشاهی و مال وعزّت دنیا، یک روز برای قومی و روز دیگر برای دیگران می باشد.

«والناس آدم شرع سواء» یعنی تمام مردم در نسب برابرند و همه اولاد آدمند، پس این امور، منتقل شونده و نابود شونده است و مناط شرافت انسان

نمی شود، بلکه شرافت وی به خاطر کارهای همیشگی و باقی در دنیا و آخرت است. این دو معنای اخیر (شرع سواء)، تأکید دو تای اولی است.

**[ترجمه]

«۳»

- لی، الأمالی للصدوق ابْنُ إِدْرِیسَ عَنْ أَبِیهِ عَنِ ابْنِ هَاشِمٍ عَنِ ابْنِ مَرَّارٍ عَنْ یُونُسَ عَنِ ابْنِ سِنَانٍ (۱)عَنِ الصَّادِقِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ علیهما السلام قَالَ: خَمْسٌ مَنْ لَمْ یَکُنَّ فِیهِ لَمْ یَکُنْ فِیهِ کَثِیرُ مُسْتَمْتَعٍ قِیلَ وَ مَا هُنَّ یَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ قَالَ الدِّینُ وَ الْعَقْلُ وَ الْحَیَاءُ وَ حُسْنُ الْخُلُقِ وَ حُسْنُ الْأَدَبِ وَ خَمْسٌ مَنْ لَمْ یَکُنَّ فِیهِ لَمْ یَتَهَنَّأِ الْعَیْشُ الصِّحَّهُ وَ الْأَمْنُ وَ الْغِنَی وَ الْقَنَاعَهُ وَ الْأَنِیسُ الْمُوَافِقُ.

**[ترجمه]امالی صدوق: امام صادق علیه السّلام فرمود: کسی که پنج چیز در او نباشد، خیری زیادی در او نیست. عرض شد: یابن رسول الله! آنها چیست؟ فرمود: دین، عقل، حیا، خوش خلقی، ادب نیک. و کسی که پنج چیز را نداشته باشد، زندگی برایش گوارا نیست: تندرستی، امنیت، بی نیازی، قناعت، دوست موافق. - . امالی صدوق: ۲۴۰ -

**[ترجمه]

«۴»

- ل، الخصال أَبِی عَنْ سَعْدٍ عَنِ ابْنِ یَزِیدَ عَنْ إِسْمَاعِیلَ بْنِ قُتَیْبَهَ الْبَصْرِیِّ عَنْ أَبِی خَالِدٍ الْعَجَمِیِّ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: خَمْسٌ مَنْ لَمْ یَکُنَّ فِیهِ لَمْ یَکُنْ فِیهِ کَثِیرُ مُسْتَمْتَعٍ الدِّینُ وَ الْعَقْلُ وَ الْأَدَبُ وَ الْحُرِّیَّهُ وَ حُسْنُ الْخُلُقِ.

سن، المحاسن ابن یزید مثله و فیه و الجود مکان الحریه.

**[ترجمه]خصال: امام صادق علیه السّلام فرمود: هر کس پنج خصلت ندارد، خیری زیادی در او نیست: دین، عقل، ادب، آزاد منشی، خوش خلقی. - . خصال: ۲۹۸ -

در کتاب محاسن، به جای «آزادمنشی»، «سخاوت» آمده است. - . محاسن: ۱۹۱ -

**[ترجمه]

بیان

حسن الأدب إجراء الأمور علی قانون الشرع و العقل فی خدمه الحق و معامله الخلق و الغنی عدم الحاجه إلی الخلق و هو غنی النفس فإنه الکمال لا

۱- بكسر السين المهمله و فتح النون، الظاهر أنّه عبد اللّه بن سنان و هو كما فى رجال النجاشىّ ابن طريف مولى بنى هاشم و يقال مولى بنى أبى طالب، كان خازنا للمنصور و المهدى و الهادى و الرشيد كوفىّ ثقه، من أصحابنا، جليل، لا يطعن عليه فى شى ء، روى عن أبى عبد اللّه عليه السلام، و قيل: روى عن أبى الحسن موسى عليه السلام و لم يثبت لان محمّد بن سنان لم يرو عن أبى عبد اللّه عليه السلام.

الغنی بالمـال و الحریه تحتمل المعنی الظاهر فإنها کمال فی الـدنیا و ضـدها غالبا یکون مانعا عن تحصـیل الکمالات الأخرویه و یحتمل أن یکون المراد بها الانعتاق عن عبودیه الشهوات النفسانیه و الانطلاق عن أسر الوساوس الشیطانیه و الله یعلم.

**[ترجمه]«ادب نیک» به جا آوردن کارها بر طبق قانون شـرع و عقل، در خـدمت خـدا و ارتباط با خلق خـداست. «بی نیازی» نیاز نداشتن به مردم است که از حالت اعتماد به نفس ناشی می شود، نه

ص: ۸۳

از داشتن مال و دارایی. «آزادمنشی» دو احتمال دارد ۱) آزادی ظاهری؛ که کمال در دنیا است. و ضد آن خفقان است که مانع رسـیدن به کمالات اخروی می گردد. ۲) آزادی از بنـدگی شـهوات نفسانی و رهایی از اسارت و وسوسه های شـیطانی است، والله یعلم.

**[ترجمه]

«۵»

- لی، الأمالی للصدوق لَا جَمَالَ أَزْیَنُ مِنَ الْعَقْلِ.

رواه فی خطبه طویله عن أمیر المؤمنین علیه السلام سیجی ء تمامها فی باب خطبه علیه السلام

**[ترجمه]امالی صـدوق: امیرالمؤمنین علیه السّـلام در خطبه ای که تمام آن بعداً در قسـمت خطبه ها خواهد آمد، فرمود: هیچ زیبایی آراسته تر از عقل نیست. - . امالی صدوق: ۲۶۴ -

**[ترجمه]

«۶»

- لی، الأمـالی للصـدوق ابْنُ مُوسَـی عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ یَعْقُوبَ عَنْ عَلِیِّ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْـدِ اللَّهِ عَنْ إِبْرَاهِیمَ بْنِ إِسْـحَاقَ الْأَحْمَرِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سُـلَیْمَانَ عَنْ أَبِیهِ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِی عَبْدِ اللَّهِ الصَّادِقِ علیه السـلام فُلَانٌ مِنْ عِبَادَتِهِ وَ دِینِهِ وَ فَضْلِهِ کَذَا وَ کَذَا قَالَ فَقَالَ کَیْفَ عَقْلُهُ فَقُلْتُ لَا أَدْرِی فَقَالَ إِنَّ الثَّوَابَ عَلَی قَـدْرِ الْعَقْلِ إِنَّ رَجُلًا مِنْ بَنِی إِسْـرَائِیلَ کَانَ یَعْبُدُ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ فِی جَزِیرَهٍ مِنْ جَزَائِرِ الْبَحْرِ خَضْـرَاءَ نَضِـرَهٍ کَثِیرَهِ الشَّجَرِ طَـاهِرَهِ الْمَـاءِ وَ إِنَّ مَلَکـاً مِنَ الْمَلَـائِکَهِ مَرَّ بِهِ فَقَالَ یَا رَبِّ أَرِنِی ثَوَابَ عَبْـدِکَ هَـذَا فَأَرَاهُ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ ذَلِکَ فَاسْـتَقَلَّهُ الْمَلَکُ فَأَوْحَی اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ إِلَیْهِ أَنِ اصْـحَبْهُ فَأَتَاهُ الْمَلَکُ فِی صُورَهِ إِنْسِیٍّ فَقَالَ لَهُ مَنْ أَنْتَ قَالَ أَنَا رَجُلٌ عَابِدٌ بَلَغَنَا مَکَانُکَ وَ عِبَادَتُکَ بِهَـذَا الْمَکَانِ فَجِئْتُ لِأَعْبُـدَ مَعَکَ فَکَانَ مَعَهُ یَوْمَهُ ذَلِکَ فَلَمَّا أَصْـبَحَ قَالَ لَهُ الْمَلَکُ إِنَّ مَکَانَکَ لَنَزِهٌ قَالَ لَیْتَ لِرَبِّنَا بَهِیمَهً فَلَوْ کَانَ لِرَبِّنَا حِمَارٌ لَرَعَیْنَاهُ فِی هَذَا الْمَوْضِعِ فَإِنَّ هَذَا الْحَشِـیشَ یَضِـیعُ فَقَالَ لَهُ الْمَلَکُ وَ مَا لِرَبِّکَ حِمَارٌ فَقَالَ لَوْ کَانَ لَهُ حِمَارٌ مَا کَانَ یَضِیعُ مِثْلُ هَذَا الْحَشِیشِ فَأَوْحَی اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ إِلَی الْمَلَکِ إِنَّمَا أُثِیبُهُ عَلَی قَدْرِ عَقْلِهِ (۱).

۱- یمکن أن یقـال: أن المراد من الثواب ما اعـد للمستضـعفین و البله، أو یقال: إن الثواب یترتب علی روح الطاعه، و کون العبد منقـادا و مطیعا لامر مولاه، کما أن العقاب یترتب علی العصـیان، و کونه فی مقام التجری و العناد، فحیث إن العابـد کان مؤمنا و منقادا للّه تعالی فیترتب الثواب علی ایمانه و انقیاده و ان کان فی ادراک بعض صـفاته تعالی قاصـرا و لذا تری أنّه لحبه و انقیاده للمولی یتمنی أن ترجع المنفعه إلیه سـبحانه کما یشـعر بذلک قوله: لیت لربنا بهیمه. و قوله: فلو کان لربنا حمار لرعیناه. هذا کله علی فرض دلالـه الحـدیث علی اعتقـاده بـالتجسم، و یمکن أن یقال: ان حسن انتخاب الإنسان یکشف عن کمال عقله، و عـدمه علی عـدمه، فانتخـاب الممتنع مع إمکـان انتخـاب الممکن او تفضـیل الاـخس و هو رعی حمـاره علی الأشـرف و هو مناجـاته و عبادته تعالی یکشف عن قصور عقله، فالعابد لم یکن ممن یقول بجسـمیته سـبحانه کما یشعر بذلک کلمه «لو ولیت» و لکن لما کان عقله ناقصا فالثواب التام لا یلیق به.

**[ترجمه]امالی صدوق: محمد بن سلیمان از پدرش روایت کرده که گفت: به امام صادق علیه السّلام عرض کردم: فلانی در عبادت و دین و فضل خود چنین و چنان است. فرمود: عقلش چگونه است؟ گفتم: نمی دانم. فرمود: قطعاً ثواب به اندازه عقل است.

مردی از طایفه بنی اسرائیل در جزیره ای از جزایر دریا که سبز و خرم و پر درخت خوش آب و هوا بود، خدا را عبادت می کرد. یکی از فرشتگان به او گذشت و عرض کرد: خدایا! ثواب این بنده ات را به من نشان ده. خدا به وی نشان داده و او آن را کم شمرد. خدا به آن فرشته وحی کرد که با او همنشین باش. پس آن ملک به صورت انسان نزد او رفت.

عابد گفت: تو کیستی؟ گفت: من مردی عابدم که آوازه عبادت تو مرا به اینجا کشانده است. آمده ام تا همراه تو عبادت خدا کنم. و آن روز را با او گذراند. روز بعد فرشته به او گفت: جای خرّمی داری؟ عابد در جوابش گفت: کاش پروردگار ما را حیواناتی می بود. اگر او خری می داشت، در اینجا برایش می چرانیدم. این همه علف ضایع می شود!

فرشته گفت: پروردگار تو خر ندارد. عابد گفت: اگر داشت این همه علف از بین نمی رفت. خدا به آن فرشته چنین خطاب کرد: قطعاً او را من به اندازه عقلش ثواب می دهم. - . امالی صدوق: ۳۴۱ -

ص: ۸۴

**[ترجمه]

«۷»

- وَ قَالَ الصَّادِقُ علیه السلام مَا كَلَّمَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله الْعِبَادَ بِكُنْهِ عَقْلِهِ قَطُّ قَالَ وَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله إِنَّا مَعَاشِرَ الْأَنْبِيَاءِ أُمِرْنَا أَنْ نُكَلِّمَ النَّاسَ عَلَى قَدْرِ عُقُولِهِمْ.

**[ترجمه]امام صادق علیه السّلام فرمود: پیامبرصلی الله علیه و آله هرگز با بندگان خدا بر اساس توانایی عقل خود سخن نمی گفت [زیرا] رسول خدا فرمود: ما گروه پیامبران مأموریم که با مردم به اندازه عقلشان سخن گوییم. - . امالی صدوق: ۳۴۱ -

**[ترجمه]

بیان

الظاهر أن قوله و قال الصادق علیه السلام إلى آخر الخبر خبر مرسل كما يظهر من الكافی قوله من عبادته بيان لقوله كذا و كذا و كذا خبر لقوله فلان و يحتمل أن يكون متعلقا بمقدر أی فذكرت من عبادته و أن يكون متعلقا بما عبر عنه بكذا و كذا كقوله فاضل كامل فكلمه من بمعنى فی أو للسببيه و النضاره الحسن و الطهاره هنا بمعناه اللغوی أی الصفاء و اللطافه.

و فی بعض نسخ الكافی بالظاء المعجمه أی كان جاريا على وجه الأرض و النزاهه البعد عما يوجب القبح و الفساد و الأظهر لنزه

كما فى الكافى و لعله بتأويل البقعه و العرصه و مثلهما.

و فى الخبر إشكال من حيث إن ظاهره كون العابد قائلا بالجسم و هو ينافى استحقاقه للثواب مطلقا و ظاهر الخبر كونه مع هذه العقيده الفاسده مستحقا للثواب لقله عقله و بلاهته و يمكن أن يكون اللام فى قوله لربنا بهيمه للملك لا للانتفاع و يكون مراده تمنى أن يكون فى هذا المكان بهيمه من بهائم الرب لئلا يضيع الحشيش فيكون نقصان عقله باعتبار عدم معرفته بفوائد مصنوعات الله تعالى بأنها غير مقصوره على أكل البهيمه لكن يأبى عنه جواب الملك إلا أن يكون لدفع ما يوهم كلامه أو يكون استفهاما إنكاريا أى خلق الله تعالى بهائم كثيرا ينتفعون بحشيش الأرض و هذه إحدى منافع خلق الحشيش و قد ترتبت بقدر المصلحه و لا يلزم أن يكون فى هذا المكان حمار بل يكفى وجودك و انتفاعك.

و يحتمل أن يكون اللام للاختصاص لا على محض المالكيه بأن يكون لهذه البهيمه اختصاص بالرب تعالى كاختصاص بيته به تعالى مع عدم حاجته إليه و يكون جواب الملك أنه لا فائده فى مثل هذا الخلق حتى يخلق الله تعالى حمارا و ينسبه إلى مقدس جنابه تعالى كما فى البيت فإن فيه حكما كثيره.

و على التقادير لا بد إما من ارتكاب تكلف تام فى الكلام أو التزام فساد بعض

ص: ٨٥

الأصول المقره فی الکلام و الله یعلم.

**[ترجمه]ظاهراً حدیث شماره ۷ مرسل است، چنان چه از کتاب کافی استفاده می شود. - . کافی ۱ : ۲۳ -

عبارت «من عبادته» توضیح قول کذا و کذا است. و «کذا» خبر قول «فلان» است. و احتمال دارد متعلق به عامل مقدر باشد، به معنای «ذکرت من عبادته»، یعنی یادآوری کردم عبادت او را، و احتمال دارد متعلق باشد به آنچه که از آن تعبیر به «کذا و کذا» نموده است، یعنی «فاضل کامل» که کذا و کذا عبارت اخری آن است.

کلمه «من» به معنای «فی» یا به معنای «سببیت» است. «نظارت» به معنای حسن و نیکویی است. «طهارت» به معنای لغوی آن یعنی صفا و پاکی است. «نظاهت» به معنای دوری از پلیدی و فساد است. در بعضی نسخه های کافی - . کافی ۱ : ۱۲ - «نزاهت» به ظاء آمده که به معنای جاری شدن به روی زمین است. در کتاب کافی عبارت «لنزه» آمده است و این بهتر و ظاهرتر است و احتمال دارد به معنای بقعه و عرصه و مانند آن باشد. از جهت اینکه ظاهر حدیث می رساند که عابد قائل به جسم بوده، در خبر اشکال است و قائل به جسمانیت الهی با استحقاق ثواب منافات دارد، و ظاهر این خبر این است که عابد با عقیده فاسد به جهت کمی عقل و سستی فکری، ثواب کم را داشته است. همچنین ممکن است:

۱) لام در «لربّنا بهیمه» برای ملکیت باشد نه برای انتفاع و مراد از آرزوی آن عابد، این باشد که کاش در این مکان چهارپایی از چهارپایان پروردگار می بود تا علف ها ضایع نمی شد. پس کمی عقل آن عابد به اعتبار نشناختن فایده های مخلوقات خداوند بوده است که آن تنها در چریدن چهارپایان خلاصه نمی شود، لکن جواب فرشته از این احتمال دور است، مگر اینکه جواب فرشته را در پاسخ توهّم سخن عابد بدانیم.

۲) یا استفهام انکاری است؛ یعنی خداوند چهارپایان زیادی را خلق نمود که از گیاهان زمین بهره می برند و این یکی از فایده های خلق گیاهان است. لازم نیست که الاغی در اینجا باشد، بلکه وجود تو و بهره بردن شما هم کفایت می کند.

۳) و احتمال دارد «لام» برای اختصاص باشد نه برای ملکیت. به این معنا که این چهارپا اختصاص به خدا دارد، مانند کعبه که اختصاص به خدا دارد، در عین نیاز نداشتن او به خانه. در این صورت جواب فرشته این است که هیچ فایده ای در این خلق نیست که خداوند الاغی را خلق کند و آن را به خودش نسبت دهد. چنان چه در مورد کعبه چنین است که دارای حکمت های زیادی است.

به هر تقدیر ناچاریم یا مرتکب تکلّف در کلام شویم یا ملتزم به بطلان بعضی

اصول مقره کلام گردیم تا معنای حدیث درست شود؛ و خداوند دانا به حقیقت امر است.

**[ترجمه]

- ل، الخصال لی، الأمالی للصدوق ابْنُ الْبَرْقِیِّ عَنْ أَبِیهِ عَنْ جَدِّهِ عَنْ عَمْرِو بْنِ عُثْمَانَ عَنْ أَبِی جَمِیلَهَ (۱)عَنِ ابْنِ طَرِیفٍ (۲)عَنِ ابْنِ نُبَاتَهَ (۳)عَنْ عَلِیِّ بْنِ أَبِی طَالِبٍ علیهما السلام قَالَ: هَبَطَ جَبْرَئِیلُ عَلَی آدَمَ علیه السلام فَقَالَ یَا آدَمُ إِنِّی أُمِرْتُ أَنْ أُخَیِّرَکَ وَاحِدَهً مِنْ ثَلَاثٍ فَاخْتَرْ وَاحِدَهً وَ دَعِ اثْنَتَیْنِ فَقَالَ لَهُ آدَمُ وَ مَا الثَّلَاثُ یَا جَبْرَئِیلُ فَقَالَ الْعَقْلُ وَ الْحَیَاءُ وَ الدِّینُ (۴)قَالَ آدَمُ فَإِنِّی قَدِ اخْتَرْتُ الْعَقْلَ فَقَالَ جَبْرَئِیلُ لِلْحَیَاءِ وَ الدِّینِ انْصَرِفَا وَ دَعَاهُ فَقَالا لَهُ یَا جَبْرَئِیلُ إِنَّا أُمِرْنَا (۵)أَنْ نَکُونَ مَعَ الْعَقْلِ حَیْثُمَا کَانَ قَالَ فَشَأْنَکُمَا وَ عَرَجَ.

سن، المحاسن عمرو بن عثمان مثله

**[ترجمه]خصال و امالی صدوق: امام علی علیه السّلام فرمود: جبرئیل بر حضرت آدم علیه السّلام فرود آمد و گفت: ای آدم! من مأمورم شما را به یکی از سه چیز رهنمایی کنم که یکی از آنها را انتخاب کنی. حضرت آدم فرمود: ای جبرئیل! آن سه چیز کدام اند؟ جبرئیل گفت: عقل، حیا و دین. آدم فرمود: من قطعاً عقل را برگزیدم. پس جبرئیل به حیا و دین گفت: شما برگردید و عقل را رها کنید!

آنها گفتند: ای جبرئیل! همانا ما دستور داریم که هر کجا عقل باشد، همراهش باشیم. جبرئیل گفت: پس به مأموریت خود عمل کنید. سپس جبرئیل به آسمان بالا رفت. - . خصال: ۱۰۲ -

در کتاب محاسن نیز مثل این حدیث آمده است. - . محاسن: ۱۹۱ -

**[ترجمه]

بیان

الشأن بالهمز الأمر و الحال أی الزما شأنکما أو شأنکما معکما و لعل الغرض کان تنبیه آدم علیه السلام و أولاده بعظمه نعمه العقل و قیل الکلام مبنی علی الاستعاره التمثیلیه و یمکن أن یکون جبرئیل علیه السلام أتی بثلاث صور مکان کل من الخصال صوره تناسبها فإن لکل من الأعراض و المعقولات صوره تناسبه من الأجسام و المحسوسات و بها تتمثل فی المنام بل فی الآخره و الله یعلم.

**[ترجمه]«شأن» به معنای امر و حال آمده «الزما شأنکما» یعنی خود دانید یا اختیار با شماست. شاید هدف آگاهی آدم و فرزندانش به بزرگی نعمت عقل باشد. گفته شده که این حدیث از باب کنایه و تشبیه است و ممکن است جبرئیل سه تصویر مناسب را به جای سه صفت آورده باشد، چون اعراض و معقولات دارای صور مناسب اجسام و محسوسات می باشند که به سبب آنها در خواب و بلکه در آخرت تجسم پیدا می کند.

**[ترجمه]

– ل، الخصال ابْنُ الْوَلِيدِ عَنِ الصَّفَّارِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عِيسَى عَنْ عُثْمَانَ بْنِ عِيسَى عَنِ

ص: ۸۶

۱- هو المفضل بن صالح الأسدى النخاس بالنون المضموره و الخاء المعجمه المشدده رمى بالغلو و الضعف و الكذب و وضع الحديث.

۲- بالطاء و الراء المهملتين وزان امير هو سعد بن طريف الحنظلى الاسكاف مولى بنى تميم الكوفىّ، عده الشيخ من أصحاب السجّاد و الباقر و الصادق عليهم السلام قال: روى عن الأصبغ بن نباته و هو صحيح الحديث.

۳- بضم النون، هو: الأصبغ «بفتح الهمزه» ابن نباته التميمى الحنظلى المجاشعى الكوفىّ. قال النجاشىّ: كان من خاصّه أمير المؤمنين عليه السلام و عمر بعده، روى عنه عهد الأشتر و وصيته الى محمّد ابنه.

۴- المراد بالعقل هنا لطيفه ربانيه يدرك بها الإنسان حقيقه الأشياء و يميز بها بين الخير و الشر، و الحق و الباطل، و بها يعرف ما يتعلق بالمبدإ و المعاد. و له مراتب بحسب الشده و الضعف. و الحياء: غريزه مانعه من ارتكاب القبائح و من التقصير فى حقوق الحق و الخلق. و الدين: ما به صلاح الناس و رقيهم فى المعاش و المعاد من غرائز خلقيه و قوانين وضعيه.

۵- لعل المراد بالامر هو التكوينى، دون التشريعى. و هو استلزام العقل للحياء و الدين، و تبعيتها له.

ابْنِ مُسْكَانَ (۱)عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: لَمْ یُقْسَمْ بَیْنَ الْعِبَادِ أَقَلَّ مِنْ خَمْسٍ الْیَقِینُ وَ الْقُنُوعُ وَ الصَّبْرُ وَ الشُّکْرُ وَ الَّذِی یَکْمُلُ بِهِ هَذَا کُلُّهُ الْعَقْلُ.

سن، المحاسن عثمان بن عیسی مثله

**[ترجمه]خصال:

ص: ۸۶

امام صادق علیه السّلام فرمود: میان بندگان کمتر از پنج خصلت تقسیم نشده: یقین، قناعت، صبر، شکرگذاری و آنچه که همه این ها را تکمیل می کند، یعنی عقل. - . خصال: ۲۸۵ -

در کتاب محاسن نیز مثل این حدیث آمده است. - . محاسن: ۱۹۱ -

**[ترجمه]

بیان

أی هذه الخصال فی الناس أقل وجودا من سائر الخصال و من کان له عقل یکون فیه جمیعها علی الکمال فیدل علی ندره العقل أیضا.

**[ترجمه]یعنی این صفات نسبت به اوصاف دیگر در میان مردم کمتر است. کسی که عقل دارد، تمام آن صفت ها را به نحو کمال داراست. پس این حدیث دلالت بر کمیابی عقل نیز می کند.

**[ترجمه]

«۱۰»

- ل، الخصال فِی الْأَرْبَعِمِائَهِ مَنْ کَمَلَ عَقْلُهُ حَسُنَ عَمَلُهُ.

**[ترجمه]خصال: حضرت علی علیه السّلام در حدیث چهارصدگانه فرمود: کسی که عقلش کامل شود، عملش نیکو می گردد. - . خصال: ۶۳۳ -

**[ترجمه]

«۱۱»

- ن، عیون أخبار الرضا علیه السلام الدَّقَّاقُ عَنِ الْأَسَدِیِّ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ صَالِحٍ الرَّازِیِّ عَنْ حَمْدَانَ الدِّیوَانِیِّ قَالَ قَالَ

الرِّضَا علیه السلام صَدِیقُ کُلِّ امْرِئٍ عَقْلُهُ وَ عَدُوُّهُ جَهْلُهُ (۲).

ص: ۸۷

۱- بضم المیم و سکون السین المهمله، اسم والد عبد اللّه، قال النجاشیّ: ص ۱۴۸ عبد اللّه بن مسکان، ابو محمّد مولی عنزه، ثقه، عین، روی عن أبی الحسن موسی علیه السلام، و قیل انه روی عن أبی عبد اللّه علیه السلام و لیس بثبت، له کتب منها کتاب فی الإمامه، و کتاب فی الحلال و الحرام، و أکثره عن محمّد بن علیّ بن أبی شعبه الحلبیّ و ذکر طرقه إلیه فقال بعده: مات فی أیام أبی الحسن قبل الحادثه، عده الکشّیّ فی ص ۲۳۹ ممن اجتمعت العصابه علی تصحیح ما یصحّ عنهم و تصدیقهم لما یقولون، و أقروا لهم بالفقه، من أصحاب أبی عبد اللّه علیه السلام. و قال فی ص ۲۴۳: لم یسمع من أبی عبد اللّه علیه السلام الا حدیث «من أدرک المشعر فقد أدرک الحجّ» إلی أن قال: و زعم أبو النضر محمّد بن مسعود أن ابن مسکان کان لا یدخل علی أبی عبد اللّه علیه السلام شفقه أن لا یوفیه حقّ اجلاله فکان یسمع من أصحابه و یأتی ان یدخل علیه اجلالا له و اعظاما له علیه السلام انتهی. اقول: یوجد له روایات کثیره فی أبواب الفقه و غیرها عن أبی عبد اللّه علیه السلام حتّی نقل عن المجلسیّ الأول رحمه اللّه انها تبلغ قریبا من ثلاثین حدیثا من الکتب الأربعه و غیرها فلازم صحه کلام النجاشیّ و الکشّیّ ارسال تلک الأحادیث، و هو بعید جدا و یمکن حمل کلامهما علی عدم روایته عنه علیه السلام بالمشافهه فلا مانع من سؤاله عنه علیه السلام بالمکاتبه کما یومی بذلک الکشّیّ فی رجاله: قال: و زعم یونس ان ابن مسکان سرح مسائل الی أبی عبد اللّه علیه السلام یسأله فیها و اجابه علیها. من ذلک: ما خرج إلیه مع إبراهیم بن میمون کتب إلیه یسأله عن خصی دلس نفسه علی امرأه، قال یفرق بینهما و یوجع ظهره.

۲- لان شأن کل أحد ایصال صدیقه الی ما فیه سعادته و منفعته و دفع المضار و الشرور عنه، و شان العدو بالعکس و هذه الصفات فی العقل و الجهل اقوی و أشد اذ بالعقل یصل الإنسان الی الخیرات، و یعرف ما فیه السعاده و الشقاوه، و یسلک سبیل الهدایه و الرشاد، و یمیز بین الحق و الباطل، و به یعبد الرحمن، و یکتسب الجنان. و بالجهل یسلک سبیل الغی و الجهاله، و یقع فی ورطه الشر و الضلاله، و به یعبد الشیطان، و یکتسب غضب الرحمن، فاطلاق الصدیق علی العقل اجدر کما ان اطلاق العدو علی الجهل أولی.

و رواه أيضا عن أبيه و ابن الوليد عن سعد و الحميری عن ابن هاشم عن الحسن بن الجهم عن الرضا عليه السلام -ع، علل الشرائع أبی عن سعد عن ابن عيسی عن ابن فضال عن الحسن بن الجهم عنه عليه السلام مثله- سن، المحاسن ابن فضال مثله- كنز الكراجكی، عن أمير المؤمنين عليه السلام مثله.

**[ترجمه]عیون اخبار الرضا: امام رضا علیه السّلام فرمود: دوست هر انسان عقلش و دشمن او نادانی اش است. -. عیون اخبار الرضا ۱ : ۲۳۴ -

ص: ۸۷

در کتاب علل الشرائع این حدیث را با سند دیگر نیز نقل کرده است. -. علل الشرایع: ۱۰۱ -

در کتاب «عیون اخبار رضا» نیز مثل این حدیث آمده است. -. عیون اخبار الرضا ۲ : ۲۷ -

در کتاب «محاسن» نیز مثل این حدیث آمده است. -. محاسن: ۱۹۴ -

در کتاب «کنز الکراجکی» نیز مثل این حدیث آمده است.

**[ترجمه]

«۱۲»

- ما، الأمالی للشيخ الطوسی الْمُفِيدُ رَحِمَهُ اللَّهُ عَنْ أَبِی حَفْصٍ عُمَرَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ ابْنِ مَهْرَوَيْهِ عَنْ دَاوُدَ بْنِ سُلَيْمَانَ قَالَ سَمِعْتُ الرِّضَا عليه السلام يَقُولُ مَا اسْتَوْدَعَ اللَّهُ عَبْداً عَقْلًا إِلَّا اسْتَنْقَذَهُ بِهِ يَوْماً.

نهج، نهج البلاغه مثله.

**[ترجمه]امالی طوسی: داود بن سلیمان می گوید: از امام رضا شنیدم که فرمود: خداوند به بنده ای عقل نداد، مگر اینکه روزی با همان عقل، او را نجات می دهد. -. امالی طوسی ۲ : ۵۵ -

در کتاب «نهج البلاغه» نیز مثل این حدیث آمده است. -. نهج البلاغه: ۴۱۳ -

**[ترجمه]

«۱۳»

- ما، الأمالی للشيخ الطوسی الْمُفِيدُ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ مُحَمَّدٍ التَّمَّارِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ قَاسِمٍ الْأَنْبَارِیِّ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ عُبَيْدٍ عَنْ عَبْدِ الرَّحِيمِ بْنِ قَيْسٍ الْهِلَالِیِّ عَنِ الْعُمَرِیِّ عَنْ أَبِی حَمْزَةَ السَّعْدِیِّ عَنْ أَبِيهِ قَالَ: أَوْصَی أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عَلِیُّ بْنُ أَبِی طَالِبٍ عليهما السلام إِلَی

الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ علیهما السلام فَقَالَ فِيمَا أَوْصَى بِهِ إِلَيْهِ يَا بُنَيَّ لَا فَقْرَ أَشَدُّ مِنَ الْجَهْلِ وَ لَا عُدْمَ أَشَدُّ مِنْ عُدْمِ الْعَقْلِ وَ لَا وَحْدَةَ وَ لَا وَحْشَةَ أَوْحَشُ مِنَ الْعُجْبِ وَ لَا حَسَبَ كَحُسْنِ الْخُلُقِ وَ لَا وَرَعَ كَالْكَفِّ عَنْ مَحَارِمِ اللَّهِ وَ لَا عِبَادَةَ كَالتَّفَكُّرِ فِي صَنْعَةِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ يَا بُنَيَّ الْعَقْلُ خَلِيلُ الْمَرْءِ وَ الْحِلْمُ وَزِيرُهُ وَ الرِّفْقُ وَالِدُهُ وَ الصَّبْرُ مِنْ خَيْرِ جُنُودِهِ يَا بُنَيَّ إِنَّهُ لَا بُدَّ لِلْعَاقِلِ مِنْ أَنْ يَنْظُرَ فِي شَأْنِهِ فَلْيَحْفَظْ لِسَانَهُ وَ لْيَعْرِفْ أَهْلَ زَمَانِهِ يَا بُنَيَّ إِنَّ مِنَ الْبَلَاءِ الْفَاقَةَ وَ أَشَدُّ مِنْ ذَلِكَ مَرَضُ الْبَدَنِ وَ أَشَدُّ مِنْ ذَلِكَ مَرَضُ الْقَلْبِ وَ إِنَّ مِنَ النِّعَمِ سَعَةَ الْمَالِ وَ أَفْضَلُ مِنْ ذَلِكَ صِحَّةُ الْبَدَنِ وَ أَفْضَلُ مِنْ ذَلِكَ تَقْوَى الْقُلُوبِ يَا بُنَيَّ لِلْمُؤْمِنِ ثَلَاثُ سَاعَاتٍ سَاعَةٌ يُنَاجِي فِيهَا رَبَّهُ وَ سَاعَةٌ يُحَاسِبُ فِيهَا نَفْسَهُ وَ سَاعَةٌ يَخْلُو فِيهَا بَيْنَ نَفْسِهِ وَ لَذَّتِهَا فِيمَا يَحِلُّ وَ يُحْمَدُ وَ لَيْسَ لِلْمُؤْمِنِ بُدٌّ مِنْ أَنْ يَكُونَ شَاخِصاً فِي ثَلَاثٍ مَرَمَّةٍ لِمَعَاشٍ (۱)أَوْ خُطْوَةٍ لِمَعَادٍ أَوْ لَذَّةٍ فِي غَيْرِ مُحَرَّمٍ.

**[ترجمه]امالی طوسی: حضرت علی علیه السّلام در سفارشی به امام حسن علیه السّلام فرمود: ای فرزندم! هیچ فقری بدتر از نادانی نیست؛ هیچ نادانی بدتر از نبود عقل نیست؛ هیچ تنهایی و وحشتی بدتر از خودپسندی نیست؛ هیچ حسبی مانند خوش خُلقی نیست؛ هیچ پرهیزکاری مانند اجتناب از گناهان نیست؛ و هیچ عبادتی مانند تفکر در آفرینش خدا (عزوجل) نیست.

ای فرزندم! عقل دوست آدمی، حلم و بردباری وزیرش، نرمخویی پدرش و صبر از بهترین سربازان اوست. ای فرزندم! عاقل ناچار است به مقام خود بنگرد و زبانش را حفظ کند و مردم زمانش را بشناسد. ای فرزندم! فقر بلایی است که بدتر از آن بیماری تن است و شدیدتر از آن بیماری قلب است و قطعاً ثروتمندی یکی از نعمت هاست و بهتر از آن، سلامتی بدن است و خوب تر از همه آنها تقوا است.

ای فرزندم! مؤمن دارای سه وقت است: ساعتی را برای مناجات با خدا، زمانی را برای محاسبه نفس، و زمانی را برای خود و لذت بردن از حلال ها. مؤمن ناچار است در سه چیز شاخص باشد: اصلاح زندگی اش، گام برداشتن برای آخرتش، و لذت های حلال. - . امالی طوسی ۵ : ۱۴۵-۱۴۶ -

**[ترجمه]

بیان

العدم بالضم الفقر و فقدان شی ء و العجب إعجاب المرء بنفسه بفضائله

ص: ۸۸

۱- رم الامر: اصلحه.

و أعماله و هو موجب للترفع على الناس و التطاول عليهم فيصير سببا لوحشه الناس عنه و مستلزما لترک إصلاح معايبه و تدارک ما فات منه فينقطع عنه مواد رحمه الله و لطفه و هدايته فينفرد عن ربه و عن الخلق فلا وحشه أوحش منه و قوله عليه السلام و لا ورع هو بالإضافه إلى ورع من يتورع عن المكروهات و لا يتورع عن المحرمات و الشخوص الذهاب من بلد إلى بلد و السير فى الأرض و يمكن أن يكون المراد هنا ما يشمل الخروج من البيت و الخطوه بالضم و الكسر المكانه و القرب و المنزله أى يشخص لتحصيل ما يوجب المكانه و المنزله فى الآخره.

**[ترجمه]«العُدم» يعنى فقر و بى چيزى. «العُجب» يعنى خودپسندى. آدمى به كمالات

ص: ۸۸

و كردارش است كه باعث خود برتربينى و دست درازى بر مردم مى گردد. پس اين صفت سبب ترس مردم از او مى شود و مستلزم ترک اصلاح معايب و جبران گذشته هايش مى باشد. در نتيجه رحمت و لطف خدا از او قطع مى گردد. پس از خدا و مردم جدا مى شود و تنها مى ماند و هيچ چيزى ترسناک تر از آن نيست.

«لاورع» يعنى ورع. كسى كه از مكروهات دورى مى كند و از انجام محرمات نمى پرهيزد، ورع نيست. «الشُخوص» از اين شهر به آن شهر رفتن و سير و سفر در زمين است و ممكن است كه مراد بيرون رفتن از خانه باشد. «الخُطوه» به معناى جايگاه و قرب و منزلت است. يعنى براى تحصيل مقام و منزلت آخرت در تلاش باشد.

**[ترجمه]

«۱۴»

- ما، الأمالى للشيخ الطوسى الْمُفِيدُ عَنِ ابْنِ قُولَوَيْهِ عَنِ الْكُلَيْنِيِّ عَنْ عَلِيِّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ الْيَقْطِينِيِّ عَنْ حَنَانِ بْنِ سَدِيرٍ عَنْ أَبِيهِ عَنِ الْبَاقِرِ عليه السلام فِي خَبَرِ سَلْمَانَ وَ عُمَرَ أَنَّهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه و آله يَا مَعْشَرَ قُرَيْشٍ إِنَّ حَسَبَ الْمَرْءِ دِينُهُ وَ مُرُوَّتَهُ خُلُقُهُ وَ أَصْلَهُ عَقْلُهُ.

**[ترجمه]امالى طوسى: سدير از امام باقر عليه السلام راجع به خبر سلمان و عمر روايت مى كند كه پيامبر فرمود: اى گروه قريش! بزرگى و شرافت مرد در دينداری، و جوانمردى وى در اخلاق، و ريشه و اصالت هر كس عقل اوست. - . امالى طوسى: ۱۴۶ -

**[ترجمه]

«۱۵»

- ما، الأمالى للشيخ الطوسى الْمُفِيدُ عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ مُحَمَّدٍ الْكَاتِبِ عَنْ عَبْدِ الصَّمَدِ بْنِ عَلِيٍّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ هَارُونَ بْنِ عِيسَى عَنْ أَبِي طَلْحَةَ الْخُزَاعِيِّ عَنْ عُمَرَ بْنِ عَبَّادٍ عَنْ أَبِي فُرَاتٍ قَالَ: قَرَأْتُ فِي كِتَابٍ لِوَهْبِ بْنِ مُنَبِّهٍ وَ إِذَا مَكْتُوبٌ فِي صَدْرِ الْكِتَابِ هَذَا مَا

وَضَعَتْ الْحُكَمَاءُ فِی كُتُبِهَا الِاجْتِهَادُ فِی عِبَادَهِ اللَّهِ أَرْبَحُ تِجَارَهٍ وَ لَا مَالَ أَعْوَدُ مِنَ الْعَقْلِ وَ لَا فَقْرَ أَشَدُّ مِنَ الْجَهْلِ وَ أَدَبٌ تَسْتَفِیدُهُ خَیْرٌ مِنْ مِیرَاثٍ وَ حُسْنُ الْخُلُقِ خَیْرُ رَفِیقٍ وَ التَّوْفِیقُ خَیْرُ قَائِدٍ وَ لَا ظَهْرَ أَوْثَقُ مِنَ الْمُشَاوَرَهِ وَ لَا وَحْشَهَ أَوْحَشُ مِنَ الْعُجْبِ وَ لَا یَطْمَعَنَّ صَاحِبُ الْكِبْرِ فِی حُسْنِ الثَّنَاءِ عَلَیْهِ.

**[ترجمه]امالی طوسی: ابو فرات گوید: در کتاب وهب بن منبّه خواندم که در ابتدای آن نوشته بود: این چیزی است که حکیمان در کتاب هایشان نوشته اند:

پرمنفعت ترین تجارت، کوشش در عبادت خدا است. و هیچ ثروتی، پرسودتر از عقل نیست و هیچ فقری سخت تر از نادانی نیست. و بهترین میراث، ادبی است که از آن استفاده کنی. و خوش خلقی بهترین رفیق است و توفیق الهی بهترین رهنماست. هیچ پشتیبانی محکم تر از مشورت کردن نیست، و هیچ وحشتی ترسناک تر از خودپسندی نیست. آدم متکبر نباید در ثناگویی مردم طمع کند. - . امالی طوسی ۷ : ۱۸۵ -

**[ترجمه]

بیان

العائده المنفعه و یقال هذا أعود أی أنفع و لا ظهر أی لا معین و لا مقوی فإن قوه الإنسان بقوه ظهره.

**[ترجمه]«عائده» یعنی سود و گفته می شود این پرعائده تر است، یعنی پرسودتر است. و «لاظهر» یعنی کمک کننده و تقویت کننده ای ندارد، زیرا نیروی انسان به نیروی پشت اوست.

**[ترجمه]

«۱۶»

-ع، علل الشرائع ابْنُ الْمُتَوَكِّلِ عَنِ السَّعْدَآبَادِیِّ عَنِ الْبَرْقِیِّ عَنْ أَبِیهِ عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَیْرٍ عَمَّنْ ذَكَرَهُ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: مَا خَلَقَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ شَیْئاً أَبْغَضَ إِلَیْهِ مِنَ الْأَحْمَقِ لِأَنَّهُ سَلَبَهُ أَحَبَّ الْأَشْیَاءِ إِلَیْهِ وَ هُوَ عَقْلُهُ.

**[ترجمه]علل الشرائع: امام صادق علیه السّلام فرمود: خداوند عزوجل چیزی را مبغوض تر از احمق خلق نکرده، زیرا خدا، محبوب ترین چیز را که عقل باشد، از احمق سلب کرده است. - . علل الشرائع: ۱۰۱ -

**[ترجمه]

بیان

بغضه تعالی عباره عن علمه بدناءه رتبته و عدم قابلیته للكمال و ما یترتب علیه عن عدم توفیقه علی ما یقتضی رفعه شأنه لعدم

قابلیته لذلک فلا ینافی

ص: ۸۹

عدم اختياره فی ذلک أو يكون بغضه تعالی لما يختاره بسوء اختياره من قبائح أعماله مع كونه مختارا فی تركه و الله يعلم (۱).

**[ترجمه]دشمنی خدای تعالی عبارت است از علم خدا به پستی مقام احمق و عدم قابلیت وی برای کمال و نداشتن توفیق بر چیزی که اقتضای مقام بلند را دارد. پس این منافی

ص: ۸۹

اختیار احمق نیست. یا دشمنی خدای تعالی، به سبب اختیار کردن بد اعمال زشتی که مرتکب می شود توسط احمق است، در حالی که او مختار است در ترک زشتی ها، و خدا به حقایق آگاه است.

**[ترجمه]

«۱۷»

-ع، علل الشرائع ابْنُ الْوَلِيدِ عَنِ الصَّفَّارِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ ابْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِهِ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: دِعَامَةُ الْإِنْسَانِ الْعَقْلُ وَ مِنَ الْعَقْلِ الْفِطْنَةُ وَ الْفَهْمُ وَ الْحِفْظُ وَ الْعِلْمُ فَإِذَا كَانَ تَأْيِيدُ عَقْلِهِ مِنَ النُّورِ كَانَ عَالِماً حَافِظاً زَكِيّاً فَطِناً فَهِماً وَ بِالْعَقْلِ يَكْمُلُ وَ هُوَ دَلِيلُهُ وَ مُبْصِرُهُ وَ مِفْتَاحُ أَمْرِهِ.

**[ترجمه]علل الشرائع: امام صادق علیه السّلام فرمود: ستون و اساس انسان، عقل است و زیرکی و فهم و حفظ و دانش از عقل پدید می آید. پس زمانی که تأیید عقل از سوی نور باشد، عاقل، دانا و حافظ و پاک و زیرک و فهیم می گردد و به سبب عقل کامل می گردد، زیرا عقل، راهنما و بینایی و کلید کارش می باشد. -. علل الشرائع: ۱۰۳ -

**[ترجمه]

بیان

الدعامه بالكسر عماد البيت و الفطنه سرعه إدراک الأمور علی الاستقامه و النور لما كان سببا لظهور المحسوسات يطلق علی كل ما يصير سببا لظهور الأشياء علی الحس أو العقل فيطلق علی العلم و علی أرواح الأئمه عليهم السلام و علی رحمه الله سبحانه و علی ما يلقيه فی قلوب العارفين من صفاء و جلاء به يظهر عليهم حقائق الحكم و دقائق الأمور و علی الرب تبارک و تعالی لأنه نور الأنوار و منه يظهر جميع الأشياء فی الوجود العينی و الانكشاف العلمی و هنا يحتمل الجمر و قوله زكيا فيما رأينا من النسخ بالزاء فهو بمعنی الطهاره عن الجهل و الرذائل و فی الكافی مكانه ذاكرا.

**[ترجمه]«الدعامه» به معنای ستون خانه است. «الفطنه» به معنای سرعت درک امور به صورت صواب و صحیح است و «نور» چون باعث آشکار شدن محسوسات می گردد، بر همه آنچه که از لحاظ حسی و عقلی باعث آشکاری امور می شود اطلاق می گردد، پس بر علم و ارواح ائمه علیهم السّلام و رحمت خدا و آنچه بر قلوب عارفان از صفا و روشنایی ظاهر می شود - که حقیقت حکمت ها و امور دقیقه است - و بر پروردگار نیز اطلاق می شود، زیرا او نورالانوار است و به سبب او، وجود عینی و

کشفیات علمی همه امور آشکار می شود. و در اینجا احتمال دارد همه معانی نور مراد باشد. و احتمال دارد به جای کلمه «نور»، «جمر» باشد که به معنای آتش است. «زکیا» در نسخه های که ما دیدیم با «ز» به معنای پاکی از نادانی و پستی ها است و در کتاب کافی به جای «زکیاً»، «اذکراً» آمده است. - . اصول کافی ۱: ۲۵ -

**[ترجمه]

«۱۸»

- ب، قرب الإسناد هَارُونُ عَنِ ابْنِ صَدَقَةَ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ علیهما السلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی یُبْغِضُ الشَّیْخَ الْجَاهِلَ وَ الْغَنِیَّ الظَّلُومَ وَ الْفَقِیرَ الْمُخْتَالَ.

**[ترجمه]قرب الإسناد: امام صادق علیه السّلام فرمود: خداوند متعال قطعاً پیرِ جاهل، ثروتمند ستمکار و فقیر متکبر را دشمن می دارد. - . قرب الاسناد: ۸۲ -

**[ترجمه]

بیان

تخصیص الجاهل بالشیخ لکون الجهل منه أقبح لمضی زمان طویل یمکنه فیه تحصیل العلم و تخصیص الظلوم بالغنی لکون الظلم منه أفحش لعدم الحاجه و تخصیص المختال أی المتکبر بالفقیر لأنه منه أشنع إذ الغنی إذا تکبر فله عذر فی ذلک لما یلزم الغنی من الفخر و العجب و الطغیان.

ص: ۹۰

۱- مراده رحمه اللّه رفع المنافاه التی تتراءی بین البغض و بین کون حماقه الاحمق غیر مستنده الی اختیاره و لا یخفی ان المنافاه لا ترتفع بما ذکره رحمه اللّه من الوجهین فان العلم بدناءه الرتبه لا تسمی بغضا، و کذا عدم توفیقه لعدم قابلیته، و ما یختاره من القبیح لحماقته ینتهیان بالأخره الی ما لا بالاختیار فالاشکال بحاله. و الحق ان بغضه کما یظهر من تعلیله علیه السلام بمعنی منعه ممّا من شان الإنسان ان یتلبس به و هو العقل الذی هو أحبّ الأشیاء إلی اللّه لنقص فی خلقته فهو بغض تکوینی بمعنی التبعید من مزایا الخلقه لا بغض تشریعی بمعنی تبعیده من المغفره و الجنه و الذی ینافی عدم الاختیار هو البغض بالمعنی الثانی لا الأول. ط.

**[ترجمه]اختصاص نادانی به پیر در این حدیث، به خاطر این است که نادانی از او زشت تر است، چون زمان زیادی را سپری نموده که برای وی تحصیل علم ممکن بوده است. و اختصاص ستمگر به ثروتمند به آن جهت است که ظلم از او بدتر است، زیرا وی نیاز مالی ندارد. و اختصاص متکبر به فقیر به خاطر آن است که تکبر از او مذموم تر است، زیرا ثروتمند زمانی که تکبر کند معذور است، چون لازمه غنا، فخر و خودپسندی و سرکشی است.

ص: ۹۰

**[ترجمه]

«۱۹»

- ثو، ثواب الأعمال أَبِی عَنْ أَحْمَدَ بْنِ إِدْرِیسَ عَنِ الْأَشْعَرِیِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ حَسَّانَ عَنْ أَبِی مُحَمَّدٍ الرَّازِیِّ عَنِ الْحُسَیْنِ بْنِ یَزِیدَ عَنْ إِبْرَاهِیمَ بْنِ بَکْرِ بْنِ أَبِی سَمَّاکٍ عَنِ الْفَضْلِ (۱)بْنِ عُثْمَانَ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام یَقُولُ مَنْ کَانَ عَاقِلًا خُتِمَ لَهُ بِالْجَنَّهِ إِنْ شَاءَ اللَّهُ.

**[ترجمه]ثواب الأعمال: فضل بن عثمان گوید: از امام صادق علیه السّلام شنیدم که می فرمود: هر کس عاقل باشد، به خواست خدا سرانجامش بهشت خواهد بود. -. ثواب الاعمال و عقاب الاعمال: ۳۶ -

**[ترجمه]

«۲۰»

- ثو، ثواب الأعمال بِهَذَا الْإِسْنَادِ عَنْ أَبِی مُحَمَّدٍ عَنِ ابْنِ عَمِیرَهَ عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ عَمَّارٍ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام مَنْ کَانَ عَاقِلًا کَانَ لَهُ دِینٌ وَ مَنْ کَانَ لَهُ دِینٌ دَخَلَ الْجَنَّهَ.

**[ترجمه]ثواب الأعمال: امام صادق علیه السّلام فرمود: هر کس عاقل است، دیندار است و کسی که دیندار باشد، وارد بهشت می گردد. -. ثواب الاعمال و عقاب الاعمال: ۳۶ -

**[ترجمه]

«۲۱»

- سن، المحاسن أَبِی عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ عَنْ رَجُلٍ مِنْ هَمْدَانَ عَنْ عُبَیْدِ اللَّهِ بْنِ الْوَلِیدِ الْوَصَّافِیِّ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: کَانَ یَرَی مُوسَی بْنُ عِمْرَانَ علیهما السلام رَجُلًا مِنْ بَنِی إِسْرَائِیلَ یَطُولُ سُجُودُهُ وَ یَطُولُ سُکُوتُهُ فَلَا یَکَادُ یَذْهَبُ إِلَی مَوْضِعٍ إِلَّا وَ هُوَ مَعَهُ فَبَیْنَا هُوَ مِنَ الْأَیَّامِ فِی بَعْضِ حَوَائِجِهِ إِذْ مَرَّ عَلَی أَرْضٍ مُعْشِبَهٍ یَزْهُو وَ یَهْتَزُّ قَالَ فَتَأَوَّهَ الرَّجُلُ فَقَالَ لَهُ مُوسَی عَلَی مَا ذَا تَأَوَّهْتَ قَالَ تَمَنَّیْتُ أَنْ یَکُونَ لِرَبِّی حِمَارٌ أَرْعَاهُ هَاهُنَا قَالَ وَ أَکَبَّ مُوسَی علیه السلام طَوِیلًا بِبَصَرِهِ عَلَی الْأَرْضِ اغْتِمَاماً بِمَا سَمِعَ مِنْهُ قَالَ

فَانْحَطَّ عَلَيْهِ الْوَحْیُ فَقَالَ لَهُ مَا الَّذِی أَکْبَرْتَ مِنْ مَقَالَهِ عَبْدِی أَنَا أُوَاخِذُ عِبَادِی عَلَی قَدْرِ مَا أَعْطَیْتُهُمْ مِنَ الْعَقْلِ.

**[ترجمه]محاسن: امام باقر علیه السّلام فرمود: حضرت موسی علیه السّلام مردی از بنی اسرائیل را دید که سجده های طولانی و سکوت بسیار می نمود. پس حضرت موسی علیه السّلام پیوسته همراه وی بود. آن مرد روزی از روزها در پی نیازهایش، گذرش به زمین سرسبز و دلنواز و باطراوتی افتاد و آهی کشید. پس موسی علیه السّلام از او پرسید: چرا آه کشیدی؟ آن مرد در جواب گفت: کاش پروردگارم خری داشت که آن را در این چمنزار می چرانیدم. راوی گفت: حضرت موسی به سبب آنچه که از آن مرد شنید، مدت زیادی غمزده به زمین چشم دوخت. در این حال بر موسی علیه السّلام وحی نازل شد: چرا حرف بنده ام را بزرگ پنداشتی؟ زیرا من بندگانم را به اندازه عقلی که به ایشان داده ام مجازات می کنم. -. محاسن: ۱۹۳ -

**[ترجمه]

بیان

فی القاموس الزهو المنظر الحسن و النبات الناضر و نور النبت و زهره و إشراقه و الاهتزاز التحرک و النشاط و الارتیاح و الظاهر أنهما بالتاء صفتان للأرض أو حالان منها لبیان نضاره أعشابها و طراوتها و نموها و إذا کانا بالیاءین کما فی أکثر النسخ فیحتمل أن یکونا حالین عن فاعل مر العابد إلی موسی علیه السلام و الزهو جاء بمعنی الفخر أی کان یفتخر و ینشط إظهارا لشکره تعالی فیما هیأ له من ذلک.

**[ترجمه]در کتاب قاموس آمده: «الزهو» جای نیکو و سرسبز و نشاط آور و پرتو افکنی گیاه و شکوفه ها است. -. قاموس ۴ : ۳۴۲ - «الاهتزاز» تحرک نشاط آور و روح انگیز است. -. قاموس ۲ : ۲۰۳ - «یزهو و یهتز» ظاهراً با تاء است، صفت ارض یا حال از ارض می باشد برای بیان شادابی و طراوت و رشد گیاهان و اگر این دو کلمه با یاء باشد - چنان که در بیشتر نسخه ها آمده - احتمال دارد که این دو تا حال از فاعل «مرّالعابد الی موسی علیه السّلام» باشد. «الزهو» به معنی فخر آمده، یعنی آن عابد افتخار می کرد و با خوشحالی به خاطر امکانات آماده، اظهار شکر خدا می نمود.

**[ترجمه]

«۲۲»

- سن، المحاسن بَعْضُ أَصْحَابِنَا رَفَعَهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله مَا قَسَمَ اللَّهُ لِلْعِبَادِ شَیْئاً أَفْضَلَ مِنَ الْعَقْلِ فَنَوْمُ الْعَاقِلِ أَفْضَلُ مِنْ سَهَرِ الْجَاهِلِ وَ إِفْطَارُ الْعَاقِلِ أَفْضَلُ مِنْ صَوْمِ الْجَاهِلِ وَ إِقَامَهُ الْعَاقِلِ أَفْضَلُ مِنْ شُخُوصِ الْجَاهِلِ وَ لَا بَعَثَ اللَّهُ رَسُولًا وَ لَا نَبِیّاً حَتَّی

ص: ۹۱

۱- و فی نسخه: الفضیل. قال النجاشیّ فی رجاله ص ۲۱۷ الفضل بن عثمان المرادی الصائغ الأنباری أبو محمّد الأعور مولی ثقه

ثقه، روى عن أبى عبد اللّه عليه السلام، و هو ابن اخت على ابن ميمون المعروف بابى الاكراد. و قد وثقه المفيد و غيره.

يَسْتَكْمِلَ الْعَقْلَ وَ يَكُونَ عَقْلُهُ أَفْضَلَ مِنْ عُقُولِ جَمِيعِ أُمَّتِهِ وَ مَا يُضْمِرُ النَّبِيُّ فِي نَفْسِهِ أَفْضَلُ مِنِ اجْتِهَادِ الْمُجْتَهِدِينَ وَ مَا أَدَّى الْعَاقِلُ فَرَائِضَ اللَّهِ حَتَّى عَقَلَ مِنْهُ وَ لَا بَلَغَ جَمِيعُ الْعَابِدِينَ فِي فَضْلِ عِبَادَتِهِمْ مَا بَلَغَ الْعَاقِلُ إِنَّ الْعُقَلَاءَ هُمْ أُولُو الْأَلْبَابِ الَّذِينَ قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ إِنَّما يَتَذَكَّرُ أُولُوا الْأَلْبابِ

**[ترجمه]محاسن: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: خدا چیزی برتر از عقل را برای بندگانش تقسیم نکرده است. پس خواب عاقل از شب زنده داری جاهل برتر است؛ افطار خردمند از روزه داری نادان بهتر است؛ و اقامت عاقل در منزلش، از مسافرت جاهل برتر است. خدا رسول و پیامبری را مبعوث نکرد مگر برای

ص: ۹۱

استکمال عقل و عقل پیامبر، از عقل های تمام پیروانش برتر است و آنچه که پیامبر در نهان دارد، از اجتهاد مجتهدان بالاتر است. و عاقل واجبات خدا را ادا نمی کند، مگر با عقل از جانب خدا دریابد، و همه عبادت کنندگان از نظر برتری عبادتشان، به عبادت عاقل نمی رسند. همانا عاقلان اولوا الاباب هستند که خداوند در قرآن فرموده: «إِنَّما يَتَذَكَّرُ أُولُوا الْأَلْبابِ» - . [۴] رعد / ۱۹ - {تنها خردمندانند که عبرت می گیرند.} - . محاسن: ۱۹۳-۱۹۴ -

**[ترجمه]

إيضاح

من شخوص الجاهل أی خروجه من بلده و مسافرته إلی البلاد طلبا لمرضاته تعالی کالجهاد و الحج و غیرهما و ما یضمر النبی فی نفسه أی من النیات الصحیحه و التفکرات الکامله و العقائد الیقینیه و ما أدی العاقل فرائض الله حتی عقل منه أی لا یعمل فریضه حتی یعقل من الله و یعلم أن الله أراد تلک منه و یعلم آداب إیقاعها و یحتمل أن یکون المراد أعم من ذلک أی یعقل و یعرف ما یلزمه معرفته فمن ابتدائیه علی التقدیرین و یحتمل علی بعد أن یکون تبعیضیه أی عقل من صفاته و عظمته و جلاله ما یلیق بفهمه و یناسب قابلیته و استعداده و فی أکثر النسخ و ما أدی العقل و یرجع إلی ما ذکرنا إذ العاقل یؤدی بالعقل و فی الکافی و ما أدی العبد فرائض الله حتی عقل عنه أی لا یمکن للعبد أداء الفرائض کما ینبغی إلا بأن یعقل و یعلم من جهه مأخوذه عن الله بالوحی أو بأن یلهمه الله معرفته أو بأن یعطیه الله عقلا موهبیا به یسلک سبیل النجاه.

**[ترجمه]«شخصوص الجاهل»، مسافرتش به شهرها به خاطر رضای خدا، مثل جهاد و حج است. و «ما یضمر النبی فی نفسه»، نیت های درست و اندیشه های کامل و عقاید یقینی پیامبر است. «لما ادّی العاقل فرائض الله حتی عقل منه»، فریضه ای را انجام نمی دهد، مگر اینکه می داند از خداست و خدا آن را اراده کرده است و آداب انجام دادن آن را می داند. و احتمال دارد مراد عمومی تر از این معنا باشد، یعنی می اندیشد و می شناسد آن چیزی را که برای او لازم است.

«مِنْ» در هر دو صورت ابتدائیه است و امکان دارد بعد از ابتدائیه، تبعیضه باشد، یعنی اوصاف و عظمت جلال خدا را به اندازه فهم و تناسب قابلیت و استعدادش درک می کند، و در بیشتر نسخه ها «و ما ادّی العقل» آمده است که به مطلب فوق بر می گردد، می اندیشد که چون عاقل به سبب عقلش فرائض را ادا می کند. در کتاب کافی «ما ادی العقل فرائض الله حتی عقل

عنه» - . کافی ۱ : ۱۹۳-۱۹۴ - آمده، یعنی ادای واجبات آن طور که سزاوار است، برای بنده ممکن نیست، مگر تعقل کند و بداند که از طرف خدا به واسطه وحی به او رسیده یا خدا شناختش را به او عنایت فرموده یا خدا عقلی به او داده که به واسطه آن راه نجات را می پیماید.

**[ترجمه]

«۲۳»

- سن، المحاسن بَعْضُ أَصْحَابِنَا رَفَعَهُ قَالَ: مَا يُعْبَأُ مِنْ أَهْلِ هَذَا الدِّينِ بِمَنْ لَا عَقْلَ لَهُ قَالَ قُلْتُ جُعِلْتُ فِدَاكَ إِنَّا نَأْتِي قَوْماً لَا بَأْسَ بِهِمْ عِنْدَنَا مِمَّنْ يَصِفُ هَذَا الْأَمْرَ لَيْسَتْ لَهُمْ تِلْكَ الْعُقُولُ فَقَالَ لَيْسَ هَؤُلَاءِ مِمَّنْ خَاطَبَ اللَّهُ فِي قَوْلِهِ يا أُولِي الْأَلْبابِ إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ الْعَقْلَ فَقَالَ لَهُ أَقْبِلْ فَأَقْبَلَ ثُمَّ قَالَ لَهُ أَدْبِرْ فَأَدْبَرَ فَقَالَ وَ عِزَّتِي وَ جَلَالِي مَا خَلَقْتُ شَيْئاً أَحْسَنَ مِنْكَ وَ أَحَبَّ إِلَيَّ مِنْكَ بِكَ آخُذُ وَ بِكَ أُعْطِي.

**[ترجمه]محاسن: بعضی اصحاب ما در حدیث مرفوعی روایت کرده اند که معصوم فرموده است: به بی خردان از اهل این دین اعتنا نمی شود. عرض کردم: فدایت شوم! ما بر قومی وارد می شویم که اهل این دین اند و ما آنان را بی عقل نمی دانیم، ولی این عقول کاملی که دیگران دارند آنها ندارند. چگونه اند؟ فرمود: آنها مخاطب آیه اولواالباب نیستند. خداوند عقل را آفرید و به او فرمان داد: بیا! پس آمد. فرمود: برو! پس رفت. فرمود: سوگند به عزت و جلالم که نیکوتر و دوست داشتی تر از تو نیافریدم؛ به تو عقاب می کنم و به خاطر تو ثواب می بخشم. - . محاسن: ۱۹۴ -

**[ترجمه]

بیان

ما یعبأ أی لا یبالی و لا یعتنی بشأن من لا عقل له من أهل هذا الدین فقال السائل عندنا قوم داخلون فی هذا الدین غیر کاملین فی العقل فکیف حالهم فأجاب علیه السلام بأنهم و إن حرموا عن فضائل أهل العقل لکن تکالیفهم أیضا أسهل و أخف و أکثر المخاطبات فی التکالیف الشاقه لأولی الألباب.

**[ترجمه]«ما یعبأ» باکی نیست و اعتنا نمی شود به شأن کسی از پیروان این دین که عقل نـدارد. سائل عرض کرد: در نزد ما گروهی هستند که شیعه اند و عقل

کاملی ندارند. حال آنها چگونه است؟ امام علیه السّلام جواب فرمود: این ها گرچه از فضایل اهل عقل محرومند، ولی تکالیف آنها نیز سبک تر و آسان تر است و بیشتر خطاب های قرآنی در تکالیف سخت، برای عاقلان هستند.

ص: ۹۲

**[ترجمه]

«۲۴»

- سن، المحاسن النَّوْفَلِيُّ وَ جَهْمُ بْنُ حَكِيمٍ الْمَدَائِنِيُّ عَنِ السَّكُونِيِّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَنْ آبَائِهِ علیهم السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله إِذَا بَلَغَكُمْ عَنْ رَجُلٍ حُسْنُ حَالِهِ فَانْظُرُوا فِي حُسْنِ عَقْلِهِ فَإِنَّمَا يُجَازَى بِعَقْلِهِ.

أقول: في الكافي حسن حال.

**[ترجمه]محاسن: امام صادق علیه السّلام فرمود: پدرانم فرموده اند: پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: وقتی دریافتید که مردی حال نیکو دارد، به نیکویی عقل وی بنگرید، چون فقط به وسیله عقل جزا داده می شود. -. محاسن: ۱۹۴- ۱۹۵ -

مؤلف: این حدیث در کتاب کافی علاوه بر نیکویی عقل، کلمه «نیکویی حال» را نیز دارد. -. کافی ۱ : ۱۲ -

**[ترجمه]

«۲۵»

- مص، مصباح الشريعه قَالَ الصَّادِقُ علیه السلام الْجَهْلُ صُورَةٌ رُكِّبَتْ فِي بَنِي آدَمَ إِقْبَالُهَا ظُلْمَةٌ وَ إِدْبَارُهَا نُورٌ وَ الْعَبْدُ مُتَقَلِّبٌ مَعَهَا (۱)كَتَقَلُّبِ الظِّلِّ مَعَ الشَّمْسِ أَ لَا تَرَى إِلَى الْإِنْسَانِ تَارَةً تَجِدُهُ جَاهِلًا بِخِصَالِ نَفْسِهِ حَامِداً لَهَا عَارِفاً بِعَيْبِهَا فِي غَيْرِهِ سَاخِطاً وَ تَارَةً تَجِدُهُ عَالِماً بِطِبَاعِهِ سَاخِطاً لَهَا حَامِداً لَهَا فِي غَيْرِهِ فَهُوَ مُتَقَلِّبٌ بَيْنَ الْعِصْمَةِ وَ الْخِذْلَانِ فَإِنْ قَابَلَتْهُ الْعِصْمَةُ أَصَابَ وَ إِنْ قَابَلَهُ الْخِذْلَانُ أَخْطَأَ وَ مِفْتَاحُ الْجَهْلِ الرِّضَا وَ الِاعْتِقَادُ بِهِ وَ مِفْتَاحُ الْعِلْمِ الِاسْتِبْدَالُ مَعَ إِصَابَةِ مُوَافَقَةِ التَّوْفِيقِ وَ أَدْنَى صِفَةِ الْجَاهِلِ دَعْوَاهُ الْعِلْمَ بِلَا اسْتِحْقَاقٍ وَ أَوْسَطُهُ جَهْلُهُ بِالْجَهْلِ وَ أَقْصَاهُ جُحُودُهُ الْعِلْمَ وَ لَيْسَ شَيْ ءٌ إِثْبَاتُهُ حَقِيقَةُ نَفْيِهِ إِلَّا الْجَهْلُ وَ الدُّنْيَا وَ الْحِرْصُ فَالْكُلُّ مِنْهُمْ كَوَاحِدٍ وَ الْوَاحِدُ مِنْهُمْ كَالْكُلِّ.

**[ترجمه]مصباح الشریعه: امام صادق علیه السّلام فرمود: نادانی صورتی است که در فرزنـدان آدم ترکیب شده است. روی آوردن نـادانی تـاریکی و پشت کردن آن نور است. و بنـده بـا آن ماننـد نسبت سـایه به آفتاب در گردش است. آیا نمی بینی انسان را گاه به خصلت های نفسش نادان می یابی که خودستایی می کند، در حالی که عیب هایش را می داند و آن عیب ها

را در دیگران می بینـد و خشـم می گیرد. و گـاه او را می بینی کـه به طبعش دانـا و به نفسـش خشـمگین شـده و اوصـاف غیر خودش را توصـیف می کنـد. پس این بنده میان عصـمت و خذلان است. اگر عصـمت پروردگار با آن مقابله کند، به حق می رسد و اگر خذلان با او مقابله کند، خطا می کند. کلید نادانی اعتقاد به جهل و خشنودی به آن است و کلید دانش، بدل کردن جهل با علم است با رسیدن توفیق موافق.

و کمترین صـفت جاهل ادعا کردن علم است، بدون استحقاق آن. و وسط جهل، نادانی انسان به نادانی خودش است و منتهای نـادانی، انکـار کردن انسـان است علم را. چیزی نیست که اثبـاتش در حقیقت نفی آن باشـد، مگر جهل و دنیا و حرص که هر یکی از این سه جانشین همه و همه آن سه چیز جانشین یکی می باشد. - . مصباح الشریعه: ۷۵ - ۷۶ -

**[ترجمه]

بیان

کتقلب الظل مع الشـمس أی کما أن شـعاع الشـمس قـد یغلب علی الظل و یضـی ء مکانه و قد یکون بالعکس فکذلک العلم و العقل قـد یسـتولیان علی النفس فیظهر له عیوب نفسه و یأول بعقله عیوب غیره ما أمکنه و قـد یسـتولی الجهل فیری محاسن غیره مسـاوی و مسـاوی نفسه محـاسن و مفتـاح الجهـل الرضـا بالجهـل و الاعتقاد به و بأنه کمال لا ینبغی مفارقته و مفتاح العلم طلب تحصیل العلم بدلا عن الجهل و الکمال بدلا عن النقص و ینبغی أن یعلم أن سعیه مع عدم مساعده التوفیق لا ینفع فیتوسل بجنابه تعـالی لیوفقه قوله علیه السـلام إثبـاته أی عرفـانه قال الفیروزآبادی أثبته عرفه حق المعرفه و ظاهر أن معرفه تلک الأمور کما هی مستلزمه لترکها و نفیها أو المعنی أن کل من أقر بثبوت تلک الأشیاء لا محاله ینفیها عن نفسه فالمراد بالدنیا حبها و

۱- و فی نسـخه: معهمـا. و قوله علیه السـلام: الجهـل صوره رکبت إلـخ لاـن طبیعه الإنسـان فی اصل فطرتها خالیه عن الکمالات الفعلیه و العلوم الثابته، فکان الجهل عجنت فی طینتها و رکبت مع طبیعتها، و لکن فی أصل فطرته له قوه کسب الکمالات بالعلوم و التّنور و المعارف.

قوله علیه السلام فالکل کواحد لعل معناه أن هذه الخصال کخصله واحده لتشابه مبادیها و انبعاث بعضها عن بعض و تقوی بعضها ببعض کما لا یخفی.

**[ترجمه]«کتقلب الظل مع الشمس»، یعنی چنان چه شعاع آفتاب گاهی بر سایه غلبه پیدا می کند و جای آن را روشن می سازد و گاهی بر عکس هست، پس همچنین علم و عقل گاهی بر نفس چهره می شود و عیب هایش را آشکار می سازد و با عقل خودش، عیب های دیگران را حتی الامکان تأویل می نماید. و گاهی جهل غالب می شود و خوبی های دیگران را بد می بیند و بدی های خودش را نیکو می پندارد. و کلید نادانی، راضی شدن و اعتقاد پیدا کردن به جهل است که فکر کند نادانی اش برایش کمال است که جدایی از آن سزاوار نیست. و کلید دانش، طلب تحصیل علم عوض جهل است، و تحصیل کمال عوض نقص است، و سزاوار است بداند که کوشش اش با آماده نبودن توفیق فایده نمی دهد، پس به خدای متعال متوسل شود تا او را توفیق دهد.

«إثباته» یعنی شناختش، فیروزآبادی گوید: «اثبته» در لغت به معنای «عرّفه حقّ المعرفه» - . قاموس ۱ : ۱۵۱ - یعنی آماده و روشن است که شناخت نادانی، آن طوری که در واقع هست، مستلزم ترک آن نادانی و برطرف ساختن آن به طور کامل است. یا مراد امام علیه السّلام چنین است که هر کسی که به این بدی ها اقرار کند، این کارهای بد را از خودش دور می کند، پس مراد از «دنیا»، دوستی آن است.

ص: ۹۳

«فالکل کواحد» شاید معنای حدیث این باشد که تمام این اوصاف مانند یک صفت است، زیرا مبادی آنها با هم شبیه است و بعضی آنها از بعضی دیگر برانگیخته می شود و بعضی از آنها به سبب بعضی دیگر محافظت می شود و این مطلب بر کسی پوشیده نیست.

**[ترجمه]

«۲۶»

- م، تفسیر الإمام علیه السلام عَنْ أَبِی مُحَمَّدٍ علیه السلام قَالَ قَالَ عَلِیُّ بْنُ الْحُسَیْنِ علیهما السلام مَنْ لَمْ یَکُنْ عَقْلُهُ أَکْمَلَ مَا فِیهِ کَانَ هَلَاکُهُ مِنْ أَیْسَرِ مَا فِیهِ.

**[ترجمه]تفسیر امام حسن عسکری: امام علیه السّلام فرمود: هر که عقلش کامل نباشد، آسان ترین چیزی که در او هست هلاکتش می باشد. - . تفسیر امام حسن عسکری: ۲۶ -

**[ترجمه]

«۲۷»

- ضه، روضه الواعظين قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام صَدْرُ الْعَاقِلِ صُنْدُوقُ سِرِّهِ وَ لَا غِنَى كَالْعَقْلِ وَ لَا فَقْرَ كَالْجَهْلِ وَ لَا مِيرَاثَ كَالْأَدَبِ وَ لَا مَالَ أَعْوَدُ مِنَ الْعَقْلِ وَ لَا عَقْلَ كَالتَّدْبِيرِ.

**[ترجمه]روضه الواعظين: اميرالمؤمنين على عليه السّلام فرموده است: سينه عاقل گنجينه راز اوست. هيچ ثروتى چون عقل نيست؛ هيچ فقرى چون جهل نيست؛ هيچ

ميراثى چون ادب نيست؛ هيچ مالى سودآورتر از عقل نيست؛ و هيچ عقلى چون تدبير نيست. - . روضه الواعظين و بصيره المتعظين: ٨ -

**[ترجمه]

«٢٨»

- ضه، روضه الواعظين رُوِيَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ أَنَّهُ قَالَ: أَسَاسُ الدِّينِ بُنِيَ عَلَى الْعَقْلِ وَ فُرِضَتِ الْفَرَائِضُ عَلَى الْعَقْلِ وَ رَبُّنَا يُعْرَفُ بِالْعَقْلِ وَ يُتَوَسَّلُ إِلَيْهِ بِالْعَقْلِ وَ الْعَاقِلُ أَقْرَبُ إِلَى رَبِّهِ مِنْ جَمِيعِ الْمُجْتَهِدِينَ بِغَيْرِ عَقْلٍ وَ لَمِثْقَالُ ذَرَّةٍ مِنْ بِرِّ الْعَاقِلِ أَفْضَلُ مِنْ جِهَادِ الْجَاهِلِ أَلْفَ عَامٍ.

**[ترجمه]روضه الواعظين: از ابن عباس روايت شده كه گفته است: پايه دين بر عقل نهاده شده است و فرايض در صورت داشتن عقل واجب شده است. پروردگارمان با عقل شناخته مى شود و به وسيله عقل به او توسل مى جويند، و عاقل از همه كوششگران بى عقل به پروردگار خود نزديک تر است، و همانا ذره اى از كارهاى پسنديده عاقل، از كوشش هزار ساله نادان برتر است. - . روضه الواعظين: ٩ -

**[ترجمه]

«٢٩»

- ضه، روضه الواعظين قَالَ النَّبِيُّ صلى الله عليه و آله قِوَامُ الْمَرْءِ عَقْلُهُ وَ لَا دِينَ لِمَنْ لَا عَقْلَ لَهُ.

**[ترجمه]روضه الواعظين: پيامبر صلى الله عليه و آله فرموده است: ملاک ارزش مرد عقل اوست و هر كس را كه عقل نباشد، دين نيست. - . روضه الواعظين: ٩ -

**[ترجمه]

«٣٠»

- ختص، الإختصاص قَالَ الصَّادِقُ عليه السلام إِذَا أَرَادَ اللَّهُ أَنْ يُزِيلَ مِنْ عَبْدٍ نِعْمَةً كَانَ أَوَّلُ مَا يُغَيِّرُ مِنْهُ عَقْلَهُ.

**[ترجمه]اختصاص: امام صادق علیه السّلام فرمود: وقتی خدا خواست از بنده اش نعمتی را ظاهر کند، عقل او اولین چیزی هست که از او می گیرد. - . اختصاص: ۲۴۵ -

**[ترجمه]

«۳۱»

- وَ قَالَ علیه السلام یَغُوصُ الْعَقْلُ عَلَی الْکَلَامِ فَیَسْتَخْرِجُهُ مِنْ مَکْنُونِ الصَّدْرِ کَمَا یَغُوصُ الْغَائِصُ عَلَی اللُّؤْلُؤِ الْمُسْتَکِنَّهِ فِی الْبَحْرِ.

**[ترجمه]امام صادق علیه السّلام فرمود: عقل در سخن فرو می رود، پس بیرون می آورد آن را از سینه های پنهان آن طوری که غواص از زیر دریا، لؤلؤی پنهان را بیرون می آورد. - . اختصاص: ۲۴۵ -

**[ترجمه]

«۳۲»

- وَ قَالَ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام النَّاسُ أَعْدَاءٌ لِمَا جَهِلُوا.

**[ترجمه]امیرمؤمنان علیه السّلام فرمود: مردمان دشمنان چیزی هستند که آن را نمی دانند. - . اختصاص: ۲۴۴ -

**[ترجمه]

«۳۳»

- وَ قَالَ علیه السلام أَرْبَعُ خِصَالٍ یَسُودُ بِهَا الْمَرْءُ الْعِفَّهُ وَ الْأَدَبُ وَ الْجُودُ وَ الْعَقْلُ.

**[ترجمه]امیرمؤمنان علیه السّلام فرمود: چهار خصلت هست که مرد به واسطه آنها بزرگ می شود: عفت، ادب سخن، بخشش، خردمندی.

**[ترجمه]

«۳۴»

- وَ قَالَ علیه السلام لَا مَالَ أَعْوَدُ مِنَ الْعَقْلِ وَ لَا مُصِیبَهَ أَعْظَمُ مِنَ الْجَهْلِ وَ لَا مُظَاهَرَهَ أَوْثَقُ مِنَ الْمُشَاوَرَهِ وَ لَا وَرَعَ کَالْکَفِّ عَنِ الْمَحَارِمِ وَ لَا عِبَادَهَ کَالتَّفَکُّرِ وَ لَا قَائِدَ خَیْرٌ مِنَ التَّوْفِیقِ وَ لَا قَرِینَ خَیْرٌ مِنْ حُسْنِ الْخُلُقِ وَ لَا مِیرَاثَ خَیْرٌ مِنَ الْأَدَبِ.

**[ترجمه]امیر مومنان علیه السّلام فرمود: مالی پر فایده تر از عقل نیست؛ مصیبتی بزرگ تر از نادانی نیست؛ کمکی محکم تر

و بالاتر از مشورت نیست. هیچ پرهیزکاریی مانند خودداری از محرمات نیست؛ هیچ عبادتی مانند تفکر نیست؛ هیچ راهنمایی بهتر از توفیق و آماده شدن کارها نیست؛ هیچ همنشینی بهتر از خلق نیکو نیست؛ و هیچ میراثی بهتر از ادب نیست. - . اختصاص: ۲۴۶ -

**[ترجمه]

«۳۵»

- ما، الأمالی للشیخ الطوسی جَمَاعَةٌ عَنْ أَبِی الْمُفَضَّلِ عَنْ حَنْظَلَةَ بْنِ زَکَرِیَّا الْقَاضِی عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِیِّ بْنِ حَمْزَةَ الْعَلَوِیِّ عَنْ أَبِیهِ عَنِ الرِّضَا عَنْ آبَائِهِ علیهم السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله حَسَبُ الْمُؤْمِنِ مَالُهُ وَ مُرُوَّتُهُ عَقْلُهُ وَ حِلْمُهُ شَرَفُهُ وَ کَرَمُهُ تَقْوَاهُ.

**[ترجمه]امالی طوسی: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: حساب دنیوی مؤمن مالش، مردانگی او عقلش، شرف او حلمش و کرم او تقوایش است. - . امالی طوسی: ۶۰۱ -

**[ترجمه]

«۳۶»

- الدُّرَّةُ الْبَاهِرَةُ قَالَ أَبُو الْحَسَنِ الثَّالِثُ علیه السلام الْجَهْلُ وَ الْبُخْلُ أَذَمُّ الْأَخْلَاقِ.

ص: ۹۴

**[ترجمه]دره الباهره: امام هادی علیه السّلام فرمود: نادانی و بخل ورزی، بدترین خُلق ها هستند. - . دره الباهره: ۵۹ -

ص: ۹۴

**[ترجمه]

«۳۷»

- وَ قَالَ أَبُو مُحَمَّدٍ الْعَسْكَرِيُّ علیه السلام حُسْنُ الصُّورَهِ جَمَالٌ ظَاهِرٌ وَ حُسْنُ الْعَقْلِ جَمَالٌ بَاطِنٌ.

**[ترجمه]امام حسن عسکری علیه السّلام فرمود: زیبایی صورت زیبایی ظاهر و عقل خوب، زیبایی باطن است. - . دره الباهره: ۶۲ -

**[ترجمه]

«۳۸»

- وَ قَالَ علیه السلام لَوْ عَقَلَ أَهْلُ الدُّنْيَا خَرِبَتْ.

**[ترجمه]امام حسن عسکری علیه السّلام فرمود: اگر اهل دنیا همه عاقل بودند، دنیا خراب می گشت. - . دره الباهره: ۶۱ -

**[ترجمه]

«۳۹»

- نهج، نهج البلاغه قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام لَيْسَ الرُّؤْيَهُ مَعَ الْإِبْصَارِ وَ قَدْ تَكْذِبُ الْعُيُونُ أَهْلَهَا وَ لَا يَغُشُّ الْعَقْلُ مَنِ انْتَصَحَهُ.

**[ترجمه]نهج البلاغه: امیرمؤمنان علیه السّلام فرمود: دیدن با چشم ظاهر نیست. گاهی چشم ها اهل دنیا را تکذیب می کند و عقل به کسی که خیرخواه او باشد، خیانت نمی کند. - . نهج البلاغه، قصار الحکم: ۲۸۱ ، ص ۳۹۷ -

**[ترجمه]

بیان

أی الرؤیه الحقیقیه رؤیه العقل لأن الحواس قد تعرض لها الغلط.

**[ترجمه]دیدن حقیقی دیدن عقل است، زیرا حواس ظاهری گاهی دچار اشتباه می شود.

**[ترجمه]

«۴۰»

- نهج، نهج البلاغه قَالَ علیه السلام لَا غِنَی کَالْعَقْلِ وَ لَا فَقْرَ کَالْجَهْلِ وَ لَا مِیرَاثَ کَالْأَدَبِ وَ لَا ظَهِیرَ کَالْمُشَاوَرَهِ.

**[ترجمه]نهج البلاغه: امیر مؤمنان علیه السّلام فرمود: هیچ دارایی مانند خرد، هیچ بیچارگی مانند نادانی، هیچ میراثی مثل ادب و هیچ کمک کاری مثل مشورت نیست. - . نهج البلاغه، قصار الحکم: ۵۴، ص ۲۶۲ -

**[ترجمه]

«۴۱»

- وَ قَالَ علیه السلام أَغْنَی الْغِنَی الْعَقْلُ وَ أَکْبَرُ الْفَقْرِ الْحُمْقُ.

**[ترجمه]امیر مومنان علیه السّلام فرمود: داراترین دارایی عقل است و بزرگ ترین بیچارگی نادانی است. - . نهج البلاغه، قصار الحکم: ۱۱۳، ص ۳۶۹ -

**[ترجمه]

«۴۲»

- وَ قَالَ علیه السلام لَا مَالَ أَعْوَدُ مِنَ الْعَقْلِ وَ لَا عَقْلَ کَالتَّدْبِیرِ.

**[ترجمه]نهج البلاغه: امیر مومنان علیه السّلام فرمود: مالی پرمنفعت تر از عقل نیست و عقلی مانند تدبیر نیست. - . نهج البلاغه، قصار الحکم: ۱۱۳، ص ۳۶۹ -

**[ترجمه]

«۴۳»

- وَ قَالَ علیه السلام الْحِلْمُ غِطَاءٌ سَاتِرٌ وَ الْعَقْلُ حُسَامٌ بَاتِرٌ (۱)فَاسْتُرْ خَلَلَ خُلُقِکَ بِحِلْمِکَ وَ قَاتِلْ هَوَاکَ بِعَقْلِکَ.

**[ترجمه]نهج البلاغه: امیر مومنان علیه السّلام فرمود: بردباری پوشاننده و خرد شمشیر بُرَنده است. پس کسری های خودت را به حلمت بپوشان و هوایت را با عقلت بکش. - . نهج البلاغه، قصار الحکم: ۴۲۴، ص ۴۱۵ -

**[ترجمه]

«۴۴»

- كَنْزُ الْكَرَاجُكِيِّ، قَالَ النَّبِيُّ صلى الله عليه و آله لِكُلِّ شَيْ ءٍ آلَةٌ وَ عُدَّةٌ وَ آلَةُ الْمُؤْمِنِ وَ عُدَّتُهُ الْعَقْلُ وَ لِكُلِّ شَيْ ءٍ مَطِيَّةٌ وَ مَطِيَّةُ الْمَرْءِ الْعَقْلُ وَ لِكُلِّ شَيْ ءٍ غَايَةٌ وَ غَايَةُ الْعِبَادَةِ الْعَقْلُ وَ لِكُلِّ قَوْمٍ رَاعٍ وَ رَاعِي الْعَابِدِينَ الْعَقْلُ وَ لِكُلِّ تَاجِرٍ بِضَاعَةٌ وَ بِضَاعَةُ الْمُجْتَهِدِينَ الْعَقْلُ وَ لِكُلِّ خَرَابٍ عِمَارَةٌ وَ عِمَارَةُ الْآخِرَةِ الْعَقْلُ وَ لِكُلِّ سَفْرٍ فُسْطَاطٌ يَلْجَئُونَ إِلَيْهِ وَ فُسْطَاطُ الْمُسْلِمِينَ الْعَقْلُ.

**[ترجمه]کنز الفوائد: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: هر چیزی ابزار و ساز و برگی دارد و ابزار و ساز و برگ مؤمن عقل اوست. هر چیزی مرکبی دارد و مرکب انسان عقل اوست. برای هر چیزی انتهایی است و انتهای عبادت عقل است. برای هر قوم چوپانی است و چوپان عبادت کنندگان عقل است. برای هر تاجر سرمایه ای است و سرمایه کوشش کنندگان عقل اوست. برای هر خرابی آبادانی است و آبادانی آخرت عقل است. برای هر سفر خیمه ای است که به آن پناه می برند و خیمه مسلمانان عقل است. - . کنز الفوائد ۱ : ۵۶ -

**[ترجمه]

«۴۵»

- وَ قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام لَا عُدَّةَ أَنْفَعُ مِنَ الْعَقْلِ وَ لَا عَدُوَّ أَضَرُّ مِنَ الْجَهْلِ.

**[ترجمه]کنز الفوائد: امیرمؤمنان علیه السّلام فرمود: هیچ ابزاری نافع تر از عقل و هیچ دشمن مضرتر از نادانی نیست. - . کنز الفوائد ۱ : ۱۹۹ -

**[ترجمه]

«۴۶»

- وَ قَالَ: زِينَةُ الرَّجُلِ عَقْلُهُ.

**[ترجمه]کنز الفوائد: زینت مرد عقل اوست. - . کنز الفوائد ۱ : ۱۹۹ -

**[ترجمه]

«۴۷»

- وَ قَالَ علیه السلام قَطِيعَةُ الْعَاقِلِ تَعْدِلُ صِلَةَ الْجَاهِلِ.

**[ترجمه]کنز الفوائد: قطع صله رحم کردن انسان عاقل، با صله رحم کردن جاهل برابر است. - . کنز الفوائد ۱ : ۱۹۹ -

**[ترجمه]

«۴۸»

- وَ قَالَ علیه السلام مَنْ لَمْ یَكُنْ أَكْثَرُ مَا فِیهِ عَقْلَهُ كَانَ بِأَكْثَرِ مَا فِیهِ قَتْلُهُ.

ص: ۹۵

۱- الباتر: القاطع. شبه الحلم بالغطاء الساتر لان الحلم یمنع عن ظهور ما یستلزمه الغضب من مساوی الأخلاق. و شبه العقل بالحسام الباتر لان بالعقل یقتل الإنسان اعدی عدوه و هو هواه، و به یغلب علی نفسه: و یصدها عن الاستیلاء علی مملكه البدن، و یمنعها عن إعمال ما یضر بحالها.

**[ترجمه]کنز الفوائد: در بیشتر مواردی که عقل به کار نمی رود، احتمال قتل انسان در آنجا زیاد است. - . کنز الفوائد ۱ : ۲۰۰ -

ص: ۹۵

**[ترجمه]

«۴۹»

- وَ قَالَ علیه السلام الْجَمَالُ فِی اللِّسَانِ وَ الْکَمَالُ فِی الْعَقْلِ وَ لَا یَزَالُ الْعَقْلُ وَ الْحُمْقُ یَتَغَالَبَانِ عَلَی الرَّجُلِ إِلَی ثَمَانِیَ عَشْرَةَ سَنَةً فَإِذَا بَلَغَهَا غَلَبَ عَلَیْهِ أَکْثَرُهُمَا فِیهِ.

**[ترجمه]کنز الفوائد: زیبایی در زبان و کمال در عقل است. و همیشه تا هجده سالگی انسان گاهی عقل و گاهی حماقت بر او غالب می شود و زمانی که به آن سن رسید، دیگر یکی از آن دو بر بیشتر او پیروز می شود. - . کنز الفوائد ۱ : ۲۰۰ -

**[ترجمه]

«۵۰»

- وَ قَالَ علیه السلام الْعُقُولُ أَئِمَّةُ الْأَفْکَارِ وَ الْأَفْکَارُ أَئِمَّةُ الْقُلُوبِ وَ الْقُلُوبُ أَئِمَّةُ الْحَوَاسِّ وَ الْحَوَاسُّ أَئِمَّةُ الْأَعْضَاءِ.

**[ترجمه]کنز الفوائد: عقل ها رهبران اندیشه هایند، اندیشه ها رهبران دل هایند، دل ها رهبران حواسند و حواس رهبران اعضای انسانند. - . کنز الفوائد ۲ : ۳۱ -

**[ترجمه]

«۵۱»

- وَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله اسْتَرْشِدُوا الْعَقْلَ تُرْشَدُوا وَ لَا تَعْصُوهُ فَتَنْدَمُوا.

**[ترجمه]رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: از عقل راهنمایی بخواهید که شما را ارشاد می کند؛ نافرمانی اش را نکنید که پشیمان خواهید شد.

**[ترجمه]

«۵۲»

- وَ قَالَ صلى الله عليه و آله سَيِّدُ الْأَعْمَالِ فِي الدَّارَيْنِ الْعَقْلُ وَ لِكُلِّ شَيْ ءٍ دِعَامَةٌ وَ دِعَامَةُ الْمُؤْمِنِ عَقْلُهُ فَبِقَدْرِ عَقْلِهِ تَكُونُ عِبَادَتُهُ لِرَبِّهِ.

**[ترجمه]کنز الفوائد: رسول خدا صلى الله عليه و آله فرمود: سردار اعمال در دنيا و آخرت عقل است. و هر چيز ستونى دارد و ستون مؤمن عقل اوست. پس به اندازه عقل او عبادتش براى پروردگارش قبول خواهد شد. - . كنز الفوائد ٢ : ٣١ -

**[ترجمه]

«۵۳»

- وَ قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام الْعُقُولُ ذَخَائِرُ وَ الْأَعْمَالُ كُنُوزٌ.

**[ترجمه]كنز الفوائد: اميرمؤمنان عليه السّلام فرمود: عقل ها ذخيره ها و كردار گنج هايند. - . كنز الفوائد ٢ : ٣٢ -

**[ترجمه]

باب ٢ حقيقه العقل و كيفيته و بدو خلقه

الأخبار

«۱»

لى، الأمالي للصدوق ابْنُ الْمُتَوَكِّلِ عَنِ الْحِمْيَرِيِّ عَنِ ابْنِ عِيسَى عَنِ ابْنِ مَحْبُوبٍ عَنِ الْعَلَاءِ عَنْ مُحَمَّدٍ عَنِ الْبَاقِرِ عليه السلام قَالَ: لَمَّا خَلَقَ اللَّهُ الْعَقْلَ اسْتَنْطَقَهُ ثُمَّ قَالَ لَهُ أَقْبِلْ فَأَقْبَلَ ثُمَّ قَالَ لَهُ أَدْبِرْ فَأَدْبَرَ ثُمَّ قَالَ لَهُ وَ عِزَّتِي وَ جَلَالِي مَا خَلَقْتُ خَلْقاً هُوَ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْكَ وَ لَا أُكْمِلُكَ إِلَّا فِيمَنْ أُحِبُّ أَمَا إِنِّي إِيَّاكَ آمُرُ وَ إِيَّاكَ أَنْهَى وَ إِيَّاكَ أُثِيبُ.

سن، المحاسن ابن محبوب مثله.

**[ترجمه]امالى صدوق: امام باقر عليه السّلام فرمود: چون خدا خرد را آفريد، او را بازپرسى كرد و فرمود پيش بيا! پيش آمد و پس از آن فرمود: پس برو! پس رفت. سپس خدا فرمود: به عزت و جلال خودم مخلوقى محبوب تر از تو نزد خود نيافريدم و تو را به راه كمالى برم كه دوست دارم. آگاه باش! من به تو دستور مى دهم، تو را نهى مى كنم و به تو ثواب مى دهم. - . امالى صدوق: ٣۴٠ - ٣۴١ -

در كتاب محاسن مثل اين حديث آمده است. - . محاسن: ١٩٢ -

**[ترجمه]

«۲»

ع، علل الشرائع فِی سُؤَالاتِ الشَّامِیِّ عَنْ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ أَخْبِرْنِی عَنْ أَوَّلِ مَا خَلَقَ اللَّهُ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی فَقَالَ النُّورُ.

أقول: سیأتی بعض الأخبار فی باب علامات العقل.

**[ترجمه]علل الشرائع: در پرسش های مرد شامی از امیرمؤمنان علیه السّلام آمده است: اوّلین چیزی که حق تعالی آفرید چه بود؟ حضرت فرمود: نور بود. - . علل الشرائع: ۵۹۳ -

مؤلف: بعضی احادیث در «باب علامات و نشانه های عقل» خواهد آمد.

**[ترجمه]

«۳»

سن، المحاسن مُحَمَّدُ بْنُ عَلِیٍّ عَنْ وُهَیْبِ بْنِ حَفْصٍ عَنْ أَبِی بَصِیرٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ الْعَقْلَ فَقَالَ لَهُ أَقْبِلْ فَأَقْبَلَ ثُمَّ قَالَ لَهُ أَدْبِرْ فَأَدْبَرَ ثُمَّ قَالَ لَهُ وَ عِزَّتِی وَ جَلَالِی مَا خَلَقْتُ شَیْئاً أَحَبَّ إِلَیَّ مِنْکَ لَکَ الثَّوَابُ وَ عَلَیْکَ الْعِقَابُ.

**[ترجمه]محاسن: ابوبصیر از امام صادق علیه السّلام روایت کرده که آن حضرت فرمود: چون خدا خرد را آفرید، او را بازپرسی کرد و فرمود: پیش بیا! و پیش آمد. پس از آن فرمود: پس برو! پس رفت. آنگاه خدا فرمود: به عزت و جلال خودم مخلوقی محبوب تر از تو نزد خود نیافریدم، و من به تو ثواب می دهم و بر تو کیفر می دهم. - . محاسن: ۱۹۲ -

**[ترجمه]

«۴»

سن، المحاسن السِّنْدِیُّ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنِ الْعَلَاءِ عَنْ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ وَ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالا لَمَّا خَلَقَ اللَّهُ الْعَقْلَ قَالَ لَهُ أَدْبِرْ فَأَدْبَرَ ثُمَّ قَالَ لَهُ أَقْبِلْ فَأَقْبَلَ فَقَالَ وَ عِزَّتِی وَ جَلَالِی مَا خَلَقْتُ خَلْقاً أَحْسَنَ مِنْکَ إِیَّاکَ آمُرُ وَ إِیَّاکَ أَنْهَی وَ إِیَّاکَ أُثِیبُ وَ إِیَّاکَ أُعَاقِبُ.

**[ترجمه]محاسن: از امام باقر و امام صادق علیهما السّلام روایت کرده که آن دو بزرگوار فرمودند: چون خدا خرد را آفرید، او را بازپرسی کرد و فرمود: پیش بیا! پیش آمد و پس از آن فرمود: پس برو! پس رفت. آنگاه خدا فرمود: به عزت و جلال خودم خلقی از تو محبوب تر نزد خود نیافریدم، و من تو را امر می کنم و تو را نهی می کنم و من به تو ثواب می دهم و بر تو کیفر می دهم. -. محاسن: ۱۹۲ -

ص: ۹۶

**[ترجمه]

«۵»

سن، المحاسن عَلِيُّ بْنُ الْحَكَمِ عَنْ هِشَامٍ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام لَمَّا خَلَقَ اللَّهُ الْعَقْلَ قَالَ لَهُ أَقْبِلْ فَأَقْبَلَ ثُمَّ قَالَ لَهُ أَدْبِرْ فَأَدْبَرَ ثُمَّ قَالَ وَ عِزَّتِي وَ جَلَالِي مَا خَلَقْتُ خَلْقاً هُوَ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْكَ بِكَ آخُذُ وَ بِكَ أُعْطِي وَ عَلَيْكَ أُثِيبُ.

**[ترجمه]محاسن: هشام از امام صادق علیه السّلام روایت کرده که آن حضرت فرمود: چون خدا خرد را آفرید، او را بازپرسی کرد و فرمود: پیش بیا! پیش آمد و پس از آن فرمود: پس برو! پس رفت. آنگاه خدا فرمود: به عزت و جلال خودم مخلوقی از تو محبوب تر نزد خود نیافریدم، و من به تو مؤاخذه می کنم و به تو عطا می نمایم و به تو ثواب می دهم. -. محاسن: ۱۹۲ -

**[ترجمه]

«۶»

سن، المحاسن أَبِي عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْفَضْلِ النَّوْفَلِيِّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله خَلَقَ اللَّهُ الْعَقْلَ فَقَالَ لَهُ أَدْبِرْ فَأَدْبَرَ ثُمَّ قَالَ لَهُ أَقْبِلْ فَأَقْبَلَ ثُمَّ قَالَ مَا خَلَقْتُ خَلْقاً أَحَبَّ إِلَيَّ مِنْكَ فَأَعْطَى اللَّهُ مُحَمَّداً صلی الله علیه و آله تِسْعَةً وَ تِسْعِينَ جُزْءاً ثُمَّ قَسَمَ بَيْنَ الْعِبَادِ جُزْءاً وَاحِداً.

**[ترجمه]محاسن: نوفلی از امام صادق علیه السّلام روایت کرده که آن حضرت گفت: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: چون خدا خرد را آفرید، او را بازپرسی کرد و فرمود: پیش بیا! پیش آمد و پس از آن فرمود: پس برو! پس رفت. آنگاه خدا فرمود: به عزت و جلال خودم مخلوقی از تو محبوب تر نزد خود نیافریدم. پس خدا نود و نه جزء آن را به محمّد عطا فرمود و یک جزء را در میان بندگان تقسیم نمود. -. محاسن: ۱۹۲ -

**[ترجمه]

«۷»

غو، غوالی اللئالی قَالَ النَّبِیُّ صلی الله علیه و آله أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ نُورِی.

**[ترجمه]عوالی اللئالی: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: اول چیزی را که خدا خلق کرد نور من بود. - . عوالی اللئالی ۴ : ۹۹ -

**[ترجمه]

«۸»

وَ فِی حَدِیثٍ آخَرَ أَنَّهُ صلی الله علیه و آله قَالَ: أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ الْعَقْلُ.

**[ترجمه]عوالی اللئالی: در حدیث دیگر رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: اولین چیزی را که خدا خلق کرد عقل بود. - . عوالی اللئالی ۴ : ۹۹ -

**[ترجمه]

«۹»

وَ رُوِیَ بِطَرِیقٍ آخَرَ أَنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ لَمَّا خَلَقَ الْعَقْلَ قَالَ لَهُ أَقْبِلْ فَأَقْبَلَ ثُمَّ قَالَ لَهُ أَدْبِرْ فَأَدْبَرَ فَقَالَ تَعَالَی وَ عِزَّتِی وَ جَلَالِی مَا خَلَقْتُ خَلْقاً هُوَ أَکْرَمُ عَلَیَّ مِنْکَ بِکَ أُثِیبُ وَ بِکَ أُعَاقِبُ وَ بِکَ آخُذُ وَ بِکَ أُعْطِی.

**[ترجمه]عوالی اللئالی: این روایت به طریق دیگر آمده که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: چون خدا خرد را آفرید، او را بازپرسی کرد و فرمود: پیش بیا! پیش آمد و پس از آن فرمود: پس برو! پس رفت. آنگاه خدا فرمود: به عزت و جلال خودم مخلوقی از تو گرامی تر نزد خود نیافریدم، و من به تو ثواب می دهم و به تو عقاب می کنم و به تو مؤاخذه می کنم و به تو عطا می نمایم. - . عوالی اللئالی ۴ : ۹۹ -

**[ترجمه]

«۱۰»

-ع، علل الشرائع أَبِی عَنْ سَعْدٍ عَنِ ابْنِ هَاشِمٍ عَنِ ابْنِ مَعْبَدٍ (۱)عَنِ الْحُسَیْنِ بْنِ خَالِدٍ عَنْ إِسْحَاقَ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام الرَّجُلُ آتِیهِ أُکَلِّمُهُ بِبَعْضِ کَلَامِی فَیَعْرِفُ کُلَّهُ وَ مِنْهُمْ مَنْ آتِیهِ فَأُکَلِّمُهُ بِالْکَلَامِ فَیَسْتَوْفِی کَلَامِی کُلَّهُ ثُمَّ یَرُدُّهُ عَلَیَّ کَمَا کَلَّمْتُهُ وَ مِنْهُمْ مَنْ آتِیهِ فَأُکَلِّمُهُ فَیَقُولُ أَعِدْ عَلَیَّ فَقَالَ یَا إِسْحَاقُ أَ وَ مَا تَدْرِی لِمَ هَذَا قُلْتُ لَا قَالَ الَّذِی تُکَلِّمُهُ بِبَعْضِ کَلَامِکَ فَیَعْرِفُ کُلَّهُ فَذَاکَ مَنْ عُجِنَتْ نُطْفَتُهُ بِعَقْلِهِ وَ أَمَّا الَّذِی تُکَلِّمُهُ فَیَسْتَوْفِی کَلَامَکَ ثُمَّ یُجِیبُکَ عَلَی کَلَامِکَ فَذَاکَ الَّذِی رُکِّبَ عَقْلُهُ فِی بَطْنِ أُمِّهِ وَ أَمَّا الَّذِی تُکَلِّمُهُ بِالْکَلَامِ فَیَقُولُ أَعِدْ عَلَیَّ فَذَاکَ الَّذِی رُکِّبَ عَقْلُهُ فِیهِ بَعْدَ مَا کَبِرَ فَهُوَ یَقُولُ أَعِدْ عَلَیَّ.

**[ترجمه]علل الشرائع: پدرم از اسحاق بن عمّار نقل کرده که وی گفت: محضر امام صادق علیه السّلام عرض کردم: با شخصی مقداری سخن می گویم، پس وی تمام را درک نموده و می فهمد و با بعضی دیگر تکلّم نموده و شطری از کلام را ایراد می نمایم، وی کاملاً سخنانم را ضبط نموده و عینا آنها را به خودم برمی گرداند و با بعضی دیگر وقتی صحبت می کنم، می گوید: دوباره سخنت را تکرار کن.

حضرت فرمود: ای اسحاق! علّت آن را می دانی؟ عرض کردم: خیر. حضرت فرمود: کسی که با او سخن گفتی و سخنانت را فهمید ولی نتوانست عین آنها را برایت بازگو کند، او کسی است که نطفه اش با عقلش عجین و ممزوج شده است. و شخصی که سخنانت را بار اوّل فهمیده و عین آنها را به خودت برمی گرداند، وی کسی است که عقلش در شکم مادر با او ترکیب گشته. و امّا کسی که با بار اوّل سخنانت را درک نکرده و گفته است دوباره تکرار کن، او کسی است که پس از بزرگ شدن، عقلش با او ترکیب یافته است. پس او می گوید: برایم من اعاده کن. - . علل الشرائع: ۱۰۲ -

**[ترجمه]

بیان

قوله ثم یرده علی أی أصل الکلام کما سمعه أو یجیب علی وفق ما کلمته و الثانی أظهر ثم اعلم أنه یحتمل أن یکون الکلام جاریا علی وجه المجاز لبیان اختلاف الأنفس فی الاستعدادات الذاتیه أی کأنه عجنت نطفته بعقله مثلا و أن یکون المراد

۱- و فی نسخه: عن ابن سعید.

أن بعض الناس يستكمل نفسه الناطقه بالعقل و استعداد فهم الأشياء و إدراك الخير و الشر عند كونها نطفه و بعضها عند كونها فی البطن و بعضها بعد كبر الشخص و استعمال الحواس و حصول البديهيات و تجربه الأمور و أن يكون المراد الإشاره إلى أن اختلاف المواد البدنيه له مدخل فی اختلاف العقل و الله يعلم.

**[ترجمه]«ثم يرده علی» يعنی اصل كلام، آن طوری كه شنيد يا برابر با چيزی كه تو با او سخن گفته ای جواب می دهد، و احتمال دوم ظاهرتر است. بدان كه احتمال دارد اين كلام برای بيان اختلاف انسان ها در استعداد ذاتی از باب مجاز گفته شده باشد. يعنی گويا نطفه او با عقلش عجين شده است. و احتمال دارد كه مراد حديث اين باشد كه

ص: ۹۷

بعضی از مردم، نفس ناطقه خود را با عقل و استعداد فهميدن اشيا و درک كردن خير و شر هنگامی كه نطفه بوده است، كاملا می كند. و بعضی انسان ها وقتی در شكم مادر هستند، و بعضی از آنها بعد از بزرگی و استفاده از حواس و به دست آمدن بديهيات و تجربه، كارها را كامل می كند. و احتمال دارد مراد اشاره به اين باشد كه اختلاف مواد بدنی در اختلاف عقل دخالت دارد، والله يعلم.

**[ترجمه]

«۱۱»

- ختص، الإختصاص قَالَ الصَّادِقُ عليه السلام إِنَّ اللَّهَ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی لَمَّا خَلَقَ الْعَقْلَ قَالَ لَهُ أَقْبِلْ فَأَقْبَلَ ثُمَّ قَالَ لَهُ أَدْبِرْ فَأَدْبَرَ فَقَالَ وَ عِزَّتِی وَ جَلَالِی مَا خَلَقْتُ خَلْقاً أَعَزَّ عَلَيَّ مِنْکَ أُؤَيِّدُ مَنْ أَحْبَبْتُهُ بِکَ.

**[ترجمه]اختصاص: امام صادق عليه السّلام فرمود: چون خدا خرد را آفريد، او را بازپرسی كرد و فرمود: پيش بيا! پيش آمد و پس از آن فرمود: پس برو! پس رفت. آنگاه خدا فرمود: به عزت و جلال خودم مخلوقی از تو عزيزتر نزد خود نيافريدم؛ كسی را كه دوستش دارم، به تو تأييد می كنم. - . اختصاص: ۲۴۴ -

**[ترجمه]

«۱۲»

- وَ قَالَ عليه السلام خَلَقَ اللَّهُ الْعَقْلَ مِنْ أَرْبَعَهِ أَشْيَاءَ مِنَ الْعِلْمِ وَ الْقُدْرَهِ وَ النُّورِ (۱)وَ الْمَشِيَّهِ بِالْأَمْرِ فَجَعَلَهُ قَائِماً بِالْعِلْمِ دَائِماً فِی الْمَلَكُوتِ.

**[ترجمه]امام صادق عليه السلام : خداوند عقل را از چهار چيز آفريد: از علم و قدرت و نور و مشيت، بامر و فرمان تكوينی خود، پس عقل را بعلم استوار كرد و وجود آن را در عالم ملكوت ثابت قرار داد .

**[ترجمه]

«۱۳»

-ع، علل الشرائع ابْنُ الْوَلِيدِ عَنِ الصَّفَّارِ عَنِ ابْنِ عِيسَى عَنِ الْبَزَنْطِيِّ عَنْ أَبِی جَمِيلَهَ عَمَّنْ ذَكَرَهُ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ عليه السلام قَالَ: إِنَّ الْغِلْظَهَ فِی الْكَبِدِ وَ الْحَيَاءَ فِی الرِّيحِ وَ الْعَقْلَ مَسْكَنُهُ الْقَلْبُ.

**[ترجمه]علل الشرائع: حضرت ابو جعفر عليه السّلام فرمود: غلظت برخی اخلاط ناشی از كبد، همچون خون و صفراء بوده و حيا و شرم در سوداء است و مسكن و جايگاه عقل، قلب و نفس انسانی می باشد. - . علل الشرائع: ۱۰۷ -

**[ترجمه]

بيان

أن الغلظه فی الكبد أی تنشأ من بعض الأخلاط المتولده من الكبد كالدم و المره الصفراء مثلا و الريح كثر استعماله فی الأخبار علی ما سيأتی فی كتاب أحوال الإنسان و يظهر من بعضها أنها المره السوداء و من بعضها أنها الروح الحيوانی و من بعضها أنها أحد أجزاء البدن سوی الأخلاط الأربعه و الأجزاء المعروفه و القلب يطلق علی النفس الإنسانی لتعلقها أولا بالروح الحيوانی المنبعث عن القلب الصنوبری و لذلک

ص: ۹۸

۱- لعل المراد بالنور ظهور الكمالات و الأخلاق السنيه و الاعمال الرضيه، و بالمشيه بالامر اختيار محاسن الأمور، فخلق العقل من هذه الأشياء لعله كنايه عن استلزامه لها فكانها مادته و يحتمل ان يكون «من» تعليليه. ای خلقه لتحصيل تلک الأمور، او المعنی انه تعالی لم يخلقه من ماده، بل خلقه من علمه و قدرته و نوريته و مشيته فظهر فيه تلک الآثار من أنوار جلاله، و المراد ان العقل يطلق علی الحاله المركبه من تلک الخلال، و اما قيامه بالعلم فظاهر، اذ بترک العلم يسلب العقل. و كونه دائما فی الملكوت اذ هو دائما متوجه الی الترقی الی الدرجه العليا، و معرض عن شواغل الدنيا، متصل بارواح المقربين فی الملاء الأعلی و يتهيأ للعروج الی جنه المأوی. «منه طاب ثراه».

تعلقها بالقلب أكثر من سائر الأعضاء أو لتقلب أحواله و تفصيل الكلام فی هذا الخبر سيأتی فی كتاب السماء و العالم.

**[ترجمه]«الغلظه فی الكبد» يعنی بعضـی از اخلاط مانند خون و زردآب از كبد ناشی می شود. «الريح» كاربردش در روايات همـان طور كه به زودی در «كتـاب احوال انسـان» می آيـد، زياد است. از برخی روايات ظاهر می شود كه مراد از «ريـح»، آب سيـاه است. و از بعضـی روايـات فهميـده می شود كه مراد از آن، روح حيوانی است و از بعضـی روايـات به دست می آيـد كه «ريح»، يكی از اجزای بدن به غير از اخلاط چهارگانه و اجزای شناخته شده است.

و «قلب» بر نفس انسـانی اطلاـق می شود، به خـاطر ارتباط نفس انسانی اولا به روح حيوانی كه از قلب صـنوبری برانگيخته می شود. و لذا

ص: ۹۸

تعلق و ارتبـاط روح بـا قلب، بيشتر از اعضای ديگر بـدن انسان می باشـد. يا اطلاق «قلب» بر نفس آدمی، به دليل تغيير و تحول حالات قلب است و تفصيل و توضيح گفتار در اين حديث، به زودی در «كتاب آسمان و جهان» می آيد.

**[ترجمه]

«۱۴»

-ع، علل الشـرائع بِإِسْنَادِهِ الْعَلَوِيِّ عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَبِی طَالِبٍ عليهما السلام أَنَّ النَّبِيَّ صلی الله عليه و آله سُئِلَ مِمَّا خَلَقَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ الْعَقْلَ قَالَ خَلْقُهُ مَلَكٌ لَهُ رُءُوسٌ بِعَدَدِ الْخَلَائِقِ مَنْ خُلِقَ وَ مَنْ يُخْلَقُ إِلَی يَوْمِ الْقِيَامَهِ وَ لِكُلِّ رَأْسٍ وَجْهٌ وَ لِكُلِّ آدَمِيٍّ رَأْسٌ مِنْ رُءُوسِ الْعَقْلِ وَ اسْمُ ذَلِكَ الْإِنْسَانِ عَلَی وَجْهِ ذَلِكَ الرَّأْسِ مَكْتُوبٌ وَ عَلَی كُلِّ وَجْهٍ سِتْرٌ مُلْقًی لَا يُكْشَفُ ذَلِكَ السِّتْرُ مِنْ ذَلِكَ الْوَجْهِ حَتَّی يُولَدَ هَذَا الْمَوْلُودُ وَ يَبْلُغَ حَدَّ الرِّجَالِ أَوْ حَدَّ النِّسَاءِ فَإِذَا بَلَغَ كُشِفَ ذَلِكَ السِّتْرُ فَيَقَعُ فِی قَلْبِ هَذَا الْإِنْسَانِ نُورٌ فَيَفْهَمُ الْفَرِيضَهَ وَ السُّنَّهَ وَ الْجَيِّدَ وَ الرَّدِی ءَ أَلَا وَ مَثَلُ الْعَقْلِ فِی الْقَلْبِ كَمَثَلِ السِّرَاجِ فِی وَسَطِ الْبَيْتِ.

**[ترجمه]علل الشـرائع: پدر بزرگوارش علی بن ابی طالب عليه السّلام نقل كرده كه آن حضرت فرمود: از نبیّ اكرم صلّی اللّه عليه و آله سؤال شد: خداوند جلّ جلاله عقل را از چه آفريد؟

حضـرت فرمود: خـدای عزوجل فرشـته ای آفريـد كه به تعداد خلايق آفريده شده و آنان كه بعدا ايجاد می شوند، در او سـری بوده و هر سـری صورتی دارد و هر كدام از آن سـرها به فردی از افراد انسان تعلّق داشـته و اسم آن شـخص بر سـر نوشـته شده است، و بر هر يـك از صورت هـا پرده ای افتاده كه تا آن شـخص متولّـد نشـده، اگر از جنس ذكور است به حـدّ مردان، و در صورتی كه از جنس انـاث است به حـدّ زنـان نرسـد، پرده از روی صورت كنار نمی رود، ولی پس از بلوغ و رسـيدن مولود به حـدّ مردان و زنـان، البته پرده كنار خواهـد رفت. آنگاه در قلب و دل آن انسان نوری واقع می شود كه به واسـطه آن، واجب و مستحب و زشت و زيبـا و نيكـو و پست را درك می نمايـد. و بايـد توجّه داشت كه حكم عقـل در قلب و دل انسـان، همچون حكم چراغ است كه در وسط خانه افروخته باشند. - . علل الشرائع: ۹۸ -

**[ترجمه]

بسط كلام لتوضيح مرام

اعلم أن فهم أخبار أبواب العقل يتوقف على بيان ماهيه العقل و اختلاف الآراء و المصطلحات فيه فنقول إن العقل هو تعقل الأشياء و فهمها فى أصل اللغه و اصطلح إطلاقه على أمور الأول هو قوه إدراك الخير و الشر و التمييز بينهما و التمكن من معرفه أسباب الأمور و ذوات الأسباب و ما يؤدى إليها و ما يمنع منها و العقل بهذا المعنى مناط التكليف و الثواب و العقاب.

الثانى ملكه و حاله فى النفس تدعو إلى اختيار الخير و النفع و اجتناب الشرور و المضار و بها تقوى النفس على زجر الدواعى الشهوانيه و الغضبيه و الوساوس الشيطانيه و هل هذا هو الكامل من الأول أم هو صفه أخرى و حاله مغايره للأولى يحتملهما و ما يشاهد فى أكثر الناس من حكمهم بخيريه بعض الأمور مع عدم إتيانهم بها و بشريه بعض الأمور مع كونهم مولعين بها يدل على أن هذه الحاله غير العلم بالخير و الشر.

ص: ٩٩

و الـذى (۱)ظهر لنـا من تتبـع الأخبـار المنتميه إلى الأئمه الأبرار سلام الله عليهم هو أن الله خلق فى كـل شـخص من أشـخاص المكلفين قوه و استعداد إدراك الأمور من المضار و المنافع و غيرها على اختلاف كثير بينهم فيها و أقل درجاتها مناط التكليف و بهـا يتميز عن المجـانين و باختلاف درجاتهـا تتفـاوت التكاليف فكلما كانت هـذه القوه أكمل كانت التكاليف أشق و أكثر و تكمل هذه القوه فى كل شخص بحسب استعداده بالعلم و العمل فكلما سعى فى تحصيل ما ينفعه من العلوم الحقه و عمل بها تقوى تلك القوه ثم العلوم تتفاوت فى مراتب النقص و الكمال و كلما ازدادت قوه تكثر آثارها و تحث صاحبها بحسب قوتها على العمل بها فأكثر الناس علمهم بالمبدأ و المعاد و سائر أركان الإيمان علم تصورى يسمونه تصديقا و فى بعضهم تصديق ظنى و فى بعضهم تصديق اضطرارى فلذا لا يعملون بما يدعون فإذا كمل العلم و بلغ درجه اليقين يظهر آثاره على صاحبه كل حين و سيأتى تمام تحقيق ذلك فى كتاب الإيمان و الكفر إن شاء الله تعالى.

الثالث القوه التى يستعملها الناس فى نظام أمور معاشهم فإن وافقت قانون الشرع و استعملت فيما استحسنه الشارع تسمى بعقل المعاش و هو ممدوح فى الأخبار و مغايرته لما قد مر بنوع من الاعتبار و إذا استعملت فى الأمور الباطله و الحيل الفاسده تسمى بالنكراء و الشيطنه فى لسان الشرع و منهم من أثبت لذلك قوه أخرى و هو غير معلوم.

۱- الذى يذكره رحمه اللّه من معانى العقل بدعوى كونها مصطلحات معانى العقل لا ينطبق الا على ما اصطلح عليه أهل البحث، و لا ما يراه عامه الناس من غيرهم على ما لا يخفى على الخبير الوارد فى هذه الأبحاث، و الذى اوقعه فيما وقع فيه امران: احدهما سوء الظنّ بالباحثين فى المعارف العقليّه من طريق العقل و البرهان. و ثانيهما: الطريق الـذى سلكه فى فهم معانى الأخبار حيث اخذ الجميع فى مرتبه واحده من البيان و هى التى ينالها عامه الافهام و هى المنزله التى نزل فيها معظم الاخبار المجيبه لاسئله أكثر السائلين عنهم عليهم السلام، مع ان فى الاخبار غررا تشير الى حقائق لا ينالها الا الافهام العاليه و العقول الخالصه، فاوجب ذلك اختلاط المعارف الفائضه عنهم عليهم السلام و فساد البيانات العاليه بنزولها منزله ليست هى منزلتها، و فساد البيانات الساذجه أيضا لفقدها تميزها و تعينها، فما كل سائل من الرواه فى سطح واحد من الفهم، و ما كلّ حقيقه فى سطح واحد من الدقه و اللطافه: و الكتاب و السنه مشحونان بان معارف الدين ذوات مراتب مختلفه، و ان لكلّ مرتبه اهلا، و ان فى الغاء المراتب هلاك المعارف الحقيقيه. ط.

الرابع مراتب استعداد النفس لتحصيل النظريات و قربها و بعدها عن ذلك و أثبتوا لها مراتب أربعه سموها بالعقل الهيولانی و العقل بالملكه و العقل بالفعل و العقل المستفاد و قد تطلق هذه الأسامی علی النفس فی تلك المراتب و تفصيلها مذكور فی محالها و يرجع إلی ما ذكرنا أولا فإن الظاهر أنها قوه واحده تختلف أسماؤها بحسب متعلقاتها و ما تستعمل فيه.

الخامس النفس الناطقه الإنسانيه التی بها يتميز عن سائر البهائم.

السادس ما ذهب إليه الفلاسفه و أثبتوه بزعمهم من جوهر مجرد قديم لا تعلق له بالماده ذاتا و لا فعلا و القول به كما ذكروه مستلزم لإنكار كثير من ضروريات الدين من حدوث العالم و غيره مما لا يسع المقام ذكره و بعض المنتحلين منهم للإسلام أثبتوا عقولا حادثه و هی أيضا علی ما أثبتوها مستلزمه لإنكار كثير من الأصول المقرره الإسلاميه مع أنه لا يظهر من الأخبار وجود مجرد سوی الله تعالی.

و قال بعض محققيهم إن نسبه العقل العاشر الذی يسمونه بالعقل الفعال إلی النفس كنسبه النفس إلی البدن فكما أن النفس صوره للبدن و البدن مادتها فكذلك العقل صوره للنفس و النفس مادته و هو مشرق عليها و علومها مقتبسه منه و يكمل هذا الارتباط إلی حد تطالع العلوم فيه و تتصل به و ليس لهم علی هذه الأمور دليل إلا مموهات شبهات أو خيالات غريبه زينوها بلطائف عبارات.

فإذا عرفت ما مهدنا فاعلم أن الأخبار الوارده فی هذه الأبواب أكثرها ظاهره فی المعنيين الأولين الذين مآلهما إلی واحد و فی الثانی منهما أكثر و أظهر و بعض الأخبار يحتمل بعض المعانی الأخری و فی بعض الأخبار يطلق العقل علی نفس العلم النافع المورث للنجاه المستلزم لحصول السعادات.

فأما أخبار استنطاق العقل و إقباله و إدباره فيمكن حملها علی أحد المعانی الأربعه المذكوره أولا أو ما يشملها جميعا و حينئذ يحتمل أن يكون الخلق بمعنی التقدير كما ورد فی اللغه أو يكون المراد بالخلق الخلق فی النفس و اتصاف النفس بها و يكون سائر ما ذكر فيها من الاستنطاق و الإقبال و الإدبار و غيرها استعاره تمثيليه لبيان

أن مـدار التكـاليف و الكمالاـت و الترقيات على العقل و يحتمل أن يكون المراد بالاسـتنطاق جعله قابلا لأن يـدرک به العلوم و يكون الأـمر بالإقبـال و الإدبـار أمرا تكوينيـا يجعله قابلاـ لكونه وسـيله لتحصـيل الـدنيا و الآـخره و السـعاده و الشـقاوه معـا و آله للاستعمال فى تعرف حقائق الأمور و التفكر فى دقائق الحيل أيضا.

و فى بعض الأخبار بك آمر و بك أنهى و بك أعاقب و بك أثيب.

و هو منطبق على هذا المعنى لأن أقل درجاته مناط صـحه أصل التكليف و كل درجه من درجاته مناط صـحه بعض التكاليف و فى بعض الأخبـار إيـاک مكـان بـک فى كـل مواضع و فى بعضـها فى بعضـها فـالمراد المبالغه فى اشتراط التكليف به فكأنه هو المكلف حقيقه و مـا فى بعض الأخبار من أنه أول خلق من الروحانيين فيحتمل أن يكون المراد أول مقـدر من الصـفات المتعلقه بـالروح أو أول غريزه يطبع عليهـا النفس و تودع فيهـا أو يكون أوليته باعتبار أوليه ما يتعلق به من النفوس و أما إذا احتملت على المعنى الخـامس فيحتمـل أن يكون أيضـا على التمثيـل كما مر و كونها مخلوقه ظاهر و كونها أول مخلوق إما باعتبار أن النفوس خلقت قبـل الأجسـاد كمـا ورد فى الأخبـار المسـتفيضه فيحتمل أن يكون خلق الأرواح مقـدما على خلق جميع المخلوقات غيرها لكن خبر أول مـا خلق الله العقـل مـا وجـدته فى الأخبـار المعتبره و إنمـا هو مـأخوذ من أخبار العامه و ظاهر أكثر أخبارنا أن أول المخلوقـات الماء أو الهواء كما سيأتى فى كتاب السـماء و العالم نعم ورد فى أخبارنا أن العقل أول خلق من الروحانيين و هو لا ينافى تقدم خلق بعض الأجسام على خلقه و حينئذ فالمراد بإقبالها بناء على ما ذهب إليه جماعه من تجرد النفس إقبالها إلى عالم المجردات و بإدبارهـا تعلقهـا بالبـدن و الماديـات أو المراد بإقبالهـا إقبالهـا إلى المقامـات العـاليه و الـدرجات الرفيعه و بإدبـارها هبوطها عن تلك المقامات و توجهها إلى تحصيل الأمور الدنيه الدنيويه و تشبهها بالبهائم و الحيوانات فعلى ما ذكرنا من التمثيل يكون الغرض بيـان أن لهـا هـذه الاسـتعدادات المختلفه و هـذه الشـئون المتباعـده و إن لم نحمـل على التمثيـل يمكن أن يكون الاستنطاق حقيقيا و أن يكون كنايه عن جعلها مدركه للكليات و كذا الأمر بالإقبال و الإدبار

يمكن أن يكون حقيقيا لظهور انقيادها لما يريده تعالى منها و أن يكون أمرا تكوينيا لتكون قابله للأمرين أى الصعود إلى الكمال و القرب و الوصال و الهبوط إلى النقص و ما يوجب الوبال أو لتكون فى درجه متوسطه من التجرد لتعلقها بالماديات لكن تجرد النفس لم يثبت لنا من الأخبار بل الظاهر منها ماديتها كما سنبين فيما بعد إن شاء الله تعالى.

و أما المعنى السادس فلو قال أحد بجوهر مجرد لا يقول بقدمه و لا يتوقف تأثير الواجب فى الممكنات عليه و لا بتأثيره فى خلق الأشياء و يسميه العقل و يجعل بعض تلك الأخبار منطبقا على ما سماه عقلا فيمكنه أن يقول إن إقباله عباره عن توجهه إلى المبدأ و إدباره عباره عن توجهه إلى النفوس لإشراقه عليها و استكمالها به.

فإذا عرفت ذلك فاستمع لما يتلى عليك من الحق الحقيق بالبيان و بأن لا يبالى بما يشمئز عنه من نواقص الأذهان.

فاعلم أن أكثر ما أثبتوه لهذه العقول قد ثبت لأرواح النبى و الأئمه عليهم السلام فى أخبارنا المتواتره على وجه آخر فإنهم أثبتوا القدم للعقل و قد ثبت التقدم فى الخلق لأرواحهم إما على جميع المخلوقات أو على سائر الروحانيين فى أخبار متواتره و أيضا أثبتوا لها التوسط فى الإيجاد أو الاشتراط فى التأثير و قد ثبت فى الأخبار كونهم عليهم السلام عله غائيه لجميع المخلوقات و أنه لولاهم لما خلق الله الأفلاك و غيرها و أثبتوا لها كونها وسائط فى إفاضه العلوم و المعارف على النفوس و الأرواح و قد ثبت فى الأخبار أن جميع العلوم و الحقائق و المعارف بتوسطهم تفيض على سائر الخلق حتى الملائكه و الأنبياء.

و الحاصل أنه قد ثبت بالأخبار المستفيضه أنهم عليهم السلام الوسائل بين الخلق و بين الحق فى إفاضه جميع الرحمات و العلوم و الكمالات على جميع الخلق فكلما يكون التوسل بهم و الإذعان بفضلهم أكثر كان فيضان الكمالات من الله أكثر و لما سلكوا سبيل الرياضات و التفكرات مستبدين بآراءهم على غير قانون الشريعه المقدسه ظهرت عليهم حقيقه هذا الأمر ملبسا مشتبها فأخطئوا فى ذلك و أثبتوا عقولا و تكلموا فى

ذلک فضولا (۱)فعلی قیاس ما قالوا یمکن أن یکون المراد بالعقل نور النبی صلی الله علیه و آله الذی انشعبت منه أنوار الأئمه علیهم السلام و استنطاقه علی الحقیقه أو بجعله محلا للمعارف الغیر المتناهیه و المراد بالأمر بالإقبال ترقیه علی مراتب الکمال و جذبه إلی أعلی مقام القرب و الوصال و بإدباره إما إنزاله إلی البدن أو الأمر بتکمیل الخلق بعد غایه الکمال فإنه یلزمه التنزل عن غایه مراتب القرب بسبب معاشره الخلق و یومئ إلیه قوله تعالی قَدْ أَنْزَلَ اللَّهُ إِلَیْکُمْ ذِکْراً رَسُولًا (۲)و قد بسطنا الکلام فی ذلک فی الفوائد الطریفه و یحتمل أن یکون المراد بالإقبال الإقبال إلی الخلق و بالإدبار الرجوع إلی عالم القدس بعد إتمام التبلیغ و یؤیده ما فی بعض الأخبار من تقدیم الإدبار علی الإقبال و علی التقادیر فالمراد بقوله تعالی و لا أکلمک یمکن أن یکون المراد و لا أکمل محبتک و الارتباط بک و کونک واسطه بینه و بینی إلا فیمن أحبه أو یکون الخطاب مع روحهم و نورهم علیهم السلام و المراد بالإکمال إکماله فی أبدانهم الشریفه أی هذا النور بعد تشعبه بأی بدن تعلق و کمل فیه یکون ذلک الشخص أحب الخلق إلی الله تعالی و قوله إیاک

۱- بل لانهم تحققوا أولا أن الظواهر الدینیه تتوقف فی حجیتها علی البرهان الذی یقیمه العقل، و العقل فی رکونه و اطمینانه إلی المقدمات البرهانیه لا یفرق بین مقدّمه و مقدّمه، فإذا قام برهان علی شیء اضطر العقل إلی قبوله، و ثانیا أن الظواهر الدینیه متوقفه علی ظهور اللفظ، و هو دلیل ظنی، و الظنّ لا یقاوم العلم الحاصل بالبرهان لو قام علی شیء. و أمّا الاخذ بالبراهین فی أصول الدین ثمّ عزل العقل فی ما ورد فیه آحاد الاخبار من المعارف العقلیّه فلیس الا من قبیل إبطال المقدّمه بالنتیجه التی تستنتج منها، و هو صریح التناقض- و اللّه الهادی- فان هذه الظواهر الدینیه لو أبطلت حکم العقل لابطلت أولا حکم نفسها المستند فی حجیته الی حکم العقل و طریق الاحتیاط الدینی لمن لم یتثبت فی الأبحاث العمیقه العقلیّه أن یتعلق بظاهر الکتاب و ظواهر الاخبار المستفیضه و یرجع علم حقائقها إلی اللّه عزّ اسمه، و یجتنب الورود فی الأبحاث العمیقه العقلیّه إثباتا و نفیا اما اثباتا فلکونه مظنه الضلال، و فیه تعرض للهلاک الدائم، و أمّا نفیا فلما فیه من و بال القول بغیر علم و الانتصار للدین بما لا یرضی به اللّه سبحانه، و الابتلاء بالمناقضه فی النظر. و اعتبر فی ذلک بما ابتلی به المؤلّف رحمه اللّه فانه لم یطعن فی آراء أهل النظر فی مباحث المبدأ و المعاد بشیء إلّا ابتلی بالقول به بعینه أو بأشد منه کما سنشیر إلیه فی موارده، و أول ذلک ما فی هذه المسأله فانه طعن فیها علی الحکماء فی قولهم بالمجردات ثمّ أثبت جمیع خواص التجرد علی أنوار النبیّ و الأئمّه علیهم السلام، و لم یتنبه أنّه لو استحال وجود موجود مجرد غیر اللّه سبحانه لم یتغیر حکم استحالته بتغییر اسمه، و تسمیه ما یسمونه عقلا بالنور و الطینه و نحوهما. ط.

۲- الطلاق: ۱۱.

آمر التخصیص إما لکونهم صلوات الله علیهم مکلفین بما لم یکلف به غیرهم و یتأتی منهم من حق عبادته تعالی ما لا یتأتی من غیرهم أو لاشتراط صحه أعمال العباد بولایتهم و الإقرار بفضلهم بنحو ما مر من التجوز و بهذا التحقیق یمکن الجمع بین ما روی عن النبی صلی الله علیه و آله أول ما خلق الله نوری.

و بین ما روی أول ما خلق الله العقل.

و ما روی أول ما خلق الله النور.

إن صحت أسانیدها و تحقیق هذا الکلام علی ما ینبغی یحتاج إلی نوع من البسط و الإطناب و لو وفینا حقه لکنا أخلفنا ما وعدناه فی صدر الکتاب.

و أما الخبر الأخیر فهو من غوامض الأخبار و الظاهر أن الکلام فیه مسوق علی نحو الرموز و الأسرار و یحتمل أن یکون کنایه عن تعلقه بکل مکلف و إن لذلک التعلق وقتا خاصا و قبل ذلک الوقت موانع عن تعلق العقل من الأغشیه الظلمانیه و الکدورات الهیولانیه کستر مسدول علی وجه العقل و یمکن حمله علی ظاهر حقیقته علی بعض الاحتمالات السالفه و قوله خلقه ملک لعله بالإضافه أی خلقته کخلقه الملائکه فی لطافته و روحانیته و یحتمل أن یکون خلقه مضافا إلی الضمیر مبتدأ و ملک خبره أی خلقته خلقه ملک أو هو ملک حقیقه و الله یعلم.

**[ترجمه]آگاه باش همانا درک احادیث مربوط به عقل، بستگی به توضیح ماهیت عقل و اختلاف نظریات و اصطلاحات در آن دارد. پس می گوییم که همانا عقل در لغت، تعقّل و درک و فهم اشیا است و در اصطلاح، به امری چند اطلاق می شود:

۱) «عقل» قوه ای است که خوب و بد را می فهمد و آن دو را از هم جدا می کند و قدرت دارد اسباب کارها و خود اسباب و آنچه که به اسباب می رسد و موانع اسباب را بشناسد. عقل به این معنا، معیار تکلیف و پاداش و کیفر است.

۲) «عقل» ملکه و حالت نفسی است که ما را به سوی انتخاب خیر و منفعت و دوری از بدی ها و ضررها فرا می خواند و به وسیله آن ملکه، نفس آدمی بر ترک و دفع انگیزه های شهوانی و خشم و وسوسه های شیطانی، تقویت می شود.

آیا این معنای دوم مکمل معنای اولی است یا صفت و حالت دیگری است که با اولی تضاد دارد؟ هر دو احتمال وجود دارد.

و آنچه که در بیشتر مردم دیده می شود که حکم به خوبی بعضی از امور می کنند و انجام می دهند و به بدی از بعضی امور حکم می کند، در حالی که آن را با حرص و ولع انجام می دهند، این حکم دلالت می کند که این حالت غیر از علم به خوب و بد است.

ص: ۹۹

و آنچه برایم از جستجو و تحقیق در اکثر احادیث امامان علیهم السّلام آشکار شد، این است که قطعاً خداوند در هر فردی از مکلّفین، نیرو و استعداد فهم و درک ضرر و زیان ها و منفعت ها و غیر آن - بنا بر اختلاف زیاد میان مکلفین در این امور -

آفریـد و معیار تکلیف، کمترین درجات و مراتب آن قوه است. و دیوانگان به وسـیله آن قوه و نیرو، از عاقلان جـدا می شونـد. تکلیف هـا به سـبب اختلاف مراتب آن نیرو، فرق دارنـد. در نتیجه هر چه این نیرو قوه ای کامل تر باشـد، تکالیف سـخت تر و زیـادتر می شود. و این نیرو در هر کسـی به حسب اسـتعدادش به دانش و کردار، کامـل می گردد. پس هر چه بیشتر در دانش های راستین تحصیل و به آن عمل کند، آثارش افزایش می یابد و صاحبش را در عمل کردن تحریک و تقویت می کند.

علم بیشتر مردم به مبـدأ و معـاد و سـایر سـتون هـای ایمان، علم تصوری است که آن را تصـدیق می نامنـد، در حالی که برخی تصـدیق ظنّی و گاهی تصـدیق اضـطراری است. به خاطر همین است که به آنچه خوانده می شوند، عمل نمی کنند. پس نتیجه اینکه در هر زمان هرگاه علم کامل گردیـد و به درجه یقین رسـید، آثار و فواید آن بر صاحبش آشـکار می گردد، و به زودی تحقیق کامل این موضوع ان شاء الله تعالی در «کتاب ایمان و کفر» می آید.

۳) «عقـل»، نیرویی است که انسـان آن را در نظم دادن به مسائـل زنـدگی به کـار می برد. پس اگر موافق قانون شـریعت بود و شارع آن را نیکو شمرد، عقل معاش نامیده می شود. و این معنا در روایت، تعریف و تمجید شده و منافات آن با معانی قبلی، به نـوعی اعتبـاری است. و هنگـامی که آن نیرو در امور باطـل و فریب هـای فسـادانگیز به کـار برده شود، در زبـان شـرع نکراء و شیطنت نامیـده می شـود. و از این مردم کسـانی هسـتند که نیروی دیگری برای معنی فـوق ثـابت کردنـد، در حـالی که معلـوم نیست.

ص: ۱۰۰

۴) «عقـل» مراتب آمادگی نفس به خاطر به دست آوردن آرا و نزدیکی و دوری از نفس می باشـد. و برای این نظریات مراتب چهارگـانه را اثبـات کردنـد که آن را عقـل هیولایی و عقل به ملکه و عقل بالفعل و عقل مسـتفاد نامیدنـد. گاهی این نام ها بر خود نفس در آن مراتب و درجات، اطاق می شود و شـرح و بسط این موضوع در جای خودش یادآوری شده است، تعلقات و ارتباطات و استعمال ها و نام ها متعدد می شود، گرچه معنا یکی است که قبلاً ذکر شد.

۵) «عقل»، نفس ناطقه و گویای آدمی می باشد که از سایر حیوانات جدا می شود.

۶) آنچه که فیلسوفان به دنبال آن رفتنـد و به گمانشان آن را اثبات نمودنـد که عقل، جوهری مجرد و قـدیم است و ذاتاً و فعلاً وابسـتگی به ماده ندارد. قائل شدن به این معنا، همان طور که فلاسـفه یاد آور شدند، مستلزم نادیده گرفتن بسیاری از ضروری هـای دین، مثـل حـدوث عـالم و غیر آن می شـود و در این مقـام، یـادآوری آن ممکن نیست. و گروهی از فلاسـفه که از دین اسـلام برگشـتند، عقل های حادث و جدیـدی را اثبات می کننـد و این نیز مسـتلزم انکار اصول و مهمات تثبیت شده زیادی در اسلام، می شود، در حالی که از احادیث، وجود مجردی جز خدا ظاهر نمی شود.

عده کمی از محققین آنان قائل بر این هستند که همانا ارتباط نفس به عقل دهم که آن را عقل فعّال نام نهادند، همانند ارتباط نفس به بـدن است. پس همـان طور که نفس، صـورت بـدن و بـدن مـاده صورت است، همچنین عقـل صورت نفس، و نفس صورت عقل است و بر آن اشـراق دارد و علومش را از او می گیرد و این ارتباط تاحد روشـنایی دانش ها کامل می گردد و به

آن متصل می شود. و آنان دلیلی جز موهومات شبهه انگیز یا اوهام عجیب و غریبی که الفاظ و عبارت ها را زیبا جلوه می دهند، ندارد.

پس از شناخت مقدمه ای که ما تدارک دیدیم ، بدان که احادیثی که در باب ها آمده، بیشترشان در معنای اول و دوم آشکار می گردد که در واقع یک چیز است. در حالی که به معنای دوم، بیشتر و آشکارتر است. و بعضی از روایات، مقدار کمی از معانی دیگری را محتمل است. در بعضی از احادیث، عقل، بر دانش منفعت دار و نجات دهنده ای که سعادت ها به ارمغان می آورد، اطلاق می شود.

اما احادیثی که عقل و رویکرد و عقب گردش را مورد بازجویی قرار می دهد، اولاً ـ حملش بر یکی از معانی چهارگانه که ذکر شد، امکان دارد یا شامل همه آنها می شود. پس با این حساب، احتمال خلق به معنای تقدیر، همان طور که در لغت آمده است، یا مقصود از خلق، خلق در نفس و اتصافش به خلق، می باشد. با این حساب، استنطاق و اقبال و ادبار و غیر آن، از باب استعاره تمثیلی و تشبیهی می باشد تا

ص: ۱۰۱

معیار تکالیف و کمالات و پیشرفت های عقل را بیان کند. و احتمال دارد که مراد از استنطاق عقل، به خاطر درک و فهم علوم دیگر از آن باشد. امر و دستور به اقبال و ادبار عقل، امری تکوینی است که وسیله به دست آوردن دنیا و آخرت و خوشبختی و بدبختی، می باشد، و همچنین وسیله ای برای شناخت حقایق امور و فکر کردن در ریزه کاری های مکرها است.

و در برخی از حادیث آمده که خدا به عقل می گوید به خاطر تو امر و نهی و مجازات می کنم و به وسیله تو پاداش می دهم که معنای گذشته بر این معنی تطبیق می کند، زیرا کمترین مرتبه عقل، ملاک صحیح بودن اصل تکلیف است. و هر درجه ای از درجات عقل، معیار درست بودن برخی از تکالیف است. و در برخی احادیث آمده که خداوند به عقل خطاب می کند و می فرماید: بپرهیز از قرار گرفتن در هر جا. در بعضی از روایات آمده: اجتناب کن از قرار گرفتن در برخی مکان ها. و منظور از آن، مبالغه در شرطیت تکلیف به عقل است؛ گویا حقیقتاً عقل، مکلف است.

در برخی از احادیث آمده است که عقل، اول موجود مجردات می باشد. پس احتمال دارد منظور این باشد که عقل، اولین آفرینشی از صفات وابسته به روح است. یا اول غریزه است که نفس بر آن مطبوع می شود و در آن به ودیعت گذاشته می شود یا اینکه ابتدائیت عقل به اعتبار اولیت وابستگی نفوس و جان ها به آن می باشد.

و اگر بر معنی پنجم حمل کنی، احتمال تمثیل و تشبیه – چنان چه گذشت – وجود دارد. و اینکه نفوس آفریده شده اند، واضح و آشکار است. و اول موجود است یا به اعتبار اینکه نفوس پیش از اجساد آفریده شده اند، همان طور که در احادیث مستفیضه وارد شده است. پس با این حساب، احتمال اینکه آفرینش ارواح مقدم بر خلقت همه موجودات باشد، وجود دارد. لیکن من این حدیث را که می گوید: «اول چیزی که خدا آفرید عقل است»، در احادیث معتبر نیافتم. و همانا این حدیث برگرفته شده از احادیث اهل سنت است و احادیث زیادی از اهل بیت علیهم السّلام ظهور در آفرینش آب یا هوا، به عنوان

اولین موجود، دارد، همان طور که به زودی در «کتاب آسمان و جهان» می آید.

آری، در احادیث ما عقل به عنوان اولین موجود از مجردات، وارد شده است و این موضوع، منافاتی با جلو افتادن آفرینش برخی از جسم ها بر خلقت عقل ندارد. و در این هنگام منظور، اقبال و روی آوردن عقل است مبنی بر اینکه گروهی معتقدند که مجرد بودن نفس، اقبالش به مجردات و ادبارش به وابستگی آن به بدن و جسم و مادیات است. یا منظور از اقبال نفس، اقبال و روی آوردن آن به مراتب عالی و درجات بلند است و مقصود از ادبار نفس و پشت کردن آن، فرود و سقوط کردن از آن مقامات و مراتب و توجه به کسب امور پست دنیوی همانند چهارپایان و حیوانات است. پس بنا بر یادآوری ما از تمثیل و تشبیه، هدف، بیان و توضیح استعدادها و آمادگی های مختلف بر نفس است و این شؤون بعید است و اگر بر تمثیل حمل نکنیم، استنطاق و استیضاح حقیقی و قرار دادن عقل به عنوان مُدرِک و درک کننده کلیات، ممکن است. همچنین، دستور به اقبال و ادبارعقل،

ص: ۱۰۲

امکان دارد که واقعاً ظهور در انقیاد و پیروی عقل از آنچه که خدا اراده کرده است داشته باشد. دیگر اینکه کنایه از امر تکوینی که قابلیت صعود باشد، یا اینکه امر تکوینی به خاطر وابستگی نفس به مادیات در درجه متوسط از تجرّد است، ولی مجرد بودن نفس، از احادیث برای ما ثابت نشده است. بلکه ظاهر روایات، بر مادی بودن نفس دلالت دارد، همانطور که ان شاء الله تعالی به زودی توضیح خواهیم داد.

اما معنای ششم برای عقل: اگر کسی بگوید که عقل، جوهر مجرد و تنهایی است، اما قائل به قدیم بودن عقل نمی شود و تأثیر واجب در ممکنات بر او متوقف نیست و عقل در آفرینش اشیا تأثیر ندارد، و نامش را عقل گذاشتند و با برخی از احادیث که او را عقل نام نهاده منطبق است، پس امکان دارد گفته شود که اقبال عقل، عبارت است از توجه آن به مبدأ و ادبارش عبارت است از توجه عقل به نفوس، به سبب اشراق عقل بر نفوس و کامل شدن نفوس به آن.

پس زمانی که این مطلب را شناختی، به تلاوت آیاتی گوش بده که از طرف خدایی است که حق است و در حقانیت او شکی نیست، و قرآن این مطلب را بیان کرده و توجه به ناراحت شدن ذهن های ناقص ندارد.

پس آگاه باش که بیشتر آنچه که فیلسوفان برای عقل ها اثبات کرده اند، قطعاً در احادیث متواتر ما به روش دیگری برای ارواح پیامبر صلی الله علیه و آله و امامان معصوم علیهم السّلام، ثابت شده است.

پس فلاسفه، قدیم بودن عقل را اثبات کردند، در حالی که بنا بر احادیث متواتر و پی در پی، تقدم آفرینش ارواح چهارده معصوم علیهم السّلام بر همه موجودات یا سایر مجردات ثابت است. و نیز آنان واسطه بودن عقل را در ایجاد [مخلوقات] یا شرط تأثیر گذاری بر موجودات را برای عقل، ثابت کردند، در حالی که طبق روایات چهارده معصوم علیهم السّلام سبب و علت غایی و نهایی همه موجودات هستند. به طوری که اگر معصومین علیهم السّلام نبودند، خداوند جهان هستی را نمی آفرید. و حکما واسطه بودن عقل ها را در افاضه علوم و معارف بر نفوس و ارواح ثابت کردند، در حالی که طبق احادیث،

تمـام دانش هـا و حقیقت هـا و معارف توسط معصومان علیهم السّـلام بر بقیه مخلوقات حتی فرشـتگان و سایر انبیاء، افاضه می شود.

و حاصل مطلب اینکه، با احادیث زیاد رسیده، ثابت شده که قطعاً چهارده معصوم علیهم السّلام وسیله میان خدا و مخلوقات در رسانـدن تمـام رحمت هـا و دانش هـا و کمـال هـا به تمـام موجودات هسـتند. پس به این نتیجه می رسـیم که هر چه توسـل به معصومان علیهم السّلام و یقین بر برتریشان بیشتر گردد، کمالات از جانب خدای تعالی زیادتر می شود.

فلاسـفه چون راه ریاضت و سـختی در پیش گرفتند، استبداد به رأی در نظریات آنان پیدا شد، در حالی که بر مبنای قانون دین مقدم اسـلام نبود، حقیقت این موضوع بر آنها خلط و مشتبه شد و آنان در مورد ائمه علیهم السّلام، خطا کردند و عقل هایی را ثابت کردند و در آن، زیاده از حد گفتگو کردند.

ص: ۱۰۳

پس بنـا بر گفته آنان، امکان دارد منظور از عقل، نور نبی اکرم صـلی الله علیه و آله - که نورهای امامان معصوم علیهم السّـلام از آن نور، منشـعب است - باشـد. بنابراین اسـتنطاق و استیضاح عقل بنا بر حقیقت است یا اینکه عقل، محل و جای معارف بی نهایت است. و منظور از دستور به رویکرد عقل، پیشرفت آن به رتبه های کمال است و مجذوب ساختن آن به عالی ترین مقام قرب و رسـیدن به خـداست. و مقصود از دسـتور به عقبگرد عقـل، یا پایین آوردن عقل به سوی بـدن یا دسـتور به کامل شـدن مخلوقات، بعـد از نهایت کمال و پیشـرفت است. در این صورت همانا لازمه این مطلب، فرود آمدن عقل از نهایت مراتب قرب به خداونـد است، به خاطر زنـدگی و رفت و آمـد با مردم که آیه قرآن به آن اشاره دارد: «قَدْ أَنْزَلَ اللَّهُ إِلَیْکُمْ ذِکْراً رَسُولًا» - . طلاق/۱۰ - ۱۱ - {پیامبری که آیات روشنگر خدا را بر شما تلاوت می کند.}

مـا در این رابطه در «کتـاب فوائـد الطریفه» توضـیح دادیم و احتمـال دارد مراد به «اقبـال»، بر اسـاس شواهـدی از روایات، روی کردن به مردم و ادبار و بازگشت به عالم قـدس بعـد از اتمام تبلیغ باشد. چنان که در برخی روایات، ادبار بر اقبال مقدم گشـته است، بنـابراین مراد خداونـد که فرمـوده «ولا ـ اکملـک»، این باشـد که محبت تو را و ارتبـاط و واسـطه بودن بین او و خودم را مجموعاً به کمال نمی رسانم، مگر در کسی که او را دوست دارم.

احتمال دارد مخاطب نور و روح ائمه علیهم السّـلام باشد و مقصود از کمال عقل در بدن شریف معصومین علیهم السّلام باشد، یعنی این نور بعـد از تقسـیم شـدن در بـدن هر شخصـی تعلق گرفته و به کمـال برسـد، این شـخص محبوب ترین مخلوقات نزد خداوند می باشد.

احتمال دارد که مراد از «ایاک آمر»،

ص: ۱۰۴

این باشـد که ائمه علیهم السّـلام به چیزهایی مکلّف شده اند که دیگران چنین تکلیفی ندارند و حق عبادت را فقط آنان ادا می

کنند، و احتمال دارد صحت اعمال بندگان، مشروط به ولایت آنان و اقرار به برتری آنان باشد (که این از باب مجاز و توسعه در معانی است). با این تحقیق، میان روایاتی که با هم ناسازگارند جمع می شود، مثلاً بعضی روایات می گویند پیامبر فرمود: «اولین مخلوق خداوند نور من است.» و در روایتی دیگر فرموده: «اولین مخلوق عقل است» چنان که در روایتی آمده است که اولین آفریده خدا نور است، به شرط صحت سند این روایات.

تحقیق این کلام نیازمند تفصیل است که سخنش را گسترش دهیم، گرچه ما حق آن را ادا نموده ایم، هر چند خلاف وعده اول کتاب را پیموده باشیم.

روایت آخر از اخبار پیچیده و اسرارآمیز است و احتمال دارد مراد تعلق به عقل به هر مکلف در وقت خاص باشد و قبل از آن وقت خاص، پرده های ظلمانی و تیرگی ماده مانع تعلق عقل گردد. همچنان که احتمال دارد روایت را طبق بعضی از احتمالات گذشته و بر طبق ظهورش معنا کنیم و مراد از آفرینش عقل، به صورت فرشته ای باشد که آفرینش عقل در لطافت روحانیت همچون فرشته است.

طبق آخرین احتمال می توان گفت که کلمه «خلق»، اضافه به ضمیر و مبتدا واقع شده که «ملک» خبر آن است، یعنی آفرینش عقل از نوع آفرینش فرشته است یا عقل در واقع خود فرشته است، و الله یعلم.

**[ترجمه]

باب ۳ احتجاج الله تعالی علی الناس بالعقل و أنه یحاسبهم علی قدر عقولهم

الأخبار

«۱»

ج، الإحتجاج فِی خَبَرِ ابْنِ السِّكِّيتِ (۱)قَالَ: فَمَا الْحُجَّةُ عَلَى الْخَلْقِ الْيَوْمَ فَقَالَ الرِّضَا علیه السلام الْعَقْلُ تَعْرِفُ بِهِ الصَّادِقَ عَلَى اللَّهِ فَتُصَدِّقُهُ وَ الْكَاذِبَ عَلَى اللَّهِ فَتُكَذِّبُهُ فَقَالَ ابْنُ السِّكِّيتِ هَذَا هُوَ وَ اللَّهِ الْجَوَابُ.

ع، علل الشرائع ن، عیون أخبار الرضا علیه السلام ابن مسرور عن ابن عامر عن أبی عبد الله السیاری عن أبی یعقوب البغدادی (۲)عن ابن السکیت مثله (۳).

۱- هو الإمامی الثقه الثبت المحدث، إمام اللغه، البارع فی الأدب، قتله المتوکل العباسیّ لتشیعه.
۲- هو یزید بن حماد الأنباری السلمی أبو یعقوب الکاتب، أورده الشیخ فی باب أصحاب الرضا علیه السلام من رجاله، و وثقه و اباه حماد، و عنونه العلامه فی القسم الأوّل من الخلاصه و وثقه و کذا کل من تأخر عنهما.
۳- رواه فی الکافی فی کتاب العقل و الجهل مع زیاده، و سیأتی منا کلام حول الحدیث.

**[ترجمه]احتجاج: در حدیث ابن سکیت آمده که ابن سکیت به امام رضا علیه السلام گفت: حال بفرمایید امروز حجت بر مردم چیست؟ حضرت فرمود: عقل چیزی است که توسط آن راستگوی بر خدا را شناخته و تصدیقش کنی، و دروغگوی بر پروردگار را شناخته و تکذیبش کنی. ابن سکیت گفت: به خدا قسم که پاسخ صحیح همین است. - . احتجاج ۲ : ۴۷۳ -

در کتاب علل الشرائع و عیون اخبار الرضا علیه السّلام ابو یعقوب بغدادی از ابن سکیت مثل این حدیث را روایت کرده است. - . علل الشرائع: ۱۲۲ -

ص: ۱۰۵

**[ترجمه]

«۲»

مع، معانی الأخبار أَبِی عَنْ عَلِیِّ بْنِ إِبْرَاهِیمَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عِیسَی عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَیْرٍ عَنْ یَزِیدَ الرَّزَّازِ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ علیه السلام یَا بُنَیَّ اعْرِفْ مَنَازِلَ الشِّیعَهِ عَلَی قَدْرِ رِوَایَتِهِمْ وَ مَعْرِفَتِهِمْ فَإِنَّ الْمَعْرِفَهَ هِیَ الدِّرَایَهُ لِلرِّوَایَهِ وَ بِالدِّرَایَاتِ لِلرِّوَایَاتِ یَعْلُو الْمُؤْمِنُ إِلَی أَقْصَی دَرَجَاتِ الْإِیمَانِ إِنِّی نَظَرْتُ فِی کِتَابٍ لِعَلِیٍّ علیه السلام فَوَجَدْتُ فِی الْکِتَابِ أَنَّ قِیمَهَ کُلِّ امْرِئٍ وَ قَدْرَهُ مَعْرِفَتُهُ إِنَّ اللَّهَ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی یُحَاسِبُ النَّاسَ عَلَی قَدْرِ مَا آتَاهُمْ مِنَ الْعُقُولِ فِی دَارِ الدُّنْیَا.

**[ترجمه]معانی الأخبار: امام صادق علیه السّلام روایت کرده که امام باقر علیه السّلام فرمود: ای پسرم! مقام شیعیان ما را به اندازه روایات و شناخت آنها بشناسید، زیرا شناخت، داناییِ روایت می باشد و به دانایی روایات، مؤمن تا بلندترین درجه ایمان بالا می رود. من در کتاب علی علیه السّلام نگاه کردم و در آن کتاب چنین یافتم: «ارزش و اندازه هر کس به مقدار شناخت اوست، زیرا خدای تعالی مردمان را به اندازه عقل هایی که در دنیا به آنها داده حسابرسی می کند.» - . معانی الاخبار: ۱ - ۲ -

**[ترجمه]

«۳»

سن، المحاسن الْحُسَیْنُ بْنُ عَلِیِّ بْنِ یَقْطِینٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ عَنْ أَبِی الْجَارُودِ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: إِنَّمَا یُدَاقُّ اللَّهُ الْعِبَادَ فِی الْحِسَابِ یَوْمَ الْقِیَامَهِ عَلَی قَدْرِ مَا آتَاهُمْ مِنَ الْعُقُولِ فِی الدُّنْیَا.

**[ترجمه]محاسن: امام باقر علیه السّلام فرمود: روز قیامت در حسابرسی بندگان، به اندازه عقلی که در دنیا به آنها داده شده دقت می شود. - . محاسن: ۱۹۵ -

**[ترجمه]

«۴»

سن، المحاسن مُحَمَّدٌ الْبَرْقِيُّ عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ جَعْفَرٍ الْجَعْفَرِيِّ رَفَعَهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله إِنَّا مَعَاشِرَ الْأَنْبِيَاءِ نُكَلِّمُ النَّاسَ عَلَى قَدْرِ عُقُولِهِمْ.

**[ترجمه]محاسن: رسول خدا فرمود: ما گروه انبياء، با مردم به اندازه عقل های آنها سخن می گوييم. - . محاسن: ۱۹۵ -

**[ترجمه]

«۵»

سن، المحاسن النَّوْفَلِيُّ وَ جَهْمُ بْنُ حَكِيمٍ الْمَدَائِنِيُّ عَنِ السَّكُونِيِّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَنْ آبَائِهِ علیهم السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله إِذَا بَلَغَكُمْ عَنْ رَجُلٍ حُسْنُ حَالِهِ (۱)فَانْظُرُوا فِي حُسْنِ عَقْلِهِ فَإِنَّمَا يُجَازَى بِعَقْلِهِ.

**[ترجمه]محاسن: رسول خدا فرمود: وقتی خوبی كسی برای شما رسيد، در نيكويی عقلش نگاه كنيد، زيرا انسان به اندازه عقلش كيفر می بيند. - . محاسن: ۱۹۴ -

**[ترجمه]

باب ۴ علامات العقل و جنوده

الأخبار

«۱»

ل، الخصال أَبِي عَنْ سَعْدٍ عَنِ الْبَرْقِيِّ عَنْ أَبِيهِ رَفَعَهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله قُسِمَ الْعَقْلُ عَلَى ثَلَاثَةِ أَجْزَاءٍ فَمَنْ كَانَتْ فِيهِ كَمَلَ عَقْلُهُ وَ مَنْ لَمْ تَكُنْ فِيهِ فَلَا عَقَلَ لَهُ حُسْنُ الْمَعْرِفَةِ بِاللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ حُسْنُ الطَّاعَةِ لَهُ وَ حُسْنُ الصَّبْرِ عَلَى أَمْرِهِ.

**[ترجمه]خصال: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: عقل سه جزء است؛ هر كس همه را دارد، عقلش كامل است و هر كس همه را ندارد، عقل ندارد: خدا را خوب شناختن، خوب فرمان او را بردن و خوب صبر داشتن بر فرمان او. - . خصال: ۱۲۲ -

**[ترجمه]

بيان

لعل عد هذه الأشياء التی هی من آثار العقل من أجزائه علی المبالغه

ص: ۱۰۶

۱- من فعل الصلاه و الصيام و الحجّ و ايتاء الزكاه و الصدقات و غيرها من المثوبات و القربات و قوله: فانظروا فى حسن عقله. اى ان رأيتم عقله كاملا استدلّوا به على حسن افعاله و صحه اعماله و انه حقيق الركون إليه و الاعتماد عليه، و ان رأيتموه ناقصا فلا تغتروا باعماله و لا تركنوا إليه و استدلوا بقله عقله على نقصان ثوابه، فانه يجازى و يثاب على قدر عقله من الكمال و النقصان.

و التوسع و التجوز لعلاقه عدم انفكاكها عنه و دلالتها علیه.

**[ترجمه]شاید از باب مبالغه

ص: ۱۰۶

و توسعه و مجاز، امام علیه السّلام چیزهایی را که از آثار عقل است، به جهت علاقه مندی به جدا نشدن آن آثار از عقل و دلالت آنها بر عقل، از اجزای آن شمرده است.

**[ترجمه]

«۲»

ل، الخصال مَاجِیلَوَیْهِ عَنْ مُحَمَّدٍ الْعَطَّارِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ عَنْ سَهْلٍ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ بَشَّارٍ عَنِ الدِّهْقَانِ عَنْ دُرُسْتَ (۱)عَنْ عَبْدِ الْأَعْلَی عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: یُعْتَبَرُ عَقْلُ الرَّجُلِ فِی ثَلَاثٍ فِی طُولِ لِحْیَتِهِ وَ فِی نَقْشِ خَاتَمِهِ وَ فِی کُنْیَتِهِ.

**[ترجمه]خصال: امام صادق علیه السّلام فرمود: خرد مرد با سه چیز سنجیده می شود: با اندازه ریش، با نقش مهر و با کُنیه او. - . خصال: ۱۲۳ -

**[ترجمه]

«۳»

ع، علل الشرائع ل، الخصال أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْمَرْوَزِیُّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ جَعْفَرٍ الْمُقْرِی الْجُرْجَانِیِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ الْمَوْصِلِیِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَاصِمٍ الطَّرِیفِیِّ عَنْ عَیَّاشِ بْنِ یَزِیدَ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِیٍّ الْکَحَّالِ مَوْلَی زَیْدِ بْنِ عَلِیٍّ عَنْ أَبِیهِ عَنْ مُوسَی بْنِ جَعْفَرٍ عَنْ أَبِیهِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِیهِ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِیٍّ عَنْ أَبِیهِ عَلِیِّ بْنِ الْحُسَیْنِ عَنْ أَبِیهِ الْحُسَیْنِ بْنِ عَلِیٍّ عَنْ أَبِیهِ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ عَلِیِّ بْنِ أَبِی طَالِبٍ علیهما السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ الْعَقْلَ مِنْ نُورٍ مَخْزُونٍ مَکْنُونٍ فِی سَابِقِ عِلْمِهِ الَّذِی لَمْ یَطَّلِعْ عَلَیْهِ نَبِیٌّ مُرْسَلٌ وَ لَا مَلَکٌ مُقَرَّبٌ فَجَعَلَ الْعِلْمَ نَفْسَهُ وَ الْفَهْمَ رُوحَهُ وَ الزُّهْدَ رَأْسَهُ وَ الْحَیَاءَ عَیْنَیْهِ وَ الْحِکْمَهَ لِسَانَهُ وَ الرَّأْفَهَ هَمَّهُ وَ الرَّحْمَهَ قَلْبَهُ ثُمَّ حَشَاهُ وَ قَوَّاهُ بِعَشَرَهِ أَشْیَاءَ بِالْیَقِینِ وَ الْإِیمَانِ وَ الصِّدْقِ وَ السَّکِینَهِ وَ الْإِخْلَاصِ وَ الرِّفْقِ وَ الْعَطِیَّهِ وَ الْقُنُوعِ وَ التَّسْلِیمِ وَ الشُّکْرِ ثُمَّ قَالَ عَزَّ وَ جَلَّ أَدْبِرْ فَأَدْبَرَ ثُمَّ قَالَ لَهُ أَقْبِلْ فَأَقْبَلَ ثُمَّ قَالَ لَهُ تَکَلَّمْ فَقَالَ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِی لَیْسَ لَهُ ضِدٌّ وَ نِدٌّ وَ لَا شَبِیهٌ وَ لَا کُفْوٌ وَ لَا عَدِیلٌ وَ لَا مِثْلٌ الَّذِی کُلُّ شَیْ ءٍ لِعَظَمَتِهِ خَاضِعٌ ذَلِیلٌ فَقَالَ الرَّبُّ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی وَ عِزَّتِی وَ جَلَالِی مَا خَلَقْتُ خَلْقاً أَحْسَنَ مِنْکَ وَ لَا أَطْوَعَ لِی مِنْکَ وَ لَا أَرْفَعَ مِنْکَ وَ لَا أَشْرَفَ مِنْکَ وَ لَا أَعَزَّ مِنْکَ بِکَ أُوَحَّدُ وَ بِکَ أُعْبَدُ وَ بِکَ أُدْعَی وَ بِکَ أُرْتَجَی وَ بِکَ أُبْتَغَی وَ بِکَ أُخَافُ وَ بِکَ أُحْذَرُ وَ بِکَ الثَّوَابُ وَ بِکَ الْعِقَابُ فَخَرَّ الْعَقْلُ عِنْدَ ذَلِکَ سَاجِداً فَکَانَ فِی سُجُودِهِ أَلْفَ عَامٍ فَقَالَ الرَّبُّ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی ارْفَعْ رَأْسَکَ وَ سَلْ تُعْطَ وَ اشْفَعْ تُشَفَّعْ فَرَفَعَ الْعَقْلُ رَأْسَهُ فَقَالَ إِلَهِی أَسْأَلُکَ أَنْ تُشَفِّعَنِی فِیمَنْ خَلَقْتَنِی فِیهِ فَقَالَ اللَّهُ جَلَّ جَلَالُهُ لِمَلَائِکَتِهِ أُشْهِدُکُمْ أَنِّی قَدْ شَفَّعْتُهُ فِیمَنْ خَلَقْتُهُ فِیهِ.

**[ترجمه]علـل الشـرائع و خصـال: رسول خـدا صـلی الله علیه و آله فرمود: به راستی خداونـد «عقل» را از نوری آفریـد که در پیشینه علم خودش به عنوان گنجی نهفته بود و هیچ پیغمبر مرسل و فرشته مقرّبی را بدان دسترسی نبود. و از «دانش» جانش داد و «فهم» را روحش نموده و «زهـد» را سَرِش قرار داد، و «حیـا» را دو چشـمش و «حکمت» را زبـانش و «مهربـانی» را همتش و «دلسوزی» را دلش قرار داد. سپس او را از ده چیز آکنده و نیرومند کرد: یقین، ایمان، راستی، سنگینی، اخلاص، رفق، بخشش، قناعت، تسـلیم و شکر. سپس خدای عزوجل فرمود: پس برو! پس رفت. سپس فرمودش: پیش بیا! پیش آمد. آنگاه به او فرمود: سخن بگو! گفت: حمد از آن خدایی است که ضدی و همتایی و مانندی و هم ترازی و برابری و مثلی ندارد؛ آن که هر چیزی برای بزرگواری او خاضع و خوار است. خـدای تبارک و تعالی فرمود: به عزت و جلالم سوگنـد که آفریده ای بهتر، فرمانبرتر، والاتر، شـریف تر و عزیزتر از تو را نیافریـدم؛ به واسـطه تو مؤاخـذه کنم و عطا کنم، به تو یگانه شـمرده شوم و پرستیده شوم و مورد امیدواری باشم و خواسته شوم؛ به واسطه تو از من بترسند و بر حذر باشند و ثواب و عقاب به واسطه تو باشد.

در این هنگام عقل به خاک افتاد و سجده کرد و هزار سال در سجده ماند. سپس خداوند تبارک و تعالی فرمود: سرت را بردار و هر چه خواهی سؤال کن تـا به تو عطا شود. شـفاعت کن تا پـذیرفته گردد! عقل سـرش را برداشت و عرض کرد: الهی! از تو درخواست دارم که شـفاعت مرا در هر صاحب عقلی بپذیری. خدای جل جلاله به فرشـتگان فرمود: شما را شاهد می گیرم که شفاعت او را درباره هر کس که عقل به او داده ام، پذیرفتم. - . علل الشرائع: ۴۲۷ ، -

**[ترجمه]

بیان

قد مر ما یمکن أن یستعمل فی فهم هذا الخبر و النور ما یصیر سببا لظهور

ص: ۱۰۷

۱- بضم الدال و الراء و سکون السین، ترجمه النجاشیّ فی کتابه ص ۱۱۷.

شی ء و العقـل من أنواره تعـالی التی خلقهـا و قـدرها لکشف المعـارف علی الخلق أی خلقه من جنس نور و من سـنخه و مادته کانت شیئا نورانیا مخزونا فی خزائن العرش و یحتمل التجوز کما مر و العلم لشده ارتباطه به و کونه فائدته الفضلی و مکمله إلی الـدرجه العلیـا فکـأنه نفسه و عینه و هو بـدون الفهم کجسـد بلاـ روح و الزهـد رأسه أی أفضـل فضـائله و أرفعها کما أن الرأس أشـرف أجزاء البدن أو ینتفی بانتفاء الزهد کما أن الشخص یموت بمفارقه الرأس و الحیاء معین علی انکشاف الأمور الحقه علیه أو علی من اتصف به کالعینین و الحکمه معبره للعقل کاللسان للشـخص و الرحمه سـبب لإفاضه الحقائق علیه من الله و طریق لها کالقلب و سـجوده إما کنایه عن استسـلامه و انقیاد المتصف به للحق تعالی أو المراد سجود أحد المتصفین به و لا یخفی انطباق أکثر أجزاء هـذا الخبر علی المعنی الأخیر أی أنوار الأئمه علیهم السـلام و التجوز و التمثیل و التشبیه لعله أظهر و یقال شـفعته فی کذا أی قبلت شفاعته فیه و سیأتی تفسیر بعض الأجزاء فی الخبر الآتی.

**[ترجمه]آنچه که ممکن است در درک این حـدیث به کـار برده شود، گـذشت. و «نور» چیزی است که سـبب ظهور چیزی می گردد،

ص: ۱۰۷

و «عقل» از انوار الهی است که آن را آفریده و برای کشف معارف بر مردم مقدر کرده، یعنی آفرینش عقل با ماده نور سنخیت دارد که در خزانه عرش الهی موجود بوده است.

و احتمـال دارد چنـان چه گـذشت، خلقت عقـل از نور به عنوان مجـاز باشـد. به جهت شـدت ارتبـاط عقـل با علم و اینکه علم بزرگ ترین فایده عقل و کامل کننده او به درجه بالاتر است، علم را نفس عقل قرار داد. گویا علم، نفسِ عقل و عین آن است و علم بدون فهم، مثل تن بدون روح است.

«زهـد» سـر عقـل است، یعنی زهـد بهترین و بالاترین فضایل عقل است، چنان چه سـر شـریف ترین اجزای بـدن انسان است. یا اینکه با رفتن زهد، عقل از بین می رود، چنان چه انسان با جدا شدن سـرش از دنیا می رود. «حیا» چشم عقل است، حیا کمک کننده عقل در کشف امور حقیقی است یا بر عاقل، مثل دو چشم است.

«حکمت» زبان عقل است، حکمت مثل زبان برای شخص و پل برای عقل است. «رحمت» قلب عقل است؛ رحمت سبب افاضه حقایق از جانب خدا بر عقل است و مانند قلب و راه حقایق است. و «سـجود» عقل کنایه از تسلیم بودن عقل در برابر خداوند و فرمانبرداری عاقل برای حق تعالی است، یا مراد سجده یکی از عقلا است.

مخفی نماند که بیشترین قسـمت های این حدیث بر معنای اخیر، یعنی انوار ائمه علیهم السّـلام تطبیق می کند. و از باب مجاز و تمثیل و تشبیه اظهر است. گفته می شود شـفاعت کردم او را در فلان چیز، یعنی شـفاعتش را پـذیرفتم. در آینـده تفسـیر برخی قسمت های حدیث می آید.

**[ترجمه]

«۴»

ل، الخصال أَبِی عَنْ سَعْدٍ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ هِلَالٍ عَنْ أُمَیَّهَ بْنِ عَلِیٍّ عَنِ ابْنِ الْمُغِیرَهِ عَنِ ابْنِ خَالِدٍ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله لَمْ یُعْبَدِ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ بِشَیْ ءٍ أَفْضَلَ مِنَ الْعَقْلِ وَ لَا یَکُونُ الْمُؤْمِنُ عَاقِلًا حَتَّی تَجْتَمِعَ فِیهِ عَشْرُ خِصَالٍ الْخَیْرُ مِنْهُ مَأْمُولٌ وَ الشَّرُّ مِنْهُ مَأْمُونٌ یَسْتَکْثِرُ قَلِیلَ الْخَیْرِ مِنْ غَیْرِهِ وَ یَسْتَقِلُّ کَثِیرَ الْخَیْرِ مِنْ نَفْسِهِ وَ لَا یَسْأَمُ (۱)مِنْ طَلَبِ الْعِلْمِ طُولَ عُمُرِهِ وَ لَا یَتَبَرَّمُ (۲)بِطِلَابِ الْحَوَائِجِ قِبَلَهُ الذُّلُّ أَحَبُّ إِلَیْهِ مِنَ الْعِزِّ وَ الْفَقْرُ أَحَبُّ إِلَیْهِ مِنَ الْغِنَی نَصِیبُهُ مِنَ الدُّنْیَا الْقُوتُ وَ الْعَاشِرَهُ لَا یَرَی أَحَداً إِلَّا قَالَ هُوَ خَیْرٌ مِنِّی وَ أَتْقَی إِنَّمَا النَّاسُ رَجُلَانِ فَرَجُلٌ هُوَ خَیْرٌ مِنْهُ وَ أَتْقَی وَ آخَرُ هُوَ شَرٌّ مِنْهُ وَ أَدْنَی فَإِذَا رَأَی مَنْ هُوَ خَیْرٌ مِنْهُ وَ أَتْقَی تَوَاضَعَ لَهُ لِیَلْحَقَ بِهِ وَ إِذَا لَقِیَ الَّذِی هُوَ شَرٌّ مِنْهُ وَ أَدْنَی قَالَ عَسَی خَیْرُ هَذَا بَاطِنٌ وَ شَرُّهُ ظَاهِرٌ وَ عَسَی أَنْ یُخْتَمَ لَهُ بِخَیْرٍ فَإِذَا فَعَلَ ذَلِکَ فَقَدْ عَلَا مَجْدُهُ وَ سَادَ أَهْلَ زَمَانِهِ.

ص: ۱۰۸

۱- أی لا یمل و لا یضجر.

۲- أی لا یتضجر.

**[ترجمه]خصال: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: خدای عزوجل به چیزی عبادت نشده که از عقل بهتر باشد، و شخص مؤمن خردمند نیست تا ده خصلت در او جمع شود: به خیر او امیدوار باشند؛ از شرّ او ایمن باشند؛ خیری که از دیگری دریابد بسیار شمارد؛ خیر بسیار خود را کم شمارد؛ در طول عمرش از تحصیل دانش خسته نشود؛ از رجوع حاجتمندان به سویش دلتنگ نشود؛ خواری و فروتنی در نظر وی از عزت و سربلندی، و فقر و تنگدستی از ثروت محبوب تر باشد؛ بهره وی از دنیا همان قوت زندگی باشد؛ و دهم آنکه هیچ کس را نبیند، مگر آنکه با خود گوید او از من بهتر و پرهیزکارتر است!

همانا مردم بر دو قسمند؛ یک قسم که واقعا از او بهتر و پرهیزکارتر است و دیگری که از او بدتر و پست تر است. چون به کسی برخورد کند که از او بهتر و پرهیزکارتر است، برای او تواضع کند تا خود را به او برساند و چون به کسی برخورد کند که از او بدتر و پست تر است، گوید شاید خیر در او نهان است و شرّ او در عیان و شاید سرانجامش خیر باشد. و چون این کار را کرد، بزرگ شود و بر اهل زمان خود آقا گردد. - . خصال: ۱۹۹ -

ص: ۱۰۸

**[ترجمه]

«۵»

ما، الأمالی للشیخ الطوسی الْمُفِیدُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عُمَرَ الْجِعَابِیِّ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ سَعِیدٍ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ جَعْفَرٍ عَنْ طَاهِرِ بْنِ مِدْرَارٍ عَنْ زر [رَزِینِ بْنِ أَنَسٍ قَالَ سَمِعْتُ جَعْفَرَ بْنَ مُحَمَّدٍ علیهما السلام یَقُولُ لَا یَکُونُ الْمُؤْمِنُ مُؤْمِناً حَتَّی یَکُونَ کَامِلَ الْعَقْلِ وَ لَا یَکُونُ کَامِلَ الْعَقْلِ حَتَّی یَکُونَ فِیهِ عَشْرُ خِصَالٍ وَ سَاقَ الْحَدِیثَ نَحْوَ مَا مَرَّ.

**[ترجمه]امالی طوسی: رز بن انس گوید: از امام باقر علیه السّلام می شنیدم که همیشه می فرمود: شخص مؤمن، مؤمن کامل نشود مگر اینکه عقلش کامل شود و انسان عقلش کامل نباشد، مگر در آن ده خصلت وجود داشته باشد... و مانند حدیث فوق ذکر کرده است. - . امالی طوسی: ۱۵۲ -

**[ترجمه]

«۶»

ع، علل الشرائع ابْنُ الْوَلِیدِ عَنِ الصَّفَّارِ عَنْ إِبْرَاهِیمَ بْنِ هَاشِمٍ عَنْ أَبِی إِسْحَاقَ إِبْرَاهِیمَ بْنِ الْهَیْثَمِ الْخَفَّافِ عَنْ رَجُلٍ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ عَبْدِ الْمَلِکِ بْنِ هِشَامٍ عَنْ عَلِیٍّ الْأَشْعَرِیِّ رَفَعَهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله مَا عُبِدَ اللَّهُ بِمِثْلِ الْعَقْلِ وَ مَا تَمَّ عَقْلُ امْرِئٍ حَتَّی یَکُونَ فِیهِ عَشْرُ خِصَالٍ وَ ذَکَرَ مِثْلَهُ.

**[ترجمه]علل الشرائع: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: خدای عزوجل به چیزی عبادت نشده که مثل عقل باشد و عقل انسان کامل نمی شود، مگر اینکه در آن ده خصلت باشد... و مانند حدیث فوق را ذکر کرده است. - . علل الشرائع: ۱۱۶ -

**[ترجمه]

بیان

فی ما وع بعد قوله و العاشره و ما العاشره و قوله علیه السلام لم یعبد الله بشی ء أی لا یصیر شی ء سببا للعباده و آله لها و مکملا لها کالعقل و یحتمل أن یکون المراد بالعقل تعقل الأمور الدینیه و المعارف الیقینیه و التفکر فیها و تحصیل العلم و هو من أفضل العبادات کما سیأتی فیکون ما ذکر بعده من صفات العلماء و المجد نیل الشرف و الکرم و ساد أهل زمانه أی صار سیدهم و عظیمهم و أشرفهم.

**[ترجمه]در کتاب امالی و علل الشرایع صدوق آمده که امام علیه السّلام بعد از خصلت های ده گانه فرمود: چه خصلت های ده گانه ای؟! «لم یعبدالله بشی ء» یعنی چیزی مانند عقل، سبب و وسیله عبادت و مکمل آن نمی گردد. و احتمال دارد مراد از «عقل»، تعقل در کارهای دینی و معارف یقینی و تفکر در مورد آنها و تحصیل علم باشد. و به دست آوردن این دانش از بهترین عبادات است، آن گونه که در آینده خواهد آمد. پس اوصاف علماء و بزرگواری رسیدن به شرافت و کرامت و سیادت را که امام علیه السّلام بعد از آن ذکر کرده، یعنی عالم، سید و بزرگ و شریف زمان خود می گردد.

**[ترجمه]

«۷»

ل، الخصال أَبِی عَنْ سَعْدٍ وَ الْحِمْیَرِیِّ مَعاً عَنِ الْبَرْقِیِّ عَنْ عَلِیِّ بْنِ حَدِیدٍ عَنْ سَمَاعَةَ قَالَ: کُنْتُ عِنْدَ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام وَ عِنْدَهُ جَمَاعَةٌ مِنْ مَوَالِیهِ فَجَرَی ذِکْرُ الْعَقْلِ وَ الْجَهْلِ فَقَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام اعْرِفُوا الْعَقْلَ وَ جُنْدَهُ وَ الْجَهْلَ وَ جُنْدَهُ تَهْتَدُوا قَالَ سَمَاعَةُ فَقُلْتُ جُعِلْتُ فِدَاکَ لَا نَعْرِفُ إِلَّا مَا عَرَّفْتَنَا فَقَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام إِنَّ اللَّهَ جَلَّ ثَنَاؤُهُ خَلَقَ الْعَقْلَ وَ هُوَ أَوَّلُ خَلْقٍ خَلَقَهُ مِنَ الرُّوحَانِیِّینَ (۱)عَنْ یَمِینِ الْعَرْشِ مِنْ نُورِهِ (۲)فَقَالَ لَهُ أَقْبِلْ فَأَقْبَلَ ثُمَّ قَالَ لَهُ أَدْبِرْ فَأَدْبَرَ فَقَالَ اللَّهُ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی خَلَقْتُکَ خَلْقاً عَظِیماً وَ کَرَّمْتُکَ عَلَی جَمِیعِ خَلْقِی قَالَ ثُمَّ خَلَقَ الْجَهْلَ مِنَ الْبَحْرِ الْأُجَاجِ ظُلْمَانِیّاً فَقَالَ

۱- یطلق الروح- بضم الراء- فی القرآن و الحدیث علی معان: منها جبرئیل و روح القدس و سائر الملائکه، و منها ما تقوم به الجسد: و تکون به الحیاه، و منها القوّه الناطقه الانسانیه، و یطلق علی العقل أیضا و تقول فی نسبه الواحد: الروحانی. و فی نسبه الجمع: الروحانیون، و الالف و النون من زیادات النسب. و یقال لعالم المجردات و عالم الملکوت و عالم الامر الروحانیون.

۲- لعله إشاره الی عدم ترکب العقل من الماده الظلمانیه. و الإضافه إلیه تعالی تشریفیه.

لَهُ أَدْبِرْ فَأَدْبَرَ ثُمَّ قَالَ لَهُ أَقْبِلْ فَلَمْ يُقْبِلْ فَقَالَ لَهُ اسْتَكْبَرْتَ فَلَعَنَهُ ثُمَّ جَعَلَ لِلْعَقْلِ خَمْسَةً وَ سَبْعِينَ جُنْداً فَلَمَّا رَأَى الْجَهْلُ مَا أَكْرَمَ بِهِ الْعَقْلَ وَ مَا أَعْطَاهُ أَضْمَرَ لَهُ الْعَدَاوَةَ فَقَالَ الْجَهْلُ (۱)يَا رَبِّ هَذَا خَلْقٌ مِثْلِي خَلَقْتَهُ وَ كَرَّمْتَهُ وَ قَوَّيْتَهُ وَ أَنَا ضِدُّهُ وَ لَا قُوَّةَ لِي بِهِ فَأَعْطِنِي مِنَ الْجُنْدِ مِثْلَ مَا أَعْطَيْتَهُ فَقَالَ نَعَمْ فَإِنْ عَصَيْتَ (۲)بَعْدَ ذَلِكَ أَخْرَجْتُكَ وَ جُنْدَكَ مِنْ رَحْمَتِي قَالَ قَدْ رَضِيتُ فَأَعْطَاهُ خَمْسَةً وَ سَبْعِينَ جُنْداً فَكَانَ مِمَّا أَعْطَى الْعَقْلَ مِنَ الْخَمْسَةِ وَ السَّبْعِينَ الْجُنْدَ الْخَيْرُ وَ هُوَ وَزِيرُ الْعَقْلِ وَ جَعَلَ ضِدَّهُ الشَّرَّ وَ هُوَ وَزِيرُ الْجَهْلِ وَ الْإِيمَانُ وَ ضِدَّهُ الْكُفْرَ وَ التَّصْدِيقُ وَ ضِدَّهُ الْجُحُودَ وَ الرَّجَاءُ (۳)وَ ضِدَّهُ الْقُنُوطَ وَ الْعَدْلُ وَ ضِدَّهُ الْجَوْرَ وَ الرِّضَا وَ ضِدَّهُ السُّخْطَ وَ الشُّكْرُ وَ ضِدَّهُ الْكُفْرَانَ وَ الطَّمَعُ وَ ضِدَّهُ الْيَأْسَ وَ التَّوَكُّلُ وَ ضِدَّهُ الْحِرْصَ وَ الرَّأْفَةُ وَ ضِدَّهَا الْغِرَّةَ وَ الرَّحْمَةُ وَ ضِدَّهَا الْغَضَبَ وَ الْعِلْمُ وَ ضِدَّهُ الْجَهْلَ وَ الْفَهْمُ وَ ضِدَّهُ الْحُمْقَ وَ الْعِفَّةُ وَ ضِدَّهَا التَّهَتُّكَ وَ الزُّهْدُ وَ ضِدَّهُ الرَّغْبَةَ وَ الرِّفْقُ وَ ضِدَّهُ الْخُرْقَ وَ الرَّهْبَةُ وَ ضِدَّهَا الْجُرْأَةَ وَ التَّوَاضُعُ وَ ضِدَّهُ التَّكَبُّرَ وَ التُّؤَدَةُ وَ ضِدَّهَا التَّسَرُّعَ وَ الْحِلْمُ وَ ضِدَّهُ السَّفَهَ وَ الصَّمْتُ وَ ضِدَّهُ الْهَذَرَ وَ الِاسْتِسْلَامُ وَ ضِدَّهُ الِاسْتِكْبَارَ وَ التَّسْلِيمُ وَ ضِدَّهُ التَّجَبُّرَ وَ الْعَفْوُ وَ ضِدَّهُ الْحِقْدَ وَ الرِّقَّةُ وَ ضِدَّهَا الْقَسْوَةَ وَ الْيَقِينُ وَ ضِدَّهُ الشَّكَّ وَ الصَّبْرُ وَ ضِدَّهُ الْجَزَعَ وَ الصَّفْحُ وَ ضِدَّهُ الِانْتِقَامَ وَ الْغِنَى وَ ضِدَّهُ الْفَقْرَ (۴)وَ التَّفَكُّرُ وَ ضِدَّهُ السَّهْوَ وَ الْحِفْظُ وَ ضِدَّهُ النِّسْيَانَ وَ التَّعَطُّفُ وَ ضِدَّهُ الْقَطِيعَةَ وَ الْقُنُوعُ وَ ضِدَّهُ الْحِرْصَ وَ الْمُوَاسَاةُ وَ ضِدَّهَا الْمَنْعَ وَ الْمَوَدَّةُ وَ ضِدَّهَا الْعَدَاوَةَ وَ الْوَفَاءُ وَ ضِدَّهُ الْغَدْرَ وَ الطَّاعَةُ وَ ضِدَّهَا الْمَعْصِيَةَ وَ الْخُضُوعُ وَ ضِدَّهُ التَّطَاوُلَ وَ السَّلَامَةُ وَ ضِدَّهَا الْبَلَاءَ وَ الْحُبُّ وَ ضِدَّهُ الْبُغْضَ وَ الصِّدْقُ وَ ضِدَّهُ الْكَذِبَ وَ الْحَقُّ وَ ضِدَّهُ الْبَاطِلَ وَ الْأَمَانَةُ وَ ضِدَّهَا الْخِيَانَةَ وَ الْإِخْلَاصُ وَ ضِدَّهُ

۱- لعل المراد بالجهل هو النفس الاماره بالسوء و الشهوات التی تكون مبدءا لكل خطيئه لا الجهل المقابل للعلم فانه يكون من جنودها كما ياتی فی الحديث و يأتی اطلاق الجهل علی النفس فی حديث ۱۱.

۲- فان عصيتنی «ع».

۳- رجاء رحمه اللّه و عدم الياس عن غفرانه فيما فرط فی جنبه تعالی، و مقابله الياس عن رحمته و غفرانه و هو أعظم عن ذنبه و خطيئته.

۴- التذكر «ع».

الشَّوْبَ (۱)وَ الشَّهَامَهُ وَ ضِدَّهَا الْبَلَادَه (۲)وَ الْفَهْمُ وَ ضِدَّهُ الْغَبَاوَهَ (۳)وَ الْمَعْرِفَهُ وَ ضِدَّهَا الْإِنْكَارَ وَ الْمُدَارَاهُ وَ ضِدَّهَا الْمُكَاشَفَهَ وَ سَلَامَهُ الْغَيْبِ وَ ضِدَّهَا الْمُمَاكَرَهَ وَ الْكِتْمَانُ وَ ضِدَّهُ الْإِفْشَاءَ وَ الصَّلَاهُ وَ ضِدَّهَا الْإِضَاعَهَ وَ الصَّوْمُ وَ ضِدَّهُ الْإِفْطَارَ وَ الْجِهَادُ وَ ضِدَّهُ النُّكُولَ وَ الْحَجُّ وَ ضِدَّهُ نَبْذَ الْمِيثَاقِ وَ صَوْنُ الْحَدِيثِ وَ ضِدَّهُ النَّمِيمَهَ وَ بِرُّ الْوَالِدَيْنِ وَ ضِدَّهُ الْعُقُوقَ وَ الْحَقِيقَهُ وَ ضِدَّهَا الرِّيَاءَ وَ الْمَعْرُوفُ وَ ضِدَّهُ الْمُنْكَرَ وَ السَّتْرُ وَ ضِدَّهُ التَّبَرُّجَ وَ التَّقِيَّهُ وَ ضِدَّهَا الْإِذَاعَهَ وَ الْإِنْصَافُ وَ ضِدَّهُ الْحَمِيَّهَ وَ الْمِهْنَهُ وَ ضِدَّهَا الْبَغْيَ وَ النَّظَافَهُ (۴)وَ ضِدَّهَا الْقَذَرَ وَ الْحَيَاءُ وَ ضِدَّهُ الْخَلْعَ وَ الْقَصْدُ وَ ضِدَّهُ الْعُدْوَانَ وَ الرَّاحَهُ وَ ضِدَّهَا التَّعَبَ وَ السُّهُولَهُ وَ ضِدَّهَا الصُّعُوبَهَ وَ الْبَرَكَهُ وَ ضِدَّهَا الْمَحْقَ وَ الْعَافِيَهُ وَ ضِدَّهَا الْبَلَاءَ وَ الْقَوَامُ وَ ضِدَّهُ الْمُكَاثَرَهَ وَ الْحِكْمَهُ وَ ضِدَّهَا الْهَوَى وَ الْوَقَارُ وَ ضِدَّهُ الْخِفَّهَ وَ السَّعَادَهُ وَ ضِدَّهَا الشَّقَاءَ (۵)وَ التَّوْبَهُ وَ ضِدَّهَا الْإِصْرَارَ وَ الِاسْتِغْفَارُ وَ ضِدَّهُ الِاغْتِرَارَ وَ الْمُحَافَظَهُ وَ ضِدَّهَا التَّهَاوُنَ وَ الدُّعَاءُ وَ ضِدَّهُ الِاسْتِنْكَافَ وَ النَّشَاطُ (۶)وَ ضِدَّهُ الْكَسَلَ وَ الْفَرَحُ وَ ضِدَّهُ الْحَزَنَ وَ الْأُلْفَهُ وَ ضِدَّهَا الْفُرْقَهَ وَ السَّخَاءُ وَ ضِدَّهُ الْبُخْلَ فَلَا تَجْتَمِعُ هَذِهِ الْخِصَالُ كُلُّهَا مِنْ أَجْنَادِ الْعَقْلِ إِلَّا فِي نَبِيٍّ أَوْ وَصِيِّ نَبِيٍّ أَوْ مُؤْمِنٍ قَدِ امْتَحَنَ اللَّهُ قَلْبَهُ لِلْإِيمَانِ وَ أَمَّا سَائِرُ ذَلِكَ مِنْ مَوَالِينَا فَإِنَّ أَحَدَهُمْ لَا يَخْلُو مِنْ أَنْ يَكُونَ فِيهِ بَعْضُ هَذِهِ الْجُنُودِ حَتَّى يَسْتَكْمِلَ وَ يَنَّقِيَ مِنْ جُنُودِ الْجَهْلِ فَعِنْدَ ذَلِكَ يَكُونُ فِي الدَّرَجِهِ الْعُلْيَا مَعَ الْأَنْبِيَاءِ وَ الْأَوْصِيَاءِ عليهم السلام وَ إِنَّمَا يُدْرَكُ الْفَوْزُ بِمَعْرِفَهِ الْعَقْلِ وَ جُنُودِهِ وَ مُجَانَبَهِ الْجَهْلِ وَ جُنُودِهِ وَفَّقَنَا اللَّهُ وَ إِيَّاكُمْ لِطَاعَتِهِ وَ مَرْضَاتِهِ.

ع، علل الشرائع ابن الوليد عن الصفار عن البرقی عن علی بن حدید عن سماعه مثله- سن، المحاسن عن علی بن حدید مثله

ص: ۱۱۱

۱- الشرک «ع».

۲- بفتح الباء: عدم الذکاء و الفطنه.

۳- بفتح الغین المعجمه: الجهل و قله الفطنه.

۴- لان مراعاتها یورث الصحه فی النفس و یستجلب الناس إلیه، و القذر یورث السقم و المرض و تنفر الناس عنه.

۵- الشقاوه «ع».

۶- فی طاعه اللّه و عبادته أو فی أعم منها و من تحصیل المال الحلال.

**[ترجمه]خصال: سماعه بن مهران گوید: من خدمت امام صادق علیه السّلام بودم و جمعی از دوستان او هم حضور داشتند. ذکر عقل و جهل به میان آمد. امام صادق علیه السّلام فرمود: عقل و لشکرش را بشناسید و جهل و لشکرش را بشناسید تا هدایت شوید. عرض کردم: قربانت! ما جز آنچه تو به ما آموختی چیزی نمی شناسیم. آن حضرت فرمود: به راستی خدای بزرگوار عقل را آفرید و او را از نور خود در سمت راست عرش، در آغاز آفرینش روحانیین پدید آورد و به او فرمود: پیش بیا! پیش آمد. سپس فرمود: پس برو! پس رفت. خدای عزوجل فرمود: تو را خلق بزرگی آفریدم و بر همه خلق خود گرامی داشتم. سپس جهل را از یک دریای تلخ و تاریک آفرید و به او فرمود:

ص: ۱۰۹

پس برو! پس رفت. سپس فرمود: پیش بیا! نیامد.

فرمود: تکبر کردی، و او را لعنت کرد. سپس برای عقل هفتاد و پنج لشکر قرار داد. چون جهل آن احترامی را که خدا به عقل نهاد و آن لشکری که به وی داد دید، دشمنی او را در دل پرورید و عرض کرد: خدایا! او هم خلقی است مانند من، او را خلق کردی و نیرو دادی و من ضد او هستم و نیرویی ندارم. به من هم لشکری چون وی عطا کن. فرمود: عطا می کنم، ولی اگر پس از آن گناه ورزیدی، تو را با لشکرت از رحمت خود بیرون می کنم. عرض کرد: بسیار خوب! خدا به او هم هفتاد و پنج لشکر عطا کرد.

یکی از لشکرهای هفتاد و پنجگانه عقل، خیر است که وزیر عقل است و ضد او شر است که وزیر جهل است. و نیز ایمان که ضد آن کفر است، باور که ضدش انکار است؛ امید که ضدش نومیدی است؛ عدل که ضدش جور است؛ رضا که ضدش خشم است؛ شکر که ضدش کفر است؛ طمع که ضدش یأس است؛ توکل که ضدش حرص است؛ مهربانی که ضدش فریب است؛ رحمت که ضدش غضب است؛ دانایی که ضدش نادانی است؛ فهم که ضدش حماقت است؛ پارسایی که ضدش پرده دری است؛ زهد که ضدش رغبت است؛ رفق که ضدش کج خلقی است؛ ترس که ضدش تجری است؛ تواضع که ضدش تکبر است؛ آرامی که ضدش شتاب است؛ حلم که ضدش سفاهت است؛ خاموشی که ضدش یاوه سرایی است؛ سر فرود آوردن که ضدش کبرورزیدن است؛ تسلیم بودن که ضدش جباری است؛ گذشت که ضدش کینه است؛ مهرانگیزی که ضدش سخت دلی است؛ یقین که ضدش شک است؛ صبر که ضدش بی تابی است؛ بخشیدن گناه که ضدش انتقام است؛ بی نیازی که ضدش حاجتمندی است؛ تفکر که ضدش سهو است؛ حفظ کردن که ضدش فراموشی است؛ مهرورزی که ضدش بی علاقگی است؛ قناعت که ضدش آز است؛ همراهی که ضدش دریغ است؛ دوستی که ضدش دشمنی است؛ وفا که ضدش غداری است؛ فرمانبری که ضدش نافرمانی است؛ فروتنی که ضدش گردنکشی است؛ تندرستی که ضدش گرفتاری است؛ دوستی که ضدش دشمنی است؛ راستی که ضدش دروغ است؛ حق که ضدش باطل است؛ امانت که ضدش خیانت است؛ اخلاص که ضدش

ص: ۱۱۰

بددلی است؛ شهامت که ضدش کندی است؛ فهم که ضدش نفهمی است؛ معرفت که ضدش انکار است؛ مدارا که ضدش

پرده دری است؛ حفظ عیب که ضـدش دورویی و مکاری است؛ راز پوشـی که ضـدش فاش کردن است؛ نماز که ضـدش بی نمازی است؛ روزه که ضـدش افطار است؛ جهاد که ضـدش نکول و تنبلی است؛ حج که ضدش عهدشکنی است؛ حرف نگه داشـتن که ضدش سخن چینی است؛ احسان به پدر و مادر که ضدش ناسپاسی است؛ حقیقت که ضدش ریا است؛ معروف که ضـدش منکر است؛ خودپرسـتی که ضـدش جلوه فروشـی است؛ تقیه که ضـدش اشـاعه اسـرار و بی پروایی است؛ انصـاف که ضـدش طرفداری بر خلاف حق است؛ خوش باش گویی و خوش برخوردی که ضدش هجوم و سـتمگری است؛ پاکیزگی که ضـدش پلیـدی است؛ حیا که ضدش لودگی و دریدگی است؛ میانه روی که ضدش تجاوز و عدوان است؛ آسایش که ضدش رنجش است؛ آسانی و آرامش که ضدش سـختی و بدسگالی است؛ برکت که ضدش کمی و کاستی است؛ عافیت که ضدش بلا و گرفتاری است؛ صمیمیت که ضدش ظاهر سازی است؛ حکمت که ضدش هواپرستی است؛ وقار که ضدش سبکی است؛ خوشبختی که ضدش بدبختی است؛ پشـیمانی از گناه که ضدش اصـرار بر گناه است؛ استغفار که ضدش غرور است؛ محافظه کاری که ضـدش سـهل انگاری است؛ خواست از خدا که ضدش روگردانی است؛ نشاط که ضدش تنبلی است؛ خوشدلی که ضدش اندوه است؛ الفت که ضدش جدایی است؛ و سخاوت که ضدش بخل است.

مجموع این خصال که لشـکر عقل انـد، جمع نگردنـد مگر در پیغمبر یا وصـی پیغمبر یا مؤمنی که خداوند دلش را برای ایمان آزموده است، ولی دوسـتان دیگر ما دارای بعضـی از صـفات عقل هسـتند و کم کم ترقی می کنند تا کامل شوند و از صـفات جهل وارسـته گردنـد و در نتیجه، درجه بلندی را دریابند که در ردیف پیغمبران و اوصـیا باشـند. همانا رسـیدن به این مقام، به شنـاختن عقـل و صـفات آن و کنـاره گیری از جهـل و صـفات آن است. خداونـد ما را و شـما را توفیق طاعت و رضایت خود بخشد. - . خصال: ۵۸۸ - ۵۹۱ -

علل الشرائع: مثل این حدیث را آورده است. - . علل الشرائع ۷: ۱۱۴ - ۱۱۵ -

ص: ۱۱۱

**[ترجمه]

بیان

ما ذکر من الجنود هنا إحدی و ثمانون خصـله و فی الکافی ثمانیه و سـبعون و کأنه لتکرار بعض الفقرات إما منه علیه السـلام أو من النساخ بأن یکون أضافوا بعض النسـخ إلی الأصل و العقل هنا یحتمل المعانی السابقه و الجهل إما القوه الـداعیه إلی الشـر أو البـدن إن کـان المراد بالعقـل النفس و یحتمـل إبلیس أیضـا لأنه المعارض لأرباب العقول الکامله من الأنبیاء و الأئمه فی هـدایه الخلق و یؤیـده أنه قـد ورد مثـل هـذا فی معـارضه آدم و إبلیس بعـد تمرده و أنه أعطاهمـا مثل تلک الجنود و الحاصل أن هـذه جنود للعقل و أصحابه و تلک عساکر للجهل و أربابه الخیر هو کونه مقتضیا للخیرات أو لإیصال الخیر إما إلی نفسه أو إلی غیره و الشر یقابله بالمعنیین و سماهما وزیرین لکونهما منشأین لکل ما یذکر بعدهما من الجنود فهما أمیران علیها مقویان لها و تصدر جمیعها عن رأیهما و التصـدیق و الجحود لعلهما من الفقرات المکرره و یمکن تخصـیص الإیمان بما یتعلق بالأصول و التصـدیق بما یتعلق بالفروع و یحتمل أن یکون الفرق بالإجمال و التفصـیل بأن یکون الإیمان التصدیق الإجمالی بما جاء به النبی صـلی الله

عليه و آله و التصديق الإذعان بتفاصيله. و العدل التوسط فی جميع الأمور بين الإفراط و التفريط أو المعنی المعروف و هو داخل فی الأول و الرضا أی بقضاء الله و الطمع لعله تكرار للرجاء و يمكن أن يخص الرجاء بالأمور الأخرويه و الطمع بالفوائد الدنيويه أو الرجاء بما يكون باستحقاق و الطمع بغيره أو يكون المراد بالطمع طمع ما فی أيدی الناس بأن يكون من جنود الجهل أورد علی خلاف الترتيب و لا يخفی بعده.

و الرأفه و الرحمه إحداهما من المكررات و يمكن أن يكون المراد بالرأفه الحاله و بالرحمه ثمرتها و فی الكافی و المحاسن ضد الرأفه القسوه و فی أكثر نسخ الخصال العزه أی طلب الغلبه و الاستيلاء و الفهم إما المراد به حاله للنفس تقتضی سرعه إدراك الأمور و العلم بدقائق المسائل أو أصل الإدراك فعلی الثانی يخص بالحكمه العمليه ليغاير العلم و العفه منع البطن و الفرج عن المحرمات و الشبهات و مقابلها التهتك و عدم المبالاه بهتك ستره فی ارتكاب المحرمات و قال فی القاموس الخرق بالضم و بالتحريک

ضد الرفق و أن لا يحسن العمل و التصرف فی الأمور و الرهبه الخوف من الله و من عقابه أو من الخلق أو من النفس و الشيطان و الأولی التعميم ليشمل الخوف عن كل ما يضر بالدين أو الدنيا و التؤده بضم التاء و فتح الهمزه و سكونها الرزانه و التأنی أی عدم المبادره إلی الأمور بلا تفكر فإنها توجب الوقوع فی المهالك و فی القاموس هذر كلامه كفرح كثر فی الخطاء و الباطل و الهذر محركه الكثير الردی أو سقط الكلام.

و الاستسلام الانقياد لله تعالی فيما يأمر و ينهی و التسليم انقياد أئمه الحق و فی الكافی فی مقابل التسليم الشك فالمراد بالتسليم الإذعان بما يصدر عن الأنبياء و الأئمه عليهم السلام و يصعب علی الأذهان قبوله كما سيأتی فی أبواب العلم و المراد بالغنی غنی النفس و الاستغناء عن الخلق لا الغنی بالمال فإنه غالبا مع أهل الجهل و ضده الفقر إلی الناس و التوسل بهم فی الأمور و لما كان السهو عباره عن زوال الصوره عن المدركه لا الحافظه أطلق فی مقابله التذكر الذی هو الاسترجاع عن الحافظه و لما كان النسيان عباره عن زوالها عن الحافظه أيضا أطلق فی مقابله الحفظ و المواساه جعل الإخوان مساهمين و مشاركين فی المال و السلامه هی البراءه من البلايا و هی العيوب و الآفات و العاقل يتخلص منها حيث يعرفها و يعرف طريق التخلص منها و الجاهل يختارها و يقع فيها من حيث لا يعلم و قال الشيخ البهائی رحمه الله لعل المراد سلامه الناس منه

كما ورد فی الحديث المسلم من سلم المسلمون من يده و لسانه.

و يراد بالبلاء ابتلاء الناس به و الشهامه ذكاء الفؤاد و توقده.

قوله عليه السلام و الفهم و ضده الغباوه فی ع: الفطنه و ضدها الغباوه و لعله أولی لعدم التكرار و علی ما فی ل لعلها من المكررات و يمكن تخصيص أحدهما بفهم مصالح النشأه الأولی و الآخر بالأخری أو أحدهما بمرتبه من الفهم و الذكاء و الآخر بمرتبه فوقها و الفرق بينه و بين الشهامه أيضا يحتاج إلی تكلف و المعرفه علی ما قيل هی إدراك الشی ء بصفاته و آثاره بحيث لو وصل إليه عرف أنه هو و مقابله الإنكار يعنی عدم حصول ذلك الإدراك فإن الإنكار يطلق عليه أيضا كما يطلق علی

الجحود و المكاشفه المنازعه و المجادله و فی سن المداراه و ضدها المخاشنه و سلامه الغیب أی یکون فی غیبته غیره سالما عن ضرره و ضدها المماکره و هو أن یتملق ظاهرا للخدیعه و المکر و فی الغیبه یکون فی مقام الضرر و فی سن سلامه القلب و ضدها المماکره و لعله أنسب.

و الکتمان أی کتمان عیوب المؤمنین و أسرارهم أو کلما یجب أو ینبغی کتمانه ککتمان الحق فی مقام التقیه و کتمان العلم عن غیر أهله و الصلاه أی المحافظه علیها و علی آدابها و أوقاتها و ضدها الإخلال بشرائطها أو آدابها أو أوقات فضلها و إنما جعل نبذ المیثاق أی طرحه ضد الحج لما سیأتی فی أخبار کثیره أن الله تعالی أودع الحجر مواثیق العباد و عله الحج تجدید المیثاق عند الحجر فیشهد یوم القیامه لکل من وافاه و لعل المراد بالحقیقه الإخلاص فی العباده إذ بترکه ینتفی حقیقه العباده و هذه الفقره أیضا قریبه من فقره الإخلاص و الشوب فإما أن یحمل علی التکرار أو یحمل الإخلاص علی کماله بأن لا یشوب معه طمع جنه و لا خوف نار و لا جلب نفع و لا دفع ضرر و الحقیقه علی عدم مراءاه المخلوقین و المعروف أی اختیاره و الإتیان به و الأمر به و کذا المنکر و التبرج إظهار الزینه و لعل هذه الفقره مخصوصه بالنساء و یمکن تعمیمها بحیث تشمل ستر الرجال عوراتهم و عیوبهم و الإذاعه الإفشاء و الإنصاف التسویه و العدل بین نفسه و غیره و بین الأقارب و الأباعد و الحمیه توجب تقدیم نفسه علی غیره و إن کان الغیر أحق و تقدیم عشیرته و أقاربه علی الأباعد و إن کان الحق مع الأباعد و المهنه بالکسر و الفتح و التحریک ککلمه الحذق بالخدمه و العمل مهنه کمنعه و نصره مهنا و مهنه و یکسر خدمه و ضربه و جهده کذا فی القاموس و المراد خدمه أئمه الحق و إطاعتهم و البغی الخروج علیهم و عدم الانقیاد لهم و فی الکافی و سن التهیئه و هی جاءت بمعنی التوافق و الإصلاح و یرجع إلی ما ذکرنا و الجلع فی بعض النسخ بالجیم و هو قله الحیاء و فی بعضها بالخاء المعجمه أی خلع لباس الحیاء و هو مجاز شائع و القصد اختیار الوسط فی الأمور و ملازمه الطریق الوسط الموصل إلی النجاه و الراحه أی اختیار ما یوجبها بحسب النشأتین لا راحه الدنیا فقط و السهوله الانقیاد بسهوله و لین

الجانب و البرکه تکون بمعنی الثبات و الزیاده و النمو أی الثبات علی الحق و السعی فی زیاده أعمال الخیر و تنمیه الإیمان و الیقین و ترک ما یوجب محق هذه الأمور أی بطلانها و نقصها و فسادها و یحتمل أن یکون المراد البرکه فی المال و غیره من الأمور الدنیویه فإن العاقل یحصل من الوجه الذی یصلح له و یصرف فیما ینبغی الصرف فیه فینمو و یزید و یبقی و یدوم له بخلاف الجاهل و العافیه من الذنوب و العیوب أو من المکاره فإن العاقل بالشکر و العفو یعقل النعمه عن النفار و یستجلب زیاده النعمه و بقائها مدی الأعصار و الجاهل بالکفران و ما یورث زوال الإحسان و ارتکاب ما یوجب الابتلاء بالغموم و الأحزان علی خلاف ذلک و یمکن أن تکون هذه أیضا من المکررات و یظهر مما ذکرنا الفرق علی بعض الوجوه و القوام کسحاب العدل و ما یعاش به أی اختیار الوسط فی تحصیل ما یحتاج إلیه و الاکتفاء بقدر الکفاف و المکاثره المغالبه فی الکثره أی تحصیل متاع الدنیا زائدا علی قدر الحاجه للمباهاه و المغالبه و یحتمل أن یکون المراد التوسط فی الإنفاق و ترک البخل و التبذیر کما قال تعالی وَ الَّذِینَ إِذا أَنْفَقُوا لَمْ یُسْرِفُوا وَ لَمْ یَقْتُرُوا وَ کانَ بَیْنَ ذلِکَ قَواماً (۱)فالمراد بالمکاثره المغالبه فی کثره الإنفاق و الحکمه العمل بالعلم و اختیار النافع الأصلح و ضدها اتباع هوی النفس و الوقار هو الثقل و الرزانه و الثبات و عدم الانزعاج بالفتن و ترک الطیش و المبادره إلی ما لا یحمد و الحاصل أن العاقل لا یزول عما هو علیه بکل ما یرد علیه و لا یحرکه إلا ما یحکم العقل بالحرکه له أو إلیه لرعایه خیر و صلاح و الجاهل یتحرک بالتوهمات و التخیلات و اتباع القوی الشهوانیه و الغضبیه فمحرک العاقل عزیز الوجود و محرک الجاهل کثیر التحقق و السعاده اختیار ما یوجب حسن العاقبه و الاستغفار أعم من التوبه إذ یشترط فی التوبه العزم علی الترک فی المستقبل و لا یشترط ذلک فی الاستغفار و یحتمل أن تکون مؤکده للفقره السابقه و الاغترار الانخداع عن النفس و الشیطان بتسویف التوبه و الغفله عن الذنوب و مضارها و عقوباتها و المحافظه أی علی أوقات الصلوات و التهاون التأخیر عن أوقات الفضیله أو المراد المحافظه علی

۱- الفرقان: ۶۷.

جمیع التکالیف و الاستنکاف الاستکبار و قد سمی الله تعالی ترک الدعاء استکبارا فقال إِنَّ الَّذِینَ یَسْتَکْبِرُونَ عَنْ عِبادَتِی (۱)و الفرح ترک الحزن مما فات عنه من الدنیا أو البشاشه من الإخوان قوله الألفه و ضدها الفرقه فی بعض النسخ العصبیه و کونها ضد الألفه لأنها توجب المنازعه و اللجاج و العناد الموجبه لرفع الألفه و تفصیل هذه الخصال و تحقیقها سیأتی إن شاء الله تعالی فی أبواب المکارم.

**[ترجمه]لشکرهای عقل که در این حدیث آمده، هشتاد و یک صفت است و در کتاب «کافی» کلینی هشتاد و هفت صفت آمده که گویا به خاطر تکرار بعضی فقرات حدیث از امام علیه اسلام یا از بعضی نساخ است که بعضی از نسخه ها، بدل ها را به اصل حدیث اضافه کرده اند.

و عقل در اینجا احتمال دارد به معناهای سابقه باشد. و «جهل» نیروی برانگیزنده به سوی شر است یا مراد از آن بدن است، اگر مقصود از عقل، نفس باشد. و احتمال دارد مراد شیطان نیز باشد. چون ابلیس با صاحبان عقول کامله، یعنی انبیاء و ائمه علیهم السّلام در هدایت مردم به سوی حق مخالف است.

حدیث که درباره مخالفت آدم و شیطان بعد از سرپیچی شیطان آمده و عطا کردن خداوند آن لشکرها را برای آدم و ابلیس، معنای فوق را تأیید می کند. خلاصه این اوصاف لشکریان و یاران عقل است و اوصاف دیگر، عساکر جهل و جاهلان هستند.

«خیر» چیزی که مقتضی کارهای نیک باشد یا مقتضی رساندن خیر به خودش یا به غیرش باشد. و «شر» مقابل آن دو معنای خیر و منشأ و اصل لشکریان است. علت نامگذاری خیر و شر به «وزیر»، آن است که آنها منشأ و اصل لشکریان هستند که بعد از آن دو ذکر شده است. پس آن دو، فرمانده و نیرو بر لشکریان هستند که آنها از دستورات آن دو فرمانده صادر می شود.

«تصدیق و جحود» شاید از قسمت های تکراری حدیث باشد. و ممکن است تخصیص باشد. «ایمان»، ممکن است ایمان اختصاص به اصول دین داشته باشد و تصدیق متعلق به فروع دین باشد. و ممکن است فرق بین آنها به اجمال و تفصیل باشد به اینکه ایمان تصدیق اجمال به تمام آنچه پیامبر از جانب خداوند آورده باشد، و تصدیق اعتقاد به تفصیل آنها باشد.

«عدل» میانه روی بین افراط و تفریط در تمام کارها است. یا به معنای معروف است که در این صورت در همان معنای اول داخل می باشد. «رضا» یعنی رضا به قضای الهی. «طمع» شاید تکرار «رجاء» باشد. و ممکن است رجاء اختصاص به امور آخرتی و طمع اختصاص به فایده های دنیوی داشته باشد. یا «رجا» امیدواری به چیزی باشد که مستحق آن است و «طمع» امیدواری به چیزی باشد که استحقاق آن را ندارد. یا اینکه مراد از «طمع»، چشمداشت به اموال مردم است که در این صورت از جمله لشکریان جهل است که بر خلاف ترتیب آمده، و مخفی نماند که این احتمال بعید است.

«رأفت و رحمت» یکی آنها تکراری است و ممکن است مراد از «رأفت»، حالتی باشد که برای انسان پیش می آید و «رحمت» ثمره ای از آن حالت باشد. در کتاب «کافی» و «محاسن»، رأفت (مهربانی) ضد قسوت (سنگدلی) آمده و در اکثر نسخه های خصال «عزّت» آمده، یعنی طلب غلبه و چیره شدن.

«فهم»: حالت نفس است که مقتضی سرعت در ادراک کارها و دانستن دقایق مسائل یا اصل ادراک می باشد. بنا بر معنای

دوم، در این صورت فهم اختصاص به حکمت عملی دارد تا با علم متفاوت باشد.

«عفت»: بازداشتن شکم و عورت از محرمات و شبهات است که مقابل آن تهتک و بی مبالاتی در پرده دری و ارتکاب محرمات است. «خُرْق» در کتاب قاموس آمده: خرق

ص: ۱۱۲

ضد رفق است، به این معنا که کار و دخالت در کارها را خوب انجام ندهد. - . قاموس ۳ : ۲۳۴ -

«رهبه» ترس از خدا و مجازات هایش یا ترس از مردم یا از نفس و شیطان است. بهتر آن است که رهبه را به معنای عام بگیریم تا شامل خوف و ترس از تمام چیزهایی باشد که ضرر به دین و دنیا دارد. - . قاموس۲ : ۷۹ -

«تُؤَده» وقار و متانت، و تأنی یعنی بدون فکر شروع نکردن به کار است که در غیر این صورت، باعث افتادن در هلاکت می شود. در کتاب قاموس آمده: «هِذْر» از باب فَعَلَ یَفعَلُ به معنای «هَذَر»، آدم پست و حرف های بی خود را گویند. - . قاموس۲ : ۱۶۵ -

«استسلام» یعنی اطاعت خداوند در امر و نهی اش. «تسلیم» به معنای پیروی از امامان بر حق است. و در کتاب «کافی» آمده که مقابل تسلیم، شک است. بنابراین منظور از تسلیم، اعتقاد پیدا کردن به چیزهایی است که از انبیاء و ائمه علیهم السّلام به ما رسیده و قبول آنها به ذهن ها سخت می باشد، چنان چه در ابواب علم می آید.

«غنا»، مراد از آن بی نیازی نفس است و بی نیازی از آنچه که در دست مردم است نه غنای به مال، چون غنای به مال غالبا با جاهلان است و ضد آن نیازمندی و توسل به مردم در کارهاست. چون که «سهو» عبارت از برطرف شدن صورت چیزی از قوه مدرکه انسان است نه حافظه وی، لذا در مقابل آن یادآوری است که همان درخواست و بازگشت به حافظه می باشد. از طرف دیگر چون «نسیان» نیز به معنای زوال صورت شی از حافظه است، حفظ در مقابل نسیان آمده است.

«مواسات» به معنای مشارکت و سهم دادن برادر دینی در اموال است. «سلامت» یعنی پاکی از بلاها و عیب ها و آفات که عاقل در هرجا بلاها و. . را بشناسد و از آن برهد. و راه نجات را می داند، ولی نادان از جایی که نمی داند گرفتار آن می شود. شیخ بهائی رحمه الله فرموده: شاید مراد سالم ماندن مردم از او باشد، چنان که در حدیث آمده، مسلمان کسی است که مردم از دست و زبانش در آسایش باشد. و مراد از بلا، گرفتار شدن مردم به دست و زبان او باشد.

«شهامت» پخته شدن دل است «که مانند طلا از کوره به امتحان آتش در آمده است». «فهم» ضد آن حماقت و کودنی و سبک سری است. در «علل الشرائع» گفته: غباوت ضد فطانت و زیرکی است و این معنا به دلیل عدم تکرار آن، بهتر است. و طبق کتاب «خصال» می توان گفت: که عبارت حدیث تکرار گشته است و برای دوری از تکرار نیز می توان به احتمالات زیر پایبند بود: مراد از یکی از امور اخروی و از دیگری فهم امور دنیوی باشد. یا اینکه مراد از یکی فهم کمتر و از دیگری بیشتر باشد. فرق بین آن و شهامت نیازمند رحمت فراوان است.

«معرفت» عبارت است از درک کردن چیزی به صفات و آثار آن، به گونه ای که اگر به آن دست یابد، بداند که همان است. و در مقابلش انکار قرار دارد که به معنای نداشتن درک فوق الذکر است، چه اینکه انکار به معنای «جحد» نیز آمده که همان انکار است.

ص: ۱۱۳

«مکاشفه» منازعه و جدال است. در کتاب «محاسن» آمده که خشونت ضد مدارا بوده و سلامت غیب، به معنای این است که در غیاب او دیگران از ضرر او در امان باشند. و ضدش مماکره است که از روی مکر و چاپلوسی می کند و در غیابش هم درصدد ضرر زدن است. در محاسن به جای سلامت، «الغیب سلامه القلب» آمده که شاید بهتر باشد.

«کتمان» یعنی پنهان داشتن عیوب، رازهای مؤمنان یا هر چیزی که مخفی کردن آن واجب یا سزاوار پنهان کردن است، مانند پوشاندن حق در هنگام تقیه و پنهان داشتن دانش از نااهل. «صلاه» مراد از آن محافظت صلاه و آداب و اوقات آن است. و ضد صلاه همان ایجاد اختلال در شرایط، آداب و اوقات فضیلت آن می باشد. چون طبق روایات حجرالاسود، میثاق بندگان با خدا و علت فریضه حج، تجدید همین پیمان نزد حجرالاسود است که روز قیامت به نفع وفاداران به پیمان گواهی می دهد. دور انداختن پیمان ضد حج می باشد.

مراد از «حقیقت» شاید اخلاص در عبادت باشد، زیرا با ترک اخلاص، حقیقت عبادت از بین می رود. این عبارت مانند عبارت اخلاص و شوب «ناپاکیزه» می باشد که یا تکرار است یا بگوییم مراد اخلاص کامل است که طمع بهشت، ترس از آتش، جلب فایده و دفع ضرر با آن مخلوط نگردد. و مراد از حقیقت هم عدم ریاکاری باشد.

«معروف» یعنی گزینش، انجام و امر به آن است، همین طور است منکر. «تبرج» آشکار کردن زینت است که شاید این عبارت مخصوص زنان باشد، و ممکن است شامل همه گردد که بنابراین، شامل ستر عورت و عیب پوشی مردان نیز می گردد. «اذاعه» افشاگری است و «انصاف»، عدالت و مساوی قرار دادن بین خود و دیگران، بین خویشاوندان و غیر آنان می باشد. «حمیه» مقدم داشتن خود و طایفه خویش بر غیر است، هر چند حق با غیر باشد. «مِهنه» مانند واژه «حذق» است که به معنای خدمت کردن پیشوایان حق و فرمانبرداری از آنان است. - . قاموس۴ : ۲۷۵ -

«بغی» به معنای خروج به آنان و نافرمانی از آنها است. در کافی - . کافی ۲ : ۲۰ - ۲۲ - و محاسن واژه «تهیه» آمده که به معنای توافق و اصلاح است و این بازگشت، به همان معنای مذکور می کند. «جلع» کمبود حیا است و اگر «خلع» باشد، به این معنا است که لباس حیا را بیرون نموده است و این مجاز رایج است.

«قصد»: اختیار میانه روی در اهدا کردن است که نجات بخش می باشد. «راحه» یعنی اسباب راحتی در دنیا و آخرت، نه دنیای تنها. «سهوله» یعنی رام گشتن به آسانی و نرمی.

ص: ۱۱۴

«الجانب و البرکه» یعنی چیزی ثابت و زیادی دارای رشد که پایداری در راه حق، کوشش در اعمال، خیر، رشد ایمان، یقین و ترک هر چیزی که این امور را نابود می کند. احتمال دارد که مراد برکت در مال ها و امور دنیوی باشد که عاقل از راه درست تحصیل و در راه شایسته مصرف می کند که این باعث رشد، زیادی و دوام آن می شود، بر خلاف جاهل.

«عافیه» یعنی سلامت از عیب ها و گناهان و مکروهات است که عاقل با سپاسگزاری و بخشش، از رفتن نعمت جلوگیری می کند و باعث جلب نعمت و ادامه آن در تمام زمان ها می گردد، ولی جاهل با کفران نعمت، باعث نابودی نیکی و گرفتاری در غم ها و اندوه می گردد. احتمال دارد این هم از مکررات باشد، البته با بیانات ما فرق بعضی از صورت ها روشن است.

«قوام» عدالت و اسباب زندگی است، یعنی گزینش راه وسط در تحصیل احتیاجات به اندازه کفایت. «مکاثره» همان غلبه در زیادی و تحصیل متاع دنیا بیش از نیاز و با انگیزه فخر فروشی است. و احتمال دارد که مراد، میانه روی در انفاق و ترک بخل و اسراف باشد، به دلیل آیه «وَ الَّذینَ إِذا أَنْفَقُوا لَمْ یُسْرِفُوا وَ لَمْ یَقْتُرُوا وَ کانَ بَیْنَ ذلِکَ قَواماً» - . فرقان/ ۶۷ - {و کسانی اند که چون انفاق کنند نه ولخرجی می کنند و نه تنگ می گیرند و میان این دو [روش] حد وسط را برمی گزینند.} بنابراین مقصود از مکاثره، غلبه و کثرت انفاق مال باشد.

«حکمه» عبارت است از عمل با دانش و اختیار اشیای دارای نفع و صلاح و ضد آن، پیروی از هوای نفس است. «وقار» سنگینی، ثبات و ناراحت نشدن از فتنه و ترک سبک سری و انجام ندادن کار ناپسند است. حاصل این است که عاقل از حالت ثابت خود با وارد شدن مشکلات از کوره در نمی رود و در خیر و صلاح، تابع حکم عقل است. ولی جاهل با خیالات و توهمات و پیروی از نیروی شهوانی و غضب حرکت می کند. پس محرک عاقل کمیاب و محرک جاهل فراوان است.

«سعادت» گزینش چیزهایی است که موجب حسن عاقبت می شود. «استغفار» اهم از توبه است، چون در توبه شرط است که کار را در آینده انجام ندهد، ولی در استغفار چنین نیست. و احتمال دارد عبارت گذشته را تأکید کند. «اغترار» گول خوردن از نفس و شیطان است که انسان توبه از گناهان را به تأخیر می اندازد و از ضرر و عذاب آنها غافل است. مراد محافظت اوقات نماز است.

«تهاون» تأخیر از وقت فضیلت است یا مراد محافظت به

ص: ۱۱۵

جمیع تکالیف است. «استنکاف» همان استکبار است که خداوند ترک دعا را در آیه «وَ قالَ رَبُّکُمُ ادْعُونی أَسْتَجِبْ لَکُمْ إِنَّ الَّذینَ یَسْتَکْبِرُونَ عَنْ عِبادَتی سَیَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ داخِرینَ» - . غافر/ ۶۰ - {و پروردگارتان فرمود مرا بخوانید تا شما را اجابت کنم. در حقیقت کسانی که از پرستش من کبر می ورزند، به زودی خوار در دوزخ درمی آیند} استکبار نامیده است.

«فرح» ترک اندوه درباره چیزهایی است که در دنیا از دست داده. یا مراد از فرح، خوشرویی با برادران است. «الفه» که ضد آن فراق و جدایی است و در بعضی نسخه ها «عصبیه» آمده که ضد الفت و دوستی است، زیرا باعث نزاع و لجبازی شده که این خود الفت را از بین می برد. و تفصیل بیشتر در جای خویش خواهد آمد.

**[ترجمه]

«۸»

مع، معانی الأخبار أَبِی عَنْ مُحَمَّدٍ الْعَطَّارِ عَنِ الْأَشْعَرِیِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الْجَبَّارِ عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِنَا رَفَعَهُ إِلَی أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: قُلْتُ لَهُ مَا الْعَقْلُ قَالَ مَا عُبِدَ بِهِ الرَّحْمَنُ وَ اکْتُسِبَ بِهِ الْجِنَانُ (۲)قَالَ قُلْتُ فَالَّذِی کَانَ فِی مُعَاوِیَهَ قَالَ تِلْکَ النَّکْرَاءُ وَ تِلْکَ الشَّیْطَنَهُ وَ هِیَ شَبِیهَهٌ بِالْعَقْلِ وَ لَیْسَتْ بِعَقْلٍ.

سن، المحاسن الأشعری مثله

**[ترجمه]معانی الأخبار: محمد بن عبدالجبار به سند مرفوع از بعضی اصحاب روایت کرده است که خدمت امام صادق علیه السّلام عرض کردم: عقل چیست؟ فرمود: عقل چیزی است که خدا با آن عبادت و بهشت به آن خریده می شود. عرض کردم: آن چیزی که در معاویه بود چیست؟ فرمود: آن نکرا و شیطنت بود که شبیه به عقل بود، اما عقل نبود. - . معانی الاخبار: ۲۳۹ - ۲۴۰ -

در کتاب محاسن به سند اشعری مثل حدیث فوق آمده است. - . محاسن: ۱۹۵ -

**[ترجمه]

بیان

النکراء الدهاء و الفطنه و جوده الرأی و إذا استعمل فی مشتهیات جنود الجهل یقال له الشیطنه و لذا فسره علیه السلام بها و هذه إما قوه أخری غیر العقل أو القوه العقلیه و إذا استعملت فی هذه الأمور الباطله و کملت فی ذلک تسمی بالشیطنه و لا تسمی بالعقل فی عرف الشرع و قد مر بیانه.

**[ترجمه]«النکراء» زیرکی و زرنگی و خوب رأیی است و زمانی که در خواهش های لشکر نادانی استفاده شود، از آن به شیطنت تعبیر می کند. لذا امام علیه السّلام آن را به شیطنت تفسیر کرده است. و آن قوه غیر از عقل است یا قوه عقلیه ای است که در امور باطل استفاده شود و در آن به سر حد کمال برسد، «شیطنت» نامیده می شود و در عرف شرع آن را عقل نمی گویند.

**[ترجمه]

«۹»

مع، معانی الأخبار سُئِلَ الْحَسَنُ بْنُ عَلِیٍّ علیه السلام فَقِیلَ لَهُ مَا الْعَقْلُ قَالَ التَّجَرُّعُ لِلْغُصَّهِ حَتَّی تُنَالَ الْفُرْصَهُ.

**[ترجمه]معانی الأخبار: از امام حسن علیه السّلام پرسش شد: عقل چیست؟ فرمود: تحمل غصه است تا زمانی که گشایش برسد. - . معانی الاخبار: ۲۴۰ -

**[ترجمه]

بیان

الغصه بالضم ما یعترض فی الحلق و تعسر إساغته (۳)و یطلق مجازا علی الشدائد التی یشق علی الإنسان تحملها و هو المراد هنا و تجرعه کنایه عن تحمله و عدم القیام بالانتقام به و تدارکه حتی تنال الفرصه فإن التدارک قبل ذلک لا ینفع سوی الفضیحه و شده البلاء و کثره الهم.

**[ترجمه]«الغُصه» چیزی است که در حلق پدید آید و برطرف ساختن آن سخت باشد، و از باب مجاز به سختی هایی قابل تحمّل که بر انسان عارض می شود، اطلاق می گردد و مراد از غصه در اینجا همان سختی هاست. «تجرعه» کنایه از تحمل سختی ها قبل از رسیدن زمان انتقام است، چون جبران آن قبل از رسیدن زمان، جز رسوایی و سختی و بلا و بسیاری اندوه دیگر فایده ای ندارد.

**[ترجمه]

«۱۰»

- مع، معانی الأخبار فِی أَسْئِلَهِ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ عَنِ الْحَسَنِ علیه السلام یَا بُنَیَّ مَا الْعَقْلُ قَالَ حِفْظُ قَلْبِکَ مَا اسْتُوْدِعَهُ قَالَ فَمَا الْجَهْلُ قَالَ سُرْعَهُ الْوُثُوبِ عَلَی الْفُرْصَهِ قَبْلَ الِاسْتِمْکَانِ مِنْهَا

۱- المؤمن: ۶۰.

۲- لعل تعریفه علیه السلام العقل بخواصه و لوازمه دون بیان حقیقته و ماهیته إشاره الی ان العلم و العرفان بحقیقته و کنهه غیر ممکن و العقل هنا یشمل النظری و العملی لان عباده الرحمن و اکتساب الجنان یحتاج الیهما معا.

۳- و فی نسخه: و تعذر اساغته.

وَ الِامْتِنَاعُ عَنِ الْجَوَابِ وَ نِعْمَ الْعَوْنُ الصَّمْتُ فِی مَوَاطِنَ كَثِیرَهٍ وَ إِنْ كُنْتَ فَصِیحاً.

**[ترجمه]معانی الأخبار: از جمله پرسش های امیرمؤمنین علیه السّلام از امام حسن علیه السّلام این بود: پسرم! خرد چیست؟ گفت: آنكه دل تو نگهدارنده چیزی باشد كه در آن ودیعه نهاده ای. فرمود: جهل چیست؟ گفت: پریدن بر روی مركب پیش از مهارت یافتن در آن،

ص: ۱۱۶

و سر باز زدن از پاسخ گویی. و چه خوب كمك كاری است خاموشی در بسیاری از مكان ها، اگرچه زبان گویایی داشته باشی. - . معانی الاخبار: ۴۰۱ -

**[ترجمه]

بیان

ما استودعه علی البناء للمجهول أی ما جعلت عنده ودیعه و طلبت منه حفظه قوله علیه السلام و الامتناع عن الجواب أی عند عدم مظنه ضرر فی الجواب فإن الامتناع حینئذ إما للجهل به أو للجهل بمصلحه الوقت فإن الصلاح حینئذ فی الجواب فقوله علیه السلام و نعم العون كالاستثناء مما تقدم و سیجی ء أخبار تناسب هذا الباب فی باب تركیب الإنسان و أجزائه.

**[ترجمه]«ما استودعه» بنا بر صیغه مجهول، یعنی در نزد او ودیعه ای قرار داده نشده تا محافظت آن از وی مطالبه شود. «الامتناع عن الجواب» یعنی خودداری از پاسخ گفتن وقتی كه احتمال ضرر نمی رود، زیرا خودداری از پاسخ گفتن در این وقت به خاطر نادانی است یا به خاطر نادانی به مصلحت وقت است، زیرا صلاح در این هنگام جواب گفتن است. «نعم العون» گویا استثناء از گذشته است و اخبار مناسب این باب، در آینده در «باب تركیب انسان و اجزای آن» می آید.

**[ترجمه]

«11»

- ف، تحف العقول قَالَ النَّبِیُّ صلی الله علیه و آله فِی جَوَابِ شَمْعُونَ بْنِ لَاوَی بْنِ یَهُودَا مِنْ حَوَارِیِّی عِیسَی حَیْثُ قَالَ: أَخْبِرْنِی عَنِ الْعَقْلِ مَا هُوَ وَ كَیْفَ هُوَ وَ مَا یَتَشَعَّبُ مِنْهُ وَ مَا لَا یَتَشَعَّبُ وَ صِفْ لِی طَوَائِفَهُ كُلَّهَا فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله إِنَّ الْعَقْلَ عِقَالٌ (1)مِنَ الْجَهْلِ وَ النَّفْسَ مِثْلُ أَخْبَثِ الدَّوَابِّ فَإِنْ لَمْ تُعْقَلْ حَارَتْ (2)فَالْعَقْلُ عِقَالٌ مِنَ الْجَهْلِ وَ إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ الْعَقْلَ فَقَالَ لَهُ أَقْبِلْ فَأَقْبَلَ وَ قَالَ لَهُ أَدْبِرْ فَأَدْبَرَ فَقَالَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَ تَعَالَی وَ عِزَّتِی وَ جَلَالِی مَا خَلَقْتُ خَلْقاً أَعْظَمَ مِنْكَ وَ لَا أَطْوَعَ مِنْكَ بِكَ أُبْدِأُ وَ بِكَ أُعِیدُ لَكَ الثَّوَابُ وَ عَلَیْكَ الْعِقَابُ فَتَشَعَّبَ مِنَ الْعَقْلِ الْحِلْمُ وَ مِنَ الْحِلْمِ الْعِلْمُ وَ مِنَ الْعِلْمِ الرُّشْدُ وَ مِنَ الرُّشْدِ الْعَفَافُ (3)وَ مِنَ الْعَفَافِ الصِّیَانَهُ وَ مِنَ الصِّیَانَهِ الْحَیَاءُ وَ مِنَ الْحَیَاءِ الرَّزَانَهُ وَ مِنَ الرَّزَانَهِ الْمُدَاوَمَهُ عَلَی الْخَیْرِ وَ مِنَ الْمُدَاوَمَهِ عَ لَی الْخَیْرِ كَرَاهِیَهُ الشَّرِّ وَ مِنْ كَرَاهِیَهِ الشَّرِّ طَاعَهُ النَّاصِحِ فَهَذِهِ عَشَرَهُ أَصْنَافٍ مِنْ أَنْوَاعِ الْخَیْرِ وَ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْ هَذِهِ الْعَشَرَهِ الْأَصْنَافِ

عَشَرَهُ أَنْوَاعِ فَأَمَّا الْحِلْمُ فَمِنْهُ رُكُوبُ الجهل [الْجَمِيلِ وَ صُحْبَهُ الْأَبْرَارِ وَ رَفْعٌ مِنَ الضِّعَهِ (۴)وَ رَفْعٌ مِنَ الْخَسَاسَهِ وَ تَشَهِّی الْخَيْرِ وَ يقرب [تَقَرُّبُ صَاحِبِهِ مِنْ مَعَالِی الدَّرَجَاتِ وَ الْعَفْوُ وَ الْمَهَلُ (۵)

ص: ۱۱۷

۱- بكسر العين: حبل يشد به البعير فی وسط ذراعه.

۲- أی هلكت.

۳- بفتح العين: الكف عما لا يحل أو لا يجمل.

۴- بكسر الضاد و فتحها: حط النفس.

۵- بفتح الميم و سكون الهاء و فتحها: الرفق و التؤده فی العمل، و التقدّم فی الخير، و المعنى الأول هو المراد هنا.

وَ الْمَعْرُوفُ وَ الصَّمْتُ (۱)فَهَذَا مَا يَتَشَعَّبُ لِلْعَاقِلِ بِحِلْمِهِ. وَ أَمَّا الْعِلْمُ فَيَتَشَعَّبُ مِنْهُ الْغِنَى وَ إِنْ كَانَ فَقِيراً وَ الْجُودُ وَ إِنْ كَانَ بَخِيلًا وَ الْمَهَابَةُ وَ إِنْ كَانَ هَيِّناً وَ السَّلَامَةُ وَ إِنْ كَانَ سَقِيماً وَ الْقُرْبُ وَ إِنْ كَانَ قَصِيّاً وَ الْحَيَاءُ وَ إِنْ كَانَ صَلِفاً وَ الرِّفْعَةُ وَ إِنْ كَانَ وَضِيعاً وَ الشَّرَفُ وَ إِنْ كَانَ رَذْلًا وَ الْحِكْمَةُ وَ الْحُظْوَةُ فَهَذَا مَا يَتَشَعَّبُ لِلْعَاقِلِ بِعِلْمِهِ فَطُوبَى لِمَنْ عَقَلَ وَ عَلِمَ وَ أَمَّا الرُّشْدُ فَيَتَشَعَّبُ مِنْهُ السَّدَادُ وَ الْهُدَى وَ الْبِرُّ وَ التَّقْوَى وَ الْمَنَالَةُ وَ الْقَصْدُ وَ الِاقْتِصَادُ وَ الثَّوَابُ وَ الْكَرَمُ وَ الْمَعْرِفَةُ بِدِينِ اللَّهِ فَهَذَا مَا أَصَابَ الْعَاقِلُ بِالرُّشْدِ فَطُوبَى لِمَنْ أَقَامَ بِهِ عَلَى مِنْهَاجِ الطَّرِيقِ وَ أَمَّا الْعَفَافُ فَيَتَشَعَّبُ مِنْهُ الرِّضَا وَ الِاسْتِكَانَةُ وَ الْحَظُّ وَ الرَّاحَةُ وَ التَّفَقُّدُ وَ الْخُشُوعُ وَ التَّذَكُّرُ وَ التَّفَكُّرُ وَ الْجُودُ وَ السَّخَاءُ فَهَذَا مَا يَتَشَعَّبُ لِلْعَاقِلِ بِعَفَافِهِ رِضًى بِاللَّهِ وَ بِقَسْمِهِ وَ أَمَّا الصِّيَانَةُ فَيَتَشَعَّبُ مِنْهَا الصَّلَاحُ وَ التَّوَاضُعُ وَ الْوَرَعُ وَ الْإِنَابَةُ وَ الْفَهْمُ وَ الْأَدَبُ وَ الْإِحْسَانُ وَ التَّحَبُّبُ وَ الْخَيْرُ وَ اجْتِنَابُ الشَّرِّ فَهَذَا مَا أَصَابَ الْعَاقِلُ بِالصِّيَانَةِ فَطُوبَى لِمَنْ أَكْرَمَهُ مَوْلَاهُ بِالصِّيَانَةِ وَ أَمَّا الْحَيَاءُ فَيَتَشَعَّبُ مِنْهُ اللِّينُ وَ الرَّأْفَةُ وَ الْمُرَاقَبَةُ لِلَّهِ فِي السِّرِّ وَ الْعَلَانِيَةِ وَ السَّلَامَةُ وَ اجْتِنَابُ الشَّرِّ وَ الْبَشَاشَةُ وَ السَّمَاحَةُ (۲)وَ الظَّفَرُ وَ حُسْنُ الثَّنَاءِ عَلَى الْمَرْءِ فِي النَّاسِ فَهَذَا مَا أَصَابَ الْعَاقِلُ بِالْحَيَاءِ فَطُوبَى لِمَنْ قَبِلَ نَصِيحَةَ اللَّهِ وَ خَافَ فَضِيحَتَهُ وَ أَمَّا الرَّزَانَةُ فَيَتَشَعَّبُ مِنْهَا اللُّطْفُ وَ الْحَزْمُ وَ أَدَاءُ الْأَمَانَةِ وَ تَرْكُ الْخِيَانَةِ وَ صِدْقُ اللِّسَانِ وَ تَحْصِينُ الْفَرْجِ وَ اسْتِصْلَاحُ الْمَالِ وَ الِاسْتِعْدَادُ لِلْعَدُوِّ وَ النَّهْيُ عَنِ الْمُنْكَرِ وَ تَرْكُ السَّفَهِ فَهَذَا مَا أَصَابَ الْعَاقِلُ بِالرَّزَانَةِ فَطُوبَى لِمَنْ تَوَقَّرَ وَ لِمَنْ لَمْ تَكُنْ لَهُ خِفَّةٌ وَ لَا جَاهِلِيَّةٌ وَ عَفَا وَ صَفَحَ وَ أَمَّا الْمُدَاوَمَةُ عَلَى الْخَيْرِ فَيَتَشَعَّبُ مِنْهُ تَرْكُ الْفَوَاحِشِ وَ الْبُعْدُ مِنَ الطَّيْشِ (۳)

۱- بفتح الصاد و سكون الميم: السكوت. أى عمالا يعنيه و لا يهمه و ما يكون فيه الضرر شرعا أو عقلا.

۲- بفتح السين المهمله: الجود.

۳- بفتح الطاء و سكون الياء: النزق و الخفه، و ذهاب العقل.

وَ التَّحَرُّجُ وَ الْیَقِینُ وَ حُبُّ النَّجَاهِ وَ طَاعَهُ الرَّحْمَنِ وَ تَعْظِیمُ الْبُرْهَانِ وَ اجْتِنَابُ الشَّیْطَانِ وَ الْإِجَابَهُ لِلْعَدْلِ وَ قَوْلُ الْحَقِّ فَهَذَا مَا أَصَابَ الْعَاقِلُ بِمُدَاوَمَهِ الْخَیْرِ فَطُوبَی لِمَنْ ذَکَرَ مَا أَمَامَهُ وَ ذَکَرَ قِیَامَهُ وَ اعْتَبَرَ بِالْفَنَاءِ وَ أَمَّا کَرَاهِیَهُ الشَّرِّ فَیَتَشَعَّبُ مِنْهُ الْوَقَارُ وَ الصَّبْرُ وَ النَّصْرُ وَ الِاسْتِقَامَهُ عَلَی الْمِنْهَاجِ وَ الْمُدَاوَمَهُ عَلَی الرَّشَادِ وَ الْإِیمَانُ بِاللَّهِ وَ التَّوَفُّرُ وَ الْإِخْلَاصُ وَ تَرْکُ مَا لَا یَعْنِیهِ وَ الْمُحَافَظَهُ عَلَی مَا یَنْفَعُهُ فَهَذَا مَا أَصَابَ الْعَاقِلُ بِالْکَرَاهِیَهِ لِلشَّرِّ فَطُوبَی لِمَنْ أَقَامَ الْحَقَّ لِلَّهِ وَ تَمَسَّکَ بِعُرَی سَبِیلِ اللَّهِ وَ أَمَّا طَاعَهُ النَّاصِحِ فَیَتَشَعَّبُ مِنْهَا الزِّیَادَهُ فِی الْعَقْلِ وَ کَمَالُ اللُّبِّ وَ مَحْمَدَهُ الْعَوَاقِبِ وَ النَّجَاهُ مِنَ اللَّوْمِ وَ الْقَبُولُ وَ الْمَوَدَّهُ وَ الْإِسْرَاحُ وَ الْإِنْصَافُ وَ التَّقَدُّمُ فِی الْأُمُورِ وَ الْقُوَّهُ عَلَی طَاعَهِ اللَّهِ فَطُوبَی لِمَنْ سَلِمَ مِنْ مَصَارِعِ الْهَوَی فَهَذِهِ الْخِصَالُ کُلُّهَا یَتَشَعَّبُ مِنَ الْعَقْلِ قَالَ شَمْعُونُ فَأَخْبِرْنِی عَنْ أَعْلَامِ الْجَاهِلِ (۱)فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله إِنْ صَحِبْتَهُ عَنَّاکَ وَ إِنِ اعْتَزَلْتَهُ شَتَمَکَ وَ إِنْ أَعْطَاکَ مَنَّ عَلَیْکَ وَ إِنْ أَعْطَیْتَهُ کَفَرَکَ وَ إِنْ أَسْرَرْتَ إِلَیْهِ خَانَکَ وَ إِنْ أَسَرَّ إِلَیْکَ اتَّهَمَکَ وَ إِنِ اسْتَغْنَی بَطِرَ (۲)وَ کَانَ فَظّاً غَلِیظاً وَ إِنِ افْتَقَرَ جَحَدَ نِعْمَهَ اللَّهِ وَ لَمْ یَتَحَرَّجْ وَ إِنْ فَرِحَ أَسْرَفَ وَ طَغَی وَ إِنْ حَزِنَ آیَسَ وَ إِنْ ضَحِکَ فَهِقَ وَ إِنْ بَکَی خَارَ یَقَعُ فِی الْأَبْرَارِ وَ لَا یُحِبُّ اللَّهَ وَ لَا یُرَاقِبُهُ وَ لَا یَسْتَحْیِی مِنَ اللَّهِ وَ لَا یَذْکُرُهُ إِنْ أَرْضَیْتَهُ مَدَحَکَ وَ قَالَ فِیکَ مِنَ الْحَسَنَهِ مَا لَیْسَ فِیکَ وَ إِنْ سَخِطَ عَلَیْکَ ذَهَبَتْ مِدْحَتُهُ وَ وَقَّعَ فِیکَ مِنَ السُّوءِ مَا لَیْسَ فِیکَ فَهَذَا مَجْرَی الْجَاهِلِ قَالَ فَأَخْبِرْنِی عَنْ عَلَامَهِ الْإِسْلَامِ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله الْإِیمَانُ وَ الْعِلْمُ وَ الْعَمَلُ قَالَ فَمَا عَلَامَهُ الْإِیمَانِ وَ مَا عَلَامَهُ الْعِلْمِ وَ مَا عَلَامَهُ الْعَمَلِ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله أَمَّا عَلَامَهُ الْإِیمَانِ فَأَرْبَعَهٌ الْإِقْرَارُ بِتَوْحِیدِ اللَّهِ وَ الْإِیمَانُ بِهِ وَ الْإِیمَانُ بِکُتُبِهِ وَ الْإِیمَانُ

۱- الاعلام جمع «علم». بفتح العین و اللام شی ء ینصب فیهتدی به، و المعنی: أخبرنی عن امارات الجاهل و علاماته.

۲- البطر: الطغیان عند النعمه.

بِرُسُلِهِ وَ أَمَّا عَلَامَهُ الْعِلْمِ فَأَرْبَعَهٌ الْعِلْمُ بِاللَّهِ وَ الْعِلْمُ بِمَحَبَّتِهِ وَ الْعِلْمُ بِمَكَارِهِهِ وَ الْحِفْظُ لَهَا حَتَّى تُؤَدَّى وَ أَمَّا الْعَمَلُ فَالصَّلَاهُ وَ الصَّوْمُ وَ الزَّكَاهُ وَ الْإِخْلَاصُ قَالَ فَأَخْبِرْنِی عَنْ عَلَامَهِ الصَّادِقِ وَ عَلَامَهِ الْمُؤْمِنِ وَ عَلَامَهِ الصَّابِرِ وَ عَلَامَهِ التَّائِبِ وَ عَلَامَهِ الشَّاكِرِ وَ عَلَامَهِ الْخَاشِعِ وَ عَلَامَهِ الصَّالِحِ وَ عَلَامَهِ النَّاصِحِ وَ عَلَامَهِ الْمُوقِنِ وَ عَلَامَهِ الْمُخْلِصِ وَ عَلَامَهِ الزَّاهِدِ وَ عَلَامَهِ الْبَارِّ وَ عَلَامَهِ التَّقِيِّ وَ عَلَامَهِ الْمُتَكَلِّفِ وَ عَلَامَهِ الظَّالِمِ وَ عَلَامَهِ الْمُرَائِی وَ عَلَامَهِ الْمُنَافِقِ وَ عَلَامَهِ الْحَاسِدِ وَ عَلَامَهِ الْمُسْرِفِ وَ عَلَامَهِ الْغَافِلِ وَ عَلَامَهِ الْكَسْلَانِ وَ عَلَامَهِ الْكَذَّابِ وَ عَلَامَهِ الْفَاسِقِ وَ عَلَامَهِ الْجَائِرِ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله أَمَّا عَلَامَهُ الصَّادِقِ فَأَرْبَعَهٌ يَصْدُقُ فِی قَوْلِهِ وَ يُصَدِّقُ وَعْدَ اللَّهِ وَ وَعِيدَهُ وَ يُوفِی بِالْعَهْدِ وَ يَجْتَنِبُ الْغَدْرَ وَ أَمَّا عَلَامَهُ الْمُؤْمِنِ فَإِنَّهُ يَرْؤُفُ وَ يَفْهَمُ وَ يَسْتَحْيِی وَ أَمَّا عَلَامَهُ الصَّابِرِ فَأَرْبَعَهٌ الصَّبْرُ عَلَى الْمَكَارِهِ وَ الْعَزْمُ فِی أَعْمَالِ الْبِرِّ وَ التَّوَاضُعُ وَ الْحِلْمُ وَ أَمَّا عَلَامَهُ التَّائِبِ فَأَرْبَعَهٌ النَّصِيحَهُ لِلَّهِ فِی عَمَلِهِ (١)وَ تَرْكُ الْبَاطِلِ وَ لُزُومُ الْحَقِّ وَ الْحِرْصُ عَلَى الْخَيْرِ وَ أَمَّا عَلَامَهُ الشَّاكِرِ فَأَرْبَعَهٌ الشُّكْرُ فِی النَّعْمَاءِ وَ الصَّبْرُ فِی الْبَلَاءِ وَ الْقُنُوعُ بِقَسْمِ اللَّهِ وَ لَا يَحْمَدُ وَ لَا يُعَظِّمُ إِلَّا اللَّهَ وَ أَمَّا عَلَامَهُ الْخَاشِعِ فَأَرْبَعَهٌ مُرَاقَبَهُ اللَّهِ فِی السِّرِّ وَ الْعَلَانِيَهِ وَ رُكُوبُ الْجَمِيلِ وَ التَّفَكُّرُ لِيَوْمِ الْقِيَامَهِ وَ الْمُنَاجَاهُ لِلَّهِ وَ أَمَّا عَلَامَهُ الصَّالِحِ فَأَرْبَعَهٌ يُصَفِّی قَلْبَهُ وَ يُصْلِحُ عَمَلَهُ وَ يُصْلِحُ كَسْبَهُ وَ يُصْلِحُ أُمُورَهُ كُلَّهَا وَ أَمَّا عَلَامَهُ النَّاصِحِ فَأَرْبَعَهٌ يَقْضِی بِالْحَقِّ وَ يُعْطِی الْحَقَّ مِنْ نَفْسِهِ وَ يَرْضَى لِلنَّاسِ مَا يَرْضَاهُ لِنَفْسِهِ وَ لَا يَعْتَدِی عَلَى أَحَدٍ وَ أَمَّا عَلَامَهُ الْمُوقِنِ فَسِتَّهٌ أَيْقَنَ أَنَّ اللَّهَ حَقٌّ فَآمَنَ بِهِ وَ أَيْقَنَ بِأَنَّ الْمَوْتَ حَقٌّ فَحَذِرَهُ وَ أَيْقَنَ بِأَنَّ الْبَعْثَ حَقٌّ فَخَافَ الْفَضِيحَهَ (٢)وَ أَيْقَنَ بِأَنَّ الْجَنَّهَ حَقٌّ فَاشْتَاقَ

١- أی الإخلاص للّه فی عمله.

٢- فی دار الآخره و فی یوم تبلی فیه السرائر، فلم یعمل ما یوجب الفضیحه.

إِلَيْهَا (۱)وَ أَيْقَنَ بِأَنَّ النَّارَ حَقٌّ فَطَهَّرَ (۲)سَعْيَهُ لِلنَّجَاهِ مِنْهَا وَ أَيْقَنَ بِأَنَّ الْحِسَابَ حَقٌّ فَحَاسَبَ نَفْسَهُ وَ أَمَّا عَلَامَهُ الْمُخْلِصِ فَأَرْبَعَهٌ يَسْلَمُ قَلْبُهُ (۳)وَ يَسْلَمُ جَوَارِحُهُ (۴)وَ بَذَلَ خَيْرَهُ وَ كَفَّ شَرَّهُ وَ أَمَّا عَلَامَهُ الزَّاهِدِ فَعَشَرَهٌ يَزْهَدُ فِي الْمَحَارِمِ وَ يَكُفُّ نَفْسَهُ وَ يُقِيمُ فَرَائِضَ رَبِّهِ فَإِنْ كَانَ مَمْلُوكاً أَحْسَنَ الطَّاعَهَ وَ إِنْ كَانَ مَالِكاً أَحْسَنَ الْمَمْلَكَهَ وَ لَيْسَ لَهُ مَحْمِيَهٌ وَ لَا حِقْدٌ يُحْسِنُ إِلَى مَنْ أَسَاءَ إِلَيْهِ وَ يَنْفَعُ مَنْ ضَرَّهُ وَ يَعْفُو عَمَّنْ ظَلَمَهُ وَ يَتَوَاضَعُ لِحَقِّ اللَّهِ وَ أَمَّا عَلَامَهُ الْبَارِّ فَعَشَرَهٌ يُحِبُّ فِي اللَّهِ وَ يُبْغِضُ فِي اللَّهِ وَ يُصَاحِبُ فِي اللَّهِ وَ يُفَارِقُ فِي اللَّهِ وَ يَغْضَبُ فِي اللَّهِ وَ يَرْضَى فِي اللَّهِ وَ يَعْمَلُ لِلَّهِ وَ يَطْلُبُ إِلَيْهِ وَ يَخْشَعُ لِلَّهِ خَائِفاً مَخُوفاً طَاهِراً مُخْلِصاً مُسْتَحْيِياً مُرَاقِباً وَ يُحْسِنُ فِي اللَّهِ وَ أَمَّا عَلَامَهُ التَّقِيِّ فَسِتَّهٌ يَخَافُ اللَّهَ وَ يَحْذَرُ بَطْشَهُ وَ يُمْسِي وَ يُصْبِحُ كَأَنَّهُ يَرَاهُ لَا تُهِمُّهُ (۵)الدُّنْيَا وَ لَا يَعْظُمُ عَلَيْهِ مِنْهَا شَيْ ءٌ لِحُسْنِ خُلُقِهِ (۶)وَ أَمَّا عَلَامَهُ الْمُتَكَلِّفِ فَأَرْبَعَهٌ الْجِدَالُ فِيمَا لَا يَعْنِيهِ وَ يُنَازِعُ مَنْ فَوْقَهُ وَ يَتَعَاطَى مَا لَا يَنَالُ (۷)وَ أَمَّا عَلَامَهُ الظَّالِمِ فَأَرْبَعَهٌ يَظْلِمُ مَنْ فَوْقَهُ (۸)بِالْمَعْصِيَهِ وَ يَمْلِكُ مَنْ دُونَهُ بِالْغَلَبَهِ وَ يُبْغِضُ الْحَقَّ وَ يُظْهِرُ الظُّلْمَ

۱- بفعل الخيرات و المبرات و باكتساب ما يوجب دخول الجنان، و البعد من النيران.

۲- فظهر «تحف».

۳- من الشرك و الرياء و حبّ الدنيا و أهلها، و زخرفها و زبرجها.

۴- من المعاصى و ما يكون فيه آفتها.

۵- أى لا تحزنه و لا تقلقه امر الدنيا.

۶- الظاهر سقوط أحد السته.

۷- و يجعل همه لما يعنيه. «تحف».

۸- كخالقه و نبيه و امامه و معلمه و والديه و من يجب عليه مراعاه حقوقهم و حفظ حرمتهم.

وَ أَمَّا عَلَامَهُ الْمُرَائِی فَأَرْبَعَهٌ یَحْرِصُ فِی الْعَمَلِ لِلَّهِ إِذَا کَانَ عِنْدَهُ أَحَدٌ وَ یَکْسَلُ إِذَا کَانَ وَحْدَهُ وَ یَحْرِصُ فِی کُلِّ أَمْرِهِ عَلَی الْمَحْمَدَهِ وَ یُحْسِنُ سَمْتَهُ بِجُهْدِهِ وَ أَمَّا عَلَامَهُ الْمُنَافِقِ فَأَرْبَعَهٌ فَاجِرٌ دَخْلُهُ یُخَالِفُ لِسَانُهُ قَلْبَهُ وَ قَوْلُهُ فِعْلَهُ وَ سَرِیرَتُهُ عَلَانِیَتَهُ فَوَیْلٌ لِلْمُنَافِقِ مِنَ النَّارِ وَ أَمَّا عَلَامَهُ الْحَاسِدِ فَأَرْبَعَهٌ الْغِیبَهُ وَ التَّمَلُّقُ وَ الشَّمَاتَهُ بِالْمُصِیبَهِ وَ أَمَّا عَلَامَهُ الْمُسْرِفِ فَأَرْبَعَهٌ الْفَخْرُ بِالْبَاطِلِ وَ یَشْتَرِی مَا لَیْسَ لَهُ وَ یَلْبَسُ مَا لَیْسَ لَهُ وَ یَأْکُلُ مَا لَیْسَ عِنْدَهُ وَ أَمَّا عَلَامَهُ الْغَافِلِ فَأَرْبَعَهٌ الْعَمَی وَ السَّهْوُ وَ اللَّهْوُ وَ النِّسْیَانُ وَ أَمَّا عَلَامَهُ الْکَسْلَانِ فَأَرْبَعَهٌ یَتَوَانَی حَتَّی یُفَرِّطَ وَ یُفَرِّطُ حَتَّی یُضَیِّعَ وَ یُضَیِّعُ حَتَّی یَأْثَمَ وَ یَضْجَرَ وَ أَمَّا عَلَامَهُ الْکَذَّابِ فَأَرْبَعَهٌ إِنْ قَالَ لَمْ یَصْدُقْ وَ إِنْ قِیلَ لَهُ لَمْ یُصَدِّقْ وَ النَّمِیمَهُ وَ الْبَهْتُ وَ أَمَّا عَلَامَهُ الْفَاسِقِ فَأَرْبَعَهٌ اللَّهْوُ وَ اللَّغْوُ وَ الْعُدْوَانُ وَ الْبُهْتَانُ وَ أَمَّا عَلَامَهُ الْجَائِرِ فَأَرْبَعَهٌ عِصْیَانُ الرَّحْمَنِ وَ أَذَی الْجِیرَانِ وَ بُغْضُ الْقُرْآنِ وَ الْقُرْبُ إِلَی الطُّغْیَانِ فَقَالَ شَمْعُونُ لَقَدْ شَفَیْتَنِی وَ بَصَّرْتَنِی مِنْ عَمَایَ فَعَلِّمْنِی طَرَائِقَ أَهْتَدِی بِهَا فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله یَا شَمْعُونُ إِنَّ لَکَ أَعْدَاءً یَطْلُبُونَکَ وَ یُقَاتِلُونَکَ لِیَسْلُبُوا دِینَکَ مِنَ الْجِنِّ وَ الْإِنْسِ فَأَمَّا الَّذِینَ مِنَ الْإِنْسِ فَقَوْمٌ لَا خَلَاقَ لَهُمْ فِی الْآخِرَهِ وَ لَا رَغْبَهَ لَهُمْ فِیمَا عِنْدَ اللَّهِ إِنَّمَا هَمُّهُمْ تَعْیِیرُ النَّاسِ بِأَعْمَالِهِمْ لَا یُعَیِّرُونَ أَنْفُسَهُمْ وَ لَا یُحَاذِرُونَ أَعْمَالَهُمْ إِنْ رَأَوْکَ صَالِحاً حَسَدُوکَ وَ قَالُوا مُرَاءٍ وَ إِنْ رَأَوْکَ فَاسِداً قَالُوا لَا خَیْرَ فِیهِ وَ أَمَّا أَعْدَاؤُکَ مِنَ الْجِنِّ فَإِبْلِیسُ وَ جُنُودُهُ فَإِذَا أَتَاکَ فَقَالَ مَاتَ ابْنُکَ فَقُلْ إِنَّمَا خُلِقَ الْأَحْیَاءُ لِیَمُوتُوا وَ تَدْخُلُ بَضْعَهٌ (۱)مِنِّی الْجَنَّهَ إِنَّهُ لَیَسْرِی فَإِذَا أَتَاکَ وَ قَالَ قَدْ ذَهَبَ مَالُکَ فَقُلْ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِی أَعْطَی وَ أَخَذَ وَ أَذْهَبَ عَنِّی الزَّکَاهَ فَلَا زَکَاهَ عَلَیَّ وَ إِذَا أَتَاکَ وَ قَالَ لَکَ النَّاسُ یَظْلِمُونَکَ وَ أَنْتَ لَا تَظْلِمُ فَقُلْ إِنَّمَا السَّبِیلُ یَوْمَ

۱- البضعه بکسر الباء و فتحها: القطعه من اللحم، و هنا کنایه عن الولد.

الْقِيَامَهِ عَلَى الَّذِينَ يَظْلِمُونَ النَّاسَ وَ مـا عَلَى الْمُحْسِنِينَ مِنْ سَبِيلٍ وَ إِذَا أَتَـاکَ وَ قَـالَ لَـکَ مَا أَكْثَرَ إِحْسَانَکَ يُرِيـدُ أَنْ يُـدْخِلَكَ الْعُجْبَ فَقُـلْ إِسَاءَتِی أَكْثَرُ مِنْ إِحْسَانِی وَ إِذَا أَتَـاکَ فَقَالَ لَکَ مَا أَكْثَرَ صَلَاتَکَ فَقُلْ غَفْلَتِی أَكْثَرُ مِنْ صَلَاتِی وَ إِذَا قَالَ لَکَ كَمْ تُعْطِي النَّاسَ فَقُـلْ مَـا آخُـذُ أَكْثَرُ مِمَّا أُعْطِي وَ إِذَا قَـالَ لَـکَ مَـا أَكْثَرَ مَنْ يَظْلِمُـکَ فَقُلْ مَنْ ظَلَمْتُهُ أَكْثَرُ وَ إِذَا أَتَاکَ فَقَالَ لَکَ كَمْ تَعْمَـلُ فَقُـلْ طَـالَ مَا عَصَيْتُ إِنَّ اللَّهَ تَبَارَکَ وَ تَعَالَى لَمَّا خَلَقَ السُّفْلَى فَخَرَتْ وَ زَخَرَتْ (۱)وَ قَالَتْ أَيُّ شَيْءٍ يَغْلِبُنِی فَخَلَقَ الْأَرْضَ فَسَطَحَهَا عَلَى ظَهْرِهَا فَذَلَّتْ ثُمَّ إِنَّ الْأَرْضَ فَخَرَتْ وَ قَالَتْ أَيُّ شَيْءٍ يَغْلِبُنِی فَخَلَقَ اللَّهُ الْجِبَالَ فَأَثْبَتَهَا عَلَى ظَهْرِهَا أَوْتَاداً مِنْ أَنْ تَمِيدَ (۲)بِهَا عَلَيْهَا فَذَلَّتِ الْأَرْضُ وَ اسْتَقَرَّتْ ثُمَّ إِنَّ الْجِبَالَ فَخَرَتْ عَلَى الْأَرْضِ فَشَمَخَتْ (۳)وَ اسْتَطَالَتْ وَ قَالَتْ أَيُّ شَيْءٍ يَغْلِبُنِی فَخَلَقَ الْحَدِيدَ فَقَطَعَهَا فَذَلَّتْ ثُمَّ إِنَّ الْحَدِيدَ فَخَرَ عَلَى الْجِبَالِ وَ قَالَ أَيُّ شَيْءٍ يَغْلِبُنِی فَخَلَقَ النَّارَ فَأَذَابَتِ الْحَدِيدَ فَذَلَّ الْحَدِيدُ ثُمَّ إِنَّ النَّارَ زَفَرَتْ (۴)وَ شَهَقَتْ (۵)وَ فَخَرَتْ وَ قَالَتْ أَيُّ شَيْءٍ يَغْلِبُنِی فَخَلَقَ الْمَاءَ فَأَطْفَأَهَا فَذَلَّتْ ثُمَّ الْمَاءُ فَخَرَ وَ زَخَرَ وَ قَالَ أَيُّ شَيْءٍ يَغْلِبُنِی فَخَلَقَ الرِّيحَ فَحَرَّكَتْ أَمْوَاجَهُ وَ أَثَارَتْ مَا فِي قَعْرِهِ وَ حَبَسَتْهُ عَنْ مَجَارِيهِ فَذَلَّ الْمَاءُ ثُمَّ إِنَّ الرِّيحَ فَخَرَتْ وَ عَصَفَتْ وَ قَالَتْ أَيُّ شَيْءٍ يَغْلِبُنِی فَخَلَقَ الْإِنْسَانَ فَبَنَى وَ احْتَالَ مَا يَسْتَتِرُ بِهِ مِنَ الرِّيحِ وَ غَيْرِهَا فَذَلَّتِ الرِّيحُ ثُمَّ إِنَّ الْإِنْسَانَ طَغَى وَ قَالَ مَنْ أَشَدُّ مِنِّی قُوَّةً فَخَلَقَ الْمَوْتَ فَقَهَرَهُ فَذَلَّ الْإِنْسَانُ ثُمَّ إِنَّ الْمَوْتَ فَخَرَ فِي نَفْسِهِ فَقَالَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ لَا تَفْخَرْ فَإِنِّی ذَابِحُکَ (۶)بَيْنَ الْفَرِيقَيْنِ أَهْلِ الْجَنَّهِ وَ أَهْلِ النَّارِ ثُمَّ لَا أُحْيِيکَ أَبَداً فَخَافَ ثُمَّ قَالَ وَ الْحِلْمُ يَغْلِبُ الْغَضَبَ وَ الرَّحْمَهُ تَغْلِبُ السُّخْطَ وَ الصَّدَقَهُ تَغْلِبُ الْخَطِيئَهَ.

ص: ۱۲۳

۱- أی افتخرت.

۲- أی تتحرک و تضطرب.

۳- أی علت.

۴- أی سمع صوت توقدها.

۵- لعل المراد بشهقتها ارتفاع نيرانها و شعلتها.

۶- لعل المراد بذبح الموت إعدام أسبابه.

**[ترجمه]تحف العقول: رسول خدا صلی الله علیه و آله در جواب راهبی به نام شمعون بن لاوی بن یهودا یکی از حواریون عیسی که از حضرت سؤال کرد «به من بگو: عقل چیست؟ و چگونه است؟ و چه از آن منشعب می شود؟ و چه منشعب نمی شود؟ و همه طوایف آنها را شرح بده؟» فرمود: راستی عقل پابندی است از نادانی و نفس اماره، چون پلیدترین جانوران است و اگر پابند نداشته باشد، هار می شود. پس عقل پابند نادانی است، خداوند عقل را آفرید و به او فرمود: روی آور! او روی آورد، و به او فرمود: رو برگردان! او هم رو برگردانید. و خدا تبارک و تعالی فرمود: به عزت و جلالم سوگند خلقی نیافریدم که از تو بزرگ تر و فرمانبرتر باشد؛ به تو آغاز کنم و تو را به درگاه خود برگردانم؛ مزد و ثواب از آن تو است و کیفر هم بر دوش تو است. از عقل بردباری پدید شد، و از بردباری دانش، و از دانش رهیابی، و از رهیابی پارسایی، و از پارسایی خودداری، و از خودداری شرم، و از شرم سنگینی، و از سنگینی و پایداری پیگیری کار خوب، و از پیگیری کار خوب بدداشتن شر، و از بدداشتن شر، پیروی اندرزگو.

این ده صنف از انواع خیر و اخلاق خوب است و هر کدام ده نوع دیگر را در بردارند. از «بردباری» است: دنبال گیری زیبایی؛ همنشینی نیکان؛ بر آمدن از زبونی؛ برآمدن از پستی؛ رغبت به نیکی؛ تقرب به درجات بلند؛ گذشت؛ مهلت بخشی؛

ص: ۱۱۷

احسان؛ و خاموشی. این ها برای خردمند از حلمش منشعب می شوند.

و اما آنچه از «دانش» منشعب می شود: بی نیازی، گرچه ندار باشد؛ بخشش، گرچه دریغ کار است؛ هیبت، گرچه نرمش کند؛ سلامت، گرچه بیمار بود؛ نزدیکی، گرچه دور است؛ شرم، گرچه پررویی کند؛ سروری، گرچه زبون است؛ شرافتمندی، گرچه پست است؛ حکمت؛ و بهره مندی. این ها است که برای خردمند از دانش او خیزد. خوشا بر آن کس که خرد و دانش یافت!

و اما آنچه که از «رشد» منشعب می شود: متانت، هدایت، نیکوکاری، پرهیزکاری، کامیابی، میانه روی، اقتصاد، مزد و ثواب، کرم، و فهمیدن دین خدا. این ها را عاقل به واسطه رشد خود به آنها می رسد. خوشا به حال کسی که بر اساس برنامه درست آن را به پا دارد!

و اما آنچه که از «پارسایی» برمی خیزد: خشنودی، آرامش به درگاه خدا، بهره مندی، آسایش، بازرسی، خشوع و خداپرستی، تذکر، تفکر، جود، و سخاوت. این ها است که برای عاقل از پارسایی و تقوای او برمی خیزد و به خدا و قسمت او خشنود است.

و اما آنچه که از «صیانت و خودداری» برمی خیزد: صلاح، تواضع، ورع، امانت، فهم، ادب، احسان، دوست یابی، خیرمندی، و خوش برخوردی. این ها است که عاقل به وسیله صیانت به آنها می رسد. خوشا به حال کسی که او را مولایش به صیانت گرامی داشت!

و اما آنچه که از «حیا» برمی خیزد: نرمش، مهرورزی، حساب بردن از خدا در پنهانی، آشکارا حساب بردن از خدا، سلامت،

کناره گیری از بدی، خرمی، بخشندگی، پیروزی، و یاد به خیری در میان مردم. این ها است که عاقل از حیا و شرم به آن می رسد. خوشا به حال کسی که نصیحت خدا را می پذیرد و از رسوایی می ترسد!

و اما آنچه که از «متانت و سنگینی» برمی خیزد: لطف، حزم، امانت پردازی، ترک خیانت، راستگویی، حفظ فرج، اصلاح مال، آمادگی در برابر دشمن، نهی از منکر، و ترک نابخردی. این ها است که از متانت به خردمند می رسد. خوشا بر شخص با وقار و کسی که در او سبکسری و نادانی نیست و گذشت کند و چشم پوشی نماید!

و اما آنچه که از «پیگیری کار خیر» برخیزد: ترک هرزگی ها،

ص: ۱۱۸

دوری از دلهره، احتیاط کاری، یقین، حب نجات، طاعت خداوند رحمان، تعظیم قرآن و کناره گیری از شیطان، پذیرش عدالت، و گفتار حق. این ها است که از پیگیری خیر به خردمند می رسد. خوشا بر کسی که به یاد آینده و به یاد رستاخیز خود باشد و از فنای دنیا عبرت گیرد!

و اما آنچه که از «بدداشتن شر» برخیزد: وقار، شکیبایی، یاری کردن، پایداری به برنامه، پیگیری راه درست، ایمان به خدا، فزایش {خیر}، اخلاص، ترک هر بیهوده، و محافظت بر آنچه سود بخشد. این ها است که از بد داشتن شر به خردمند می رسد. خوشا بر کسی که به حق خدا بپاید و به رشته های راه خدا بچسبند!

و اما آنچه که از «پیروی ناصح» برخیزد: فزونی خرد، تکامل دل، نیک فرجامی، نجات از سرزنش، پذیرش، دوستی، گشایش دل، انصاف، پیشرفت در کارها، و نیروی بر طاعت خدا. خوشا بر کسی که از زمین خوردگی های هوای نفس سالم بماند! این ها خصالی است که همه از خرد برخیزد.

شمعون گفت: نشانه های نادان را به من بگو؟

رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: اگر با او بیامیزی، رنجت دهد؛ اگر از او کناره کنی، دشنامت دهد؛ اگرت بخشد، منت بر تو نهد؛ اگرش بخشی، ناسپاسی کند؛ اگرش رازی بسپاری، خیانت کند؛ اگرت رازی به تو سپارد، به تو بدبین گردد؛ اگر توانگر شد، بدمستی کند و سخت دل و سخت رو باشد؛ اگر بینوا شد، نعمت خدا را بی پروا انکار کند؛ اگر شاد شود، از حد بگذراند و سرکشی کند و اگر غمزده گردد، نومید شود؛ اگر بخندد، قهقهه کند و اگر بگرید، چون حیوان نعره کشد؛ به نیکان در افتد، خدا را دوست ندارد و از او حساب نبرد، و از خدا شرم نکند و او را زیاد یاد نکند. اگر خشنودش کنی، به دروغت بستاید و اگر بر تو خشم کند، ستایش تو را از میان ببرد و تو را به دروغ، به باد بدگویی گیرد. این است روش نادان.

شمعون گفت: نشانه اسلام را به من بفرما؟رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: ایمان و دانش و کردار است. شمعون گفت: نشانه ایمان چیست؟ نشانه دانش چیست؟ نشانه کردار چیست؟

رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود : نشانه «ایمان» چهار چیز است: اقرار به یگانگی خدا، اعتقاد به او، اعتقاد به کتب او،

ص: ۱۱۹

به رسولان او. و اما نشانه «دانش» چهار چیز است: شناسایی خدا، معرفت دوستانش، دانستن فرایض او، و نگهداری آنها تا به انجام همه. و اما «کردار» چهار چیز است: نماز، روزه، زکات، اخلاص.

شمعون گفت: از نشانه صادق، نشانه مؤمن، نشانه صابر، نشانه تائب، نشانه شاکر، نشانه خاشع، نشانه صالح، نشانه ناصح، نشانه موقن، نشانه مخلص، نشانه زاهد، نشانه نیکوکار، نشانه تقوا شعار، نشانه متکلف، نشانه ظالم، نشانه خودنما، نشانه منافق، نشانه حسود، نشانه اسراف کننده، نشانه غافل، نشانه خائن، نشانه تنبل، نشانه کذاب، و نشانه فاسق به من خبر ده.

رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: نشانه «صادق» چهار چیز است: راستگویی، باور داشتن نوید و بیم خدا، وفای به عهد، کنارگیری از غدر. و اما نشانه «مؤمن» این ست که مهر ورزد و بفهمد و شرم دارد. و اما نشانه «صابر» چهار چیز است: صبر بر بدی ها، حزم به کارهای خوب، تواضع، بردباری.

و اما نشانه «تائب» چهار چیز است: کرداری که محض رضای خدا باشد، ترک باطل، لزوم حق، شوق به کار خیر. و اما نشانه «شاکر» چهار چیز است: شکر در برابر نعمت ها، صبر در برابر بلا، قناعت به قسمت خدا، ترک حمد و تعظیم جز خدا. و اما نشانه «خاشع» چهار چیز است: حساب بردن از خدا در نهان و عیان، ارتکاب خوبی، اندیشه رستاخیز، مناجات با خدا.

و اما نشانه «صالح» چهار چیز است: دلش را پاک کند؛ کردارش را خوب کند؛ کسبش را خوب کند؛ همه کارش را خوب کند. و اما نشانه «ناصح» چهار چیز است: بحق قضاوت کند؛ از خود به دیگران حق بدهد؛ برای مردم پسندد هر چه را که بر خود پسندد؛ بر احدی تجاوز نکند.

و اما نشانه «موقن» شش چیز است: از روی حقیقت به خدا یقین دارد و به او ایمان آورد؛ یقین دارد مرگ حق است و از آن در حذر باشد؛ یقین دارد که قیامت حق است و از رسوایی بترسد؛ یقین دارد که بهشت حق است و شیفته

ص: ۱۲۰

آن باشد؛ یقین دارد که دوزخ حق است و کوشش وی برای نجات از آن پدیدار باشد؛ یقین دارد که حساب حق است و خود را محاسبه می کند.

و اما نشانه «مخلص» چهار چیز است: دلش درست است؛ اعضایش بی آزار است؛ خیرش به دیگران رسد؛ از بد کردن پرهیز می کند. و اما نشانه «زاهد» ده چیز است: نسبت به حرام ها بی رغبت است؛ خوددار است؛ واجبات پروردگار را برپا می دارد؛ اگر مملوک است، فرمانبر خوبی است و اگر مالک است، ملک دار خوبی است؛ نژادپرست نیست؛ کینه ور نیست؛ در برابر آنکه به او بد کند، خوبی کند؛ سود رساند به آن کس که زیانش رساند؛ بگذرد از هر که ستمش کند؛ در ادای حق خدا تواضع کند.

و اما نشانه «نیکوکار» ده چیز است: برای خدا دوست دارد؛ برای خدا دشمن دارد؛ برای خدا یار می شود؛ برای خدا جدا می شود؛ برای خدا خشم می کند؛ برای خدا خشنود می شود؛ برای خدا کار می کند؛ خدا جو است؛ خدا ترس است در هراس و خوف و نیز پاک و بااخلاص، شرمنده و مراقب؛ برای خدا احسان می کند.

و اما نشانه «تقوا» شش چیز است: از خدا می ترسد؛ از سختگیری بر حذر است؛ شام و صبح کند و گویا خدا را به چشم بیند؛ به دنیا اهمیت نمی دهد؛ هیچ چیز دنیا نزد او بزرگ نیست، چون نهاد او زیبا است. و اما نشانه «متکلّف» چهار چیز است: جدل بیهوده کند؛ با بالا دستش بستیزد؛ بدان چه نتواند رسید دست یازد؛ بدان چه نجاتش ندهد همت گمارد.

و اما نشانه «ظالم» چهار چیز است: به بالا دست خود از نافرمانی ستم کند؛ به زیر دستش چیرگی کند؛ با حق دشمنی کند؛ ستم را آشکار کند.

ص: ۱۲۱

و اما نشانه «ریاکار» چهار چیز است: پیش دیگران به عبادت خدا حریص است؛ در تنهایی تنبل است؛ در هر کاری ستایش طلب است؛ در ظاهرسازی می کوشد. و اما نشانه «منافق» چهار چیز است: نهادش هرزه است؛ زبان و دلش دوتا است؛ گفتارش جز کردار است؛ نهانش جز عیان او است. وای بر منافق از آتش دوزخ!

و اما نشانه «حسود» چهار است: غیبت، چاپلوسی، سرزنش به مصیبت (گویا یکی ساقط شده است). و اما نشانه «مسرف» چهار چیز است: بالیدن به باطل؛ خرید آنچه در خور او نیست؛ و پوشیدن آنچه در خور او نیست و خوردن آنچه در خور او نیست.

و اما نشانه «غافل» چهار چیز است: کوری، سهو، لهو، فراموشی. و اما نشانه «تنبل» چهار است: سستی تا به کوتاهی کردن؛ کوتاهی تا وانهادن؛ وانهادن تا گناه کردن؛ دلتنگ شدن از انجام وظیفه. و اما نشانه «کذاب» چهار چیز است: اگر گوید راست نگوید؛ اگرش گویند باور نکند؛ سخن چینی؛ بهتان زدن.

و اما نشانه «فاسق» چهار چیز است: بازیگری، یاوه سرایی، تجاوز کردن، بهتان زدن. و اما نشانه «خائن» چهار چیز است: نافرمانی خدای رحمان، آزار همسایگان، بغض همگنان، نزدیکی به سرکشی.

شمعون گفت: مرا شفا دادی و کوری ام را بینا ساختی. به من روش هایی بیاموز تا بدان ها هدایت شوم. رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: ای شمعون! راستش تو دشمنانی داری که با تو بجنگند تا دینت را ببرند و اینان جن باشند و انس. اما انس مردمی باشند که از آخرت نصیبی ندارند و بدان چه نزد خداست رغبتی ندارند. همانا همّ آنها این است که مردم را به کارشان سرزنش کنند و از آنان خرده گیرند، خود را سرزنش نکنند و از کردار خود بر حذر نباشند، اگر خوبی بینند بر تو حسد برند و گویند خودنما است، و اگر بدی ببینند گویند خیری در او نیست.

و اما دشمنان تو از جن؛ شیطان و لشکر اویند و هر گاه نزد تو آید و گوید که پسرت مرد، بگو: «همانا هر زنده آفریده شده تا بمیرد، پاره تنم به بهشت وارد شد، راستی که مرا شاد می کند.» و هر گاه نزد تو آید و گوید که مالت از دست رفت، بگو:

«سپاس خدا را که داد و گرفت و زکات را از من ساقط کرد و زکاتی بر من نیست.»

و هر گاه نزد تو آید و گوید: «مردم به تو ستم کنند و تو ستم نکنی»، بگو: «همانا

ص: ۱۲۲

در قیامت مؤاخذه بر آنها است که به مردم ستم کنند، و بر نیکوکاران مؤاخذه ای نیست.» و هر گاه نزد تو آید و گوید: «چه اندازه احسان می کنی!» و مقصودش این است که تو را خودبین کند، بگو: «بدکاری من از نیکوکاری ام بیش است.» و هر گاه نزد تو آید و گوید: «چه بسیار نماز می خوانی!» بگو: «غفلت من از نمازم بیش است.» و چون به تو گوید: «چه اندازه به مردم می دهی!» بگو: «آنچه می ستانم از آنچه می دهم بیشتر است.» و چون به تو گوید: «چه بسیار به تو ستم کنند!» بگو: «آنها که ستمشان کنم بیشترند.» و هر گاه نزد تو آید و گوید: «چه اندازه کار می کنی!» بگو: «دیر زمانی است که نافرمانی کرده ام.» و هر گاه نزد تو آید و گوید: «می بنوش!» بگو: «گرد گناه نگردم.» و چون نزد تو آید و گوید: «آیا دنیا را دوست نداری؟» بگو: «من آن را چنان دوست ندارم که دیگران را فریفته است.»

ای شمعون! با نیکان در آمیز و پیرو پیمبران باش؛ یعقوب و یوسف و داود. راستی چون خداوند دریای نشیب را آفرید، دریا به خود بالید و جوشید و گفت: «چه چیز بر من چیره خواهد شد؟» پس زمین را آفرید و بر پشت آن گسترد و زبون شد. سپس زمین بر خود بالید و گفت: «چه چیز بر من چیره شود؟» خدا کوه ها را آفرید و بر پشت آن واداشت که میخ بر آن باشند و بر خود نلرزد و زمین زبون شد و برقرار شد، سپس کوه ها بر زمین بالیدند و سر بالا گرفتند و سرفرازی کردند و گفتند: «چه چیز بر ما چیره شود؟» خدا آهن را آفرید تا آنها را برید و زبون شدند. سپس آهن بر کوه ها بالید و گفت: «چه چیز بر من چیره شود؟» خدا آتش را آفرید و آهن را گداخت و آهن زبون شد. سپس آتش شعله کشید و غرّید و بر خود بالید و گفت: «چه چیز بر من چیره شود؟» خدا آب را آفرید تا آن را خاموش کرد و زبون شد. سپس آب بر خود بالید و موج زد و گفت: «چه چیز بر من چیره شود؟» خدا باد را آفرید تا امواج آب را به جنبش آورد و آنچه در عمق آن بود برآورد و از جریان آن جلوگیری کرد و آب هم زبون شد. سپس باد بر خود بالید و گردباد برانگیخت و گفت: «چه چیز بر من چیره شود؟» خدا انسان را آفرید و ساختمان کرد و چاره جست در برابر باد و جز آن و باد زبون شد. سپس انسان سرکشی کرد و گفت: «چه کس از من نیرومندتر است؟» خدا مرگ را آفرید و او را مقهور ساخت و انسان زبون شد. سپس مرگ بر خود بالید و خدای عزوجل به او فرمود: «بر خود مبال که تو را در میان دو گروه اهل بهشت و دوزخ سر ببرم و هرگزت زنده نکنم!» و او ترسید. سپس پیغمبر صلی الله علیه و آله فرمود: حلم بر خشم چیره است، رحمت بر سخط چیره است و صدقه خطا را مغلوب می سازد. -. تحف العقول: ۱۶ - ۲۵ -

ص: ۱۲۳

**[ترجمه]

بیان

قوله تعالى بك أبدأ و بك أعيد أى بك خلقت الخلق و أبدأتهم و بك أعيدهم للجزاء إذ لو لا العقل لم يحسن التكليف و لو لا التكليف لم يكن للخلق فائده و لا للثواب و العقاب و الحشر منفعه و لا فيها حكمه.

قوله صلى الله عليه و آله و من الحلم العلم إذ بترك الحلم ينفر العلماء عنه فلا يمكنه التعلم منهم و أيضا يسلب الله علمه عنه و لا يفيض عليه الحكمه بتركه كما سيأتى و الرشد الاهتداء و الاستقامه على طريق الحق مع تصلب فيه و العفاف منع النفس عن المحرمات و الصيانه منعها عن الشبهات و المكروهات فلذا تتفرع على العفاف و بالصيانه ترتفع الغواشى و الأغطيه عن عين القلب فيرى الحق حقا و الباطل باطلا فيستحيى من ارتكاب المعاصى و إذا استحكم فيه الحياء تحصل له الرزانه أى عدم الانزعاج عن المحركات الشهوانيه و الغضبيه و عدم التزلزل بالفتن إذ الحياء عن ربه يمنعه عن أن يؤثر شيئا على رضاه أو يترك الأمور الدنيه خدمه مولاه و الرزانه تصير وسيله إلى المداومه على الخيرات و المداومه على الخيرات توجب تأييد الله تعالى لأن يكره الشرور فإذا صار محبا للخير كارها للشر يطيع كل ناصح يدله على الخير الذى يحبه أو يزجره عن الشر الذى يكرهه و أما ما يتشعب من الحلم فتشعبها منه يظهر بأدنى تأمل و بسط القول فيها يوجب الإطناب و الضعه بحسب الدنيا و الخساسه ما كان بسبب الأخلاق الذميمه و المهل أى تأخير العقوبه و عدم المبادره بالانتقام.

و أما ما يتشعب من العلم فالغنى أى غنى النفس و إن كان فقيرا بلا مال و يحتمل أيضا الغنى بالمال و إن كان قبل العلم فقيرا و الجود أى يجود بالحقائق على الخلق و إن كان بخيلا فى المال إما لعدمه أو لبخله أو المراد أن العلم يصير سببا لجوده بالمال و العلم و غيرهما و إن كان قبل اتصافه بالعلم بخيلا و تحصل له المهابه و إن كان بحسب ما يصير بحسب الدنيا سببا لها هينا لعدم شرف دنيوى و حسب و نسب و مال لكن بالعلم يلقى الله مهابته فى قلوب العباد و إن كان قبل العلم هينا حقيرا و السلامه من العيوب و إن كان فى بدنه سقيما أو العلم يصير سببا لشفائه عن الأسقام الجسمانيه و الروحانيه و القرب من الله و إن كان قصيا أى بعيدا عن كرام

الخلق أو القرب من الله و من الخلق و إن كـان بعيـدا عنهمـا قبـل العلم و الحياء و إن كان صـلفا فى القاموس الصـلف بالتحريك التكلم بما يكرهه صاحبك و التمـدح بما ليس عنـدك أو مجاوزه قـدر الظرف و الادعاء فوق ذلك تكبرا و هو صـلف ككتف انتهى أى يحصل من العلم الحياء فى ما يحب و يحمد و إن عده الناس صـلفا لترك المداهنه أو و إن كان قبله صلفا و الأخير هنا أظهر و الرفعه و الشـرف أيضـا يحتملاـن المعنيين على قياس ما مر و الفرق بينهما بأن الرفعه ما كان له نفسه و الشـرافه ما يتعـدى إلى غيره بـأن يتشـرف من ينسب إليه بسـببه و الأـول بحسب الجـاه الـدنيوى و الثـانى بالرفعه المعنويه بسـبب الأخلاق الشـريفه و الحكمه العلوم الفائضه بعد العمل بما يعلم أو العمل بالعلم كما سيأتى و الحظوه المنزله و القرب عند الله.

و أما ما يتشـعب من الرشد فالسداد و هو الصواب من القول و العمل و الهدى أى إلى ما فوق ما هو فيه أو المراد أن من أجزائه و لوازمه الهدى و كذا البر و التقوى و المناله لعل المراد بها الدرجه التى بها تنال أقصى المقاصد من القرب و الفوز و السعاده فإنها من النيـل و الإصابه و القصـد أى الطريق الوسط المسـتقيم و الاقتصاد رعايه الوسط الممـدوح فى جميع الأمور و ترك الإفراط و التفريط و يحتمل أن يكون المراد بالثواب إثابه الغير بجزاء ما يصنع إليه لكنه بعيد.

و أما ما يتشـعب من العفاف فالرضا بما أعطاه الله من الرزق و عدم التصرف فى الأمر الحرام لطلب الزياده و الاستكانه الخضوع و المـذله و هى من لوازم العفـاف لأـن من عف عن الحرام و لم يجمع الأـموال الكثيره منه لا يطغى و يـذل نفسه و يخضع و الحظ النصـيب أى حظوظ الآـخره إذ بترك حظوظ الـدنيا تتوفر حظوظ الآـخره و الراحه أى فى الـدنيا و الآخره إذ من يجمع المال فى الـدنيا أيضـا ليس له إلاـ العنـاء و التعب و كـذا من لاـ يعف عن الفرج الحرام يتحمـل فى الـدنيا المشاق و المنازعات و الحـدود الشـرعيه و غيرها و التفقـد إما المراد تفقد أحوال الفقراء و أداء حقوقهم أو تفقد أحوال النفس و عيوبها و الأول أظهر و الخشوع إذ بترك العفاف يسـلب الخشوع فى العبادات كما هو المجرب و التـذكر أى تـذكر الموت و أحوال الآخره و الـذنوب و التفكر أى فى المبدأ و المعاد و فيما خلق له.

ص: ۱۲۵

و أما ما يتشعب من الصيانه فالصلاح صلاح نفسه و خروجه عن المفاسد و المعايب و التواضع عند الخالق و الخلائق و عدم الاستكبار عن قبول الحق و الورع اجتناب المحرمات و الشبهات و الإنابه التوبه و الرجوع إلى الله تعالى و الفهم فهم حسن الأشياء و قبحها و فهم معايب النفس و عظمه خالقها و الأدب حسن المعامله فى خدمه الخالق و معاشره الخلق و الإحسان إلى الغير و كسب محبه الناس و اختيار الخير و ما هو أحسن عاقبه و اجتناب الشر.

و أما ما يتشعب من الحياء فلين الجانب و عدم الغلظه و الرأفه و الترحم على الخلق و المراقبه و هى ما يكون بين شخصين يرقب و يرصد كل منهما صاحبه أى يعلم فى جميع أحواله و يتذكر أن الله مطلع عليه فيستحيى من معصيته أو ترك طاعته و التوجه إلى غيره و ينتظر فى كل آن رحمته و يحترز من حلول نقمته و السلامه من البلايا التى ترد على الإنسان فى الدنيا و الآخره بترك الحياء و كذا اجتناب الشر و الظفر و هو الوصول إلى البغيه و المطلوب و حسن ثناء الخلق عليه.

و أما ما يتشعب من الرزانه (1)فاللطف و الإحسان إلى الخلق أو الرفق و المداراه معهم أو إتيان الأمور بلطف التدبير و بما يعلم بعد التفكر أنه طريق الوصول إليه بدون مبادره و استعجال و الحزم ضبط الأمر و الأخذ فيه بالثقه و التفكر فى عواقب الأمور و تحصين الفرج أى حفظه و منعه عن الحرام و الشبهه و من لم تكن له رزانه يتبع الشهوات و تحركه فى أول الأمر فيقع فى الحرام و الشبهه بلا رويه و استصلاح المال أيضا إنما يتيسر بالرزانه إذ الاستعجال فى الأمور و اتباع كل ما يحدث فى بادى النظر يوجب الخسران غالبا و كذا الاستعداد للعدو إنما يكون بالتأنى و التثبت و كذا النهى عن المنكر فإنه أيضا إنما يتمشى بالتدبير و الحزم و التحرج تضييق الأمر على النفس أو فعل ما يوجب الإثم قال فى النهايه و منها حديث اليتامى تحرجوا أن يأكلوا معهم أى ضيقوا على أنفسهم و تحرج فلان إذا فعل فعلا يحرج به من الحرج الإثم و الضيق انتهى و على الثانى يكون معطوفا على الطيش و اليقين

ص: ۱۲۶

١- بفتح الراء المهمله: الوقار و السكون و الثبات.

إذ بكثره العبادات يتقوى اليقين و قوله طاعه الرحمن يمكن عطفه على النجاه و لو كان معطوفا على الحب لعل المراد كثرتها و زيادتها أو أنها ثمره مترتبه على المداومه على الخير و هى أنه مطيع للرحمن و كفى به شرفا و فضلا و البرهان الحجه و كل ما يوجب وضوح أمر و براهين الله تعالى أنبياؤه و حججه و كتبه و معجزات الأنبياء و الحجج و آيات الآفاق و الأنفس الداله على وجوده و عظمته و وحدانيته و سائر صفاته و الطاعه و المداومه عليها تعظيم لتلك البراهين و إذعان بها و المعصيه تحقير لها.

و أما ما يتشعب من كراهيه الشر فالوقار و عدم التزلزل عن الخير و الصبر على المكاره فى الدين و النصر على الأعادى الظاهره و الباطنه و التوفر أى فى الإيمان أو فى جميع الطاعات و ترك ما لا يعنيه أى لا يهمه و لا ينفعه.

و أما ما يتشعب من طاعه الناصح فاللب الخالص من كل شى ء و لعل المراد هنا العقل الخالص عن مخالطه الشهوات و الأهواء و القبول أى عند الخالق و الخلق و كذا الموده أو القبول عند الله و الموده بين الخلق. (۱)و الإسراج لعل المراد إسراج الذهن و إيقاد الفهم و يمكن أن يكون فى الأصل الانشراح أى انشراح الصدر و اتساعه للعلوم أو الاستراحه فصحف إلى ما ترى و التقدم فى الأمور أى الخيرات قوله عليه السلام من مصارع الهوى الصرع الطرح على الأرض و المراد الأمور و المقامات التى يصرع هوى النفس فيها أكثر الخلق و يغلبهم.

و أما أعلام الجاهل عناك بالتشديد أى أتعبك من العناء النصب و التعب و إن أعطيته كفرك بالتخفيف أى لم يشكرك و الفظ الغليظ الجانب السيئ الخلق و قوله عليه السلام لم يتحرج أى لا يتضيق عن إثم و قبح و معصيه (۲)و إن ضحك فهق أى فتح فاه و امتلأ من الضحك قال الجزرى فيه إن أبغضكم إلى الثرثارون المتفيهقون هم الذين يتوسعون فى الكلام و يفتحون به أفواههم مأخوذ من الفهق و هو الامتلاء و الاتساع يقال أفهقت الإناء فهق يفهق فهقا انتهى و إن بكى خار أى جزع و صاح

۱- أو قبول نصيحه الناصح.

۲- و فى نسخه: و فضيحه.

كالبهائم قال الجزرى الخوار صوت البقر و منه حديث مقتل أبى بن خلف فخر يخور كما يخور الثور انتهى و الحاصل أن فرحه و جزعه خارجان عن الاعتدال قوله يقع فى الأبرار أى يعيبهم و يذمهم قوله صلى الله عليه و آله و وقع فيك لعله بالتشديد أى أثبت من التوقيع و هو ما يثبت فى الكتب و الفرامين أو بالتخفيف بتقدير الباء أى عابك بما ليس فيك قوله صلى الله عليه و آله و يصدق وعد الله و وعيده أى يؤمن بهما و يعمل بمقتضاهما و يوفى بالعهد أى عهوده مع الله و مع الخلق قوله صلى الله عليه و آله فطهر سعيه أى من الرياء و العجب و سائر ما يفسد العمل قوله صلى الله عليه و آله يسلم قلبه أى من الرياء و أنواع الشرك و الأخلاق الذميمه و جوارحه من المعاصى و ما يظهر منه عدم الإخلاص قوله صلى الله عليه و آله ليس له محميه مصدر من الحمايه أى الحمايه لأهل الباطل و هو قريب من معنى الحميه الغيره و الأنفه قوله صلى الله عليه و آله و لا يعظم أى حسن خلقه و صبره يسهل عليه شدائد الدنيا قوله صلى الله عليه و آله ينازع من فوقه كباريه تعالى و نبيه و إمامه و معلمه و والديه و كل من يلزمه إطاعته و يتعاطى أى يرتكب و يتوجه إلى تحصيل أمر لا يمكنه الوصول إليه قوله صلى الله عليه و آله و يحسن سمته (۱)السمت هيئه أهل الخير أى يزين ظاهره و يتشبه بأهل الصلاح غايه جهده و سعيه قوله صلى الله عليه و آله فاجر دخله أى خفايا أموره و بواطن أحواله فاسده فاجره قال الفيروزآبادى دخل الرجل بالفتح و الكسر بيته و مذهبه و جميع أمره و جلده و بطانته انتهى قوله صلى الله عليه و آله و أما علامه الحاسد الظاهر أنه سقط أحد الأربعه من النساخ كما وقع مثله فيما سبق (۲)أو كان مكان أربعه ثلاثه كما فى وصايا لقمان حيث قال للحاسد ثلاث علامات يغتاب إذا غاب و يتملق إذا شهد و يشمت بالمصيبه قوله صلى الله عليه و آله يتوانى أى يفتر و يقصر و لا يهتم به قوله صلى الله عليه و آله لا خلاق لهم الخلاق بالفتح الحظ و النصيب قوله صلى الله عليه و آله و إنه ليسرى لعل المراد أن دخوله الجنه يسرى إلى فأدخل أيضا بسببه فيكون فعلا و يحتمل أن يكون مصدرا أى أن ذلك موجب ليسرى و تيسر أمورى فى الآخره

۱- بفتح السين المهمله و سكون الميم.

۲- فى علامه التقى.

و یمکن أن یکون یسری فعلا من قولهم سری عنه الهم أی انکشف أی هذا التفکر یصیر سببا لأن ینکشف عنک الهم. (۱)ثم اعلم أنه کان فی المنقول عنه بعد قوله طال ما عصیت فقرات ناقصات بینها بیاض کثیر أسقطناها و ما فی آخر الخبر لعله تمثیل لبیان أن کل شی ء غیره تعالی مغلوب مقهور بما فوقه و الله الغالب علی کل شی ء و سیأتی الکلام فیه فی کتاب السماء و العالم و إنما أوجزنا الکلام فی شرح هذا الخبر إذ استیفاء الکلام فیه لا یتأتی إلا فی کتاب مفرد موضوع لذلک و عهدنا المقدم یمسک عن الإطناب عنان القلم.

**[ترجمه]سخن خداوند خطاب به عقل که به وسیله تو مخلوقات را آفریدم و آغاز نمودم و به وسیله تو وعده پاداش می دهم، زیرا اگر عقل نباشد تکلیف نیکو نیست و اگر تکلیفی برای خلق نباشد، فایده ای برای مردم نیست، و در ثواب و عقاب و حشر حکمت و نفعی نیست.

و قول پیامبر صلی الله علیه و آله: «و از علم حلم منشعب شد»، به این معناست که در صورت ترک حلم، علماء، از وی متنفر شده و امکان یاد گرفتن از آنها وجود ندارد. خداوند نیز علم و حکمت خویش را از وی به خاطر ترک تعلم دریغ می دارد.

«رشد» عبارت است از راه یافتن و استقامت در راه حق همراه با سرسختی. «عفاف» یعنی منع کردن نفس از حرام ها. «صیانت» مانع شدن نفس از شبهات و مکروهات است و صیانت از شاخه های عفاف بوده که به وسیله آن پرده ها و حجاب از چشم قلب کنار می رود، به گونه ای که حق را حق و باطل را باطل می بیند، نه بالعکس. لذا از مرتکب شدن معصیت حیا می کند که در نتیجه آن، ثبات و وقار پیدا می کند. و محرکات شهوانی، غضب و فتنه ها در او تزلزل ایجاد نمی کند، زیرا حیای از خداوند مانع از این می شود که چیزی را بر رضای خدا ترجیح دهد یا به خاطر امور بی ارزش، خدمت مولا را ترک کند.

ثبات وسیله دوام خیرات و آن هم موجب تأیید خداوند می شود در نتیجه شر را ناپسند دانسته و به خاطر دوست داشتن کار خیر، از هر راهنمایی که او را در راه خیر نصیحت می کند، اطاعت می کند. و اما آن چیزی که از حلم منشعب می شود

با اندک دقت آشکار می گردد و نیازی به تفصیل ملال آور ندارد. «ضعه» به معنای سبکی و پستی از نظر دنیایی است، «خساست» به سبب اخلاق بد است. «مهل» به معنای مهلت دادن و به تأخیر انداختن کیفر و سبقت نگرفتن در انتقام است.

«شعبه های علم» عبارت است از بی نیازی نفس، هر چند فقیر بدون مال باشد. احتمال دارد که بگوییم به وسیله مال غنی می شود، هر چند قبل از علم فقیر باشد. «جود» یعنی حقایق را به مردم می گوید، هر چند در امور مالی نجیل باشد و علت نجل، یا مال نداشتن است یا خود نجل است و نجل در وجود او مسقر شده است. بنابراین علم سبب جود و بخشش می شود، چه بخشش مال باشد یا علم یا غیر آن، هر چند قبل از عالم شدن، نجیل باشد. اگر کس شرف دنیوی، حسب و نسب و مال نداشته باشد، خداوند به وسیله علم هیبت او را در قلوب مردم می افکند، هر چند قبل از علم حقیر باشد. اگر کس جسمش بیمار باشد، علم باعث سالم ماندن از عیب ها یا سبب شفا یافتن او از بیمارهای جسمی و روحی می گردد. همچنین باعث تقرب به خدا

یا خدا و خلق می شود، هر چند قبل از عالم شدن از آن دو دور باشد. «حیا» در موارد دوست داشتنی و ستایش کردنی از علم حاصل می شود، هر چند مردم او را قبل از عالم شدن، کسی می دانستند که به گونه ای حرف زده باشد که مخاطبش آن را ناپسند می دانسته و خودش دوست داشته مردم او را به چیزی مدح کنند که در او وجود نداشته و قابل مدح نبوده است. - . قاموس۳ : ۱۶۸ - ولی بعد از عالم شدن، این نوع کارها را ترک می کند. فرق رفعت و شرف رفعت و برتری مربوط به خود شخص است، ولی شرافت علاوه بر خود شخص، به دیگران نیز سرایت می کند. مثلاً منسوبان او به وسیله او شرف پیدا می کنند. از طرف دیگر رفعت به جهت مقامات دنیوی است، اما شرف برتری معنوی است که سبب آن اخلاق شریفه است.

«حکمت» علومی است که بعد از عمل به علم افاضه می شود. شعبه های رشد عبارتند از: «سداد» یعنی صواب در گفتار و کردار، هدایت یافتن، خوبی، تقوا، بالاترین درجه سعادت و قرب. همچنین راه راست، میانه روی در همه کارها و ترک افراط و تفریط. احتمال دارد مراد از ثواب، پاداش دادن کسی باشد که برای انسان کاری انجام می دهد، ولی این معنا بعید است.

شعبه های عفاف: به روزی ای که خدا داده راضی باشد؛ به خاطر زیاده خواهی تصرف در امور حرام نکنند. فروتنی هم از لوازم عفاف است و با ترک بهره های دنیوی، حتی در دنیا و آخرت و بهره مندی فراوان در آخرت را کسب می کند، چه اینکه جمع مال در دنیا نتیجه ای جز زحمت و سختی ندارد. کسی که از فرج حرام عفت نورزد، در دنیا سختی ها، درگیری ها و حدود شرعی و غیر آن را باید تحمل کند. مراد از «تنفقد» یعنی تفقد احوال فقیران و ادای حقوق آنها، یا تفقد احوال نفس و عیب های آن است، ولی معنای اول آشکارتر است. با ترک عفاف، خشوع در عبارات سلب می شود، چنان که تجربه ثابت کرده است. تذکر یعنی یادآوری مرگ، احوال آخرت، گناهان و تفکر در مبدا، معاد و تفکر در اینکه برای چه آفریده شده است.

ص: ۱۲۵

شعبه های صیانت عبارت است از صلاح نفس، خروج از مفاسد و معایب، فروتنی نزد خدا و مردم و عدم استکبار از پذیرفتن حق. «ورع» یعنی پرهیز از محرمات و شبهات. «انابه» همان توبه و بازگشت به سوی خداوند است. «فهم» یعنی فهمیدن حسن و قبح اشیا و فهمیدن عیب های نفس و عظمت و بزرگی آفریدگار. «ادب» یعنی معامله نیکو در خدمت خالق و همنشینی با مردم، نیکی کردن به دیگران، کسب محبت مردم، اختیار کردن کار خیر و عاقبت نیکو و دوری از شر است. به همین جهت از نافرمانی خدا و ترک طاعتش و توجه به غیر خدا حیا کرده و در هر لحظه منتظر رحمت بوده و از سلب شدن نعمت دوری می کند. سلامت از بلاهایی که در دنیا و آخرت بر انسان وارد می شود، دوری از شر، رسیدن به مطلوب و ستایش مردمان همه از حیا نشئت می گیرد.

اما شعبه های رزانت لطف و احسان به مردم و مدارا کردن با آنها یا انجام دادن کارها به لطف و تدبیر بدون عجله و شتاب است و بعد از اندیشیدن دانستن اینکه راه رسیدن به مقصود فقط همین است.

«حزم» محکم کاری و اندیشیدن در عاقبت کارها است. «تحصین الفرج» محافظت عورت و دوری از حرام و شبهات است. کسی که رزانت ندارد پیروی از شهوات می کند و شهوات او را در اول کار تحریک می نماید پس بدون اندیشه در حرام و

شبهه می افتد. «استصلاح المال» زیاد شدن مال نیز با رزانت به دست می آید زیرا شتاب در کارها و پیروی بدون اندیشه از هر چه در ذهن خطور کند غالبا موجب خسارت می شود. و همچنین آمادگی برای دشمن نیز با آرامش حاصل می شود و همچنین نهی از منکر نیز با تدبیر و محکم کاری پیش می رود.

«التحرج» تنگ گرفتن کار بر خود انسان است یا انجام دادن کاری است که باعث گناه می شود، در کتاب نهایه آمده به همین معناست حدیث یتیمان: «تحرجوا ان یاکلوا معهم» یعنی مردم بر خودشان سخت گرفتند که با یتیمان غذا بخورند، «تحرج فلان» زمانی گفته می شود که شخصی کاری انجام بدهد که به خاطر آن به گناه و سختی بیفتد. اگر تحرج به معنای انجام کاری باشد که باعث گناه می گردد در این صورت تحرج عطف بر طیش می شود.

از شعبه های رزانت «یقین» است

ص: ۱۲۶

زیرا به کثرت عبادات یقین قوت می گیرد و طاعت رحمن اگرچه عطف بر حب است ولی ممکن است آن را عطف بر نجات هم بگیریم شاید مراد بسیاری و زیادتی طاعت خداوند است که به واسطه علم حاصل می شود یا طاعت رحمن ثمره ای است که از مداومت بر خیر به دست می آید و این شرافتی بزرگ است.

«برهان» به معنای حجت است و هر چیزی که باعث آشکار شدن چیزی می شود آن را برهان گویند و براهین خدای تعالی پیامبران او و حجت ها و کتاب ها و معجزات پیامبران و ائمه معصومین و آیات آفاقی و انفسی است که بر وجود خدای تعالی و عظمت و یگانگی و باقی صفاتش دلالت می کند.

اطاعت و مداومت بر آن تعظیم و اعتقاد به این براهین و تحقیر آنها معصیت است.

اما شعبه های «کراهیه الشر» وقار و استقامت در کار خیر و صبر بر سختی ها در راه دین و پیروزی بر دشمنان ظاهر و باطن است. از شعبه های آن «توفر» یعنی زیادتی در ایمان یا در تمام اطاعت ها است. و همچنین از شعبه های آن رها کردن چیزی است که برای انسان مهم نیست و منفعت هم ندارد.

اما شعبه های اطاعت نصیحت کننده پالایش عقل است.احتمال دارد مراد در اینجا عقل خالص از شهوات و هواهای نفسانی باشد. مراد از قبول، مقبولیت در نزد خالق و خلق است و همچنین قبول در نزد خدا و دوستی مردم است و همچنین است معنای مودت.

«اسراج» شاید مراد روشنایی ذهن و تندی فهم باشد و ممکن است در نسخه اصلی انشراح باشد یعنی باعث شرح صدر و توسعه علوم شود یا استراحت باشد، پس در نگارش اشتباه شده است.

مراد از تقدم در امور کارهای خیر است. «من مصارع الهوی» صرع به معنای انداختن روی زمین است. مراد کارها و مقاماتی است که هوای نفس بیشتر مردمان را به آن می خواند و هوای نفس بر آنها غالب می شود.

اما نشانه های جاهل این است که هم نشینی او تو را به رنج و زحمت اندازد و اگر به جاهل ببخشی تو را سپاس نگوید و از تو تشکر ننماید.

«عنّاک» به تشدید از ماده عناء به معنای مشقت و سختی است. «کفرک» بدون تشدید است. «فظ» به معنای گوشه گیر بدخو است. «لم یتحرج» یعنی از گناه و بدی و معصیت دلتنگ نشود.

«ان ضحک فهق» وقتی بخندد دهانش را باز کرده با آواز بلند بخندد، پرخنده باشد. جزری در این باره گفته است: مبغوضترین شما نزد من پرحرف ترین و پرخنده ترین شما است.

«ثرثارون متفیقهون» کسانی هستند که سخن زیاد گویند، و پر حرف باشند و از سخن دهانشان را پر کنند. «متفیهقون» از ماده «فهق» به معنای امتلاء و وسعت آمده است. «افهقت الإناء» به ظرف پر گفته می شود.

«ان بکی خار» اگر گریه کند با صدای بلند فریاد کند

ص: ۱۲۷

و مانند چهارپایان صدا درآورد.

جزری گوید: «خوار» آواز گاو است از این قبیل است حدیث مقتل ابی بن خلف. فخر یخور کما یخور الثور یعنی مانند گاو صدا بلند می کند. خلاصه خوشحالی و ناراحتی جاهل معتدل نیست و از حد اعتدال بیرون است.

«یقع فی الابرار» یعنی نیکان را عیب جویی و مذمت می کند. «وقع فیک» اگر به تشدید «وقع» باشد از ماده توقیع است به معنای چیزی که در فرمان ها و کتابها ثبت می شود. یعنی هرگاه جاهل را به خشم آوری از بدیها برایش چیزهایی را ثبت می کند که در شأن شما نیست. اگر بدون تشدید (وقع) باشد به معنای عیب می آید یعنی تو را به چیزی عیب جویی می کند که در تو نیست.

«و یصدق وعدالله و وعیده» یعنی به عهد خودش با خدا و خلق وفادار می ماند. «فطهر سعیه» یعنی علامت اهل یقین این است کوشش او در راه خدا از ریاء و عجب و چیزهایی که عمل را فاسد می کند پاک است .

«یسلم قلبه» علامت مخلص آن است که قلبش از ریا و انواع شرک و اخلاق بد و اعضایش را از گناه و آنچه از او بی اخلاصی ظاهر می شود سالم می دارد.

«لیس له محمیه» محمیه مصدر از ماده حمایه، یعنی علامت زاهد این است که از باطل حمایت نمی کند. و این معنا به «حمیه» به معنای غیرت و تکبر نزدیک است.

«ولا یعظم» یعنی حسن خلق و صبر او مشکلات دنیا را بر وی آسان می سازد. «ینازع من فوقه» یعنی با مافوق خدا مثل خدای

تعالی و پیامبر و امام و معلم و پدر و مادر و هرکس که اطاعتش بر او لازم است منازعه و دشمنی می کند.

«ویتعاطی» یعنی متوجه تحصیل چیزی می شود که رسیدن آن برایش ممکن نیست.

«یحسن سمته» سمت به معنای قیافه و هیئت نیکوکاران است، یعنی ریاکار ظاهر خود را زینت می دهد و خود را به اهل خیر شبیه می سازد و نهایت سعی و کوشش خود را در این راه می کند.

«فاجر دخله» یعنی علامت منافق این است که باطن احوال کارهای او فاسد و فاجر است.

فیروزآبادی گوید: دخل الرجل به معنای خانه و مذهب و ظاهر و باطن و تمام کارهای شخص است.

«و اما علامه الحاسد» ظاهرا یکی از علامت های انسان حسود از قلم نساخ افتاده است که مانند آن قبلا گذشت، یا به جای «اربعه» ثلاثه بوده است؛ چنانچه در وصایای لقمان حکیم آمده است که برای حسود سه علامت است: در غیاب غیبت می کند، در حضور چاپلوسی و تملق می کند و در مصیبت شماتت می کند.

«یتوانی» یعنی آدم کسل که سستی و کوتاهی و بی همتی می کند.

«لاخلاق لهم» خلاق به معنای نصیب و بهره است.

«انه یسری» سه وجه احتمال دارد: یسری فعل باشد در این صورت معنا چنین است، یعنی ورود فرزند به بهشت مرا شادمان می کند که من به واسطه او به بهشت می روم.

و احتمال دارد یسری مصدر باشد که معنا چنین می شود: که مرگ فرزندم باعث آسانی کارهایم در آخرت می شود.

ص: ۱۲۸

و احتمال دارد یسری فعل از باب «سری عنه الهم» به معنای انکشاف باشد، یعنی این تفکر سبب می شود که ناراحتی تو بر طرف شود.

بدان در حدیث بعد از فقره ای «ما عطیت» جملات ناقص که میان آنها افتادگی دارد و چند سطر سفید مانده است من آنها را از نگارش انداختم.

و آنچه در اخر حدیث آمده است شاید تمثیل باشد برای اینکه همه چیز غیر از خدا مغلوب و مقهور مافوقش است و خداوند بر همه چیز غالب است و سخنش پیرامون این حدیث در کتاب آسمان و جهان خواهد آمد و در این جا به توضیح مختصر اکتفاء کردم. شرح بیشتر حدیث نیاز به نگارش کتاب مستقل در این مورد دارد و من متعهد شده ام که عنان قلم را رها نکنم.

**[ترجمه]

- ف، تحف العقول قَالَ النَّبِيُّ صلى الله عليه و آله صِفَةُ الْعَاقِلِ أَنْ يَحْلُمَ عَمَّنْ جهِلَ عَلَيْهِ (۲)وَ يَتَجَاوَزَ عَمَّنْ ظَلَمَهُ وَ يَتَوَاضَعَ لِمَنْ هُوَ دُونَهُ وَ يُسَابِقَ مَنْ فَوْقَهُ فِي طَلَبِ الْبِرِّ وَ إِذَا أَرَادَ أَنْ يَتَكَلَّمَ تَدَبَّرَ فَإِنْ كَانَ خَيْراً تَكَلَّمَ فَغَنِمَ وَ إِنْ كَانَ شَرّاً سَكَتَ فَسَلِمَ- وَ إِذَا عَرَضَتْ لَهُ فِتْنَةٌ اسْتَعْصَمَ بِاللَّهِ وَ أَمْسَكَ يَدَهُ وَ لِسَانَهُ وَ إِذَا رَأَى فَضِيلَةً انْتَهَزَ بِهَا لَا يُفَارِقُهُ الْحَيَاءُ وَ لَا يَبْدُو مِنْهُ الْحِرْصُ فَتِلْكَ عَشْرُ خِصَالٍ يُعْرَفُ بِهَا الْعَاقِلُ وَ صِفَةُ الْجَاهِلِ أَنْ يَظْلِمَ مَنْ خَالَطَهُ وَ يَتَعَدَّى عَلَى مَنْ هُوَ دُونَهُ وَ يَتَطَاوَلَ عَلَى مَنْ هُوَ فَوْقَهُ كَلَامُهُ بِغَيْرِ تَدَبُّرٍ إِنْ تَكَلَّمَ أَثِمَ وَ إِنْ سَكَتَ سَهَا وَ إِنْ عَرَضَتْ لَهُ فِتْنَةٌ سَارَعَ إِلَيْهَا فَأَرْدَتْهُ- وَ إِنْ رَأَى فَضِيلَةً أَعْرَضَ وَ أَبْطَأَ عَنْهَا لَا يَخَافُ ذُنُوبَهُ الْقَدِيمَةَ وَ لَا يَرْتَدِعُ فِيمَا بَقِيَ مِنْ عُمُرِهِ مِنَ الذُّنُوبِ يَتَوَانَى عَنِ الْبِرِّ (۳)وَ يُبْطِئُ عَنْهُ غَيْرَ مُكْتَرِثٍ لِمَا فَاتَهُ مِنْ ذَلِكَ أَوْ ضَيَّعَهُ فَتِلْكَ عَشْرُ خِصَالٍ مِنْ صِفَهِ الْجَاهِلِ الَّذِي حُرِمَ الْعَقْلَ.

**[ترجمه]تحف العقول: رسول خدا فرمود: صفت عاقل این است که بر کسی که بر وی نادانی روا دارد بردباری کند؛ بر کسی که به او ستم کند گذشت دارد؛ برای زیردستش فروتن است و با زیردست خود در جستجوی کار خوب رقابت دارد. و چون خواهد سخن گوید، تدبر کند و اگر خوب است بگوید و سود برد و اگر بد است خاموش بماند و سالم بجهد. و چون فتنه ای بر او رخ دهد، به خدا پناه برد و دست و زبانش را نگه دارد. و چون فضیلتی بیند، آن را غنیمت شمارد. شرم از او جدا نشود و آزمندی از او پدید نگردد. این ها ده خصلت است که خردمند بدان ها شناخته شود.

صفت نادان این است که با هر که در آمیزد به او ستم کند؛ بر آن کس که زیردستش است تجاوز کند و بر زیردستش گردن فرازی کند؛ سخنش بی فکر است؛ اگر سخن گوید گناهکار شود، و اگر خاموش بماند غافل گردد؛ اگر فتنه ای بر او رخ دهد بدان بشتابد، پس او را هلاک کند و اگر فضیلتی بیند، رخ بتابد و کندی گیرد؛ از گناهان دیرینش نترسد و در آینده عمرش از گناهان باز نایستد؛ در نیکی سستی کند و در آن کند باشد؛ و بدان چه که از دستش رفته و ضایع شده، اعتنا ندارد. این ده خصلت است در وصف نادانی که از عقل محروم است. - . تحف العقول: ۲۸ - ۲۹ -

**[ترجمه]

بیان

قال الجزری النهزه الفرصه و انتهزتها اغتنمتها أی إذا رأی فضیله اغتنم الفرصه بهذه الفضیله و لم یؤخرها قوله علیه السلام و إن سکت سها أی لیس سکوته لرعایه مصلحه بل لأنه سها عن الکلام و الردی الهلاک فأردته أی أهلکته و یقال ما أکترث له أی ما أبالی به.

۱- و یمکن أن یکون تصحیف یسرنی.

۲- جهل علیه ای تسافه.

٣- و فى نسخه: يتوانى عن الخير.

**[ترجمه]جزری گوید: «النهزه» به معنای فرصت و غنیمت شمردن است، یعنی زمانی که فضیلتی را ببیند، فرصت را غنیمت می شمارد و آن را به دست می آورد و به تأخیر نمی اندازد. و «و إن سکت سها» یعنی سکوت وی به خاطر مصلحت نیست، بلکه به خاطر فراموشی سخن است. و «الردی» به معنای هلاکت است و «ما أکترث له» یعنی باکی از او ندارم.

ص: ۱۲۹

**[ترجمه]

«۱۳»

- سن، المحاسن الْعُوسِیُّ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ الْجَوْهَرِیِّ (۱)عَنْ إِبْرَاهِیمَ بْنِ مُحَمَّدٍ الْکُوفِیِّ رَفَعَهُ قَالَ: سُئِلَ الْحَسَنُ بْنُ عَلِیٍّ علیه السلام عَنِ الْعَقْلِ قَالَ التَّجَرُّعُ لِلْغُصَّهِ وَ مُدَاهَنَهُ الْأَعْدَاءِ.

ضه، روضه الواعظین عَنْ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام مِثْلَهُ وَ زَادَ فِیهِ وَ مُدَارَاهُ الْأَصْدِقَاءِ (۲).

**[ترجمه]محاسن: از امام حسن علیه السّلام در مورد عقل پرسیدند. حضرت فرمود: کم کردن غصه و نرمخویی با دشمنان است. - . محاسن: ۱۹۵ -

روضه الواعظین: از حضرت امیرالمؤمنین علیه السّلام مثل آن را نقل کرده است، لیکن جمله «مداراه الاصدقاء» یعنی مدارا کردن با دوستان در آنجا اضافه است. - . روضه الواعظین: ۸ -

**[ترجمه]

بیان

المداهنه إظهار خلاف ما تضمر و هو قریب من معنی المداراه.

**[ترجمه]«المداهنه»: به معنای آشکار ساختن خلاف آنچه در دل داری که معنای آن به مدارا نزدیک است.

**[ترجمه]

«۱۴»

- سن، المحاسن بَعْضُ أَصْحَابِنَا رَفَعَهُ قَالَ قَالَ علیه السلام الْعَاقِلُ لَا یُحَدِّثُ مَنْ یَخَافُ تَکْذِیبَهُ وَ لَا یَسْأَلُ مَنْ یَخَافُ مَنْعَهُ وَ لَا یُقْدِمُ عَلَی مَا یَخَافُ الْعُذْرَ مِنْهُ وَ لَا یَرْجُو مَنْ لَا یُوثَقُ بِرَجَائِهِ.

**[ترجمه]محاسن: امیرالمؤمنین علیه السّلام فرمود: عاقل سخنی نمی گوید که از تکذیبش بترسد؛ از کسی چیزی نمی خواهد

که از منعش بترسد؛ بر چیزی پیش نمی افتد که ترس از معذرت خواهی اش داشته باشد؛ و امید به کسی نمی بندد که اطمینان به امیدش نداشته باشد. -. محاسن: ۱۹۵ -

**[ترجمه]

«۱۵»

- سن، المحاسن بَعْضُ أَصْحَابِنَا رَفَعَهُ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام يُسْتَدَلُّ بِكِتَابِ الرَّجُلِ عَلَى عَقْلِهِ وَ مَوْضِعِ بَصِيرَتِهِ وَ بِرَسُولِهِ عَلَى فَهْمِهِ وَ فِطْنَتِهِ.

**[ترجمه]محاسن: روایت شده است که امام صادق علیه السّلام فرمود: نوشته انسان از عقل و بینایی اش و فرستاده او از فهم و زیرکی اش دلالت می کند. -. محاسن: ۱۹۵ -

**[ترجمه]

«۱۶»

- مص، مصباح الشریعه قَالَ الصَّادِقُ علیه السلام الْعَاقِلُ مَنْ كَانَ ذَلُولًا عِنْدَ إِجَابَةِ الْحَقِّ مُنْصِفاً بِقَوْلِهِ جَمُوحاً عِنْدَ الْبَاطِلِ خَصْماً بِقَوْلِهِ يَتْرُكُ دُنْيَاهُ وَ لَا يَتْرُكُ دِينَهُ- وَ دَلِيلُ الْعَاقِلِ شَيْئَانِ صِدْقُ الْقَوْلِ وَ صَوَابُ الْفِعْلِ وَ الْعَاقِلُ لَا يَتَحَدَّثُ بِمَا يُنْكِرُهُ الْعَقْلُ وَ لَا يَتَعَرَّضُ لِلتُّهَمِهِ وَ لَا يَدَعُ مُدَارَاةَ مَنِ ابْتُلِيَ بِهِ وَ يَكُونُ الْعِلْمُ دَلِيلَهُ فِي أَعْمَالِهِ وَ الْحِلْمُ رَفِيقَهُ فِي أَحْوَالِهِ وَ الْمَعْرِفَهُ تُعِينُهُ فِي مَذَاهِبِهِ وَ الْهَوَى عَدُوُّ الْعَقْلِ وَ مُخَالِفُ الْحَقِّ وَ قَرِينُ الْبَاطِلِ وَ قُوَّهُ الْهَوَى مِنَ الشَّهْوَهِ وَ أَصْلُ عَلَامَاتِ الشَّهْوَهِ أَكْلُ الْحَرَامِ وَ الْغَفْلَهُ عَنِ الْفَرَائِضِ وَ الِاسْتِهَانَهُ بِالسُّنَنِ وَ الْخَوْضُ فِي الْمَلَاهِي.

**[ترجمه]مصباح الشریعه: امام صادق علیه السّلام فرمود: عاقل کسی است که در اجابت حقّ و اطاعت فرمان رام باشد؛ در گفتارش با انصاف باشد؛ در اطاعت باطل سر سخت باشد؛ با گفتار [باطلش] دشمن باشد؛ دنیایش را ترک می کند و دینش را ترک نمی کند.

نشانه عاقل دو چیز است: گفتار راست و کردار درست. عاقل حرفی نمی گوید که عقل آن را انکار کند؛ متعرض کارهای تهمت آور نمی شود، و مدارا کردن با کسی که به او گرفتار شده است را ترک نمی کند. علم، راهنمای عاقل در کردارش است؛ حلم در تمام حالات رفیق او است؛ و معرفت در مذاهبش کمک کار او می باشد.

هوای نفس، دشمن عقل، مخالف حق و قرین باطل است. و قدرت هوای نفس، از شهوت است. ریشه علامات شهوت، چهار چیز است: یکی خوردن حرام.

دوم غفلت در فرایض و واجبات. سوم بی ارزش شمردن سنّت ها. چهارم فرورفتن در کارهای لغو و بی فایده. -. مصباح الشریعه: ۱۰۳ -

**[ترجمه]

توضیح

قال الفیروزآبادی جمح الفرس کمنع جمحا و جموحا و جماحا و هو جموح اغتر فارسه و غلبه و قال رجل خصم کفرح مجادل قوله من ابتلی به أی بمعاشرته و خلطته و استهان بالشی ء أی أهانه و خفضه و الخوض فی الملاهی الدخول فیها و اقتحامها من غیر رویه و التمادی فیها.

ص: ۱۳۰

۱- و فی نسخه: ابی حفص الجوهریّ.

۲- أورده الصدوق فی امالیه ص ۳۹۸ بإسناده عن أبیه، عن أحمد بن إدریس، عن محمّد بن أحمد بن یحیی بن عمران الأشعریّ، عن أحمد بن أبی عبد اللّه، عن علیّ بن جعفر الجوهریّ: عن إبراهیم بن عبد اللّه الکوفیّ، عن أبی سعید عقیصا، قال: سئل الحسن بن علیّ بن أبی طالب علیه السلام. و فی ص ۲۷۰ بإسناده عن محمّد بن الحسن بن الولید، عن الصفار، عن إبراهیم بن هاشم، عن علیّ بن معبد، عن الحسین بن خالد، عن أبی الحسن الرضا علیه السلام و زاد فی آخره «و مداراه الاصدقاء».

**[ترجمه]فیروز آبادی گوید: «جمح الفرس» از باب فَعَلَ یَفعَلُ به معنای پیروز شدن بر اسب است. -. قاموس۱ : ۲۶۶ - و گفته می شود: «رجل خصم» یعنی مردی که مجادله می کند و «من ابتلی به»، به معنای معاشرت و اختلاط کردن است و «استهان بالشی ء» یعنی پایین آورد او را و به او اهانت کرد و «الخوض فی الملاهی» یعنی داخل شدن بیش از اندازه در لهویات و مشغولیت به آن.

ص: ۱۳۰

**[ترجمه]

«۱۷»

- ضه، روضه الواعظین غو، غوالی اللئالی عَنِ النَّبِیِّ صلی الله علیه و آله قَالَ: رَأْسُ الْعَقْلِ بَعْدَ الْإِیمَانِ التَّوَدُّدُ إِلَی النَّاسِ وَ قَالَ صلی الله علیه و آله أَعْقَلُ النَّاسِ مُحْسِنٌ خَائِفٌ وَ أَجْهَلُهُمْ مُسِی ءٌ آمِنٌ.

**[ترجمه]روضه الواعظین و عوالی اللئالی: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: سر عقل بعد از ایمان، دوستی با مردم است. -. روضه الواعظین: ۷ -

و فرمود: عاقل ترین مردم، نیکوکار ترسان و نادان ترین آنها بدکاری است که احساس امنیت می کند. -. عوالی اللئالی ۱ : ۲۹۲ -

**[ترجمه]

«۱۸»

- ضه، روضه الواعظین عَنِ النَّبِیِّ صلی الله علیه و آله قَالَ: رَأْسُ الْعَقْلِ بَعْدَ الْإِیمَانِ بِاللَّهِ التَّحَبُّبُ إِلَی النَّاسِ.

**[ترجمه]روضه الواعظین: رسول خدا فرمود: سر عقل بعد از ایمان به خدا، دوستی کردن با مردم است. -. روضه الواعظین: ۷ -

**[ترجمه]

«۱۹»

- ضه، روضه الواعظین قَالَ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام لَیْسَ لِلْعَاقِلِ أَنْ یَکُونَ شَاخِصاً إِلَّا فِی ثَلَاثٍ مَرَمَّهٍ لِمَعَاشٍ أَوْ خُطْوَهٍ فِی مَعَادٍ أَوْ لَذَّهٍ فِی غَیْرِ مُحَرَّمٍ.

**[ترجمه]روضه الواعظین: امیرالمؤمنین علیه السّلام فرمود: و برای خردمند روا نیست تلاش کند، مگر در سه مورد: اصلاح

معاش، گام برداشتن برای آخرت، یا بهره گرفتن از کاری که حرام و ناروا نباشد. - . روضه الواعظین: ۸ -

**[ترجمه]

«۲۰»

- ضه، روضه الواعظین رُوِیَ أَنَّ النَّبِیَّ صلی الله علیه و آله قِیلَ لَهُ مَا الْعَقْلُ قَالَ الْعَمَلُ بِطَاعَهِ اللَّهِ وَ إِنَّ الْعُمَّالَ بِطَاعَهِ اللَّهِ هُمُ الْعُقَلَاءُ.

**[ترجمه]روضه الواعظین: روایت است که از پیامبر صلی الله علیه و آله پرسیده شد: عقل چیست؟ فرمود: عمل به فرمان خداوند، و کسانی که به فرمان خدا کار می کنند هم عاقلان هستند. - . روضه الواعظین: ۸ -

**[ترجمه]

«۲۱»

- وَ رُوِیَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صلی الله علیه و آله مَرَّ بِمَجْنُونٍ فَقَالَ مَا لَهُ فَقِیلَ إِنَّهُ مَجْنُونٌ فَقَالَ بَلْ هُوَ مُصَابٌ إِنَّمَا الْمَجْنُونُ مَنْ آثَرَ الدُّنْیَا عَلَی الْآخِرَهِ (۱).

**[ترجمه]روضه الواعظین: روایت است که پیامبر صلی الله علیه و آله از کنار دیوانه ای گذشت و پرسید: او را چه می شود؟ گفتند: او دیوانه است. فرمود: نه، مغز او بیمار است. دیوانه کسی است که دنیا را بر آخرت برگزیند. - . روضه الواعظین: ۸ -

**[ترجمه]

«۲۲»

- ضه، روضه الواعظین رُوِیَ عَنْ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام عَنِ النَّبِیِّ صلی الله علیه و آله أَنَّهُ قَالَ: یَنْبَغِی لِلْعَاقِلِ إِذَا کَانَ عَاقِلًا أَنْ یَکُونَ لَهُ أَرْبَعُ سَاعَاتٍ مِنَ النَّهَارِ سَاعَهٌ یُنَاجِی فِیهَا رَبَّهُ وَ سَاعَهٌ یُحَاسِبُ فِیهَا نَفْسَهُ وَ سَاعَهٌ یَأْتِی أَهْلَ الْعِلْمِ الَّذِینَ یَنْصُرُونَهُ فِی أَمْرِ دِینِهِ وَ یَنْصَحُونَهُ وَ سَاعَهٌ یُخَلِّی بَیْنَ نَفْسِهِ وَ لَذَّتِهَا مِنْ أَمْرِ الدُّنْیَا فِیمَا یَحِلُّ وَ یُحْمَدُ.

**[ترجمه]روضه الواعظین: امیرالمؤمنین علی علیه السّلام از پیامبر صلی الله علیه و آله روایت کرده است که آن حضرت فرمود: برای عاقل در صورتی که عاقل باشد، شایسته است که اوقات خود را در هر روز (شبانه روز) به چهار بخش کند؛ بخشی را به مناجات با خدای خود بگذراند، در بخشی کار خویشتن را محاسبه کند، بخشی را در حضور اهل علم بگذراند که او را در کار دین بصیر و بینا گردانند و اندرز دهند، و بخشی را هم برای خود و لذت های روا و پسندیده دنیایی اختصاص دهد. - . روضه الواعظین: ۸ -

**[ترجمه]

«۲۳»

– ختص، الإختصاص قَالَ الصَّادِقُ علیه السلام أَفْضَلُ طَبَائِعِ الْعَقْلِ الْعِبَادَهُ وَ أَوْثَقُ الْحَدِيثِ لَهُ الْعِلْمُ وَ أَجْزَلُ حُظُوظِهِ الْحِكْمَهُ وَ أَفْضَلُ ذَخَائِرِهِ الْحَسَنَاتُ.

**[ترجمه]اختصاص: امام صادق علیه السّلام فرمود: بهترین خوی عقل، عبادت است و موثق ترین سخن برای عقل، علم است؛ بیشترین بهره عقل حکمت است و بزرگ ترین ذخیره عقل، نیکی هاست. – . اختصاص: ۲۴۴ –

**[ترجمه]

«۲۴»

– وَ قَالَ علیه السلام كَمَالُ الْعَقْلِ فِي ثَلَاثٍ التَّوَاضُعِ لِلَّهِ وَ حُسْنِ الْيَقِينِ وَ الصَّمْتِ إِلَّا مِنْ خَيْرٍ.

**[ترجمه]اختصاص: امام صادق علیه السّلام فرمود: عقل در سه چیز است: فروتنی برای خدا، یقین نیک، خاموشی مگر در نیکی. – . اختصاص: ۲۴۴ –

**[ترجمه]

«۲۵»

– وَ قَالَ: الْجَهْلُ فِي ثَلَاثٍ الْكِبْرِ وَ شِدَّهِ الْمِرَاءِ وَ الْجَهْلِ بِاللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ.

**[ترجمه]اختصاص: جهل در سه چیز است: تکبر، زیاد بگو و مگو کردن، نادانی به خدا، پس این گروه زیانکارانند. – . اختصاص: ۲۴۴ –

**[ترجمه]

«۲۶»

– وَ قَالَ علیه السلام يَزِيدُ عَقْلُ الرَّجُلِ بَعْدَ الْأَرْبَعِينَ إِلَى خَمْسِينَ وَ سِتِّينَ ثُمَّ يَنْقُصُ عَقْلُهُ بَعْدَ ذَلِكَ.

**[ترجمه]اختصاص: عقل انسان بعد از چهل سالگی تا پنجاه و شصت سالگی کامل می شود. و پس از آن عقلش کاستی می یابد. – . اختصاص: ۲۴۴ –

**[ترجمه]

«۲۷»

- وَ قَالَ: إِذَا أَرَدْتَ أَنْ تَخْتَبِرَ عَقْلَ الرَّجُلِ فِی مَجْلِسٍ وَاحِدٍ فَحَدِّثْهُ فِی خِلَالِ حَدِیثِكَ بِمَا لَا یَكُونُ فَإِنْ أَنْكَرَهُ فَهُوَ عَاقِلٌ وَ إِنْ صَدَّقَهُ فَهُوَ أَحْمَقُ.

ص: ۱۳۱

۱- أی اختار الدنیا و فضله علی الآخره.

**[ترجمه]اختصاص: وقتی خواستی عقل کسی را در یک مجلس آزمایش کنی، پس در خلال صحبت هایش حرف نامربوط بزن. اگر آن را رد نمود، عاقل است و اگر آن را تصدیق کرد، احمق است. - . اختصاص: ۲۴۵ -

ص: ۱۳۱

**[ترجمه]

«۲۸»

- وَ قَالَ علیه السلام لَا يُلْسَعُ الْعَاقِلُ مِنْ جُحْرٍ مَرَّتَيْنِ.

**[ترجمه]اختصاص: عاقل از یک سوراخ دو بار گزیده نمی شود. - . اختصاص: ۲۴۶ -

**[ترجمه]

«۲۹»

وَصِيَّةُ مُوسَى بْنِ جَعْفَرٍ علیهما السلام لِهِشَامِ بْنِ الْحَكَمِ

- ف، تحف العقول وَصِيَّةُ مُوسَى بْنِ جَعْفَرٍ علیهما السلام لِهِشَامِ بْنِ الْحَكَمِ وَ صِفَتُهُ لِلْعَقْلِ قَالَ علیه السلام

**[ترجمه]تحف العقول: امام موسی کاظم علیه السّلام در وصیتی برای هشام بن حکم، عقل را چنین توصیف نمود:

**[ترجمه]

يَا هِشَامُ

إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى بَشَّرَ أَهْلَ الْعَقْلِ وَ الْفَهْمِ فِي كِتَابِهِ فَقَالَ فَبَشِّرْ عِبادِ الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولئِكَ الَّذِينَ هَداهُمُ اللَّهُ وَ أُولئِكَ هُمْ أُولُوا الْأَلْبابِ (۱).

**[ترجمه]خدای متعال اهل عقل و فهم را در قرآن بشارت داده و فرموده: «فَبَشِّرْ عِبادِ الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولئِكَ الَّذِينَ هَداهُمُ اللَّهُ وَ أُولئِكَ هُمْ أُولُوا الْأَلْبابِ» - . زمر/ ۱۷ - ۱۸ - {و پروردگارتان فرمود مرا بخوانید تا شما را اجابت کنم در حقیقت کسانی که از پرستش من کبر می ورزند به زودی خوار در دوزخ درمی آیند.}

**[ترجمه]

بیان

المراد بالقول إما القرآن أو مطلق المواعظ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أی إذا رددوا بین أمرین منها لا یمکن الجمع بینهما یختارون أحسنهما و علی الأول یحتمل أن یکون المراد بالأحسن المحکمات و یمکن أن یحمل القول علی مطلق الکلام إذ ما من قول حق إلا و له ضد باطل فإذا سمعها اختار الحق منهما و علی تقدیر أن یکون المراد بالقول القرآن أو مطلق المواعظ یمکن إرجاع الضمیر إلی المصدر المذکور ضمنا أی یتبعونه أحسن اتباع.

**[ترجمه]مراد از «القول»، «قرآن» یا «مطلق موعظه» است. «فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ» یعنی آنان وقتی در میان دو کار مخیّر ماندند و نتوانستند بین آنها یکی را جمع کنند، بهترین را انتخاب می نمایند. بنا به احتمال اینکه مراد از «قول» قرآن باشد، در این صورت مراد از «احسن»، محکمات است. و ممکن است «قول» بر مطلق گفتار حمل شود، زیرا هیچ قولی نیست مگر اینکه ضد باطل دارد و وقتی که انسان آن را شنید، از میان حق و باطل فقط حق را انتخاب می کند و به فرضی که مراد از «قول» قرآن باشد یا مطلق موعظه، ممکن است ضمیر «احسنه» به مصدر که ضمناً فهمیده شده برگردد، یعنی او را پیروی می کند، بهترین پیروی کردن.]

**[ترجمه]

يَا هِشَامَ بْنَ الْحَكَمِ

إِنَّ اللَّهَ جَلَّ وَ عَزَّ أَكْمَلَ لِلنَّاسِ الْحُجَجَ بِالْعُقُولِ وَ أَفْضَى إِلَيْهِمْ بِالْبَيَانِ وَ دَلَّهُمْ عَلَى رُبُوبِيَّتِهِ بِالْأَدِلَّهِ فَقَالَ وَ إِلهُكُمْ إِلهٌ واحِدٌ لا إِلهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمنُ الرَّحِيمُ إِنَّ فِي خَلْقِ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ وَ اخْتِلافِ اللَّيْلِ وَ النَّهارِ وَ الْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِما يَنْفَعُ النَّاسَ وَ ما أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّماءِ مِنْ ماءٍ فَأَحْيا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِها وَ بَثَّ فِيها مِنْ كُلِّ دَابَّهٍ وَ تَصْرِيفِ الرِّياحِ وَ السَّحابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّماءِ وَ الْأَرْضِ لَآياتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ (۲).

**[ترجمه]خدای عزوجل به واسطه عقل ها حجت هایش را برای مردم کامل کرد و مردم را به بیان به سوی حجت هایش سوق داد و به واسطه دلیل، آنها را به پروردگاری اش رهنمون کرد و فرمود: «وَ إِلهُكُمْ إِلهٌ واحِدٌ لا إِلهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمنُ الرَّحِيمُ إِنَّ فِي خَلْقِ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ وَ اخْتِلافِ اللَّيْلِ وَ النَّهارِ وَ الْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِما يَنْفَعُ النَّاسَ وَ ما أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّماءِ مِنْ ماءٍ فَأَحْيا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِها وَ بَثَّ فِيها مِنْ كُلِّ دَابَّهٍ وَ تَصْرِيفِ الرِّياحِ وَ السَّحابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّماءِ وَ الْأَرْضِ لَآياتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ» - . بقره/ ۱۶۳ - ۱۶۴ - {و معبود شما معبود یگانه ای است که جز او هیچ معبودی نیست [و اوست] بخشایشگر مهربان. راستی که در آفرینش آسمان ها و زمین و در پی یکدیگر آمدن شب و روز و کشتی هایی که در دریا روانند با آنچه به مردم سود می رساند و [همچنین] آبی که خدا از آسمان فرو فرستاده و با آن زمین را پس از مردنش زنده گردانیده و در آن هر گونه جنبنده ای پراکنده کرده و [نیز در] گردانیدن بادها و ابری که میان آسمان و زمین آرمیده است برای گروهی که می اندیشند واقعا نشانه هایی [گویا] وجود دارد.}

**[ترجمه]

بيان

المراد بالحجج البراهين أو الأنبياء و الأوصياء عليهم السلام و الاحتجاج و قطع العذر أى أكمل حجته على الناس بما آتاهم من العقول و أفضى إليه أى وصل و الباء للتعديه أى بعد ما أكمل عقلهم ألقى إليهم بيان ما يلزمهم علمه و معرفته و فى الكافى و نصر النبيين بالبيان و الأدله ما بين فى كتابه من دلائل الربوبيه و الوحدانيه أو ما أظهر من آثار صنعته و قدرته فى الآفاق و فى أنفسهم و الأول أنسب بالتفريع و اختلاف الليل و النهار أى تعاقبهما على هذا النظام المشاهد بأن يذهب أحدهما و يجى ء الآخر

ص: ١٣٢

١- الزمر: ١٨.

٢- البقره: ١۶۴.

خلفه و به فسر قوله تعالى هُوَ الَّذِی جَعَلَ اللَّیْلَ وَ النَّهارَ خِلْفَهً (۱)أو تفاوتهما فی النور و الظلمه أو فی الزیاده و النقصان و دخول أحدهما فی الآخر أو فی الطول و القصر بحسب العروض أو اختلاف کل ساعه من ساعاتهما بالنظر إلى الأمکنه المختلفه فأیه ساعه فرضت فهی صبح لموضع و ظهر لآخر و هکذا و الفلک یجی ء مفردا و جمعا و هو السفینه و ما فی قوله تعالى بِما یَنْفَعُ النَّاسَ إما مصدریه أی بنفعهم أو موصوله أی بالذی ینفعهم من المحمولات و المجلوبات و ما أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّماءِ مِنْ ماءٍ من الأولى للابتداء و الثانیه للبیان و السماء یحتمل الفلک و السحاب و جهه العلو و إحیاء الأرض بالنباتات و الأزهار و الثمرات و بث فیها عطف على أنزل أو على أحیا فإن الدواب ینمون بالخصب و یعیشون بالمطر و البث النشر و التفریق و المراد بتصریف الریاح إما تصریفها فی مهابها قبولا و دبورا و جنوبا و شمالا أو فی أحوالها حاره و بارده و عاصفه و لینه و عقیمه و لواقح أو جعلها تاره للرحمه و تاره للعذاب و السحاب المسخر أی لا ینزل و لا یتقشع مع أن الطبع یقتضی أحدهما حتى یأتی أمر الله و قیل مسخر للریاح تقلبه فی الجو بمشیه الله تعالى و فی الآیه دلاله على لزوم النظر فی خواص مصنوعاته تعالى و الاستدلال بها على وجوده و وحدته و علمه و قدرته و حکمته و سائر صفاته و على جواز رکوب البحر و التجارات و المسافرات لجلب الأقوات و الأمتعه.

**[ترجمه]مراد از «حجج»، برهان ها یا پیامبران و جانشینان آنها و دلیل آوردن و برطرف کردن بهانه است، یعنی خداوند به خاطر اینکه به آنها عقل داده، حجتش را بر مردم کامل کرده است.

«أفضی الیه» یعنی بیان را به آنها وصل نمود، و «باء» برای تعدی است، یعنی بعد از آنکه خداوند عقل آنها را کامل نمود، آنها را به بیان چیزی که در علم و شناخت خدا بود ملزم ساخت.

در کتاب کافی - . کافی ۱ : ۱۳ - ۲۰ - «ونصر النبیین بالبیان» دارد، یعنی پیامبران را با بیان یاری داد. و «الادله» دلایل اثبات وجود خدا و وحدانیتش که در قرآن ذکر شده می باشد. یا آثار صنع خدا و قدرت الهی در آفاق و انفس است، که خدا آن را ظاهر ساخته و احتمال اول به تفریع مناسب تر است.

و «اختلاف اللیل و النهار» پشت سرهم آمدن شب و روز است بر این نظامی که به چشم می بینیم، روز می رود و شب

ص: ۱۳۲

می آید و قول خداوند که فرموده: «هُوَ الَّذِی جَعَلَ اللَّیْلَ وَ النَّهارَ خِلْفَهً» - . فرقان/ ۶۲ - {شب و روز را جانشین یکدیگر گردانید} به این معنا تفسیر شده است. یا مراد تفاوت شب و روز در روشنایی و تاریکی است یا در زیادی و کمی و داخل شدن یکی از آن دو به دیگری یا در درازی و کوتاهی به حسب عوارض یا اختلاف هر ساعت از ساعت های شب و روز نظر به سوی مکان های مختلفه پس هر ساعتی که فرض کنید آن صبح است برای آنجا و ظهر است برای جای دیگر. و «الفلک» به صورت مفرد و جمع می آید به معنای کشتی است.

«ما» در قول خدای تعالی که فرمود: «بِما یَنْفَعُ النَّاسَ» مصدریه است، یعنی به منفعت رساندن مردم یا موصوله است، یعنی به چیزی که به آنها از محمولات و حمل و نقل های کشتی فایده می برند. در «و ما أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّماءِ مِنْ ماءٍ»، «من» اولی

ابتدائیه و دومی بیانیه است و «السماء» احتمال دارد به معنای چرخ و ابر و جهت بالا باشد. «احیاء الارض» زنده کردن زمین به نباتات و گل ها و میوه ها و «بثّ فیها» عطف بر «أنزل» یا بر «أحیاء» است. زیرا چهارپایان با گیاه رشد می کنند و با باران زندگی می نمایند. «البث» به معنای نشر و پراکندگی و متفرق شدن است. مراد به «تصریف الریاح» یا گردش بادها در جهت هایش: پس و پیش و شمال و جنوب یا در احوالات آنها از گرمی و سردی و تندی و نرمی و نازایی و آبستنی یا آن بادها را یک مرتبه، رحمت قرار می دهد و مرتبه دیگر عذاب. و «السحاب المسخر» یعنی ابرها فرو نمی ریزد و روشنایی ندارد تا امر خدا بیاید، با آنکه طبع انسان یکی از آن دو را خواهش می کند. گفته شده «مسخر للریاح» به معنی دگرگونی ابرها در هوا است که به اراده خداوند است و در این آیه دلالت بر لزوم نگاه کردن در خاصیت های مخلوقات خدا دارد و بر وجود خدا و یگانگی و علم و قدرت و حکمت و باقی اوصافش به آنها استدلال شده است. و به این آیه بر جواز سوار شدن کشتی در دریا و تجارت و مسافرت به خاطر به دست آوردن روزی و اجناس استدلال شده است.]

**[ترجمه]

يَا هِشَامُ

قَدْ جَعَلَ اللَّهُ جَلَّ وَ عَزَّ دَلِيلًا عَلَى مَعْرِفَتِهِ بِأَنَّ لَهُمْ مُدَبِّراً فَقَالَ وَ سَخَّرَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَ النَّهارَ وَ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ وَ النُّجُومُ مُسَخَّراتٌ بِأَمْرِهِ إِنَّ فِي ذلِكَ لَآياتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ (۲)وَ قَالَ حم وَ الْكِتابِ الْمُبِينِ إِنَّا جَعَلْناهُ قُرْآناً عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ (۳)وَ قَالَ وَ مِنْ آياتِهِ يُرِيكُمُ الْبَرْقَ خَوْفاً وَ طَمَعاً وَ يُنَزِّلُ مِنَ السَّماءِ ماءً فَيُحْيِي بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِها إِنَّ فِي ذلِكَ لَآياتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ (۴).

**[ترجمه]خداوند در این آیه دلیل بر شناخت خودش آورده است که آنان مدبری لازم دارد. «وَ سَخَّرَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَ النَّهارَ وَ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ وَ النُّجُومُ مُسَخَّراتٌ بِأَمْرِهِ إِنَّ فِي ذلِكَ لَآياتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ» - . نحل / ۱۲ - {و شب و روز و خورشید و ماه را برای شما رام گردانید و ستارگان به فرمان او مسخر شده اند مسلماً در این [امور] برای مردمی که تعقل می کنند نشانه هاست.} و فرمود: «حم *وَ الْكِتابِ الْمُبِينِ *إِنَّا جَعَلْناهُ قُرْآناً عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ» - . زخرف/ ۱ — ۳ - {حاء میم. سوگند به کتاب روشنگر. ما آن را قرآنی عربی قرار دادیم باشد که بیندیشید.} و فرمود: «وَ مِنْ آياتِهِ يُرِيكُمُ الْبَرْقَ خَوْفاً وَ طَمَعاً وَ يُنَزِّلُ مِنَ السَّماءِ ماءً فَيُحْيِي بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِها إِنَّ فِي ذلِكَ لَآياتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ». - . روم/ ۲۴ - {و از نشانه های او [اینکه] برق را برای شما بیم آور و امیدبخش می نمایاند و از آسمان به تدریج آبی فرو می فرستد که به وسیله آن زمین را پس از مرگش زنده می گرداند، در این [امر هم] برای مردمی که تعقل می کنند قطعا نشانه هایی است.}

**[ترجمه]

بیان

فی الکافی قد جعل الله ذلک دلیلا أی کلا من الآیات المذکوره سابقا أو لاحقا و قوله تعالی وَ سَخَّرَ لَكُمُ أی هیأها لمنافعکم و مُسَخَّراتٌ بالنصب حال عن الجمیع أی نفعکم بها حال کونها مسخرات لله خلقها و دبرها کیف شاء و قرأ

۱- الفرقان: ۶۲.

۲- النحل: ۱۲.

۳- الزخرف: ۱، ۲.

۴- الروم: ۲۴.

حفص و النجوم مسخرات على الابتداء و الخبر فيكون تعميما للحكم بعد تخصيصه و رفع ابن عامر الشمس و القمر أيضا و قوله تعالى يُرِيكُمُ الفعل مصدر بتقدير أن أو صفه لمحذوف أى آيه يريكم بها الْبَرْقَ خَوْفاً من الصاعقه أو تخريب المنازل و الزروع أو من المسافره وَ طَمَعاً أى فى الغيث و النبات و سقى الزروع أو للمقيم و نصبهما على العله لفعل لازم للفعل المذكور إذ إراءتهم تستلزم رؤيتهم أو للفعل المذكور بتقدير مضاف أى إراءه خوف و طمع أو بتأويل الخوف و الطمع بالإخافه و الإطماع أو على الحال نحو كلمته شفاها.

**[ترجمه]در کتاب کافی آمده: «قد جعل الله ذلک دلیلًا»، یعنی هر کدام از این آیاتی که ذکر شد یا در آینده می آید، دلیل اثبات وجود خداست. «وَ سَخَّرَ لَکُمُ» یعنی برای منافع شما آماده کرده است. «مسخرات» منصوب و حال از جمیع می باشد، یعنی منفعت شما به آنها درحالی است که آنها تسخیرشدگانند برای خدایی که آنها را آفریده و هر گونه که بخواهد، آنها را تدبیر می کند.

ص: ۱۳۳

حفص «و النجوم مسخرات» را مرفوع و به عنوان مبتدا و خبر خوانده است. پس حکم بعد از اختصاصش عمومیت پیدا می کند، و ابن عامر «الشمس و القمر» را رفع داده است. و قول خداوند که فرمود: «یُرِیکُمُ»، به تقدیر «ان» به تأویل مصدر می رود یا صفت برای محذوف است، یعنی نشانه هایی که به واسطه آنها به شما برق را نشان می دهد، در حالی که شما از صاعقه یا خراب شدن خانه ها و کشتزارها طمع می ورزید یا از مسافرت در آن حال می ترسید. و «طمعاً» یعنی در باران و گیاه و سیراب شدن کشتزارها یا برای کسانی که در خانه هاشان ساکن هستند. «نصب» «خوفاً و طمعاً» برای علت فعل لازم است، زیرا نشان دادن آنها مستلزم دیدنش است یا مستلزم فعل مذکور است به تقدیر مضاف. یعنی نشان دادن خوف و طمع، یا به تأویل بردن خوف و طمع را به ترساندن و به طمع انداختن یا نصبش بنا بر حالیت مثل «کلّمته شفاهاً» می باشد.]

**[ترجمه]

یَا هِشَامُ

ثُمَّ وَعَظَ أَهْلَ الْعَقْلِ وَ رَغَّبَهُمْ فِی الْآخِرَهِ فَقَالَ وَ مَا الْحَیاهُ الدُّنْیا إِلَّا لَعِبٌ وَ لَهْوٌ وَ لَلدَّارُ الْآخِرَهُ خَیْرٌ لِلَّذِینَ یَتَّقُونَ أَ فَلا تَعْقِلُونَ (۱)وَ قَالَ وَ ما أُوتِیتُمْ مِنْ شَیْ ءٍ فَمَتاعُ الْحَیاهِ الدُّنْیا وَ زِینَتُها وَ ما عِنْدَ اللَّهِ خَیْرٌ وَ أَبْقی أَ فَلا تَعْقِلُونَ (۲)

**[ترجمه]سپس خداوند خردمندان را پند داد، به آخرت تشویقشان کرد و فرمود: «وَ مَا الْحَیاهُ الدُّنْیا إِلَّا لَعِبٌ وَ لَهْوٌ وَ لَلدَّارُ الْآخِرَهُ خَیْرٌ لِلَّذِینَ یَتَّقُونَ أَفَلا تَعْقِلُونَ» - . انعام/ ۳۲ - {و زندگی دنیا جز بازی و سرگرمی نیست و قطعا سرای بازپسین برای کسانی که پرهیزکاری می کنند بهتر است، آیا نمی اندیشید.} و فرمود: «وَ ما أُوتِیتُمْ مِنْ شَیْ ءٍ فَمَتاعُ الْحَیاهِ الدُّنْیا وَ زِینَتُها وَ ما عِنْدَ اللَّهِ خَیْرٌ وَ أَبْقی أَفَلا تَعْقِلُونَ» - . قصص/ ۶۰ - {و هر آنچه به شما داده شده است، کالای زندگی دنیا و زیور آن است و[لی] آنچه پیش خداست بهتر و پایدارتر است، مگر نمی اندیشید.}

**[ترجمه]

بیان

وَ مَا الْحَیاهُ الدُّنْیا أی أعمالها إِلَّا لَعِبٌ وَ لَهْوٌ یلهی الناس و یشغلهم عما یعقب منفعه دائمه و المتاع ما یتمتع به.

**[ترجمه]«وَ مَا الْحَیاهُ الدُّنْیا» یعنی کارهای دنیا. «إِلَّا لَعِبٌ وَ لَهْوٌ» مردم را می فریبد و آنان را از کارهایی که منفعت دائمی دارد، باز می دارد. «المَتاعُ» چیزی است که از آن بهره برداری می شود.]

**[ترجمه]

یا هِشَامُ

ثُمَّ خَوَّفَ الَّذِینَ لَا یَعْقِلُونَ عَذَابَهُ فَقَالَ ثُمَّ دَمَّرْنَا الْآخَرِینَ وَ إِنَّکُمْ لَتَمُرُّونَ عَلَیْهِمْ مُصْبِحِینَ وَ بِاللَّیْلِ أَ فَلا تَعْقِلُونَ (۳)

**[ترجمه]سپس خداوند کسانی را که خردمندی نمی کنند، از عذابش بیم داد و فرمود: «ثُمَّ دَمَّرْنَا الْآخَرِینَ وَ إِنَّکُمْ لَتَمُرُّونَ عَلَیْهِمْ مُصْبِحِینَ وَ بِاللَّیْلِ أَفَلا تَعْقِلُونَ» - . صافات/ ۱۳۶ - ۱۳۸ - {سپس دیگران را هلاک کردیم. و در حقیقت شما بر آنان صبحگاهان و شامگاهان می گذرید، آیا به فکر فرو نمی روید.}

**[ترجمه]

بیان

قوله علیه السلام عذابه إما مفعول لقوله خوف أو یعقلون أو لهما علی التنازع و التدمیر الإهلاک أی بعد ما نجینا لوطا و أهله أهلکنا قومه و إنکم یا أهل مکه لتمرون علی منازلهم فی متاجرکم إلی الشام فإن سدوم (۴)فی طریقه مُصْبِحِینَ أی داخلین فی الصباح وَ بِاللَّیْلِ أی و مساء أو نهارا و لیلا أ فلیس فیکم عقل تعتبرون به.

**[ترجمه]«عذابه» در حدیث، مفعول «خوف» یا «یعقلون» یا برای هر دو از باب تنازع است. «تدمیر» یعنی هلاک کردن، یعنی بعد از آنکه ما لوط و خانواده اش را نجات دادیم، قومش را هلاک کردیم و شما ای اهل مکه که در راه تجارت به شام، هر صبح و شام در مسیرتان از قریه قوم لوط عبور می کنید، چرا از آن عبرت نمی گیرید؟ آیا عقل ندارید که عبرت بگیرید؟ «مصبحین» داخل شدن در صبح و «باللیل» داخل شدن در شام یا ظهر و شب است.]

**[ترجمه]

یَا هِشَامُ

ثُمَّ بَیَّنَ أَنَّ الْعَقْلَ مَعَ الْعِلْمِ فَقَالَ وَ تِلْکَ الْأَمْثالُ نَضْرِبُها لِلنَّاسِ وَ ما یَعْقِلُها إِلَّا الْعالِمُونَ (۵)

**[ترجمه]سپس خداوند بیان کرد که عقل با دانش همراه است و فرمود: «وَ تِلْکَ الْأَمْثالُ نَضْرِبُها لِلنَّاسِ وَ ما یَعْقِلُها إِلَّا الْعالِمُونَ» - . عنکبوت/ ۴۳ - {و این مثال ها را برای مردم می زنیم و[لی] جز دانشوران آنها را درنیابند.}

**[ترجمه]

ثُمَّ ذَمَّ الَّذِینَ لَا یَعْقِلُونَ فَقَالَ وَ إِذا قِیلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا ما أَنْزَلَ اللَّهُ قالُوا بَلْ نَتَّبِعُ ما أَلْفَیْنا عَلَیْهِ آباءَنا أَ وَ لَوْ کانَ آباؤُهُمْ لا یَعْقِلُونَ شَیْئاً وَ لا یَهْتَدُونَ (۶)وَ قَالَ تَعَالَی

ص: ۱۳۴

۱- الأنعام: ۳۲.

۲- القصص: ۶۰.

۳- الصافّات: ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸.

۴- بفتح السین المهمله: قریه قوم لوط.

۵- العنکبوت: ۴۲.

۶- البقره: ۱۷۰.

إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الصُّمُّ الْبُكْمُ الَّذِينَ لا يَعْقِلُونَ (۱)وَ قالَ وَ لَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ (۲)ثُمَّ ذَمَّ الْكَثْرَهَ فَقالَ وَ إِنْ تُطِعْ أَكْثَرَ مَنْ فِي الْأَرْضِ يُضِلُّوكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ (۳)وَ قالَ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يَعْلَمُونَ وَ أَكْثَرُهُمْ لَا يَشْعُرُونَ.

**[ترجمه]سپس مذمت کرد کسانی را که خردمندی نمی کنند و فرمود: «وَ إِذا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا ما أَنْزَلَ اللَّهُ قالُوا بَلْ نَتَّبِعُ ما أَلْفَيْنا عَلَيْهِ آباءَنا أَوَ لَوْ كانَ آباؤُهُمْ لا يَعْقِلُونَ شَيْئاً وَ لا يَهْتَدُونَ» - . بقره/ ۱۷۰ - {و چون به آنان گفته شود از آنچه خدا نازل کرده است پیروی کنید، می گویند نه بلکه از چیزی که پدران خود را بر آن یافته ایم پیروی می کنیم. آیا هر چند پدرانشان چیزی را درک نمی کرده و به راه صواب نمی رفته اند [باز هم در خور پیروی هستند].} و فرمود:

ص: ۱۳۴

«إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الصُّمُّ الْبُكْمُ الَّذِينَ لا يَعْقِلُونَ» - . انفال/ ۲۲ - {قطعا بدترین جنبندگان نزد خدا، کران و لالانی اند که نمی اندیشند.} و خدای متعال فرمود: «وَ لَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لا يَعْلَمُونَ» {و اگر از آنها بپرسی چه کسی آسمان ها و زمین را آفریده است، مسلما خواهند گفت خدا. بگو ستایش از آن خداست، ولی بیشترشان نمی دانند.} - . لقمان/ ۲۵ - سپس کثرت را نکوهش کرد و فرمود: «وَ إِنْ تُطِعْ أَكْثَرَ مَنْ فِي الْأَرْضِ يُضِلُّوكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ» {و اگر از بیشتر کسانی که در [این سر] زمین می باشند پیروی کنی، تو را از راه خدا گمراه می کنند.} - . انعام/ ۱۱۶ - و فرمود: «أَكْثَرَ النَّاسِ لا يَعْلَمُونَ و أكثرهم لا يشعرون» {اکثر مردم نمی دانند و اکثر آنان تعقل ندارند.}

**[ترجمه]

بيان

أَلْفَيْنا أي وجدنا قوله تعالى أَ وَ لَوْ كانَ الواو للحال أو العطف و الهمزه للرد و التعجب و جواب لو محذوف أي لو كان آباؤهم جهله لا يتفكرون في أمر الدين و لا يهتدون لاتبعوهم إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ أي شر ما يدب على الأرض أو شر البهائم الصُّمُّ عن سماع الحق و قبوله الْبُكْمُ عن التكلم به و قوله بَلْ أَكْثَرُهُمْ لا يَعْقِلُونَ ليس في قرآننا و هذه الآيه في سوره لقمان و فيها بَلْ أَكْثَرُهُمْ لا يَعْلَمُونَ و لعله كان في قرآنهم كذلك (۴)و كذا ليس في هذا القرآن و أكثرهم لا يشعرون فإما أن يكون هذا كلامه عليه السلام أو أنه أورد مضمون بعض الآيات و الضمير راجع إلى كفار قريش و هم كانوا قائلين بأن خالق السماوات و الأرض هو الله تعالى لكنهم كانوا يشركون الأصنام معه تعالى في العباده.

**[ترجمه]«الفينا» يعنى يافتيم ما، و «أَوَلَوْ كانَ»، «الواو» برای حاليه يا عاطفه است و «همزه» برای رد و تعجب است و جواب «لو» محذوف می باشد. يعنى اگر پدران آنان نادان بودند و در كار دين فكر نمی كردند و هدايت نمی شدند، آنها متابعت پدرانشان را كردند. «إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ» يعنى بدترين چيزی كه بر روی زمين حركت می كند يا بدترين چارپايان. «الصُّمُّ» يعنى از شنيدن و قبول حق كر هستند، «الْبُكْمُ» از سخن گفتن به حق لالند، «بَلْ أَكْثَرُهُمْ لا يَعْقِلُونَ.» در قرآن موجود نيست و اين آيه در سوره لقمان است كه در آنجا «بَلْ أَكْثَرُهُمْ لا يَعْلَمُونَ» دارد. شايد در قرآن نزد ائمه معصومين چنين بوده باشد. و همچنين در

قرآنِ موجود، «و أكثرهم لا يشعرون» ندارد. پس این جمله یا كلام امام است یا آن حضرت مضمون بعضی از آیات را آورده است. و ضمیر راجع به كفار قریش است كه آنان قائل بودند كه خدای آسمان ها و زمین الله است. لكن بت ها را در پرستش با خدا شریك می كردند.]

**[ترجمه]

یَا هِشَامُ

ثُمَّ مَدَحَ الْقِلَّةَ فَقَالَ وَ قَلِيلٌ مِنْ عِبادِيَ الشَّكُورُ (۵)وَ قَالَ وَ قَلِيلٌ ما هُمْ (۶)وَ ما آمَنَ مَعَهُ إِلَّا قَلِيلٌ (۷)

**[ترجمه]سپس كم را مدح كرد و فرمود: «وَ قَلِيلٌ مِنْ عِبادِيَ الشَّكُورُ» - . سبأ/ ۱۳ - {و از بندگان من اندكی سپاسگزارند.} و فرمود: «إِلَّا الَّذينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ» - . ص/ ۲۴ - {به استثنای كسانی كه ایمان آورده و كارهای شایسته كرده اند و این ها بس اندكند.} «وَ ما آمَنَ مَعَهُ إِلَّا قَلِيلٌ» - . هود/ ۴۰ - {و با او جز [عده] اندكی ایمان نیاورده بودند.}

**[ترجمه]

یَا هِشَامُ

ثُمَّ ذَكَرَ أُولِي الْأَلْبَابِ بِأَحْسَنِ الذِّكْرِ وَ حَلَّاهُمْ بِأَحْسَنِ الْحِلْيَةِ فَقَالَ يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشاءُ وَ مَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْراً كَثِيراً وَ ما يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُوا الْأَلْبابِ (۸)

**[ترجمه]سپس صاحبدلان را به بهترین وجه یاد كرد و به بهترین زیورها آراست و فرمود: «يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشاءُ وَ مَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْراً كَثِيراً وَ ما يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُوا الْأَلْبابِ» - . بقره/ ۲۶۹ - {[خدا] به هر كس كه بخواهد حكمت می بخشد، و به هر كس حكمت داده شود، به یقین خیر فراوان داده شده است؛ و جز خردمندان كسی پند نمی گیرد.}

**[ترجمه]

إِنَّ اللَّهَ يَقُولُ إِنَّ فِي ذلِكَ لَذِكْرى لِمَنْ كانَ لَهُ قَلْبٌ (۹)يَعْنِي الْعَقْلَ

ص: ۱۳۵

۱- الأنفال: ۲۲.

۲- لقمان: ۲۵.

۳- الأنعام: ۱۱۶.

۴- هذا الاحتمال منه رحمه اللّه مبنى على القول بوقوع التحريف فى القرآن و قد بينا فساده فى محله. بل الحق أن ذلک من خطأ النسّاخ أو الراوى فى ضبطه، و کيف يمکن أن يستدل عليه السلام بآيه لا سبيل للمخاطب على الحصول عليها و لو فرض وقوع التحريف. ط.

۵- سبأ: ۱۳.

۶- ص: ۲۴.

۷- هود: ۴۰.

۸- البقره: ۲۶۹.

۹- ق: ۳۶.

وَ قَالَ وَ لَقَدْ آتَيْنا لُقْمانَ الْحِكْمَهَ (۱)قَالَ الْفَهْمُ وَ الْعَقْلُ

**[ترجمه]خداوند می فرماید: «إِنَّ فِي ذلِكَ لَذِكْرى لِمَنْ كانَ لَهُ قَلْبٌ» - . ق/ ۳۷ - {قطعا در این [عقوبت ها] برای هر صاحبدل و حق نیوشی که خود به گواهی ایستد، عبرتی است.} یعنی عقل.

ص: ۱۳۵

و فرمود: «وَ لَقَدْ آتَيْنا لُقْمانَ الْحِكْمَهَ» - . لقمان/ ۱۲ - {و به راستی لقمان را حکمت دادیم.} فرمود: یعنی فهم و عقل.

**[ترجمه]

إِنَّ لُقْمَانَ قَالَ لِابْنِهِ تَوَاضَعْ لِلْحَقِّ تَكُنْ أَعْقَلَ النَّاسِ يَا بُنَيَّ إِنَّ الدُّنْيَا بَحْرٌ عَمِيقٌ قَدْ غَرِقَ فِيهِ عَالَمٌ كَثِيرٌ فَلْتَكُنْ سَفِينَتُكَ فِيهَا تَقْوَى اللَّهِ وَ جِسْرُهَا الْإِيمَانَ وَ شِرَاعُهَا التَّوَكُّلَ وَ قَيِّمُهَا الْعَقْلَ وَ دَلِيلُهَا الْعِلْمَ وَ سُكَّانُهَا الصَّبْرَ.

**[ترجمه]راستی لقمان به پسرش گفت: زیر فرمان حق باش تا عاقل ترین مردم باشی. پسر جانم! دنیا دریایی ژرف است و جهانی بسیار در آن غرق شده اند. کشتی تو در این دریا باید تقوای خدا باشد، پل آن از ایمان باشد، و بادبانش توکل، ناخدایش عقل، راهنمایش دانش و لنگرش صبر باشد.

**[ترجمه]

بیان

للحق أی لله بالإیمان به و طاعته أو لکل حق إذا ظهر لک بقبوله عالم بفتح اللام أو کسرها و فی الکافی و حشوها الإیمان أی ما یحشی فیها و تملأ منها و الشراع ککتاب الملاءه الواسعه فوق خشبه یصفقها الریح فتمضی بالسفینه و القیم مدبر أمر السفینه و الدلیل المعلم و قال فی المغرب السکان ذنب السفینه لأنها به تقوم و تسکن.

**[ترجمه]«للحقّ» یعنی ایمان آوردن و طاعت مخصوص خدا باشد یا هر حقی که برایت ظاهر شد قبول کنی. «عالِم» به فتح عین الفعل و کسر آن، هر دو وجه خوانده شده است و در کتاب کافی «و حشوها الإیمان» دارد، یعنی بار کشتی که پر می شود، باید ایمان باشد. «الشراع» بر وزن فعال بادبان چادری که بالای چوب است که باد در آن می افتد و به واسطه آن کشتی رانده می شود. و «القیم» مدیر کارهای کشتی و «الدلیل» آموزگار. در کتاب المغرب گفته: «السکان» دم کشتی است، زیرا کشتی به آن پایدار است و آرام می گیرد.]

**[ترجمه]

يَا هِشَامُ

لِكُلِّ شَيْ‏ءٍ دَلِيلٌ وَ دَلِيلُ الْعَاقِلِ التَّفَكُّرُ وَ دَلِيلُ التَّفَكُّرِ الصَّمْتُ وَ لِكُلِّ شَيْ‏ءٍ مَطِيَّةٌ وَ مَطِيَّةُ الْعَاقِلِ التَّوَاضُعُ وَ كَفَى بِكَ جَهْلًا أَنْ تَرْكَبَ مَا نُهِيتَ عَنْهُ.

**[ترجمه]برای هر چیزی راهنمایی لازم است و راهنمای خردمند، تفکر است و راهنمای تفکر، خاموشی؛ برای هر چیزی مرکبی لازم است و مرکب خردمند، تواضع است. و همین از نادانی ات بس که سوار بر مرکبی شوی که از سوار شدن بر آن نهی شده ای.

**[ترجمه]

بیان

فی الکافی العقل فی الموضعین مکان العاقل و دلیل العقل أو العاقل التفکر فإنه یصل إلی مطلوبه بالفکر و علی نسخه الکافی یحتمل أن یکون المراد أن التفکر یدل علی أن المرء عاقل و کذا ما بعده یحتملهما و مطیه العاقل التواضع أی مع التواضع یقوی علی ما یدل علیه عقله و یؤید من الله بأعماله و مع التکبر و عدم طاعه الله یضعف عقله و لا یقدر علی أعماله فی الأمور کالراجل العاجز عن الوصول إلی المطلوب و علی نسخه العقل أظهر کما لا یخفی.

**[ترجمه]در کتاب کافی در دو جا «عقل» به جای «عاقل» آمده است. راهنمای عقل یا عاقل تفکر است، زیرا خردمند به واسطه فکر به مطلوبش می رسد. و بنا بر نسخه کافی احتمال دارد مراد حدیث این باشد که تفکر دلالت می کند بر اینکه مرد عاقل است، و همچنین دنباله مطلب هر دو احتمال در آن می رود.

و مرکب عاقل تواضع است، یعنی عاقل با تواضع بر آن چیزی که عقل او را راهنمایی می کند، تقویت می شود و خدا به خاطر کردارش وی را تأیید می کند و با تکبر و اطاعت نکردن خدا، عقلش ضعیف می شود و قدرتی بر اعمال خود در میان امور را ندارد، مثل رونده ناتوانی که از رسیدن به مقصود عاجز است. حدیث بنا به نسخه کافی آشکارتر است، چنان چه پوشیده نیست.]

**[ترجمه]

یَا هِشَامُ

لَوْ كَانَ فِي يَدِكَ جَوْزَةٌ وَ قَالَ النَّاسُ لُؤْلُؤَةٌ مَا كَانَ يَنْفَعُكَ وَ أَنْتَ تَعْلَمُ أَنَّهَا جَوْزَةٌ وَ لَوْ كَانَ فِي يَدِكَ لُؤْلُؤَةٌ وَ قَالَ النَّاسُ إِنَّهَا جَوْزَةٌ مَا ضَرَّكَ وَ أَنْتَ تَعْلَمُ أَنَّهَا لُؤْلُؤَةٌ.

**[ترجمه]اگر در دستت گردویی باشد و مردم گویند دُرّ است و تو خود می دانی که آن گردو است، برای تو هیچ فایده ای ندارد و اگر در دست تو دُرّ باشد و مردم گویند آن گردو است، در حالی که تو می دانی آن دُرّ است، هیچ ضرری به تو نمی

رساند.

**[ترجمه]

بیان

حاصله عدم الاغترار بمدح الناس و الافتخار بثنائهم.

**[ترجمه]حاصل حديث اين است كه به ستايش مردم و افتخار به مدح آنها مغرور نشويم.]

**[ترجمه]

يَا هِشَامُ

مَا بَعَثَ اللَّهُ أَنْبِيَاءَهُ وَ رُسُلَهُ إِلَى عِبَادِهِ إِلَّا لِيَعْقِلُوا عَنِ اللَّهِ فَأَحْسَنُهُمُ اسْتِجَابَةً

ص: ۱۳۶

۱- لقمان: ۱۱.

أَحْسَنُهُمْ مَعْرِفَةً لِلَّهِ وَ أَعْلَمُهُمْ بِأَمْرِ اللَّهِ أَحْسَنُهُمْ عَقْلًا وَ أَعْقَلُهُمْ أَرْفَعُهُمْ دَرَجَةً فِي الدُّنْيَا وَ الْآخِرَهِ.

**[ترجمه]خدا پیغمبران و رسولانش را به سوی بندگانش نفرستاد، جز اینکه در امر خدا تعقل کنند، و خوش پذیراترشان

ص: ۱۳۶

شناساتر به خدا است، و داناترشان به امر خدا، خوش خردتر است، و خردمندترینشان آنهایند که پایه و مقام آنها در دنیا و آخرت بلندتر است.

**[ترجمه]

بیان

ضمير الجمع فى قوله عليه السلام ليعقلوا راجع إلى العباد أى ما بعثهم إلا ـ ليعقل العباد عن الله ما لا يعقلون إلا بتفهيم الأنبياء و الرسل عليهم السلام

**[ترجمه]ضمیر جمع در «لیعقلوا» به «العباد» بر می گردد، یعنی خداوند بندگان را مبعوث نکرده مگر اینکه بندگان در مورد خدا تعقل کنند و تعقل نمی کنند جز به فهماندن پیامبران و رسولان.]

**[ترجمه]

يَا هِشَامُ

مَا مِنْ عَبْدٍ إِلَّا وَ مَلَكٌ آخِذٌ بِنَاصِيَتِهِ فَلَا يَتَوَاضَعُ إِلَّا رَفَعَهُ اللَّهُ وَ لَا يَتَعَاظَمُ إِلَّا وَضَعَهُ اللَّهُ

**[ترجمه]هیچ بنده ای نیست جز اینکه فرشته ای مهارش را به دست گرفته است. پس هیچ کس برای خدا تواضع نکند جز اینکه بالایش برد، و بزرگی نفروشد جز اینکه پستش کند.

**[ترجمه]

إِنَّ لِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حُجَّتَيْنِ حُجَّةً ظَاهِرَةً وَ حُجَّةً بَاطِنَةً فَأَمَّا الظَّاهِرَةُ فَالرُّسُلُ وَ الْأَنْبِيَاءُ وَ الْأَئِمَّةُ عليهم السلام وَ أَمَّا الْبَاطِنَةُ فَالْعُقُولُ

**[ترجمه]راستی برای خدا بر مردم دو حجت است؛ حجت ظاهره و حجت باطنه. امّا حجت ظاهر رسولان و پیمبران و امامان هستند، و حجت باطنه خردها است.

**[ترجمه]

إِنَّ الْعَاقِلَ الَّذِی لَا یَشْغَلُ الْحَلَالُ شُکْرَهُ وَ لَا یَغْلِبُ الْحَرَامُ صَبْرَهُ

**[ترجمه]راستی خردمند کسی است که حلال از شکرش باز ندارد و حرام بر صبرش چیره نشود.

**[ترجمه]

مَنْ سَلَّطَ ثَلَاثاً عَلَی ثَلَاثٍ فَکَأَنَّمَا أَعَانَ هَوَاهُ عَلَی هَدْمِ عَقْلِهِ مَنْ أَظْلَمَ نُورُ فِکْرِهِ بِطُولِ أَمَلِهِ وَ مَحَا طَرَائِفَ حِکْمَتِهِ بِفُضُولِ کَلَامِهِ وَ أَطْفَأَ نُورَ عِبْرَتِهِ بِشَهَوَاتِ نَفْسِهِ فَکَأَنَّمَا أَعَانَ هَوَاهُ عَلَی هَدْمِ عَقْلِهِ وَ مَنْ هَدَمَ عَقْلَهُ أَفْسَدَ عَلَیْهِ دِینَهُ وَ دُنْیَاهُ.

**[ترجمه]هر که سه چیز را بر سه چیز مسلط کند، گویا هوای نفسش را بر ویران کردن عقلش کمک داده است؛ هر که با درازی آرزو روشنی عقلش را تیره کند، با گفتار زیادی حکمت های جدید و نفیس اش را محو سازد و با شهوات نفس نور عبرت را بکشد، گویا به هوای نفس برای ویران کردن عقل کمک کرده است، و هر که عقلش را ویران کرد، دین و دنیایش را تباه کرده است.

**[ترجمه]

بیان

نور مرفوع (۱)إذ لم تر أظلم متعدیا و إضافته إلی الفکر إما بیانیه أو لامیه و السبب فی ذلک أن بطول الأمل یقبل إلی الدنیا و لذاتها فیشغل عن التفکر و الطریف الأمر الجدید المستغرب الذی فیه نفاسه و محو الطرائف بالفضول إما لأنه إذا اشتغل بالفضول شغل عن الحکمه فی زمان التکلم بالفضول أو لأنه لما سمع الناس منه الفضول لم یعبئوا بحکمته أو لأنه إذا اشتغل به محا الله عن قلبه الحکمه.

**[ترجمه]«نور» مرفوع است، زیرا «أظلم» متعدی دیده نشده. و اضافه نور به فکر، یا اضافه بیانیه است یا اضافه لامیه و سبب آن این است که انسان به آرزوهای دور و دراز به دنیا و لذت های آن رو می آورد و از تفکر باز می ماند. «الطریف» کار جدید نفیس را گویند و طرایف با فضولات از بین می روند، زیرا انسان وقتی که به فضولات و گفتار بی فایده مشغول شد، در زمان سخن گفتن بی فایده از حکمت باز می ماند، یا به خاطر اینکه وقتی مردم از او فضولات سخن را شنیدند، به حکمت هایش اعتنا نمی کنند، یا به خاطر اینکه وقتی انسان به فضولات مشغول شد، خداوند حکمت ها را از قلب او پاک می کند.]

**[ترجمه]

یَا هِشَامُ

کَیْفَ یَزْکُو عِنْدَ اللَّهِ عَمَلُکَ وَ أَنْتَ قَدْ شَغَلْتَ عَقْلَکَ عَنْ أَمْرِ رَبِّکَ وَ أَطَعْتَ هَوَاکَ عَلَی غَلَبَهِ عَقْلِکَ.

**[ترجمه]چطور عملت نزد خدا پاک باشد، در حالی که تو عقلت را از امر خدا بازداشتی و هوای نفست را برای غلبه بر عقلت فرمان بردی؟

**[ترجمه]

بیان

الزکاه تکون بمعنی النمو و بمعنی الطهاره و هنا یحتملهما و الأمر مقابل النهی أو بمعنی مطلق الشأن أی الأمور المتعلقه به تعالی.

**[ترجمه]«الزکاه» به معنای رشد و نمو است و به معنای پاکی نیز آمده و در اینجا هر دو احتمال را دارد. «الأمر» مقابل نهی است یا به معنای مطلق شان، یعنی کارهایی که به خدا تعلق دارد.]

**[ترجمه]

یَا هِشَامُ

الصَّبْرُ عَلَى الْوَحْدَهِ عَلَامَهُ قُوَّهِ الْعَقْلِ فَمَنْ عَقَلَ عَنِ اللَّهِ تَبَارَکَ وَ تَعَالَى

۱- بل منصوب کما یقال: أظلم اللّه اللیل أی جعله مظلما، و نفیه تعدی أظلم فی غیر محله.

اعْتَزَلَ أَهْلَ الدُّنْيَا وَ الرَّاغِبِينَ فِيهَا (۱)وَ رَغِبَ فِيمَا عِنْدَ رَبِّهِ وَ كَانَ أَنْسَهُ فِی الْوَحْشَهِ وَ صَاحِبَهُ فِی الْوَحْدَهِ وَ غِنَاهُ فِی الْعَيْلَهِ وَ مُعِزَّهُ فِی غَيْرِ عَشِيرَهٍ.

**[ترجمه]صبر بر تنهایی نشانه قوت عقل است. هر که از طرف خدای تبارک و تعالی تعقل کند،

ص: ۱۳۷

از اهل دنیا و راغبین در آن کناره گرفته و بدان چه نزد پروردگارش است رغبت ورزیده، و خدا در وحشت انیس او است و در تنهایی یار او است، و توانگری او در نداری اوست، و عزت او در بی تیره و تباری اوست.

**[ترجمه]

بیان

عقل عن الله أی حصل له معرفه ذاته و صفاته و أحکامه و شرائعه أو أعطاه الله العقل أو علم الأمور بعلم ینتهی إلی الله بأن أخذه عن أنبیائه و حججه إما بلا واسطه أو بلغ عقله إلی درجه یفیض الله علومه علیه بغیر تعلیم بشر و غناه أی مغنیه أو کما أن أهل الدنیا غناهم بالمال هو غناه بالله و قربه و مناجاته و العیله الفقر و فی الکافی من غیر عشیره و هی القبیله و الرهط (۲)الأدنون.

**[ترجمه]«عقل عن الله» یعنی برای آن شخص شناخت ذات خدا و اوصاف خدا و احکام و شرایع خدا حاصل شده است، یا خدا او را عقل داده است، یا کارها را به دانشی که به خدا می رسد می داند، زیرا آن دانش را از پیامبران و حجت هایش گرفته است بدون واسطه، یا عقلش به درجه ای رسیده که خدا دانش هایش را بدون آموزش دادن بشر، به او افاضه می کند. «غناه» یعنی بی نیاز کننده یا چنان که اهل دنیا بی نیازی شان به مال است، آن شخص بی نیازی اش به خدا و تقرب به خدا و مناجات او است. «العیله» به معنای ناداری است و در کتاب کافی «من غیر عشیره» آمده که به معنای قبیله و گروه نزدیکان انسان است.]

**[ترجمه]

يَا هِشَامُ

نُصِبَ الْخَلْقُ لِطَاعَهِ اللَّهِ وَ لَا نَجَاهَ إِلَّا بِالطَّاعَهِ وَ الطَّاعَهُ بِالْعِلْمِ وَ الْعِلْمُ بِالتَّعَلُّمِ وَ التَّعَلُّمُ بِالْعَقْلِ يُعْتَقَدُ وَ لَا عِلْمَ إِلَّا مِنْ عَالِمٍ رَبَّانِيٍّ وَ مَعْرِفَهُ الْعَالِمِ بِالْعَقْلِ.

**[ترجمه]خلق به طاعت خدا وادار شدند؛ نجاتی جز به اطاعت نیست، و طاعت جز به دانش نباشد، و دانش به آموزش است، و آموزش با تعقل است. دانش به دست نمی آید جز از یک عالم ربانی، و شناختن آن عالم به عقل است.

**[ترجمه]

بیان

فی الکافی نصب الحق و نصب إما مصدر أو فعل مجهول أی إنما نصب الله الخلق أو الحق و الدین بإرسال الرسل و إنزال الکتب لیطاع فی أوامره و نواهیه و التعلم بالعقل یعتقد أی یشتد و یستحکم أو من الاعتقاد بمعنی التصدیق و الإذعان و معرفه العالم و فی الکافی و معرفه العلم أی علم العالم و ما هنا أظهر و الغرض أن احتیاج العلم إلی العقل من جهتین لفهم ما یلقیه العالم و لمعرفه العالم الذی ینبغی أخذ العلم عنه.

**[ترجمه]در کتاب کافی «نصب الحق» آمده و «نصب» یا مصدر است یا فعل مجهول، یعنی فقط خدا خلق را نصب کرد یا حق و دین را با فرستادن پیامبران و نازل کردن، کتاب ها نصب نمود تا امرها و نهی های آنان پیروی شود. «التعلم بالعقل یعتقد» یعنی سخت و محکم می شود یا «یعتقد» از ماده اعتقاد به معنای تصدیق و اذعان است. در کتاب کافی به جای «معرفه العالم»، «معرفه العلم» آمده، یعنی عالم می داند، گرچه آنچه در اینجاست آشکارتر است و مقصد این است که نیاز علم به عقل از دو جهت است: به خاطر فهمیدن آن چیزی که عالم به او آموزش می دهد؛ به خاطر شناختن عالمی که سزاوار است علم از او گرفته شود.]

**[ترجمه]

یَا هِشَامُ

قَلِیلُ الْعَمَلِ مِنَ الْعَاقِلِ مَقْبُولٌ مُضَاعَفٌ وَ کَثِیرُ الْعَمَلِ مِنْ أَهْلِ الْهَوَی وَ الْجَهْلِ مَرْدُودٌ.

**[ترجمه]عمل اندک از خردمند پذیرفته و دو چندان حساب می شود، و عمل بسیار از اهل هوا و نادانی مردود است.

**[ترجمه]

بیان

فی الکافی من العالم.

**[ترجمه]در کتاب کافی «من العالم» آمده است.]

**[ترجمه]

يَا هِشَامُ

إِنَّ الْعَاقِلَ رَضِيَ بِالدُّونِ مِنَ الدُّنْيَا مَعَ الْحِكْمَهِ وَ لَمْ يَرْضَ بِالدُّونِ مِنَ الْحِكْمَهِ مَعَ الدُّنْيَا فَلِذَلِكَ رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ.

ص: ۱۳۸

۱- العزله عن أهل الـدنيا و الراغبين فيها و المنهمكين فى لذاتها و من يصد المرء عن بلوغ رشده و إنهاء سعادته ممدوحه، و أمّا العزله عن أهل الدين و جماعه المسلمين و عمن يحصل بمصاحبته بصيره فى أمر الدين و رغبه فيما عند اللّه من النعيم، فمذمومه شرعا و عقلا.

۲- الرهط بفتح الراء: قوم الرجل و قبيلته. عدد يجمع من الثلاثه إلى العشره، و ليس فهيم امرأه.

**[ترجمه]راستی خردمند به دنیای کم که همراه حکمت است خوش است و به حکمت کم به همراه هر چه که از دنیا باشد ناخوش، از این رو تجارتش سود می دهد.

ص: ۱۳۸

**[ترجمه]

بیان

بالدون من الدنیا أی القلیل و الیسیر منها مع الحکمه الکثیره و لم یرض بالقلیل من الحکمه مع الدنیا الکثیره.

**[ترجمه]«بالدون من الدنیا» یعنی به کم و اندک از دنیا به همراه حکمت بسیار راضی اند و به حکمت کم به همراه دنیای زیاد، راضی نیستند.]

**[ترجمه]

یَا هِشَامُ

إِنْ کَانَ یُغْنِیکَ مَا یَکْفِیکَ فَأَدْنَی مَا فِی الدُّنْیَا یَکْفِیکَ وَ إِنْ کَانَ لَا یُغْنِیکَ مَا یَکْفِیکَ فَلَیْسَ شَیْ ءٌ مِنَ الدُّنْیَا یُغْنِیکَ

**[ترجمه]اگر به اندازه کفایتت بی نیازت کند، دنیای کم بس است و اگر به اندازه کفایت بی نیازت نکند، در دنیا چیزی نیست که بی نیازت کند.

**[ترجمه]

إِنَّ الْعُقَلَاءَ تَرَکُوا فُضُولَ الدُّنْیَا فَکَیْفَ الذُّنُوبُ وَ تَرْکُ الدُّنْیَا مِنَ الْفَضْلِ وَ تَرْکُ الذُّنُوبِ مِنَ الْفَرْضِ

**[ترجمه]خردمندان زیادی دنیا را هم وانهادند، تا چه رسد به گناهان. ترک دنیا فضیلت است و ترک گناه واجب است.

**[ترجمه]

إِنَّ الْعُقَلَاءَ زَهِدُوا فِی الدُّنْیَا وَ رَغِبُوا فِی الْآخِرَهِ لِأَنَّهُمْ عَلِمُوا أَنَّ الدُّنْیَا طَالِبَهٌ وَ مَطْلُوبَهٌ فَمَنْ طَلَبَ الْآخِرَهَ طَلَبَتْهُ الدُّنْیَا حَتَّی یَسْتَوْفِیَ مِنْهَا رِزْقَهُ وَ مَنْ طَلَبَ الدُّنْیَا طَلَبَتْهُ الْآخِرَهُ فَیَأْتِیهِ الْمَوْتُ فَیُفْسِدُ عَلَیْهِ دُنْیَاهُ وَ آخِرَتَهُ.

**[ترجمه]راستی خردمندان به دنیا بی رغبت اند و به آخرت مشتاق، زیرا دانستند که دنیا خواهان است و خواسته شده و آخرت هم خواهان و خواسته شده است، هر که آخرت را بخواهد، دنیا به دنبالش می آید تا روزی خود را از آن دریافت کند

و هر که دنیا را بخواهد، آخرتش به دنبال است تا مرگش ببرد و دنیا و آخرتش را بر او تباه کند.

**[ترجمه]

بیان

فِي الْكَافِي إِنَّ الدُّنْيَا طَالِبَةٌ مَطْلُوبَةٌ وَ الْآخِرَةَ طَالِبَةٌ وَ مَطْلُوبَةٌ وَ الدُّنْيَا طَالِبَةٌ لِلْمَرْءِ لِأَنْ يُوصَلَ إِلَيْهِ مَا عِنْدَهَا مِنَ الرِّزْقِ الْمُقَدَّرِ وَ مَطْلُوبَةٌ يَطْلُبُهَا الْحَرِيصُ طَلَباً لِلزِّيَادَهِ وَ الْآخِرَةَ طَالِبَةٌ تَطْلُبُهُ لِتُوصَلَ إِلَيْهِ أَجَلُهُ الْمُقَدَّرُ وَ مَطْلُوبَةٌ يَطْلُبُهَا الطَّالِبُ لِلسَّعَادَاتِ الْأُخْرَوِيَّهِ بِالْأَعْمَالِ الصَّالِحَهِ

**[ترجمه]در کتاب کافی آمده «أن الدنيا طالبه مطلوبه و الآخره طالبه و مطلوبه»، دنیا خواهان مرد است تا وی به رزق مقدری که در نزد دنیا است برسد، و خواسته شده است که آدم حریص دنیا را به خاطر زیادی طلبی می خواهد. آخرت خواهان است که مرد را می خواهد تا مرگ مقدر برایش برسد. و آخرت خواسته شده است که خواهان انسان های طالب سعادت اخروی با کردار نیک آن را می خواهد.]

**[ترجمه]

يَا هِشَامُ

مَنْ أَرَادَ الْغِنَى بِلَا مَالٍ وَ رَاحَةَ الْقَلْبِ مِنَ الْحَسَدِ وَ السَّلَامَةَ فِي الدِّينِ فَلْيَتَضَرَّعْ إِلَى اللَّهِ فِي مَسْأَلَتِهِ بِأَنْ يُكْمِلَ عَقْلَهُ فَمَنْ عَقَلَ قَنِعَ بِمَا يَكْفِيهِ وَ مَنْ قَنِعَ بِمَا يَكْفِيهِ اسْتَغْنَى وَ مَنْ لَمْ يَقْنَعْ بِمَا يَكْفِيهِ لَمْ يُدْرِكِ الْغِنَى أَبَداً

**[ترجمه]هر که بی نیازی بدون دارایی می خواهد، آسایش دل از درد حسد می جوید و سلامتی دین را می طلبد، باید به درگاه خدا زاری کند و بخواهد که خردش را کامل کند. هر که خردمند شد، به آنچه کفایتش کند قانع باشد، و هر که به آنچه او را بس است قانع شد، بی نیاز گردد، و هر که به آنچه او را بس است قانع نشد، هرگز روی بی نیازی را نمی بیند.

**[ترجمه]

إِنَّ اللَّهَ جَلَّ وَ عَزَّ حَكَى عَنْ قَوْمٍ صَالِحِينَ أَنَّهُمْ قَالُوا رَبَّنا لا تُزِغْ قُلُوبَنا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنا وَ هَبْ لَنا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ (۱)حِينَ عَلِمُوا أَنَّ الْقُلُوبَ تَزِيغُ وَ تَعُودُ إِلَى عَمَاهَا وَ رَدَاهَا إِنَّهُ لَمْ يَخَفِ اللَّهَ مَنْ لَمْ يَعْقِلْ عَنِ اللَّهِ وَ مَنْ لَمْ يَعْقِلْ عَنِ اللَّهِ لَمْ يَعْقِدْ قَلْبُهُ عَلَى مَعْرِفَةٍ ثَابِتَةٍ يُبْصِرُهَا وَ لَمْ يَجِدْ حَقِيقَتَهَا فِي قَلْبِهِ وَ لَا يَكُونُ أَحَدٌ كَذَلِكَ إِلَّا مَنْ كَانَ قَوْلُهُ لِفِعْلِهِ مُصَدِّقاً وَ سِرُّهُ لِعَلَانِيَتِهِ مُوَافِقاً لِأَنَّ اللَّهَ لَا يَدُلُّ عَلَى الْبَاطِنِ الْخَفِيِّ مِنَ الْعَقْلِ إِلَّا بِظَاهِرٍ مِنْهُ وَ نَاطِقٍ عَنْهُ.

**[ترجمه]راستی خدای متعال از گروه صالحان حکایت کرده است که آنان گفتند: «رَبَّنا لا تُزِغْ قُلُوبَنا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنا وَ هَبْ لَنا

مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ» - . آل عمران/ ۸ - {[می گویند] پروردگارا پس از آنکه ما را هدایت کردی دل هایمان را دستخوش انحراف مگردان و از جانب خود رحمتی بر ما ارزانی دار که تو خود بخشایشگری.} چون دانستند که دل ها کج می شوند و به کوری و به هلاکت خود بر می گردند. به راستی که هر که در امر خدا تعقل نکند، از خدا نترسد و هر که در امر خدا تعقل نکند، دل به معرفت او نبندد - آن معرفتی که بر جا باشد و بدان بینا باشد و حقیقتش به دل او نشیند - و کسی چنین نباشد تا گفتار و کردارش یکی باشد و نهان و عیانش موافق باشد، زیرا خداوند عقل را به مقام درونی پنهانی راهنمایی نکرده است، مگر به عقل برونی و آشکار و گویا.

**[ترجمه]

بیان

الزيغ الميل و العدول عن الحق و رداها أی هلاكها و ضلالها

ص: ۱۳۹

۱- آل عمران: ۸.

قوله علیه السلام من کان قوله لفعله مصدقا علی صیغه اسم الفاعل أی ینبغی أن یأتی أولا بما یأمره ثم یأمر غیره لیکون قوله مصدقا لما یفعله و یمکن أن یقرأ علی صیغه المفعول قوله علیه السلام لأن الله إلخ أی العقل أمر مخفی فی الإنسان لا یعرف وجوده فی شخص إلا بما یظهر علی الجوارح من آثاره و الأفعال الحسنه الناشئه عنه و یمکن أن یکون المراد بالعقل المعرفه.

**[ترجمه]«الزیغ» به معنای میل و عدول از حق است. «رداها» یعنی هلاکت و گمراهی آنان.

ص: ۱۳۹

«من کان قوله لفعله مصدقا» صیغه اسم فاعل است، یعنی سزاوار این است که اولا آن چیزی را که به آن امر کرده عمل کند و سپس دیگران را امر کند تا قولش تصدیق کننده فعلش باشد و احتمال دارد «مُصدّقاً» اسم مفعول باشد. «لأن الله إلخ» یعنی عقل، امری پنهان در انسان است که وجود آن در شخص شناخته نمی شود، مگر آثار و کردار نیک که از آن نشأت می گیرد بر جوارح و اعضایش آشکار گردد و ممکن است که مراد از عقل، شناخت باشد.]

**[ترجمه]

یَا هِشَامُ

كَانَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام يَقُولُ مَا مِنْ شَيْ ءٍ عُبِدَ اللَّهُ بِهِ أَفْضَلَ مِنَ الْعَقْلِ وَ مَا تَمَّ عَقْلُ امْرِئٍ حَتَّى يَكُونَ فِيهِ خِصَالٌ شَتَّى الْكُفْرُ وَ الشَّرُّ مِنْهُ مَأْمُونَانِ وَ الرُّشْدُ وَ الْخَيْرُ مِنْهُ مَأْمُولَانِ وَ فَضْلُ مَالِهِ مَبْذُولٌ وَ فَضْلُ قَوْلِهِ مَكْفُوفٌ وَ نَصِيبُهُ مِنَ الدُّنْيَا الْقُوتُ وَ لَا يَشْبَعُ مِنَ الْعِلْمِ دَهْرَهُ الذُّلُّ أَحَبُّ إِلَيْهِ مَعَ اللَّهِ مِنَ الْعِزِّ مَعَ غَيْرِهِ (۱)وَ التَّوَاضُعُ أَحَبُّ إِلَيْهِ مِنَ الشَّرَفِ يَسْتَكْثِرُ قَلِيلَ الْمَعْرُوفِ مِنْ غَيْرِهِ وَ يَسْتَقِلُّ كَثِيرَ الْمَعْرُوفِ مِنْ نَفْسِهِ وَ يَرَى النَّاسَ كُلَّهُمْ خَيْراً مِنْهُ وَ أَنَّهُ شَرُّهُمْ فِي نَفْسِهِ وَ هُوَ تَمَامُ الْأَمْرِ.

**[ترجمه]امیرالمؤمنین بارها می فرمود: با چیزی بهتر از عقل خدا پرستش نشده و عقل مرد کامل نیست، مگر در او چند خصلت گوناگون باشد: کفر و بدی از وی نتراود؛ امید رشد و خیر از وی برود؛ مازاد آنچه را که دارد ببخشد؛ از گفتار زائد خودداری کند؛ بهره اش از دنیا همان قوتش باشد؛ تا پایان عمرش از دانش سیر نشود؛ نزد او خواری به همراه خداخواهی، از عزت با دیگری محبوب تر باشد؛ تواضع نزد او محبوب تر از اشرافیت باشد؛ احسان اندک دیگری را بیش شمارد و احسان زیاد خود را کم؛ و همه مردم را بهتر از خود داند و خود را پیش خود از همه بدتر شمارد، و این پایان امر است.

**[ترجمه]

بیان

دهره أی فی تمام دهره و عمره الذل أحب إلیه المراد الذل و العز الدنیویان أو ذل النفس و عزها و ترفعها و هو تمام الأمر أی کل أمر من أمور الدین یتم به أو کأنه جمیع أمور الدین مبالغه (۲)و المراد بالکفر جمیع أنواعه علی ما سیأتی تفسیره فی موضعه

إن شاء الله تعالی.

**[ترجمه]«الـذل أحب إليه» مراد ذلّت و عزّت دنيـايی هست يـا ذلّت و عزّت و بالا رفتن نفس. «و هو تمام الأمر» يعنی هر يک از کارهـای دين به آن تمام می شود، يا گويا آن تمام امور دين است که در اين صورت از باب مبالغه بيان شـده است. مراد از کفر، تمام انواع کفر است که در جايش در تفسير کفر خواهد آمد، ان شاء الله تعالی.]

**[ترجمه]

يَا هِشَامُ

مَنْ صَدَقَ لِسَانُهُ زَكَا عَمَلُهُ وَ مَنْ حَسُنَتْ نِيَّتُهُ زِيدَ فِی رِزْقِهِ وَ مَنْ حَسُنَ بِرُّهُ بِإِخْوَانِهِ وَ أَهْلِهِ مُدَّ فِی عُمُرِهِ.

**[ترجمه]هر که زبـانش راست است عملش پاك است؛ هر که خوش نيت است، روزی اش فزون شود؛ و هر که با برادران و خاندانش خوشرفتار است، عمرش دراز شود.

**[ترجمه]

بيان

نيته أی عزمه علی المبرات و الخيرات أو المراد الإخلاص فی أعماله الحسنه.

**[ترجمه]«نيته» يعنی عزم او بر خوبی ها و نيکی ها يا مراد اخلاص در اعمال نيك است.]

**[ترجمه]

يَا هِشَامُ

لَا تَمْنَحُوا الْجُهَّالَ الْحِكْمَةَ فَتَظْلِمُوهَا وَ لَا تَمْنَعُوهَا أَهْلَهَا فَتَظْلِمُوهُمْ

۱- لعل المراد أن العاقل إذا يری أن المماشاه مع الناس و ذهابه مـذهبهم توجب رفعه قدره و عظم شأنه بينهم و بعده عن الحق و أن الاخـذ بالـديانه و سـلوكه سبيل الحق يوجب المـذله بينهم يختار المـذله عند الناس مع كونه عند اللّه عزيزا علی عزته بينهم و بعده عنه تعالی، أو أن ذل نفسه بأخذه زمامها و بردعها عن مشـتهياتها أحبّ إليه من عزّ نفسه بارساله عنانها و بانجاح حوائجها و

آمالها.

٢- و الظاهر أن المراد به تمام ذله النفس و فقرها و هو آخر درجات الإيمان و تمام عقل المرء و به يتم أمره كما جاء منصوصا عليه فى بعض الأحاديث.

**[ترجمه]حکمت را به نادان ها نیاموزید تا بدان ستم کنید، و از اهلش دریغ مدارید تا به آن ستم کنید.

ص: ۱۴۰

**[ترجمه]

كَمَا تَرَكُوا لَكُمُ الْحِكْمَةَ فَاتْرُكُوا لَهُمُ الدُّنْيَا.

**[ترجمه]چنان که نادانان حکمت را برای شما رها کردند، شما هم دنیا را برای آنان واگذار کنید.

**[ترجمه]

بیان

المنحه العطاء.

**[ترجمه]المنحه العطاء.

**[ترجمه]

يَا هِشَامُ

لَا دِينَ لِمَنْ لَا مُرُوءَةَ لَهُ وَ لَا مُرُوءَةَ لِمَنْ لَا عَقْلَ لَهُ وَ إِنَّ أَعْظَمَ النَّاسِ قَدْراً الَّذِى لَا يَرَى الدُّنْيَا لِنَفْسِهِ خَطَراً أَمَا إِنَّ أَبْدَانَكُمْ لَيْسَ لَهَا ثَمَنٌ إِلَّا الْجَنَّةُ فَلَا تَبِيعُوهَا بِغَيْرِهَا.

**[ترجمه]هر که دین ندارد مروت ندارد و هر که مروت ندارد، عقل ندارد. راستی که با ارزش ترین مردم کسی است که دنیا را برای خود مقامی نداند. آگاه باش که بهای تن شماها جز بهشت نیست، آنها را جز بدان نفروشید.

**[ترجمه]

بیان

المروءه الإنسانيه و كمال الرجوليه و هى الصفه الجامعه لمكارم الأخلاق و محاسن الآداب و الخطر الحظ و النصيب و القدر و المنزله و السبق الذى يتراهن عليه و الكل محتمل.

**[ترجمه]مراد از «مروّت»، انسانیّت و کمال مردانگی است که آن صفتی جامع برای مکارم اخلاق، آداب نیکو، بهره وافر و

نصیب، قدر و منزلت و مسابقه ای است که بر آن گرو می گذارند و احتمال دارد مراد از مروت همه آنها باشد.]

**[ترجمه]

یا هِشَامُ

إِنَّ أَمِیرَ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام کَانَ یَقُولُ لَا یَجْلِسُ فِی صَدْرِ الْمَجْلِسِ إِلَّا رَجُلٌ فِیهِ ثَلَاثُ خِصَالٍ یُجِیبُ إِذَا سُئِلَ وَ یَنْطِقُ إِذَا عَجَزَ الْقَوْمُ عَنِ الْکَلَامِ وَ یُشِیرُ بِالرَّأْیِ الَّذِی فِیهِ صَلَاحُ أَهْلِهِ فَمَنْ لَمْ یَکُنْ فِیهِ شَیْ ءٌ مِنْهُنَّ فَجَلَسَ فَهُوَ أَحْمَقُ وَ قَالَ الْحَسَنُ بْنُ عَلِیٍّ علیهما السلام إِذَا طَلَبْتُمُ الْحَوَائِجَ فَاطْلُبُوهَا مِنْ أَهْلِهَا قِیلَ یَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ وَ مَنْ أَهْلُهَا قَالَ الَّذِینَ قَصَّ اللَّهُ فِی کِتَابِهِ وَ ذَکَرَهُمْ فَقَالَ إِنَّما یَتَذَکَّرُ أُولُوا الْأَلْبابِ قَالَ هُمْ أُولُو الْعُقُولِ وَ قَالَ عَلِیُّ بْنُ الْحُسَیْنِ علیهما السلام مُجَالَسَةُ الصَّالِحِینَ دَاعِیَةٌ إِلَی الصَّلَاحِ وَ أَدَبُ الْعُلَمَاءِ زِیَادَةٌ فِی الْعَقْلِ وَ طَاعَةُ وُلَاةِ الْعَدْلِ تَمَامُ الْعِزِّ وَ اسْتِثْمَامُ الْمَالِ تَمَامُ الْمُرُوءَةِ وَ إِرْشَادُ الْمُسْتَشِیرِ قَضَاءٌ لِحَقِّ النِّعْمَةِ وَ کَفُّ الْأَذَی مِنْ کَمَالِ الْعَقْلِ وَ فِیهِ رَاحَةُ الْبَدَنِ عَاجِلًا وَ آجِلًا.

**[ترجمه]راستی امیرالمؤمنین بارها می فرمود: در صدر مجلس ننشیند جز مردی که در او سه خصلت باشد: هرگاه پرسش شود پاسخ گوید؛ چون مردم از سخن در مانند، او سخن گوید؛ و تواند نظری دهد که صلاح اهل مجلس در آن باشد. و هرکه هیچ کدام از این ها را ندارد و در صدر نشیند، احمق است.

حسن بن علی علیه السّلام فرمود: حاجت ها را از اهل بخواهید. از او پرسیده شد: اهل حوائج کیانند یابن رسول اللَّه؟ فرمود: آنان که خدایشان در کتاب خود حکایت کرده و از آنها یاد نموده: «إِنَّما یَتَذَکَّرُ أُولُوا الْأَلْبابِ»، و فرموده: آنان عاقلانند.

امام زین العابدین علیه السّلام فرمود: همنشینی با صالحان باعث صلاح است؛ پرورش دانشمندان فزونی عقل است؛ طاعت والیان عادل مایه کمال عزّت است؛ به ثمر رسانیدن اموال از کمال مردانگی است؛ ارشاد مشورت خواه ادای حق نعمت است؛ و خودداری از آزار، از کمال عقل و مایه آسایش تن در دنیا و آخرت است.

**[ترجمه]

بیان

أدب العلماء زیاده فی العقل أی مجالستهم و تعلم آدابهم و النظر إلی أفعالهم و أخلاقهم موجبه لزیاده العقل و استتمام المال و فی الکافی استثمار المال أی استنماؤه بالتجاره و المکاسب دلیل تمام الإنسانیه و موجب له أیضا قوله قضاء لحق النعمه أی شکر لحق أخیه علیه حیث جعله موضع مشورته أو شکر لنعمه العقل و هی من أعظم النعم و لعل الأخیر أظهر.

**[ترجمه]«أدب العلماء زیاده فی العقل» یعنی همنشینی با دانشمندان و آموختن آداب آنها و نگاه به کردار و اخلاق آنان، باعث زیادتی عقل می گردد. «استتمام المال» و در کتاب کافی «استثمار المال» یعنی رشد دادن اموال با تجارت و کسب

راهنمای تمام انسانیت و باعث آن است. «قضاء لحق النعمه» یعنی شکرگزاری از حقی که برادرش بر او دارد، چون او را طرف مشورتش قرار داده یا شکرگزاری برای نعمت عقل است که از بزرگ ترین نعمت های الهی به شمار می آید و احتمال اخیر آشکارتر است.]

**[ترجمه]

یَا هِشَامُ

إِنَّ الْعَاقِلَ لَا يُحَدِّثُ مَنْ يَخَافُ تَكْذِيبَهُ وَ لَا يَسْأَلُ مَنْ يَخَافُ مَنْعَهُ وَ لَا يَعِدُ مَا لَا يَقْدِرُ عَلَيْهِ وَ لَا يَرْجُو مَا يُعَنَّفُ بِرَجَائِهِ وَ لَا يَتَقَدَّمُ عَلَى مَا يَخَافُ الْعَجْزَ عَنْهُ وَ كَانَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام يُوصِي أَصْحَابَهُ يَقُولُ أُوصِيكُمْ بِالْخَشْيَةِ مِنَ اللَّهِ فِي السِّرِّ وَ الْعَلَانِيَةِ وَ الْعَدْلِ فِي الرِّضَا وَ الْغَضَبِ وَ الِاكْتِسَابِ فِي الْفَقْرِ وَ الْغِنَى وَ أَنْ تَصِلُوا مَنْ

قَطَعَكَمْ وَ تَعْفُوا عَمَّنْ ظَلَمَكَمْ وَ تَعْطِفُوا عَلَى مَنْ حَرَمَكَمْ وَ لْيَكَنْ نَظَرُكُمْ عِبَراً وَ صَمْتُكَمْ فِكْراً وَ قَوْلُكَمْ ذِكْراً وَ إِيَّاكُمْ وَ الْبُخْلَ وَ عَلَيْكُمْ بِالسَّخَاءِ فَإِنَّهُ لَا يَدْخُلُ الْجَنَّهَ بَخِيلٌ وَ لَا يَدْخُلُ النَّارَ سَخِيٌّ.

**[ترجمه]راستی خردمند به کسی که از تکذیبش نگران است حدیث نگوید؛ از کسی که از منعش بیم دارد خواهش نکند؛ آنچه را نتواند وعده ندهد؛ به آنچه از امیدواری اش سرکوب شود امید نبندد؛ و نسبت به آنچه که بیم درماندگی دارد اقدام نورزد. و امیرالمؤمنین علیه السّلام بارها به یارانش سفارش می کرد و می فرمود: شما را به ترس از خدا در نهان و عیان سفارش می کنم.

ص: ۱۴۱

نسبت به کسی که به شما ستم می کند گذشت کنید و به کسی که از شما دریغ می کند، عطا کنید. باید نظرتان عبرت باشد، خاموشی تان فکرت، گفتارتان ذکر و سرشت تان سخاوت، زیرا بخیل به بهشت و سخاوتند به دوزخ نرود.

**[ترجمه]

بیان

التعنیف اللوم و التعییر بعنف و ترک الرفق و الغلظه و کلاهما محتمل و السر و العلانیه بالنظر إلی الخلق و الرضا و الغضب أی سواء کان راضیا عمن یعدل فیه أو ساخطا علیه و الحاصل أن لا یصیر رضاه عن أحد أو سخطه علیه سببا للخروج عن الحق و الاکتساب یحتمل اکتساب الدنیا و الآخره.

**[ترجمه]«التعنیف» به معنای ملامت و سرزنش کردن با زور و ترک مدارا و درشتی است و هر دوی آنها هم احتمال دارد. «السر و العلانیه» از جهت خلق و رضا و غضب، یعنی برای او کسی که نسبت به او عدالت می کند یا از او خشمناک است، برابر است. حاصل معنا این است که: از کسی راضی نمی گردد یا بر کسی خشم نمی گیرد که باعث خروج از حق باشد. «الاکتساب»، احتمال دارد اکتساب دنیا و آخرت مراد باشد.]

**[ترجمه]

یَا هِشَامُ

رَحِمَ اللَّهُ مَنِ اسْتَحْيَا مِنَ اللَّهِ حَقَّ الْحَيَاءِ فَحَفِظَ الرَّأْسَ وَ مَا حَوَى وَ الْبَطْنَ وَ مَا وَعَى وَ ذَكَرَ الْمَوْتَ وَ الْبِلَى وَ عَلِمَ أَنَّ الْجَنَّهَ مَحْفُوفَهٌ بِالْمَكَارِهِ وَ النَّارَ مَحْفُوفَهٌ بِالشَّهَوَاتِ.

**[ترجمه]خدا رحمت کند کسی را که آنچنان که باید از خدا شرم کند؛ سر خود و محتوای آن را نگه دارد و نیز شکم خود

را هم بـا آنچه در آن جـا می دهـد حفـظ کنـد؛ مرگ را و پوسـیدن را از یـاد نبرد؛ و بدانـد که بهشت در درون ناگواری ها و دوزخ در درون شهوت ها است.

**[ترجمه]

بیان

و مـا حوی أی مـا حواه الرأس من العین و الأـذن و اللسـان و سـائر المشـاعر بأن یحفظها عما یحرم علیه و البطن و ما وعی أی ما جمعه من الطعام و الشـراب بأن لا یکونا من حرام و البلی بالکسـر الاندراس و الاضـمحلال فی القبر قال فی النهایه فیه الاستحیاء من الله حق الحیاء أن لا تنسوا المقابر و البلی و الجوف و ما وعی أی ما جمع من الطعام و الشراب حتی یکونا من حلهما انتهی و قال بعضـهم الجوف البطن و الفرج و هما الأجوفان و بعضهم روی الخبر هکذا فلیحفظ الرأس و ما وعی و البطن و ما حوی فقال أی مـا وعـاه الرأس من العین و الأـذن و اللسـان أی یحفظه عن أن یسـتعمل فیما لا یرضـی الله و عن أن یسـجد لغیر الله و یحفظ البطن و ما حوی أی جمعه فیتصل به من الفرج و الرجلین و الیدین و القلب عن اسـتعمالها فی المعاصی انتهی أقول فیحتمل علی مـا فی هـذا الخبر أن یکون المراد حفـظ البطن عن الحرام و حفـظ مـا وعـاه البطن من القلب عن الاعتقادات الفاسـده و الأخلاق الـذمیمه و یحتمل أن یکون المراد بما وعاه ما جمعه و أحیط به من الفرجین و سائر الأعضاء کالیـدین و الرجلین أو یکون المراد بالبطن ما عدا الرأس مجازا بقرینه المقابله قوله علیه السلام و الجنه محفوفه بالمکاره أی لا تحصل إلا بمقاساه المکاره فی الدنیا.

**[ترجمه]«ما حوی» یعنی چیزهایی که سر، در بردارنده آنهاست و عبارت است از چشم و گوش و زبان و سایر مشاعر انسان که باید آنها را از محرمات حفظ کند. «البطن و ما وعی» یعنی آن چیزی را که شکم از خوراکی ها و آشامیدنی ها در بر می گیرد که از راه حرام نباشد. «البِلی» به معنای پوسیدن و مضمحل شدن در قبر است. ابن اثیر در کتاب نهایه آن را به معنای حیا کردن حقیقی از خداوند دانسته است، یعنی قبرها را فراموش نکنید. بعضی از اهل لغت گفته اند: «الجوف» به معنای شکم و عورت است و بعضی خبر را چنین روایت کرده: «فلیحفظ الرأس و ما وعی و البطن و ما حوی» یعنی آن چیزی را که در سر وجود دارد، در راهی غیر رضای خدا استفاده نکند، از سجده برای غیر خدا بپرهیزد و از استفاده از شکم و عورت و پاها و دست ها و دل در راه گناه خودداری کند.]

[مؤلف: احتمال دارد محافظت شکم در این حدیث از حرام باشد و نگهداری محتویات شکم (دل) از اعتقادات فاسد و اخلاق بد. و احتمال دارد مراد حلقوم و عورت در بدن انسان و سایر اعضا مانند دست ها و پاها باشد. یا مراد از شکم، غیر از سر باشد از باب مجاز به قرینه مقابله. «والجنه محفوفه بالمکاره» یعنی بهشت به دست نمی آید مگر به سختی کشیدن در دنیا.]

ص: ۱۴۲

**[ترجمه]

یَا هِشَامُ

مَنْ کَفَّ نَفْسَهُ عَنْ أَعْرَاضِ النَّاسِ أَقَالَ اللَّهُ عَثْرَتَهُ یَوْمَ الْقِیَامَهِ وَ مَنْ کَفَّ غَضَبَهُ عَنِ النَّاسِ کَفَّ اللَّهُ عَنْهُ غَضَبَهُ یَوْمَ الْقِیَامَهِ.

**[ترجمه]هر که خود را از اعراض به چیزهایی که باعث آبروی مردم است نگه دارد [متعرض آن نشود]، خدا روز قیامت از لغزش می گذرد، و هر که خشم خود را از مردم باز دارد، خدا در روز قیامت خشمش را از او باز دارد.

**[ترجمه]

بیان

العثره الزله و المراد المعاصی و الإقاله فی الأصل فسخ البیع بطلب المشتری و الاستقاله طلب ذلک و المراد هنا تجاوز الله و ترک العقاب الذی اکتسبه العبد بسوء فعله فکأنه اشتری العقوبه و ندم فاستقال.

**[ترجمه]«العثره» به معنای لغزش که مقصود از آن گناهان است. «الإقاله» در اصل فسخ کردن معامله به سبب مطالبه مشتری است و «الاستقاله» طلب آن است. مراد در اینجا گذشت خدا و ترک کیفر است؛ کیفر بندگانی که به خاطر کردار بد آنها را به دست آورده است، گویا عاقبت بد و پشیمانی را خریده و پس از آن پشیمان گشته است.]

**[ترجمه]

يَا هِشَامُ

إِنَّ الْعَاقِلَ لَا يَكْذِبُ وَ إِنْ كَانَ فِيهِ هَوَاهُ

**[ترجمه]خردمند دروغ نگويد، گرچه طبق ميل او باشد.

**[ترجمه]

وُجِدَ فِي ذُؤَابَهِ سَيْفِ رَسُولِ اللَّهِ صلى الله عليه و آله أَنَّ أَعْتَى النَّاسِ عَلَى اللَّهِ مَنْ ضَرَبَ غَيْرَ ضَارِبِهِ وَ قَتَلَ غَيْرَ قَاتِلِهِ وَ مَنْ تَوَلَّى غَيْرَ مَوَالِيهِ فَهُوَ كَافِرٌ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَى نَبِيِّهِ مُحَمَّدٍ صلى الله عليه و آله وَ مَنْ أَحْدَثَ حَدَثاً أَوْ آوَى مُحْدِثاً لَمْ يَقْبَلِ اللَّهُ مِنْهُ يَوْمَ الْقِيَامَهِ صَرْفاً وَ لَا عَدْلًا.

**[ترجمه]در دسته شمشير رسول خدا صلى الله عليه و آله اين عبارت پيدا شد كه: «سركش ترين مردم بر خدا كسى است كه جز زننده خود را بزند و جز كشنده خود را بكشد. و هر كه خود را وابسته جز موالى خود سازد، نسبت به آنچه كه خدا بر پيغمبرش محمد صلى الله عليه و آله نازل كرده، كافر است. و هر كه بدعتى گزارد يا بدعت گزارى را جا دهد، خدايش روز رستاخيز هيچ عوض و بدلى را نپذيرد.»

**[ترجمه]

بيان

لعل المراد بذؤابه السيف بالهمز ما يعلق عليه لحفظ الضروريات كالملح و غيره قال الجوهرى و الفيروزآبادى الذؤابه الجلده المعلقه على آخره الرحل و أعتى من العتو و هو البغى و التجاوز عن الحق و التكبر غير قاتله أى مريد قتله أو قاتل مورثه و من تولى غير مواليه أى المعتق الذى انتسب إلى غير معتقه أو ذو النسب الذى تبرأ عن نسبه أو الموالى فى الدين من الأئمه المؤمنين بأن يجعل غيرهم وليا له و يتخذه إماما و على الأخير تدل الأخبار المعتبره و الحدث البدعه أو القتل كما ورد فى الخبر أو كل أمر منكر قال فى النهايه و فى حديث المدينه من أحدث فيها حدثا أو آوى محدثا الحدث الأمر الحادث المنكر الذى ليس بمعتاد و لا معروف فى السنه و المحدث يروى بكسر الدال و فتحها على الفاعل و المفعول فمعنى الكسر من نصر جانيا و آواه و أجاره من خصمه و حال بينه و بين أن يقتص منه و الفتح هو الأمر المبتدع نفسه و يكون معنى الإيواء فيه الرضا به و الصبر عليه فإنه إذا رضى بالبدعه و أقر فاعلها و لم ينكرها عليه فقد آواه.

و قال الفيروزآبادى الصرف فى الحديث التوبه و العدل الفديه أو النافله و العدل الفريضه أو بالعكس أو هو الوزن و العدل الكيل أو هو الاكتساب و العدل الفديه أو الحيله.

أقول: فسر فی بعض أخبارنا الصرف بالتوبه و العدل بالفداء کما سیأتی.

**[ترجمه]شاید مراد از «ذؤابه السیف»، چیزی از ضروریات مانند نمک و غیره باشد، چیزی که به شمشیر آویزان می کردند. جوهری و فیروز آبادی گفته اند که «ذؤابه» پوستی است که در آخر پالان شتر آویخته می شود. «اعتی» از مانده «عتو» به معنای تجاوز و سرکشی از حق و تکبر کردن است. «غیر قاتله» یعنی کسی غیر از آن کس که قصد کشتن او را کرده است، بکشد یا با ارث گذارنده خود مقاتله کند.

«من تولی غیر مواله» یعنی بنده آزاد شده به غیر آزاد کننده اش منسوب باشد، یا صاحب نسبتی که از نسبش بیزاری جوید، یا در دین غیر از امامان مؤمنین، کس دیگری را موالی انتخاب کند، یعنی دیگران را ولی خود قرار دهد و به عنوان امام قبول کند. احادیث معتبر به همین معنای اخیر دلالت دارد.

«حدث» چنان چه در خبر آمده، به معنای بدعت یا قتل است، یا هرکار منکر را گویند. ابن اثیر در کتاب نهایه گفته است: در حدیث مدنیه آمده: «من احدث فیها حدثاً او آوی محدثاً»، «حدث» به معنای کار حادث منکر است که طبق عادت نیست و در سنت هم معروف نیست. «محدث» به کسر دال و فتح آن، به صیغه اسم فاعل و اسم مفعول خوانده شده است. اگر اسم فاعل باشد معنایش چنین است: کسی که جانی را یاری دهد یا او را پناه دهد یا او را از دشمنش نجات دهد، و بین جان او و دشمنش حایل شود که قصاص نشود. اگر «محدث» به فتح خوانده شود، به معنای کاری است که خود شخص بدعت گذاری کند.

معنای «ایواء» در این صورت راضی شدن به بدعت و صبر کردن بر آن است، زیرا وقتی شخصی به بدعت راضی شد، در حالی فاعل بدعت اقرار کرد و این شخص او را انکار نکرد، همانا که او را پناه داده است. فیروز آبادی گوید: «صرف» در حدیث، به معنای توبه و معادل فدیه دادن است، یا به معنای نافله و معادل فریضه یا بالعکس است، یا به معنای وزن و برابری در ترازو است، یا به معنای کسب کردن و معادل فدیه یا حیله است.]

ص: ۱۴۳

[مؤلف: در بعضی اخبار ما «صرف» به معنای توبه و «عدل» به معنای فدیه دادن آمده است.]

**[ترجمه]

يَا هِشَامُ

أَفْضَلُ مَا تَقَرَّبَ بِهِ الْعَبْدُ إِلَى اللَّهِ بَعْدَ الْمَعْرِفَهِ بِهِ الصَّلَاهُ وَ بِرُّ الْوَالِدَيْنِ وَ تَرْكُ الْحَسَدِ وَ الْعُجْبِ وَ الْفَخْرِ.

**[ترجمه]بهترین وسیله تقرّب بنده به خدا پس از شناخت او نماز است، و خوشرفتاری با پدر و مادر است، و ترک حسد و خودبینی و به خود بالیدن است.

**[ترجمه]

بیان

یمکن إدخال جمیع العقائد الضروریه فی المعرفه لا سیما مع عدم الظرف کما ورد فی الأخبار الکثیره بدونه.

**[ترجمه]احتمال داخل نمودن تمام عقاید ضروری در معرفت وجود دارد، چنان چه احادیث زیادی بدون واژه معرفت، به خصوص در صورتی که کلمه «بعد» در حدیث نباشد، وارد شده است.]

**[ترجمه]

یَا هِشَامُ

أَصْلِحْ أَیَّامَکَ الَّذِی هُوَ أَمَامَکَ فَانْظُرْ أَیُّ یَوْمٍ هُوَ وَ أَعِدَّ لَهُ الْجَوَابَ فَإِنَّکَ مَوْقُوفٌ وَ مَسْئُولٌ وَ خُذْ مَوْعِظَتَکَ مِنَ الدَّهْرِ وَ أَهْلِهِ فَإِنَّ الدَّهْرَ طَوِیلَهٌ قَصِیرَهٌ فَاعْمَلْ کَأَنَّکَ تَرَی ثَوَابَ عَمَلِکَ لِتَکُونَ أَطْمَعَ فِی ذَلِکَ وَ اعْقِلْ عَنِ اللَّهِ وَ انْظُرْ فِی تَصَرُّفِ الدَّهْرِ وَ أَحْوَالِهِ فَإِنَّ مَا هُوَ آتٍ مِنَ الدُّنْیَا کَمَا وَلَّی مِنْهَا فَاعْتَبِرْ بِهَا وَ قَالَ عَلِیُّ بْنُ الْحُسَیْنِ علیهما السلام إِنَّ جَمِیعَ مَا طَلَعَتْ عَلَیْهِ الشَّمْسُ فِی مَشَارِقِ الْأَرْضِ وَ مَغَارِبِهَا بَحْرِهَا وَ بَرِّهَا وَ سَهْلِهَا وَ جَبَلِهَا عِنْدَ وَلِیٍّ مِنْ أَوْلِیَاءِ اللَّهِ وَ أَهْلِ الْمَعْرِفَهِ بِحَقِّ اللَّهِ کَفَیْ ءِ الظِّلَالِ ثُمَّ قَالَ أَ وَ لَا حُرٌّ یَدَعُ هَذِهِ اللُّمَاظَهَ لِأَهْلِهَا یَعْنِی الدُّنْیَا فَلَیْسَ لِأَنْفُسِکُمْ ثَمَنٌ إِلَّا الْجَنَّهُ فَلَا تَبِیعُوهَا بِغَیْرِهَا فَإِنَّهُ مَنْ رَضِیَ مِنَ اللَّهِ بِالدُّنْیَا فَقَدْ رَضِیَ بِالْخَسِیسِ.

**[ترجمه]آن روزگارانی را که در پیش داری اصلاح کن، ببین چه روزی است آن روز و جوابش را آماده کن، زیرا تو بازداشت و مسؤولی. از روزگار و اهلش پند گیر، زیرا روزگار دراز است و برای تو کوتاه است. چنان عمل کن که گویا ثواب عملت جلوی چشم تو است تا بیشتر به طمع آن افتی. درباره خدا تعقل و اندیشه کن و در تغییر روزگار و احوال آن بنگر، زیرا قطعاً هر آنچه از دنیا بیاید، بمانند همانی است که گذشته ، پس از آن عبرت بپذیر.

علی بن الحسین علیه السّلام فرمود: همه آنچه که آفتاب بدان بتابد، از مشارق و مغارب زمین، از دریا و بیابان و دشت و کوه، آن نزد ولی ای از اولیای الهی و اهل معرفت به خدا، به مانند بازگشت سایه است. سپس فرمود: آیا آزاد مردی نیست که این پس جویده - یعنی دنیا - را به اهلش وانهد؟ برای جان شماها بهایی جز بهشت نیست آن را جز به بهشت نفروشید، زیرا هر که از خدا به دنیا خشنود شود، به چیز پستی خشنود شده است.

**[ترجمه]

بیان

طول الدهر فی نفسها لا ینافی قصرها بالنسبه إلی کل شخص أی خذ موعظتک من الدهور الماضیه و الأزمان الخالیه و یحتمل أن یکون عمر کل شخص باعتبارین.

و قال الفیروزآبادی الظل بالکسر نقیض الضح أو هو الفی ء أو هو بالغداه و الفی ء بالعشی الجمع ظلال و ظلول (۱)و أظلال و الظل من کل شی ء شخصه أو کنه (۲)و من السحاب ما واری الشمس منه و الظله ما أظلک من شجر و الظله بالضم ما یستظل به و الجمع ظلل و ظلال و قال الفی ء ما کان شمسا فینسخه الظل و قال الطیبی الظل ما تنسخه الشمس و الفی ء ما ینسخ الشمس أقول فیحتمل أن یکون المراد فی الأشیاء ذوات الأظلال کالشجر و الجدار و نحوهما أو المراد التشبیه بالفی ء الذی هو نوع من الظلال فإن الفی ء لحدوثه أشبه بالدنیا من سائر الظلال أو لما فیه

۱- ظلال بکسر الظاء. ظلول بضم الظاء.

۲- بکسر الکاف و تشدید النون: ستر الشی ء و وقاؤه.

من الإشعار بالتفيؤ و التحول و الانتقال أی الظلال المتفیئه المتحوله و قال الجوهری اللماظه بالضم ما یبقی فی الفم من الطعام و منه قول الشاعر یصف الدنیا لماظه أیام کأحلام نائم. أقول لا یخفی حسن هذا التشبیه إذ کل ما یتیسر لک من الدنیا فهو لماظه من قد أکلها قبلک و انتفع بها غیرک أکثر من انتفاعک و ترک فاسدها لک.

**[ترجمه]طولانی بودن روزگار ذاتاً منافاتی با کوتاه بودن آن نسبت به هر شخصی ندارد. مهم پندگرفتن از روزگار، چه گذشته چه حال است، و احتمال دارد که عمر هر شخص به هر دو اعتبار باشد.

فیروز آبادی گوید: «ظِل» به کسر نقیض آفتاب است یا به معنای سایه است یا سایه صبح است. «فی ء» به معنای سایه است و جمع «ظلال» و «ظلول» بوده. «اظلال» همان شخص هر چیز و پرده پوش آن است. و «ظل» آن قسمتی از ابر است که پشت سر آفتاب باشد. «ظله» به سایه درت گویند و «ظُله» سایبان را گویند و جمع آن «ظلل» و «ظلال» است.

فیروز آبادی گفته است: «فیئ» چیزی است که روی آفتاب قرار گیرد و جلوی روشنایی آن را می گیرد و سایه می اندازد. طیبی گوید: «ظل» چیزی است که آفتاب آن را از بین می برد و «فیئ» چیزی است که آفتاب را بی اثر می کند.]

[مؤلف: احتمال دارد که مراد از «فیئ الاشیاء» چیزی باشد که سایه دارد، مانند درخت، دیوار و مانند آنها. یا مراد از تشبیه به «فیئ»، چیزی است که از سایه

در آن باشد، زیرا به وجود آمدن آن شباهتش به دنیا بیشتر است از باقی سایه ها، یا در آن

ص: ۱۴۴

نوعی سایه اندازی و تغییر و انتقال است، یعنی سایه ای متغیر و متحول.

جوهری گوید: «لُماظه» به ضم لام به معنی باقیمانده طعام در دهان است و به این معنای گفتار شاعر است که دنیا را توصیف می کند: «دنیا باقیمانده ناچیز روزگار است، مانند خواب های پریشان حالت خواب.»

مؤلف: خوبی این تشبیه مخفی نیست، زیرا هر چیزی که از مال دنیا به دست می آوری، آن نیم خورده ای است که پیش از تو دیگران از آن خورده و بیشتر از تو بهره برده و فاسدش را برای تو وانهاده است.]

**[ترجمه]

يَا هِشَامُ

إِنَّ كُلَّ النَّاسِ يُبْصِرُ النُّجُومَ وَ لَكِنْ لَا يَهْتَدِي بِهَا إِلَّا مَنْ يَعْرِفُ مَجَارِيَهَا وَ مَنَازِلَهَا وَ كَذَلِكَ أَنْتُمْ تَدْرُسُونَ الْحِكْمَةَ وَ لَكِنْ لَا يَهْتَدِي بِهَا مِنْكُمْ إِلَّا مَنْ عَمِلَ بِهَا.

**[ترجمه]راستی همه مردم ستاره ها را می بینند، ولی بدان ها رهبری نمی شوند، مگر کسی که مجاری و منازلشان را بفهمد. و شما هم حکمت (دانش) را می خوانید، ولی بدان رهبری نمی شوید، مگر کسی که آن را به کار بندد.

**[ترجمه]

بیان

لما کان من معظم الانتفاع بالنجوم معرفه الأوقات و جهه الطریق فی الأسفار و أمثالها و لا تتم معرفه تلک الأمور إلا بکثره تعاهد النجوم لتعرف مجاریها و منازلها و مطالعها و مغاربها و مقدار سیرها کذلک الحکمه لا ینتفع بها إلا بکثره تعاهدها و استعمالها لتعرف فوائدها و آثارها و درس کنصر و ضرب قرأ.

**[ترجمه]فایده داشتن نجوم عبارت است از شناخت اوقات، و جهت راه ها در مسافرت ها و... و این فایده زمانی حاصل می شود که نسبت به جایگاه طلوع، غروب و اندازه گردش ستارگان ممارست و تمرین انجام بگیرد. حکمت هم همین گونه است که جز با کثرت مواظبت و عمل کردن به آن، فواید و آثارش به دست نمی آید.]

**[ترجمه]

یَا هِشَامُ

إِنَّ الْمَسِيحَ علیه السلام قَالَ لِلْحَوَارِيِّينَ يَا عَبِيدَ السَّوْءِ يَهُولُكُمْ طُولُ النَّخْلَهِ وَ تَذْكُرُونَ شَوْكَهَا (۱)وَ مَئُونَهَ مَرَاقِيهَا وَ تَنْسَوْنَ طِيبَ ثَمَرِهَا وَ مرافقتها- [مَرَافِقَهَا] كَذَلِكَ تَذْكُرُونَ مَئُونَهَ عَمَلِ الْآخِرَهِ فَيَطُولُ عَلَيْكُمْ أَمَدُهُ وَ تَنْسَوْنَ مَا تُفْضُونَ إِلَيْهِ مِنْ نَعِيمِهَا وَ نَوْرِهَا وَ ثَمَرِهَا يَا عَبِيدَ السَّوْءِ نَقُّوا الْقَمْحَ وَ طَيِّبُوهُ وَ أَدِقُّوا طَحْنَهُ تَجِدُوا طَعْمَهُ وَ يَهْنَأْكُمْ أَكْلُهُ كَذَلِكَ فَأَخْلِصُوا الْإِيمَانَ وَ أَكْمِلُوهُ تَجِدُوا حَلَاوَتَهُ وَ يَنْفَعْكُمْ غِبُّهُ بِحَقٍّ أَقُولُ لَكُمْ لَوْ وَجَدْتُمْ سِرَاجاً يَتَوَقَّدُ بِالْقَطِرَانِ فِي لَيْلَهٍ مُظْلِمَهٍ لَاسْتَضَأْتُمْ بِهِ وَ لَمْ يَمْنَعْكُمْ مِنْهُ رِيحُ نَتْنِهِ كَذَلِكَ يَنْبَغِي لَكُمْ أَنْ تَأْخُذُوا الْحِكْمَهَ مِمَّنْ وَجَدْتُمُوهَا مَعَهُ وَ لَا يَمْنَعْكُمْ مِنْهُ سُوءُ رَغْبَتِهِ فِيهَا يَا عَبِيدَ الدُّنْيَا بِحَقٍّ أَقُولُ لَكُمْ لَا تُدْرِكُونَ شَرَفَ الْآخِرَهِ إِلَّا بِتَرْكِ مَا تُحِبُّونَ فَلَا تُنْظِرُوا بِالتَّوْبَهِ غَداً فَإِنَّ دُونَ غَدٍ يَوْماً وَ لَيْلَهً وَ قَضَاءَ اللَّهِ فِيهِمَا يَغْدُو وَ يَرُوحُ بِحَقٍّ أَقُولُ لَكُمْ إِنَّ مَنْ لَيْسَ عَلَيْهِ دَيْنٌ مِنَ النَّاسِ أَرْوَحُ وَ أَقَلُّ هَمّاً مِمَّنْ عَلَيْهِ الدَّيْنُ وَ إِنْ أَحْسَنَ الْقَضَاءَ وَ كَذَلِكَ مَنْ لَمْ يَعْمَلِ الْخَطِيئَهَ أَرْوَحُ وَ أَقَلُّ هَمّاً مِمَّنْ عَمِلَ الْخَطِيئَهَ وَ إِنْ أَخْلَصَ التَّوْبَهَ وَ أَنَابَ وَ إِنَّ صِغَارَ الذُّنُوبِ وَ مُحَقَّرَاتِهَا مِنْ مَكَايِدِ إِبْلِيسَ يُحَقِّرُهَا لَكُمْ وَ يُصَغِّرُهَا

۱- بفتح الشين و سكون الواو: ما يخرج من النبات شبيها بالابر.

فِی أَعْیُنِکَمْ فَتَجْتَمِعُ وَ تَکْثُرُ فَتُحِیطُ بِکَمْ بِحَقٍّ أَقُولُ لَکَمْ إِنَّ النَّاسَ فِی الْحِکْمَهِ رَجُلَانِ فَرَجُلٌ أَتْقَنَهَا بِقَوْلِهِ وَ صَدَّقَهَا بِفِعْلِهِ وَ رَجُلٌ أَتْقَنَهَا بِقَوْلِهِ وَ ضَیَّعَهَا بِسُوءِ فِعْلِهِ فَشَتَّانَ بَیْنَهُمَا فَطُوبَی (۱)لِلْعُلَمَاءِ بِالْفِعْلِ وَ وَیْلٌ (۲)لِلْعُلَمَاءِ بِالْقَوْلِ یَا عَبِیدَ السَّوْءِ اتَّخِذُوا مَسَاجِدَ رَبِّکُمْ سُجُوناً لِأَجْسَادِکُمْ وَ جِبَاهِکُمْ وَ اجْعَلُوا قُلُوبَکُمْ بُیُوتاً لِلتَّقْوَی وَ لَا تَجْعَلُوا قُلُوبَکُمْ مَأْوًی لِلشَّهَوَاتِ إِنَّ أَجْزَعَکُمْ عِنْدَ الْبَلَاءِ لَأَشَدُّکُمْ حُبّاً لِلدُّنْیَا وَ إِنَّ أَصْبَرَکُمْ عَلَی الْبَلَاءِ لَأَزْهَدُکُمْ فِی الدُّنْیَا یَا عَبِیدَ السَّوْءِ لَا تَکُونُوا شَبِیهاً بِالْحِدَاءِ الْخَاطِفَهِ وَ لَا بِالثَّعَالِبِ الْخَادِعَهِ وَ لَا بِالذِّئَابِ الْغَادِرَهِ وَ لَا بِالْأُسْدِ الْعَاتِیَهِ کَمَا تَفْعَلُ بالفراس [بِالْفَرَائِسِ کَذَلِکَ تَفْعَلُونَ بِالنَّاسِ فَرِیقاً تَخْطَفُونَ وَ فَرِیقاً تَخْدَعُونَ وَ فَرِیقاً تَقْدِرُونَ بِهِمْ بِحَقٍّ أَقُولُ لَکُمْ لَا یُغْنِی عَنِ الْجَسَدِ أَنْ یَکُونَ ظَاهِرُهُ صَحِیحاً وَ بَاطِنُهُ فَاسِداً کَذَلِکَ لَا تُغْنِی أَجْسَادُکُمُ الَّتِی قَدْ أَعْجَبَتْکُمْ وَ قَدْ فَسَدَتْ قُلُوبُکُمْ وَ مَا یُغْنِی عَنْکُمْ أَنْ تُنَقُّوا جُلُودَکُمْ وَ قُلُوبُکُمْ دَنِسَهٌ لَا تَکُونُوا کَالْمُنْخُلِ یُخْرِجُ مِنْهُ الدَّقِیقَ الطَّیِّبَ وَ یُمْسِکُ النُّخَالَهَ کَذَلِکَ أَنْتُمْ تُخْرِجُونَ الْحِکْمَهَ مِنْ أَفْوَاهِکُمْ وَ یَبْقَی الْغِلُّ (۳)فِی صُدُورِکُمْ یَا عَبِیدَ الدُّنْیَا إِنَّمَا مَثَلُکُمْ مَثَلُ السِّرَاجِ یُضِیءُ لِلنَّاسِ وَ یُحْرِقُ نَفْسَهُ یَا بَنِی إِسْرَائِیلَ زَاحِمُوا الْعُلَمَاءَ فِی مَجَالِسِهِمْ وَ لَوْ جُثُوّاً عَلَی الرُّکَبِ فَإِنَّ اللَّهَ یُحْیِی الْقُلُوبَ الْمَیْتَهَ بِنُورِ الْحِکْمَهِ کَمَا یُحْیِی الْأَرْضَ الْمَیْتَهَ بِوَابِلِ الْمَطَرِ.

**[ترجمه]راستی مسیح علیه السّلام به حواریین گفت: ای بنده های بد! از درازی خرما به هراس افتید و نگاه به خارها و رنج بالا رفتن آن کنید و میوه خوب و راحتی هایش را فراموش کنید. همچنین نگاه به رنج کار آخرت دارید و موعدش را دراز شمارید و نعمت و شکوفه و ثمرش را که بدان خواهید رسید، به دست فراموشی بسپارید. ای بنده های بد! گندم را پاک کنید و پاکیزه اش کنید و خوب آردش کنید تا مزه اش را بفهمید و برای خوردن گوارا شود، همچنین ایمان را پاک کنید و کامل سازید تا شیرینی آن را دریابید و از عاقبتش سود برید. من به درستی برای شماها می گویم، اگر چراغی یابید که با روغن قطران در شب تار می سوزد، از نورش استفاده کنید و بوی گندش مانع شما نشود. همچنین شما را شاید که حکمت را در نزد هر که یافتید بگیرید، و بی رغبتی وی در آن مانع شما نباشد. ای بنده های دنیا! به درستی برای شما می گویم که به شرف آخرت نرسید مگر به ترک آنچه که دوست دارید. پس منتظر توبه فردا نمانید، زیرا تا فردا شب و روزی مانده و در آنها قضای خدا شدنی است. به حق به شما می گویم که هر که وامی از مردم به گردن ندارد، آسوده تر و بی غم تر از کسی است که وامی به گردن دارد، اگرچه به نیکی آن را بپردازد. همچنین هر که گناهی ندارد آسوده تر و بی غم تر از کسی است که گناه کند اگرچه به پاکی توبه کند و برگردد. و راستی گناهان خرد و کوچک دام های شیطانند که آنها را در پیش شما حقیر و خرد جلوه دهد

ص: ۱۴۵

و گرد آیند و فراوان شوند و شما را در میان گیرند. به درستی به شما می گویم که درباره حکمت (دانش) دو کس واردند؛ یکی آن را خوب می فهمد و می گوید و بدان عمل می کند، و یکی خوب می گوید و بدان عمل نمی کند. میان این دو چقدر فاصله است! خوشا به دانایان با عمل! پس وای بر دانایان به زبان! ای بنده های بد! مساجد پروردگار خود را زندان تن و پیشانی خود سازید و دل های خود را خانه پرهیزکاری نمایید. دل های خود را جایگاه شهوات نکنید، آن کس از شمایان که هنگام بلا بیشتر بی تابی می کند، دنیا دوست تر است، و شکیباترین شما در دنیا زاهدتر است. ای بنده های بد! چون بازهای رباینده و روباه های فریبنده و گرگ های مکار و شیران درنده نباشید که با شکار خود همان کنند که شماها با مردم کنید. یک دسته را بربایید و یک دسته را بفریبید و یک دسته را مکر کنید. به حق به شما می گویم که برای تن، همین بس نیست

که برونش سالم باشد ولی درونش فاسد. همچنین تن های شما که خوشایندتان هستند، دل های فاسدی به درون دارند. شما را چه سود که ظاهر خود را پاک کنید و دلتان چرکین باشد؟ به مانند غربال نباشید که آرد خوب را بیرون می دهید و نخاله را نگه می دارید. همچنین شماها با زبان خود حکمت را پراکنده کنید و دغلی در سینه تان بماند. ای دنیا پرست ها! مَثل شما مثل چراغ است که برای مردم می تابد و خود را می گذارد. ای بنی اسرائیل! با دانشمندان همنشین شوید، اگرچه بر سر زانو بروید، زیرا خدا دل های مرده را به نور حکمت زنده کند، چونان که زمین را به باران تند.

**[ترجمه]

بیان

عبيد السوء بالفتح و قد يضم السين و منهم من منع الضم و هو من قبيل إضافه الموصوف إلى الصفه كقولهم حاتم الجود و مئونه مراقيها أى شده الارتقاء عليها و مرافقتها من الرفق بمعنى اللطف و النفع و لعله كان مرافقها على صيغه الجمع و الضمير راجع إلى الثمر أو النخله قوله ما تفضون إليه من قولهم أفضى إليه أى وصل و نورها بضم النون و فتحها و القمح بالفتح البر و يهنئكم مهموزا بفتح

ص: ۱۴۶

۱- الطوبى: الغبطه و السعاده، الخير و الخيره، هى فعلى من الطيب قلبوا الياء واوا للضمه قبلها، يقال: طوبى لك و طوباك بالإضافه.

۲- الويل: حلول الشر، الهلاك. و يدعى به لمن وقع فى هلكه يستحقها.

۳- الغل بكسر الغين: الحقد و الغش.

النون و كسرها أی لا یعقب أكله مضره و غب كل شـی ء بالكسر عاقبته و القطران بفتح القاف و كسرها و سكون الطاء و بفتح القاف و كسـر الطاء دهن منتن یستجلب من شجر الأبهل فیهنأ (۱)به الإبل الجربی (۲)و یسـرع فیه إشعال النار و سوء رغبته فیها أی ترک عمله بتلک الحكمه و الإنظار التأخیر و لعل تعدیته بالباء بتضـمین أو بتقدیر و یحتمل الزیاده و قوله یغدو أی ینزل أول النهار و یروح أی ینزل آخر النهار و قوله أروح أی أكثر راحه قوله و محقرتها بفتح المیم و القاف و الراء و سكون الحاء مصدر بمعنی الحقاره و الـذله أو علی وزن اسم المفعول من باب التفعیل كما ورد إیاكم و محقرات الـذنوب و یحقرها من باب التفعیل أو كیضـرب و الحداء بكسـر الحاء ممدودا جمع الحدأه كعنبه نوع من الغراب (۳)یخطف الأشـیاء و الأسد بضم الهمزه و سكون السـین جمع أسـد و العاتیه أی الظالمه الطاغیه المتكبره كما تفعل أی الأسـد أو جمیع ما تقدم فالفراس علی التغلیب و قوله فریقا تخطفون إلی آخر ما ذكر علی سبیل اللف و النشـر و لما ذكر الافتراس أولا لم یـذكر آخرا لا یغنی عن الجسـد أی لا ینفعه و لا یـدفع عنه سوءا و المنخـل بضم المیم و الخـاء و قـد تفتـح خاؤه ما ینخل به و یقال زاحمهم أی ضایقهم و دخل فی زحامهم قال الفیروزآبادی جثی كـدعا و رمی جثوا و جثیا بضـمهما جلس علی ركبتیه و جاثیت ركبتی إلی ركبته و قال الوابل المطر الشدید الضخم القطر.

**[ترجمه]«عبیـد السوء» اضافه موصوف به صـفت است، ماننـد این قول عرب ها «حاتم الجود»، و به فتـح سـین خوانـده شده و گـاهی به ضم سـین و بعضـی از اهـل لغت قرائت به ضم را منع كرده انـد. «مونه مراقیها» به معنای بسـیار بالا رفتن روی درخت خرما است. «مرافقتها» از ماده «رفق» به معنای لطف و منفعت است و احتمال دارد «مرافقها» به صـیغه جمع باشـد و ضـمیر به ثمر یا نخله برمی گردد. «ماتفضون الیه» به معنای رسیدن است و این قول عرب ها «افضی الیه»، به معنای وصل الیه است.

«نورها» به ضمه نون و فتح آن خوانده شده است. «قمح» به فتح به معنای گندم است. «یهنوكم» به فتح

ص: ۱۴۶

نون و كسـر آن به دو وجه خوانـده می شود و به معنای خوردن است كه به دنبال آن ضـرری نباشـد. «غب كل شـی» به كسـره غین، به معنای عاقبت هر چیز است. «قطران» به فتح و كسر قاف و سكون طاء به معنای روغن بدبویی است كه محصول درخت «أبهـل» می باشـد كه به واسـطه آن شتران مبتلاـ به مرض جرب را روغن مـالی می كننـد و در تماس با آتش زود شـعله ور می شود.

«سوء رغبه فیها» به معنای ترک نمودن عمل به آن حكمت است. «انظار» به معنای تاخیر است و شاید مسـتعدی شدن آن به باء، از باب تضـمین یا تقـدیری است و احتمال دارد كه باء زائـده باشـد. «یغـدو» یعنی اول صـبح فرود می آید و «یروح» یعنی آخر شب به منزل می آیـد. «اروح» یعنی راحتی بیشتر. «محقرتها» به فتـح میم و قاف و راء و سـكون حاء، مصدر به معنای حقارت و ذلت است. یـا بر وزن اسم مفعول از بـاب تفصـیل است، یعنی «محقرتهـا» چنـان چه در حـدیث آمـده است «ایـاكم و محقرات الـذنوب.» و «یحقرها» از باب تفصـیل است یا از باب ضـرب یضـرب. «حـداء» به كسـر حاء و الف ممـدود جمع «حداه» بر وزن عنبه، نوعی كلاغ است كه اشیاء را پنهان می كند.

«اسـد» به ضم همزه و سـكون سـین جمع اسـد است. «العاتیه» به معنای ظالم طغیانگر و متكبر است. «كما تفعل» یعنی همان كار

که شیر یا تمام حیوانات گذشته با اسب ها می کنند. همچنین با شما انسان ها هم همان معامله را می کند. «فراس» از باب غلبه بر «فرس» اطلاق می شود. «فریقاً تخطفون» تا آخر، بر سبیل لف و نشر ذکر شده است. چون «افتراس» را اول ذکر کرده است در آخر ذکر نکرده است. «لا یغنی عن الجسد» یعنی به او منفعت نمی رسد و بدی را از او دفع نمی کند.

«منخل» به ضم میم و خاء که گاهی خاء آن فتح داده می شود، به معنای چیزی است که نخاله توسط آن به دست می آید. «زاحمهم» یعنی جای آنها را تنگ کرد و در جای تنگی آن داخل شد. فیروز آبادی گفته است: «جثی» بر وزن دعا و رمی است. «جثوا و جثیا» هر دو مفهوم یعنی یعنی روی زانوهای وی نشست. «ابل» باران دانه درشت را گویند.]

**[ترجمه]

یَا هِشَامُ

مَكْتُوبٌ فِی الْإِنْجِیلِ طُوبَی لِلْمُتَرَاحِمِینَ أُولَئِكَ هُمُ الْمَرْحُومُونَ یَوْمَ الْقِیَامَهِ طُوبَی لِلْمُصْلِحِینَ بَیْنَ النَّاسِ أُولَئِكَ هُمُ الْمُقَرَّبُونَ یَوْمَ الْقِیَامَهِ طُوبَی لِلْمُطَهَّرَهِ قُلُوبُهُمْ أُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ یَوْمَ الْقِیَامَهِ طُوبَی لِلْمُتَوَاضِعِینَ فِی الدُّنْیَا أُولَئِكَ یَرْتَقُونَ مَنَابِرَ الْمُلْكِ یَوْمَ الْقِیَامَهِ.

**[ترجمه]در انجیل نوشته است: خوشا بر کسانی که به هم مهر ورزند؛ آنانند که روز قیامت مهر بینند. خوشا به اصلاح کنندگان میان مردم؛ آنانند که در قیامت مقربند. خوشا به حال آنها که دلشان را پاک کنند؛ آنانند پرهیزکاران روز قیامت. خوشا بر متواضعان در دنیا؛ آنان که روز قیامت به کرسی های شاهی برآیند.

**[ترجمه]

بیان

تخصیص كونهم من المتقین بیوم القیامه لأن فی ذلك الیوم یتبین المتقون

ص: ۱۴۷

۱- هنأ الإبل: طلاها بالهناء و هو القطران.

۲- الجرب: داء یحدث فی الجلد بثورا صغارا لها حكه شدیده.

۳- فیه خطاء بل هو من الجوارح من نوع البازی دون الغراب.

واقعا و یمتازون عن المجرمین و یحشرون إلی الرحمن وفدا و أما فی الدنیا فکثیرا ما یشبه غیرهم بهم.

**[ترجمه]اینکه پرهیزکاری ویژه پاکدلان است، به این جهت است که روز قیامت پرهیزگاران

ص: ۱۴۷

واقعی از مجرمان جدا و گروه گروه در پیشگاه خداوند حضور می یابند، ولی در دنیا بیشتر اوقات غیر پرهیزکاران به پرهیزکاران شبیه می شود.]

**[ترجمه]

یَا هِشَامُ

قِلَّهُ الْمَنْطِقِ حُکْمٌ عَظِیمٌ فَعَلَیْکُمْ بِالصَّمْتِ فَإِنَّهُ دَعَهٌ حَسَنَهٌ وَ قِلَّهُ وِزْرٍ وَ خِفَّهٌ مِنَ الذُّنُوبِ فَحَصِّنُوا بَابَ الْحِلْمِ فَإِنَّ بَابَهُ الصَّبْرُ وَ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ یُبْغِضُ الضَّحَّاکَ مِنْ غَیْرِ عَجَبٍ وَ الْمَشَّاءَ إِلَی غَیْرِ أَرَبٍ وَ یَجِبُ عَلَی الْوَالِی أَنْ یَکُونَ کَالرَّاعِی لَا یَغْفُلُ عَنْ رَعِیَّتِهِ وَ لَا یَتَکَبَّرُ عَلَیْهِمْ فَاسْتَحْیُوا مِنَ اللَّهِ فِی سَرَائِرِکُمْ کَمَا تَسْتَحْیُونَ مِنَ النَّاسِ فِی عَلَانِیَتِکُمْ وَ اعْلَمُوا أَنَّ الْکَلِمَهَ مِنَ الْحِکْمَهِ ضَالَّهُ الْمُؤْمِنِ فَعَلَیْکُمْ بِالْعِلْمِ قَبْلَ أَنْ یُرْفَعَ وَ رَفْعُهُ غَیْبَهُ عَالِمِکُمْ بَیْنَ أَظْهُرِکُمْ.

**[ترجمه]کم گویی حکمت بزرگی است. بر شما باد به خموشی که شیوه خوب و سبکباری و تخفیف گناه است. باب بردباری را محکم کنید که بابش صبر است. و راستی خدا عزوجل آن را که بی جا زیاد می خندد و بی مقصد راه می رود، دشمن می دارد. باید که بر فرمانروا چوپانی باشد و از رعیت خود غفلت نورزد و بر آنها بزرگی نفروشد. از خدا در نهان خود شرم دارید، چنان چه از مردم در آشکار. و بدانید که سخن، حکمت گمشده مؤمن است. دانش را باید پیش از آنکه از میان برود به دست آرید و از میان رفتنش، نهان شدن دانشمند است که میان شماها است.

**[ترجمه]

بیان

الحکم بالضم الحکمه و الدعه بفتح الدال السکون و الراحه و الإرب بالکسر و بالتحریک الحاجه و قال فی النهایه

و فی الحدیث الکلمه الحکمه ضاله المؤمن.

و فی روایه ضاله کل حکیم.

أی لا یزال یطلبها کما یتطلب الرجل ضالته انتهی و قیل المراد أن المؤمن یأخذ الحکمه من کل من وجدها عنده و إن کان

كافرا أو فاسقا كما أن صاحب الضاله يأخذها حيث وجدها و يؤيده ما مر و قيل المراد أن من كان عنده حكمه لا يفهمها و لا يستحقها يجب أن يطلب من يأخذها بحقها كما يجب تعريف الضاله و إذا وجد من يستحقها وجب أن لا ـ يبخل فى البذل كالضاله.

و قال فى النهايه فى الحديث فأقاموا بين ظهرانيهم و بين أظهرهم قد تكررت هذه اللفظه فى الحديث و المراد بها أنهم أقاموا بينهم على سبيل الاستظهار و الاستناد إليهم و زيدت فيه ألف و نون مفتوحه تأكيدا و معناه أن ظهرا منهم قدامه و ظهرا وراءه فهو مكنوف من جانبيه و من جوانبه إذا قيل بين أظهرهم ثم كثر حتى استعمل فى الإقامه بين القوم مطلقا.

**[ترجمه]«الحُكم» به معناى حكمت است. «الدَعه» به معناى راحت و «الإرب» به معناى حاجت است، در كتاب نهايه گفته: در حديث است كه كلمه حكمت، گمشده مؤمن است. و در حديث ديگر آمده كه گمشده هر حكيم است، - . نهايه ۳ : ۹۸ - يعنى مانند كسى كه دنبال گمشده خود است، هميشه در طلب حكمت است. بعضى گفته اند كه مراد اين است كه مؤمن، حكمت را نزد هر كسى - گرچه كافر يا فاسق - بيابد آن را مى گيرد، همان گونه كه صاحب مال گمشده، مالش را هر جا بيابد مى گيرد. آنچه كه در كتاب نهايه آمده اين حديث را تأييد مى كند. بعضى گفته اند مراد حديث اين است كسى كه در نزدش حكمت است و آن را نمى فهمد و مستحقش نيست، واجب است كسى آن را بگيرد كه استحقاقش را دارد. همان گونه كه شناسايى پيدا شده واجب است. وقتى كه كسى مستحق آن بود، واجب است كه در بخشش كردن آن بخل نورزد، مانند گمشده. در كتاب نهايه گفته: در حديث آمده: «بين ظهرانيهم و بين أظهرهم» و اين لفظ در حديث زياد تكرار شده است، و مراد اين است كه آنها از راه آشكار شدن و استناد به آنها به پا مى دارند. الف و نون مفتوحه زائده است و به خاطر تأكيد آمده. معنايش اين است كه آنها از پيش يا پسشان پوشيده شده اند. اگر بين «اظهرهم» گفته شود، معنايش اين مى شود كه از چهار طرف پوشيده شده است. سپس به جهت كثرت استعمال در به پا داشتن بين قوم استعمال مى شود. - . نهايه ۳ : ۱۶۹ -]

**[ترجمه]

يَا هِشَامُ

تَعَلَّمْ مِنَ الْعِلْمِ مَا جَهِلْتَ وَ عَلِّمِ الْجَاهِلَ مِمَّا عَلِمْتَ وَ عَظِّمِ الْعَالِمَ لِعِلْمِهِ وَ دَعْ مُنَازَعَتَهُ وَ صَغِّرِ الْجَاهِلَ لِجَهْلِهِ وَ لَا تَطْرُدْهُ وَ لَكِنْ قَرِّبْهُ وَ عَلِّمْهُ.

**[ترجمه]آنچه را كه نمى دانى بياموز، و آنچه را كه آموختى به نادان ياد بده. دانا را براى علمش تعظيم كن و از ستيزه اش دست بدار، و نادان را براى جهلش زبون شمار و او را مران، بلكه به خود نزديك كن و به او بياموز.

**[ترجمه]

بيان

الطرد الإبعاد.

**[ترجمه]«طرد» به معناى دور كردن است.]

**[ترجمه]

يَا هِشَامُ

إِنَّ كُلَّ نِعْمَهٍ عَجَزْتَ عَنْ شُكْرِهَا بِمَنْزِلَهِ سَيِّئَهٍ تُؤَاخَذُ بِهَا وَ قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ

ص: ۱۴۸

صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِ إِنَّ لِلَّهِ عِبَاداً كَسَرَتْ قُلُوبَهُمْ خَشْيَتُهُ وَ أَسْكَتَتْهُمْ عَنِ النُّطْقِ وَ إِنَّهُمْ لَفُصَحَاءُ عُقَلَاءُ يَسْتَبِقُونَ إِلَى اللَّهِ بِالْأَعْمَالِ الزَّكِيَّهِ لَا يَسْتَكْثِرُونَ لَهُ الْكَثِيرَ وَ لَا يَرْضَوْنَ لَهُ مِنْ أَنْفُسِهِمْ بِالْقَلِيلِ يَرَوْنَ فِي أَنْفُسِهِمْ أَنَّهُمْ أَشْرَارٌ وَ إِنَّهُمْ لَأَكْيَاسٌ (۱)وَ أَبْرَارٌ.

**[ترجمه]راستی هر نعمتی که از شکرش درماندی، چون گناهی است که مسؤول آنی. و امیرالمؤمنین

ص: ۱۴۸

علیه السّلام فرمود: خدا را بنده هایی است که از ترسش چنان دل شکسته اند که دم فرو بسته اند، با اینکه شیوا و خردمندند؛ با کردارهای پاک به درگاه خدا پیش می روند؛ بیش را در برابرش نشمارند، به کم خود خشنود نباشند و خود را بد شمارند، با اینکه زیرک و نیکوکارند.

**[ترجمه]

بیان

لعل المراد بالعجز الترک و تعجیز النفس و الکسل لا عدم القدره أی إن الله یؤاخذ بترک شکر النعمه کما یؤاخذ بفعل السیئه و لو فی الدنیا بزوال النعمه و الاستباق المسابقه فی الرهان أی یسبق بعضهم بعضا فی التقرب إلی الله بالأعمال الطاهره من آفاتها أو النامیه و الکیاسه العقل و الفطنه.

**[ترجمه]شاید مراد از «عجز»، ترک عمل و تنبلی و کسالت باشد، نه به معنای نداشتن توانایی. یعنی خداوند همان گونه که به جهت کار بد عقاب می کند، در مورد ترک شکر نعمت نیز چنین می کند. هر چند که این عقاب در دنیا، به صورت

زوال نعمت باشد. «استباق» همان مسابقه و شرط بندی است و مراد این است که بندگان بعضی بر بعضی به وسیله اعمالِ رشد دهنده و پاکیزه از آفات، در تقرب به خدا سبقت می گیرند. «کیاسه» همان عقل و زیرکی است.]

**[ترجمه]

یَا هِشَامُ

الْحَيَاءُ مِنَ الْإِيمَانِ وَ الْإِيمَانُ فِي الْجَنَّهِ وَ الْبَذَاءُ مِنَ الْجَفَاءِ وَ الْجَفَاءُ فِي النَّارِ.

**[ترجمه]حیا از ایمان است و ایمان در بهشت است، و بی شرمی از جفا است و جفاکاری در دوزخ است.

**[ترجمه]

بیان

البـذاء بفتـح الباء ممدودا الفحش و کل کلام قبیح و الجفاء ممدودا خلاف البر و الصـله و قد یطلق علی البعد عن الآداب و قال المطرزی الجفاء الغلظ فی العشره و الخرق فی المعامله و ترک الرفق.

**[ترجمه]«البذاء» به فتح باء است و با مد خوانده می شود و به معنای فحش و هر سـخن قبیح است. «الجفاء» به مد خوانده می شود و بدکاری و قطع صله رحم است و گاهی بر دوری از آداب اطلاق می شود. مطرزی گوید: «جفا» خشونت در معاشرت و دروغگویی در معامله و رها کردن نرمی است.]

**[ترجمه]

یَا هِشَامُ

الْمُتَکَلِّمُونَ ثَلَاثَهٌ فَرَابِحٌ وَ سَالِمٌ وَ شَاجِبٌ فَأَمَّا الرَّابِحُ فَالذَّاکِرُ لِلَّهِ وَ أَمَّا السَّالِمُ فَالسَّاکِتُ وَ أَمَّا الشَّاجِبُ فَالَّذِی یَخُوضُ فِی الْبَاطِلِ إِنَّ اللَّهَ حَرَّمَ الْجَنَّهَ عَلَی کُلِّ فَاحِشٍ بَذِیٍّ قَلِیلِ الْحَیَاءِ لَا یُبَالِی مَا قَالَ وَ لَا مَا قِیلَ فِیهِ وَ کَانَ أَبُو ذَرٍّ رَضِیَ اللَّهُ عَنْهُ یَقُولُ یَا مُبْتَغِیَ الْعِلْمِ إِنَّ هَذَا اللِّسَانَ مِفْتَاحُ خَیْرٍ وَ مِفْتَاحُ شَرٍّ فَاخْتِمْ عَلَی فِیکَ کَمَا تَخْتِمُ عَلَی ذَهَبِکَ وَ وَرِقِکَ (۲).

**[ترجمه]سـخنگویان سه دسـته انـد: سود برنـده، سالم و جنجالی. سود برنـده ذکرگوی خـدا است؛ سالم خموش؛ و جنجالی بیهوده گو. راستی خـدا بهشت را بر هر هرزه گوی پرروی بی حیای لاابالی بدان چه گوید و به او گویند حرام کرده. ابوذر می فرمود: ای دانشجو! این زبان کلید خوبی و کلید بدی است. بر دهانت مهر بِنِه، همچنان که بر طلا و نقره ات مهر می نهی.

**[ترجمه]

بیان

المراد بـالمتکلمین القـادرون علی التکلم أو المتکلمون و المجـالسون معهم تغلیبـا و الحاصل أن الناس فی أمر الکلام علی ثلاثه أصناف و الشجب الهلاک و الحزن و العیب قال الجزری

فی حدیث الحسن المجالس ثلاثه فسالم و غانم و شاجب.

أی هالک یقال شجب یشجب فهو شاجب و شجب یشجب فهو شجب أی إما سالم من الإثم أو غانم للأجر و إما هالک آثم.

۱- جمع الکیس: الظریف، الفطن، الحسن الفهم و الأدب.

٢- بالواو المثلثه و سكون الراء و بفتح الواو مع كسر الراء: الدراهم المضروبه.

**[ترجمه]مراد از «متکلمین» آنانی هستند که قادر به سخن گفتن هستند، یا سخنگویان و همنشینانشان در مجلس که از باب مبالغه اطلاق شده است. حاصل مطلب این است که مردم در امر سخن گفتن به سه گونه اند. «شجب» به معنای هلاکت و حزن و عیب است.

جزری گوید: در حدیث حسن آمده است که مجلس ها سه گونه است: سالم، فایده بخش، هلاک کننده. یعنی یا سالم از گناه است، یا به خاطر اجر و ثواب بردن فایده بخش است، یا هلاک کننده و گناه آور.]

ص: ۱۴۹

**[ترجمه]

يَا هِشَامُ

بِئْسَ الْعَبْدُ عَبْدٌ يَكُونُ ذَا وَجْهَيْنِ وَ ذَا لِسَانَيْنِ يُطْرِي أَخَاهُ إِذَا شَاهَدَهُ وَ يَأْكُلُهُ (۱)إِذَا غَابَ عَنْهُ إِنْ أُعْطِيَ حَسَدَهُ وَ إِنِ ابْتُلِيَ خَذَلَهُ وَ إِنَّ أَسْرَعَ الْخَيْرِ ثَوَاباً الْبِرُّ وَ أَسْرَعَ الشَّرِّ عُقُوبَةً الْبَغْيُ وَ إِنَّ شَرَّ عِبَادِ اللَّهِ مَنْ تُكْرَهُ مُجَالَسَتُهُ لِفُحْشِهِ وَ هَلْ يَكُبُّ النَّاسَ عَلَى مَنَاخِرِهِمْ فِي النَّارِ إِلَّا حَصَائِدُ أَلْسِنَتِهِمْ وَ مِنْ حُسْنِ إِسْلَامِ الْمَرْءِ تَرْكُ مَا لَا يَعْنِيهِ.

**[ترجمه]چه بد بنده ای است بنده دو زبان و دورو که برادر را در پیش او بستاید و در پشت سرش بخورد؛ اگرش بدهند حسد برد و اگرش گرفتار شود، او را وانهد. زود رس ترین ثواب خیر، ثواب نیکوکاری است؛ زود رس ترین کیفرها، کیفر بغی و تجاوز است. بدترین بنده های خدا کسی است که به خاطر بدزبانی اش، همنشینی او را ناخوش داری. و آیا چیزی جز آنچه که با زبان شان درو می کنند مردم را در دوزخ سرنگون می کند؟ از حسنِ اسلامِ شخص، ترک سخن بیهوده است.

**[ترجمه]

بيان

الإطراء مجاوزه الحد فی المدح و الكذب فيه و خذله أی ترك نصرته و البغی التعدی و الاستطاله و الظلم و كل مجاوزه عن الحد و قوله من تكره إما بفتح التاء للخطاب أو بالضم على البناء للمفعول و قال الفيروزآبادی كبه قلبه و صرعه كأكبه و قال الجوهری كبه لوجهه أی صرعه فأكب هو على وجهه و هذا من النوادر و قال الجزری

و فی الحديث و هل يكب الناس على مناخرهم فی النار إلا حصائد ألسنتهم.

أی ما يقطعونه من الكلام الذی لا خير فيه واحدتها حصيده تشبيها بما يحصد من الزرع و تشبيها للسان و ما يقطعه من القول بحد المنجل (۲)الذی يحصد به و قال يقال هذا أمر لا يعنينی أی لا يشغلنی و لا يهمنی و منه الحديث من حسن إسلام المرء

ترکه ما لا یعنیه أی لا یهمه.

**[ترجمه]«اطراء» از حد گذراندن در مدح و دروغگویی بر شخص است. «خذله» یعنی نصرت و یاری او را ترک کرده است. «بغی» تجاوز و دست درازی و ظلم و هر چیزی را گویند که از حدش تجاوز شود.

«من نکره» یا به فتح تاء خوانده می شود که فعل مخاطب است یا به ضم تاء که فعل مجهول است. فیروز آبادی گوید: «کبه لوجهه» یعنی او را به فریاد آورد و به صورت انداخت و این از نوادر است. جزری گوید: در حدیث آمده است: آیا مردم را جز به رو به آتش جهنم می اندازند؟ یعنی سخنان بی فایده ایشان. «حصائد» جمع «حصیده» است که به محصول درو شده تشبیه شده است و زبان به داس و آلت چیدن محصول تشبیه شده است.

ابن جزری گفته است: گفته می شود این کار مرا مشغول نمی کند و برایم مهم نیست و از این جمله است این حدیث: «از خوب بودن مسلمانی هر کس، دوری او از سخن یاوه و گزاف، یعنی سخن بیهوده و بی فایده است.»]

**[ترجمه]

يَا هِشَامُ

لَا يَكُونُ الرَّجُلُ مُؤْمِناً حَتَّى يَكُونَ خَائِفاً رَاجِياً وَ لَا يَكُونُ خَائِفاً رَاجِياً حَتَّى يَكُونَ عَامِلًا لِمَا يَخَافُ وَ يَرْجُو

**[ترجمه]مرد مؤمن نیست مگر هم بیمناک و هم امیدوار باشد. و بیمناک و امیدوار نیست مگر برای آنچه که از آن ترسد و امید دارد عمل نماید.

**[ترجمه]

قَالَ اللَّهُ جَلَّ وَ عَزَّ وَ عِزَّتِی وَ جَلَالِی وَ عَظَمَتِی وَ قُدْرَتِی وَ بَهَائِی وَ عُلُوِّی فِی مَكَانِی لَا يُؤْثِرُ عَبْدٌ هَوَایَ عَلَى هَوَاهُ إِلَّا جَعَلْتُ الْغِنَى فِی نَفْسِهِ وَ هَمَّهُ فِی آخِرَتِهِ وَ كَفَفْتُ عَلَيْهِ ضَيْعَتَهُ وَ ضَمَّنْتُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ رِزْقَهُ وَ كُنْتُ لَهُ مِنْ وَرَاءِ تِجَارَهِ كُلِّ تَاجِرٍ.

**[ترجمه]خدا عزوجل فرماید: به عزت و جلال و عظمت و قدرت و بها و علو مقامم سوگند هیچ بنده ای خواستم را بر خواستش مقدم ندارد، جز آنکه به خودش بی نیازش سازم، متوجه آخرتش گردانم، کار و صنعتش را کفایت کنم، آسمان ها و زمین را ضامن روزی اش سازم و خود در پشت سر تجارت (منفعت) هر تاجری برای او باشم.

**[ترجمه]

بیان

قوله تعالی فی مکانی أی فی منزلتی و درجه رفعتی قوله و کففت علیه ضیعته یقال کففته عنه أی صرفته و دفعته و الضیعه الضیاع و الفساد و ما هو فی

ص: ۱۵۰

۱- أی یغتابه و یذکره بما فیه من السوء.

۲- بکسر المیم و سکون النون و فتح الجیم: آله من حدید عکفاء یقضب بها الزرع و نحوه.

معرض الضیاع من الأهل و المال و غیرهما و قال فی النهایه و ضیعه الرجل ما یکون منه معاشه کالصنعه و التجاره و الزراعه و غیرها و منه الحدیث أفشی الله ضیعته أی أکثر علیه معاشه انتهی فیحتمل أن یکون المراد صرفت عنه ضیاعه و هلاکه بتضمین معنی الإشفاق أو یکون علی بمعنی عن أو صرفت عنه کسبه بأن لا یحتاج إلیه أو جمعت علیه معیشته أو ما کان منه فی معرض الضیاع کما قال فی النهایه لا یکفها أی لا یجمعها و لا یضمها و منه الحدیث المؤمن أخ المؤمن یکف علیه ضیعته أی یجمع علیه معیشته و یضمها إلیه و هذا المعنی أظهر لکن ما وجدت الکف بهذا المعنی إلا فی کلامه (۱)و قوله تعالی و کنت له من وراء تجاره کل تاجر یحتمل وجوها الأول أن یکون المراد کنت له عقب تجاره التجار لأسوقها إلیه الثانی أن یکون المراد أنی أکفی مهماته سوی ما أسوق إلیه من تجاره التاجرین الثالث أن یکون معناه أناله عوضا عما فاته من منافع تجاره التاجرین و لعل الأول أظهر.

**[ترجمه]«فی مکانی» یعنی بلندی در منزلت و درجه. «کففت علیه ضیعته» یعنی از دفع کردم و برگرداندم. «ضیعه» به معنای ضایع شدن و فاسد شدن است و آنچه

ص: ۱۵۰

از مال و اموال که در معرض فاسد شدن قرار دارد. در کتاب نهایه گفته است: «ضیعه الرجل» چیزی است که زندگی انسان با آن تأمین می شود، مانند ضاعت و تجارت و زراعت و غیره و حدیث «افشی الله ضیعته» همین معنا را می دهد، یعنی خداوند معاش زندگی او را زیاد می کند. و احتمال دارد مراد این باشد که خداوند می فرماید: «من او را از ضایع شدن و از بین رفتن حفظ کردم» که در این صورت معنای مهربانی و دلسوزی را در دارد. یا اینکه «علی» به معنای «عن» است یا به معنای این است که کسب و کار او را تغییر دادم تا محتاج به آن نباشد. یا اینکه معیشت و زندگانی او را مهیا ساختم. یا آنچه را که در معرض تلف شدن بود، برایش جمع آوری کردم.

چنان چه در کتاب نهایه گفته است: «لایکفها» به معنای «لایجمعها» و «لایضمها» آمده است، یعنی آن چیز را جمع نکردم. و حدیث «المومن اخ المومن یکف علیه ضیعته» همین معنا را می دهد. یعنی معیشت و زندگانی برادرش را برایش جمع می کند و برایش فراهم می سازد. این معنا بهتر است، ولی من «الکف» را به این معنا، جز در کلام ابن اثیر جایی دیگر ندیدم.

«و کنت له من وراء تجاره کل تاجر» چند احتمال دارد: ۱) پشت صحنه هر تجارت تاجران هستم تا برایش او را فراهم سازم؛ ۲) مقصود این است که غیر از آنچه که تجارت تاجران را مهیا می سازم، مهمات و مشکلات او را کفایت می کنم؛ ۳) من عوض منفعت های از بین رفته تاجران هستم. که شاید معنای اول بهتر باشد.]

**[ترجمه]

یَا هِشَامُ

الْغَضَبُ مِفْتَاحُ الشَّرِّ وَ أَكْمَلُ الْمُؤْمِنِينَ إِيمَاناً أَحْسَنُهُمْ خُلُقاً وَ إِنْ خَالَطْتَ النَّاسَ فَإِنِ اسْتَطَعْتَ أَنْ لَا تُخَالِطَ أَحَداً مِنْهُمْ إِلَّا مَنْ كَانَتْ

يَدُكَ عَلَيْهِ الْعُلْيَا فَافْعَلْ.

**[ترجمه]خشم كليـد هر بـدى است. كامـل ترين مؤمنـان در ايمـان، خوش خوترين آنهـا است. اگر با مردم در آميختى، اگر توانى با هر كه آميزى، در احسان و خدمت بالادست او باشى، همان كن.

**[ترجمه]

بيان

اليد العليا المعطيه أو المتعففه.

**[ترجمه]دست بالا يعنى دست بخشنده.]

**[ترجمه]

يَا هِشَامُ

عَلَيْكَ بِالرِّفْقِ فَإِنَّ الرِّفْقَ يُمْنٌ وَ الْخُرْقَ شُؤْمٌ (٢)إِنَّ الرِّفْقَ وَ الْبِرَّ وَ حُسْنَ الْخُلُقِ يَعْمُرُ الدِّيَارَ وَ يَزِيدُ فِي الرِّزْقِ.

**[ترجمه]بر تـو بـاد به نرمش، كه نرمش ميمون است و كـج خلقى شوم است. به راسـتى نرمش و نيكوكـارى و خوشـخويى، خانه ها را آباد كند و روزى را بيفزايند.

**[ترجمه]

بيان

قال الفيروزآبادى الخرق بالضم و بالتحريك ضد الرفق و أن لا يحسن العمل و التصرف فى الأمور و الحمق.

**[ترجمه]فيروز آبادى گويد: «خرق» ضد نرمى است، و نيز انجام ندادن كار نيكو، تصرف در كارها و حماقت را گويند.]

**[ترجمه]

يَا هِشَامُ

قَوْلُ اللَّهِ هَلْ جَزاءُ الْإِحْسانِ إِلَّا الْإِحْسانُ جَرَتْ فِي الْمُؤْمِنِ وَ الْكَافِرِ وَ الْبَرِّ وَ الْفَاجِرِ مَنْ صُنِعَ إِلَيْهِ مَعْرُوفٌ فَعَلَيْهِ أَنْ يُكَافِئَ بِهِ وَ

۱- بل هذا من المعانی التی ضبطها کتب اللغه.

۲- الیمن: البرکه. و الشؤم: ضده.

كَمَا صَنَعَ حَتَّى تَرَى فَضْلَكَ فَإِنْ صَنَعْتَ كَمَا صَنَعَ فَلَهُ الْفَضْلُ بِالابْتِدَاءِ

**[ترجمه]گفته خدا است که فرمود: «هَلْ جَزاءُ الْإِحْسانِ إِلَّا الْإِحْسانُ» - . رحمن / ۶۰ - {مگر پاداش احسان جز احسان است؟} این در مؤمن و کافر و نیک و بد، همه جاری است. هر که را احسانی کردند، پاداشی بایدش. پاداش این نیست که همان کنی

ص: ۱۵۱

که او کرده، مگر که فضیلت بنمایی، و اگر همان کنی که او کرده، او فضیلت کرده، و آغاز کردن احسان به جا است.

**[ترجمه]

إِنَّ مَثَلَ الدُّنْيَا مَثَلُ الْحَيَّةِ مَسُّهَا لَيِّنٌ وَ فِي جَوْفِهَا السَّمُّ الْقَاتِلُ يَحْذَرُهَا الرِّجَالُ ذَوُو الْعُقُولِ وَ يَهْوِي إِلَيْهَا الصِّبْيَانُ بِأَيْدِيهِمْ

**[ترجمه]راستی مَثَل دنیا مَثَل مار است؛ نیش او نرم است و درونش زهر کشنده. مردان خردمندش برحذرند و کودکانش به دست گیرند.

**[ترجمه]

اصْبِرْ عَلَى طَاعَةِ اللَّهِ وَ اصْبِرْ عَنْ مَعَاصِي اللَّهِ فَإِنَّمَا الدُّنْيَا سَاعَةٌ فَمَا مَضَى مِنْهَا فَلَيْسَ تَجِدُ لَهُ سُرُوراً وَ لَا حُزْناً وَ مَا لَمْ يَأْتِ (۱)مِنْهَا فَلَيْسَ تَعْرِفُهُ فَاصْبِرْ عَلَى تِلْكَ السَّاعَةِ الَّتِي أَنْتَ فِيهَا فَكَأَنَّكَ قَدِ اغْتُبِطْتَ.

**[ترجمه]بر طاعت خدا صبر کن؛ از معاصی خدا صبر کن؛ دنیا همان ساعتی است؛ آنچه رفته نه شادی دارد و نه غم؛ آنچه نیامده ندانی که چیست؛ به همان ساعتی که در آنی صبر کن، هم چنان باشد که تو رَشک برده شده ای.

**[ترجمه]

بيان

في النهايه كل من مات بغير عله فقد اعتبط و مات فلان عبطه أي شابا صحيحا و في بعض النسخ بالغين المعجمه أي إن صبرت فعن قريب تصير مغبوطا في الآخره يتمنى الناس منزلتك.

**[ترجمه]در کتاب نهایه ابن اثير آمده است: هرکس بدون علت فوت شود، مرگ «اعتباط» کرده است. فلانی «عبطةً» مرده است، یعنی در جوانی و در عین صحت و عافیت فوت شده است. در بعضی نسخه ها «اغتبطت» آمده است، یعنی اگر صبر کنی به همین زودی ها مورد غبطه قرار می گیری و در آخرت، مردم منزلت شما را آرزو می کند.]

**[ترجمه]

يَا هِشَامُ

مَثَلُ الدُّنْيَا مَثَلُ مَاءِ الْبَحْرِ كُلَّمَا شَرِبَ مِنْهُ الْعَطْشَانُ ازْدَادَ عَطَشاً حَتَّى يَقْتُلَهُ

**[ترجمه]دنیا چون آب دریا است؛ هر چه تشنه کام بیشتر از آن نوشد، بیشتر تشنه شود تا او را بکشد.

**[ترجمه]

إِيَّاكَ وَ الْكِبْرَ فَإِنَّهُ لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ مَنْ كَانَ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالُ حَبَّةٍ مِنْ كِبْرٍ الْكِبْرُ رِدَاءُ اللَّهِ فَمَنْ نَازَعَهُ رِدَاءَهُ أَكَبَّهُ اللَّهُ فِي النَّارِ عَلَى وَجْهِهِ.

**[ترجمه]از تکبر بپرهیز که هر کس در دلش به وزن دانه ای از تکبر باشد، به بهشت نرود. کبر شایان خدا است و هر کس با وی در آن ستیزد، او را به صورت در دوزخ سرنگون سازد.

**[ترجمه]

بیان

قَالَ الْجَزَرِيُّ فِي الْحَدِيثِ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى الْعَظَمَةُ إِزَارِي وَ الْكِبْرِيَاءُ رِدَائِي.

ضرب الرداء و الإزار مثلا فی انفراده بصفه العظمه و الکبریاء أی لیستا کسائر الصفات التی قد یتصف بها الخلق مجازا کالرحمه و شبههما بالإزار و الرداء لأن المتصف بهما یشملانه کما یشمل الرداء الإنسان و لأنه لا یشرکه فی إزاره و ردائه أحد فکذلک الله لا ینبغی أن یشرکه فیهما أحد.

**[ترجمه]جزری گوید: در حدیث آمده: خدا فرمود: «عظمت ازار من و کبریا ردای من است.» «ازار» و «ردا» را در تنهایی اش به صفت عظمت و کبیرایی مثل زده، یعنی این دو صفت مانند رحمت و باقی صفات نیست که مخلوقات مجازاً به آن متصف شوند. تشبیه به ازار و ردا به خاطر آن است که آن دو از اموال شخصی انسان است و دیگران را در آن اشتراک نیست. پس همچنین برای خدا سزاوار نیست که در این دو صفت کسی شریکش باشد.]

**[ترجمه]

يَا هِشَامُ

لَيْسَ مِنَّا مَنْ لَمْ يُحَاسِبْ نَفْسَهُ فِی کُلِّ يَوْمٍ فَإِنْ عَمِلَ حَسَناً اسْتَزَادَ مِنْهُ وَ إِنْ عَمِلَ سَيِّئاً اسْتَغْفَرَ اللَّهَ مِنْهُ وَ تَابَ إِلَيْهِ

**[ترجمه]از ما نیست کسی که هر روز حساب خود را نکشد، و اگر عمل خوب کرده، بر آن افزاید، و اگر بدکرده، از خدا آمرزش خواهد و به درگاهش توبه کند.

**[ترجمه]

تَمَثَّلَتِ الدُّنْيَا لِلْمَسِيحِ علیه السلام فِی صُورَهِ امْرَأَهٍ زَرْقَاءَ فَقَالَ لَهَا كَمْ تَزَوَّجْتِ فَقَالَتْ كَثِيراً قَالَ فَكُلٌّ طَلَّقَكِ قَالَتْ لَا بَلْ كُلًّا قَتَلْتُ قَالَ الْمَسِيحُ فَوَيْحُ أَزْوَاجِكِ الْبَاقِينَ كَيْفَ لَا يَعْتَبِرُونَ بِالْمَاضِينَ.

ص: ۱۵۲

۱- و فی نسخه: و ما لم یمض.

**[ترجمه]دنیا به صورت زن کبود چشمی برای مسیح علیه السّلام مجسم شد. عیسی علیه السّلام به او گفت: چند تا شوهر کردی؟ گفت: فراوان. فرمود: همه ات طلاق دادند؟ گفت: نه، بلکه همه را کشتم. مسیح فرمود: وای بر شوهران زنده ات که چگونه از گذشته ها عبرت نگرفتند!

ص: ۱۵۲

**[ترجمه]

بیان

الزرقه فی العین معروفه و قد تطلق علی العمی و یقال زرقت عینه نحوی انقلبت و ظهر بیاضها (۱)فعلی الأول لعل المراد بیان شؤمتها فإن العرب تتشأم بزرقه العین أو قبح منظرها و علی الثانی ظاهر و علی الثالث کنایه عن شده الغضب و الأول أظهر و ویح کلمه ترحم و توجع یقال لمن وقع فی هلکه لا یستحقها و قد یقال بمعنی المدح و التعجب (۲)و هی منصوبه علی المصدر و قد ترفع.

**[ترجمه]چشم آبی و کبود معروف است و گاهی به کوری هم اطلاق می شود. «زرقت عینه نحوی» یعنی چشم او را به سوی خودم برگرداندم و سفیدی آن ظاهر شد. بنا بر معنای اول، مقصود شوم بودن آن است، چون عرب ها چشم آبی یا بدهیکلی او را شوم می دانند. بنا بر معنای دوم روشن است. و بنا بر معنای سوم، کنایه از شدت غضب است و معنای اول بهتر است. «ویح» کلمه ای است که در حال ترحم و دردمندی برای کسی به کار می رود که در هلاکتی واقع شود که مستحق آن نباشد. و گاهی به معنای مدح و تعجب می آید. این کلمه منصوب است بنا بر مصدریه و گاهی رفع داده می شود.]

**[ترجمه]

یَا هِشَامُ

إِنَّ ضَوْءَ الْجَسَدِ فِی عَیْنِهِ فَإِنْ کَانَ الْبَصِرُ مُضِیئاً اسْتَضَاءَ الْجَسَدُ کُلُّهُ وَ إِنَّ ضَوْءَ الرُّوحِ الْعَقْلُ فَإِذَا کَانَ الْعَبْدُ عَاقِلًا کَانَ عَالِماً بِرَبِّهِ وَ إِذَا کَانَ عَالِماً بِرَبِّهِ أَبْصَرَ دِینَهُ وَ إِنْ کَانَ جَاهِلًا بِرَبِّهِ لَمْ یَقُمْ لَهُ دِینٌ وَ کَمَا لَا یَقُومُ الْجَسَدُ إِلَّا بِالنَّفْسِ الْحَیَّهِ فَکَذَلِکَ لَا یَقُومُ الدِّینُ إِلَّا بِالنِّیَّهِ الصَّادِقَهِ وَ لَا تَثْبُتُ النِّیَّهُ الصَّادِقَهُ إِلَّا بِالْعَقْلِ

**[ترجمه]تابش تن در چشم او است. اگر چشم بینا باشد همه تن تابنده می شود. و تابش جان خرد است، و اگر بنده خردمند باشد، شناسای پروردگارش می شود. و چون به پروردگارش شناسا شد، در دینش بینا می شود. و اگر به پروردگارش نادان باشد، دینش بر جا نمی ماند. و چنان چه تن جز با خون زنده نمی ماند، دین مگر با نیت راست نماند. و نیت راست بر جا نشود، مگر با خرد.

**[ترجمه]

إِنَّ الزَّرْعَ يَنْبُتُ فِي السَّهْلِ وَ لَا يَنْبُتُ فِي الصَّفَا فَكَذَلِكَ الْحِكْمَهُ تَعْمَرُ فِي قَلْبِ الْمُتَوَاضِعِ وَ لَا تَعْمَرُ فِي قَلْبِ الْمُتَكَبِّرِ الْجَبَّارِ لِأَنَّ اللَّهَ جَعَلَ التَّوَاضُعَ آلَهَ الْعَقْلِ وَ جَعَلَ التَّكَبُّرَ مِنْ آلَهِ الْجَهْلِ أَ لَمْ تَعْلَمْ أَنَّ مَنْ شَمَخَ إِلَى السَّقْفِ بِرَأْسِهِ شَجَّهُ وَ مَنْ خَفَضَ رَأْسَهُ اسْتَظَلَّ تَحْتَهُ وَ أَكَنَّهُ فَكَذَلِكَ مَنْ لَمْ يَتَوَاضَعْ لِلَّهِ خَفَضَهُ اللَّهُ وَ مَنْ تَوَاضَعَ لِلَّهِ رَفَعَهُ.

**[ترجمه]زراعت در دشت روید نه در سنگ. همچنین حکمت در دل متواضع آباد گردد، نه در دل متکبر زورگو. زیرا خدا تواضع را ابزار خرد ساخته و تکبر را از ابزار نادانی. آیا ندانی که هر که سر به سقف کوبد سرش را بشکند و هر که سر به زیر دارد، سایه بر او افتد و او را در برگیرد؟ همچنین هر کس که برای خدا تواضع نکند، خدایش پست کند، و هر که برای خدا تواضع کند، او را بالا برد.

**[ترجمه]

بیان

السهل الأرض اللينه التى تقبل الزرع و الصفا جمع صفاه و هى الحجر الصلب الذى لا ينبت و تعمر بفتح التاء و الميم أى تعيش طويلا أو بضم الميم أى تجعل القلب معمورا و بضم التاء و فتح الميم أى تصير الحكمه فى القلب معموره و شمخ أى طال و علا و شج رأسه أى كسره و الخفض ضد الرفع و أكنه أى ستره و حفظه عن الحر و البرد.

**[ترجمه]«سهل الارض» زمین نرم است که قابل زراعت باشد، « الصفاء» جمع صفاة است و به معنای سنگی سخت است که گیاه در آن نمی رويد ، «و تعمر» به فتح تا و میم به معنای زندگی طولانی است و اگر به ضم میم بخوانیم به معنای آن است که قلب را عمارت و بازسازی می کند و اگر به ضم تاء و فتح میم بخوانیم معنایش آن می شود که حکمت در قلب زنده می شود.

و «شمخ» به معنای طولانی و بلند است ، «شج رأسه» به معنای شکستن سر می باشد، «خفض» به معنای افتادگی است. « أکنه» به معنای محفوظ بودن از سرما و گرما است.]

**[ترجمه]

يَا هِشَامُ

مَا أَقْبَحَ الْفَقْرَ بَعْدَ الْغِنَى (۳)وَ أَقْبَحَ الْخَطِيئَهَ بَعْدَ النُّسُكِ وَ أَقْبَحُ مِنْ

١- و قد يطلق على شده العداوه. يقال: عدو أزرق: شديد العداوه، و ذلك أن زرقه العيون غالبه فى الروم و الديلم، و كانت بينهم و بين العرب عداوه شديده فسموا كل عدو بذلك.

٢- و قيل: إنّها تأتى أيضا بمعنى ويل. تقول: ويح لزيد و ويحا لزيد و ويحه.

٣- المراد بالفقر إمّا الفقر المعنوى، أى ما أقبح للرجل أن تكون له فضائل نفسيه و خلق كريمه، أو عقائد حقه و مله مرضيه ثمّ يتركها و يستخلف منها. الخصال المذمومه و الأخلاق الرذيله او العقائد الباطله فيكون مآل أمره إلى الخسران و مرجعه إلى الفناء، أو المراد منه الفقر المادى أى ما أقبح للرجل أن يكون ذا ثروه و مال، ثمّ يترفها و يسرفها و يصرفها فى ما لا يصلح به دنياه و لا يثاب به فى عقباه، فيصير فقيرا و يصبح إلى أقرانه محتاجا.

ذَلِکَ الْعَابِدُ لِلَّهِ ثُمَّ یَتْرُکُ عِبَادَتَهُ.

**[ترجمه]چقدر زشت است بینوایی در پی توانگری و گناه به دنبال عبادت، و زشت تر

ص: ۱۵۳

از آن پرستنده خدا است که ترک پرستش کند.

**[ترجمه]

بیان

النسک الحج أو مطلق العباده.

**[ترجمه]«نسک» به معنای حج یا مطلق عبادت است.]

**[ترجمه]

یَا هِشَامُ

لَا خَیْرَ فِی الْعَیْشِ إِلَّا لِرَجُلَیْنِ لِمُسْتَمِعٍ وَاعٍ وَ عَالِمٍ نَاطِقٍ.

**[ترجمه]زندگی خوب نیست مگر برای دو مرد: شنوای حفظ کننده و دانشمند گویا.

**[ترجمه]

بیان

العیش الحیاه و وعاه أی حفظه.

**[ترجمه]«عیش» یعنی زندگی و «وعاه» یعنی حفظ آن.]

**[ترجمه]

یَا هِشَامُ

مَا قُسِمَ بَيْنَ الْعِبَادِ أَفْضَلُ مِنَ الْعَقْلِ نَوْمُ الْعَاقِلِ أَفْضَلُ مِنْ سَهَرِ الْجَاهِلِ وَ مَا بَعَثَ اللَّهُ نَبِيّاً إِلَّا عَاقِلًا حَتَّى يَكُونَ عَقْلُهُ أَفْضَلَ مِنْ جَمِيعِ جَهْدِ الْمُجْتَهِدِينَ وَ مَا أَدَّى الْعَبْدُ فَرِيضَةً مِنْ فَرَائِضِ اللَّهِ حَتَّى عَقَلَ عَنْهُ.

**[ترجمه]میان بنده های خدا چیزی بهتر از خرد قسمت نشده. خواب خردمند بهتر است از شب زنده داری نادان. خدا پیمبری را برنیانگیخته تا خردش برتر از کوشش همه کوشایان بوده، و بنده ای فریضه الهی را به درستی انجام نداده مگر آن که در باره آن تعقل کند.

**[ترجمه]

بیان

الاجتهاد بذل الجهد فی الطاعات.

**[ترجمه]«اجتهاد» به معنای کوشش کردن در اطاعت از خداوند است.]

**[ترجمه]

يَا هِشَامُ

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله إِذَا رَأَيْتُمُ الْمُؤْمِنَ صَمُوتاً (۱)فَادْنُوا مِنْهُ فَإِنَّهُ يُلْقِي الْحِكْمَةَ وَ الْمُؤْمِنُ قَلِيلُ الْكَلَامِ كَثِيرُ الْعَمَلِ وَ الْمُنَافِقُ كَثِيرُ الْكَلَامِ قَلِيلُ الْعَمَلِ

**[ترجمه]رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: چون بنده مؤمنی را خموش دیدید، به او نزدیک شوید که او حکمت القاء کند. مؤمن کم گو و پرکار است و منافق پرگو و کم کار است.

**[ترجمه]

أَوْحَى اللَّهُ إِلَى دَاوُدَ قُلْ لِعِبَادِي لَا يَجْعَلُوا بَيْنِي وَ بَيْنَهُمْ عَالِماً مَفْتُوناً بِالدُّنْيَا فَيَصُدَّهُمْ عَنْ ذِكْرِي وَ عَنْ طَرِيقِ مَحَبَّتِي وَ مُنَاجَاتِي أُولَئِكَ قُطَّاعُ الطَّرِيقِ مِنْ عِبَادِي إِنَّ أَدْنَى مَا أَنَا صَانِعٌ بِهِمْ أَنْ أَنْزِعَ حَلَاوَةَ عِبَادَتِي وَ مُنَاجَاتِي مِنْ قُلُوبِهِمْ.

**[ترجمه]خدا به داود علیه السّلام وحی کرد که به بنده هایم بگو عالم فریب خورده به دنیا را میان من و خود واسطه نکنند تا آنان را از یاد من و از راه محبت من و مناجاتم باز دارد. آنان راهزن بنده های منند و کمترین کاری که با آنها بکنم، این است که شیرینی دوستی ام و مناجاتم را از دلشان برگیرم.

**[ترجمه]

بیان

فی غیره من الأخبار قطاع طریق عبادی.

**[ترجمه]در برخی روایات به جای «قطاع الطریق من عبادی»، «قطاع طریق عبادی» آمده است.]

**[ترجمه]

يَا هِشَامُ

مَنْ تَعَظَّمَ فِی نَفْسِهِ لَعَنَتْهُ مَلَائِکَهُ السَّمَاءِ وَ مَلَائِکَهُ الْأَرْضِ وَ مَنْ تَکَبَّرَ عَلَی إِخْوَانِهِ وَ اسْتَطَالَ عَلَیْهِمْ فَقَدْ ضَادَّ اللَّهَ وَ مَنِ ادَّعَی مَا لَیْسَ لَهُ فَهُوَ أَعْنَی لِغَیْرِ.

**[ترجمه]هر که خود را بزرگ داند، فرشته های آسمان و فرشته های زمین لعنتش کنند؛ هر که بر برادرانش تکبر ورزد و گردن فرازی کند، با خدا دوئیت کرده؛ و هر که مقامی را ادعا کند که از آنش نیست، به راه ناصواب رفته است.

**[ترجمه]

بیان

من تعظم أی عد نفسه عظیما قوله أعنی لغیر أی یدخل غیره فی العناء و التعب ممن یشتبه علیه أمره أکثر مما یصیبه من ذلک و یحتمل أن یکون تصحیف أعتی لغیره من العتو و هو الطغیان و التجبر و کان یحتمل المأخوذ منه ذلک أیضا.

**[ترجمه]«من تعظم» کسی که نفس خود را بزرگ بشمارد، «اعنی لغیر» کسی که دیگران را به سختی اندازد، عبارت است از کسانی که اشتباهش بیشتر از درستی های او است. احتمال دارد که در اصل این عبارت تصحیف شده «اعتی» باشد که در این صورت به معنای این است که چنین کسی طغیان و سرکشی و تجبّر دارد. و احتمال دارد معنا چنین باشد اخذ علم از چنین کسی هم به سختی است.]

**[ترجمه]

يَا هِشَامُ

أَوْحَی اللَّهُ إِلَی دَاوُدَ حَذِّرْ وَ أَنْذِرْ أَصْحَابَکَ عَنْ حُبِّ الشَّهَوَاتِ فَإِنَّ الْمُعَلَّقَهَ قُلُوبُهُمْ بِشَهَوَاتِ الدُّنْیَا قُلُوبُهُمْ مَحْجُوبَهٌ عَنِّی (۲)

۱- بفتح الصاد و ضم الميم: الكثير الصمت.

۲- أى قلوبهم مستوره عن كشف سبحات وجهى و جلالى و إشراق أنوار عظمتى و عرفان دلائل ألوهيتى و جمالى، و ممنوعه عن حصول العلوم الحقيقيه فيها، لحلول محبه زخارف الدنيا فيها و تعلقها بها.

**[ترجمه]خداوند به داود علیه السّلام وحی کرد که ای داود! بر حذر دار و بیم ده یارانت را از حب شهوات، زیرا آنها که دل به شهوات دنیا بسته اند، دل هایشان از من محجوب است.

ص: ۱۵۴

**[ترجمه]

إِیَّاکَ وَ الْکِبْرَ عَلَی أَوْلِیَائِی وَ الِاسْتِطَالَهَ بِعِلْمِکَ فَیَمْقُتُکَ اللَّهُ فَلَا تَنْفَعُکَ بَعْدَ مَقْتِهِ (۱)دُنْیَاکَ وَ لَا آخِرَتُکَ وَ کُنْ فِی الدُّنْیَا کَسَاکِنِ الدَّارِ لَیْسَتْ لَهُ إِنَّمَا یَنْتَظِرُ الرَّحِیلَ

**[ترجمه]بپرهیز از تکبر بر دوستانم و گردن فرازی به دانشت که خدایت دشمن دارد و پس از دشمنی او، از دنیا و آخرتت سودی نبری. در دنیا مانند ساکن در خانه ای که از آن او نیست و انتظار کوچ دارد زندگی کن.

**[ترجمه]

مُجَالَسَهُ أَهْلِ الدِّینِ شَرَفُ الدُّنْیَا وَ الْآخِرَهِ وَ مُشَاوَرَهُ الْعَاقِلِ النَّاصِحِ یُمْنٌ وَ بَرَکَهٌ وَ رُشْدٌ وَ تَوْفِیقٌ مِنَ اللَّهِ فَإِذَا أَشَارَ عَلَیْکَ الْعَاقِلُ النَّاصِحُ فَإِیَّاکَ وَ الْخِلَافَ فَإِنَّ فِی ذَلِکَ الْعَطَبَ.

**[ترجمه]همنشینی دینداران شرف دنیا و آخرت است؛ مشورت با خردمند خیرخواه، به یمن و برکت و رشد و توفیق الهی است، و چون خردمند خیرخواه به تو نظری داد، مبادا مخالفت کنی که مخالفتش هلاکت بار است.

**[ترجمه]

بیان

أهل الدین هم العالمون بشرائع الدین العاملون بها و العطب بالتحریک الهلاک.

**[ترجمه]«اهل الدین» کسانی اند که عالم و آگاه به قوانین دین و عامل به آن باشند. «عَطَب» به معنای هلاکت است.]

**[ترجمه]

یَا هِشَامُ

إِیَّاکَ وَ مُخَالَطَهَ النَّاسِ وَ الْأُنْسَ بِهِمْ إِلَّا أَنْ تَجِدَ مِنْهُمْ عَاقِلًا مَأْمُوناً فَأْنَسْ بِهِ وَ اهْرُبْ مِنْ سَائِرِهِمْ کَهَرَبِکَ مِنَ السِّبَاعِ الضَّارِیَهِ وَ یَنْبَغِی لِلْعَاقِلِ إِذَا عَمِلَ عَمَلًا أَنْ یَسْتَحْیِیَ مِنَ اللَّهِ إِذْ تَفَرَّدَ لَهُ بِالنِّعَمِ أَنْ یُشَارِکَ فِی عَمَلِهِ أَحَداً غَیْرَهُ وَ إِذَا حَزَبَکَ (۲)أَمْرٌ أَنْ لَا تَدْرِیَ أَیُّهُمَا خَیْرٌ وَ أَصْوَبُ فَانْظُرْ أَیُّهُمَا أَقْرَبُ إِلَی هَوَاکَ فَخَالِفْهُ فَإِنَّ کَثِیرَ الثَّوَابِ فِی مُخَالَفَهِ هَوَاکَ وَ إِیَّاکَ أَنْ تَغْلِبَ الْحِکْمَهَ وَ

تَضَعَهَا فِی الْجَهَالَهِ قَالَ هِشَامٌ فَقُلْتُ لَهُ فَإِنْ وَجَدْتُ رَجُلًا طَالِباً غَیْرَ أَنَّ عَقْلَهُ لَا یَتَّسِعُ لِضَبْطِ مَا أَلْقِی إِلَیْهِ قَالَ فَتَلَطَّفْ لَهُ فِی النَّصِیحَهِ فَإِنْ ضَاقَ قَلْبُهُ فَلَا تَعْرِضَنَّ نَفْسَکَ لِلْفِتْنَهِ وَ احْذَرْ رَدَّ الْمُتَکَبِّرِینَ فَإِنَّ الْعِلْمَ یَدِلُّ عَلَی أَنْ یُحْمَلَ عَلَی مَنْ لَا یُفِیقُ (۳)قُلْتُ فَإِنْ لَمْ أَجِدْ مَنْ یَعْقِلُ السُّؤَالَ عَنْهَا قَالَ فَاغْتَنِمْ جَهْلَهُ عَنِ السُّؤَالِ حَتَّی تَسْلَمَ فِتْنَهَ الْقَوْلِ وَ عَظِیمَ فِتْنَهِ الرَّدِّ وَ اعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ لَمْ یَرْفَعِ الْمُتَوَاضِعِینَ بِقَدْرِ تَوَاضُعِهِمْ وَ لَکِنْ رَفَعَهُمْ بِقَدْرِ عَظَمَتِهِ وَ مَجْدِهِ وَ لَمْ یُؤْمِنِ الْخَائِفِینَ بِقَدْرِ خَوْفِهِمْ وَ لَکِنْ آمَنَهُمْ بِقَدْرِ کَرَمِهِ وَ جُودِهِ وَ لَمْ یُفَرِّحِ الْمَحْزُونِینَ بِقَدْرِ حُزْنِهِمْ وَ لَکِنْ

۱- المقت بفتح المیم و سکون القاف: شده البغض.

۲- فی التحف المطبوع: و إذا مرّ بک.

۳- قوله یدل: یحتمل أن یکون من باب ضرب یضرب أی تغنج و تلوی أن یحمل علی من لم یرجع عن سکره و إغمائه و غفلته، و فی التحف المطبوع «یجلی» بدل «یحمل» أی العلم تغنج و تلوی أن یعرض علی من لا یفیق. و ظنی أن «یحمل او یجلی» یکون مصحف «ینجل» أی العلم یرشد إلی أن ینجل علی من لا یفیق، أو أن فی الجمله تصحیفا و غلطا و الصحیح: فان العلم یدلّ ان یحمل علی من لا یطیق.

فَرَّحَهُمْ بِقَدْرِ رَأْفَتِهِ وَ رَحْمَتِهِ فَمَا ظَنُّكَ بِالرَّءُوفِ الرَّحِيمِ الَّذِی یَتَوَدَّدُ إِلَی مَنْ یُؤْذِیهِ بِأَوْلِیَائِهِ فَکَیْفَ بِمَنْ یُؤْذَی فِیهِ وَ مَا ظَنُّکَ بِالتَّوَّابِ الرَّحِیمِ الَّذِی یَتُوبُ عَلَی مَنْ یُعَادِیهِ فَکَیْفَ بِمَنْ یَتَرَضَّاهُ وَ یَخْتَارُ عَدَاوَةَ الْخَلْقِ فِیهِ.

**[ترجمه]بپرهیز از آمیزش با مردم و انس با آنها، مگر آنکه خردمند و امانتداری را در میان آنها بیابی که با او انس گیری. و از دیگران بگریز، آنچنان که از درنده های شکاری می گریزی. و خردمند را سزد که چون کاری کند، از خدا شرم دارد و چون نعمتی خاص او در رسید، دیگری را با خود در کارش شریک کند. و چون امری برایت پیش آید که ندانی کدام درست است و بهتر است، ببین کدام یک به هوای نفس تو نزدیک تر است، پس با آن مخالفت کن، زیرا بسیار است که حق در مخالفت هوای نفس است؛ مبادا حکمت را به دست آوری و در نادانی اش بگذاری {بدان عمل نکنی}.

هشام گوید: به آن حضرت گفتم: اگر دیدم مردی خواهان آن است جز اینکه فهمش به درک آنچه به وی القاء شود رسا نیست؟ فرمود: با او در نصیحت ملاطفت کن، و اگر دلتنگ شد خود را در فتنه میفکن. و در حذر باش از رد کردن متکبران، زیرا دانش اگر بر مدهوشان عرضه شود، خوار می شود. گفتم: اگر کسی باشد که فهمش نرسد از آن بپرسد چه؟ فرمود: این نادانی او نسبت به پرسش را غنیمت شمار تا از فتنه گفتار و فتنه بزرگ رد کردن سالم بمانی. و بدان که خداوند متواضعان را به اندازه تواضعشان بالا نبرد، بلکه به اندازه عظمت بزرگواری خود بلند کند؛ و خائفان را به اندازه ترسشان آسودگی ندهد، بلکه به اندازه کرم و جود خود امان سازد؛ و از غمدیده ها به اندازه غمشان کارگشایی نکند،

ص: ۱۵۵

بلکه به اندازه مهر و رأفت خود کار گشاید. تو را چه گمان است به مهرورز و مهربانی که به آزارکننده های دوستانش هم دوستی کند، چه رسد به کسانی که برای او آزار کشند؟ و چه گمان است تو را بر توبه پذیر و مهربانی که از دشمنش توبه پذیرد، تا چه رسد به کسی که رضایش را جوید و دشمنی خلق را به خاطر او برگزینند؟

**[ترجمه]

بیان

السباع الضاریه أی المولعه بالافتراس المعتاده له و حزبه أمر أی نزل به و أهمه.

قوله علیه السلام و إیاک أن تغلب الحکمه کذا فی النسخه التی عندنا و لعل فیه حذفا و إیصالا- أی تغلب علی الحکمه أی یأخذها منک قهرا من لا- یستحقها بأن یقرأ علی صیغه المجهول أو علی المعلوم أی تغلب علی الحکمه فإنها تأبی عمن لا یستحقها و یحتمل أن یکون بالفاء من الإفلات بمعنی الإطلاق فإنهم یقولون انفلت منی کلام أی صدر بغیر رویه قوله فتلطف له فی النصیحه أی تذکر له شیئا من تلک الحکمه بلطف علی وجه الامتحان و الإفاقه الرجوع عن السکر و الإغماء و الغفله إلی حال الاستقامه قوله یؤذیه بأولیائه أی بسبب إیذاءهم و ترضاه أی طلب رضاه.

**[ترجمه]«السباع الضاریه» یعنی حیوانات درنده ای که حرص و ولع شدید به دریدن دارد و دریدن عادت آنها است و «حزبه امر» یعنی چیزی فرود آید و برایش مهم باشد.

در نسخه ای که در نزد ماست، عبارت حدیث چنین است: «و إیاک أن تغلب الحکمه.» شاید در این عبارت حذف و ایصال باشد که «تغلب علی الحکمه» بوده، یعنی حکمت را از تو به زور می گیرد کسی که مستحق آن نیست. اگر «تَغلَبُ» به صورت مجهول خوانده شود، معنا این می شود: کسی که مستحق حکمت نیست، نباید با زور از تو حکمت بگیرد. اگر به صورت معلوم خوانده شود، معنا این می شود که حکمت از غیر مستحق مانع می شود. احتمال دارد با فاء از واژه «افلات» به معنای «اطلاق باشد» که وقتی گفته می شود «انفلت منی کلام»، یعنی بدون فکر حرف زدم.]

**[ترجمه]

یَا هِشَامُ

مَنْ أَحَبَّ الدُّنْیَا ذَهَبَ خَوْفُ الْآخِرَهِ مِنْ قَلْبِهِ وَ مَا أُوتِیَ عَبْدٌ عِلْماً فَازْدَادَ لِلدُّنْیَا حُبّاً إِلَّا ازْدَادَ مِنَ اللَّهِ بُعْداً وَ ازْدَادَ اللَّهُ عَلَیْهِ غَضَباً

**[ترجمه]هر که دنیا را دوست بدارد، ترس آخرت از دلش برود، و به بنده ای دانشی ندهند که دنیا دوست تر شود، جز اینکه از خدا دورتر و نزد او دشمن تر گردد.

**[ترجمه]

إِنَّ الْعَاقِلَ اللَّبِیبَ مَنْ تَرَکَ مَا لَا طَاقَهَ لَهُ بِهِ وَ أَکْثَرُ الصَّوَابِ فِی خِلَافِ الْهَوَی وَ مَنْ طَالَ أَمَلُهُ سَاءَ عَمَلُهُ

**[ترجمه]خردمندِ دل دار کسی است که آنچه را تاب نیارد واگذارد، و بسیار باشد که درستی در مخالفت هوای نفس است. هر که را آرزوی دراز است، کردار بد است.

**[ترجمه]

لَوْ رَأَیْتَ مَسِیرَ الْأَجَلِ لَأَلْهَاکَ عَنِ الْأَمَلِ.

**[ترجمه]اگر مسیر مرگ را می دیدی از آرزویت باز می داشت.

**[ترجمه]

بیان

اللبیب العاقل (۱)و التوصیف للتوضیح و التأکید و ألهاک أی أغفلک.

**[ترجمه]«اللبیب» به معنای عاقل است اما اینکه لبیب را به عاقل وصف کرده است برای توضیح و تاکیده است ، و «الهاک» به معنای این است که تو را به غفلت وا دارد.]

**[ترجمه]

یَا هِشَامُ

إِیَّاکَ وَ الطَّمَعَ وَ عَلَیْکَ بِالْیَأْسِ مِمَّا فِی أَیْدِی النَّاسِ وَ أَمِتِ الطَّمَعَ مِنَ الْمَخْلُوقِینَ فَإِنَّ الطَّمَعَ مِفْتَاحُ الذُّلِّ وَ اخْتِلَاسُ (۲)الْعَقْلِ وَ إِخْلَاقُ الْمُرُوَّاتِ وَ تَدْنِیسُ

۱- اللب: العقل الخالص من الشوائب، أو ما ذکا من العقل، فکل لب عقل و لا یعکس، و اللبیب من کان ذا لب، فکل لبیب عاقل، و لا یعکس.

۲- الاختلاس: الاختطاف بسرعه علی غفله بخلاف الاستلاب فانه لا یشترط فیه الغفله.

الْعِرْضِ وَ الـذَّهَابُ بِـالْعِلْمِ وَ عَلَيْـكَ بِالاعْتِصَامِ بِرَبِّكَ وَ التَّوَكُّلِ عَلَيْهِ وَ جَاهِـدْ نَفْسَكَ لِتَرُدَّهَا عَنْ هَوَاهَا فَإِنَّهُ وَاجِبٌ عَلَيْكَ كَجِهَادِ عَـدُوِّكَ قَـالَ هِشَـامٌ فَأَيُّ الْأَعْـدَاءِ أَوْجَبُهُمْ مُجَاهَـدَةً قَـالَ أَقْرَبُهُمْ إِلَيْـكَ وَ أَعْـدَاهُمْ لَكَ وَ أَضَـرُّهُمْ بِكَ وَ أَعْظَمُهُمْ لَكَ عَـدَاوَةً وَ أَخْفَاهُمْ لَكَ شَـخْصاً مَعَ دُنُوِّهِ مِنْكَ وَ مَنْ يُحَرِّضُ أَعْدَاءَكَ عَلَيْكَ وَ هُوَ إِبْلِيسُ (۱)الْمُوَكَّلُ بِوَسْوَاسِ الْقُلُوبِ فَلَهُ فَلْتَشُدَّ عَدَاوَتَكَ وَ لَا يَكُونَنَّ أَصْبَرَ عَلَى مُجَاهَدَتِكَ لِهَلَكَتِكَ مِنْكَ عَلَى صَبْرِكَ لِمُجَاهَدَتِهِ فَإِنَّهُ أَضْعَفُ مِنْكَ رُكْناً فِي قُوَّتِهِ وَ أَقَلُّ مِنْكَ ضَرَراً فِي كَثْرَةِ شَرِّهِ إِذَا أَنْتَ اعْتَصَمْتَ بِاللَّهِ وَ مَنِ اعْتَصَمَ بِاللَّهِ فَقَدْ هُدِيَ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ

**[ترجمه]از طمع بپرهیز و بر تو بـاد به نومیـدی از آنچه در دست مردم است. طمع از مخلوق را ببر که طمع کلیـد هر خواری است و عقل ها را می دزدد، مردانگی ها را می برد،

آبرو را می درد و دانش را می خورد. و بر تو بـاد که به پروردگـارت پنـاه بری و بر او توکل کنی. با نفس خود جهاد کن تا از هوسش برگردانی، زیرا جهاد با نفس مثل جهاد با دشمن بر تو واجب است.

هشام گوید: به آن حضـرت گفتم: با کدام دشـمن ها جهاد واجب تر است؟ فرمود: با آن که به تو نزدیک تر است و متجاوزتر و زیانبارتر است؛ کسـی که دشـمنی اش با تو سـخت تر است و شـخص او با همه نزدیکی به تو، از تو نهان تر است؛ کسـی که دشـمنان دیگر را بر تـو وادار می کنـد، و آن ابلیس اسـت که به وسـوسه در دل هـا گمـارده است. بـا او است که بایـد سـخت دشـمنی کنی، او در مبـارزه برای هلاـک کردن تو، از تو در مبـارزه بـا او شـکیباتر نیست، زیرا با هر چه توانایی که دارد، از تو ناتوان تر است و با هر چه بدی که دارد، از تو کم ضررتر است، در صورتی که به خدا پناه بری و به راه راست رهبری شوی.

**[ترجمه]

بیان

الاختلاـس الاسـتلاب و إخلاـق الثوب إبلاـؤه و الـدنس الوسـخ و الحمل فی المواضع علی المبالغه و قوله و من یحرض یحتمل المعجمه و المهمله الحث و الترغیب کما قال تعالی حَرِّضِ الْمُؤْمِنِینَ عَلَی الْقِتالِ (۲)

**[ترجمه]«الاختلاس» به معنای برطرف کردن است، «اخلاق الثوب» به معنای کهنه کردن لباس است، «دنس» به معنای چرک آمده است .

«من یحرض» به معنای ترغیب است. همان طور که خداوند فرموده است: مومنان را بر جهاد ترغیب و تشویق کن.]

**[ترجمه]

یَا هِشَامُ

مَنْ أَكْرَمَهُ اللَّهُ بِثَلَاثٍ فَقَدْ لَطُفَ لَهُ عَقْلٌ يَكْفِيهِ مَئُونَهَ هَوَاهُ وَ عِلْمٌ يَكْفِيهِ مَئُونَهَ جَهْلِهِ وَ غِنًى يَكْفِيهِ مَخَافَهَ الْفَقْرِ

**[ترجمه]هر که را خدا به سه چیز گرامی داشت، به او لطف فرمود: خردی که رنج هوای نفس او را جلو گیرد؛ دانشی که رنج نادانی از او ببرد؛ و یک بی نیازی که ترس فقر را از او دور کند.

**[ترجمه]

احْذَرْ هَذِهِ الدُّنْيَا وَ احْذَرْ أَهْلَهَا فَإِنَّ النَّاسَ فِيهَا عَلَى أَرْبَعَهِ أَصْنَافٍ رَجُلٌ مُتَرَدٍّ مُعَانِقٌ لِهَوَاهُ وَ مُتَعَلِّمٌ مُتَقَرِّئٌ كُلَّمَا ازْدَادَ عِلْماً ازْدَادَ كِبْراً يَسْتَعْلِنُ بِقِرَاءَتِهِ وَ عِلْمِهِ عَلَى مَنْ هُوَ دُونَهُ وَ عَابِدٌ جَاهِلٌ يَسْتَصْغِرُ مَنْ هُوَ دُونَهُ فِي عِبَادَتِهِ يُحِبُّ أَنْ يُعَظَّمَ وَ يُوَقَّرَ وَ ذُو بَصِيرَهٍ عَالِمٌ عَارِفٌ بِطَرِيقِ الْحَقِّ يُحِبُّ الْقِيَامَ بِهِ فَهُوَ عَاجِزٌ أَوْ مَغْلُوبٌ وَ لَا يَقْدِرُ عَلَى الْقِيَامِ بِمَا يَعْرِفُ فَهُوَ مَحْزُونٌ مَغْمُومٌ بِذَلِكَ فَهُوَ أَمْثَلُ أَهْلِ زَمَانِهِ وَ أَوْجَهُهُمْ عَقْلًا.

**[ترجمه]از این دنیا بر حذر باش و از اهلش بر حذر باش، زیرا مردم در آن چهار دسته اند: مردی نابود و هم آغوش هوس، مردی دانشجو و قرآن خوان که هر چه دانشش فزاید، تکبرش بیش شود؛ قرآن خوانی که دانش خود را وسیله گردن فرازی به زیردستانش سازد؛ عابد نادانی که زیردستان خود را در عبادت کوچک شمارد و دوست دارد تعظیم و توقیرش کنند؛ و بینای دانشمند عارف به راه حق که قیام بدان را دوست دارد، و او درمانده یا مغلوب است و نمی تواند بدان چه می فهمد قیام کند و به این سبب اندوهناک و غمزده است. او بهترین اهل زمان خود و وجیه ترین خردمندان عصر خویش است.

**[ترجمه]

بیان

تردی فی البئر أی سقط و المتردی أی الواقع فی المهالک التی یعسر التخلص منه و المتقرئ الناسک المتعبد أو المتفقه أی متعلم القراءه قوله یستعلن بقراءته کأنه کان یستعلی و یمکن أن یضمن فیه معناه و الأمثل الأفضل و أوجههم عقلا لعل المراد أن عقلهم أوجه عند الله من عقول غیرهم أو هم أوجه الناس للعقل.

ص: ۱۵۷

۱- ابلس: قل خیره من رحمه اللّه، یئس. و إبلیس: علم للشیطان فهو إمّا بمعنی قلیل الخیر، أو بمعنی المأیوس من رحمه اللّه تعالی.

۲- الأنفال: ۶۵.

**[ترجمه]«تردی فی البئر» به معنای سقوط کردن است، «متردی» به کسی گفته می شود که در هلاکت افتاده و راه خلاص شدن از آن برایش سخت باشد.

«المتقری» به معنای عابد و متعبد است یا به معنای متفقه است یعنی کسی که قرائت را می آموزد. «یستعلن بقرائته» یعنی کسی که برتری طلبی می کنند و ممکن است این از باب تضمین باشد، یعنی معنا در آن گنجانده شده است، «امثل» یعنی افضل، مراد از «اوجهم عقلاً» این است که عقل اینها نزد خداوند وجیه و آبرومندتر است از عقل دیگران. معنای دیگرش این است که اینها آبرومندترین مردم اند به خاطر عقلی که دارند.]

ص: ۱۵۷

**[ترجمه]

یَا هِشَامُ

اعْرِفْ الْعَقْلَ وَ جُنْدَهُ وَ الْجَهْلَ وَ جُنْدَهُ تَکُنْ مِنَ الْمُهْتَدِینَ قَالَ هِشَامٌ فَقُلْتُ لَا نَعْرِفُ إِلَّا مَا عَرَّفْتَنَا فَقَالَ علیه السلام

**[ترجمه]خرد و لشکرش را بشناس، و نادانی و لشکرش را بشناس تا از ره یافتگان باشی.

هشام گوید: گفتم: قربانت! جز آنچه به ما یاد دادی ندانیم. فرمود:

**[ترجمه]

إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ الْعَقْلَ وَ هُوَ أَوَّلُ خَلْقٍ خَلَقَهُ اللَّهُ مِنَ الرُّوحَانِیِّینَ عَنْ یَمِینِ الْعَرْشِ مِنْ نُورِهِ فَقَالَ لَهُ أَدْبِرْ فَأَدْبَرَ ثُمَّ قَالَ لَهُ أَقْبِلْ فَأَقْبَلَ فَقَالَ اللَّهُ جَلَّ وَ عَزَّ خَلَقْتُکَ خَلْقاً عَظِیماً وَ کَرَّمْتُکَ عَلَی جَمِیعِ خَلْقِی ثُمَّ خَلَقَ الْجَهْلَ مِنَ الْبَحْرِ الْأُجَاجِ الظُّلْمَانِیِّ فَقَالَ لَهُ أَدْبِرْ فَأَدْبَرَ ثُمَّ قَالَ لَهُ أَقْبِلْ فَلَمْ یُقْبِلْ فَقَالَ اسْتَکْبَرْتَ فَلَعَنَهُ ثُمَّ جَعَلَ لِلْعَقْلِ خَمْسَةً وَ سَبْعِینَ جُنْداً فَلَمَّا رَأَی الْجَهْلُ مَا کَرَّمَ اللَّهُ بِهِ الْعَقْلَ وَ مَا أَعْطَاهُ أَضْمَرَ لَهُ الْعَدَاوَةَ وَ قَالَ الْجَهْلُ یَا رَبِّ هَذَا خَلْقٌ مِثْلِی خَلَقْتَهُ وَ کَرَّمْتَهُ وَ قَوَّیْتَهُ وَ أَنَا ضِدُّهُ وَ لَا قُوَّةَ لِی بِهِ أَعْطِنِی مِنَ الْجُنْدِ مِثْلَ مَا أَعْطَیْتَهُ فَقَالَ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی نَعَمْ فَإِنْ عَصَیْتَنِی بَعْدَ ذَلِکَ أَخْرَجْتُکَ وَ جُنْدَکَ مِنْ جِوَارِی وَ مِنْ رَحْمَتِی فَقَالَ قَدْ رَضِیتُ فَأَعْطَاهُ اللَّهُ خَمْسَةً وَ سَبْعِینَ جُنْداً فَکَانَ مِمَّا أَعْطَی الْعَقْلَ مِنَ الْخَمْسَةِ وَ سَبْعِینَ جُنْداً الْخَیْرُ وَ هُوَ وَزِیرُ الْعَقْلِ الشَّرُّ وَ هُوَ وَزِیرُ الْجَهْلِ الْإِیمَانُ الْکُفْرُ التَّصْدِیقُ التَّکْذِیبُ الْإِخْلَاصُ النِّفَاقُ الرَّجَاءُ الْقُنُوطُ الْعَدْلُ الْجَوْرُ الرِّضَا السُّخْطُ الشُّکْرُ الْکُفْرَانُ الْیَأْسُ الطَّمَعُ التَّوَکُّلُ الْحِرْصُ الرَّأْفَةُ الْغِلْظَةُ الْعِلْمُ الْجَهْلُ الْعِفَّةُ التَّهَتُّکُ الزُّهْدُ الرَّغْبَةُ الرِّفْقُ الْخُرْقُ الرَّهْبَةُ الْجُرْأَةُ التَّوَاضُعُ الْکِبْرُ التُّؤَدَةُ الْعَجَلَةُ الْحِلْمُ السَّفَهُ الصَّمْتُ الحذر [الْهَذَرُ] الِاسْتِلَامُ الِاسْتِکْبَارُ التَّسْلِیمُ التَّجَبُّرُ الْعَفْوُ الْحِقْدُ الرَّحْمَةُ الْقَسْوَةُ الْیَقِینُ الشَّکُّ الصَّبْرُ الْجَزَعُ الصَّفْحُ الِانْتِقَامُ الْغِنَی الْفَقْرُ التَّفَکُّرُ السَّهْوُ الْحِفْظُ النِّسْیَانُ التَّوَاصُلُ الْقَطِیعَةُ الْقَنَاعَةُ الشَّرَهُ (۱)الْمُؤَاسَاةُ الْمَنْعُ الْمَوَدَّةُ الْعَدَاوَةُ الْوَفَاءُ الْغَدْرُ الطَّاعَةُ الْمَعْصِیَةُ الْخُضُوعُ التَّطَاوُلُ السَّلَامَةُ الْبَلَاءُ الْفَهْمُ الْغَبَاوَةُ الْمَعْرِفَةُ الْإِنْکَارُ الْمُدَارَاةُ الْمُکَاشَفَةُ سَلَامَةُ الْغَیْبِ الْمُمَاکَرَةُ الْکِتْمَانُ الْإِفْشَاءُ الْبِرُّ الْعُقُوقُ الْحَقِیقَةُ التَّسْوِیفُ الْمَعْرُوفُ الْمُنْکَرُ التَّقِیَّةُ الْإِذَاعَةُ الْإِنْصَافُ الظُّلْمُ النَّفْیُ (۲)الْحَسَدُ النَّظَافَةُ الْقَذَرُ الْحَیَاءُ الْقِحَةُ

۱- بكسر الشين المعجمه: الشر، الحده، النشاط و الغضب، الطيش، الحرص. و الأخير هو المراد هنا.

۲- فى التحف: التقى.

الْقَصْدُ الْإِسْرَافُ الرَّاحَةُ التَّعَبُ السُّهُولَةُ الصُّعُوبَةُ الْعَافِيَةُ الْبَلْوَى الْقَوَامُ الْمُكَاثَرَةُ الْحِكْمَةُ الْهَوَى الْوَقَارُ الْخِفَّةُ السَّعَادَةُ الشَّقَاءُ التَّوْبَةُ الْإِصْرَارُ الْمَخَافَةُ التَّهَاوُنُ الدُّعَاءُ الِاسْتِنْكَافُ النَّشَاطُ الْكَسَلُ الْفَرَحُ الْحَزَنُ الْأُلْفَةُ الْفُرْقَةُ السَّخَاءُ الْبُخْلُ الْخُشُوعُ الْعُجْبُ صِدْقُ الْحَدِيثِ النَّمِيمَةُ الِاسْتِغْفَارُ الِاغْتِرَارُ الْكِيَاسَةُ الْحُمْقُ (۱).

**[ترجمه]راستی خدا خرد را آفرید و او نخست آفریده از روحانیان بود که در سمت راست عرشش از نور وی پدید آمد و به او فرمود: برگرد! و برگشت. سپس به او فرمود: روی آور! و روی آورد. خدا جل و عز فرمود: تو را بزرگوار آفریدم و بر همه آفریده هایم ارجمند ساختم. سپس نادانی را از دریای تلخ تاریک آفرید و به او فرمود: برگرد! و برگشت. سپس به او فرمود: روی آور! و روی برنگردانید. به او فرمود: بزرگی فروختی، و او را لعنت کرد. سپس برای عقل هفتاد و پنج لشکر مقرر کرد، چون جهل دید خداوند عقل را گرامی داشت و چه به او داد، دشمنی او را در دل گرفت و گفت: پروردگارا! این هم آفریده ای است چون من. او را آفریدی و گرامی داشتی و تقویتش کردی و من ضد اویم و در برابر او توانی ندارم. آنچه از لشکر به او دادی به من هم بده. خدای تبارك و تعالی فرمود: آری، ولی اگر پس از آن مرا نافرمانی کنی، تو را و لشکر تو را از جوار خود و از رحمت خود دور کنم. گفت: راضی هستم و قبول دارم. پس خدا مانند هفتاد و پنج لشکری که به عقل داد، به او نیز داد. «خیر» است که وزیر عقل است و ضدش «شر» است که وزیر جهل است.

[سپاهیان عقل و جهل] عبارتند از: ایمان، کفر؛ تصدیق، تکذیب؛ اخلاص، دورویی؛ امیدواری، ناامیدی؛ عدالت، بیدادگری؛ خشنودی، ناخشنودی؛ حقّ شناسی، ناسپاسی؛ بی طمعی، طمع؛ توکّل، حرص (زیاده خواهی)؛ دل نرمی، خشونت؛ دانش، نادانی؛ پاکدامنی، پرده دری؛ زهد، رغبت؛ مدارا، کج خلقی؛ ترس، گستاخی؛ فروتنی، بزرگی؛ آرامش، شتاب؛ بردباری، حماقت؛ سکوت، گزافه گویی؛ گردن نهادن، گردن فرازی؛ مطیع بودن، سرکشی؛ گذشت، کینه؛ نرم دلی، سخت دلی؛ باور، دودلی؛ پایداری، بی تابی؛ چشم پوشی، انتقام؛ بی نیازی، فقر؛ اندیشیدن، بی توجّهی؛ حفظ، فراموشی؛ پیوستن، قطع رابطه؛ قناعت و صرفه جویی، زیاده طلبی؛ احسان، دریغ؛ دوستی، دشمنی؛ وفاداری، خیانت؛ فرمانبری، سرپیچی؛ فروتنی، گردنکشی؛ راحتی، گرفتاری؛ درك، غفلت؛ دانستن، ندانستن؛ مدارا، دشمنی؛ پاکدلی، فریبکاری؛ نگهداری، افشاگری؛ خیراندیشی، بدخواهی؛ درستی، تأخیر و امروز و فردا کردن؛ نیکی و شایستگی، زشتی و ناشایستگی؛ تقیه و پنهان کاری، افشا و بی پروایی؛ انصاف، ستم؛ پرهیزکاری، رشك و حسد؛ پاکیزگی، آلودگی؛ پاکدامنی، بی شرمی؛

ص: ۱۵۸

میانه روی، زیاده روی؛ راحتی، خود را به رنج انداختن؛ آسان گیری، سخت گیری؛ تندرستی، بلا و گرفتاری؛ اعتدال، افزون طلبی؛ موافقت با حقّ، پیروی از هوس؛ سنگینی و متانت، سبکی و جلفی؛ خوشبختی، بدبختی؛ توبه، اصرار بر گناه؛ دقّت و مراقبت، سهل انگاری؛ دعا کردن، سر باز زدن؛ شادابی، بی حوصلگی؛ شادی، اندوه؛ مأنوس شدن، کناره گرفتن؛ سخاوت، بخیل بودن؛ خشوع، خودبینی؛ حفظ گفتار، سخن چینی؛ طلب آمرزش، بیهوده طمع بستن؛ زیرکی، حماقت.

**[ترجمه]

بیان

النَّفْیُ نفی الحسد عن النفس و الظاهر أنه صحّف و القِحَه کعده الوقاحه و قله الحیاء.

**[ترجمه]«النفی» نفی حسد از نفس است و ظاهرا این واژه تغییر یافته است ، «قحه» وقاحت و بی شرمی را گویند.]

**[ترجمه]

یَا هِشَامُ

لَا تَجْتَمِعُ هَذِهِ الْخِصَالُ إِلَّا لِنَبِیٍّ أَوْ وَصِیِّ نَبِیٍّ أَوْ مُؤْمِنٍ امْتَحَنَ اللَّهُ قَلْبَهُ لِلْإِیمَانِ وَ أَمَّا سَائِرُ ذَلِکَ مِنَ الْمُؤْمِنِینَ فَإِنَّ أَحَدَهُمْ لَا یَخْلُو مِنْ أَنْ یَکُونَ فِیهِ بَعْضُ هَذِهِ الْجُنُودِ مِنَ أَجْنَادِ الْعَقْلِ حَتَّی یَسْتَکْمِلَ الْعَقْلُ وَ یَتَخَلَّصَ مِنْ جُنُودِ الْجَهْلِ فَعِنْدَ ذَلِکَ یَکُونُ فِی الدَّرَجِهِ الْعُلْیَا مَعَ الْأَنْبِیَاءِ وَ الْأَوْصِیَاءِ علیهم السلام وَفَّقَنَا اللَّهُ وَ إِیَّاکُمْ لِطَاعَتِهِ.

**[ترجمه]همه این خصلت ها فراهم نشوند مگر برای پیغبر یا وصی پیغمبر یا مؤمنی که خداوند دلش را با ایمان آزموده است. و اما مؤمنان دیگر هیچ کدام از این بیرون نیستند که برخی از جنود عقل را دارند تا عقل کامل شود، و از جنود جهل رها شوند، و در این هنگام در بلندترین پایه همراه پیمبران و اوصیاء باشند. خدا ما و شما را برای اطاعت خود توفیق دهد. - . تحف العقول: ۳۸۳ - ۴۰۲ -

**[ترجمه]

«۳۰»

- الدُّرَّهُ الْبَاهِرَهُ، قَالَ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام الْعَاقِلُ مَنْ رَفَضَ الْبَاطِلَ.

**[ترجمه]دره الباهره: امیرالمؤمنین علیه السّلام فرمود: عاقل کسی است که باطل را دور اندازد. - . دره الباهره: ۲۸ -

**[ترجمه]

«۳۱»

- دَعَوَاتُ الرَّاوَنْدِیِّ، قَالَ الصَّادِقُ علیه السلام کَثْرَهُ النَّظَرِ فِی الْعِلْمِ یَفْتَحُ الْعَقْلَ.

**[ترجمه]دعوات راوندی: امام صادق علیه السّلام فرمود: زیاد نگاه کردن در علم، درِ عقل را می گشاید. - . دعوات راوندی: ۲۲۱ -

**[ترجمه]

«۳۲»

- نهج، نهج البلاغه قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام لِسَانُ الْعَاقِلِ وَرَاءَ قَلْبِهِ وَ قَلْبُ الْأَحْمَقِ وَرَاءَ لِسَانِهِ.

قال السید رضی الله عنه و هذا من المعانی العجیبه الشریفه و المراد به أن العاقل لا یطلق لسانه إلا بعد مشاوره الرویه و مؤامره الفکر و الأحمق تسبق خذفات لسانه و فلتات (۲)کلامه مراجعه فکره و مماحضه رأیه فکان لسان العاقل تابع لقلبه کما أن قلب الأحمق تابع للسانه و قد روی عنه علیه السلام هذا المعنی بلفظ آخر و هو

قَوْلُهُ علیه السلام قَلْبُ الْأَحْمَقِ فِی فِیهِ وَ لِسَانُ الْعَاقِلِ فِی قَلْبِهِ.

و معناهما واحد.

**[ترجمه]نهج البلاغه: امیرالمؤمنین علیه السّلام فرمود: زبان عاقل در پشت قلب اوست و قلب احمق در پشت زبانش قرار دارد. - . نهج البلاغه: ص ۳۶۰ -

سید رضی گفته: این از سخنان ارزشمند و شگفتی آور است که عاقل زبانش را بدون مشورت و فکر و سنجش رها نمی سازد، امّا احمق هر چه بر زبانش آید، بدون فکر و دقّت می گوید. پس زبان عاقل از قلب او و قلب احمق از زبان او فرمان می گیرد. این معنا به لفظ دیگر نیز از آن حضرت روایت شده است، به این معنا که آن حضرت فرمود: دل احمق در زبانش و زبان خردمند در دلش است. معنای این دو جمله یکی است. - . نهج البلاغه: ص ۳۶۰ -

**[ترجمه]

«۳۳»

- وَ قَالَ علیه السلام إِذَا تَمَّ الْعَقْلُ نَقَصَ الْكَلَامُ.

**[ترجمه]نهج البلاغه: امام علی علیه السّلام فرمود: وقتی عقل کامل شود، سخن کوتاه می گردد. - . نهج البلاغه: ص ۲۶۳ -

**[ترجمه]

«۳۴»

- وَ قَالَ علیه السلام لَا يُرَى الْجَاهِلُ إِلَّا مُفْرِطاً أَوْ مُفَرِّطاً.

۱- تقدم شرح هذه الخصال قبلا.

٢- جمع الفلته: زلاته و هفواته.

**[ترجمه]نهج البلاغه: اميرالمؤمنين عليه السّلام فرمود: نادان را يا تندرو يا كندرو مى بينى. - . نهج البلاغه: ص ۳۶۰ -

ص: ۱۵۹

**[ترجمه]

«۳۵»

- نهج، نهج البلاغه قِيلَ لَهُ عليه السلام صِفْ لَنَا الْعَاقِلَ فَقَالَ هُوَ الَّذِى يَضَعُ الشَّىْ ءَ مَوَاضِعَهُ قِيلَ لَهُ فَصِفْ لَنَا الْجَاهِلَ قَالَ قَدْ فَعَلْتُ.

قال السيد رضى الله عنه يعنى عليه السلام أن الجاهل هو الذى لا يضع الشى ء مواضعه فكان ترك صفته صفه له إذ كان بخلاف وصف العاقل.

**[ترجمه]نهج البلاغه: اميرالمؤمنين عليه السّلام (در جواب كسانى كه به امام گفتند عاقل را به ما بشناسان)، فرمود: خردمند آن است كه هر چيزى را در جاى خود مى نهد. گفتند: پس جاهل را براى ما تعريف كن. فرمود: با معرّفى خردمند، جاهل را نيز شناساندم. - . نهج البلاغه: ص ۳۸۴ - ۳۸۵ -

سيد رضى گويد: معناى جمله فوق اين است كه جاهل كسى است كه هر چيزى را در جاى خود نمى گذارد. بنابراين با پرهيز از معرّفى مجدّد، جاهل را نيز شناساند.

**[ترجمه]

«۳۶»

- نهج، نهج البلاغه قَالَ عليه السلام كفاف [كَفَاكَ مِنْ عَقْلِكَ مَا أَوْضَحَ لَكَ سَبِيلَ غَيِّكَ (۱)مِنْ رُشْدِكَ.

**[ترجمه]نهج البلاغه: اميرالمؤمنين عليه السّلام فرمود: عقل تو را كفايت كند كه راه گمراهى را از رستگارى نشانت دهد. -
.

نهج البلاغه: ص ۴۱۵ -

**[ترجمه]

«۳۷»

- وَ قَالَ عليه السلام فِى وَصِيَّتِهِ لِلْحَسَنِ عليه السلام وَ الْعَقْلُ حِفْظُ التَّجَارِبِ وَ خَيْرُ مَا جَرَّبْتَ مَا وَعَظَكَ.

**[ترجمه]امیرالمومنین علیه السّلام در پنـدهایش برای امام حسن علیه السّلام فرمود: عقل، پند گرفتن و حفظ تجربه هاست و بهترین تجربه، آن است که تو را پند آموزد.

**[ترجمه]

«۳۸»

- كَنْزُ الْكَرَاجُكِيِّ، قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله إِنَّ الْعَاقِلَ مَنْ أَطَاعَ اللَّهَ وَ إِنْ كَانَ ذَمِيمَ الْمَنْظَرِ حَقِيرَ الْخَطَرِ وَ إِنَّ الْجَاهِلَ مَنْ عَصَى اللَّهَ وَ إِنْ كَانَ جَمِيلَ الْمَنْظَرِ عَظِيمَ الْخَطَرِ أَفْضَلُ النَّاسِ أَعْقَلُ النَّاسِ.

**[ترجمه]کنز الفوائد: رسول خدا فرمود: خردمند آن است که فرمانبر خدا است، گرچه زشت رو و کم قدر باشد. و به راستی نادان آن است که نافرمان خدا باشد، گرچه زیباروی و بزرگوار باشد. برترین مردم، خردمندترین آنان است. - . کنزالفوائد ۱ : ۵۶ -

**[ترجمه]

«۳۹»

- وَ رُوِيَ عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام أَنَّهُ قَالَ: الْعَقْلُ وِلَادَةٌ وَ الْعِلْمُ إِفَادَةٌ وَ مُجَالَسَةُ الْعُلَمَاءِ زِيَادَةٌ.

**[ترجمه]کنز الفوائد: امیرالمؤمنین علی علیه السّلام فرمود: خرد در سرشت است و دانش از زبان. و همنشینی با دانشمندان موجب زیادی دانش است. - . کنزالفوائد ۱ : ۵۶ -

**[ترجمه]

«۴۰»

- وَ قَالَ علیه السلام مَنْ صَحِبَ جَاهِلًا نَقَصَ مِنْ عَقْلِهِ.

**[ترجمه]کنز الفوائد: امیرالمؤمنین علی علیه السّلام فرمود: هر که با نادان کم خرد همنشین شود، از خردش کاسته شود. - . کنزالفوائد ۱ : ۱۹۹ -

**[ترجمه]

«۴۱»

- وَ قَالَ علیه السلام التَّثَبُّتُ رَأْسُ الْعَقْلِ وَ الْحِدَّةُ رَأْسُ الْحُمْقِ.

**[ترجمه]کنز الفوائد: امیرالمؤمنین علی علیه السّلام فرمود: حوصله مندی در هر کاری سر خردمندی است، و شتاب و تندی در کار، سر حماقت. - . کنزالفوائد ۱ : ۱۹۹ -

**[ترجمه]

«۴۲»

- وَ قَالَ علیه السلام غَضَبُ الْجَاهِلِ فِی قَوْلِهِ وَ غَضَبُ الْعَاقِلِ فِی فِعْلِهِ.

**[ترجمه]کنز الفوائد: امیرالمؤمنین علی علیه السّلام فرمود: خشم نادان در گفتار او عیان است و خشم خردمند در کار او باشد. - . کنزالفوائد ۱ : ۱۹۹ -

**[ترجمه]

«۴۳»

- وَ قَالَ علیه السلام الْعُقُولُ مَوَاهِبُ وَ الْآدَابُ مَكَاسِبُ.

**[ترجمه]کنز الفوائد: و فرمود: عقول بخشش های خدایند و ادب دستاورد آدمی است. - . کنزالفوائد ۱ : ۱۹۹ -

**[ترجمه]

«۴۴»

- وَ قَالَ علیه السلام فَسَادُ الْأَخْلَاقِ مُعَاشَرَةُ السُّفَهَاءِ وَ صَلَاحُ الْأَخْلَاقِ مُعَاشَرَةُ الْعُقَلَاءِ.

**[ترجمه]کنز الفوائد: و فرمود: فساد اخلاق در معاشرت سفیهان و نابخردان است و اصلاح اخلاق در معاشرت با خردمندان است. - . کنزالفوائد ۱ : ۱۹۹ -

**[ترجمه]

«۴۵»

- وَ قَالَ علیه السلام الْعَاقِلُ مَنْ وَعَظَتْهُ التَّجَارِبُ.

**[ترجمه]کنز الفوائد: و فرمود: خردمند آن است که هر تجربه ای به او پندی آموخته باشد. - . کنزالفوائد ۱ : ۱۹۹ -

**[ترجمه]

«۴۶»

- وَ قَالَ علیه السلام رَسُولُکَ تَرْجُمَانُ عَقْلِکَ.

**[ترجمه]کنز الفوائد: و فرمود: پیک تو ترجمان و گویای خردمندی تو است. - . کنزالفوائد ۱ : ۱۹۹ -

**[ترجمه]

«۴۷»

- وَ قَالَ علیه السلام مَنْ تَرَکَ الِاسْتِمَاعَ عَنْ ذَوِی الْعُقُولِ مَاتَ عَقْلُهُ.

**[ترجمه]کنز الفوائد: و فرمود: هر که گوش دادن به سخن خردمندان را ترک گوید، خردش بمیرد. - . کنزالفوائد ۱ : ۱۹۹ -

**[ترجمه]

«۴۸»

- وَ قَالَ علیه السلام مَنْ جَانَبَ هَوَاهُ صَحَّ عَقْلُهُ.

**[ترجمه]کنز الفوائد: و فرمود: هر که از هوس خود کناره گیری کند، خردش درست ماند. - . کنزالفوائد ۱ : ۱۹۹ -

**[ترجمه]

«۴۹»

- وَ قَالَ علیه السلام مَنْ أُعْجِبَ بِرَأْیِهِ ضَلَّ وَ مَنِ اسْتَغْنَی بِعَقْلِهِ زَلَّ وَ مَنْ تَکَبَّرَ عَلَی النَّاسِ ذَلَّ.

ص: ۱۶۰

۱- بفتح الغین و کسرها و تشدید الیاء المفتوحه: الضلال.

**[ترجمه]کنز الفوائد: و فرمود: هرکس بر دیگران تکبر ورزد خوار شود و هر کس رأی خود را پسندد، گمراه باشد و هر کس به همان خرد خود بی نیاز از دیگران بماند، بلغزش افتد. - . کنزالفوائد ۱ : ۲۰۰ -

ص: ۱۶۰

**[ترجمه]

«۵۰»

- وَ قَالَ علیه السلام إِعْجَابُ الْمَرْءِ بِنَفْسِهِ دَلِیلٌ عَلَی ضَعْفِ عَقْلِهِ.

**[ترجمه]کنز الفوائد: و فرمود: خود پسندی دلیل کم عقلی است. - . کنزالفوائد ۱ : ۲۰۰ -

**[ترجمه]

«۵۱»

- وَ قَالَ علیه السلام عَجَباً لِلْعَاقِلِ کَیْفَ یَنْظُرُ إِلَی شَهْوَهٍ یُعْقِبُهُ النَّظَرُ إِلَیْهَا حَسْرَهً.

**[ترجمه]کنز الفوائد: و فرمود: شگفت از خردمند که چگونه دنبال شهرتی رود که در پی آن افسوس است. - . کنزالفوائد ۱ : ۲۰۰ -

**[ترجمه]

«۵۲»

- وَ قَالَ: هِمَّهُ الْعَقْلِ تَرْکُ الذُّنُوبِ وَ إِصْلَاحُ الْعُیُوبِ.

**[ترجمه]کنز الفوائد: و فرمود: صحت عقل در ترک گناهان و اصلاح عیب ها است. - . کنزالفوائد ۱ : ۲۰۰ -

**[ترجمه]

باب ۵ النوادر

الأخبار

«۱»

مع، معانی الأخبار ن، عیون أخبار الرضا علیه السلام أَبِی عَنْ سَعْدٍ عَنِ ابْنِ یَزِیدَ عَنْ عُبَیْدِ بْنِ هِلَالٍ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا الْحَسَنِ الرِّضَا علیه السلام یَقُولُ إِنِّی أُحِبُّ أَنْ یَکُونَ الْمُؤْمِنُ مُحَدَّثاً قَالَ قُلْتُ وَ أَیُّ شَیْ ءٍ الْمُحَدَّثُ قَالَ الْمُفَهَّمُ.

**[ترجمه]معانی الأخبار و عیون اخبار الرضا: عبید بن هلال گوید: از امام رضا علیه السّلام شنیدم که فرمود: دوست دارم فرد مؤمن، محدَّث باشد. عرض کردم: محدث چیست؟ فرمود: مفهّم (درایت در احادیث داشته) باشد. - . معانی الاخبار: ۱۷۲ -

**[ترجمه]

«۲»

ع، علل الشرائع أَبِی عَنْ مُحَمَّدٍ الْعَطَّارِ عَنِ ابْنِ یَزِیدَ عَنِ الْبَزَنْطِیِّ عَنْ ثَعْلَبَهَ عَنْ مُعَمَّرٍ قَالَ قُلْتُ لِأَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام مَا بَالُ النَّاسِ یَعْقِلُونَ وَ لَا یَعْلَمُونَ قَالَ إِنَّ اللَّهَ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی حِینَ خَلَقَ آدَمَ جَعَلَ أَجَلَهُ بَیْنَ عَیْنَیْهِ وَ أَمَلَهُ خَلْفَ ظَهْرِهِ فَلَمَّا أَصَابَ الْخَطِیئَهَ جَعَلَ أَمَلَهُ بَیْنَ عَیْنَیْهِ وَ أَجَلَهُ خَلْفَ ظَهْرِهِ فَمِنْ ثَمَّ یَعْقِلُونَ وَ لَا یَعْلَمُونَ.

**[ترجمه]علل الشرایع: معمر بن یحیی گوید: محضر امام صادق علیه السّلام عرض کردم: چرا مردم با اینکه عقل دارند، علم ندارند؟ حضرت فرمود: خداوند متعال هنگامی که آدم را آفرید، مرگ را بین چشمانش و آرزو را پشت سرش قرار داد. و زمانی که حضرتش مرتکب آن خطیئه شد، آرزو بین دیدگان و مرگ پشت سرش واقع شد و از اینجاست که فرزندان آدم عقل دارند، ولی علم ندارند. - . علل الشرائع: ۹۲ -

**[ترجمه]

بیان

لعل المراد بکون الأجل بین عینیه کونه دائما متذکرا له کما یقال فلان جعل الموت نصب عینیه و بکون الأمل خلف ظهره نسیان الأمل و عدم خطوره بباله فلا یطول أمله و هذا شائع فی العرف و اللغه یقال نبذه وراء ظهره أی ترکه و نسیه فمراد السائل أنه ما بال الناس مع کونهم من أهل العقل لا یعلمون و لا یبذلون جهدهم کما ینبغی فی تحصیل العلم فالجواب أن سبب ذلک ما حصل لآدم علیه السلام بعد ارتکاب ترک الأولی و سری فی أولاده من نسیان الموت و طول الأمل فإن تذکر الموت یحث الإنسان علی تحصیل ما ینفعه بعد الموت قبل حلوله و طول الأمل یوجب التسویف فی فعل الخیرات و طلب العلم و یحتمل أن یکون مراد السائل بالعقل عقل المعاش و تدبیر أمور الدنیا و بالعلم علم ما ینفع فی المعاد أی ما بال الناس فی أمر دنیاهم عقلاء لا یفوتون شیئا من مصالح دنیاهم و فی أمر آخرتهم سفهاء کأنهم لا یعلمون شیئا فالجواب هو أن سبب ذلک نسیان الموت و طول الأمل فإنهما موجبان لترک ما

ص: ۱۶۱

ينفع فی المعاد لكونه منسيا و قصر الهمه علی تحصيل المعاش و مرمه أمور الدنيا لكونها نصب عينه دائما و يحتمل أيضا أن يكون المراد بالعقل العلم بما ينفع فی المعاد و المراد بالعلم العلم الكامل المورث للعمل فالمراد ما بال الناس يعلمون الموت و الحساب و العقاب و يؤمنون بها و لا يظهر أثر ذلك العلم فی أعمالهم فهم فيما يعملون من الخطايا كأنهم لا يعلمون شيئا من ذلك و الجواب ظاهر و الظاهر أن هاهنا تصحيفا من النساخ و كان لا يعملون بتقديم الميم علی اللام فيرجع إلی ما ذكرنا أخيرا و الله يعلم.

**[ترجمه]شاید مراد از اینکه اجل بین دو چشمش قرار دارد، این است که دائم در یاد مرگ باشد، چنان چه در عرف عرب گفته می شود که فلانی مرگ را نصب العین خود قرار داده است. و مراد از امل را پشت سرش قرار داد، این است که آرزوی طولانی را فراموش نماید در فکرش نباشد، و این معنا در عرف و لغت شایع است. جمله «نبذه وراء ظهره» به کسی گفته می شود که چیزی را رها سازد و فراموش کند. بنابراین مراد پرسشگر این است که مردم با اینکه اهل عقل هستند، چرا دنبال دانش نرفته و کوشش نمی کنند؟ و جواب این است که چون آدم ترک اولی کرد، فراموش مرگ و طولانی بودن آرزو به فرزندانش سرایت کرد، زیرا یاد مرگ انسان را وادار به تحصیل چیزهایی می کند که بعد از مرگ مفید است و آرزوی دراز، باعث

امروز و فردا کردن کار خیر و طلب دانش می گردد.

احتمال دارد مقصود پرسنده از عقل، زندگی و اداره کردن امور دنیوی باشد و مرادش از علم، دانش باشد که برای آخرت مفید است که گویا می پرسد انسان ها در امور دنیایشان خیلی عاقلانه رفتار کرده و چیزی را فرو گذار نمی کند، ولی در امور آخرتشان همچون سفیهان هستند که گویا چیزی نمی دانند. جواب این است که به علت فراموشی مرگ و درازی آرزوها، اموری که برای معاد مفیدند را ترک می کنند، و اینکه تمام تلاش خود را منحصر به امور معاش و دنیا کرده، به این جهت است که همیشه به فکر دنیا می باشد.

احتمال دارد مقصود از عقل، دانشی مفید برای آخرت و مراد از علم، دانشی باشد که عمل را به دنبال داشته باشد و مقصود پرسشگر این است که مردم با اینکه مرگ و حساب و عقاب را دانسته و به آن ایمان دارند، چرا آثار آن در کارهایشان آشکار نمی شود و خطاهایی را مرتکب می گردند که گویی هیچ چیز نمی دانند که جواب آن نیز روشن است. ظاهراً «یعلمون»، از خطای استنساخ کنندگان است و اصل آن «یعملون» بوده است. مطلب اخیر را بیشتر دقت کن، و الله یعلم.

**[ترجمه]

أبواب العلم و آدابه و أنواعه و أحكامه

باب ۱ فرض العلم و وجوب طلبه و الحث عليه و ثواب العالم و المتعلم

الآيات

البقره: وَ زادَهُ بَسْطَهً فِی الْعِلْمِ

الأعراف: کَذلِکَ نُفَصِّلُ الْآیاتِ لِقَوْمٍ یَعْلَمُونَ و قال تعالی وَ لکِنَّ أَکْثَرَ النَّاسِ لا یَعْلَمُونَ

التوبه: وَ نُفَصِّلُ الْآیاتِ لِقَوْمٍ یَعْلَمُونَ و قال طَبَعَ اللَّهُ عَلی قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لا یَعْلَمُونَ و قال الْأَعْرابُ أَشَدُّ کُفْراً وَ نِفاقاً وَ أَجْدَرُ أَلَّا یَعْلَمُوا حُدُودَ ما أَنْزَلَ اللَّهُ عَلی رَسُولِهِ و قال تعالی فَلَوْ لا نَفَرَ مِنْ کُلِّ فِرْقَهٍ مِنْهُمْ طائِفَهٌ لِیَتَفَقَّهُوا فِی الدِّینِ وَ لِیُنْذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذا رَجَعُوا إِلَیْهِمْ لَعَلَّهُمْ یَحْذَرُونَ و قال صَرَفَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لا یَفْقَهُونَ

یونس: یُفَصِّلُ الْآیاتِ لِقَوْمٍ یَعْلَمُونَ

یوسف: نَرْفَعُ دَرَجاتٍ مَنْ نَشاءُ وَ فَوْقَ کُلِّ ذِی عِلْمٍ عَلِیمٌ

الرعد: أَ فَمَنْ یَعْلَمُ أَنَّما أُنْزِلَ إِلَیْکَ مِنْ رَبِّکَ الْحَقُّ کَمَنْ هُوَ أَعْمی إِنَّما یَتَذَکَّرُ أُولُوا الْأَلْبابِ

طه: وَ قُلْ رَبِّ زِدْنِی عِلْماً

ص: ۱۶۲

الأنبياء: وَ لُوطاً آتَيْناهُ حُكْماً وَ عِلْماً و قال تعالى وَ كُلًّا آتَيْنا حُكْماً وَ عِلْماً

الحج: وَ لِيَعْلَمَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَيُؤْمِنُوا بِهِ فَتُخْبِتَ لَهُ قُلُوبُهُمْ

النمل: وَ لَقَدْ آتَيْنا داوُدَ وَ سُلَيْمانَ عِلْماً وَ قالا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِى فَضَّلَنا عَلى كَثِيرٍ مِنْ عِبادِهِ الْمُؤْمِنِينَ و قال تعالى إِنَّ فِى ذلِكَ لَآيَةً لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ و قال سبحانه بَلْ أَكْثَرُهُمْ لا يَعْلَمُونَ

القصص: وَ لَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَ اسْتَوى آتَيْناهُ حُكْماً وَ عِلْماً و قال تعالى وَ قالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَيْلَكُمْ ثَوابُ اللَّهِ خَيْرٌ لِمَنْ آمَنَ وَ عَمِلَ صالِحاً

العنكبوت: وَ ما يَعْقِلُها إِلَّا الْعالِمُونَ و قال تعالى بَلْ هُوَ آياتٌ بَيِّناتٌ فِى صُدُورِ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ

الروم: إِنَّ فِى ذلِكَ لَآياتٍ لِلْعالِمِينَ و قال سبحانه وَ قالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَ الْإِيمانَ لَقَدْ لَبِثْتُمْ فِى كِتابِ اللَّهِ إِلى يَوْمِ الْبَعْثِ فَهذا يَوْمُ الْبَعْثِ وَ لكِنَّكُمْ كُنْتُمْ لا تَعْلَمُونَ و قال تعالى كَذلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلى قُلُوبِ الَّذِينَ لا يَعْلَمُونَ

سبأ: وَ يَرَى الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ الَّذِى أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ هُوَ الْحَقَّ

الزمر: قُلْ هَلْ يَسْتَوِى الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَ الَّذِينَ لا يَعْلَمُونَ إِنَّما يَتَذَكَّرُ أُولُوا الْأَلْبابِ

الفتح: بَلْ كانُوا لا يَفْقَهُونَ إِلَّا قَلِيلًا

الرحمن: عَلَّمَ الْقُرْآنَ خَلَقَ الْإِنْسانَ عَلَّمَهُ الْبَيانَ

المجادله: يَرْفَعِ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجاتٍ

الحشر: ذلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لا يَفْقَهُونَ

المنافقين: وَ لكِنَّ الْمُنافِقِينَ لا يَفْقَهُونَ و قال تعالى وَ لكِنَّ الْمُنافِقِينَ لا يَعْلَمُونَ

العلق: وَ رَبُّكَ الْأَكْرَمُ الَّذِى عَلَّمَ بِالْقَلَمِ عَلَّمَ الْإِنْسانَ ما لَمْ يَعْلَمْ

lt;meta info="- إِنَّ اللَّهَ اصْطَفاهُ عَلَيْكُمْ وَ زادَهُ بَسْطَةً فِى الْعِلْمِ وَ الْجِسْمِ. -. بقره / ۲۴۷ -

{و او را در دانش و [نیروی] بدنی بر شما برتری بخشیده است.}

- كَذلِكَ نُفَصِّلُ الْآياتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُون. -. اعراف / ۳۲ -

{این گونه آیات [خود] را برای گروهی که می دانند به روشنی بیان می کنیم.}

- وَ لكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يَعْلَمُونَ. - . اعراف / ۱۸۷ -

{ولی بیشتر مردم نمی دانند.}

- وَ نُفَصِّلُ الْآياتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ. - . توبه / ۱۱ -

{و ما آیات [خود] را برای گروهی که می دانند، به تفصیل بیان می کنیم.}

- وَ طَبَعَ اللَّهُ عَلى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لا يَعْلَمُونَ. - . توبه / ۹۳ -

{و خدا بر دل هایشان مهر نهاد، در نتیجه آنان نمی فهمند.}

- الْأَعْرابُ أَشَدُّ كُفْراً وَ نِفاقاً وَ أَجْدَرُ أَلَّا يَعْلَمُوا حُدُودَ ما أَنْزَلَ اللَّهُ عَلى رَسُولِه. - . توبه / ۹۷ -

{بادیه نشینان عرب در کفر و نفاق [از دیگران] سخت تر و به اینکه حدود آنچه را که خدا بر فرستاده اش نازل کرده ندانند سزاوارترند.}

- فَلَوْ لا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَ لِيُنْذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُون. - . توبه / ۱۲۲ -

{پس چرا از هر فرقه ای از آنان دسته ای کوچ نمی کنند تا [دسته ای بمانند و] در دین آگاهی پیدا کنند و قوم خود را وقتی به سوی آنان بازگشتند بیم دهند باشد که آنان [از کیفر الهی] بترسند.}

- صَرَفَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لا يَفْقَهُون. - . توبه / ۱۲۷ -

{خدا دل هایشان را [از حق] برگرداند، زیرا آنان گروهی هستند که نمی فهمند.}

- يُفَصِّلُ الْآياتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُون. - . یونس / ۵ -

{نشانه ها[ی خود] را برای گروهی که می دانند به روشنی بیان می کند.}

- اللَّهُ نَرْفَعُ دَرَجاتٍ مَنْ نَشاءُ وَ فَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ. - . یوسف / ۷۶ -

{درجات کسانی را که بخواهیم بالا می بریم و فوق هر صاحب دانشی دانشوری است.}

- أَ فَمَنْ يَعْلَمُ أَنَّما أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ الْحَقُّ كَمَنْ هُوَ أَعْمى إِنَّما يَتَذَكَّرُ أُولُوا الْأَلْباب - . رعد / ۱۹ -

{پس آیا کسی که می داند آنچه از جانب پروردگارت به تو نازل شده حقیقت دارد، مانند کسی است که کوردل است؟ تنها خردمندانند که عبرت می گیرند.}

- وَ قُلْ رَبِّ زِدْنی عِلْما. - . طه / ۱۱۴ -

{و بگو پروردگارا بر دانشم بیفزای.}

ص: ۱۶۲

- وَ لُوطاً آتَیْناهُ حُکْماً وَ عِلْماً. - . انبیاء / ۷۴ -

{و به لوط حکمت و دانش عطا کردیم.}

- وَ کُلًّا آتَیْنا حُکْماً وَ عِلْماً. - . انبیاء / ۷۹ -

{و به هر یک [از آن دو] حکمت و دانش عطا کردیم}.

- وَ لِیَعْلَمَ الَّذینَ أُوتُوا الْعِلْمَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّکَ فَیُؤْمِنُوا بِهِ فَتُخْبِتَ لَهُ قُلُوبُهُمْ. - . حج / ۵۴ -

{و تا آنان که دانش یافته اند بدانند که این [قرآن] حق است [و] از جانب پروردگار توست و بدان ایمان آورند و دل هایشان برای او خاضع گردد.}

- وَ لَقَدْ آتَیْنا داوُدَ وَ سُلَیْمانَ عِلْماً وَ قالاَ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذی فَضَّلَنا عَلی کَثیرٍ مِنْ عِبادِهِ الْمُؤْمِنینَ. - . نمل / ۱۵ -

{و به راستی به داوود و سلیمان دانشی عطا کردیم و آن دو گفتند ستایش خدایی را که ما را بر بسیاری از بندگان باایمانش برتری داده است.}

- فَتِلْکَ بُیُوتُهُمْ خاوِیَهً بِما ظَلَمُوا إِنَّ فی ذلِکَ لَآیَهً لِقَوْمٍ یَعْلَمُونَ. - . نمل / ۵۲ -

{قطعا در این [کیفر] برای مردمی که می دانند، عبرتی خواهد بود.}

- بَلْ أَکْثَرُهُمْ لا یَعْلَمُونَ. - . نمل / ۶۱ -

{بلکه بیشترشان نمی دانند.}

- وَ لَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَ اسْتَوی آتَیْناهُ حُکْماً وَ عِلْماً. - . قصص / ۱۴ -

{و چون به رشد و کمال خویش رسید، به او حکمت و دانش عطا کردیم.}

- وَ قالَ الَّذینَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَیْلَکُمْ ثَوابُ اللَّهِ خَیْرٌ لِمَنْ آمَنَ وَ عَمِلَ صالِحاً. - . قصص / ۸۰ -

{و کسانی که دانش [واقعی] یافته بودند گفتند وای بر شما، برای کسی که گرویده و کار شایسته کرده پاداش خدا بهتر

است.}

- وَ ما يَعْقِلُها إِلَّا الْعالِمُونَ. - . عنكبوت / ۴۳ -

{و[لی] جز دانشوران آنها را درنیابند.}

- بَلْ هُوَ آياتٌ بَيِّناتٌ فی صُدُورِ الَّذينَ أُوتُوا الْعِلْمَ. - . عنكبوت / ۴۹ -

{بلکه [قرآن] آیاتی روشن در سینه های کسانی است که علم [الهی] یافته اند.}

- إِنَّ فی ذلِكَ لَآياتٍ لِلْعالِمينَ. - . روم / ۲۲ -

{قطعا در این [امر نیز] برای دانشوران نشانه هایی است.}

- وَ قالَ الَّذينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَ الْإِيمانَ لَقَدْ لَبِثْتُمْ فی كِتابِ اللَّهِ إِلی يَوْمِ الْبَعْثِ فَهذا يَوْمُ الْبَعْثِ وَ لكِنَّكُمْ كُنْتُمْ لا تَعْلَمُونَ. - . روم / ۵۶ -

{و[لی] کسانی که دانش و ایمان یافته اند، می گویند قطعا شما [به موجب آنچه] در کتاب خدا[ست] تا روز رستاخیز مانده اید و این روز رستاخیز است، ولی شما خودتان نمی دانستید.}

- كَذلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلی قُلُوبِ الَّذينَ لا يَعْلَمُون. - . روم / ۵۹ -

{این گونه خدا بر دل های کسانی که نمی دانند مهر می نهد.}

- وَ يَرَی الَّذينَ أُوتُوا الْعِلْمَ الَّذی أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ هُوَ الْحَق. - . سباء / ۶ -

{و کسانی که از دانش بهره یافته اند می دانند که آنچه از جانب پروردگارت به سوی تو نازل شده حق است.}

- قُلْ هَلْ يَسْتَوِی الَّذينَ يَعْلَمُونَ وَ الَّذينَ لا يَعْلَمُونَ إِنَّما يَتَذَكَّرُ أُولُوا الْأَلْبابِ. - . زمر / ۹ -

{بگو آیا کسانی که می دانند و کسانی که نمی دانند یکسانند، تنها خردمندانند که پندپذیرند.}

- بَلْ كانُوا لا يَفْقَهُونَ إِلَّا قَليلاً. - . فتح / ۱۵ -

{بلکه جز اندکی درنمی یابند.}

- يَرْفَعِ اللَّهُ الَّذينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَ الَّذينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجاتٍ وَ اللَّهُ بِما تَعْمَلُونَ خَبيرٌ. - . مجادله / ۱۱ -

{خدا [رتبه] کسانی از شما را که گرویده و کسانی را که دانشمندند [بر حسب] درجات بلند گرداند.}

- أَنَّهُمْ قَوْمٌ لا يَفْقَهُونَ. - . حشر / ١٣ -

{چرا كه آنان مردمانى اند كه نمى فهمند.}

- وَ لكِنَّ الْمُنافِقِينَ لا يَفْقَهُونَ. - . منافقون / ٧ -

{ولى منافقان درنمى يابند.}

- وَ لكِنَّ الْمُنافِقِينَ لا يَعْلَمُونَ. - . منافقون / ٨ -

{ليكن اين دورويان نمى دانند.}

- اقْرَأْ وَ رَبُّكَ الْأَكْرَمُ*الَّذى عَلَّمَ بِالْقَلَمِ*عَلَّمَ الْإِنْسانَ ما لَمْ يَعْلَمْ. - . علق / ٣- ۵ -

{بخوان و پروردگار تو كريم ترين [كريمان] است. همان كس كه به وسيله قلم آموخت. آنچه را كه انسان نمى دانست [به تدريج به او] آموخت.}

**[ترجمه]

الأخبار

«۱»

لى، الأمالى للصدوق السِّنَانِيُّ عَنِ الْأَسَدِيِّ عَنِ النَّخَعِيِّ عَنِ النَّوْفَلِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ

ص: ۱۶۳

عَنِ الْمُفَضَّلِ عَنِ الصَّادِقِ علیه السلام أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صلی الله علیه و آله قَالَ: أَعْلَمُ النَّاسِ مَنْ جَمَعَ عِلْمَ النَّاسِ إِلَی عِلْمِهِ وَ أَكْثَرُ النَّاسِ قِيمَةً أَكْثَرُهُمْ عِلْماً وَ أَقَلُّ النَّاسِ قِيمَةً أَقَلُّهُمْ عِلْماً.

أقول: الخبر بتمامه فی باب مواعظ الرسول صلی الله علیه و آله

**[ترجمه]امالی صدوق:

ص: ۱۶۳

رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: داناترین مردم کسی است که دانش مردم را با دانش خود جمع کند، و با ارزش ترین مردم کسی است که علمش از همه بیشتر باشد، بی ارزش ترین مردم آن است که دانشش از همه کمتر باشد. - . امالی صدوق: ۲۷ -

مؤلف: تمام حدیث در «باب پندهای پیامبر صلی الله علیه و آله» خواهد آمد.

**[ترجمه]

«۲»

لی، الأمالی للصدوق الْمُكَتِّبُ عَنْ عَلِيٍّ عَنْ أَبِيهِ عَنِ الْقَدَّاحِ عَنِ الصَّادِقِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ آبَائِهِ علیهم السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله مَنْ سَلَكَ طَرِيقاً يَطْلُبُ فِيهِ عِلْماً سَلَكَ اللَّهُ بِهِ طَرِيقاً إِلَی الْجَنَّةِ وَ إِنَّ الْمَلَائِكَةَ لَتَضَعُ أَجْنِحَتَهَا لِطَالِبِ الْعِلْمِ رِضًا بِهِ وَ إِنَّهُ لَيَسْتَغْفِرُ لِطَالِبِ الْعِلْمِ مَنْ فِي السَّمَاءِ وَ مَنْ فِي الْأَرْضِ حَتَّی الْحُوتُ فِي الْبَحْرِ وَ فَضْلُ الْعَالِمِ عَلَی الْعَابِدِ كَفَضْلِ الْقَمَرِ عَلَی سَائِرِ النُّجُومِ لَيْلَةَ الْبَدْرِ وَ إِنَّ الْعُلَمَاءَ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ إِنَّ الْأَنْبِيَاءَ لَمْ يُوَرِّثُوا دِينَاراً وَ لَا دِرْهَماً وَ لَكِنْ وَرَّثُوا الْعِلْمَ فَمَنْ أَخَذَ مِنْهُ أَخَذَ بِحَظٍّ وَافِرٍ.

ثو، ثواب الأعمال أبی عن علی عن أبیه مثله- یر، بصائر الدرجات أحمد بن محمد عن الحسین بن سعید عن حماد بن عیسی عن القداح (۱)مثله

**[ترجمه]امالی صدوق: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: هر که به راهی رود که در آن طلب علم کند، خدا او را به راهی برد که به بهشت وارد شود، زیرا فرشتگان پرهای خود را برای طالب علم برای رضایت او بگسترانند و قطعاً هر که در آسمان و زمین است تا برسد به ماهیان دریا، برای طالب علم طلب آمرزش کند. و فضل عالم بر عابد چون فضل ماه است بر سایر ستارگان در شب چهارده، و به راستی علماء وارثان پیغمبرانند، زیرا پیغمبران دینار و درهمی به ارث نگذاشتند، ولی علم را به ارث گذاشتند؛ هر که از آن اخذ کند، بهره فراوانی گرفته است. - . امالی صدوق: ۵۸ -

در کتاب ثواب الأعمال پدرم از علی، از پدرش مثل این حدیث را روایت کرده است. - . ثواب الاعمال: ۱۶۱ -

در کتاب بصائر الدرجات به سند دیگر مثل این حدیث آمده است. - . بصائر الدرجات: ۲۳ -

**[ترجمه]

بیان

سلك الله به الباء للتعديه أی أسلكه الله فی طريق موصل إلى الجنه فی الآخره أو فی الدنيا بتوفيق عمل من أعمال الخير يوصله إلى الجنه و فی طريق العامه سهل الله له طريقا من طرق الجنه قوله عليه السلام لتضع أجنحتها أی لتكون وطأ له إذا مشى و قيل هو بمعنى التواضع تعظيما لحقه أو التعطف لطفا له إذ الطائر يبسط جناحه على أفراخه و قال تعالى وَ اخْفِضْ جَناحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ (۲)و قال سبحانه وَ اخْفِضْ لَهُما جَناحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَهِ (۳)و قيل المراد نزولهم عند مجالس العلم و ترك الطيران و قيل أراد به إظلالهم بها و قيل معناه بسط الجناح لتحمله

ص: ۱۶۴

۱- هو عبد اللّه بن ميمون بن الأسود القداح، مولى بنی مخزوم، يبری القداح، عنونه صاحبوا التراجم فی كتبهم، قال النجاشیّ فی رجاله ص ۱۴۸ بعد ما عنونه كما عنوناه: روى أبوه عن أبی جعفر و أبی عبد اللّه عليهما السلام، و يروى هو عن أبی عبد اللّه عليه السلام و كان ثقه، له كتب منها كتاب مبعث النبیّ صلّى اللّه عليه و آله و أخباره، كتاب صفه الجنه و النار. و روى الكشّیّ فی رجاله ص ۱۶۰ بإسناده عن أبی خالد، عنه، عن أبی جعفر عليه السلام أنّه قال: يا بن ميمون كم أنتم بمكّه؟ قلت: نحن أربعه. قال: إنكم نور فی ظلمات الأرض. و عده ابن النديم فی فهرسه من فقهاء الشيعه.

۲- الحجر: ۸۸.

۳- اسرى: ۲۴.

علیها و تبلغه حیث یرید من البلاد و معناه المعونه فی طلب العلم و یؤید الأول ما سیأتی من خبر مقداد (۱)قوله رضا به مفعول لأجله و یحتمل أن یکون حالا بتأویل أی راضین غیر مکرهین قوله علیه السلام لم یورثوا دینارا و لا درهما أی کان معظم میراثهم العلم و یمکن حمله علی الحقیقه بأن لم یبق منهم دینار و لا درهم.

**[ترجمه]باء در «سلکک الله به» برای تعدیه است، یعنی خدا او را در راهی می برد که در آخرت به بهشت منتهی می شود یا در دنیا به توفیق انجام کاری از کارهای خیر که به بهشت منتهی می شود می رساند. و در روایت اهل سنت این جمله آمده: «سهل الله له طریقا من طرق الجنه.»

«لتضع أجنحتها» یعنی ملائکه بال هایشان را برای طالب علم تا زمانی که راه رود می گسترانند. بعضی گفته پهن کردن بال های فرشته به معنای تواضع برای طالب علم است یا به جهت عطوفت و مهربانی برای او، زیرا پرنده بال هایش را به خاطر محبت بر جوجه هایش می گستراند. آیات زیر نیز این معنا را تأیید می کنند: «وَ «اخْفِضْ جَناحَکَ لِلْمُؤْمِنِینَ» - . حجر/ ۸۸ - {و بال خویش برای مؤمنان فرو گستر.} و فرمود: «وَ اخْفِضْ لَهُما جَناحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَهِ» - . اسراء/ ۲۴ - {و از سر مهربانی بال فروتنی بر آنان بگستر.} مراد فرود آمدن فرشتگان است در مجالس علم و رها کردن پرواز به خاطر آن. بعضی گفته اند: مراد از آن، سایه انداختن روی طالبان علم است. بعضی گفته اند: پهن کردن بال ها به خاطر گذاشتن طالب علم روی بال های

ص: ۱۶۴

خودش و رساندن او به هر شهری که بخواهد است، یعنی کمک کردن به او در جستجوی علم. و معنای اول را حدیث مقداد که در آینده می آید تأیید می کند. «رضا به» مفعول «لاجله» است و احتمال دارد حال باشد به تأویل «راضین»، یعنی در حالی که رضایت دارد به طالب علم و ناراحت نیستند. «لم یورثوا دینارا و لا درهما» یعنی بیشترین میراث انبیاء دانش بوده، و ممکن است این حدیث امر به حقیقت باشد، یعنی واقعا از پیامبران درهم و دیناری باقی نمانده است.

**[ترجمه]

«۳»

لی، الأمالی للصدوق فِی خُطْبَهٍ خَطَبَهَا أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام بَعْدَ فَوْتِ النَّبِیِّ صلی الله علیه و آله وَ لَا کَنْزَ أَنْفَعُ مِنَ الْعِلْمِ.

**[ترجمه]امالی صدوق: حضرت علی علیه السلام در سخنرانی که بعد از رحلت پیامبر داشت، فرمود: هیچ گنجی پرفایده تر از دانش نیست. - . امالی صدوق: ۲۶۴ -

**[ترجمه]

«۴»

لی، الأمالی للصدوق ن، عیون أخبار الرضا علیه السلام فِی کَلِمَاتِ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام بِرِوَایَهِ عَبْدِ الْعَظِیمِ الْحَسَنِیِّ قِیمَهُ کُلِّ

امْرِئٍ مَا يُحْسِنُهُ.

ل، الخصال بروایه أخری سیأتی فی مواعظه علیه السلام

**[ترجمه]امالی صدوق و عیون اخبار الرضا: امیرالمؤمنین علیه السّلام فرمود: ارزش هر مردی به کاری است که در آن استاد باشد. - . امالی صدوق: ۳۶۲ -

در کتاب خصال این روایت به سند دیگر در پندهای آن حضرت آمده است. - . خصال: ۴۲۰ -

**[ترجمه]

«۵»

ما، الأمالی للشیخ الطوسی جَمَاعَهٌ عَنْ أَبِی الْمُفَضَّلِ الشَّیْبَانِیِّ عَنْ عُبَیْدِ اللَّهِ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ إِبْرَاهِیمَ الْعَلَوِیِّ عَنْ أَبِیهِ عَنْ عَبْدِ الْعَظِیمِ الْحَسَنِیِّ الرَّازِیِّ (۲)عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ الثَّانِی عَنْ آبَائِهِ عَنْ عَلِیٍ

ص: ۱۶۵

۱- فی الحدیث ۴۵.

۲- أورده النجاشیّ فی رجاله ص ۱۷۳ قال: عبد العظیم بن عبد اللّه بن علیّ بن الحسن بن زید بن الحسن بن علیّ بن أبی طالب علیهم السلام أبو القاسم، له کتاب خطب أمیر المؤمنین علیه السلام، قال أبو عبد اللّه الحسین بن عبید اللّه: حدّثنا جعفر بن محمّد أبو القاسم، قال: حدّثنا علی بن الحسین السعدآبادی، قال حدّثنا أحمد بن محمّد بن خالد البرقی، قال: کان عبد العظیم ورد الری هاربا من السلطان و سکن سربا فی دار رجل من الشیعه فی سکه الموالی، فکان یعبد اللّه فی ذلک السرب، و یصوم نهاره، و یقوم لیله، فکان یخرج مستترا فیزور القبر المقابل قبره و بینهما الطریق و یقول: هو قبر رجل من ولد موسی بن جعفر علیه السلام فلم یزل یأوی الی ذلک السرب، و یقع خبره الی الواحد بعد الواحد من شیعه آل محمّد علیهم السلام حتّی عرفه أکثرهم فرأی رجل من الشیعه فی المنام رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله قال له: ان رجلا من ولدی یحمل من سکه الموالی، و یدفن عند شجره التفاح فی باغ عبد الجبار بن عبد الوهاب، و أشار الی المکان الذی دفن فیه، فذهب الرجل لیشتری الشجره و مکانها من صاحبها، فقال له: لای شی ء تطلب الشجره و مکانها؟ فاخبره بالرؤیا فذکر صاحب الشجره انه کان رأی مثل هذه الرؤیا و انه قد جعل موضع الشجره مع جمیع الباغ وقفا علی الشریف، و الشیعه یدفنون فیه، فمرض عبد العظیم و مات رحمه اللّه علیه، فلما جرد لیغسّل وجد فی جیبه رقعه فیها ذکر نسبه. و روی الصدوق فی کتاب ثواب الأعمال ص ۵۶ فی فضل زیارته روایه بإسناده عن علیّ بن أحمد، عن حمزه بن القاسم العلوی، عن محمّد بن یحیی العطار، عمن دخل علی أبی الحسن علیّ بن محمّد الهادی علیه السلام من أهل الری، قال: دخلت علی أبی الحسن العسکریّ علیه السلام فقال: أین کنت؟ قلت: زرت الحسین علیه السلام قال: أما أنک لو زرت قبر عبد العظیم عندکم لکنت کمن زار الحسین بن علی علیهما السلام.

ع قَالَ: قُلْتُ أَرْبَعاً أَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى تَصْدِيقِي بِهَا فِي كِتَابِهِ قُلْتُ الْمَرْءُ مَخْبُوءٌ تَحْتَ لِسَانِهِ فَإِذَا تَكَلَّمَ ظَهَرَ فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى وَ لَتَعْرِفَنَّهُمْ فِي لَحْنِ الْقَوْلِ قُلْتُ فَمَنْ جَهِلَ شَيْئاً عَادَاهُ فَأَنْزَلَ اللَّهِ بَلْ كَذَّبُوا بِما لَمْ يُحِيطُوا بِعِلْمِهِ وَ قُلْتُ قَدْرُ أَوْ قِيمَهُ كُلِّ امْرِئٍ مَا يُحْسِنُ- فَأَنْزَلَ اللَّهُ فِي قِصَّهِ طَالُوتَ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفاهُ عَلَيْكُمْ وَ زادَهُ بَسْطَهً فِي الْعِلْمِ وَ الْجِسْمِ وَ قُلْتُ الْقَتْلُ يُقِلُّ الْقَتْلَ فَأَنْزَلَ اللَّهُ وَ لَكُمْ فِي الْقِصاصِ حَياهٌ يا أُولِي الْأَلْبابِ

**[ترجمه]امالی طوسی: حضرت علی

ص: ۱۶۵

علیه السّلام فرمود: من چهار چیز را گفتم که خدای متعال در قرآن مرا به آنها تصدیق کرد. گفتم: دل مرد زیر زبانش پنهان است و وقتی سخن گفت، آنچه در دلش هست ظاهر می شود. خداوند برای تصدیق گفته ام این آیه را نازل فرمود: «وَ لَتَعْرِفَنَّهُمْ فِي لَحْنِ الْقَوْلِ» -. محمّد/ ۳۰ - {و از آهنگ سخن به [حال] آنان پی خواهی برد.} گفتم: هر کس که چیزی را نمی داند، با آن دشمنی می کند.

پس خداوند متعال در تأیید حرفم این آیه را فرستاد: «بَلْ كَذَّبُوا بِما لَمْ يُحِيطُوا بِعِلْمِهِ» -. یونس: ۳۹ - {بلکه چیزی را دروغ شمردند که به علم آن احاطه نداشتند.} و گفتم: اندازه یا ارزش هر شخص به آن چیزی است که به آن خوب آگاهی داشته باشد. پس خداوند در قصه طالوت این آیه را فرستاد: «إِنَّ اللَّهَ اصْطَفاهُ عَلَيْكُمْ وَ زادَهُ بَسْطَهً فِي الْعِلْمِ وَ الْجِسْمِ.» -. بقره / ۲۴۷ - {خداوند او را بر شما برگزیده و در دانش و تن به او فزونی داده است} و به او و گفتم: کشتن، کشتن را کم می کند. پس خداوند این آیه را فرستاد: «وَ لَكُمْ فِي الْقِصاصِ حَياهٌ يا أُولِي الْأَلْبابِ» -. بقره / ۱۷۹ - {و ای خردمندان، شما را در قصاص زندگانی است، باشد که به تقوا گرایید.} -. امالی طوسی: ۵۰۶ -

**[ترجمه]

بیان

مخبوء أی مستور تحت لسانه لا یعرف کماله و لا نقصه و لا صدقه و یقینه و لا کذبه و نفاقه إلا إذا تکلم و قوله تعالی وَ لَتَعْرِفَنَّهُمْ جواب قسم محذوف و لحن القول أسلوبه و إمالته إلی جهه تعریض و توریه و منه قیل للمخطی لاحن لأنه یعدل بالکلام عن الصواب و البسطه السعه.

**[ترجمه]«مخبوء» به معنای مستور است، یعنی مرد زیر زبانش پوشیده شده که کمال و کمبود و راستی و یقین و دروغگویی و نفاقش شناخته نمی شود، مگر زمانی که سخنی گوید. «وَ لَتَعْرِفَنَّهُمْ» جواب قسم محذوف است. «لحن القول» دگرگون کردن گفتار و میل دادن به سوی تعریض و نیش زدن و توریه است. و به این جهت است که برای مخطیء «لاحن» گفته می شود، زیرا او سخن را از درستی کج می کند. «البسطه» به معنای وسعت است.

**[ترجمه]

«۶»

ما، الأمالی للشیخ الطوسی مُحَمَّدُ بْنُ الْعَبَّاسِ النَّحْوِیُّ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْفَرَجِ عَنْ سَعِیدِ بْنِ الْأَوْسِ الْأَنْصَارِیِّ قَالَ سَمِعْتُ الْخَلِیلَ بْنَ أَحْمَدَ یَقُولُ أَحَثُّ کَلِمَهٍ عَلَی طَلَبِ عِلْمٍ قَوْلُ عَلِیِّ بْنِ أَبِی طَالِبٍ علیهما السلام قَدْرُ کُلِّ امْرِئٍ مَا یُحْسِنُ.

**[ترجمه]امالی طوسی: سعد بن عوث انصاری گوید: از خلیل ابن احمد نحوی شنیدم که می فرمود: ترغیب دهنده ترین کلام بر جستجوی علم، گفتار علی بن ابی طالب علیه السّلام است: ارزش هر کس آن چیزی است که آن را خوب می داند. - . امالی طوسی: ۵۰۶ -

**[ترجمه]

بیان

قال الجوهری هو یحسن الشی ء أی یعلمه.

**[ترجمه]جوهری گوید: «هو یحسن الشی ء» یعنی آن شخص آن را خوب می داند. - . صحاح: ۲۰۹۹ -

**[ترجمه]

«۷»

لی، الأمالی للصدوق أَبِی عَنْ سَعِیدٍ عَنِ الْیَقْطِینِیِّ عَنْ یُوسُفَ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ زِیَادٍ الْعَطَّارِ عَنِ ابْنِ طَرِیفٍ عَنِ ابْنِ نُبَاتَهَ قَالَ قَالَ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ عَلِیُّ بْنُ أَبِی طَالِبٍ علیهما السلام تَعَلَّمُوا الْعِلْمَ فَإِنَّ تَعَلُّمَهُ حَسَنَهٌ وَ مُدَارَسَتَهُ تَسْبِیحٌ وَ الْبَحْثَ عَنْهُ جِهَادٌ وَ تَعْلِیمَهُ لِمَنْ لَا یَعْلَمُهُ صَدَقَهٌ وَ هُوَ أَنِیسٌ فِی الْوَحْشَهِ وَ صَاحِبٌ فِی الْوَحْدَهِ وَ سِلَاحٌ عَلَی الْأَعْدَاءِ وَ زَیْنُ الْأَخِلَّاءِ یَرْفَعُ اللَّهُ بِهِ أَقْوَاماً یَجْعَلُهُمْ فِی الْخَیْرِ أَئِمَّهً یُقْتَدَی بِهِمْ تُرْمَقُ أَعْمَالُهُمْ وَ تُقْتَبَسُ آثَارُهُمْ- تَرْغَبُ الْمَلَائِکَهُ فِی خُلَّتِهِمْ یَمْسَحُونَهُمْ بِأَجْنِحَتِهِمْ فِی صَلَاتِهِمْ لِأَنَّ الْعِلْمَ حَیَاهُ الْقُلُوبِ وَ نُورُ الْأَبْصَارِ مِنَ الْعَمَی وَ قُوَّهُ الْأَبْدَانِ مِنَ الضَّعْفِ وَ یُنْزِلُ اللَّهُ حَامِلَهُ مَنَازِلَ الْأَبْرَارِ وَ یَمْنَحُهُ مُجَالَسَهَ الْأَخْیَارِ فِی الدُّنْیَا وَ الْآخِرَهِ بِالْعِلْمِ یُطَاعُ اللَّهُ وَ یُعْبَدُ وَ بِالْعِلْمِ یُعْرَفُ اللَّهُ وَ یُوَحَّدُ وَ بِالْعِلْمِ تُوصَلُ الْأَرْحَامُ وَ بِهِ یُعْرَفُ الْحَلَالُ وَ الْحَرَامُ وَ الْعِلْمُ إِمَامُ الْعَقْلِ وَ الْعَقْلُ تَابِعُهُ یُلْهِمُهُ اللَّهُ السُّعَدَاءَ وَ یَحْرِمُهُ الْأَشْقِیَاءَ.

**[ترجمه]امالی صدوق: امیرالمؤمنین علیه السّلام فرمود: دانش آموزید که آموختنش حسنه است، مذاکره اش تسبیح، بحث در آن جهاد، آموختنش به نادان صدقه است. و انیس وحشت و رفیق تنهایی است، و سلاح بر روی دشمن و زینت نزد دوست است؛ خدا بدان درجه مردمی را بالا می برد و آنها را پیشوای خیر کند که کردارشان مورد توجه گردد و آثارشان اقتباس شود و فرشتگان مشتاق دوستی آنها گردند و در نماز پَر به آنها بسایند، زیرا دانش زندگی دل ها و نور چشم ها است از کوری و توانایی تن است از ضعف. خدا دانشمند را در مقام نیکان جای دهد و همنشینی خوبان را در دنیا و آخرت به وی ارزانی دارد. به دانش خدا اطاعت شود و پرستیده گردد و یگانه شناخته شود. به دانش صله رحم کنند و حلال و حرام را بشناسند. دانش

رهبر خرد است و خرد پیرو او است؛ خدا آن را به سعادتمندان الهام کند و آن را از اشقیاء دریغ دارد. - . امالی صدوق: ۴۹۲ - ۴۹۳ -

**[ترجمه]

«۸»

ل، الخصال أَبِی عَنْ سَعْدٍ عَنِ الْیَقْطِینِیِّ عَنْ جَمَاعَهٍ مِنْ أَصْحَابِهِ رَفَعُوهُ إِلَی أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ

ص: ۱۶۶

ع قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله علیه و آله تَعَلَّمُوا الْعِلْمَ الْخَبَرَ.

إلا أن فیه مکان عنـد الله لأهله بذله لأهله و بعد قوله فی الوحده و دلیل علی السـراء و الضـراء و بعد قوله فی صـلاتهم و یسـتغفر لهم کل شی ء حتی حیتان البحور و هوامها و سباع البر و أنعامها و مکان الأبرار الأخیار و مکان الأخیار الأبرار أقول روی فی ف نحوا من ذلک عن النبی صلی الله علیه و آله

**[ترجمه]خصال:

ص: ۱۶۶

رسول خدا فرمود: دانش آموزید که آموختنش حسنه است... تا آخر حدیث که با اختلافی جزئی نقل شده است.

مؤلف: این حـدیث در تحف العقول با انـدک اختلاف از رسول خدا صـلی الله علیه و آله روایت شده است. - . تحف العقول: ۲۸ -

**[ترجمه]

بیان

یقـال رمقته أی نظرت إلیه أی ینظر النـاس إلی أعمـالهم لیقتـدوا بهم و نور الأبصـار أی أبصار القلوب و قوه الأبـدان إذ بالعلم و الیقین تقوی الجوارح علی العمل.

**[ترجمه]«رمقته» به معنی نگاه کردن است، یعنی مردم به سوی اعمال آنها نگاه می کنند تا به آنها اقتدا نمایند. «نور الأبصار» یعنی چشم های قلب و قوت بدن، زیرا با علم و یقین، اعضای بدن بر کردار تقویت می شوند.

**[ترجمه]

«۹»

ل، الخصـال أَبِی عَنْ عَلِیٍّ عَنْ أَبِیهِ عَنِ ابْنِ مَیْمُونٍ (۱)عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِیهِ عَنْ آبَائِهِ عَنْ عَلِیٍّ علیه السـلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله فَضْلُ الْعِلْمِ أَحَبُّ إِلَی اللَّهِ مِنْ فَضْلِ الْعِبَادَهِ وَ أَفْضَلُ دِینِکُمُ الْوَرَعُ.

**[ترجمه]خصال: رسول خدا فرمود: نزد خدا فضل دانش از فضل عبادت بیشتر است، و با فضیلت ترین دین شما، ورع است.

**[ترجمه]

بیان

أی أفضل أعمال دینکم.

**[ترجمه]افضل کارهای دین شما ورع و تقوا است. - . خصال: ۴ -

**[ترجمه]

«۱۰»

- ل، الخصال أَبِی عَنْ أَحْمَدَ بْنِ إِدْرِیسَ عَنِ الْأَشْعَرِیِّ عَنِ ابْنِ عِیسَی عَنْ عَلِیٍّ (۲)عَنْ أَخِیهِ عَنْ أَبِیهِ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: سُئِلَ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام عَنْ أَعْلَمِ النَّاسِ قَالَ مَنْ جَمَعَ عِلْمَ النَّاسِ إِلَی عِلْمِهِ.

**[ترجمه]خصال: از امیرالمؤمنین علیه السّلام درباره اعلم مردم سؤال شد. فرمود: کسی است که علم مردم را با علم خود جمع کند. - . خصال: ۵ -

**[ترجمه]

«۱۱»

- ل، الخصال الْخَلِیلُ بْنُ أَحْمَدَ عَنِ ابْنِ مَنِیعٍ عَنْ هَارُونَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ سُلَیْمَانَ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ الدِّمَشْقِیِّ عَنْ خَالِدِ بْنِ أَبِی خَالِدٍ الْأَرْزَقِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ وَ أَظُنُّهُ ابْنَ أَبِی لَیْلَی عَنْ نَافِعٍ عَنِ ابْنِ عُمَرَ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صلی الله علیه و آله أَنَّهُ قَالَ: أَفْضَلُ الْعِبَادَهِ الْفِقْهُ وَ أَفْضَلُ الدِّینِ الْوَرَعُ.

**[ترجمه]خصال: رسول خدا فرمود: بهترین عبادت تفقه در دین است و بهترین دینداری، ورع و تقوا است. - . خصال: ۳۰ -

**[ترجمه]

«۱۲»

- ل، الخصال ابْنُ الْمُغِیرَهِ بِإِسْنَادِهِ عَنِ السَّکُونِیِّ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِیهِ عَنْ آبَائِهِ

ص: ۱۶۷

۱- هو عبد اللّه بن میمون القداح المقدم ترجمته فی ذیل الحدیث الثانی.
۲- المراد به علیّ بن سیف بن عمیره و بأخیه هو الحسین بن سیف و بأبیه هو سیف بن عمیره. و عمیره وزان سفینه. أما سیف فهو کوفیّ ثقه روی عن الصادق و الکاظم علیهما السلام وثقه ثقه علماء الرجال، و أمّا الحسین فقد أورده الشیخ و لم یذکره بمدح و لا ذمّ غیر أن له کتابین یرویهما عنه الرجال، و أمّا علی فقد ترجمه النجاشیّ و وثقه.

عَنْ عَلِيٍّ علیه السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله لَا خَيْرَ فِي الْعَيْشِ إِلَّا لِرَجُلَيْنِ عَالِمٍ مُطَاعٍ أَوْ مُسْتَمِعٍ وَاعٍ.

**[ترجمه]خصال:

ص: ۱۶۷

رسول خدا فرمود: خیر در زندگانی نیست مگر برای دو کس؛ عالم مطاع و دانش آموز مطیع. - . خصال:۴۰ - ۴۱ -

**[ترجمه]

«۱۳»

- نَوَادِرُ الرَّاوَنْدِيِّ، بِإِسْنَادِهِ عَنْ مُوسَى بْنِ جَعْفَرٍ عَنْ آبَائِهِ علیهم السلام عَنِ النَّبِيِّ صلی الله علیه و آله قَالَ: لَا خَيْرَ فِي الْعَيْشِ إِلَّا لِمُسْتَمِعٍ وَاعٍ أَوْ عَالِمٍ نَاطِقٍ.

**[ترجمه]نوادر راوندی: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: خوشی در زندگی نیست، مگر برای شنونده حفظ کننده یا دانشمند سخنگو. - . نوادر راوندی: ۱۸ -

**[ترجمه]

«۱۴»

- وَ بِهَذَا الْإِسْنَادِ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله أَرْبَعٌ يَلْزَمْنَ كُلَّ ذِي حِجًى وَ عَقْلٍ مِنْ أُمَّتِي قِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ مَا هُنَّ قَالَ اسْتِمَاعُ الْعِلْمِ وَ حِفْظُهُ وَ نَشْرُهُ عِنْدَ أَهْلِهِ وَ الْعَمَلُ بِهِ.

**[ترجمه]نوادر راوندی: رسول خدا فرمود: چهار چیز است که هر صاحب عقل و خرد از امت من را لازم است. گفته شد: یا رسول الله! آنها کدام است؟ فرمود: گوش دادن به علم؛ حفظ کردن علم؛ نشر آن نزد اهلش؛ و عمل به علم. - . نوادر راوندی: ۱۸ -

**[ترجمه]

«۱۵»

- ل، الخصال مَاجِيلَوَيْهِ عَنْ عَمِّهِ عَنِ الْبَرْقِيِّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عِدَّةٍ مِنْ أَصْحَابِهِ يَرْفَعُونَهُ إِلَى أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام أَنَّهُ قَالَ: مَنْهُومَانِ لَا يَشْبَعَانِ مَنْهُومُ عِلْمٍ وَ مَنْهُومُ مَالٍ.

**[ترجمه]خصال: امام صادق علیه السلام فرمود: دو گرسنه سیر نمی شوند؛ گرسنه علم و گرسنه مال. - . خصال: ۵۳ -

**[ترجمه]

بیان

قال الجوهری النهمه بلوغ الهمه فی الشی ء و قد نهم بکذا فهو منهوم أی مولع به و

فِی الْحَدِیثِ مَنْهُومَانِ لَا یَشْبَعَانِ مَنْهُومٌ بِالْمَالِ وَ مَنْهُومٌ بِالْعِلْمِ.

**[ترجمه]جوهری گوید: «نهمه» به معنای رسیدن همت در چیزی و به معنای ولع نیز می آید.

**[ترجمه]

«۱۶»

- ل، الخصال سَیَجِی ءُ فِی مَکَارِمِ أَخْلَاقِ عَلِیِّ بْنِ الْحُسَیْنِ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَیْهِ أَنَّهُ علیه السلام کَانَ إِذَا جَاءَهُ طَالِبُ عِلْمٍ قَالَ مَرْحَباً بِوَصِیَّهِ رَسُولِ اللَّهِ صلی الله علیه و آله ثُمَّ یَقُولُ إِنَّ طَالِبَ الْعِلْمِ إِذَا خَرَجَ مِنْ مَنْزِلِهِ لَمْ یَضَعْ رِجْلَهُ عَلَی رَطْبٍ وَ لَا یَابِسٍ مِنَ الْأَرْضِ إِلَّا سَبَّحَتْ لَهُ إِلَی الْأَرَضِینَ السَّابِعَهِ.

**[ترجمه]خصال: امام سجاد علیه السّلام وقتی طالب علمی نزدش می آمد، می فرمود: مرحبا به کسی که به وصیت رسول خدا عمل می کند! سپس می فرمود: قطعاً طالب علم هنگامی که از خانه اش بیرون می آید، پایش را بر هیچ تر و خشکی از زمین نمی گذارد، مگر اینکه برای او تا زمین هفتم تسبیح می گوید. - . خصال: ۵۱۸ -

**[ترجمه]

بیان

یمکن أن یکون المراد بتسبیح الأرض تسبیح أهلها من الملائکه و الجن و یحتمل أن یکون المراد أنه یکتب له مثل ثواب هذا التسبیح الفرضی و قیل بشعور ضعیف فی الجمادات لکن السید المرتضی قال إنه خلاف ضروره الدین (۱)و یحتمل أن یکون المراد بتسبیح الجمادات و الحیوانات ما یصل إلی العالم بإزائها من المثوبات إذ للعالم مدخل فی بقائها و انتظامها و انتفاع سائر الخلق بها فیثاب العالم بإزاء کل منها فکأنها تسبح له و الله یعلم.

**[ترجمه]ممکن است مراد از تسبیح زمین، تسبیح اهل زمین، از فرشتگان و جنیان باشد. و احتمال دارد مراد این باشد که برای طالب علم، مثل ثواب این تسبیح فرضی نوشته می شود. و بعضی گفته اند که مراد از تسبیح، به سبب آگاهی ضعیفی هست که در جمادات است. لکن سید مرتضی این را خلاف ضرورت دین دانسته است. و احتمال دارد مراد از تسبیح جمادات و حیوانات، ثوابی باشد که در برابر آنها به عالم می رسد، زیرا دانشمند در بقا و نظم و بهره برداری مخلوقات از آنها مدخلیتی دارد. پس عالم در برابر هر یک از این ها ثواب می برد، گویا که آنها برای او تسبیح می گویند.

**[ترجمه]

«۱۷»

- ن، عیون أخبار الرضا علیه السلام بِإِسْنَادِ التَّمِيمِيِّ عَنِ الرِّضَا عَنْ آبَائِهِ عَنْ عَلِيٍّ علیه السلام أَنَّهُ قَالَ: الْعِلْمُ ضَالَّةُ الْمُؤْمِنِ.

ص: ۱۶۸

۱- لم يظهر لقوله رحمه اللّه وجه، و ظاهر الآيات القرآنيه خلافه و عليه دلائل من الاخبار.

**[ترجمه]عیون اخبار الرضا : حضرت علی علیه السلام فرمود: علم گمشده مؤمن است. - . عیون اخبار الرضا ۲ : ۷۱ -

ص: ۱۶۸

**[ترجمه]

«۱۸»

- ما، الأمالی للشیخ الطوسی الْمُفِیدُ عَنِ الْمَرَاغِیِّ عَنْ عَلِیِّ بْنِ الْحَسَنِ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ مَرْوَانَ عَنْ أَبِیهِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ عِیسَی عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ جَعْفَرٍ عَنْ أَبِیهِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ آبَائِهِ علیه السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله خَلَّتَانِ (۱)لَا تَجْتَمِعَانِ فِی الْمُنَافِقِ فِقْهٌ فِی الْإِسْلَامِ وَ حُسْنُ سَمْتٍ فِی الْوَجْهِ.

نوادر الراوندی، بإسناده عن الکاظم عن آبائه علیهم السلام عن النبی صلی الله علیه و آله مثله

**[ترجمه]امالی طوسی: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: دو خصلت در منافق جمع نمی شود: آگاهی در اسلام و روحیه اهل خیر. - . امالی طوسی ۲ : ۳۴ -

نوادر راوندی: امام کاظم از پدرانش علیهم السّلام، از رسول خدا مثل این حدیث را نقل کرده است. - . نوادر راوندی: ۱۸ -

**[ترجمه]

بیان

السمت هیئه أهل الخیر.

**[ترجمه]«سمت» به معنای قیافه و روحیه اهل خیر است.

**[ترجمه]

«۱۹»

- ما، الأمالی للشیخ الطوسی الْمُفِیدُ عَنِ ابْنِ قُولَوَیْهِ عَنِ ابْنِ عَامِرٍ عَنِ الْأَصْفَهَانِیِّ عَنِ الْمِنْقَرِیِّ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عِیسَی عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: کَانَ فِیمَا وَعَظَ لُقْمَانُ ابْنَهُ أَنَّهُ قَالَ لَهُ یَا بُنَیَّ اجْعَلْ فِی أَیَّامِکَ وَ لَیَالِیکَ وَ سَاعَاتِکَ نَصِیباً لَکَ فِی طَلَبِ الْعِلْمِ فَإِنَّکَ لَنْ تَجِدَ لَهُ تَضْیِیعاً مِثْلَ تَرْکِهِ.

فس، تفسیر القمی أبی عن الأصفهانی مثله

**[ترجمه]امالی طوسی: امام صادق علیه السّلام فرمود: از جمله مواعظ لقمان برای پسرش این بود: ای پسرم! در روزها و شب

ها و ساعت های عمرت بهره ای در جستجوی علم برایت قرار ده، زیرا هیچ ضایع کردنی را مانند ترک علم نمی توانی بیابی. - . امالی طوسی ۳ : ۶۶ -

در کتاب تفسیر علی بن ابراهیم قمی نظیر حدیث فوق آمده است. - . تفسیر علی بن ابراهیم قمی ۲ : ۱۴۱ -

**[ترجمه]

بیان

معناه الحث علی مداومه طلب العلم و مدارسته فإن ترکه یوجب فوات ما قد حصل و ذهابه و نسیانه.

**[ترجمه]معنای این حدیث تشویق پیگیری طلب علم و تدریس آن است، زیرا ترک آن سبب از بین رفتن و فراموشی علومی می شود که به دست آورده است.

**[ترجمه]

«۲۰»

- ما، الأمالی للشیخ الطوسی الْمُفِیدُ عَنِ الْجِعَابِیِّ قَالَ حَدَّثَنِی الشَّیْخُ الصَّالِحُ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ یَاسِینَ قَالَ سَمِعْتُ الْعَبْدَ الصَّالِحَ عَلِیَّ بْنَ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِیٍّ الرِّضَا علیه السلام بِسُرَّمَنْ رَأَی یَذْکُرُ عَنْ آبَائِهِ علیهم السلام قَالَ قَالَ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام الْعِلْمُ وِرَاثَهٌ کَرِیمَهٌ وَ الْآدَابُ حُلَلٌ حِسَانٌ وَ الْفِکْرَهُ مِرْآهٌ صَافِیَهٌ وَ الِاعْتِذَارُ مُنْذِرٌ نَاصِحٌ وَ کَفَی بِکَ أَدَباً لِنَفْسِکَ تَرْکُکَ مَا کَرِهْتَهُ لِغَیْرِکَ.

جا، المجالس للمفید الجعابی مثله

**[ترجمه]امالی طوسی: امام هادی علیه السّلام در سرّ من رأی درباره پدرانش مذاکره می کرد و می فرمود: امیرالمؤمنین فرموده: دانش، میراث بزرگواری و آداب، زیبایی های نیکو و اندیشه، آیینه صاف و عذرخواهی، هشدار و پنددهنده است و در با ادب بودنت کفایت می کند که رها کنی چیزی را که برای دیگران نمی پسندی. - . امالی طوسی ۴ : ۱۱۴ -

در کتاب امالی مفید نیز مثل حدیث فوق آمده است. - . امالی مفید: ۳۳۶ -

**[ترجمه]

بیان

قوله علیه السلام و الاعتذار منذر ناصح أی یکفی لترک المعاصی و المساوی ما یترتب علیه من الاعتذار فکیف مع خوف العقاب و کأنه تصحیف و الأظهر الاعتبار کما فی نهج البلاغه و غیره.

۱- بفتح الخاء و اللام المشدده: الخصلتان.

**[ترجمه]«الاعتذار منذر ناصح» برای رها کردن گناه و بدی ها، حداقل عذرخواهی ای که بر آن مترتب است کفایت می کند. پس چگونه است با ترس کیفر و عذاب. گویا در حدیث اشتباه رخ داده و به جای «اعتذار»، «اعتبار» درست است، چنان چه در نهج البلاغه آمده است. - . نهج البلاغه: ق ح ۳۶۵، ص ۴۰۶ -

ص: ۱۶۹

**[ترجمه]

«۲۱»

- ما، الأمالی للشیخ الطوسی الْمُفِیدُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَیْنِ الْحَلَّالِ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ الْحُسَیْنِ الْأَنْصَارِیِّ عَنْ زُفَرَ بْنِ سُلَیْمَانَ عَنْ أَشْرَسَ الْخُرَاسَانِیِّ عَنْ أَیُّوبَ السِّجِسْتَانِیِّ عَنْ أَبِی قِلَابَهَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّی اللَّهُ عَلَیْهِ وَ آلِهِ مَنْ خَرَجَ مِنْ بَیْتِهِ یَطْلُبُ عِلْماً شَیَّعَهُ سَبْعُونَ أَلْفَ مَلَکٍ یَسْتَغْفِرُونَ لَهُ.

**[ترجمه]امالی طوسی: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: کسی که از خانه اش به خاطر طلب علم بیرون شود، هفتاد هزار فرشته او را مشایعت می کنند و برایش طلب آمرزش می نمایند. - . امالی طوسی ۷ : ۱۸۵ -

**[ترجمه]

«۲۲»

- ما، الأمالی للشیخ الطوسی بِإِسْنَادِ أَبِی قَتَادَهَ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام أَنَّهُ قَالَ: لَسْتُ أُحِبُّ أَنْ أَرَی الشَّابَّ مِنْکُمْ إِلَّا غَادِیاً (۱)فِی حَالَیْنِ إِمَّا عَالِماً أَوْ مُتَعَلِّماً فَإِنْ لَمْ یَفْعَلْ فَرَّطَ فَإِنْ فَرَّطَ ضَیَّعَ فَإِنْ ضَیَّعَ أَثِمَ وَ إِنْ أَثِمَ سَکَنَ النَّارَ وَ الَّذِی بَعَثَ مُحَمَّداً بِالْحَقِّ.

**[ترجمه]امالی طوسی: امام صادق علیه السّلام فرمود: دوست ندارم جوان از شما شیعیان را جز در دو حال ببینم؛ یا دانشمند یا در جستجوی علم. اگر این کار را نکرد تفریط نموده و اگر تفریط کرد، ضایع گشته و اگر ضایع شد، گناهکار است و اگر گناهکار بود، وارد آتش دوزخ می شود، قسم به خدایی که محمد را به پیامبری مبعوث کرد. - . امالی طوسی: ۳۱۰ -

**[ترجمه]

«۲۳»

- ما، الأمالی للشیخ الطوسی جَمَاعَهٌ عَنْ أَبِی الْمُفَضَّلِ الشَّیْبَانِیِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِبْرَاهِیمَ بْنِ الْمُفَضَّلِ الدُّؤَلِیِّ عَنْ عَبْدِ الْحَمِیدِ بْنِ صَبِیحٍ عَنْ حَمَّادِ بْنِ زَیْدٍ عَنْ أَبِی هَارُونَ الْعَبْدِیِّ (۲)قَالَ: کُنَّا إِذَا أَتَیْنَا أَبَا سَعِیدٍ الْخُدْرِیَّ (۳)قَالَ مَرْحَباً بِوَصِیَّهِ رَسُولِ اللَّهِ صلی الله علیه و آله سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صلی الله علیه و آله یَقُولُ سَیَأْتِیکُمْ قَوْمٌ مِنْ أَقْطَارِ الْأَرْضِ یَتَفَقَّهُونَ وَ إِذَا رَأَیْتُمُوهُمْ فَاسْتَوْصُوا بِهِمْ خَیْراً قَالَ وَ یَقُولُ وَ أَنْتُمْ وَصِیَّهُ رَسُولِ اللَّهِ صلی الله علیه و آله.

۱- أی باکرا.

۲- أورده صاحب تنقیح المقال فی ج ۳ ص ۳۸ من الکنی و قال: لم أقف علی اسمه و لا حاله فی کتب أصحابنا نعم عن ابن حجر فی التقریب أنّه عنونه و قال: اسمه عماره بن جویره- بالجیم مصغرا مشهور بکنیته، متروک و متهم من کذبه، شیعی من الرابعه مات سنه ۱۳۴.

۳- منسوب إلی خدره- بضم الخاء و سکون الدال و فتح الراء- و هو حی من الأنصار اسمه سعد بن مالک بن سنان بن عبید بن ثعلبه الابجر. و الابجر هو خدره بن عوف بن الحارث بن الخزرج عنونه الخاصّه و العامّه فی کتبهم عده ابن عبد البر فی الاستیعاب «ج ۲ ذیل ص ۴۴ من الإصابه» من الصحابه و قال: أول مشاهده الخندق، و غزا مع رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلم اثنتا عشره غزوه، و کان ممن حفظ عن رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله سننا کثیره، و روی عنه علما جما و کان من نجباء الأنصار و علمائهم و فضلائهم، توفّی سنه ۷۴ و روی عنه جماعه من الصحابه و جماعه من التابعین و نقل صاحب الإصابه «ج ۲ ص ۳۳» فی تاریخ وفاته ثلاثه أقوال اخری سنه ۶۳ و ۶۴ و ۶۵ و قال: استصغر باحد و استشهد أبوه بها. و نقل الکشّیّ فی ص ۲۵ من رجاله عن الفضل بن شاذان أنّه کان من السابقین الذین رجعوا إلی أمیر المؤمنین علیه السلام، و أورد فی ص ۲۶ روایات تدلّ علی مدحه و انه کان مستقیما. و فی ص ۱۳۱ من التهذیب روایه تدلّ علی استقامته.

**[ترجمه]امالی طوسی: ابو هارون عبدی گوید: نزد ابو سعید خدری آمدیم. گفت: عمل کننده وصیت رسول خدا، خوش آمد! از رسول خدا صلی الله علیه و آله شنیدم که می فرمود: زود است که گروهی از اطراف زمین بیاید که در دین تفقه کنند. وقتی آنها را دیدید، به نیکی سفارش کنید. هارون گوید: ابو سعید خدری می گفت: شما امر کننده به وصیت رسول خدا هستید. - . امالی طوسی ۱۷ : ۴۹۰ -

ص: ۱۷۰

**[ترجمه]

«۲۴»

- ما، الأمالی للشیخ الطوسی جَمَاعَةٌ عَنْ أَبِی الْمُفَضَّلِ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ جَعْفَرٍ الْحَسَنِیِّ رَحِمَهُ اللَّهُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِیِّ بْنِ الْحُسَیْنِ بْنِ زَیْدِ بْنِ عَلِیِّ بْنِ الْحُسَیْنِ بْنِ عَلِیِّ بْنِ أَبِی طَالِبٍ علیهما السلام قَالَ حَدَّثَنِی الرِّضَا عَلِیُّ بْنُ مُوسَی الرِّضَا عَنْ أَبِیهِ مُوسَی بْنِ جَعْفَرٍ عَنْ أَبِیهِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِیهِ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِیٍّ عَنْ أَبِیهِ عَلِیِّ بْنِ الْحُسَیْنِ عَنْ أَبِیهِ الْحُسَیْنِ عَنْ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ عَلِیِّ بْنِ أَبِی طَالِبٍ علیهما السلام قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صلی الله علیه و آله یَقُولُ طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِیضَةٌ عَلَی کُلِّ مُسْلِمٍ فَاطْلُبُوا الْعِلْمَ مِنْ مَظَانِّهِ وَ اقْتَبِسُوهُ مِنْ أَهْلِهِ فَإِنَّ تَعْلِیمَهُ لِلَّهِ حَسَنَةٌ وَ طَلَبَهُ عِبَادَةٌ وَ الْمُذَاکَرَةَ بِهِ تَسْبِیحٌ وَ الْعَمَلَ بِهِ جِهَادٌ وَ تَعْلِیمَهُ مَنْ لَا یَعْلَمُهُ صَدَقَةٌ وَ بَذْلَهُ لِأَهْلِهِ قُرْبَةٌ إِلَی اللَّهِ تَعَالَی لِأَنَّهُ مَعَالِمُ الْحَلَالِ وَ الْحَرَامِ وَ مَنَارُ سُبُلِ الْجَنَّةِ وَ الْمُونِسُ فِی الْوَحْشَةِ وَ الصَّاحِبُ فِی الْغُرْبَةِ وَ الْوَحْدَةِ وَ الْمُحَدِّثُ فِی الْخَلْوَةِ وَ الدَّلِیلُ عَلَی السَّرَّاءِ وَ الضَّرَّاءِ وَ السِّلَاحُ عَلَی الْأَعْدَاءِ وَ الزَّیْنُ عِنْدَ الْأَخِلَّاءِ یَرْفَعُ اللَّهُ بِهِ أَقْوَاماً فَیَجْعَلُهُمْ فِی الْخَیْرِ قَادَةً تُقْتَبَسُ آثَارُهُمْ وَ یُهْتَدَی بِفِعَالِهِمْ وَ یُنْتَهَی إِلَی رَأْیِهِمْ وَ تَرْغَبُ الْمَلَائِکَةُ فِی خُلَّتِهِمْ وَ بِأَجْنِحَتِهَا تَمْسَحُهُمْ وَ فِی صَلَاتِهَا تُبَارِکُ عَلَیْهِمْ یَسْتَغْفِرُ لَهُمْ کُلُّ رَطْبٍ وَ یَابِسٍ حَتَّی حِیتَانُ الْبَحْرِ وَ هَوَامُّهُ وَ سِبَاعُ الْبَرِّ وَ أَنْعَامُهُ إِنَّ الْعِلْمَ حَیَاةُ الْقُلُوبِ مِنَ الْجَهْلِ وَ ضِیَاءُ الْأَبْصَارِ مِنَ الظُّلْمَةِ وَ قُوَّةُ الْأَبْدَانِ مِنَ الضَّعْفِ یَبْلُغُ بِالْعَبْدِ مَنَازِلَ الْأَخْیَارِ وَ مَجَالِسَ الْأَبْرَارِ وَ الدَّرَجَاتِ الْعُلَی فِی الدُّنْیَا وَ الْآخِرَةِ الذِّکْرُ فِیهِ یَعْدِلُ بِالصِّیَامِ وَ مُدَارَسَتُهُ بِالْقِیَامِ بِهِ یُطَاعُ الرَّبُّ وَ یُعْبَدُ وَ بِهِ تُوصَلُ الْأَرْحَامُ وَ بِهِ یُعْرَفُ الْحَلَالُ وَ الْحَرَامُ الْعِلْمُ إِمَامُ الْعَمَلِ وَ الْعَمَلُ تَابِعُهُ یُلْهِمُهُ السُّعَدَاءَ وَ یَحْرِمُهُ الْأَشْقِیَاءَ فَطُوبَی لِمَنْ لَمْ یَحْرِمْهُ اللَّهُ مِنْهُ حَظَّهُ.

قَالَ أَبُو الْمُفَضَّلِ وَ حَدَّثَنَا جَعْفَرُ بْنُ عِیسَی بْنِ مُدْرِکٍ التَّمَّارُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ الرَّازِیِّ عَنْ هِشَامِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ کِنَانَةَ بْنِ جَبَلَةَ عَنْ عَاصِمِ بْنِ رَجَاءٍ عَنْ أَبِیهِ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ غَنْمٍ عَنْ مُعَاذِ بْنِ جَبَلٍ قَالَ: تَعَلَّمُوا الْعِلْمَ فَإِنَّ تَعْلِیمَهُ لِلَّهِ حَسَنَةٌ وَ ذَکَرَ نَحْوَهُ.

قَالَ وَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَلِیِّ بْنِ شَاذَانَ الْأَزْدِیُّ عَنْ کَثِیرِ بْنِ مُحَمَّدٍ الْخُزَامِیِّ عَنْ حَسَنِ بْنِ حُسَیْنٍ الْعَرَبِیِّ عَنْ یَحْیَی بْنِ یَعْلَی عَنْ أَسْبَاطِ بْنِ نَصْرٍ عَنْ شَیْخٍ مِنْ أَهْلِ

ص: ۱۷۱

الْبَصْرَهِ عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله تَعَلَّمُوا الْعِلْمَ فَإِنَّ تَعْلِيمَهُ لِلَّهِ حَسَنَهٌ وَ ذَكَرَ نَحْوَ حَدِيثِ الرِّضَا علیه السلام

عده، عده الداعی روی صاحب کتاب منتقی الیواقیت فیه مرفوعا إلی محمد بن علی بن الحسین و ذکر نحوه

**[ترجمه]امالی طوسی: امیرالمؤمنین علیه السّلام فرمود: از رسول خدا صلی الله علیه و آله شنیدم که می فرمود: طلب دانش بر هر زن و مرد مسلمان واجب است. پس علم را از جایگاهش بخواهید و قبسی از اهل علم بجویید، زیرا آموزش دانش برای خدا حسنه ای است، طلب آن عبادت است، گفتگوی علم تسبیح است، عمل به آن جهاد و آموختن به نادان، صدقه است. و بذل علم به اهل آن، نزدیکی به خدای تعالی است، زیرا علم نشانه های حلال و حرام است و راه بهشت را روشن می کند؛ در وحشت مونس انسان است و در غربت و تنهایی رفیق انسان؛ در خلوت با انسان گفتگو می کند و راهنمای آسودگی و تنگی است. دانش سلاح علیه دشمنان و زینت نزد دوستان است. خدا به واسطه علم گروهی را بالا برد و ایشان را در خوبی ها رهبر قرار داد که از آثار ایشان اقتباس می شود و افعال آنها سرمشق راهنمای دیگران است و از افکار ایشان استفاده می شود و ملائکه به دوستی با ایشان راغبند و با پرهایشان ایشان را لمس می کنند (و تبرک می جویند). و در دعاهایشان دانشمندان را برکت می دهند و هر تر و خشکی، حتی ماهیان دریا و موجودات دریایی و درندگان بیابان و چهار پایان، برای عالم استغفار می کنند. و دانش حیات دل از نادانی و نور چشم در تاریکی و نیروی بدن از ضعف می باشد و بنده را به جایگاه خوبان و مجالس اخیار و درجات عالی در دنیا و آخرت می رساند. و تفکر در علم با روزه برابر است و گفتگوی در آن با شب زنده داری مساوی است؛ پروردگار به وسیله دانش اطاعت و پرستش می گردد و بدان واسطه صله ارحام صورت می گیرد و حلال و حرام دانسته می شود. علم پیشوای عمل است و عمل تابع علم است. خدا علم را به سعادتمندان الهام می کند و اشقیا را از آن محروم می کند. خوشا به حال کسی که خدا بهره ای از علم به او داده است.

ابومفضل گوید: حدیث کرد مرا جعفر بن عیسی به اسنادش از معاذ بن جبل که فرمود: علم بیاموزید، زیرا یاد گرفتن علم برای خدا حسنه است... و مثل آن را حدیث کرد. - . امالی طوسی ۱۷ : ۵۰۰ - ۵۰۱ -

ص: ۱۷۱

عده الداعی: صاحب «منتقی الیواقیت» مثل آن را حدیث کرده است. - . عده الداعی: ۷۲ - ۷۳ -

**[ترجمه]

بیان

یقال اقتبست منه نارا و اقتبست منه علما أی استفدته و المنار علم الطریق و مسح الملائکه بأجنحتها إما لإظهار الخله أو لإفاده البرکه أو لاستفادتها.

**[ترجمه]«اقتباس» به معنای استفاده و «منار» به معنای نشانه راه است. لمس ملائکه با بال های خود به طالب علم، به خاطر

اظهار دوستی یا استفاده برکت یا افاده برکت است.

**[ترجمه]

«۲۵»

- ما، الأمالی للشیخ الطوسی بِإِسْنَادِ الْمُجَاشِعِیِّ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ آبَائِهِ عَنْ عَلِیٍّ علیه السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله الْعَالِمُ بَیْنَ الْجُهَّالِ کَالْحَیِّ بَیْنَ الْأَمْوَاتِ وَ إِنَّ طَالِبَ الْعِلْمِ لَیَسْتَغْفِرُ لَهُ کُلُّ شَیْ ءٍ حَتَّی حِیتَانُ الْبَحْرِ وَ هَوَامُّهُ وَ سِبَاعُ الْبَرِّ وَ أَنْعَامُهُ فَاطْلُبُوا الْعِلْمَ فَإِنَّهُ السَّبَبُ بَیْنَکُمْ وَ بَیْنَ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ إِنَّ طَلَبَ الْعِلْمِ فَرِیضَهٌ عَلَی کُلِّ مُسْلِمٍ.

جا، المجالس للمفید الجعابی عن ابن عقده عن هارون بن عمرو المجاشعی عن محمد بن جعفر بن محمد عن أبیه علیه السلام مثله.

**[ترجمه]امالی طوسی: امام صادق علیه السّلام از حضرت علی علیه السّلام روایت کرده که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: دانشمند در میان نادان مانند زنده میان مردگان است. قطعاً برای جستجوگر علم همه چیز طلب آمرزش می کند، حتی ماهیان دریا و جنبندگان آن و درندگان بیابان و چهارپایان آن. علم طلب کنید که واسطه بین شما و بین خدا است و طلب علم بر هر مسلمان فرض است. - . امالی طوسی ۱۸ : ۵۳۳ -

در کتاب امالی مفید مثل آن روایت شده است. - . امالی مفید: ۲۹ -

**[ترجمه]

«۲۶»

- یر، بصائر الدرجات ابْنُ هَاشِمٍ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ زَیْدِ بْنِ عَلِیِّ بْنِ الْحُسَیْنِ عَنْ أَبِیهِ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِیضَهٌ عَلَی کُلِّ مُسْلِمٍ أَلَا إِنَّ اللَّهَ یُحِبُّ بُغَاهَ (۱)الْعِلْمِ.

**[ترجمه]بصائر الدرجات: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: طلب علم بر هر مسلمان فریضه است. آگاه باشید که خدا طالبان علم را دوست دارد. - . بصائر الدرجات ۱ : ۲۲ -

**[ترجمه]

«۲۷»

- یر، بصائر الدرجات مُحَمَّدُ بْنُ حَسَّانَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِیٍّ عَنْ عِیسَی بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْعُمَرِیِّ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِیضَهٌ فِی کُلِّ حَالٍ.

**[ترجمه]بصائر الدرجات: امام صادق علیه السّلام فرمود: طلب علم در همه حال فرض است. - . بصائر الدرجات ۱ : ۲۲ - ۲۳ -

**[ترجمه]

«۲۸»

- یر، بصائر الدرجات بِهَذَا الْإِسْنَادِ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِیضَهٌ مِنْ فَرَائِضِ اللَّهِ.

یر، بصائر الدرجات محمد بن الحسین عن محمد بن عبد الله عن عیسی بن عبد الله عن أحمد بن عمر بن علی بن أبی طالب علیهما السلام مثله.

**[ترجمه]بصائر الدرجات: امام صادق علیه السّلام فرمود: طلب علم یکی از فریضه های خدا است. - . بصائر الدرجات ۱ : ۲۳ -

در کتاب بصائر الدرجات نیز شبیه آن روایت شده است. - . بصائر الدرجات ۱ : ۲۳ -

**[ترجمه]

«۲۹»

- یر، بصائر الدرجات ابْنُ زَیْدٍ عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَیْرٍ عَنْ رَجُلٍ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ قَالَ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّی اللَّهُ عَلَیْهِ وَ آلِهِ طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِیضَهٌ عَلَی کُلِّ مُسْلِمٍ.

۱- بضم الباء جمع باغ، أی طالب.

**[ترجمه]بصائر الدرجات: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: طلب علم بر هر مسلمان واجب است. - . بصائر الدرجات ۱ : ۲۳ -

ص: ۱۷۲

**[ترجمه]

بیان

هذه الأخبار تدل علی وجوب طلب العلم و لا شک فی وجوب طلب القدر الضروری من معرفه الله و صفاته و سائر أصول الدین و معرفه العبادات و شرائطها و المناهی و لو بالأخذ عن عالم عینا و الأشهر بین الأصحاب أن تحصیل أزید من ذلک إما من الواجبات الکفائیه أو من المستحبات.

**[ترجمه]این اخبار دلالت بر وجوب طلب علم می کند. در واجب بودن مقداری ضروری از شناخت خدا، صفات الهی، سایر اصول دین، شناختن عبادات و شرایط آن و نواهی - گرچه عیناً به گرفتن از عالمی باشد - جای شکی نیست که واجب است. و مشهور میان اصحاب این است که یاد گرفتن بیشتر از آن، از جمله واجبات کفایی یا از مستحبات است.

**[ترجمه]

«۳۰»

- یر، بصائر الدرجات ابْنُ هَاشِمٍ عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَیْرٍ عَنِ ابْنِ الْحَجَّاجِ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: طَالِبُ الْعِلْمِ یَسْتَغْفِرُ لَهُ کُلُّ شَیْ ءٍ حَتَّی الْحِیتَانُ فِی الْبِحَارِ وَ الطَّیْرُ فِی جَوِّ السَّمَاءِ.

**[ترجمه]بصائر الدرجات: ابن حجاج از امام صادق علیه السّلام روایت کرده که فرمود: برای طالب علم همه چیز طلب آمرزش می کند، حتی ماهیان دریا و پرندگان آسمان. - . بصائر الدرجات ۱ : ۲۴ -

**[ترجمه]

«۳۱»

- یر، بصائر الدرجات الْحَسَنُ بْنُ عَلِیٍّ عَنِ الْعَبَّاسِ بْنِ عَامِرٍ عَنْ فُضَیْلِ بْنِ عُثْمَانَ عَنْ أَبِی عُبَیْدَهَ (۱)عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: إِنَّ جَمِیعَ دَوَابِّ الْأَرْضِ لَتُصَلِّی عَلَی طَالِبِ الْعِلْمِ حَتَّی الْحِیتَانُ فِی الْبَحْرِ.

**[ترجمه]بصائر الدرجات: امام باقر علیه السّلام فرمود: تمام جانوران زمین بر طالب علم درود می فرستند، حتی ماهیان در دریا. - . بصائر الدرجات ۱ : ۲۴ -

**[ترجمه]

«۳۲»

- یر، بصائر الدرجات أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَكَمِ عَنْ فُضَيْلِ بْنِ عُثْمَانَ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام مِثْلَهُ.

**[ترجمه]بصائر الدرجات: مثل این روایت را آورده است. -. بصائر الدرجات ۱ : ۲۵ -

**[ترجمه]

«۳۳»

- یر، بصائر الدرجات ابْنُ هَاشِمٍ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ سَيْفٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ وَهْبِ بْنِ سَعِيدٍ عَنْ حُسَيْنِ بْنِ الصَّبَّاحِ عَنْ جَرِيرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْبَجَلِيِّ عَنِ النَّبِيِّ صلی الله علیه و آله قَالَ: أَوْحَى اللَّهُ إِلَيَّ أَنَّهُ مَنْ سَلَكَ مَسْلَكاً يَطْلُبُ فِيهِ الْعِلْمَ سَهَّلْتُ لَهُ طَرِيقاً إِلَى الْجَنَّةِ.

**[ترجمه]بصائر الدرجات: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: خدا به من وحی فرستاد کسی که در راهی جهت طلب علم برود، خدا راه بهشت را برای او آسان گرداند. -. بصائر الدرجات ۱ : ۲۴ -

**[ترجمه]

«۳۴»

- یر، بصائر الدرجات ابْنُ هَاشِمٍ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ سَيْفٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ عَمْرٍو عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَلِيٍّ علیه السلام قَالَ: طَالِبُ الْعِلْمِ يُشَيِّعُهُ سَبْعُونَ أَلْفَ مَلَكٍ مِنْ مَفْرِقِ السَّمَاءِ يَقُولُونَ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَ آلِ مُحَمَّدٍ.

**[ترجمه]بصائر الدرجات: حضرت علی علیه السّلام فرمود: هفتاد هزار ملائکه از وسط آسمان طالب علم را مشایعت می کنند و می گویند: درود بر محمد و آل محمد. -. بصائر الدرجات ۱ : ۲۴ -

**[ترجمه]

بیان

مفرق الرأس وسطه و أضيف إلى السماء لكونه فی جهتها أو المراد به وسط السماء و لعل فيه سقطا و كان من مفرق رأسه إلى السماء.

**[ترجمه]«مفرق الرأس» وسط سر را گویند. «مفرق» به سوی آسمان اضافه شده چون در جهت آسمان قرار دارد. یا مراد از حدیث، وسط آسمان است. شاید افتادگی در حدیث باشد و در اصل چنین بوده: «من مفرق رأسه الی السماء.»

**[ترجمه]

«۳۵»

- یر، بصائر الـدرجات أَحْمَـدُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنِ ابْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ عَمْرِو بْنِ أَبِی الْمِقْـدَامِ عَنْ جَابِرٍ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السـلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله الْعَالِمُ وَ الْمُتَعَلِّمُ شَرِیکَانِ فِی الْأَجْرِ لِلْعَالِمِ

ص: ۱۷۳

۱- مصـغرا هو زیـاد بن عیسـی أو رجـاء من أصـحاب الباقر و الصادق علیهما السـلام روی عنهما، ذکره علماء الرجال و وثقوه و کان زامل ابا جعفر إلی مکّه و کان حسن المنزله عنـد آل محمـد. مات فی زمان الصادق علیه السـلام، و له اخت تسـمی حماده تروی عن الصادق علیه السلام.

أَجْرَانِ وَ لِلْمُتَعَلِّمِ أَجْرٌ وَ لَا خَيْرَ فِي سِوَى ذَلِكَ.

**[ترجمه]بصائر الدرجات: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: دانشمند و دانش آموز هر دو در پاداش شریکند؛ برای دانشمند

ص: ۱۷۳

دو اجر و برای دانش آموز یک اجر، و در غیر آن خیری نیست. - . بصائر الدرجات ۱ : ۲۴ -

**[ترجمه]

«۳۶»

- یر، بصائر الدرجات مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ عَنْ عَمْرِو بْنِ عُثْمَانَ وَ ابْنِ فَضَّالٍ مَعاً عَنْ جَمِيلٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: إِنَّ الَّذِي تَعَلَّمَ الْعِلْمَ مِنْكُمْ لَهُ مِثْلُ أَجْرِ الَّذِي يُعَلِّمُهُ وَ لَهُ الْفَضْلُ عَلَيْهِ تَعَلَّمُوا الْعِلْمَ مِنْ حَمَلَةِ الْعِلْمِ وَ عَلِّمُوهُ إِخْوَانَكُمْ كَمَا عَلَّمَكُمُ الْعُلَمَاءُ.

**[ترجمه]بصائر الدرجات: امام باقر علیه السّلام فرمود: کسی از شما که علم بیاموزد، برای او پاداشی همانند کسی است که علم را آموزش می دهد، و برای معلم بر متعلم فضیلت است. علم را از حاملان علم بیاموزید و به برادرانتان یاد دهید، آن طوری که علماء به شما آموخته اند. - . بصائر الدرجات ۱ : ۲۴ -

**[ترجمه]

بیان

ضمیر له راجع إلی المعلم و قوله کما علمکم أی من غیر تحریف و یحتمل أن یکون الکاف تعلیلیه.

**[ترجمه]ضمیر «له» به معلم برمی گردد. «کما علمکم» یعنی بدون تحریف آموزش دهید و احتمال دارد کاف تعلیلیه باشد.

**[ترجمه]

«۳۷»

- یر، بصائر الدرجات أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ يُوسُفَ عَنْ مُقَاتِلٍ عَنِ الرَّبِيعِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ جَابِرٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: مَا مِنْ عَبْدٍ يَغْدُو فِي طَلَبِ الْعِلْمِ وَ يَرُوحُ إِلَّا خَاضَ الرَّحْمَةَ خَوْضاً.

**[ترجمه]بصائر الدرجات: جابر از امام باقر علیه السّلام روایت کرده که فرمود: کسی در جستجوی علم صبح و شام نمی

کند، مگر اینکه در میان رحمت خدا فرود می رود، فرو رفتنی! -. بصائر الدرجات ۱ : ۲۵ -

**[ترجمه]

بیان

خاض الرحمه أی دخل فیها بحیث أحاطت به.

«۳۸» یر، بصائر الدرجات ابْنُ عِیسَی عَنْ مُحَمَّدٍ الْبَرْقِیِّ عَنْ سُلَیْمَانَ الْجَعْفَرِیِّ عَنْ رَجُلٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: الْعَالِمُ وَ الْمُتَعَلِّمُ فِی الْأَجْرِ سَوَاءٌ.

**[ترجمه]بصائر الدرجات: امام صادق علیه السّلام فرمود: عالم و طالب علم در اجر برابر هستند. -. بصائر الدرجات ۱ : ۲۵ -

**[ترجمه]

أی فی أصل الأجر لا فی قدره لئلا ینافی الأخبار الأخری.

**[ترجمه]در اصل پاداش برابرند نه در اندازه آن، تا با باقی احادیث اختلاف پیدا نکنند.

**[ترجمه]

«۳۹»

- ثو، ثواب الأعمال مَاجِیلَوَیْهِ عَنْ عَمِّهِ عَنِ الْکُوفِیِّ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِیِّ بْنِ یُوسُفَ عَنْ مُقَاتِلِ بْنِ مُقَاتِلٍ عَنِ الرَّبِیعِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ جَابِرٍ الْجُعْفِیِّ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: مَا مِنْ عَبْدٍ یَغْدُو فِی طَلَبِ الْعِلْمِ أَوْ یَرُوحُ إِلَّا خَاضَ الرَّحْمَهَ وَ هَتَفَتْ بِهِ الْمَلَائِکَهُ مَرْحَباً بِزَائِرِ اللَّهِ وَ سَلَکَ مِنَ الْجَنَّهِ مِثْلَ ذَلِکَ الْمَسْلَکِ.

**[ترجمه]ثواب الأعمال: امام باقر علیه السّلام فرمود: هیچ بنده ای در جستجوی دانش شام را به صبح و صبح را به شام نرساند، جز آنکه در مهر و رحمت خدا غوطه خورد و فرشتگان بر او ندا برآورند: آفرین بر زیارتگر خدا! و از همان راهی که در جستجوی دانش پیموده به بهشت رود. -. ثواب الاعمال: ۱۶۱ -

**[ترجمه]

بیان

من زار العالم لله و لطلب العلم لوجه الله فکأنه زار الله.

**[ترجمه]کسی که دانشمند را برای رضای خدا دیدار و علم را محض رضای خداوند طلب نماید، گویا خدا را زیارت کرده

است.

**[ترجمه]

«۴۰»

- سن، المحاسن أَبِی عَنِ ابْنِ سِنَانٍ عَنْ أَبِی الْجَارُودِ عَنْ أَبِی عُبَیْدَهَ عَنْ أَبِی سُخَیْلَهَ (۱)عَنْ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَیْهِ قَالَ: أَیُّهَا النَّاسُ لَا خَیْرَ فِی دِینٍ لَا تَفَقُّهَ فِیهِ وَ لَا خَیْرَ فِی دُنْیَا لَا تَدَبُّرَ فِیهَا وَ لَا خَیْرَ فِی نُسُکٍ لَا وَرَعَ فِیهِ.

**[ترجمه]محاسن: امیرالمؤمنین علیه السّلام فرمود: ای مردم! خیری نیست در دینی که در آن تفقه نباشد، و خیری نیست در دنیا که در آن اندیشه نباشد، و خیری نیست در عبادت که در آن پارسایی نباشد. - . محاسن: ۵ -

**[ترجمه]

بیان

لعل المراد بالتدبر فی الدنیا التدبیر فیها و ترک الإسراف و التقتیر

۱- بضم السین المهمله و فتح الخاء المعجمه، عده الشیخ من أصحاب أمیر المؤمنین علیه السلام. و اسمه عاصم بن طریف، و فی ص ۱۷ من الکشّیّ روایه تدلّ علی حسن حاله.

أو التفكر فى فنائها و ما يدعو إلى تركها و النسك العباده و الورع اجتناب المحارم أو الشبهات أيضا.

**[ترجمه]شاید مراد از اندیشه در دنیا، تدبیر در دنیا باشد و ترک اسراف و سخت گیری باشد،

ص: ۱۷۴

یا اندیشه در فنای دنیا و چیزی که انسان را به سوی دنیا دعوت می کند. «ورع» دوری از محرمات یا حتی از شبهات می باشد.

**[ترجمه]

«۴۱»

- ف، تحف العقول عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِ قَالَ: أَيُّهَا النَّاسُ اعْلَمُوا أَنَّ كَمَالَ الدِّينِ طَلَبُ الْعِلْمِ وَ الْعَمَلُ بِهِ وَ أَنَّ طَلَبَ الْعِلْمِ أَوْجَبُ عَلَيْكُمْ مِنْ طَلَبِ الْمَالِ إِنَّ الْمَالَ مَقْسُومٌ بَيْنَكُمْ مَضْمُونٌ لَكُمْ قَدْ قَسَمَهُ عَادِلٌ بَيْنَكُمْ وَ ضَمِنَهُ سَيَفِي لَكُمْ بِهِ (۱)وَ الْعِلْمَ مَخْزُونٌ عَلَيْكُمْ عِنْدَ أَهْلِهِ قَدْ أُمِرْتُمْ بِطَلَبِهِ مِنْهُمْ فَاطْلُبُوهُ وَ اعْلَمُوا أَنَّ كَثْرَةَ الْمَالِ مَفْسَدَةٌ لِلدِّينِ مَقْسَاةٌ لِلْقُلُوبِ وَ أَنَّ كَثْرَةَ الْعِلْمِ وَ الْعَمَلِ بِهِ مَصْلَحَةٌ لِلدِّينِ سَبَبٌ إِلَى الْجَنَّةِ وَ النَّفَقَاتُ تَنْقُصُ الْمَالَ وَ الْعِلْمُ يَزْكُو عَلَى إِنْفَاقِهِ وَ إِنْفَاقُهُ بَثُّهُ (۲)إِلَى حَفَظَتِهِ وَ رُوَاتِهِ وَ اعْلَمُوا أَنَّ صُحْبَةَ الْعَالِمِ وَ اتِّبَاعَهُ دِينٌ يُدَانُ اللَّهُ بِهِ وَ طَاعَتَهُ مَكْسَبَةٌ لِلْحَسَنَاتِ مَمْحَاةٌ لِلسَّيِّئَاتِ وَ ذَخِيرَةٌ لِلْمُؤْمِنِينَ وَ رِفْعَةٌ فِي حَيَاتِهِمْ وَ جَمِيلُ الْأُحْدُوثَةِ عَنْهُمْ بَعْدَ مَوْتِهِمْ إِنَّ الْعِلْمَ ذُو فَضَائِلَ كَثِيرَةٍ فَرَأْسُهُ التَّوَاضُعُ وَ عَيْنُهُ الْبَرَاءَةُ مِنَ الْحَسَدِ وَ أُذُنُهُ الْفَهْمُ وَ لِسَانُهُ الصِّدْقُ وَ حِفْظُهُ الْفَحْصُ وَ قَلْبُهُ حُسْنُ النِّيَّةِ وَ عَقْلُهُ مَعْرِفَةُ الْأَسْبَابِ بِالْأُمُورِ وَ يَدُهُ الرَّحْمَةُ وَ هِمَّتُهُ السَّلَامَةُ وَ رِجْلُهُ زِيَارَةُ الْعُلَمَاءِ وَ حِكْمَتُهُ الْوَرَعُ وَ مُسْتَقَرُّهُ النَّجَاةُ وَ فَائِدَتُهُ الْعَافِيَةُ وَ مَرْكَبُهُ الْوَفَاءُ وَ سِلَاحُهُ لِينُ الْكَلَامِ وَ سَيْفُهُ الرِّضَا وَ قَوْسُهُ الْمُدَارَاةُ وَ جَيْشُهُ مُحَاوَرَةُ الْعُلَمَاءِ وَ مَالُهُ الْأَدَبُ (۳)وَ ذَخِيرَتُهُ اجْتِنَابُ الذُّنُوبِ وَ زَادُهُ الْمَعْرُوفُ وَ مَأْوَاهُ الْمُوَادَعَةُ وَ دَلِيلُهُ الْهُدَى وَ رَفِيقُهُ صُحْبَةُ الْأَخْيَارِ.

**[ترجمه]تحف العقول: امیرالمؤمنین علیه السّلام فرمود: ای مردم! بدانید که کمال دین در طلب علم است و به کار بستن آن، و راستی که دانش جستن واجب تر از طلب کردن مال لازم است، زیرا مال دنیا میان شما تقسیم است و برای شما ضمانت شده، دادگری او آن را در میان شما قسمت کرده و به زودی به آن دانشی که برای شما نزد اهلش ذخیره است و مأمورید به طلب علم از آنها، به دنبالش بروید و بدانید که مال بسیار، دین را فاسد می کند و دل ها را سخت می گرداند، و علم بسیار توأم با عمل، دین را اصلاح می کند، وسیله رفتن به بهشت باشد، خرج کردن مال ثروت را بکاهد. علم با خرج کردنش افزوده گردد و خرج کردن علم این است که آن را در میان حافظان و راویانش منتشر کنی. بدانید که همراهی با دانش و پیروی از آن دینی است که با آن برای خدا دینداری شود، و طاعت آن موجب کسب کردارهای نیک گردد، و بدکرداری ها را از میان ببرد، و ذخیره مؤمنان است، و مایه سربلندی آنان در زندگی، و یاد نیکو پس از مردن آنها. راستی، علم واجد فضایل بسیاری است؛ سرش تواضع است، چشمش برکناری از حسد، گوشش فهم، زبانش راستی، حافظه اش بررسی، دلش خوش بینی، عقلش معرفت اسباب امور، دستش رحمت، همتش سلامت، پایش دیدار دانشمندان و حکمتش ورع است؛ قرارگاهش نجات، جلودارش عافیت، مرکبش وفا، سلاحش سخن نرم و دلنشین، شمشیرش خشنودی و رضا، کمانش مدارا، لشکرش گفتگو با دانشمندان، مالش ادب، ذخیره اش اجتناب از گناهان، توشه اش احسان کردن، جایگاهش سازش و صلح،

رهنمایش هدایت و رفیقش صحبت با نیکان است.

**[ترجمه]

بیان

مفسده و مکسبه و أضرابهما کل منهما إما اسم فاعل أو مصدر میمی أو اسم آله أو اسم مکان و فی بعضها لا یحتمل بعض الوجوه کما لا- یخفی و الأحدوثه بالضم ما یتحدث به ثم إنه علیه السلام أراد التنبیه علی فضائل العلم فشبهه بشخص کامل روحانی له أعضاء و قوی کلها روحانیه بعضها ظاهره و بعضها باطنه فالظاهره کالرأس و العین و الأذن و اللسان و الید و الرجل و الباطنه کالحفظ و القلب و العقل و الهمه و الحکمه و له مستقر روحانی و مرکب و سلاح و سیف و قوس و جیش

ص: ۱۷۵

۱- و فی نسخه: و سیفی لکم به.

۲- بث الخبر: اذاعه و نشره.

۳- ملکه تعصم من کانت فیه عما یشینه.

و مـال و ذخیره و زاد و مأوی و دلیل و رفیق کلها معنویه روحانیه ثم إنه علیه السـلام بین انطباق هـذا الشـخص الروحانی بجمیع أجزائه علی هـذا الهیکـل الجسـمانی إکمالاـ للتشبیه و إفصاحـا بأن العلم إذا اسـتقر فی قلب إنسان یملک جمیع جوارحه و یظهر آثـاره من کـل منهـا فرأس العلم و هـو التواضـع یملـک هـذا الرأس الجسـدانی و یخرج منه التکـبر و النخوه الـتی هو مسـکنها و یستعمله فیما یقتضـیه التواضع من الانکسار و التخشع و کما أن الرأس البدنی بانتفائه ینتفی حیاه البدن فکذا بانتفاء التواضع عند الخـالق و الخلاـئق تنتفی حیـاه العلم فهو کجسـد بلا روح لا یصـیر مصـدرا لأثر و هاتان الجهتان ملحوظتان فی جمیع الفقرات و ذکرها یوجب الإطناب و ما ذکرناه کاف لأولی الألباب.

**[ترجمه]«مفسـده» و «مکسـبه» و امثال آن احتمال دارد دارای یکی از معانی زیر باشد: اسم فاعل، مصدر میمی و اسم آلت و اسم مکـان، هر چنـد که در برخی از این گونه کلمـات تمام احتمالات وجود نـدارد، «زیرا اگر قرینه داشتیم، فقط یک معنا می تواند مراد باشد.» «احدوثه» چیزی است که درباره آن حدیث گفته می شود، چون امام علیه السّلام می خواهد فضیلت دانش را بیان کند، آن را به شـخص کامل و روحانی تشبیه می کند که دارای اعضا و نیروهای روحانی و معنوی بوده که بعضی ظاهر و برخی دیگر باطنی است. مثلاً اعضای ظاهری انسان عبارت است از سـر، چشم، گوش، زبان، دست و پا و...اعضای باطنی مانند حـافظه، قلـب، عقـل، همت، حکمت. همچنین او دارای جایگـاه روحـانی و معنـوی است، حـتی مرکـب، سـلاح، شمشـیر، نیزه، کمان، ارتش،

ص: ۱۷۵

مال، ذخیره، توشه جایگاه راهنما و رفیق همه و همه روحانی می باشند.

مطـابقت کامل این شـخص روحانی با هیکل جسـمانی، تشبیه کامل و رسایی است که بیانگر این مطلب است که وقتی علم در قلب انسان متمرکز می گردد، وی بر جمیع جواهر و اعضایش تسـلط پیدا می کند و آثار علم از جوارح او آشـکار خواهد شد. سرکرده دانش که تواضع و فروتنی می باشـد، مسـلط به سـری است که در بـدن انسان می باشـد. علم در انسان اثر می گذارد، تکبر را از سـر او بیرون می کنـد و سـر انسـان نیز فروتن می سـازد. همـان گونه که انسان بی سـر از حیات بی بهره است، عـدم فروتنی نیز در نزد خدا و خلق حیات علم را نابود می سازد. دانش بی تواضع همچون جسد بدون روح است که اثری ندارد.

این دو جهت «امور ظـاهری و بـاطنی» در تمـام عبارات حـدیث شـریف قابل توجه است که بیان آن سـبب تفصـیل بیش از حد گشته و برای صاحبان عقل همین اشاره کافی است.

**[ترجمه]

«۴۲»

- سن، المحاسن أَبِی عَنْ یُونُسَ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ الْأَحْوَلِ عَنِ الْأَحْوَلِ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: لَا یَسَعُ النَّاسَ حَتَّی یَسْأَلُوا أَوْ یَتَفَقَّهُوا.

**[ترجمه]محاسن: امام صادق علیه السّلام فرمود: مردم در وسعت نیستند، مگر اینکه بپرسند یا تفقه کنند. - . محاسن: ۲۲۵ -

**[ترجمه]

«۴۳»

- سن، المحاسن أَبِی وَ مُوسَی بْنُ الْقَاسِمِ عَنْ یُونُسَ عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِنَا قَالَ: سُئِلَ أَبُو الْحَسَنِ مُوسَی بْنُ جَعْفَرٍ عَلَیْهِمَا السَّلَامُ هَلْ یَسَعُ النَّاسَ تَرْکُ الْمَسْأَلَهِ عَمَّا یَحْتَاجُونَ إِلَیْهِ قَالَ لَا.

**[ترجمه]محاسن: از امام موسی کاظم علیه السّلام پرسش شد: آیا مردم می توانند مساله مورد نیازشان را ترک کنند و نپرسند؟ فرمود: نه. - . محاسن: ۲۲۵ -

**[ترجمه]

«۴۴»

- سن، المحاسن النَّوْفَلِیُّ عَنِ السَّکُونِیِّ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ عَنْ آبَائِهِ علیهم السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله أُفٍّ لِکُلِّ مُسْلِمٍ لَا یَجْعَلُ فِی کُلِّ جُمْعَهٍ یَوْماً یَتَفَقَّهُ فِیهِ أَمْرَ دِینِهِ وَ یَسْأَلُ عَنْ دِینِهِ وَ رَوَی بَعْضٌ أُفٍّ لِکُلِّ رَجُلٍ مُسْلِمٍ.

**[ترجمه]محاسن: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: اوف بر هر مسلمانی که روز جمعه خود را جهت آگاهی از مسائل دین و پرسش های دینی قرار ندهد! و بعضی روایت کرده اند: اوف بر هر مرد مسلمان که... - . محاسن: ۲۲۵ -

**[ترجمه]

بیان

المراد بالجمعه الأسبوع تسمیه للکل باسم الجزء.

**[ترجمه]مراد از جمعه، هفته است و از باب نامگذاری کل به اسم جزء آن می باشد.

**[ترجمه]

«۴۵»

- سن، المحاسن جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ الْأَشْعَرِیُّ عَنِ الْقَدَّاحِ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِیهِ علیه السلام قَالَ قَالَ عَلِیٌّ علیه السلام فِی کَلَامٍ لَهُ لَا یَسْتَحِی الْجَاهِلُ إِذَا لَمْ یَعْلَمْ أَنْ یَتَعَلَّمَ.

**[ترجمه]محاسن: حضرت علی علیه السّلام فرمود: نادان وقتی چیزی را نمی داند، از آموزش آن حیا نکند. -. محاسن: ۲۲۹ -

**[ترجمه]

«۴۶»

- غو، غوالی اللئالی فِی حَدِیثِ أَبِی أُمَامَهَ الْبَاهِلِیِّ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صلی الله علیه و آله قَالَ: عَلَیْکُمْ بِالْعِلْمِ قَبْلَ أَنْ یُقْبَضَ وَ قَبْلَ أَنْ یُجْمَعَ وَ جَمَعَ بَیْنَ إِصْبَعَیْهِ الْوُسْطَی وَ الَّتِی تَلِی الْإِبْهَامَ ثُمَّ قَالَ الْعَالِمُ وَ الْمُتَعَلِّمُ شَرِیکَانِ فِی الْأَجْرِ وَ لَا خَیْرَ فِی سَائِرِ النَّاسِ بَعْدُ.

**[ترجمه]عوالی اللئالی: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: بر شما باد به دانش آموزی پیش از آنکه {بساط آن} جمع شود. آن حضرت میان انگشت وسطی و انگشت کنار ابهام جمع نمود و سپس فرمود: آموزگار و دانش آموز در ثواب شریکند و در باقی مردم خیری نیست. -. عوالی اللئالی ۱ : ۸۱ -

**[ترجمه]

بیان

لعل المراد بالجمع أیضا القبض و أخذه من مواطنه لیجمع فی محل واحد

ص: ۱۷۶

فی علمه و علم مقربی جنابه.

**[ترجمه]«جمع» نیز به معنای گرفتن است، یعنی علم را تا از بین نرفته بیاموزید.

شاید مراد از جمع قبض و گرفتن علم از جایگاهش باشد تا آن که در محل واحد

ص: ۱۷۶

در علم خداوند و علم مقربانش جمع شود .

**[ترجمه]

«۴۷»

- غو، غوالی اللئالی رُوِیَ عَنِ الْمِقْدَادِ بْنِ الْأَسْوَدِ قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صلی الله علیه و آله یَقُولُ إِنَّ الْمَلَائِکَهَ لَتَضَعُ أَجْنِحَتَهَا لِطَالِبِ الْعِلْمِ حَتَّی یَطَأَ عَلَیْهَا رِضًا بِهِ.

**[ترجمه]عوالی اللئالی: مقداد بن اسود گوید: از رسول خدا صلی الله علیه و آله شنیدم که می فرمود: فرشتگان بال های خود را با رضایت برای طالب علم می گسترانند، تا قدم روی بال های ملائکه ها بگذارد. - . عوالی اللئالی ۱ : ۱۰۶ -

**[ترجمه]

«۴۸»

- غو، غوالی اللئالی قَالَ النَّبِیُّ صلی الله علیه و آله فَقِیهٌ وَاحِدٌ أَشَدُّ عَلَی إِبْلِیسَ مِنْ أَلْفِ عَابِدٍ.

**[ترجمه]عوالی اللئالی: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: وجود یک فقیه بر شیطان، از هزار عابد سخت تر است. - . عوالی اللئالی ۱ : ۱۸۹ -

**[ترجمه]

«۴۹»

- وَ قَالَ صلی الله علیه و آله مَنْ یُرِدِ اللَّهُ بِهِ خَیْراً یُفَقِّهْهُ فِی الدِّینِ.

**[ترجمه]رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: کسی که خدا خیر او را بخواهد، او را فقیه در دین می کند.

**[ترجمه]

«۵۰»

- وَ قَالَ صلی الله علیه و آله مَنْ لَمْ يَصْبِرْ عَلَى ذُلِّ التَّعَلُّمِ سَاعَةً بَقِيَ فِي ذُلِّ الْجَهْلِ أَبَداً.

**[ترجمه]عوالی اللئالی: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: کسی که ساعتی بر خواری دانش آموختن صبر نکند، همیشه در ذلّت نادانی باقی خواهد ماند. - . عوالی اللئالی ۱ : ۲۸۵ -

**[ترجمه]

«۵۱»

- وَ قَالَ صلی الله علیه و آله طَالِبُ الْعِلْمِ لَا يَمُوتُ أَوْ يَتَمَتَّعَ جِدُّهُ بِقَدْرِ كَدِّهِ.

**[ترجمه]عوالی اللئالی: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: طالب علم نمیرد تا به اندازه کوشش از ثمره آن بهره برداری کند. - . عوالی اللئالی ۱ : ۲۹۲ -

**[ترجمه]

بيان

أو هنا بمعنى إلى أن أو إلا أن و الجد بالكسر الاجتهاد في الأمر و إسناد التمتع إلى الجد مجازي.

**[ترجمه]«او» در این جا به معنای «الی ان» است، و «جد» به معنای کوشش در کاری است و اسناد «تمتع» به سوی «جد» مجازی است.

**[ترجمه]

«۵۲»

- غو، غوالی اللئالی قَالَ النَّبِيُّ صلی الله علیه و آله الْعِلْمُ مَخْزُونٌ عِنْدَ أَهْلِهِ وَ قَدْ أُمِرْتُمْ بِطَلَبِهِ مِنْهُمْ.

**[ترجمه]عوالی اللئالی: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: علم نزد اهل آن ذخیره شده است و شما به جستجو از نزد آنها مأمورید. - . عوالی اللئالی ۴ : ۶۱ -

**[ترجمه]

«۵۳»

- وَ قَالَ الصَّادِقُ علیه السلام لَوْ عَلِمَ النَّاسُ مَا فِی الْعِلْمِ لَطَلَبُوهُ وَ لَوْ بِسَفْکِ الْمُهَجِ وَ خَوْضِ اللُّجَجِ.

**[ترجمه]عوالی اللئالی: امام صادق علیه السّلام فرمود: اگر مردم بفهمند که در طلب علم چه اجری است، هر آینه علم را، گرچه به ریختن خون ها و فرو رفتن در دریاها باشد، جستجو می کنند. - . عوالی اللئالی ۴ : ۶۱ -

**[ترجمه]

بيان

المهجه الدم أو دم القلب و الروح و اللجه معظم الماء.

**[ترجمه]«المهجه» به معنای خون یا خون قلب یا از بین رفتن روح است.

**[ترجمه]

«۵۴»

- غو، غوالی اللئالی قَالَ النَّبِیُّ صلی الله علیه و آله طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِیضَهٌ عَلَی کُلِّ مُسْلِمٍ وَ مُسْلِمَهٍ.

**[ترجمه]عوالی اللئالی: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: طلب علم فریضه است بر هر مرد و زن مسلمان. - . عوالی اللئالی ۴ : ۷۰ -

**[ترجمه]

«۵۵»

- وَ قَالَ صلی الله علیه و آله اطْلُبُوا الْعِلْمَ وَ لَوْ بِالصِّینِ.

**[ترجمه]عوالی اللئالی: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: علم را جستجو کنید، گرچه در چین باشد. - . عوالی اللئالی ۴ : ۷۰ -

**[ترجمه]

«۵۶»

- وَ قَالَ صلی الله علیه و آله مَا عَلَی مَنْ لَا یَعْلَمُ مِنْ حَرَجٍ أَنْ یَسْأَلَ عَمَّا لَا یَعْلَمُ.

**[ترجمه]عوالی اللئالی: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: بر نادان سختی نیست که درباره آنچه که نمی داند بپرسد. - .

عوالی اللئالی ۴ :۷۰ -

**[ترجمه]

«۵۷»

- غو، غوالی اللئالی قَالَ النَّبِیُّ صلی الله علیه و آله مَنْ خَرَجَ مِنْ بَیْتِهِ لِیَلْتَمِسَ بَاباً مِنَ الْعِلْمِ لِیَنْتَفِعَ بِهِ وَ یُعَلِّمَهُ غَیْرَهُ کَتَبَ اللَّهُ لَهُ بِکُلِّ خُطْوَةٍ (۱)عِبَادَةَ أَلْفِ سَنَةٍ صِیَامَهَا وَ قِیَامَهَا وَ حَفَّتْهُ الْمَلَائِکَةُ بِأَجْنِحَتِهَا وَ صَلَّی عَلَیْهِ طُیُورُ السَّمَاءِ وَ حِیتَانُ الْبَحْرِ وَ دَوَابُّ الْبَرِّ وَ أَنْزَلَهُ اللَّهُ مَنْزِلَةَ سَبْعِینَ صِدِّیقاً وَ کَانَ خَیْراً لَهُ مِنْ أَنْ کَانَتِ الدُّنْیَا کُلُّهَا لَهُ فَجَعَلَهَا فِی الْآخِرَةِ.

**[ترجمه]عوالی اللئالی: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: کسی که از خانه اش بیرون شود تا بابی از علم بیاموزد که از آن بهره برد و دیگران را آموزش دهد، خداوند متعال برای او به ازای هر قدمی که بر می دارد، عبادت هزار سال روزه داری و نمازگزاری را می نویسد؛ فرشتگان با پرهایشان او را در بر می گیرند؛ پرندگان آسمان و ماهیان دریا و جنبندگان خشکی ها برای او درود می فرستند؛ و خدا مقام هفتاد صدیق را برای او عطا می کند که برایش از اینکه تمام دنیا را داشته باشد، بهتر است. پس این مقامات را برایش در آخرت قرار می دهد. - . عوالی اللئالی ۴ : ۷۵ -

**[ترجمه]

«۵۸»

- جا، المجالس للمفید ابْنُ قُولَوَیْهِ عَنْ مُحَمَّدٍ الْحِمْیَرِیِّ عَنْ أَبِیهِ عَنْ هَارُونَ (۲)عَنِ

ص: ۱۷۷

۱- بضم الخاء و سکون الطاء: ما بین القدمین عند المشی.

۲- هو هارون بن مسلم، قال النجاشیّ فی فهرسه ص ۳۰۷ هارون بن مسلم بن سعدان الکاتب السرمن رائی کان نزلها، و أصله الانبار یکنی أبا القاسم، ثقه وجه، و کان له مذهب فی الجبر و التشبیه، لقی أبا محمّد و أبا الحسن علیهما السلام، له کتاب التوحید، و کتاب الفضائل، و کتاب الخطب و کتاب المغازی، و کتاب الدعاء، و له مسائل لابی الحسن الثالث علیه السلام.

ابْنِ زِيَادٍ (۱)قَالَ: سَمِعْتُ جَعْفَرَ بْنَ مُحَمَّدٍ علیهما السلام وَ قَدْ سُئِلَ عَنْ قَوْلِهِ تَعَالَى فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ الْبالِغَةُ فَقَالَ إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَقُولُ لِلْعَبْدِ يَوْمَ الْقِيَامَهِ أَ كُنْتَ عَالِماً فَإِنْ قَالَ نَعَمْ قَالَ لَهُ أَ فَلَا عَمِلْتَ بِمَا عَلِمْتَ وَ إِنْ قَالَ كُنْتُ جَاهِلًا قَالَ لَهُ أَ فَلَا تَعَلَّمْتَ حَتَّى تَعْمَلَ فَيَخْصِمُهُ وَ ذَلِكَ الْحُجَّهُ الْبَالِغَهُ.

**[ترجمه]امالی مفید: ابن زیاد گوید: از امام باقر علیه السّلام

ص: ۱۷۷

شنیدم که از تفسیر این آیه مبارکه از ایشان پرسش شد: «فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ الْبالِغَةُ.» فرمود: خدای متعال روز قیامت به بنده می گوید: آیا دانشمند بودی؟ اگر گفت بلی، به او می گوید: چرا به علمت عمل نکردی؟ و اگر گوید من جاهل بودم، به او گوید: چرا علم نیاموختی تا عمل کنی؟ پس با او دشمنی می کند و این است حجت بالغه. - . امالی مفید: ۲۲۷ -

**[ترجمه]

«۵۹»

- م، تفسیر الإمام علیه السلام قَالَ الْإِمَامُ علیه السلام دَخَلَ جَابِرُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْأَنْصَارِيُّ عَلَى أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام فَقَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام يَا جَابِرُ قِوَامُ هَذِهِ الدُّنْيَا بِأَرْبَعَةٍ عَالِمٌ يَسْتَعْمِلُ عِلْمَهُ وَ جَاهِلٌ لَا يَسْتَنْكِفُ أَنْ يَتَعَلَّمَ وَ غَنِيٌّ جَوَادٌ بِمَعْرُوفِهِ وَ فَقِيرٌ لَا يَبِيعُ آخِرَتَهُ بِدُنْيَا غَيْرِهِ ثُمَّ قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام فَإِذَا كَتَمَ الْعَالِمُ الْعِلْمَ أَهْلَهُ وَ زَهَا الْجَاهِلُ فِي تَعَلُّمِ مَا لَا بُدَّ مِنْهُ وَ بَخِلَ الْغَنِيُّ بِمَعْرُوفِهِ وَ بَاعَ الْفَقِيرُ دِينَهُ بِدُنْيَا غَيْرِهِ حَلَّ الْبَلَاءُ وَ عَظُمَ الْعِقَابُ.

**[ترجمه]تفسیر امام حسن عسکری: امام علیه السّلام فرمود: جابر بن عبدالله انصاری نزد امیرالمؤمنین علیه السّلام آمد. امیرالمؤمنین علیه السّلام فرمود: ای جابر! دنیا به چهار چیز استوار است: عالمی که به علمش عمل کند؛ جاهلی که از آموزش علم سر باز نزند؛ پول دار بخشنده ای که با احسانش بخشش کند؛ ناداری که آخرتش را به دنیای دیگران نفروشد.

سپس امیرالمؤمنین فرمود: وقتی عالم علمش را از اهل آن بپوشاند و نادان در آموختن آنچه که ناچار است تکبر ورزد و پول دار از احسان بُخل ورزد و فقیر دین خود را به دنیای دیگران بفروشد، بلا خواهد آمد و کیفر بزرگ نازل خواهد شد. - . تفسیر امام حسن عسکری: ۴۰۲ - ۴۰۳ -

**[ترجمه]

«۶۰»

- جع، جامع الأخبار عَنْ أَبِي ذَرٍّ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله يَا أَبَا ذَرٍّ مَنْ خَرَجَ مِنْ بَيْتِهِ يَلْتَمِسُ بَاباً مِنَ الْعِلْمِ كَتَبَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ لَهُ بِكُلِّ قَدَمٍ ثَوَابَ نَبِيٍّ مِنَ الْأَنْبِيَاءِ وَ أَعْطَاهُ اللَّهُ بِكُلِّ حَرْفٍ يَسْمَعُ أَوْ يَكْتُبُ مَدِينَةً فِي الْجَنَّةِ وَ طَالِبُ الْعِلْمِ أَحَبَّهُ اللَّهُ وَ أَحَبَّهُ الْمَلَائِكَةُ وَ أَحَبَّهُ النَّبِيُّونَ وَ لَا يُحِبُّ الْعِلْمَ إِلَّا السَّعِيدُ فَطُوبَى لِطَالِبِ الْعِلْمِ يَوْمَ الْقِيَامَهِ وَ مَنْ خَرَجَ مِنْ بَيْتِهِ يَلْتَمِسُ بَاباً مِنَ الْعِلْمِ

كَتَبَ اللَّهُ لَهُ بِكَلِّ قَدَمٍ ثَوَابَ شَهِيدٍ مِنْ شُهَدَاءِ بَدْرٍ وَ طَالِبُ الْعِلْمِ حَبِيبُ اللَّهِ وَ مَنْ أَحَبَّ الْعِلْمَ وَجَبَتْ لَهُ الْجَنَّةُ وَ يُصْبِحُ وَ يُمْسِي فِي رِضَا اللَّهِ وَ لَا يَخْرُجُ مِنَ الدُّنْيَا حَتَّى يَشْرَبَ مِنَ الْكَوْثَرِ وَ يَأْكُلَ مِنْ ثَمَرَهِ الْجَنَّهِ وَ يَكُونُ فِي الْجَنَّهِ رَفِيقَ خَضِرٍ عليه السلام وَ هَذَا كُلُّهُ تَحْتَ هَذِهِ الْآيَهِ يَرْفَعِ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجاتٍ

**[ترجمه]جامع الأخبار: ابوذر گويد: رسول خدا صلى الله عليه و آله فرمود: اى ابوذر! هر كه از خانه خود بيرون آيد كه بابى از علم را طلب كند، خداى تعالى در ازاى هر قدمش براى او ثواب پيغمبرى از پيغمبران را بنويسد و در ازاى هر حرفى كه مى شنود يا مى نويسد، شهرى در بهشت به او بدهد. و خداى تعالى طالب علم دوست دارد و فرشتگان او را دوست دارند و پيغمبران او را دوست دارند. و دوست ندارد علم را مگر نيكبخت و طوبى از براى طالب علم است در روز قيامت.

اى ابوذر! ساعتى را به مذاكره علم نشستن بهتر است از عبادت يك سال كه روز آن آن را روزه باشى و شب آن را قيام كنى. و نظر كردن بر روى عالم، تو را از آزاد كردن هزار بنده بهتر است. و هر كه از خانه خود بيرون رود تا بابى از علم را طلب كند، خدا در ازاى هر قدمى براى او ثواب شهيدى از شهداى بدر را بنويسد. و طالب علم حبيب و دوست خدا است و هر كس علم را دوست بدارد، بهشت براى او واجب شود و صباح كند و شب كند در راه رضاى خدا و بيرون نرود از دنيا، مگر آنكه از آب كوثر بياشامد و از ميوه بهشت بخورد و بدن او را كرم نخورد، و در بهشت رفيق حضرت خضرعليه السّلام باشد و جميع اين مطالب در تحت اين آيه است: «يَرْفَعِ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجاتٍ.» - . جامع الاخبار: ۳۸ - ۳۹ -

**[ترجمه]

بيان

المراد بثواب النبى إما ثواب عمل من أعماله أو ثوابه الاستحقاقى فإنه قليل بالنظر إلى ما يتفضل الله تعالى عليه من الثواب و كذا الشهيد.

۱- هو مسعده، عنونه النجاشىّ فى كتابه ص ۲۹۵ فقال: مسعده بن زياد الربعى ثقه، عين، روى عن أبى عبد اللّه عليه السلام، له كتاب فى الحلال و الحرام مبوب، أخبرنا محمّد بن محمّد، قال: حدّثنا أحمد بن محمّد الزرارى، قال: حدّثنا عبد اللّه بن جعفر الحميرى، قال: حدّثنا هارون بن مسلم، عن مسعده بن زياد بكتابه.

**[ترجمه]مراد از پاداش پیامبرصلی الله علیه و آله، ثواب عملی از اعمال او یا ثوابی است که او مستحق است، زیرا این پاداش نظر به تفضل خدا از ثواب های اندک است و همچنین است شهید.

ص: ۱۷۸

**[ترجمه]

«۶۱»

- ضه، روضه الواعظین قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام قِوَامُ الدِّينِ بِأَرْبَعَةٍ بِعَالِمٍ نَاطِقٍ مُسْتَعْمِلٍ لَهُ وَ بِغَنِيٍّ لَا يَبْخَلُ بِفَضْلِهِ عَلَى أَهْلِ دِينِ اللَّهِ وَ بِفَقِيرٍ لَا يَبِيعُ آخِرَتَهُ بِدُنْيَاهُ وَ بِجَاهِلٍ لَا يَتَكَبَّرُ عَنْ طَلَبِ الْعِلْمِ فَإِذَا اكْتَتَمَ الْعَالِمُ عِلْمَهُ وَ بَخِلَ الْغَنِيُّ وَ بَاعَ الْفَقِيرُ آخِرَتَهُ بِدُنْيَاهُ وَ اسْتَكْبَرَ الْجَاهِلُ عَنْ طَلَبِ الْعِلْمِ رَجَعَتِ الدُّنْيَا عَلَى تُرَاثِهَا قَهْقَرَى وَ لَا تَغُرَّنَّكُمْ كَثْرَةُ الْمَسَاجِدِ وَ أَجْسَادُ قَوْمٍ مُخْتَلِفَةٍ قِيلَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ كَيْفَ الْعَيْشُ فِي ذَلِكَ الزَّمَانِ فَقَالَ خَالِطُوهُمْ بِالْبَرَّانِيَّةِ يَعْنِي فِي الظَّاهِرِ وَ خَالِفُوهُمْ فِي الْبَاطِنِ لِلْمَرْءِ مَا اكْتَسَبَ وَ هُوَ مَعَ مَنْ أَحَبَّ وَ انْتَظِرُوا مَعَ ذَلِكَ الْفَرَجَ مِنَ اللَّهِ تَعَالَى.

**[ترجمه]روضه الواعظین: امیرالمؤمنین علیه السّلام فرموده است: پایداری دین به چهار گروه است: به عالمی که دانش خود را بازگو کند و به آن عمل کند؛ به توانگری که بخل نورزد و بر متدینان انفاق کند؛ به مستمندی که آخرت خویش را به دنیا نفروشد؛ و به نادانی که در طلب دانش تکبر نفروشد. و هر گاه دانا دانش خود را پوشیده دارد و توانگر به مال خود بخل ورزد و مستمند آخرت خود را به دنیا بفروشد و نادان در طلب دانش تکبر کند، جهان در پی آن به قهقرا بر خواهد گشت. بسیاری مسجدها و جمع شدن اقوام مختلف شما را نفریبد.

گفته شد: ای امیر مؤمنان! زندگی در آن زمان چگونه است؟ فرمود: به ظاهر با آنان معاشرت می کنید و در باطن با آنان مخالفت می ورزید، و به هر حال برای آدمی آنچه به دست آورد خواهد بود و با کسی که دوست می دارد محشور خواهد شد، با وجود آن منتظر فرج و گشایش از خداوند متعال باشید. - . روضه الواعظین: ۱۱ -

**[ترجمه]

بیان

رجعت الدنیا علی تراثها کذا فیما عندنا من النسخ و لعل المراد رجعت مع ما أورثه الناس من الأموال و النعم أی یسلب عن الناس نعمهم عقوبه علی هذه الخصال و الأصوب علی ورائها کما سیأتی (۱)و قال فی النهایه فی حدیث سلمان من أصلح جوانیه أصلح الله برانیه أراد بالبرانی العلانیه و الألف و النون من زیادات النسب کما قالوا فی صنعاء صنعانی و أصله من قولهم خرج فلان برا أی خرج إلی البر و الصحراء قوله علیه السلام للمرء ما اکتسب بیان لأنه لا یضرکم الکون معهم فإن لکم أعمالکم و أنتم تحشرون فی الآخره مع الأئمه الذین تحبونهم.

**[ترجمه]شاید مراد این باشد که دنیا با میراث مردم که همان اموال و نعمت ها است، بازگشت به جاهلیت می کند. یعنی نعمت از مردم به علت این خصلت و خوهای ناپسند گرفته می شود و این سلب نعمت، نوعی عذاب است. البته بهتر است به جای «تراثها»، «ورائها» باشد.

در کتاب نهایه آمده است: مراد از «برانی» در روایت سلمان، همان ظاهر انسان ها است و زیادی الف و نون در این کلمه، به خاطر قواعد نسبت است، همچنان که به «صنعا»، «صنعانی» گفته می شود و اصل و ریشه آن واژه بیرون رفتن به سوی صحرا است. «للمرء ما اکتسب» بیانگر این مطلب است که بودن با انسان های ناصالح ضرری ندارد، چه اینکه هر کس در گرو اعمال خویش است و شما در آخرت با امامانی محشور می شوید که دوستشان دارید.

**[ترجمه]

«۶۲»

- ضه، روضه الواعظین قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ السَّلَامُ الشَّاخِصُ فِي طَلَبِ الْعِلْمِ كَالْمُجَاهِدِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ إِنَّ طَلَبَ الْعِلْمِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ وَ كَمْ مِنْ مُؤْمِنٍ يَخْرُجُ مِنْ مَنْزِلِهِ فِي طَلَبِ الْعِلْمِ فَلَا يَرْجِعُ إِلَّا مَغْفُوراً.

lt;meta info=". روضه الواعظین: امیرالمؤمنان علیه السّلام فرمود: کسی که در طلب علم می رود، همچون کسی است که در راه خدا جهاد می کند. همانا طلب علم بر هر مسلمان واجب است و چه بسیار مؤمنی که در طلب علم از خانه خود بیرون می رود و باز نمی گردد، مگر اینکه گناهانش آمرزیده است. - . روضه الواعظین: ۱۵ -

**[ترجمه]

«۶۳»

- وَ قَالَ علیه السلام لَا عِلْمَ كَالتَّفَكُّرِ وَ لَا شَرَفَ كَالْعِلْمِ.

**[ترجمه]حضرت علی علیه السلام فرمود: هیچ علمی مانند تفکر نیست و هیچ شرفی چون دانش نیست.

**[ترجمه]

بیان

المراد بالشخوص الخروج من البلد أو الأعم منه و من الخروج من البيت و قوله علیه السلام لا علم كالتفكر أي كالعلم الحاصل بالتفكر أو المراد بالعلم ما يوجبه مجازا.

١- الظاهر أن المراد من رجوع الدنيا إلى تراثها رجوعها إلى الجاهليّه الأولى التى تركتها أهل الجاهليه و قد نسخها الإسلام و بث العلم النافع فى الدنيا، و مع ترك العلم و افساد التربيه الدينيه يرجع الناس الى تراثهم الأولى و هو الجهل و العمى و الفساد. ط.

**[ترجمه]مراد از «الشخوص» خارج از شهر یا اعم از آن و خارج شدن از خانه است. «لا علم کالتفکر» مثل علم که به واسطه تفکر حاصل می شود یا مراد از علم چیزی است که باعث تفکر می شود و از باب مجاز به آن علم اطلاق شده است. - . روضه الواعظین: ۱۵ -

ص: ۱۷۹

**[ترجمه]

«۶۴»

- ضه، روضه الواعظین قَالَ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام یَا مُؤْمِنُ إِنَّ هَذَا الْعِلْمَ وَ الْأَدَبَ ثَمَنُ نَفْسِکَ فَاجْتَهِدْ فِی تَعَلُّمِهِمَا فَمَا یَزِیدُ مِنْ عِلْمِکَ وَ أَدَبِکَ یَزِیدُ فِی ثَمَنِکَ وَ قَدْرِکَ فَإِنَّ بِالْعِلْمِ تَهْتَدِی إِلَی رَبِّکَ وَ بِالْأَدَبِ تُحْسِنُ خِدْمَهَ رَبِّکَ وَ بِأَدَبِ الْخِدْمَهِ یَسْتَوْجِبُ الْعَبْدُ وَلَایَتَهُ وَ قُرْبَهُ فَاقْبَلِ النَّصِیحَهَ کَیْ تَنْجُوَ مِنَ الْعَذَابِ.

**[ترجمه]روضه الواعظین: امیرالمؤمنین علی علیه السّلام فرموده است: ای مؤمن! این دانش و فرهنگ ارزش جان تو است. در فرا گرفتن آن بکوش که هر چه علم و فرهنگ تو افزوده شود، بر ارج و منزلت تو افزوده می شود. و همانا به یاری دانش است که به خداوندت رهنمون می شوی و به یاری فرهنگ و ادب می توانی خدمت خدایت را پسندیده انجام دهی و در اثر آن، بنده سزاوار دوستی و قرب به خدا می شود. پند و اندرز را بپذیر تا از عذاب رهایی یابی. - . روضه الواعظین: ۱۶ -

**[ترجمه]

«۶۵»

- ضه، روضه الواعظین قَالَ النَّبِیُّ صلی الله علیه و آله اطْلُبُوا الْعِلْمَ وَ لَوْ بِالصِّینِ فَإِنَّ طَلَبَ الْعِلْمِ فَرِیضَهٌ عَلَی کُلِّ مُسْلِمٍ.

**[ترجمه]روضه الواعظین: پیامبر صلی الله علیه و آله فرموده است: دانش را بجویید هر چند در چین باشد، که طلب دانش بر هر مسلمانی واجب است. - . روضه الواعظین: ۱۶ -

**[ترجمه]

«۶۶»

- وَ قَالَ صَلَّی اللَّهُ عَلَیْهِ وَ آلِهِ مَنْ تَعَلَّمَ مَسْأَلَهً وَاحِدَهً قَلَّدَهُ اللَّهُ یَوْمَ الْقِیَامَهِ أَلْفَ قَلَائِدَ مِنَ النُّورِ وَ غَفَرَ لَهُ أَلْفَ ذَنْبٍ وَ بَنَی لَهُ مَدِینَهً مِنْ ذَهَبٍ وَ کَتَبَ لَهُ بِکُلِّ شَعْرَهٍ عَلَی جَسَدِهِ حَجَّهً.

lt;meta info=". روضه الواعظین: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرموده است: هر کس یک مسأله بیاموزد، روز رستاخیز

هزار گردنبند نور بر گردنش آویخته می شود، هزار گناهش آمرزیده می شود، برای او شهری زرین بنا می شود و برای او در ازای هر تار مویی که در بدنش است، دلیلی نوشته می شود. -. روضه الواعظین: ۱۷ -

**[ترجمه]

«۶۷»

- ضه، روضه الواعظین قَالَ النَّبِیُّ صلی الله علیه و آله مَنْ تَعَلَّمَ بَاباً مِنَ الْعِلْمِ عَمِلَ بِهِ أَوْ لَمْ یَعْمَلْ کَانَ أَفْضَلَ مِنْ أَنْ یُصَلِّیَ أَلْفَ رَکْعَهٍ تَطَوُّعاً.

**[ترجمه]روضه الواعظین: و نیز فرموده است: هر کس یک باب از علم بیاموزد - چه به آن عمل کند و چه عمل نکند - برتر از آن است که هزار رکعت نماز مستحب گزارد. -. روضه الواعظین: ۱۷ -

**[ترجمه]

«۶۸»

- ما، الأمالی للشیخ الطوسی قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّی اللَّهُ عَلَیْهِ وَ آلِهِ إِنَّ الْعَبْدَ إِذَا خَرَجَ فِی طَلَبِ الْعِلْمِ نَادَاهُ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ مِنْ فَوْقِ الْعَرْشِ مَرْحَباً بِکَ (۱)یَا عَبْدِی أَ تَدْرِی أَیَّ مَنْزِلَهٍ تَطْلُبُ وَ أَیَّ دَرَجَهٍ تَرُومُ (۲)تُضَاهِی (۳)مَلَائِکَتِی الْمُقَرَّبِینَ لِتَکُونَ لَهُمْ قَرِیناً لَأُبَلِّغَنَّکَ مُرَادَکَ وَ لَأُوصِلَنَّکَ بِحَاجَتِکَ فَقِیلَ لِعَلِیِّ بْنِ الْحُسَیْنِ علیهما السلام مَا مَعْنَی مُضَاهَاهِ مَلَائِکَهِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ الْمُقَرَّبِینَ لِیَکُونَ لَهُمْ قَرِیناً قَالَ أَ مَا سَمِعْتَ قَوْلَ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لا إِلهَ إِلَّا هُوَ وَ الْمَلائِکَهُ وَ أُولُوا الْعِلْمِ قائِماً بِالْقِسْطِ لا إِلهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِیزُ الْحَکِیمُ فَبَدَأَ بِنَفْسِهِ وَ ثَنَّی بِمَلَائِکَتِهِ وَ ثَلَّثَ بِأُولِی الْعِلْمِ الَّذِینَ هُمْ قُرَنَاءُ مَلَائِکَتِهِ وَ سَیِّدُهُمْ مُحَمَّدٌ صلی الله علیه و آله وَ ثَانِیهِمْ عَلِیٌّ علیه السلام وَ ثَالِثُهُمْ أَهْلُهُ وَ أَحَقُّهُمْ بِمَرْتَبَتِهِ بَعْدَهُ قَالَ عَلِیُّ بْنُ الْحُسَیْنِ ثُمَّ أَنْتُمْ مَعَاشِرَ الشِّیعَهِ الْعُلَمَاءُ بِعِلْمِنَا تأولون (۴)[تَالُونَ لَنَا] مَقْرُونُونَ بِنَا وَ بِمَلَائِکَهِ اللَّهِ الْمُقَرَّبِینَ

۱- أی صادفت سعه و رحبا.

۲- أی ترید.

۳- أی تشابه و تشاکل.

۴- کذا فی النسخه و یحتمل أن تکون مصحف نازلون.

شُهَدَاءُ لِلَّهِ بِتَوْحِيدِهِ وَ عَدْلِهِ وَ كَرَمِهِ وَ جُودِهِ قَاطِعُونَ لِمَعَاذِيرِ الْمُعَانِدِينَ مِنْ إِمَائِهِ وَ عَبِيدِهِ فَنِعْمَ الرَّأْيُ لِأَنْفُسِكُمْ رَأَيْتُمْ وَ نِعْمَ الْحَظَّ الْجَزِيلُ اخْتَرْتُمْ وَ بِأَشْرَفِ السَّعَادَةِ سَعِدْتُمْ حِينَ بِمُحَمَّدٍ وَ آلِهِ الطَّيِّبِينَ عليهم السلام قُرِنْتُمْ وَ عُدُولُ اللَّهِ فِي أَرْضِهِ شَاهِرِينَ بِتَوْحِيدِهِ وَ تَمْجِيدِهِ جُعِلْتُمْ وَ هَنِيئاً لَكُمْ إِنَّ مُحَمَّداً لَسَيِّدُ الْأَوَّلِينَ وَ الْآخِرِينَ وَ إِنَّ أَصْحَابَ مُحَمَّدٍ الْمُوَالِينَ أَوْلِيَاءَ مُحَمَّدٍ وَ عَلِيٍّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِمَا وَ الْمُتَبَرِّءِينَ مِنْ أَعْدَائِهِمَا أَفْضَلُ أُمَمِ الْمُرْسَلِينَ وَ إِنَّ اللَّهَ لَا يَقْبَلُ مِنْ أَحَدٍ عَمَلًا إِلَّا بِهَذَا الِاعْتِقَادِ وَ لَا يَغْفِرُ لَهُ ذَنْباً وَ لَا يَقْبَلُ لَهُ حَسَنَةً وَ لَا يَرْفَعُ لَهُ دَرَجَةً إِلَّا بِهِ.

**[ترجمه]امالی طوسی: پیامبر صلی الله علیه و آله فرموده: وقتی بنده ای به دنبال دانش می رود، خداوند او را از بالای عرش ندا می کند و می فرماید: آفرین بر تو ای بنده من! آیا می دانی کدام منزلت و وجه را می خواهی؟ تو از ملائکه مقربین پیروی می کنی تا با آنها برابر شوی. تو را حتماً به مقصود رساننده و نیازت را بر آورده می کنم.

از علی بن الحسین پرسیدند: معنای «مضاهات با ملائکه» و قرین بودن با آنان چیست؟ فرمود: آیا گفتار خداوند را نشنیده ای که می فرماید: «شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لا إِلهَ إِلَّا هُوَ وَ الْمَلائِكَةُ وَ أُولُوا الْعِلْمِ قائِماً بِالْقِسْطِ لا إِلهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ» - . آل عمران / ۱۸ - {خدا که همواره به عدل، قیام دارد، گواهی می دهد که جز او هیچ معبودی نیست؛ و فرشتگانِ [او] و دانشوران [نیز گواهی می دهند که:] جز او، که توانا و حکیم است، هیچ معبودی نیست.} که خداوند اول به خودش آغاز فرمود و سپس به ملائکه و بعد از آن به صاحبان علم که قرین فرشتگانند، سپس آقایشان محمد صلی الله علیه و آله، بعد علی علیه السّلام، بعد اهل بیت رسول خدا. و آنان که سزاوارترند به مقام علی علیه السّلام بعد از آن قرار دارند.

و حضرت امام سجاد فرمود: سپس شما گروه شیعه عالمان به علم ما، در مراتب بعد از ما، قرین ما و ملائکه مقرب خداوند هستید.

ص: ۱۸۰

شما گواهان خداوند یا گواهی دهندگان به توحید و یگانگی خداوند، عدل، کرم و بخشش او هستید؛ شما عذر معاندین و دشمنان را که عبارت از کنیزان و بردگان اویند قطع می کنید؛ شما دارای رأی نیکو و بهره مندی فراوان بوده و آن را اختیار نمودید و وقتی که شما قرین و همراه محمد صلی الله علیه و آله و آل او باشید، به شریف ترین مراحل سعادت و خوشبختی رسیده اید؛ شما عدول خداوند در زمین و مشهور به توحید و بزرگداشت خداوندید. گوارایتان باد که محمد آقای اولین و آخرین است! اصحاب محمد همانان که دوستدار دوستان محمد و علی بوده و از دشمنانشان بیزاری می جویند، افضل امت های پیامبرانند و خداوند از هیچ کس عمل را نمی پذیرد، مگر اینکه اعتقاد فوق را داشته باشد. در غیر این صورت گناهش آمرزیده نمی شود، حسناتش مورد پذیرش قرار نمی گیرند و درجات و منزلتش بالا نمی رود، مگر با این اعتقاد.

**[ترجمه]

«۶۹»

- ختص، الإختصاص أَبُو حَمْزَةَ الثُّمَالِيُّ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام قَالَ: وَ اللَّهِ مَا بَرَأَ اللَّهُ مِنْ

بَرِیَّهٍ أَفْضَلَ مِنْ مُحَمَّدٍ وَ مِنِّی وَ أَهْلِ بَیْتِی وَ إِنَّ الْمَلَائِکَهَ لَتَضَعُ أَجْنِحَتَهَا لِطَلَبَهِ الْعِلْمِ مِنْ شِیعَتِنَا.

**[ترجمه]اختصاص: حضرت علی علیه السّلام فرمود: قسم به خدا که هیچ مخلوقی بهتر از محمد صلی الله علیه و آله و من و اهل بیتم نیست. همانا ملائکه بال هایشان را برای طالب علم از شیعیان ما می گسترانند. -. اختصاص: ۲۳۴ -

**[ترجمه]

«۷۰»

- ختص، الإختصاص قَالَ الْبَاقِرُ علیه السلام الرُّوحُ عِمَادُ الدِّینِ وَ الْعِلْمُ عِمَادُ الرُّوحِ وَ الْبَیَانُ عِمَادُ الْعِلْمِ.

**[ترجمه]اختصاص: امام باقر علیه السّلام فرمود: روح ستون دین است، دانش ستون روح است و بیان ستون دانش. -. اختصاص: ۲۴۵ -

**[ترجمه]

«۷۱»

- ما، الأمالی للشیخ الطوسی جَمَاعَهٌ عَنْ أَبِی الْمُفَضَّلِ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ الْعَلَوِیِّ عَنِ ابْنِ نَهِیکٍ (۱)عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَیْرٍ عَنْ حَمْزَهَ بْنِ حُمْرَانَ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ عَنْ آبَائِهِ علیهم السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله طَالِبُ الْعِلْمِ بَیْنَ الْجُهَّالِ کَالْحَیِّ بَیْنَ الْأَمْوَاتِ.

lt;meta info=". امالی طوسی: حمزه بن حمران از امام صادق علیه السّلام، از پدرانش، از رسول خدا صلی الله علیه و آله روایت کرده که آن حضرت فرمود: طالب علم در میان جاهلان، مانند زنده در میان مردگان است. -. امالی طوسی ۵ : ۵۸۷ -

**[ترجمه]

«۷۲»

- ما، الأمالی للشیخ الطوسی جَمَاعَهٌ عَنْ أَبِی الْمُفَضَّلِ عَنْ عَلِیِّ بْنِ جَعْفَرِ بْنِ مُسَافِرٍ الْهُذَلِیِّ عَنْ

ص: ۱۸۱

۱- وزان زبیر کنیه لعبد اللّه بن أحمد بن نهیک أبو العباس النخعیّ، او عبید اللّه علی اختلاف فیه عنونه العلامه رحمه اللّه فی الخلاصه و الشیخ فی فهرسه مکبرا و النجاشیّ مصغرا، و وصفه النجاشیّ فی ص ۱۶۰ بقوله: عبید اللّه بن أحمد بن نهیک أبو العباس النخعیّ الشیخ الصدوق ثقه، و آل نهیک بالکوفه بیت من أصحابنا: منهم عبد اللّه بن محمّد و عبد الرحمن السمریین

«السمريان ظ» و غيرهما. له كتاب النوادر، اخبرنا القاضى أبو الحسين محمّد بن عثمان بن الحسن، قال: اشتملت إجازه ابى القاسم جعفر بن محمّد بن إبراهيم الموسوى و أراناها على سائر ما رواه عبيد اللّه بن أحمد بن نهيک، و قال: كان بالكوفه و خرج الى مكّه، و قال حميد بن زياد فى فهرسه: سمعت من عبيد اللّه كتاب المناسک و كتاب الحجّ، و كتاب فضائل الحجّ، و كتاب الثلاث و الاربع، و كتاب المثالب، و لا ادرى قرأها حميد عليه و هى من مصنّفاته او هى لغيره.

أَبِيهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَعْلَى عَنْ أَبِي نُعَيْمٍ عُمَرَ بْنِ صَبِيحٍ عَنْ مُقَاتِلِ بْنِ حَيَّانَ عَنِ الضَّحَّاكِ بْنِ مُزَاحِمٍ عَنِ النَّزَّالِ بْنِ سَبْرَةَ عَنْ عَلِيٍّ علیه السلام وَ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صلی الله علیه و آله قَالَ: مَنْ خَرَجَ يَطْلُبُ بَاباً مِنْ عِلْمٍ لِيَرُدَّ بِهِ بَاطِلًا إِلَى حَقٍّ أَوْ ضَلَالَةً إِلَى هُدًى كَانَ عَمَلُهُ ذَلِكَ كَعِبَادَةِ مُتَعَبِّدٍ أَرْبَعِينَ عَاماً.

**[ترجمه]امالی طوسی:

ص: ۱۸۱

رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: کسی که از خانه اش بیرون رود و طلب کند یک باب از علم را که با آن باطلی را به سوی حق برگرداند یا گمراهی را به سوی هدایت رهنمون شود، این کارش مانند عبادت چهل ساله عابد است. - . امالی طوسی: ۶۲۹ -

**[ترجمه]

«۷۳»

- ما، الأمالی للشیخ الطوسی الْحُسَيْنُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ الْقَزْوِينِيُّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ وَهْبَانَ عَنْ عَلِيِّ بْنِ حُبَيْشٍ عَنِ الْعَبَّاسِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ صَفْوَانَ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ أَبِي غُنْدَرٍ عَنِ ابْنِ أَبِي يَعْفُورٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: كَمَالُ الْمُؤْمِنِ فِي ثَلَاثِ خِصَالٍ تَفَقُّهٍ فِي دِينِهِ وَ الصَّبْرِ عَلَى النَّائِبَةِ وَ التَّقْدِيرِ فِي الْمَعِيشَةِ.

**[ترجمه]امالی طوسی: امام صادق علیه السّلام فرمود: کمال مؤمن در سه خصلت است: فهمیدن دینش؛ صبر بر مشکلات؛ اندازه گیری در معیشت زندگی. - . امالی طوسی: ۶۷۷ -

**[ترجمه]

«۷۴»

- ما، الأمالی للشیخ الطوسی جَمَاعَةٌ عَنْ أَبِي الْمُفَضَّلِ عَنْ رَجَاءِ بْنِ يَحْيَى عَنْ حَمْدَانَ عَنْ هَارُونَ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ مَسْعَدَةَ بْنِ زِيَادٍ عَنِ الصَّادِقِ عَنْ أَبِيهِ علیه السلام قَالَ: قَالَ أَبُو ذَرٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ فِي خُطْبَتِهِ يَا مُبْتَغِيَ الْعِلْمِ لَا تَشْغَلْكَ الدُّنْيَا وَ لَا أَهْلٌ وَ لَا مَالٌ عَنْ نَفْسِكَ أَنْتَ يَوْمَ تُفَارِقُهُمْ كَضَيْفٍ بِتَّ فِيهِمْ ثُمَّ غَدَوْتَ عَنْهُمْ إِلَى غَيْرِهِمْ الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةُ كَمَنْزِلٍ تَحَوَّلْتَ مِنْهُ إِلَى غَيْرِهِ وَ مَا بَيْنَ الْبَعْثِ وَ الْمَوْتِ إِلَّا كَنَوْمَةٍ نِمْتَهَا ثُمَّ اسْتَيْقَظْتَ عَنْهَا يَا جَاهِلُ تَعَلَّمِ الْعِلْمَ فَإِنَّ قَلْباً لَيْسَ فِيهِ شَيْ ءٌ مِنَ الْعِلْمِ كَالْبَيْتِ الْخَرَابِ الَّذِي لَا عَامِرَ لَهُ.

**[ترجمه]امالی طوسی: مسعده بن زیاد از امام صادق علیه السّلام، از امام باقر علیه السّلام روایت کرد که ابوذر در خطبه اش فرمود: ای طالب علم! دنیا و خانواده و مال تو را به خود مشغول نسازد. تو روزی از آن جدا خواهی شد، مانند مهمان که چند روزی درنگ کرده و سپس آن را به دیگران وا گذاشته است.

دنیا و آخرت مانند خانه ای است که از یکی به دیگری منتقل می شوی. میان مرگ و روز قیامت، مثل خوابی خفیف است که می خوابی و سپس بیدار می شوی. ای جاهل! علم بیاموز، زیرا دلی که در آن علم نباشد، مانند خانه ای خراب است که آبادگر ندارد. - . امالی طوسی: ۵۵۵ -

**[ترجمه]

«۷۵»

- نُقِلَ مِنْ خَطِّ الْوَزِیرِ مُحَمَّدِ بْنِ الْعَلْقَمِیِّ قَالَ أَمْلَاهُ عَلَیَّ الشَّیْخُ الصَّنْعَانِیُّ أَبْقَاهُ اللَّهُ تَعَالَی فِی ثَالِثِ صَفَرٍ سَنَهَ ثَمَانٍ وَ أَرْبَعِینَ وَ سِتِّمِائَهٍ قَالَ قَالَ النَّبِیُّ صلی الله علیه و آله مَنْهُومَانِ لَا یَشْبَعَانِ طَالِبُ عِلْمٍ وَ طَالِبُ دُنْیَا فَأَمَّا طَالِبُ الْعِلْمِ فَیَزْدَادُ رِضَا الرَّحْمَنِ وَ أَمَّا طَالِبُ الدُّنْیَا فَیَتَمَادَی فِی الطُّغْیَانِ.

**[ترجمه]از دستخط وزیر محمد بن علقمی که آن را به شیخ صنعالی دام بقائه در ماه صفر سال ۶۴۸ املا کرد، نقل شده که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: دو گرسنه هرگز سیر نمی شود: طالب علم و طالب دنیا. اما طالب علم، پس با طلب علم زیاد رضای خدا را می افزاید، و اما طالب دنیا با افزون طلبی، به سرکشی می افزاید.

**[ترجمه]

«۷۶»

- نهج، نهج البلاغه الْعِلْمُ وِرَاثَهٌ کَرِیمَهٌ وَ الْفِکْرُ مِرْآهٌ صَافِیَهٌ.

**[ترجمه]نهج البلاغه: حضرت علی علیه السلام فرمود: دانش میراثی بزرگ و اندیشه آیینه ای تابناک است. - . نهج البلاغه: ق ح ۵، ص ۳۵۵ -

**[ترجمه]

«۷۷»

- وَ قَالَ علیه السلام قِیمَهُ کُلِّ امْرِئٍ مَا یُحْسِنُ.

قال السید رضی الله عنه و هذه الکلمه التی لا تصاب لها قیمه و لا توزن بها حکمه و لا تقرن إلیها کلمه.

**[ترجمه]و فرمود: قیمت مرد آن چیزی است که آن را می داند [به قدر دانایی اوست]

سید رضی گفت: این کلمه ای است که نمی توان قیمتی برای آن معیّن کرد، حکمتی هم وزن آن نمی توان یافت و هیچ کلمه ای را همتای آن نتوان نهاد. - . نهج البلاغه: ق ح ۸۱، ص ۳۶۴ -

**[ترجمه]

«۷۸»

- وَ قَالَ علیه السلام إِنَّ هَذِهِ الْقُلُوبَ تَمَلُّ كَمَا تَمَلُّ الْأَبْدَانُ فَابْتَغُوا لَهَا طَرَائِفَ الْحِكْمَهِ.

ص: ۱۸۲

**[ترجمه]فرمود: این دل ها مانند بدن ها ملول می گردند. پس برای آنها تازه های حکمت را بطلبید. - . نهج البلاغه: ق ح ۱۴۷، ص ۳۶۶ -

ص: ۱۸۲

**[ترجمه]

«۷۹»

- وَ قَالَ علیه السلام إِنَّ أَوْلَی النَّاسِ بِالْأَنْبِیَاءِ أَعْلَمُهُمْ بِمَا جَاءُوا بِهِ ثُمَّ تَلَا علیه السلام إِنَّ أَوْلَی النَّاسِ بِإِبْراهِیمَ لَلَّذِینَ اتَّبَعُوهُ وَ هذَا النَّبِیُّ وَ الَّذِینَ آمَنُوا

**[ترجمه]و فرمود: نزدیک ترین مردم به پیامبران، داناترین آنان است بدان چه آورده اند. سپس این آیه را تلاوت نمود: «إِنَّ أَوْلَی النَّاسِ بِإِبْراهِیمَ لَلَّذِینَ اتَّبَعُوهُ وَ هذَا النَّبِیُّ وَ الَّذِینَ آمَنُوا» - . آل عمران / ۶۸ - {در حقیقت نزدیک ترین مردم به ابراهیم، همان کسانی هستند که او را پیروی کرده اند و [نیز] این پیامبر و کسانی که [به آیین او] ایمان آورده اند.} - . نهج البلاغه: ق ح ۹۶، ص ۳۶۶ -

**[ترجمه]

بیان

فی بعض النسخ أعملهم و هو أظهر.

**[ترجمه]در بعضی نسخ ها «أعملهم» آمده و این آشکارتر است.

**[ترجمه]

«۸۰»

- نهج، نهج البلاغه سُئِلَ علیه السلام عَنِ الْخَیْرِ مَا هُوَ فَقَالَ لَیْسَ الْخَیْرَ أَنْ یَکْثُرَ مَالُکَ وَ وَلَدُکَ وَ لَکِنَّ الْخَیْرَ أَنْ یَکْثُرَ عِلْمُکَ وَ یَعْظُمَ حِلْمُکَ الْخَبَرَ.

**[ترجمه]نهج البلاغه: از حضرت علی علیه السّلام در مورد خیر پرسیدند. فرمود: خیر آن نیست که مال و فرزندت بسیار شود، بلکه خیر آن است که دانشت فراوان گردد و بردباری ات بزرگ مقدار شود. - . نهج البلاغه: ق ح ۹۶، ص ۳۶۶ -

**[ترجمه]

«۸۱»

- وَ قَالَ علیه السلام لَا شَرَفَ كَالْعِلْمِ وَ لَا عِلْمَ كَالتَّفَكُّرِ.

**[ترجمه]و فرمود: هیچ شرفی چون دانایی و هیچ دانایی چون تفکر نیست. - . نهج البلاغه: ق ح ۱۱۳، ص ۳۶۹ -

**[ترجمه]

«۸۲»

- وَ قَالَ علیه السلام كُلُّ وِعَاءٍ يَضِيقُ بِمَا جُعِلَ فِيهِ إِلَّا وِعَاءَ الْعِلْمِ فَإِنَّهُ يَتَّسِعُ.

**[ترجمه]و فرمود: هر ظرفی بدان چه در آن گذاشته شود تنگ می گردد، جز ظرف دانش که هر چه در آن گذاشته شود فراخ تر گردد. - . نهج البلاغه: ق ح ۲۰۵، ص ۳۸۱ -

**[ترجمه]

«۸۳»

- وَ قَالَ: مَنْهُومَانِ لَا يَشْبَعَانِ طَالِبُ الْعِلْمِ وَ طَالِبُ دُنْيَا.

**[ترجمه]و فرمود: دو آزمندند که هرگز سیر نمی شوند: یکی کسی که علم آموزد، و دیگر آن که مال اندوزد. - . نهج البلاغه: ق ح ۴۵۷، ص ۴۱۸ -

**[ترجمه]

«۸۴»

- كَنْزُ الْكَرَاجُكِيِّ، قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام النَّاسُ أَبْنَاءُ مَا يُحْسِنُونَ.

**[ترجمه]کنز الفوائد: حضرت علی علیه السّلام فرمود: ارزش هر کس همان است که نکو آورد و مردم وابسته به کار نیکوی خود باشند. - . کنز الفوائد ۱ : ۳۱۸ -

**[ترجمه]

«۸۵»

- وَ قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ الْجَاهِلُ صَغِيرٌ وَ إِنْ كَانَ شَيْخاً وَ الْعَالِمُ كَبِيرٌ وَ إِنْ كَانَ حَدَثاً (۱).

**[ترجمه]امیرالمؤمنین علیه السّلام فرمود: نادان کوچک است گرچه پیر باشد دانا کبیر است گرچه نوجوان باشد. - . کنز الفوائد ۱ : ۳۱۸ -

**[ترجمه]

«۸۶»

- وَ قَالَ علیه السلام مَنْ عُرِفَ بِالْحِكْمَهِ لَحَظَتْهُ الْعُيُونُ بِالْوَقَارِ.

**[ترجمه]امیرالمؤمنین علیه السّلام فرمود: هر که به فرزانگی شناخته شود، در چشم مردم با وقار آید. - . کنز الفوائد ۱ : ۳۱۹ -

**[ترجمه]

«۸۷»

- وَ قَالَ علیه السلام الْمَوَدَّهُ أَشْبَكُ الْأَنْسَابِ وَ الْعِلْمُ أَشْرَفُ الْأَحْسَابِ.

**[ترجمه]امیرالمؤمنین علیه السّلام فرمود: دوستی استوارتر از رشته نژاد است و دانش، اشرف از هر شرف خاندانی است. - . کنز الفوائد ۱ : ۳۱۹ -

**[ترجمه]

«۸۸»

- وَ قَالَ علیه السلام لَا كَنْزَ أَنْفَعُ مِنَ الْعِلْمِ وَ لَا قَرِينَ سَوْءٍ شَرٌّ مِنَ الْجَهْلِ.

**[ترجمه]امیرالمؤمنین علیه السّلام فرمود: گنجی سودمندتر از دانش و همتایی بدتر از نادانی نیست. - . کنز الفوائد ۱ : ۳۱۹ -

**[ترجمه]

«۸۹»

- وَ قَالَ علیه السلام عَلَيْكُمْ بِطَلَبِ الْعِلْمِ فَإِنَّ طَلَبَهُ فَرِيضَهٌ وَ هُوَ صِلَهٌ بَيْنَ الْإِخْوَانِ وَ دَالٌّ عَلَى الْمُرُوءَهِ وَ تُحْفَهٌ فِي الْمَجَالِسِ وَ صَاحِبٌ فِي السَّفَرِ وَ أُنْسٌ فِي الْغُرْبَهِ.

**[ترجمه]امیرالمؤمنین علیه السّلام فرمود: دانش آموزید، زیرا آموختن آن فریضه است، و پیوند میان برادران است، و دلیل بر مردانگی است، و تحفه در هر مجلس و انجمن است، و در سفر رفیق است و همدم در غربت است. - . کنز الفوائد ۱ : ۳۱۹ -

**[ترجمه]

«۹۰»

- وَ قَالَ علیه السلام الشَّرِیفُ مَنْ شَرَّفَهُ عِلْمُهُ.

**[ترجمه]امیرالمؤمنین علیه السّلام فرمود: شریف آن کس است که دانشش او را به شرف رساند. - . کنز الفوائد ۱ : ۳۱۹ -

**[ترجمه]

«۹۱»

- وَ قَالَ علیه السلام مَنْ عَرَفَ الْحِکْمَهَ لَمْ یَصْبِرْ مِنَ الِازْدِیَادِ مِنْهَا.

**[ترجمه]امیرالمؤمنین علیه السّلام فرمود: هر که حکمت را شناخت، برای فزون ساختن آن شکیبایی ندارد و به دنبال آن می شتابد.

**[ترجمه]

«۹۲»

- وَ قَالَ الصَّادِقُ علیه السلام الْمُلُوکُ حُکَّامٌ عَلَی النَّاسِ وَ الْعُلَمَاءُ حُکَّامٌ عَلَی الْمُلُوکِ.

**[ترجمه]امام صادق علیه السّلام فرمود: پادشاهان حاکمان بر مردم و دانشمندان حاکمان بر پادشاهانند. - . کنز الفوائد ۲ : ۳۳ -

**[ترجمه]

«۹۳»

- وَ قَالَ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام الْکَلِمَهُ مِنَ الْحِکْمَهِ یَسْمَعُهَا الرَّجُلُ فَیَقُولُ أَوْ یَعْمَلُ بِهَا خَیْرٌ مِنْ عِبَادَهِ سَنَهٍ.

**[ترجمه]امیرالمؤمنین علیه السّلام فرمود: یک کلمه حکمت که شخص آن را بشنود، سپس آن را بگوید یا به آن عمل کند، بهتر از عبادت یک سال است. - . کنز الفوائد ۲ : ۱۰۸ -

**[ترجمه]

«۹۴»

- مُنْيَهُ الْمُرِيدِ، قَالَ النَّبِيُّ صلى الله عليه و آله مَنْ طَلَبَ عِلْماً فَأَدْرَكَهُ كَتَبَ اللَّهُ لَهُ كِفْلَيْنِ (۲)

ص: ۱۸۳

۱- الحدث: الشاب.

۲- الكفل: الضعف من الأجر و الاثم، الحظ و النصيب.

مِنَ الْأَجْرِ وَ مَنْ طَلَبَ عِلْماً فَلَمْ يُدْرِكْهُ كَتَبَ اللَّهُ لَهُ كِفْلًا مِنَ الْأَجْرِ.

**[ترجمه]منیه المرید: رسول اکرم صلی الله علیه و آله می فرماید: اگر طالب علم که در صدد دانش آموزی است علم را به دست آورد، خداوند متعال دو بهره نصیب او می فرماید،

ص: ۱۸۳

ولی اگر در راه طلب علم ناکام بماند، نزد خداوند یک پاداش برای او منظور می گردد.

**[ترجمه]

«۹۵»

- وَ قَالَ صلی الله علیه و آله مَنْ أَحَبَّ أَنْ يَنْظُرَ إِلَى عُتَقَاءِ اللَّهِ مِنَ النَّارِ فَلْيَنْظُرْ إِلَى الْمُتَعَلِّمِينَ فَوَ الَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ مَا مِنْ مُتَعَلِّمٍ يَخْتَلِفُ إِلَى بَابِ الْعَالِمِ إِلَّا كَتَبَ اللَّهُ لَهُ بِكُلِّ قَدَمٍ عِبَادَةَ سَنَةٍ وَ بَنَى اللَّهُ بِكُلِّ قَدَمٍ مَدِينَةً فِي الْجَنَّةِ وَ يَمْشِي عَلَى الْأَرْضِ وَ هِيَ تَسْتَغْفِرُ لَهُ وَ يُمْسِي وَ يُصْبِحُ مَغْفُوراً لَهُ وَ شَهِدَتِ الْمَلَائِكَةُ أَنَّهُمْ عُتَقَاءُ اللَّهِ مِنَ النَّارِ.

**[ترجمه]منیه المرید: رسول اکرم صلی الله علیه و آله می فرماید: کسی که دوست دارد نگاهش به چهره کسانی افتد که از آتش دوزخ در امانند، باید به طالبان علم نگاه کند. سوگند به کسی که جان من در دست قدرت او است، طالب علمی که به منظور تحصیل دانش به در خانه دانشمندان رفت و آمد کند، در هر قدمی که بر می دارد ثواب عبادت یک ساله عابد را برای او منظور می فرماید. و برای هر گامی که در این مسیر می نهد، شهری آباد در بهشت برایش آماده می سازد، و او که بر روی زمین راه می رود، زمین نیز برایش طلب آمرزش می کند و در تمام لحظه ها مشمول رحمت و آمرزش خداوند است. فرشتگان آسمانی شهادت می دهند که طالبان علم از شکنجه آتش دوزخ آزادند. - . منیه المرید : ۲۳ -

**[ترجمه]

«۹۶»

- وَ قَالَ صلی الله علیه و آله مَنْ طَلَبَ الْعِلْمَ فَهُوَ كَالصَّائِمِ نَهَارَهُ الْقَائِمِ لَيْلَهُ وَ إِنَّ بَاباً مِنَ الْعِلْمِ يَتَعَلَّمُهُ الرَّجُلُ خَيْرٌ لَهُ مِنْ أَنْ يَكُونَ لَهُ أَبُو قُبَيْسٍ ذَهَباً فَأَنْفَقَهُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ.

**[ترجمه]منیه المرید: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: هر که بابی از علم را می آموزد، از کوه ابوقبیس که پر از طلا باشد و در راه خدا انفاق کند برایش بهتر و سودمندتر است. - . منیه المرید: ۲۳ -

**[ترجمه]

«۹۷»

- وَ قَالَ صلی الله علیه و آله مَنْ جَاءَهُ الْمَوْتُ وَ هُوَ يَطْلُبُ الْعِلْمَ لِيُحْيِيَ بِهِ الْإِسْلَامَ كَانَ بَيْنَهُ وَ بَيْنَ الْأَنْبِيَاءِ دَرَجَةٌ وَاحِدَةٌ فِي الْجَنَّهِ.

**[ترجمه]منیه المرید: رسول اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: طالب علم که هدف او از دانش آموختن زنده کردن دین اسلام باشد و هنگام تحصیل علم مرگش فرا رسد، فاصله میان او و پیامبران از لحاظ مقام بهشتی در حد یک درجه است. - . منیه المرید: ۲۳ -

**[ترجمه]

«۹۸»

- وَ قَالَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ لَأَنْ يَهْدِيَ اللَّهُ بِكَ رَجُلًا وَاحِداً خَيْرٌ مِنْ أَنْ يَكُونَ لَكَ حُمْرُ النَّعَمِ.

**[ترجمه]منیه المرید: رسول اکرم صلی الله علیه و آله به امیر مؤمنان فرمود: یا علی! اگر یک فرد به وسیله تو به حق هدایت یابد، پر ارزش تر از آن است که صاحب شتران سرخ موی نجیب فراوان باشی. - . منیه المرید: ۲۴ -

**[ترجمه]

«۹۹»

- وَ فِي رِوَايَهٍ أُخْرَى خَيْرٌ لَكَ مِنَ الدُّنْيَا وَ مَا فِيهَا.

**[ترجمه]منیه المرید: و رسول اکرم صلی الله علیه و آله در روایتی دیگر فرمود: اگر یک نفر به واسطه تو به حق هدایت یابد، چنین کاری از دنیا و آنچه در آن است پرارزش تر است. - . منیه المرید: ۲۴ -

**[ترجمه]

۱۰۰»

» وَ قَالَ صلی الله علیه و آله إِنَّ مَثَلَ مَا بَعَثَنِي اللَّهُ بِهِ مِنَ الْهُدَى وَ الْعِلْمِ كَمَثَلِ غَيْثٍ أَصَابَ أَرْضاً وَ كَانَ مِنْهَا طَائِفَهٌ طَيِّبَهٌ فَقَبِلَتِ الْمَاءَ فَأَنْبَتَتِ الْكَلَأَ وَ الْعُشْبَ (۱)الْكَثِيرَ وَ كَانَ مِنْهَا أَجَادِبُ (۲)أَمْسَكَتِ الْمَاءَ فَنَفَعَ اللَّهُ بِهَا النَّاسَ وَ شَرِبُوا مِنْهَا وَ سَقَوْا وَ زَرَعُوا وَ أَصَابَ طَائِفَهً مِنْهَا أُخْرَى إِنَّمَا هِيَ قِيعَانٌ (۳)لَا تُمْسِكُ مَاءً وَ لَا تُنْبِتُ كَلَأً فَذَلِكَ مَثَلُ مَنْ فَقُهَ فِي دِينِ اللَّهِ وَ تَفَقَّهَ مَا بَعَثَنِي اللَّهُ بِهِ فَعَلِمَ وَ عَلَّمَ وَ مَثَلُ مَنْ لَمْ يَرْفَعْ بِذَلِكَ رَأْساً وَ لَمْ يَقْبَلْ هُدَى اللَّهِ الَّذِي أُرْسِلْتُ بِهِ.

lt;meta info=". منیه المرید: رسول اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: مَثَل هدایت و دانشی که خداوند مرا به سبب آن مبعوث فرموده، عیناً مانند ریزش باران است که در مناطق و سرزمین های متفاوت می بارد؛ برخی از سرزمین ها چنان پاکیزه و

آماده است که آب را در خود می پذیرد و در نتیجه ریزش باران در این سرزمین ها گیاهان و سبزه های فراوانی را می رویاند، بعضی از سرزمین ها چنان سخت است که آب در آن نفوذ نمی کند، بلکه روی زمین جمع می شود و آب را در خود نگه می دارد. خدا مردم را بدین وسیله سودمند ساخته تا از آن آب بیاشامند و سیراب گردند و منطقه های کشاورزی خود را با آن ذخایر آبیاری کنند و بارور سازند. و بعضی از سرزمین ها کویر و شنزار است که نه آب را در خود نگه می دارد و نه گیاه می رویاند. این مثل بازگو کننده حالات متفاوتی است که زیر بارش هدایت و ارشاد من قرار می گیرد. بعضی از آنها نه تنها خود دارای بصیرت می شوند و از آن سود می برند، بلکه بینش خود را نیز به دیگران می آموزند. و بعضی دیگر در برابر بارش هدایت آسمانی چنان سخت هستند که اصلاً سرشان را بالا نمی گیرند و به ریزش فیض الهی توجه نمی کنند و باران هدایت الهی را در خود نمی پذیرند، هدایتی که من نسبت به آن احساس مسؤلیت کرده و آن را برای مردم بازگو می کنم. - . منیه المرید: ۲۴ -

**[ترجمه]

«۱۰۱»

- وَ قَالَ صلی الله علیه و آله مَنْ غَدَا فِی طَلَبِ الْعِلْمِ أَظَلَّتْ عَلَیْهِ الْمَلَائِکَهُ وَ بُورِکَ لَهُ فِی مَعِیشَتِهِ وَ لَمْ یَنْقُصْ مِنْ رِزْقِهِ.

ص: ۱۸۴

۱- الکلاء: نبات الأرض ممّا ترعاه الانعام رطبه و یابسه، و العشب بالضم و السکون هو الکلأ الرطب.

۲- الاجادب: الاراضی التی لا نبت فیها.

۳- بکسر القاف جمع القاع و هی أرض سهله مطمئنه قد انفرجت عنها الجبال و الآکام. و یأتی جمعها أیضا علی قیع و قیعه بکسر القاف فیهما و علی أقواع و اقوع.

**[ترجمه]منیه المرید: رسول اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: کسی که صبحگاه خویش را در راه علم آموزی آغاز کند، فرشتگان بر او سایه رحمت می اندازند و در طول زندگانی خود از برکت و وسعت رزق برخوردار می گردد و کمبودی در روزی او پدید نمی آید. - . منیه المرید: ۲۵ -

ص: ۱۸۴

**[ترجمه]

«۱۰۲»

- وَ قَالَ صلی الله علیه و آله نَوْمٌ مَعَ عِلْمٍ خَیْرٌ مِنْ صَلَاهٍ مَعَ جَهْلٍ.

**[ترجمه]منیه المرید: رسول اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: خوابیدن با علم، بهتر از نماز خواندن با جهل است. - . منیه المرید: ۲۵ -

**[ترجمه]

«۱۰۳»

- وَ قَالَ صلی الله علیه و آله أَیُّمَا نَاشٍ نَشَأَ فِی الْعِلْمِ وَ الْعِبَادَهِ حَتَّی یَکْبَرَ أَعْطَاهُ اللَّهُ یَوْمَ الْقِیَامَهِ ثَوَابَ اثْنَیْنِ وَ سَبْعِینَ صِدِّیقاً.

lt;meta info=". منیه المرید: رسول اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: هر طالب علمی که در محیط دانش و عبادت و بندگی خدا پرورش یابد، تا به بزرگسالی رسد خداوند در قیامت پاداش نود و دو «صدیق» راست گفتار و راست کردار را به او ارزانی فرماید. - . منیه المرید: ۲۵ -

**[ترجمه]

«۱۰۴»

- وَ قَالَ صلی الله علیه و آله قَلِیلٌ مِنَ الْعِلْمِ خَیْرٌ مِنْ کَثِیرِ الْعِبَادَهِ.

lt;meta info=". منیه المرید: رسول اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: علم کم بهتر از عبادت بسیار است. - . منیه المرید: ۲۶ -

**[ترجمه]

«۱۰۵»

– وَ قَالَ صلى الله عليه و آله مَنْ غَدَا إِلَى الْمَسْجِدِ لَا يُرِيدُ إِلَّا لِيَتَعَلَّمَ خَيْراً أَوْ لِيُعَلِّمَهُ كَانَ لَهُ أَجْرُ مُعْتَمِرٍ تَامَّ الْعُمْرَهِ وَ مَنْ رَاحَ إِلَى الْمَسْجِدِ لَا يُرِيدُ إِلَّا لِيَتَعَلَّمَ خَيْراً أَوْ لِيُعَلِّمَهُ فَلَهُ أَجْرُ حَاجٍّ تَامَّ الْحِجَّهِ.

lt;meta info=". منیه المرید: رسول اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: شخصی که صبحگاه صرفاً به خاطر آموختن راه خیر و نیکبختی یا یاد دادن آن به دیگران راه مسجد را در پیش گیرد، پاداش همانند کسی است که یک عمره کامل انجام داده باشد. و اگر شبانگاه با چنین هدفی به مسجد رود، پاداشش برابر با مزد کسی است که حج کامل انجام داده باشد. – . منیه المرید: ۲۶ –

**[ترجمه]

«۱۰۶»

– وَ عَنْ صَفْوَانَ بْنِ غَسَّانَ قَالَ: أَتَيْتُ النَّبِيَّ صلى الله عليه و آله وَ هُوَ فِي الْمَسْجِدِ مُتَّكِئٌ عَلَى بُرْدٍ لَهُ أَحْمَرَ فَقُلْتُ لَهُ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنِّي جِئْتُ أَطْلُبُ الْعِلْمَ فَقَالَ مَرْحَباً بِطَالِبِ الْعِلْمِ إِنَّ طَالِبَ الْعِلْمِ لَتَحُفُّهُ الْمَلَائِكَهُ بِأَجْنِحَتِهَا ثُمَّ يَرْكَبُ بَعْضُهَا بَعْضاً حَتَّى يَبْلُغُوا سَمَاءَ الدُّنْيَا مِنْ مَحَبَّتِهِمْ لِمَا يُطْلَبُ.

lt;meta info=". منیه المرید: و از صفوان بن غسان نقل می کنند که گفت: حضور پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله رسیدم، در حالی که آن حضرت بر بُرد سرخ رنگ خویش تکیه داده بود. عرض کردم: یا رسول الله! من به خاطر دانش آموختن به مسجد روی آوردم. رسول خدا فرمود: آفرین بر تو که طالب علم هستی! فرشتگان با بال و پر خود طالب علم را در بر می گیرند و آن چنان پیرامون او بر روی هم انباشته می شوند تا از فرط محبت و علاقه ای که به طالب علم دارد، به آسمان دنیا اوج می گیرند. – . منیه المرید: ۲۶ –

**[ترجمه]

«۱۰۷»

– وَ قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام كَفَى بِالْعِلْمِ شَرَفاً أَنْ يَدَّعِيَهُ مَنْ لَا يُحْسِنُهُ وَ يَفْرَحَ إِذَا نُسِبَ إِلَيْهِ وَ كَفَى بِالْجَهْلِ ذَمّاً يَبْرَأُ مِنْهُ مَنْ هُوَ فِيهِ.

lt;meta info=". منیه المرید: و امیرالمؤمنین علیه السّلام فرمود: برای شرافت و فضیلت علم همین قدر کافی است که افراد ناصالح مدعی داشتن آن می شوند، وقتی که به دانش منسوب شوند سخت شادمان می گردند. و برای زشتی جهل و نادانی، همین قدر بس که افراد جاهل نسبت به اینکه با آن معرفی شوند، اظهار تنفر و بیزاری می کنند. – . منیه المرید: ۲۸ –

**[ترجمه]

«۱۰۸»

- وَ عَنْهُ علیه السلام أَیْضاً الْعِلْمُ أَفْضَلُ مِنَ الْمَالِ بِسَبْعَهٍ الْأَوَّلُ أَنَّهُ مِیرَاثُ الْأَنْبِیَاءِ وَ الْمَالَ مِیرَاثُ الْفَرَاعِنَهِ الثَّانِی الْعِلْمُ لَا یَنْقُصُ بِالنَّفَقَهِ وَ الْمَالُ یَنْقُصُ بِهَا الثَّالِثُ یَحْتَاجُ الْمَالُ إِلَی الْحَافِظِ وَ الْعِلْمُ یَحْفَظُ صَاحِبَهُ الرَّابِعُ الْعِلْمُ یَدْخُلُ فِی الْکَفَنِ وَ یَبْقَی الْمَالُ الْخَامِسُ الْمَالُ یَحْصُلُ لِلْمُؤْمِنِ وَ الْکَافِرِ وَ الْعِلْمُ لَا یَحْصُلُ إِلَّا لِلْمُؤْمِنِ خَاصَّهً السَّادِسُ جَمِیعُ النَّاسِ یَحْتَاجُونَ إِلَی صَاحِبِ الْعِلْمِ فِی أَمْرِ دِینِهِمْ وَ لَا یَحْتَاجُونَ إِلَی صَاحِبِ الْمَالِ السَّابِعُ الْعِلْمُ یُقَوِّی الرَّجُلَ عَلَی الْمُرُورِ عَلَی الصِّرَاطِ وَ الْمَالُ یَمْنَعُهُ.

lt;meta info="". منیه المرید: و امیرالمؤمنین علیه السّلام فرمود: علم به هفت دلیل بر مال و ثروت برتری دارد: ۱) علم میراث پیامبران است، در حالی که مال میراث فرعون ها و جباران روزگار می باشد؛ ۲) علم با انفاق کاهش نمی یابد و مال به سبب انفاق نقصان پذیر می پذیرد؛ ۳) مال نیازمند محافظ و نگهبان است، ولی علم صاحبش را پاسداری می کند؛ ۴) علم در قبر انسان را همراهی می کند، ولی مال در دنیا به جایش باقی می ماند؛ ۵) مال برای مؤمن و کافر فراهم می شود، ولی علم جز برای مؤمن حاصل نمی شود؛ ۶) همه مردم در امور دینشان به عالم و دانشمند نیازمندند،

ولی تمام مردم نسبت به مال داران احساس نیاز نمی کنند؛ ۷) علم نیرو بخش انسان در سیر از پُل صراط است، در حالی که مال مانع آن است. - . منیه المرید: ۲۹ -

**[ترجمه]

«۱۰۹»

- وَ عَنْ زَیْنِ الْعَابِدِینَ علیه السلام لَوْ یَعْلَمُ النَّاسُ مَا فِی طَلَبِ الْعِلْمِ لَطَلَبُوهُ وَ لَوْ بِسَفْکِ الْمُهَجِ وَ خَوْضِ اللُّجَجِ إِنَّ اللَّهَ تَعَالَی أَوْحَی إِلَی دَانِیَالَ أَنَّ أَمْقَتَ عَبِیدِی إِلَیَّ الْجَاهِلُ الْمُسْتَخِفُّ بِحَقِّ أَهْلِ الْعِلْمِ التَّارِکُ لِلِاقْتِدَاءِ بِهِمْ وَ أَنَّ أَحَبَّ عِبَادِی عِنْدِی (۱)

۱- و فی نسخه: و أن أحبّ عبیدی إلی.

التَّقِيُّ الطَّالِبُ لِلثَّوَابِ الْجَزِيلِ اللَّازِمُ لِلْعُلَمَاءِ التَّابِعُ للحكماء (۱)[لِلْحُلَمَاءِ] الْقَابِلُ عَنِ الْحُكَمَاءِ.

lt;meta info=". منیه المرید: امام سجاد علیه السّلام فرمود: اگر مردم ارزش دانش آموختن را می دانستند، آن را با ریختن خون دل ها و فرو رفتن در اعماق دریاها طلب می نمودند. خداوند متعال به دانیال پیامبر چنین وحی کرد: قطعاً فرد نادانی که در ادای حق دانشمندان رفتاری تحقیرآمیز در پیش می گیرد و از آنان پیروی نمی کنند، بیش از همه مشمول خشم من قرار می گیرد،

ص: ۱۸۵

ولی فرد پرهیزکار که ملازم با دانشمندان و پیرو حکیمان و قبول کننده حکمت های آنان است، محبوب ترین مردمان نزد من بوده و بیش از سایر مردم مورد محبتم می باشد. - . منیه المرید: ۲۹ -

**[ترجمه]

«۱۱۰»

- وَ فِي الْإِنْجِيلِ فِي السُّورَةِ السَّابِعَةَ عَشَرَ مِنْهُ وَيْلٌ لِمَنْ سَمِعَ بِالْعِلْمِ وَ لَمْ يَطْلُبْهُ كَيْفَ يُحْشَرُ مَعَ الْجُهَّالِ إِلَى النَّارِ اطْلُبُوا الْعِلْمَ وَ تَعَلَّمُوهُ فَإِنَّ الْعِلْمَ إِنْ لَمْ يُسْعِدْكُمْ لَمْ يُشْقِكُمْ وَ إِنْ لَمْ يَرْفَعْكُمْ لَمْ يَضَعْكُمْ وَ إِنْ لَمْ يُغْنِكُمْ لَمْ يُفْقِرْكُمْ وَ إِنْ لَمْ يَنْفَعْكُمْ لَمْ يَضُرَّكُمْ وَ لَا تَقُولُوا نَخَافُ أَنْ نَعْلَمَ فَلَا نَعْمَلَ وَ لَكِنْ قُولُوا نَرْجُو أَنْ نَعْلَمَ وَ نَعْمَلَ وَ الْعِلْمُ يَشْفَعُ لِصَاحِبِهِ وَ حَقٌّ عَلَى اللَّهِ أَنْ لَا يُخْزِيَهُ إِنَّ اللَّهَ يَقُولُ يَوْمَ الْقِيَامَهِ يَا مَعْشَرَ الْعُلَمَاءِ مَا ظَنُّكُمْ بِرَبِّكُمْ فَيَقُولُونَ ظَنُّنَا أَنْ تَرْحَمَنَا وَ تَغْفِرَ لَنَا فَيَقُولُ تَعَالَى فَإِنِّي قَدْ فَعَلْتُ إِنِّي اسْتَوْدَعْتُكُمْ حِكْمَتِي لَا لِشَرٍّ أَرَدْتُهُ بِكُمْ بَلْ لِخَيْرٍ أَرَدْتُهُ بِكُمْ فَادْخُلُوا فِي صَالِحِ عِبَادِي إِلَى جَنَّتِي وَ رَحْمَتِي.

lt;meta info=". منیه المرید: خداوند در سوره هفدهم کتاب انجیل می فرماید: وای بر کسی که علم و دانش به گوش او برسد و دنبال آن نرود! او چگونه حاضر است با نادان محشور شود و در آتش جهنم با آنان همنشین گردد؟ مردم! طالب علم باشید و آن را یاد بگیرید، زیرا دانش اگر فرضاً موجبات سعادت و نیکبختی شما را فراهم نیاورد، باعث بدبختی شما هم نمی گردد؛ اگر علم و دانش مقام شما را بلند نگرداند، سبب پستی منزلت شما نیز نمی شود؛ اگر شما را بی نیاز نسازد، تهیدستی را به ارمغان نمی آورد؛ اگر برای شما سودی نرساند، ضرر بخش نخواهد بود. این سخن را بر زبان جاری نسازید که می ترسیم عالم شویم و نتوانیم به مضمون علم خود عمل نماییم. بلکه باید بگویید امیدواریم که دانشمند گردیم و طبق آگاهی خود عمل کنیم. دانش به کمک دانشمند بر می خیزد و از او شفاعت می کند و به صورت قدرتی در می آید که با عالم و دانشمند هم یاری می کند، و به خدا حق است که در روز قیامت علماء را ذلیل نسازد.

ای گروه دانشمندان! در مورد پروردگار خود چگونه می اندیشید؟ پس آنها می گویند فکر و گمان ما درباره پروردگار ما این است که ما را می آمرزد و بر ما رحم می کند. خداوند به آنان می فرماید: من هم به فکر و درخواست شما عمل کردم،

زیرا من حکمت و دانش را به شما سپردم و هدفم چنین نبود که بدخواه شما باشم، بلکه نسبت به شما اراده خیرخواهی داشتم.

پس همراه بندگان خوب من به بستان بهشت و خانه نیکبختی من وارد شوید. - . منیه المرید: ۲۹ -

**[ترجمه]

«۱۱۱»

- وَ عَنْ أَبِی ذَرٍّ رَضِیَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: بَابٌ مِنَ الْعِلْمِ تَتَعَلَّمُهُ أَحَبُّ إِلَیْنَا مِنْ أَلْفِ رَکْعَهٍ تَطَوُّعاً وَ قَالَ سَمِعْنَا رَسُولَ اللَّهِ صلی الله علیه و آله یَقُولُ إِذَا جَاءَ الْمَوْتُ طَالِبَ الْعِلْمِ وَ هُوَ عَلَی هَذِهِ الْحَالِ مَاتَ شَهِیداً.

lt;meta info=". منیه المرید: از ابوذر نقل شده که ایشان فرمود: از دیدگاه ما هر بابی از علم را که یاد می گیریم، از هزار رکعت نماز مستحبی محبوب تر است.

ابوذر می گوید: از رسول خدا شنیدم که می فرمود: اگر طالب علمی در هنگام تحصیل مرگش فرا رسد، او به عنوان شهید در راه خدا محسوب می گردد. - . منیه المرید: ۳۷ -

**[ترجمه]

«۱۱۲»

- کِتَابُ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ شُرَیْحٍ عَنْ حُمَیْدِ بْنِ شُعَیْبٍ عَنْ جَابِرٍ الْجُعْفِیِّ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام یَقُولُ إِنَّ عَلِیّاً علیه السلام کَانَ یَقُولُ اقْتَرِبُوا اقْتَرِبُوا وَ اسْأَلُوا فَإِنَّ الْعِلْمَ یُقْبَضُ قَبْضاً وَ یَضْرِبُ بِیَدِهِ عَلَی بَطْنِهِ وَ یَقُولُ أَمَا وَ اللَّهِ مَا هُوَ مَمْلُوٌّ شَحْماً وَ لَکِنَّهُ مَمْلُوٌّ عِلْماً وَ اللَّهِ مَا مِنْ آیَهٍ نَزَلَتْ فِی رَجُلٍ مِنْ قُرَیْشٍ وَ لَا فِی الْأَرْضِ فِی بَرٍّ وَ لَا بَحْرٍ وَ لَا سَهْلٍ وَ لَا جَبَلٍ إِلَّا أَنَا أَعْلَمُ فِیمَنْ نَزَلَتْ وَ فِی أَیِّ یَوْمٍ وَ فِی أَیِّ سَاعَهٍ نَزَلَتْ.

lt;meta info=". جابر جعفی گوید: از امام صادق علیه السّلام شنیدم که فرمود: امیرالمؤمنین همیشه می فرمود: نزدیک شوید! نزدیک شوید و سؤال کنید! زیرا علم جمع می شود، جمع شدنی! و با دستش به شکمش می زد و می فرمود: قسم به خدا که این پر از پی و چربی نیست، بلکه پر از علم است. قسم به خدا که هیچ آیه ای در قرآن درباره مردی قریشی، و نه در روی زمین و در خشکی و نه در دریاها و نه در سرزمین های سهل و نه در کوه ها نازل نشده مگر اینکه من داناترم، درباره کی نازل شده و در کدام روز و در کدام ساعت فرود آمده است. - . الأصول السته عشر: ۶۳ - ۶۴ -

**[ترجمه]

باب ۲ أصناف الناس فی العلم و فضل حب العلماء

الأخبار

«۱»

- ل، الخصال ابْنُ الْوَلِيدِ عَنِ الصَّفَّارِ عَنِ ابْنِ عِيسَى عَنِ الْوَشَّاءِ (۲)عَنْ أَحْمَدَ بْنِ

ص: ۱۸۶

۱- و فی نسخه: للحلماء.

۲- بفتح الواو و الشین المشدده نسبه الی بیع الوشی و هو نوع من الثیاب المعموله من الابریسم و هو لقب للحسن بن علیّ بن زیاد المترجم فی رجال النجاشیّ و غیره من التراجم مع ذکر جمیل.

عَائِذٍ عَنْ أَبِی خَدِیجَهَ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: النَّاسُ یَغْدُونَ عَلَی ثَلَاثَهٍ عَالِمٍ وَ مُتَعَلِّمٍ وَ غُثَاءٍ فَنَحْنُ الْعُلَمَاءُ وَ شِیعَتُنَا الْمُتَعَلِّمُونَ وَ سَائِرُ النَّاسِ غُثَاءٌ.

یر، بصائر الدرجات ابن عیسی مثله- یر، بصائر الدرجات محمد بن عبد الحمید عن ابن عمیره عن أبی سلمه (۱)عن أبی عبد الله مثله- یر، بصائر الدرجات محمد بن الحسین عن عبد الرحمن بن أبی هاشم عن أبی خدیجه مثله- یر، بصائر الدرجات ابن هاشم عن یحیی بن أبی عمران عن یونس عن جمیل عن أبی عبد الله علیه السلام قال یغدو الناس علی ثلاثه صنوف و ذکر مثله

**[ترجمه]خصال:

ص: ۱۸۶

امام صادق علیه السلام فرمود: مردم به سه دسته تقسیم می شوند: عالم و طالب علم و خاشاک روی آب. ما عالم هستیم و شیعیان ما طالبان علم و مردم دیگر خاشاک روی آبند. - . خصال: ۱۲۳ -

در کتاب بصائر الدرجات مثل حدیث فوق نقل شده است. - . بصائر الدرجات ۱ : ۲۹ -

در کتاب بصائر الدرجات نظیر حدیث فوق نقل شده است. - . بصائر الدرجات ۱ : ۲۹ -

در کتاب بصائر الدرجات مثل حدیث فوق نقل شده است. - . بصائر الدرجات ۱ : ۲۹ -

کتاب بصائر الدرجات: امام صادق علیه السّلام فرمود: مردم سه دسته صبح می کنند. و مثل حدیث فوق را نقل می کند. - . بصائر الدرجات ۱ : ۲۹ -

**[ترجمه]

بیان

قال الجوهری الغثاء بالضم و المد ما یحمله السیل من القماش و کذا الغثاء بالتشدید.

**[ترجمه]شرح دسته سوم را به لفظ «غثاء» به ضمه و مدّ تعبیر کرده و این کلمه در لغت، گیاهان خشکی است که در بیابان ریخته و باد و سیل آنها را به هر طرف می برد، و مقصود از آن مردم عوام و بی بصیرت در دین است که برای زندگانی چند روزه دنیا از هر پیشوای جوری طرفداری و پیروی می کنند. - . صحاح: ۲۴۴۳ -

**[ترجمه]

«۲»

ل، الخصال أَبِی عَنْ سَعْدٍ عَنِ الْبَرْقِیِّ عَنْ أَبِیهِ عَنْ صَفْوَانَ عَنِ الْخَزَّازِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ وَ غَیْرِهِ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله اغْدُ عَالِماً أَوْ مُتَعَلِّماً أَوْ أَحِبَّ الْعُلَمَاءَ وَ لَا تَکُنْ رَابِعاً فَتَهْلِکَ بِبُغْضِهِمْ.

**[ترجمه]خصال: پیامبر خدا صلی الله علیه و آله فرمود: دانشمند یا دانشجو یا دوستدار دانشمندان صبح کنید، گروه چهارم نباشید که به دشمنی آنان هلاک خواهید شد. - . خصال: ۱۲۳ -

**[ترجمه]

«۳»

ل، الخصال مَاجِیلَوَیْهِ عَنْ عَمِّهِ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِی الْقَاسِمِ عَنِ الْبَرْقِیِّ عَنْ أَبِیهِ عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَیْرٍ رَفَعَهُ إِلَی أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: النَّاسُ اثْنَانِ عَالِمٌ وَ مُتَعَلِّمٌ وَ سَائِرُ النَّاسِ هَمَجٌ وَ الْهَمَجُ فِی النَّارِ.

**[ترجمه]خصال: امام صادق علیه السلام فرمود: مردم دو طایفه اند؛ دانا و دانشجو و دیگران پشه های دم باد هستند و در آتشند. - . خصال: ۳۹ -

**[ترجمه]

بیان

الهمج بالتحریک جمع همجه و هی ذباب صغیر کالبعوض یسقط علی وجوه الغنم و الحمیر و أعینها کذا ذکره الجوهری.

**[ترجمه]«همج» جمع «همجه» و به معنای پشه ای کوچک است که به سر و صورت گوسفندان و الاغ می پرد، جوهری چنین معنا را ذکر کرده است.

**[ترجمه]

«۴»

ل، الخصال حَدَّثَنَا أَبُو الْحَسَنِ مُحَمَّدُ بْنُ عَلِیِّ بْنِ الشَّاهِ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو إِسْحَاقَ الْخَوَاصُّ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ یُونُسَ الْکَرِیمِیُّ عَنْ سُفْیَانَ بْنِ وَکِیعٍ عَنْ أَبِیهِ عَنْ سُفْیَانَ الثَّوْرِیِّ عَنْ مَنْصُورٍ عَنْ مُجَاهِدٍ عَنْ کُمَیْلِ بْنِ زِیَادٍ قَالَ: خَرَجَ إِلَیَّ عَلِیُّ بْنُ أَبِی طَالِبٍ علیهما السلام فَأَخَذَ بِیَدِی وَ أَخْرَجَنِی إِلَی الْجَبَّانِ وَ جَلَسَ وَ جَلَسْتُ ثُمَّ رَفَعَ رَأْسَهُ إِلَیَّ فَقَالَ یَا

۱- هذا و أبو خدیجه المتقدم فی السند المتلو و الآتی فی السند التالی کلاهما کنیه لسالم بن مکرم ابن عبد اللّه الجمال الکوفیّ

مولى بنى أسد، كانت اولا كنيته أبا خديجه فبدلها أبو عبد اللّه عليه السـلام أبا سلمه، روى عن أبى عبد اللّه و أبى الحسن عليهما السلام، قال النجاشىّ فى حقه: ثقه ثقه.

كُمَيْلُ احْفَظْ عَنِّی مَا أَقُولُ لَکَ النَّاسُ ثَلَاثَةٌ عَالِمٌ رَبَّانِیٌّ وَ مُتَعَلِّمٌ عَلَی سَبِیلِ نَجَاةٍ وَ هَمَجٌ رَعَاعٌ أَتْبَاعُ کُلِّ نَاعِقٍ یَمِیلُونَ مَعَ کُلِّ رِیحٍ لَمْ یَسْتَضِیئُوا بِنُورِ الْعِلْمِ (۱)وَ لَمْ یَلْجَئُوا إِلَی رُکْنٍ وَثِیقٍ یَا کُمَیْلُ الْعِلْمُ خَیْرٌ مِنَ الْمَالِ الْعِلْمُ یَحْرُسُکَ وَ أَنْتَ تَحْرُسُ الْمَالَ وَ الْمَالُ تَنْقُصُهُ النَّفَقَةُ وَ الْعِلْمُ یَزْکُو عَلَی الْإِنْفَاقِ یَا کُمَیْلُ مَحَبَّةُ الْعَالِمِ دِینٌ یُدَانُ بِهِ یَکْسِبُهُ الطَّاعَةَ فِی حَیَاتِهِ وَ جَمِیلَ الْأُحْدُوثَهِ بَعْدَ وَفَاتِهِ فَمَنْفَعَهُ الْمَالِ تَزُولُ بِزَوَالِهِ یَا کُمَیْلُ مَاتَ خُزَّانُ الْأَمْوَالِ وَ هُمْ أَحْیَاءٌ وَ الْعُلَمَاءُ بَاقُونَ مَا بَقِیَ الدَّهْرُ أَعْیَانُهُمْ مَفْقُودَةٌ وَ أَمْثَالُهُمْ فِی الْقُلُوبِ مَوْجُودَةٌ هَاهْ (۲)إِنَّ هَاهُنَا وَ أَشَارَ بِیَدِهِ إِلَی صَدْرِهِ لَعِلْماً لَوْ أَصَبْتُ لَهُ حَمَلَةً بَلَی أَصَبْتُ لَهُ لَقِناً غَیْرَ مَأْمُونٍ یَسْتَعْمِلُ آلَهَ الدِّینِ فِی طَلَبِ الدُّنْیَا وَ یَسْتَظْهِرُ بِحُجَجِ اللَّهِ عَلَی خَلْقِهِ وَ بِنِعَمِهِ عَلَی عِبَادِهِ لِیَتَّخِذَهُ الضُّعَفَاءُ وَلِیجَهً مِنْ دُونِ وَلِیِّ الْحَقِّ أَوْ مُنْقَاداً لِحَمَلَهِ الْعِلْمِ لَا بَصِیرَهَ لَهُ فِی أَحْنَائِهِ یَقْدَحُ الشَّکُّ فِی قَلْبِهِ بِأَوَّلِ عَارِضٍ مِنْ شُبْهَهٍ أَلَا لَا ذَا وَ لَا ذَاکَ فَمَنْهُومٌ بِاللَّذَّاتِ سَلِسَ الْقِیَادِ لِلشَّهَوَاتِ أَوْ مُغْرًی بِالْجَمْعِ وَ الِادِّخَارِ لَیْسَا مِنْ رُعَاهِ الدِّینِ (۳)أَقْرَبُ شَبَهاً بِهِمَا الْأَنْعَامُ السَّائِمَهُ کَذَلِکَ یَمُوتُ الْعِلْمُ بِمَوْتِ حَامِلِیهِ اللَّهُمَّ بَلَی لَا تَخْلُو الْأَرْضُ مِنْ قَائِمٍ بِحُجَّهٍ ظَاهِرٍ أَوْ خافی (۴)[خَافٍ مَغْمُورٍ لِئَلَّا تَبْطُلَ حُجَجُ اللَّهِ وَ بَیِّنَاتُهُ وَ کَمْ ذَا وَ أَیْنَ أُولَئِکَ الْأَقَلُّونَ عَدَداً الْأَعْظَمُونَ خَطَراً بِهِمْ یَحْفَظُ اللَّهُ حُجَجَهُ حَتَّی یُودِعُوهَا نُظَرَاءَهُمْ وَ یَزْرَعُوهَا فِی قُلُوبِ أَشْبَاهِهِمْ هَجَمَ بِهِمُ الْعِلْمُ عَلَی حَقَائِقِ الْأُمُورِ فَبَاشَرُوا رُوحَ الْیَقِینِ وَ اسْتَلَانُوا مَا اسْتَوْعَرَهُ الْمُتْرَفُونَ وَ أَنِسُوا بِمَا اسْتَوْحَشَ مِنْهُ الْجَاهِلُونَ صَحِبُوا الدُّنْیَا بِأَبْدَانٍ أَرْوَاحُهَا مُعَلَّقَهٌ بِالْمَحَلِّ الْأَعْلَی یَا کُمَیْلُ أُولَئِکَ خُلَفَاءُ اللَّهِ وَ الدُّعَاهُ إِلَی دِینِهِ هَایْ هَایْ شَوْقاً إِلَی رُؤْیَتِهِمْ وَ أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ لِی وَ لَکُمْ.

**[ترجمه]خصال: کمیل بن زیاد گوید: علی بن ابی طالب نزد من آمد، دست مرا گرفت و با خود بیرون شهر کوفه برد. آنگاه در بیابان نشست و من هم نشستم. سپس سر بلند کرد و فرمود:

ای کمیل! آنچه را که به تو می گویم به خاطر خود بسپار. مردم سه دسته اند: دانشمند خدایی، دانشجویی که در راه نجات است، و پشه های دم باد که پیرو بانگ خرانند و با هر باد روانند؛ از پرتو دانش تابشی نگرفته و به پایگاه استواری پناه نبرده اند.

ای کمیل! دانش بهتر از ثروت است، دانش نگهبان تو است و تو نگهبان ثروت خود. ثروت به بخشش کم می شود و دانش به بخشش زیاد می گردد. ای کمیل! دوستی استاد دانشمند به گردن شاگردان، وامی است که دریافت کرده اند. باید تا زنده است فرمانش برد و بعد از مرگش، به نیکی یادش کرد. ثروت چون از دست برفت سودی نمی دهد.

ای کمیل! آنان که ثروت اندوزند و گنج گرد آورند، در زندگی مردگانند و دانشمندان تا پایان روزگار زنده اند، بدن هایشان نابود می شود، ولی نمونه های درخشانشان در دل ها باقی می ماند.

آه! در اینجا (اشاره به سینه اش کرد) دانش بی پایانی است. کاش شاگردان شایسته ای که توانند آن را دریافت کنند به دست می آوردم. آری، شاگردی دارم که طوطی وار درمی یابد، ولی امین نیست. دستورات دین را ابزار دنیاداری می کند و به حجت های خدا بر خلقش زور می آورد و به نعمت او بر بندگانش چیره می شود تا مردمان سست دین و کم خرد را در برابر امام بر حق دور خود جمع کند و حزبی طرفدار خویش فراهم آورد.

و شاگرد دیگری که از روی اخلاص منقاد و پیرو استاد است، ولی هوش عمیق و سرشاری نـدارد که بتواند علم خود را زنده نگه دارد و در برابر مخالفان خودداری کند. به مجرد اینکه به یک شبهه و اشکالی برخورد کند، فوراً دچار تردید و شکست می شود.

و شاگرد دیگری که نه چنان است و نه چنین، ولی غرق تلذذ و دنیا دوستی است، مهار گسیخته شهوت و دلباخته جمع کردن دنیا و پس انداز کردن است. اینان هیچ کدام مبلّغ و دعوت کننده به دین نیستند و همانند چهارپایان بیابان چرند. اینجا است که دانش با مرگ استادانش از میان می رود.

بار خدایا! آری باز هم زمین خالی از حجت نمی ماند. حجت خدا، یا نمایان ولی مقهور ستمکاران است، یا در پس پرده نهان است و در میان موج های عمیق از دیده ها پنهان است. برای آنکه حجت های خدا و راهنمایان او از میان نرونـد و بیهوده نماننـد، آنان چند نفرند و کجایند؟ آنان از نظر شماره همیشه در اقلیّت هستند، ولی موقعیت آنها از همه بزرگ تر است. خدا به وجود آنها حجت های خود را نگه می دارد تا آنها را به مردانی شایسته چون خود بسپارند و آنها را در دل های همانندگان خود بکارنـد. این راد مردان به نیروی دانش تا مغز امور جهان پیش رفته انـد و روح یقین را در آغوش دل گرفته انـد. آنچه را که در نظر دنیاداران سخت است، آسان می شمارند و به آنچه نادانان از آن گریزانند، انس دارند؛ بدن هایشان در دنیا است، ولی جان هایشان شیفته عالم بالاست. ای کمیل! آنان خلیفه های خدا و مبلغین دین اوینـد. های! های! من دلباخته دیـدار آنها هستم. برای خود و شما از خدا آمرزش می خواهم. - . خصال: ۱۸۶ - ۱۸۷ -

**[ترجمه]

«۵»

ف، تحف العقول إِنَّ هَذِهِ الْقُلُوبَ أَوْعِيَةٌ فَخَيْرُهَا أَوْعَاهَا احْفَظْ عَنِّی مَا أَقُولُ إِلَى آخِرِ الْخَبَرِ.

۱- و فی نسخه: لم یستضیئوا بنور العلم فیهتدون.

۲- و فی نسخه: آه آه.

۳- و فی النهج: لیسا من رعاه الدین فی شی ء.

۴- و فی نسخه: او خائف.

**[ترجمه]تحف العقول: اميرالمؤمنين على بن ابى طالب عليه السّلام فرمود: اى كميل! اين دل ها ظرف هاست و بهترين آنها، نگهدارنده ترين آنهاست. پس آنچه تو را مى گويم از من به خاطر دار... تا آخر حديث. -. تحف العقول: ۱۶۹ - ۱۷۱ -

ص: ۱۸۸

**[ترجمه]

«۶»

ما، الأمالى للشيخ الطوسى الْمُفِيدُ عَنِ الصَّدُوقِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِى الْقَاسِمِ مَاجِيلَوَيْهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ الصَّيْرَفِيِّ عَنْ نَصْرِ بْنِ مُزَاحِمٍ عَنْ عُمَرَ بْنِ سَعْدٍ عَنْ فُضَيْلِ بْنِ خَدِيجٍ (۱)عَنْ كُمَيْلِ بْنِ زِيَادٍ النَّخَعِيِّ قَالَ: كُنْتُ مَعَ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيِّ بْنِ أَبِى طَالِبٍ عليهما السلام فِى مَسْجِدِ الْكُوفَةِ وَ قَدْ صَلَّيْنَا الْعِشَاءَ الْآخِرَةَ فَأَخَذَ بِيَدِى حَتَّى خَرَجْنَا مِنَ الْمَسْجِدِ فَمَشَى حَتَّى خَرَجَ إِلَى ظَهْرِ الْكُوفَةِ لَا يُكَلِّمُنِى بِكَلِمَةٍ فَلَمَّا أَصْحَرَ تَنَفَّسَ ثُمَّ قَالَ يَا كُمَيْلُ إِنَّ هَذِهِ الْقُلُوبَ أَوْعِيَةٌ فَخَيْرُهَا أَوْعَاهَا احْفَظْ عَنِّى مَا أَقُولُ إِلَى آخِرِ الْخَبَرِ إِلَّا أَنَّ فِيهِ صُحْبَةَ الْعَالِمِ دِينٌ يُدَانُ اللَّهُ بِهِ يَا كُمَيْلُ مَنْفَعَةُ الْمَالِ تَزُولُ بِزَوَالِهِ يَا كُمَيْلُ مَاتَ خُزَّانُ الْمَالِ وَ الْعُلَمَاءُ بَاقُونَ مَا بَقِيَ الدَّهْرُ أَعْيَانُهُمْ مَفْقُودَةٌ وَ أَمْثَالُهُمْ فِى الْقُلُوبِ مَوْجُودَةٌ هَاهْ هَاهْ إن هاهنا يقتدح الشك بشبهه ظاهر مشهور أو مستتر مغمور و بيناته و إن أولئك أرواح اليقين ما استوعره خُلَفَاءُ اللَّهِ فِى أَرْضِهِ وَ الدُّعَاةُ إِلَى دِينِهِ هَاهْ هَاهْ شَوْقاً إِلَى رُؤْيَتِهِمْ وَ أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ لِى وَ لَكُمْ ثُمَّ نَزَعَ يَدَهُ مِنْ يَدِى وَ قَالَ انْصَرِفْ إِذَا شِئْتَ.

**[ترجمه]امالى طوسى: كميل پسر زياد نخعى گفت: با اميرالمؤمنين عليه السّلام در مسجد كوفه نماز عشا را خوانده بودم كه دستم را گرفت و مرا از مسجد كوفه بيرون برد و تا پشت كوفه قدم زديم، اما يك كلمه سخن با من نگفت: چون به صحرا رسيديم، نفسى عميق كشيد و فرمود: اى كميل! اين دل ها ظرف هاست و بهترين آنها، نگهدارنده ترين آنهاست. پس آنچه را كه به تو مى گويم از من به خاطر دار... تا آخر حديث، جز اينكه در اين حديث آمده است: «همنشينى دانشمندان دين است كه بدان گردن بايد نهاد. اى كميل! فايده مال با از دست رفتن آن زايل مى گردد. اى كميل! گنجوران مال ها مرده اند، گرچه زنده اند، و دانشمندان چندان كه روزگار پايدار است، تن هاشان ناپديدار است و نشانه هاشان در دل ها آشكار است.

هاى هاى! در اينجا شك و دلايل آن به شبهه اى آشكار و ظاهر يا پنهان و پوشيده وارد مى شود و آن گروه، ارواح يقين هستند كه او را به دشوارى نمى اندازند. آنان خلفاى خدا روى زمينند و داعيان به سوى دين خدا؛ -. اين قسمت عبارت افتادگى دارد و نياز به تحقيق نسخه ها دارد. - اينان در زمين جانشينان خدايند و دعوت كنندگان به سوى دين خدا. هاى هاى كه چه آرزومند ديدار آنانم! براى خود و شما طلب آمرزش مى كنم. سپس دستش را از دستم كشيد و فرمود: كميل! اگر مى خواهى بازگرد.» -. امالى طوسى ۱ : ۱۹-۲۰ -

**[ترجمه]

«۷»

نهج، نهج البلاغه قَالَ كُمَيْلُ بْنُ زِيَادٍ أَخَذَ بِيَدِی أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عَلِیُّ بْنُ أَبِی طَالِبٍ علیهما السلام فَأَخْرَجَنِی إِلَی الْجَبَّانَهِ فَلَمَّا أَصْحَرَ تَنَفَّسَ الصُّعَدَاءَ (۲)ثُمَّ قَالَ يَا كُمَيْلُ إِنَّ هَذِهِ الْقُلُوبَ أَوْعِيَهٌ (۳)الْخَبَرَ.

كتاب الغارات للثقفی بإسناده مثله

**[ترجمه]نهج البلاغه: كميل پسر زياد گفت: اميرالمؤمنين علی بن ابی طالب علیه السّلام دست مرا گرفت و به بيابان برد. چون به صحرا رسيد، آهی دراز كشيد و گفت: ای كميل! اين دل ها ظرف هاست... تا آخر حديث. - . نهج البلاغه، خ ۱۴۷، ص ۳۷۴ - ۳۷۶ -

كتاب الغارات مثل حديث فوق را نقل كرده است. - . الغارات: ۸۹ - ۹۱ -

**[ترجمه]

بيان

سيأتی هذا الخبر بأسانيد جمه (۴)فی باب الاضطرار إلی الحجه و الجبان و الجبانه بالتشديد الصحراء و تسمی بهما المقابر أيضا و أصحر أی أخرج إلی الصحراء و أوعاها أی أحفظها للعلم و أجمعها و الربانی منسوب إلی الرب بزياده الألف و النون علی خلاف القياس كالرقبانی قال الجوهری الربانی المتأله العارف بالله تعالی و كذا قال الفيروزآبادی و قال فی الكشاف الربانی هو شديد التمسك بدين الله تعالی و طاعته و قال فی مجمع البيان هو الذی يرب أمر الناس بتدبيره و

۱- و فی نسخه: جريح.

۲- أی تنفسا تنفسا طويلا من تعب أو كرب.

۳- جمع الوعاء- بكسر الواو و ضمها-: ما يجمع و يحفظ فيه الشی ء. شبهها علیه السلام بالاوعيه لكونها محلا للعلوم و المعارف.

۴- بفتح الجيم و ضمها: كثيره.

إصلاحه إياه (۱)و الهمج قد مر و الرعاع الأحداث الطغام من العوام و السفله و أمثالهم و النعيق صوت الراعی بغنمه و یقال لصوت الغراب أیضا و المراد أنهم لعدم ثباتهم علی عقیده من العقائد و تزلزلهم فی أمر الدین یتبعون کل داع و یعتقدون بکل مدع و یخبطون خبط العشواء من غیر تمیز بین محق و مبطل و لعل فی جمع هذا القسم و إفراد القسمین الأولین إیماء إلی قلتهما و کثرته کما ذکره الشیخ البهائی رحمه الله و الرکن الوثیق هو العقائد الحقه البرهانیه الیقینیه التی یعتمد علیها فی دفع الشبهات و رفع مشقه الطاعات و العلم یحرسک أی من مخاوف الدنیا و الآخره و الفتن و الشکوک و الوساوس الشیطانیه و المال تنقصه و فی ف تفنیه و العلم یزکو علی الإنفاق أی ینمو و یزید به إما لأن کثره المدارسه توجب وفور الممارسه و قوه الفکر أو لأن الله تعالی یفیض من خزائن علمه علی من لا یبخل به.

و قال الشیخ البهائی رحمه الله کلمه علی یجوز أن تکون بمعنی مع کما قالوا فی قوله تعالی وَ إِنَّ رَبَّکَ لَذُو مَغْفِرَهٍ لِلنَّاسِ عَلی ظُلْمِهِمْ (۲)و أن تکون للسببیه و التعلیل کما قالوه فی قوله تعالی وَ لِتُکَبِّرُوا اللَّهَ عَلی ما هَداکُمْ (۳)و فی ف بعد ذلک و العلم حاکم و المال محکوم علیه إذ بالعلم یحکم علی الأموال فی القضاء و ینتزع من أحد الخصمین و یصرف إلی الآخر و أیضا إنفاقه و جمعه علی وفق العلم بوجوه تحصیله و مصارفه محبه العالم دین یدان به الدین الطاعه و الجزاء أی طاعه هی جزاء نعم الله و شکر لها أو یدان و یجزی صاحبه به أو محبه العالم و هو الإمام دین و مله یعبد الله بسببه و لا تقبل الطاعات إلا به.

و فی ما صحبه العالم دین یدان الله به أی عباده یعبد الله بها.

و فی نهج البلاغه معرفه العلم دین یدان به.

قوله یکسبه الطاعه قال الشیخ

۱- قال ابن میثم: قیل: سموا بذلک لانهم یربون المتعلمین بصغار العلوم قبل کبارها، و قیل: لانهم یربون العلم، أی یقومون باصلاحه.

۲- الرعد: ۸.

۳- البقره: ۱۸۵.

البهائی رحمه الله بضم الحرف المضارعه من أکسب و المراد أنه یکسب الإنسان طاعه الله أو یکسبه طاعه العباد له. أقول لا حاجه إلی نقله إلی باب الإفعال بل المجرد أیضا ورد بهذا المعنی بل هو أفصح قال الجوهری الکسب الجمع و کسبت أهلی خیرا و کسبت الرجل مالا فکسبه و هذا مما جاء فعلته ففعل انتهی. و الضمیر فی یکسبه راجع إلی صاحب العلم.

و فی نهج البلاغه یکسب الإنسان الطاعه و جمیل الأحدوثه.

أی الکلام الجمیل و الثناء و الأحدوثه مفرد الأحادیث و فی ف بعد ذلک و منفعه المال تزول بزواله و هو ظاهر مات خزان الأموال و هم أحیاء أی هم فی حال حیاتهم فی حکم الأموات لعدم ترتب فائده الحیاه علی حیاتهم من فهم الحق و سماعه و قبوله و العمل به و استعمال الجوارح فیما خلقت لأجله کما قال تعالی أَمْواتٌ غَیْرُ أَحْیاءٍ وَ ما یَشْعُرُونَ (۱)و العلماء بعد موتهم أیضا باقون بذکرهم الجمیل و بما حصل لهم من السعادات و اللذات فی عالم البرزخ و النشأه الآخره و بما یترتب علی آثارهم و علومهم و ینتفع الناس من برکاتهم الباقیه مدی الأعصار و علی نسخه أمالی الشیخ المراد أنهم ماتوا و مات ذکرهم و آثارهم معهم و العلماء بعد موتهم باقون بآثارهم و علومهم و أنوارهم قوله علیه السلام و أمثالهم فی القلوب موجوده قال الشیخ البهائی الأمثال جمع مثل بالتحریک فهو فی الأصل بمعنی النظیر استعمل فی القول السائر الممثل مضربه بمورده ثم فی الکلام الذی له شأن و غرابه و هذا هو المراد هاهنا أی إن حکمهم و مواعظهم محفوظه عند أهلها یعملون بها انتهی و یحتمل أن یکون المراد بأمثالهم أشباحهم و صورهم فإن المحبین لهم المهتدین بهم المقتدین لآثارهم یذکرونهم دائما و صورهم متمثله فی قلوبهم علی أن یکون جمع مثل بالتحریک أو جمع مثل بالکسر فإنه أیضا یجمع علی أمثال إن هاهنا لعلما و فی نهج البلاغه لعلما جما أی کثیرا لو أصبت له حمله بالفتحات جمع حامل أی من یکون أهلا له و جواب لو محذوف أی

ص: ۱۹۱

۱- النحل: ۲۱.

لأظهرته أو لبذلته له مع أن كلمه لو إذا كانت للتمنى لا تحتاج إلى الجزاء عند كثير من النحاه بلى أصبت له لقنا و فى نهج البلاغه أصيب لقنا و اللقن بفتح اللام و كسر القاف الفهم من اللقانه و هى حسن الفهم غير مأمون أى يذيعه إلى غير أهله و يضعه فى غير موضعه يستعمل آله الدين فى الدنيا و فى ف فى طلب الدنيا أى يجعل العلم الذى هو آله و وصله إلى الفوز بالسعادات الأبديه آله و وسيله إلى تحصيل الحظوظ الفانيه الدنيويه.

قوله عليه السلام يستظهر بحجج الله على خلقه لعل المراد بالحجج و النعم أئمه الحق أى يستعين بهؤلاء و يأخذ منهم العلوم ليظهر هذا العلم للناس فيتخذه ضعفاء العقول بطانه (1)و وليجه و يصد الناس عن ولى الحق و يدعوهم إلى نفسه و يحتمل أن يكون المراد بالحجج و النعم العلم الذى آتاه الله و يكون الظرفان متعلقين بالاستظهار أى يستعين بالحجج للغلبه على الخلق و بالنعم للغلبه على العباد و غرضه من هذا الاستظهار إظهار الفضل ليتخذه الناس وليجه قال الفيروزآبادى الوليجه الدخيله و خاصتك من الرجال أو من تتخذه معتمدا عليه من غير أهلك و فى ف و بنعمه الله على معاصيه أو منقادا لحمله العلم بالحاء المهمله و فى بعض النسخ بالجيم أى مؤمنا بالحق معتقدا له على سبيل الجمله و فى ف أو قائلا بجمله الحق لا بصيره له فى أحنائه بفتح الهمزه و بعدها حاء مهمله ثم نون أى جوانبه أى ليس له غور و تعمق فيه و فى بعض نسخ الكتابين و فى ف و فى بعض نسخ النهج أيضا فى إحيائه بالياء المثناه من تحت أى فى ترويجه و تقويته يقدح على صيغه المجهول يقال قدحت النار أى استخرجتها بالمقدحه و فى ما يقتدح و فى النهج ينقدح و على التقادير حاصله أنه يشتعل نار الشك فى قلبه بسبب أول شبهه عرضت له فكيف إذا توالت و تواترت ألا لا ذا و لا ذاك أى ليس المنقاد العديم البصيره أهلا لتحمل العلم و لا اللقن الغير المأمون و هذا الكلام معترض بين المعطوف و المعطوف عليه أو منهوما باللذات أى حريصا عليها منهمكا فيها و المنهوم فى الأصل هو الذى لا يشبع من الطعام أقول فى أكثر نسخ الكتابين فمنهوم أى فمن طلبه العلم

١- بطانه الرجل: اهله و خاصته.

أو من الناس و فی ف اللهم لا ذا و لا ذاک فمن إذا المنهوم باللذه السلس القیاد للشهوه أو مغرم بالجمع و الادخار لیسا من رعاه الدین و لا ذوی البصائر و الیقین و فی النهج أو منهوما باللذه سلس القیاد للشهوه أو مغرما قوله علیه السلام سلس القیاد أی سهل الانقیاد من غیر توقف أو مغری بالجمع و الادخار أی شدید الحرص علی جمع المال و ادخاره کان أحدا یغریه بذلک و یبعثه علیه و الغرم أیضا بمعناه یقال فلان مغرم بکذا أی لازم له مولع به لیسا من رعاه الدین بضم أوله جمع راع بمعنی الوالی أی لیس المنهوم و المغری المذکوران من ولاه الدین و فیه إشعار بأن العالم الحقیقی وال علی الدین و قیم علیه أقرب شبها أی الأنعام السائمه أی الراعیه أشبه الأشیاء بهذین الصنفین کذلک یموت أی مثل ما عدم من یصلح لتحمل العلوم تعدم تلک العلوم أیضا و تندرس آثارها بموت العلماء العارفین لأنهم لا یجدون من یلیق لتحملها بعدهم.

و لما کانت سلسله العلم و العرفان لا تنقطع بالکلیه ما دام نوع الإنسان بل لا بد من إمام حافظ للدین فی کل زمان استدرک أمیر المؤمنین علیه السلام کلامه هذا بقوله اللهم بلی و فی النهج لا تخلو الأرض من قائم لله بحجه إما ظاهرا مشهورا أو خائفا مغمورا و فی ف من قائم بحجه إما ظاهرا مکشوفا أو خائفا مفردا لئلا تبطل حجج الله و بیناته و رواه کتابه و الإمام الظاهر المشهور کأمیر المؤمنین صلوات الله علیه و الخائف المغمور کالقائم فی زماننا و کباقی الأئمه المستورین للخوف و التقیه و یحتمل أن یکون باقی الأئمه علیهم السلام داخلین فی الظاهر المشهور و کم و أین استبطاء لمده غیبه القائم علیه السلام و تبرم (۱)من امتداد دوله أعدائه أو إبهام لعدد الأئمه علیهم السلام و زمان ظهورهم و مده دولتهم لعدم المصلحه فی بیانه ثم بین علیه السلام قله عددهم و عظم قدرهم و علی الثانی یکون الحافظون و المودعون الأئمه علیهم السلام و علی الأول یحتمل أن یکون المراد شیعتهم الحافظین لأدیانهم فی غیبتهم هجم بهم العلم أی أطلعهم العلم اللدنی علی حقائق الأشیاء دفعه و انکشفت لهم حجبها و أستارها و الروح بالفتح الراحه و الرحمه و النسیم أی وجدوا لذه الیقین و هو من رحمته تعالی و نسائم لطفه

۱- أی تضجر.

و استلانوا ما استوعره المترفون الوعر من الأرض ضد السهل و المترف المنعم أی استسهلوا ما استصعبه المتنعمون من رفض الشهوات و قطع التعلقات و أنسوا بما استوحش منه الجاهلون من الطاعات و القربات و المجاهدات فی الدین صحبوا الدنیا بأبدان إلخ أی و إن کانوا بأبدانهم مصاحبین لهذا الخلق و لکن بأرواحهم مباینون عنهم بل أرواحهم معلقه بقربه و وصاله تعالی مصاحبه لمقربی جنابه من الأنبیاء و الملائکه المقربین أولئک خلفاء الله فی أرضه تعریف المسند إلیه بالإشاره للدلاله علی أنه حقیق بما یسند إلیه بعدها بسبب اتصافه بالأوصاف المذکوره قبلها کما قالوه فی قوله تعالی أُولٰئِکَ عَلیٰ هُدیً مِنْ رَبِّهِمْ وَ أُولٰئِکَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (۱)و فی نسخ نهج البلاغه آه آه و فی سائرها فی بعضها های های و فی بعضها هاه هاه و علی التقادیر الغرض إظهار الشوق إلیهم و التوجع علی مفارقتهم و إن لم یرد بعضها فی اللغه ففی العرف شائع (۲)و إنما بینا هذا الخبر قلیلا من التبیین لکثره جدواه للطالبین و ینبغی أن ینظروا فیه کل یوم بنظر الیقین و سنوضح بعض فوائده فی کتاب الإمامه إن شاء الله تعالی.

**[ترجمه]این خبر با اسناد زیادی در «باب اضطرار به حجت» می آید.

«جبان و جبانه» صحرا و قبرها را گویند. «اصحر» به معنای بیرون رفتن به سوی صحرا است. «اوعی» کسی را گویند که حافظ و جامع ترین فرد از نظر دانش باشد. فیروزآبادی می گوید: «ربانی» به «رب» نسب داده شده و الف و نون بر خلاف قاعده به آن افزوده گشته است. ولی صاحب کشاف معتقد است که «ربانی» کسی است که چنگ زدنش به دین خدا و اطاعت از او شدید باشد. از دیدگاه صاحب مجمع البیان، ربانی کسی است که امور مردم را اداره و اصلاح می کند.

ص: ۱۸۹

«رعاع» مردم فرومایه و ناکس را گویند. «نعیق» صدای چوپان برای گوسفندان می باشد، چنان که به صدای کلاغ نیز گفته شده است. مقصود این است انسان های پست و اوباش که در هیچ عقیده ثابت قدم نیستند، در امر دین تزلزل دارند، به صدای هر دعوت کننده ای گوش فرا داده و به آن معتقد می شوند، بی هدف و بی چراغ راه می پیمایند و حق گرا را از باطل گرایان تشخیص نمی دهند. اینکه این قسم را به صورت جمع و دو قسم اول را جدا آورده، شاید اشاره به این داشته باشد که آن دو قسم اندک و این قسم فراوان است، و این دیدگاه شیخ بهایی است.

«رکن وثیق» همان عقاید حقیقی برهانی و یقینی است که در دفع شبهه و رفع سختی فرمانبرداری تکیه گاه است. دانش انسان را از امور ترسناک دنیا، آخرت، فتنه ها و شک ها و وسوسه های شیطانی محافظت می کند. «نفقه» مال را ناقص و فانی می کند، ولی علم با انفاق بارور می گردد، زیرا کثرت بحث و بررسی باعث تسلط عمر و نیروی فکر می گردد، چه اینکه خداوند از انبار دانش خود به کسی در بذل دانش بخیل نیست، عطا می فرماید.

شیخ بهایی فرموده: کلمه «علی» در حدیث می تواند به معنای «مع» (همراهی) یا سببیت و جستجوی علت باشد و شاهد بر هر دو، این آیات است: «وَ إِنَّ رَبَّکَ لَذُو مَغْفِرَهٍ لِلنَّاسِ عَلیٰ ظُلْمِهِمْ» - . رعد/ ۶ - {به راستی پروردگار تو نسبت به مردم با وجود ستمشان بخشایشگر است و به یقین پروردگار تو سختکیفر است.} و «وَ لِتُکَبِّرُوا اللّٰهَ عَلیٰ ما هَداکُمْ» - . بقره/ ۱۸۵ - {باشد که شکرگزاری کنید.}

در کتاب تحف العقول بعد از این حدیث آمده است: علم حاکم و مال محکوم علیه است، زیرا در محکمه به وسیله دانش قضاوت و حکم می شود که این مال از کسی گرفته و به دیگری داده شود. انفاق، جمع کردن مال و مصرف آن نیز با دانش صورت می پذیرد.

دوست داشتن دانشمند پاداش شکر نعمت خداوند است، یا دوستدار دانشمند به جهت دوست داشتن وی پاداش می گیرد. و می توان چنین معنا کرد: مراد محبت عالمی است که امام دین و ملت بوده، خداوند به وسیله او عبادت می شود و خداوند اطاعت و فرمانبرداری مرا نمی پذیرد، جز در پرتو محبت و پذیرش این عالم.

«و فی ما»: در کتاب امالی طوسی آمده است: همراهی با عالم نوعی عبادت است که خداوند با آن عبادت می شود.

و در نهج البلاغه: شناخت علم دینی است که به آن مردم دینداری می کنند.

«یکسبه الطاعه»: شیخ

ص: ۱۹۰

بهایی فرموده: مراد این است که انسان طاعت خداوند را به دست می آورد یا مردم فرمانبردار او می شوند.

مؤلف: نیاز به بردن «کسب» به باب افعال نیست، بلکه ثلاثی مجرد آن نیز همین معنا را افاده می کند، بلکه ثلاثی مجرد فصیح تر است. جوهری گوید: «کسب» به معنای جمع آمده است. «کسبت اهلی خیرا و کسبت الرجل ماداً فکسبه» این از باب مطاوعه است. ضمیر در «یکسبه» به صاحب علم بر می گردد.

و در نهج البلاغه عبارت چنین است: «یکسب الانسان الطاعه و جمیل الاحدوثه.» یعنی سخن زیبا و مدح گونه است و «احدوثه» مفرد «احادیث» می باشد و در کتاب تحف العقول عبارت چنین آمده است.

با از بین رفتن مال، فایده آن نیز نابود می شود و این جمله روشن است. و ذخیره کنندگان مال در حکم مردگانند، در حالی که آنان زنده اند، زیرا فهمیدن حق، شنیدن آن، پذیرش، عمل به حق و به کار گرفتن اعضای بدن که برای آن آفریده شده اند، همه از فواید حیاتند که در زراندوزان وجود ندارد، چنان که آیه «أَمْواتٌ غَيْرُ أَحْياءٍ وَ ما يَشْعُرُونَ» - . نحل/ ۲۱ - {مردگانند نه زندگان و نمی دانند کی برانگیخته خواهند شد} گواه این معنا است.

علماء به دلیل یاد زیبایشان، سعادتمندی، بهره مندی از لذت های برزخی و آخرتی، آثار و علوم به جا مانده از آنان، و فایده بردن مردم از برکات پایدارشان در طول زمان ها، خودشان نیز باقی و پایدارند. در نسخه امالی طوسی آمده که با مرگ زراندوزان، یاد و آثارشان نیز می میرد، ولی چون آثار، علوم، و نور علماء باقی هستند، خودشان نیز پایدارند.

خلاصه کلام شیخ بهایی این است که مَثَل به معنای نظیر و «شبیه» است و در جایی استعمال می شود که می گویند ضرب المثل در مورد خود است و بعداً در کلامی استعمال شده که دارای اهمیت است و مراد در اینجا معنا است، یعنی حکمت و

موعظه هایشان در نزد اهلش برای عمل کردن محفوظ است.

ممکن است مراد از امثال، شبح و صورت آنها باشد، چون صورت علماء در ذهن و قلب دوستان، راه یافتگان به وسیله علماء و اقتداکنندگان به آثارشان موجود است و دائماً علماء را یادآوری می کنند.

«لعماً جماً...» یعنی علم زیادی دارم و اگر اهلش را می یافتم، می گفتم. بنابراین جواب «لو» محذوف است،

ص: ۱۹۱

هر چند که اگر کلمه «لو» برای تمنا و آرزو باشد، بنا بر دیدگاه بیشتر نحویان جواب لازم ندارد.

«اللَقِن» فهم نیکو را گویند. «غیر مأمون» یعنی راز داشتن را افشاء کرده و آن را نزد غیر اهلش می سپارند، در نتیجه ابزار دین را که علم است، برای دنیا استفاده می کنند.

در کتاب تحف العقول «فی طلب الدنیا» آمده است. مراد از «حجج» و نعمت ها، پیشوایان حق است، یعنی کسانی که علم را از ائمه می گیرند تا در میان مردم آشکار سازند. و انسان های ضعیف العقل آن را به عنوان ابزار نگه می دارند و مردم را از امام حق دور و آنان را به سوی خود می خوانند. احتمال دارد مراد از حجج و نعمت ها، همان داشتن ائمه حق باشد و هر دو ظرف از نظر ادبی متعلق به استظهار باشد، یعنی به وسیله حجت ها غلبه بر مردم و توسط نعمت ها غلبه بر بندگان پیدا می کند و هدفشان از این کار، آشکار کردن علوم و فضل نمایی است تا مردم آنان را هم راز گیرند، زیرا «ولیجه» به معنای مردان خاص و هم راز یا به معنای دین است که انسان به شخصی، ولو از اهل او نباشد، اعتماد کند.

و در کتاب تحف العقول «بنعمه الله علی معاصیه او منقاداً لحمله العلم» یعنی کسی که به حق، مؤمن است و اجمالاً ایمان دارد آمده است. و در برخی نسخه ها «لجمله العلم» آمده است، یعنی کسی که مومن به حق و معتقد به آن فی الجمله باشد. و در کتاب تحف العقول «قائلا بجمله الحق لا بصیره له فی احنائه» آمده است، یعنی او دارای تعمق نیست. و در بعضی از نسخه های دو کتاب مذکور و کتاب تحف العقول و در بعضی نسخه های نهج البلاغه، «فی احیائه» آمده است، یعنی در ترویج و تقویت آن. «یقدح» به صیغه مجهول است. «قدحت النار» زمانی گفته می شود که آتش را به وسیله آتشگیره و در ظرفی بیرون آورد. و در کتاب نهج البلاغه «ینقدح» آمده است و به هر تقدیر، حاصل معنا چنین است: آتش شک به وسیله اولین شبهه عارض شده بر قلبش شعله ور می گردد. چگونه است حال او زمانی که آوردن شبهه متواتر و پشت سر هم باشد. آگاه باشید که نه این شخص و نه آن شخص به درد نمی خورد؛ نه شاگردی که اطاعت کننده بدون بصیرت است اهل تحمل علم است و نه شاگردی که امانتدار نیست. و این یک جمله معترضه بین معطوف و معطوف الیه است. «او منهوما باللذات» یعنی حریص بر علم است و «منهم» در اصل به کسی گفته می شود که شکمش از طعام پر نشود.

مؤلف: در اکثر نسخه های دو کتاب «فمنهوم» آمده است، یعنی از جمله طالبان علم

ص: ۱۹۲

یا مردم. و در کتاب تحف العقول «اللهم لا ذا و لا ذاک فمن اذا المنهوم باللذه السلس القیاد للشهوه او مغرم بالجمع و الادخار لیسا من رعاه الدین و لا ذوی البصایر و الیقین» آمده است. و در نهج البلاغه «او منهوما باللذه سلس القیاد للشهوه او مغرما» آمده است. «سلس القیاد» یعنی رام شدن آسان و بدون توقف یا مغرم به جمع و «ادخار» یعنی حرص شدید به جمع مال و ذخیره آن است، گویا کسی او را به چنین کاری واداشته است. «الغرم» نیز چنین معنایی دارد، یعنی کسی که بسیار حرص به دنیا دارد و این دو گروه از رعیت دین نیست.

«رعاه» جمع «راع» به معنای والی است، یعنی حریص و فریب خورده ای که در حدیث ذکر شده از والیان در دین نیست. و در این حدیث اشاره به این مطلب است که عالمان حقیقی، مالیان و قیّمان بر دین هستند. یعنی چوپانان و گوسفندان بیشترین شباهت را به این دو گروه دارند. مثل «کذلک یموت» یعنی به خاطر نبودن کسی که تحمل علوم را داشته باشد، این علوم نیز از بین می رود و با مرگ دانشمندان عارف، آثار آن علوم نیز از بین می رود، زیرا پس از آنها کسی که لیاقت تحمل آن علوم را داشته باشد یافت نمی شود. از آنجایی که سلسله علم و عرفان تا زمانی که نوع انسان وجود دارد قطع نمی شود، بلکه یک امام حافظ دین در هر زمان لازم است، لذا حضرت علی علیه السّلام سخنش را استدراک فرموده به «اللهم بلی.»

و در نهج البلاغه آمده است: زمین از حجت خدا که ظاهر و مشهور یا ترسان و مخفی باشد، هرگز خالی نمی ماند.

و در کتاب تحف العقول آمده است: روی زمین از حجت قائم ظاهر و آشکار یا تنهای ترسان خالی نمی ماند تا حجت های خدا و دلایل و راویان کتابش باطل نشود.

امام ظاهر مشهور مانند امیرالمومنین و امام خائف پنهان مانند امام مهدی علیهم السّلام در زمان حاضر، و مانند باقی امامان که به خاطر تقیه پنهان بودند و احتمال دارد که باقی امامان در ظاهر مشهور داخل باشد. و چقدر و تا کی مدت غیبت امام زمان طول خواهد کشید؟ و از حکومت دشمنان او بر مردم ستم روا داشته شود یا ابهام در عدد امامان و زمان ظهور آنان و مدت حکومت آنان به خاطر نبودن مصلحت در بیان این مطلب. سپس امام علیه السلام کمی عدد آنان و بزرگی ارزش آنها را بیان می کند و در مورد بزرگی ارزش آنان مقصود از حافظان و ودیعه گزارنده گان ائمه معصومین علیهم السلام است، اما بر اولی که بیان کمی عدد آنان

باشد احتمال دارد مراد شیعیان باشد که حافظ دین امامان معصومین علیهم السلام در زمان غیبت آن بزرگواران هستند.

«هجم بهم العلم» یعنی آنان را دفعتاً و یک مرتبه بر علم لدنی بر حقائق اشیاء مطلع ساخته است. و حجاب و پرده ها را از ایشان بر طرف ساخته است.

« و الروح» به فتح به معنای راحت و رحمت و نسیم است، یعنی آنان لذت یقین را یافتند که آن از رحمت و نسیم های لطف الهی است.

«و استلانوا ما استوعره المترفون» ، «وعر» زمین سخت را گویند ، «مترف» آدم هایی را گویند که در ناز و نعمت باشد.

یعنی آنچه از دوری شهوات و بریدن تعلقات را که صاحبان نعمت سخت می پندارند آنان آسان می شمارند. و آنچه را از اطاعت و تقرب و مجاهدت های در دین که جاهلان وحشت دارند آنها مأنوس اند.

«صحبوا الدنیا بأبدان إلخ» یعنی گرچه با بدنهای خویش در میان مردم زندگی می کنند ولی با ارواح شان از آنها جدایند بلکه ارواح آنان به قرب و وصال حق تعالی وابسته است. و با مقربان درگاه الهی مانند انبیاء و ملائکه مقربین مصاحبت دارند. آنان جانشین های خدا در زمین اویند.

معرفه آوردن مسند الیه «اولئک» در حدیث اشاره به این مطلب دارد که سزاوار است مابعدش به او نسبت داده شود. زیرا این مسند الیه متصف به اوصاف مذکور قبلش می باشد.چناچه در آیه ۵ سوره مبارکه بقره امده است «أُولِئِکَ عَلی هُدیً مِنْ رَبِّهِمْ وَ أُولِئِکَ هُمُ الْمُفْلِحُون». و در نسخه های نهج البلاغه «آه آه» آمده است و در بعض نسخ «های های» آمده و در بعض دیگر «هاه هاه» آمده است به هر صورت هدف از این واژه گان اظهار شوق و علاقه به آنها و درد آور بودن جدائی آنها است گرچه بعضی این کلمات در لغت نیامده است ولی در عرف شایع است. و این حدیث را توضیح و تبیین کردم زیرا برای طالبان مفید است. سزاوار است طالبان علم هر روز از دید یقین به این حدیث بنگرند و بعض فوائد دیگر این حدیث را در کتاب امامت بیان خواهیم کرد.

**[ترجمه]

«۸»

یر، بصائر الدرجات الْحَسَنُ بْنُ عَلِیٍّ عَنِ الْعَبَّاسِ بْنِ عَامِرٍ عَنِ ابْنِ عَمِیرَهَ عَنْ عَمْرِو بْنِ شِمْرٍ عَنْ جَابِرٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: إِنَّ النَّاسَ رَجُلَانِ عَالِمٌ وَ مُتَعَلِّمٌ وَ سَائِرُ النَّاسِ غُثَاءٌ فَنَحْنُ الْعُلَمَاءُ وَ شِیعَتُنَا الْمُتَعَلِّمُونَ وَ سَائِرُ النَّاسِ غُثَاءٌ.

**[ترجمه]بصائر الدرجات: امام صادق علیه السّلام فرمود: مردم بر دو قسمند: دانشمند و دانشجو، و باقی مردم خار و خاشاک روی آب هستند. پس ما دانشمندانیم و شیعیان ما دانشجویان و باقی مردمان خار و خاشاک روی آب. - . بصائرالدرجات ۱ : ۴۲ -

**[ترجمه]

«۹»

سن، المحاسن أَبِی رَفَعَهُ إِلَی أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: اغْدُ (۳)عَالِماً خَیْراً وَ تَعَلَّمْ خَیْراً.

**[ترجمه]محاسن: امام باقر علیه السّلام فرمود: صبح کنید در حالی که دانشمند و دانشجوی خوب باشید. - . محاسن: ۲۲۶ -

**[ترجمه]

«۱۰»

سن، المحاسن ابْنُ مَحْبُوبٍ عَنْ عَمْرِو بْنِ أَبِی الْمِقْدَامِ عَنْ جَابِرٍ الْجُعْفِیِّ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله اغْدُ عَالِماً أَوْ مُتَعَلِّماً وَ إِیَّاکَ أَنْ تَکُونَ لَاهِیاً مُتَلَذِّذاً.

**[ترجمه]محاسن: جابر جعفی از امام باقر علیه السّلام روایت کرده که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: صبح کنید در حال که دانشمند یا دانشجو باشید، و بپرهیزید از اینکه بیکار لذت جو باشید. - . محاسن: ۲۲۷ -

**[ترجمه]

«۱۱»

سن، المحاسن أَبِی عَنْ صَفْوَانَ عَنِ الْعَلَاءِ عَنْ مُحَمَّدٍ عَنِ الثُّمَالِیِّ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ

ص: ۱۹۴

۱- البقره: ۵.

۲- و هذا من عجیب قوله رحمه اللّه و کیف یتصور أن یکون هناک لفظ یفید معنی بحسب العرف یستعمله مثله علیه السلام و هو أخطب العرب ثمّ لا تعرفه اللغه؟! و هل العرف الا المعروف من اللغه الذی یعرفه أهلها بحسب مرحله الاستعمال؟. ط.

۳- غدا یغدو غدوا، ای ذهب غدوه، انطلق، و یستعمل بمعنی «صار» فیرفع المبتدأ و ینصب الخبر.

ع اغْدُ عَالِماً أَوْ مُتَعَلِّماً أَوْ أَحِبَّ أَهْلَ الْعِلْمِ وَ لَا تَكُنْ رَابِعاً فَتَهْلِكَ بِبُغْضِهِمْ.

**[ترجمه]محاسن: ابوحمزه ثمالی گوید: امام صادق

ص: ۱۹۴

علیه السّلام فرمود: صبح کنید در حال که دانشمند یا دانشجو یا دوستدار علم باشید. چهارمی نباشید که به دشمنی دیگران هلاک خواهید شد. - . محاسن: ۲۲۷ -

**[ترجمه]

«۱۲»

ضه، روضه الواعظین غو، غوالی اللئالی قَالَ النَّبِیُّ صلی الله علیه و آله لَا خَیْرَ فِی الْعَیْشِ إِلَّا لِرَجُلَیْنِ عَالِمٍ مُطَاعٍ أَوْ مُسْتَمِعٍ وَاعٍ (۱).

**[ترجمه]روضه الواعظین و عوالی اللئالی: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: خیری در زندگی نیست جز برای دو شخص: دانشمند فرمانروا یا مستمع شنوا. - . روضه الواعظین: ۱۰ -

**[ترجمه]

«۱۳»

غو، غوالی اللئالی قَالَ النَّبِیُّ صلی الله علیه و آله اغْدُ عَالِماً أَوْ مُتَعَلِّماً أَوْ مُسْتَمِعاً أَوْ مُحِبّاً لَهُمْ وَ لَا تَکُنِ الْخَامِسَ فَتَهْلِکَ.

**[ترجمه]عوالی اللئالی: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: صبح کنید در حالی که دانشمند یا دانشجو یا شنونده یا دوستدار آنان باشید، و پنجمی نباشد که هلاک می گردید. - . عوالی اللئالی ۴ : ۷۵ -

**[ترجمه]

«۱۴»

وَ قَالَ صلی الله علیه و آله النَّظَرُ إِلَی وَجْهِ الْعَالِمِ عِبَادَهٌ.

**[ترجمه]عوالی اللئالی: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: نگاه کردن به صورت عالم عبادت است. - . عوالی اللئالی ۴ : ۷۳ -

**[ترجمه]

«۱۵»

غو، غوالی اللئالی رُوِیَ عَنْ بَعْضِ الصَّادِقِینَ علیهم السلام أَنَّ النَّاسَ أَرْبَعَهٌ رَجُلٌ یَعْلَمُ وَ یَعْلَمُ أَنَّهُ یَعْلَمُ فَذَاکَ مُرْشِدٌ عَالِمٌ فَاتَّبِعُوهُ وَ رَجُلٌ یَعْلَمُ وَ لَا یَعْلَمُ أَنَّهُ یَعْلَمُ فَذَاکَ غَافِلٌ فَأَیْقِظُوهُ وَ رَجُلٌ لَا یَعْلَمُ وَ یَعْلَمُ أَنَّهُ لَا یَعْلَمُ فَذَاکَ جَاهِلٌ فَعَلِّمُوهُ وَ رَجُلٌ لَا یَعْلَمُ وَ یَعْلَمُ أَنَّهُ یَعْلَمُ فَذَاکَ ضَالٌّ فَأَرْشِدُوهُ.

**[ترجمه]عوالی اللئالی: از بعضی ائمه علیهم السّلام روایت شده است که مردم چهار گونه اند: شخص که می داند و می داند که او دانا است، پس او ارشادکننده دانشمند است، از او پیروی کنید؛ شخصی که می داند و نمی داند که او دانا است، پس او غافل است، او را بیدار نمایید؛ شخصی که نمی داند و می داند که او نادان است، پس او جاهل است، او را آموزش دهید؛ شخصی که نمی داند و خود را دانا می داند، پس او شخص گمراه است، ارشادش کنید. - . عوالی اللئالی ۴ : ۷۹ -

**[ترجمه]

«۱۶»

ب، قرب الإسناد ابْنُ ظَرِیفٍ (۲)عَنِ ابْنِ عُلْوَانَ (۳)عَنْ جَعْفَرٍ عَنْ أَبِیهِ علیه السلام أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صلی الله علیه و آله قَالَ: لَوْ کَانَ الْعِلْمُ مَنُوطاً بِالثُّرَیَّا لَتَنَاوَلَهُ رِجَالٌ مِنْ فَارِسَ.

**[ترجمه]قرب الإسناد: امام صادق علیه السّلام از پدرانش، از رسول خدا صلی الله علیه و آله روایت کرده که فرمود: اگر علم در ستاره ثریا باشد، مردان فارس آن را به دست خواهند آورد. - . قرب الاسناد: ۵۲ -

**[ترجمه]

«۱۷»

ما، الأمالی للشیخ الطوسی جَمَاعَهٌ عَنْ أَبِی الْمُفَضَّلِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عُبَیْدِ اللَّهِ بْنِ یَاسِینَ قَالَ سَمِعْتُ سَیِّدِی أَبَا الْحَسَنِ عَلِیَّ بْنَ مُحَمَّدِ بْنِ الرِّضَا علیه السلام بِسُرَّمَنْ رَأَی یَقُولُ الْغَوْغَاءُ (۴)

۱- وعی الحدیث: قبله و تدبره و حفظه.

۲- بالظاء المعجمه علی وزن شریف، هو الحسین بن ظریف بن ناصح الکوفیّ ثقه یکنی أبا محمّد سکن ببغداد، له نوادر. قاله النجاشیّ فی ص ۴۵.

۳- بضم العین المهمله و سکون اللام هو الحسین بن علوان الکلبی، أورده النجاشیّ فی رجاله ص ۳۸ فقال: الحسین بن علوان الکلبی، مولاهم کوفیّ عامی، و أخوه الحسن یکنی أبا محمّد ثقه رویا عن أبی عبد اللّه علیه السلام و لیس للحسین کتاب و الحسن أخص بنا و أولی. و قال الکشّیّ فی ص ۲۴۷: محمّد بن إسحاق، و محمّد بن المنکدر، و عمرو بن خالد الواسطی و عبد

الملك بن جريح و الحسين بن علوان و الكلبى هؤلاء من رجال العامّه، الا ان لهم ميلا و محبه شديده، و قد قيل: أن الكلبى كان مستورا و لم يكن مخالفا.

۴- الغوغاء: السفله من الناس و المتسرعين الى الشر.

قَتَلَهُ الْأَنْبِيَاءِ وَ الْعَامَّةُ اسْمٌ مُشْتَقٌّ (۱)مِنَ الْعَمَى مَا رَضِيَ اللَّهُ لَهُمْ أَنْ شَبَّهَهُمْ بِالْأَنْعَامِ حَتَّى قَالَ بَلْ أَضَلَّ سَبِيلًا

**[ترجمه]امالی طوسی: محمد بن عبیدالله گوید: از آقایم امام هادی علیه السّلام در سامرا شنیدم که می فرمود: اراذل و اوباش، قاتلان پیامبران هستند

ص: ۱۹۵

و عامه از عمی به معنای کوری مشتق شده است. خدا راضی نشده که آنها به چهارپایان تشبیه شوند، بلکه فرموده است: «بل أَضَلُّ سَبِيلًا» - . فرقان/ ۴۴ - {بلکه گمراه ترند.} - . امالی طوسی: ۶۲۴ -

**[ترجمه]

«۱۸»

نهج، نهج البلاغه قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام إِذَا أَرْذَلَ اللَّهُ عَبْداً حَظَرَ عَلَيْهِ الْعِلْمَ.

**[ترجمه]نهج البلاغه: وقتی خدا خواست بنده ای را پست نماید، علم را بر او منع می سازد. - . نهج البلاغه: ق ح ۲۲۸، ص ۳۹۷ -

**[ترجمه]

بیان

أی لم یوفقه لتحصیله.

**[ترجمه]یعنی او را به تحصیل علم موفق نمی کند.

**[ترجمه]

«۱۹»

كَنْزُ الْكَرَاجُكِيِّ، قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام اغْدُ عَالِماً أَوْ مُتَعَلِّماً وَ لَا تَكُنِ الثَّالِثَ فَتَعْطَبَ.

**[ترجمه]کنز الفوائد: امیرالمؤمنین علیه السّلام فرمود: صبح کنید در حالی که دانشمند یا دانشجو باشید، و سومی نباشید که مورد سرزنش قرار می گیرید. - . کنز الفوائد ۲ : ۱۰۹ -

**[ترجمه]

«۲۰»

کِتَابُ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ شُرَيْحٍ عَنْ حُمَيْدِ بْنِ شُعَيْبٍ عَنْ جَابِرٍ الْجُعْفِيِّ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِيهِ علیه السلام قَالَ: اغْدُ عَالِماً خَيْراً أَوْ مُتَعَلِّماً خَيْراً.

**[ترجمه]جابر جعفی از امام صادق علیه السّلام، از پدرانش روایت کرده که فرمود: صبح کنید در حالی که دانشمند خوب یا دانشجوی خوب باشید. - . اصول السته عشر، کتاب جعفر بن محمد الحضرمی: ۷۳ -

**[ترجمه]

باب ۳ سؤال العالم و تذاكره و إتيان بابه

الآيات

النحل - الأنبياء: فَسْئَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لا تَعْلَمُونَ

<meta info="- فَسْئَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لا تَعْلَمُون. - . انبياء/ ۷ -

{اگر نمی دانید، از پژوهندگان کتاب های آسمانی بپرسید.}

**[ترجمه]

الأخبار

«۱»

ل، الخصال ابْنُ الْمُغِيرَهِ بِإِسْنَادِهِ عَنِ السَّكُونِيِّ عَنْ جَعْفَرٍ عَنْ أَبِيهِ علیه السلام قَالَ: الْعِلْمُ خَزَائِنُ وَ الْمَفَاتِيحُ السُّؤَالُ فَاسْأَلُوا يَرْحَمُكُمُ اللَّهُ فَإِنَّهُ يُؤْجَرُ فِی الْعِلْمِ أَرْبَعَهٌ السَّائِلُ وَ الْمُتَكَلِّمُ (۲)وَ الْمُسْتَمِعُ وَ الْمُحِبُّ لَهُمْ.

كنز الكراجكی، عن النبی صلی الله علیه و آله مثله.

**[ترجمه]خصال: علم گنج هایی است که کلیدهای آن پرسش است. خدا شما را رحمت کند، سؤال کنید که در دانش چهار نفر اجر می برند: پرسشگر، سخنگو، شنونده، دوستدار آنها. - . خصال: ۲۴۴ - ۲۴۵ -

در کتاب کنز الفوائد مثل حدیث فوق آمده است. - . کنز الفوائد ۲ : ۱۰۷ -

**[ترجمه]

«۲»

ل، الخصال الْقَطَّانُ عَنْ أَحْمَدَ الْهَمْدَانِيِّ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ فَضَّالٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ مَرْوَانَ بْنِ مُسْلِمٍ عَنِ الثُّمَالِيِّ عَنِ ابْنِ طَرِيفٍ عَنِ ابْنِ نُبَاتَةَ قَالَ قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام كَانَتِ الْحُكَمَاءُ فِيمَا مَضَى مِنَ الدَّهْرِ تَقُولُ يَنْبَغِي أَنْ يَكُونَ الِاخْتِلَافُ إِلَى الْأَبْوَابِ لِعَشَرَةِ أَوْجُهٍ أَوَّلُهَا بَيْتُ اللَّهِ (۳)عَزَّ وَ جَلَّ لِقَضَاءِ نُسُكِهِ وَ الْقِيَامِ بِحَقِّهِ وَ أَدَاءِ فَرْضِهِ وَ الثَّانِي أَبْوَابُ الْمُلُوكِ الَّذِينَ طَاعَتُهُمْ مُتَّصِلَةٌ بِطَاعَةِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ حَقُّهُمْ وَاجِبٌ وَ نَفْعُهُمْ

۱- المراد به الاشتقاق الكبير.

۲- و فی نسخه: المجیب.

۳- المراد به المساجد و بیوت العباده.

عَظِيمٌ وَ ضَرَرُهُمْ شَدِيدٌ- وَ الثَّالِثُ أَبْوَابُ الْعُلَمَاءِ الَّذِينَ يُسْتَفَادُ مِنْهُمْ عِلْمُ الدِّينِ وَ الدُّنْيَا وَ الرَّابِعُ أَبْوَابُ أَهْلِ الْجُودِ وَ الْبَذْلِ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمُ الْتِمَاسَ الْحَمْدِ وَ رَجَاءَ الْآخِرَةِ وَ الْخَامِسُ أَبْوَابُ السُّفَهَاءِ الَّذِينَ يُحْتَاجُ إِلَيْهِمْ فِي الْحَوَادِثِ وَ يُفْزَعُ إِلَيْهِمْ فِي الْحَوَائِجِ وَ السَّادِسُ أَبْوَابُ مَنْ يُتَقَرَّبُ إِلَيْهِ مِنَ الْأَشْرَافِ لِالْتِمَاسِ الْهَيْئَةِ وَ الْمُرُوءَةِ وَ الْحَاجَةِ وَ السَّابِعُ أَبْوَابُ مَنْ يُرْتَجَى عِنْدَهُمُ النَّفْعُ فِي الرَّأْيِ وَ الْمَشُورَةِ وَ تَقْوِيَةِ الْحَزْمِ (۱)وَ أَخْذِ الْأُهْبَةِ لِمَا يُحْتَاجُ إِلَيْهِ- وَ الثَّامِنُ أَبْوَابُ الْإِخْوَانِ لِمَا يَجِبُ مِنْ مُوَاصَلَتِهِمْ وَ يَلْزَمُ مِنْ حُقُوقِهِمْ وَ التَّاسِعُ أَبْوَابُ الْأَعْدَاءِ الَّتِي تَسْكُنُ بِالْمُدَارَاةِ غَوَائِلُهُمْ وَ يُدْفَعُ بِالْحِيَلِ وَ الرِّفْقِ وَ اللُّطْفِ وَ الزِّيَارَةِ عَدَاوَتُهُمْ وَ الْعَاشِرُ أَبْوَابُ مَنْ يُنْتَفَعُ بِغِشْيَانِهِمْ وَ يُسْتَفَادُ مِنْهُمْ حُسْنُ الْأَدَبِ وَ يُؤْنَسُ بِمُحَادَثَتِهِمْ.

**[ترجمه]خصال: اصبغ پسر نباته گوید: امیرمؤمنان فرمود: حکیمان روزگار قدیم می فرمودند: سزاوار آن است که رفت و آمد به در خانه ها باید برای یکی از این ده مطلب باشد. امام فرمود: در روزگار گذشته حکما همیشه می گفتند که رفت و آمد به در خانه ها، باید به خاطر یکی از این ده مقصود باشد:

۱) برای ادای حج و قیام به حق و انجام وظیفه واجب او، به خانه خدا کعبه معظمه روند.

۲) به دربار پادشاهان عادلی که اطاعت آنها به اطاعت حق پیوسته است، حق آنان واجب

ص: ۱۹۶

و سودشان بزرگ و زیانشان سخت است.

۳) به در خانه علماء و دانشمندانی که در علم دین و دنیا از آنها استفاده می شود.

۴) به در خانه های اهل جود و بخشش که مال خود را برای نیکنامی و امید ثواب آخرت می دهند.

۵) به در خانه مردمان بی خرد و فعالی که در حوادث زمانه به کمک آنان نیازمند می شوی و در حوایج از آنها پناه می طلبی.

۶) به در خانه اشراف و بزرگان برای خواهش و بخشش و مردانگی و رفع حاجت.

۷) به در خانه کسانی که از رأی و شور آنان استفاده می شود و تقویت حزم و آماده کردن ساز و برگی در مورد حاجت می آید.

۸) به در خانه برادران دینی، چون که ارتباط با آنها واجب و ادای حقشان لازم است.

۹) به در خانه دشمنانی که به مدارای با آنان شرشان دفع می شود و به حیله و تدبیر و ملاطفت و دیدن از آنها، دشمنی شان برطرف می گردد.

۱۰) به در خانه کسانی که از همنشینی آنان بهره برده شود و ادب استفاده گردد و گفتگوی با آنها موجب انس باشد. - . خصال: ۴۲۶ - ۴۲۷ -

**[ترجمه]

بیان

یحتمل أن یکون المراد بالملوک ملوک الدین من الأئمه و ولاتهم و یحتمل الأعم فإن طاعه ولاه الجور أیضا تقیه من طاعه الله.

قوله علیه السلام لالتماس الهیئه أی لأن یلاقوهم بهیئه حسنه و یعاشروهم بالمروءه أو لأن یکون لهم عند الناس بسبب معاشره هؤلاء الأشراف هیئه و مروءه قال الجزری فیه أقیلوا ذوی الهیئات عثراتهم هم الذین لا یعرفون بالشر فیزل أحدهم الزله و الهیئه صوره الشیء و شکله و حالته و یرید به ذوی الهیئات الحسنه الذین یلزمون هیئه واحده و سمتا واحدا و لا تختلف حالاتهم بالتنقل من هیئه إلی هیئه و الأهبه بالضم العده و الغوائل الشرور و الدواهی و یقال غشی فلانا أی أتاه.

**[ترجمه]احتمال دارد مراد از «ملوک»، پادشاهان دین باشد که ائمه معصومین علیهم السّلام و نایبان آنها هستند. و احتمال دارد عام تر باشد، زیرا اطاعت حاکمان جور نیز از باب تقیه اطاعت خدا است. «لالتماس الهیئه» یعنی آنها را با هیأت نیکو ملاقات می کند و با مردانگی با آنها معاشرت می نماید. یا به خاطر معاشرت با گروه اشراف، هیأت مردانگی کسب کند. جزری گوید: گناهان صاحبان شأن را ببخشید. صاحبان شأن کسانی هستند که به بدی معروف نیستند و گاهی لغزش می کنند. هیأت به معنای صورت و قیافه و حالت است که مراد از آن، کسانی است که در یک حالند و حالات مختلف ندارند.

**[ترجمه]

«۳»

صح، صحیفه الرضا علیه السلام عَنِ الرِّضَا عَنْ آبَائِهِ علیهم السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله الْعِلْمُ (۲)خَزَائِنُ وَ مِفْتَاحُهُ (۳)السُّؤَالُ فَاسْأَلُوا یَرْحَمُکُمُ اللَّهُ فَإِنَّهُ یُؤْجَرُ فِیهِ أَرْبَعَهٌ السَّائِلُ وَ الْمُعَلِّمُ وَ الْمُسْتَمِعُ وَ الْمُحِبُّ لَهُمْ (۴).

ن، عیون أخبار الرضا علیه السلام بالأسانید الثلاثه مثله.

ص: ۱۹۷

۱- و فی نسخه: العزم.

۲- و فی نسخه: للعلم.

۳- و فی نسخه: مفتاحه و فی أخری مفاتیحه.

۴- الظاهر اتّحاده مع ما تقدم فی ذیل الحدیث الأول من الکنز.

**[ترجمه]صحیفه الرضا: امام رضا علیه السّلام از پدرانش، از رسول خدا روایت کرده که آن حضرت فرمود: علم گنج هایی است که کلیدش سؤال کردن است. پس سؤال کنید، خدا شما را رحمت کند، زیرا به چهار نفر در آن اجر داده می شود: سؤال کننده، معلم، شنونده، دوستدار آنان. - . صحیفه الرضا: ۸۵ -

در کتاب عیون اخبار الرضا مثل حدیث فوق با سه سند آمده است. - . عیون اخبار الرضا ۲ : ۳۲ -

ص: ۱۹۷

**[ترجمه]

«۴»

ما، الأمالی للشیخ الطوسی رَوَی مُنِیفٌ (۱)عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ مَوْلَاهُ عَنْ أَبِیهِ عَنْ جَدِّهِ علیه السلام قَالَ قَالَ عَلِیٌّ ع

صَبَرْتُ عَلَی مُرِّ الْأُمُورِ کَرَاهَةً- وَ أَیْقَنْتُ فِی ذَاکَ الصَّوَابَ مِنَ الْأَمْرِ-

إِذَا کُنْتَ لَا تَدْرِی وَ لَمْ تَکُ سَائِلًا- عَنِ الْعِلْمِ مَنْ یَدْرِی جَهِلْتَ وَ لَا تَدْرِی

**[ترجمه]امالی طوسی: علی علیه السّلام فرمود:

بر تلخی های روزگار با کراهت صبر کردم، و در اینکه ثواب پروردگار در آن است یقین دارم

وقتی نمی دانی و از عالم هم سؤال نمی کنی، که می داند که تو نادانی و نمی دانی؟ - . امالی طوسی: ۷۱۲ -

**[ترجمه]

«۵»

نَوَادِرُ الرَّاوَنْدِیِّ، بِإِسْنَادِهِ عَنْ مُوسَی بْنِ جَعْفَرٍ عَنْ آبَائِهِ علیهم السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله سَائِلُوا الْعُلَمَاءَ وَ خَالِطُوا الْحُکَمَاءَ وَ جَالِسُوا الْفُقَرَاءَ.

**[ترجمه]نوادر راوندی: امام موسی کاظم علیه السّلام از رسول خدا نقل کرده که فرمود: از دانشمندان بپرسید، با حکیمان رفت و آمد کنید، و با بینوایان همنشین شوید. - . نوادر راوندی: ۲۶ -

**[ترجمه]

«۶»

مُنْيَهُ الْمُرِيدِ، رَوَى زُرَارَهُ وَ مُحَمَّدُ بْنُ مُسْلِمٍ وَ بُرَيْدٌ الْعِجْلِيُّ قَالُوا قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام إِنَّمَا يَهْلِكُ النَّاسُ لِأَنَّهُمْ لَا يَسْأَلُونَ.

**[ترجمه]منیه المرید: زراره و محمد بن مسلم و برید عجلی گفتند که امام صادق فرمود: مردم فقط به این خاطر هلاک می شوند که سؤال نمی کنند. - . منیه المرید: ۷۱ -

**[ترجمه]

«۷»

وَ عَنْهُ علیه السلام أَنَّ هَذَا الْعِلْمَ عَلَيْهِ قُفْلٌ وَ مِفْتَاحُهُ السُّؤَالُ.

**[ترجمه]منیه المرید: امام صادق علیه السّلام فرمود: علم دیندارای قفلی است که کلیدش سؤال کردن است. - . منیه المرید: ۱۱۲ -

**[ترجمه]

باب ۴ مذاکره العلم و مجالسه العلماء و الحضور فی مجالس العلم و ذم مخالطه الجهال

الأخبار

«۱»

لی، الأمالی للصدوق مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ عَنْ عَلِيِّ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِی الْقَاسِمِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِی عُمَرَ الْعَدَنِيِّ عَنْ أَبِی الْعَبَّاسِ بْنِ حَمْزَهَ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ سَوَّارٍ عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ عَاصِمٍ عَنْ سَلَمَهَ بْنِ وَرْدَانَ عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله الْمُؤْمِنُ إِذَا مَاتَ وَ تَرَكَ وَرَقَهً وَاحِدَهً عَلَيْهَا عِلْمٌ تَكُونُ تِلْكَ الْوَرَقَهُ يَوْمَ الْقِيَامَهِ سِتْراً فِيمَا بَيْنَهُ وَ بَيْنَ النَّارِ وَ أَعْطَاهُ اللَّهُ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى بِكُلِّ حَرْفٍ مَكْتُوبٍ عَلَيْهَا مَدِينَهً أَوْسَعَ مِنَ الدُّنْيَا سَبْعَ مَرَّاتٍ وَ مَا مِنْ مُؤْمِنٍ يَقْعُدُ سَاعَهً عِنْدَ الْعَالِمِ إِلَّا نَادَاهُ رَبُّهُ عَزَّ وَ جَلَّ جَلَسْتَ إِلَى حَبِيبِی وَ عِزَّتِی وَ جَلَالِی لَأُسْكِنَنَّكَ الْجَنَّهَ مَعَهُ وَ لَا أُبَالِی.

۱- لعله تصحیف معتب- بضم المیم و فتح العین المهمله و تشدید التاء المکسوره- مولی أبی عبد اللّه علیه السلام ثقه، أورده الشیخ فی رجاله تاره فی أصحاب الصادق علیه السلام و قال: مدنی أسند عنه علیه السلام، و اخری فی أصحاب الکاظم علیه السلام و قال: ثقه. و أورده العلامه فی القسم الأوّل من الخلاصه و وثقه. و روی الکشّیّ ص ۱۶۳ بإسناده عن أبی عبد اللّه علیه السلام أنّه قال: هم عشره «یعنی موالیه» فخیرهم و أفضلهم معتب و فیهم خائن فاحذروه و هو صغیر.

**[ترجمه]امالی صدوق: رسول خدا فرمود: هر مؤمنی که بمیرد و یک ورق از او بماند که دانشی بر آن باشد، آن ورقه روز قیامت میان او و دوزخ پرده شود و خدای تبارک و تعالی به ازای هر حرفی که در آن نوشته است، شهری به او دهد که هفت برابر دنیا باشد. مؤمنی نباشد که یک ساعت نزد عالمی نشیند، جز آنکه پروردگارش عزوجل ندا کند: نزد حبیبم نشستی! به عزت و جلالم سوگند که تو را با او ساکن بهشت کنم و باک ندارم. - . امالی صدوق: ۴۰ - ۴۱ -

ص: ۱۹۸

**[ترجمه]

«۲»

ثو، ثواب الأعمال لی، الأمالی للصدوق ابْنُ الْمُتَوَكِّلِ عَنِ السَّعْدَآبَادِيِّ عَنِ الْبَرْقِيِّ عَنِ الْجَامُورَانِيِّ عَنِ ابْنِ الْبَطَائِنِيِّ عَنِ ابْنِ عَمِيرَةَ (۱)عَنِ ابْنِ حَازِمٍ عَنِ الصَّادِقِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ آبَائِهِ علیهم السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله مُجَالَسَةُ أَهْلِ الدِّينِ شَرَفُ الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ.

ل، الخصال ابن المتوکل عن محمد العطار عن الأشعری عن الجامورانی مثله

**[ترجمه]ثواب الأعمال و امالی صدوق: رسول خدا فرمود: همنشینی اهل دین، شرف دنیا و آخرت است. - . امالی صدوق: ۵۸ -

خصال: مثل حدیث فوق را آورده است. - . خصال: ۵ -

**[ترجمه]

بیان

أهل الدین علماء الدین و العاملون بشرائعه.

**[ترجمه]اهل دین، دانشمندان دینی و عمل کنندگان به شریعت هستند.

**[ترجمه]

«۳»

لی، الأمالی للصدوق مُحَمَّدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ إِسْحَاقَ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ الْهَمْدَانِيِّ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ فَضَّالٍ عَنْ أَبِيهِ قَالَ قَالَ الرِّضَا علیه السلام مَنْ جَلَسَ مَجْلِساً يَحْيَا فِيهِ أَمْرُنَا لَمْ يَمُتْ قَلْبُهُ يَوْمَ تَمُوتُ الْقُلُوبُ الْخَبَرَ.

**[ترجمه]امالی صدوق: علی بن فضال از پدرش روایت کرده که امام رضا علیه السّلام فرمود: کسی که در مجلسی بنشیند و امر ما را در آن زنده کند، روزی که قلب ها می میرد، قلب او زنده است،. - . امالی صدوق: ۶۸ -

**[ترجمه]

بیان

إحیاء أمرهم بذکر فضائلهم و نشر أخبارهم و حفظ آثارهم.

**[ترجمه]زنده کردن امر اهل بیت علیهم السّلام با یادآوری فضایل ایشان و نشر احادیث و حفظ آثار آنان است.

**[ترجمه]

«۴»

فس، تفسیر القمی عَنْ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام أَیُّهَا النَّاسُ طُوبَی لِمَنْ شَغَلَهُ عَیْبُهُ عَنْ عُیُوبِ النَّاسِ وَ تَوَاضَعَ مِنْ غَیْرِ مَنْقَصَهٍ وَ جَالَسَ أَهْلَ الْفِقْهِ وَ الرَّحْمَهِ وَ خَالَطَ أَهْلَ الذُّلِّ وَ الْمَسْکَنَهِ وَ أَنْفَقَ مَالًا جَمَعَهُ فِی غَیْرِ مَعْصِیَهٍ الْخَبَرَ.

**[ترجمه]تفسیر علی بن ابراهیم قمی: امیرمؤمنان علیه السّلام فرمود: ای مردم! خوشا به حال کسی که عیب هایش او را از عیبجویی مردم بازدارد، تواضع بدون نقصان کند، با اهل فقه و رحمت بنشیند، با ذلیلان و مسکینان معاشرت نماید و مال حلالش را انفاق کند. - . تفسیر علی بن ابراهیم قمی ۲ : ۴۵ -

**[ترجمه]

بیان

قوله علیه السلام من غیر منقصه یحتمل وجوها الأول أن یکون المراد من غیر منقصه فی الدین بأن لا یکون التواضع لکافر أو فاسق أو ظالم أو لأمر باطل.

الثانی أن یکون المراد بالمنقصه العیب أی لا یکون تواضعه لخیانه أو فسق أو غیر ذلک من المعایب التی توجب التذلل عند الناس.

الثالث أن یکون المراد بالمنقصه الفقر أی لا یکون تواضعه لنقص مال بأن یکون الداعی له علی التواضع الحاجه و طمع المال.

الرابع أن یکون المراد نفی کثره التواضع بحیث ینتهی إلی منقصه و مذله.

قوله علیه السلام فی غیر معصیه الظاهر تعلقه بالإنفاق و تعلقه بالجمیع أو بهما علی التنازع بعید.

۱- وزان سفینه، هو سیف بن عمیره النخعیّ الکوفیّ، عده ابن الندیم فی فهرسه من فقهاء الشیعه و قد تقدم ترجمته.

**[ترجمه]«من غير منقصه» چهار احتمال دارد:

۱) مراد از نقصان، نقصان در دین باشد، یعنی در برابر کافر یا فاسق یا ظالم یا کار باطل تواضع نداشته باشد.

۲) مراد از آن، نقصان به معنای عیب باشد، یعنی تواضع وی به خاطر خیانت یا فسق یا غیر آنها از دیگر عیب هایی نباشد که موجب خواری در نزد مردم می گردد.

۳) مراد از نقصان، نقصان فقر باشد، یعنی تواضع وی به دلیل کمی مال نباشد که برای کسب حاجت و طلب مال تواضع نماید.

۴) مراد از نقصان، نفی تواضع بیش از حد باشد، یعنی تواضع به حدی نباشد که باعث نقصان و ذلت انسان گردد.

«فی غیر معصیه» ظاهراً این جمله متعلق به انفاق است و تعلق آن به آن دو از باب تنازع، بعید به نظر می رسد.

ص: ۱۹۹

**[ترجمه]

«۵»

ل، الخصال أَبِی عَنْ عَلِیٍّ عَنْ أَبِیهِ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عِیسَی عَمَّنْ ذَکَرَهُ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ قَالَ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام فِی وَصِیَّتِهِ لِابْنِهِ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَنَفِیَّهِ وَ اعْلَمْ أَنَّ مُرُوءَهَ الْمَرْءِ الْمُسْلِمِ مُرُوءَتَانِ مُرُوءَهٌ فِی حَضَرٍ وَ مُرُوءَهٌ فِی سَفَرٍ أَمَّا مُرُوءَهُ الْحَضَرِ فَقِرَاءَهُ الْقُرْآنِ وَ مُجَالَسَهُ الْعُلَمَاءِ وَ النَّظَرُ فِی الْفِقْهِ وَ الْمُحَافَظَهُ عَلَی الصَّلَاهِ فِی الْجَمَاعَاتِ وَ أَمَّا مُرُوءَهُ السَّفَرِ فَبَذْلُ الزَّادِ وَ قِلَّهُ الْخِلَافِ عَلَی مَنْ صَحِبَکَ وَ کَثْرَهُ ذِکْرِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ فِی کُلِّ مَصْعَدٍ وَ مَهْبَطٍ وَ نُزُولٍ وَ قِیَامٍ وَ قُعُودٍ.

**[ترجمه]خصال: از امام صادق علیه السّلام روایت شده که امیرمؤمنان در ضمن سفارش های خود به فرزندش محمد بن حنفیه فرمود: بدان که مروت مرد مسلمان، دو مروت است در حضر و یک مروت است در سفر. اما مروت در حضر، قرائت قرآن و همنشینی با علماء و تأمل در مسائل فقه و محافظت بر نماز جماعت است. اما مروت در سفر، بذل توشه به رفیقان و ترک مخالفت همسفران و یاد خداوند عزوجل است در هر مکان، از بالا رفتن و سرازیر رفتن و فرود آمدن و نشستن. - . خصال: ۵۴ -

**[ترجمه]

«۶»

ن، عیون أخبار الرضا علیه السلام الْقَطَّانُ وَ النَّقَّاشُ وَ الطَّالَقَانِیُّ جَمِیعاً عَنْ أَحْمَدَ الْهَمْدَانِیِّ عَنْ عَلِیِّ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ فَضَّالٍ عَنْ أَبِیهِ قَالَ قَالَ الرِّضَا علیه السلام مَنْ تَذَکَّرَ مُصَابَنَا فَبَکَی وَ أَبْکَی لَمْ تَبْکِ عَیْنُهُ یَوْمَ تَبْکِی الْعُیُونُ وَ مَنْ جَلَسَ مَجْلِساً یُحْیَا فِیهِ أَمْرُنَا لَمْ

يَمُتْ قَلْبُهُ يَوْمَ تَمُوتُ الْقُلُوبُ.

**[ترجمه]عيون اخبار الرضا: على بن فضال گويد: امام رضا عليه السّلام فرمود: كسى كه مصائب ما را يادآورى نمايد و گريه كند يا بگرياند، چشمش گريان نشود روزى كه چشم ها گريان است. و كسى كه در مجلسى بنشيند و امر ما را در آنجا زنده كند، قلبش زنده است روزى كه تمام قلب ها مى ميرد. - . عيون اخبار الرضا ۱ : ۲۶۴ -

**[ترجمه]

بيان

موت القلوب فى القيامه كنايه عن شده الدهشه و الغم و الحزن و الخوف.

**[ترجمه]«مردن قلب در قيامت»، كنايه از شدت وحشت و غم و اندوه و ترسى است كه بر دل ها ظاهر مى شود.

**[ترجمه]

«۷»

ما، الأمالى للشيخ الطوسى الْمُفِيدُ عَنِ ابْنِ قُولَوَيْهِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ سَعْدٍ عَنِ ابْنِ عِيسَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ إِسْحَاقَ عَنْ بَكْرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِى عَبْدِ اللَّهِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عليهما السلام قَالَ: سَمِعْتُهُ يَقُولُ لِخَيْثَمَةَ (۱)يَا خَيْثَمَةُ أَقْرِئْ مَوَالِيَنَا السَّلَامَ وَ أَوْصِهِمْ بِتَقْوَى اللَّهِ الْعَظِيمِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ أَنْ يَشْهَدَ أَحْيَاؤُهُمْ جَنَائِزَ مَوْتَاهُمْ وَ أَنْ يَتَلَاقَوْا فِى بُيُوتِهِمْ فَإِنَّ لُقْيَاهُمْ حَيَاةُ أَمْرِنَا قَالَ ثُمَّ رَفَعَ يَدَهُ عليه السلام فَقَالَ رَحِمَ اللَّهُ امْرَأً أَحْيَا أَمَرَنَا.

**[ترجمه]امالى طوسى: بكر بن محمد از امام صادق عليه السّلام روايت مى كند و مى گويد: از آن حضرت شنيدم كه به خيثمه مى فرمود: اى خيثمه! دوستان مرا سلام برسان و آنان را به تقواى خداى عزوجل و اينكه زندگانشان بر تشيع جنازه مردگان حاضر شوند و همديگر را در خانه هايشان زيارت كنند توصيه كن، زيرا ملاقات آنها همديگر را باعث زنده كردن امر ما است. راوى گفت: پس آن حضرت دست مبارك را بلند كرد و چنين دعا فرمود: خدا رحمت كند كسى را كه امر ما را زنده كند. - . امال طوسى ۵ : ۱۳۵ -

**[ترجمه]

«۸»

ما، الأمالى للشيخ الطوسى الْمُفِيدُ عَنِ ابْنِ قُولَوَيْهِ عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ حَمَّادٍ الْأَنْصَارِيِّ عَنْ جَمِيلِ بْنِ دَرَّاجٍ عَنْ مُعَتِّبٍ مَوْلَى أَبِى عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: سَمِعْتُهُ يَقُولُ لِدَاوُدَ بْنِ سَرْحَانَ يَا دَاوُدُ أَبْلِغْ مَوَالِيَّ عَنِّى السَّلَامَ وَ أَنِّى أَقُولُ رَحِمَ اللَّهُ عَبْداً اجْتَمَعَ مَعَ آخَرَ فَتَذَاكَرَ أَمْرَنَا فَإِنَّ ثَالِثَهُمَا مَلَكٌ يَسْتَغْفِرُ لَهُمَا وَ مَا اجْتَمَعَ اثْنَانِ عَلَى

ذِکْرِنَا إِلَّا یَبَاهَی اللَّهُ تَعَالَی بِهِمَا الْمَلَائِکَهَ فَإِذَا اجْتَمَعْتُمْ فَاشْتَغِلُوا بِالذِّکْرِ فَإِنَّ فِی اجْتِمَاعِکُمْ وَ مُذَاکَرَتِکُمْ إِحْیَاءَنَا وَ خَیْرُ النَّاسِ مِنْ بَعْدِنَا مَنْ ذَاکَرَ بِأَمْرِنَا وَ دَعَا إِلَی ذِکْرِنَا.

ص: ۲۰۰

۱- هو خیثمه بن خدیج بن الرحیل الجعفی الکوفیّ، عده الشیخ فی رجاله من أصحاب الصادق علیه السلام و ظاهره کونه امامیا، و یدلّ الخبر علی کون الرجل شیعیا و من أهل الأمانه.

**[ترجمه]امالی طوسی: معتب غلام امام صادق علیه السّلام روایت کرده است که از آن حضرت شنیدم که به داود بن سرحان می فرمود: ای داود! دوستانم را از طرف من سلام برسان و بگو که من می گویم خدا رحمت کند بنده ای را که در مجلسی با کسی دیگر جمع شود و مذاکره امر ما را نماید، زیرا سومین آنها فرشته ای است که برای آن دو استغفار می کند. و دو نفر برای یادآوری ما یک جا جمع نمی شوند، مگر اینکه خدای متعال به خاطر آن دو به ملائکه نفر مباهات می کند. پس وقتی که جمع شدید، مشغول ذکر شوید، زیرا در اجتماعات و مذاکره شما زنده نمودن ما هست و بهترین مردم بعد از ما، کسی است که امر ما را یادآوری کند و مردم را به سوی یادآوری ما بخواند. - . امالی طوسی ۸ : ۲۲۸ -

ص: ۲۰۰

**[ترجمه]

«۹»

ما، الأمالی للشیخ الطوسی الْمُفِیدُ عَنِ الشَّرِیفِ الصَّالِحِ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ مُحَمَّدِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ طَاهِرٍ الْمُوسَوِیِّ رَحِمَهُ اللَّهُ عَنِ ابْنِ عُقْدَهَ عَنْ یَحْیَی بْنِ الْحَسَنِ بْنِ الْحُسَیْنِ الْعَلَوِیِّ عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ مُوسَی عَنْ أَبِیهِ عَنْ جَدِّهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِیٍّ عَنْ عَلِیِّ بْنِ الْحُسَیْنِ عَنِ الْحُسَیْنِ بْنِ عَلِیٍّ عَنْ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ عَلِیِّ بْنِ أَبِی طَالِبٍ علیهما السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله الْمُتَّقُونَ سَادَهٌ وَ الْفُقَهَاءُ قَادَهٌ وَ الْجُلُوسُ إِلَیْهِمْ عِبَادَهٌ.

**[ترجمه]امالی طوسی: علی بن ابی طالب علیه السّلام فرمود: پرهیزکاران، آقایان و فقها رهبران هستند، نشستن نزد آنها عبادت است. - . امالی طوسی ۸ : ۲۲۹ -

**[ترجمه]

«۱۰»

ما، الأمالی للشیخ الطوسی جَمَاعَهٌ مِنْهُمُ الْحُسَیْنُ بْنُ عُبَیْدِ اللَّهِ وَ أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ عُبْدُونٍ وَ الْحَسَنُ بْنُ إِسْمَاعِیلَ بْنِ أَشْنَاسَ وَ أَبُو طَالِبِ بْنُ خَرُورٍ وَ أَبُو الْحَسَنِ الصَّفَّارُ جَمِیعاً عَنْ أَبِی الْمُفَضَّلِ الشَّیْبَانِیِّ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ عُبَیْدِ اللَّهِ عَنْ أَیُّوبَ بْنِ مُحَمَّدٍ الرَّقِّیِّ عَنْ سَلَّامِ بْنِ رَزِینٍ عَنْ إِسْرَائِیلَ بْنِ یُونُسَ الْکُوفِیِّ عَنْ جَدِّهِ أَبِی إِسْحَاقَ عَنِ الْحَارِثِ الْهَمْدَانِیِّ عَنْ عَلِیٍّ علیه السلام عَنِ النَّبِیِّ صلی الله علیه و آله قَالَ: الْأَنْبِیَاءُ قَادَهٌ وَ الْفُقَهَاءُ سَادَهٌ وَ مُجَالَسَتُهُمْ زِیَادَهٌ وَ أَنْتُمْ فِی مَمَرِّ اللَّیْلِ وَ النَّهَارِ فِی آجَالٍ مَنْقُوصَهٍ وَ أَعْمَالٍ مَحْفُوظَهٍ وَ الْمَوْتُ یَأْتِیکُمْ بَغْتَهً فَمَنْ یَزْرَعْ خَیْراً یَحْصُدْ غِبْطَهً وَ مَنْ یَزْرَعْ شَرّاً یَحْصُدْ نَدَامَهً.

**[ترجمه]امالی طوسی: امیرالمؤمنین علیه السّلام از رسول اکرم صلی الله علیه و آله روایت کرده که آن حضرت فرمود: پیامبران رهبران و فقها، آقایان هستند و همنشینی با آنها مزیتی است. و شما در گذرگاه شب و روز با عمرهای کوتاه و عمل های محفوظ هستید و مرگ ناگهان می آید. پس کسی که خیر را بکارد، غبطه را درو می کند و کسی که بدی را بکارد، پشیمانی را. - . امالی طوسی ۱۴ : ۴۸۵ -

**[ترجمه]

توضیح

بغته أی فجأه و الغبطه بالکسر السرور و حسن الحال.

**[ترجمه]«بغته» یعنی ناگهانی و «الغِبطه» به معنای مسرّت و حال نیکو است.

**[ترجمه]

«۱۱»

ع، علل الشرائع ابْنُ الْوَلِیدِ عَنِ الصَّفَّارِ عَنِ ابْنِ هَاشِمٍ عَنِ ابْنِ مَرَّارٍ (۱)عَنْ یُونُسَ رَفَعَهُ قَالَ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ یَا بُنَیَّ اخْتَرِ الْمَجَالِسَ عَلَی عَیْنِکَ فَإِنْ رَأَیْتَ قَوْماً یَذْکُرُونَ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ فَاجْلِسْ مَعَهُمْ فَإِنَّکَ إِنْ تَکُ عَالِماً یَنْفَعْکَ عِلْمُکَ وَ یَزِیدُوکَ عِلْماً وَ إِنْ کُنْتَ جَاهِلًا عَلَّمُوکَ وَ لَعَلَّ اللَّهَ أَنْ یُظِلَّهُمْ بِرَحْمَهٍ فَتَعُمَّکَ مَعَهُمْ وَ إِذَا رَأَیْتَ قَوْماً لَا یَذْکُرُونَ اللَّهَ فَلَا تَجْلِسْ مَعَهُمْ فَإِنَّکَ إِنْ تَکُ عَالِماً لَا یَنْفَعْکَ عِلْمُکَ وَ إِنْ تَکُ جَاهِلًا یَزِیدُوکَ جَهْلًا وَ لَعَلَّ اللَّهَ أَنْ یُظِلَّهُمْ بِعُقُوبَهٍ فَتَعُمَّکَ مَعَهُمْ.

**[ترجمه]علل الشرائع: یونس بن عبدالرحمن مرفوعا نقل کرده که جناب لقمان به فرزندش گفت: فرزندم! مجالس و محافل را بیازما و نیک بنگر، اگر جماعتی را دیدی که به یاد خداوند عزوجل هستند با ایشان بنشین، زیرا اگر عالم باشی این مجلس علم تو را زیاد می کند و اگر جاهل باشی، تو را عالم می گرداند، و شاید خداوند رحمتش را شامل ایشان کند و تو را نیز مشمول آن قرار دهد. و اگر گروهی را دیدی که از یاد خدا غافل و بی خبرند، با ایشان مجالست مکن، زیرا اگر عالم باشی، علم تو نفعی به تو نمی رساند و اگر جاهل باشی، این مجلس جهل تو را زیادتر می کند و شاید عقوبت حق تعالی به ایشان رسیده و تو را نیز فرا گیرد. - . علل الشرائع: ۳۹۴ -

**[ترجمه]

بیان

اختر المجالس علی عینک أی علی بصیره منک أو بعینک فإن علی قد تجی ء بمعنی الباء أو رجحها علی عینک و علی الأخیر التفصیل لبیان المجلس الذی ینبغی أن یختار علی العین.

۱- وزان شداد، هو إسماعیل بن مرار، عده الشیخ فی باب من لم یرو عن الأئمّه علیهم السلام و قال روی عن یونس بن عبد الرحمن و روی عنه إبراهیم بن هاشم.

**[ترجمه]«اختر المجالس علی عینک» یعنی با بصیرت مجلس ها را انتخاب کن و با چشم باز، زیرا «علی» گاهی به معنای «با» و گاهی به معنای «رجحان» می آید یعنی انتخاب مجالس را بر چشمت ترجیح بده. بنا بر معنای اخیر، مراد حدیث تفصیل مجالس است که قرار است بر چشم خود ترجیح بدهیم.

ص: ۲۰۱

**[ترجمه]

«۱۲»

مع، معانی الأخبار النَّقَّاشُ عَنْ أَحْمَدَ الْكُوفِيِّ عَنِ الْمُنْذِرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِيهِ قَالَ حَدَّثَنِی مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ أَبِی طَالِبٍ علیهما السلام عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِيهِ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ أَبِی طَالِبٍ علیهما السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله بَادِرُوا إِلَى رِيَاضِ الْجَنَّهِ فَقَالُوا وَ مَا رِيَاضُ الْجَنَّهِ قَالَ حَلَقُ الذِّكْرِ.

**[ترجمه]معانی الأخبار: محمّد بن حسن (یکی از نواد گان امام مجتبی) گوید: پدرم از پدرش، از امام حسن مجتبی علیهم السّلام برایم نقل نمود که پیغمبر خدا صلی اللّٰه علیه و آله فرمود: «به سوی بوستان های بهشت بشتابید.» گفتند: بوستان های بهشت چیست؟ فرمود: گردهمایی هایی که در آنها ذکر خدا می شود. - . معانی الاخبار: ۳۲۱ -

**[ترجمه]

ایضاح

حلق الذکر المجالس التی یذکر الله فیها علی قانون الشرع و یذکر فیها علوم أهل البیت علیهم السلام و فضائلهم و مجالس الوعظ التی یذکر فیها وعده و وعیده لا المجالس المبتدعه المخترعه التی یعصی الله فیها فإنها مجالس الغفله لا حلق الذکر.

**[ترجمه]«حلق الذکر» مجالسی است که بر مبنای قانون شرع در آن ذکر خدا می شود و علوم اهل بیت و فضایل ایشان یادآوری می گردد، و مجالس وعظی که در آن وعده و وعید الهی ذکر می گردد، نه مجالس بدعت گزارانه و ساختگی که در آنها معصیت خدا می شود، زیرا آنها مجالس غفلت است نه حلقه ذکر.

**[ترجمه]

«۱۳»

مع، معانی الأخبار لی، الأمالی للصدوق فِی كَلِمَاتِ النَّبِيِّ صلی الله علیه و آله بِرِوَايَهِ الصَّادِقِ علیه السلام أَحْكَمُ النَّاسِ مَنْ فَرَّ مِنْ جُهَّالِ النَّاسِ وَ أَسْعَدُ النَّاسِ مَنْ خَالَطَ كِرَامَ النَّاسِ-.

و سيأتى تمامه

<meta info="". معانى الأخبار و امالى صدوق: در ضمن سخنان پيامبر صلى الله عليه و آله به روايت امام صادق عليه السّلام آمده: استوارترين مردم كسى است كه از مردم نادان فرار كند و خوشبخت ترين مردم كسى است كه با بزرگان معاشرت نمايد. - . امالى صدوق: ۲۸ -

**[ترجمه]

«۱۴»

غو، غوالى اللئالى رُوِيَ عَنِ الصَّادِقِ عليه السلام أَنَّهُ قَالَ: تَلَاقَوْا وَ تَحَادَثُوا الْعِلْمَ فَإِنَّ بِالْحَدِيثِ تُجْلَى الْقُلُوبُ الرَّائِنَةُ وَ بِالْحَدِيثِ إِحْيَاءُ أَمْرِنَا فَرَحِمَ اللَّهُ مَنْ أَحْيَا أَمْرَنَا.

**[ترجمه]عوالى اللئالى: از امام صادق عليه السّلام روايت شده كه آن حضرت فرمود: با همديگر ملاقات كنيد و گفتگوى علم نماييد، زيرا با گفتگوى علم دل ها روشنى پيدا مى كند و با حديث كردن، امر ما زنده مى شود. خدا رحمت كند كسى را كه امر ما را زنده كند. - . عوالى اللئالى ۴ : ۶۷ -

**[ترجمه]

بيان

قال الجوهرى الرين الطبع و الدنس يقال ران على قلبه ذنبه يرين رينا و ريونا أى غلب.

**[ترجمه]جوهرى گويد «الرين» به معناى طبع و چركين بودن است. گفته مى شود «ران على قلبه ذنبه يرين رينا و ريونا»، يعنى گناه بر قلبش غلبه كرد. - . صحاح: ۲۱۲۹ -

**[ترجمه]

«۱۵»

غو، غوالى اللئالى رَوَى عِدَّةٌ مِنَ الْمَشَايِخِ بِطَرِيقٍ صَحِيحٍ عَنِ الصَّادِقِ عليه السلام أَنَّهُ قَالَ: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ يَقُولُ لِمَلَائِكَتِهِ عِنْدَ انْصِرَافِ أَهْلِ مَجَالِسِ الذِّكْرِ وَ الْعِلْمِ إِلَى مَنَازِلِهِمْ اكْتُبُوا ثَوَابَ مَا شَاهَدْتُمُوهُ مِنْ أَعْمَالِهِمْ فَيَكْتُبُونَ لِكُلِّ وَاحِدٍ ثَوَابَ عَمَلِهِ وَ يَتْرُكُونَ بَعْضَ مَنْ حَضَرَ مَعَهُمْ فَلَا يَكْتُبُونَهُ فَيَقُولُ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ مَا لَكُمْ لَمْ تَكْتُبُوا فُلَاناً أَ لَيْسَ كَانَ مَعَهُمْ وَ قَدْ شَهِدَهُمْ فَيَقُولُونَ يَا رَبِّ إِنَّهُ لَمْ يَشْرَكْ مَعَهُمْ بِحَرْفٍ وَ لَا تَكَلَّمَ مَعَهُمْ بِكَلِمَةٍ فَيَقُولُ الْجَلِيلُ جَلَّ جَلَالُهُ أَ لَيْسَ كَانَ جَلِيسَهُمْ فَيَقُولُونَ بَلَى يَا رَبِّ فَيَقُولُ اكْتُبُوهُ مَعَهُمْ إِنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَشْقَى بِهِمْ جَلِيسُهُمْ فَيَكْتُبُونَهُ مَعَهُمْ فَيَقُولُ تَعَالَى اكْتُبُوا لَهُ ثَوَاباً مِثْلَ ثَوَابِ أَحَدِهِمْ.

**[ترجمه]عوالی اللئالی: گروهی از استادان من به طریق صحیح از امام صادق علیه السّلام روایت کرده اند که آن حضرت فرمود: خدای متعال هنگام بازگشت اهل مجالس ذکر و علم به سوی منازل شان، به فرشتگانش می فرماید: ثواب آنچه از کردارشان را که دیده اید بنویسید! پس فرشتگان برای هر یک ثواب کردارش را می نویسند و بعض کسانی که با آنها حاضر شده اند، ثوابی برای شان نمی نویسند. خدای متعال می فرماید: چرا برای فلانی ثواب ننوشتید، آیا با آنها نبودند، در حالی که شما دیدید؟ می گویند: پروردگارا! آن شخص با آنان در سخن گفتن مشارکت نداشت و حرفی با آنان نزد. خدای متعال می فرماید: آیا همنشین آنها نیز نبود؟ می گویند: بلی! همنشین آنها بود ای پروردگار! خداوند می فرماید: او را از جمله آنها بنویسید. آنان گروهی هستند که همنشینان آنها بدبخت نمی شوند. پس او را نیز با آنها می نویسند. خداوند می فرماید: برای آن شخص ثواب یکی از آنها را بنویسید. - . عوالی اللئالی ۴ : ۶۷ - ۶۸ -

**[ترجمه]

بیان

قوله علیه السلام لا یشقی بهم جلیسهم أی ببرکتهم لا یخیب جلیسهم عن کرامتهم فیشقی أو إن صحبتهم مؤثره فی الجلیس فاستحق بسبب ذلک الثواب و السعاده.

**[ترجمه]«لا یشقی بهم جلیسهم» یعنی به برکت آنها، همنشین ایشان از بزرگواری آنان محروم نمی ماند تا بدبخت گردد، یا اینکه همنشینی آنها مؤثر است، پس به سبب آن مستحق ثواب و سعادت می شود.

**[ترجمه]

«۱۶»

غو، غوالی اللئالی قَالَ النَّبِیُّ صلی الله علیه و آله تَذَاکَرُوا وَ تَلَاقَوْا وَ تَحَدَّثُوا فَإِنَّ الْحَدِیثَ جِلَاءٌ

ص: ۲۰۲

إِنَّ الْقُلُوبَ لَتَرِينُ كَمَا يَرِينُ السَّيْفُ وَ جِلَاؤُهَا الْحَدِيثُ.

**[ترجمه]عوالی اللئالی: رسول خدا فرمود است: مذاکره علم نمایید، همدیگر را ملاقات کنید و برای همدیگر حدیث نقل کنید، زیرا حدیث روشنی

ص: ۲۰۲

قلب ها است. قطعاً دل ها را همانند شمشیر زنگار می گیرد و جلای قلب ها با حدیث کردن است. - . عوالی اللئالی ۴ : ۷۸ -

**[ترجمه]

«۱۷»

وَ قَالَ صلى الله عليه و آله إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ يَقُولُ تَذَاكُرُ الْعِلْمِ بَيْنَ عِبَادِي مِمَّا تَحْيَا عَلَيْهِ الْقُلُوبُ الْمَيْتَةُ إِذَا انْتَهَوْا فِيهِ إِلَى أَمْرِي.

منیه المرید، عن أبی عبد الله علیه السلام عنه صلی الله علیه و آله مثله.

<meta info=". رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: خداوند می فرماید: علم را در میان بندگانم مذاکره کنید، از علم هایی که دل های مرده به آن زنده می شود، آن گاه که به امر ما ختم شود. - . عوالی اللئالی ۴ : ۷۸ -

منیه المرید: امام صادق علیه السّلام مثل آن را روایت کرده است. - . منیه المرید: ۶۸ -

**[ترجمه]

«۱۸»

غو، غوالی اللئالی قَالَ النَّبِيُّ صلى الله عليه و آله قَالَ الْحَوَارِيُّونَ لِعِيسَى علیه السلام يَا رُوحَ اللَّهِ مَنْ نُجَالِسُ قَالَ مَنْ يُذَكِّرُكُمُ اللَّهَ رُؤْيَتُهُ وَ يَزِيدُ فِي عِلْمِكُمْ مَنْطِقُهُ وَ يُرَغِّبُكُمْ فِي الْآخِرَهِ عَمَلُهُ.

**[ترجمه]عوالی اللئالی: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: حواریون به حضرت عیسی علیه السّلام گفتند: ای روح الله! با کی همنشینی کنیم؟ فرمود: کسی که دیدارش شما را به یاد خدا اندازد، گفتارش بر علم شما بیفزاید و کارهایش شما را به آخرت تشویق نماید. - . عوالی اللئالی ۴ : ۷۸ -

**[ترجمه]

«۱۹»

غو، غوالی اللئالی رُوِيَ عَنْ بَعْضِ الصَّادِقِينَ علیهم السلام أَنَّهُ قَالَ: الْجُلَسَاءُ ثَلَاثَةٌ جَلِيسٌ تَسْتَفِيدُ مِنْهُ فَالْزَمْهُ وَ جَلِيسٌ تُفِيدُهُ فَأَكْرِمْهُ

وَ جَلِيسٌ لَا تُفِيدُ وَ لَا تَسْتَفِيدُ مِنْهُ فَاهْرُبْ عَنْهُ.

**[ترجمه]عوالی اللئالی: از یکی از ائمه علیهم السّلام روایت شده که فرمود: همنشینان سه گونه اند: همنشینی که از او استفاده می کنی، پس همراهش باش؛

همنشینی که از تو استفاده می کند، پس گرامی اش بدار؛ همنشین که نه از تو استفاده می کند و نه تو از او بهره می بری، پس از او فرار کن. -. عوالی اللئالی ۴ : ۷۹ -

**[ترجمه]

«۲۰»

جا، المجالس للمفید الْمَرَاغِيُّ عَنْ ثَوَابَةَ بْنِ يَزِيدَ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ عَلِيِّ بْنِ الْمُثَنَّى عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْمُثَنَّى عَنْ سبابه [شَبَابَةَ] بْنِ سَوَّارٍ عَنِ الْمُبَارَكِ بْنِ سَعِيدٍ عَنْ خَلِيلِ الْفَرَّاءِ عَنْ أَبِي الْمُحَبَّرِ (۱)قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله أَرْبَعَةٌ مَفْسَدَةٌ لِلْقُلُوبِ الْخَلْوَةُ بِالنِّسَاءِ وَ الِاسْتِمَاعُ مِنْهُنَّ وَ الْأَخْذُ بِرَأْيِهِنَّ وَ مُجَالَسَةُ الْمَوْتَى فَقِيلَ لَهُ يَا رَسُولَ اللَّهِ وَ مَا مُجَالَسَةُ الْمَوْتَى قَالَ مُجَالَسَةُ كُلِّ ضَالٍّ عَنِ الْإِيمَانِ وَ جَائِرٍ فِي الْأَحْكَامِ.

**[ترجمه]امالی مفید: ابوالمحبر گوید: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: چهار چیز دل ها را فاسد کند: خلوت با زنان، استمتاع زنان، گرفتن رأی زنان، همنشینی با مردگان. پرسیده شد: ای رسول خدا! مقصود از همنشینی با مردگان چیست؟ فرمود: هر کسی که از ایمان گمراه و در احکام دین حیران باشد. -. امالی مفید: ۳۵ -

**[ترجمه]

«۲۱»

جع، جامع الأخبار عَنْ أَبِي ذَرٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله يَا أَبَا ذَرٍّ الْجُلُوسُ سَاعَةً عِنْدَ مُذَاكَرَةِ الْعِلْمِ أَحَبُّ إِلَى اللَّهِ مِنْ قِيَامِ أَلْفِ لَيْلَةٍ يُصَلَّى فِي كُلِّ لَيْلَةٍ أَلْفُ رَكْعَةٍ وَ الْجُلُوسُ سَاعَةً عِنْدَ مُذَاكَرَةِ الْعِلْمِ أَحَبُّ إِلَى اللَّهِ مِنْ أَلْفِ غَزْوَةٍ وَ قِرَاءَةِ الْقُرْآنِ كُلِّهِ قَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ مُذَاكَرَةُ الْعِلْمِ خَيْرٌ مِنْ قِرَاءَةِ الْقُرْآنِ كُلِّهِ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله يَا أَبَا ذَرٍّ الْجُلُوسُ سَاعَةً عِنْدَ مُذَاكَرَةِ الْعِلْمِ أَحَبُّ إِلَى اللَّهِ مِنْ قِرَاءَةِ الْقُرْآنِ كُلِّهِ اثْنَا عَشَرَ أَلْفَ مَرَّةٍ عَلَيْكُمْ بِمُذَاكَرَةِ الْعِلْمِ فَإِنَّ بِالْعِلْمِ تَعْرِفُونَ الْحَلَالَ مِنَ الْحَرَامِ يَا أَبَا ذَرٍّ الْجُلُوسُ سَاعَةً

۱- أبو المجبر- بالجیم او المهمله- ذکره فی الإصابه ج ۴ ص ۱۷۲، و روی عنه، عن رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلم: «من عال ابنتین أو ابنین أو عمتین أو جدتین فهو معی فی الجنه کهاتین- و ضم رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلم إصبعیه السبابه

و التى جنبهـا- فـان كن ثلاثـا فهو مفرح و ان كن أربعا أو خمسا فيا عباد اللّه أدركوه، أقرضوه، ضاربوه» قال: و أخرجه مطين فى الصحابه عن الحمانى.

عِنْدَ مُذَاكَرَهِ الْعِلْمِ خَيْرٌ لَکَ مِنْ عِبَادَهِ سَنَهٍ صِيَامٍ نَهَارُهَا وَ قِيَامٍ لَيْلُهَا وَ النَّظَرُ إِلَى وَجْهِ الْعَالِمِ خَيْرٌ لَکَ مِنْ عِتْقِ أَلْفِ رَقَبَهٍ.

**[ترجمه]جامع الأخبار: ابوذر گويد: رسول خدا صلى الله عليه و آله فرمود: اى ابوذر! يک ساعت نشستن در مجلسى که در آن مذاکره علم شود، در نزد خدا از نماز خواندن هزار شب که هر شب هزار رکعت نماز بخواند محبوب تر است، و نشستن يک ساعت نزد مذاکره علم، نزد خدا از هزار جهاد و قرائت تمام قرآن محبوب تر است.

ابوذر گفت: اى رسول خدا! آيا مذاکره علم بهتر است از تلاوت تمام قرآن؟ رسول خدا صلى الله عليه و آله فرمود: اى ابوذر! يک ساعت نشستن در مجلسى که مذاکره علم شود، در نزد خدا محبوب تر است از تلاوت تمام قرآن دوازده هزار بار. بر شما باد به مذاکره علم، زيرا به دانش حلال از حرام شناخته مى شود. اى ابوذر! يک ساعت نشستن در مجلسى که

ص: ۲۰۳

در آن مذاکره علم شود، براى تو از عبادت يک سال که روزهايش روزه و شب هايش به نماز قيام کنى بهتر است. نگاه کردن به صورت عالم، برايت از آزاد کردن هزار بنده بهتر است. - . جامع الاخبار: ۳۸ - ۳۹ -

**[ترجمه]

«۲۲»

ضه، روضه الواعظين قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ يَا بُنَيَّ جَالِسِ الْعُلَمَاءَ وَ زَاحِمْهُمْ بِرُكْبَتَيْکَ فَإِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ يُحْيِي الْقُلُوبَ بِنُورِ الْحِكْمَهِ كَمَا يُحْيِي الْأَرْضَ بِوَابِلِ السَّمَاءِ.

**[ترجمه]روضه الواعظين: لقمان به پسرش فرمود: پسرکم! با دانشمندان همنشينى کن و زانو به زانوى ايشان بنشين که خداى عزوجل دل ها را به پرتو حکمت زنده مى کند، همچنان که زمين را با باران آسمان زنده مى فرمايد. - . روضه الواعظين: ۱۶ -

**[ترجمه]

بيان

زاحمهم أى ضايقهم و ادخل فى زحامهم برکبتيک أى أدخل رکبتيک فى زحامهم و الوابل المطر العظيم القطر الشديد.

**[ترجمه]«زاحمهم» يعنى با آنان مضايقه کن و با زحمت دادن به آنان وارد شو، يعنى زانوهايت را در زحمت دادن آنها داخل کن. «وابيل» يعنى باران شديد و دانه درشت.

**[ترجمه]

«۲۳»

ضه، روضه الواعظین رُوِیَ عَنْ بَعْضِ الصَّحَابَهِ قَالَ: جَاءَ رَجُلٌ مِنَ الْأَنْصَارِ إِلَی النَّبِیِّ صلی الله علیه و آله فَقَالَ یَا رَسُولَ اللَّهِ إِذَا حَضَرَتْ جَنَازَهٌ وَ مَجْلِسُ عَالِمٍ أَیُّهُمَا أَحَبُّ إِلَیْکَ أَنْ أَشْهَدَ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله إِنْ کَانَ لِلْجَنَازَهِ مَنْ یَتْبَعُهَا وَ یَدْفِنُهَا فَإِنَّ حُضُورَ مَجْلِسِ عَالِمٍ أَفْضَلُ مِنْ حُضُورِ أَلْفِ جَنَازَهٍ وَ مِنْ عِیَادَهِ أَلْفِ مَرِیضٍ وَ مِنْ قِیَامِ أَلْفِ لَیْلَهٍ وَ مِنْ صِیَامِ أَلْفِ یَوْمٍ وَ مِنْ أَلْفِ دِرْهَمٍ یُتَصَدَّقُ بِهَا عَلَی الْمَسَاکِینِ وَ مِنْ أَلْفِ حَجَّهٍ سِوَی الْفَرِیضَهِ وَ مِنْ أَلْفِ غَزْوَهٍ سِوَی الْوَاجِبِ تَغْزُوهَا فِی سَبِیلِ اللَّهِ بِمَالِکَ وَ نَفْسِکَ وَ أَیْنَ تَقَعُ هَذِهِ الْمَشَاهِدُ مِنْ مَشْهَدِ عَالِمٍ أَ مَا عَلِمْتَ أَنَّ اللَّهَ یُطَاعُ بِالْعِلْمِ وَ یُعْبَدُ بِالْعِلْمِ وَ خَیْرُ الدُّنْیَا وَ الْآخِرَهِ مَعَ الْعِلْمِ وَ شَرُّ الدُّنْیَا وَ الْآخِرَهِ مَعَ الْجَهْلِ.

**[ترجمه]روضه الواعظین: یکی از صحابه روایت می کند که مردی از انصار به حضور پیامبر صلی الله علیه و آله آمد و گفت: ای رسول خدا! اگر حضور در تشییع جنازه و حضور در محضر عالم آماده باشد، شما کدام یک را بیشتر دوست دارید که حاضر شوم؟ فرمود: اگر کسانی هستند که جنازه را جمع و دفن کنند، همانا حضور در مجلس عالم برتر از هزار تشییع جنازه و هزار عیادت بیمار و شب زنده داری هزار شب و روزه گرفتن هزار روز و صدقه دادن هزار درهم به مستمندان و هزار حج مستحب و هزار جهاد مستحب است که با مال و جان خود در راه خدا جهاد کنی و همه این ها کجا قابل مقایسه با محضر عالم نیست! مگر نمی دانی که خداوند به دانش پرستش و اطاعت می شود و خیر دنیا و آخرت همراه علم است و شر دنیا و آخرت با نادانی؟ - . روضه الواعظین: ۱۷ -

**[ترجمه]

«۲۴»

کشف، کشف الغمه عَنِ الْحَافِظِ عَبْدِ الْعَزِیزِ عَنْ دَاوُدَ بْنِ سُلَیْمَانَ عَنِ الرِّضَا عَنْ آبَائِهِ علیهم السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّی اللَّهُ عَلَیْهِ وَ آلِهِ مُجَالَسَهُ الْعُلَمَاءِ عِبَادَهٌ وَ النَّظَرُ إِلَی عَلِیٍّ علیه السلام عِبَادَهٌ وَ النَّظَرُ إِلَی الْبَیْتِ عِبَادَهٌ وَ النَّظَرُ إِلَی الْمُصْحَفِ عِبَادَهٌ وَ النَّظَرُ إِلَی الْوَالِدَیْنِ عِبَادَهٌ.

**[ترجمه]کشف الغمه: امام رضا علیه السّلام از رسول خدا صلی الله علیه و آله روایت کرده که آن حضرت فرمود: همنشینی دانشمندان عبادت است، و نگاه کردن به صورت علی علیه السّلام عبادت است و نگاه کردن به خانه کعبه عبادت و نگاه کردن به قرآن عبادت و نگاه کردن به پدر و مادر عبادت است.

**[ترجمه]

«۲۵»

ختص، الإختصاص الْمُفِیدُ عَنْ أَبِی غَالِبٍ الزُّرَارِیِّ وَ ابْنِ قُولَوَیْهِ عَنِ الْکُلَیْنِیِّ عَنِ الْحُسَیْنِ بْنِ الْحَسَنِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ زَکَرِیَّا الْغَلَابِیِّ عَنِ ابْنِ عَائِشَهَ النَّصْرِیِّ رَفَعَهُ أَنَّ أَمِیرَ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام قَالَ فِی بَعْضِ خُطَبِهِ أَیُّهَا النَّاسُ اعْلَمُوا أَنَّهُ لَیْسَ بِعَاقِلٍ مَنِ انْزَعَجَ مِنْ

قَوْلِ الزُّورِ فِيهِ وَ لَا بِحَكِيمٍ مَنْ رَضِيَ بِثَنَاءِ الْجَاهِلِ عَلَيْهِ النَّاسُ أَبْنَاءُ مَا يُحْسِنُونَ وَ قَدْرُ كُلِّ امْرِئٍ مَا يُحْسِنُ فَتَكَلَّمُوا فِي الْعِلْمِ تَبَيَّنْ أَقْدَارُكُمْ.

**[ترجمه]اختصاص: ابن عایشه نصری روایت کرده که امیرالمؤمنین صلی الله علیه و آله در یکی از خطبه هایش فرموده است: ای مردم! بدانید عاقل نیست کسی که از گفتار دروغ درباره اش ناراحت شود و حکیم نیست کسی که به ستایش مردم نادان راضی گردد. مردم فرزندان چیزی هستند که آن را نیکو انجام می دهند، و ارزش هر کس به این است که کاری را خوب انجام دهد. درباره دانش سخن گویید تا قدر شما معلوم شود. - . اختصاص: ۱ - ۲ -

**[ترجمه]

«۲۶»

ختص، الإختصاص قَالَ الْبَاقِرُ علیه السلام تَذَكُّرُ الْعِلْمِ سَاعَةً خَيْرٌ مِنْ قِيَامِ لَيْلَةٍ.

ص: ۲۰۴

**[ترجمه]اختصاص: امام باقر علیه السّلام فرمود: یک ساعت مذاکره علم بهتر از عبادت یک شب است. - . اختصاص: ۲۴۵ -

ص: ۲۰۴

**[ترجمه]

«۲۷»

ختص، الإختصاص قَالَ مُوسَى بْنُ جَعْفَرٍ علیهما السلام مُحَادَثَهُ الْعَالِمِ عَلَى الْمَزْبَلَهِ خَيْرٌ مِنْ مُحَادَثَهِ الْجَاهِلِ عَلَى الزَّرَابِيِّ.

**[ترجمه]اختصاص: امام موسی کاظم علیه السّلام فرمود: گفتگوی با عالم در خاکروبه ها بهتر از گفت و گوی با جاهل روی فرش های فاخر است. - . اختصاص: ۳۳۵ -

**[ترجمه]

«۲۸»

وَ قَالَ علیه السلام لَا تَجْلِسُوا عِنْدَ كُلِّ عَالِمٍ إِلَّا عَالِمٍ يَدْعُوكُمْ مِنَ الْخَمْسِ إِلَى الْخَمْسِ مِنَ الشَّكِّ إِلَى الْيَقِينِ وَ مِنَ الْكِبْرِ إِلَى التَّوَاضُعِ وَ مِنَ الرِّيَاءِ إِلَى الْإِخْلَاصِ وَ مِنَ الْعَدَاوَهِ إِلَى النَّصِيحَهِ وَ مِنَ الرَّغْبَهِ إِلَى الزُّهْدِ.

**[ترجمه]امام موسی کاظم علیه السّلام فرمود: نزد هر عالمی ننشینید، جز عالمی که شما را از پنج چیز به سوی پنج چیز بخواند: از شک به یقین؛ از تکبر به تواضع؛ از ریا به اخلاص؛ از دشمنی به نصیحت؛ از رغبت دنیا به سوی بی اعتنایی به آن. - . اختصاص: ۳۳۵ -

**[ترجمه]

«۲۹»

نَوَادِرُ الرَّاوَنْدِيِّ، بِإِسْنَادِهِ عَنْ مُوسَى بْنِ جَعْفَرٍ عَنْ آبَائِهِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ قَالَ قَالَ صلی الله علیه و آله النَّظَرُ فِي وَجْهِ الْعَالِمِ حُبّاً لَهُ عِبَادَهٌ.

**[ترجمه]نوادر راوندی: امام موسی کاظم علیه السّلام از پدرانش روایت کرده که رسول خدا فرمود: نگاه محبت آمیز به صورت عالم عبادت است. - . نوادر راوندی: ۱۱ -

**[ترجمه]

«۳۰»

كَنْزُ الْكَرَاجُكِيِّ، قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام مَنْ جَالَسَ الْعُلَمَاءَ وُقِّرَ وَ مَنْ خَالَطَ الْأَنْذَالَ حُقِّرَ.

**[ترجمه]کنز الفوائد: امیر مؤمنان علیه السلام فرمود: کسی که با دانشمندان همنشینی کند مورد احترام قرار گیرد و کسی که با فرومایگان نشیند، تحقیر شود. - . کنز الفوائد ۱ : ۳۱۹ -

**[ترجمه]

«۳۱»

وَ مِنْهُ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ طُوبَى لِمَنْ شَغَلَهُ عَيْبُهُ عَنْ عُيُوبِ غَيْرِهِ وَ أَنْفَقَ مَا اكْتَسَبَ فِی غَيْرِ مَعْصِيَةٍ وَ رَحِمَ أَهْلَ الضَّعْفِ وَ الْمَسْكَنَةِ وَ خَالَطَ أَهْلَ الْفِقْهِ وَ الْحِكْمَةِ.

**[ترجمه]کنز الفوائد: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: خوشا به حال کسی که عیب هایش او را از عیبجویی دیگران باز دارد، و از مال حلال در راه خدا انفاق کند، و بر ضعیفان و مسکینان ترحم نماید، و با دانشمندان و حکیمان همنشین باشد. - . کنز الفوائد ۱ : ۳۷۹ -

**[ترجمه]

«۳۲»

وَ مِنْهُ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ أَیْ بُنَیَّ صَاحِبِ الْعُلَمَاءَ وَ جَالِسْهُمْ وَ زُرْهُمْ فِی بُيُوتِهِمْ لَعَلَّكَ أَنْ تُشْبِهَهُمْ فَتَكُونَ مِنْهُمْ.

**[ترجمه]کنز الفوائد: لقمان به پسرش گفت: ای پسر جانم! همراه دانشمندان و همنشین آنان باشد و در خانه هاشان از آنها دیدار کن تا شاید مانند آنها شوی و از آنها باشی. - . کنز الفوائد ۲ : ۶۶ -

**[ترجمه]

«۳۳»

عده، عده الداعی عَنْ عَلِیٍّ علیه السلام قَالَ: جُلُوسُ سَاعَةٍ عِنْدَ الْعُلَمَاءِ أَحَبُّ إِلَى اللَّهِ مِنْ عِبَادَةِ أَلْفِ سَنَةٍ وَ النَّظَرُ إِلَى الْعَالِمِ أَحَبُّ إِلَى اللَّهِ مِنِ اعْتِكَافِ سَنَةٍ فِی الْبَيْتِ الْحَرَامِ وَ زِيَارَةُ الْعُلَمَاءِ أَحَبُّ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى مِنْ سَبْعِينَ طَوَافاً حَوْلَ الْبَيْتِ وَ أَفْضَلُ مِنْ سَبْعِينَ حَجَّةً وَ عُمْرَةً مَبْرُورَةً مَقْبُولَةً وَ رَفَعَ اللَّهُ لَهُ سَبْعِينَ دَرَجَةً وَ أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَيْهِ الرَّحْمَةَ وَ شَهِدَتْ لَهُ الْمَلَائِكَةُ أَنَّ الْجَنَّةَ وَجَبَتْ لَهُ.

**[ترجمه]عده الداعی: امیرالمؤمنین علیه السّلام فرمود: نشستن یک ساعت نزد دانشمندان، برای خدا محبوب تر است از عبادت هزار سال، و نگاه کردن به عالم، به برای خدا محبوب تر است از اعتکاف یک سال در بیت الحرام، و زیارت

دانشـمندان، در نزد خدا از هفتاد طواف دور خانه کعبه محبوب تر است و بهتر از هفتاد حج و عمره قبول شده است که خدا به خاطر آن، او را هفتاد درجه بالا می برد و بر آن شـخص رحمت نازل می کند و فرشـتگان شـهادت می دهند که بهشت برایش واجب است. - . عده الداعی: ۷۵ -

**[ترجمه]

«۳۴»

مُنْیَهُ الْمُرِیدِ، قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله إِذَا مَرَرْتُمْ فِی رِیَاضِ الْجَنَّهِ فَارْتَعُوا قَالُوا یَا رَسُولَ اللَّهِ وَ مَا رِیَاضُ الْجَنَّهِ قَالَ حَلَقُ الذِّكْرِ فَإِنَّ لِلَّهِ سَیَّارَاتٍ مِنَ الْمَلَائِكَهِ یَطْلُبُونَ حَلَقَ الذِّكْرِ فَإِذَا أَتَوْا عَلَیْهِمْ حَفُّوا بِهِمْ.

قال بعض العلماء حلق الذکر هی مجالس الحلال و الحرام کیف یشتری و یبیع و یصلی و یصوم و ینکح و یطلق و یحج و أشباه ذلک.

ص: ۲۰۵

**[ترجمه]منیه المرید: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: وقتی در باغستان های بهشت مرور کردید، پس از آنها استفاده کنید! گفتند: یا رسول الله! باغستان های بهشت چیست؟ فرمود: حلقه های ذکر و یاد خدا است، زیرا خداوند فرشتگانی دارد که همیشه حلقه های ذکر را جستجو می کنند و وقتی آنان را یافتند، آنها را زیر بال و پر خود قرار می دهند.

بعضی از دانشمندان گفته اند: حلقه های ذکر، مجالس حرام و حلال است که چگونه بفروشند، چگونه بخرند، چگونه نماز بخوانند، چگونه روزه بگیرند، چگونه ازدواج کنند، چگونه حج کنند و امثال آن. - . منیه المرید: ۶۷ -

ص: ۲۰۵

**[ترجمه]

«۳۵»

وَ خَرَجَ صلی الله علیه و آله فَإِذَا فِی الْمَسْجِدِ مَجْلِسَانِ مَجْلِسٌ يَتَفَقَّهُونَ وَ مَجْلِسٌ يَدْعُونَ اللَّهَ وَ يَسْأَلُونَهُ فَقَالَ كِلَا الْمَجْلِسَيْنِ إِلَى خَيْرٍ أَمَّا هَؤُلَاءِ فَيَدْعُونَ اللَّهَ وَ أَمَّا هَؤُلَاءِ فَيَتَعَلَّمُونَ وَ يُفَقِّهُونَ الْجَاهِلَ هَؤُلَاءِ أَفْضَلُ بِالتَّعْلِيمِ أُرْسِلْتُ ثُمَّ قَعَدَ مَعَهُمْ.

**[ترجمه]منیه المرید: رسول خدا صلی الله علیه و آله به مسجد رفت و دید دو مجلس در مسجد برگذار است: یک مجلس که احکام دین در آن می آموزند و مجلس دیگر که در آن دعا می خوانند. از رسول خدا پرسیدند: کدام آن دو بهتر است؟ فرمود: هر دو مجلس عاقبت به خیرند، اما آن گروهی که علم می آموزند و به نادانان آموزش می دهند، بهتر است. من برای آموزش فرستاده شده ام. سپس در کنار گروه دوم نشست. - . منیه المرید: ۶۸ -

**[ترجمه]

«۳۶»

وَ عَنِ الْبَاقِرِ علیه السلام رَحِمَ اللَّهُ عَبْداً أَحْيَا الْعِلْمَ فَقِيلَ وَ مَا إِحْيَاؤُهُ قَالَ أَنْ يُذَاكِرَهُ بِهِ أَهْلَ الدِّينِ وَ الْوَرَعِ.

**[ترجمه]منیه المرید: امام باقر علیه السّلام فرمود: خدا رحمت کند بنده ای را که علم را زنده کند. عرض شد: احیای علم چگونه است؟ فرمود: با دینداران و پرهیزکاران مذاکره علم نماید. - . منیه المرید: ۶۸ -

**[ترجمه]

«۳۷»

وَ عَنْهُ علیه السلام قَالَ: تَذَاكُرُ الْعِلْمِ دِرَاسَةٌ وَ الدِّرَاسَةُ صَلَاةٌ حَسَنَةٌ.

**[ترجمه]منیه المرید: امام باقر علیه السّلام فرمود: مذاکره علم درس دادن است و ثواب درس دادن، نماز مستحبی است. - .

منیه المرید: ۶۸ -

و فرمود: مذاکره علم درس است و درس عبادت نیکو است.

**[ترجمه]

«۳۸»

فِی الزَّبُورِ قُلْ لِأَحْبَارِ بَنِی إِسْرَائِیلَ وَ رُهْبَانِهِمْ (۱)حَادِثُوا مِنَ النَّاسِ الْأَتْقِیَاءَ فَإِنْ لَمْ تَجِدُوا فِیهِمْ تَقِیّاً فَحَادِثُوا الْعُلَمَاءَ وَ إِنْ لَمْ تَجِدُوا عَالِماً فَحَادِثُوا الْعُقَلَاءَ فَإِنَّ التُّقَی وَ الْعِلْمَ وَ الْعَقْلَ ثَلَاثُ مَرَاتِبَ مَا جَعَلْتُ وَاحِدَةً مِنْهُنَّ فِی خَلْقِی وَ أَنَا أُرِیدُ هَلَاکَهُ.

**[ترجمه]منیه المرید: در کتاب زبور آمده است: به دانشمندان و زاهدان بنی اسرائیل بگو: با مردم پرهیزکار گفتگو کنید. اگر در میان مردم پرهیزکار نیافتید، با دانشمندان مذاکره کنید. اگر عالمی نیافتید، با عاقلان مذاکره کنید، زیرا تقوا و علم و عقل سه درجه است که هیچ یک از آنها را در بنده ای از بندگانم که قصد هلاک او را داشته باشم، قرار ندادم. - . منیه المرید: ۳۶ -

**[ترجمه]

باب ۵ العمل بغیر علم

الأخبار

«۱»

لی، الأمالی للصدوق أَبِی عَنْ سَعْدٍ عَنِ الْبَرْقِیِّ عَنْ أَبِیهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ عَنْ طَلْحَةَ بْنِ زَیْدٍ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام یَقُولُ الْعَامِلُ عَلَی غَیْرِ بَصِیرَةٍ کَالسَّائِرِ عَلَی غَیْرِ الطَّرِیقِ وَ لَا یَزِیدُهُ سُرْعَةُ السَّیْرِ مِنَ الطَّرِیقِ إِلَّا بُعْداً.

سن، المحاسن أبی عن محمد بن سنان و عبد الله بن المغیره معا عن طلحه مثله- ضا، فقه الرضا علیه السلام مثله.

**[ترجمه]امالی صدوق: طلحه بن زید گوید: از امام صادق شنیدم که می فرمود: کسی که بدون بینایی عمل کند، چون کسی است که بیراهه رود و با شتاب در راه رفتن، جز دوری برایش نیفزاید. - . امالی صدوق: ۳۴۳ - ۳۴۴ -

در کتاب محاسن و فقه الرضا مثل این حدیث آمده است. - . محاسن: ۱۹۸ -

**[ترجمه]

«۲»

لی، الأمالی للصدوق الْعَطَّارُ عَنْ أَبِيهِ عَنِ ابْنِ عِيسَى عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ عَنِ ابْنِ مُسْكَانَ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ زِيَادٍ الصَّيْقَلِ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ الصَّادِقَ علیه السلام يَقُولُ لَا يَقْبَلُ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَ

۱- الاحبار جمع الحبر بفتح الحاء و کسرها و سکون الباء: رئیس الکهنه عند الیهود: و الکهنه جمع الکاهن، و هو من یدعی معرفه الاسرار و أحوال الغیب عند الیهود و عبده الاوثان، و الذی یقدم الذبائح و القرابین عند النصاری. و الرهبان جمع الراهب و هو من اعتزب عن الناس الی دیر طلبا للعباده و کانت الرهبانیه عند الیهود و النصاری ممدوحه و متداوله بینهم، و لکن الإسلام نهی عن ذلک بقوله: «لا رهبانیه فی الإسلام.» و حث الناس علی دخول الجماعات و معاضده النوع فیما یتعلق بالحضاره و یشید به بنیان المجتمع.

عَمَلًا إِلَّا بِمَعْرِفَهٍ وَ لَا مَعْرِفَهَ إِلَّا بِعَمَلٍ فَمَنْ عَرَفَ دَلَّتْهُ الْمَعْرِفَهُ عَلَى الْعَمَلِ وَ مَنْ لَمْ يَعْمَلْ فَلَا مَعْرِفَهَ لَهُ إِنَّ الْإِيمَانَ بَعْضُهُ مِنْ بَعْضٍ.

سن، المحاسن أبى عن محمد بن سنان مثله

**[ترجمه]امالی صدوق: امام صادق علیه السّلام می فرمود: خدای عزّوجل عملی را جز با معرفت نپذیرد

و معرفت هم جز با عمل نباشد. هر که معرفت پیدا کند، او را به عمل راهنمایی می کند و هر که عملی ندارد، معرفتی ندارد. ایمانِ بخشی از بخش دیگر پدید می آید. - . امالی صدوق: ۳۴۴ -

در کتاب محاسن مثل حدیث بالا نقل شده است. - . محاسن: ۱۹۸ -

**[ترجمه]

بیان

الظاهر أن المراد بالمعرفه أصول العقائد و یحتمل الأعم قوله إن الإیمان بعضه من بعض أی أجزاء الإیمان من العقائد و الأعمال بعضها مشروطه ببعض کان العقائد أجزاء الأعمال و بالعکس أو المراد أن أجزاء الإیمان ینشأ بعضها من بعض.

**[ترجمه]ظاهراً مراد از «معرفت»، اصول عقاید است و احتمال دارد اعم تر از آن باشد. «إن الإیمان بعضه من بعض» یعنی اجزای ایمان که اعتقادات و اعمال باشد، بعضی از آنها مشروط به بعضی دیگر است، یعنی اعتقادات اجزای اعمال است و اعمال اجزای اعتقاد است. یا مراد این است که بعضی از اجزای ایمان از بعضی دیگر سر منشاء می گیرد.

**[ترجمه]

«۳»

ب، قرب الإسناد هَارُونُ عَنِ ابْنِ صَدَقَهَ عَنْ جَعْفَرٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَلِيٍّ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: إِيَّاكُمْ وَ الْجُهَّالَ مِنَ الْمُتَعَبِّدِينَ وَ الْفُجَّارَ مِنَ الْعُلَمَاءِ فَإِنَّهُمْ فِتْنَهُ كُلِّ مَفْتُونٍ.

أقول: أثبتنا هذا الخبر مع غیره مما یناسب هذا الباب فی باب ذم علماء السوء.

**[ترجمه]قرب الإسناد: امام صادق علیه السّلام از پدرانش، از امیرالمؤمنین علیه السّلام روایت کرده که آن حضرت فرمود: از عابدان جاهل و عالمان فاسق دوری کنید، زیرا آنان سر منشأ تمام فتنه هایند.

مؤلف: این خبر و اخبار مناسب این باب را در «باب مذمت علمای سوء» آورده ام.

**[ترجمه]

«۴»

ل، الخصال ابْنُ الْمُتَوَكِّلِ عَنِ الْحِمْيَرِيِّ عَنِ ابْنِ عِيسَى عَنِ ابْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ مَالِكِ بْنِ عَطِيَّةَ عَنِ الثُّمَالِيِّ (۱)عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ قَالَ: لَا حَسَبَ لِقُرَشِيٍّ وَ لَا عَرَبِيٍّ إِلَّا بِتَوَاضُعٍ وَ لَا كَرَمَ إِلَّا بِتَقْوَى وَ لَا عَمَلَ إِلَّا بِنِيَّةٍ وَ لَا عِبَادَةَ إِلَّا بِتَفَقُّهٍ أَلَا وَ إِنَّ أَبْغَضَ النَّاسِ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ مَنْ يَقْتَدِي بِسُنَّةِ إِمَامٍ وَ لَا يَقْتَدِي بِأَعْمَالِهِ.

**[ترجمه]خصال: ابو حمزه ثمالی از امام زین العابدین علیه السّلام روایت کرده که آن حضرت فرمود: هیچ حسبی برای قریشی و عربی جز تواضع نیست؛ هیچ کرامتی جز تقوا نیست؛ هیچ عملی قبول نمی شود مگر با نیت، و هیچ عبادتی مقبول نیست مگر با تفقه و آگاهی. و آگاه باشید که مبغوض ترین مردم در نزد خدا، کسی است که تنها به سنّت امام اقتدا کند نه به اعمال ایشان. - . خصال: ۱۸ -

**[ترجمه]

«۵»

ما، الأمالي للشيخ الطوسي ابْنُ الصَّلْتِ عَنِ ابْنِ عُقْدَةَ عَنِ الْمُنْذِرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ يَحْيَى الضَّبِّيِّ عَنْ مُوسَى بْنِ الْقَاسِمِ عَنْ أَبِي الصَّلْتِ عَنْ عَلِيِّ بْنِ مُوسَى عَنْ آبَائِهِ عليهم السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه و آله لَا قَوْلَ إِلَّا بِعَمَلٍ وَ لَا قَوْلَ وَ عَمَلٌ إِلَّا بِنِيَّةٍ وَ لَا قَوْلَ وَ عَمَلٌ وَ نِيَّةٌ إِلَّا بِإِصَابَةِ السُّنَّةِ.

**[ترجمه]امالی طوسی: رسول خدا فرمود: گفتاری جز عمل نیست، و گفتار و عمل جز با نيّت نیست، و گفتار و عمل و نيّت جز با سنت نیست. - . امالی طوسی ۱۲ : ۳۴۶ - ۳۴۷ -

**[ترجمه]

تنویر

لا قول أی لا ینفع قول و اعتقاد نفعا کاملا إلا بانضمام العمل إلیه و لا ینفعان أیضا إلا إذا کانا لله من غیر شوب رياء و غرض فاسد و لا تنفع هذه الثلاثه أیضا إلا إذا کانت موافقه للسنه و لا یکون العمل مبتدعا.

**[ترجمه]گفتار و اعتقاد منفعت کامل ندارد، مگر اینکه با عمل همراه شود و آن دو نیز منفعت ندارد، مگر زمانی که برای رضای خدا و بدون ریا و غرض فاسد انجام گیرد و آن سه فایده ندارد، مگر آنکه موافق سنت باشد و از روی بدعت انجام نشود.

**[ترجمه]

«۶»

یر، بصائر الدرجات ابْنُ عِیسَی عَنْ مُحَمَّدٍ الْبَرْقِیِّ عَنْ إِبْرَاهِیمَ بْنِ إِسْحَاقَ الْأَزْدِیِّ عَنْ أَبِی

ص: ۲۰۷

۱- نسبه الی ثماله، و الثمالی لقب ثابت بن دینار ابی صفیه الأزدیّ أبو حمزه الکوفیّ، صاحب الدعاء المعروف الوارد فی اسحار شهر رمضان کان من زهاد أهل الکوفه و مشایخها، و أجمعت الشیعه علی جلالته و رفعه شأنه و قبول روایته من غیر تردید، و قد لقی أربعه من الأئمّه: علی بن الحسین، و محمّد بن علی، و جعفر بن محمّد، و موسی بن جعفر علیهم السلام.

عُثْمَانَ الْعَبْدِیِّ عَنْ جَعْفَرٍ عَنْ أَبِیهِ عَنْ عَلِیٍّ علیه السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله لَا قَوْلَ إِلَّا بِعَمَلٍ وَ لَا عَمَلَ إِلَّا بِنِیَّهٍ وَ لَا عَمَلَ وَ لَا نِیَّهَ إِلَّا بِإِصَابَهِ السُّنَّهِ.

**[ترجمه]بصائر الدرجات:

ص: ۲۰۷

رسول خدا فرمود: گفتاری جز با عمل نیست و عملی جز با نیت نیست و عمل و نیتی نیست، مگر اینکه موافق سنت باشد. - . بصائر الدرجات: ۳۱ -

**[ترجمه]

«۷»

سن، المحاسن ابْنُ فَضَّالٍ عَمَّنْ رَوَاهُ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ عَنْ آبَائِهِ علیهم السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله مَنْ عَمِلَ عَلَی غَیْرِ عِلْمٍ کَانَ مَا یُفْسِدُهُ أَکْثَرَ مِمَّا یُصْلِحُ.

الدره الباهره، عن الجواد علیه السلام مثله.

**[ترجمه]محاسن: رسول خدا فرمود: کسی که عملی را بدون آگاهی انجام دهد، فسادش بیشتر از اصلاح او است. - . محاسن: ۱۹۸ -

دره الباهره: از امام جواد علیه السّلام مانند این حدیث را آورده است. - . دره الباهره: ۵۵ -

**[ترجمه]

«۸»

غو، غوالی اللئالی رُوِیَ عَنِ الصَّادِقِ علیه السلام أَنَّهُ قَالَ: قَطَعَ ظَهْرِی اثْنَانِ عَالِمٌ مُتَهَتِّکٌ وَ جَاهِلٌ مُتَنَسِّکٌ هَذَا یَصُدُّ النَّاسَ عَنْ عِلْمِهِ بِتَهَتُّکِهِ وَ هَذَا یَصُدُّ النَّاسَ عَنْ نُسُکِهِ بِجَهْلِهِ.

**[ترجمه]عوالی اللئالی: از امام صادق علیه السّلام روایت شده که آن حضرت فرمود: دو نفر پشت مرا شکست: عالم بی حیا و بی مبالات؛ جاهل عابد. اولی به خاطر بی حیایی اش سد راه مردم از طلب علم می شود و دومی مردم را به خاطر نادانی اش از عبادت دور می کند. - . عوالی اللئالی ۴ : ۷۷ -

**[ترجمه]

إيضاح

قال الفيروزآبادی هتك الستر و غيره يهتكه فانهتك و تهتك جذبه فقطعه من موضعه إلی شق منه جزءا فبدا ما وراءه و رجل منهتك و متهتك و مستهتك لا يبالی أن يهتك ستره انتهی و المتنسك المتعبد المجتهد فی العباده و صد الجاهل عن نسكه إما لأن الناس لما يرون من جهله لا يتبعونه علی نسكه أو لأنه بجهله يبتدع فی نسكه فيتبعه الناس فی تلك البدعه فيصد الناس عما هو حقيقه تلك النسك.

**[ترجمه]«تهتک» به معنی قطع و بریدن جزء است. عالم متهتک کسی است که باک ندارد از اینکه پرده اش پاره شود. «متنسک» کوشش در عبادت را گویند. اما اینکه جاهل عابد سد راه مردم می شود، چون مردم از او نادانی را می بیند و در عبادت از او پیروی نمی کنند، یا او به خاطر نادانی اش در عبادت بدعت هایی می گذارد که مردم از وی در آن بدعت ها پیروی می کنند، پس سد راه مردم از حقیقت آن عبادت می شود.

**[ترجمه]

«۹»

جا، المجالس للمفيد أَحْمَدُ بْنُ الْوَلِيدِ عَنْ أَبِيهِ عَنِ الصَّفَّارِ عَنِ ابْنِ عِيسَى عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ عَنْ مُوسَى بْنِ بَكْرٍ عَمَّنْ سَمِعَ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: الْعَامِلُ عَلَى غَيْرِ بَصِيرَةٍ كَالسَّائِرِ عَلَى السَّرَابِ بِقِيعَةٍ لَا يَزِيدُ سُرْعَةُ سَيْرِهِ إِلَّا بُعْداً.

**[ترجمه]مجالس مفید: موسی بن بکر از کسانی که از امام صادق علیه السّلام شنیدند، چنین روایت می کند که فرمود: عمل کردن بدون آگاهی و بینایی قلبی، مانند کسی است که روی سراب راه می رود؛ هر قدر به سرعت رود، آن سراب دورتر می شود (به هدف نمی رسد). - . امالی مفید: ۴۲ -

**[ترجمه]

تبيين

السراب هو ما يری فی الفلاه من لمعان الشمس عليها وقت الظهيره فيظن أنه ماء يسرب أی يجری و القيعه بمعنی القاع و هو الأرض المستويه و قيل جمعه كجار و جيره و هو إشاره إلی ما ذكره الله تعالی فی أعمال الكفار و عدم انتفاعهم بها حيث قال وَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَعْمالُهُمْ كَسَرابٍ بِقِيعَةٍ يَحْسَبُهُ الظَّمْآنُ ماءً حَتَّى إِذا جاءَهُ لَمْ يَجِدْهُ شَيْئاً وَ وَجَدَ اللَّهَ عِنْدَهُ فَوَفَّاهُ حِسابَهُ وَ اللَّهُ سَرِيعُ الْحِسابِ (۱)

**[ترجمه]«السراب» چیزی است که در بیابان از تابش آفتاب هنگام ظهر دیده می شود و گمان می رود که آن آب جاری است. «القیعه» به معنای «قاع»، زمین هموار است. بعضی گفته اند: جمع «قاع» است و آن اشاره است به سوی چیزی که خداوند در کردار کافران و فایده نبردن آنان از اعمال شان ذکر کرده است و فرموده: «وَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَعْمالُهُمْ كَسَرابٍ بِقِيعَةٍ يَحْسَبُهُ

الظَّمْآنُ ماءً حَتَّی إِذا جاءَهُ لَمْ یَجِدْهُ شَیْئاً وَ وَجَدَ اللَّهَ عِنْدَهُ فَوَفَّاهُ حِسابَهُ وَ اللَّهُ سَرِیعُ الْحِسابِ» - . نور/ ۳۹ - {و کسانی که کفر ورزیدند، کارهایشان چون سرابی در زمینی هموار است که تشنه آن را آبی می پندارد تا چون بدان رسد آن را چیزی نیابد و خدا را نزد خویش یابد و حسابش را تمام به او دهد و خدا زودشمار است.}

**[ترجمه]

«۱۰»

ختص، الإختصاص قَالَ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام الْمُتَعَبِّدُ عَلَی غَیْرِ فِقْهٍ کَحِمَارِ الطَّاحُونَهِ یَدُورُ وَ لَا یَبْرَحُ وَ رَکْعَتَانِ مِنْ عَالِمٍ خَیْرٌ مِنْ سَبْعِینَ رَکْعَهً مِنْ جَاهِلٍ لِأَنَّ الْعَالِمَ تَأْتِیهِ الْفِتْنَهُ فَیَخْرُجُ مِنْهَا بِعِلْمِهِ وَ تَأْتِی الْجَاهِلَ فَتَنْسِفُهُ نَسْفاً وَ قَلِیلُ الْعَمَلِ مَعَ کَثِیرِ الْعِلْمِ خَیْرٌ مِنْ کَثِیرِ الْعَمَلِ مَعَ قَلِیلِ الْعِلْمِ وَ الشَّکِّ وَ الشُّبْهَهِ.

ص: ۲۰۸

۱- النور: ۳۹.

**[ترجمه]اختصاص: علی علیه السّلام فرمود: دینداری بدون فهم عمیق، مانند الاغ آسیاب است که می چرخد، ولی از جایش دور نمی شود. دو رکعت نماز عالم بهتر از هفتاد رکعت جاهل است، چون عالم اگر گرفتار فتنه، مصیبت، آزمایش و آشوب شود، با علم خودش را نجات می دهد، ولی جاهل کار را خراب تر می کند. دانش زیاد و کار اندک بهتر است از علم اندک و کار زیاد و با شک و تردید. - . اختصاص: ۲۴۵ -

ص: ۲۰۸

**[ترجمه]

«۱۱»

نهج، نهج البلاغه قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام فَلْيَصْدُقْ رَائِدٌ أَهْلَهُ وَ لْيُحْضِرْ عَقْلَهُ وَ لْيَكُنْ مِنْ أَبْنَاءِ الْآخِرَةِ فَإِنَّهُ مِنْهَا قَدِمَ وَ إِلَيْهَا يَنْقَلِبُ فَالنَّاظِرُ بِالْقَلْبِ الْعَامِلُ بِالْبَصَرِ يَكُونُ مُبْتَدَأُ عَمَلِهِ أَنْ يَعْلَمَ أَ عَمَلُهُ عَلَيْهِ أَمْ لَهُ فَإِنْ كَانَ لَهُ مَضَى فِيهِ وَ إِنْ كَانَ عَلَيْهِ وَقَفَ عَنْهُ فَإِنَّ الْعَامِلَ بِغَيْرِ عِلْمٍ كَالسَّائِرِ عَلَى غَيْرِ طَرِيقٍ فَلَا يَزِيدُهُ بُعْدُهُ عَنِ الطَّرِيقِ إِلَّا بُعْداً مِنْ حَاجَتِهِ وَ الْعَامِلُ بِالْعِلْمِ كَالسَّائِرِ عَلَى الطَّرِيقِ الْوَاضِحِ فَلْيَنْظُرْ نَاظِرٌ أَ سَائِرٌ هُوَ أَمْ رَاجِعٌ- إلى آخر ما سيأتي مشروحا في كتاب الفتن

**[ترجمه]نهج البلاغه: امیرالمؤمنین علیه السّلام فرمود: پس امام و رهنمای مردم باید به مردم راست بگوید، و راه خرد پیماید و از فرزندان آخرت باشد که از آنجا آمده و بدان جا خواهد رفت.

پس آن که با چشم دل بنگرد و با دیده درون کار کند، آغاز کارش آن است که بیندیشد: آیا عمل او به سود او است یا زیان او؟ اگر به سود اوست ادامه دهد و اگر زیانبار است، توقف کند، زیرا عمل کننده بدون آگاهی، چون رونده ای است که بیراهه می رود. پس هر چه شتاب کند از هدفش دورتر می ماند. و عمل کننده از روی آگاهی، چون رونده ای بر راه راست است. پس بیننده باید به درستی بنگرد که آیا رونده راه مستقیم است یا واپس گرا... تا آخر حدیث که مشروحاً در «کتاب الفتن» ذکر می شود. - . نهج البلاغه: خ ۱۵۴، ص ۱۵۳ -

**[ترجمه]

«۱۲»

كَنْزُ الْكَرَاجُكِيِّ، قَالَ الصَّادِقُ علیه السلام أَحْسِنُوا النَّظَرَ فِيمَا لَا يَسَعُكُمْ جَهْلُهُ وَ انْصَحُوا لِأَنْفُسِكُمْ وَ جَاهِدُوهَا (۱)فِي طَلَبِ مَعْرِفَةِ مَا لَا عُذْرَ لَكُمْ فِي جَهْلِهِ فَإِنَّ لِدِينِ اللَّهِ أَرْكَاناً لَا يَنْفَعُ مَنْ جَهِلَهَا شِدَّةُ اجْتِهَادِهِ فِي طَلَبِ ظَاهِرِ عِبَادَتِهِ وَ لَا يَضُرُّ مَنْ عَرَفَهَا فَدَانَ بِهَا حُسْنُ اقْتِصَادِهِ وَ لَا سَبِيلَ لِأَحَدٍ إِلَى ذَلِكَ إِلَّا بِعَوْنٍ مِنَ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ.

**[ترجمه]کنز الفوائد: امام صادق علیه السّلام فرمود: در چیزی که نادانی آن برای شما فراخ نیست، نیک بنگرید و نفس هایتان را پند دهید، و در جستجوی شناخت چیزی که برای شما در نادانی آن عذری نیست، با نفس مبارزه کنید، زیرا دین

خدا ارکانی دارد، کسی که آنها را نمی داند، کوشش زیاد او در جستجوی ظاهر عبادتش فایده نمی دهد، کسی که آن ارکان را می داند ضرر نمی کند و به سبب آنها، به بهترین میانه روی می رسد، و احدی به سوی آنها راه ندارد به جز کمک خدای عزوجل. - . کنز الفوائد ۲ : ۲۳ -

**[ترجمه]

باب ۶ العلوم التی أمر الناس بتحصیلها و ینفعهم و فیه تفسیر الحکمه

الآیات

البقره: یُؤْتِی الْحِکْمَهَ مَنْ یَشاءُ وَ مَنْ یُؤْتَ الْحِکْمَهَ فَقَدْ أُوتِیَ خَیْراً کَثِیراً

الإسراء: ذلِکَ مِمَّا أَوْحی إِلَیْکَ رَبُّکَ مِنَ الْحِکْمَهِ

لقمان: وَ لَقَدْ آتَیْنا لُقْمانَ الْحِکْمَهَ

الزخرف: قالَ قَدْ جِئْتُکُمْ بِالْحِکْمَهِ

الجمعه: وَ یُعَلِّمُهُمُ الْکِتابَ وَ الْحِکْمَهَ

lt;meta info="- یُؤْتِی الْحِکْمَهَ مَنْ یَشاءُ وَ مَنْ یُؤْتَ الْحِکْمَهَ فَقَدْ أُوتِیَ خَیْراً کَثیراً وَ ما یَذَّکَّرُ إِلَّا أُولُوا الْأَلْبابِ - . بقره / ۲۶۹ -

{[خدا] به هر کس که بخواهد حکمت می بخشد، و به هر کس حکمت داده شود، به یقین خیر فراوان داده شده است؛ و جز خردمندان کسی پند نمی گیرد.}

- ذلِکَ مِمَّا أَوْحی إِلَیْکَ رَبُّکَ مِنَ الْحِکْمَه. - . اسراء / ۳۹ -

{این [سفارش ها] از حکمت هایی است که پروردگارت به تو وحی کرده است.}

- وَ لَقَدْ آتَیْنا لُقْمانَ الْحِکْمَه. - . لقمان / ۱۲ -

{و به راستی لقمان را حکمت دادیم.}

- قالَ قَدْ جِئْتُکُمْ بِالْحِکْمَهِ. - . زخرف / ۶۳ -

{گفت به راستی برای شما حکمت آوردم.}

- وَ یُعَلِّمُهُمُ الْکِتابَ وَ الْحِکْمَهَ. - . جمعه / ۲ -

{و كتاب و حكمت بديشان بياموزد.}

**[ترجمه]

الأخبار

«۱»

ل، الخصال مَاجِيلَوَيْهِ عَنْ مُحَمَّدٍ الْعَطَّارِ عَنِ الْأَشْعَرِيِّ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ ابْنِ مَعْرُوفٍ عَنِ ابْنِ مَهْزِيَارَ عَنْ حَكَمِ بْنِ بُهْلُولٍ عَنِ ابْنِ هَمَّامٍ عَنِ ابْنِ أُذَيْنَهَ عَنْ أَبَانِ بْنِ أَبِی عَيَّاشٍ عَنْ سُلَيْمِ بْنِ قَيْسٍ الْهِلَالِيِّ قَالَ: سَمِعْتُ عَلِيّاً علیه السلام يَقُولُ لِأَبِی الطُّفَيْلِ

۱- و فی الكنز المطبوع: و جاهدوا فی طلب.

عَامِرِ بْنِ وَاثِلَةَ الْكِنَانِيِّ (۱)يَا أَبَا الطُّفَيْلِ الْعِلْمُ عِلْمَانِ عِلْمٌ لَا يَسَعُ النَّاسَ إِلَّا النَّظَرُ فِيهِ وَ هُوَ صِبْغَةُ الْإِسْلَامِ (۲)وَ عِلْمٌ يَسَعُ النَّاسَ تَرْكُ النَّظَرِ فِيهِ وَ هُوَ قُدْرَةُ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ.

**[ترجمه]خصال:

ص: ۲۰۹

سلیم بن قیس هلالی گوید: از علی علیه السّلام شنیدم که به اباطفیل می فرمود: ای اباطفیل! علم دو علم است؛ علمی که باید مردم در آن تأمل کنند و آن علم دین است، و علمی که جای تأمل و تفکر نیست و آن قدرت خدای عزوجل است. -. خصال: ۴۱ -

**[ترجمه]

بيان

قال الفيروزآبادی الصبغه بالكسر الدين و المله و صبغه الله فطره الله أو التی أمر الله بها محمدا صلی الله عليه و آله و هی الختانه انتهی.

أقول: المراد بالصبغه هنا المله أو كل ما يصبغ الإنسان بلون الإسلام من العقائد الحقه و الأعمال الحسنه و الأحكام الشرعيه و قدره الله تعالی لعل المراد بها هنا تقدير الأعمال و تعلق قدره الله بخلقها أی علم القضاء و القدر و الجبر و الاختيار فإنه قد نهی عن التفكر فيها.

وَ فِی نَهْجِ الْبَلَاغَهِ أَنَّهُ قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام وَ قَدْ سُئِلَ عَنِ الْقَدَرِ فَقَالَ طَرِيقٌ مُظْلِمٌ فَلَا تَسْلُكُوهُ وَ بَحْرٌ عَمِيقٌ فَلَا تَلِجُوهُ وَ سِرُّ اللَّهِ فَلَا تَتَكَلَّفُوهُ.

**[ترجمه]فیروز آبادی گوید: صبغه به کسر صاد به معنای دین است و صبغه الله یعنی فطره الله است و یا آنچه که پیامبر که عبارت باشد از ختنه کردن به آن امر کرده است. -. قاموس۳: ۱۱۲ -

مؤلف: مراد از «صِبغَه»، دین است یا هر چه که انسان به آن رنگ دینی می گیرد، که اعتقادات حقه پیدا می کند و اعمال نیکو و احکام شرعی انجام می دهد. «قدره اللّه» مراد از آن تقدیر اعمال و تعلق قدرت خدا به خلقش می باشد، یعنی علم قضا و قدر و جبر و اختیار، زیرا از تفکر در آنها نهی شده است.

در کتاب نهج البلاغه آمده است که وقتی از امیر مؤمنان علیه السّلام درباره قَدَر سئوال شد، فرمود: راه تاریک است، پس آن را نپیمایید؛ دریایی ژرفی است، پس در آن فرو نروید؛ و سِرّ خدا است، پس زحمت آن را نکشید. -. نهج البلاغه: ق ح ۲۸۷، ص ۳۹۷ -

**[ترجمه]

«۲»

ل، الخصال أَبِی عَنْ سَعْدٍ عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْمِنْقَرِیِّ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عِیسَی عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ لِلْعَالِمِ ثَلَاثُ عَلَامَاتٍ الْعِلْمُ بِاللَّهِ وَ بِمَا یُحِبُّ وَ مَا یَکْرَهُ الْخَبَرَ.

**[ترجمه]خصال: امام ششم علیه السّلام فرمود: لقمان به پسرش گفت: ای پسر جانم! برای هر چیزی نشانه ای است که بدان شناخته شود و بر آن گواه است. عالم سه نشانه دارد: شناسایی خدا، دانستن آنچه که خدا خوش دارد، و آنچه که بد دارد. - . خصال: ۱۲۱ -

**[ترجمه]

بیان

العلم بالله یشمل العلم بوجوده تعالی و صفاته و المعاد بل جمیع العقائد الضروریه و یمکن إدخال بعضها فیما یحب.

**[ترجمه]علم به خدا شامل علم به وجود خدا و صفات وی و معاد، بلکه تمام اعتقادات ضروری می شود، و ممکن است داخل کردن بعضی این علوم را در چیزهای که خدا دوست دارد.

**[ترجمه]

«۳»

ل، الخصال أَبِی عَنْ سَعْدٍ عَنِ الْبَرْقِیِّ عَنِ الْمُعَلَّی عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ جُمْهُورٍ الْعَمِّیِّ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ بَشِیرٍ الْبَجَلِیِّ عَنْ أَبِی بَحْرٍ عَنْ شُرَیْحٍ الْهَمْدَانِیِّ عَنْ أَبِی إِسْحَاقَ السَّبِیعِیِّ عَنِ الْحَارِثِ الْأَعْوَرِ قَالَ قَالَ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام ثَلَاثٌ بِهِنَّ یَکْمُلُ الْمُسْلِمُ التَّفَقُّهُ فِی الدِّینِ وَ التَّقْدِیرُ فِی الْمَعِیشَهِ وَ الصَّبْرُ عَلَی النَّوَائِبِ.

**[ترجمه]خصال: حارث اعور گوید: امیرالمومنین علیه السّلام فرمود: سه خصلت است که مسلمان بدان ها کامل می شود: بصیرت در دین، قناعت در زندگی، صبر بر پیشامدها. - . خصال: ۱۲۴ -

**[ترجمه]

«۴»

ب، قرب الإسناد ابْنُ ظَرِیفٍ عَنِ ابْنِ عُلْوَانَ عَنْ جَعْفَرٍ عَنْ أَبِیهِ عَنْ عَلِیٍّ علیه السلام قَالَ: لَا یَذُوقُ الْمَرْءُ مِنْ حَقِیقَهِ الْإِیمَانِ حَتَّی یَکُونَ فِیهِ ثَلَاثُ خِصَالٍ الْفِقْهُ فِی الدِّینِ وَ الصَّبْرُ عَلَی الْمَصَائِبِ وَ حُسْنُ التَّقْدِیرِ فِی الْمَعَاشِ.

۱- أورده العـامّه و الخـاصّه فی تراجمهم، و ذکروا انه ممن ادرک النـبیّ ثمّ اختص بصـحابه علی علیه السـلام و عمر بعـد ذلک طویلا و لم یختلفوا فی وثاقته و قبول حدیثه.

۲- فی الخصال المطبوع: و هو صفه الإسلام.

**[ترجمه]قرب الإسناد: على علیه السّلام فرمود: انسان حقیقت ایمان را نمی چشد، مگر اینکه سه خصلت را دارا باشد: تفقه در دین، صبر بر سختی ها، اندازه گیری خوب در زندگی.

ص: ۲۱۰

**[ترجمه]

بيان

التقدير فی المعیشه ترک الإسراف و التقتیر و لزوم الوسط أی جعلها بقدر معلوم یوافق الشرع و العقل و النوائب المصائب.

**[ترجمه]«تقدیر معیشت» رها کردن اسراف و سخت گیری است و ملازمت حد وسط، یعنی معیشت را به اندازه ای که موافق شریعت و عقل باشد قرار دهد. - . قرب الاسناد: ۴۶ -

**[ترجمه]

«۵»

لی، الأمالی للصدوق ابْنُ إِدْرِيسَ عَنِ الْبَرْقِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عِيسَى عَنِ الدِّهْقَانِ عَنْ دُرُسْتَ عَنِ ابْنِ عَبْدِ الْحَمِيدِ عَنْ أَبِي الْحَسَنِ مُوسَى بْنِ جَعْفَرٍ عَنْ آبَائِهِ علیهم السلام قَالَ: دَخَلَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله الْمَسْجِدَ فَإِذَا جَمَاعَةٌ قَدْ أَطَافُوا بِرَجُلٍ فَقَالَ مَا هَذَا فَقِيلَ عَلَّامَةٌ قَالَ وَ مَا الْعَلَّامَةُ قَالُوا أَعْلَمُ النَّاسِ بِأَنْسَابِ الْعَرَبِ وَ وَقَائِعِهَا وَ أَيَّامِ الْجَاهِلِيَّةِ وَ بِالْأَشْعَارِ وَ الْعَرَبِيَّةِ فَقَالَ النَّبِيُّ صلی الله علیه و آله ذَاكَ عِلْمٌ لَا يَضُرُّ مَنْ جَهِلَهُ وَ لَا يَنْفَعُ مَنْ عَلِمَهُ.

مع، معانی الأخبار أبی عن سعد عن الیقطینی عن الدهقان مثله- سر، السرائر من کتاب جعفر بن محمد بن سنان الدهقان عن عبید الله عن درست عن عبد الحمید بن أبی العلاء عنه علیه السلام مثله.

غو، غوالی اللئالی عَنِ الْكَاظِمِ علیه السلام مِثْلَهُ وَ زَادَ فِي آخِرِهِ ثُمَّ قَالَ علیه السلام إِنَّمَا الْعِلْمُ ثَلَاثَةٌ آيَةٌ مُحْكَمَةٌ (۱)أَوْ فَرِيضَةٌ عَادِلَةٌ أَوْ سُنَّةٌ قَائِمَةٌ وَ مَا خَلَاهُنَّ هُوَ فَضْلٌ.

**[ترجمه]امالی صدوق: رسول خدا صلی الله علیه و آله به مسجد آمد و دید که مردم بر گرد مردی جمع شده بودند. پس فرمود: این چیست؟ گفتند علاّمه است. فرمود: علاّمه کدام است؟ گفتند: داناترین مرد به أنساب عرب و حوادث و ایام دوران جاهلیت و به اشعار و عربیت. پیغمبر فرمود: این دانشی است که ندانستنش زیان ندارد و دانستن آن سودی ندهد. - . امالی صدوق: ۲۲۰ -

در کتاب معانی الأخبار مثل حدیث فوق روایت شده است. - . معانی الاخبار: ۱۴۱ -

در کتاب سرائر مثل حدیث فوق روایت شده است. - . سرائر ۳ : ۶۳۶ -

در کتاب عوالی اللئالی از امام موسی کاظم علیه السّلام مثل حدیث فوق روایت شده است. و در آخر حدیث دارد که: «آن حضرت فرمود: علم سه تا است: آیه ای محکمه، فریضه ای عادله و سنّت قائمه، و بیشتر از آنها فضیلت است.» - . عوالی اللئالی ۴ : ۷۹ -

**[ترجمه]

بیان

العلامه صیغه مبالغه أی کثیر العلم و التاء للمبالغه قوله صلی الله علیه و آله و ما العلامه أی ما حقیقه علمه الذی به اتصف بکونه علامه و هو أی نوع من أنواع العلامه و التنوع باعتبار أنواع صفه العلم و الحاصل ما معنی العلامه الذی قلتم و أطلقتم علیه إنما العلم أی العلم النافع ثلاثه آیه محکمه أی واضحه الدلاله أو غیر منسوخه فإن المتشابه و المنسوخ لا ینتفع بهما کثیرا من حیث المعنی و فریضه عادله قال فی النهایه فریضه عادله أراد العدل فی القسمه أی معدله علی السهام المذکوره فی الکتاب و السنه من غیر جور و یحتمل أن یرید أنها مستنبطه من الکتاب و السنه فتکون هذه الفریضه تعدل بما أخذ عنهما انتهی و الأظهر أن المراد مطلق الفرائض أی الواجبات أو ما علم وجوبه من القرآن و الأول أظهر لمقابله الآیه المحکمه و وصفها بالعادله لأنها متوسطه بین الإفراط و التفریط و قیل المراد بها ما اتفق علیه

ص: ۲۱۱

۱- و فی نسخه: علم آیه محکمه.

المسلمون و لا يخفى بعده و المراد بالسنه المستحبات أو ما علم بالسنه و إن كان واجبا و على هذا فيمكن أن نخص الآيه المحكمه بما يتعلق بالأصول أو غيرهما من الأحكام و المراد بالقائمه الباقيه غير المنسوخه و ما خلاهن فهو فضل أى زائد باطل لا ينبغى أن يضيع العمر فى تحصيله.

**[ترجمه]«علّامه» صيغه مبالغه و به معناى كثرت علم است. «ما العلامه؟» يعنى حقيقت علم كه او را به سبب آن علامه مى خوانيد از چه نوع است. حاصل مطلب اين است كه علامه كه شما به او مى گوييد چه معنا دارد؟

علم مفيد فقط سه تا است: آيه محكمه يعنى آيات واضح الدلاله يا آيه اى كه نسخ نشده، زيرا بسيارى از مردمان از معناى آيه متشابه و منسوخ بهره نمى برند. و دوم فريضه عادله؛ در كتاب «نهايه» گفته: فريضه اى كه بر اساس عدالت در كتاب و سنت تقسيم بندى شده است، و احتمال دارد كه به معناى علم باشد كه از كتاب و سنت استنباط مى شود، پس اين فريضه برابر است با آنچه از آن اخذ شده است. - . نهايه ۳ : ۴۳۳ -

آنچه آشكار است، مراد مطلق واجبات است يا چيزى كه وجوب آن از قرآن دانسته شود، و احتمال اول آشكارتر است، زيرا در برابر آيه محكمه ذكر شده است و به عادله توصيف گشته، يعنى حد وسط بين افراط و تفريط است و مراد از فريضه عادله چيزى است كه همه مسلمين

ص: ۲۱۱

بر آن اتفاق نظر دارند و دور بودن اين احتمال آشكار است.

مراد از سنت، مستحبات است يا آن چيزى كه با سنت شناخته مى شود، گرچه از واجبات باشد، بنابراين ممكن است ما آيه محكمه را به اصول دين يا غير آن از احكام اختصاص بدهيم و مراد از قائمه، باقى غير منسوخ باشد كه غير از آنها زائد و باطل است و سزاوار نيست كه عمر گرانبها در تحصيل آن ضايع گردد.

**[ترجمه]

«۶»

مع، معانى الأخبار ل، الخصال أَبِى عَنْ سَعْدٍ عَنِ الْأَصْبَهَانِيِّ عَنِ الْمِنْقَرِيِّ عَنْ سُفْيَانَ بْنِ عُيَيْنَهَ (۱)قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام يَقُولُ وَجَدْتُ عِلْمَ النَّاسِ (۲)كُلَّهُمْ فِى أَرْبَعٍ أَوَّلُهَا أَنْ تَعْرِفَ رَبَّكَ وَ الثَّانِيَهُ أَنْ تَعْرِفَ مَا صَنَعَ بِكَ وَ الثَّالِثَهُ أَنْ تَعْرِفَ مَا أَرَادَ مِنْكَ وَ الرَّابِعَهُ أَنْ تَعْرِفَ مَا يُخْرِجُكَ مِنْ دِينِكَ.

سن، المحاسن الأصفهانى مثله- ما، الأمالى للشيخ الطوسى جماعه عن أبى المفضل عن الحسن بن على بن عاصم عن المنقرى مثله- ما، الأمالى للشيخ الطوسى الغضائرى عن على بن محمد العلوى عن أحمد بن محمد بن الفضل الجوهرى عن أبيه عن الصفار عن القاشانى عن الأصبهانى عن المنقرى مثله.

**[ترجمه]معانی الأخبار و خصال: سفیان بن عیینه گوید: از امام ششم علیه السّلام شنیدم که می فرمود: همه دانش مردم را در چهار جمله یافتم: یکم آنکه پروردگارت را بشناسی، دوم آنکه با تو چه کرده، سوم آنکه بدانی از تو چه خواسته، چهارم آنکه بدانی چه چیز تو را از دین بیرون می برد. - . معانی الاخبار: ۳۹۴ - ۳۹۵ -

در کتاب محاسن مثل حدیث فوق روایت شده است. - . محاسن: ۲۳۳ -

در کتاب امالی طوسی گروهی از منقری مثل حدیث فوق را روایت کرده اند. - . امالی طوسی: ۵۹۲ -

در کتاب امالی طوسی، غضائری از منقری مثل حدیث فوق روایت کرده است. - . امالی طوسی: ۶۶۳ -

**[ترجمه]

«۷»

ل، الخصال أَبِی عَنْ سَعْدٍ عَنِ ابْنِ عِیسَی عَنِ الْبَزَنْطِیِّ عَنْ رَجُلٍ مِنْ خُزَاعَهَ عَنِ الْأَسْلَمِیِّ عَنْ أَبِیهِ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: تَعَلَّمُوا الْعَرَبِیَّهَ فَإِنَّهَا کَلَامُ اللَّهِ الَّذِی یُکَلِّمُ بِهِ خَلْقَهُ وَ نَظِّفُوا الْمَاضِغَیْنِ وَ بَلِّغُوا بِالْخَوَاتِیم.

تنویر الماضغان أصول اللحیین عند منبت الأضراس و تنظیفهما بالسواک و الخلال و قال الصدوق بعد ذکر هذا الخبر قد روی أبو سعید الآدمی (۳)هذا الحدیث و قال فی آخره بلغوا بالخواتیم أی اجعلوا الخواتیم فی آخر الأصابع و لا تجعلوها فی أطرافها فإنه یروی أنه من عمل قوم لوط أقول یمکن أن یکون بالعین المهمله أی بلعوا أصابعکم فی الخواتیم من البلع و فی أکثر النسخ بالغین المعجمه أی أبلغوها

ص: ۲۱۲

۱- و فی نسخه: وجدت علوم الناس کلها فی أربع.

۲- هو سهل بن زیاد الرازیّ، ضعفه النجاشیّ فی الحدیث و قال: غیر معتمد فیه و کان أحمد بن محمّد ابن عیسی یشهد علیه بالغلو و الکذب و أخرجه من قم الی الری. و اختلف کلام الشیخ فی توثیقه و تضعیفه.

۳- بضم العین: کان من رجال العامّه و ربما ذکره بعضهم کابن حجر و رماه بالتدلیس و الاختلاط مات سنه ۱۹۸.

آخر الأصابع بأن تكون الباء زائده و ظاهر الصدوق أنه قرأ الأول بالمعجمه و الثانی بالمهمله.

**[ترجمه]خصال: امام صادق علیه السّلام فرمود:. زبان عربی را یاد بگیرید که آن کلام خدا است و خداوند با آن زبان با بندگان خود سخن گفته است (مقصود قرآن است) و آرواره های خود را با عربی به سخن در آورید و پایان کلمات را روشن ادا کنید. - . خصال: ۲۵۸ -

مولف: ماضغان آرواره ها و محل روییدن دندان اند که باید با مسواک و خلال پاک شوند. صدوق بعد از ذکر این حدیث گوید: ابوسعید آدمی این روایت را نقل کرده و در آخرش فرمود: انگشترها را در آخر انگشت ها قرار دهید نه در سر انگشت، زیرا این کار عمل قوم لوط است.

«بلعو» ممکن است در حدیث آمده باشد که به معنای بلع است، یعنی بخورانید انگشتانتان را در انگشتر و به آخر برسانید،

ص: ۲۱۲

در این صورت «باء» زایده می شود. و ظاهراً صدوق حدیث را «بلعوا بالحواتم» خوانده است.

**[ترجمه]

«۸»

ما، الأمالی للشیخ الطوسی جَمَاعَةٌ عَنْ أَبِی الْمُفَضَّلِ عَنْ عُثْمَانَ بْنِ نُصَیْرٍ الْحَافِظِ عَنْ یَحْیَی بْنِ عَمْرٍو التَّنُوخِیِّ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ سُلَیْمَانَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ جَعْفَرٍ عَنْ أَبِیهِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِیهِ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِیٍّ علیهما السلام عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ قَالَ النَّبِیُّ صلی الله علیه و آله مَا عُبِدَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ بِشَیْ ءٍ أَفْضَلَ مِنْ فِقْهٍ فِی دِینٍ أَوْ قَالَ فِی دِینِهِ.

قال أحمد فذکرته لمالک بن أنس فقیه أهل دار الهجره فعرفه و أثبته لی عن جعفر بن محمد علیهما السلام

**[ترجمه]امالی طوسی: احمد بن سلیمان از جابر بن عبدالله گوید: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: خدای عزوجل به چیزی بهتر از فهمیدن دین (یا فهمیدن دینش) عبادت نشده است. احمد گفت: این حدیث را برای فقیه اهل دار هجرت (مدینه)، مالک بن انس نقل کردم. پس وی آن را شناخت و برایم از جعفر بن محمد روایت کرد. - . امالی طوسی ۱۷: ۴۸۵ - ۴۸۶ -

**[ترجمه]

«۹»

ع، علل الشرائع أَبِی عَنْ سَعْدٍ عَنِ ابْنِ یَزِیدَ عَنْ حَمَّادٍ عَنْ حَرِیزٍ عَنْ زُرَارَهَ وَ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ وَ بُرَیْدٍ قَالُوا قَالَ رَجُلٌ (۱)لِأَبِی عَبْدِ

اللَّهِ علیه السلام إِنَّ لِی ابْناً قَدْ أَحَبَّ أَنْ یَسْأَلَکَ عَنْ حَلَالٍ وَ حَرَامٍ لَا یَسْأَلُکَ عَمَّا لَا یَعْنِیهِ قَالَ فَقَالَ وَ هَلْ یَسْأَلُ النَّاسُ عَنْ شَیْ ءٍ أَفْضَلَ مِنَ الْحَلَالِ وَ الْحَرَامِ.

سن، المحاسن محمد بن عبد الحمید عن یونس بن یعقوب عن أبیه قال قلت لأبی عبد الله علیه السلام إن لی ابنا و ذکر مثله

**[ترجمه]علل الشرائع: محمد بن مسلم و برید عجلی گفتند: شخصی محضر امام صادق علیه السّلام عرضه داشت: فرزندی دارم که دوست دارد از شما راجع به حلال و حرام سؤال کند. وی از چیزی که قصد آن را ندارد از شما سؤال نمی کند.

راوی می گوید: امام علیه السّلام فرمود: آیا مردم از چیزی برتر از حلال و حرام سؤال می کنند؟ - . علل الشرائع: ۳۹۴ -

در کتاب محاسن، یونس بن یعقوب از پدرش مثل حدیث بالا را ذکر کرده است. - . محاسن: ۲۲۹ -

**[ترجمه]

بیان

عما لا یعنیه أی لا یهمه و لا یحتاج إلیه.

**[ترجمه]«عما لا یعنیه» یعنی چیزی که برایش مهم نیست و به آن نیازی ندارد.

**[ترجمه]

«۱۰»

یر، بصائر الدرجات ابْنُ یَزِیدَ عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَیْرٍ عَنِ ابْنِ عَمِیرَةَ عَنِ الثُّمَالِیِّ عَنْ عَلِیِّ بْنِ الْحُسَیْنِ أَوْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: مُتَفَقِّهٌ فِی الدِّینِ أَشَدُّ عَلَی الشَّیْطَانِ مِنْ عِبَادَهِ أَلْفِ عَابِدٍ.

**[ترجمه]بصائر الدرجات: امام باقر علیه السّلام فرمود: تفقه کننده در دین، از عبادت هزار عابد بر شیطان سخت تر است. - . بصائر الدرجات۱ : ۲۷ -

**[ترجمه]

«۱۱»

سن، المحاسن أَبِی عَنِ الْحَسَنِ بْنِ سَیْفٍ عَنْ أَخِیهِ عَلِیٍّ عَنْ سُلَیْمَانَ بْنِ عُمَرَ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِیهِ علیه السلام قَالَ: لَا یَسْتَکْمِلُ عَبْدٌ حَقِیقَهَ الْإِیمَانِ حَتَّی یَکُونَ فِیهِ خِصَالٌ ثَلَاثٌ التَّفَقُّهُ فِی الدِّینِ وَ حُسْنُ التَّقْدِیرِ فِی الْمَعِیشَهِ وَ الصَّبْرُ عَلَی الرَّزَایَا.

**[ترجمه]محاسن: ایمان بنده حقیقتاً کامل نمی شود، مگر اینکه دارای سه خصلت باشد: تفقه در دین، نیکویی اندازه گیری

در معیشت، صبر بر مصیبت ها. - . محاسن: ۵ -

**[ترجمه]

بیان

الرزایا جمع الرزیئه بالهمز و هی المصیبه.

**[ترجمه]الرزایا جمع الرزیئه بالهمز و هی المصیبه.

**[ترجمه]

«۱۲»

سن، المحاسن بَعْضُ أَصْحَابِنَا عَنِ ابْنِ أَسْبَاطٍ عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ عَمَّارٍ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام يَقُولُ لَيْتَ السِّيَاطَ عَلَى رُءُوسِ أَصْحَابِي حَتَّى يَتَفَقَّهُوا فِي الْحَلَالِ وَ الْحَرَامِ.

ص: ۲۱۳

۱- الظاهر أنّه یعقوب بن قیس البجلیّ الدهنی، أبو خالد، والد یونس بن یعقوب الآتی فی الحدیث التالی.

**[ترجمه]محاسن: اسحاق بن عمار گوید: از امام صادق علیه السّلام شنیدم که می فرمود: کاش تازیانه بر سر یارانم بودی تا در حلال و حرام تفقه می کردند. - . محاسن: ۲۲۹ -

ص: ۲۱۳

**[ترجمه]

«۱۳»

سن، المحاسن مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ الْحَمِیدِ عَنْ عَمِّهِ عَبْدِ السَّلَامِ بْنِ سَالِمٍ عَنْ رَجُلٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: حَدِیثٌ فِی حَلَالٍ وَ حَرَامٍ تَأْخُذُهُ مِنْ صَادِقٍ خَیْرٌ مِنَ الدُّنْیَا وَ مَا فِیهَا مِنْ ذَهَبٍ أَوْ فِضَّهٍ.

**[ترجمه]محاسن: عبدالله بن سلام از مردی، از امام صادق علیه السّلام روایت کرده که آن حضرت فرمود: حدیثی را که از حلال و حرام از شخص راستگویی می گیری، بهتر از است از دنیا و آنچه در آن است که عبارت است از طلا و نقره. - . محاسن: ۲۲۹ -

**[ترجمه]

«۱۴»

سن، المحاسن بَعْضُ أَصْحَابِنَا عَنِ ابْنِ أَسْبَاطٍ عَنِ الْعَلَاءِ عَنْ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: تَفَقَّهُوا فِی الْحَلَالِ وَ الْحَرَامِ وَ إِلَّا فَأَنْتُمْ أَعْرَابٌ.

**[ترجمه]محاسن: امام باقر علیه السّلام فرمود: حلال و حرام را بفهمید، و الا شما اعرابی هستید. - . محاسن: ۲۲۷ -

**[ترجمه]

بیان

أی فأنتم فی الجهل بالأحکام الشرعیه کالأعراب الذین قال الله فیهم الْأَعْرابُ أَشَدُّ کُفْراً وَ نِفاقاً (۱)الآیه و الأعراب سکان البادیه لا واحد له و یجمع علی أعاریب.

**[ترجمه]یعنی شما در نادانی احکام شریعت، مثل اعراب بیابانی می مانید، آنهایی که خداوند در موردشان فرموده: «الْأَعْرابُ أَشَدُّ کُفْراً وَ نِفاقاً» - . توبه/ ۹۷ - {بادیه نشینان عرب در کفر و نفاق [از دیگران] سخت تر است.}

**[ترجمه]

«۱۵»

سن، المحاسن أَبِی عَنْ عُثْمَانَ بْنِ عِیسَی عَنْ عَلِیِّ بْنِ حَمَّادٍ عَنْ رَجُلٍ سَمِعَ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام یَقُولُ لَا یَشْغَلُکَ طَلَبُ دُنْیَاکَ عَنْ طَلَبِ دِینِکَ فَإِنَّ طَالِبَ الدُّنْیَا رُبَّمَا أَدْرَکَ وَ رُبَّمَا فَاتَتْهُ فَهَلَکَ بِمَا فَاتَهُ مِنْهَا.

**[ترجمه]محاسن: حماد از شخصی روایت می کند که از امام صادق علیه السّلام شنید که آن حضرت می فرمود: دنیاطلبی تو را از دین طلبی باز ندارد، زیرا طالب دنیا چه بسا به دنیا می رسد و گاهی دنیا از دستش می رود. پس به آن چیزی که از دستش رفته هلاک می گردد. - . محاسن: ۲۲۸ -

**[ترجمه]

بیان

أی هلک لترک طلب الدین بسبب طلب أمر من الدنیا لم یدرکه أیضا فیکون قد خسر الدارین.

**[ترجمه]«هلک» یعنی به خاطر رها نمودن جستجوی دین به سبب دنیاخواهی، به دنیا هم نخواهد رسید و در حالی که خاسر دنیا و آخرت است، هلاک می گردد.

**[ترجمه]

«۱۶»

سن، المحاسن أَبِی عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَیْرٍ عَنِ الْعَلَاءِ عَنْ مُحَمَّدٍ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ وَ أَبُو جَعْفَرٍ عَلَیْهِمَا السَّلَامُ لَوْ أُتِیتُ بِشَابٍّ مِنْ شَبَابِ الشِّیعَهِ لَا یَتَفَقَّهُ لَأَدَّبْتُهُ.

قَالَ وَ کَانَ أَبُو جَعْفَرٍ علیه السلام یَقُولُ تَفَقَّهُوا وَ إِلَّا فَأَنْتُمْ أَعْرَابٌ.

**[ترجمه]محاسن: امام باقر علیه السّلام فرمود: حلال و حرام را بفهمید، و الا شما اعرابی هستید. - . محاسن: ۲۲۸ -

**[ترجمه]

«۱۷»

سن، المحاسن فِی حَدِیثٍ آخَرَ لِابْنِ أَبِی عُمَیْرٍ رَفَعَهُ قَالَ قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ علیه السلام لَوْ أُتِیتُ بِشَابٍّ مِنْ شَبَابِ الشِّیعَهِ لَا یَتَفَقَّهُ فِی الدِّینِ لَأَوْجَعْتُهُ.

**[ترجمه]محاسن: ابن ابی عمیر روایت کرده که امام باقر علیه السّلام فرمود: اگر جوانی از جوانان شیعیان ما را بیاورند که

احکام دین را نمی آموزد، او را تازیانه خواهیم زد. - . محاسن: ۲۲۸ -

**[ترجمه]

«۱۸»

سن، المحاسن فِی وَصِیَّهِ الْمُفَضَّلِ بْنِ عُمَرَ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام یَقُولُ تَفَقَّهُوا فِی دِینِ اللَّهِ وَ لَا تَکُونُوا أَعْرَاباً فَإِنَّهُ مَنْ لَمْ یَتَفَقَّهْ فِی دِینِ اللَّهِ لَمْ یَنْظُرِ اللَّهُ إِلَیْهِ یَوْمَ الْقِیَامَهِ وَ لَمْ یُزَکِّ لَهُ عَمَلًا.

**[ترجمه]محاسن: در وصیت مفضل بن عمر آمده که از امام صادق علیه السّلام شنیدم که می فرمود: در دین خدا تفقه کنید و اعرابی نباشید، زیرا کسی که دین خدا را نمی فهمد، روز قیامت خدا به او نگاه نمی کند و اعمالش را پاک نمی سازد. - . محاسن: ۲۲۸ -

**[ترجمه]

بیان

عدم النظر کنایه عن السخط و الغضب فإن من یغضب علی أحد أشد الغضب لا ینظر إلیه و التزکیه المدح أی لا یقبل أعماله.

ص: ۲۱۴

۱- التوبه: ۹۸.

**[ترجمه]«عدم النظر» کنایه از خشم و غضب خدا است، زیرا کسی که بر کسی غضب سخت نماید، به سوی او نگاه هم نمی کند. «تزکیه» عمل، یعنی خدا اعمالش را نمی پذیرد.

ص: ۲۱۴

**[ترجمه]

«۱۹»

سن، المحاسن عُثْمَانُ بْنُ عِیسَی عَنْ عَلِیِّ بْنِ أَبِی حَمْزَهَ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام یَقُولُ تَفَقَّهُوا فِی الدِّینِ فَإِنَّهُ مَنْ لَمْ یَتَفَقَّهْ مِنْکُمْ فَهُوَ أَعْرَابِیٌّ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ یَقُولُ فِی کِتَابِهِ لِیَتَفَقَّهُوا فِی الدِّینِ وَ لِیُنْذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذا رَجَعُوا إِلَیْهِمْ لَعَلَّهُمْ یَحْذَرُونَ

شی، تفسیر العیاشی عن أبی بصیر عنه علیه السلام مثله.

**[ترجمه]محاسن: ابو حمزه گوید: از امام صادق علیه السّلام شنیدم که می فرمود: دین خدا را بفهمید، زیرا کسی که از شما در دین تفقه نکند اعرابی است و خداوند در قرآن فرموده است: «لِیَتَفَقَّهُوا فِی الدِّینِ وَ لِیُنْذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذا رَجَعُوا إِلَیْهِمْ لَعَلَّهُمْ یَحْذَرُونَ» - . توبه/ ۱۲۲ - {و شایسته نیست مؤمنان همگی [برای جهاد] کوچ کنند، پس چرا از هر فرقه ای از آنان دسته ای کوچ نمی کنند تا [دسته ای بمانند و] در دین آگاهی پیدا کنند و قوم خود را وقتی به سوی آنان بازگشتند بیم دهند، باشد که آنان [از کیفر الهی] بترسند.} - . محاسن: ۲۲۹ -

تفسیر عیاشی: از ابوبصیر مثل حدیث فوق را روایت کرده است. - . تفسیر عیاشی ۲ : ۱۲۴ -

**[ترجمه]

«۲۰»

سن، المحاسن عَلِیُّ بْنُ حَسَّانَ عَمَّنْ ذَکَرَهُ عَنْ دَاوُدَ بْنِ فَرْقَدٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: ثَلَاثٌ هُنَّ مِنْ عَلَامَاتِ الْمُؤْمِنِ عِلْمُهُ بِاللَّهِ وَ مَنْ یُحِبُّ وَ مَنْ یُبْغِضُ.

**[ترجمه]محاسن: داود فرقد از امام صادق علیه السّلام روایت کرده است که آن حضرت فرمود: سه چیز علامت مؤمن است: خداشناسی، دوستی با کسی، دشمنی با کسی. - . محاسن: ۲۶۳ -

**[ترجمه]

«۲۱»

سن، المحاسن أَبِی مُرْسَلًا قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام أَفْضَلُ الْعِبَادَهِ الْعِلْمُ بِاللَّهِ.

**[ترجمه]محاسن: امام صادق علیه السّلام فرمود: بهترین عبادت خداشناسی است. -. محاسن: ۲۹۰ - ۲۹۱ -

**[ترجمه]

«۲۲»

شی، تفسیر العیاشی عَنْ أَبِی بَصِیرٍ قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنْ قَوْلِ اللَّهِ وَ مَنْ یُؤْتَ الْحِکْمَهَ فَقَدْ أُوتِیَ خَیْراً کَثِیراً قَالَ هِیَ طَاعَهُ اللَّهِ وَ مَعْرِفَهُ الْإِمَامِ (۱).

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: ابوبصیر گوید: از امام صادق علیه السّلام درباره تفسیر آیه «وَ مَنْ یُؤْتَ الْحِکْمَهَ فَقَدْ أُوتِیَ خَیْراً کَثِیراً» سؤال کردم. فرمود: فرمانبرداری خدا و شناخت امام است. -. تفسیر عیاشی ۱ : ۱۷۰ -

**[ترجمه]

«۲۳»

شی، تفسیر العیاشی عَنْ أَبِی بَصِیرٍ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا جَعْفَرٍ علیه السلام وَ مَنْ یُؤْتَ الْحِکْمَهَ فَقَدْ أُوتِیَ خَیْراً کَثِیراً قَالَ الْمَعْرِفَهُ.

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: ابوبصیر گفت: از امام باقر علیه السّلام شنیدم که درباره آیه «وَ مَنْ یُؤْتَ الْحِکْمَهَ فَقَدْ أُوتِیَ خَیْراً کَثِیراً» فرمود: شناخت است. -. تفسیر عیاشی ۱ : ۲۵۶ -

**[ترجمه]

«۲۴»

شی، تفسیر العیاشی عَنْ أَبِی بَصِیرٍ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا جَعْفَرٍ علیه السلام یَقُولُ وَ مَنْ یُؤْتَ الْحِکْمَهَ فَقَدْ أُوتِیَ خَیْراً کَثِیراً قَالَ مَعْرِفَهُ الْإِمَامِ وَ اجْتِنَابُ الْکَبَائِرِ الَّتِی أَوْجَبَ اللَّهُ عَلَیْهَا النَّارَ.

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: ابوبصیر گفت: از امام باقر علیه السّلام شنیدم که می فرمود: «وَ مَنْ یُؤْتَ الْحِکْمَهَ فَقَدْ أُوتِیَ خَیْراً کَثِیراً» یعنی امام شناسی و دوری از گناهانی که خدا آتش را بر آنها واجب کرده است. -. تفسیر عیاشی ۱ : ۱۷۰ -

**[ترجمه]

«۲۵»

شی، تفسیر العیاشی عَنْ سُلَیْمَانَ بْنِ خَالِدٍ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام عَنْ قَوْلِ اللَّهِ وَ مَنْ یُؤْتَ الْحِکْمَهَ فَقَدْ أُوتِیَ خَیْراً کَثِیراً فَقَالَ إِنَّ الْحِکْمَهَ الْمَعْرِفَهُ وَ التَّفَقُّهُ فِی الدِّینِ فَمَنْ فَقُهَ مِنْکُمْ فَهُوَ حَکِیمٌ وَ مَا أَحَدٌ یَمُوتُ مِنَ الْمُؤْمِنِینَ أَحَبَّ إِلَی إِبْلِیسَ مِنْ

فَقِيهٍ.

**[ترجمه]تفسير عياشی: سليم بن خالد گويد: از امام صادق عليه السّلام از تفسير اين آيه پرسيدم: «وَ مَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَهَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْراً كَثِيراً.» فرمود: حكمت شناخت و تفقه در دين است. اگر كسی از شما در دين تفقه كند حكيم است، و برای شيطان مرگ هيچ يک از مؤمنين مطلوب تر از مرگ فقيه نيست. - . تفسير عياشی ۱ : ۱۷۱ -

**[ترجمه]

بيان

قيل الحكمه تحقيق العلم و إتقان العمل و قيل ما يمنع من الجهل و قيل هی الإصابه فی القول و قيل هی طاعه الله و قيل هی الفقه فی الدين و قال ابن دريد كل ما يؤدی إلی مكرمه أو يمنع من قبيح و قيل ما يتضمن صلاح النشأتين و التفاسير متقاربه و الظاهر من الأخبار أنها العلوم الحقه النافعه مع العمل بمقتضاها و قد يطلق علی العلوم الفائضه من جنابه تعالی علی العبد بعد العمل بما يعلم.

**[ترجمه]«الحكمه» مراد از آن علم ثابت و عمل محكم است. بعضی گفته اند چيزی است كه انسان را از نادانی منع می كند، و بعضی ديگر گفته اند كه گفتار ثابت است و بعضی نيز گفته اند كه طاعت خدا است و بعضی ديگر گفته اند تفقه در دين است. ابن دريد گويد: هر چيزی كه انسان را به بزرگواری می رساند يا از كار زشت باز می دارد. و بعضی ديگر هم گفته اند كه حكمت، چيزی است كه دربردارنده صلاح دنيا و آخرت است. همه تفسيرها نزديک به هم هستند و آنچه كه از احاديث آشكار می شود، اين است كه مراد از حكمت، علوم حقه نافعه همراه با عمل است. و گاهی بر علومی اطلاق می گردد كه بعد از عمل بنده به علم، از جانب خدای متعال بر او افاضه می شود،

**[ترجمه]

«۲۶»

مص، مصباح الشريعه قَالَ الصَّادِقُ عليه السلام الْحِكْمَهُ ضِيَاءُ الْمَعْرِفَهِ وَ مِيرَاثُ التَّقْوَی وَ ثَمَرَهُ

۱- الظاهر أن المروی عنه هو أبو جعفر عليه السلام بقرينه ما ياتی بعده كما أن الظاهر اتّحاد الروايات الثلاثه المرويه عن أبی بصير.

الصِّدْقِ وَ مَا أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَى عَبْدٍ مِنْ عِبَادِهِ نِعْمَةً أَنْعَمَ وَ أَعْظَمَ وَ أَرْفَعَ وَ أَجْزَلَ وَ أَبْهَى مِنَ الْحِكْمَةِ قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشاءُ وَ مَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْراً كَثِيراً وَ ما يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُوا الْأَلْبابِ أَيْ لَا يَعْلَمُ مَا أَوْدَعْتُ وَ هَيَّأْتُ فِي الْحِكْمَةِ إِلَّا مَنِ اسْتَخْلَصْتُهُ لِنَفْسِي وَ خَصَصْتُهُ بِهَا وَ الْحِكْمَةُ هِيَ الثَّبَاتُ وَ صِفَةُ الْحَكِيمِ الثَّبَاتُ عِنْدَ أَوَائِلِ الْأُمُورِ وَ الْوُقُوفُ عِنْدَ عَوَاقِبِهَا وَ هُوَ هَادِي خَلْقِ اللَّهِ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه و آله لِعَلِيٍّ عليه السلام لَأَنْ يَهْدِيَ اللَّهُ عَلَى يَدَيْكَ عَبْداً مِنْ عِبَادِ اللَّهِ خَيْرٌ لَكَ مِمَّا طَلَعَتْ عَلَيْهِ الشَّمْسُ مِنْ مَشَارِقِهَا إِلَى مَغَارِبِهَا.

**[ترجمه]مصباح الشريعه: حضرت امام صادق عليه السّلام مى فرمايد: حكمت، سبب جلاـ و روشنى معرفت و ميراث پرهيزكارى است، و ميوه

صدق و راستى است، و هيچ نعمتى را خدا بر بنده اى از بندگانش عطا نكرده كه بزرگ تر و بلندتر و بسيارتر و پربهاتر از حكمت باشد. خداوند فرمود: «يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشاءُ وَ مَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْراً كَثِيراً وَ ما يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُوا الْأَلْبابِ» - . بقره/ ۲۶۹ - {[خدا] به هر كس كه بخواهد حكمت مى بخشد، و به هر كس حكمت داده شود، به يقين خير فراوان داده شده است؛ و جز خردمندان كسى پند نمى گيرد.}

يعنى آنچه را كه در حكمت به وديعه گذاشته شده و آماده گشته، جز كسى كه نفسش را پاك سازد و خودش را براى حكمت مخصوص گردانيده باشد نمى داند. حكمت پايدارى است و صفت حكيم، ثبات در اول و توقف در عاقبت كارها است و آن شخص هادى خلق خدا به سوى خدا است. رسول خدا به اميرمؤمنان فرمود: اگر بنده اى از بندگان خدا به دست تو هدايت شود، برايت از شرق تا غرب عالم كه آفتاب بر آن مى تابد بهتر است. - . مصباح الشريعه: ۱۹۸ - ۱۹۹ -

**[ترجمه]

بيان

ضياء المعرفه الإضافه إما بيانيه أو لاميه و على الأخير فالمراد النور الحاصل فى القلب بسبب المعرفه أو العلوم الفائضه بعدها و الثبات عند أوائل الأمور عدم التزلزل من الفتن الحادثه عند الشروع فى عمل من أعمال الخير و كذا الوقوف عند عواقبها و أواخرها و ما يترتب عليها من المفاسد الدنيويه.

**[ترجمه]«ضياء المعرفه» اضافه اش بيانيه است يا لاميه، و در صورت اخير مراد از آن نورى است كه به خاطر معرفت يا علومى كه بعد از آن افاضه مى شود، در قلب حاصل مى گردد. «الثبات عند اوايل الأمور» به معناى متزلزل نشدن در فتنه هايى است كه در كارى از كارهاى خير از جانب شرع پديدار مى شود، و اطلاع پيداكردن از عواقب و اواخر آنها و آنچه از مفاسد دنيايى بر آن مترتب مى گردد.

**[ترجمه]

«۲۷»

غو، غوالی اللئالی عَنْ مَعْمَرٍ عَنِ الزُّهْرِیِّ عَنْ سَعِیدِ بْنِ الْمُسَیَّبِ عَنْ أَبِی هُرَیْرَهَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله مَنْ یُرِدِ اللَّهُ بِهِ خَیْراً یُفَقِّهْهُ فِی الدِّینِ.

نوادر الراوندی، بإسناده عن موسی بن جعفر عن آبائه عن النبی صلی الله علیه و آله مثله.

**[ترجمه]عوالی اللئالی: ابو هریره گوید: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: خدا وقتی خیر کسی را بخواهد، او را در دین فقیه می گرداند.

در کتاب نوادر راوندی مثل حدیث بالا روایت شده است. - . عوالی اللئالی ۱ : ۸۱ -

**[ترجمه]

«۲۸»

وَ بِهَذَا الْإِسْنَادِ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله مِنْ حُسْنِ إِسْلَامِ الْمَرْءِ تَرْکُهُ مَا لَا یَعْنِیهِ.

**[ترجمه]رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: از نیکویی مرد مسلمان، رها کردن چیزی است که برایش فایده ندارد. - . نوادر راوندی: ۲۷ -

**[ترجمه]

«۲۹»

سر، السرائر فِی جَامِعِ الْبَزَنْطِیِّ عَنْ أَبِی بَصِیرٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِیهِ علیه السلام قَالَ قَالَ عَلِیٌّ علیه السلام قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله نِعْمَ الرَّجُلُ الْفَقِیهُ فِی الدِّینِ إِنِ احْتِیجَ إِلَیْهِ نَفَعَ وَ إِنْ لَمْ یُحْتَجْ إِلَیْهِ نَفَعَ نَفْسَهُ.

**[ترجمه]سرائر: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: مرد خوب کسی است که فقیه در دین باشد، اگر مردم به او نیازمند شوند فایده رساند و اگر به آن محتاج نگردند، برای خودش فایده رساند. - . سرائر ۳ : ۵۷۸ -

**[ترجمه]

«۳۰»

غو، غوالی اللئالی قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله لِکُلِّ شَیْ ءٍ عِمَادٌ وَ عِمَادُ هَذَا الدِّینِ الْفِقْهُ.

**[ترجمه]عوالی اللئالی: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: هر چیز پایه ای دارد، پایه این دین آگاهی از دین است. - .

عوالی اللئالی ۴ : ۵۹ –

**[ترجمه]

«۳۱»

وَ قَالَ صلی الله علیه و آله الْفُقَهَاءُ أُمَنَاءُ الرَّسُولِ.

**[ترجمه]رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: فقها امینان پیامبراند. – . عوالی اللئالی ۴ : ۵۹ –

**[ترجمه]

«۳۲»

وَ قَالَ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَیْهِ لِوَلَدِهِ مُحَمَّدٍ تَفَقَّهْ فِی الدِّینِ فَإِنَّ الْفُقَهَاءَ وَرَثَهُ الْأَنْبِیَاءِ.

ص: ۲۱۶

**[ترجمه]امیر مؤمنان به پسرش محمد علیهما السّلام فرمود: تفقه در دین کن، زیرا فقها وارثان پیامبرانند. - . عوالی اللئالی ۴ : ۶۰ -

ص: ۲۱۶

**[ترجمه]

«۳۳»

جا، المجالس للمفید ابْنُ قُولَوَیْهِ عَنِ الْکُلَیْنِیِّ عَنِ الْحُسَیْنِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْمُعَلَّی (۱)عَنِ الْوَشَّاءِ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عُثْمَانَ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ آبَائِهِ علیهم السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله إِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِعَبْدٍ خَیْراً فَقَّهَهُ فِی الدِّینِ.

**[ترجمه]امالی مفید: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: وقتی خدا خیر بنده ای را بخواهد، او را فقیه در دین می گرداند. - . امالی مفید: ۱۵۷ - ۱۵۸ -

**[ترجمه]

«۳۴»

م، تفسیر الإمام علیه السلام عَنْ أَبِی مُحَمَّدٍ الْعَسْکَرِیِّ عَنْ آبَائِهِ علیهم السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله مَا أَنْعَمَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ عَلَی عَبْدٍ بَعْدَ الْإِیمَانِ بِاللَّهِ أَفْضَلَ مِنَ الْعِلْمِ بِکِتَابِ اللَّهِ وَ مَعْرِفَهِ تَأْوِیلِهِ وَ مَنْ جَعَلَ اللَّهُ لَهُ مِنْ ذَلِکَ حَظّاً ثُمَّ ظَنَّ أَنَّ أَحَداً لَمْ یُفْعَلْ بِهِ مَا فُعِلَ بِهِ وَ قَدْ فُضِّلَ عَلَیْهِ فَقَدْ حَقَّرَ نِعَمَ اللَّهِ عَلَیْهِ.

**[ترجمه]تفسیر امام حسن عسکری: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: خدا بعد از ایمان به خدا، هیچ نعمتی را بهتر از علم به قرآن و شناخت تاویل آن برای بنده اش قرار نداده است.

کسی که از علم قرآن بهره ای داشته باشد، سپس گمان کند که کسی کاری را که او انجام داده نکرده است و بر او فضیلت دارد، قطعا نعمت های خدا را کوچک شمرده است. - . تفسیر امام حسن عسکری: ۱۵ -

**[ترجمه]

«۳۵»

وَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله فِی قَوْلِهِ تَعَالَی یا أَیُّهَا النَّاسُ قَدْ جاءَتْکُمْ مَوْعِظَهٌ مِنْ رَبِّکُمْ وَ شِفاءٌ لِما فِی الصُّدُورِ وَ هُدیً وَ رَحْمَهٌ لِلْمُؤْمِنِینَ قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَ بِرَحْمَتِهِ فَبِذلِکَ فَلْیَفْرَحُوا هُوَ خَیْرٌ مِمَّا یَجْمَعُونَ (۲)قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله فَضْلُ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ الْقُرْآنُ وَ الْعِلْمُ بِتَأْوِیلِهِ وَ رَحْمَتُهُ وَ تَوْفِیقُهُ لِمُوَالاهِ مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ الطَّاهِرِینَ وَ مُعَادَاهُ أَعْدَائِهِمْ ثُمَّ قَالَ صلی الله علیه و آله وَ

كَيْفَ لَا يَكُونُ ذَلِكَ خَيْراً مِمَّا يَجْمَعُونَ وَ هُوَ ثَمَنُ الْجَنَّهِ وَ نَعِيمُهَا فَإِنَّهُ يُكْتَسَبُ بِهَا رِضْوَانُ اللَّهِ الَّذِی هُوَ أَفْضَلُ مِنَ الْجَنَّهِ وَ يُسْتَحَقُّ الْكَوْنُ بِحَضْرَهِ مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ الطَّيِّبِينَ الَّذِی هُوَ أَفْضَلُ مِنَ الْجَنَّهِ إِنَّ مُحَمَّداً وَ آلَ مُحَمَّدٍ الطَّيِّبِينَ أَشْرَفُ زِينَهِ الْجِنَانِ ثُمَّ قَالَ صلی الله عليه و آله يَرْفَعُ اللَّهُ بِهَذَا الْقُرْآنِ وَ الْعِلْمِ بِتَأْوِيلِهِ وَ بِمُوَالاتِنَا أَهْلَ الْبَيْتِ وَ التَّبَرِّی مِنْ أَعْدَائِنَا أَقْوَاماً فَيَجْعَلُهُمْ فِی الْخَيْرِ قَادَهً [وَ] أَئِمَّهً فِی الْخَيْرِ تُقْتَصُّ آثَارُهُمْ وَ تُرْمَقُ أَعْمَالُهُمْ وَ يُقْتَدَی بِفِعَالِهِمْ وَ تَرْغَبُ الْمَلَائِكَهُ فِی خُلَّتِهِمْ وَ تَمْسَحُهُمْ بِأَجْنِحَتِهِمْ فِی صَلَاتِهِمْ وَ يَسْتَغْفِرُ لَهُمْ كُلُّ رَطْبٍ وَ يَابِسٍ حَتَّی حِيتَانُ الْبَحْرِ وَ هَوَامُّهُ وَ سِبَاعُ الْبَرِّ وَ أَنْعَامُهُ وَ السَّمَاءُ وَ نُجُومُهَا.

**[ترجمه]تفسير امام حسن عسكری: رسول خدا صلی الله عليه و آله در تفسير اين آيه مباركه: «يا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جاءَتْكُمْ مَوْعِظَهٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَ شِفاءٌ لِما فِی الصُّدُورِ وَ هُدیً وَ رَحْمَهٌ لِلْمُؤْمِنِينَ قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَ بِرَحْمَتِهِ فَبِذلِكَ فَلْيَفْرَحُوا هُوَ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ» - . يونس/ ۵۷ - ۵۸ - {ای مردم به يقين برای شما از جانب پروردگارتان اندرزی و درمانی برای آنچه در سينه هاست و رهنمود و رحمتی برای گروندگان [به خدا] آمده است. بگو به فضل و رحمت خداست كه [مؤمنان] بايد شاد شوند و اين از هر چه گرد می آورند بهتر است} فرمود: خدای عزوجل، قرآن و دانش تاويل آن را و رحمت و توفيقش را برای دوستی محمد و آل پاكان او و دشمنی دشمنان ايشان فضيليت قرار داد. سپس فرمود: چگونه اين بهتر از چيزهايی كه آنها جمع می كنند نباشد، در حالی كه او بهای بهشت و نعمت هايش است و به خاطر آن رضايت خدا كه بهتر از بهشت است كسب می شود و استحقاق محضر محمد و آل پاكان او را كه بهتر از بهشت است پيدا می كند، زيرا محمد و آل پاكش شريف ترين زينت های بهشتی اند. سپس فرمود خدا به اين قرآن و دانش تاويل آن و به دوستی ما اهل بيت و بيزاری از دشمنان ما گروهی را بلند مرتبه می گرداند و آنان را در كار خير رهبر پيشوايان كار خير قرار می دهد كه آثار آنان پيگيری شود و اعمال آنان تباه نمی گردد و به كردار آنها اقتدا می شود و فرشتگان به دوستی آنها علاقه مندند و در نماز آنان، بال های خود را به آنها می مالند و برای آنها هر تر و خشكی، حتی ماهی های دريا و جنبندگانش و درندگان صحرا و چهار پايانش و آسمان و ستارگانش طلب آمرزش می كند. - .تفسير امام حسن عسكری: ۱۵-۱۶ -

**[ترجمه]

«۳۶»

ضه، روضه الواعظين قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله عليه و آله أَفْضَلُ الْعِبَادَهِ الْفِقْهُ وَ أَفْضَلُ الدِّينِ الْوَرَعُ.

**[ترجمه]روضه الواعظين: رسول خدا صلی الله عليه و آله فرمود: بهترين عبادت فهميدن دين است و بهترين دينداری، پارسايی است. - . روضه الواعظين: ۱۰ -

**[ترجمه]

«۳۷»

سر، السرائر مِنْ كِتَابِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ الدِّهْقَانِيِّ عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ (۳)عَنْ

۱- الظاهر بقرينه روايته عن الوشاء هو المعلى بن محمّد أبو الحسن البصرى الذى قال فى حقه النجاشىّ: مضطرب الحديث و المذهب.

۲- يونس: ۵۸.

۳- الظاهر أنّه عبيد اللّه بن عبد اللّه الدهقان الواسطى ضعفه النجاشىّ فى ص ۱۶۰ و قال: له كتاب. و ضعفه أيضا العلامه فى القسم الثانى من الخلاصه.

دُرُسْتَ عَنْ عَبْدِ الْحَمِيدِ بْنِ أَبِی الْعَلَاءِ عَنْ مُوسَی بْنِ جَعْفَرٍ عَنْ آبَائِهِ علیهم السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله مَنِ انْهَمَکَ فِی طَلَبِ النَّحْوِ سُلِبَ الْخُشُوعَ.

**[ترجمه]سرائر:

ص: ۲۱۷

رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: کسی که زیاد در جستجوی علم نحو غوطه ور شود، فروتنی از او سلب می شود. - . سرائر ۳ : ۶۲۷ -

**[ترجمه]

بيان

الظاهر أن المراد علم النحو و لا ينافی تجدد هذا العلم و الاسم لعلمه علیه السلام بما سیتجدد و یحتمل أن یکون المراد التوجه إلی القواعد النحویه فی حال الدعاء و النحو فی اللغه الطریق و الجهه و القصد و شی ء منها لا یناسب المقام إلا بتکلف تام (۱).

**[ترجمه]ظاهراً مراد حدیث علم نحو است و آن با تازه بودن این علم منافات ندارد، و این حدیث می رساند که رسول خدا آگاهی داشت که در آینده علمی به نام علم نحو به وجود خواهد آمد و احتمال دارد که مراد، توجه به قواعد نحوی در حال دعا باشد و نحو در لغت، به معنی راه و جهت و قصد آمده که هیچ کدام از آنها مناسب اینجا نیست، جز با زحمت زیاد.

**[ترجمه]

«۳۸»

شی، تفسیر العیاشی عَنْ یُونُسَ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ أَنَّ دَاوُدَ قَالَ: کُنَّا عِنْدَهُ فَارْتَعَدَتِ السَّمَاءُ فَقَالَ هُوَ سُبْحَانَ مَنْ یُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ وَ الْمَلائِکَهُ مِنْ خِیفَتِهِ فَقَالَ لَهُ أَبُو بَصِیرٍ جُعِلْتُ فِدَاکَ إِنَّ لِلرَّعْدِ کَلَاماً فَقَالَ یَا أَبَا مُحَمَّدٍ سَلْ عَمَّا یَعْنِیکَ وَ دَعْ مَا لَا یَعْنِیکَ.

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: یونس بن عبدالرحمن روایت کرده است که داود گفت: ما در نزد امام علیه السّلام بودیم که ناگهان رعد و برق در آسمان پدید آمد و او این آیه را خواند: «سُبحَانَ مَن یُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ وَ الْمَلائِکَهُ مِنْ خِیفَتِهِ.» ابی بصیر گفت: فدایت شوم! آیا رعد و برق هم سخن می گوید؟ حضرت فرمود: ای ابو محمد! از چیزی که برایت فایده دارد سئوال کن و از چیزی که برایت فایده ندارد بگذر. - . تفسیرعیاشی ۲ : ۲۲۲ -

**[ترجمه]

«۳۹»

نَوَادِرُ الرَّاوَنْدِيِّ، بِإِسْنَادِهِ عَنْ مُوسَى بْنِ جَعْفَرٍ عَنْ آبَائِهِ عليهم السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه و آله إِنَّ مِنَ الْبَيَانِ لَسِحْراً وَ مِنَ الْعِلْمِ جَهْلًا وَ مِنَ الشِّعْرِ حُكْماً وَ مِنَ الْقَوْلِ عَدْلًا.

**[ترجمه]نوادر راوندی: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: بعضی از بیان ها سحرآمیز و بعضی دانش ها نادانی و بعضی شعرها حکمت و بعضی گفتارها عدالت است. - . نوادر راوندی: ۲۶ -

**[ترجمه]

«۴۰»

الدُّرَّةُ الْبَاهِرَةُ، عَنِ الْكَاظِمِ علیه السلام قَالَ: مَنْ تَكَلَّفَ مَا لَيْسَ مِنْ عِلْمِهِ ضَيَّعَ عَمَلَهُ وَ خَابَ أَمَلُهُ.

**[ترجمه]دره الباهره: امام کاظم علیه السّلام فرمود: کسی که در چیزی که آگاهی ندارد تکلف کند، کردارش ضایع گردد و آرزوهایش زیان بیند. - . دره الباهره: ۴۷ -

**[ترجمه]

«۴۱»

وَ قَالَ الْجَوَادُ علیه السلام التَّفَقُّهُ ثَمَنٌ لِكُلِّ غَالٍ وَ سُلَّمٌ إِلَى كُلِّ عَالٍ.

**[ترجمه]امام جواد علیه السّلام فرمود: تفقه بهای هر چیز با ارزش و نردبانی به سوی چیزهای بلند مرتبه است. - . دره الباهره: ۵۶ -

**[ترجمه]

«۴۲»

الْجَوَاهِرُ لِلْكَرَاجُكِيِّ، قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام الْعُلُومُ أَرْبَعَةٌ الْفِقْهُ لِلْأَدْيَانِ وَ الطِّبُّ لِلْأَبْدَانِ وَ النَّحْوُ لِلِّسَانِ وَ النُّجُومُ لِمَعْرِفَةِ الْأَزْمَانِ.

**[ترجمه]جواهر کراجکی: امیر مؤمنان فرمود: دانش ها چهار تا است: فقه برای ادیان؛ پزشکی برای بدن ها؛ نحو برای زبان؛ ستاره شناسی برای شناختن زمان. - . معدن الجواهر و ریاضه الخواطر: ۴۶ -

**[ترجمه]

«۴۳»

دَعَوَاتُ الرَّاوَنْدِيِّ، قَالَ الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ علیهما السلام عَجَبٌ لِمَنْ يَتَفَكَّرُ فِي مَأْكُولِهِ كَيْفَ لَا يَتَفَكَّرُ فِي مَعْقُولِهِ فَيُجَنِّبُ بَطْنَهُ مَا يُؤْذِيهِ وَ يُودِعُ صَدْرَهُ مَا يُرْدِيهِ.

**[ترجمه]دعوات راوندی: امام حسن علیه السّلام فرمود: تعجب است کسی که در خوراکش می اندیشد، چگونه در اندیشه هایش فکر نمی کند؟ پس شکمش را از چیزی که به او آزار می رساند حفظ می کند و در سینه اش چیزی که او را پست می کند، باقی می گذارد. - . دعوات راوندی: ۱۴۴ - ۱۴۵ -

**[ترجمه]

«۴۴»

نهج، نهج البلاغه قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام الْعِلْمُ عِلْمَانِ مَطْبُوعٌ وَ مَسْمُوعٌ وَ لَا يَنْفَعُ الْمَسْمُوعُ إِذَا لَمْ يَكُنِ الْمَطْبُوعُ.

**[ترجمه]نهج البلاغه: امیر مؤمنان علیه السّلام فرمود: علم دو تا است؛ علم مطبوع و علم مسموع. و علم شنیدنی، زمانی که علم مطبوع نباشد، فایده نمی دهد. - . نهج البلاغه: ق ح ۳۳۸، ص ۴۰۳ -

**[ترجمه]

«۴۵»

وَ قَالَ علیه السلام وَ قَدْ سُئِلَ عَنِ الْقَدَرِ طَرِيقٌ مُظْلِمٌ فَلَا تَسْلُكُوهُ وَ بَحْرٌ عَمِيقٌ فَلَا تَلِجُوهُ وَ سِرُّ اللَّهِ فَلَا تَتَكَلَّفُوهُ.

ص: ۲۱۸

۱- الظاهر أن المراد بالنحو هو الطريق لو صح الخبر و المراد به الاشتغال بالعلم عن العمل. ط.

**[ترجمه]نهج البلاغه: از امیر مؤمنان علیه السّلام درباره قَدَر پرسش شد. فرمود: راه تاریکی است، آن را نپیمایید؛ دریای عمیقی است، در آن شنا نکنید؛ سر خدا است، خود را به زحمت نیندازید. - . نهج البلاغه: ق ح ۲۸۷، ص ۳۹۷ -

ص: ۲۱۸

**[ترجمه]

بیان

لعل المراد بالمطبوع ما استنبط بفهمه و فکره الصائب فی الأصول و الفروع من الأدله العقلیه و النقلیه و ربما یخص المطبوع بالأصول و المسموع بالفروع.

**[ترجمه]شاید مراد از «مطبوع»، آن چیزی است که انسان با فهم و اندیشه درست خود، از دلایل عقلی و نقلی در اصول و فروع دین استنباط می کند، و بسا علم «مطبوع» به اصول دین و علم «مسموع» به فروع دین اختصاص پیدا می کند.

**[ترجمه]

«۴۶»

نهج، نهج البلاغه قَالَ علیه السلام النَّاسُ أَعْدَاءُ مَا جَهِلُوا.

**[ترجمه]نهج البلاغه: امیر مؤمنان علیه السّلام فرمود: مردم دشمن چیزهای هستند که نمی دانند. - . نهج البلاغه: ق ح ۱۷۲، ص ۳۸۷ -

**[ترجمه]

«۴۷»

وَ قَالَ علیه السلام لَا تَكُونُوا كَجُفَاهِ الْجَاهِلِيَّهِ لَا فِي الدِّينِ تَتَفَقَّهُونَ وَ لَا عَنِ اللَّهِ تَعْقِلُونَ كَقَيْضِ بَيْضٍ فِي أَدَاحٍ يَكُونُ كَسْرُهَا وِزْراً وَ يُخْرِجُ حِضَانُهَا شَرّاً.

**[ترجمه]نهج البلاغه: امیر مؤمنان علیه السّلام فرمود: همچون بدخویان جاهلیت مباشید که نه در دین فهم دارند و نه شناسای کردگارند. به صورت انسان، و در

درون پست تر از جانورانند، همانند تخمی که شتر مرغ در گودالی در ریگستان می نهد؛ اگر بشکنندش گناه است و اگر وانهندش، باشد که درونش مار سیاه باشد. - . نهج البلاغه: خ ۱۶۶، ص ۱۷۳ -

**[ترجمه]

بیان

القیض قشر البیض و الأداحی جمع الأدحیه و هی مبیض النعام فی الرمل و حضن الطائر بیضه حضنا و حضانا ضمه إلی نفسه تحت جناحه للتفریخ و قیل الغرض التشبیه ببیض أفاعی وجدت فی عش حیوان لا یمکن کسرها لاحتمال کونها من حیوان محلل و إن ترکت تخرج منها أفاعی فکذا هؤلاء إن ترکوا صاروا شیاطین یضلون الناس و لا یمکن قتلهم لظاهر الإسلام و سیأتی تمام الکلام و شرحه فی کتاب الفتن.

**[ترجمه]«القیض» پوست تخم مرغ «الأداحی» جمع «الأدحیه» تخم شترمرغ که در ریگستان است که رویش می خوابد و آن را زیر بال هایش می گیرد تا جوجه بگذارد. بعضی گفته اند که هدف از تشبیه به تخم، مار سیاهی است که در آشیانه حیوان پیدا می شود و شکستن آن تخم ممکن نیست، زیرا احتمال می رود از جاندار حلال گوشت باشد و اگر رها کنی، از آن مار سیاه بیرون می آید. پس همچنین است این گروه؛ اگر رهایشان کنی شیاطینی می گردند که مردم را گمراه می کنند و کشتن آنها به خاطر ظاهر اسلامی که دارند ممکن نیست. تمام گفتار و شرح آن در «کتاب فتن» خواهد آمد.

**[ترجمه]

«۴۸»

نهج، نهج البلاغه فِی وَصِیَّتِهِ لِلْحَسَنِ علیه السلام خُضِ الْغَمَرَاتِ إِلَی الْحَقِّ حَیْثُ کَانَ وَ تَفَقَّهْ فِی الدِّینِ إِلَی قَوْلِهِ علیه السلام وَ تَفَهَّمْ وَصِیَّتِی وَ لَا تَذْهَبَنَّ صَفْحاً فَإِنَّ خَیْرَ الْقَوْلِ مَا نَفَعَ وَ اعْلَمْ أَنَّهُ لَا خَیْرَ فِی عِلْمٍ لَا یَنْفَعُ وَ لَا یُنْتَفَعُ بِعِلْمٍ لَا یَحِقُّ تَعَلُّمُهُ إِلَی قَوْلِهِ علیه السلام وَ أَنْ أَبْتَدِئَکَ بِتَعْلِیمِ کِتَابِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ تَأْوِیلِهِ وَ شَرَائِعِ الْإِسْلَامِ وَ أَحْکَامِهِ وَ حَلَالِهِ وَ حَرَامِهِ لَا أُجَاوِزُ ذَلِکَ بِکَ إِلَی غَیْرِهِ.

**[ترجمه]نهج البلاغه: امیر مؤمنان علیه السّلام در وصیتش برای امام حسن علیه السّلام فرمود: برای حق هر جا که باشد، در مشکلات و سختی ها شنا کن؛ شناخت خود را در دین به کمال رسان؛ وصیت مرا به درستی دریاب و به سادگی از آن نگذر، زیرا بهترین سخن آن است که سودمند باشد. بدان علمی که سودمند نباشد فایده نخواهد داشت و دانش که سزاوار یادگیری نیست، سودی ندارد. پس در آغاز تربیت، تصمیم گرفتم تا کتاب خدای توانا و بزرگ را همراه با تفسیر آیات، به تو بیاموزم، و شریعت اسلام و احکام آن از حلال و حرام، به تو تعلیم دهم و به چیز دیگری نپردازم. - . نهج البلاغه: ک ۳۱، ص ۲۹۴ -

**[ترجمه]

«۴۹»

کَنْزُ الْکَرَاجُکِیِّ، قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله خَمْسٌ لَا یَجْتَمِعْنَ إِلَّا فِی مُؤْمِنٍ حَقّاً یُوجِبُ اللَّهُ لَهُ بِهِنَّ الْجَنَّهَ النُّورُ فِی الْقَلْبِ

وَ الْفِقْهُ فِی الْإِسْلَامِ وَ الْوَرَعُ فِی الدِّینِ وَ الْمَوَدَّهُ فِی النَّاسِ وَ حُسْنُ السَّمْتِ فِی الْوَجْهِ.

**[ترجمه]کنز الفوائد: امیر مؤمنان علیه السّلام فرمود: پنج چیز گرد نیایند، مگر در مؤمن راستین که خدا بدان ها بهشت را لازم کند: روشنی در دل، فهم اسلام، ورع در دین، مردم دوستی، و خوشرویی. - . کنز الفوائد ۲ : ۱۰ -

**[ترجمه]

«۵۰»

وَ قَالَ صلی الله علیه و آله الْعِلْمُ أَکْثَرُ مِنْ أَنْ یُحْصَی فَخُذْ مِنْ کُلِّ شَیْ ءٍ أَحْسَنَهُ.

**[ترجمه]کنز الفوائد: امیر مؤمنان علیه السّلام فرمود: دانش بیش از شمار است، از هر چه بهترش را برگیر. - . کنز الفوائد ۲ : ۳۱ -

**[ترجمه]

«۵۱»

وَ مِنْهُ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ یَا بُنَیَّ تَعَلَّمِ الْحِکْمَهَ تَشَرَّفْ فَإِنَّ الْحِکْمَهَ تَدُلُّ عَلَی الدِّینِ وَ تُشَرِّفُ الْعَبْدَ عَلَی الْحُرِّ وَ تَرْفَعُ الْمِسْکِینَ عَلَی الْغَنِیِّ وَ تُقَدِّمُ الصَّغِیرَ عَلَی الْکَبِیرِ وَ تُجْلِسُ الْمِسْکِینَ مَجَالِسَ الْمُلُوکِ وَ تَزِیدُ الشَّرِیفَ شَرَفاً وَ السَّیِّدَ سُودَداً وَ

ص: ۲۱۹

الْغَنِيَّ مَجْداً وَ كَيْفَ يَظُنُّ ابْنُ آدَمَ أَنْ يَتَهَيَّأَ لَهُ أَمْرُ دِينِهِ وَ مَعِيشَتِهِ بِغَيْرِ حِكْمَةٍ وَ لَنْ يُهَيِّئَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ أَمْرَ الدُّنْيَا وَ الْآخِرَهِ إِلَّا بِالْحِكْمَهِ وَ مَثَلُ الْحِكْمَهِ بِغَيْرِ طَاعَهٍ مَثَلُ الْجَسَدِ بِلَا نَفْسٍ أَوْ مَثَلُ الصَّعِيدِ بِلَا مَاءٍ وَ لَا صَلَاحَ لِلْجَسَدِ بِغَيْرِ نَفْسٍ وَ لَا لِلصَّعِيدِ بِغَيْرِ مَاءٍ وَ لَا لِلْحِكْمَهِ بِغَيْرِ طَاعَهٍ.

**[ترجمه]کنز الفوائد: امیر مؤمنان علیه السّلام فرمود: لقمان به پسرش گفت: پسر جانم! حکمت بیاموز تا شریف شوی، زیرا حکمت به دین رهنما باشد و بنده را بر آزاد شرافت دهد؛ بینوا را از توانگر بالاتر برد؛ خرد را بر کلان پیش دارد؛ گدا را همنشین شاهان سازد؛ شریف را شرف افزاید؛ بزرگ را بزرگ تر کند

ص: ۲۱۹

و توانگر را سرفراز نماید. و چگونه گمان برد آدمیزاده که کار دین و زندگی اش بی حکمت آماده شود، با اینکه خدا عزوجل کار دنیا و آخرت را فراهم نکند جز به حکمت؟ و حکمت بی طاعت خدا چون تن بی جان است یا چون زمین بی آب. نه تن بی جان، خاصیتی دارد و نه زمین بی آب و نه حکمت بی طاعت. - . کنز الفوائد ۲ : ۶۶ - ۶۷ -

**[ترجمه]

«۵۲»

وَ مِنْهُ عَنِ النَّبِيِّ صلی الله علیه و آله الْعِلْمُ عِلْمَانِ عِلْمُ الْأَدْيَانِ وَ عِلْمُ الْأَبْدَانِ.

**[ترجمه]کنز الفوائد: امیر مؤمنان علیه السّلام از رسول خدا روایت کرده که آن حضرت فرمود: علم دو علم است: علم ادیان (علم شریعت) و علم ابدان (علم پزشکی). - . کنز الفوائد ۲ : ۱۰۷ -

**[ترجمه]

«۵۳»

وَ قَالَ صلی الله علیه و آله مَنْ يُرِدِ اللَّهُ بِهِ خَيْراً يُفَقِّهْهُ فِي الدِّينِ.

**[ترجمه]کنز الفوائد: امیر مؤمنان علیه السّلام فرمود: خدا خیر هر کس را که بخواهد، او را در دین فقیه و دانا سازد. - . کنز الفوائد ۲ : ۱۰۷ -

**[ترجمه]

«۵۴»

عده، عده الداعی قَالَ الْعَالِمُ علیه السلام أَوْلَى الْعِلْمِ بِكَ مَا لَا يَصْلُحُ لَكَ الْعَمَلُ إِلَّا بِهِ وَ أَوْجَبُ الْعِلْمِ عَلَيْكَ مَا أَنْتَ مَسْئُولٌ عَنِ

الْعَمَلِ بِهِ وَ أَلْزَمُ الْعِلْمِ لَکَ مَا دَلَّکَ عَلَی صَلَاحِ قَلْبِکَ وَ أَظْهَرَ لَکَ فَسَادَهُ وَ أَحْمَدُ الْعِلْمِ عَاقِبَهً مَا زَادَ فِی عَمَلِکَ الْعَاجِلِ.

**[ترجمه]عده الداعی: امام کاظم علیه السّلام فرمود: سزاوارترین علمی که باید به دنبالش باشی، آن علمی است که بدون آن عملت خراب می شود. و واجب ترین علم آن است که فردای قیامت در مورد عملت بدان از تو سؤال خواهند کرد. و لازم ترین علم آن است که صلاح و فساد جانت را به تو بنمایاند. و پسندیده ترین عاقبت و سرانجام را علمی دارد که موجب ازدیاد اعمال نیک دنیای تو شود. - . عده الداعی: ۷۷ -

**[ترجمه]

«۵۵»

مُنْیَهُ الْمُرِیدِ، قَالَ الصَّادِقُ علیه السلام مَا مِنْ أَحَدٍ یَمُوتُ مِنَ الْمُؤْمِنِینَ أَحَبَّ إِلَی إِبْلِیسَ مِنْ مَوْتِ فَقِیهٍ.

**[ترجمه]منیه المرید: امام صادق علیه السّلام فرمود: برای شیطان مرگ هیچ مؤمنی به اندازه مرگ یک فقیه محبوب تر نیست. - . منیه المرید: ۳۰ -

**[ترجمه]

«۵۶»

وَ عَنْهُ علیه السلام إِذَا مَاتَ الْمُؤْمِنُ الْفَقِیهُ ثُلِمَ (۱)فِی الْإِسْلَامِ ثُلْمَهٌ لَا یَسُدُّهَا شَیْ ءٌ.

**[ترجمه]منیه المرید: امام صادق علیه السّلام فرمود: وقتی دانشمند دینی با ایمان بمیرد، چنان شکستی در اسلام بوجود می آید که هیچ نیروی نمی تواند آن را جبران کند. - . منیه المرید: ۳۰ و ۱۹۵ -

**[ترجمه]

«۵۷»

وَ فِی التَّوْرَاهِ عَظِّمِ الْحِکْمَهَ فَإِنِّی لَا أَجْعَلُ الْحِکْمَهَ فِی قَلْبِ أَحَدٍ إِلَّا وَ أَرَدْتُ أَنْ أَغْفِرَ لَهُ فَتَعَلَّمْهَا ثُمَّ اعْمَلْ بِهَا ثُمَّ ابْذُلْهَا کَیْ تَنَالَ بِذَلِکَ کَرَامَتِی فِی الدُّنْیَا وَ الْآخِرَهِ.

**[ترجمه]منیه المرید: در تورات آمده است: ای موسی! حکمت را عظیم شمار، زیرا من حکمت را در قلب کسی قرار نمی دهم، مگر آنکه بخواهم او را مشمول آمرزشم قرار دهم. ای موسی! حکمت آموزش باش و رفتار خویش را بر آن منطبق ساز و آن را به دیگران بیاموز تا به سبب آن، به کرامت دنیا و آخرتم دست یابی. - . منیه المرید: ۳۶ -

**[ترجمه]

«۵۸»

عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ مَرْفُوعاً فِی قَوْلِهِ تَعَالَی یُؤْتِی الْحِکْمَهَ مَنْ یَشاءُ قَالَ الْحِکْمَهُ الْقُرْآنُ.

**[ترجمه]منیه المرید: ابن عباس در تفسیر این آیه مبارکه: «یُؤْتِی الْحِکْمَهَ مَنْ یَشاءُ» نقل کرده که رسول خدا فرمود: حکمت قرآن است. - . منیه المرید: ۱۹۰ -

**[ترجمه]

«۵۹»

وَ رَوَی بَشِیرٌ الدَّهَّانُ (۲)قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام لَا خَیْرَ فِیمَنْ لَا یَتَفَقَّهُ مِنْ أَصْحَابِنَا یَا بَشِیرُ إِنَّ الرَّجُلَ مِنْكُمْ إِذَا لَمْ یَسْتَغْنِ بِفِقْهِهِ احْتَاجَ إِلَیْهِمْ فَإِذَا احْتَاجَ إِلَیْهِمْ أَدْخَلُوهُ فِی بَابِ ضَلَالَتِهِمْ وَ هُوَ لَا یَعْلَمُ.

**[ترجمه]منیه المرید: بشیر دهان روایت کرده که امام صادق علیه السّلام فرمود: در کسی از اصحاب من که تفقه در دین نکند، خیری نیست. ای بشیر! مرد از شما وقتی که به فقه بی نیاز نشده باشد، به سوی مردم محتاج می شود. پس زمانی که به سوی آنها محتاج شد، آنان او را در دروازه گمراهی شان وارد می کنند، در حالی که وی خود ناآگاه است. - . منیه المرید: ۱۹۴ -

**[ترجمه]

«۶۰»

وَ رُوِیَ عَنْهُ علیه السلام أَنَّهُ قَالَ لَهُ رَجُلٌ جُعِلْتُ فِدَاکَ رَجُلٌ عَرَفَ هَذَا الْأَمْرَ

۱- أی أحدث فی الإسلام خللا لا یسدها شی ء.

۲- الکوفیّ، عده الشیخ فی رجاله من أصحاب الکاظم علیه السلام و قال: روی عن أبی عبد اللّه علیه السلام.

لَزِمَ بَيْتَهُ وَ لَمْ يَتَعَرَّفْ إِلَى أَحَدٍ مِنْ إِخْوَانِهِ قَالَ فَقَالَ كَيْفَ يَتَفَقَّهُ هَذَا فِي دِينِهِ.

**[ترجمه]منيه المريد: از امام صادق عليه السّلام روايت شده كه مردى به آن حضرت عرض كرد: فدايت گردم! شخصى ولايت شما را شناخته و شيعه است

ص: ۲۲۰

و از خانه اش بيرون نمى آيد و دوستانش او را نمى شناسند. حضرت فرمود: پس چگونه دينش را مى فهمد؟ -. منيه المريد: ۱۹۵ -

**[ترجمه]

«۶۱»

وَ عَنْهُ عليه السلام لَا يَسَعُ النَّاسَ حَتَّى يَسْأَلُوا وَ يَتَفَقَّهُوا وَ يَعْرِفُوا إِمَامَهُمْ وَ يَسَعُهُمْ أَنْ يَأْخُذُوا بِمَا يَقُولُ وَ إِنْ كَانَ تَقِيَّةً.

**[ترجمه]منيه المريد: امام صادق عليه السّلام فرمود: مردم در وسعت نيستند، مگر اينكه سئوال كنند و بفهمند و امامشان را بشناسند و اما مجازند بگيرند آنچه را كه امام گويد، گرچه از باب تقّيه باشد. -. منيه المريد: ۱۹۵ -

**[ترجمه]

«۶۲»

كِتَابُ الْحُسَيْنِ بْنِ عُثْمَانَ عَنْ غَيْرِ وَاحِدٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: لَا يَصْلُحُ الْمَرْءُ إِلَّا عَلَى ثَلَاثِ خِصَالٍ التَّفَقُّهِ فِي الدِّينِ وَ حُسْنِ التَّقْدِيرِ فِي الْمَعِيشَةِ وَ الصَّبْرِ عَلَى النَّائِبَةِ.

**[ترجمه]امام صادق عليه السّلام فرمود: براى مرد برازنده نيست، جز اينكه داراى سه خصلت باشد: فهم در دين، نيكويى اندازه گيرى در معيشت، صبر بر مصيبت ها. -. الاصول السته عشر: ۱۰۸ - ۱۰۹ -

**[ترجمه]

باب ۷ آداب طلب العلم و أحكامه

الآيات

المائده: يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَسْئَلُوا عَنْ أَشْياءَ إِنْ تُبْدَ لَكُمْ تَسُؤْكُمْ وَ إِنْ تَسْئَلُوا عَنْها حِينَ يُنَزَّلُ الْقُرْآنُ تُبْدَ لَكُمْ عَفَا اللَّهُ عَنْها وَ اللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ قَدْ سَأَلَها قَوْمٌ مِنْ قَبْلِكُمْ ثُمَّ أَصْبَحُوا بِها كافِرِينَ

طه: وَ لا تَعْجَلْ بِالْقُرْآنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يُقْضى إِلَيْكَ وَحْيُهُ وَ قُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْماً

lt;meta info="- يا أَيُّهَا الَّذينَ آمَنُوا لا تَسْئَلُوا عَنْ أَشْياءَ إِنْ تُبْدَ لَكُمْ تَسُؤْكُمْ وَ إِنْ تَسْئَلُوا عَنْها حينَ يُنَزَّلُ الْقُرْآنُ تُبْدَ لَكُمْ عَفَا اللَّهُ عَنْها وَ اللَّهُ غَفُورٌ حَليمٌ *قَدْ سَأَلَها قَوْمٌ مِنْ قَبْلِكُمْ ثُمَّ أَصْبَحُوا بِها كافِرين. - . مائده / ۱۰۱-۱۰۲ -

{ای کسانی که ایمان آورده اید، از چیزهایی که اگر برای شما آشکار گردد شما را اندوهناک می کند مپرسید و اگر هنگامی که قرآن نازل می شود درباره آنها سؤال کنید، برای شما روشن می شود خدا از آن [پرسش های بیجا] گذشت و خداوند آمرزنده بردبار است. گروهی پیش از شما [نیز] از این [گونه] پرسش ها کردند آنگاه به سبب آن کافر شدند.}

- فَتَعالَى اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ وَ لا تَعْجَلْ بِالْقُرْآنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يُقْضى إِلَيْكَ وَحْيُهُ وَ قُلْ رَبِّ زِدْني عِلْماً. - . طه / ۱۱۴ -

{پس بلندمرتبه است خدا فرمانروای بر حق، و در [خواندن] قرآن پیش از آنکه وحی آن بر تو پایان یابد شتاب مکن و بگو پروردگارا بر دانشم بیفزای.}

**[ترجمه]

الأخبار

«۱»

ل، الخصال ابْنُ الْوَلِيدِ عَنِ الصَّفَّارِ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عُبَيْدِ اللَّهِ عَنْ الْقَدَّاحِ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: أَرْبَعَةٌ لَا يَشْبَعْنَ مِنْ أَرْبَعَةٍ الْأَرْضُ مِنَ الْمَطَرِ وَ الْعَيْنُ مِنَ النَّظَرِ وَ الْأُنْثَى مِنَ الذَّكَرِ وَ الْعَالِمُ مِنَ الْعِلْمِ.

سن، المحاسن أبي رفعه إلى أبي عبد الله عليه السلام مثله- ن، عيون أخبار الرضا عليه السلام ل، الخصال في سؤالات الشامي عن أمير المؤمنين عليه السلام مثله إلا بترك التعريف في الجميع.

**[ترجمه]خصال: امام صادق علیه السّلام فرمود: چهار چیز از چهار چیز سیر نشوند: زمین از باران؛ چشم از دیدار؛ ماده از نر؛ دانا از دانشمند. - . خصال: ۲۰۹ -

در کتاب محاسن مثل حدیث بالا روایت شده است. - . محاسن: ۸ - ۹ -

در کتاب عیون اخبار الرضا و خصال، در پرسش های مرد شامی از امیر مومنان مثل حدیث بالا آمده است. - . عیون اخبار الرضا ۱ : ۲۲۲ -

**[ترجمه]

«۲»

شی، تفسیر العیاشی عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ قَالَ: كَتَبَ إِلَيَّ أَبُو الْحَسَنِ الرِّضَا علیه السلام وَ كَتَبَ فِي آخِرِهِ أَ وَ لَمْ تُنْهَوْا عَنْ كَثْرَةِ الْمَسَائِلِ فَأَبَيْتُمْ أَنْ تَنْتَهُوا إِيَّاكُمْ وَ ذَاكَ فَإِنَّمَا هَلَكَ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ بِكَثْرَةِ سُؤَالِهِمْ فَقَالَ اللَّهُ يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَسْئَلُوا عَنْ أَشْياءَ إِلَى قَوْلِهِ كافِرِينَ.

ص: ۲۲۱

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: احمد گوید: امام رضا علیه السّلام برایم نامه نوشت و در آخرش چنین بود: «آیا شما از سئوال زیاد نهی نشده اید؟ اگر ابا نمی کنید این شما و سئوال های زیاد شما. آنهایی که پیش از شما هلاک شدند، جز به خاطر سئوال زیاد نبود.» «یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَسْئَلُوا عَنْ أَشْیاءَ إلی قوله کافِرِینَ.» - . تفسیر عیاشی ۱ : ۳۷۴ - ۳۷۵ -

ص: ۲۲۱

**[ترجمه]

«۳»

ن، عیون أخبار الرضا علیه السلام ابْنُ الْمُغِیرَهِ بِإِسْنَادِهِ عَنِ السَّكُونِیِّ عَنِ الصَّادِقِ عَنْ أَبِیهِ علیه السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله لَا سَهَرَ (۱)إِلَّا فِی ثَلَاثٍ مُتَهَجِّدٍ بِالْقُرْآنِ أَوْ فِی طَلَبِ الْعِلْمِ أَوْ عَرُوسٍ تُهْدَی إِلَی زَوْجِهَا.

نوادر الراوندی، بإسناده عن الكاظم عن آبائه علیهم السلام عن النبی صلی الله علیه و آله مثله

**[ترجمه]عیون اخبار الرضا: امام صادق علیه السّلام از پدرش نقل می كند كه پیامبر خدا صلی الله علیه و آله فرمود: بیداری روا نیست مگر در سه چیز: شب زنده داری برای خواندن قرآن، یا طلب علم، یا برای عروسی باشد كه به همسر خود هدیه شده است. - . خصال: ۱۱۲ -

در كتاب نوادر راوندی امام كاظم علیه السّلام از پدرانش، از رسول خدا مثل حدیث بالا را روایت كرده است. - . نوادر راوندی: ۳ -

**[ترجمه]

بیان

التهجد مجانبه الهجود و هو النوم و قد یطلق علی الصلاه باللیل و علی الأول المراد إما قراءه القرآن فی الصلاه أو الأعم.

**[ترجمه]«التهجد» دوری كردن از خواب است و گاهی به نماز شب اطلاق می شود. بنا به معنی اول، مراد خواندن قرآن در نماز یا اعم از آن است.

**[ترجمه]

«۴»

ب، قرب الإسناد هَارُونُ عَنِ ابْنِ صَدَقَهَ عَنِ الصَّادِقِ عَنْ أَبِیهِ علیه السلام قَالَ: لَا بَأْسَ بِالسَّهَرِ فِی طَلَبِ الْعِلْمِ.

**[ترجمه]قرب الإسناد: امام صادق علیه السّلام از پدرانش روایت کرده که فرمود: بیداری در شب جهت طلب علم اشکال ندارد. - . قرب الاسناد: ۷۲ -

**[ترجمه]

بيان

فی بعض النسخ بالتهیم و هو التحیر و مشیه حسنه و لعل المراد التحیر فی البلاد أی المسافره أو الإسراع فی المشی و النسخه الأولی أظهر.

**[ترجمه]در بعضی نسخه ها «بالتهیم» آمده که به معنی حیرانی و خواستن نیکو است و شاید مراد حیرانی در شهرها، یعنی مسافرت باشد یا شتاب در راه رفتن که نسخه اولی آشکارتر است.

**[ترجمه]

«۵»

ختص، الإختصاص قَالَ الْبَاقِرُ علیه السلام إِذَا جَلَسْتَ إِلَی عَالِمٍ فَكُنْ عَلَی أَنْ تَسْمَعَ أَحْرَصَ مِنْكَ عَلَی أَنْ تَقُولَ وَ تَعَلَّمْ حُسْنَ الِاسْتِمَاعِ كَمَا تَتَعَلَّمُ حُسْنَ الْقَوْلِ وَ لَا تَقْطَعْ عَلَی أَحَدٍ حَدِيثَهُ.

**[ترجمه]اختصاص: امام باقر علیه السّلام فرمود: وقتی نزد عالم نشستی، بر شنیدن حریص تر باش تا گفتن، و خوب شنیدن را بیاموز، چنان چه خوب گفتن را می آموزی، و گفتار کسی را قطع نکن. - . اختصاص: ۲۴۵ -

**[ترجمه]

«۶»

نَوَادِرُ الرَّاوَنْدِيِّ، بِإِسْنَادِهِ عَنْ مُوسَی بْنِ جَعْفَرٍ عَنْ آبَائِهِ علیهم السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله مَنْ تَعَلَّمَ فِي شَبَابِهِ كَانَ بِمَنْزِلَةِ الرَّسْمِ فِي الْحَجَرِ وَ مَنْ تَعَلَّمَ وَ هُوَ كَبِيرٌ كَانَ بِمَنْزِلَةِ الْكِتَابِ عَلَی وَجْهِ الْمَاءِ (۲).

**[ترجمه]نوادر راوندی: امام موسی کاظم علیه السّلام از پدرانش روایت کرده که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: کسی که در جوانی علم آموزد، به منزله نقاشی در سنگ است و کسی که در پیری بیاموزد، به منزله نوشتن روی آب است. - . نوادر راوندی: ۱۸ -

**[ترجمه]

«۷»

نهج، نهج البلاغه قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام لِسَائِلٍ سَأَلَهُ عَنْ مُعْضِلَهٍ (۳)سَلْ تَفَقُّهاً وَ لَا تَسْأَلْ تَعَنُّتاً (۴)فَإِنَّ الْجَاهِلَ الْمُتَعَلِّمَ شَبِيهٌ بِالْعَالِمِ وَ إِنَّ الْعَالِمَ الْمُتَعَسِّفَ (۵)شَبِيهٌ بِالْجَاهِلِ.

**[ترجمه]نهج البلاغه: به كسى كه از او مشكلى را پرسيد فرمود: براى دانستن بپرس نه براى آزار دادن كه نادان آموزنده، همانند داناست و داناى برون از راه انصاف، همانند نادان پر چون و چراست. - . نهج البلاغه: ق ح ۳۲۰، ص ۱-۴ -

**[ترجمه]

«۸»

وَ قَالَ عليه السلام فِي ذَمِّ قَوْمٍ سَائِلُهُمْ مُتَعَنِّتٌ وَ مُجِيبُهُمْ مُتَكَلِّفٌ.

ص: ۲۲۲

۱- بفتح السين و الهاء المهملتين: عدم النوم في الليل.

۲- و في نسخه: في وجه الماء.

۳- أي المسأله المغلقه المشكله.

۴- تعنت الرجل و عليه في السؤال: سأله على جهه التلبيس.

۵- تعسف في القول: أخذه على غير هدايه، حمله على معنى لا تكون دلالته عليه ظاهره.

**[ترجمه]نهج البلاغه: امیرالمؤمنین علیه السّلام در مذمت قومی فرمود: پرسنده شان مردم آزارند و پاسخ دهنده شان، متکلف در گفتار. - . نهج البلاغه: ق ح ۳۴۳، ص ۴۰۳ -

ص: ۲۲۲

**[ترجمه]

«۹»

وَ قَالَ علیه السلام إِذَا ازْدَحَمَ الْجَوَابُ خَفِیَ الصَّوَابُ.

**[ترجمه]نهج البلاغه: امیرالمؤمنین علیه السّلام فرمود: هرگاه پاسخ ها همانند و درهم بود، پاسخ درست پوشیده و مبهم می ماند. - . نهج البلاغه: ق ح ۲۴۳، ص ۳۸۵ -

**[ترجمه]

بیان

لعل فیه دلاله علی المنع عن سؤال مسأله واحده عن جماعه کثیره.

**[ترجمه]این حدیث بر منع سؤال کردن یک مسأله از گروه بسیار دلالت می کند.

**[ترجمه]

«۱۰»

نهج، نهج البلاغه قَالَ علیه السلام یَا کُمَیْلُ مُرْ أَهْلَکَ أَنْ یَرُوحُوا (۱)فِی کَسْبِ الْمَکَارِمِ وَ یُدْلِجُوا (۲)فِی حَاجَهِ مَنْ هُوَ نَائِمٌ.

**[ترجمه]نهج البلاغه: امام علی علیه السّلام فرمود: ای کمیل! کسان خود را بگو تا پسین روز پی کسب بزرگی ها شوند و شب پی برآوردن نیاز خفته ها. - . نهج البلاغه: ق ح ۲۵۷، ص ۳۸۷ -

**[ترجمه]

«۱۱»

وَ قَالَ علیه السلام لَا تَسْأَلْ عَمَّا لَمْ یَکُنْ فَفِی الَّذِی قَدْ کَانَ لَکَ شُغُلٌ.

**[ترجمه]نهج البلاغه: و فرمود است: نیامده را مپرس که چیست که آنچه رخ داده، برای مشغول ساختن تو کافی است. - .

نهج البلاغه: ق ح ۳۶۴، ص ۴۰۷ -

**[ترجمه]

«۱۲»

وَ قَالَ علیه السلام فِی وَصِیَّتِهِ لِلْحَسَنِ علیه السلام إِنَّمَا قَلْبُ الْحَدَثِ (۳)كَالْأَرْضِ الْخَالِیَهِ مَا أُلْقِیَ فِیهَا مِنْ شَیْ ءٍ قَبِلَتْهُ فَبَادَرْتُکَ بِالْأَدَبِ قَبْلَ أَنْ یَقْسُوَ قَلْبُکَ وَ یَشْتَغِلَ لُبُّکَ إِلَی قَوْلِهِ علیه السلام وَ اعْلَمْ یَا بُنَیَّ أَنَّ أَحَبَّ مَا أَنْتَ آخِذٌ بِهِ مِنْ وَصِیَّتِی تَقْوَی اللَّهِ وَ الِاقْتِصَارُ عَلَی مَا افْتَرَضَهُ اللَّهُ عَلَیْکَ وَ الْأَخْذُ بِمَا مَضَی عَلَیْهِ الْأَوَّلُونَ مِنْ آبَائِکَ وَ الصَّالِحُونَ مِنْ أَهْلِ بَیْتِکَ فَإِنَّهُمْ لَمْ یَدَعُوا أَنْ نَظَرُوا لِأَنْفُسِهِمْ کَمَا أَنْتَ نَاظِرٌ وَ فَکَّرُوا کَمَا أَنْتَ مُفَکِّرٌ ثُمَّ رَدَّهُمْ آخِرُ ذَلِکَ إِلَی الْأَخْذِ بِمَا عَرَفُوا وَ الْإِمْسَاکِ عَمَّا لَمْ یُکَلَّفُوا فَإِنْ أَبَتْ نَفْسُکَ أَنْ تَقْبَلَ ذَلِکَ دُونَ أَنْ تَعْلَمَ کَمَا عَلِمُوا فَلْیَکُنْ طَلَبُکَ ذَلِکَ بِتَفَهُّمٍ وَ تَعَلُّمٍ لَا بِتَوَرُّطِ الشُّبُهَاتِ وَ عُلُوِّ الْخُصُومَاتِ وَ ابْدَأْ قَبْلَ نَظَرِکَ فِی ذَلِکَ بِالاسْتِعَانَهِ عَلَیْهِ بِإِلَهِکَ وَ الرَّغْبَهِ إِلَیْهِ فِی تَوْفِیقِکَ وَ تَرْکِ کُلِّ شَائِبَهٍ أَوْلَجَتْکَ (۴)فِی شُبْهَهٍ أَوْ أَسْلَمَتْکَ إِلَی ضَلَالَهٍ فَإِذَا أَیْقَنْتَ أَنْ صَفَا قَلْبُکَ فَخَشَعَ وَ تَمَّ رَأْیُکَ وَ اجْتَمَعَ وَ کَانَ هَمُّکَ فِی ذَلِکَ هَمّاً وَاحِداً فَانْظُرْ فِیمَا فَسَّرْتُ لَکَ وَ إِنْ أَنْتَ لَمْ یَجْتَمِعْ لَکَ مَا تُحِبُّ مِنْ نَفْسِکَ وَ فَرَاغِ نَظَرِکَ وَ فِکْرِکَ فَاعْلَمْ أَنَّکَ إِنَّمَا تَخْبِطُ الْعَشْوَاءَ (۵)أَوْ تَتَوَرَّطُ الظَّلْمَاءَ (۶)وَ لَیْسَ طَالِبُ الدِّینِ مَنْ خَبَطَ وَ لَا خَلَطَ وَ الْإِمْسَاکُ عَنْ ذَلِکَ أَمْثَلُ إِلَی قَوْلِهِ علیه السلام فَإِنْ أَشْکَلَ عَلَیْکَ شَیْ ءٌ

۱- یمکن أن یکون من راح یروح أی جاء، أو روح من باب التفعیل، أو ذهب فی الرواح ای العشی، أو من راح یراح. ای أسرع فرحا.

۲- أدلج إدلاجا: سار فی اللیل کله أو فی آخره.

۳- أی الشاب.

۴- أی ادخلتک.

۵- العشواء: الناقه الضیقه البصر أو التی لا تبصر فی اللیل و تطأ کل شی ء، و المعنی: أنک تتصرف فی الأمور علی غیر بصیره و هو مثل للمتهافت فی الشی ء، و للذی یرکب رأسه و لا یهتم لعاقبته.

۶- أی تقع فی ورطه لا یسهل التخلص منها. و الورطه بفتح الواو و سکون الراء: الهوه الغامضه و الهلکه.

مِنْ ذَلِکَ فَاحْمِلْهُ عَلَی جَهَالَتِکَ بِهِ فَإِنَّکَ أَوَّلَ مَا خُلِقْتَ خُلِقْتَ جَاهِلًا ثُمَّ عُلِّمْتَ وَ مَا أَکْثَرَ مَا تَجْهَلُ مِنَ الْأَمْرِ وَ یَتَحَیَّرُ فِیهِ رَأْیُکَ وَ یَضِلُّ فِیهِ بَصَرُکَ ثُمَّ تُبْصِرُهُ بَعْدَ ذَلِکَ فَاعْتَصِمْ بِالَّذِی خَلَقَکَ وَ رَزَقَکَ وَ سَوَّاکَ وَ لْیَکُنْ لَهُ تَعَبُّدُکَ وَ إِلَیْهِ رَغْبَتُکَ وَ مِنْهُ شَفَقَتُکَ إِلَی قَوْلِهِ علیه السلام فَإِذَا أَنْتَ هُدِیتَ لِقَصْدِکَ فَکُنْ أَخْشَعَ مَا تَکُونُ لِرَبِّکَ.

**[ترجمه]نهج البلاغه: امیرالمؤمنین علیه السّلام در وصیتش به امام حسن علیه السّلام فرمود: زیرا قلب نوجوان چونان زمین کاشته نشده، آماده پذیرش هر بذری است که در آن پاشیده شود. پس در تربیت تو شتاب کردم، پیش از آنکه دل تو سخت شود و عقل تو به چیز دیگری مشغول گردد. تا آنکه فرمود: پسرم! بدان آنچه که بیشتر از به کار گیری وصیّتم دوست دارم، ترس از خدا، انجام واجبات و پیمودن راهی است که پدرانت و صالحان خاندانت پیموده اند، زیرا آنان آن گونه که تو در امور خویشتن نظر می کنی، در امور خویش نظر داشتند. و همان گونه که تو درباره خویشتن می اندیشی، نسبت به خودشان می اندیشیدند، و تلاش آنان در این بود که آنچه را شناختند انتخاب کنند و از آنچه که تکلیف ندارند، روی گردانند. و اگر نفس تو از پذیرفتن سرباز زند و خواهد چنان که آنان دانستند بداند، پس تلاش کن تا درخواست های تو از روی درک و آگاهی باشد، نه آنکه به شبهات روی آوری و از دشمنی ها کمک گیری.

و قبل از پیمودن راه پاکان، از خداوند یاری بجوی و در راه او با اشتیاق عمل کن تا پیروز شوی، و از هر کاری که تو را به شک و تردید اندازد یا تسلیم گمراهی کند بپرهیز.

و چون یقین کردی دلت روشن و فروتن شد، و اندیشه ات گرد آمد و کامل گردید، و اراده ات به یک چیز متمرکز گشت، پس اندیشه کن در آنچه که برای تو تفسیر می کنم. اگر در این راه آنچه را که دوست می داری فراهم نشد و آسودگی فکر و اندیشه نیافتنی، بدان که راهی را که ایمن نیستی می پیمایی و در تاریکی ره می سپاری، زیرا طالب دین نه اشتباه می کند و نه در تردید و سرگردانی است، که در چنین حالتی خودداری بهتر است.

تا آنکه فرمود: اگر درباره جهان و تحوّلات روزگار مشکلی برای تو پدید آمد،

ص: ۲۲۳

آن را به عدم آگاهی ارتباط ده، زیرا تو ابتدا با ناآگاهی متولّد شدی و سپس علوم را فرا گرفتی، و چه بسیار است آنچه را که نمی دانی و خدا می داند، که اندیشه ات سرگردان است و بینش تو در آن راه ندارد، سپس آنها را می شناسی.

پس به قدرتی پناه ببر که تو را آفریده، روزی داده، و اعتدال در اندام تو آورده است. بندگی تو فقط برای او باشد و تنها اشتیاق او را داشته باش. تا آنکه فرمود: آنگاه که به راه راست هدایت شدی، در برابر پروردگارت از هر فروتنی خاضع تر باش. - . نهج البلاغه: ک ۳۱، ص ۲۹۴ - ۲۹۶ -

**[ترجمه]

كَنْزُ الْكَرَاجُكِيِّ، قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام الْعِلْمُ مِنَ الصِّغَرِ كَالنَّقْشِ فِي الْحَجَرِ.

**[ترجمه]کنز الفوائد: امیرمؤمنان علیه السّلام فرمود: دانش آموختن در خردسالی چون نقش زدن بر سنگ باشد. - . کنز الفوائد ۱: ۳۱۹ -

**[ترجمه]

«۱۴»

وَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله التَّوَدُّدُ إِلَى النَّاسِ نِصْفُ الْعَقْلِ وَ حُسْنُ السُّؤَالِ نِصْفُ الْعِلْمِ وَ التَّقْدِيرُ فِي النَّفَقَهِ نِصْفُ الْعَيْشِ.

**[ترجمه]کنز الفوائد: روایت است که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: دوستی کردن با مردم نیمی از خرد است و پرسش، نیمی از دانش و اندازه گیری هزینه، نیمی از زندگی. - . کنز الفوائد ۲: ۱۸۹-۱۹۰ -

**[ترجمه]

«۱۵»

عده، عده الداعی عَنِ النَّبِيِّ صلی الله علیه و آله قَالَ: أَوْحَى اللَّهُ إِلَى بَعْضِ أَنْبِيَائِهِ قُلْ لِلَّذِينَ يَتَفَقَّهُونَ لِغَيْرِ الدِّينِ وَ يَتَعَلَّمُونَ لِغَيْرِ الْعَمَلِ وَ يَطْلُبُونَ الدُّنْيَا لِغَيْرِ الْآخِرَهِ يَلْبَسُونَ لِلنَّاسِ مُسُوكَ (۱)الْكِبَاشِ وَ قُلُوبُهُمْ كَقُلُوبِ الذِّئَابِ أَلْسِنَتُهُمْ أَحْلَى مِنَ الْعَسَلِ وَ أَعْمَالُهُمْ أَمَرُّ مِنَ الصَّبِرِ إِيَّايَ يُخَادِعُونَ وَ بِي يَسْتَهْزِءُونَ لَأُتِيحَنَّ لَهُمْ فِتْنَهً تَذَرُ الْحَكِيمَ حَيْرَانَ.

**[ترجمه]عده الداعی: از پیامبر صلی الله علیه و آله وارد شده که فرمود: خدای تعالی به یکی از انبیایش فرمود: به آنانی که برای غیر دین علم می آموزند و برای غیر عمل علم می اندوزند و دنیا را برای غیر آخرت می خواهند، برای مردم پوستین میش می پوشند، در حالی که قلب هایشان همانند گرگ است، و زبان هایشان شیرین تر از عسل و کارهایشان تلخ تر از صبر است، بگو آیا با من حیله گری می کنید و مرا استهزا می کنید؟ آزمایشی را برای شما در نظر می گیرم که حکیم در آن وامی ماند. - . عده الداعی: ۷۹ -

**[ترجمه]

«۱۶»

كِتَابُ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ شُرَيْحٍ عَنْ حُمَيْدِ بْنِ شُعَيْبٍ عَنْ جَابِرٍ الْجُعْفِيِّ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام يَقُولُ يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا اللَّهَ وَ لَا تُكْثِرُوا السُّؤَالَ إِنَّمَا هَلَكَ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ بِكَثْرَهِ سُؤَالِهِمْ أَنْبِيَاءَهُمْ وَ قَدْ قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَسْئَلُوا عَنْ أَشْياءَ إِنْ تُبْدَ لَكُمْ تَسُؤْكُمْ وَ اسْأَلُوا عَمَّا افْتَرَضَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ وَ اللَّهِ إِنَّ الرَّجُلَ يَأْتِينِي وَ يَسْأَلُنِي فَأُخْبِرُهُ فَيَكْفُرُ وَ لَوْ لَمْ يَسْأَلْنِي مَا

ضَرَّهُ وَ قَالَ اللَّهُ وَ إِنْ تَسْئَلُوا عَنْها حِينَ يُنَزَّلُ الْقُرْآنُ تُبْدَ لَكَمْ إِلَى قَوْلِهِ قَدْ سَأَلَها قَوْمٌ مِنْ قَبْلِكَمْ ثُمَّ أَصْبَحُوا بِها كافِرِينَ

**[ترجمه]جابر جعفی گوید: از امام صادق علیه السّلام شنیدم که می فرمود: آی مردم! با تقوا باشید و زیاد سؤال نکنید. آنهایی که پیش از شما هلاک شدند، فقط به خاطر زیاد سؤال کردن از پیامبرانشان بود. و خدای متعال فرموده: «یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَسْئَلُوا عَنْ أَشْیاءَ إِنْ تُبْدَ لَکُمْ تَسُؤْکُمْ» - . مائده/ ۱۰۱ - {ای کسانی که ایمان آورده اید، از چیزهایی که اگر برای شما آشکار گردد شما را اندوهناک می کند مپرسید.} و از آن چیزی که خدا برای شما واجب گردانیده سؤال کنید. قسم به خدا مردی نزدم می آید و از من سوال می کند و برایش خبر می دهم، پس سرپیچی می کند. اگر سوال نکند، او را ضرر ندارد. خداوند فرموده: «إِنْ تَسْئَلُوا عَنْها حینَ یُنَزّلُ الْقُرْآنُ تُبْدَ لَکُمْ عَفَا اللّهُ عَنْها وَ اللّهُ غَفُورٌ حَلیمٌ * قَدْ سَأَلَها قَوْمٌ مِنْ قَبْلِکُمْ ثُمّ أَصْبَحُوا بِها کافِرِینَ» - . مائده/ ۱۰۱ - ۱۰۲ - {و اگر هنگامی که قرآن نازل می شود درباره آنها سؤال کنید برای شما روشن می شود خدا از آن [پرسش های بیجا] گذشت و خداوند آمرزنده بردبار است. گروهی پیش از شما [نیز] از این [گونه] پرسش ها کردند، آنگاه به سبب آن کافر شدند.} - . الاصول السته عشر: ۷۴ -

**[ترجمه]

«۱۷»

أَقُولُ وَجَدْتُ بِخَطِّ شَيْخِنَا الْبَهَائِيِّ قَدَّسَ اللَّهُ رُوحَهُ مَا هَذَا لَفْظُهُ قَالَ الشَّيْخُ شَمْسُ الدِّينِ مُحَمَّدُ بْنُ مَكِّيٍّ نَقَلْتُ مِنْ خَطِّ الشَّيْخِ أَحْمَدَ الْفَرَاهَانِيِّ رَحِمَهُ اللَّهُ عَنْ عُنْوَانَ الْبَصْرِيِّ وَ كَانَ شَيْخاً كَبِيراً قَدْ أَتَى عَلَيْهِ أَرْبَعٌ وَ تِسْعُونَ سَنَةً قَالَ: كُنْتُ أَخْتَلِفُ إِلَى مَالِكِ بْنِ أَنَسٍ سِنِينَ فَلَمَّا قَدِمَ جَعْفَرٌ الصَّادِقُ علیه السلام الْمَدِينَهَ اخْتَلَفْتُ إِلَيْهِ وَ أَحْبَبْتُ أَنْ آخُذَ عَنْهُ كَمَا أَخَذْتُ عَنْ مَالِكٍ فَقَالَ لِي يَوْماً إِنِّي رَجُلٌ مَطْلُوبٌ وَ مَعَ ذَلِكَ لِي أَوْرَادٌ فِي كُلِّ سَاعَةٍ مِنْ آنَاءِ اللَّيْلِ وَ النَّهَارِ فَلَا تَشْغَلْنِي عَنْ وِرْدِي وَ خُذْ عَنْ مَالِكٍ وَ اخْتَلِفْ

۱- أی الجلود.

إِلَيْهِ كَمَا كُنْتَ تَخْتَلِفُ إِلَيْهِ فَاغْتَمَمْتُ مِنْ ذَلِكَ وَ خَرَجْتُ مِنْ عِنْدِهِ وَ قُلْتُ فِي نَفْسِي لَوْ تَفَرَّسَ فِيَّ خَيْراً لَمَا زَجَرَنِي عَنِ الِاخْتِلَافِ إِلَيْهِ وَ الْأَخْذِ عَنْهُ فَدَخَلْتُ مَسْجِدَ الرَّسُولِ صلى الله عليه و آله وَ سَلَّمْتُ عَلَيْهِ ثُمَّ رَجَعْتُ مِنَ الْغَدِ إِلَى الرَّوْضَهِ وَ صَلَّيْتُ فِيهَا رَكْعَتَيْنِ وَ قُلْتُ أَسْأَلُكَ يَا اللَّهُ يَا اللَّهُ أَنْ تَعْطِفَ عَلَيَّ قَلْبَ جَعْفَرٍ وَ تَرْزُقَنِي مِنْ عِلْمِهِ مَا أَهْتَدِي بِهِ إِلَى صِرَاطِكَ الْمُسْتَقِيمِ وَ رَجَعْتُ إِلَى دَارِي مُغْتَمّاً وَ لَمْ أَخْتَلِفْ إِلَى مَالِكِ بْنِ أَنَسٍ لِمَا أُشْرِبَ قَلْبِي مِنْ حُبِّ جَعْفَرٍ فَمَا خَرَجْتُ مِنْ دَارِي إِلَّا إِلَى الصَّلَاهِ الْمَكْتُوبَهِ حَتَّى عِيلَ صَبْرِي (۱)فَلَمَّا ضَاقَ صَدْرِي تَنَعَّلْتُ وَ تَرَدَّيْتُ وَ قَصَدْتُ جَعْفَراً وَ كَانَ بَعْدَ مَا صَلَّيْتُ الْعَصْرَ فَلَمَّا حَضَرْتُ بَابَ دَارِهِ اسْتَأْذَنْتُ عَلَيْهِ فَخَرَجَ خَادِمٌ لَهُ فَقَالَ مَا حَاجَتُكَ فَقُلْتُ السَّلَامُ عَلَى الشَّرِيفِ فَقَالَ هُوَ قَائِمٌ فِي مُصَلَّاهُ فَجَلَسْتُ بِحِذَاءِ بَابِهِ فَمَا لَبِثْتُ إِلَّا يَسِيراً إِذْ خَرَجَ خَادِمٌ فَقَالَ ادْخُلْ عَلَى بَرَكَهِ اللَّهِ فَدَخَلْتُ وَ سَلَّمْتُ عَلَيْهِ فَرَدَّ السَّلَامَ وَ قَالَ اجْلِسْ غَفَرَ اللَّهُ لَكَ فَجَلَسْتُ فَأَطْرَقَ مَلِيّاً ثُمَّ رَفَعَ رَأْسَهُ وَ قَالَ أَبُو مَنْ قُلْتُ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ قَالَ ثَبَّتَ اللَّهُ كُنْيَتَكَ وَ وَفَّقَكَ يَا أَبَا عَبْدِ اللَّهِ مَا مَسْأَلَتُكَ فَقُلْتُ فِي نَفْسِي لَوْ لَمْ يَكُنْ لِي مِنْ زِيَارَتِهِ وَ التَّسْلِيمِ غَيْرُ هَذَا الدُّعَاءِ لَكَانَ كَثِيراً ثُمَّ رَفَعَ رَأْسَهُ ثُمَّ قَالَ مَا مَسْأَلَتُكَ فَقُلْتُ سَأَلْتُ اللَّهَ أَنْ يَعْطِفَ قَلْبَكَ عَلَيَّ وَ يَرْزُقَنِي مِنْ عِلْمِكَ وَ أَرْجُو أَنَّ اللَّهَ تَعَالَى أَجَابَنِي فِي الشَّرِيفِ مَا سَأَلْتُهُ فَقَالَ يَا أَبَا عَبْدِ اللَّهِ لَيْسَ الْعِلْمُ بِالتَّعَلُّمِ إِنَّمَا هُوَ نُورٌ يَقَعُ فِي قَلْبِ مَنْ يُرِيدُ اللَّهُ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى أَنْ يَهْدِيَهُ فَإِنْ أَرَدْتَ الْعِلْمَ فَاطْلُبْ أَوَّلًا فِي نَفْسِكَ حَقِيقَهَ الْعُبُودِيَّهِ وَ اطْلُبِ الْعِلْمَ بِاسْتِعْمَالِهِ وَ اسْتَفْهِمِ اللَّهَ يُفْهِمْكَ قُلْتُ يَا شَرِيفُ فَقَالَ قُلْ يَا أَبَا عَبْدِ اللَّهِ قُلْتُ يَا أَبَا عَبْدِ اللَّهِ مَا حَقِيقَهُ الْعُبُودِيَّهِ قَالَ ثَلَاثَهُ أَشْيَاءَ أَنْ لَا يَرَى الْعَبْدُ لِنَفْسِهِ فِيمَا خَوَّلَهُ اللَّهُ مِلْكاً لِأَنَّ الْعَبِيدَ لَا يَكُونُ لَهُمْ مِلْكٌ يَرَوْنَ الْمَالَ مَالَ اللَّهِ يَضَعُونَهُ حَيْثُ أَمَرَهُمُ اللَّهُ بِهِ وَ لَا يُدَبِّرُ الْعَبْدُ لِنَفْسِهِ تَدْبِيراً وَ جُمْلَهُ اشْتِغَالِهِ فِيمَا أَمَرَهُ تَعَالَى بِهِ وَ نَهَاهُ عَنْهُ فَإِذَا لَمْ يَرَ الْعَبْدُ لِنَفْسِهِ فِيمَا خَوَّلَهُ اللَّهُ تَعَالَى مِلْكاً هَانَ عَلَيْهِ الْإِنْفَاقُ فِيمَا أَمَرَهُ اللَّهُ تَعَالَى أَنْ يُنْفِقَ فِيهِ وَ إِذَا فَوَّضَ الْعَبْدُ تَدْبِيرَ نَفْسِهِ عَلَى مُدَبِّرِهِ هَانَ عَلَيْهِ مَصَائِبُ الدُّنْيَا وَ إِذَا اشْتَغَلَ الْعَبْدُ بِمَا أَمَرَهُ اللَّهُ تَعَالَى وَ نَهَاهُ لَا يَتَفَرَّغُ مِنْهُمَا إِلَى الْمِرَاءِ وَ الْمُبَاهَاهِ مَعَ النَّاسِ فَإِذَا أَكْرَمَ اللَّهُ الْعَبْدَ بِهَذِهِ الثَّلَاثَهِ هَانَ

۱- فی اللغه: عیل صبری ای قلب.

عَلَيهِ الـدُّنْيا وَ إِبْلِيسُ وَ الْخَلْقُ وَ لَا يَطْلُبُ الـدُّنْيا تَكَاثُراً وَ تَفَاخُراً وَ لَا يَطْلُبُ مَا عِنْـدَ النَّاسِ عِزّاً وَ عُلُوّاً وَ لَا يَـدَعُ أَيَّامَهُ بَاطِلًا فَهَذَا أَوَّلُ دَرَجِهِ التُّقَى قَالَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى تِلْكَ الـدَّارُ الْآخِرَهُ نَجْعَلُها لِلَّذِينَ لا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَ لا فَساداً وَ الْعاقِبَهُ لِلْمُتَّقِينَ قُلْتُ يَا أَبَا عَبْدِ اللَّهِ أَوْصِـنِي قَالَ أُوصِـيكَ بِتِسْـعَهِ أَشْيَاءَ فَإِنَّهَا وَصِـيَّتِي لِمُرِيدِي الطَّرِيقِ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى وَ اللَّهَ أَسْأَلُ أَنْ يُوَفِّقَكَ لِاسْتِعْمَالِهِ ثَلَاثَهٌ مِنْهَا فِي رِيَاضَهِ النَّفْسِ (۱)وَ ثَلَاثَهٌ مِنْهَا فِي الْحِلْمِ وَ ثَلَاثَهٌ مِنْهَا فِي الْعِلْمِ فَاحْفَظْهَا وَ إِيَّاكَ وَ التَّهَاوُنَ بِهَا قَالَ عُنْوَانُ فَفَرَّغْتُ قَلْبِي لَهُ فَقَالَ أَمَّا اللَّوَاتِي فِي الرِّيَاضَهِ فَإِيَّاكَ أَنْ تَأْكُلَ مَا لَا تَشْتَهِيهِ فَإِنَّهُ يُورِثُ الْحَمَاقَهَ وَ الْبَلَهَ وَ لَا تَأْكُلْ إِلَّا عِنْدَ الْجُوعِ وَ إِذَا أَكَلْتَ فَكُلْ حَلَالًا وَ سَمِّ اللَّهَ وَ اذْكُرْ حَـدِيثَ الرَّسُولِ صلى الله عليه و آله مَا مَلَأَ آدَمِيٌّ وِعَاءً شَرّاً مِنْ بَطْنِهِ فَإِنْ كَانَ وَ لَا بُدَّ فَثُلُثٌ لِطَعَامِهِ وَ ثُلُثٌ لِشَرَابِهِ وَ ثُلُثٌ لِنَفَسِهِ وَ أَمَّا اللَّوَاتِي فِي الْحِلْمِ فَمَنْ قَالَ لَكَ إِنْ قُلْتَ وَاحِدَهً سَـمِعْتَ عَشْراً فَقُلْ إِنْ قُلْتَ عَشْراً لَمْ تَسْمَعْ وَاحِدَهً وَ مَنْ شَتَمَـكَ فَقُـلْ لَهُ إِنْ كُنْتَ صَادِقاً فِيمَـا تَقُولُ فَأَسْـأَلُ اللَّهَ أَنْ يَغْفِرَ لِي وَ إِنْ كُنْتَ كَاذِباً فِيمَـا تَقُولُ فَـاللَّهَ أَسْـأَلُ أَنْ يَغْفِرَ لَـكَ وَ مَنْ وَعَدَكَ بِالْخَنَا (۲)فَعِـدْهُ بِالنَّصِـيحَهِ وَ الرِّعَـاءِ وَ أَمَّا اللَّوَاتِي فِي الْعِلْمِ فَاسْـأَلِ الْعُلَمَـاءَ مَـا جَهِلْتَ وَ إِيَّاكَ أَنْ تَسْـأَلَهُمْ تَعَنُّتاً وَ تَجْرِبَهً وَ إِيَّاكَ أَنْ تَعْمَلَ بِرَأْيِكَ شَـيْئاً وَ خُـذْ بِالاحْتِيَاطِ فِي جَمِيعِ مَا تَجِـدُ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَ اهْرُبْ مِنَ الْفُتْيَا هَرَبَكَ مِنَ الْأَسَدِ وَ لَا تَجْعَلْ رَقَبَتَكَ لِلنَّاسِ جِسْراً قُمْ عَنِّي يَا أَبَا عَبْدِ اللَّهِ فَقَدْ نَصَحْتُ لَكَ وَ لَا تُفْسِدْ عَلَيَّ وِرْدِي فَإِنِّي امْرُؤٌ ضَنِينٌ بِنَفْسِي وَ السَّلَامُ عَلى مَنِ اتَّبَعَ الْهُدى

**[ترجمه]مؤلف: به خط شیخ بهایی (ره) چنین آمده است: شهید اول از خط شیخ احمد فراهانی از عنوان بصری که شخصی کهنسال و نود و چهار ساله بوده، نقل می کنـد که گفته است: سال ها با مالک بن انس رفت و آمـد داشـتم. وقتی امام صادق علیه السّـلام به مـدینه آمـد، نزد ایشـان می رفتم و دوست داشـتم همـان گـونه که از مالـک دانش فرا می گرفتم، از ایشـان نیز بیاموزم. فرمود: مردم مرا می خواهند و من در ساعاتی از شب و روز مشغول قرائت قرآن هستم. مرا مشغول مکن، برو و مانند قبل از همان مالک بیاموز!

من غمگین گردیـدم، از نزد ایشان خارج شدم و با خود گفتم اگر در من خیری می دید، مانع از رفت و آمدن من با خود نمی شد و از فیض خویش محرومم نمی ساخت.

لذا داخل مسجد پیامبر شدم و به ایشان سلام کردم. فردا به روضه مبارکه بازگشتم، دو رکعت نماز گزاردم و از خدا خواستم قلب آن حضـرت را بـا من مهربـان نمایـد و از علم آن حضـرت که هـدایتگر من به راه مسـتقیم بود، به من روزی فرمایـد. پس غمناک به خانه ام رفتم و دیگر نزد مالک نیز نمی رفتم، چون قلب من از محبت آن حضـرت سیراب شده بود. از خانه ام فقط به خـاطر نمازهای واجب بیرون می آمـدم. تا اینکه صبرم انـدک و سـینه ام تنگ شـد. پس نعلین و ردا پوشیدم و بعـد از نماز عصـر، به در خانه ایشان آمدم و اجازه خواسـتم. به خادم ایشان گفتم که می خواهم سـلامی با حضرت داشته باشم. وی گفت: آن حضـرت در جایگـاه نمـاز خود مشغول نماز است. کمی در مقابل خانه ایشان نشسـتم. چیزی نگذشـته بود که خادم ایشان گفت: به برکت خداونـد داخـل شو! به آن حضـرت وارد شـدم و سـلام دادم. حضـرت جواب داد و فرمود: بنشـین، خـدا تو را بیـاموزد! سـپس حضـرت لختی اندیشـید و سر مبـارک را بلنـد کرد و فرمود: کنیه ات چیست؟ عرض کردم: ابو عبـدالله است. فرمود: خداونـد کنیه تو را ثـابت و توفیق را رفیقت نمایـد. سؤالت چیست؟ در ذهن خود گفتم اگر از زیارت و سـلام بر ایشان جز همین دعـا نصـیبم نشـده بود، بـاز هم بسیار بود. بـا سؤال مجـدد ایشـان، جریان و دعایی را که در روضه پیامبر کرده بودم

گزارش کردم. فرمود: ای ابو عبـدالله! دانش با یاد گرفتن تنها نیست، بلکه نوری است در قلب کسـی که می خواهـد خـدا او را هـدایت کنـد. اگر دانش می خواهی، اول بایـد خودت دنبال حقیقت بنـدگی باشـی، علم را همراه با اسـتعمال آن جوییده و از خداوند فهم را بخواهی که خداوند تو را می فهماند. عرض کردم: حقیقت عبودیت و بندگی چیست؟ فرمود: سه چیز است.

اول: اینکه ملک و مال را که خدا به او داده از خود نداند، چون بنده مالک چیزی نیست، مال را مال خدا دانسته و به دستور او مصرف می کنند.

دوم: اینکه تدبیر و اداره کردن را از خود نداند، (گرداننده اصلی امور خداوند است).

سوم: اینکه اشـتغالاتش مطابق امر و نهی خداوند باشد، زیرا با داشـتن شـرط اول، انفاق بر او آسان می گردد و با داشـتن شرط دوم، مصـیبت هـای دنیـا بر او آسـان می شود و با فراهم شـدن شـرط سوم عبودیت، دیگر فخر و مباهات و مجادله با مردم نمی کند. هرگاه خداوند با این سه ویژگی بنده را گرامی دارد

ص: ۲۲۵

دنیا، ابلیس و مردم در نظر او اهمیتی ندارد و آسان جلوه می کند.

او دنیا را به عنوان زیاده خواهی و فخرفروشـی نمی خواهد، عزت و سـربلندی از مردم نمی جوید و عمرش را به بیهودگی نمی گذراند و این اولین درجه تقوا است. چنان چه خداوند فرموده: «تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ نَجْعَلُها لِلَّذِينَ لا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي

الْأَرْضِ وَ لا فَساداً وَ الْعاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ» - . قصـص/ ۸۳ - {آن سـرای آخرت را برای کسـانی قرار می دهیم که در زمین خواسـتار برتری و فساد نیستند و فرجام [خوش] از آن پرهیزگاران است.}

از امام خواسـتم سـفارشم نمایـد. فرمود: تو را به نه چیز سـفارش می کنم که آنها برای جویندگان راه خدا چاره ساز است و از خدا می خواهم به آنها عمل کنی. سه تای آنها مربوط به تمرین و ریاضت نفس است که عبارتند از:

اول: بپرهیز از خوردن در صورتی که اشتها نداری که باعث حماقت و کودنی می شود.

دوم: زمانی غذا بخور که گرسنه باشی.

سوم: غـذای حلال را بخور، نام خـدا را ببر و این حـدیث پیامبر را به خاطر داشـته باش که فرمود: انسان ظرفی را پر نکرده که بـدتر از شـکم او باشـد. اگر به ناچـار غـذا می خوری، یـک سوم معـده را برای طعـام، یـک سوم آن را برای آب و یـک سوم دیگرش را برای تنفس نگه دار.

سه تای دیگر مربوط به حلم و بردباری است:

چهارم: اگر کسی به تو گفت اگر تو یکی بگویی ده برابر می شنوی، بگو اگر ده بگویی، یک هم نمی شنوی.

پنجم: هر کس به تو دشنام داد، به او بگو اگر در گفتارت راست می گویی، خداوند مرا بیامرزد و اگر دروغ می گویی، از خدا برایت آمرزش می خواهم.

ششم: هر کس تو را فحش داد (یا وعده فحش داد) او را به رعایت کردن نصحیت کن.

اما آن سه تا که مربوط به علم است:

هفتم: آنچه نمی دانی از علماء بپرس، مبادا از آنان از روی تجربه و گیج کردن بپرسی.

هشتم: مبادا به رأی شخصی خود عمل کنی. باید همیشه احتیاط را پیشه خود بسازی.

نهم: آن گونه که از شیر می گریزی، از فتوا دادن بگریز.

دهم: گردن خود را پل دیگران مساز.

حال از نزد من برخیز که تو را نصیحت کردم. مزاحم قرائت قرآن و دعای من مشو که من مردی به نفس خود بخیل هستم (یعنی عمر خود را بیهوده تلف نمی کنم). والسلام علی من اتبع الهدی.

**[ترجمه]

«۱۸»

مُنْيَهُ الْمُرِيدِ، عَنِ النَّبِيِّ صلی الله علیه و آله أَنَّ مُوسَى علیه السلام لَقِيَ الْخَضِرَ علیه السلام فَقَالَ أَوْصِنِي فَقَالَ الْخَضِرُ يَا طَالِبَ الْعِلْمِ إِنَّ الْقَائِلَ أَقَلُّ مَلَالَةً مِنَ الْمُسْتَمِعِ فَلَا تُمِلَ

۱- الریاضه: تهذیب الأخلاق النفسیه.

۲- الخنی: الفحش فی الکلام.

جُلَسَاءَکَ إِذَا حَدَّثْتَهُمْ وَ اعْلَمْ أَنْ قَلْبَکَ وِعَاءٌ فَانْظُرْ مَا ذَا تَحْشُو بِهِ وِعَاءَکَ وَ اعْرِفِ الدُّنْیَا وَ انْبِذْهَا وَرَاءَکَ فَإِنَّهَا لَیْسَتْ لَکَ بِدَارٍ وَ لَا لَکَ فِیهَا مَحَلُّ قَرَارٍ وَ إِنَّهَا جُعِلَتْ بُلْغَةً لِلْعِبَادِ لِیَتَزَوَّدُوا مِنْهَا لِلْمَعَادِ یَا مُوسَی وَطِّنْ نَفْسَکَ (۱)عَلَی الصَّبْرِ تلقی [تَلْقَ الْحِلْمَ وَ أَشْعِرْ قَلْبَکَ بِالتَّقْوَی تَنَلِ الْعِلْمَ وَ رُضْ نَفْسَکَ عَلَی الصَّبْرِ تَخَلَّصْ مِنَ الْإِثْمِ یَا مُوسَی تَفَرَّغْ لِلْعِلْمِ إِنْ کُنْتَ تُرِیدُهُ فَإِنَّمَا الْعِلْمُ لِمَنْ تَفَرَّغَ لَهُ وَ لَا تَکُونَنَّ مِکْثَاراً (۲)بِالْمَنْطِقِ مِهْذَاراً (۳)إِنَّ کَثْرَةَ الْمَنْطِقِ تَشِینُ الْعُلَمَاءَ وَ تُبْدِی مَسَاوِئَ السُّخَفَاءِ وَ لَکِنْ عَلَیْکَ بِذِی اقْتِصَادٍ فَإِنَّ ذَلِکَ مِنَ التَّوْفِیقِ وَ السَّدَادِ وَ أَعْرِضْ عَنِ الْجُهَّالِ وَ احْلُمْ عَنِ السُّفَهَاءِ فَإِنَّ ذَلِکَ فَضْلُ الْحُلَمَاءِ وَ زَیْنُ الْعُلَمَاءِ وَ إِذَا شَتَمَکَ الْجَاهِلُ فَاسْکُتْ عَنْهُ سِلْماً وَ جَانِبْهُ حَزْماً فَإِنَّ مَا بَقِیَ مِنْ جَهْلِهِ عَلَیْکَ وَ شَتْمِهِ إِیَّاکَ أَکْثَرُ یَا ابْنَ عِمْرَانَ لَا تَفْتَحَنَّ بَاباً لَا تَدْرِی مَا غَلَقُهُ وَ لَا تُغْلِقَنَّ بَاباً لَا تَدْرِی مَا فَتْحُهُ یَا ابْنَ عِمْرَانَ مَنْ لَا یَنْتَهِی مِنَ الدُّنْیَا نَهْمَتُهُ وَ لَا تَنْقَضِی فِیهَا رَغْبَتُهُ کَیْفَ یَکُونُ عَابِداً وَ مَنْ یُحَقِّرُ حَالَهُ وَ یَتَّهِمُ اللَّهَ بِمَا قَضَی لَهُ کَیْفَ یَکُونُ زَاهِداً یَا مُوسَی تَعَلَّمْ مَا تَعَلَّمُ لِتَعْمَلَ بِهِ وَ لَا تَعَلَّمْ لِتُحَدِّثَ بِهِ فَیَکُونَ عَلَیْکَ بُورُهُ وَ یَکُونَ عَلَی غَیْرِکَ نُورُهُ.

lt;meta info=". منیه المرید: از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله روایت شده که فرمود: موسی با خضر ملاقات کرد و گفت: مرا نصیحت کن. خضر گفت: ای طالب علم! باید بدانی که گوینده کمتر از شنونده گرفتار ملالت و خستگی می شود. پس وقتی با همنشینان خود سخنی می گویی،

ص: ۲۲۶

آنان را خسته نکن. ای موسی! بدان که قلب تو ظرفی است، بنگر آن را با چه پر می کنی! دنیا را بشناس و پشت سرت انداز، زیرا دنیا خانه پایداری برای تو نیست و صرفاً وسیله توشه برداشتن بندگان خدا برای آخرت است.

ای موسی! خود را برای صبر و استقامت آماده ساز تا به مقام بردباری رسی؛ دلت را به پرهیزکاری بیدار کن تا به علم دست یابی؛ نفس خود را بر صبر تمرین ده تا از گناه رهایی یابی.

ای موسی! اگر خواهان دانش هستی، خود را از همه چیز فارغ گردان، زیرا دانش برای کسی حاصل می شود که خود را برای آن از هر چیز فارغ سازد. زیاده از حد سخن مگو و یاوه سرایی مکن، زیرا پرگویی دانشمندان را در نظر دیگران زشت جلوه می دهد و سبب می شود بدی های درونی نابخردان آشکار گردد. بر تو باد که جانب اعتدال را در سخن گفتن مراعات کنی، زیرا سخن گفتن نمایان کننده موفقیت و صواب اندیشی انسان است.

از نادان دوری کن و در مقابل سفیهان خویشتندار باش، زیرا آن فضیلت خویشتنداری و زیور دانشمندان است. وقتی نادانی تو را دشنام دهد، با آرامی در برابرش سکوت کن و با احتیاط از او جدا شو، زیرا نادانی او و دشنامش به تو بیشتر از آن است که به تو اظهار کرده است.

ای پسر عمران! دری را که نمی دانی چه چیزی آن را بسته مگشا و نیز دری را که نمی دانی چه چیز آن را می گشاید، مبند. ای پسر عمران! کسی که دلبستگی و گرسنگی اش به دنیا حد و مرزی ندارد و رغبت او به دنیا پایان نمی گیرد، چگونه می تواند عابد خدا باشد؟ او که خود را حقیر می سازد و خدا را در سرنوشت خود متهم می کند، چگونه می تواند زاهد باشد؟

ای موسی! هر چه می آموزی برای عمل یاد بگیر. علم را برای سخن گفتن میاموز، زیرا تباهی آن بر تو و نور هدایتش برای دیگران است. - . منیه المرید: ۴۷ - ۴۸ -

**[ترجمه]

بیان

قال فی الفائق البور بالضم جمع بوار (۴)و بالفتح المصدر و قد یکون المصدر بالضم أیضا.

**[ترجمه]قال فی الفائق البور بالضم جمع بوار و بالفتح المصدر و قد یکون المصدر بالضم أیضا.

**[ترجمه]

«۱۹»

مع، معانی الأخبار ج، الإحتجاج ع، علل الشرائع الدَّقَّاقُ عَنِ الْأَسَدِیِّ عَنْ صَالِحِ بْنِ أَبِی حَمَّادٍ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ هِلَالٍ عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَیْرٍ عَنْ عَبْدِ الْمُؤْمِنِ الْأَنْصَارِیِّ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام إِنَّ قَوْماً یَرْوُونَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صلی الله علیه و آله قَالَ اخْتِلَافُ أُمَّتِی رَحْمَهٌ فَقَالَ صَدَقُوا فَقُلْتُ إِنْ کَانَ اخْتِلَافُهُمْ رَحْمَهً فَاجْتِمَاعُهُمْ عَذَابٌ قَالَ لَیْسَ حَیْثُ تَذْهَبُ وَ ذَهَبُوا إِنَّمَا أَرَادَ قَوْلَ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ فَلَوْ لا نَفَرَ مِنْ کُلِّ فِرْقَهٍ مِنْهُمْ طائِفَهٌ لِیَتَفَقَّهُوا فِی الدِّینِ وَ لِیُنْذِرُوا قَوْمَهُمْ

۱- أی هیأ نفسک و احملها علی الصبر.

۲- المکثار: کثیر الکلام.

۳- رجل مهذار هاذر أی یخلط فی منطقه و یتکلم بما لا ینبغی.

۴- و هو الهلاک و الکساد.

إذا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ فَأَمَرَهُمْ أَنْ يَنْفِرُوا إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صلى الله عليه و آله وَ يَخْتَلِفُوا إِلَيْهِ فَيَتَعَلَّمُوا ثُمَّ يَرْجِعُوا إِلَى قَوْمِهِمْ فَيُعَلِّمُوهُمْ إِنَّمَا أَرَادَ اخْتِلَافَهُمْ مِنَ الْبُلْدَانِ اخْتِلَافاً فِي دِينِ اللَّهِ إِنَّمَا الدِّينُ وَاحِدٌ.

إلى هنا تمّ الجزء الأول من بحار الأنوار من هذه الطبعه المزدانه بتعاليق نفيسه قيّمه و فوائد جمّه ثمينه؛ و يتضمن كتاب العقل و العلم و الجهل فى خمسه أبواب المشتمله على ۱۲۵ حديثاً؛ و سبعه أبواب من كتاب العلم المشتمله على ۲۷۰ حديثاً. و يتلوه الجزء الثانى و يبدء من ثامن أبواب كتاب العلم «باب ثواب الهدايه و التعليم» و الله الموفّق للخير و الرشاد. شعبان المعظّم ۱۳۷۶ ه

**[ترجمه]معانی الأخبار و احتجاج و علل الشرائع: عبدالمؤمن انصاری گوید: به امام صادق علیه السّلام عرض کردم: گروهی روایت کرده اند که پیغمبر خدا صلی اللّه علیه و آله فرموده است: «اختلاف امّت من رحمت و احسان است.» فرمود: راست گفته اند. عرض کردم: اگر چنین باشد، پس یک رأی بودن و اجتماعشان عذاب است! فرمود: آن طور که تو و آنان پنداشته اید نیست، بلکه مقصودش این فرموده خدای عزوجل است: «فَلَوْ لاٰ نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَ لِيُنْذِرُوا قَوْمَهُمْ

ص: ۲۲۷

إِذا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ» - . توبه/ ۱۲۲ - {و شایسته نیست مؤمنان همگی [برای جهاد] کوچ کنند پس چرا از هر فرقه ای از آنان دسته ای کوچ نمی کنند تا [دسته ای بمانند و] در دین آگاهی پیدا کنند و قوم خود را وقتی به سوی آنان بازگشتند، بیم دهند باشد که آنان [از کیفر الهی] بترسند.} خداوند به آنان فرمان داده است به سوی پیامبر خدا صلی اللّه علیه و آله عازم شوند و به خدمتش آمد و رفت کنند و احکام را بیاموزند، بعد به سوی خویشان خود برگردند و آنچه را که فرا گرفته اند به آنان یاد دهند، جز این نیست که رفت و آمدشان به سرزمین ها را اراده فرمود، نه اختلاف در دین خدا را، زیرا بی تردید دین بیش از یکی نیست. - . معانی الاخبار: ۱۵۷ -

جلد اول بحار الانوار طبع جدید که به حواشی نفیس و باارزش و فواید گرانبها مزیّن شده است، در این جا به پایان رسید. این جلد شامل «کتاب عقل و علم و جهل» در پنج باب و دارای یکصد و بیست و پنج حدیث است و هفت باب کتاب علم، دارای دویست و هفتاد حدیث است و به دنبال آن، جلد دوم که از باب هشتم کتاب علم (باب ثواب هدایت و آموزش) آغاز می شود، خواهد آمد. و خداوند توفیق دهنده خیر و بالندگی است. شعبان المعظم ۱۳۷۶ هجری قمری.

ناشر دیجیتالی : مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان

ص: ۲۲۸

**[ترجمه]

فهرست ما فی هذا الجزء

ص: ۲۳۰

**[ترجمه]ص: ۲۲۹

ص: ۲۳۰

**[ترجمه]

تعریف مرکز

بسم الله الرحمن الرحيم

هَلْ يَسْتَوِى الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

الزمر: ٩

المقدمة:

تأسّس مركز القائمیة للدراسات الکمبیوترية فی أصفهان بإشراف آیة الله الحاج السید حسن فقیه الإمامی عام ١۴٢۶ الهجری فی المجالات الدینیة والثقافیة والعلمیة معتمداً علی النشاطات الخالصة والدؤوبة لجمع من الإخصائیین والمثقفین فی الجامعات والحوزات العلمیة.

إجراءات المؤسسة:

نظراً لقلة المراکز القائمة بتوفیر المصادر فی العلوم الإسلامیة وتبعثرها فی أنحاء البلاد وصعوبة الحصول علی مصادرها أحیاناً، تهدف مؤسسة القائمیة للدراسات الکمبیوترية فی أصفهان إلی التوفیر الأسهل والأسرع للمعلومات ووصولها إلی الباحثین فی العلوم الإسلامیة وتقدم المؤسسة مجاناً مجموعة الکترونیة من الکتب والمقالات العلمیة والدراسات المفیدة وهی منظمة فی برامج إلکترونیة وجاهزة فی مختلف اللغات عرضاً للباحثین والمثقفین والراغبین فیها.

وتحاول المؤسسة تقدیم الخدمة معتمدة علی النظرة العلمیة البحتة البعیدة من التعصبات الشخصیة والاجتماعیة والسیاسیة والقومیة وعلی أساس خطة تنوی تنظیم الأعمال والمنشورات الصادرة من جمیع مراکز الشیعة.

الأهداف:

نشر الثقافة الإسلامیة وتعالیم القرآن وآل بیت النبیّ علیهم السلام

تحفیز الناس خصوصا الشباب علی دراسة أدقّ فی المسائل الدینیة

تنزیل البرامج المفیدة فی الهواتف والحاسوبات واللابتوب

الخدمة للباحثین والمحققین فی الحوازت العلمیة والجامعات

توسیع عام لفکرة المطالعة

تهمید الأرضیة لتحریض المنشورات والکتّاب علی تقدیم آثارهم لتنظیمها فی ملفات الکترونیة

السياسات:

مراعاة القوانین والعمل حسب المعاییر القانونیة

إنشاء العلاقات المترابطة مع المراکز المرتبطة

الاجتنباب عن الروتینیة وتکرار المحاولات السابقة

العرض العلمی البحت للمصادر والمعلومات

الالتزام بذكر المصادر والمآخذ فى نشر المعلومات

من الواضح أن يتحمل المؤلف مسؤولية العمل.

نشاطات المؤسسة:

طبع الكتب والملزمات والدوريات

إقامة المسابقات فى مطالعة الكتب

إقامة المعارض الالكترونية: المعارض الثلاثية الأبعاد، أفلام بانوراما فى الأمكنة الدينية والسياحية

إنتاج الأفلام الكرتونية والألعاب الكمبيوترية

افتتاح موقع القائمية الانترنتى بعنوان : www.ghaemiyeh.com

إنتاج الأفلام الثقافية وأقراص المحاضرات و...

الإطلاق والدعم العلمى لنظام استلام الأسئلة والاستفسارات الدينية والأخلاقية والاعتقادية والردّ عليها

تصميم الأجهزة الخاصة بالمحاسبة، الجوال، بلوتوث Bluetooth، ويب كيوسك kiosk، الرسالة القصيرة ((sms

إقامة الدورات التعليمية الالكترونية لعموم الناس

إقامة الدورات الالكترونية لتدريب المعلمين

إنتاج آلاف برامج فى البحث والدراسة وتطبيقها فى أنواع من اللابتوب والحاسوب والهاتف ويمكن تحميلها على ۸ أنظمة؛

۱.JAVA

۲.ANDROID

۳.EPUB

۴.CHM

۵.PDF

۶.HTML

۷.CHM

۸.GHB

إعداد ۴ الأسواق الإلكترونية للكتاب على موقع القائمية ويمكن تحميلها على الأنظمة التالية

۱.ANDROID

۲.IOS

۳.WINDOWS PHONE

۴.WINDOWS

وتقدّم مجاناً فى الموقع بثلاث اللغات منها العربية والانجليزية والفارسية

الكلمة الأخيرة

نتقدم بكلمة الشكر والتقدير إلى مكاتب مراجع التقليد منظمات والمراكز، المنشورات، المؤسسات، الكتّاب وكل من قدّم لنا المساعدة فی تحقيق أهدافنا وعرض المعلومات علينا.

عنوان المكتب المركزی

أصفهان، شارع عبد الرزاق، سوق حاج محمد جعفر آباده ای، زقاق الشهيد محمد حسن التوكلی، الرقم ١٢٩، الطبقة الأولی.

عنوان الموقع : : www.ghbook.ir

البريد الالكترونی : Info@ghbook.ir

هاتف المكتب المركزی ٠٣١٣٤٤٩٠١٢٥

هاتف المكتب فی طهران ٨٨٣١٨٧٢٢ ـ ٠٢١

قسم البيع ٠٩١٣٢٠٠٠١٠٩شؤون المستخدمين ٠٩١٣٢٠٠٠١٠٩.

مركز القائمية اصفهان للبحوث والتحريات الكمبيوترية
WWW
للحصول على المكتبات الخاصه الاخرى
ارجعوا الى عنوان المـركز من فضلـكم
www.Ghaemiyeh.com
www.Ghaemiyeh.net
www.Ghaemiyeh.org
www.Ghaemiyeh.ir
و للايصاءِ من فضلكم
۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹